

અનુક્રમણિકા

૭-દ્રોણપર્વ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
દ્રોણાભિષેકપર્વ					
૧	ધૃતરાષ્ટ્રપ્રશ્ન ...	૬	૩૪	ચક્રવ્યૂહરચના (ચક્રાવો) ...	૮૭
૨	કર્ણના વીરોદ્ધારો ...	૧૨	૩૫	અભિમન્યુની પ્રતિજ્ઞા ...	૮૯
૩	બીષ્મ પ્રત્યે કર્ણનાં વચન ...	૧૫	૩૬	અભિમન્યુની ચરાર્ધ ...	૯૦
૪	બીષ્મે કર્ણને યુદ્ધ કરવા આગા આપી ...	૧૬	૩૭	અભિમન્યુનું પરાક્રમ ...	૯૩
૫	નવા સેનાપતિની યોજનાની ભાંગાડ ...	૧૭	૩૮	અભિમન્યુની વીરતા ...	૯૫
૬	દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને આપેલું પ્રોત્સાહન ...	૧૮	૩૯	દુઃશાસનની ચરાર્ધ ...	૯૬
૭	દ્રોણનો સેનાપતિપદે અભિષેક ...	૧૯	૪૦	દુઃશાસન મૂર્ખોમાં ...	૯૮
૮	દ્રોણવધનું સંક્ષિપ્ત કથન ...	૨૨	૪૧	કર્ણનું રણમાંથી પલાયન ...	૯૯
૯	ધૃતરાષ્ટ્રનો શોક ...	૨૪	૪૨	જયવધને શંકરનું વરદાન ...	૧૦૧
૧૦	ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નો ...	૨૬	૪૩	જયવધની અદ્વૈત શક્તિ ...	૧૦૨
૧૧	ધૃતરાષ્ટ્રને ક્રોધે શ્રીકૃષ્ણનાં કર્મોનું કીર્તન ...	૩૦	૪૪	રાજ વસાતીય રણમાં પશ્ચો ...	૧૦૩
૧૨	દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા ...	૩૨	૪૫	રણમાંથી દુર્યોધન નાકો ! ...	૧૦૪
૧૩	અર્જુનને યુધિષ્ઠિરને આપેલું આશ્વાસન ...	૩૪	૪૬	રાજકુમાર લક્ષ્મણ અને કાંધરાજપુત્ર માથો ગયા ...	૧૦૬
૧૪	ધૈર્ય યુદ્ધ અને તેમાં અભિમન્યુનું પરાક્રમ ...	૩૫	૪૭	બૃહદ્દેવલ પશ્ચો ...	૧૦૮
૧૫	શત્રુને રણમાંથી દૂર લઈ જવો ...	૪૦	૪૮	૭ જ્યોત્ષ્ણે મળીને અભિમન્યુને રથ વિનાનો કયો ...	૧૦૯
૧૬	પડેલો દિવસ સમાપ્ત ...	૪૧	૪૯	આભમન્યુનો નાશ ...	૧૧૧
સંશ્લક્ષ્યવધપર્વ			૫૦	રણભૂમિનો દેખાવ ...	૧૧૩
૧૭	ત્રિગતોની પ્રતિજ્ઞા અને અર્જુનનું પ્રયાણ ...	૪૪	૫૧	યુધિષ્ઠિરનો ત્રિલાપ ...	૧૧૪
૧૮	ત્રિગતોના નાશનું મંગલાચરણ-સુધનના માથો ગયો ...	૪૬	૫૨	યુધિષ્ઠિર પાસે વ્યાસ અને રાજ અકેપનનું દર્શન ...	૧૧૬
૧૯	અર્જુનનાં દિવ્યાંશો ...	૪૮	૫૩	મૃત્યુની કથા ...	૧૧૮
૨૦	સેન્યોનો કચ્છરધાણ ...	૫૦	૫૪	મૃત્યુ અને પ્રભાવતિનો સંવાદ ...	૧૧૯
૨૧	આ તે દ્રોણ કે સાક્ષાત્ કાળ ? ...	૫૩	૫૫	મૃત્યુપરાજની કથા ...	૧૨૩
૨૨	કર્ણ અને દુર્યોધનની વાતચીત ...	૫૭	૫૬	સુકોટરાજની કથા ...	૧૨૫
૨૩	પોડા, જવજ આદિનું વર્ણન ...	૫૮	૫૭	પાંચરામનું ચરિત્ર ...	૧૨૬
૨૪	ધૃતરાષ્ટ્રની ચિંતા ...	૬૩	૫૮	શિવિરાજનું ચરિત્ર ...	૧૨૭
૨૫	દંડયુદ્ધ ...	૬૪	૫૯	દશરથપુત્ર શ્રીરામચંદ્રનું ચરિત્ર ...	૧૨૮
૨૬	ભગદત્તનું યુદ્ધ ...	૬૮	૬૦	રાજ ભગીરથનું ચરિત્ર ...	૧૩૦
૨૭	સંશ્લક્ષ્યનો સંહાર ...	૭૧	૬૧	દિલીપરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૧
૨૮	કાળના મુખમાં ભગદત્ત ...	૭૩	૬૨	રાજ માંધાતાનું ચરિત્ર ...	૧૩૨
૨૯	ભગદત્તનો વધ ...	૭૪	૬૩	યયાતિરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૩
૩૦	માયાવી શકુનિ નાકો ! ...	૭૭	૬૪	રાજ અંબરિષનું ચરિત્ર ...	૧૩૪
૩૧	નીલરાજનો વધ ...	૭૯	૬૫	શશંજિદુરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૫
૩૨	ખીજો દિવસ સમાપ્ત-યુદ્ધનું ભવંકર સ્વરૂપ ...	૮૧	૬૬	ગધરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૬
અભિમન્યુવધપર્વ			૬૭	રત્નદેવનું ચરિત્ર ...	૧૩૭
૩૩	અભિમન્યુના વધનો સંક્ષેપ ...	૮૬	૬૮	ભરતરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૮

અધ્યાય વિષય પૃષ્ઠાંક

૬૯ પૃથુરાભનું ચરિત્ર	૧૩૯
૭૦ પરશુરામનું ચરિત્ર	૧૪૧
૭૧ સૃજન્યરાભના પુત્રને નારદે સજ્જન કર્યો	...	૧૪૨

પ્રતિજ્ઞાપર્વ

૭૨ અર્જુનનો શોક અને ક્રોધ	૧૪૪
૭૩ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા	૧૪૬
૭૪ જયદ્રથરાભની વ્યાકુળતા અને સ્વાર્થી
દુર્યોધન	૧૫૧
૭૫ શ્રીકૃષ્ણવચન	૧૫૩
૭૬ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અર્જુનનાં વચનો	૧૫૫
૭૭ શ્રીકૃષ્ણે કરેલું સુમદાનું આશ્વાસન	૧૫૬
૭૮ સુમદાનો વિલાપ	૧૫૮
૭૯ શ્રીકૃષ્ણ અને દારુક	૧૬૦
૮૦ અર્જુનરત્ન	૧૬૨
૮૧ અર્જુનને પુનઃ પાશુપતાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ	૧૬૬
૮૨ યુધિષ્ઠિરની તૈયારી	૧૬૭
૮૩ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના	૧૬૯
૮૪ અર્જુનની યુદ્ધ માટે તૈયારી...	...	૧૭૦

જયદ્રથવધપર્વ

૮૫ દુતરાષ્ટ્રના ઉદ્દગારો	૧૭૨
૮૬ દુતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે સંજયનાં વચનો	૧૭૫
૮૭ કર્ણવોની વ્યકરચના	૧૭૬
૮૮ અર્જુન રથમાં દેખાયો	૧૭૮
૮૯ અર્જુનનું યુદ્ધ	૧૭૯
૯૦ દુ શાસનના સૈન્યનો પરાભવ	૧૮૧
૯૧ દ્રોણાચાર્યની સામે અર્જુન	૧૮૩
૯૨ ક્રુતાયુધ અને સુદક્ષિણનું સ્વર્ગગમન	૧૮૫
૯૩ અબ્યઞ્ન પડ્યો!	૧૮૬
૯૪ દુર્યોધનને કવચપ્રધન	૧૮૨
૯૫ તીવ્ર ધમસાણું	૧૮૬
૯૬ દંડયુદ્ધ	૧૮૯
૯૭ દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન	૨૦૦
૯૮ સાત્યકિનો સપાટો	૨૦૨
૯૯ અવતરકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ પડ્યો	૨૦૫
૧૦૦ આશ્ચર્યચક્રિત સૈન્યો	૨૦૮
૧૦૧ દુર્યોધન યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો	૨૧૦
૧૦૨ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત	૨૧૩
૧૦૩ દુર્યોધનની હાર	૨૧૫
૧૦૪ કોરવોનો ઘેરો	૨૧૭
૧૦૫ મહારથીઓની ધન્યોત્તર વર્ણન	૨૧૯
૧૦૬ દ્રોણનો પાંડવો પર ધસારો અને યુધિષ્ઠિરનું પાછા હઠવું	૨૨૧

અધ્યાય વિષય પૃષ્ઠાંક

૧૦૭ સેમધૂર્તિ, વીરધનના, નિરમિત્ર અને વ્યાઘ્રદંતનું પતન	૨૨૪
૧૦૮ રાક્ષસ અલંબુષની હાર!	૨૨૫
૧૦૯ રાક્ષસ અલંબુષનો વધ	૨૨૭
૧૧૦ યુધિષ્ઠિરનો ગભરાટ	૨૨૯
૧૧૧ સાત્યકિનાં વચનો	૨૩૪
૧૧૨ સાત્યકિનો કૌરવસેનામાં પ્રવેશ	૨૩૭
૧૧૩ સાત્યકિને કૃતવર્માનો ભેટો	૨૪૧
૧૧૪ ધૃનરાષ્ટ્રના શોકોદ્દગારો અને કૃતવર્માનું પરાક્રમ	૨૪૪
૧૧૫ જલસંધનો વધ	૨૪૬
૧૧૬ દુર્યોધનનો તથા કૃતવર્માનો પરાજય	૨૫૨
૧૧૭ સાત્યકિનું પરાક્રમ	૨૫૫
૧૧૮ સુદર્શનનો વધ	૨૫૬
૧૧૯ ચ્વેડોનો પરાજય	૨૫૮
૧૨૦ દુર્યોધન નાડો!	૨૬૧
૧૨૧ સૈન્યની મધ્યમાં સાત્યકિ	૨૬૩
૧૨૨ દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ	૨૬૬
૧૨૩ કુશાસનનો પરાજય	૨૭૦
૧૨૪ તુલુલ યુદ્ધ!	૨૭૨
૧૨૫ દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ-બૃહદક્ષિત-બૃહદેતુ, જરાસંધનો પુત્ર તથા કાશ્યપની પત્ન્યા!	૨૭૪
૧૨૬ યુધિષ્ઠિરની ચિંતા	૨૭૯
૧૨૭ ભીમસેનનો કૌરવસેનામાં પ્રવેશ	૨૮૧
૧૨૮ ભીમસેનનો કૌરવસૈન્યમાં પ્રવેશ અને યુધિષ્ઠિરનો હર્ષ	૨૮૪
૧૨૯ ભીમસેનનો કૌરવસૈન્યમાં પ્રવેશ અને કણ્વોનો પરાજય	૨૮૭
૧૩૦ દુર્યોધનનું યુદ્ધ	૨૮૯
૧૩૧ કણ્વોનો પરાજય	૨૯૨
૧૩૨ ભીમ અને કણ્વનું યુદ્ધ	૨૯૪
૧૩૩ ભીમ અને કણ્વનું યુદ્ધ (ચાતુ)	૨૯૭
૧૩૪ કણ્વનું રથમાયી પલાયન	૨૯૯
૧૩૫ દુતરાષ્ટ્રના ભળાપા	૩૦૧
૧૩૬ ભીમસેનનું યુદ્ધ	૩૦૩
૧૩૭ ભીમસેનનું યુદ્ધ (ચતુ)	૩૦૫
૧૩૮ ભીમ અને કણ્વનો પુનઃ સમાગમ	૩૦૮
૧૩૯ ભીમસેન અને કણ્વની ભયંકર અપારખી	૩૦૯
૧૪૦ અલંબુષનો વધ	૩૧૫
૧૪૧ સાત્યકિને અર્જુનનાં દર્શન	૩૧૬
૧૪૨ અર્જુને કરેલો ઔરિશ્રવાનો બાદચ્છેદ	૩૧૮
૧૪૩ ઔરિશ્રવાનો વધ	૩૨૨

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪૪	ભૂતિત્રવાની ઉત્પત્તિ અને સાત્યકિની પ્રશંસા ...	૩૨૬
૧૪૫	સંકુલ યુદ્ધ ...	૩૨૭
૧૪૬	વ્યવસ્થાનો વધ ...	૩૩૨
૧૪૭	કષ્ટ અને સાત્યકિનું યુદ્ધ ...	૩૩૯
૧૪૮	શ્રીકૃષ્ણે કરેલી અશ્વિનની પ્રશંસા ...	૩૪૪
૧૪૯	યુધિષ્ઠિરનો આનંદ... ...	૩૪૭
૧૫૦	દુર્યોધનનો પશ્ચાત્તાપ ...	૩૫૧
૧૫૧	દ્રોણાચાર્યનાં વચનો ...	૩૫૨
૧૫૨	પુનઃ યુદ્ધારંભ ...	૩૫૪

ઘટોત્કચવધપર્વ

૧૫૩	ચોરો દિવસ-યુધિષ્ઠિરથી દુર્યોધનનો પરાજય ..	૩૫૭
૧૫૪	ચોરો દિવસ-રાત્રિયુદ્ધની ભવંકરતા ...	૩૫૯
૧૫૫	ભીમસેનનું પરાક્રમ ..	૩૬૧
૧૫૬	મોટા મોટા મહારથીઓનું ધમસાણું ' ...	૩૬૩
૧૫૭	સોમદત્ત, બાહ્લીલક, નાગદત્ત આદિ કરુઓનો વધ ...	૩૭૩
૧૫૮	કષ્ટ અને દૃપાચાર્યનો વચનકલહ ...	૩૭૬
૧૫૯	કષ્ટને પોતાના અભિમાનનું મજેસું ફળ ...	૩૭૯
૧૬૦	અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ ...	૩૮૪
૧૬૧	કાપાકાપી ...	૩૮૭
૧૬૨	સાત્યકિનો ધસારો ...	૩૮૮
૧૬૩	રાત્રિયુદ્ધ આશુ-દીપા પ્રકટાવા! ...	૩૯૧
૧૬૪	સંકુલ યુદ્ધ ...	૩૯૪
૧૬૫	યુધિષ્ઠિરનું પલાયન ...	૩૯૬
૧૬૬	ભીમ અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ-દુર્યોધન નાકો! ...	૩૯૮
૧૬૭	પાંડુપુત્ર સહદેવ તથા કૌરવપક્ષી રાક્ષસ અનંજન નાના! ...	૪૦૧
૧૬૮	નકુલયુત્ર સનાતનીક વગેરે યોદ્ધાઓનું યુદ્ધ ...	૪૦૪
૧૬૯	રાત્રિયુદ્ધનું રાત્રિ સ્વરૂપ ...	૪૦૬
૧૭૦	કૃષ્ણભક્તની દ્રોણાચાર્ય પર ચડાઈ ...	૪૦૯
૧૭૧	કન્યારાણ્ય! ...	૪૧૨
૧૭૨	દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણનો પાંડવો પર હાથો ...	૪૧૫
૧૭૩	ઘટોત્કચનું પ્રેતસાહન ...	૪૧૭
૧૭૪	અસહ્યનો વધ-રાક્ષસે રાક્ષસને માર્યો ...	૪૨૧
૧૭૫	રાક્ષસ ઘટોત્કચનું યુદ્ધ ...	૪૨૩

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭૬	દુર્યોધન તરફથી રાક્ષસ અલાયુધનું રણે ચડવું ...	૪૨૯
૧૭૭	રાક્ષસ અલાયુધનું યુદ્ધ ...	૪૩૦
૧૭૮	અલાયુધનો નાશ ...	૪૩૨
૧૭૯	ઘટોત્કચનો વધ ...	૪૩૪
૧૮૦	પાંડવો રોકમાં ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ આનંદમાં! ...	૪૩૯
૧૮૧	અશ્વિન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન ...	૪૪૧
૧૮૨	કર્ણે ઈન્દ્રની શક્તિનો દુરુપયોગ કર્યો તેનું કારણ શું? ...	૪૪૨
૧૮૩	યુધિષ્ઠિરનો કોપ અને વ્યાસનાં સંતવનાવચનો ...	૪૪૫

દ્રોણવધપર્વ

૧૮૪	બંને પક્ષનાં સન્ધ્યે રણમાં જ નિદ્રામાં! ...	૪૫૧
૧૮૫	દ્રોણાચાર્ય અને દુર્યોધનની વાતચીત ...	૪૫૧
૧૮૬	પંદરમો દિવસ-દ્રોણાચાર્યનો હલ્લા-વિરાટ, કુપદ વગેરેનું મરણ ...	૪૫૩
૧૮૭	નકુલનું યુદ્ધ ...	૪૫૬
૧૮૮	મોટા મોટા યોદ્ધાઓની ભેટ ...	૪૬૦
૧૮૯	સંકુલ યુદ્ધ ...	૪૬૨
૧૯૦	દ્રોણાચાર્યને અશ્વત્થામાના વધની શંકા ...	૪૬૬
૧૯૧	દ્રોણાચાર્યનું અંતિમ પરાક્રમ ...	૪૬૯
૧૯૨	દ્રોણાચાર્યનો વધ ...	૪૭૨

નારાયણાન્નમોક્ષપર્વ

૧૯૩	દ્રોણાચાર્યનાં વધના જ્ઞાતાતંત્ર અશ્વત્થામાને નિવેદન ...	૪૭૬
૧૯૪	કૃતરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન ...	૪૮૦
૧૯૫	અશ્વત્થામાનો કોપ... ...	૪૮૧
૧૯૬	અશ્વિનના વચનો ...	૪૮૩
૧૯૭	ભીમસેન અને કૃષ્ણભક્તનાં અશ્વિન પ્રત્યે વચનો ...	૪૮૬
૧૯૮	કૃષ્ણભક્ત અને સાત્યકિની અન્યોન્યને ધમકી ...	૪૮૯
૧૯૯	નારાયણાન્નનો પ્રયોગ ...	૪૯૨
૨૦૦	નારાયણાન્નની શાંતિ અને અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ ...	૪૯૫
૨૦૧	અશ્વત્થામાનું આસેવાન્ન અને તેની નિષ્ફળતાના અતર્થમાં રણમાં વ્યાસ ભગવાન (સતરદશ રતોત્રારંભ) ...	૫૦૨
૨૦૨	શ્રીશંકરમહાદેવ-વ્યાસ અને અશ્વિન ...	૫૦૮

ગ્રંથસેવનનો મહિમા

यस्पास्ति सद्ग्रंथविमर्शभाग्यं । किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાચ્યા-વિચારવાનું સહભાગ્ય મળેતું હોય, તેને ચપલાના (ચીના લક્ષ્મીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમા છે?

‘પુસ્તકોમા હું ગૂંચાયેનો રહી શકતો, તેથી મને જે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર થાત નહિ એટલું જ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમા ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું જીવેના વધારે સુખચેનમા રહેત હું માનુ છું કે, જેને સારા સારા પુસ્તકો વાચનાનો શોખ છે તે ગમે તે જગ્યાએ એકાતવાસ સહેલાઈથી વેઠી શકે છે x x એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાચતા છેવટે તમે અતર્વિચાર પણ કરી શકશો ’ મં ૦ ગા ૦

‘મને પુસ્તકો વાચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમા બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો ’ x x x ‘માત્રમાયામા વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉત્થતિ પામી શકતી નથી અને જાતીયભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી ’ x x x

બધી જાતની ઉત્થતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉત્થતિ છે. પશુ આદિના જેવી હ્રદયવૃત્તિ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉત્થતિ ન હોય ’ x x x ‘સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસંસ્કારના કમનોની મધુર સુગંધથી મસ્ત નનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયના રાગીય સુખો પણ તુચ્છ જ લાગે છે ’—બ્રહ્મચંદ્ર

‘ગરીબોને દરિદ્રતામાથી છોડાવવાની, દુખીઓના દુખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો યાક ઉતારવાની અને માદાઓનું દહં છુલાવી દેવાની ગ્રંથોમા નેટની શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ઘણું કરીને બીજી કોઈ ચીજમા નથી ’

—માર્કસ

‘ગ્રંથો પ્રયોનો રનેહ એ હૃદયી રાજ્યમા પડોચવાનો પરવાનો છે ’

‘પરાન ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવા સમાન છે ’

‘સહેનોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ બહારથી જે સતોષ તમને નહિ મળે તે સતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે ’

‘બોરાક વિનાના શરીરની પેટે જ્ઞાન વિનાનું મન પણ નિર્મોલ્ય છે એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી, જે ઘરમા સારો પુસ્તકો નથી તે ઘર, ઘર નહિ પણ નિર્મોલ્ય તનમનવાળો જીવતા મુદ્દાઓને રહેવાની ધોર જ છે ’

એક વિદ્વાન ઠીક જ કહે છે કે, ‘વાચનાની હોશ છોડી દેવાના બદલામા કોઈ મને આખા હિંદુસ્તાનની સપતિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ ’

‘પુસ્તકો તરુણાવસ્થામા સુભાગ’ દેખાડે છે. વૃદ્ધાવસ્થામા મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકાસું લાગવા દેતા નથી વળી તે આપણી ચિંતા તથા કોપાદિને શાન કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે

ગ્રંથોની ઓરડીમા ગયા પછી તમે એમને હાથ નહિ લગાડો તોપણ એ ગ્રંથો જ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, ‘અમારામા પુષ્કળ જ્ઞાન લયું છે તે હો અને વાપરો એટલે તમારું કલ્યાણ થશે ’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિમતી છે ?

‘ઉત્તમ ગ્રંથો, તેમનું સેવન કરનારાઓમા ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, દૈવ’ તથા પરાપકાર વૃત્તિને વિસ્તારે છે અને જેમ જેમ એ દૈવી શક્તિની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીગાંપ આસુરી શાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે ’

‘સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીઓએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો ’

‘લીલા વનમા બૂંબે ખરનાર પશુમા અને આટલા આટલા વાચવાના સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનાર મનુષ્યમા શો તફાવત ?’



॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

७-द्रोणपर्व



॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

७-द्रोणपर्व

अध्याय १ लो-द्रोणाभिषेकपर्व

धृतराष्ट्रप्रश्न

मंगलाचरणम् । नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

अन्ताराधयन्, नरेशां कर्तुं जेवा नर भगवानने अने देवी सरस्वतीने नमस्कार करीने 'जय' तु शीर्तन आदरीजे

जनमेजय उवाच । तमप्रतिमसत्त्वोजो बलवीर्यपराक्रमम् ।

इतं देवव्रतं श्रुत्वा पांचाल्येन शिरसिना ॥ १ ॥

जनमेजय जोह्या 'हे विप्रधि' । पांचालपुत्र शिष्य'डीजे अजोड पैथ', भनो-
यण, शरीरयण, बीथ' अने पराक्रमवाणा पोताना पिता देवव्रत बीभने हल्ली
नाप्पा छे, जे सांभणीने धृतराष्ट्रराजनी आंभो शोकथी व्याकुण यई गई हती. तो
पोताना पिता हल्लाई गया, त्यारे ते वीर्यवाने शु कथु' 'हे भगवन्! तेनो अर्थवान
पुत्र दुर्योधन बीभ अने द्रोण आदि प्रमुण भहारथीजो द्वारा भहान धनुर्धारी
पांडवोने हरावीने राज्याने धृष्टी रखो हतो, तो सर्व धनुर्धरिना शिरभार
जे बीभ आर्था गया, त्यारे जे कुरुवंशीजे शु कथु' 'हे तपोधन! तमे भने
आ ठहो १-४

વૈશંપાયન બોલ્યા : પોતાના પિતાને માર્યા ગયેલા સાંભળીને કુરુક્ષેત્રી રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ચિંતા તથા શોકથી ઘેરાઈ ગયો અને તેને શાંતિ મળી નહિ.^૧ રાત ને દિવસ તે આ દુઃખનો જ વિચાર કરી રહ્યો હતો, એટલામાં વિશુદ્ધ દૃઢ્યનો સંજય રાત્રે છાવણીમાંથી હસ્તિનાપુરમાં પાછો આવ્યો. પહોંચ્યો. હે મહારાજ ! આમ આવેલા તે સંજય-ને અંબિકાના પુત્ર રાજ ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું.^૨ તેના ઉત્તરમાં ભીષ્મનું મરણ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર મનમાં અત્યંત દુઃખી થયો અને પોતાના પુત્રોના વિજય-ની ઇચ્છાથી તે આતુરની પેઠે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો.^૩

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે તાત સંજય ! કાળથી પ્રેરાયેલા કૌરવોએ ભયંકર પરાક્રમવાળા મહાત્મા ભીષ્મનો શોક કરીને શું કયું ? શરવીર અને દુરાધર્મી એવા મહાત્મા ભીષ્મ હણાયા, ત્યારે શોક-સાગરમાં ડૂબી ગયેલા કૌરવોએ શું કયું ?^૪ હે સંજય ! મહાત્મા પાંડવોનું તે મહા ઉગ્ર સૈન્ય ત્રણેય લોકોને પણ તીવ્ર ભય ઉત્પન્ન કરે તેવું છે.^૫ આ તરફ દુર્યોધનના સૈન્યમાં એવો મહારથી પુરુષ ઠાણ છે કે, તેના આશ્રય કરીને યોદ્ધાઓ તે મહાભયંકર રણસંગ્રામમાં ત્રાસ ન પામે !^૬ હે સંજય ! કુરુસિંહ ભીષ્મપિતામહ રણમાં ઢળી પડ્યા, ત્યારે કુરુપક્ષના રાજાઓએ શું કયું, તે તું મને કહે.^૭

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! તે રણમાં જ્યારે દેવવ્રત પડ્યા, ત્યારે તમારા પુત્રોએ જ કયું તે તમને કહું છું. તમે તે એકચિત્તે સાંભળો. હે રાજન ! સત્યપરાક્રમી ભીષ્મપિતામહ જ્યારે રણ-ભૂમિ ઉપર રેનાઈ પડ્યા, ત્યારે તમારા પુત્રો અને પાંડવો બ્રુહ બ્રુહ વિચાર કરવા લાગ્યા. સાત્ત્વર્થનો વિચાર કરીને તેઓ વિરમય પામ્યા હતા તેમ હર્ષ પણ પામ્યા હતા. વળી તેમણે

પોતાના ધર્મની નિંદા કરી અને અમાપ કર્મ-વાળા મહાત્મા ભીષ્મને પ્રણામ કર્યા.^{૮-૧૦} હે નરસિંહ ! તેમણે ભીષ્મને માટે મજબૂત ગાંઠાવાળા બાણો વડે ઉશીકાંવાળી વીરશય્યા રચી.^{૧૧} તેમણે ભીષ્મના રક્ષણ માટે ચારે બાજુ રક્ષકો મૂક્યા, પરસ્પર વાંતચીત કરી, ગંગાપુત્ર ભીષ્મની સંમતિ લીધી અને તેમની પ્રદક્ષિણા કરી.^{૧૨} પછી ક્રોધ-થી લાલ લાલ આંખવાળા થયેલા તે ક્ષત્રિયો પર-સ્પર મળીને કરી યુદ્ધને માટે નીકળી પડ્યા; કારણ કે તેઓ કાળ વડે જ પ્રેરાયેલા હતા. હવે તરેહતરેહનાં વાજિંત્રોના નાદ સાથે તથા રણ-ભેરીના રણકાર સાથે તમારા પુત્રોનાં તથા શત્રુ-ઓનાં સૈન્યો પણ નીકળી પડ્યા.^{૧૩, ૧૪} હે રાજદ્ર ! ગંગાનંદન ભીષ્મ સૂર્યનારાયણ નમી ગયા તે વખતે ઢળી પડ્યા હતા. છતાં પણ ક્રોધવશ થયેલા અને કાળથી ભાન ખોઈ બેઠેલા એ ભરત-શ્રેષ્ઠ રાજાઓ મહાત્મા ગાંધેયનાં હિતકારક વચ્ચે-ને અવગણીને હથિયારો લઈ લઈને ઉતાવળા ઉતાવળા યુદ્ધ કરવા બહાર પડ્યા.^{૧૫, ૧૬} તમારા પોતાના તથા તમારા પુત્રનાં મોહને લીધે તેમ જ ભીષ્મપિતામહના વધને કારણે કૌરવો તથા બીજા સર્વ રાજાઓ બાણે મરણશરણ થઈ ગયા.^{૧૭} હિંસક પશુઓથી ભરેલા વનમાં ગોવાળ વિનાનાં બકરાંઓ જમ મનમાં અત્યંત ઉદાસ થઈ જાય, તેમ ભીષ્મ-પિતામહ વિનાના થઈ પડેલા તે સર્વ રાજાઓ ત્યાં મનમાં અત્યંત ઉદાસ થઈ ગયા.^{૧૮} ભરતશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ રેનાઈ પડ્યા એટલે કૌરવોની સેના બાણે નક્કર-વિદોહી રાત્રિ જેવી થઈ ગઈ અને વાયુવિદોહી વાદળ જેવી થઈ ગઈ.^{૧૯} ત્યારે તે ધાન્યવિદોહી ભૂમિ જેવી થઈ ગઈ; સંસ્કાર (વ્યાકરણ) વિનાની વાણી જેવી થઈ ગઈ અને, ખલિના પકડાવાંથી ઉદાસ થયેલી રાંક્ષસસેના જેવી થઈ ગઈ.^{૨૦} વળી તે ત્યારે વસાહતકાર વિનાની વસરાહા વિધવા

જેવી થઈ ગઈ, જ્યાં વિનાની સૂઝી નહીં જેવી થઈ ગઈ અને તે વનમાં વરુઓએ ઘેરી હીધેલી તથા માર્યા ગયેલા પતિવાળી વિષ્ણુ પડેલી મૃગલી જેવી થઈ ગઈ.^{૨૭} શરમે⁺ મારી નાખેલા સિંહ-વાળી દાદા મહાન પર્વતયુક્ત જેમ નિસ્તેજ થઈ જાય, તે પ્રમાણે ભરતશ્રેષ્ઠ ગંગાનંદનના પાંડવાથી કૌરવોની તે સેના નિસ્તેજ થઈ ગઈ.^{૨૮} ત્યારે વીર અને બળવાન પાંડવોએ તાણીતાણીને અત્યંત કાયર કરી દીધેલી તે સેના મહાસાગરમાં ચોપાસ-થી પવનથી પછડાઈને ડાહી રહેલી નૌકા જેવી જણાતી હતી.^{૨૯} તે સમયે તે સેનામાં ઘોડાઓ, રથો તથા હાથીઓ અત્યંત ગમરાટમાં પડી ગયા હતા, લગભગ પણા મનુષ્યો મરણ પામ્યા હતા અને સર્વે નાસીપાસ થઈ ગયા હતા.^{૩૦} તે સેનામાં સર્વ રાજાઓ તથા અનેક પ્રકારના સૈનિકો ત્રાસ પામી ગયા હતા અને પિતામહ બીભ્ર વિનાના થઈ ગયેલા હોવાથી તેઓ જણે પાતાળમાં ડૂબી જતા હોય તેમ કુઝી જણાતા હતા.^{૩૧} તે વખતે કૌરવોએ કહ્યું તું સ્મરણ કર્યું, કારણ કે તે બીભ્રના જેવા જ પરાક્રમી હતા. આપત્તિમાં આવી પડેલા મનુષ્યનું મન જેમ બંધુ પ્રત્યે જાય, તેમ સંઘળા કૌરવોનું મન સર્વ શત્રુધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને વિદ્યા તથા તપથી અગ્રિમમાન તેજસ્વી એવા તે કહ્યું પ્રત્યે ગયું. હે ભારત ! આપણા હિતેચ્છુ અને શરીરનો પણ ત્યાગ કરે એવા રાધાનંદન સૂતપુત્ર કહ્યુંને સર્વ ભરતવંશી રાજાઓ 'કહ્યું !' 'ઓ કહ્યું !' એમ બૂમ મારવા લાગ્યા; કારણ કે બીભ્રપિતામહ યુદ્ધે ચડ્યા હતા તે દશ દિવસ સુધી મહાયશસ્ત્રી કહ્યું અને તેના બંધુઓ તથા અમાત્યો યુદ્ધમાં 'હિતરૂપી' નહોતા.

'અરે ! એ કહ્યુંને તુરત બોલાવો, વાર ન કરો' એમ તે સર્વ રાજાઓ ત્યાં બુમરાણ કરી રહ્યા હતા. બળવાન અને પરાક્રમશાળી મહારથીઓની ગણતરીને સમયે બીભ્રપિતામહ સર્વ ક્ષત્રિયોના દેખતાં તે મહાબાહુ કહ્યુંને અર્ધરથી તરીકે ગણ્યો હતો. ખરી રીતે તો એ નરસિંહ બમણો મહારથી હતો, રાક્ષસોમાં માન્ય હતો અને રથી તથા અતિરથીઓની સંખ્યામાં પણ અગ્રણી હતો. વળી તે અસુરોને અને દેવરામીઓને પણ યુદ્ધમાં જીતવાની હામ ધરતો હતો.^{૩૨-૩૭} આમ દે રાજન ! બીભ્રે એને અર્ધરથી ગણ્યો, ત્યારે કહ્યું તે જ વખતે ક્રોધથી ગંગાપુત્ર બીભ્રને કહ્યું હતું કે, 'હે કુરુવંશજ ! તમે જ્યાં સુધી જીવતા હશો ત્યાં સુધી હું ક્યારેય લડીશ નહિ.^{૩૮} હે કૌરવ ! જે તમે કદાચ યુદ્ધમાં પાંડવોને મારી નાખશો, તો હું કુરુવંશની રાજા લઈ વનમાં આશ્રયો જઈશ; અથવા જે તમે પાંડવોને હાથે મરીને સ્વર્ગે જશો, તો તમે જેમને મહારથી માનો છો, તે બધાને હું કેવળ એક રથની જ મદદથી સંહારી નાખીશ.^{૩૯, ૪૦} એમ' કહીને મહાબાહુ મહાયશસ્ત્રી કહ્યું તમારા પુત્રની સંમતિ લઈને દશ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું ન હતું.^{૪૧} હે ભારત ! અણગણ પરાક્રમવાળા પિતામહ બીભ્રે યુદ્ધમાં ભયંકર પરાક્રમ પ્રગટાવીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરના અનેક યોદ્ધાઓનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો હતો.^{૪૨} પણ મહાન તેજવાળા તથા સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા તે રાક્ષસી બીભ્ર રણમાં પડ્યા, ત્યારે જેમ તરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો વહાણનું સ્મરણ કરે, તેમ તમારા પુત્રોએ કહ્યું તું સ્મરણ કરવા માંડ્યું, સર્વ રાજાઓ સહિત તમારા પુત્રો તથા તમારા સૈનિકો 'ઓ કહ્યું' એમ રાડ નાખવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, 'આ તારે પરાક્રમ કરવાનો સમય છે.^{૪૩, ૪૪} એ પ્રમાણે ત્યાં દેરદેર સર્વ

+ શરમ એ પુરાણકથામાં વર્ણવેલ પ્રાણી છે. એને આડ પગ હોય છે અને એ સિંહથી પણ વધારે બળવાન હોય છે.

મહાબળવાન યોદ્ધાઓ પ્રાણને હથેળીમાં રમી રહેલા તે રાધાનંદન સૂતપુત્રને એકસાથે સાદ પાડી રહ્યા.^{૪૫} આપત્તિકાળમાં મનુષ્યોનું મન જમ પોતાના બંધુ પ્રત્યે જાય, તેમ આપણા પક્ષના સૌનું મન પરશુરામે શિક્ષિત કરેલા તથા અન્નવિદ્યામાં અસહ્ય પરાક્રમવાળા તે કર્ણ પ્રત્યે ગયું.^{૪૬} હે રાજન! ગોવિંદ જમ નિરંતર દેવોનું ભયથી રક્ષણ કરવામાં સમર્થ છે, તેમ તે કર્ણ આપણુ સર્વનું તે મહાભયંકર રણમાં રક્ષણ કરવા સમર્થ છે.^{૪૭}

વૈશંપાયન બોલ્યા : આમ કર્ણના વારંવાર વખાણ કરી રહેલા એ સંજયને રાજ ધૃતરાષ્ટ્રે સર્વ સમાન નિઃશ્વાસ મૂકીને આમ પૂછ્યું.^{૪૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : આપણા પક્ષના સર્વનું મન આમ જ્યારે કર્ણ પ્રત્યે ગયું, ત્યારે તમે બધા પોતાના પ્રાણને પણ જોવારી દેનારા એ શર-વીર સૂતપુત્ર કર્ણને મળ્યા હતા કે?^{૪૯} વળી ત્યારે ગમરાટમાં પડી ગયેલા, ત્રાસી ગયેલા, આતુર બનેલા અને રક્ષણની ઇચ્છા કરી રહેલા એવા તમારા બધાઓના મનોરથને એ સત્યપરાક્રમી કર્ણે નિષ્ફળ તો કર્યા નહોતા ને?^{૫૦} લીભના માર્યા જવાથી કૌરવોની અંદર જે કાંઈ અધૂરપ આવી ગઈ હતી, તેને ધતુર્ધરમાં શ્રેષ્ઠ એવા કર્ણે યુદ્ધમાં પૂરી હતી કે?^{૫૧} શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારા તે નરસિંહ કર્ણે લીભની ખાલી પડેલી જગ્યાને પૂરી હતી કે? કેમ કે હે સંજય! તે કર્ણ લોકમાં પુરુષવ્યાધ કહેવાય છે. કૌરવોના રક્ષણ માટે એ કર્ણે રણસંઘામમાં પોતાના પ્રાણને પાથરીને અને સુખને અળગાં કરીને પીડાયેલા તથા વિશેષે કરી આક્રંદ કરી રહેલા પોતાના બાંધવોની તથા મારા પુત્રોની વિજયની આશાને સફળ કરી હતી કે?^{૫૨, ૫૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રને મમ' નામનો અપાઘ ૧૯૧ સમાપ્ત

અધ્યાય ૨ જો

કર્ણના વીરોદ્ધારે।

॥ સંજય ક્વાચ ॥

હતં મીષ્મમથાધિરથિર્વિદિત્વા . . .

મિત્રાં નાવમિવાલ્યાગાથે કુરૂણામ્. ॥

સોદર્યં વત્ત વ્યસનાત્સતપુત્રઃ

સંતારવિષ્ણંસ્તવ પુત્રસ્ય સેનામ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : લીભને હણાયેલા જણીને અધિરથના પુત્ર કર્ણે બંધુની પેઠે, અતિ અગાધ મહાસાગરમાં ભાંગી પડેલી નૌકા જેવી કૌરવોની તે સેનાને દુઃખમાંથી તારવાની ઇચ્છા કરી અને તે તમારા પુત્રની સેના તરફ આવી પહોંચ્યો.^૧ હે રાજ ! ત્યાં આવી તેણે પુરુષોમાં ઇંદ્ર સરખા તથા અવિચળ વ્રતવાળા શાંતનુકુમાર મહારથી લીભને રણમાં પડેલા સાંભળ્યા, એટલે ધતુર્ધરે-માં શ્રેષ્ઠ એવો તે શત્રુનાશન કૌરવસેના પાસે આવ્યો.^૨ મહારથીશ્રેષ્ઠ લીભપિતામહ જ્યારે શત્રુઓને હાથે માર્યા ગયા, ત્યારે પિતા જેમ પુત્રોને તારવા માટે આવી પહોંચે, તેમ કર્ણે પણ સમુદ્રમાં ડૂબવાની અણી ઉપર આવેલી નૌકા જેવી તમારા પુત્રની સેનાને તથા સર્વ કૌરવોને તારવાની ઇચ્છાથી એકદમ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^૩

કર્ણ બોલ્યો : હે વીરો ! ચંદ્ર વિશે જેમ લાંછન સનાતન કાળનું છે, તેમ સદા કૃતજ તથા બ્રાહ્મણોના શત્રુઓનો સંહાર કરનારા પિતા-મહ લીભ વિશે ધીરજ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, તેજ, સત્ય, સ્મરણશક્તિ, વીર પુરુષોના ગુણો, દિવ્ય અક્ષો, નમ્રતા, પ્રિય વાણી અને ઈર્ષ્યારહિતપણું વગેરે ગુણો સર્વ કાળ માટે હતા. શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારા તે લીભ પણ જ્યારે આ રણમાં રણાયો છે, ત્યારે હવે હું સર્વ વીરોને પણ રણાયેલા જ માનું છું.^{૪, ૫} હે આર્ય ! કર્મના અનિત્ય યોગથી આ જગતમાં કાંઈ પણ વસ્તુ સ્થિર જ નથી; છતાં મહાવ્રત-

ધારી ભીષ્મ જ્યારે આજ્ઞા માર્યા ગયા છે, ત્યારે ‘આવતી કાલે સૂર્યનો ઉદય થશે’ એમ કયો પુરુષ સંશયરહિત થઈને શ્રદ્ધા કરશે ? (અર્થાત્ મૃત્યુનો જય કરનારા પિતામહાનું) પણ જો મૃત્યુ થયું, તો આપણે બધાને જીવવાની આશા તો શાની જ હોય ?) ^૧ વસુઓ જેવા પ્રભાવવાળા અને વસુઓના જેવા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા એ વસુધરાસ્વામી ભીષ્મ વસુ નામના દેવોની પાસે આલ્યા ગયા છે, ત્યારે હવે તમે બધા તમારાં ધન, પુત્ર, પૃથ્વી અને આ સમગ્ર સેનાનો શા માટે શોક કરો છો ? ^૨

સંજય બોલ્યો : મહાન પ્રભાવવાળા, વરદાન આપવાવાળા, સમગ્ર લોકના રાજા અને મહાન શત્રુઓને પણ શિક્ષા કરનારા એ અમાપ પરાક્રમી પિતામહ ભીષ્મ જ્યારે રણમાં પડ્યા તેમ જ જ્યારે સમગ્ર ભરતવંશી રાજાઓનો રણમાં પરાજય થયો, ત્યારે કણું મનમાં અત્યંત દુઃખ પામ્યો અને આંસુ ઢાળી ભારે નિસાસા નાખવા લાગ્યો. ^૩ હે રાજા ! રાધાનંદનનાં આ વચનો સાંભળીને તમારા પુત્રો અને સર્વ સૈનિકો પરસ્પર મોઢા શબ્દથી પોક મૂકવા માંડ્યા અને નેત્રો દ્વારા દુઃખનાં અશ્રુઓને વારંવાર વહેવડાવવા લાગ્યા. ^૪ પછી જ્યારે મહાન રણસંગ્રામ ફરી ચાલુ થઈ ગયો અને સર્વ રાજાઓ સેનાઓની અંદર દાખલ થઈ ગયા, ત્યારે સર્વ મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કણું સર્વ મહારથીઓને હર્ષ ઉપજાવનારાં આ વચનો કહ્યાં : ^૫ ‘આ જગત અનિત્ય છે અને હમેશાં મૃત્યુ સામે જ દોડી રહ્યું છે,’ આમ વિચારતાં મને કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર જણાતી નથી. જો એમ ન હોય, તો તમારા જેવા વીર પુરુષો પાસે ઊભા છતાં, પર્વત સમાન પ્રકાશવાળા એ કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ આ રણસંગ્રામમાં કેમ રોળઈ પડ્યા ? ^૬ પૃથ્વી પર ઉદય પામેલા બીજા સૂર્ય જેવા એ મહારથી

શાંતનુકુમારને આ રણમાં રોળી પાડવામાં આવ્યા છે એટલે હવે વૃક્ષો જેમ પર્વતને ઉચલાવી પાડનાર પવનને સહન કરવા સમર્થ નથી, તેમ આ સર્વ રાજાઓ અશ્રુનંદને સહન કરવા સમર્થ નથી. ^૭ છતાં માર્યા ગયેલા આગેવાનવાળાં, દુઃખિત સ્વરૂપવાળાં તથા શત્રુઓએ નાશ પમાડેલા ઉત્સાહવાળાં આ કૌરવોનાં સૈન્યોનું મહાત્મા ભીષ્મની પેઠે મારે સંગ્રામમાં રક્ષણ કરવું જ જોઈએ, આ બધો ભાર આજ્ઞા મારા પર પડ્યો છે અને આ સર્વ જગતને હું અનિત્ય જોઉં છું. વળી રણકુશળ ભીષ્મપિતામહ રણમાં પડ્યા છે, ત્યારે આવે પ્રસંગે હું શા માટે ભય રાખું ? ^{૮, ૯} આ રણમાં ધૂમીને હું તે કુરુશ્રેષ્ઠ પાંડવોને સીધી ગતિવાળાં બાણોથી યમરાજને ઘેર દાખલ કરી દઈશ અને આ જગતમાં ઉજ્જવળ યશ પ્રકટાવીને સ્થિતિ કરીશ, અથવા તો શત્રુઓથી માર્યો જઈને હું પૃથ્વીની પથારી કરીશ. ^{૧૦} યુધિષ્ઠિરમાં ધીરજ, બુદ્ધિ, સત્ય અને પરાક્રમ છે અને ભીમસેનમાં સૌ હાથીના નટલું પરાક્રમ છે. અશ્રુનંદ દેવરાજ ઇંદ્રનો પુત્ર છે અને સાથે જીવાન છે; દેવો પણ તેના બળને સહેલાઈથી જીતી શકે તેમ નથી. ^{૧૧} વળી આ રણમાં પાંડવસેનાને વિશે સાક્ષાત્ યમરાજ સરખા નકુલ અને સહદેવ છે, તેમ જ સાત્યકિ અને દેવશ્ચીતંદન કૃષ્ણ પણ છે. કોઈ કાયર પુરુષ તો એ સૈન્ય સામે જઈ જ શકે નહિ અને કદાચ જો કોઈ જાણે તો તે મૃત્યુના સુખમાંથી જીવતો પાછો ફરે જ નહિ. ^{૧૨} મનસ્વીઓ જેમ વૃદ્ધિ પામેલા તપનો તપથી જ બાધ કરે છે, તેમ રાસવીરો સામા બળનો બળથી જ બાધ કરે છે. મારું મન પણ એ શત્રુઓનું નિવારણ કરવામાં તથા મારું પોતાનું રક્ષણ કરવામાં પર્વત સમાન અચળ છે. ^{૧૩} (હવે કણું પોતાના સારથિ પ્રત્યે કહે છે :) હે સારથિ ! આમ મારું

મન અતુકૂળ છે, તેથી હું આજ શત્રુઓ સામે
જઈને તેમના પ્રભાવને આળી દઈશ અને તેમને
પરાજય પમાડીશ. મારે મારા મિત્રોના દ્રોહ
સહન નહિ કરેවා જેઈએ, જે સમયે સૈન્યમાં
ભંગાણુ પડે, તે સમયે જે આવીને જીવો રહે, તે જ
ખરો મિત્ર છે.^{૧૬} આજ હું સત્પુરુષોને યોગ્ય
શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરીશ અને મારા પ્રાણોના ત્યાગ કરીને
ભીષ્મની પાછળ જઈશ. હું યુદ્ધમાં સર્વ શત્રુઓ-
ના સમુદાયોને હણી નાખીશ, અથવા તે શત્રુઓ-
ને હાથે મરીને હું વીરક્ષોકને પામીશ.^{૧૭} જ્યારે
કોઈ પણ 'મારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો' એવો
પોઠાર કરે ત્યારે તેને માટે, રક્તાં બ્રીબાળદા
માટે, નષ્ટ થયેલા પુરુષાર્થવાળા માટે અને દુર્યો-
ધન માટે મારે યુદ્ધ કરવું જ જેઈએ, એમ હું
સમજું છું. માટે હે સારથિ ! આપણા રાજ
દુર્યોધનના શત્રુઓને આજ હું જીતીશ.^{૧૮} વળી
ભયંકર સ્વરૂપવાળા આ રણમાં હું કૌરવોને રક્ષીશ,
પાંડુપુત્રોના સંહાર કરીશ, સર્વ શત્રુઓના સમુ-
દાયોનો નાશ કરીશ અને છેવટે મારા પ્રાણોને
પણ અકારા કરીને હું દુર્યોધનને રાજ્ય આપીશ.
તું મને મણિ અને રત્નોથી પ્રકાશતું અને ઝળ-
હળના સુવર્ણતું થડેહું વિચિત્ર કવચ પહેરાવ,
તું મને મસ્તકે ધારણ કરવાના સૂર્ય સમાન પ્રભા-
વાળા ટોપને પણ પહેરાવ; તું મને ધનુષ્ય ધારણ
કરાવ અને તું મને અગ્નિ તથા ઝેરી નાગ જેવાં
ખાણોને સજવ.^{૨૨, ૨૩} વળી તું બાણોથી ભરેલા
સોળ ભાયાઓને મારી પાછળ બાંધી દે; દિવ્ય
ધનુષ્યો લાવ અને તલનાર, શક્તિ, ભારે ગદાઓ
તથા સુવર્ણથી મટેલા વિચિત્ર નાળવાળા શંખને
લાવ.^{૨૪} આ સોનાની અદ્ભુત સાંકળને, કમળના
ચિહ્નવાળા જયસૂચક દિવ્ય જ્વરને, સારી રીતે
મૂંથેલી તથા ગ્રહસ્વાળી એવી અદ્ભુત માળાને
તેમ જ માંગલિક ડાંગરને તું કમળ વસ્ત્રોથી લૂછી

ચત્વચ્ચિત કરીને લાવ.^{૨૫} વળી હે સારથિ ! આ
જે ઘોડાઓ ઉજ્જવળ વાદળના જેવા વર્ણવાળા
છે, જે પુષ્ટ છે, જે મંત્રપૂર્વક પવિત્ર જળથી સ્નાન
પામ્યા છે, જે ઉતાવળા જનારા છે અને જે
રંગભેરંગી સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલા છે,
તે ઉત્તમ ઘોડાઓને તું જલદી રથમાં બેસાડી લાવ.^{૨૬}
વળી સૂર્ય તથા ચંદ્ર જેવા પ્રકાશવાળા રત્નોથી
જડેલા, સુવર્ણની માળાઓથી વીંટાયેલા અને
યુદ્ધની અંદર ઉપયોગી થઈ પડે તેના પદાર્થોથી
યુક્ત એવા એ ઉત્તમ રથને તું ઘોડાઓ બેસાડે
ઝટ લઈ આવ.^{૨૭} વળી તું વેગવાળાં અદ્ભુત
ધનુષ્યો લાવ, સારી રીતે બાંધેલી ઉત્તમ દોરીઓ
લાવ, બાણોથી ભરેલા મોટા મોટા ભાયાઓ લાવ,
કવચો લાવ અને યુદ્ધપ્રયાણ માટે યોગ્ય એવું
દહીંથી આપું ભરેલું કાંસાતું તથા સોનાતું એ
વીરપાત્ર પણ તરત લઈ આવ. અરે ઝા ! તું
એક વિજયમાળ લાવ, તેને મારા શરીરે પહેરાવ
અને તું વિજયને માટે ઝટઝટ રણભેરી વગડાવ.
ઝા સારથિ ! જે સ્થળે કિરીટધારી અર્જુન, ભીમ,
યુધિષ્ઠિર, નકુલ અને સહદેવ જિભા છે, તે સ્થળે
તું મને લઈ આવ. સંજામમાં શત્રુઓને ભેટીને હું
કાં તો તેમને હણી નાખીશ, અથવા તેમને હાથે
માર્યો જઈને ભીષ્મની પાસે પહોંચી જઈશ.^{૨૮-૩૦}
જે સૈન્યમાં સત્ય અને વૈર્યવાળા રાજયુધિષ્ઠિર સામે
જિભા છે, જ્યાં ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને
સહદેવ જિભા છે, જ્યાં ધૌમ્ય છે, સાત્યકિ છે તેમ
જ બીજા સંજયયોદ્ધાઓ સામે જિભા છે, તે સૈન્યને
આપણા પક્ષના બીજા રાજ્યો જીતી શકે તેમ
નથી, એમ હું માતું છું.^{૩૧} સર્વનો સંહાર કર-
નારા સાક્ષાત્ મૃત્યુદેવ પણ સદા સાવધાન રહીને
એ કદાચ અર્જુનનું રક્ષણ કરશે, તોપણ હું આ
યુદ્ધમાં અર્જુનનો ભેટા કરીશ અને કાં તો તેનો
નાશ કરીશ અથવા ભીષ્મને મારે યમરાજ પાસે

આદ્યો જઈશ.^{૩૨} હું અવશ્ય તે શરવીર પાંડવોના મધ્યમાં જઈશ. આથી હું અત્યારે જ કહી દઉં છું કે, જેઓ મિત્રદ્રોહી હોય, કર્ણ જ ભક્તિવાળા હોય, પાપી હોય તેઓ મારા સંહાયક ન હો!''^{૩૩}

સંજય બોલ્યો : પછી દેવગણોથી 'પૂજતા ઇંદ્રની જેમ જેને કૌરવો પૂજી રહ્યા હતા, એવો તે મહારથીશ્રેષ્ઠ, ઉચ્ચ ધનુર્ધારી અને મહાત્મા કર્ણ સમૃદ્ધિમાન, મજબૂત દાંડીવાળા, સોને મટેલા, ધનવાળા અને પવનવેગી ઉત્તમ ઘોડાઓ બેઠેલા સુંદર તથા ઉત્તમ રથમાં બેઠો અને ત્યાંથી વિજયને માટે આદ્યો. હવે રણભૂમિ ઉપર ભરત-શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ જ્યાં પડ્યા હતા, ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો.^{૩૪} સૂર્ય સમાન અમાપ તેજવાળો એ કર્ણ ત્યારે સુવર્ણ, મોતી, મણિ અને રત્નોની માળાવાળા, વસ્ત્રવાળા,^{*} ધનવાળા, મેધ સમાન શબ્દવાળા તથા શ્રેષ્ઠ ઘોડાઓ બેઠેલા તે મહાન રથમાં અગ્નિના જેવી કાંતિથી ઝળહળતો હતો. આમ તે અગ્નિ સમાન પ્રભાવવાળા સુંદર રથમાં બેઠેલો એ અધિરથનો પુત્ર મહારથી ધનુર્ધર કર્ણ વિમાનમાં બેઠેલા સાક્ષાત્ ઇંદ્રની જેમ ચોભી રહ્યો હતો.^{૩૫-૩૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વા તર્જત દ્રોણભિષ્મકપર્વમાં 'કર્ણ' નિર્ધારણ નામનો અધ્યાય રહે સમાપ્ત

અધ્યાય ૩ જો

લીબ્ધ પ્રત્યે કર્ણનાં વચન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શરતલ્પે મહાત્માનં શયાનમમિતોજસમ્ ।

મહાવાતસમૂહેન સમુદ્રમિવશોષિતમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! કર્ણ રથમાં બેસીને ભીષ્મપિતામહની બાણશય્યા વાળા રથાને પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે એ પિતામહને

* શત્રુના પ્રહારમાથી રથનું રક્ષણ કરવા માટે રથને ફરતુ કરેતું લોહા વગેરેનું આવરણ

બાણશય્યા પર સૂતેલા બોલ્યા. અમાપ તેજવાળા, પ્રલયકાળના મહાન વાયુએ સૂકવી નાખેલ સમુદ્રના જેવા જણાતા, સર્વ શત્રિયોના મહાન કાળ સરખા એ મહાન ધનુર્ધારી મહાત્મા ભીષ્મને અનુને દિવ્ય અસૌથી પાડી નાખ્યા, એ બેઠેને અગાધ સમુદ્રનો પાર નહિ પામવાથી કાઈ છાછરા બેટની ઇચ્છા કરનારા, મનુષ્યો જેવા તમારા પુત્રોની જયની આશા, સુખ અને કવચો એટ્ટીસાથે ભાંગી ગયાં હતાં.^{૧-૩} તે પિતામહ યશુનાના પ્રવાહના જેવાં બાણોના સમૂહથી ભરાઈ ગયા હતા. ઇંદ્રદેવે પોતાના વજ્રથી બણે અસદ્ય મૈનાક પર્વતને પૃથ્વી પર પાડી દીધો હોય, તેમ અનુને ભીષ્મને નીચે પાડી દીધો હતા.^૪ એ ભીષ્મ આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર પડેલા સૂર્ય જેવા જણાતા હતા અને 'પૂર્વે' વૃત્રાસુરે જેમ ઇંદ્રને ઝાચિંતો હરાવ્યો હતો, તેમ અનુને તેમને ઝાચિંતા હરાવ્યા હતા.^૫ પૂર્વે અકસ્માત્ વૃત્રાસુરે જીતેલો બર્ણુ ઇંદ્ર હોય, તેમ યુદ્ધની અંદર ભીષ્મનું આ પતન સર્વ સૈન્યને મોહ ઉપજાવનારું હતું. સર્વ સૈન્યોમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ ધનુર્ધરોમાં ચિહ્નરૂપ, અનુનનાં બાણોથી ભરાઈ ગયેલા, વીરશય્યામાં સૂતેલા અને મહાન વ્રતવાળા તમારા એ વીર પિતા પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીષ્મને બેઠેને અધિરથપુત્ર કર્ણ રથમાંથી ઝટપટ જીતરી પડ્યો. ભરતવંશીઓમાં મહાકોતિમાન એવો તે કર્ણ ત્યાં ભારે વેદના પારંગ્યો અને આંસુથી તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. બે હાથ બોડી રાખીને વંદન કરતો રહીને તે આ પ્રમાણે વૃદ્ધ્યાદૃષ્ટ્યા શબ્દોમાં બોલ્યો : 'હે ભરતવંશી પિતામહ ! આપનું મંગલ હો. આ હું કર્ણ આપની પાસે આવ્યો છું. પવિત્ર અને કલ્યાણકારી વાણીથી આપ મારી સાથે બોલો. આપ મને કૃપાદષ્ટિથી જુઓ. અરેરે ! આ જગતમાં કાઈ પણ મનુષ્યને તેનાં

યુગ કૃત્યોતું કૃણ મળતું નથી; કારણ કે આપ
 જેવા ધર્મપરાયણ વૃદ્ધ વડીલ આજે આ સ્થિતિ-
 એ પૃથ્વી પર સૂતા છો. હે કુરુમેષ ! કોશનો
 સંપ્રહ કરવામાં, હિતચિંતક વિચારોમાં, સૈન્યોના
 વ્યુદ્ધ રચવામાં તથા અનેક જાતની યુદ્ધકળાઓમાં
 હું કુરુઓમાં આપના સરખો બીજે કાઈ પણ
 પુરુષ જોતો નથી. શુદ્ધ બુદ્ધિથી યુક્ત થયેલા આપ
 જ કૌરવોને આ આવી પડેલા બધામાંથી તારનારા
 હતા. હવે હે ભરતમેષ ! અનેક યોદ્ધાઓનો સંહાર
 કરીને આપ ન્યાયે પિતૃલોક જણી સિંધાવશો,
 ત્યારે આજ દિવસ સુધી કોષે ભરપૂર રહેલા એ
 પાંડવો વાઘો જેમ મૃગસાનો ધાણ કાઢી નાખે છે,
 તેમ બિચારા કૌરવોના ધાણ કાઢી નાખશે.
 વળને ધારણ કરનારા ઇંદ્રથી જેમ અસુરો ત્રાસ
 પામે છે, તેમ કૌરવો અર્જુનના ગાંડીવના ધોધના
 વીર્યને જાણીને ત્રાસ પામશે. હવે ગાંડીવધનુષ્ય-
 માંથી છૂટેલાં વજ્ર જેવાં બાણોનો શબ્દ કૌરવોને
 તેમ જ બીજા રાજાઓને થયરાવી ચૂકશે. હે વીર !
 પ્રદીપ્ત થયેલી મહાન ન્યાયાઓવાળો અગ્નિ જેમ
 વૃક્ષોને બાળી મૂકે છે, તેમ કિરીટધારી અર્જુનનાં
 બાણો હવે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને બાળી મૂકશે. વાયુ
 અને અગ્નિ બંને બેગા થઈને વનમાં જે જે સ્થળે
 પ્રગટે છે, તે તે સ્થળે તેઓ લતાઓ, પાસો અને
 વૃક્ષોને બાળી મૂકે છે. નિઃસંશય પૃથાપુત્ર અર્જુન
 એવો જ ભડબડી કોરેલા અગ્નિ છે. તેમ દે
 નરસિંહ ! કૌટુંબી વાયુ સમાન છે, એ નિઃસંદેહ
 છે. દે ભારત ! કૌટુંબીના પાંચજન્ય સંખના
 પોપને તથા અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષ્યના ટંકારને
 સંખગીને સર્વ નેન્યા ત્રાસ પામી જશે. દે
 વીર ! રાજાઓનો સંહાર કરનારા કપિવિજ અર્જુન-
 ના મૃગમિત્ર પર કિલ્લીની રહેલા રથના રાજ્યને
 સદન કરવાને હવે આપના પિતા બીજે રાઈ
 પણ રાજ સમર્થ થશે નહિ. જ અર્જુનનાં દિવ્ય

કર્મોતું મોટા શરવીર પુરુષો પણ ક્યન કર્યા કરે
 છે, તે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા માટે આપના
 વિના હવે બીજે કાઈ પણ રાજ સમર્થ નથી.
 એ અર્જુનને નિવાત-કવચ આદિ મહાન રાક્ષસો-
 ની સાથે અને મહાત્મા શ્રીશંકર સાથે યુદ્ધ કર્યું
 છે અને તે શંકર પાસેથી જ પાપાત્મા પુરુષોને
 દુર્લભ એવું વરદાન સુઘાં મેળવ્યું છે. પૂર્વે
 કાનિયોનો સંહાર કરનારા તથા દેવો અને દાનવો-
 ના ગર્વને કિતારનારા મહાભયંકર પરશુરામને પણ
 આપ વીર્યશાળીએ હરાવ્યા હતા; છતાં પણ
 આપ એ અર્જુનને જીતી શક્યા નથી. તો તે
 અર્જુનને આ રણસંઘામમાં બીજે કયો પુરુષ
 જીતી શકશે? ^{૧-૨૪} એ યુદ્ધરણ અર્જુનને હું
 સહન કરી શકું તેમ તો નથી જ; છતાં જો
 આપની આજ્ઞા થાય તો આંખોને આંજી નાખ-
 નારા ઝેરી સરપના જેવા અત્યંત ભયંકર તે રાક્ષ
 અર્જુનને હું અમ્મના બળથી હણી શકીશ. ^{૨૫}
 દત્ત કીમદ્દાહારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમં દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
 'કર્ણ' વાક્ય' નામનો અધ્યાય ૩ નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪ થો

બીજે કર્ણને યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા આપી

॥ શંકર ઉચ્ચ ॥

તસ્ય હાલપ્તમાનસ્ય પુરુષદ્વઃ પિતામહઃ ।

દેશકાલોક્તિં વાસપમમર્સિન્પ્રોતમાનવઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : કર્ણે આ પ્રભાષે વારંવાર
 કર્ણ, ત્યારે કુરુદ્ધ બીભષિતામદે પ્રસન્નચિત્ત
 થઈને દેશ અને કાળને યોગ્ય એવાં આ વચનો
 કર્યા : 'દે કર્ણ ! સરિતામાંને જેમ મમુદ્ધ
 આશ્વપદ છે, નક્ષત્રોને જેમ ચંદ્ર આશ્વપદ
 છે, સન્યને જેમ પુરુષ આશ્વપદ છે, બીજોને
 જેમ રમાજ પુરુષ આશ્વપદ છે અને સર્વ
 ખનોને જેમ મેષ આશ્વપદ છે, તેમ તું માર્વ
 ખિત્રોને આશ્વપદ થા. દેવ જેમ દેવની

પાછળ જીવે છે, તેમ તારા બાંધવો તારી પાછળ જીવે.^{૨,૩} શત્રુઓનો તું માનભંજન થા અને મિત્રોનો તું આનંદવર્ધન થા. વિષ્ણુ જેમ દેવતાઓનો આધાર છે, તેમ તું કૌરવોનો આધાર થા.^૪ હે કર્ણ ! પૂર્વે રાજપુર જઈને દુર્યોધનના જયની ઘડ્યાથી તે તારા બાહુબળના પરાક્રમથી કંમિત્ર યોદ્ધાઓને જીત્યા હતા.^૫ વળી ગિરિ-ત્રજમાં રહેલા નમસ્તિત વગેરે રાજાઓને તથા અંબણોને, વિદેહોને અને ગાંધારોને પણ તે હરાવ્યા હતા.^૬ હે કર્ણ ! હિમાલયરૂપ કિલ્લામાં ભરાઈ રહેનારા રણસ્રાંસામાં મહાભયંકર એવા કિરાતોને પણ તે દુર્યોધનના તાબામાં આણ્યા હતા.^૭ તેં યુદ્ધમાં ઉત્કલ, મેઠલ, પોંડ્ર, કલિંગ, આંધ્રિ, નિષાદ, ત્રિગત અને બાહલિક આદિ ઘણા યોદ્ધાઓને પણ જીત્યા હતા.^૮ હે કર્ણ ! તેં મહાતેજસ્વીએ દુર્યોધનનું હિત ધમ્મીને તે તે સંત્રાસોમાં અનેક વીરોને પરાજય આપ્યો હતો.^૯ હે તાત ! જ્ઞાતિ, કુળ અને બાંધવો સાથેનો દુર્યોધન જેમ સર્વ કૌરવોનો આધાર છે, તેમ તું પણ સર્વ કૌરવોનો આધાર થા.^{૧૦} જા, હું તને કહું છું કે, તું તારા શત્રુઓ બેડે સુખેથી યુદ્ધ કર. તું યુદ્ધમાં કૌરવોને પણ યોગ્ય શિક્ષણ આપ અને દુર્યોધનને જય અપાવ.^{૧૧} જેમ દુર્યોધન અમારા પાત્ર છે, તેમ તું પણ અમારા પૌત્ર સરખો જ છે. જે પ્રમાણે અમે ધર્મથી તે દુર્યોધનના પૂજ્ય છીએ, તે જ પ્રમાણે અમે ધર્મથી તારા પણ પૂજ્ય છીએ.^{૧૨} હે નરસેષ ! જગતમાં યોનિના સંબંધ કરતાં (એટલે એક જ ઉદરમાં જન્મ આદિના સંબંધ કરતાં) સત્પુરુષોનો સત્પુરુષોની સાથેનો સંબંધ ઉત્તમ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૧૩} માટે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો થઈને તથા 'આ મારું છે' એમ નિશ્ચય કરીને તું દુર્યોધનની પેઢે કૌરવોના સૈન્યનું પાલન કર.^{૧૪}

ભીષ્મપિતામહનાં આ વચન સાંભળી, સૂર્યપુત્ર કર્ણ તેમના ચરણમાં વંદન કરીને સર્વ ધનુર્ધરાની પાસે ગયો.^{૧૫} ત્યાં તેણે મનુષ્યોના સમુદાયનું અતુલ મહાસ્થાન બેધું અને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલા તથા અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ થયેલા સૈન્યને ધીરજ આપી.^{૧૬} ત્યાં મહાબાહુ કર્ણને સર્વ સૈન્યોના મોખરામાં આવેલો બેઠેને દુર્યોધન આદિ સર્વ કૌરવો હર્ષમાં આવી ગયા.^{૧૭} આમ યુદ્ધ કરવા માટે આવીને બેસેલા એ મહાત્મા કર્ણને બેઠેને કૌરવોએ સિંહનાદની ગર્જનાઓથી, બાહુઓને ઠોકવાથી તથા અનેક પ્રકારના ધનુષ્યોના શબ્દોથી તેનું સન્માન કયું.^{૧૮}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વાત્મજંત દ્રોણાભિયેકપર્વમા
'કર્ણ' આશ્વાસન નામનો અધ્યાય ૪ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૫મો

નવા સેનાપતિની યોજનાની ભાંજગડ

॥ સજય ઉવાચ ॥

રથસ્યં પુરુષવ્પાત્રં દૃષ્ટ્વા કર્ણમવસ્યિતમ્ ।

હૃદ્યો દુર્યોધનો રાજમિદં વચનમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! રથમાં બેઠેલા નરસિંહ કર્ણને પોતાની સામે આવેલો બેઠેને દુર્યોધન હર્ષમાં આવી ગયો અને આ વચન બોલ્યો : ^૧ 'હે કર્ણ ! હવે તારા રક્ષણ તુજે રહેલા મારા સૈન્યને હું સનાથ (અર્થાત્ નેતાવાળું) માનું છું. હવે આપણે આગળ ઉપર શું યોગ્ય અને હિતકારક કરવું બેઠેએ તેનો તું વિચાર કર.'^૨

કર્ણ બોલ્યો : હે પુરુષસિંહ મહારાજ ! તમે જ સૌથી વિશેષ બુદ્ધિમાન છો, તમે જ અમને કહો; કેમ કે મુખ્ય સ્વામી કાર્યને જવું બેઠે શકે છે, તેવું બીજે બેઠે શકતો નથી.^૩ હે નરનાથ ! અમે બધા તમારાં વચનને સાંભળવા ધમ્મીએ છીએ. તમે ન્યાય વિનાનું વચન નહિ જ બોલો એવું મારું માનવું છે.^૪

દુર્યોધન બોલ્યો : વય, પરાક્રમ અને શાસ્ત્રથી યુક્ત એવા લીધમપિતામહ આપણી સેનાના નાયક હતા. હે કણ્ ! તે મહાયશસ્ત્રી મહાત્મા-એ સર્વ યોદ્ધાઓને સાથે રાખીને દશ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું અને મારા શત્રુઓનો સંહાર કરી અમારું રક્ષણ કર્યું.^{૫૬} અતિ અશક્ય કર્મને કરનારા તે લીધમ સ્વર્ગે જવા નીકળ્યા છે, તો હવે તેમના પછી તું દોને સેનાના નાયક તરીકે માને છે?^{૫૭} હે રણશ્રેષ્ઠ ! નાવિક વિનાની નાવ જમ એક ધડીભર પણ જળમાં ટપી શકતી નથી, તેમ નાયક વિનાની સેના પણ એક ધડીભર યુદ્ધમાં ટપી શકતી નથી.^{૫૮} જમ સુકાની વિનાની હોડી અને સારથિ વિનાનો રથ ગમે તેમ જાય છે, તેમ જ સેનાપતિ વિનાનું સૈન્ય પણ ફાવે તેમ નાસભાગ કરે છે.^{૫૯} જમ દોઈ આગેવાન વિનાનો સઘળો કાફલો સર્વ કંદો પામે છે, તેમ નાયક વિનાની સેના પણ સર્વ કંદો પામે છે.^{૬૦} માટે તું મારા આ સર્વ મહાત્મા પુરુષોમાં શાંતનુ-પુત્ર લીધમ પછી સેનાપતિ થાય તેવા યોગ્ય પુરુષને શોધી કાઢ.^{૬૧} આ યુદ્ધમાં તું જ પુરુષને સેનાના નાયક તરીકે કહીશ, તેને અમે બધા એકસાથે નીમીશું એમાં સંશય નથી.

કણ્ બોલ્યો : આ સર્વ રાજાઓ મહાપુરુષો છે, મહાત્માઓ છે અને સર્વે સેનાપતિપદને યોગ્ય જ છે. એમાં કંઈ જ વિચારવાપણું નથી. આ બધા વીરપુરુષો કુળ, શરીર, જ્ઞાન, બળ, પરાક્રમ અને બુદ્ધિથી યુક્ત છે, શાસ્ત્રોને બળુનારા છે, બુદ્ધિમાન છે તેમ જ યુદ્ધમાં પાછી પાની ન કરનારા છે.^{૬૨-૬૪} પરંતુ તે બધાને કંઈ એકી-સાથે સેનાપતિ નીમી શકાય નહિ; એટલે જનામાં કંઈક અંશે વિશેષ ગુણો દેાય તેને જ સેનાપતિ કરવો એઈએ.^{૬૫} તમે જો એકબીજાની સ્પર્ધા કરનારા આ રાજાઓમાંથી દોઈ એકને સેનાપતિ

કરશો, તો બાકીના બધા મનમાં ઉદાસ થઈ જશે. પછી તેઓ તમારા હિતસ્વી હોવા છતાં ચિત્ત રાખીને યુદ્ધ કરશે નહિ એ સ્પષ્ટ છે.^{૬૬} માટે સર્વ યોદ્ધાઓના ગુરુ, વૃદ્ધ, શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ આચાર્ય દ્રોણને સેનાપતિ કરવા યોગ્ય છે, તેમ જ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને દુર્ધર્મ એવા આ દ્રોણાચાર્ય જ્યાં સુધી જીભા છે, ત્યાં સુધી બીજો કયો પુરુષ સેનાપતિ થઈ શકે ? કારણ કે એ આચાર્ય નીતિમાં બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્ય જેવા છે. હે ભારત ! આ સર્વ રાજાઓમાં એવો દોઈ પણ યોદ્ધો નથી કે તે યુદ્ધે ચડેલા દ્રોણાચાર્યની પાછળ ન જાય. હે રાજન ! આ દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને તમારા ગુરુ છે.^{૬૭-૭૦} માટે હે દુર્યોધન ! પૂર્વે અસુરોને જીતવાની ઇચ્છાવાળા દેવોએ જમ કાર્તિકેસ્વામીને સેનાપતિ કર્યા હતા, તેમ તમે પણ દ્રોણાચાર્યને ઝટ સેનાપતિ કરો.^{૭૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરજીત દ્રોણાલિપિકવર્ણમાં
‘કણ્’નું વાક્ય’ નામનો અધ્યાય પ મે સમાપ્ત

અધ્યાય દ્વિતીય

દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને આપેલું પ્રોત્સાહન

॥ સત્ય વગવા ॥

કર્ણસ્ય વચનં શ્રુત્વા રાજા દુર્યોધનસ્તદા ।
સેનામધ્યગતં દ્રોણમિદં વચનમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ત્યારે કણ્નાં એ વચન સાંભળીને દુર્યોધનરાજ સેનાની મધ્યમાં રહેલા દ્રોણાચાર્યને આ વચન કહેવા લાગ્યો.^૧

દુર્યોધન બોલ્યો : ઉત્તમ બ્રાહ્મણવર્ણ, શ્રેષ્ઠ કુળમાં જન્મ, શાસ્ત્રાભ્યાસ, વય, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, દક્ષતા, અજ્યેયપણું, અર્થજ્ઞાન, નીતિ, જય, તપ અને કૃતજ્ઞતા એ સર્વ ગુણોથી આપ વૃદ્ધ છો. આપ સમાન બીજો દોઈ પણ પુરુષ આ રાજાઓને

યોગ્ય રક્ષક નથી.^૧ માટે હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! ઇંદ્ર
જમ દેવોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ આપ અમારું
રક્ષણ કરો. આપની આંગેવાની હેઠળ અમે શત્રુ-
ઓને જીતવા ઇચ્છીએ છીએ.^૨ રુદ્રોમાં જમ
કાપાલી, વસુઓમાં જમ પાવક, યક્ષોમાં જમ
કુબેર, દેવોમાં જમ ઇંદ્ર, વિપ્રોમાં જમ વસિષ્ઠ,
તેજેમાં જમ સૂર્ય, પિતૃઓમાં જમ ધર્મરાજ,
જળચરોમાં જમ વરુણદેવ, નક્ષત્રોમાં જમ
ચંદ્રમા અને દેવોમાં જમ શુક્ષ્માચાર્ય શ્રેષ્ઠ છે,
તેમ આપ સેનાપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, માટે આપ
અમારા સેનાપતિ થાઓ.^{૩-૪} હે નિષ્પાપ! આ
અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓ આપને વશ રદેનારી
થાઓ. ઇંદ્ર જમ દાનવોનો સંહાર કરે છે, તેમ આપ
આ સેનાઓને બૃહદ્બલ કરીને શત્રુઓનો સંહાર
કરો.^૫ પૂર્વે જમ કાતિંકસ્વામી દેવોની આગળ
આહ્યા હતા, તેમ આપ અમારી આગળ આહ્યા.
ગાયનાં નાના નાના વાજરડાઓ જમ મહાન વૃષભ-
ની પાછળ બળે છે, તેમ અમે બધા આ યુદ્ધમાં
આપની પાછળ ચાલીશું.^૬ ઉત્તર ધનુષવાળો મહા-
આપધારી અર્જુન પોતાના દિવ્ય ધનુષ્યનો ટંકાર
કરશે, તોપણ આપને આગળ રહેલા ઝોઈને તે
પ્રહાર કરશે નહિ.^૭ હે પુરુષબ્યાધ! જો આપ
મારા સેનાપતિ થશો, તો હું આ યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિર-
ને તેના પરિવાર તથા બાંધવો સાથે અવશ્ય
જીતીશ.^૮

સંજય બોલ્યો : દુર્યોધને ન્યારે એ પ્રમાણે
કહ્યું, ત્યારે સર્વ રાજાઓ મોટા સિંહનાદો કરીને
તમારા પુત્રને હર્ષ પમાડવા લાગ્યા અને 'દ્રોણા-
ચાર્યનો જય થાઓ! જય થાઓ!' એમ પોકાર-
વા મંડ્યા.^૯ ત્યારે બીજા સૈનિકો પણ હર્ષમાં
આવી દુર્યોધનને આગળ કરી તેમ જ મોટા યશની
ઇચ્છા રાખી, તે બ્રાહ્મણોત્તમ દ્રોણાચાર્યના માન-
ને વધારવા લાગ્યા. પછી હે રાજા! દ્રોણાચાર્યે

દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૦}
હવે શ્રીમદ્માભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
'દ્રોણે પ્રાત્સાદન' નામના અધ્યાય ૧૬ સમાપ્ત

અધ્યાય ૭ મો

દ્રોણનો સેનાપતિપદે અભિષેક

॥ શ્રોણ ઉગ્રવ ॥

વેદં પડંગં વેદાહમર્થવિદ્યાં ચ માનવીમ્ ।
ત્રૈપમ્વકમયેષ્વલ્લં શશ્વાણિ વિવિધાનિ ચ ॥ ૧ ॥

દ્રોણ બોલ્યા : હું વેદોને, વેદોનાં છ અંગોને,
મનુષ્યે કહેલી અર્થવિદ્યાને, શિવે આપેલાં અસ્ત્રને
અને એ ઉપરાંત અનેક જાતનાં શસ્ત્રોને બધું કું.^૧
જયની ઇચ્છાવાળા તમે મારામાં જ જ શુભો કહ્યા
છે, તે બધાને દેખાડવાની ઇચ્છાથી હું પાંડવો
સામે યુદ્ધ કરીશ.^૨ પંચુ રાજા! દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્નને હું આ રણસંગ્રામમાં ઘાઈ પણ રીતે મારી
શકીશ નહિ; કારણ કે તે પુરુષશ્રેષ્ઠને મારો વધ
કરવા માટે જ ઉપનિ કરવામાં આવ્યો છે.^૩ હું
સૌમક યોદ્ધાઓનો નાશ કરતો રહીશ અને પાંડવો-
નાં સૈન્યો સામે યુદ્ધ કરીશ, પણ પાંડવો હર્ષ-
યુક્ત થઈ ને મારી સામા યુદ્ધ કરશે નહિ.^૪

સંજય બોલ્યો : હે રાજા! દ્રોણાચાર્યે ન્યારે
એ રીતે કહ્યું, ત્યારે તમારા પુત્ર દુર્યોધને દ્રોણા-
ચાર્યને શાઓક્ત વિધિપૂર્વક સેનાપતિ તરીકે
નીમ્યા.^૫ પૂર્વે જમ ઇંદ્ર આદિ દેવોએ કાતિંક-
સ્વામીનો સેનાપતિપદે અભિષેક કર્યો હતો, તેમ
દુર્યોધન આદિ રાજાઓએ દ્રોણાચાર્યનો સેનાપતિ-
પદે અભિષેક કર્યો.^૬ આમ ન્યારે દ્રોણાચાર્યને
સેનાપતિ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે કૌરવસેનામાં
વાદિત્રોના ધૌપથી તથા શંખોના મહાન શબ્દથી
હર્ષ પ્રકટ થઈ રહ્યો.^૭ ત્યાં પ્રણ્યાહવાચનના ધૌપથી,
સ્વસ્તિવાચનના માંગલિક શબ્દોથી, ભાટચારણોના
સ્તુતિસૂચક ગીતશબ્દોથી, ઉત્તમ બ્રાહ્મણોના જય
જય શબ્દોથી અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનાં નૃત્ય-

થી દ્રોણાચાર્યનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કરવામાં આવ્યો અને કૌરવો પાંડવોને હાર્યા માનવા લાગ્યા.

સંજય બોલ્યો: મહારથી દ્રોણાચાર્યે સેનાપતિપદ પ્રાપ્ત કરી, સૈન્યોને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવી દીધાં અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે તમારા પુત્રોની સાથે પ્રયાણ કર્યું. ૮-૧૦ ત્યારે સિંધુરાજ, કલિંગરાજ અને તમારો પુત્ર વિકર્ણ કવચ ધારણ કરી દ્રોણાચાર્યને જમણે પડખે રહ્યા. ૧૧ તેમની પાછળ પાછળ ચત્ચકિત ભાલાઓથી યુદ્ધ કરનારા ગંધાર દેશના ઉત્તમ ઘોડેસવારો સાથે રાજ શકુનિ જતો હતો. ૧૨ કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, ચિત્રસેન અને વિવિંશતિ દુઃશાસનને મોખરે રાખીને સાવધાનીપૂર્વક દ્રોણાચાર્યના ડાબા પડખાનું રક્ષણ કરતા હતા. ૧૩ તેમની પાછળ પાછળ મુદ્ધસિલ્લ વગેરે ઠાંચોળ ચોદાઓ તથા યવનો સહિત શક યોદ્ધાઓ મહાન વેગવાળા ઘોડાઓ સાથે જતા હતા. ૧૪ મદ્રો, ત્રિગર્તો, અંબઘો, પાંચિમાયો, ઔદિચ્યો, માલ્વો, શિખિઓ, શરસેનો, મલદ સહિત શદ્રો, સૌવીરો, કિતવો, પ્રાચ્યો અને દાક્ષિણ્ય ચોદ્ધાઓ-એ સર્વે તમારા પુત્ર દુર્યોધનને આગળ કરીને સૂતપુત્ર કર્ણની પાછળ જતા હતા. ૧૫, ૧૬ એ રીતે પોતપોતાનાં સૈન્યને હથે ઉપજવતા તેઓ તમારા પુત્રો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે નીકળી પડ્યા હતા, ત્યારે સર્વ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય અને સૈન્યોમાં બળનો આવેશ પૂરતો સૂર્યપુત્ર કર્ણ સર્વ ધનુર્ધરીઓના મોખરામાં આસતો હતો. તેનો મહાપ્રયંક અને હાથીની શૃંખલાના ચિહ્નવાળો મહાન ધ્વજ કૌરવોના સૈન્યને હથે ઉપજવતો હતો તેમ જ સૂર્ય સમાન કાંતિથી ઝળહળ ચતો હતો. એ કર્ણને જોઈને દ્રોણ પણ જણી ભીંમના પડવાનો શોક કરતું ન હતું. સર્વ રાજાઓ અને કૌરવો શોકરહિત થયા હતા. ત્યાં આનંદમાં આવી ગયેલા અનેક યોદ્ધાઓ તે રણભૂમિ પર મોંઘામોંઘી

મોરેથી ઠંઠેલા લાગ્યા: 'અરે, કર્ણને યુદ્ધ કરવા આવેલો જોઈને પાંડવો રણમાં ઊભા જ રહેશે નહિ; કર્ણ તો યુદ્ધમાં ઇંદ્ર સહિત દેવોને પણ જીતવા સમર્થ છે, તો પછી તે તુરંચ વીર્યવાળા અને તુરંચ પરાક્રમવાળા પાંડવોને જીતે એમાં નવાઈ જ શી! મહાબાહુ ભીંમે પાંડવોનું રણમાં રક્ષણ કર્યું છે, પણ કર્ણ તો પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તે પાંડવોનો યુદ્ધમાં નાશ જ કરશે.' હે પૃથ્વીપતિ! એ પ્રમાણે મોંઘામોંઘી વાતો કરતા તથા હર્ષિત દેખાવવાળા તે યોદ્ધાઓ કર્ણનું સન્માન કરતા હતા અને પ્રશંસા કરતા કરતા યુદ્ધ માટે નીકળી પડ્યા હતા. તે સમયે દ્રોણાચાર્યે આપણા સૈન્યનો શકટબૃહ રચ્યો હતો. ૧૭-૨૩ તે વખતે હે ભારતરાજ! પ્રસન્ન ચિત્તવાળા મહાત્મા ધર્મરાજ શત્રુપક્ષના સૈન્યનો કૌંચબૃહ રચ્યો હતો. તેમના સૈન્યના મોખરામાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને પુરુષવરો વાનરના ચિહ્નવાળી ધ્વજ ફરકાવતા ઊભા હતા. ૨૪, ૨૫ અમાપ તેજસ્વી અર્જુનનો એ ધ્વજ સર્વ સૈન્યોનાં ચિહ્નરૂપ હતો અને સર્વ ધનુર્ધરીઓના આશ્રયરૂપ હતો. ૨૬, ૨૭ તે સૂર્યના માર્ગ સુધી જાયો હતો. પ્રલયકાળે પ્રન્વલિત થયેલો સૂર્ય જમ પૃથ્વીને પ્રદીપ્ત કરે, તેમ તે ધ્વજ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના સૈન્યને દિપાવી રહ્યો હતો. ૨૮ યુદ્ધિમાન અર્જુનનો તે રથધ્વજ સર્વ રથોળે પ્રકાશ કરતો દેખાતો હતો. યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુનને, ધનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ગાંડીવને, પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણને તથા યદ્ધોમાં શ્રેષ્ઠ મુદ્ધર્શનને એમ ચારેય તેજોને વહન કરતો શ્વેત અશ્વોવાળો અર્જુનનો રથ ત્યાં ઉદય પામેલા કાલચક્રની પેઠે શત્રુઓની આગળ આવીને ઊભો રહ્યો. આમ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને મહાત્માઓ પોતાના બળવાન સૈન્યના મોખરામાં આવીને ઊભા રહ્યા. ૨૯-૩૧ તમારા સૈન્યોના મોખરામાં

જિએલો કણુ તથા શત્રુઓના સૈન્યના મોખરામાં જિએલો અશ્તુન એ બને જણા પરસ્પર જયની ઇચ્છા રાખતા હતા અને અન્યોન્યનો વધ કરવાને તલપી રહ્યા હતા. તે કણુ અને અશ્તુન તે સમયે એકબીજાની સામે તાટીતાટીને એતા હતા. તેટલામાં તે મહારથી દ્રોણાચાર્યે શત્રુઓ સામે એકાએક પ્રયાણ કયું તે પૃથ્વી બચકર આતંનાદ વડે કંપી ઊડી. રેશમનાઢગણા જવીકેખાતી તથા વાયુએઉડાડેલી તીવ્રરજના ગોટેગોટ ઊછળવા લાગ્યા અને તેથી સૂર્ય સહિત આકાશ ઢંકાર્ય ગયું. ત્યારે આકાશમાં વાદળાં નહોતાં, છતાં ત્યાં માંસ, હાડકાં અને લોહીનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ^{૩૨-૩૫} હે રાજા ! તે સમયે ગીધ, ખાજ, બગલાં, કંક, કાગડા વગેરે હજારો માંસાહારી પક્ષીઓ તમારી સેના પર તૂટી પડવા લાગ્યાં. ^{૩૬} શિયાળવાં બચ આપનારા દારણુ શબ્દોની કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યાં અને માંસ ખાવાની તથા લોહી પીવાની ઇચ્છાથી ઘણે ભાગે તમારી જ સેનાની ડાખી બાજુએ જવા લાગ્યાં. ^{૩૭} બચકર ગજનાવાળી, પ્રદીપ્ત અને પ્રકાશમાન ઉદકા યરયરાટ કરતી રણાંગણમાં પડી અને એના વિશાળ પૂંછડાથી સર્વ પ્રદેશવ્યાપ્ત થઈ ગયો. હે રાજા ! જે વેળાએ સેનાપતિએ પ્રયાણ કયું, તે વેળાએ સૂર્ય પર વીજળીયુક્ત મેઘવાળો મહાન પરિવેશ (મંડલ) થઈ રહ્યો હતો. આવી રીતે યુદ્ધમાં વીરપુરોના જીવિતનો ક્ષય સૂચવનારા બીજા અનેક અતિ દારણુ ઉપાતો ત્યાં પ્રકટ થઈ રહ્યા હતા. પછી પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતાં કૌરવ અને પાંડવસૈન્યોની વચ્ચે યુદ્ધની શરૂઆત થઈ ગઈ અને એના શબ્દથી આણું જગત ભરાઈ ગયું. એકબીજા ઉપર અત્યંત ઠાપાયમાન થયેલા તથા જયની લાલસાથી તીવ્ર પ્રહાર કરતા તે કૌરવો અને પાંડવો તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી એકબીજાને મારવા મચી પડ્યા. હવે મહાધનુ-

ધંર અને મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય પાંડવોની મોટી સેના તરફ એકદમ વેગથી ધસી આવ્યા અને સેંકડો તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો વરસાવવા લાગ્યા. આમ હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યને પોતાની સામે ધસી આવેલા જેઈને પાંડવો અને સૂંજયો પણ જુદી જુદી બાણવૃષ્ટિ કરીને તેમની ટક્કર લેવા લાગ્યા. દ્રોણાચાર્યે પાંડવોની મહાન સેનાને એકદમ ખળભળાવી મૂટી અને તેમાં સખત મંગાણ પાડ્યું. વાયુ જેમ વાદળાને વીંખી નાખે છે, તેમ તેમણે પાંડવોની પંચાલો સાથેની એ મહાન સેનાને વીંધી નાખી. તે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને પ્રકટ કરીને પાંડવ અને સૂંજય યોદ્ધાઓને એક ક્ષણવારમાં ગભરાવી મૂક્યા. આમ ઇંદ્ર વડે વધ કરાતા દાનવો જેમ કંપી ઊડે, તેમ દ્રોણાચાર્યથી વધ કરાતા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંચાલ યોદ્ધાઓ કંપી ઊડ્યા. તે પછી દિવ્ય અસ્ત્રોને બાણનાર મહારથી દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણોના વરસાદ વરસાવીને દ્રોણના સૈન્યને અનેક પ્રકારે ભેદવા લાગ્યો. વળી બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને બાણવર્ષો વરસાવીને દ્રોણાચાર્યની બાણવૃષ્ટિને ખાળી દીધી અને સર્વ કૌરવોને સુઢાં મારવા માંડ્યા. તે વેળા મહાધનુધંર દ્રોણાચાર્યે પોતાના સૈન્યને વશ કરીને તથા તેને યુદ્ધમાં બરાબર સ્થિર કરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધસારે કયો. એકદમ ક્રોધાયમાન થયેલો ઇંદ્ર જેમ દાનવો પર બાણોની વૃષ્ટિ કરે, તેમ તે દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપર બાણોની મહા વૃષ્ટિ છોડવા માંડી. આમ દ્રોણનાં એ બાણોથી પાંડવ અને સૂંજય યોદ્ધાઓ કંપી ઊડ્યા અને જેમ સિંહથી કંપી ઊડેલાં મૃગો વારંવાર ભાગાભાગ કરે, તેમ તેઓ વારંવાર ભાગાભાગ કરવા લાગ્યા. હે રાજા ! બળવાન દ્રોણાચાર્ય પાંડવોના સૈન્યમાં ઊંબાડિયાંની પેઠે એવા ધૂમતા હતા કે, તેથી હે રાજા ! તે બધાને

આશ્ચર્ય જવું લાગતું હતું.^{૩૮-૫૩} આકાશમાં ધૂમી રહેલા નગર સરખા, શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલા, વાયુમાં ફરકતી પતાકાવાળા, સર્વને હર્ષ ઉપજાવનારા, હણહણાટ કરતા ઘોડાવાળા, રક્ટિક સમાને ઉજ્જવળ ધનવાળા અને શત્રુઓને ત્રાસ પમાડનારા, શ્રેષ્ઠ રથમાં બેઠેલા એ દ્રોણાચાર્ય ત્યારે શત્રુઓની સેનાનો સંહાર કરી મૂક્યો.^{૫૪}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરજીત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં 'દ્રોણ' પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૭ એ સમાયે

અધ્યાય ૮ મો

દ્રોણવધનું સંક્ષિપ્ત કથન

॥ સર્જય ઉવાચ ॥

તથા દ્રોણમભિન્નન્તં સાશ્વત્તરથદ્વિપાન્ ।

વ્યથિતાઃ પાંડવા દૃષ્ટા ન ચૈનં પર્યવારયન્ ॥ ૧ ॥

સંન્ય બોલ્યોઃ આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય ઘોડાઓ, સારથિઓ, રથો અને હાથીઓ સાથેના પોતાના સૈન્યને સંહારી રક્ષા હતા એ જોઈને પાંડવો ગભરાઈ ગયા અને એ આચાર્યને અટકાવી શક્યા નહિ.^૧ પછી યુધિષ્ઠિરાજએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા અર્જુનને આજ્ઞા કરી કે, 'તમે બરાબર સાવધાન થઈને દ્રોણાચાર્યને ચોતરફથી આગળ વધતા અટકાવો.' એ રીતે આજ્ઞા થતાં અર્જુન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના અનુયાયીઓ સાથે દ્રોણાચાર્ય સામે ધસારો કર્યો, એટલે બીજા સર્વ મહારથીઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં હે રાજન! કેકયકુમારો, બીમસેન, અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ, યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ, મત્સ્યરાજ, દુપદરાજના પુત્રો, હર્ષમાં આવી ગયેલા દ્રોપદીના પુત્રો, ધૃષ્ટકેતુ, સાત્યકિ, ક્રોધાયમાન થયેલા ચેકિતાન, મહારથી યુયુત્સુ અને પાંડવોના બીજા અનુયાયી રાજાઓ પોતપોતાનાં કુળ અને વીર્યને અનુસરતાં અનેક પ્રકારનાં પરાક્રમે કરવા લાગ્યા.^{૨-૬} આ પ્રમાણે રણમાં પાંડવોએ રક્ષી રાખેલી તે સેનાને જોઈને દ્રોણાચાર્ય ક્રોધથી ડોળા

ફાડીને નીરખવા લાગ્યા.^૭ વાયુ જેમ વાદળોને વિખેરી નાખે, તેમ રણસંઘામમાં અતિ કુશળ એવા તે દ્રોણાચાર્યે તીવ્ર ઠાપ કરીને પાંડવોના સૈન્યને વિખેરી નાખ્યું.^૮ ત્યાં વૃદ્ધ છતાં પણ યુવાન જેવા એ દ્રોણાચાર્યે રથીઓમાં, ઘોડેસવારોમાં, પાળાઓમાં અને હાથીસવારોમાં આમતેમ ચારે-બાણુ ઉન્મત્તની પેઠે ધૂમવા લાગ્યા.^૯ હે રાજન! તે દ્રોણાચાર્યના લોહીથી રેખાગ્રેષ્ઠ શરીરવાળા, લાલ વર્ણના, ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને વાયુના જેવા વેગવાળા ઘોડાઓ થાક્યા વિના ચાલ્યા જ કરતા હતા.^{૧૦} ક્રોધાયમાન થયેલા કાળની પેઠે ધસી આવતા તે નિયમિત વ્રતવાળા દ્રોણાચાર્યને તૂટી આવતા જોઈને પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ આમતેમ ચારેબાણુ નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૧૧} આમ ભાગભાગ કરતા, વારંવાર પાછું વાળીને જોતા અને વળી જીભા રહેતા તે યોદ્ધાઓના ત્યાં પરમ દારણુ ભયંકર શબ્દ થઈ રશ્મો હતો.^{૧૨} તે શબ્દ શ્રાવ્યોને હર્ષ ઉપજાવતો હતો, પણ બીરુઓને ભય વધારતો હતો. તે શબ્દ આકાશ તથા પૃથ્વીની બખોલને ચારેબાણુથી પૂરી દીધી હતી. વળી પાછા તે દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધમાં પોતાનું નામ સંભળાવી સંભળાવીને ભયંકર સ્વરૂપ કરવા લાગ્યા અને શત્રુઓ પર સેંકડો બાણો છોડવા મંડ્યા. આમ હે રાજ! ધરકા તોયે જીવાન એવા એ બળવાન દ્રોણાચાર્ય પાંડવોનાં સૈન્યોમાં કાળની પેઠે ધૂમવા લાગ્યા. તેમણે અનેક યોદ્ધાઓનાં મસ્તકા કાપી નાખ્યાં, અનેકના સારાં સારાં આભૂષણોવાળા ઉગ્ર હાથોને છેદી નાખ્યા અને મોટા મોટા રથોની બેઠકાને પણ શત્રુ કરી નાખીને ગર્જના કરી મૂકી. હે પ્રજા! તેમના એ હર્ષનાદથી અથવા બાણના વેગથી રણમાં એ યોદ્ધાઓ ટાટથી પીડાતી ગાયોની જેમ ચરચરી ઊડતા હતા.^{૧૩-૧૭} દ્રોણના

રથના ઘોષથી, દોરીના ટંકારથી અને ધનુષ્યના શબ્દથી આકાશમાં મોટા પડયો પડતો હતો.^{૧૮} વળી એમના ધનુષ્યમાંથી નીકળતાં હજારો બાણો સર્વ દિશાઓમાં ફરી વળતાં હતાં અને હાથી, ઘોડા, રથ તથા પાળાઓ પર પડતાં હતાં.^{૧૯} એવામાં પાંડવો અને પાંચાલ યોદ્ધાઓ ધનુષ્યના મહાવેગવાળા અને અગ્રોથી બળતા અગ્નિ જેવા તે દ્રોણાચાર્યની પાસે આવી પહોંચ્યા. પણ દ્રોણે તો હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પાળાઓ સાથેના તે યોદ્ધાઓને યમરાજને ઘેર મોકલી દેવા માંડ્યા અને જોતજોતામાં તેમણે પૃથ્વીને લોહીના શ્રીયડવાળી કરી મૂકી.^{૨૦, ૨૧} પરમ દિવ્ય અગ્નિ-ને વિસ્તારતા અને એકધારે બાણોને ફેંકી રહેલા તે દ્રોણાચાર્યે સર્વ દિશાઓમાં જાણે બાણોના માંડવો રચી દીધા હોય એવું જણાતા લાગ્યું.^{૨૨} જમ વાદળોમાં વીજળી ચમકી રહે છે, તેમ પાળા-ઓમાં, રથોમાં, ઘોડાઓમાં, હાથીઓમાં અને સર્વ સ્થળે તેમનો રથવજ્ર ફરતી રહેલો જણાતો હતો.^{૨૩} મહાહ્રમ પરાક્રમવાળા તે આચાર્યે ઠેકથો-ના પાંચ વીરોને તથા પાંચાલ રાજાને બાણો વડે હરાવી દીધા અને પછી હાથમાંથી ધનુષ્ય-બાણ છડીને તે યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્ય તરફ ધસ્યા. તેવામાં ભીમસેન, અર્જુન, સાત્યકિ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શૈબ્યનો પુત્ર કાશીરાજ અને શિખિ, એ બધા-ઓએ તે દ્રોણાચાર્યને ધસી આવતા જોઈને મોટી ગજાના કરી તથા બાણોની વૃદ્ધિ વરસાવી-ત્યાં તો સામેથી દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી સુવર્ણનાં ચક્રચકિત મોઢિયાંવાળાં બાણો છૂટ્યાં. તેઓએ તે યોદ્ધાઓનાં શરીરો ભેદી નાખ્યાં તેમ જ તેમના હાથી, ઘોડા અને પાળાઓ વગેરે-ને પણ વીંધી નાખ્યા. આમ તે બાણોનાં પીછાં લોહીથી ખરડાઈ ગયાં અને તેઓ પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. ત્યારે અનેક યોદ્ધાઓના સમૂહોથી, રથો-

થી અને બાણોથી કપાઈ પડેલા યોદ્ધાઓ તથા હાથીઘોડાથી છવાઈ ગયેલી તે રણભૂમિ પ્રલય-કાળના મેઘથી છવાઈ ગયેલા આકાશના જેવી જણાતી હતી.^{૨૪-૨૭} તમારા પુત્રોની એકધારે વૃદ્ધિને ઇચ્છતા દ્રોણાચાર્યે તે યુદ્ધમાં સાત્યકિને, ભીમસેનને, અર્જુનને, સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, અભિ-મન્યુને, દ્રુપદરાજને, કાશીરાજને અને બીજા અનેક વીરોને હંકાવી દીધા હતા. પછી હે કૌરવેન્દ્ર મહારાજ ! મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધમાં આવાં આવાં બીજાં કંઈ પરાક્રમો કરીને અને પ્રલય-કાળના સૂર્યની પેઠે લોહાને બરાબર તપાવીને અહીંથી સ્વર્ગલોકમાં જ ગયા.^{૨૮, ૨૯} સુવર્ણ-ના રથવાળા તે શરૂ આચાર્યે રણમાં પાંડવોના સેંકડો અને હજારો યોદ્ધાઓને હણી નાખ્યા હતા અને છેવટે પોતે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને હાથે પડ્યા હતા.^{૩૦} તે ધીર દ્રોણ યુદ્ધમાં પાછા ન હોંડે તેવા યોદ્ધાઓની એક અસૌહાર્દભાવથી કંઈક વધારે એવી સેનાને સંહાર્યા પછી જ પરમ ગતિને પામ્યા હતા.^{૩૧} હે રાજા ! કૂર કર્મોવાળા અશુભ પાંચાલો અને પાંડવો અતિ ક્રુર કર્મ કર્યા પછી જ સુવર્ણના રથવાળા તે દ્રોણાચાર્યને મારી શક્યા હતા.^{૩૨} હે રાજા ! જ્યારે આચાર્ય યુદ્ધમાં માર્યા ગયા, ત્યારે આકાશમાં સર્વ સૈન્યોનો તથા સર્વ જૂતોનો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૩૩} ત્યારે આકાશ, પૃથ્વી, દિશા અને વિદિશાઓને ગજવી મૂકનારો 'અરે ધિક્કાર છે !' એવો સર્વ જૂતોનો શબ્દ અતિ તીવ્ર થઈ રહ્યો હતો.^{૩૪} ત્યારે દેવતાઓ, પિતરો અને એમના પૂર્વકાળના બાંધવો રણભૂમિ પર મરણ પામેલા એ મહારથી દ્રોણાચાર્યને જોઈ રહ્યા હતા.^{૩૫} ત્યારે પાંડવો તો જય મેળવીને સિંહનાદો કરતા હતા અને એ મહાન સિંહનાદોથી આખી પૃથ્વી કંપી ઊઠી હતી.^{૩૬}

અધ્યાય ૧મો

ધૃતરાષ્ટ્રનો શોક

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કિં કુર્વાણં રણે દ્રોણં જઘ્નુઃ પાંડવસંજયાઃ ।

તથા નિપુણમદ્વેષુ સર્વશસ્ત્રમૃતામપિ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં અને સર્વ અસ્રોમાં મહાનિપુણ એવા દ્રોણાચાર્યને પાંડવો અને સંજયોએ મારી નાખ્યા, તો તે ત્યારે રણસંઘામમાં શું કરતા હતા ? શું તે વેળા આચાર્યનો રથ ભાંગી ગયો હતો ? અથવા બાણો ફેંકતાં ફેંકતાં શું એમનું ધનુષ્ય ભાંગી ગયું હતું ? અથવા શું તે પોતે જ તે સમયે પ્રભાદી બની ગયા હતા ? એથી જ શું તે મૃત્યુ પામ્યા ? હે તાત ! એ મહારથી દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓથી ગાંજ્યા બચ તેવા નહોતા. રણમાં તે સોનેરી અથવાળાં અનેકાનેક બાણોને વેરતા હતા. તેમનો હાથ ચપળ હતો. બ્રાહ્મણોમાં તે શ્રેષ્ઠ હતા. તે જાતજાતનાં યુદ્ધો કરતા હતા. દૂર દૂર સુધી તેમનાં બાણો જતાં હતાં. તે ઇંદ્રિયનિઘ્રી હતા અને અસ્રયુદ્ધોમાં પારંગત હતા. તે દિવ્ય અસ્રોને ધારણ કરતા હતા, અવિચલ હતા, સાવધ હતા અને રણમાં કારણ કર્મ કરતા હતા. એવા એ દ્રોણને દુષ્ટદુષ્ટ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શી રીતે મારી નાખ્યા ? ઊંચી દ્રોણાચાર્યને મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મારી યો, એથી અવશ્ય દેવ જ પુરુષાર્થના કરતાં ધુ બળવાન છે એમ મારું માનવું છે. વળી જે ઠીરની અંદર ચાર પ્રકારનાં અસ્રો આશ્રય કરીને રક્ષાં હતાં, તે મહાન ધનુર્ધરાના આચાર્ય દ્રોણને તું મારી પાસે મરાયેલા કહે છે; માટે જ દેવ પુરુષાર્થ કરતાં વિશેષ બળવાન છે. અરેરે ! સુવર્ણના રથવાળા, બ્યાઘ્રચર્મને ધારણ કરનારા અને સુવર્ણનાં આભૂષણોવાળા એ આચાર્ય દ્રોણને મરણ પામેલા સાંભળીને આજે હું શોકના વેગને

રોકી શકતો નથી.^{૧-૮} ઓ સંજય ! ખરેખર કોઈ પણ મનુષ્ય પારકાના દુઃખથી મરી જતું નથી; કારણ કે મંદબુદ્ધિવાળો હું પોતે જ દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા સાંભળ્યા છતાં પણ જીવી રહ્યો છું.^૯ અવશ્ય હું તો દેવને જ શ્રેષ્ઠ માનું છું; પુરુષાર્થને તો હું નકામો જ માનું છું. હાય ! હાય ! મારું કાળજી વજનરતું જ ધડેલું હોતું જોઈએ, કારણ કે આજે દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા સાંભળીને પણ તે સો દુઃકડામાં ચિરાઈ જતું નથી ! ગુણ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણો અને રાજપુત્રો બ્રહ્માક્ષ તથા અનેક જાતના દેવાઓ માટે જે આચાર્યની ઉપાસના કરતા હતા, તે આચાર્યનું મૃત્યુએ કેવી રીતે હરણ કર્યું ? સમુદ્રના શોષણની પેઠે, મેરુપર્વતના ચલનની પેઠે અને સૂર્યના પતનની પેઠે, હું દ્રોણાચાર્યના મરણને સહન કરી શકતો નથી. તે આચાર્ય દુષ્ટોને શિક્ષા કરનારા હતા અને ધાર્મિકોના રક્ષક હતા.^{૧૦-૧૩} અરે ! જે શત્રુતાપન આચાર્યે દુર્યોધન જેવા કૃપણને માટે પણ પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કર્યો છે, જેના પરાક્રમ પર મારા મંદબુદ્ધિ પુત્રોની જીતની આશા રહી હતી અને જે બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્ય જેવા હતા, તે આચાર્ય દ્રોણ કેવી રીતે માર્યા ગયા ? લાલ રંગના, કઠાવર, સોનેરી ઝૂલોથી ઢંકાયેલા, વાયુ સમાન વેગવાળા, રણમાં સર્વ પ્રકારનાં શસ્ત્રોતું ઉલ્લંઘન કરનાર, બળવાન, હણહણાટ કરનારા, દમવાળા, સિંધુદેશમાં ઉપનયન થયેલા, સારી રીતે રથને લઈ જનારા અને મજબૂત એવા તે આચાર્યના રથમાં જોડેલા ઘોડાઓ શું તે સમયે રણસંઘામમાં વિહ્વલ થઈ ગયા હતા ? તે ઘોડાઓ યુદ્ધમાં હાથીઓની ગર્જનાઓને, રાખ તથા કુંદુભિઓના શબ્દોને, ધનુષ્યની દોરીઓના ટંકારવને અને બાણોની તથા શસ્ત્રોની વૃદ્ધિને સહન કરનારા

હતા. તેઓ શત્રુઓને જીતવા માટે સૂચવી રહ્યા હતા, શ્વાસને રોકનારા હતા અને વ્યથાને વેઠી લેનારા હતા. મારદ્વાજના રથને વહેતા તે વેગવાન ઘોડાઓ શું રણમાં પાછા હક્યા હતા ? હે તાત ! સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા તથા વીર પુરુષે સન્ન કરેલા તે ઘોડાઓ પાંડવોની સેનાને કેમ તરી શક્યા નહિ ? સુવર્ણથી મઢેલા ઉત્તમ રથમાં બેસીને સત્ય પરાક્રમવાળા દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધમાં શું કયું હતું ? સર્વ લોકના ધનુર્જિત જે આચાર્યની વિદ્યાનો આશ્રય કરે છે, તે સત્યપ્રતિજ્ઞા બળવાન દ્રોણે યુદ્ધમાં શું કયું હતું ? સ્વર્ગમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇંદ્રની પાછળ જેમ દેવતાઓ ભય છે, તેમ ધનુર્ધરોમાં મુખ્ય એવા તે રૌદ્રકર્મી દ્રોણાચાર્યની પાછળ કયા કયા મહારથીઓ યુદ્ધમાં સાથે આટ્યા હતા ? પણ અરે ! સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા અને રણમાં દિવ્ય અસ્ત્રોને છોડી રહેલા એ મહાબળવાન દ્રોણાચાર્યને બેઠેને પાંડવો તો હંમેશાં પલાયન જ કરી જતા હતા; અથવા તો પોતાના ભાઈઓ તથા સર્વ સૈન્યને સાથે લઈને ધર્મરાજાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આંધવાની દોરી રાખીને તે દ્રોણાચાર્યને ચોતરફથી ઘેરી લીધા હશે. ખરેખર, સીધી ગતિવાળાં બાણો મૂકીને અર્જુને દ્રોણાચાર્યની મદદમાં રહેલા બીજા સર્વ મહારથીઓને અટકાવી રાખ્યા હશે અને ત્યાર પછી જ પાપકર્મ કરનારો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય પર ચઢી આવ્યો હશે. અર્જુનના રક્ષણ તળે રહેલા દુષ્ટ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સિવાય બીજો કોઈ પણ પુરુષ તે તેજસ્વી આચાર્યનો વધ કરી શકે, એમ હું જ્ઞેતો નથી. મને તો લાગે છે કે, એ નીચ શૂરો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અર્જુનનાદિ વીરોથી વીંટળાઈ રહ્યો હશે અને જ્યારે દ્રોણાચાર્ય મહાદુષ્ટકર પરાક્રમ કરવામાં મંડ્યા હશે, ત્યારે તેણે તેમને કેકય, ચૈદિ, કાકય, મત્સ્ય અને બીજા રાજાઓ દ્વારા ગભરાવી નાખ્યા હશે તથા

ક્રીડીઓથી ગભરાયેલા સર્પની પેઠે તેમને મારી નાખ્યા હશે. જેમ સમુદ્ર સરિતાઓનો આશ્રય-શૂત છે, તેમ તે આચાર્ય પાંચમે ઇતિહાસ અને અંગ સહિત ચારે વેદોનું અધ્યયન કરીને બ્રાહ્મણોના આશ્રયશૂત હતા. વળી એ શત્રુતાપન દ્રોણ બ્રાહ્મણોના તેમ ક્ષત્રિયોના પણ આધારરૂપ હતા. હાય ! એવા તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કેવી રીતે શસ્ત્રથી મરણ પામ્યા ? પ્રથમ હું દ્રેપ કરી પાંડવોને દુઃખ દેતો હતો, તે વેળા કયા કરવાને અયોગ્ય એવા તે કુંતાના પુત્રો પર એ દ્રોણ કયા કરતા હતા, તે કર્મનું તેમને છેવટે ફળ તો આ જ મળ્યું ને ? જના કર્મની પાછળ સર્વ ધનુર્ધારીઓ આજીવિકા કરે છે, તે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા અને પુણ્યશાળી એવા પોતાના એ ગુરુને પાંડવોએ રાખ્યલક્ષ્મીની ઇચ્છાથી કેમ માર્યા ? સ્વર્ગમાં જેમ ઇંદ્ર શ્રેષ્ઠ છે, તેમ પૃથ્વીમાં એ દ્રોણ શ્રેષ્ઠ હતા. એ મહાન ધૈર્યવાળા હતા અને મહાન બળવાન હતા. તો નાનાં માછલાંઓ જેમ મોટા મગરમચ્છને મારી નાખે, તેમ પાંડવો એ આચાર્યને કેવી રીતે મારી શક્યા ? હાથની ચાલાકીવાળો, બળવાન, મજબૂત ધનુર્ધરવાળો અને શત્રુઓનો સંહાર કરનારો એવો કોઈ પણ પુરુષ વિજયની ઇચ્છાથી જો દ્રોણાચાર્ય સામે ભય, તો અવશ્ય તે જીવતો જ રહે નહિ. જ્યારે તે જીવતા હતા, ત્યારે વેદપઠનની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણોના વેદધોષ અને ધનુર્ધારીઓની પ્રત્યંચાના ધોષ એ બે ધોષોએ તેમને કદી છોડ્યા ન હતા. એવા અદ્ભૂત, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા, લજ્જાવાળા, પરાજય નહિ પામનારા અને સિંહ તથા હાથી સમાન પરાક્રમવાળા તે દ્રોણાચાર્યના નાશને હું સાંખી શકતો નથી. હે સંજય ! કુરાધર્ષ, તિરસ્કારી શકાય નહિ એવા, યશ અને બળવાળા તે દ્રોણાચાર્યને મોટા મોટા પુરુષોની આંખ આગળ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન યુદ્ધમાં કેવી રીતે મારી ગયો ? દ્રોણનું

સમીપમાં રક્ષણ કરનારા કયા યોદ્ધાઓ તેમની આગળ રહી લડતા હતા ? દુઃખાપ્ય ગતિને પામનારા કયા યોદ્ધાઓ તેમની પાછળ રક્ષા હતા ? તે મહાત્મા દ્રોણના રચના જમણા પૈડાનું તથા ડાબા પૈડાનું કાણુ રક્ષણ કરતા હતા ? વીર દ્રોણાચાર્ય જ્યારે યુદ્ધમાં લડતા હતા, ત્યારે કયા કયા પુરયો તેમની આગળ રક્ષા હતા અને કયા કયા પુરયો તેમને માટે પોતાનાં શરીરોનો ત્યાગ કરી સર્વના વિરોધી શત્રુને બેટ્યા હતા ? દ્રોણના યુદ્ધમાં કયા કયા પુરયોએ ઉત્કૃષ્ટ યૈયં ધૃતું હતું ? તેમનું રક્ષણ કરનારા મહાયુદ્ધિના ક્ષત્રિયોએ રણમાં મૃત પામીને તેમનો ત્યાગ તો નહોતો કર્યો ને ? તો પછી એકલા પડેલા એ આચાર્યને શત્રુઓએ મારી નાખ્યા હતા કે શું ? શત્રુના ત્રાસથી અને શરતાથી પોતે અત્યંત આપત્તિમાં આવી પડે, તોપણ જ પૂંઠ ખતાવે તેમ નહોતા, તે આચાર્યને શત્રુઓએ કેવી રીતે મારી નાખ્યા ? દે સંજય ! આર્થ પુરુષનું કર્તવ્ય એ જ છે કે, મહાકષ્ટકારક આપત્તિમાં પણ તેણે યથાશક્તિ પરાક્રમ કરવું જોઈએ. તે કર્તવ્ય તેમનામાં હતું. એો ભાઈ ! મારું મન મૂંઝાય છે. તું આ વાત આટલેથી અટકાવ. દે સંજય ! મને ફરી ભરાબર જ્ઞાન આવશે, ત્યારે હું તને ફરીથી પૂછીશ. ૧૪-૨૫

હતિ મહાદાસારતમાં દ્રોણપર્વતરૂપ દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
'પુરરાષ્ટ્રના શોક' નામનો અધ્યાય ૪ મો સમાય

અધ્યાય ૧૦મો

ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નો

॥ વર્તમાનન ઉત્તર ॥

एतदृष्ट्वा एतपुत्रं हृच्छोकैर्नादिनो मृगम् ।

जये निराशः पुत्राणां वृत्रराष्ट्रोऽप्यनन् विनो ॥ ૧ ॥

પેરાપાપન યોદ્ધા • દત્તના શોકથી અત્યંત પીડાયેલા ધૃતરાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે અનુપ્રત સંજયને

પૂછ્યું અને પોતાના પુત્રોના વિજય વિષે આશા છોડી દઈ, તે પૃથ્વી ઉપર ગબડી પડ્યો. ^૧ આમ બેભાન થઈ ને તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા, એટલે મારીઓ તેમને અત્યંત ઠંડું જળ છાંટવા લાગી તથા સુગંધી વાયુથી પંખો નાખવા મંડી. ^૨ એ ધૃતરાષ્ટ્રરાજને પડી ગયેલા જોઈ ને સર્વ રાણીઓ પણ ત્યાં આવીને તેમને વીંટાઈ વળી અને તેમને પોતાના હાથ વડે પંખાળવા લાગી. ^૩ આંસુભર્યા કંઠવાળી તે સુદરાંગીઓએ રાજને હળવેથી પૃથ્વી પરથી ઉઠાડીને આસન પર બેસાડ્યા. ^૪ મૂંઝાઈથી ઘેરાઈ ગયેલા તે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પવન નાખવા છતાં અને આસન પર બેઠા છતાં નિશ્વેષ્ટ જ બેસી રક્ષા હતા. ^૫ પછી ધીમે ધીમે તે રાજ બાનમાં આવ્યા અને યરયરતા રહી તેમણે ફરીથી સંજય ને યથાથોગ્ય પ્રશ્ન કર્યા. ^૬

ધૃતરાષ્ટ્રે બોલ્યો : પોતાના તેજથી અંધકારનો નાશ કરી ઉદય પામતા સૂર્યની પેઠે રણ-સંઘામમાં ધસી આવતા, મહોન્મત્ત હાથીની પેઠે ક્રોધાયમાન થયેલા, બળવાન, પ્રસન્ન મુખવાળા તથા હાથી સમાન ગતિવાળા એ અન્નપ્રાણુ યુધિષ્ઠિરાજને ચઢી આવેલા જોઈ ને કયો યોદ્ધો તેમને દ્રોણાચાર્યની પાસેથી ફર લઈ ગયો હતો ? જન દોષાઈ અન્નિત હાથીને હાથણી સાથેના સંગમકાળે બીજા હાથીઓ અટકાવી શકતા નથી, તેમ તે વીર પુત્રપ્રેરે રણમાં ઘણા વીરોને મારી નાખ્યા છે. ^{૭-૮} મહાપરાક્રમવાળો, યૈયંવાળો અને સત્ય-પ્રતિજ્ઞાવાળો તે યુધિષ્ઠિર એકલો પણ પોતાની ધોર દષ્ટિથી દુર્યોધનના સમય સેન્યને બાળી શકે તેમ છે. ^૯ આંખોને આંત્ર નાખનારા, વિવ્ય મેગનવામાં આસક્ત થયેલા, અરખસિન પિયંવાળા, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારા અને લોકોમાં ખદુ માન પામેલા તે મહાપતુ રૂંદ યુધિષ્ઠિરાજને કયા રા-નીરોએ અટકાવ્યા હતા ? મોટા પત્રુપને પારણ

કરનારા, અરુણસિત પ્રભાવવાળા અને દુરાધર્ષ
એવા તે નરસિંહ યુધિષ્ઠિરાજની મારા પુત્રોમાંથી
ઢાણુ ભેટ લીધી હતી ?^{૧૧, ૧૨} ઢાણુ એકદમ બળ-
પૂર્વક આવીને દ્રોણ સામે ધસારો કર્યો હશે ?
વળી મહાબળવાન, પ્રયંત્ર શરીરવાળો, મહાન
હત્તાહવાળો અને બળમાં દશ હજાર હાથીના જેવો
લીમસેન શત્રુઓમાં મહાન પરાક્રમ કરી શકે
તેવો છે. તે ધસી આવતા લીમસેનને આપણા
મહેના કયા શરવીરોએ શિક્ષો હતો ?^{૧૩, ૧૪}
વળી જે મેઘ સમાન મહારથી છે, જે પરમ વીર્ય-
વાન છે, જે મેઘની જેમ વીજળીના ઠડાકાઓ
જવાં બાણો છોડે છે, જે ઇંદ્રની જેમ જલવૃદ્ધિ
જવી બાણજળો વરસાવે છે, જે હાથનાં તળિયાંના
તથા રથની નેમિના ઘોષથી સર્વ દિશાઓને
ગળવી મૂકે છે, જે ધનુષ્યશ્પી વીજળીના ઝળ-
કારાવાળો છે, રથના ધેરાવાડે વાદળવાળો છે,
નેમિની ગર્જનાવાળો છે, બાણોના શબ્દથી મનો-
રમ છે, જે શેષથી મેઘને જીતનારો છે, જે મનના
અભિપ્રાય સમાન શીઘ્ર વેગવાળો છે, જે મર્મમાં
પ્રહાર કરનારો છે, જે બાણોને ધારણ કરનારો છે,
જે મનુષ્યોનાં લોહીરૂપ જળથી સર્વ દિશાઓને
રેલમછેલ કરે છે, જે આખી પૃથ્વીને લોહીથી છાઈ
દે છે, ભયંકર શબ્દવાળો છે, રોદ છે તે ગાંડીવ-
ધનુષ્યને ધારણ કરનારો છે, તે વિજયશાળી અર્જુન
ન્યારે આપણી સેનામાં ધસી આવ્યો અને ગીધ-
નાં પીંછાંવાળાં તથા પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં
બાણો દુર્યોધન વગેરેના પર વરસાવવા લાગી
પડ્યો, ત્યારે તમારા બધાના મનમાં શું થયું
હતું ?^{૧૫-૨૦} શ્રેષ્ઠ વાનરના ચિહ્નની ધ્વજવાળો
તે અર્જુન આકાશને બાણોથી છાઈ દેતો દેતો
ન્યારે ધસી આવ્યો, ત્યારે તેને જોનારાઓને
કેમ થયું હતું ? ભયંકર કર્મને કરતો તે અર્જુન
ન્યારે જોસમેર ધસી આવ્યો, ત્યારે તેના ગાંડીવ-

ના શબ્દથી આપણું સૈન્ય, નાસી તો ગયું
નહોતું ને ?^{૨૧, ૨૨} વાયુ જેમ વેગથી મેઘોને છિન્ન-
ભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ બાણો વડે રાજાઓને
છિન્નભિન્ન કરી નાખીને અર્જુનને બાણો વડે
તમારા પ્રાણોને દૂર કરી દીધા નહોતા ને ?^{૨૩}
ગાંડીવધનુષ્યને ધારણ કરનારા એ અર્જુનને
કયો પુરુષ રણમાં જીતી શકે એમ છે ? અરે,
એને સેનાને મોખરે આવેલો સાંભળીને સર્વ
મનુષ્યનાં કાળજાં ફાટી જાય છે.^{૨૪} જે વેળાએ
અર્જુન ત્યાં આવી પહોંચ્યો હશે, તે વેળાએ
આપણી સેના કંપી ગઈ હશે; અને મોટા મોટા
વીર પુરુષોને પણ ભડક લાગી હશે ! તે સમયે
કયા કયા પુરુષોએ દ્રોણનો ત્યાગ કર્યો નહોતો ?
કયા કયા દુરુદ્ર પુરુષો ભયથી નાસી ગયા હતા ?
વળી તે વખતે કયા કયા વીર, પુરુષો પોતાનાં
ખોળિયાં હતારીને સર્વના વેરી એવા મૃત્યુને
પામ્યા હતા ? અર્જુન તો યુદ્ધોમાં દેવોને પણ
જીતનારો છે.^{૨૫, ૨૬} શ્રેષ્ઠ અશ્વવાળો તે અર્જુનના
વેગને તથા વર્ષાકાળની મેઘગર્જના જેવા ગાંડીવ-
ધનુષ્યના ઘોષને મારા પુત્રો સહન કરી શકશે
નહિ.^{૨૭} શ્રીકૃષ્ણ જેના હાંકનાર છે એને જમાં
અર્જુન યુદ્ધ કરનાર છે, તે રથને દેવો કે અસુરો
પણ જીતી શકે નહિ, એમ હું માનું છું. અતિ
સુકુમાર, તરણ, શરવીર, દેખાવડો, બુદ્ધિમાન,
નિપુણ, યુદ્ધમાં સત્ય પરાક્રમવાળો અને મોટા
શબ્દ કરીને સર્વ સૈનિકોને વ્યથા ઉપજાવનારો
તે પાંડુપુત્ર નકુલ ન્યારે દ્રોણ સામે ધસી આવ્યો
હતો, ત્યારે કયા શરવીરોએ તેને શેષી રાખ્યો
હતો ?^{૨૮-૩૦} દ્રોણાચમાન સર્પની પેઠે ફુંકાડા
મારતો, શત્રુઓનો વિનાશ કરતો, શ્રેષ્ઠ મતવાળો,
અમોઘ બાણવાળો, લજ્જાવાળો અને પરાજય
નહિ પામનારો સહદેવ ન્યારે દ્રોણ સામે ધસી
આવ્યો હતો, ત્યારે કયા શરવીરોએ તેને અટકાવ્યો

હતો ?^{૩૧, ૩૨} જણે સૌવીરરાજની મહાન સેનાનો પરાજય કરીને કામના કરવા યોગ્ય અને સર્વાંગે સુંદર એવી ભોજને પોતાની પટરાણી તરીકે મેળવી છે, તે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિમાં સત્ય, ધૈર્ય, શૌર્ય અને બ્રહ્મચર્ય હંમેશાં સ્થિર થઈને રહ્યાં છે. તે બળવાન, સત્યકર્મી અને અદ્વિન તથા અજિત છે, યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન છે અને શ્રીકૃષ્ણથી બીજો છે. શસ્ત્રવિદ્યામાં તથા અસ્ત્રવિદ્યામાં અનુનના ઉપદેશથી તે શ્રેષ્ઠ થયો છે અને સર્વ દિવ્ય અસ્ત્રોમાં તે અનુનનો સમાન છે. એવા તે સાત્યકિને કયા પુરુષે દ્રોણાચાર્ય પાસેથી હઠાવ્યો હતો ? વળી તે સાત્યકિ યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ ધનુર્ધરામાં એકો છે, વીર છે અને અસ્ત્રોમાં, યશમાં તથા પરાક્રમમાં રામના સરખો છે. દેશવમાં જન્મ ત્રેલોક્ય વસી રહેલું છે, તેમ એ સાત્યકિમાં સત્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શૌર્ય અને ઉત્તમ બ્રહ્માન્ત્ર-એ બધાં વસી રહેલાં છે. આવા પ્રકારના ગુણોથી ભરેલા અને દેવતાઓથી પણ ન ખાળી શકાય તેવા એ મહાધનુર્ધર સાત્યકિની સામે આવીને કયા શરવીરોએ તેને અટકાવ્યો હતો ? પાંચાલ યોદ્ધાઓમાં ઉત્તમ, વીર, પોતાના ઉત્તમ કુટુંબીઓમાં પ્રિય થઈ પડેલો, હંમેશાં ઉત્તમ કર્મ કરનારો, યુદ્ધમાં ઉત્તમ તેજવાળો, અનુનનું હિત કરવામાં બેઠાયેલો, મારું અહિત કરવામાં સન્ન થયેલો, યમ, કુબેર, સૂર્ય, ઇંદ્ર તથા વરુણ સમાન મહારથી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો, દ્રોણ સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલો અને તુમુલ યુદ્ધમાં પણ પ્રાણોને ઝંપલાવનારો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ન્યારે દ્રોણ ઉપર ચડી આવ્યો હતો, ત્યારે કયા શરાઓએ તેને ખાળી દીધો હતો ? વળી જ પોતે એકલો જ એકી યોદ્ધાઓથી નાખો થઈને પાંડવોને આશરે આવ્યો છે, તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ન્યારે દ્રોણાચાર્ય સામે ચડી આવ્યો હતો, ત્યારે તેને ઢાણે

રોક્યો હતો ?^{૩૩-૪૩} જ વીર હેતુમાને અપરાંત નામના ગિરિદ્વારમાં દુર્જય એવા રાજપુત્રને મારી નાખ્યો હતો, તે હેતુમાનને ઢાણે દ્રોણાચાર્ય પાસેથી હઠાવ્યો હતો ?^{૪૪} વળી જ નરસિંહ, સ્ત્રી અને પુરુષમાં રહેલા ગુણોને તેમ જ અવગુણોને બધું છે, જ મહાત્મા ભીષ્મના મૃત્યુનું કારણ થયેલો છે અને જ યુદ્ધમાં ઉત્સાહયુક્ત મનવાળો છે, તે દ્રુપદપુત્ર શિખંડી ન્યારે દ્રોણ સામે ચઢી આવ્યો હતો, ત્યારે તેને કયા શરવીરોએ રોકી રાખ્યો હતો ?^{૪૫, ૪૬} જ વીરને વિશે અનુનના કરતાં પણ સર્વ ગુણો અધિક છે, બંને વિશે દિવ્ય અસ્ત્રો, સત્ય તથા બ્રહ્મચર્ય સર્વેદા રહ્યાં છે, તેમ જ જ વીર્યમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન છે, બળમાં અનુન સમાન છે, તેજમાં સૂર્ય સમાન છે અને બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ સમાન છે, તે મહાત્મા અભિમન્યુ ન્યારે ફાંડેલા મુખવાળા કાળની પેઠે દ્રોણ સામે ધસી ગયો હતો, ત્યારે કયા વીરોએ તેને અટકાવી રાખ્યો હતો ? શત્રુવીરોના સંહાર કરનારો અને તરુણ બુદ્ધિવાળો એ તરુણ મુલદ્રાનંદન ન્યારે દ્રોણ સામે ઢોડી આવ્યો હતો, ત્યારે તમારું મન જેવું થઈ ગયું હતું ?^{૪૭-૫૦} ન્યારે દ્રૌપદીના પાંચિય નરસિંહપુત્રો સમુદ્ર તરફ ધસતા નદાની જમ દ્રોણ સામે ધસી આવ્યા હતા, ત્યારે કયા વીર પુરુષોએ તેમને યુદ્ધમાં અટકાવ્યા હતા ?^{૫૧} સત્રંજય, સત્રંદેવ, સત્રંવર્મા અને માનદ એ નામના ધૃષ્ટદ્યુમ્નના વીર પુત્રો ન્યારે બાળક હતા, ત્યારે રમતગમત છોડી દઈને તેઓ અસ્ત્રો શીખવા માટે ભીષ્મની પાસે ઉત્તમ વ્રત ધારણ કરીને રજા હતા. તેમને દ્રોણ પર ધસારો કરતાં ઢાણે અટકાવ્યા હતા ? વળી જ મહાધનુર્ધર એકિતાનને યાદવો યુદ્ધમાં એકલો દાય તોપણ સૌથી અધિક માને છે, તેને ઢાણે દ્રોણ સામેથી પાછો હઠાવ્યો

હતો ? ^{૫૨-૫૪} જણે યુદ્ધમાં કલિંગોની કન્યાનું હરણ કર્યું હતું, તે વૃદ્ધક્ષેત્રના પુત્ર અદીનાત્મા અનાધીન દ્રોણ પર ચડાઈ કરતાં ક્રોધે વાર્યો હતા ? ^{૫૫} જે પાંચ દેકથ રાજકુમારો ધાર્મિક છે, સત્યપરાક્રમી છે, લાલ રંગનાં કવચો, આયુધો તથા ધનવાળા છે અને તેથી જ જે ઈંદ્રગોપ સરખા દેખાય છે, તે જયની ઇચ્છાવાળા, વીર અને પાંડવોની માસીના છોકરા ન્યારે દ્રોણને મારી નાખવા માટે ચડી આવ્યા, ત્યારે તેમને ક્રોધે અટકાવ્યા હતા ? ^{૫૬, ૫૭} યુદ્ધ કરનારાઓમાં મુખ્ય, ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ, સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા, મહાબળવાન અને શૂરવીર એવા જે યુધિષ્ઠિને વારણાવત નગરમાં મારી નાખવાની ઇચ્છાથી છ મહિના સુધી ક્રોધાયમાન થઈ યુદ્ધ કરનારા રાજાઓ જીતી શક્યા ન હતા, તે પુરુષવ્યાધને દ્રોણાચાર્ય સામેથી ક્રોધે ખાલ્યો હતો ? ^{૫૮, ૫૯} જણે વારાણસી નગરીમાં સ્ત્રીઓમાં લુબ્ધ એવા કાશીરાજના પુત્રને યુદ્ધમાં ભાલાનો પ્રહાર કરીને રથ પરથી ઢોળી પાડ્યો હતો, તે મહાધનુર્ધર, પાંડવોના શુભ વિચારોનો આશ્રય, દુર્યોધનનો અનર્થ કરવામાં યુક્ત અને દ્રોણનો વધ કરવા જન્મેલો એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રણમાં ચોતરફથી ચોદાઓને બાળતો ને ચીંગતો ન્યારે દ્રોણાચાર્યની સામે ધસી આવ્યો હતો, ત્યારે કયા વીરોએ તેને અટકાવ્યો હતો ? ^{૬૦-૬૨} હંમેશાં દુષ્ટદરાજના ખોળામાં જ બાછરીને મોઠા થયેલા અતિશય અમ્ભવેતા અને શક્ષેથી રક્ષિત રહેલા એ શિખંડી-પુત્રને દ્રોણ સામેથી ક્રોધે વાર્યો ? ^{૬૩} જે મહારથીએ પોતાના રથના મહાયોજથી આખી પૃથ્વીને ચામડાંની પેઠે વીંટી લીધી હતી, જણે સારાં અન્નપાનવાળા તથા સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળા દશ અશ્વમેધ યજ્ઞો તેમ જ સર્વ પ્રકારની છૂટવાળા કેટલાક સર્વમેધ યજ્ઞો કયાં હતા અને જણે

પુત્રની પેઠે પ્રજાઓનું પાલન કર્યું હતું, તે ઉશીનરના પુત્રે યજ્ઞમાં ગંગાપ્રવાહમાં જેટલી રેતી છે, તેટલી સંખ્યાવાળી સમગ્ર ગાયોનું દાન કર્યું હતું. આણું કુષ્કર કમ કરવાથી દેવોએ પણ તેને માટે કહ્યું છે કે, 'પૂર્વકાળના કોઈ પણ મનુષ્યોએ આણું કર્યું નથી. સ્થાવરજંગમાત્મક ત્રણેય લોકમાં આવો બીજો પુરુષ જન્મ્યો નથી તેમ હવે જન્મશે પણ નહિ. આ ઉશીનર-પુત્ર શૈબ્ય સમાન બીજો કોઈ પુરુષ પૃથ્વીની ધુરાને ધારણ કરનારો અમારા જીવામાં આવ્યો નથી. મનુષ્યલોકમાં વસનારાઓ આની ગતિને પામશે નહિ.' એ ઉશીનરપૌત્ર શૈબ્યરાજ ન્યારે ક્રોધેલા સુખવાળા કાળની પેઠે બરાબર સન્ન થઈને દ્રોણની સામે ધસી આવ્યો હતો, ત્યારે ક્રોધે વાર્યો હતા ? ^{૬૪-૭૦} શત્રુઓનો નાશ કરનારા મત્સ્યરાજ વિરાટનું રથસેન્ય ન્યારે દ્રોણ સામે ચડી આવ્યું હતું, ત્યારે કયા વીરોએ તેને અટકાવ્યું હતું ? ^{૭૧} તુરત જ ભીમસેનથી ઉત્પલ થયેલા, મહાન બળવાળા અને મહાન પરાક્રમવાળા એ માયાવી રાક્ષસવીર ધટોત્કચનો મને મહાન લય લાગે છે. તે પાંડવોના જયની ઇચ્છાવાળો છે અને મારા પુત્રોને એક કંટકશ્પ છે, તે મહાત્માને દ્રોણાચાર્ય પાસેથી ક્રોધે વાર્યો હતા ? હે સંજય ! આ પૂર્વે કહેલા પુરુષો અને તે સિવાયના બીજા અનેક પુરુષો જે પાંડવોને માટે યુદ્ધમાં પ્રાણ ઓવારી નાખનારા છે, તેમને રણમાં અજિત શું હોય ? ^{૭૨-૭૪} વળી જે પાંડવોને પુરુષોમાં સિંહ જેવા શાહુગંધુબધારી શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય ભૂત છે અને જમતું હિત કરવાને શ્રીકૃષ્ણ સદૈવ તત્પર રહે છે, તે પૃથાપુત્રનો પરાજય કેમ થાય ? ^{૭૫} લોકોના ગુરુ, લોકોના નાય, સનાતન અને દિવ્ય-રૂપી એવા સાક્ષાત્ નારાયણ પ્રભુ જમના રણમાં નાય છે, તે પાંડવોનો પરાજય કેમ હોઈ શકે ? ^{૭૬}

પણ યુદ્ધમાં જીત્યા છે.^{૧૬} પાંતાળમાં વસનારા પાંચગન નામના દેવેનો યુદ્ધમાં નાશ કરીને એ દહીંદરો પાંચગન્ય નામનો દિવ્ય શંખ મેળવ્યો છે.^{૧૭} તે મહાબળવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સાથે રાખીને, પાંડવવનમાં અગ્નિને વૃક્ત કર્યો છે અને તેની પાસેથી દુરાધર્ષ અગ્ન્યાત્ર જેવું સુદર્શનચક્ર મેળવ્યું છે. ગરુડ પર આરૂઢ થઈને તથા અમરાવતીમાં ત્રાસ વર્તાવીને તે વીરે ઈંદ્રના ૪ ધરમાંથી પારિજાત નામનું દિવ્ય વૃક્ષ આણ્યું છે.^{૧૮, ૧૯} તેમનાં પરાક્રમને જાણનારા ઈંદ્રે તે બધું મૂગે મોઢે સહન કયું છે. હે સંજય ! વધારે શું કહું ? પણ હજી સુધી અમે એવું સાંભળ્યું જ નથી કે, રાજાઓમાંના અમુકને શ્રીકૃષ્ણે જીત્યો નથી.^{૨૦} હે સંજય ! તે કમલાક્ષે મારી સમામાં જે મહાન આદર્શ કયું હતું, તે કરવાને બીજે કયો પુરુષ સમર્થ છે ?^{૨૧} જે સમયે પ્રસન્ન થઈને મેં ભક્તિ-પૂર્વક સર્વના ઈશ્વર તે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં હતાં, તે સમયે જ સર્વ શાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષની પેઠે મારા જણવામાં આવી ગયાં હતાં.^{૨૨} હે સંજય ! પરાક્રમ અને બુદ્ધિથી યુક્ત એવા તે દહીંદરનાં કર્મોનો પાર પામી શકાય તેમ જ નથી.^{૨૩} વળી તે ઉપરાંત ગદ, સાંખ્ય, પ્રવૃત્ત, વિદ્યુત્થ, અવગાહ, અનિરુદ્ધ, ચારુદેય, સારણ્ય, ઉદ્દમુક, નિરાક, ત્રિહાલી, વીર્યવાન, બ્રહ્મ, પૃથુ, વિપ્રથુ, શમીક અને અરિમેજય—આ અને બીજા યાદવ-વીરો બળવાન છે અને સચોટ પ્રહાર કરનારા છે. હે સંજય ! યાદવવીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ જો કદાચ તેમને હાકલ પાડે અને તેઓ યુદ્ધમાં જિત્યા રહીને એ પાંડવસૈન્યનો આશ્રય કરે, તો આપણું સર્વ સૈન્ય મોટા સંશયમાં આવી પડે, જોમ મારું માનવું છે.^{૨૪-૨૭} જ્યાં જનાર્દન હોય ત્યાં દશ હજાર હાથીના બળવાળા, ઠેલાસપર્વતના શિખર સમાન ઉજ્જવળ, વનમાળાને ધારણ કર-

નારા એ હલધારી વીર બલરામ હોય જ.^{૨૮} હે સંજય ! જે વાસુદેવને બ્રાહ્મણો સર્વના પિતા કહે છે, તે વાસુદેવ પાંડવો માટે યુદ્ધ કરશે કે ?^{૨૯} હે તાત ! હે સંજય ! જે કદાચ તે શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો માટે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય, તો તેમની સામે યુદ્ધ કરે તેવો ઘાઈ પણ પુરુષ આપણા સૈન્યમાંથી નીકળનાર નથી.^{૩૦} એ કદાચ દેવયોગે કૌરવો પાંડવોને જીતે, તો શ્રીકૃષ્ણ ચોક્કસ તે પાંડવો માટે પોતાનું ઉત્તમ શસ્ત્ર પકડે જ ; તો તે પછી તે પુરુષવ્યાઘ્ર મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ રાજાઓને તથા કૌરવોને રણમાં રંગદાળી નાખીને કુંતીને પૃથ્વી સોંપે.^{૩૧, ૩૨} જોના શ્રીકૃષ્ણ સારથિ છે અને જોના અર્જુન યોદ્ધો છે, તે રથની સામે યુદ્ધમાં શત્રુનો બીજો કયો રથ જોમો રહે ?^{૩૩} અરેરે ! ઘાઈ પણ ઉપાયે કૌરવોનો જય થાય જોમ મને દેખાતું જ નથી ; માટે હવે તો જે પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હોય, તે બધું તું મને કહી સંભળાવ.^{૩૪} અર્જુન શ્રીકૃષ્ણનો આત્મા છે અને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનો આત્મા છે. અર્જુનમાં નિત્ય વિજય રહ્યો છે તથા શ્રીકૃષ્ણમાં શાશ્વત કીર્તિ રહી છે.^{૩૫} સર્વ લોકમાં અર્જુન પણ સદા અજિત છે અને શ્રીકૃષ્ણમાં સુખ્યત્વે કરીને લગભગ અમાપ ગુણો રહ્યા છે.^{૩૬} દેવયોગથી મોહ પામેલો અને જીતુના પાશમાં સપડાયેલો કુર્યોધન મોહને લીધે જ તે શ્રીકૃષ્ણને આ લોકમાં સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ તરીકે જાણખી શકતો નથી.^{૩૭} યદુવંશી શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડુપુત્ર અર્જુન એ બન્ને પૂર્વ-કાળના મહાત્મા નર—તારાયણ દેવો છે. કુર્યોધન તે જાણતો નથી.^{૩૮} તે બન્ને એક જ સ્વરૂપવાળા છે, પણ મનુષ્યો તેમને પૃથ્વીમાં બે સ્વરૂપે યથેલા જુએ છે. દુરાધર્ષ અને યશસ્વી એવા તે બન્ને જણા આપણી સેનાનો નાશ કરવા ઇચ્છે, તો કેવળ મનથી જ તેઓ તેનો સંહાર કરી શકે

તેમ છે, પણ પોતે મનુષ્યાવતારી છે, તેથી તેઓ તેવી ઇચ્છા જ કરતા નથી. હે તાત! મહાત્મા ભીષ્મને તથા દ્રોણાચાર્યને નાશ થયો, તે પરથી લોકોને મોહ ઉપજવનારો યુગનો ફેરફાર બોલે થઈ ગયો તેમ લાગે છે. બ્રહ્મચર્યથી, વેદાધ્યયનથી, અનેક યાજ્ઞિક ક્રિયાઓથી કે અસ્ત્ર-વિદ્યાથી પણ કોઈ પુરુષ મૃત્યુનું વારણ કરી શકતો નથી. અરે સંજય! લોકમાં માન પામેલા, અસ્ત્રકુશળ અને યુદ્ધકર્મદ એવા વીર ભીષ્મ તથા દ્રોણને પણ યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા સાંભળ્યા, છતાં હું કેમ જીવી રહ્યો છું? પૂર્વે યુધિષ્ઠિરની જે રાજ્યલક્ષ્મીની અમે ઈર્ષ્યા કરતા હતા, તે જ રાજ્યલક્ષ્મીને આજ અમે ભીષ્મના તથા દ્રોણના વધથી ત્યાં જ રહેવા માટે અનુમતિ આપીએ છીએ. અવશ્ય મારે લીધે જ આ કૌરવોનો નાશ આવી પડ્યો છે.^{૪૨-૪૬} હે સુત! જ્યારે મનુષ્યોનો કાળ પાછી રહ્યો હોય છે, ત્યારે તણખલાં પણ તેમના નાશ માટે વજ્ર જેવાં થઈ જાય છે. જેના કોપથી મહાત્મા ભીષ્મ અને દ્રોણ પણ રણમાં રાજાઈ પડ્યા છે, તે યુધિષ્ઠિર આ લોકમાં અનંત એકર્ષણ પામ્યો છે. સ્વભાવથી જ ધર્મે યુધિષ્ઠિરનો આશ્રય કર્યો છે અને અધર્મ મારા પુત્રોમાં ભરાયો છે. આથી જ આ દૂર કાળ મારે સર્વનાશ કરવા માટે જિલો થયો છે. હે તાત! હું માનું છું કે, મનસ્વી પુરુષો વિચારે છે કેઈક અને તેનું પરિણામ આવે છે બીજું જ. આથી તો અમારા ઉપર ટાળ્યું ટળે નહિ એવું, પાર પામી શકાય નહિ એવું અને વિચારમાં આવે નહિ એવું આ મહાકષ્ટ આવી પડ્યું છે, તો તે યુદ્ધમાં જે પ્રમાણે બન્યું હોય, તે પ્રમાણે હું મને કહી સંભળાવ.^{૪૭-૫૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વનાં ત્રણેક દ્રોણાલિષ્ટકપર્વમાં
‘શ્રીકૃષ્ણનાં ક્રોડનું કીર્તન’ નામનો અધ્યાય ૧૧ મો સમ-

અધ્યાય ૧૨ મો

દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા

॥ સંજય ઉવાચ ॥

હંત તે કથયિष્યામિ સર્વં પ્રત્યક્ષદર્શિવાન ।

યથા સ ન્યપતદ્દ્રોણઃ સ્મૃતિઃ પાંડુસંજયૈઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! ઠીક, હું તમને તે કથા કહું છું. પાંડવો અને સંજયોએ દ્રોણાચાર્યને કેવી રીતે માર્યા અને કેવી રીતે એ આચાર્ય રણમાં ઢળી પડ્યા, તે બધું મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે.^૧ સેનાપતિના પદનો સ્વીકાર કર્યા પછી મહારથી દ્રોણાચાર્યે સર્વે સૈન્યોના મધ્યમાં તમારા પુત્રને આ વચન કહ્યાં :^૨ ‘હે રાજન! કૌરવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગંગાનંદન ભીષ્મ-પિતામહ પછી તેં મને આજ સેનાપતિપદે નીમ્યો છે.’^૩ માટે હે ભારત! તું તે કર્મનું યોગ્ય ફળ પામ. બોલ, તારી શી કામના હું સંપૂર્ણ કરું? તારી ઇચ્છામાં આવે તે તું માગી લે.’^૪ તે સાંભળીને કુર્યોધનરાજે કહ્યું અને કુઃશાસન વગેરે સાથે મંત્રણા કરી અને પછી તે વિજયી-શ્રેષ્ઠ એવા એ કુર્ધર્ષ આચાર્યને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^૫ ‘જે તમે મને વર આપતા હો, તો હું એ જ માગું છું કે, તમે રથીશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજને જીવતો પકડી અહીં મારી પાસે લાવો.’ એટલે કૌરવોના આચાર્યે તમારા પુત્રનું એ વચન સાંભળીને સર્વ સૈનાને હથે ઉપજાવતાં આ વચન કહ્યાં :^{૬, ૭} ‘હે રાજન! કુંતાનો પુત્ર ધન્યવાદને પાત્ર છે; કારણ કે તું તે અતિ કુર્ધર્ષને પકડવાને ઇચ્છે છે; પણ તેને મારી નાખવા માગતો નથી.’^૮ હે પુરુષવ્યાધ! શા માટે તું તેના વધની ઇચ્છા કરતો નથી? હે કુર્યોધન! નહી, તું એ કામ મારી પાસે કરાવવા ઇચ્છતો નથી;^૯ અથવા ધર્મરાજનો કોઈ શત્રુ નથી તેથી જ તું તેને જીવતો પકડવા ઇચ્છે છે.^{૧૦-૧૧}

આવી ઇચ્છાથી તું તારા કુળની રક્ષા કરે છે.^{૧૦} અથવા હે ભરતશ્રેષ્ઠ! યુદ્ધમાં પાંડવોને જીતીને તથા તેમને રાજ્ય પાછું સોંપીને, તું અન્યોન્ય બ્રાતૃસ્નેહ કરવા ઇચ્છે છે?^{૧૧} કુંતીપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિરને ધન્ય છે, તેનો જન્મ સાર્યક છે અને તે અનતશત્રુ કહેવાય છે તે પણ સત્ય છે; કારણ કે તું એના પર આટલો બધો સ્નેહ રાખે છે.^{૧૨} હે ભારત! દ્રોણાચાર્યે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તમારા પુત્રના હૃદયામાં હમેશાં રહેલો ભાવ એકાએક હોઠેથી બહાર નીકળી પડ્યો.^{૧૩} હે રાજન્! બૃહસ્પતિ સમા પુરષો પણ પોતાનો આકાર છુપાવી શકતા નથી, એટલે તમારો પુત્ર આનંદમાં આવી જઈને આ પ્રમાણે બોલી જાયો:^{૧૪} 'હે આચાર્ય! કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરનો વધ કરવાથી યુદ્ધમાં મારો વિજય થવાનો નથી. જે કદાચ યુધિષ્ઠિરને મારી નાખવામાં આવે, તો પાંડવો અમને બધાયને અવશ્ય મારી નાખે.^{૧૫} દેવો પણ તે સર્વ પાંડવોને રણમાં હણી શકે તેમ નથી; એટલે જ દાઈ તેઓમાંથી બાકી રહે, તે અમને બાકી રહેવા દે જ નહિ.^{૧૬} પણ સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા યુધિષ્ઠિરને મારી આગળ પકડી આણવામાં આવે, એટલે ફરીથી તેને જુગારમાં જીતીને જંગલમાં કાઢીએ અને એમ તેને અનુસરનારા પાંડવો પણ જંગલમાં આદ્યા જશે.^{૧૭} આમ કરવાથી સ્પષ્ટ રીતે મારો દીર્ઘકાળ સુધી વિજય રહેશે; આથી હું ધર્મરાજને દાઈ પણ રીતે મારવા ઇચ્છતો નથી.^{૧૮} આવો તેનો કુટિલ અભિપ્રાય બણીને અર્થતત્ત્વને બણનારા બુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્યે મનમાં વિચાર કર્યો ને દુર્યોધનને આ પ્રમાણે છળપૂર્વક વર આપ્યો.^{૧૯}

દ્રોણ બોલ્યા: જે આ યુદ્ધમાં વીર અર્જુન પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષણ નહિ કરે, તો તું માની લેજ કે, યુધિષ્ઠિ તારે વશ થયો

જ છે.^{૨૦} હે તાત! ઇંદ્ર સહિત દેવાસુરો પણ અર્જુનને રણમાં જીતી શકે તેમ નથી; માટે હું એ અર્જુનની આંખ આગળ યુધિષ્ઠિરને પકડી લાવવાની હામ ધરી શકતો નથી. અવશ્ય એ અર્જુન મારો શિષ્ય છે અને અન્નકર્મમાં હું પોતે જ તેનો પહેલો ગુરુ છું. તે તરણ છે, પુણ્યશાળી છે અને જય મેળવેલો અથવા મરણ એવા નિશ્ચયવાળો છે.^{૨૧, ૨૨} વળી તેણે ઇંદ્ર તથા રુદ્ર પાસેથી દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવ્યાં છે અને તારા પર ક્રોધપૂર્ણ પણ છે. માટે હે રાજન્! તે અર્જુનના દેખતાં હું યુધિષ્ઠિરને કેદ કરવાનો ઉત્સાહ કરી શકતો નથી.^{૨૩} જે દાઈ ઉપાયે તે અર્જુનને યુદ્ધમાંથી દૂર કરી શકાય, તો તારે સમજ લેવું કે, તે ધર્મરાજને જીત્યો જ છે.^{૨૪} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! જે યુધિષ્ઠિરને પકડવામાં જ જાય છે અને તેને મારી નાખવાથી જય નથી, તો આ ઉપાયથી જ તેને પકડી શકાશે.^{૨૫} હે રાજન્! જે અર્જુનને યુદ્ધમાંથી દૂર કરવામાં આવશે, તો આજે જ હું સત્યધર્મમાં પરાયણ રહેલા રાજ યુધિષ્ઠિરને કેદ પકડી તારે સ્વાધીન કરીશ, એમાં સંશય નથી; પરંતુ આ સંઘ્રામમાં એક મુહૂર્ત વાર પણ જે કુંતાના પુત્ર પુરુષબાદ્ય અર્જુનને મારી આગળથી દૂર કરવામાં આવશે, તો જ આ કાંઈ બની શકશે;^{૨૬, ૨૭} કારણ કે હે રાજન્! અર્જુનની સમીપમાં તો ઇંદ્ર સહિત દેવો અને અસુરો પણ યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિરને કેદ પકડી શકે તેમ નથી.^{૨૮}

સંજય બોલ્યો: જે રીતે દ્રોણાચાર્યે રાજ યુધિષ્ઠિરને પકડવા સંબંધમાં છળપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે તમારા સાવ ભૂરખ પુત્રો યુધિષ્ઠિરને કેદમાં પકડાયેલાં માની જ બેઠા!^{૨૯} તમારો પુત્ર દુર્યોધન બણતો હલો કે, દ્રોણાચાર્યને પાંડવો પર પ્રીતિ છે તેથી તેમની એ પ્રતિજ્ઞાને સ્થિર કરવા માટે તેણે યુધિષ્ઠિરને પકડવા સંબંધી એ વિચારને

બધે ફેલાતી દીધો.^{૩૦} પછી હે રિપુદમન ! કુર્યોધને
પણ યુધિષ્ઠિરને કેદ કરવાની દ્રોણની તે પ્રતિજ્ઞાને
સર્વ સૈન્યોમાં જહેર કરાવી.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વત્તમ દ્રોણાભિષેકપર્વમા
'દ્રોણાચાર્ય'ની પ્રતિજ્ઞાનામનો અધ્યાય ૧૨ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩ મો

અર્જુનને યુધિષ્ઠિરને આપેલું આશ્વાસન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સાંતરે તુ પ્રતિજ્ઞાતે રાજો દ્રોણેન નિગ્રહે ।

તતસ્તે સૈનિકાઃ શ્રુત્વા તં યુધિષ્ઠિરનિગ્રહમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ જ્યારે દ્રોણાચાર્યે
યુધિષ્ઠિરને પકડવા માટે છળભરી પ્રતિજ્ઞા કરી,
ત્યારે તે સાંભળીને સર્વ સૈનિકા ચોતરફ સિંહ-
નાદો કરવા લાગ્યા અને બાહુઓ ઠોકવા લાગ્યા.
હે ભારત ! દ્રોણાચાર્યે કરેલી એ પ્રતિજ્ઞાને ધર્મ-
રાજા પોતાના હિતેચ્છુ યુધિષ્ઠિર દ્વારા તુરત જાણી
લીધી અને પોતાના સર્વ ભાઈઓને તથા બીજા
બધાઓને એકઠા કરી તેમણે અર્જુનને આ
પ્રમાણે વચન કહ્યું : 'હે પુરુષવ્યાધ્ર ! દ્રોણાચાર્યે
આજે જે કરવા ધાડ્યું છે, તે તારા સાંભળવામાં
આવ્યું ને ! તમે એવી નીતિ રચો, કે તેથી એ
ધારણા સફળ ન થાય. શત્રુસંહારક દ્રોણાચાર્યે
છળવાળી પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હે મહાન ધનુર્ધર
અર્જુન ! તે છળનો ભાર તેમણે તારા પર સ્થાપ્યો
છે. આથી હે મહાબાહુ ! આજે તું મારી પાછળ
રહીને યુદ્ધ કરજ, એટલે કુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય દ્વારા
પોતાની ઇચ્છાને સંપૂર્ણ ન કરી શકે.'

અર્જુન બોલ્યો : હે રાજન ! જમ મારે
આચાર્યનો વધ કરવાનો ન હોય, તેમ મારે
તમારો ત્યાગ પણ ન જ કરવાનો હોય. હે પાંડવ !
કદાચ યુદ્ધમાં હું મારા પ્રાણોના ત્યાગ કરું, પણ
આચાર્ય પ્રત્યે વિરુદ્ધ વર્તનારો ન જ થાઉં. આ
કુર્યોધન તમને સંગ્રામમાં કેદ પકડીને રાજ્ય

ઇચ્છે છે, પણ આ મનુષ્યલોકમાં તે એ ઇચ્છાને
કદી પામવાનો જ નથી. કદાચ નક્ષત્રો સહિત
આકાશ નીચે તૂટી પડે, પૃથ્વીના ટુકડા થઈ જાય,
તોપણ હું જીવતો ઠોહું અને દ્રોણાચાર્ય તમને
કદી પકડી શકે એ નહિ જ બને. આ રણમાં જે
ઇંદ્ર પોતે પણ કદાચ નેને સહાય કરશે, અથવા દેવો
સહિત વિષ્ણુ પણ કદાચ આ યુદ્ધમાં જીતરી આવશે,
તોપણ હું જ્યાં સુધી જીવતો છું, ત્યાં સુધી દ્રોણા-
ચાર્ય તમને કેદ પકડી શકશે નહિ, માટે તમારે
ભય રાખવાનો ન હોય.^{૧-૧૨} ભલે, દ્રોણાચાર્ય
સર્વ અસ્ત્રધારીઓમાં તથા સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં
શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ હું તમને છાતી ઠોકીને કહું છું કે,
તમારે ભય રાખવો નહિ. હે રાજાંદ્ર ! વળી બીજું
પણ હું તમને કહું છું. હમેશાં મારી પ્રતિજ્ઞા નિશ્ચળ
હોય છે. મને યાદ નથી કે, હું કદી જૂઠું બોલ્યો
હોઉં, મને યાદ નથી કે હું કદી પરાજય પામ્યો
હોઉં અને મને યાદ નથી કે મેં લીધી પ્રતિજ્ઞા
કદી જૂઠી કરી હોય.^{૧૩, ૧૪}

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! તે પછી
પાંડવોની છાવણીમાં શંખો, ભેરીઓ, મૃદંગો,
અને આનંદો વાગવા લાગ્યા.^{૧૫} ત્યાં મહાત્મા
પાંડવોના સિંહનાદ થઈ રહ્યો અને ધનુષ્યની
દોરીના ટંકારવો તથા હાથનાં તળિયાંના શબ્દો
આકાશને ફાડી નાખે તેવા અતિ ભયંકર થવા
લાગ્યા. મહાતેજસ્વી પાંડવોના શંખોનો શબ્દ
સાંભળીને તમારાં સૈન્યોમા પણ વાદિનો વાગવા
લાગ્યા.^{૧૬, ૧૭} તે પછી હે ભારત ! તમારાં તથા
શત્રુઓનાં સૈન્યો બૃહદ્રચનામાં ગોઠવાયાં અને
ધીમે ધીમે અન્યોન્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસવા
લાગ્યા.^{૧૮} પછી કૌરવો અને પાંડવોનું તથા દ્રોણ
અને ધૃષ્ટદ્યુમનનું રૂંવાં જોવાં થઈ જાય તેવું તુરુસ
યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૧૯} તે યુદ્ધમાં સંજયો દ્રોણના
સૈન્યનો નાશ કરવાને અશી રહ્યા હતા; છતાં

પણુ તેઓ તેમ કરવા સમર્થ થયા નહોતા; કારણુ કે તે સૈન્ય આચાર્ય દ્રોણના રક્ષણ તળે હતું.^{૨૦} તે જ પ્રમાણે તમારા પુત્રના સચોટ પ્રહાર કરનારા મહાન રથીઓ પણ અનુનના રક્ષણ તળે રહેલી પાંડવોની સેનાને મથી શક્યા નહોતા.^{૨૧} પરસ્પર રક્ષણ કરાતી તે બન્ને સેનાઓ રાત્રિના સમયે પાંદડાં સંઘાતીને રહેલી બે પુષ્પભરેલી વનરાજિની પેઠે સ્થિર થઈ રહી હતી. પછી હે રાજન! સુવર્ણના રથવાળા દ્રોણાચાર્ય સૂર્યની પેઠે શોભી રહેલા રથમાં બેસીને સેનાના મોખરામાં આમતેમ ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૨, ૨૩} રથમાં બેસી યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા એ શીઘ્ર પરાક્રમી દ્રોણાચાર્ય એક જ હતા, છતાં પાંડવો અને સુંબ્યો ત્રાસથી બંધુ તે અનેક હોય તેમ માનવા લાગ્યા.^{૨૪} હે મહારાજ! દ્રોણાચાર્યે છોડેલાં ધોર બાણો સર્વ દિશામાં જતાં હતાં અને પાંડવોની સેનાને ત્રાસ પમાડતાં હતાં. તે સમયે દ્રોણાચાર્ય પણ દિવસના મધ્યભાગમાં આવેલા અને સેંકડો કિરણોથી વીંટાયેલા સૂર્યની જેમ અતિ તીવ્ર દેખાતા હતા.^{૨૫, ૨૬} હે ભારત! જેમ દાનવ યુદ્ધમાં ક્રોધાયમાન થયેલા મહેંદ્રને ન બેઈ શકે, તેમ પાંડવો માંહેનો કાઈ પણ યોદ્ધો યુદ્ધમાં ક્રોધાયમાન થયેલા તે દ્રોણાચાર્યને બેઈ શકતો ન હતો.^{૨૭} એ રીતે પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે પાંડવોના સૈન્યને મોહિત કરી નાખ્યું અને એક દમ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સૈન્યને વીંધવા માંડ્યું.^{૨૮} તે દ્રોણાચાર્યે સર્વ દિશાઓને રૂંધી દીધી, સીધી ગતિવાળાં બાણો છોડીને આકાશને ઢાંકી દીધું અને જે સ્થળે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હતો તે જ સ્થળે પાંડવોની સેનાને સંહારવા માંડી.^{૨૯}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વાતમાં દ્રોણાચાર્યે કર્યામાં
'અનુને કરેલું યુધિષ્ઠરને આશ્રય' નામનો
અધ્યાય ૧૩ ગો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪ મો

ધોર યુદ્ધ અને તેમાં અભિમન્યુનું પરાક્રમ
સંજય ક્વાવ ॥

તતઃ સ પાંડવાનીકે જનયન્ સુમહદ્ મયમ્ ।
વ્યચરત્ પુત્રનાં દ્રોણો દહન્ કલ્પમિવાનલઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી પાંડવોના સૈન્યમાં અતિ મહાન ભય ઉત્પન્ન કરી રહેલા એ દ્રોણાચાર્ય ઘાસને બાળી નાખતા અગ્નિની પેઠે સેનામાં ધૂમવા લાગ્યા.^૧ સાક્ષાત્ અગ્નિની જેમ ભડભડી જાડીને સૈન્યોને બાળી રહેલા, ક્રોધાયમાન થયેલા અને સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા એ દ્રોણાચાર્યને બેઈને સુંબ્યો યોદ્ધાઓ કંપી જાયા. અતૂટ રીતે યુદ્ધમાં ધનુષ્યને ખેંચી રહેલા એ શીઘ્ર પરાક્રમી દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યની દોરીને ટંકારવ વજ્રના કડાકાના જેવો તીવ્ર સંભળાતો હતો. ચાલાક હાથવાળા તે દ્રોણાચાર્યે છોડેલાં ભયંકર બાણો રથીઓને, ઘોડેસવારોને, હાથીઓને, ઘોડાઓને તથા પાળાઓને વીંધી નાખતાં હતાં.^{૨-૪} ઔષ્મકતુના અંતમાં એકાએક ચડી આવેલાં મેઘ જેમ ભયંકર ગર્જના કરીને કરાઓની વૃદ્ધિ કરી મૂકે છે, તેમ તીક્ષ્ણ બાણોને વરસાવી રહેલા તે દ્રોણાચાર્યે શત્રુઓને મહાન ભય ઉપજાવી દીધો.^૫ હે રાજન! ચારે બાજુ ધૂમીને સેનાને ગભરાવી રહેલા એ આચાર્યે શત્રુઓમાં સર્વ સ્થળે અલૌકિક ત્રાસ વર્તાવી દીધો હતો.^૬ વાદળોમાં જેમ વીજળી ઝબકે, તેમ સુવર્ણથી મટેલું તેમનું ધનુષ્ય રથરૂપ મેઘમાં વારંવાર ભમતું જણાતું હતું.^૭ સત્યવાળા, બુદ્ધિમાન અને સદૈવ ધર્મનિષ્ઠ એવા તે વીર દ્રોણાચાર્યે તે વખતે ત્યાં રણભૂમિ પર પ્રલયકાળના જેવી ધોર અને રોદ્ર સ્વરૂપવાળી નદી ચલાવી મૂકી. તે નદી ક્રોધના વેગથી ઉત્પન્ન થઈ હતી, સેંકડો રાક્ષસોનાં ટોળાંઓથી ભરેલી હતી, સૈન્યોના સમૂહો-

ચી ચારેબાજુ ભરચક હતી, ધન્યોદ્ધવ વૃક્ષોને તાણી રહી હતી, લોહીરૂપી પાણીવાળી હતી, રથરૂપ ધૂમરીઆવાળી હતી, હાથીઘોડાઓરૂપ ઠાંઠાવાળી હતી, કવચોરૂપ નાનાં નાનાં હોડકાંઓથી યુક્ત હતી અને માંસના કાદવથી ખદબદતી હતી.^{૧૧-૧૦} વળી તેમાં મેદ, મજ્જા તથા હોડકાંરૂપ રેતી હતી અને પાધડીઓના ઢગોરૂપ ફીણ હતાં. સંઆમરૂપ મેઘે તે નદીને પરિપૂર્ણ કરી હતી અને તેમાં નાનાં નાનાં લાક્ષાંઓરૂપ માછલાં હતાં. મનુષ્યો તથા હાથીઓથી તે યુક્ત હતી અને બાણોના વેગવાળા પ્રવાહને તે વહેનારી હતી. તેમાં શરીરોરૂપ લાકડાં ચારે બાજુ અથડાતાં હતાં અને રથોરૂપ કાચબાઓથી તે વ્યાપેલી હતી.^{૧૧, ૧૨} વળી તે નદી મસ્તકોરૂપી ઠમ્બોવાળી હતી, તલવારોરૂપી ભત્ર્યોથી ભરેલી હતી, રથો તથા હાથીઓરૂપી મોટા ધરાઓવાળી હતી અને અનેક પ્રકારનાં આભરણોથી સુશોભિત હતી. તેમાં મોટા મોટા રથોરૂપી સેંકડો ધૂમરીઓ હતી અને તેમાં પૃથ્વીની રજરૂપી મોટી તરંગમાળા હતી. તે નદી મહાવીર્યવાનોને તરવી સહેલી હતી, પણ કાયરોને તરવી દોષ્ણ હતી.^{૧૩, ૧૪} વળી તે નદી સેંકડો શરીરોથી સાંકડી થઈ ગઈ હતી, ગીધડાં તથા કાગડા વગેરે માંસાહારી પક્ષીઓ તેનું સેવન કરતાં હતાં અને હજારો મહારથીઓને તે ધમને ઘેર લઈ જતી હતી.^{૧૫} તે નદી ત્રિશૂળોરૂપ સર્પોથી ભરેલી હતી, પ્રાણીઓરૂપી ઘોડાઓથી સેવાયેલી હતી, કપાઈ પડેલા ક્ષત્રિયોરૂપ મોટા હંસોવાળી હતી અને મુગટોરૂપ પક્ષીઓને આશ્રયરૂપ હતી. તેમાં અદ્ભૂત કાચબા હતા, બાજુબંધોરૂપ મગરમગ્ગે હતા અને ઝીણાં ઝીણાં બાણોરૂપ માછલાં હતાં. બગલાં, ગીધડાં અને શિયાળાનાં ભયંકર રાજાઓ તે નદીનું સેવન કરતાં હતાં.^{૧૬, ૧૭} તે રાજાઓ

તે નદી બળવાન દ્રોણાચાર્યે રણમાં રાણી નાખેલાં સેંકડો પ્રાણીઓને પિતૃલોક ભણી વહી જતી હતી.^{૧૮} આમ હે રાજન્ ! તે દ્રોણાચાર્યે તે રણભૂમિ પર સેંકડો કલેવરોથી ભરેલી, કશરૂપ શેવાળ તથા લીલાં ધાસવાળી અને ભીરુઓને ભય વધારનારી તે ભયંકર નદી વહાવી હતી.^{૧૯} એ રીતે પોતાનાં સૈન્યોમાં દર વર્તાવી રહેલા તે મહારથી દ્રોણાચાર્યની સામે યુધિષ્ઠિર વગેરેએ ચારે બાજુથી ધસારો કર્યો.^{૨૦} પણ તે શરાઓને ધસી આવતા જોઈને તમારા દૃઢ પરાક્રમી પુત્રોએ તેમને ચોતરફથી રોકવા માંડ્યા. ખરેખર તે સમયનો દેખાવ રૂંવાં ઊભાં કરી નાખે તેવો હતો.^{૨૧} ત્યાં સેંકડો જાતની માયા (કપટ) ને કરી બાણનારા શકુનિએ સહદેવ સામે ધસારો કર્યો. તેણે સારથિ, ધન અને રથ સાથેના તે સહદેવને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} ત્યારે અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા માદ્રીપુત્ર સહદેવે તે શકુનિના ધ્વજને, ધનુષ્યને, સારથિને અને ઘોડાઓને બાણો વડે છેદી નાખ્યાં તેમ જ બીજાં સાઠ બાણો મૂઢીને શકુનિને પણ વીંધી નાખ્યો. એટલે હે રાજન્ ! શકુનિ પણ હાથમાં ગદા લઈને પોતાના રથ પરથી ફરી પડ્યો અને તેણે ગદા વડે સહદેવના મારથિને રથ પરથી ગબડાવી પાડ્યો.^{૨૩, ૨૪} આમ હે રાજન્ ! તે બંને મહાબળવાન શરાઓ રથ વિનાના થઈ પડ્યા, ત્યારે તેઓ હાથમાં ગદા લઈને શિખરવાળા મે પર્વતોની પેઠે રણમાં ખેલવા લાગ્યા.^{૨૫} દ્રોણાચાર્યે પાંચાક્ષરાજને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ આચાર્યને ઘણાં બાણોના પ્રહાર કર્યો; એટલે આચાર્યે પણ ફરીથી તેનાથી અધિક બાણો મૂઢીને તેને વીંધી નાખ્યો.^{૨૬} વીર બીમસેને વીસ તીક્ષ્ણ બાણોથી વિવિંશતિને વીંધી નાખ્યો; છતાં પણ તે કંઈયો નહિ, એ પણ

આશ્ચર્ય જવું થયું હતું.^{૨૭} પછી હે મહારાજ ! વિવિંશતિએ ભીમસેનને એકદમ ઘોડાં, દ્વજ અને ધનુષ્ય વિનાનો કરી નાખ્યો, એટલે સર્વ સૈન્યો વિવિંશતિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.^{૨૮} વીર ભીમસેન યુદ્ધભૂમિ પર શત્રુનું આ પરાક્રમ સાંખી શક્યો નહિ, એટલે તેણે ગદાના પ્રહાર કરીને તેના સર્વ સુશિક્ષિત ઘોડાઓને ઢાળી પાડ્યા.^{૨૯} હે રાજન્ ! ત્યારે મહાબળવાન વિવિંશતિ માર્યા ગયેલા ઘોડાવાળા તે રથ પરથી ઊતરી પડ્યો અને એક મદોન્મત્ત હાથી જમ બીજા મદોન્મત્ત હાથી સામે ધસે, તેમ તે હાથમાં ઢાલ લઈને ભીમસેન સામે ધસી ગયો.^{૩૦} વીર શલ્યરાજ પોતાના પ્રિય બાણેજ નકુલને જણે લાડ લડાવતો હોય અને જણે ખીજવતો હોય, તેમ મંદહાર્ય કરી તેને બાણોથી વીંધવા લાગ્યો.^{૩૧} એટલે પ્રતાપી નકુલે પણ તેના ઘોડા, છત્ર, ધન, સારથિ અને ધનુષ્યને પટ્ટી પાડ્યાં અને યુદ્ધભૂમિ પર શંખનાદ કરી મૂક્યો.^{૩૨} કૃપાચાર્યે છોડેલાં અનેક પ્રકારનાં બાણો ધૂધ દેતુએ છેદી નાખ્યાં અને પોતે સિત્તેર બાણો મૂળીને તેને વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે બીજાં ત્રણ બાણો વડે તેના રથધ્વજને પણ ઉડાડી પાડ્યો. ત્યારે બ્રાહ્મણ કૃપાચાર્યે પણ મોટી બાણ-વૃષ્ટિ કરીને રણમાં આગળ વધતા તે રાખભર્યા ધૂધકતુને અટકાવી રાખ્યો અને તેને સારી રીતે વીંધી નાખ્યો. સાત્યકિએ કૃતવર્માને છાતીના મધ્યભાગમાં એક નારાયણાણથી માર માર્યો અને પુનઃ જણે હસતો હોય તેમ મોં મલકાવી ને તેણે તેને સિત્તેર બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૩-૩૪} કૃતવર્માએ પણ સિત્તોતેર તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને એકદમ વીંધી નાખ્યો, છતાં પણ શીઘ્ર ગતિવાળો વાયુ જેમ પર્વતને કંપાવી શકતો નથી, તેમ તે સાત્યકિને કંપાવી શક્યો નહિ.^{૩૫} પાંડવ

સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સુશર્માને મર્મસ્થાનોમાં અત્યંત પ્રહાર કર્યો, એટલે સુશર્માએ પણ તેને હાંસડીના ભાગમાં તોમરનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૬} તે યુદ્ધમાં મહાન વીર્યવાળા મત્સ્યયોદ્ધાઓ સાથેના વિરાટરાજાએ સૂર્યપુત્ર કર્ણને આગળ વધતો અટકાવી રાખ્યો હતો, તે ધણું આશ્ચર્ય જવું હતું.^{૩૭} પણ તે વેળા સૂતપુત્ર કર્ણનું પરાક્રમ ધણું દારણ દેખાતું હતું; કારણ કે તેણે નમેલાં પર્વવાળાં બાણોથી સમગ્ર સૈન્યને ખાળી રાખ્યું હતું.^{૩૮} દ્રુપદરાજ પોતે ભગદત્ત સાથે યુદ્ધમાં એડાયો હતો. હે મહારાજ ! તે બંનેનું યુદ્ધ ધણું અદ્ભુત સ્વરૂપનાં હતું.^{૪૦} પુરુષથેષ્ઠ ભગદત્ત રાજાએ મજબૂત ગાંઠાવાળાં બાણો મૂળીને સારથિ, દ્વજ અને રથ સહિત દ્રુપદરાજને વીંધી નાખ્યો.^{૪૧} એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રુપદરાજાએ નમેલા પર્વવાળા એક બાણ વડે મહારથી ભગદત્તને તત્કાળ છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૪૨} બીજી તરફથી અશ્વવિદ્યામાં કુશળ તથા લોકમાં ઉત્તમ યોદ્ધાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા ભૂરિશ્રવા અને શિખંડી બંનેને ત્રાસ ઉપજાવનારું યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૪૩} હે રાજન્ ! તે રણમાં વીર્યવાન ભૂરિશ્રવાએ દ્રુપદરાજના મહારથી પુત્ર શિખંડીને બાણોના મહાન સમૂહથી છાઈ દીધો હતો.^{૪૪} તેથી શિખંડી ક્રોધે ભરાયો. આથી હે ભારત ! હે પૃથ્વીપતિ ! તેણે નેવું બાણો મૂળીને ભૂરિશ્રવાને કંપાવી દીધો.^{૪૫} વળી પેલી તરફ પરસ્પર જયની ઇચ્છાવાળા તથા મહાભર્યાનંદ કર્મ કરવાવાળા રાક્ષસ ઘટોત્કચ અને અલંબુષ એ બંને જણ અતિ અદ્ભુત યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૪૬} ગર્વિષ્ઠ થયેલા તથા એનારને અતિ વિરમય પમાડનાર તે બંને જણા સેંકડો માયાઓ રચતા હતા અને એ માયાઓ વડે એકબીજાથી અછતા રહીને ધૂર્યા કરતા હતા.^{૪૭} પૂર્વે જેમ દેવો અને

થી ચારેબાજુ ભરચક હતી, ધન્યોરૂપ વૃક્ષોને તાણી રહી હતી, લોહીરૂપી પાણીવાળી હતી, રથરૂપ ધૂમરીઆવાળી હતી, હાથીઘોડાઓરૂપ કાંઠાવાળી હતી, કવચોરૂપ નાનાં નાનાં હોડકાંઓથી યુક્ત હતી અને માંસના કાદવથી ખદખદતી હતી.^{૮-૧૦} વળી તેમાં મેઘ, મજ્જા તથા હોડકાંરૂપ રેતી હતી અને પાધરીઓના ઢગોરૂપ ફીણ હતાં. સંઘામરૂપ મેઘે તે નદીને પરિપૂર્ણ કરી હતી અને તેમાં નાનાં નાનાં ભાલાંઓરૂપ માછલાં હતાં. મનુષ્યો તથા હાથીઓથી તે યુક્ત હતી અને બાણોના વેગવાળા પ્રવાહને તે વહેનારી હતી. તેમાં શરીરોરૂપ લાકડાં ચારે બાજુ અથડાતાં હતાં અને રથોરૂપ કાચબાઓથી તે વ્યાપેલી હતી.^{૧૧,૧૨} વળી તે નદી મસ્તકોરૂપી કમળોવાળી હતી, તલવારોરૂપી ભરેલી હતી, રથો તથા હાથીઓરૂપી મોટા ધરોઓવાળી હતી અને અનેક પ્રકારનાં આભરણોથી સુશોભિત હતી. તેમાં મોટા મોટા રથોરૂપી સેંકડો ધૂમરીઓ હતી અને તેમાં પૃથ્વીની રજરૂપી મોટી તરંગમાળા હતી. તે નદી મહાવીર્યવાનોને તરવી સહેલી હતી, પણ કાયરોને તરવી દોષલ્લી હતી.^{૧૩,૧૪} વળી તે નદી સેંકડો શરીરોથી સાંકડી થઈ ગઈ હતી, ગીધડાં તથા કાગડા વગેરે માંસાહારી પક્ષીઓ તેવું સેવન કરતાં હતાં અને હજારો મહારથીઓને તે યમને ઘેર લઈ જતી હતી.^{૧૫} તે નદી ત્રિશણોરૂપ સર્પોથી ભરેલી હતી, પ્રાણીઓરૂપી ઘોડાઓથી સેવાયેલી હતી, કપાઈ પડેલા સન્નિયોરૂપ મોટા હંસોવાળી હતી અને યુગટોરૂપ પક્ષીઓને આશ્રયરૂપ હતી. તેમાં ચક્રોરૂપ કાચબા હતા, બાજુબંધોરૂપ મગરમચ્છો હતા અને ઝીણાં ઝીણાં બાણોરૂપ માછલાં હતાં. બગલાં, ગીધડાં અને શિયાળવાનાં ભયંકર ટાળાંઓ તે નદીનું સેવન કરતાં હતાં.^{૧૬,૧૭} હે રાજશ્રેષ્ઠ!

તે નદી બળવાન દ્રોણાચાર્યે રણમાં રાણી નાખેલાં સેંકડો 'પ્રાણીઓને પિતૃલોક ભણી વહી જતી હતી.^{૧૮} આમ હે રાજન્! તે દ્રોણાચાર્યે તે રણભૂમિ પર સેંકડો કલેવરોથી ભરેલી, કુશરૂપ શેવાળ તથા લીલાં ઘાસવાળી અને હીરુઓનો ભય વધારનારી તે ભયંકર નદી વહાવી હતી.^{૧૯} એ રીતે પોતાનાં સૈન્યોમાં ફર વર્તાવી રહેલા તે મહારથી દ્રોણાચાર્યની સામે યુધિષ્ઠિર વગેરેએ ચારે બાજુથી ધસારો કર્યો.^{૨૦} પણ તે શૂરાઓને ધસી આવતા એઈને તમારા દૃઢ પરાક્રમી પુત્રોએ તેમને ચોતરફથી રોકવા માંડ્યા. ખરેખર તે સમયનો દેખાવ રૂંવાં ઊભાં કરી નાખે તેવો હતો.^{૨૧} ત્યાં સેંકડો ભતની માયા(કપટ)ને કરી બાણનારા શકુનિએ સહદેવ સામે ધસારો કર્યો. તેણે સારથિ, ધન્ય અને રથ સાથેના તે સહદેવને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} ત્યારે અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા માદ્રીપુત્ર સહદેવે તે શકુનિના ધ્વજને, ધનુષ્યને, સારથિને અને ઘોડાઓને બાણો વડે છેદી નાખ્યાં તેમ જ બીજાં સાઠ બાણો મૂકીને શકુનિને પણ વીંધી નાખ્યો. એટલે હે રાજન્! શકુનિ પણ હાથમાં ગદા લઈને પોતાના રથ પરથી ફેદી પડ્યો અને તેણે ગદા વડે સહદેવના મારથિને રથ પરથી ગબડાવી પાડ્યો.^{૨૩,૨૪} આમ હે રાજન્! તે બન્ને મહાબળવાન શૂરાઓ રથ વિનાના થઈ પડ્યા, ત્યારે તેઓ હાથમાં ગદા લઈને શિખરવાળા બે પર્વતોની પેઠે રણમાં ખેલવા લાગ્યા.^{૨૫} દ્રોણાચાર્યે પાંચાલરાજાને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ આચાર્યને ઘણાં બાણોનો પ્રહાર કર્યો; એટલે આચાર્યે પણ ફરીથી તેનાથી અધિક બાણો મૂકીને તેને વીંધી નાખ્યો.^{૨૬} વીર ભીમ-સેને વીસ તીક્ષ્ણ બાણોથી વિવિંશતિને વીંધી નાખ્યો; છતાં પણ તે કંઈએ નહિ, એ ઘણું

આશ્ચર્ય જેવું થયું હતું.^{૨૭} પછી હે મહારાજ ! વિવિંશતિએ ભીમસેનને એકદમ ઘોડા, ધ્વજ અને ધનુષ્ય વિનાનો કરી નાખ્યો, એટલે સર્વ સૈન્યો વિવિંશતિનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.^{૨૮} વીર ભીમસેન યુદ્ધભૂમિ પર શત્રુનું આ પરાક્રમ સાંખી શક્યો નહિ, એટલે તેણે ગદાના પ્રહાર કરીને તેના સર્વ સુશિક્ષિત ઘોડાઓને ઢાળી પાડ્યા.^{૨૯} હે રાજન ! ત્યારે મહાબળવાન વિવિંશતિ માર્યો ગયેલા ઘોડાવાળા તે સ્થ પરથી ઊતરી પડ્યો અને એક મદોન્મત હાથી જમ બીજા મદોન્મત હાથી સામે ધસે, તેમ તે હાથમાં ઢાલ લઈને ભીમસેન સામે ધસી ગયો.^{૩૦} વીર શલ્યરાજ પોતાના પ્રિય બાણનું નકુલને બાણે લાડ લડાવતો હોય અને બાણે ખીજવતો હોય, તેમ મંદહાસ્ય કરી તેને બાણોથી વીંધવા લાગ્યો.^{૩૧} એટલે પ્રતાપી નકુલે પણ તેના ઘોડા, છત્ર, ધ્વજ, સારથિ અને ધનુષ્યને પટ્ટી પાડ્યાં અને યુદ્ધભૂમિ પર શંખનાદ કરી મૂક્યો.^{૩૨} કૃપાચાર્યે છોડેલાં અનેક પ્રકારનાં બાણો ધૂધ-ઢેતુએ છેદી નાખ્યાં અને પોતે સિત્તેર બાણો મૂકીને તેને વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે બીજાં ત્રણ બાણો વડે તેના રથધ્વજને પણ ઉડાડી પાડ્યો. ત્યારે બ્રાહ્મણ કૃપાચાર્યે પણ મોટી બાણ-વૃષ્ટિ કરીને રણમાં આગળ વધતા તે શેષભર્યા ધૂધઢેતુને અટકાવી રાખ્યો અને તેને સારી રીતે વીંધી નાખ્યો. સાત્યકિએ કૃતવર્માને છાતીના મધ્યભાગમાં એક નારાયણાણથી માર માર્યો અને પુનઃ બાણે હસતો હોય તેમ મોં મલકાવી ને તેણે તેને સિત્તેર બાણોના પ્રહાર કર્યો.^{૩૩-૩૪} કૃતવર્માએ પણ સિત્તોતેર તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને એકદમ વીંધી નાખ્યો, છતાં પણ શીઘ્ર ગતિવાળો વાયુ જેમ પર્વતને કંપાવી શકતો નથી, તેમ તે સાત્યકિને કંપાવી શક્યો નહિ.^{૩૫} પાંડવ-

સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સુશર્માને મર્મસ્થાનોમાં અત્યંત પ્રહાર કર્યો, એટલે સુશર્માએ પણ તેને હાંસડીના ભાગમાં તોમરનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૭} તે યુદ્ધમાં મહાન વીર્યવાળા મત્સ્યયોદ્ધાઓ સાથેના વિરાટરાજાએ સૂર્યપુત્ર ઠણુંને આગળ વધતો અટકાવી રાખ્યો હતો, તે ઘણું આશ્ચર્ય જેવું હતું.^{૩૮} પણ તે વેળા સૂતપુત્ર ઠણુંનું પરાક્રમ ઘણું દારણ દેખાતું હતું; કારણ કે તેણે નમેલાં પર્વવાળાં બાણોથી સમગ્ર સૈન્યને બાળી રાખ્યું હતું.^{૩૯} દ્રુપદરાજ પોતે ભગદત્ત સાથે યુદ્ધમાં જોડાયો હતો. હે મહારાજ ! તે બંનેનું યુદ્ધ ઘણું અણ્ણત સ્વરૂપવાળું હતું.^{૪૦} પુરુષશ્રેષ્ઠ ભગદત્ત રાજાએ મજબૂત ગાંડાવાળાં બાણો મૂકીને સારથિ, ધ્વજ અને સ્થ સહિત દ્રુપદરાજને વીંધી નાખ્યો.^{૪૧} એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રુપદરાજાએ નમેલા પર્વવાળા એક બાણ વડે મહારથી ભગદત્તને તત્કાળ છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૪૨} બીજી તરફથી અસ્રવિદ્યામાં કુશળ તથા લોકમાં ઉત્તમ યોદ્ધાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા ભૂરિશ્રવા અને શિખંડી બૃતોને ત્રાસ ઉપજવનારું યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૪૩} હે રાજન ! તે રણમાં વીર્યવાન ભૂરિશ્રવાએ દ્રુપદરાજના મહારથી પુત્ર શિખંડીને બાણોના મહાન સમૂહથી છાઈ દીધો હતો.^{૪૪} તેથી શિખંડી ક્રોધે ભરાયો. આથી હે ભારત ! હે પૃથ્વીપતિ ! તેણે નેવું બાણો મૂકીને ભૂરિશ્રવાને કંપાવી દીધો.^{૪૫} વળી પેલી તરફ પરસ્પર જ્યની ઇચ્છાવાળા તથા મહાભયાનક ઠમ્ કરવાવાળા રાક્ષસ ઘટોત્કચ અને અલંબુષ એ બંને જણ અતિ અણ્ણત યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૪૬} ગર્વિષ્ઠ થયેલા તથા જ્વેનારને અતિ વિરમય પમાડનાર તે બંને જણા સેંકડો માયાઓ રચતા હતા અને એ માયાઓ વડે એકબીજાથી અછતા રહીને ધૂમ્પા કરતા હતા.^{૪૭} પૂર્વે જેમ દેવો અને

અસુરોના યુદ્ધસમયે 'મહાબળવાન બલ દૈત્યે તથા
 ઇંદ્રે અતિ ભયંકરં યુદ્ધ કયુ' હતું, તેમ ત્યાં
 એકિતાન અને અનુવિંદ પણ અતિ ભયંકર યુદ્ધ
 કરી રહ્યા હતા.^{૪૮} હે રાજન્! પૂર્વે જન્મ વિષ્ણુએ
 હિરણ્યાક્ષ દૈત્ય એડે અતિ તીવ્ર યુદ્ધ કયુ' હતું,
 તેમ કુમાર લક્ષ્મણે સાં સત્રદેવની સાથે યુદ્ધ કરી
 રહ્યો હતો. તે પછી હે રાજન્! કૃદતા ઘોડાવાળા
 અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલા એવા રથમાં
 બેસીને પૌરવરાજ ગર્જના કરતો કરતો સુભદ્રાપુત્ર
 અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો.^{૪૯, ૫૦} એટલે રિપુઓ-
 ને દમતારે મહા બળવાન અભિમન્યુ પણ યુદ્ધ
 કરવાની ઇચ્છાથી તેના પર ઉતાવળો ઉતાવળો
 ચડી ગયો અને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા મંડી
 પડ્યો.^{૫૧} પૌરવરાજએ અભિમન્યુને બાણોના
 સમૂહથી છાઈ દીધા; એટલે અર્જુનપુત્રે પણ
 તેના ધ્વજને, છત્રને અને ધનુષ્યને પૃથ્વી પર
 પાડી દીધા.^{૫૨} એ સુભદ્રાનંદને બીજાં સાત
 બાણો મૂકીને તે પૌરવરાજને વીંધી નાખ્યા અને
 પાંચ બાણો વડે તેના ઘોડાઓને તથા સારથિને
 પણ વીંધી દીધા.^{૫૩} હવે સેનાને હર્ષ ઉપભવતા
 તથા સિંહની જેઠે વારંવાર ગર્જના કરતા તે
 અર્જુનપુત્રે પૌરવરાજનો નાશ કરે તેકું બાણ
 ઝટપટ પકડ્યું.^{૫૪} ભયંકર દેખાવવાળા તે બાણને
 ધનુષ્યમાં સાંધીને બહુને પૌરવરાજએ બે બાણો
 છોડ્યાં અને અભિમન્યુના તે બાણ સાથેના ધનુષ્ય-
 ને છેદી નાખ્યું.^{૫૫} એટલે શત્રુવીરોના સંહાર
 કરનારા સુભદ્રાપુત્રે તે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું
 અને હાથમાં ઢાલ લઈને ચળકાટ કરતી તલવાર-
 ને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી.^{૫૬} ત્યાં રૂપેરી તારાઓ-
 વાળી ઢાલને હાથમાં રાખીને અને ચાલાક હાથ-
 વાળાની જેઠે તલવાર ફેરવીને એ અભિમન્યુ અનેક
 માર્ગોમાં ધૂમી રહ્યો તથા પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવા
 લાગ્યો.^{૫૭} હે રાજન્! આગિત, ઉદ્ધાત, આધુત

અને પુનરુત્થાન નામની પટા બેલવાની કળા-
 ઓને પ્રદર્શિત કરી રહેલા તે અભિમન્યુની ઢાલમાં
 અને તલવારમાં કાઈ પણ બતની વિશેષતા
 જોવામાં આવતી નહોતી. (અર્થાત્ તે બન્ને તલ-
 વાર અને ઢાલ એકાકાર થઈ જતાં હતાં.)^{૫૮} ત્યાં
 એકાએક ગર્જના કરતો તે અભિમન્યુ પૌરવ-
 રાજના રથની ઈષા (રથનો એક વિભાગ) પર
 કૂદ્યો અને તેના પર ચડી બેસીને તેણે પૌરવ-
 રાજના ક્રશને પકડી લીધા.^{૫૯} એણે પૌરવરાજના
 રથને પગની લાત મારી અને તલવારથી તેના
 રથની ધબને પૃથ્વી પર પાડી દીધી. પછી
 ગરુડ જન્મ સમુદ્રને બળભળાવી દઈને સપ્તને
 ફેંકી દે છે, તેમ તેણે પૌરવરાજને ફેંકી દીધા.^{૬૦}
 તે સમયે સિંહે પાડી નાખેલા બેભાન આખલાની
 જેઠે તૂટી ગયેલી ચોટલીવાળા તે પૌરવરાજને
 ત્યાં ઊભેલા સર્વ રાજાઓ જોઈ રહ્યા હતા.^{૬૧}
 એ રીતે અભિમન્યુને વશ થયેલા તથા અનાથની
 જેઠે ઘસડવામાં આવતા તે પૌરવરાજને પૃથ્વી
 પર પછડાયેલો જોઈને જ્યદ્રથ રાજ સાંખી રહ્યો
 નહિ.^{૬૨} મોરનાં પીંછાઓવાળી તથા સેંકડો
 ધૂધરીઓવાળી ઢાલને તથા તલવારને હાથમાં
 લઈને તે ચોટી ગર્જના કરીને રથ પરથી ફેરી
 પડ્યો.^{૬૩} આમ સિંદુરાજ જ્યદ્રથને આવતો
 જોઈને અભિમન્યુએ પૌરવરાજને છોડી દીધા અને
 પોતે બાજપશ્વીની જેઠે ઝટપટ રથ પરથી ફેરી
 પડ્યો.^{૬૪} એ અભિમન્યુ શત્રુઓએ ફેંટલાં શાલાં,
 પટિશ તથા તલવાર વગેરે શસ્ત્રોને પોતાની તલ-
 વારથી છેદવા લાગ્યો અને ઢાલથી રોકવા લાગ્યો.^{૬૫}
 એ પ્રમાણે સર્વ સેન્યોને પોતાનું બાહુબળ
 દર્શાવીને અને ઢાલ-તલવારને હાથમાં લેતાં કરીને
 તે બળવાન શૂરા અભિમન્યુ ફરી પોતાના પિતાના
 મહાન શત્રુ વૃક્ષાત્રપુત્ર જ્યદ્રથ સામે સિંહ જેમ
 હાથી સામે ધસે, તેમ ધસી ગયો.^{૬૬, ૬૭} આમ

તે બન્ને જણા સામસામા આવી ગયા અને તલ-
વાર, દાંત અને નખના આયુધવાળા થઈ ને તેઓ
જણે વાધ તથા કેસરી સિંહની પેઠે હર્ષિત થઈ ને
અન્યોન્યને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૮} તે બન્ને નર-
સિંહો એકબીજા ઉપર તલવાર અને ઢાલ પાડતા
હતા, ધા કરતા હતા અને તેમને ઉપરનીચે ફેરવતા
હતા, ત્યારે ઠાઈ પણ મનુષ્ય તેમની વચ્ચેના
અંતરને જોઈ શકતો ન હતો.^{૧૯} તે બન્નેનું તલ-
વારનું ફેંકવું, તલવારનો શબ્દ, જુદાં જુદાં શસ્ત્રો-
ને વાપરી દેખાડવું અને બહાર તથા અંદરના
ભાગમાં હથિયાણાના ધા વગેરે બધું એકસરખું જ
દેખાતું હતું.^{૨૦} બાદ્ય અને આબ્યંતર પટા એલ-
વામાં ઉત્તમ રીતે ધૂમી રહેલા તે બન્ને મહાત્મા-
ઓ જણે પંખિવાળા પર્વત જેવા દેખાતા હતા.
પછી જ્યાં યશસ્વી અભિમન્યુ તલવારનો ધા
કરવા ગયો, ત્યાં જયદ્રથે તેની ઢાલના છેડાના
ભાગમાં તલવારનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૧, ૨૨} સિંધુરાજ
જયદ્રથે તે મહાન તલવાર અત્યંત જોશભેર
મારી, એટલે અભિમન્યુની સોનેરી પતરાથી
મટેલી ચળકતી ઢાલમાં અથડાઈ ને તે ભાંગી પડી.
આમ પોતાની તલવારને ભાંગી પડેલી જોઈ ને
જયદ્રથરાજ એકદમ છ પગલાં પાછળ ફર્યો અને
આખના પક્ષકારા જેટલા સમયમાં પોતાના રથ
પર બેઠેલો દેખાડ્યો. હવે સંઘ્રામથી મુક્ત થયેલા
અને ઉત્તમ રથ પર બેઠેલા તે અભિમન્યુને સર્વ
રાજાઓ ચોપાસથી એકસાથે ઘેરી રહ્યા. પછી
હાથમાં ઢાલ અને તલવાર ઊંચાં કરીને મહાબળ-
વાન અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુ જયદ્રથને જોઈ ને
ગર્જના કરવા લાગ્યો. હવે સિંધુરાજનો ત્યાગ
કરીને શત્રુસંહારક સુભદ્રાનંદન, સૂર્ય જેમ જીવન-
ને તપાવે, તેમ તેના સૈન્યને તપાવવા લાગ્યો.
તે સમયે શત્રુરાજાએ તદ્દન લોઢાની બનાવેલી,
સુવર્ણથી સુશોભિત જણાતી અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ-

શિખાની પેઠે ભયંકર એવી શક્તિ તે અભિમન્યુ-
ની ઉપર ફેંકી.^{૨૩-૨૮} ગરુડ જેમ ઊડતા સર્પને
ફીંદીને પકડી પાડે, તેમ અભિમન્યુએ પણ એક-
દમ ફીંદીને તે શક્તિને પકડી પાડી અને પોતાની
તલવારને ખુદી કરી. તે અમિતનેજસ્વી અભિમન્યુ-
ની એ ચાલાકીને તથા તેના એ પરાક્રમને જોઈ ને
સર્વ રાજાઓ સિંહગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૨૯, ૩૦}
પછી શત્રુસંહારક સુભદ્રાપુત્રે વૈદ્યમંથિણીથી જંડેલી
શત્રુની તે જ તીક્ષ્ણ શક્તિને પાછી પોતાના બ્રાહ્મ-
બળથી એ શત્રુ ઉપર જ છોડી. કાંચળી વિનાના
સર્પની પેઠે તે શક્તિએ શત્રુરાજના રથ પર આવી
ને તેના સારથિને મારી નાખ્યો, તેમ જ શત્રુરાજને
પણ રથ પરથી નીચે ગબડાવી પાડ્યો.^{૩૧} તે
જોઈ ને વિરાટ, દુષક, ધૃષ્ટકેતુ, યુધિષ્ઠિર, સાત્યકિ,
કેકયકુમાર, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહદેવ
અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો—એ બધા 'ધન્ય, ધન્ય'
એમ કહેવા લાગ્યા. વળી ત્યાં યુદ્ધમાંથી પલાયન
નહિ કરનારા તે અભિમન્યુને હર્ષ ઉપજાવનારા
અનેક પ્રકારનાં બાણોના શબ્દો તથા પુષ્કળ
સિંહનાદો સર્વ સૈન્યમાં પ્રકટ થઈ રહ્યા. ત્યારે
તમારા પુત્રો શત્રુઓનાં તે વિજયનાં લક્ષણોને
સહન કરી શક્યા નહિ.^{૩૨-૩૫} એટલે હે મહા-
રાજા તે તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ એકત્ર
થઈ ગયા અને મેઘો જેમ પર્વતને છાઈ દે છે,
તેમ તેઓ અભિમન્યુને તીક્ષ્ણ બાણોથી ચારે
તરફથી એકાએક છાઈ દેવા લાગ્યા.^{૩૬} એટલામાં
તમારા પુત્રોનું પ્રિય ઇચ્છતો શત્રુસંહારક શત્રુ-
રાજ પોતાના સારથિના પરાભવને જોઈ ને ક્રોધ-
પૂર્વક અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો.^{૩૭}

છતિ શ્રીમદ્ભાષારતના દ્રોણપર્વતર્જીત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
'અભિમન્યુનું પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૧૪ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫ મો

શલ્યને રણુમાંથી દૂર લઈ જવો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મહુનિ સુવિચિત્રાણિ દ્વન્દ્વયુદ્ધાનિ સંજય ।

ત્વયોક્તાનિ નિશમ્યાહં સ્પૃહયામિ સચ્છુપામ્ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! તેં અનેક પ્રકારનાં અદ્ભુત દ્વન્દ્વયુદ્ધો મારી આગળ કહ્યાં છે. તે સાંભળીને હું, અશ્વવાળાં મનુષ્યોનાં દષ્ટિસુખને ઇચ્છું છું (અર્થાત્ મને પણ અશ્વ દ્વારા જોવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે).^૧ લોકમાં આશ્ચર્યરૂપ એવા આ કૌરવપાંડવના દેવ-અસુર સમાન યુદ્ધને મનુષ્યો ગાયાજ કરશે.^૨ આ ઉત્તમ યુદ્ધને સાંભળતાં મને વૃત્તિજ થતી નથી, માટે તું મને શલ્ય અને અભિમન્યુના યુદ્ધને વિશે કહી સંભળાવ.^૩

સંજય બોલ્યો : પોતાના સારથિને માર્થો ગયેલો જોઈને શલ્યરાજએ કેવળ લોહાની ખનાવેલી ગદાને લાંચી કરી અને તે કોધપૂર્વક ગર્જના કરીને રથ પરથી ઊતરી પડ્યો.^૪ પ્રબલિત પ્રલયાગ્નિ જેવા તથા દંડધારી કાળ જેવા તે શલ્યરાજને જોઈને ભીમસેન હાથમાં મોટી ગદા લઈ તેની સામે ચઢી આવ્યો.^૫ ત્યારે અભિમન્યુ પણ વજ સમી મોટી ગદા હાથમાં લઈને 'આવી જ, આવી જ,' એમ કહેવા લાગ્યો; પણ ભીમસેન તેને જમતેમ શેષી રાખ્યો.^૬ એ પ્રમાણે અભિમન્યુને અટકાવીને, પ્રતાપી ભીમસેન શલ્ય પાસે આવ્યો અને પર્વતની પેઠે સ્થિર થઈને યુદ્ધ કરવા જાઓ રહ્યો.^૭ સિંહ જેમ હાથી સામે ધસી જાય, તેમ મદ્રરાજ શલ્ય પણ મહાખળવાન ભીમસેનને પોતાની આગળ આવેલો જોઈને તેની સામે ધસી ગયો.^૮ પછી સર્વ સૈન્યોની અંદર અનેક પ્રકારનાં રણુવાદિત્રોના તથા હજારો શંખોના શબ્દો થઈ રહ્યા અને સાથે સાથે સિંહ-

નાદો તથા ભેરીઓના મહારાખ્દો પણ થવા લાગ્યા. ત્યાં એકબીજા સામે જોઈને એકબીજા સામે દોડી રહેલાં એ કૌરવોના તથા પાંડવોના 'વાહ, વાહ,' એવા સેંકડો શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. હે ભારત ! એ યુદ્ધમાં શલ્યરાજ સિવાય બીજો કોઈ પણ રાજ ભીમસેનના વેગને સહન કરવા ઉત્સાહ કરી શકે તેમ ન હતો,^{૯-૧૧} તેમ જ ભીમસેન સિવાય બીજો કોયો થોડો મહાત્મા શલ્યની ગદાના વેગને જીરવવાની હામ ધરે!^{૧૨} સોનેરી પદ્મઓથી ખાંધેલી ભીમસેનની મોટી ગદા ન્યારે ચારે બાજુ ધૂમતી હતી, ત્યારે તે મનુષ્યોને આનંદ પમાડતી હતી.^{૧૩} ત્યાં મંડલાકારે અનેક પ્રકારની યુદ્ધરીતિએ ચોતરફ ધૂમી રહેલા એ શલ્યરાજની મોટી વીજળીના ઝળકારા સરખી દેખાતી ગદા પણ શોભી રહી હતી.^{૧૪} ગદાના અગ્રભાગને ગોળાકાર ફેરવતા તે શલ્ય અને ભીમસેન ત્યાં ગર્જના કરતા બે આપણાઓની પેઠે મંડલાકારે ધૂમી રહ્યા હતા. મંડલાકારે ગોળ ધૂમવામાં તથા એકબીજાના ગદાપ્રહારને છટકાવવામાં તે બન્ને પુરુષસિંહોનું યુદ્ધ લગભગ સરખું જ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૫, ૧૬} ભીમસેને ન્યારે શલ્યરાજની મોટી ગદામાં સખત પ્રહાર કર્યો, ત્યારે અગ્નિની જ્વાળાઓ કાઢતી તે મહારોદ્ર ગદા ભાંગી પડી.^{૧૭} ત્યારે શત્રુએ ભાંગી નાખેલી ભીમસેનની ગદા પણ વર્ષાકાળમાં સાયંકાળે પતંગિયાંથી વીંટાયેલા વૃક્ષની પેઠે શોભતી હતી.^{૧૮} હે ભારત ! તે યુદ્ધમાં શલ્યરાજએ ફેંકેલી ગદા વારંવાર અગ્નિ કાઢવા લાગી અને આકાશને પ્રદીપ્ત કરી રહી.^{૧૯} તે જ પ્રમાણે ભીમસેને પોતાના શત્રુ પર ફેંકેલી ગદા આકાશમાંથી પડતા મોટા જીંબાડિયાની પેઠે તે સૈન્યને તપાવવા લાગી.^{૨૦} આમ તે બન્ને ગદાધારીઓની શ્રેષ્ઠ ગદાઓ પરસ્પર અથડાઈ રહી અને કૂંડાડા ભારતી નાગકન્યાઓની પેઠે

અગ્નિને બહાર કાઢવા લાગી.^{૨૧} જમ બે મોટા વાધો નખના પ્રહાર કરે તથા જમ બે મોટા હાથીઓ દંત્વજોના પ્રહાર કરે, તેમ તે બન્ને જણા હાથમાં ગદાના અગ્રભાગને ધારણ કરીને સામસામા ધૂમી રહ્યા હતા.^{૨૨} પછી ગદાના અગ્રભાગથી ધાયલ થયેલા અને તેથી જ એક ક્ષણવારમાં લોહીથી રેખાગ્રેય થયેલા તે બન્ને મહાત્માઓ પુષ્પોથી ખીલેલા આખરાઓની પેઠે દેખાતા હતા.^{૨૩} તે બન્ને પુરુષસિંહોને પરસ્પર ગદાપ્રહારનો શબ્દ ઇંદ્રના વજ્ર સરખો હતો અને તે દિશાઓમાં સંભળાતો હતો.^{૨૪} મદ્રરાજ શક્યે ભીમસેનને ડાબા-જમણા બન્ને પડખામાં ગદા વડે ધાયલ કર્યો, તોપણ ભેદાતા પર્વતની પેઠે તે લગભર કંચો નહોતો,^{૨૫} તેમ જ ભીમસેનની ગદાના વેગથી ઝપાટા ખાતો મહાબળવાન શક્યરાજ પણ વજ્રોથી ભેદાતા પર્વતની પેઠે વેધથી સ્થિર ઊભો રહ્યો હતો.^{૨૬} વળી પાછા મોટા વેગથી ગદાઓ ઊંચી કરીને તે બન્ને જણા સામસામા આવી ગયા અને અધ્ય-ભાગમાં રહી મંડલાકારે ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૭} પછી મદ્રગણ હાથીની પેઠે આઠ પગલાં ફેરીને તે બન્ને જણાએ એકાએક ગદાના લોખંડી દાંડાથી એક-બીજાને પ્રહાર કર્યો.^{૨૮} એ રીતે પરસ્પર વેગથી લગભગ યાત્રી ગયેલા તથા એકબીજાની ગદા વડે અત્યંત ધાયલ થયેલા તે બન્ને વીરો ઇંદ્રધ્વજની પેઠે એકીસાથે પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યા.^{૨૯} તે સમયે વિહ્વળ થઈ શ્વાસોચ્છવાસ લેતા એ શક્યરાજની પાસે મહારથી કૃતવર્મા એકદમ આવી પહોંચ્યો.^{૩૦} હે મહારાજ ! સર્પની પેઠે તરફડતા તે શક્યરાજને ગદાથી પીડાયેલો જોઈને તથા તેને મૂર્છાવશ થયેલો જોઈને મહારથી કૃતવર્માએ તેને એકદમ થોતાના સ્થગાં બેસાડ્યો ને તુરત તેને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો.^{૩૧, ૩૨} ભીમ-

સેન પણ મદમત્તની પેઠે જરા વિહ્વલ થઈ ગયો હતો, પણ પલકવારમાં તે પુનઃ ઊભો થઈ ગયો. તરત જ તે મહાત્માહુ હાથમાં ગદા લઈ ત્યાં દેખાવા લાગ્યો.^{૩૩} હે રાજા ! ત્યાર પછી મદ્રરાજને યુદ્ધમાંથી નાસી ગયેલો જોઈને તમારા પુત્રો હાથી, ઘોડા, પાળા અને રથો સહિત ધૂમ્રગ્ના લાગ્યા.^{૩૪} વિજયી બનેલા પાંડવોથી પીડાતા તમારા પુત્રો ભયભીત થઈને વાયુના સપાટામાં આવેલા મેઘોની પેઠે દિશાઓમાં પલાયન કરી ગયા.^{૩૫} આમ હે રાજના મહારથી પાંડવો કૌરવોને જીતીને પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિની પેઠે રણમાં શોભવા લાગ્યા.^{૩૬} ત્યાં હર્ષિત થયેલા તે પાંડવો મોટા મોટા સિંહનાદો કરવા લાગ્યા, શંખો ફૂંકવા લાગ્યા અને ભેરીઓ, મૃદંગો તથા આન-હોને વગાડવા લાગ્યા.^{૩૭}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં 'રોષધ' અપમાન નામનો અધ્યાય ૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬ મો

પહેલો દિવસ સમાપ્ત

॥ સત્ય સવાચ ॥

તદ્વલં સુમહર્ષિર્ણ ત્વદીપં પ્રેક્ષ્ય વીર્યવાન ।

દધારૈકો રણે રાજન્ વૃષસેનોજ્ઞમાયયા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજના ! તમારા મહાન સૈન્યને આમ નાસભાગ કરતું જોઈને, ધરાકર્મી વૃષસેન (કર્ણનો પુત્ર) એકલો જ અમ્મની કુશળતાથી તે સર્વને રોકી રહ્યો હતો.^૧ વૃષસેને છોડેલાં બાણો પાળા, ઘોડા, રથો અને હાથીઓને ચીરી નાખીને દશે દિશાઓમાં જતાં હતાં.^૨ હે મહારાજ ! વૃષસેનનાં તે બળમળનાં હઝારો બાણો ઉનાળામાં તાતા થયેલા સૂર્યનાં હઝારો કિરણોની પેઠે સર્વ સ્થળે ફરતાં હતાં.^૩ ત્યાં હે મહારાજ ! તેણે ધાયલ કરેલા રથીઓ અને ઘોડેસવારો વાયુએ એકાએક ભાંગી નાખેલાં વૃક્ષોની પેઠે ટપોટપ

પૃથ્વી પર પડતા હતા.^૪ હે રાજન! તે મહારથી-
એ સેંકડો અને હજારો રથીઓને તથા હાથીઓને
રણભૂમિ પર પટ્ટી પાડ્યા હતા.^૫ તે એકલાને
નિર્ભય થઈને રણમાં ધૂમી રહેલો જોઈને
સર્વ રાજાઓએ એકત્ર થઈને તેને ચારે બાજુથી
ઘેરી લીધો.^૬ વળી નકુલનો પુત્ર શતાનીક વૃષ-
સેન સામે ધસી આવ્યો અને તેણે મર્મને ભેદી
નાખે તેવાં દશ નારાય બાણોથી એને વીંધી
નાખ્યો.^૭ ત્યારે ઠણુંના પુત્ર વૃષસેને તે શતાનીક-
નું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને તેની ધજને પણ
ઢાળી પાડી. એટલે દ્રૌપદીના પુત્રો પોતાના એ
બાઈનું રક્ષણ કરવા માટે ધસી આવ્યા.^૮ તેમણે
બાણોના સમૂહથી ઠણુંના પુત્રને એકદમ અદરય
કરી દીધો. તેવામાં ગર્જના કરી રહેલા અશ્વત્થામા
વગેરે મહારથીઓ તે દ્રૌપદીના પુત્રો સામે
ઢોડી આવ્યા.^૯ હે મહારાજ! મેં જોયું તેમ પર્વતોને
છાઈ દે, તેમ તેમણે એકદમ અનેક પ્રકારનાં બાણો
મૂકીને દ્રૌપદીના તે મહારથી પુત્રોને છાઈ દીધા;
એટલે ત્યાં પુત્રોનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા પાંડવો,
પાંચાલો, દેકથો, મત્સ્યો અને સૃંજયો હથિયારો
લગામીને ત્વરાપૂર્વક તેમની સામે યુદ્ધ કરવા
આવી ઊભા.^{૧૦, ૧૧} તે સમયે તમારા પક્ષના
યોદ્ધાઓની સાથે પાંડવોનું દાનવોની સાથે જુલું
દેવોનું યુદ્ધ થયું હતું તેવું રૂંવાં ખડાં કરી દે તેવું
મહાધાર યુદ્ધ થયું.^{૧૨} પરસ્પરનો અપરાધ કરનારા
તથા પરસ્પરની સામે જોઈ રહેલા તે વીર કૌરવો
તથા પાંડવો એ રીતે ઠાપાયમાન થઈને યુદ્ધ કરી
રહ્યા હતા.^{૧૩} અમાપ તેજવાળા તે કૌરવપાંડવો-
નાં શરીરો કોંઈને લીધે આકાશમાં યુદ્ધ કરી
રહેલા ગરુડ અને સર્પોનાં શરીરો જેવાં દેખાતાં
હતાં.^{૧૪} બીમસેન, ઠણું, કૃપાચાર્ય, દ્રોણ, અશ્વ-
ત્થામા, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિ વગેરે યોદ્ધાઓથી
તે રણપ્રદેશ ઉદય પામેલા કાળસૂર્યના જેવો ભય-

કર ભાસતો હતો.^{૧૫} પૂર્વે મહાબળવાન દાનવોનું
બળવાન દેવો સાથે જ પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હતું; તે
પ્રમાણે ત્યારે અન્યોન્ય પ્રહાર કરનારા તે કૌરવ-
પાંડવોનું તુલ્ય યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૬} તે પછી
જીછગતા સમુદ્રની જેમ ગર્જના કરતું યુધિષ્ઠિરનું
મહાસૈન્ય નાસી ગયેલા મહારથીઓવાળા તમારા
સૈન્યને સંહારવા લાગ્યું.^{૧૭} આ પ્રમાણે પોતાના
સૈન્યમાં લગભગ પડેલું જોઈને તથા શત્રુઓએ
પોતાના સૈન્યને પીડિત કરી નાખેલું જોઈને
દ્રોણાચાર્ય બોલી ઊઠ્યા : 'હે શૂરા યોદ્ધાઓ!
તમે નાસભાગ ન કરો.' આમ સર્વને હિંમત
આપી.^{૧૮} પછી લાલ રંગના ઘોડાઓવાળા તે
દ્રોણાચાર્ય ચાર દાંતવાળા હાથીની પેઠે કોધાય-
માન થઈને પાંડવોના સૈન્યમાં પેઠા અને યુધિ-
ષ્ઠિર સામે ધસી ગયા.^{૧૯} એટલે યુધિષ્ઠિર તેમને
કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે વીંધવા
લાગ્યા; પણ દ્રોણાચાર્યે તે રાજાનું ધનુષ્ય કાપી
નાખ્યું અને પોતે આગળ ધસારો કરવો ચાલુ જ
રાખ્યો.^{૨૦} એ વેળા યુધિષ્ઠિરરાજના અકતું રક્ષણ
કરનાર પાંચાલના કુમારે કઠિંગ જોયું સમુદ્રને શેષી
રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્યને આગળ વધતા શેષી
રાખ્યા.^{૨૧} કુમારે એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણને
શેષી દીધા, એ જોઈને સર્વ સૈન્યોમાં સિંહનાદો
થવા લાગ્યા અને સર્વે 'સારું કયું', 'સારું કયું'
એમ કહેવા લાગ્યા, ત્યાર પછી કોધાયમાન થયેલા
કુમારે સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જના કરી અને
તે મહારણમાં તેણે દ્રોણાચાર્યને એક બાણથી
છાતીમાં વીંધી નાખ્યા.^{૨૨, ૨૩} વળી મહાબળવાન
શ્રમને જીતનારા અને સિદ્ધ હાથવાળા તે કુમારે
અનેક હજાર બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને અટકાવી
જ રાખ્યા.^{૨૪} પણ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણે શ્રેષ્ઠ વ્રતવાળા
તથા મંત્રાઓમાં કરેલા પરિશ્રમવાળા તે શૂરવીર
અક્ષરક કુમારને મસળી નાખ્યો.^{૨૫} પછી તમારા

સૈન્યનું રક્ષણ કરનારા તે બ્રાહ્મણ્યેષ દ્રોણાચાર્ય પાંડવસૈન્યની મધ્યમાં આવીને સર્વ દિશાઓમાં ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૧} તેમણે શિખરીને બાર બાણોથી, ઉત્તમોત્તને વીસ બાણોથી, નકુલને પાંચ બાણોથી, સદૈવને સાત બાણોથી, યુધિષ્ઠિરને બાર બાણોથી, દ્રોપદીપ્તનોને ત્રણ બાણોથી, સાત્યકિને પાંચ બાણોથી અને વિરાટરાજને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યા. આમ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ સામે એસઘેર ધસારો કરીને તેમ જ તેમને રણમાં ગમરાવી મૂકીને તેમણે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને પકડી લેવા માટે આગળ ધસવા માંડ્યું.^{૨૭-૨૮} તેવામાં હે રાજન! યુગધરે ક્રોધાતુર થયેલા મહારથી દ્રોણાચાર્યને વાયુથી કાછળી રહેલા સમુદ્રની પેઠે આગળ વધતા અટકાવ્યા.^{૩૦} પણ દ્રોણે તો નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા અને એક ભલ્લ નામના બાણથી યુગધરને રથની બેડક પરથી નીચે ટોળી પાડ્યો.^{૩૧} તે પછી વિરાટ, દુપદ, દેકધકુમારો, સાત્યકિ, શિખિ, પાંચાલયોદ્ધો વ્યાઘ્રદત્ત અને વીર્યવાન સિંહસેન-આ અને બીજા અનેક યોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરવા માટે ત્યાં અનેક બાણો વરસાવી દ્રોણાચાર્યના માર્ગને ઘેરી વળ્યા. હે રાજન! પાંચાલના વ્યાઘ્રદત્તે ખયાસ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કરીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી નાખ્યા, ત્યારે ત્યાં રહેલા સૈનિકાએ હાહાકાર કરી મૂક્યો.^{૩૨-૩૪} વળી ત્યાં મહારથીઓને ત્રાસ પમાડતો સિંહસેન પણ મહારથી દ્રોણને એકાએક વીંધી નાખીને ખડખડાટ હસવા લાગ્યો.^{૩૫} એટલે આંખોના ડોળા ફાડીને, ધનુષ્યની દોરીનેા ટંકાર કરીને અને હાથનાં તળિયાંના મહાન શબ્દ કરીને દ્રોણાચાર્ય તે સિંહસેન સામા ધમ્યા. ત્યાં તે બળવાન આચાર્યે ભત્રીજાતિનાં બે બાણો મૂકીને સિંહસેનના કુંડળ સહિત મસ્તકને

ધડથી જુદું પાડી દીધું અને વ્યાઘ્રદત્તનો પણ શિરચ્છેદ કર્યો. વળી બાણોના વરસાદથી પાંડવોના સર્વ મહારથીઓને ઢાંછી કાઢીને, અંત લાવનાર સાક્ષાત્ મૃત્યુની પેઠે તે યુધિષ્ઠિરના રથ પાસે આવી ઊભા રહ્યા.^{૩૬-૩૮} ત્યારે હે રાજન! એ યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાં 'રાજ મૂઆ! મૂઆ!' એવા યોદ્ધાઓના મહાન હોલાહલ મચી રહ્યો.^{૩૯} દ્રોણાચાર્યનું એ પરાક્રમ જોઈને આપણા 'પસના સર્વ' સૈનિકા કહેવા લાગ્યા કે, 'આજ રાજ દુર્યોધન કૃતાર્થ થશે.'^{૪૦} અવશ્ય આ મુકૂર્તમાં દ્રોણાચાર્ય યુધિષ્ઠિરને કેદ પકડીને હર્ષયુક્ત થઈને, દુર્યોધન-રાજની પાસે આવી પહોંચશે.^{૪૧} તમારા સૈનિકા આ પ્રમાણે વાતચીત કરતા હતા, તેવામાં રથના ગડગડાટથી પૃથ્વીને ગભવી મૂકતો અર્જુન ત્યાં એકદમ વેગપૂર્વક આવી પહોંચ્યો.^{૪૨} લોહીરૂપ જળતાળી, રથોરૂપ ધૂમરીઓવાળી, શરવીરોનાં હાડકાંઓથી ભરાઈ ગયેલી, પ્રેતોરૂપ કાંકાનું હરણ કરનારી, બાણોના સમૂહરૂપ ફીણવાળી અને ગ્રીણા ગ્રીણા ભાલાઓરૂપ માછલાંઓથી ભરેલી તે રણભૂમિ પર વહેતી ઘેર નદીને તરી જઈને, પાંડુનંદન અર્જુને કૌરવોને વેગપૂર્વક ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા.^{૪૩, ૪૪} પછી બાણોના મહાન સમૂહથી બંધે સર્વને મોહ પમાડતો હોય તેમ તે કિરીટધારી અર્જુન એકદમ સર્વ પ્રદેશને છાઈ દેતો દેતો દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય પર ચડી આવ્યો. એકધારી રીતે બાણોનું સંધાન કરીને શીઘ્રતાપૂર્વક છોડતો તે યશસ્વી અર્જુન ક્યારે બાણ સધિ છે અને ક્યારે ફેંક છે, તે કોઈ જોઈ શકતું ન હતું.^{૪૫, ૪૬} હે મહારાજ! તે સમયે દિશાઓ, અંતરિક્ષ, આકાશ અને પૃથ્વી-એમાંનું કંઈ પણ દેખાતું ન હતું. બંધે બધું બાણમય થયું હોય, તેમ લાગતું હતું.^{૪૭} આમ હે રાજન! ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુને સર્વ સ્થળે બાણોના

મહાન અધિકાર છાઈ દીધો હતો અને તે રણ-
ભૂમિ પર કંથું પણ દેખાતું ન હતું.^{૪૮} એટલામાં
સૂર્ય પણ અસ્ત થયો, સર્વ પ્રદેશ અધિકારથી
છવાઈ ગયો અને તે રણમાં શત્રુ કે મિત્ર કોઈ
જાણખાતો ન હતો.^{૪૯} એટલે દ્રોણ અને દુર્યોધન
આદિએ પોતાનાં સૈન્યોને યુદ્ધમાંથી પાછાં વાળી
હીંધાં. પોતાના શત્રુઓને ત્રાસ પામેલા તથા
યુદ્ધ કરવામાં મન વિનાના બનીને અર્જુનને પણ
પોતાનાં સૈન્યોને ધીમે ધીમે છાવણી તરફ પાછાં
વાળ્યાં. તે સમયે હર્ષમાં આવી ગયેલા પાંડવ
તથા સુભયયોદ્ધાઓ અર્જુનનાં વખાણ કરવા
લાગ્યા.^{૫૦, ૫૧} ઋષિઓ જેમ મુંદર વાણીથી સૂર્ય-
ની સ્તુતિ કરે છે, તેમ પાંચાલયોદ્ધાઓ પણ
મનગમતી વાણીથી અર્જુનની સ્તુતિ કરવા
લાગ્યાં. આમ શત્રુઓને જીતીને હર્ષિત થયેલો
ધનંજય પણ શ્રીકૃષ્ણની સાથે સર્વ સૈન્યોની
પાછળ પાછળ પોતાની છાવણી ભણી જવા
લાગ્યો. તે વેળા ઇંદ્રનીલભણિ, પદ્મરાગભણિ,
સુવર્ણ, રૂપ, હીરા, પ્રવાલભણિ અને સ્ફટિકભણિ
આદિથી અદ્ભુત ભાસતા રથમાં બેઠેલો અર્જુન
નક્ષત્રોથી અદ્ભુત ભાસતા આકાશમાં આરૂઢ
થયેલા ચંદ્રની પેઠે શોભતો હતો.

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તરૂત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
'પેઠેલો દિવસ સમાપ્ત' નામનો અધ્યાય ૧૧ થી સમાપ્ત

દ્રોણાભિષેકપર્વ સમાપ્ત

સંશ્લેષકવધપર્વ

અધ્યાય ૧૭મો

ત્રિગર્તોની પ્રતિજ્ઞા અને અર્જુનનું પ્રયાણ^૧

॥ શત્રુ ઉત્થાપ ॥

તે તેને ધિવિરં ગત્વા ન્યમિષ્ઠેતાં વિશાંપતે ।

યથામાર્ગ યથાન્યાર્ય યથાગુલ્મં ચ સર્વશઃ ॥૧॥

અન્ય યોદ્ધાઓ : દે પૃથ્વીપતિ ! તે બંને

પક્ષની સેનાઓ પોતપોતાની છાવણીમાં બેઠીને
ચયાયોગ્ય વિભાગ પ્રમાણે તથા પોતપોતાનાં
પ્રથમથી નિયત કરેલાં સ્થાન પ્રમાણે સર્વ સ્થળે
વિશ્રાંતિ લેવા લાગી.^૧ સૈન્યોને પાછાં વાળી
પરમ દુઃખી મનવાળા દ્રોણાચાર્યે દુર્યોધનને બોલે
આ પ્રમાણે સન્મૂર્તિ કરી કહ્યું :^૨ 'મેં તને પ્રથમ
જ કહ્યું હતું કે, જ્યાં સુધી ધનંજય યુદ્ધમાં
ભ્રમી હશે, ત્યાં સુધી હવે પણ યુધિષ્ઠિરને પકડી
શકે તેમ નથી.'^૩ તમે અતિશય ચત્ર કરી રહ્યા
હતા, છતાં અર્જુનને યુદ્ધમાં જ પરાક્રમ કરી
દેખાડ્યું છે, તે પરથી જ તું આ મારાં વચન
પર શંકા કરીશ નહિ. હું તને ખરું જ કહ્યું
છું કે, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન યુદ્ધમાં અગ્રિત
છે.^૪ હે રાજન ! કોઈ પણ ઉપાયે જે શ્વેત ઘોડા-
વાળા અર્જુનને યુદ્ધમાંથી દૂર કરવામાં આવશે,
તો એ યુધિષ્ઠિર તારે સ્વાધીન થશે.^૫ માટે આપણા-
માંનો કોઈ યોદ્ધો અર્જુનને યુદ્ધ કરવા માટે
આહવાન કરી અન્ય પ્રદેશમાં ખેંચી જાય તેવી
ગોઠવણ કરે. અવશ્ય અર્જુન તે આહવાન
કરનારને જીત્યા વિના પાછો કદી ફરશે જ નહિ.^૬
હે રાજ ! એ સમયનો લાભ લઈને હું અર્જુનની
ગેરહાજરીમાં પાંડવસેનામાં ભંગાણ પાડીશ અને
ધૂલધુમના દેખતાં યુધિષ્ઠિર રાજને પકડી લઈશ.^૭
અર્જુન વિનાના થયેલા તે ધર્મરાજ અને પાસે
આવેલો બેઠોને એ યુદ્ધ કરવું નહિ છોડે, તો
તારે સમજવું કે યુધિષ્ઠિર પકડાયો જ છે.^૮ આમ
દે મહારાજ ! આજ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને હું તેના
પરિવાર સહિત તારે સ્વાધીન કરીશ, એમાં
સંશય નથી.^૯ માટે કોઈ પણ ઉપાયે અર્જુન
સંશ્લેષકમાંથી જે દૂર થાય અને યુધિષ્ઠિરરાજ

સંશ્લેષક કહેવાય છે. તેમ ત્રિગર્તોના સંશ્લેષકસેન્યોને
પદ આ પર્વમાં દર્શાવેલો; માટે આ પર્વનું નામ
'શ્લેષકવધપર્વ' એવું છે.

• પ્રતિજ્ઞા કરી યુદ્ધમાંથી પાછું ન લાનારું સૈન્ય

એક યુદ્ધતં પણ જો યુદ્ધમાં જાણ રહે, તો તેનું પરિણામ પાંડવો ઉપર વિજય મેળવવા કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ આવે, એમ હું ધારું છું.^{૧૦}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! દ્રોણાચાર્યનું તે વચન સાંભળીને ત્રિગર્તરાજ પોતાના બાઈઓ સહિત વચમાં બોલી બોલ્યો :^{૧૧} 'હે રાજન ! ગાંડીવધનુર્ધારી અશ્વિન હમેશાં અમારો પરાબલ કર્યા કરે છે. અમે નિરપરાધી છીએ, છતાં તેણે અમારો અપરાધ કર્યો છે.^{૧૨} તેણે કરેલા અમારા પરાબલોનું સ્મરણ જ્યારે અમે કરીએ છીએ, ત્યારે અમે દોષરૂપી અશ્વિથી બળી જઈએ છીએ અને રાત્રિએ સુષુપ્તી જાંધી શકતા પણ નથી.^{૧૩} માટે તે અશ્વિન જો અશ્વસંપન્ન થઈ અમારી નજરે ચડે, તો તો બહુ જ સારું થાય અને અમે અમારા મનમાં જ કરવા ધારીએ છીએ તે પણ કરી શકીએ.^{૧૪} અમે જ આજ તેને યુદ્ધમાંથી બહાર કાઢીને મારી નાખશું, એટલે તમારું પ્રિય થશે અને અમારો યશ પણ થશે.^{૧૫} આજ આ પૃથ્વી અશ્વિન વિનાની થાઓ અથવા ત્રિગર્તો વિનાની થાઓ. આ અમારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય છે, તે કદી પણ મિથ્યા થશે નહિ.^{૧૬} હે ભારત ! એ પ્રમાણે સત્યરથ, સત્યવર્મા, સત્યવત, સત્યેષુ તથા સત્યકર્મા નામના ત્રિગર્તરાજના પ્રાંચ બાઈઓએ અશ્વિન સામે રણબૂમિમાં જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને તેઓ દશ હજાર રથીયોદ્ધાઓ સાથે ત્યાંથી નીકળી પડ્યા.^{૧૭, ૧૮} માલવો તથા તુંડીકરો પણ ત્રીસ હજાર રથો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા અને ત્રિગર્તદેશમાં આવેલા પ્રસ્યલ નગરનો રાજ પુરુષવ્યાઘ સુશર્મા પણ માવેલ્લંક, લલિત્ય અને મદ્રક યોદ્ધાઓની સાથે બીજ દશ હજાર રથો લઈ પોતાના બાઈઓ સાથે ચાલી નીકળ્યો.^{૧૯, ૨૦} વળી જુદા જુદા દેશોમાંથી બીજ દશ હજાર ઉત્તમ રથીઓ પણ તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ

કરવા માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^{૨૧} પછી અશ્વિનનું પૂજન કરીને તે સૌએ જુદા જુદા દેશો કરી દર્ભ, તરેહતરેહનાં વસ્ત્રો તથા કવચો ધારણ કર્યા.^{૨૨} શરીરે પ્રથમ ધીનું લેપન કરી તેમણે સ્નાનાદિ કર્યા અને તેમણે દર્ભ, વસ્ત્રો તથા કવચો પહેરી કેડે મુંજ ધાસની મેખલા (કદોરો) બાંધી પછી તે વીર પુરુષોએ યાચકોને સેંકડો અને હજારોની સંખ્યામાં દક્ષિણા આપી.^{૨૩} યજ્ઞ કરનારા, પુત્રોનાળા, પવિત્ર લોકને યોગ્ય, કૃતાર્ય તથા શરીરની દરકાર નહિ કરનારા તે વીર નરો પોતાના આત્માને યશની અને વિજયની સાથે યોજવા માગતા હતા.^{૨૪} બ્રહ્મચર્ય અને વેદાધ્યયન જ્યાં મુખ્ય છે, તેવાં કર્મો દ્વારા તથા સારી રીતે જ્યાં દક્ષિણાદાન અપાય છે તેવા યજ્ઞો દ્વારા જ દિવ્યલોક પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે દિવ્યલોકમાં તે વીર ક્ષત્રિયો નીતિમય યુદ્ધ કરી શીઘ્ર જવા ઇચ્છતા હતા.^{૨૫} તેમણે બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરી તેમને સોનામહોરોનાં, ગાયોનાં તથા વસ્ત્રોનાં દાન આપ્યાં અને પુનઃ પરસ્પરસંભાષણ કર્યું.^{૨૬} અશ્વિને પુનઃ પ્રબલિત કરીને તેમણે તેની સાક્ષીમાં રણવત (મારીએ કે મરીએ) લીધું. આમ દંઢ નિશ્ચયવાળા તે રાસ-વીરોએ પ્રબલિત અશ્વિની આગળ એ પ્રતિજ્ઞા કરી અને સર્વ જૂતોના સાંભળતાં તેમણે જાંચે સ્વરે બોલીને અશ્વિનનો વધ કરવા સંબંધમાં આ શપથ લીધા :^{૨૭, ૨૮} 'જો યુદ્ધમાં અમે અશ્વિનનો નાશ કર્યો વિના પાછા ફરીએ, અથવા તેનાથી પીડા પામી જો અમે યુદ્ધમાંથી પાછા હાડીએ, તો વતરહિત પુરુષોને, બ્રહ્મહત્યારાગ્યોને, દારૂડિયાને, ચુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનારાઓને, બ્રાહ્મણધન ચોરનારાઓને, રાજપિંડતું હરણ કરનારાને, શરણે આવેલાનો ત્યાગ કરનારાને, પોતાની પાસે યાચના કરનારને મારી નાખનારાને,

બીજાઓનાં ધર બાળનારાઓને, ગોહત્યારાઓને, અપકાર કરનારાઓને, બ્રાહ્મણોનાં દ્રેષ કરનારાઓને, ઋતુકાળે મોહથી પોતાની સ્ત્રી પાસે નહિ જનારાઓને, શ્રાદ્ધદિવસે મૈથુન કરનારાઓને, આપધાત કરનારાઓને, પારદ્વી થાપણુ ઝાળવ નારાઓને, શાસ્ત્રોનાં નાશ કરનારાઓને, નપુંસક સાથે યુદ્ધ કરનારાઓને, નીચ પુરુષોને અનુસરનારાઓને, નાસ્તિકોને, અશ્તિ, માતા અને પિતાનો ત્યાગ કરનારાઓને તેમ જ બીજી જાતનાં પાપ કરનારા પુરુષોને જે દુઃખદાયી ધોર લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે લોકની અમને પણ પ્રાપ્તિ થાઓ. ^{૨૯} પણ જે કદાચ આ યુદ્ધમાં અમે અતિ દુષ્કર કર્મ કરીએ, તો અમને ઇષ્ટલોકની પ્રાપ્તિ થાઓ. ^{૩૦-૩૧} એમ કહીને, હે રાજન્ ! તે વીર ત્રિગર્તો યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા અને દક્ષિણ દિશામાં તેમણે અર્જુનને પણ યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો. ^{૩૨} જ્યારે તે પુરુષ વ્યાધ્રોએ શત્રુનગરને જીતનાર અર્જુનને આમ યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો, ત્યારે તે અર્જુનને ધર્મ-રાજ પ્રત્યે આવું અસ્ખલિત વાક્ય કહ્યું. ^{૩૩} 'હે રાજન્ ! આ સશસ્ત્રોએ મને યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે અને જે દાઈ યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે, તો હું પાછો ફરતો નથી એ મારું વ્રત છે. ^{૩૪} આ સુશર્મા પોતાના ભાઈએ સહિત મને યુદ્ધ કરવા આહવાન કરે છે, માટે પરિવાર સહિત એ સુશર્માનો વધ કરવા માટે મને રજા આપો. ^{૩૫} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! મને એ તેઓ આહવાન કરે છે, તો પછી હું હવે અહીં રહી શકતો નથી. હું ખરેખર તમારી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું યુદ્ધમાં શત્રુઓનો સંહાર કરીશ'

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા. 'હે તાત ! દ્રોણાચાર્ય' શુ કરવા ધારે છે, તે તો તે બરાબર સાંભળ્યું છે ગમે તે ઉપાયે તેમનું' ધાધુ' સત્ય ન થાય તેમ હતું. ^{૩૬, ૩૭} દે મહારથી ! દ્રોણાચાર્ય' બળવાન,

શૂરવીર, અસ્રકુશળ અને યુદ્ધના શ્રમને જીતનાર છે. તેમણે મને પકડવા માટેની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ^{૩૮}

અર્જુન બોલ્યો. 'હે રાજન્ ! આજના યુદ્ધમાં આ સત્યજિત તમારું રક્ષણ કરશે. જ્યાં સુધી આ પાંચાલપુત્ર સત્યજિત જીવતો છે, ત્યાં સુધી દ્રોણાચાર્યની ઇચ્છા કુળશે નહિ. ^{૩૯} હે પ્રભુ ! જે કદાચ એ પુરુષવ્યાધ્ર સત્યજિત યુદ્ધમાં માર્યો જાય, તો તમે બન્ના એકત્ર થઈને પણ યુદ્ધમાં કદી જોમા રહેશો નહિ. ^{૪૦}

સંજય બોલ્યો. 'તે સાંભળી યુધિષ્ઠિરાજએ અર્જુનને જવા માટે આજ્ઞા આપી. તે સમયે યુધિષ્ઠિરાજ અર્જુનને ભેટી પડ્યા, પ્રેમદષ્ટિથી બેવા લાગ્યા અને એને આશિષો આપવા લાગ્યા. પછી ભૂખ્યો સિંહ જેમ પોતાની ભૂખ શાંત કરવા માટે શૃગોનાં ટોળાં તરફ દોડી જાય, તેમ બળવાન અર્જુન યુધિષ્ઠિરને ત્યજી દઈ ત્રિગર્તો તરફ દોડી ગયો. ^{૪૧, ૪૨} આમ જ્યારે અર્જુન યુદ્ધમાંથી દૂર થયો, ત્યારે દુર્યોધનનું' સૈન્ય પરમ હર્ષયુક્ત થઈ ગયું અને અર્જુનની ગેરહાજરીમાં ધર્મરાજને કેદ કરવા અત્યંત ક્રોધાવમાન થયું. એવામાં વર્ષાઋતુમાં જળપ્રવાહથી ભય કર થયેલી ગંગા અને સરયૂતરી જેમ વેગથી એકઠી મળે, તેમ તે બન્ને સેનાઓ ધણી એકથી એકબેકની સામે મળી ^{૪૩, ૪૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન સરસાવધપર્વમાં
'ધન જયન્ત પ્રભાણુ' નામનો અધ્યાય ૧૭ માં સમાય

અધ્યાય ૧૮મો

ત્રિગર્તોના નાશનું' મ ગલાચરણુ-
મુષન્વા માર્યો ગયો

॥ સંખ્ય ડગલ ॥

તત્ત્વઃ સંયમસકા રાજન્ સમે દેદો વ્યવસ્થિતાઃ ।

વ્યુસાનીકં રથૈરેવ વન્દ્રાસારં મુદાપુતાઃ ॥ ૧ ॥

મંજય બોલ્યો. 'હે રાજન્ ! ત્યાર પછી હર્ષમાં

આવી ગયેલા સંશયક યોદ્ધાઓ પોતાના સૈન્યને
રથો વડે ચંદ્રાકારે ગોઠવીને સપાટ પ્રદેશમાં જોભા
રહ્યા.^૧ હે રાજા ! અનુનને પોતાની સામે
આવતો ઝેરને તે પુરપવ્યાદ્યોએ મોટા શસ્ત્રથી
હર્ષનાદો કરી મૂક્યા.^૨ તેમનો તે શસ્ત્ર સર્વ
દિશાઓ, વિદિશાઓ અને આકાશમાં ફરી વળ્યો.
તે શસ્ત્ર આખા લોકમાં ફેલાઈ ગયો, તેથી ત્યાં
તેનો પડથો પડ્યો નહિ.^૩ એ રીતે તે ત્રિગર્તોને
ધણા હર્ષમાં આવી ગયેલા બળીને જરા મંદ-
હાર્ય કરીને અનુન શ્રીકૃષ્ણને આ વચન કહેવા
લાગ્યો : 'હે વેદવૃષ્ટિ ! યુદ્ધમાં મરવાની ઇચ્છાથી
આવેલા આ ત્રિગર્તભાઈઓને તો તમે જુઓ;
તેઓ આ રડવાના સમયે પણ હર્ષયુક્ત થયેલા
છે !'^૪ અથવા અવશ્ય ત્રિગર્તોને આ હર્ષનો
કાળ જ ઉપસ્થિત થયો છે, કારણ કે પાપી પુરુષો-
ને દુર્લભ એવા ઉત્તમોત્તમ દિવ્ય લોકોને તેઓ
પામશે.^૫ શ્રીકૃષ્ણને એ પ્રમાણે કહીને મહાબાહુ
અનુન બૂહરચનામાં ગોઠવાયેલી ત્રિગર્તસેના
નજીક આવી પહોંચ્યો. ત્યાર પછી તેણે સુવર્ણ-
થી મટેલા પોતાના દેવદત્ત નામના શંખને હાયમાં
હીધો અને સર્વ દિશાઓને પૂરી દેનારા મોટા
ઘોષવાળા તે શંખને ધણા ઝેરથી ફૂંક્યો.^૬ તે
શસ્ત્રથી ત્રાસ પામેલી સંશયકોની સેના તો બણે
પથરની બનેલી હોય તેમ કેવળ જડ થઈને જોલી
રહી.^૭ તેમના ઘોડાઓની આંખો ફાટી ગઈ, તેમના
કાન તથા ડોક સ્તબ્ધ થઈ ગયાં, તેમના ચરણો
પણ જકડાઈ ગયા અને પૂઠેથી તથા આગળથી
તેઓ લોહી તથા મૂત્ર ઝરવા લાગ્યા.^૮ ત્યાર પછી
ભાનમાં આવીને ત્રિગર્તોએ પોતાની તે સેનાને
બરાબર સ્થિર કરી અને બધા એકીસાથે અનુન
સામે કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણો ફેંકવા
લાગ્યા.^૯ પરાક્રમી અનુનને તો તે હજારો બાણો
પોતાની પાસે આવે તે પહેલાં તેમને માત્ર પંદર

બાણોથી જ શીઘ્ર છેદી નાખ્યાં.^{૧૦} હવે ત્રિગર્તોએ
ફરી દશ દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી અનુનને વીંધી
નાખ્યો, તો અનુનને પણ સામાં તણ તણ બાણોનો
તેમને પ્રહાર કર્યો.^{૧૧} એટલે હે રાજા ! તેમણે
એકેક જણાએ અનુનને પાંચ પાંચ બાણોનો
પ્રહાર કર્યો, ત્યારે પરાક્રમી અનુનને પણ તેમને
બખ્ખે બાણોથી સામે પ્રહાર કર્યો.^{૧૨} વળી મેધા
જમ વૃદ્ધિ વડે તળાવને ભરી દે, તેમ તે ક્રોધાય-
માન થયેલા ત્રિગર્તોએ શ્રીકૃષ્ણને તથા અનુનને
તીક્ષ્ણ બાણોથી ઢાંકી જ દીધા.^{૧૩} એ રીતે વનમાં
પ્રકુલિત થયેલાં વૃક્ષો પ્રત્યે જમ ભરાયો
આવી પડે, તેમ અનુન પ્રત્યે હજારો બાણો
આવી પડવા લાગ્યાં.^{૧૪} તેવામાં વળી સુબાહુએ
પર્વત સરખાં ત્રીસ બાણોથી અનુનને યુકુટપ્રદેશ-
માં ગાઢ વીંધી નાખ્યો.^{૧૫} સુવર્ણનાં મોઢિયાં-
વાળાં તથા સીધી ગતિવાળાં યુકુટમાં રહેલાં તે
બાણોવાળો અનુન સુવર્ણનાં યુકુટ ધારણ કરી
ઉદય પામેલા સૂર્યની જમ શોભવા લાગ્યો.^{૧૬}
તે યુદ્ધમાં અનુનને ભલ્લભતિના એક બાણથી
સુબાહુના હાથે પહેરવાના મોજને છેદી નાખ્યું
અને બાણોનો વરસાદ વરસાવીને તેને પણ છાઈ
દીધો.^{૧૭} ત્યારે સુશર્મા, સુરથ, સુધર્મા, સુધનુ
અને સુબાહુએ અનુનને દશ દશ બાણો માર્યા;
એટલે શ્રેષ્ઠ વાનરની ધમત્રવાળા અનુનને જુદાં
જુદાં બાણો મૂકીને તે બધાને વીંધી નાખ્યા, તેમ
જ ભલ્લભાણોથી તેમના દ્વજોને અને તેમનાં
બાણોને છેદી નાખ્યાં.^{૧૮, ૧૯} વળી તેણે સુધન્વાનું
ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને તેના ઘોડાઓને પણ
બાણોથી મારી નાખ્યા; એટલું જ નહિ, પણ તેણે
શિરઝાણ (ટોપ) સાથેના તેના મસ્તકને પણ
ધડ પરથી ગબડાવી પાડ્યું.^{૨૦} આમ ન્યારે તે
વીર સુધન્વા રણમાં પડ્યો, ત્યારે તેના અનુ-
યાયી યોદ્ધાઓ ત્રાસ પામીને કુર્યોધનના સૈન્ય

તરફ ભયથી પલાયન કરવા લાગ્યા.^{૨૩} તે પછી સૂર્ય જેમ કિરણો દ્વારા અંધકારનો નાશ કરે, તેમ અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા ઇંદ્રનંદન અર્જુન નાસભાગ કરતી તે સેનાનો અવિચ્છિન્ન બાણોથી નાશ કરવા લાગ્યો.^{૨૪} અર્જુન જ્યારે ક્રોધાયમાન થયો, ત્યારે ત્રિગર્તોના સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું. તે ચારે બાજુ પલાયન કરવા લાગ્યું અને તેમને પોતાને પણ ભય લાગ્યો.^{૨૫} જ્યારે અર્જુન નમેલાં પર્વવાળાં બાણો વડે તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યો, ત્યારે ત્રાસ પામેલા યુગોની પેઠે તેઓ ત્યાં ને ત્યાં જ મોહિત થઈ ગયા.^{૨૬} એટલે ત્રિગત રાજ સુશર્મા ક્રોધાયમાન થઈને પોતાના તે મહા-રથીઓને કહેવા લાગ્યો. ‘હે રાજા યોદ્ધાઓ ! તમે નાસીને ધ્યાં બેજો છો ! તમારે ભય રાખવો યોગ્ય નથી.’^{૨૭} તમે સર્વ સૈન્યની સમક્ષ ધોર સોગન લઈ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તો હવે કુર્યોધનના સૈન્યમાં જઈને મુખ્યત્વે કરીને તમે યુદ્ધ કરશો !^{૨૮} યુદ્ધમાં આમ નાસવાથી આપણે લોકમાં હાંસી-પાત કેમ નહિ થઈએ ! ચાલો, આપણે બધા એકત્ર થઈને પોતપોતાના બળ પ્રમાણે યુદ્ધ કરીશું; તમે પાછા ફરો !^{૨૯} હે રાજન ! સુશર્માએ જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે બવા વીરો વારંવાર હર્ષનો કાલાહલ કરવા લાગ્યા અને એકબીજાને હર્ષ ઉપજવતા તેઓ શ પધ્વનિઓ કરવા મંડ્યા. હવે તે સંશતકો પુનઃ પાછા ફર્યા અને તેઓમાંની નારાયણ તથા ગોપાલ નામની દુહકડીઓ ‘મૃત્યુ યતાં પણ હહ્યું નહિ’ એવો નિઝય કરીને યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈ ગઈ.^{૩૦, ૩૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જત સંશતકવધપર્વમા ‘સુધન્વાવધ’ નામનો અધ્યાય ૧૮નો સમાવેશ

અધ્યાય ૧૯મો

અર્જુનનાં દિવ્યાસ્ત્રો

॥ સજય ઉવાચ ॥

દૃષ્ટા તુ સંનિવૃત્તાંસ્તાન્ સંશતકગણાન્ પુનઃ ।

વાસુદેવ મહાત્માનમર્જુનઃ મમભાષત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ તે સંશતકયોદ્ધાઓની દુહકડીઓને ફરી યુદ્ધ કરવા માટે પાછી ફરેલી જોઈને અર્જુનને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૧ ‘હે હૃષીકેશ ! આપણા યોદ્ધાઓને સંશતકોની દુહકડીઓ સામે હંકારો. મને લાગે છે કે, તેઓ જીવતાં સંઘામ છોડશે નહિ.’^૨ આજ તમે મારાં અસ્ત્રોતું, બાહુતું તથા ધનુષ્યતું બળ જીત્યો. ક્રોધાયમાન થયેલા રુદ્રદેવ જેમ પશુઓનો સહાર કરે છે, તેમ હું આજ આ સંશતકોને રણમાં શાળી નાખીશ.^૩ તે સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે મંદ હાસ્ય કર્યું અને અર્જુનને માંગલિક આશીર્વાચનથી પ્રસન્ન કરીને પોતે જ્યાં જ્યાં અર્જુનને જવા માટે ઇચ્છા કરી ત્યાં ત્યાં રથને હાંકવા માંડ્યો.^૪ ત્યારે શ્વેતવર્ણના યોદ્ધાઓથી વહી જવાતો તે રથ આકાશ માં વહેતા વિમાનની પેઠે રણભૂમિ પર અત્યંત શોભી રહ્યો હતો.^૫ હે રાજન ! પૂર્વે દેવો અને અસુરોના યુદ્ધસમયે ઇંદ્રનો રથ જેમ ગોળાકારે ધૂમતો હતો, તેમ અર્જુનનો રથ પણ તે રણમાં જવા-આવવાનાં અનેક મંડળો કરી ધૂમી રહ્યો હતો.^૬ પછી ક્રોધાયમાન થયેલી સંશતકોની નારાયણ નામની દુહકડીઓ અનેક પ્રકારનાં આયુધોને હાથમાં લઈને અર્જુનને બાણોના સમૂદાયથી છાઈ દીધો અને તે તેને ફરતે ઘેરી વળી.^૭ દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેમણે એક યુદ્ધતંકાળમાં કુંતીપુત્ર અર્જુનને યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સહિત અદૃશ્ય કરી દીધો.^૮ આથી અર્જુન ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને તેણે પણ યુદ્ધમાં જમણું પરાક્રમ કરી દેખાડવા માટે પોતાના ગાંડીવનુબ્ધને એકદમ હાથમાં

‘ઉઠાવ્યું.’^૯ વળી ક્રોધસૂચક શ્રમર ચઢાવીને તે પાંડુ-
નંદને પોતાનો દેવદત્ત નામનો મહાન શંખ
વગાડ્યો.^{૧૦} હવે અર્જુનને શત્રુસમુદાયોતું નિક-
દન કાઢનારું વિશ્વકર્મા દેવતું અગ્ર સાંધ્યું, એટલે
ત્યાં જુદાં જુદાં અનેક હજાર રૂપો પ્રકટ થયાં.^{૧૧}
ત્યાં પોતાના સરખાં અનેક રૂપોથી મોહિત
થયેલા તે યોદ્ધાઓ એકબીજાને અર્જુન માનીને
પોતાનાઓને જ હણવા મંડી પડ્યા.^{૧૨} ‘આ
અર્જુન છે, આ ગોવિંદ છે, આ બન્ને પાંડવ
તથા યાદવો સાથે રહ્યા!’ આવી રીતે બોલતા તે
યોદ્ધાઓ અત્યંત મૂઠ થઈ જઈને તે યુદ્ધમાં એક-
બીજાનો જ નાશ કરવા લાગી પડ્યા. આ પ્રમાણે
તે પરમ દિવ્ય અસ્ત્રથી મોહિત થયેલા તે ત્રિગર્તો
પરસ્પર પ્રહાર કરીને નાશ પામ્યા. તે વખતે તે
રણમાં યોદ્ધાઓ પુષ્પોથી ભરેલા ખાખરાઓની
જમ શોભતા હતા. તે પછી વિશ્વકર્માનું અસ્ર
શત્રુઓએ છોરેલાં હજારો બાણોને ખાખ કરી
નાખીને, તે વીરોને યમરાજાને ઘેર પહોંચાડવા
લાગ્યું.^{૧૩-૧૪} હવે અર્જુન જરા હસ્યો અને તેણે
લક્ષિત્ય, મોવેલ્લંક અને ત્રિગર્ત યોદ્ધાઓને પણ
બાણો મૂકીને ગભરાવી નાખ્યા. વીર અર્જુન આ
પ્રમાણે તે લત્રિયોનો સંહાર કરતો હતો; છતાં પણ
તેઓ કાળજી પ્રેરાઈને અર્જુન પર અનેક પ્રકારની
બાણજાળો છોડી જ રહ્યા હતા. એ ઘેર બાણવૃષ્ટિ-
થી તે રણપ્રદેશ એટલો બધો ઢંકારી ગયો હતો કે,
તેથી તે રથને અર્જુન, તેનો રથ, શ્રીકૃષ્ણ અથવા
રથની ધન એમાંનું કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.
તેથી તે સર્વ યોદ્ધાઓ અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને
ત્યાં નહિ જોવાથી માંહોમાંહે મોટેથી કહેવા
લાગ્યા કે, ‘અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ માર્યા ગયા,
માર્યા ગયા.’ વળી એમ પ્રસન્ન થઈને તેઓ
પોતાનાં વસ્ત્રો ઊંચાં કરવા લાગ્યા.^{૧૬-૧૮} હ
રાજા! તેઓ ભેરી, યદ્દગ અને શંખ આદિ

હજારો વાદિઓ વગાડવા લાગ્યા અને ત્યાં ઉચ્ચ
સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૨૦} શ્રીકૃષ્ણ પણ તે વેળા
પરસેવાથી રેળઝેળ થઈ ગયા હતા. તેમણે પણ
અતિ પિત્ત થઈને અર્જુનને કહ્યું : ‘હે પાર્થ !
હું તને એઈ શકતો નથી. તું ક્યાં છે? હે શત્રુ-
હંતા વીર ! તું જીવે છે ને ?’^{૨૧} તેમણે તે કહેતું
સાંભળી અર્જુનને સત્વર વાયવ્યાશ્રનો પ્રયોગ કર્યો
અને શત્રુઓએ ફેંકેલી તે બાણવૃષ્ટિને દૂર કરી
નાખી.^{૨૨} ત્યાં ભગવાન વાયુદેવ વાવા લાગ્યા
અને તેમણે સૂઠાં પાંદડાંના ઢગોની પેઠે ઘોડા,
હાથી તથા રથો સહિત તે સંશત્રુક યોદ્ધાઓને
ચારે બાજુ ઉડાડવા માંડ્યા.^{૨૩} હે આર્થ ! રાજન!
જ્યારે તે પ્રચંડ વાયુ તેમને ઉડાડી રહ્યો હતો,
ત્યારે તે શત્રુયોદ્ધાઓ પ્રાતઃકાળે વૃક્ષ પરથી ઊડતાં
પક્ષીઓની પેઠે અત્યંત શોભતા હતા.^{૨૪} એ
પ્રમાણે તેમને વ્યાકુળ કરી નાખી અર્જુને ઝપાટા-
ભેર તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં અને સેંકડો તથા હજારો-
નો ઘણું કાઢી નાખ્યો.^{૨૫} વળી અર્જુનને ભક્ષ-
જાતનાં બાણો વડે શત્રુઓનાં માથાં છેદી નાખ્યાં
અને કેટલાંએકનાં હાથ હથિયારો સહિત કાપી
નાખ્યા. તેણે બાણો વડે તેમની હાથીની સૂઠ
સરખી સાથળોને પણ પૃથ્વી પર પાડી દીધી.^{૨૬}
એ ધનંજયે કેટલાંએકની પીઠના ભાગ ચીરી
નાખ્યા, કેટલાંએકને પગ, હાથ, પડખાં તથા
આંખોમાં પણ ખોડવાળા કરી નાખ્યા અને તેમને
આકુળવ્યાકુળ કરી મૂક્યા. એ પ્રમાણે તેણે શત્રુઓ-
ને શરીરના અનેક પ્રકારના અવયવોથી રહિત
કરી મૂક્યા.^{૨૭} વળી મોટાં મોટાં ગંધર્વનગરો
જવા આકારવાળા તથા શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર
કરેલા રથોને પણ તેણે બાણો વડે હુકડા કરી નાખ્યા
અને શત્રુઓને ઘોડા, રથ તથા હાથીઓ વિનાના
કરી નાખ્યા.^{૨૮} એ રીતે અર્જુનને છેદી નાખેલા રથો
તથા ધ્વજો તે રણભૂમિ પર જ્યાં ત્યાં કૂંઠાં તાલવૃક્ષો-

નાં વનની પેઠે શોભી રહ્યા હતા. ^{૨૯} ઉપર રહેલા યોદ્ધાઓ સાથેના તેમ જ પતાકાઓ, અંકુશો અને ધન્યોવાળા મોટા મોટા હાથીઓ ત્યાં અર્જુનનાં ખાણોથી હણાઈ ગયા અને ઇંદ્રના વજ્રથી ચૂરો થયેલા વૃક્ષોવાળા પર્વતોની પેઠે તે રણભૂમિ પર ધડાધડ પડવા લાગ્યા. ^{૩૦} ત્યાં અર્જુનનાં ખાણોથી માર્યા ગયેલા અને તેથી જ નીકળી પડેલાં આંતરડાં તથા નેત્રોવાળા ઘોડાઓ આમર, મુકુટ, કવચો તથા ઘોડેસવારો સાથે રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યા. ^{૩૧} વળી કપાયેલી તલવાર, ઢાલ, કવચ, ઋષ્ટિ અને શક્તિઓવાળા પાળાઓ બિચારા મરણ પામીને ત્યાં પૃથ્વી પર શયન કરી રહ્યા હતા. ^{૩૨} એ પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં માર્યા ગયેલા, મરણ પામતા, પડતા, પડેલા, ધૂમી રહેલા અને નાસભાગ કરતા યોદ્ધાઓથી તે યુદ્ધભૂમિ ફૂર ભાસતી હતી. ^{૩૩} એ વેળા રણભૂમિ ઉપર જ રજા ભેડી રહી હતી, તે લોહીની વૃષ્ટિથી શાંત થઈ ગઈ હતી અને એ સમય રણભૂમિ સેંકડો મસ્તક વિનાના ધડથી ગીચ થવાથી ભયાનક દીસતી હતી. ^{૩૪} પ્રલયકાળે પશુઓનો સંહાર કરી રહેલા રુદ્રની રૌદ્ર અને બીભત્સ ક્રીડાની જેમ અર્જુનનું તે યુદ્ધરમખાણ રૌદ્ર અને બીભત્સ દેખાતું હતું. ^{૩૫} અર્જુનના ઝપાટામાં આવતા તે રથીસવારો તથા હાથી-સવારો એટલા બધા ગભરાઈ ગયા હતા કે, તેઓ ભેલાન થઈને અર્જુનની જ સામા આવી જતા અને મરણ પામીને ઇંદ્રના આતિથિ થતા. ^{૩૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મરણ પામેલા તે મહારથીઓથી છવાઈ ગયેલી તે આખી રણભૂમિ બણે ચોતરફથી પ્રેત-મય થઈ હોય તેવી દેખાતી હતી. ^{૩૭} આમ જ સમયે અર્જુન મૈદાન-મત થઈને ત્રિગતોની સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો હતો, તે સમયે સૈન્યને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવીને દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિર સામે ચઢાઈ કરી હતી: ત્યારે સચોટ પ્રહાર કરનારા

પાંડવયોદ્ધાઓ પણ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરવા માટે સૈન્યને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવીને ઉતાવળા ઉતાવળા દ્રોણાચાર્ય સામા ધસી ગયા. તે વેળાએ તે બન્ને સૈન્યો વચ્ચે મહાન તુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું. ^{૩૮, ૩૯}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમ્ દ્રોણપર્વોત્તમં સંશ્લેષપર્વમ્
'અર્જુનના દિવ્યાઓ' નામનો અધ્યાય ૧૯ મેં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦ મો

સૈન્યોનો કચ્ચરધાણુ

॥ સર્ગ્ય ઉવાચ ॥

પરિણમ્ય નિર્જાં તાં તુ મારદ્વાજો મહારથઃ ।

ઉત્ત્વા સુવહુ રાજેન્દ્ર વચ્ચનં વૈ સુયોધનમ્ ॥ ૧ ॥

સર્ગ્ય બોલ્યો : હે ગર્ગદ્ર! તે રાત્રિને બીજ દિવસે મહારથી દ્રોણાચાર્યે કુર્યોધનને ધણાંચેક વચનો કહીને અર્જુન તથા સંશ્લેષોનો સામ-સામે ભેટો કરાવ્યો, એટલે પછી અર્જુન સંશ્લેષોનો વધ કરવા માટે ચાલી નીકળ્યો હતો. ^{૧, ૨} તે પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પોતાના સૈન્યની વ્યૂહ-રચના કરીને દ્રોણાચાર્ય ધર્મરાજને પકડવાની ઇચ્છાથી પાંડવોની સેના પ્રત્યે ધસી ગયા. ^૩ એ વેળા દ્રોણાચાર્યે પોતાની સેનાનો મરુડવ્યૂહ રચ્યો હતો, તે જોઈને યુધિષ્ઠિરરાજાએ પોતાની સેનાને મંડલાધ નામનો વ્યૂહ રચ્યો. એ મરુડવ્યૂહનાં મોખરે મહારથી ભારદ્વાજ દ્રોણ હતા અને તેના મસ્તકના પ્રદેશમાં પોતાના અનુચર ભાઈઓ સહિત કુર્યોધનરાજા ભેગો રહ્યો હતો. તેના ચક્ષુનાં સ્થાનમાં કૃતવર્મા અને ધનુર્ધરમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગોતમકૃષ્ણ ભેગા હતા. ^{૪, ૫} ભૂતરામાં, લેખશર્મા, વીર્યવાન કરકાશ, કલિંગો, સિંહલો, પ્રાચ્યો, શરદેશના યોદ્ધાઓ, આલીશ, દશેરો, રાક્ષા, યવનો, કંઝિઓ, હંસપથો, શરસેનો, દરદો, મદ્રો અને કકયો વગેરે યોદ્ધાઓ ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ તથા પાળાઓ સાથે કવચો પહેરીને તે વ્યૂહની શ્રીવા(ડાક)ના સ્થાનમાં ભેગા હતા. વળી

ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, સોમદત્ત અને બાહ્લિક રાજ
વગેરે વીરો અક્ષૌહિણી સેના સાથે એ વ્યૂહના
જમણા પડખાનો આશ્રય કરી ઊભા હતા.
અવંતિના કુમાર વિંદ અને અનુવિંદ તથા
કંબોજનો રાજ સુદક્ષિણ, એ વ્યૂહના ડાબા
પડખાનો આશ્રય કરી દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાની
આગળ ઊભા હતા. એ વ્યૂહની પીઠના ભાગમાં
હલિંગો, અંબલો, માગધો, પોંડો, મદ્રકો, ગાંધારો,
શકુનો, પ્રારથો, પર્વતવાસીઓ અને વસાતિઓ
ઊભા હતા. વળી અનેક જાતના દેશોમાં ઉત્પન્ન
થયેલી મોટી સેનાને સાથે રાખીને સૂર્યપુત્ર કણ્વ
પણ પોતાના પુત્ર, શાંતિ અને બાંધવો સહિત તે
વ્યૂહના પૂંછડાના ભાગમાં ઊભો હતો. ત્યાં હે
રાજન્! જ્યદ્રથ, લીમરથ, સંપાતિરાજ, નયલ,
જયરાજ, ભૂમિંજય, વૃષરાજ, કાયરાજ અને
મહાબળવાન નિપધરાજ વગેરે બ્રહ્મલોકમાં વખણા-
યેલા યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ તે વ્યૂહના વક્ષઃસ્થળ-
(છાતી)ના પ્રદેશમાં મોટી સેના સાથે ઊભા
હતા. એ રીતે દ્રોણાચાર્ય પાળા, ઘોડા, રથ અને
હાથીઓ વડે રચેલો તે ગરડવ્યૂહ ન્યારે ચાલવા
લાગ્યો, ત્યારે તે વાયુથી ઊછળતા મહાસાગર
જવો જણાતો હતો. મીઠ્ઠમઠ્ઠમાં જેમ વીજળી
અને ગજના સહિત મેધો સર્વ દિશાઓમાંથી
બહાર પડે છે, તેમ તે વ્યૂહની પાંખોના અન્ન-
ભાગમાંથી તથા પાંખોમાંથી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા-
વાળા યોદ્ધાઓ બહાર પડતા હતા. ત્યાં હે
રાજન્! તે વ્યૂહના મધ્યભાગમાં બરાબર ગોઠવેલા
હાથી પર બેસેલો પ્રાગ્જ્યોતિષ્નો રાજ ભગદત્ત
ઉદયકાળના સૂર્યની પેઠે શોભતો હતો. હે રાજન્!
તેણે પ્રુષ્પની માળા પહેરી હતી અને મસ્તક પર
સેત છત્ર ધારણ કર્યું હતું. આથી તે પૂનમને
દિવસે કૃતિકા નક્ષત્ર સાથે યુક્ત થયેલો ચંદ્રમા
હોય તેમ શોભતો હતો. કાળા આંજણના ઢગલા

સમો તેનો મધ્ય હાથી ત્યાં મહામેધોએ અતિ-
વૃદ્ધિ કરી સાફ કરેલા મહાન પર્વતની જેમ
દીપ્તો હતો. ઇંદ્ર જેમ દેવગણોથી યુક્ત હોય છે,
તેમ તે ભગદત્તરાજ અનેક પ્રકારનાં હથિયારો-
વાળા તથા આબૂષણોવાળા અનેક દેશના રાજઓ-
થી અને પર્વતવાસીઓથી યુક્ત હતો. તે પછી
શત્રુઓએ જીતવાને અશક્ય તથા મનુષ્યોત્ અતિ-
કમણ કરનાર તે વ્યૂહને ઐર્ષને યુધિષ્ઠિરાજે રણ-
ભૂમિ પર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'પારિવાતા
રંગ સરખા ઘોડાવાળા હે સમર્થ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! આજ
હું જે રીતે બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યને હાથે ઠેક ન
પકડાઉં, તેવી નીતિ તમે રચો.' ૧૯-૨૧

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ગોલ્હો. હે સુંદર વ્રતધારી! દ્રોણ
ગમે તેટલો પ્રયાસ કરશે, તોપણ તમે તેને
સ્વાધીન થશો નહિ. આજ હું પરિવાર સહિત
દ્રોણાચાર્યને અટકાવી રાખીશ. હે કુરારાજ! જ્યાં
સુધી હું જીવતો છું, ત્યાં સુધી તમારે ઉદ્દેગ
કરવાનો ન હોય; દ્રોણાચાર્ય મને કોઈ પણ રીતે
રણમાં જીતી શકે તેમ નથી. ૨૨, ૨૩

સંજય ગોલ્હો: કપૂતરના રંગ જેવા ઘોડાવાળા
બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આ પ્રમાણે કહ્યું અને બાણોનો
વરસાદ વરસાવતો વરસાવતો તે પોતે દ્રોણાચાર્ય
સામે ધસી ગયો. ૨૪ પોતાના કાળ સમાન કેખાવ-
વાળા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઊમેલો ઐર્ષને દ્રોણાચાર્યનું
મન એક ક્ષણનાર અતિ ઉદાસ થઈ ગયું. ૨૫ ત્યાં
તો શત્રુઓના સંહાર કરનારો તમારો પુત્ર દુર્યોધ
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઐર્ષને દ્રોણાચાર્યનું પ્રિય કરવાની
ઇચ્છાથી તેને આગળ વધતો ચોકવા લાગ્યો. ૨૬
હે ભારત! તે સમયે તમારા રણ પુત્ર દુર્યોધ
અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વચ્ચે અતિ ભયંકર તુડલ ઝપા-
ઝપી થઈ રહી. ૨૭ પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને અનેક બાણો
મૂંડીને દુર્યોધને તત્કાળ છાંઈ દીધો; એટલું જ
નહિ પણ બીજાં મોટાં બાણોના જથ્થાથી તેણે

દ્રોણાચાર્યને પણ રોષી રાખ્યા.^{૨૮} આમ તે દ્રોણાચાર્યને ઠંકાઈ ગયેલા એઈને તમારો અતિ પ્રયત્નવાન પુત્ર અનેક પ્રકારનાં બાણો મૂકીને ધૂષ્ટદ્યુમ્નને અત્યંત મોહ પમાડવા લાગ્યો. આ રીતે જ્યારે ધૂષ્ટદ્યુમ્ન તથા તમારો પુત્ર યુદ્ધ કરવામાં રોકાયા હતા, ત્યારે દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યને અનેક પ્રકારે મથી નાખ્યું હતું.^{૨૯, ૩૦} વાયુ જમ વાદળાંઓને ચારે બાજુ છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ દ્રોણાચાર્યે પણ યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યને ઠેકઠેકાણેથી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું હતું.^{૩૧} હે રાજન! એક-એ ધડી સુધી તો તે યુદ્ધનો દેખાવ જોવામાં મધુર લાગે તેવો રહ્યો હતો, પણ તે પછી તો થોડા જ સ્થર સામાં તે યુદ્ધ ઉન્મત્તની પેઠે અમર્યાદ રીતે ચાલવા લાગ્યું હતું.^{૩૨} હે રાજન! તે યુદ્ધમાં પોતાનો અથવા પારકો ઈર્ષ જણાતો ન હતો. કેવળ અનુમાનથી અને સંજ્ઞાથી જ તે યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૩૩} ત્યાં તેમના સુકુટોમાં, કંડીઓમાં, ઓબૂબણોમાં અને કવચોમાં સૂર્ય સમાન કાંતિ વાળાં કિરણો ઝગઝગી રહ્યાં હતાં^{૩૪} વળી ક્રૂરકતી પતાકાઓવાળા રથ, હાથી અને ઘોડાઓનું સ્વરૂપ આકાશમાં બગલાંઓની પંક્તિવાળા વિચિત્ર વાદળની કાંતિ જેવું દેખાતું હતું.^{૩૫} ત્યાં પાળાઓ પાળાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા, ઘોડે-સવારો ઘોડેસવારોનો સંહાર કરવા લાગ્યા, રથીઓ રથીઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા અને હાથીસવારો હાથીસવારોનો સંહાર કરવા લાગ્યા.^{૩૬} ક્ષત્રુવાર-માં તો ત્યાં ઉપર ક્રૂરકતી પતાકાઓવાળા હાથી-ઓનો બીજ મોટા મોટા હાથીઓ સાથે તુચ્છ અને ઘોર સંઘર્ષ થઈ રહ્યો.^{૩૭} ત્યાં પરસ્પર અથડાયેલાં શરીરોના અવયવોવાળા તથા અન્યો-ન્યનું આકર્ષણ કરી રહેલા તે હાથીઓના દંતુ-
પરસ્પર પ્રસારથી ધુમાડા સહિત અગ્નિ

ઉત્પન્ન થતો હતો.^{૩૮} ત્યાં ક્રૂરકતી પતાકાઓ-વાળા તથા દંતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિવાળા તે હાથીઓ બધે આકાશમાં ચઢી આવેલા વીજળીના ઝળકારાવાળા મેઘો હોય તેમ દેખાતા હતા.^{૩૯} સામસામા એકબીજાને ઉપાડી ઉપાડીને ફેંટી દેતા, ગર્જના કરતા અને આસપાસ પછ-ડાતા હાથીઓ વડે છવાયેલી તે રણભૂમિ બધે મેઘોથી છવાયેલું શરદઋતુનું આકાશ હોય તેમ જણાતી હતી.^{૪૦} ત્યાં બાણ, તોમર અને ઋષ્ટિ-ઓના પ્રહારથી માર્યા જતા હાથીઓની ગર્જના-ઓ પ્રલયકાળના મેઘોની ગર્જનાઓ જેવી સંભ-ળાતી હતી.^{૪૧} તોમરોના પ્રહારથી જખમી થયેલા તથા બાણોથી કપાઈ ગયેલા ઢેલકાં મહાન હાથીઓ ત્યાં ત્રાસ પામી ગયા હતા, તો ઢેલકા-એક હાથીઓ બીજાઓના શબ્દ સાંભળીને જ નાસ-લાગ કરતા હતા.^{૪૨} ત્યારે બીજા ઢેલકાએક હાથીઓ સામા શત્રુપક્ષના હાથીઓના દંતુશળોથી બાયલ થઈને ઉત્પાતકાળના મેઘોની જેમ વેદનાની ઘોર ચિચિયારીઓ પાડતા હતા.^{૪૩} ત્યાં ઢેલકા-એક મહાન હાથીઓએ પાછા હઠાવી દીધેલા હાથીઓ તીક્ષ્ણ અંકુશોથી પ્રેરાઈને પોતાને હઠા-વનારા હાથીઓનો પરાજય કરીને પુનઃ સ્વસ્થાને આવતા હતા.^{૪૪} ઢેલકાએક મહાવતોએ બાણ અને તોમરો વડે મારેલા શત્રુપક્ષના મહાવતો હાથીઓ પરથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડતા હતા અને તેથી તેમના હાથમાંથી હથિયારો અને અંકુશો પણ છૂટી પડતાં હતાં.^{૪૫} વળી મહાવત વિનાના થયેલા ઢેલકાએક હાથીઓ ગર્જના કરીને ચારે બાજુ સામસામા આવી જતા હતા અને વીખરાઈ ગયેલાં વાદળાંની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા.^{૪૬} પોતાના પર મરણ પામેલા અથવા હાથમાંથી હથિયાર છૂટી પડી પૃથ્વી પર પડેલા ઢેલકાએક યોદ્ધાઓને ઈચ્છી લઈ જતા

હાથીઓ બાણે બીજ હાથીઓને એવા અસમર્થ^{૪૦}
હોય તેમ, ફાવે તે દિશાઓમાં જવા લાગ્યા
હતા.^{૪૧} તે સમયના યુદ્ધમાં તોમર, ઋષ્ટિ અને
ફરસીઓથી ધાયલ થયેલા તથા ધાયલ થતા ઢેટલા
એક હાથીઓ કુઃખની ચીસો પાડીને રણભૂમિ પર
ઢળી પડતા હતા.^{૪૨} તે હાથીઓનાં પર્વત સમાન
શરીરો ચારે બાજુ પૃથ્વી પર પછડાતાં હતાં,
તેથી કરીને રણભૂમિ ધ્રુજ ઊઠતી હતી તથા
ગાજ ઊઠતી હતી.^{૪૩} મહાવતો અને પતાકાઓ
સહિત મરણ પામેલા તે હાથીઓને લીધે એ રણ-
ભૂમિ ચારે બાજુ છવાયેલા પર્વતોની પેઠે શોભતી
હતી.^{૪૪} એ રણમાં રથીયોદ્ધાઓએ હાથી પર
બેઠેલા મહાવતોને ભક્ષિતતાનાં બાણોનો પ્રહાર
કર્યો હતો અને તેમનાં હૃદય ચીરી નાખી તેમને
પૃથ્વી પર પાડી દીધા હતા. આથી તેમના
હાથમાંથી અકુશો અને તોમરો છટી પડ્યાં
હતાં.^{૪૫} વળી નારાયણોથી ધાયલ થયેલા
ઢેટલાએક હાથીઓ કૌંચપક્ષીની પેઠે ચીસો પાડતા
હતા અને પોતાના તથા પારકા યોદ્ધાઓને છૂંદી
નાખી દશે દિશાઓમાં નાસભાગ કરતા હતા.
ત્યાં હે રાજન! હાથી, ઘોડા, રથ અને યોદ્ધાઓનાં
શરીરના ઢોગોથી વ્યાપ્ત થયેલી તે રણભૂમિ માંસ
અને લોહીના કાલ્પવાળી યર્થ ગર્થ હતી.^{૪૬, ૪૭}
ત્યાં હાથીઓએ દંતુશોથી જીંચકીને ઉછાળેલા
મહારથીઓના રથોમાં ઢેટલાએક પૈડાંવાળા રથો
હતા અને ઢેટલાએક પૈડાં વિનાના યર્થ પડ્યા
હતા.^{૪૮} રથીયોદ્ધા વિનાના રથો, સવાર વિનાના
ઘોડાઓ તથા માર્યા ગયેલા મહાવતોવાળા હાથી-
ઓ ભયાતુર યર્થને દિશાઓમાં મરણમાં આવે
ત્યાં જતા હતા.^{૪૯} તે યુદ્ધ એટલું બધું તુમુલ
યર્થ પડ્યું હતું કે, તેમાં કંઈ જ બચાવું ન હતું;
અને તેથી જ તે યુદ્ધમાં પિતા પુત્રને મારી નાખતો
હતો તથા પુત્ર પિતાને મારી નાખતો હતો.^{૫૦}

સળગતા દાંવાનળથી વ્યાપ્ત થયેલા મહાન વૃક્ષોની
પેઠે ઢવળ લાલ રંગના થયેલા યોદ્ધાઓ તે રણ-
ભૂમિ પર લોહીના કાલ્પમાં ધૂંટી સુધી ખૂંચી
જતા હતા.^{૫૧} યોદ્ધાઓનાં વસ્ત્રો, ઠવચો, છત્રો
અને પતાકાઓ ઢવળ લોહીથી જ છંટાયેલાં
દેખાતાં હતાં, તેથી સર્વ સ્થળે લાલ લાલ જ
એવામાં આવતું હતું.^{૫૨} આમતેમ પુનરાવૃત્તિ
કરી ધૂમતા રથોની નેમિઓ (અધારાઓ) તે
રણભૂમિ પર મરણ પામી પડેલા ઘોડાઓ, રથીઓ
અને પાળાઓના ઢોગોને ચૂરેચૂરા કરી નાખતી
હતી.^{૫૩} ત્યાં હાથીઓના સમુદાયરૂપ વેગનાળો,
મરણ પામેલા યોદ્ધાઓરૂપ શેવાળવાળો અને
રથોના સમૂહોરૂપ ભયંકર ધૂમરીઓવાળો તે
સૈન્યરૂપ સાગર અતિશય શોભી રહ્યો હતો.^{૫૪}
વિજયરૂપ ધનની ઇચ્છા રાખનારા યોદ્ધાઓરૂપ
વહાણવદીઓ તે સૈન્યસાગરમાં પોતાનાં વાહનો-
રૂપ મોટી નૌકાઓથી પ્રવેશ કરી ફૂંધી જતા હતા,
છતાં પણ તેઓ ગભરાટ પામતા નહોતા.^{૫૫}
સુંદર નિશાનવાળા તે યોદ્ધાઓ બાણોની વૃષ્ટિથી
ઢકાર્ય ગયા હતા; છતાં પણ તેમનામાંનો એક
પણ પોતાના મૂળ સ્વરૂપથી બ્રહ્મ યર્થ મોહ
પામ્યો ન હતો. (અર્થાત્ કાર્કની પણ સુખ-
શોભા જીતરી ગઈ ન હતી.)^{૫૬} એ પ્રમાણે ઘેર
સ્વરૂપવાળું તે ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું;
ત્યારે દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓને મોહ પમાડી યુધિષ્ઠિર
તરફ ધસી જતા હતા.^{૫૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્જત સંસ્કૃત-વધપર્વમાં
‘સૈન્યોનો કન્ધારશાણ’ નામનો અધ્યાય ૨૦ મો સમાય

અધ્યાય ૨૧ મો

આ તે દ્રોણ કે સાક્ષાત્ કાળ ?

॥ સત્ત્વ ઉવાચ ॥

તવો યુધિષ્ઠિરો દ્રોણં દૃષ્ટ્વાન્તિક્ષ્ણપાગતમ્ ।

મહતા શ્રવણે પ્રત્યગ્રહ્ણાદમીતવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી . દ્રોણાચાર્યને

સભગ પોતાની પાસે આવેલા જોઈને યુધિષ્ઠિ-
રાજ મોટી બાણવૃષ્ટિ કરી નિર્ભયની પેઠે તેમની
સામા થયા. જમ મહાન ગજવરને પકડવા
આવેલા સિંહને જોઈ બીજા હાથીઓ ઢાલાહલ
કરી મૂકે, તેમ યુધિષ્ઠિરને પકડવા આવેલા દ્રોણ-
આર્યને જોઈને યુધિષ્ઠિરના સૈન્યના યોદ્ધાઓએ
ઢાલાહલ કરી મૂક્યો.^{૧૨} દ્રોણને જોઈને સત્ય-
પરાક્રમવાળો શૂરો સત્યજિત્ પણ યુધિષ્ઠિરનું
રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી આચાર્યની સામે ધસી
ગયો.^{૧૩} તે સમયે તે દ્રોણાચાર્ય અને સત્યજિત્
એ બન્ને મહાબળિયાઓ ઈંદ્ર અને બલિરાજની
પેઠે તે સૈન્યને બળભળાવી દઈને યુદ્ધ કરવા
લાગ્યા.^{૧૪} ત્યાં પરમ અક્ષવિદ્યાને દર્શાવતા,
સત્યપરાક્રમવાળા મહાધનુર્ધર સત્યજિતે તીક્ષ્ણ
અગ્રભાગવાળાં બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી
નાખ્યા.^{૧૫} વળી તેણે એમના સારથિને સાક્ષાત્
કાળ જતાં સર્પ સરખાં ઝેરી પાંચ બાણો માર્યાં,
એટલે તે સારથિ મૂરછાવશ થયો.^{૧૬} પછી એક-
દમ બીજાં દશ બાણો મૂકીને એણે તેમના
ઘોડાઓને પણ વીંધી નાખ્યા. એટલું જ નહિ,
પણ તેણે કોયપૂર્વક બીજાં દશ દશ બાણો
મૂકીને તેમના પૃથ્વરક્ષકને તથા સારથિને પણ
વીંધી નાખ્યા.^{૧૭} વળી મંડલાકાંઠે ક્રીને સેનાના
મોખરામાં ધૂમી રહેલા એ સત્યજિતે ક્રોધ કરીને
શત્રુસંહારી દ્રોણના ધ્વજને પણ છેદી નાખ્યો.^{૧૮}
યુદ્ધમાં તે શત્રુના આ ચરિત્રને જોઈને શત્રુદમન
દ્રોણાચાર્યે મનમાં સમયને યોગ્ય વિચાર કર્યો.
(‘હે આને તો મારવો જ પડશે.’)^{૧૯} પછી
આચાર્યે મર્મને, બેદી નાખનારાં દશ તીક્ષ્ણ
બાણોથી સત્યજિતને વીંધી નાખ્યો અને તુરંત જ
બાણ સહિત તેના ધનુષ્યના કકડા કરી નાખ્યા.^{૨૦}
પણ હે રાજન! તે પ્રતાપી સત્યજિતે તત્કાળ
બીજું ધનુષ્ય હડાવ્યું અને કંકપક્ષીનાં પીંછાં

વાળાં ત્રીસ બાણો મૂકીને દ્રોણને પ્રહાર કર્યો.^{૨૧}
એ રીતે ત્યારે યુદ્ધમાં સત્યજિત્ બાણો દ્રોણા-
ચાર્યને ગળી જતા હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો
હતો. એ જોઈને પાંચાલવંશના વૃક તીક્ષ્ણ સેા
બાણોનો પ્રહાર કરી દ્રોણને દૂભવી નાખ્યા.^{૨૨}
હે રાજન! એ પ્રમાણે મહારથી દ્રોણને યુદ્ધમાં
બાણો વડે ઢંકાઈ ગયેલા જોઈને પાંડવો હર્ષની
કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા અને પોતાનાં વજ્રોને
હડાડવા લાગ્યા.^{૨૩} વળી હે રાજન! પરમ
ક્રોધાયમાન થયેલા બળવાન વૃકે દ્રોણાચાર્યને
છાતીમાં સાઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, તે ધણું
આશ્ચર્ય જન્મ્યું થયું હતું.^{૨૪} એ રીતે બાણવૃષ્ટિથી
ઢંકાઈ ગયેલા મહારથી અને મહાવેગવાન દ્રોણા
ચાર્યે ક્રોધથી ડોળા ફાડીને વેગ વધારી મૂક્યો.^{૨૫}
ત્યારે દ્રોણે સત્યજિતનું તથા વૃકનું ધનુષ્ય કાપી
નાખીને બીજાં છ બાણો વડે સારથિ અને
ઘોડા સહિત વૃકને હણી નાખ્યો.^{૨૬} એટલે પછી
સત્યજિતે ઘણા વેગવાળું બીજું ધનુષ્ય લીધું
અને બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને અને તેમના
સારથિ, ઘોડા તેમ જ ધ્વજને વીંધી નાખ્યા.^{૨૭}
એ પ્રમાણે તે યુદ્ધમાં પાંચાલવંશના તે સત્ય-
જિતે દ્રોણાચાર્યને અત્યંત પીડિત કર્યો, તે
આચાર્યથી સંધું ગપ્પું નહિ. તેથી સત્યજિતને
નાશ કરવા માટે તેમણે સત્તર બાણો છોડવા
માંડ્યાં.^{૨૮} આચાર્યે હજારો બાણો વરસાવીને
સત્યજિતના ઘોડાઓને, ધ્વજને, ધનુષ્યમુદ્રિને,
પૃથ્વરક્ષકને અને સારથિને છાઈ દીધો.^{૨૯} વળી તે
વારંવાર તેના ધનુષ્યને છેદી નાખતા લાગ્યા.
આમ છતાં પરમ અમરુરણ સત્યજિત્ લાલ
રંગના ઘોડાવાળા તે આચાર્યની સામે લડી જ
રહ્યો હતો. આમ તે મહાસંઘામમાં સત્યજિતને
અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો જોઈને આચાર્યે અર્ચનું દ્રા-
કાર બાણ મૂકી તે મહાત્માનું મસ્તક કાપી નાખ્યું.

પાંચાલોનો શ્રેષ્ઠ મહારથી સન્યજિત્ આમ ન્યારે
યુદ્ધમાં માર્યો ગયો, ત્યારે દ્રોણથી ત્રાસ પામેલો
યુધિષ્ઠિરાજ થોડા દોડાવીને ત્યાંથી નાસ્તી
ગયો.^{૨૦-૨૨} તેવામાં યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરવા
ઇચ્છતા પાંચાલો, દેકયો, મત્સ્યો, વેદિઓ,
હાણો અને દાસલો દ્રોણાચાર્યને ઝેરને ધરી
આવ્યા.^{૨૩} પણ અગ્નિ જેમ રૂના ઢગનો નાશ
કરે, તેમ શત્રુઓના સમુદાયનો સંહાર કરનારા
તે આચાર્ય યુધિષ્ઠિરને પકડવાની ઇચ્છાથી એ
સૈન્યોનો સંહાર કરવા લાગ્યા.^{૨૪} એ રીતે તેમને
વારંવાર સૈન્યોનો ધાણ કાઢતા ઝેરને, વિરાટ
રાજનો નાનો ભાઈ શતાનીક ત્યાં ચડી આવ્યો.
ત્યાં આવી, સૂર્યનાં કિરણો જેવાં ચક્રચક્રતાં અને
સરાણુ પર ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં છ બાણો
વડે તેણે સારથિ તથા થોડા સાથેના દ્રોણને
વીંધી નાખ્યા અને અત્યંત ગર્જના કરી મૂછી.
આમ કુહર કામ કરી બતાવવાની ઇચ્છાથી
ભયંકર પરાક્રમ કરી રહેલા તે શતાનીકે સેંકડો
બાણો વડે મહારથી દ્રોણને ઢાંધી દીધા.^{૨૫-૨૭}
ત્યાં તો આચાર્ય અતિશય ગર્જના કરી રહેલા
તે શતાનીકના કુંડળસહિત મસ્તકને કુરુજાતિના
બાણ વડે ધડથી જુદું પાડી દીધું. આ ઝેરને
સર્વ મત્સ્યયોદ્ધાઓ ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યા.^{૨૮} એ
રીતે મત્સ્યયોદ્ધાઓ પર વિજય મેળવીને દ્રોણ-
આચાર્ય ચેદી, કશ્પ, દેકય, પાંચાલ, સંજય અને
પાંડવયોદ્ધાઓને પણ વારંવાર જીતવા માંડ્યા.^{૨૯}
વનને બાળી રહેલા અગ્નિને ઝેરને જેમ વનચરો
કંપી ઊઠે, તેમ ક્રોધાયમાન થઈ સૈન્યોનો સંહાર
કરી રહેલા એ વીર દ્રોણને ઝેરને સંજયયોદ્ધા-
ઓ કંપી ઊઠ્યા.^{૩૦} હાથમાં ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈને
ઝપાટામેર બાણો છોડતા અને એમ શત્રુઓનો
સંહાર કરી રહેલા તે આચાર્યની પ્રત્યંચનો
ટંકાર સર્વ દિશાઓમાં સંભળાતો હતો.^{૩૧}

તેમનાં બાણોએ હાથી, થોડા, પાળા, રથી અને
હાથીસવારોનો દાટ વાળી દીધો હતો; કારણ કે
તેઓ ચાલાક હાથવાળા આચાર્ય પાસેથી છૂટીને
ધણાં ભયંકર થઈ જતાં હતાં.^{૩૨} શ્રીધમન્તુના
અંતમાં અતિશય ગર્જના કરતો મેઘ જેમ વાયુ-
ના ઝપાટા સાથે પથ્થર સમાન વૃષ્ટિ કરે છે, તેમ
શત્રુઓને ભય ઉપજાવતા તે આચાર્ય બાણોની
વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા.^{૩૩} પોતાના મિત્રોને અભય
અપાવતા તે મહાધનુર્ધર, બળવાન અને શરવીર
આચાર્ય પાંડવસૈન્યને બળભળાવી મૂછીને સર્વ
દિશામાં ધૂમવા માંડ્યું.^{૩૪} અમિત તેજવાળા તે
દ્રોણાચાર્યનું સુવર્ણથી મટેલું ધનુષ્ય વાદળમાં
ઝગકતી વીજળીની પેઠે સર્વ દિશાઓમાં અમારા
જેવામાં આવતું હતું.^{૩૫} હે ભારત ! યુદ્ધમાં તે
એટલા બધા એસથી ધૂમી રહ્યા હતા કે તેથી
તેમના ધ્વજ પર હિમાલયના શિખર સમાન
આકારવાળી સુંદર વેદિકા અમારા જેવામાં
આવતી હતી.^{૩૬} દેવદાનવોથી પૂજયેલા વિધ્યુએ
જેમ પૂર્વકાળમાં દેવોનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું
હતું, તેમ દ્રોણાચાર્યે ત્યારે પાંડવસૈન્યનું મહા-
નિકંદન કાઢી નાખ્યું હતું.^{૩૭} શરવીર, સત્ય
વાણીવાળા, બુદ્ધિમાન, બળવાન, સત્યપરાક્રમી
અને મહાપ્રતાપી તે દ્રોણાચાર્યે તે રણભૂમિ
પર ખીલણેને ત્રાસ ઉપજાવે તેવી ભયંકર નદી
ચલાવી મૂછી હતી. તે નદી પ્રલયકાળ સમાન રોદ્ર
હતી, કવચોરૂપ તરંગવાળી હતી, ધન્યોરૂપ
ધૂમરીઓવાળી હતી, મનુષ્યોરૂપ કાંઠાઓને તોડી
પાડનારી હતી, હાથી અને થોડાઓરૂપ મોટા
ઝૂડોવાળી હતી અને તલવારોરૂપ માછલાંવાળી
હતી. તે તરની કંઠણ હતી, વીરપુરોનાં હાડકાં-
રૂપ રેતીવાળી હતી, મહાભયંકર હતી અને
ભેરી, યુરજ આદિ વાદ્યોરૂપ કાયબાઓવાળી
હતી. તે દાલ અને કવચોરૂપ નાનાં હોડકાંવાળી

હતી અને ડેશરૂપ શેવાળ તથા લીલા ધાસના બેટવાળી હતી. તે બાણેરૂપ પ્રવાહવાળી, ધનુષ્ય-રૂપ ઝરણવાળી અને જીભાગ્રરૂપ સર્પોવાળી હતી. તે રણભૂમિ ઉપર વહેતી હતી, તીવ્ર હતી અને કૌરવો તથા સુંબ્યોને તાણી જતી હતી. તે નદીમાં મનુષ્યોનાં મસ્તકોરૂપ પથ્થર હતા, શક્તિઓરૂપ માછલાં હતાં, ગદાઓરૂપ તરાપા હતાં, પાષાડીઓ તથા વસ્ત્રોરૂપ ફીણ હતાં અને વીખરાઈ પડેલાં આંતરડાંરૂપ સર્પો હતા. તે નદી વીરપુરુષોને ધસડી જતી હતી, માંસ અને લોહીના કાઢવવાળી હતી અને મહા-ઉચ્ચ હતી. તેમાં હાથીઓરૂપ મોટા ઝૂંડો હતા અને ધન્યોરૂપ મોટાં વૃક્ષો હતાં. ક્ષત્રિ-યોને હુઆડનારી, કૂર ચોદાઓનાં શબોથી ભરેલી, ઘોડેસવારોરૂપ મગરમચ્છવાળી, જીતરી ન શકાય તેવી, કાળ સન્ન્યુષ્ઠ નારી અને રાક્ષસો-નાં ટાળાંથી, સેવાયેલી તે નદી કૂતરાં, સિયાળવાં વગેરે માંસાહારી પ્રાણીઓથી જીભરાતી હતી. તે ચારે બાજુ મહાભયંકર રાક્ષસોને આશ્રયરૂપ થઈ પડી હતી.^{૩૮-૪૫} એ રીતે સાક્ષાત્ કાળની પેઠે સૈન્યોનો નાશ કરી રહેલા તે મહારથી આચાર્ય પર યુધિષ્ઠિર વગેરે યોદ્ધાઓ ચોતરફથી ચડી આવ્યા.^{૪૬} તે રાજવીરોએ એકત્ર થઈ તેમને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા, તેથી જીવનને તપાવી રહેલો સૂર્ય ચારે બાજુ ઠિરણથી ઘેરાયેલો હોય તેમ, તે શોભના લાગ્યા.^{૪૭} તે સમયે તમારા પક્ષના રાજાઓ અને રાજપુત્રો પણ આયુધો ઉગ્રામીને તે રક્ષા મહાધનુર્ધર આચાર્યનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની ચારે બાજુ વીંટળાઈ ગયા.^{૪૮} પછી શિષ્ય-ડીએ દ્રોણાચાર્યને નમેલાં પર્વવાળાં પાંચ બાણો-નો, ક્ષત્રવર્મોએ વીસ બાણોનો, વસુદાને પાંચ બાણોનો, ઉત્તમોજએ ત્રણ બાણોનો, ક્ષત્રદેવે સાત બાણોનો, સાત્યકિએ સો બાણોનો, યુધામન્યુએ

સાઠ બાણોનો, યુધિષ્ઠિરે બાર બાણોનો, ધૃષ્ટદ્યુમે દશ બાણોનો અને ચૈકિતાને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૯-૫૧} એટલે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા દ્રોણાચાર્યે મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે રથીઓના સૈન્યનું ઉલ્લ-ધન કરીને દબસેનને રણમાં ઢોળી પાડ્યો.^{૫૨} પછી નિર્ભયની પેઠે તે એકદમ યુધિષ્ઠિરાજ પાસે પહોંચી ગયા અને ત્યાં તેમણે યુદ્ધ કરી રહેલા ક્ષેત્રરાજને નવ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. એથી તે મરણ પામી રથ પરથી પડી ગયો.^{૫૩} વળી સર્વ સૈન્યના મૃત્યુમાં આવીને સર્વ દિશાઓમાં ધૂમી રહેલા તે આચાર્ય તે સમયે જાણતા બીજાઓનું રક્ષણ કરતા હતા, પણ તેમને પોતાને બીજાઓના રક્ષણની જરૂર ન હતી.^{૫૪} પછી તેમણે શિષ્યડી-ને બાર બાણોથી તથા ઉત્તમોજને વીસ બાણોથી પ્રહાર કર્યો અને એક ભદ્રહાણુથી તેમણે વસુ-દાનને યમલોકમાં મોકલી દીધો.^{૫૫} વળી ક્ષત્ર-વર્મોને એક બાણોથી તથા સુદક્ષિણને છવ્વીસ બાણોથી વીંધી નાખી તેમણે એક ભદ્રહાણુનો પ્રહાર કરી ક્ષત્રદેવને રથની બેઠક પરથી ગમડાવી પાડ્યો.^{૫૬} પછી યુધામન્યુને ચોસઠ બાણોથી તથા સાત્યકિને ત્રીસ બાણોથી વીંધી નાખીને દ્રોણાચાર્યે સત્તર યુધિષ્ઠિર સામે ધસારો કર્યો.^{૫૭} તે વેળા રાજશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ઝડપી ઘોડાઓને ઢોડાવી પોતાના ચુરુ પાસેથી નાસી ગયા, એટલે તુરત જ પાંચાલોને નામનો વીર યોદ્ધો દ્રોણ સામે આવી જીતો રહ્યો.^{૫૮} પણ દ્રોણાચાર્યે તેને ધનુષ્ય, ઘોડા અને સારથિ સહિત મારી નાખ્યો. એટલે તે મરણ પામી આકાશમાંથી ખરતા તારાની પેઠે રથ પરથી રણભૂમિ પર ઢળી પડ્યો.^{૫૯} આમ પાંચાલોનો તે યશસ્વી રાજપુત્ર ન્યારે માર્યો ગયો, ત્યારે તે રથને 'દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો.' એવો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો.^{૬૦} ત્યારે પાંચાલો, મત્યો અને ડકયો અત્યંત દ્રાપાકમાન થઈ ગયા, પણ

બળવાન દ્રોણાચાર્યે તે સર્વ પાંડવ-સંજય યોદ્ધાઓને ગભરાવી દીધા. ^{૧૧} વળી કૌરવોથી વીંટાચેલા દ્રોણાચાર્યે તે યુદ્ધમાં સાત્ત્વિક, ચેકિતાન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી, વાધંક્ષેમિ, ચૈત્રસેનિ, સેનાબિંદુ અને સુવર્ચસ, આ સૌ યોદ્ધાઓને તેમ જ બુદ્ધા બુદ્ધા દેશના રાજાઓ એવા બીજા અનેક યોદ્ધાઓને જીતી લીધા. ^{૧૨, ૧૩} હે રાજન! એ પ્રમાણે તે મહારણમાં જય મેળવીને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ ચારે બાજુ નાસભાગ કરતા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓના સંહાર કરવા મંડી પડ્યા. ^{૧૪} હે ભારત ! મહાત્મા દ્રોણ એ રીતે જ્યારે સંહાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ઇંદ્રથી સંહારાતા દાનવોની પેઠે પાંચાલ, કેકય અને મત્સ્યયોદ્ધાઓ ઢૂંચ રહ્યા હતા. ^{૧૫}

ઈતિ શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમ સંસ્કારપર્યવર્તમાં 'દ્રોણનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૨૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨મો

કર્ણ અને દુર્યોધનની વાતચીત

॥ કૃતત્ત્વ ઉવાચ ॥

મારદ્વાજેન મમેપુ પાંડવેષુ મહામૃધે ।

પાંચાલેષુ ચ સર્વેષુ કશ્ચિદન્યોડમ્પવર્તત ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! તે મહાન યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય પાંડવોના સૈન્યમાં ભંગાણ પાડ્યું, તે વખતે બીજા કયો પુરુષ તેમની સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો ? ^૧ બધા ભલે નાસી બચ, છતાં પણ જે પુરુષ ક્ષત્રિયોના યશ કરનારી, કાયર પુરુષોએ નહિ સેવેલી અને મહાન પુરુષોએ સેવેલી આર્યબુદ્ધિનો આશ્રય કરીને યુદ્ધમાંથી પાછો ન હો, તે શરૂ પુરુષ વીરનરમાં સુખ્ય છે. અહો ! ઘણી આશ્ચર્યની વાત છે કે, એ પાંડવસૈન્યમાં તેવો કોઈ પણ પુરુષ નહોતો કે જે દ્રોણાચાર્યને જીએલાં જોઈ ત્યાંથી પાછો ન હો ^{૨, ૩} હે સંજય ! બગાસાં ખાતા વાધના જેવા, મદગળતા માતંગ જેવા, પ્રાણોને હાથમાં રાખીને પણ યુદ્ધમાં સંજય

રહેનારા, તરફતરેહનાં યુદ્ધ કરનારા, મહાન ધનુર્ધોરી, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સમા, શત્રુઓનો બચ વધારનારા, કૃતજ્ઞ, સત્યમાં આસક્ત અને દુર્યોધનનું હિત ઇચ્છનારા એ શરૂવીર દ્રોણાચાર્યને તે સૈન્યમાં જીએલાં જોઈને કયા કયા શરૂવીર પુરુષો યુદ્ધ કરવા પાછા ફર્યા ? આ તું મને કહે. ^{૪-૧}

સંજય બોલ્યો : સિંધુ નદીના મહાવેગમાં જેમ વહાણો વેગમાં તણાઈ બચ છે, તેમ દ્રોણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અને તત્કાળ પ્રાણોના નાશ કરનારાં બાણોના વેગથી પાંચાલો, પાંડવો, મત્સ્યો, ચૈદિ, સંજયો અને કેકયયોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં ચક્ષિત થઈ તણાવા લાગ્યા. એ જોઈને કૌરવો સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને અનેક પ્રકારનાં વાદિનો વગાડવા લાગ્યા. વળી તેઓ શત્રુઓના રથ, હાથી અને પાળાઓને ચારે બાજુથી સારી રીતે રોકવા લાગ્યા. ^{૭-૮} એ વેળા, સૈન્યના મધ્યમાં રહેલો તથા પોતાના ત્રિશાસ્ત્ર માણસોથી વીંટાચેલો રાજા દુર્યોધન તેમને જોઈને હર્ષમાં આવી ગયો અને મંદહાસ્ય કરી કર્ણને આમ કહેવા લાગ્યો. ^{૧૦}

દુર્યોધન બોલ્યો : હે રાધાપુત્ર ! તું જો તો ખરે ! આ પાંચાલયોદ્ધાઓને દ્રોણાચાર્યનાં બાણોએ કેવા હાંધી કાઢ્યા છે ! સિંહ જેમ વનના મૃગોને ત્રાસ પમાડે, તેમ દહ ધનુષ્યવાળા દ્રોણે તેઓને ત્રાસ પમાડ્યો છે. ^{૧૧} મહાન વાયુ જેમ વૃક્ષોને ભાંગી નાખે છે, તેમ દ્રોણાચાર્યે તેમને ભાંગી નાખ્યા છે. તેથી તેઓ કદી પણ પુનઃ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરશે નહિ, એમ હું માતું છું. ^{૧૨} મહાત્મા દ્રોણે સોનેરી મોઢિયાંવાળાં બાણોથી તેમને ઝેટલા બધા પીડી નાખ્યા છે કે, તેથી તેઓ આકુળવ્યાકુળ થઈ અનેક માર્ગે નાસાનાસ કરે છે. ^{૧૩} વળી કૌરવોએ તથા મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે ઘેરી લીધેલા આ પાંચાલયોદ્ધાઓ તથા બીજાઓ પણ આગથી ઘેરાયેલાં હાથીઓની પેઠે ટોળાં વળી

ગાળાકારે ઊભા છે.^{૧૪} ખરેખર, તેઓ આ સમયે શ્રમરોની પેઠે આચાર્યનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી વ્યાપ્ત થયા છે અને તેથી જ નાસી જવા તત્પર થઈ એકબીજાની બાજુમાં ભરાઈ રહ્યા છે.^{૧૫} હે કર્ણ ! જે તો ખરે ! આ મહાક્રોધી ભીમસેન પોતાના રક્ષક-પાંડવ તથા સંજયચોદ્ધાઓ વિનાનો એકલો થઈ ઊભો છે. મારા ચોદ્ધાઓ તેને ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યા છે. આ ઝેરને મને ધણું જ આનંદ થાય છે.^{૧૬} અવશ્ય આજ આ પાંડુપુત્ર કુર્ણુદિ ભીમસેન, સુમત્ર લોકને દ્રોણમય દેખે છે અને રાજ્ય તથા જીવિતથી નિરાશ થઈ ગયો છે.^{૧૭}

કર્ણ, બોલ્યો : હે પુરુષવ્યાધ્ર ! આ મહા-બાહુ ભીમસેન જ્યાં સુધી જીવતો છે, ત્યાં સુધી તે કદી પણ યુદ્ધનો ત્યાગ કરે તેમ નથી; તેમ જ આ સિંહનાદોને સહી લેશે નહિ.^{૧૮} વળી પાંડવો યુદ્ધમાંથી પાછા હડે, એમ હું તો માનતો જ નથી; કારણ કે તેઓ શૂરા, બળવાન, અસ્રકુશળ અને યુદ્ધ કરવામાં મદોનમત છે.^{૧૯} વળી ઊર, અગ્નિ, જુગાર અને વનવાસ વગેરે કુખ્યોતું રમરણ કરી રહેલા એ પાંડવો યુદ્ધનો કદી પણ ત્યાગ કરશે નહિ, એમ હું નિશ્ચય માનું છું.^{૨૦} મહાન જીજ્ઞાસુ તથા અમાપ તેજવાળો આ કુંતાપુત્ર ભીમસેન જ્યારે યુદ્ધ કરવા મચી પડશે, ત્યારે આપણા સારા સારા મહારથીઓને મારી નાખશે.^{૨૧} વળી તે વેળા એ ભીમસેન તલવાર, ધનુષ્ય, શક્તિ, ઘોડા, હાથી, પાળા, રથ અને છેવટે લોહાની લાકડીઓથી પણ આપણા સૈન્યમાં અસંખ્ય ચોદ્ધાઓનો સંહાર કરશે.^{૨૨} સાત્યકિ વગેરે મહારથીઓ તથા પાંચાલ, કંકય, મત્સ્ય તથા ત્રિશેષે કરીને શરા, બળવાન અને પરાક્રમી એવા પાંડવમહારથીઓ તે ભીમસેનને અનુસરે છે. દાપાયમાન થયેલા ભીમસેન જ્યારે પ્રેરણા કરશે, ત્યારે તેઓ પણ આપણા સૈન્યનો સંહાર

કરી નાખશે.^{૨૩, ૨૪} જે વાદળો જેમ સૂર્યની રક્ષા કરે છે, તેમ તેઓ પણ અત્યારે ભીમનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે અને ચોતરફથી દ્રોણાચાર્ય સામા ચડી રહ્યા છે.^{૨૫} જે આપણા તરફથી રક્ષા કરવામાં નહિ આવે, તો મરણ પામવા ઇચ્છતાં પતંગિયાં જેમ દીવાને અસ્થિર કરી મૂકે છે, તેમ એકત્ર થયેલા તેઓ નિયમિત વ્રતવાળા દ્રોણને ગમરાવી નાખશે.^{૨૬} ખરેખર, તેઓ બધા અસ્ર-કુશળ છે અને દ્રોણ જવાને પણ અટકાવવાને પૂરા છે. માટે હું માનું છું કે, આ સમયે દ્રોણના પર મોટા ભોળે આવી-પડ્યો છે.^{૨૭} માટે ચાલો, આપણે બંન્ના જ્યાં દ્રોણ ઊભા છે, ત્યાં જઈ જઈ પહોંચીએ; એટલે વરુઓ જેમ મોટા હાથીને ન મારી બચ, તેમ તેઓ નિયમિત વ્રતવાળા દ્રોણને ન મારી બચ.^{૨૮}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! કર્ણનું એ વચન સાંભળીને રાજ કુર્યેધન પોતાના ભાઈઓ સાથે જ્યાં આગળ દ્રોણાચાર્યનો રથ હતો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.^{૨૯} ત્યાં તો દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી અનેક પ્રકારના રંગવાળા ઘોડાઓ પર ચડી આવેલા પાંડવોનો મહાન દોહાહલ મચી રહ્યો હતો.^{૩૦}

હવે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન સરામકવચપર્વમાં 'દ્રોણ' શબ્દ નામનો અપ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩ મો

ઘોડા, દેવજ આદિનું વર્ણન

॥ ઇતરૂ ઉવાચ ॥

સર્વેપામેવ મે વૃદ્ધિ રચચિદ્ધાનિ સંજય ।

યે દ્રોણમમ્પવતેન્ત કુદ્ધા મીમપુરોગમાઃ ॥ ૧ ॥

ધુતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! ભીમસેન વગેરે જ ચોદ્ધાઓ ક્રોધાયમાન થઈ દ્રોણ પર ચડી આવ્યા હતા, તે બાના રથોતું, ઘોડાઓનું તથા ધન્યોતું તું મારી પાસે વર્ણન કર.^૧

સંજય બોલ્યો : ભીમસેન ન્યારે રીંછના જેવા રંગવાળા ઘોડાઓ દોડાવીને દ્રોણ પર ચડી આવ્યો, ત્યારે તે ઝેરને રૂપેરી રંગના ઘોડાઓવાળો શરવીર સાત્યકિ પણ ત્યાં ચડી આવ્યો.^૧ ત્યારે દુરાધર્મ યુધામન્યુ કોંઠાવિષ્ઠ થઈને પોતે જ પોતાના કાખરચીતરા રંગના ઘોડાઓને ઘણી ઝડપથી દોડાવતો દોડાવતો દ્રોણના રથ સામે આવી પહોંચ્યો.^૨ ત્યારે કમ્પૂતરના રંગના તથા સુવર્ણના અલંકારવાળા તેમ જ ઘણી ઉતાવળી ચાલના ઘોડાઓ લઈને પાંચાલરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ ત્યાં ચડી આવ્યો હતો.^૩ ત્યારે પોતાના પિતાનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો, નિયમિત વ્રતવાળો ક્ષત્રધર્મા પણ પોતાના પિતાને ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિનો લાભ થાય એમ ઇચ્છીને લાલ કમળ જેવા રંગના ઘોડાઓને લઈ ત્યાં ધાઈ આવ્યો હતો.^૪ ત્યારે શિખંડીનો પુત્ર ક્ષત્રદેવ કમળનાં પાંદડાં સમાન રંગવાળા, નિર્ભજ નેત્રવાળા અને સારી રીતે શણગારેલા ઘોડાઓને પોતે બેઠે જ દોડાવતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો.^૫ ત્યારે કાંબોજદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા પોપટનાં પીછાં સમાન રંગવાળા મુંદર ઘોડાઓ રથમાં બેઠેલા નકુલને વહેતા વહેતા તમારા પક્ષના ચોદ્ધાઓ સામે ધસી આવ્યા.^૬ ત્યારે દે ભારત ! મેઘ સમાન સ્થામ રંગના ઘોડાઓ ઉત્તમોજને વહેતા હતા. એ ઉત્તમોજ કોંઠાયમાન થયેલા અસહ્ય દ્રોણાચાર્યનું લક્ષ્ય કરીને યુદ્ધ માટે આવ્યો હતો.^૭ ત્યારે તેતર સમાન કાખરા રંગના વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓ ઉગામેલા આયુધવાળા સહદેવને એ તુલ્ય યુદ્ધમાં વહી રહ્યા હતા.^૮ હાથીદાંત જેવા ઘોળા રંગના, કાળા વાળવાળા અને વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓએ ત્યારે પુરુષવ્યાઘ્ર યુધિષ્ઠિરાજને એ યુદ્ધમાં દાખલ કર્યા હતા.^૯ ત્યારે તે યુધિષ્ઠિરાજની પાછળ, સોનેરી ઉત્તમ ગ્હોથી

દંકાયેલા તથા વેગમાં વાયુ સમા ઘોડાઓને લઈને સર્વ સૈન્યો પણ યુદ્ધ માટે ચડી આવ્યાં હતાં.^{૧૧} વળી રાજ યુધિષ્ઠિર પછી તુરત જ પાંચાલદેશનો રાજ દ્રુપદ હતો. તે સુવર્ણમય છત્રવાળો હતો અને સર્વના રક્ષણ તથે રહ્યો હતો.^{૧૨} લલાટના મધ્યમાં રહેલા ઘોળા રંગના ચાંદલાવાળા તથા યુદ્ધમાં સર્વ બળતા શબ્દોને સહન કરનારા ઘોડાઓથી યુક્ત તે મહાધનુર્ધર દ્રુપદરાજ શાંત બધવાળો થઈને રાજ્યોના મધ્યભાગમાં રહ્યો હતો.^{૧૩} તેની પાછળ સર્વ મહાદ્રથીઓ સાથે વિરાટરાજ સત્તર ચાલતો હતો અને તેની પાછળ ઢેકયકુમારે, શિખંડી અને ધૃષ્ટકેતુ પોતપોતાનાં સૈન્યોથી વીંટાઈને ચાલતા હતા.^{૧૪} શત્રુઓનો સંહાર કરનારા એ વિરાટરાજના ઘોડાઓ પાટલિ-લતાના પુષ્પ સમાન (ગુલાબ સમાન) રંગવાળા હતા. તેઓ તેને રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા અને ઘણા સુશોભિત દેખાતા હતા. ત્યારે હળદર સમાન રંગવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા અને વેગવાન જેવા ઘોડાઓ વિરાટરાજના પુત્ર ઉત્તરને સત્તર લઈ જતા હતા. વળી સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળા, લાલ ધનવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા અને યુદ્ધમાં કુશળ જેવા પાંચિય ઢેકય-ભાઈઓ ઇંદ્રોણપ શ્રીડા જેવા લાલ રંગના ઘોડાઓ દોડાવી તથા કવચ ધારણ કરી, ત્યાં વરસતા મેઘોની પેઠે રણભૂમિ પર દેખાતા હતા. ત્યાં તુંબુરુએ આપેલાં માટીનાં કાયાં વાસણ સમાન જૂખરા રંગના દિવ્ય ઘોડાઓ અમિત તેજવાળા પાંચાલપુત્ર શિખંડીને રણભૂમિ તરફ ઇચ્છી જતા હતા. ત્યારે પાંચાલોના બાર હજાર મહારથીઓ પણ તે યુદ્ધમાં આવ્યા હતા. તેમાંથી છ હજાર તો શિખંડીની પાછળ ચાલતા હતા. ત્યાં દે રાજન્ ! શિશુપાલના પુરુષોમાં સિંહ સમા પુત્રને સારંગ નામના મૃગ જેવા શરીરે નિશાનવાળા

ઘોડાઓ રતતમાં ને રતતમાં યુદ્ધભૂમિ પર લઈ જતા હતા. વળી અતિશય બળથી ઉદય પામેલો, ચેદિમાં શ્રેષ્ઠ અને દુર્બળ એવો રાજા ધૃષ્ટકેતુ કાશ્યોજ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કાપરચીતરા રંગના ઘોડાઓ લઈને યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો હતો. ત્યાં કેકયદેશના સુકુમાર બૃહત્સેન રાજાને સિંધુદેશના પરાજના હુમાડા જેવા ભૂરા રંગના ઉત્તમ ઘોડાઓ રણમાં સત્વર જાંચછી જતા હતા. વળી સુંદર આંખોવાળા, કમળ સમાન રંગવાળા, બાહ્યલિંગ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને સારી રીતે શણગારેલા ઘોડાઓ શિખંડીના શૂરા પુત્ર નક્ષત્રેવને રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા. ત્યારે સુવર્ણના અંલકારથી ઢંકાયેલા અને ઘોળા તથા પીળા રંગના ઢગવાયેલા ઘોડાઓ શત્રુઓનું દમન કરનાર સેનામિત્ર રાજાને યુદ્ધ માટે લઈ જતા હતા. વળી ઘોળી કેશવાળી તથા રૂંવાળા તેમ જ આમડી, ગુદ્ધસ્થાન, નેત્ર, હોઠ તથા ખરીના ભાગમાં કાળા રંગના અને તેથી જ ક્રોચપક્ષી જેવા વર્ણવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ ત્યાં કાશીરાજ અભિભૂતા સુકુમાર, યુવાન અને મહારથી પુત્રને રણભૂમિ પર લાવતા હતા. હે રાજા! ઘોળા રંગના, કાળી ઠોકવાળા, મન સમાન વેગવાળા અને હાંકનારની ઇચ્છાને અનુસરનારા ઘોડાઓ રાજપુત્ર પ્રતિવિંધ્યને યુદ્ધભૂમિ પર લઈ જતા હતા.^{૧૫-૨૭} અર્જુનને જે સુતસોમ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો, તેને અડદના પુષ્પ સમાન બરા ઘોળા તથા પીળા રંગના ઘોડાઓ રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા.^{૨૮} તે હજારો ચંદ્ર સમાન સૌમ્ય હતા અને પૂર્વે કૌરવોના ઉદયેન્દુ નામના ઇંદ્ર-પ્રસ્થ નગરમાં જ તે સોમયાગના મધ્યમાં સોમ-વહીના શ્રીલ્પથી ઉત્પન્ન થયો હતો તેથી જ તેનું નામ સુતસોમ એવું રાખવામાં આવ્યું હતું.^{૨૯} ત્યાં શાલપુષ્પના સરખા લાલ અને પીળા રંગના

તેમ જ બાલસર્પ સરખા દેખાતા ઘોડાઓ નકુલના પ્રશંસનીય પુત્ર શતાનીકને યુદ્ધભૂમિ પર લઈ જતા હતા.^{૩૦} સોનેરી ભેતરાવાળા તથા મરકત-મણિ (લીલો મણિ) સમાન વર્ણવાળા ઘોડાઓ દ્રોપદીના નરસિંહપુત્ર શ્રુતકર્માને રણમાં વહી જતા હતા.^{૩૧} વળી યુદ્ધમાં અર્જુન સરખા શાસ્ત્રના ભંડાર સમાન તે દ્રોપદીપુત્ર શ્રુતકર્માને બપૈયાનાં પીછાં સમાન રંગવાળા ઘોડાઓ લઈ જતા હતા.^{૩૨} ત્યારે યુદ્ધમાં જોને શ્રીકૃષ્ણથી તથા અર્જુનથી પણ અધિક પરાક્રમી કહેવામાં આવે છે, તે કુમાર અભિમન્યુને પિંગળા રંગના ઘોડાઓ રણમાં લઈ જતા હતા.^{૩૩} જે એક જ કૌરવોમાંથી બુદ્ધા પડીને પાંડવોનો આશ્રિત થયેલો છે, તે યુયુત્સુને પ્રચંડકાય ઘોડાઓ રણમાં આગળ લઈ જતા હતા.^{૩૪} જે ઘોડાઓનો રંગ પરાજના જેવો હતો. વળી સારી રીતે શણગારેલા તથા સ્થામ વર્ણના ઘોડાઓ બળવાન વાધંકેમિને અતિ તુમુલ યુદ્ધમાં આગળ લઈ જતા હતા. સુવર્ણથી અદ્ભુત છાતીનાં બખ્તરાવાળા, કાળા રંગના પગવાળા તથા સારથિની ઇચ્છાને અનુસરનારા ઘોડાઓ કુમાર સૌચિત્તને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૩૫,૩૬} સોનેરી રંગની પીઠવાળા, ગોરા તથા પીળા રંગના, સુવર્ણની માળાવાળા અને ક્ષમાશુભાવાળા ઘોડાઓ શ્રેણિમાનને રણમાં લઈ જતા હતા.^{૩૭} સુવર્ણની માળાને ધારણ કરનારા, સારી રીતે શણગારેલા અને યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા ગૌર વર્ણના ઘોડાઓ સ્તુતિપાત્ર પુરુષ-શ્રેષ્ઠ કાશીરાજને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૩૮} અશ્વોમાં, ધનુર્વેદમાં તથા બ્રાહ્મણોના વૈદિક શાસ્ત્રમાં પાર પામેલો સત્યધૃતિ ન્યારે રણમાં આવ્યો, ત્યારે તેને લાલ રંગના ઘોડા વહી રહ્યા હતા.^{૩૯} જે પાંચાલોના સેનાપતિએ વધ કરવા માટે દ્રોણાચાર્યને પોતાના ભાગમાં કલ્પ્યા હતા,

તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કપૂતરના રંગના ધોડાઓ વહેતા હતા. તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ સત્યધૃતિ, સૌચિત્તિ, યુદ્ધમંદ શ્રેણિમાન, વસુદાન અને કાશીરાજનો પુત્ર અભિજૂ જતા હતા.^{૪૦, ૪૧} યમ અને કુબેર સરખા તેઓ સૌ કાંભોજદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, વેગવાળા અને સુવર્ણની માળાવાળા ધોડાઓને રથમાં બેડી શત્રુઓનાં સૈન્યને બિવડાવી રહ્યા હતા.^{૪૨} ત્યાં કાંભોજદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છ હજાર પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓ તે ઋતુને સમાન ગર્ભીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા. તેઓ સુવર્ણ સમાન ચળકતા રથો તથા ધન્યોવાળા હતા, તેમણે ધનુષ્યો પહેાળાં કર્યાં હતાં, બાણો છોડીને તેઓ શત્રુઓને થરથરાવી મૂકતા હતા અને તેમણે હથિયારો ઉગામ્યાં હતાં. સુવર્ણની ઉત્તમ માળાવાળા, પિંગળા તથા ધોળા રંગના અને ઉત્સાહયુક્ત મનવાળા એવા ઉત્તમ ધોડાઓ ત્યાં ચેકિતાતને રણમાં વહેતા હતા, ત્યારે શત્રુનગરને જીતનારો અબ્જુનનો મામો કુતિભોજ ઇંદ્ર-ધનુષ્ય સમાન રંગવાળા ઉત્તમ ધોડાઓ દોડાવી યુદ્ધ કરવા આવી પહેાંચેા. આકાશ સમાન વાદળી રંગના તારા સરખા અદ્ભુત દેખાતા ધોડાઓ રાચમાન રાજને રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા, તેમજ કાબરા રંગના, પગે કાળા અને સોનેરી સાજવાળા શ્રેષ્ઠ ધોડાઓ જરાસંધના પુત્ર સહદેવને રણમાં વહી જતા હતા.^{૪૩-૪૮} કમળના ડાંડલા સમાન રંગના તથા વેગમાં બાજ જેવા ચિત્રવિચિત્ર ઉત્તમ ધોડાઓ સુદામા રાજને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા. ધોળા અને લાલ વર્ણના તથા ધોળી ઢેશવાળીવાળા ધોડાઓ પાંચાલવંશી ગોપતિના પુત્ર સિંહસેનને રણમાં વહેતા હતા. પાંચાલોના લોકપ્રસિદ્ધ પુરુષ-વ્યાધ જનમેજયના ઉત્તમ ધોડાઓ સરસવનાં ફૂલ સમાન રંગવાળા હતા. અડદના સરખા વર્ણવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા, ધોળી પીઠ-

વાળા, પ્રચંડ શરીરવાળા, રંગબેરંગી મુખવાળા અને ઉતાવળી ચાલવાળા ધોડાઓ પાંચાલ્યને સત્વર વહેતા હતા.^{૪૯-૫૨} રાસ, મુંદર મરતકવાળા, કાસકા સરખા દેખાવવાળા અને કમળના ઢેસરા સમાન રંગવાળા ધોડાઓ ત્યાં રાજ દંડધારને રણભૂમિમાં લઈ જતા હતા, ત્યારે વ્યાધદત્ત રાજ મેલા લાલ રંગની તથા મલિન ધોળા રંગની પીઠવાળા અને જણે તોફાની હોય તેવા દેખાતા ધોડાઓને રથમાં બેડી યુદ્ધ કરવા ચડી આવ્યો હતો.^{૫૩-૫૪} ત્યાં વિચિત્ર માળાથી શોભતા અને કાળા મસ્તકવાળા મુંદર ધોડાઓ પાંચાલવંશના પુરુષવ્યાધ સુધન્વાને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૫૫} ઇંદ્રના વજ્ર સમાન સ્પર્શવાળા, ઇંદ્રગોપક થીકા સમાન વર્ણવાળા, શરીરમાં વિચિત્ર અવકાશવાળા અને અદ્ભુત દેખાવવાળા ધોડાઓ ચિત્રા-યુધને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૫૬} વળી સુવર્ણની માળાને ધારણ કરનારા અને ચક્રવાકપક્ષીની પેઠે ધોળાશપકતા રંગયુક્ત પેટવાળા ધોડાઓ કાસલદેશના રાજપુત સુક્ષતને વહી રહ્યા હતા. કાબરચીતરા, ધણા ડેળવાયેલા, સુવર્ણની માળાવાળા, ભીંચા અને મુંદર ધોડાઓ યુદ્ધમાં સત્ય વેથવાળા ક્ષેમિરાજને વહી જતા હતા.^{૫૭, ૫૮} ત્યાં શુક્લ નામનો રાજ ધન્ય, કવચ, ધોડા અને ધનુષ્ય એ બધાં ધોળા રંગનાં લઈને યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો.^{૫૯} ત્યાં ચંદ્ર સરખા રંગવાળા ધોડાઓ સમુદ્રસેનના રુદ્ર સમાન તેજવાળા પુત્ર ચંદ્રસેનને રણમાં લઈ જતા હતા.^{૬૦} વળી નીલકમળ સમાન વર્ણવાળા, સોનેરી સાજથી શોભતા અને અદ્ભુત માળાઓવાળા ધોડાઓ ચિત્રવિચિત્ર રથવાળા શેષ્ય રાજને વહેતા હતા.^{૬૧} વટાણાના ફૂલ સરખા રંગવાળા અને ધોળી તથા લાલ ઢેશવાળીવાળા ઉત્તમ ધોડાઓ એ યુદ્ધમાં મહોન્મત રથસેન રાજને રણમાં લઈ જતા હતા. વળી જ

રાજાને લોકા સર્વ મનુષ્યોના કરતાં અધિક શૂર-
વીર કહે છે, તે પટચર નામના અસુરોનો નાશ
કરનારા સમુદ્રપ્રદેશના રાજાને પોપટિયા રંગના
ઘોડાઓ વહી જતા હતા. ૧૨, ૧૩ ત્યાં ખાખરાનાં
પુષ્પસમાન રંગવાળા ઘોડાઓ તરેહતરેહનાં ઠવચો,
આયુધો અને ધનવાળા ચિત્રાયુધ રાજાને યુદ્ધભૂમિ
પર લઈ જતા હતા. નીલરાજ ધન, ઠવચ, ધનુષ્ય
રથ અને ઘોડા એ બધું શ્યામ વર્ણનું જ લઈને
રણમાં ચઢ્યો હતો. ૧૪, ૧૫ વળી ચિત્ર નામનો
રાજા અનેક પ્રકારનાં રત્નોનાં ચિહ્નવાળાં રંગ-
બેરંગી ઠવચો, રથ, ધનુષ્ય, ઘોડા, ધન અને
પતાકાઓ સાથે યુદ્ધમાં ધસી આવ્યો હતો. ૧૬
આકાશી રંગ સમાન વર્ણવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ
રાજાનાનના પુત્ર હેમવર્ણને રણમાં લઈ જતા હતા.
ત્યાં યુદ્ધમાં યોગ્ય, સારું કામ કરી શકે તેવા,
ઘોળા રંગની પીઠવાળા, ઘોળા વૃષણવાળા અને
તેથી જ દૂકડાનાં ઈંડાં સરખા દેખાતા ઘોડાઓ દંડ-
કેતુ રાજાને યુદ્ધભૂમિ પર ખેંચી જતા હતા. ૧૭, ૧૮
ત્યાં પાંડવવંશનાં પરાક્રમ તથા ધનનો આશ્રયરૂપ
એવો બળવાન સાગરધ્વજ રાજા ચંદ્રનાં કિરણો
સમાન ઉજ્જ્વળ તથા વૈદૂર્યમણિના સાગ્રવાળા
ઘોડાઓને રથમાં બેડીને પોતાના ધનુષ્યનો
ટંકાર કરતો દ્રોણ સામે ધસી આવ્યો હતો.
પૂર્વે જ્યારે રણમાં શ્રીકૃષ્ણે એ પાંડવરાજના
પિતાનો નાશ કર્યો હતો અને તેનું કપાટનગર
ભાંગી પડતાં તેના સર્વ બંધુઓ જ્યારે નાસી
છૂટ્યા હતા ત્યારે એણે ભીષ્મ, દ્રોણ, પરથુરામ
તથા કૃપાચાર્ય પાસેથી અગ્રો મેળવ્યાં હતાં અને
તેમાં એણે શ્રીકૃષ્ણ, રુદ્રમી, ઠણું તથા અભ્યુત્તમની
સમાનતા સિદ્ધ કરી હતી. પછી એણે દ્વારકાનો
સંહાર કરવાની તેમ જ અખિલ પૃથ્વીને જીતવા-
ની ઇચ્છા કરી હતી, પણ શાણા સ્નેહીઓએ
એનું હિત ઇચ્છીને એને એમ કરતાં વાચ્યો હતા.

આથી તે વેરની પરંપરાને છોડીને પોતાના રાજ્ય-
નું પાલન કરી રહ્યો છે. ૧૯-૭૩ અરદૂસાના પુષ્પ
સમાન રંગવાળા ઘોડાઓ, પાંડવરાજના અનુયાયી
એવા એક લાખ ને ચાળીસ હજાર મુખ્ય યોદ્ધા-
ઓને રણમાં વહી જતા હતા. ૭૪ વળી અનેક
પ્રકારનાં સ્વરૂપવાળા તથા જુદી જુદી આકૃતિ
અને મુખવાળા ઘોડાઓ ત્યાં રથીયોદ્ધાઓમાં મુખ્ય
એવા વીર ધટોતકચને વહેતા હતા. ૭૫ જણે એકત્ર
થયેલા સમગ્ર ભારત રાજાઓના મતનો ત્યાગ
કરીને તથા પોતાનાં સર્વ ઇચ્છિતને અળખાં કરી
ને ભક્તિપૂર્વક યુધિષ્ઠિરાજાને આશ્રય લીધો હતો,
તે મોટી ભુખવાળા, સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા અને
લાલચોળ આંખોવાળા બૃહન્તરાજાને અરદ્ધ દેશમાં
ઉત્પન્ન થયેલા પ્રચંડકાય અને મહાબળવાન ઘોડા-
ઓ રણમાં લઈ જતા હતા. ૭૬, ૭૭ વળી સોનેરી
રંગના ઘોડાઓ પર સવાર થયેલા ઠેટલાક ઉત્તમ
ઘોડેસવારો સૈન્યના મધ્યમાં રહેલા ધર્મજ્ઞ અને
રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિરની પાછળ ચારે
બાજુ ચાલતા હતા. ૭૮ તેમજ દેવ સરખા રૂપવાળા
ધણા પ્રભદ્રક ચોદ્ધાઓ જુદા જુદા અનેક રંગવાળા
સારા ઘોડાઓ પર સવાર થઈને ત્યાં યુદ્ધ કરવા
માટે ચડી આવ્યા હતા. ૭૯ હે રાજેન્દ્ર ! ભીમસેન
સહિત બરાબર સાવધ રહેલા તથા સોનેરી ધન-
વાળા તે સર્વ ચોદ્ધાઓ ઇંદ્ર સહિત દેવો સરખા
દેખાતા હતા. ૮૦ યુદ્ધમાં આવેલા તે સર્વ ચોદ્ધા-
ઓ કરતાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અધિક ક્રાંતિવાળો દેખાતો
હતો; પણ દ્રોણાચાર્ય તો સર્વ સૈન્યોમાં સર્વથી
અધિક દીપતા હતા. ૮૧ હે મહારાજ ! તે દ્રોણા-
ચાર્યનો કાળા મૃગના ચામડાનો બનાવેલો પતાકા-
વાળો ધ્વજ અને કવળ સુવર્ણનું બનાવેલું સુંદર
કમંડલુ અત્યંત શોભતાં હતાં. ૮૨ ત્યાં ભીમસેનના
વૈદૂર્યમણિના નેત્રવાળા, દેહીપ્યમાન અને મોટા
સિંહનાં નિશાનવાળા ગ્રજહળતા ધ્વજને હું એઈ

રહ્યો હતો.^{૬૩} ત્યાં મહાતેજસ્વી કુરુરાજ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો ચંદ્ર અને ચંદ્રગણોથી યુક્ત સોનેરી ધ્વજ પણ મારા જોવામાં આવ્યો હતો.^{૬૪} એ ધર્મ-રાજના રથની ધ્વજ પર નંદ અને ઉપનંદ નામનાં બે દિવ્ય મૃદંગો હતાં. તે મૃદંગો આપમેળે યંત્ર દ્વારા વાગ્યા કરતાં હતાં અને સુંદર શબ્દ કરી સર્વનો હર્ષ વધારતાં હતાં.^{૬૫} અમે ત્યાં નકુલના રથ પર સોનેરી પીઠવાળા શરભના ચિહ્નવાળો અતિ ઉચ્ચ, મહાન ધ્વજ ફરકતો જોયો હતો અને તે સામે જોએલાને ભયભીત કરી મૂકતો હતો.^{૬૬} વળી ત્યારે રૂપેરી હંસના નિશાનવાળો તથા ઘંટડીઓ અને પતાકાવાળો સહદેવનો રથધ્વજ શોભાયમાન દેખાતો હતો અને તે શત્રુઓને દુર્ધર્ષ હોઈ શોક વધારતો હતો.^{૬૭} દ્રૌપદીના પુત્રોના ધ્વજમાં અનુક્રમે ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને બે મહાત્મા અશ્વિનીકુમારોની પ્રતિમાઓ શોભી રહી હતી.^{૬૮} હે રાજન! કુમાર અભિમન્યુના ધ્વજમાં સુવર્ણનું શાકુંગપક્ષી ચીતરેલું હતું, તેથી તે શ્રેષ્ઠ ધ્વજ તપાવેલા સુવર્ણ સમાન ઉજ્જ્વળ દીસતો હતો.^{૬૯} હે રાજેન્દ્ર! ધૃટાકચના ધ્વજમાં ગીચપક્ષી શોભી રહ્યું હતું અને તેના ઘોડાઓ પણ પૂર્વે રાવણની પેઠે સ્વેચ્છાગમન કરી શકે તેવા હતા. હે રાજ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પાસે મહેન્દ્ર નામનું દિવ્ય ધનુષ્ય હતું અને ભીમસેન પાસે વાયવ્ય ધનુષ્ય હતું.^{૭૦, ૭૧} બ્રહ્મદેવે ત્રેલોક્યનું રક્ષણ કરવા માટે જે અજર નામનું આયુર સરજ્યું હતું, તે દિવ્ય ધનુષ્ય અર્જુન માટે જ હતું.^{૭૨} નકુલ પાસે વૈષ્ણવ નામનું ધનુષ્ય હતું, સહદેવ પાસે અશ્વિનીકુમાર સંબંધી ધનુષ્ય હતું અને ધૃટાકચ પાસે દિવ્ય અને ભયંકર પૌલસ્ત્ય હતું.^{૭૩} હે ભારત! દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોની પાસે રૌદ્ર, આગ્નેય, હોત્રે, ચાગ્ય અને ગિરીશ, આ પાંચ ઉત્તમ ધનુષ્યો હતાં.^{૭૪} શહિલ્લીના પુત્ર બળરામે રુદ્ર-

દેવની શક્તિવાળું જે ઉત્તમ ધનુષ્ય મેળવ્યું હતું, તે તેમણે પ્રસન્ન થઈને મહાત્મા અભિમન્યુને આપ્યું હતું.^{૭૫} આ મેં વર્ણવ્યા તે અને એ સિવાયના બીજા અનેક શરવીરોના સુવર્ણભૂષિત ધ્વજો તે રણભૂમિ પર શત્રુઓના શોકની વૃદ્ધિ કરે તેવા દેખાતા હતા.^{૭૬} હે મહારાજ! તે દ્રોણનું સૈન્ય જ્યાં ત્યાં ધ્વજઓથી વ્યાપ્ત અને કાથર પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય ન હતું. વળી તે સૈન્ય તે વેળા ચિત્રમાં ચીતરેલું હોય તેવું લાગતું હતું. ત્યારે રણમાં દ્રોણ પ્રત્યે વસી જતા યોદ્ધાઓનાં નામો તથા ગોત્રોગ્યારો સંભળાતા હતા, તેથી જાણે સ્વયંવર થઈ રહ્યો હોય તેવું જણાતું હતું.^{૭૭, ૭૮}

છતિ શ્રીમદભીમારવમા દ્રોણપર્વાતમર્ગત સસમકથધર્મમા
'ધોડા, ધ્વજ આદિનુ વર્ણન' નામનો અધ્યાય ૨૩ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪મો

ધૃતરાષ્ટ્રની ચિંતા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ડગવા ॥

વ્યથયેયુરિમે સેનાં દેવાનામપિ સંજય ।

આહવે ચે ન્યવર્તન્ત વૃકોદ્રાસુલા નૃપાઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! આ જે ભીમ-સેન વગેરે રાજાઓ યુદ્ધમાં દ્રોણ સામે પાછા ફર્યા હતા, તેઓ દેવોની સેનાને પણ ગભરાવી દે તેવા છે.^૧ આ જગતનો પુરુષવર્ગ દેવ સાથે સંબંધ-વાળો થઈને જ ઉત્પત્ત થાય છે. અવશ્ય તે દેવ-માં જ જુદાં જુદાં સર્વ પ્રયોજનો દેખાય છે,^૨ કારણ કે જે યુધિષ્ઠિર દીર્ઘ કાળ સુધી વનમાં જટા અને યુગચર્મ ધારણ કરીને લોકથી છાનો છાનો બટકતો હતો, તે જ યુધિષ્ઠિર આજ રણમાં મોટી સેનાને આમતેમ ફેરવી રહ્યો છે, તે બધું દેવયોગે જ થઈ રહ્યું છે. મારા પુત્રને પ્રથમ જે રાજ્ય હતું, તે પણ દેવયોગે જ હતું, માટે જ પુરુષ ભાગ્ય સાથે જોડાઈને ઉત્પન્ન થાય છે અને દેવની ઇચ્છા-એ જ આકર્ષાય છે, નહિ કે પોતાની ઇચ્છાએ.

યુધિષ્ઠિર જુગારના વ્યસનને પામી પ્રથમ દુઃખી થયો હતો, તો તેણે જ આજ દેવયોગે સહાયક પણ મેળવ્યા છે.^{૩-૬} હે સૂત ! મંદ બુદ્ધિનો દુર્યોધન અને પહેલાં કદા કરતો હતો કે, 'આજે કેકયો અને કાશીદેશના રાજાઓ મારે વશ થયા છે. એદિઓ અને બીજા વગેરે પણ મારો આશ્રય કર્યો છે. હે પિતા ! આ સમય પૃથ્વી મારી છે, પણ યુધિષ્ઠિરની નથી.'^{૭,૮} પણ તે જ દુર્યોધનની સેનાના મધ્યભાગમાં સારી રીતે રક્ષણમાં રહેલા દ્રોણાચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા, તો તેમાં દેવ વિના બીજું શું કારણ હોય ?^૯ અરે ! સર્વ રાજાઓના મધ્યમાં મોટી જીજ્ઞાસા, સદા યુદ્ધને પ્રિય કરનારા, સર્વ જાતનાં અસ્રોના પારને પામેલા એ દ્રોણાચાર્યનું જીવ્યું કેમ થયું ?^{૧૦} અને ઉપરાઉપરી મારી કદો આવી પડેલાં છે અને તેથી હું પરમ મોહને પામ્યો છું ; તેમાં પણ ભીષ્મ અને દ્રોણને માર્યા ગયેલા સાંભળીને હું જીવવાનો પણ ઉત્સાહ કરતો નથી.^{૧૧} હે સૂત ! પુત્રના ક્ષંભામાં ક્ષતાયેલો જોઈને વિહારે અને જ કંઈ હતું, તે બધું દુર્યોધન સહિત મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે.^{૧૨} હજી પણ દુર્યોધનનો ત્યાગ કરીને જો હું મારા બાપી રહેલા પુત્રોને બચાવવાની ઇચ્છા કરું, તો કેવળ મારું ધાતકીપણ જ કહેવાય, પણ તેથી બધા-ઓનું મરણ તો ન નીપજે !^{૧૩} જ પુરુષ ધર્મનો ત્યાગ કરીને અર્થપરાયણ જ રહે છે, તે પુરુષ આ લોકથી હીન થાય છે અને મૂઝા પછી નારકી આદિ કુદ્રાવને પામે છે.^{૧૪} હે સંજય ! સર્વ-શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય પણ જ્યારે આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા, ત્યારે હવે ભાંગી પડેલા ઉત્સાહવાળા આ સમય રાષ્ટ્ર(દેશ)નો અશેષ નાશ જ થશે, એમ મને દેખાય છે.^{૧૫} જ હમાશીલ ઉત્તમ પુરુષો પર (ભીષ્મ અને દ્રોણ પર) આપણે બધા હમેશાં જીવી રહ્યા હતા, તે બંને પુરુષો પણ જ્યારે

ગત થઈ ગયા છે, ત્યારે હવે આ રાષ્ટ્ર કેમ બાકી રહેશે ?^{૧૬} મારે હવે તો જ પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હોય, તે પ્રમાણે બરાબર મને કહી સંભળાવ. કયા કયા યોદ્ધાઓએ યુદ્ધ કર્યું હતું ? કયા કયા યોદ્ધાઓએ સખત પ્રહાર કર્યા હતા ? અને કયા કયા કુદ્ર પુરુષો બચી નાસી ગયા હતા ?^{૧૭} મહારથીશ્રેષ્ઠ અર્જુને શું શું કર્યું હતું, તે પણ તું મને કહે. એક એ અર્જુનથી તથા અમારા કદા શત્રુ ભીમસેનથી અમને ધણે બચ રહે છે. હે સંજય ! પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ જ્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે મારી બાકી રહેલી સેનાનો અતિ દારણ્ય સંહાર કેવી રીતે થયો હતો ?^{૧૮,૧૯} વળી હે તાત ! તેઓ જ્યારે યુદ્ધ કરવા પાછા ફર્યા, ત્યારે તમારું મન કેવું થઈ ગયું હતું અને મારામાંના કયા શરાઓએ તેમનામાંના કોને કોને આગળ વધતા અટકાવ્યા હતા ?^{૨૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્ગત સંશત્ત્વપર્વમાં
'દૃતસાંદેહ' બાક્ય નામનો અધ્યાય ૨૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫ મો

કંદયુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

મહદ્ભૈરવમાસીનઃ સન્નિવૃત્તેષુ પાંડુપુ ।

દૃષ્ટ્વા દ્રોણં છાદ્યમાનં તૈર્માસ્કરમિત્રાંબુદઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : જ્યારે પાંડવો યુદ્ધ કરવા પાછા ફર્યા, ત્યારે મેં જોયું કે ત્યાંથી દે છે, તેમ તેમણે દ્રોણને ઢાંકી દીધા. આ જોઈને અમને મહાન ભય થઈ રહ્યો.^૧ તેમણે ઉડાડેલી તીવ્ર રજ તમારી સેનાને ઢાંકી દીધી, તેથી સર્વ પ્રદેશ દેખાતો બંધ પડ્યો અને અમે તો માની જ બેઠા કે, દ્રોણાચાર્ય માર્યા ગયા.^૨ દૂર કંઈ કરવા ઇચ્છતા તે શરા મહાપત્રપ્રશને જોઈને દુર્યોધન રાજાએ તત્કાળ પોતાના સેન્યને આજ્ઞા કરી કે, 'હે રાજાઓ ! તમે સક્રિય, ઉત્સાહ, બળ અને

સંયોગો પ્રમાણે આ પાંડવોની સેનાને આગળ વધતી અટકાવે. ^{૧૩, ૧૪} એટલે પછી તમારે પુત્ર દુર્મર્ષણે લીમ સામે ધસી ગયો અને તેને સમીપમાં જોઈને તે તેનો જીવ લેવાની ઇચ્છાથી બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ^{૧૫} આ ક્રોધે જરાયેલા કાળ જેવા એ દુર્મર્ષણે યુદ્ધમાં બાણો વડે લીમસેનને ઢાંચી દીધા, ત્યારે લીમસેને પણ તેને બાણો વડે વ્યથિત કરી નાખ્યો. તે સમયે બન્ને વચ્ચે મહાતુમુલક યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ^{૧૬} ત્યાં પોતાના રાજ કુર્યોધનની આજ્ઞા થઈ, ત્યારે ડાહ્યા, શરૂ અને સચોટ પ્રહાર કરનારા ને ચોદ્ધાઓ રાજ્ય અને મૃત્યુના ભયનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધમાં શત્રુઓ સામે નીકળી પડ્યા. ^{૧૭} ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ ! કૃતવર્માએ દ્રોણાચાર્ય સામે મેટા કરવા ઇચ્છતા અને રણને શોભાવનારા એ શરૂ સાત્યકિને આગળ આવતો અટકાવી રાખ્યો. ^{૧૮} મહોન્મત હાથી જેમ બીજા મહોન્મત હાથીને રોકે, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા સાત્યકિએ ત્યારે ક્રોધાવિષ્ઠ થયેલા એ કૃતવર્માને બાણોના સમૂહથી અટકાવી રાખ્યો. એટલે કૃતવર્માએ પણ પુનઃ તેને રોકી રાખ્યો. ^{૧૯} વળી સાવચ રહેલા ઉગ્ર ધનુષ્યધારી સિંધુરાજે (જયદ્રથે) તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને મહાધનુર્ધર ક્ષત્રવર્માને દ્રોણ પાસે આવતો અટકાવ્યો. ^{૨૦} ત્યારે ક્ષત્રવર્માએ પણ સિંધુરાજની ધજા અને ધનુષ્ય કાપી નાખ્યાં અને ક્રોધ પૂર્વક બીજા દશ બાણો મૂકીને તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો. ^{૨૧} હવે સિંધુરાજે ચાલાક હાયવાળાની પેઠે તત્કાળ બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવીને કેવળ લોખંડી બાણો છોડી ક્ષત્રવર્માને વીંધી નાખ્યો. ^{૨૨} સુબાહુએ ખરાખર સજ્જ થઈને પાંડવો માટે પ્રયત્ન કરી રહેલા ભરતવંશના તે શરૂ મહારથી યુયુત્સુને દ્રોણ પાસેથી ખાળી રાખ્યો. ત્યારે યુયુત્સુએ પોતાની સામે બાણો ફેંકી

રહેલા એ સુબાહુના ભૂંગળ સમા બન્ને હાથોને તીક્ષ્ણ અને પાણી પાયેલાં છુર નામનાં બે બાણોથી ધનુષ્યબાણ સાથે છેદી નાખ્યા. ^{૨૩, ૨૪} ખળ-બળી જોડેલા સમુદ્રને જેમ કઠોડી રોકી રાખે, તેમ મદ્રરાજએ પાંડવશ્રેષ્ઠ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરાજને દ્રોણ સામે જતા ખાળી દીધા. ^{૨૫} ત્યારે ધર્મરાજ મર્મને મેદી નાખે તેવાં અનેક બાણોથી તેને છાઈ દીધા, એટલે સામેથી મદ્રરાજે પણ ચોસક બાણો મૂકીને તેમને વીંધી નાખી અત્યંત ગર્જના કરી મૂકી. ^{૨૬} તે જ્યારે અત્યંત ગર્જના કરવા લાગ્યો, ત્યારે પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે છુર જતનાં બે બાણો મૂકીને તેની ધજા તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યાં. આ જોઈને માણસો ડોલાડહ કરવા લાગ્યા. તે જ પ્રમાણે સૈન્ય સહિત રાજા બાહુલિકે બાણો મૂકીને સૈન્યને સાથે લઈને ધસી આવતા રાજા દ્રુપદને ખાળી રાખ્યો. ^{૨૭, ૨૮} સેના સહિત આમ સામસામા ચઢી આવેલા તે બન્ને વૃદ્ધ રાજાઓનું બે મહોન્મત યુધપતિ હાથીઓની પેઠે ઘેર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ^{૨૯} ઇંદ્ર અને અગ્નિ પૂર્વે જેમ બહિરાજને રોકી રહ્યા હતા, તેમ અવંતીના કુમાર વિંદ અને અનુવિંદ સૈન્યને સાથે લઈને મત્સ્યદેશના રાજા વિરાટને ત્યાં રોકવા લાગ્યા. મત્સ્ય અને દેકચયોદ્ધા વચ્ચેનું તે યુદ્ધ દેવ તથા અસુરોના યુદ્ધની પેઠે અત્યંત આકુળ થઈ રહ્યું હતું અને તેમાં ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથી-સવારો નિર્ભય જણાતા હતા. નકુલનો પુત્ર શતાનીક જ્યારે બાણોનો વરસાદ વરસાવી દ્રોણ સામે જતો હતો, ત્યારે જેનું બીજું નામ ભૂત-કર્મા હતું, એવા સમાપતિ રાજાએ તેને દ્રોણ તરફ જતાં વારી રાખ્યો. ^{૩૦-૩૨} તે સમયે નકુલના પુત્રે ત્રણ તીક્ષ્ણ ભલ્લે બાણો મૂકીને ભૂતકર્માને બાહુ અને મસ્તક વિનાનો કરી નાખ્યો. ^{૩૩} જ વેળા અર્જુનનો પરાક્રમી અને વીર પુત્ર સુતસોમ

શોકબંધ બાણો છોડતો છોડતો દ્રોણ સામે ચઢી આવ્યો, તે વેળાએ વિવિંશતિએ તેને અટકાવી દીધો. ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા સુતસોમે મનમાં દંશ રાખીને પોતાના ઠાકા ત્રિવિંશતિને બાણોથી ભેદી નાખ્યો અને પોતે લગાર પણ ત્યાંથી દૂર ખસ્યો નહિ.^{૨૪, ૨૫} એટલામાં ભીમરથે છ તીક્ષ્ણ લોખંડી બાણો વડે શાહવને ઘોડા અને સારથિ સહિત ચમરાજને ઘેર મોકલી દીધો.^{૨૬} હે મહારાજ ! તમારો પૌત્ર શ્રુતકર્મા ન્યારે મયૂર સમાન રંગવાળા ઘોડા ઢોડાવીને દ્રોણ સામે ધસી આવ્યો, ત્યારે ચિત્રસેનના પુત્રે તેને અટકાવી રાખ્યો.^{૨૭} ત્યાં તમારા તે બન્ને દુરાધર્ષ પૌત્રો પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છીને પોતાના પિતાઓનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ઉત્તમ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૮} તે મહાયુદ્ધમાં પ્રતિવિંધ્યને આગળ આવી ઊભેલા ઐર્જને પોતાના પિતાનું માન બળવતા અશ્વત્થામાએ તેને બાણો વડે રોકવા માંડ્યો.^{૨૯} ત્યારે પ્રતિવિંધ્યે ક્રોધાયમાન થયેલા, સિંહના પૂંછડાના ચિહ્નવાળા અને પોતાના પિતા માટે સામે આવી ઊભેલા તે અશ્વત્થામાને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો.^{૩૦} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! બીજની વાવણીના સમયે લોકો જેમ બીજ વાવે છે, તેમ દ્રૌપદીના બધા પુત્રોએ અશ્વત્થામાને બાણોની વૃદ્ધિ દાંડી દીધો.^{૩૧} અર્જુનથી દ્રૌપદી વિષે ઉત્પન્ન થયેલા મહારથી શ્રુતક્રીતિ ન્યારે દ્રોણ સામે ધસી આવતો હતો, ત્યારે કુઃશાસનના પુત્રે તેને આગળ વધતો અટકાવ્યો હતો.^{૩૨} પણ શ્રીકૃષ્ણ સમાન બળિયા એ દ્રૌપદીપુત્ર શ્રુતક્રીતિએ તો તણ અતિ તીક્ષ્ણ ભક્ષાણો મૂકીને કુઃશાસનના પુત્રનાં ધનુષ્ય, ધ્વજ અને સારથિનો નાશ કરી નાખ્યો અને પોતે દ્રોણની સામે આગળ આવ્યો.^{૩૩} બંને સૈન્યોના મધ્યમાં જે અતિશય રહેા મનાયેલા છે, તે પટમ્વર દેવોનો સંહાર કરનાર

સમુદ્ર દેશનો રાજા ન્યારે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો, ત્યારે લક્ષ્મણે તેને અટકાવી રાખ્યો.^{૩૪} હે ભારત ! તે ઐર્જ તે રાજાએ લક્ષ્મણનું ધનુષ્ય તથા ધ્વજને ઉડાડી દઈને તેના પર સંખ્યાબંધ બાણો છોડવા માંડ્યાં. એથી તે વેળા પોતે ઘણો શોભતો હતો. મહાયુદ્ધિમાન અને યુવાન વિકલેષુ દ્રુપદરાજના તરુણ પુત્ર શિખંડીને આગળ આવતો અટકાવી રાખ્યા.^{૩૫, ૩૬} એટલે શિખંડીએ તેને બાણોના સમૂહથી ઢાંકી દીધો, પણ તમારો પુત્ર ઘણો બળવાન હતો, તેથી તે બાણબળનો નાશ કરી દઈને રણમાં શોભી રહ્યો.^{૩૭} તે મહારણમાં વીર ઉત્તમોજ દ્રોણ સામે જતો હતો, તેવામાં સામે ઊભેલા અંગદે તેને બાણોના સમૂહથી અટકાવી દીધો.^{૩૮} તે બન્ને પુરુષસિંહોનો તે સમયે તુમુલ મારો ચાલુ થયો અને તે સર્વ સૈનિકોને તથા તે બન્ને જણાને પ્રીતિ વધારતો હતો.^{૩૯} ત્યાં મહાધનુષંર અને બળવાન એવા દુર્યુધે દ્રોણ સામે જતા વીર પુરુષોત્તને વાછરડાના દાંત સરખા આકારનાળાં બાણોથી ખાળી રાખ્યો.^{૪૦} ત્યારે તેણે દુર્યુધને નારાય નામના બાણથી ભ્રમરના મધ્યભાગમાં પ્રહાર કર્યો. આથી તેનું મુખ ડાંડલાવાળા કમળની જેમ શોભતું હતું.^{૪૧} લાલ ધનવાળા પાંચ ઢકચભાઈએ ન્યારે દ્રોણ પર ચઢી આવ્યા, ત્યારે કલેષુ તેમને બાણોની વૃદ્ધિ કરી વારી દીધા.^{૪૨} કલેષુની તે બાણવૃદ્ધિ તેઓ અત્યંત પીડાઈ ગયા અને તેમણે પણ બાણોનો વરસાદ વરસાવીને કલેષુને છાઈ દીધો. આમ છનાં કલેષુ વારંવાર બાણોના ઢગલા છોડીને તેમને ઢાંકી દીધા.^{૪૩} સામસામાનાં બાણોથી ખર્ચાઈ ગયેલા તેઓ બધા ઘોડા, સારથિ અને રથ સહિત એટલા બધા ઢંકાઈ ગયા હતા કે, તેથી તે સ્થળે કલેષુ કે પેલા પાંચ ભાઈઓનાં એક પણ જોવામાં આવતો ન હતો.^{૪૪} ત્યાં દ્રોણ તરફ ધસી આવતા

નીલ, કાંશીરાજ અને અર્ચસેન એ ત્રણ જણને દુર્જય, જય અને વિજય નામના તમારા ત્રણ પુત્રોએ વારી રાખ્યા.^{૪૫} તે સમયે તેમની વચ્ચે સિંહ, વાઘ અને બરખ. જનાવરતું રીંછ, પાંડો, અને, બળદ સાથેના જેવું ઘોર યુદ્ધ થયું હતું અને તે જોનારાઓને પ્રીતિ વધારનારું હતું.^{૪૬} ત્યાં ક્ષેમધૂતિ અને બૃહંત નામના બંને ભાઈઓ તે યુદ્ધમાં દ્રોણ પર ચઢી આવતા સાત્યકિને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધવા લાગ્યા.^{૪૭} જમ વનમાં બે મહા-નમ્ત હાથીઓનું સિંહની સાથે યુદ્ધ થાય, તેમ તે બંનેનું એ સાત્યકિ સાથે અતિ અદ્ભુત સરખું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૪૮} ક્રોધયુક્ત થઈ બાણો ફેંછી રહેલા ચૈદિરાજ યુદ્ધને અલિનંદન આપનાર રાજ અંબરને દ્રોણ આગળથી અટકાવ્યો.^{૪૯} ત્યારે અંબરરાજએ હાડકાં ભાંગી નાખે તેવા શંકુપ્રહાર થી ચૈદિરાજને ધાયલ કયો, એટલે તે ધનુષ્યબાણ ત્યજી દઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. મહાધનુર્ધર કૃપાચાર્ય ક્રોધાવેશી સ્વશ્વપવાળા યાદવવંશના વાર્ધ-ક્ષેમિને ઝીણી ભતનાં બાણોથી આગળ વરતાં અટકાવ્યો.^{૫૦, ૫૧} જ્યો તરેહતરેહની યુદ્ધની રીતિ પ્રમાણે લડી રહેલા એ બંને વાર્ધક્ષેમિ તથા કૃપા-ચાર્યને ભેઈ રહ્યા હતા, તેઓ તે બંનેના યુદ્ધમાં એટલા બધા તદ્દલીન મનવાળા થઈ ગયા હતા કે, તેથી તેઓ બીજી કોઈ ભતની ક્રિયાને બહુ શક્યા નહોતા. દ્રોણાચાર્યનો યશ વધારતો સોમ-દત્તપુત્ર ભૂરિશ્રવા ત્યાં યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા રાજ મણિમાનને આવતો અટકાવવા લાગ્યો હતો.^{૫૨, ૫૩} એટલે તે મણિમાને ભૂરિશ્રવાના અદ્ભુત ધનુષ્યને, દ્વંજને, પતાકાને, સારથિને તથા છત્રને તક્ષણે રથ પરથી નીચે ગબડાવી પાડ્યાં.^{૫૪} ત્યારે યજ્ઞસ્તંભના નિશાનવાળી ધનવાળા શત્રુ સંહારક ભૂરિશ્રવાએ એકદમ રથ પરથી ફેલી પડીને તેને ઘોડા, સારથિ, દ્વંજ અને રથ સહિત ઉત્તમ

તલવાર વડે કાપી નાંખ્યો.^{૫૫} પછી હે રાજના તત્કાળ પોતાના રથમાં બેસી, હાથમાં બીજું ધનુષ્ય લઈ અને ઘોડાઓને પોતે જ હંકારી, તેણે પાંડવોની સેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યા.^{૫૬} ત્યાં અસુરો પ્રત્યે ધસી જતાં ઈંદ્રની-પેડે દ્રોણ સામે ધસી જતાં દુર્જય પાંડવોરાંજને સમર્થ વૃષસેને બાણોના સમૂહથી નિર્વાર્યો.^{૫૭} એટલામાં તો ગદા, પદ્ધિ, તલવાર, પદિશ, લોઢાની લાકડીઓ, પથ્થર, લઢીઓ, ભુશુંડીઓ, ભાલાઓ, તોમરો, બાણો, મુસલો, મુદ્ગરો, ચક્રો, લિદિપાલો, કૂશી-ઓ, ધૂળ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, ભસ્મ, માટીનાં ઢેકાં, ઘાસ અને ઝાડોથી સર્વને ગભરાવતો, વીંધતો, ઝૂડી નાખતો, મારી નાખતો, નસાડી મૂકતો અને ઉછાળી મૂકતો ઘટોત્કચ દ્રોણાચાર્યને પહોંચી વળવાની ઇચ્છાથી સેનાને ત્રાસ પમાડતો પમાડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^{૫૮-૬૦} ત્યારે તે રાક્ષસને રાક્ષસ અંલથુષ યુદ્ધ સંબંધી અનેક હથિયારો વડે ક્રોધ કરીને સારી રીતે પ્રહાર કરવા લાગ્યો.^{૬૧} પૂર્વે શંબરાસુર અને ઈંદ્રનું જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ ત્યાં તે બંને મહાન રાક્ષસોનું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૬૨} એ પ્રમાણે તમારા પક્ષના તથા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓના પરસ્પરના ભેટા વખતે રથ, હાથી અને ઘોડાઓનાં સેંકડો દ્વંદ્વ-યુદ્ધો ત્યાં થઈ રહ્યાં હતાં. તમારું કલ્યાણ થાઓ. બાકી દ્રોણનું રક્ષણ કરવા માટે તથા મૃત્યુ કરવા માટે મચી પડેલા તે બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ વચ્ચે આ જ સંઘામ થયો હતો, તેના મેં પૂર્વે કદી જોયો નથી અને સાંભળ્યો પણ નથી.^{૬૩, ૬૪} હે પ્રભુ! એ યુદ્ધ ઘોર, આશ્ચર્યજનક અને રોદ્ર હતું. વળી તે સ્થળે બીજાં પણ અનેક યુદ્ધો થયાં હતાં.^{૬૫}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા બોમ્બેવાર્ષાતર્જીત સંરામકવચપર્વમા
‘દ્વંદ્વયુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૨૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬મો

ભગદત્તનું યુદ્ધ

॥ પૂતરાણું જવાબ ॥

તેષ્વેવં સન્નિવૃત્તેષુ પ્રત્યુદ્યાતેષુ માગશઃ ।

કર્ચ યુયુધિરે પાર્યા મામકાશ્ચ તસ્વિનઃ ॥ ૧ ॥

પૂતરાણું બોલ્યા : એ પ્રમાણે જ્યારે તે પાંડવો યુદ્ધ કરવાને પાછા ફર્યા અને વિભાગ પ્રમાણે સામા ધસી આવ્યા, ત્યારે મારા બળવાન પુત્રો અને કુંતાના પુત્રો કેવી રીતે લડ્યા? ^૧ વળી અર્જુને સંશમ્પદાના સૈન્ય સામે કેવું પરાક્રમ કયું હતું અને સંશમ્પદાએ પણ અર્જુન સામે કેવું પરાક્રમ કયું હતું ? હે સંજય ! આ તું મને કહે. ^૨

સંજય બોલ્યો : આમ જ્યારે તેઓ યુદ્ધ કરવા પાછા ફર્યા અને વિભાગ પ્રમાણે સામા દોડી આવ્યા, ત્યારે તમારો પુત્ર દુર્યોધન પોતે જ હાથીઓનું સૈન્ય લઈને ભીમ પર ચઢી આવ્યો. ^૩ આ રીતે જ્યારે દુર્યોધનરાજ પોતે જ યુદ્ધતું તેડું કયું, ત્યારે ભીમસેન પણ હાથી સામે જેમ હાથી ધસી જાય અને બળદ સામે જેમ બળદ ધસી જાય, તેમ તે હાથીઓના સૈન્ય સામે ધસી ગયો. ^૪ હે રાજ ! ભીમસેન યુદ્ધ કરવામાં કુશળ હતો અને બાહુબળથી યુક્ત હતો, તેથી તેણે થોડા સમયમાં જ હાથીઓની સૈન્યરચનાને વીંળી નાખી. ^૫ દુર્યોધનના તે હાથીઓ પ્રમાણમાં મોટા પર્વત જેવા હતા અને ચારેબાજુથી મઠને ઝરતા હતા; પણ ભીમસેનનાં નારાયણાણીથી તેઓ ત્યાંથી નાસવા લાગ્યા અને મદરહિત થઈ ગયા. ^૬ જેમ અતિ ઉદ્ધત વાયુ વાદળોને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ એ વાયુનંદન ભીમસેને તે સૈન્યોને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યાં. ^૭ હવે પામેલો સૂર્ય જેમ જગતમાં પોતાનાં કિરણોથી શોભે છે, તેમ ભીમસેન પણ તે હાથીઓ પર બાણો છોડતો શોભી રહ્યો

હતો. ^૮ ભીમસેનનાં બાણોથી ધાયલ થઈ લોહીથી રેખાગ્રેય થયલા તે હાથીઓં બંધે આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણોથી મિશ્ર થયેલાં અનેક પ્રકારનાં વાદળો હોય તેમ શોભતા હતા. ^૯ એવી રીતે હાથીઓનો સંહાર કરી રહેલા એ વાયુપુત્ર ભીમસેન સામે આવીને ક્રોધાયમાન થયેલા દુર્યોધને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધવા માંડ્યો. ^{૧૦} એટલે લોહી સમાન લાલ આંખોવાળો ભીમસેન રાજ દુર્યોધનને તે જ ક્ષણે મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને સજ્જલાં બાણોથી વીંધવા માંડ્યો. તે સમયે આખા શરીરમાં બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલા દુર્યોધને ક્રોધાયમાન થઈને સૂર્યનાં કિરણ સમાન નારાયણ બાણો મૂઢ્યાં અને મોં મલકાવીને પાંડુપુત્ર ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો. ^{૧૧, ૧૨} ત્યારે પાંડુનંદન ભીમે જે ભલ્લબાણો મૂઢ્યાં અને રત્નોથી અદ્ભુત દેખાતા તેના ધ્વજમાં રહેલા નિશાનરૂપ મણિમય હાથીને તથા તેના ધતુબ્યને એકદમ કાપી નાખ્યાં. ^{૧૩} હે રાજન ! એ પ્રમાણે ભીમસેન દુર્યોધનને પીડતો હતો, તે જોઈને હાથી પર બેઠેલો અંગરાજ ભીમને ક્ષોભ પમાડવાની ઇચ્છાથી ત્યાં સામે આવી પહોંચ્યો. ^{૧૪} મેઘ સમાન ગર્જના કરીને પોતાની સામે ધસી આવતા તે હાથીને ભીમે ગંડસ્થળમાં નારાયણાણોનો પ્રહાર કરી અત્યંત વીંધી નાખ્યો. ^{૧૫} ભીમસેને છોડેલાં એ બાણો તે હાથીનું શરીર ચીરી નાખીને પૃથ્વીમાં ખૂંચી જતાં હતાં. એટલે વજ્રથી ભેદાયેલા પર્વતની જેડે તે હાથી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યો. ^{૧૬} આમ તે હાથી જેવા પડવાની તૈયારીમાં હતો, તેવામાં શીઘ્ર પરાક્રમ કરનારા ભીમસેને એક ભલ્લબાણ મૂકીને તે હાથી પર બેઠેલા અને નીચે પડવાની તૈયારીમાં રહેલા રઘેચરાજનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. ^{૧૭} હવે તે વીર રઘેચરાજ જ્યારે રણમાં પડ્યો,

ત્યારે ગમરાયેલા ઘોડા, હાથી અને સ્થવાળી તથા પાળાએને છૂંદી નાખતી તેની સેના નાસ-ભાગ કરવા લાગી.^{૧૮} એ પ્રમાણે જ્યારે તે સૈન્યોમાં ભંગાણું પડ્યું તથા જ્યારે ચારે બાજુ નાસભાગ થઈ રહી, ત્યારે પ્રાગજ્યોતિષનો રાજા ભગદત્ત પોતાનો હાથી લઈને ત્યાં ભીમસેન સામે ધસી આવ્યો.^{૧૯} જ હાથી પર (ઐરાવત પર) બેસી ઇંદ્રે દેવે અને દાનવોને ઇત્યા હતા, તે જ હાથીના વંશજ પર બેસીને ભગદત્તરાજ ભીમ સામે ચડી આવ્યો હતો.^{૨૦} ત્યાં તે મહાન હાથી એકાએક ભીમ સામે દોડ્યો. ભીમને જાણે છૂંદી નાખવા ઇચ્છતો હોય, તેમ તેણે પોતાના આગળના બે પગ જાંચા કર્યા હતા અને સૂંઢને સંકોચી લીધી હતી.^{૨૧} કોંઈપૂર્વક ડોળા ફાડીને તેણે ભીમના રથના તેના ઘોડાઓ સાથે ચૂરચૂરા કરી નાખ્યા.^{૨૨} ત્યારે ભીમસેન પણ એકદમ પગ-પાળો દોડ્યો અને તે હાથીના શરીરના અવયવોના ભાગમાં લપાઈ ગયો. તે ત્યાંથી નાસી ગયો નહિ, કારણ કે તે અંજલિકાવેષ (હાથીને રમીડવાની કળા)ને જાણતો હતો.^{૨૩} એ રીતે હાથીનાં ગાત્રોમાં ભરાઈ જઈને તે ભીમસેન તેને વારં-વાર હાથ વડે માર્યો અને વળી પોતાને મારી નાખવા ઇચ્છતા તે હાથીને તે ખેલાવવા લાગ્યો ત્યારે વૃકાદરને ગોતી કાઢવા ઇચ્છતો તે દશ-હજાર હાથીઓ સમાન બળવાળો મહાન હાથી કુંભારના ચાકડાની પેઠે સત્તર ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગ્યો. પછી ભીમસેન પણ બહાર નીકળ્યો અને ભગદત્તના સુપ્રતીક નામના હાથી આગળ આવી જો. ત્યાં તો તે હાથી ભીમને સૂંઢમાં લઈને બે ઠીંચણ વતી મારવા લાગ્યો.^{૨૪-૨૬} તે હાથીએ પ્રથમ તો ભીમસેનને ડોકમાં પકડીને તથા સૂંઢમાં વીંટીને મારી નાખવાની ઇચ્છા કરી હતી; પરંતુ ભીમસેન તો તેની સૂંઢમાં

ગોળાકારે ફરી છટકી ગયો અને ફરી તે હાથીના શરીર તળે ભરાઈ પેઠો. ત્યાં તેની સામે પોતાના સૈન્યનો કોઈ બીજો હાથી લડવા આવે તેની તે રાહ જોવા લાગ્યો.^{૨૭, ૨૮} પછી લાગ મળતાં ભીમસેન પણ તે હાથીના શરીર તળેથી નીકળી જઈ એકદમ વેગથી નાસી ગયો. એટલે કે રાજા ! સર્વ સૈન્યમાં મોટા જુમાટો જોઈ આવ્યો 'કે, 'ધિકાર હો ! હાથીએ ભીમસેનને મારી નાખ્યો !' 'હે રાજા ! પાંડવોની સેના પણ તે હાથીથી નાસી ગઈ હતી, તેથી જ સ્થળે ભીમસેન જો. હતો, તે સ્થળે તે એકદમ નાસી ગઈ. તે પછી ભીમસેનને માર્યો ગયેલા માનીને યુધિષ્ઠિરરાજ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને લઈને ભગદત્તને ઘેરી વળ્યા. શત્રુઓ-ને તપાવનારા તે મહારથીઓ ભગદત્તને ઘેરી લઈ સેંકડો અને હજારો તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યા; પણ પર્વતપ્રદેશના તે રાજાએ અંકુશ વડે બાણોના મારાને દૂર કર્યો અને હાથી દ્વારા પાંડવ અને પાંચાલયોદ્ધાઓને ખૂંદવા લાગ્યો. હે પૃથ્વીનાથ ! ભગદત્તરાજ વૃદ્ધ હતો, છતાં પણ તેણે હાથી પર બેસી જ પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું હતું, તે અદ્ભુત સરખું જ અમારા જોવામાં આવતું હતું. તેવામાં વક્રગતિ કરી જાણનારા અને ઉતાવળી ચાલવાળા મદજરતા હાથી પર બેસીને દશાણુ દેશનો રાજા ભગદત્ત સામે ચડી આવ્યો. પછી પૂર્વકાળમાં પાંચોવાળા અને ઉપર જોડાઈ વૃક્ષોવાળા બે પર્વતોનું નેત્રું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું યુદ્ધ એ ભયંકર સ્વરૂપવાળા તે બંને હાથીઓ વચ્ચે થવા લાગ્યું. ભગદત્તરાજના હાથીએ જરા દૂર પાછા ખસી જઈને દશાણુ રાજાના હાથીનું જમણું પડખું ચીરી નાખ્યું અને તેને પૃથ્વી પર પટકી પાડ્યો. એટલે ભગદત્તરાજાએ સૂર્યનાં કિરણ સરખાં સાત ઉજ્જવળ તોમરબાણો વડે હાથી પર બેઠેલા અને ખસી ગયેલા આસનવાળા પોતાના

તે શત્રુને મારી નાખ્યો. તે ઝેઠ યુધિષ્ઠિરે ભગ-
દત્તને વીંધી નાખ્યો તથા મોટું સ્થાન્યે લઈને
ચારે બાજુથી તેને ઘેરી લીધો. તે સમયે હાથી
પર બેઠેલો તથા મહારથીઓ વડે ચારે બાજુથી
ઘેરાયેલો તે ભગદત્ત પર્વતના વનભાગમાં સળગતા
અગ્નિ જ્યો શોભતો હતો. આમ ઉચ્ચ ધનુષ્યને
ધારણ કરનારા તે મહારથીઓનું ચારે બાજુ ગોળ
મંડળ ઝેઠને તે હાથી બાણવૃષ્ટિ કરી રહેલા
તે મહારથીઓના મધ્યમાં ફૂટી ફરવા લાગ્યો.
પછી ભગદત્તરાજ્યે પોતાના હાથીને વશ કરીને
તેને એકાએક યુધુધાનના સ્થ સામે દોડાવ્યો.
તે મહાન હાથીએ સાત્યકિના (યુધુધાનના) સ્થને
છાંયપ્રી વેગપૂર્વક દૂર ફેંટી દીધો; પણ તે પહેલાં
યુધુધાન સ્થ પરથી ફટી પડ્યો હતો. આમ
સ્થને દૂર ફેંટી દીધેલો ઝેઠને તેના સારથિએ
સિંધુદેશમાં ઉત્પત્ત થયેલા મોટા ઘોડાઓને બરા-
બર સ્થિર કર્યા અને જે સ્થળે સાત્યકિ જોતો
હતો તે સ્થળે આવી તે જોતો રહ્યો. એટલે
સાત્યકિ પણ પોતાના સ્થ પર ફટીને બેઠો. એ
અરસામાં તે હાથી પણ સત્તર મહારથીઓના
ઘેરામાંથી બહાર નીકળી ગયો અને સર્વ રાજા
ઓને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યો. તે હાથીએ સર્વ
રાજાઓને એટલો બધો ત્રાસ કરતાવ્યો કે, તેથી
યુદ્ધભૂમિ પર રહેલા તે એક જ હાથીને તેઓ
સેંકડો હાથી માનવા લાગ્યા. જમ પૂર્વે છેદે
અંશવત્ત હાથી પર બેસી દાનવોને હાંકી કાઢ્યા
હતા, તેમ ભગદત્તરાજ્યે પોતાના એ હાથી
પર બેસી પાંડવયોદ્ધાઓને હાંકી જ કાઢ્યા. આમ
એ યુદ્ધમાં રાજા ભગદત્ત પાંડવોને હાંકી કાઢતો
હતો, ત્યારે હાથી અને ઘોડાઓના ત્યાં મહાન
શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં ક્રોધાચમાન થયેલો
ભીમસેન ફરીથી ભગદત્ત સામે યુદ્ધ કરવા દોડી
આવ્યો; પણ ભગદત્તના હાથીએ તેના ધસી

આવતા ઘોડાઓને પોતાની સૂંદમાંથી પાણી
ઉડાડી ભડકાવી દીધા. આથી તે ઘોડાઓ ભીમ-
સેનને રણમાંથી દૂર લઈ ગયા. તે ઝેઠને સ્થમાં
બેઠેલો કૃતિનો પુત્ર સ્થિપર્ના બાણોની વૃષ્ટિથી
સંહાર કરતો બણે સાક્ષાત્ કાળ હોય, તેમ
ભગદત્ત સામે ઘાઈ આવ્યો. એટલે સુદર અવ-
યવોવાળા પર્વતરાજ ભગદત્તને નમેલા પર્વવાળા
એક બાણથી સ્થિપર્નાને યમલોકમાં વળાવી દીધો.
આમ જ્યારે તે વીર સ્થિપર્ના રણમાં પડ્યો,
ત્યારે અભિમન્યુ, દ્રોપદીનો પુત્ર, ચેકિતાન, ધૃષ-
ટેતુ અને યુયુત્સુ આદિ યોદ્ધાઓ જળ વરસાવતા
મેથોની પેઠે બાણોની ધારા વરસાવીને તે હાથીને
પીડવા લાગ્યા. ^{૧૯-૫૪} તે હાથીને મારી નાખ-
વાની ઇચ્છાવાળા તે વીરો ત્યાં ભયંકર ગર્જનાઓ
કરવા લાગ્યા, ત્યારે ચાલાક ભગદત્તે પગની પાની,
અંકુશ અને અંગૂડાનો પ્રહાર કરીને હાથીને
આગળ હાંક્યો. ^{૫૫} એટલે સૂંદ પહોળી કરી અને
કાન તથા નેત્રો સ્તબ્ધ કરી તે હાથી એકદમ
આગળ વધ્યો અને તેણે ઘોડાઓ પર પગ
ચૂંકીને યુયુત્સુના સારથિને મારી નાખ્યો. ^{૫૬} ત્યાં
હે રાજા! યુયુત્સુ તો એકદમ સ્થ છોડી દૂર
નાસી ગયો. તે પછી પાંડવયોદ્ધાઓ તે હસ્તિ-
રાજ પર બાણો વડે પ્રહાર કરવા લાગ્યા અને
તેને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી બાણો છોડી
છોડીને ભયંકર ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. એટલે
તમારો પુત્ર કુર્યોધન ગભરાઈ ગયો અને અભિ-
મન્યુના સ્થ સામે ફટી આવ્યો. ^{૫૭, ૫૮} તે સમયે
ભગદત્તરાજ હાથી પર બેસી શત્રુઓ ઉપર બાણો
છોડી રહ્યો હતો, તેથી જગતમાં પોતાનાં કિરણો
ને ફેલાવતો સૂર્ય હોય તેમ તે શોભતો હતો.
તે ભગદત્તને અભિમન્યુએ બાર બાણોથી, યુયુત્સુ
એ દશ બાણોથી, દ્રોપદીના પુત્રોએ ત્રણ ત્રણ
બાણોથી અને ધૃષ્ટકેતુએ પણ ત્રણ બાણોથી

વીધી નાખ્યો.^{૧૮, ૧૯} એ વેળા શત્રુઓએ જોસ-
પૂર્વે ભરેલાં બાણોથી ભરાઈ ગયેલા ભગદત્તનો
તે હાથી સૂર્યનાં કિરણોથી વ્યાપ્ત થયેલા મહાન
મેઘની જેમ શોભતો હતો.^{૨૦} હાંકનાર મહાવત-
ની દોશિયારીથી અને પ્રયત્નથી પ્રેરાયેલા તથા
શત્રુઓનાં બાણોથી પીડાયેલા તે ભગદત્તનો હાથી
શત્રુઓને સુંઠ વતી ઉપાડી ઉપાડીને જમણી-
હાથી તરફ ફેંકવા લાગ્યો.^{૨૧} જેમ ગાવાળિયો
લાકડી વડે પશુઓને વનમાં હાટ્ટી કાઢે છે, તેમ
ત્યાં ભગદત્તરાજ શત્રુઓની સેનાને વારંવાર ઘેરી
હાઈને હાંટી કાઢવા લાગ્યો.^{૨૨} ત્યાં બાજપક્ષીના
ઝપાટામાં આવેલા કાગડાઓનો જેવો કાગારોળ
થાય, તેવો સર્વ દિશામાં નાસભાગ કરતી પાંડ-
વોની તે સેનાનો અતિ તીવ્ર શબ્દ થઈ રહ્યો
હતો.^{૨૩} હે રાજ ! પૂર્વકાળમાં પાંખોવાળો પર્વત
જેમ ભય ઉપજાવતો હતો, તેમ ઝીણા અંકુશથી
પ્રહાર કરતો તે હસ્તિરાજ અહીં શત્રુઓમાં
ભય ઉપજાવતો હતો. ખળભળી જાડેલાં સસુદ્ર
જેમ વેપારીઓને જીવિતમાં હતાશ કરે છે, તેમ
તે શત્રુઓને પોતાના જીવિતમાં હતાશ કરવા
લાગ્યો હતો.^{૨૪} પછી ભયથી નાસભાગ કરતા
હાથી, રથ, ઘોડા અને રાજાઓએ ત્યાં અતિ
અચકર ઠોલાહલ મચાવી મૂક્યો હતો અને તે
ઠોલાહલ પૃથ્વી, આકાશ તથા દશે દિશાઓમાં
વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો.^{૨૫} જેમ પૂર્વે દેવોના શ્રેષ્ઠ
રક્ષણ તળે રહેલી દેવસેનામાં બલિરાજાએ પ્રવેશ
કર્યો હતો, તેમ ભગદત્તરાજ પણ તે મહાન
હાથીને સાથે હાઈને શત્રુઓની સેનામાં દાખલ
થયો હતો.^{૨૬} તે સમયે રણબુજિમાં સર્વ રથો
તીવ્ર વાયુ વાવા લાગ્યો, ધૂળના ગોટાથી આકાશ
ભરાઈ ગયું અને સિંહિઠા પણ ઢંકાઈ ગયા. તે
યુદ્ધમાં સર્વ મનુષ્યો ચારે બાજુ દોડાદોડ કરતા
તે એક જ હાથીને સંખ્યાબંધ હાથી સરખો

માનવા લાગ્યા.^{૨૮}

હવે શ્વેતદાભારતમાં દ્રોણપર્વતમંત સંરામકવચપર્વમાં
‘ભગદત્ત’ યુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૨૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭મો સંશમકોનો સંહાર

॥ સંજય કહેવા ॥

યન્માં પાર્થસ્ય સંદ્રામે કર્માણિ પરિવૃચ્છસિ !

તચ્છૃણુચ મહાવાહો પાર્થો યદકરોદ્રણે ॥ ૧ ॥

સંજય ગોદયો : હે મહાબાહુ ! તમે મને
યુદ્ધમાંનાં અર્જુનનાં કર્મો વિશે પૂછો છો, તો
હવે અર્જુનને રણમાં જે કરી દેખાડ્યું હતું, તે તમે
સાંભળો. રાજા ભગદત્ત એ પ્રમાણે અનેક ક્રિયાઓ
કરી રહ્યો હતો, તેથી આકાશમાં ધૂળના ગોટા
જાડવા લાગ્યા અને તેના હાથીની ગર્જના સંભ-
ળાવા લાગી. તે સાંભળી અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું :
‘હે મધુસૂદન ! પ્રાગ્જ્યોતિષનો રાજા ભગદત્ત
બધે યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યો હોય તેમ લાગે
છે. અવશ્ય આ જે શબ્દ સંભળાય છે તે તેનો જ
છે.’^{૧-૩} યુદ્ધ કરવામાં એ ભગદત્ત ઇંદ્રથી ઊંચે
તેવો નથી. તે હાથી પર ચેરી યુદ્ધ કરવામાં
કુશળ છે અને સમગ્ર પૃથ્વીમાંના હાથીસવારોમાં
તે સુખ્ય છે, એમ હું માનું છું.’^૪ વળી તેના હાથી
પણ સર્વ હાથીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને કોઈ પણ
હાથી તેની સામે યુદ્ધમાં ટક્કર ઝીલે તેમ નથી.
તેણે સર્વ શસ્ત્રોને ઉલ્લંઘી બંધીને યુદ્ધમાં સારાં
સારાં કામ કર્યો છે અને વળી તે પરિશ્રમને
જીતનારો છે.’^૫ હે નિષ્પાપ ! તેનો એ હાથી
હથિયારોના મારાને સહન કરનારો છે અને તેને
અગ્નિનો સ્પર્શ પણ અસર કરી શકતો નથી.
આથી એ ભગદત્તરાજ એકલો જ આજે
યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યનો ધાણ કાઢી નાખશે.^૬
આપણા બે સિવાય નીજે કોઈ પણ પુરુષ તેને
જીતવાને સમર્થ નથી; માટે આપણે જે સ્થળે

ભગદત્તરાજ દોષ તે સ્વયે સત્વર ચાલો. અવરણ
તે રાજા પોતાના દાસીના બજારી ગર્વિષ્ઠ થઈ
ગયો છે અને પાછી ગયેલી ઉમ્મરથી પણ તે રૂઢ
અલંકારવાળો થયો છે; માટે હવે તેને હું ઇંદ્રના
પ્રિય અતિથિ તરીકે સ્વર્ગમાં મોકલી દઈશ. ૧૨.૮

અર્જુનનાં એ વચનથી શ્રીકૃષ્ણે જે સ્વયે
ભગદત્તરાજ પાંડવોની સેનામાં જંગાણ પાડી
રહ્યો હતો, તે સ્વયે જવા માટે રથને દાંડ્યો.
એ રીતે અર્જુન જેવો તે તરફ પ્રયાણ કરવા
તત્પર થયો, તેવામાં પાછળથી યુદ્ધ માટે આહ્-
વાન કરતા ચોદ દંબર સંશપ્તક મદારથીઓ ત્યાં
ચઢી આવ્યા. ૧૦ વગી દશદંબર ત્રિગર્ભોના મદા-
રથીઓ તથા ચાર દંબર વાસુદેવ હુકમીના અનુ-
ચરે પણ ત્યાં યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યા. આમ
દે રાજન! તે સમયે એક તરફ ભગદત્ત સેનાનો
સંહાર કરી રહ્યો હતો અને બીજી તરફ સંશ-
પ્તક યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવા માટે આહ્વાન કરી
રહ્યા હતા. તે જોઈને અર્જુનનું મન (આ તરફ
જઈ કે પેલી તરફ જઈ એમ) એ પ્રકારે વિભક્ત
થઈ ગયું. 'હયું કામ પ્રથમ કરવાથી આજે અને
તે હેત્યાણુકારી થઈ પડે?' આવો વિચાર કરતાં
અર્જુન આ મૂંઝવણમાં પડી ગયો: 'આ તરફ
પાછો ફરું કે યુધિષ્ઠિર તરફ જઈ? હું કરું?'
હે કુરુપુત્ર! આમ યુધિષ્ઠિ વિચાર કરતાં,
છેતરે અર્જુન સંશપ્તકોનો સંહાર કરવામાં જ
સ્થિર નિશ્ચયવાળો થયો. પછી વાનરના ચિહ્ન-
વાળી ધનવાળો તે ઇંદ્રપુત્ર અર્જુન પોતે એક
જ હતો, છતાં હજારો રથીઓનો સંહાર કરવા
ત્યાં એકદમ પાછો ફર્યો. અર્જુનનો નાશ
કરવાના ઉપાયમાં દુયોધન અને કલ્યુનો પણ
એવો જ નિશ્ચય હતો કે, એક તરફથી સંશપ્તકોનું
અર્જુન સામે યુદ્ધ કરાવવું અને બીજી તરફથી
ભગદત્તનું યુધિષ્ઠિરના સૈન્ય સામે યુદ્ધ કરાવવું.

અર્જુન પણ તેમની એ એ પ્રકારની ગોઠવણીથી
ટોલાયમાન થઈ ગયો હતો, પણ તેણે છેતર
સંશપ્તકોનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે
ટોલાયમાન યુધિને ત્યાં દીધી હતી. ૧૧-૧૨
તેવામાં તો દે રાજન! સંશપ્તક મદારથીઓ
નમેલાં પર્વવાર્ષા સેંકડો અને દંબરો બાણો
અર્જુન પર છાડવા લાગ્યા. ૧૮ ત્યારે દે રાજન!
કુંતીપુત્ર અર્જુન, જતાઈન શ્રીકૃષ્ણ, યોદ્ધા કે
રથ, એમાંનું કંઈ પણ ત્યાં દેખાતું ન હતું. તે
બધા બાણોથી છવાઈ ગયા હતા. ૧૯ અરે, શ્રીકૃષ્ણ
પણ તે સમયે ગભરાઈ ગયા અને પરસેવાથી
તરથોળ થઈ ગયા. તે જોઈ અર્જુને બ્રહ્માબ્રમે
પ્રયોગ કર્યો અને લગભગ તે બધાં બાણોનો
નાશ કરી નાખ્યો. પછી બીજાં અનેક બાણોના
પ્રહારથી તે બાણ, દોરી અને ધનુષ્ય સહિત
સેંકડો હાથો તથા સ્વજો, યોદ્ધાઓ, સારથિઓ
અને સંખ્યાબંધ મદારથીઓને પણ રણબ્રમિ પર
ટપોટપ પાડવા લાગ્યો. ૨૦, ૨૧ આમ અર્જુનનાં
બાણોથી માર્યા ગયેલા અને સત્તર વિનાના થઈ
ગયેલા અનેક હાથીઓ પણ ત્યાં પૃથ્વી પર પછ-
ડાવા લાગ્યા. તે હાથીઓનાં શરીર મોટાં વૃક્ષો,
પર્વતનાં શિખરો તથા મેધના જેવાં પ્રયંક હતાં
અને તેઓ પોતે પણ સારી રીતે સજ્જ કરાયેલા
હતા. ત્યાં અર્જુનનાં બાણોથી ઢેલણાએક હાથી-
ઓની જૂથો છિન્નમિત્ર થઈ ગઈ હતી, ઢેલણાએક-
નાં આશ્રયણો કપાઈ પડ્યાં હતાં, ત્યારે ઢેલણાએક
હાથીઓ તો અત્યંત આકુળ-આકુળ થઈને સત્તરો
સહિત રણમાં પડ્યા હતા. ૨૨, ૨૩ અર્જુને ભદ્ર-
ભતનાં બાણો મૂઢીને ઉડાડી નાખેલા મનુષ્યોના
હાથો ત્યાં ઋષિ, બ્રાહ્મ, તલવાર, હસ્તિનખ, મુદ્-
ગર અને ફરશીઓ સહિત પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા
હતા. દે રાજન! ત્યાં બાલસૂર્ય, કમળ અને ચદ્ર સમાન
સ્વરૂપવાળાં મસ્તકો અર્જુનનાં બાણોથી કપાઈ

કપાઈને પૃથ્વી પર રોળાવા લાગ્યાં હતાં.^{૨૪, ૨૫} જે સમયે અર્જુન ક્રોધાતુર થઈને શત્રુઓના સંહાર કરવા મચી પડ્યો હતો, તે સમયે અનેક પ્રકારનાં માંસાહારી પક્ષીઓ વડે તે સેના શોભી રહી હતી અને ઝળહળી રહી હતી.^{૨૬} હાથી જેમ કમલિની-ને ફોલ પમાડે, તેમ અર્જુન તે સેનાને ફોલ પમાડી રહ્યો હતો અને એ ધનંજયને અંતરિક્ષમાં ઊભેલા ભૂતગણો 'ધન્ય, ધન્ય' કહી વખાણતા હતા.^{૨૭} ઈંદ્ર સમા તે અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈને પરમ વિસ્મય પામેલા શ્રીકૃષ્ણ પણ તે સમયે હાથ જોડી અર્જુનને કહેવા લાગ્યા:^{૨૮} 'હે પાર્થ! આજના રણમાં તેં જે કર્મ કર્યું છે તે ઈંદ્ર, યમ કે કુબેર પણ સહેજે કરવાને શક્તિમાન નથી, એમ મને લાગે છે. આ યુદ્ધમાં તેં એકીસાથે સેંકડો અને હજારો સંશસ્ત્ર યોદ્ધાઓને રમદોળી નાખ્યા છે, તે મેં નજરે જોયું છે.^{૨૯, ૩૦} એ પ્રમાણે સામે આવીને ઊભેલા તે સંશસ્ત્રોમાંના અનેકાનેકનો સંહાર કરી નાખી અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું: 'આલો હવે ભગદત્ત તરફ'.^{૩૧}

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમા દ્રોણપર્વોત્તરો સંશસ્ત્રવધપર્વમા
'સંશસ્ત્રોના વધ' નામનો અધ્યાય ૨૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮મો

કાળના સુખમાં ભગદત્ત

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વિયાસતસ્તતઃ કૃષ્ણઃ પાર્યસ્થાન્મનનોજવાન્ ।
સંપ્રીદ્દિમસંછન્નાન્ દ્રોણાનીકાય સત્વરન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે અર્જુનને ન્યારે ભગદત્ત તરફ જવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મન સમાન વેગવાળા તથા સુવર્ણના સાન્નથી ઢંકાયેલા ઘોડાઓને ઘણીઝડપથી દ્રોણના સૈન્ય તરફ હાંક્યા.^૧ દ્રોણાચાર્યે કુઃખી કરેલા પોતાના ભાઈઓને સહાય કરવા માટે ન્યારે કુરુ શ્રેષ્ઠ અર્જુનને એ પ્રમાણે પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે સુશર્મા

પોતાના ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તેની પાછળ પડ્યો. તે જોઈ અગ્નિત યોદ્ધાઓને પણ જીતનારા ઘોળા ઘોડાવાળા અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : 'હે અચ્યુત ! એક તરફ પોતાના ભાઈઓ સહિત આ સુશર્મા અને યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે, તો બીજી તરફ યુધિષ્ઠિરના સૈન્યનો સંહાર થઈ રહ્યો છે. ખરેખર, હે મધુસૂદન ! આજે મારું મન આ સંશસ્ત્રોને લીધે બે સ્થળે વહેંચાઈ ગયું છે.^૨ શું હું તે સંશસ્ત્રોના નાશ કરું કે શત્રુઓથી પીડાતા પોતાના સ્વજનોનું રક્ષણ કરું ? આ સંબંધમાં તમારો શો મત છે ? કયા કાર્યમાં મારું કલ્યાણ રહ્યું છે ? તે તમે જાણો છો, માટે તમે મને તે કહો.^{૩-૫} અર્જુનને ન્યારે એ રીતે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ત્યારે તેમણે જે સ્થળે ત્રિગતોના રાજા અર્જુનને બોલાવી રહ્યો હતો તે સ્થળે રથને પાછો વાળ્યો. પછી અર્જુનને સાત બાણોના પ્રહાર કરી ત્યાં સુશર્માને વીંધી નાખ્યો તથા બીજાં બે છૂર બાણથી તેના ઈવજ અને ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યાં.^{૬, ૭} વળી બીજાં છ બાણો મૂર્ધ્નને ત્રિગત-રાજના ભાઈને તેણે તેના ઘોડા અને સારથિ સાથે યમરાજને ઘેર મોકલી દીધા. ત્યારે સુશર્માએ સરપ જેવી એક લોખંડી શક્તિ અર્જુન તરફ ફેંકી અને એક તોમર તેણે શ્રીકૃષ્ણ તરફ ફેંક્યું. અર્જુનને તેની એ શક્તિને ત્રણ બાણોથી છેદી નાખી અને તોમરની પણ એ જ દશા કરી નાખી. વળી તેણે જ્યાંબંધ બાણો છોડીને સુશર્માને મૂંઝવી જ દીધો અને તેને પાછો હાંપી કાઢ્યો. પછી હે રાજન્ ! સંખ્યાબંધ બાણો વરસાવીને ઈંદ્રની પેઠે તમારી સેના તરફ ધસી આવતા એ ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળા અર્જુનને તમારા યોદ્ધાઓમાંના ઘાઈ પણ વારી શક્યો નહિ.^{૮-૧૧} આમ બાણોથી સર્વ મહારથીઓને મારતો મારતો તે અર્જુન ઘાસને બાળતા અગ્નિની પેઠે કૌરવો

તરફ આવી પહોંચ્યો.^{૧૨} પ્રજાઓ જમ આજિતા વેગને સહન કરવા સમર્થ થતી નથી, તેમ તેઓ ઘાઈ બુદ્ધિમાન કુતાપુત્ર અર્જુનના તે અસહ્ય વેગને સહન કરવા સમર્થ થઈ શક્યા નહિ.^{૧૩} એ પ્રમાણે જે રાજાના બાણોની વૃદ્ધિથી સર્વ સંન્યતે ઘેરી લેતો તે અર્જુન ગરુડપક્ષીની ચોટ પ્રમાણે ભગદત્ત સામે આવી પહોંચ્યો.^{૧૪} ભરત-વંશીઓ નિષ્પાપ હતા, ત્યારે યુદ્ધમાં શત્રુઓને અશ્રુપાત કરાવનારું ને કદયાણકારક ધનુષ્ય અર્જુનને નમાવી દીધું હતું તે જ ધનુષ્યને અર્જુનને કુદ જુગારમાં રમાડનાર તમારા પુત્ર કુર્યોધનનો તથા સર્વ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા માટે લીધું.^{૧૫,૧૬} હે મહારાજ ! અર્જુનને તે સેનાને એટલી બધી ખળભળાવી દીધી કે, તેથી ઘાઈ એક નાતું વહાણ જમ પર્વત સામે અથડાઈને ભાંગી પડે, તેમ તે સેના પણ ભાંગી પડી.^{૧૭} આમ અર્જુનને આખો જાણીને દશ હજાર ધનુર્ધરા 'રણમાં મારવું' કે 'મરવું' એવો દૂર નિશ્ચય કરીને જય કે પરાજય તરફ લક્ષ્ય રાખી યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈ ગયા.^{૧૮} તે સર્વ મહારથીઓ દ્વંદ્વનો ત્રાસ દૂર કરીને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. અર્જુનને પણ યુદ્ધનો મોટો ભાર માથે લીધો; કારણ કે યુદ્ધમાં સર્વ જાતનો ભાર સહન કરવા તે સમર્થ જ હતો.^{૧૯} જમ ક્રોધાયમાન થયેલા સાઠ વરસનો મદગળ હાથી કમળના વનને ખૂંદી નાખે, તેમ અર્જુનને અત્યંત પ્રયત્ન કરી તમારી સેનાને ખૂંદી નાખી.^{૨૦} આમ તે સેનાનો સંહાર થઈ રહ્યો, ત્યારે ભગદત્તરાજ પોતાના હાથી સાથે એકાએક અર્જુન પર ચડી આવ્યો.^{૨૧} પુરુષવ્યાધ અર્જુન પણ પોતાનો રથ દોડાવીને તત્કાળ તેની સામે થયો અને ત્યાં તે રથસવાર તથા હાથીસવાર વચ્ચેની તુલ્ય ઝપા-ઝપી ચાલુ થઈ.^{૨૨} ત્યારે વીર ભગદત્ત અને અર્જુનને શાસ્ત્ર પ્રમાણે રથેલા તથા ગોઠવાયેલા રથ

અને હાથી વડે તે સંગ્રામમાં ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૩} પછી ભગદત્તરાજ મેધ સરખા હાથી પરથી ઇંદ્રની પેઠે અર્જુન પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ત્યારે પરાક્રમી ઇંદ્રપુત્ર અર્જુનને પણ સામેથી બાણોની વૃદ્ધિ કરી અને ભગદત્તનાં એ સર્વ બાણો પોતાની પાસે આવે તે પહેલાં વચમાંથી જ તેમને કાપી નાખ્યાં.^{૨૪,૨૫} હવે હે રાજા ! પ્રાગ્જ્યોતિષના રાજ ભગદત્તે અર્જુનની તે બાણ-વૃદ્ધિનું નિવારણ કયું અને બીજાં કેટલાંક બાણો મૂંછીને શ્રીકૃષ્ણને તથા મહાબાહુ અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.^{૨૬} વળી તેણે શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને બીજા મહાન બાણસમૂહથી ઠાંકી દીધા અને તેમનો વધ કરવા માટે તેણે પોતાના હાથીને હાંક્યો.^{૨૭} કાળની પેઠે ક્રોધાયમાન થયેલા તે હાથીને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને શ્રી-કૃષ્ણે અર્જુનના રથને સત્તર તેની જમણી બાજુ હાંકી વાળ્યો.^{૨૮} એ સમયે તે હસ્તિરાજને તેના સવાર સહિત મૃત્યુને સ્વાધીન કરવાનો ખરાબ લાગ હતો; છતાં પણ ક્ષાત્રધર્મનું સ્મરણ કરીને અર્જુનને તેમ કરવા ઇચ્છ્યું નહિ. હે રાજા ! તે હાથીએ તો સીધા ધસી જઈને કેટલાંકેક હાથી-ઓને, રથોને અને ઘોડાઓને ચગદી નાખી મૃત્યુલોકમાં મોકલી દીધા હતા. તે જોઈ અર્જુન કોપી જાડ્યો.^{૨૯,૩૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રીતીય સંશ્લોકવધપર્વમાં
'ભગદત્ત' યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૨૮ માં સમાય

અધ્યાય ૨૯ મો

ભગદત્તનો વધ

॥ પુત્રવ્રત ઉવાચ ॥

તથા ક્રુદ્ધઃ કિમકરોદ્ ભગદત્તસ્ય પાંડવઃ ।

પ્રાર્જ્યોતિષો વા પાર્યસ્ય તન્મે શંસ યથાતથમ્ ॥૨૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ગોદયોઃ અર્જુન જ્યારે તે પ્રમાણે

કાપી જાડ્યો, ત્યારે તેણે ભગદત્તને શું કયું અને

ભગદત્તે અર્જુનને શું કહ્યું? આ તું મને યથાર્થ રીતે કહે.^૧

સંજય મોટયો : ભગદત્ત સાથે યુદ્ધ કરવા આસક્ત થયેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને જોઈને સર્વ જ્ઞાતા માની બેઠા હે, 'આ બન્ને જણા મૃત્યુની દાઢમાં આવ્યા છે.'^૨ હે મહારાજ ! હે પ્રભુ ! રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પર ભગદત્તરાજ હાથી પરથી બાણોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યો હતો.^૩ વળી તેણે સંપૂર્ણ ધનુષ્ય ખેંચીને છોડેલાં, પર્યર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં અને સોનેરી અગ્રમાગનાળાં ગજવેલનાં ખનાવેલાં બાણો મૂકીને દેવગ્રીપુત્રને વીંધી નાખ્યા.^૪ ભગદત્તે છોડેલાં તે અગ્નિના સ્પર્શ જ્વામાં તીક્ષ્ણ બાણો દેવગ્રીપુત્રને વીંધી નાખીને પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગયાં.^૫ ત્યારે અર્જુન તેના ધનુષ્યને કાપી નાખીને તથા તેના પરિવારનો નાશ કરીને બધે ભગદત્તરાજને રમાડતો હોય તેમ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^૬ એટલે ભગદત્તે સૂર્યનાં કિરણ સમાન ચક્રચક્રિત ચોદ તોમરો અર્જુન સામે ફેંડ્યાં, પણ અર્જુનને તેમના બળે કહકા કરી કાપી નાખ્યાં.^૭ પછી હિંદ્રપુત્ર અર્જુનને બાણોનો મોટા ઢગ છોડી તેના હાથીતું કવચ તોડી નાખ્યું અને તે છિન્નલિપ્ત થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયું.^૮ આમ કપાઈ પડેલા કવચવાળો તે હાથી બાણો વડે અત્યંત ધાયલ થઈ ગયો અને ધારાઓ પડવાથી ધોવાઈ ગયેલા વાદળ વિનાના મોટા પર્વતની જેમ શોભવા લાગ્યો.^૯ તેવામાં પ્રાજ્ઞ્યોત્તિપરાજએ સુવર્ણના દાંડાવાળી એક લોખંડી શક્તિ શ્રીકૃષ્ણ સામે ફેંડી, પણ અર્જુનને તેને બે ભાગમાં છેદી નાખી. વળી અર્જુનને તે રાજના છત્રને તથા ધ્વજને પણ છેદી નાખ્યાં અને બીજાં દશ બાણો મૂકીને તેણે તે પર્વતરાજને એકદમ વીંધી નાખ્યો તથા તેને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યો.^{૧૦, ૧૧} આમ

ત્યારે કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તથા સુંદર મોઢિયાં-વાળાં અર્જુનનાં બાણોથી ભગદત્તરાજ અત્યંત વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તે અર્જુન ઉપર અત્યંત ક્રોધે બરાબો.^{૧૨} ત્યાં તેણે અર્જુનનાં મસ્તક પર તોમરો છોડ્યાં તથા ગર્જના કરી મૂકી. તે તોમરોએ કરીને અર્જુનનો મુકુટ ફરી-ગયો.^{૧૩} ત્યારે અર્જુનને પોતાના ફરી ગયેલા મુકુટને બરાબર ગોઠવતાં ગોઠવતાં ભગદત્તરાજને કહ્યું કે, 'તું આ લોકને હવે છેલ્લી વાર બરાબર જોઈ લેજ.' અર્જુનને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ભગદત્ત અત્યંત ક્રોધાતુર થયો અને પ્રકાશિત ધનુષ્ય હાથમાં લઈ શ્રીકૃષ્ણ સહિત અર્જુન ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો.^{૧૪, ૧૫} ત્યાં તો અર્જુનને તેનું ધનુષ્ય છેદી નાખ્યું. ભાથાઓને કાપી નાખ્યા અને ગ્રપાટાબેર બોતેર બાણો છોડીને તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૬} તે પ્રહારથી ભગદત્તરાજ વીંધાઈ ગયો અને અત્યંત વ્યથા પામવા લાગ્યો. હવે તેણે વેણુવાસને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છાથી અંકુશને મંચું અને ક્રોધ કરી તે અર્જુનની છાતી સામે ફેંડ્યું પણ ખર.^{૧૭} ભગદત્તે છોડેલું તે અક્ષ સર્વનો નાશ કરી નાખે તેવું હતું, તેથી ક્રશ્વે અર્જુનને ઢાંચી દઈને તે પોતાની છાતી ઉપર ઝીલી લીધું. તે અક્ષ ક્રશ્વના વક્ષસ્થળ પર આવીને વૈજ્યંતી માળાના સ્વરૂપે થઈ ગયું. તે માળા કમળની અદ્ભુત ફેળી-ઝાવાળી હતી, સર્વ ઋતુઓમાં ઉત્પન્ન થનારાં પુષ્પોથી ભરપૂર હતી, અગ્નિ, સૂર્ય અને ચંદ્રના વર્ણ સમાન કાંતિવાળી હતી અને અગ્નિ સમાન ઉજ્જ્વળ ફૂંપણોથી યુક્ત હતી. કમળની પાંદડી-ઝાવાળી તથા વાણથી હાલ્કી રહેલાં પત્રોવાળી તે વૈજ્યંતી માળાને લીધે અળસીનાં ફૂલ જેવા તે સ્થામવર્ણ શ્રીકૃષ્ણ અતીવ શોભી રહ્યા હતા. તે પછી મનમાં ઉદાસ થઈ ગયેલા એ અર્જુનને

કેશવને કહ્યું: 'હે નિષ્પાપ! તમે પ્રથમ કહ્યું છે કે, હું યુદ્ધ કરીશ નહિ પણ અર્જુનનો સારથિ માત્ર થઈશ. તો હે પુંડરીકાક્ષ! આમ કહીને તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરતા નથી. જે કદાચ હું વ્યસનોમાં આસક્ત હોઈ, કાંઈ જાતના સંકટમાં આવી પડ્યો હોઈ, અથવા અસ્ત્રોતું નિવારણ કરવાને અસમર્થ હોઈ, તો તમારે મારું રક્ષણ કરવા માટે આમ કરવું તે ઠીક છે. પણ જે હું બરાબર સાવધ થઈને બેસો છું, તો તમારે આમ ન કરવું જોઈએ. જ્યાં સુધી મારા હાથમાં ધનુષ્યબાણ છે, ત્યાં સુધી હું દેવો, દૈત્યો, મનુષ્યો અથવા આ સમગ્ર લોકોને પણ જીતવા સમર્થ છું, એ પણ તમારા બળવામાં જ છે. છતાં તમે આમ કેમ કહ્યું?'^{૧૧૮-૨૪} ત્યારે વાસુદેવે આ અર્થભર્યો પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'હે નિર્દોષ અર્જુન! આ એક પૂર્વકાળની ગુહ્ય ઐતિહાસિક વાત છે. તે તું સાંભળ.^{૨૫} હું હંમેશાં લોકોતું રક્ષણ કરવા માટે ચાર મૂર્તિ ધારણ કરી સજ્જ રહું છું. મારા આત્માનો વિભાગ કરીને હું લોકોતું હિત કરું છું.^{૨૬} મારી એક મૂર્તિ પૃથ્વી પર રહી બદરિકાશ્રમમાં નારાયણસ્વરૂપે તપશ્ચર્યા કર્યા કરે છે. પરમાત્માસ્વરૂપે મારી બીજી મૂર્તિ જગત સારું કે નરસું કે કંઈ કર્મ કરે છે, તેને સાક્ષી તરીકે જોયા કરે છે. ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવ)સ્વરૂપે મારી ત્રીજી મૂર્તિ લોકોનો આશ્રય કરી માનુષી કર્મો કર્યા કરે છે, ત્યારે મારી ચોથી જલશાયિની મૂર્તિ સયુદ્ધમાં હજારો વર્ષની નિદ્રામાં શયન કરે છે.^{૨૭, ૨૮} જે આ છેલ્લી જલશાયિની મૂર્તિ કહી, તે હજારો વર્ષ પછી નિદ્રામાંથી જાગત થાય છે અને તે સમયે વર આપવા યોગ્ય પોતાના ભક્તોને શ્રેષ્ઠ વરો આપે છે.^{૨૯} તે મારી ચોથી મૂર્તિને જાગત થવાનો સમય જ્યારે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે પૃથ્વીદેવીએ

પોતાના પુત્ર નરકાસુર માટે મારી પાસે જ વર માગ્યો હતો, તે તું સાંભળ.^{૩૦} 'મારો પુત્ર વૈષ્ણવાસ્રસંપન્ન થાય અને તે અસ્રના પ્રભાવથી દેવો અને દાનવોથી પણ તે અવધ થાય. આ વર આપવા તમે યોગ્ય છો.^{૩૧} પોતાના પુત્ર માટે માગેલો પૃથ્વીદેવીનો તે વર સાંભળી મેં તેને અભોધ વૈષ્ણવાસ્ર પ્રથમ આપ્યું.^{૩૨} પછીથી મેં એને કહ્યું કે, 'હે પૃથ્વી! આ મારું અસ્ર હંમેશાં અભોધ થાઓ. તે અસ્ર નરકાસુરનું રક્ષણ કરશે અને તેને કાંઈ પણ મારી શકશે નહિ.^{૩૩} આ અસ્રથી રક્ષાયેલો તારો પુત્ર શત્રુઓના સૈન્યને પીડનારો થશે અને સર્વ લોકમાં સર્વદા કુરાધર્મ રહેશે.^{૩૪} એ રીતે વર મેળવીને કૃતાર્થ થયેલી તે મનસ્વિની પૃથ્વીદેવી 'ભલે જોમ' કહીને સ્વરથાને ગઈ અને અસ્રના પ્રભાવથી નરકાસુર પણ શત્રુઓને તપાવનારો તથા કુરાધર્મ થઈ પડ્યો.^{૩૫} હે પાર્થ! કાળે કરી નરકાસુર પાસેથી મારું તે અસ્ર આ ભગદત્તરાજ પાસે આવ્યું છે. હે રાજા! ઇંદ્ર અને રુદ્ર સાથેના આ સર્વ લોકોમાં એવો એક પણ પુરુષ નથી, કે તે આ વૈષ્ણવાસ્રથી મરણ ન પામે.^{૩૬} આથી જ મેં તારું રક્ષણ કરવા માટે એ દિવ્ય અસ્રને વચમાંથી ઝીલી લીધું છે. હે અર્જુન! હવે એ ભગદત્ત તે પરમ અસ્રથી રહિત થયો છે, માટે તું તે મહાસુરનો સુખેથી વધ કર.^{૩૭} પૂર્વે મેં લોકોના હિતને અર્થે જોમ નરકાસુરને માર્યો હતો, તેમ તું પણ દેવોનો દ્રેષ કરનારા આ તારા કદાચ ભગદત્તને મારી નાખ.^{૩૮} મહાત્મા કેશવે અર્જુનને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે ભગદત્તને તીક્ષ્ણ બાણોથી એકાએક છાઈ દીધો. વળી મોટી શુભવાળા તથા મોટા મનવાળા તે અર્જુને જરાય ગભરાયા વિના હાથીના ગંડડચળમાં નારાયણાના પ્રહાર કર્યો. પર્વત પર જોમ વળ પડે, તેમ તે

બાણુ તે હાથીના ગંડસ્થળ પર પડ્યું અને સર્પ
જેમ રાફડામાં પેસી બંધ, તેમ તે મોઢિયા સાથે
તેના ગંડસ્થળમાં પેસી ગયું. ૩૯-૪૧ આથી જેમ
દરિદ્રીની સ્ત્રી તેના પતિનું વચન માનતી નથી,
તેમ તે હાથી પણ ભગદત્તની વારંવાર પ્રેરણા
થયા છતાં તેનું વચન માનતો ન હતો. ૪૨ તે
તો પોતાનાં ગાત્રોને સંકાચી દઈને દાંત વડે
પૃથ્વીનો ટેંકા લઈ જિભો રહ્યો અને છેવટે દુઃખની
મોટી ગર્જના કરીને તે મહાન હાથીએ પ્રાણ
મૂછી દીધા. ૪૩ પછી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું : 'હે
પાર્થ ! આ ભગદત્તરાજ અતિશય વયોવૃદ્ધ છે.
આખા શરીરે તે પળિયાંથી ભરાઈ ગયો છે, એનાં
નેત્રો કચલદીઆથી ઢંકાયેલાં રહે છે; છતાં એ
ધણે શરો છે અને અતિ દુર્જય છે. એ રાજા
પોતાનાં નેત્રો બરાબર હથાકાં રહે માટે હંમેશાં
પાટો બાંધી રાખે છે. (માટે તે પાટો પ્રથમ તોડી
પાડવો જોઈએ.)' ૪૪, ૪૫ એટલે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ-
નાં વાક્ય પ્રમાણે બાણુ વડે તે પાટાને તોડી
પાડ્યો અને તુરંત જ તે રાજાનાં નેત્રો રૂંધાઈ
ગયાં. ૪૬ આથી એ પ્રતાપી ભગદત્તરાજ સધળા
જગતને અધિકારમય માનવા લાગ્યો. પછી પાંડુ-
પુત્ર અર્જુનને મજબૂત ગાંડાવાણું અર્ધચંદ્રાકાર
બાણુ મારી રાજા ભગદત્તનું દહ્ય ચીરી નાખ્યું.
એ પ્રમાણે જ્યારે અર્જુનને દહ્ય ચીરી નાખ્યું,
ત્યારે ભગદત્તે પ્રાણોને ત્યાગ કરી પોતાના હાથ-
માંથી ધનુષ્યબાણને પણ તજ્યાં. ત્યારે તેના અસ્તક
પર બાંધેલા સુંદર ફેંટા કમળના નાળમાં પ્રહાર
કરવાથી નીચે ખરી પડતાં કમળ પરનાં પાંદડાંની
જેમ નીચે પડી ગયો. વાયુના ઝપાટાથી ભાંગી
પડેલું પુષ્પપૂર્ણ કરેલું ઝાડ જેમ મોટા પર્વત
પરથી નીચે ગળડી પડે, તેમ ત્યાં સુવર્ણની
માળાને ધારણ કરનારો તે રાજા પણ સુવર્ણના
અલંકારવાળા તથા પર્વત સમાન લોચા એવા તે

હાથી પરથી પૃથ્વી પર ગળડી પડ્યો. ૪૭-૫૦ આ
પ્રમાણે ઇંદ્રનંદન અર્જુનને તે સંગ્રામમાં ઇંદ્ર સમાન
પરાક્રમવાળા અને ઇંદ્રના મિત્ર એવા રાજા ભગ-
દત્તને મારી નાખ્યો. પછી બળવાન વાયુ જેમ
વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ જયંતી ઇચ્છાવાળો તે
અર્જુન તમારા પક્ષના બીજા રાજાઓને ભાંગી
નાખવા લાગ્યો. ૫૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત સંસારકથાપર્વમાં
'ભગદત્તનો વધ' નામનો અધ્યાય રહ્યો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦ મો

માયાવી શકુનિ નાઠો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

મિયમિન્દ્રસ્ય સતતં સંઘાપમતિતૌજસમ્ ।

હત્વા પ્રાગ્જ્યોતિર્ષં પાર્થઃ પ્રદક્ષિણમવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ઇંદ્રના પ્રિય મિત્ર એ અમાપ
તેજવાળા ભગદત્તરાજને માર્યા પછી અર્જુન
દક્ષિણ દિશા તરફ ગયો. તેવામાં શત્રુનગરને છત-
નારા ગાંધારરાજના પુત્ર વૃષક અને અચલ નામના
બે ભાઈ એ યુદ્ધમાં અર્જુનને પીડવા લાગ્યા. ૧, ૨ તે
બન્ને વીરો અર્જુનની પાસે આગળપાછળ આવી
જિભા અને હાથમાં ધનુષ્ય લઈને તેને મહાવેગ-
વાળાં તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીંધવા લાગ્યા. ૩
એટલે અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાણો વડે ગાંધારરાજ
સુખલના પુત્ર એ વૃષકના ઘોડા, સારથિ, ધનુષ્ય,
છત્ર, રથ અને ધજના તલ તલ ભેગા ટુકડા કરી
નાખ્યા. વળી અર્જુનને બાણોના સમૂહોથી તથા અનેક
જાતનાં હથિયારોથી સોબલ વગેરે ગાંધારયોદ્ધાઓને
પણ આકુળવ્યાકુળ કરી નાખ્યા. ૪, ૫ ત્યાં ક્રોધાચ-
માન થયેલા અર્જુનને આયુધો ઉગામીને યુદ્ધ
કરવા ચડી આવેલા પાંચસો વીર ગાંધારોને
શ્તુલૌકમાં વિધાય કરી દીધા. હવે મહાબાહુ
વૃષક મરણ પામેલા ઘોડાવાળા પોતાના રથમાંથી
એકદમ ઊતરી પડ્યો અને પોતાના ભાઈના

રથ પર ચઢી જઈ પોંતે બીજું ધતુષ્પ ધારણ કર્યું.
આમ એક રથમાં બેઠેલા તે બન્ને વૃષક અને
અચલ ભાઈઓ બાણોનો વરસાદ વરસાવી
અર્જુનને વારંવાર વીંધવા લાગ્યા.^{૧૮} એ રીતે
હે મહારાજ! વૃત્ર અને બલદેવ્ય જમ ઈંદ્રને
સખત પ્રહાર કરે, તેમ તમારા એ બન્ને સાળાઓ
અર્જુનને સખત પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૯} શ્રીધ-
મ્નુના વચલા બે મહિનાઓ ઉપર કિરણોથી
જમ લોકને તપાવે છે, તેમ બરાબર તાકીને
પ્રહાર કરનારા તે બન્ને ગાંધારપુત્રો અર્જુનને
પ્રહાર કરતા હતા.^{૨૦} હે રાજન! તે બન્ને જણા
એક જ રથમાં એકબીજાનાં અંગોનો સ્પર્શ કરીને
અડોઅડ બેઠા હતા, તેથી અર્જુનને એક જ બાણ
ચૂકીને તે બન્નેને મારી નાખ્યા.^{૨૧} હે રાજન!
સિંહ સમાન પરાક્રમી, લાલ નેત્રોવાળા, મોટી
જીભવાળા અને અન્યોન્ય એક જ લક્ષણવાળા
તે બન્ને વીરભાઈઓ ત્યાં રથ પરથી નીચે ઢળી
પડ્યા.^{૨૨} અંધુજનોને પ્રિય એવાં તે બન્નેનાં
શરીરો દશે દિશામાં પવિત્ર યશ પહોંચાડીને
રથ પરથી ધરણી પર ઢળી પડ્યાં હતાં.^{૨૩} હે
પૃથ્વીનાથ! યુદ્ધમાં પાછી પાની નહિ કરનારા
પોતાના એ બન્ને મામાઓને યુદ્ધમાં આમ માર્યા
ગયેલા જોઈને તમારા પુત્રો કાંબળાં ધણાં ધણાં
આંસુ સારવા લાગ્યા.^{૨૪} પોતાના બે ભાઈઓને
મરણ પામેલા જોઈને સંકટો માયા રચવામાં
કુશળ એવો શકુનિ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને
મોહિત કરવા માટે પોતાની માયા રચવા લાગ્યો.
તેની માયાના પ્રભાવથી, ત્યાં લાઠીઓ, લોઠાની
લાઠડીઓ, પથ્થરો, તોપો, શક્તિઓ, ગદાઓ,
પરિધો, તલવારો, ત્રિશૂળો, મુદ્ધારો, પદ્મિણી,
લાઠડીઓ, છરાઓ, કુરંગો, બંદૂકની ગોળીઓ,
વાછરડાના દાંત સરખા આકારનાં બાણો, હાક-
કાંનાં કળાંવાળાં બાણો, બેધારી તલવારો, નખરો,

મુસલો, ફરશીઓ, ચક્રો, સાદાં બાણો, બાલાઓ
અને એ ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક ભતનાં
હથિયારો દશે દિશાઓમાં આવી આવીને
અર્જુન ઉપર પડવા લાગ્યાં.^{૨૫-૨૬} વળી ત્યાં
ગધકાં, ઊંટ, પાકા, સિંહ, વાધ, રાજ, ચિત્રા,
રીંછ, કૃતરા, ગીધ, વાંદરાં, સર્પો અનેક ભતના
રાક્ષસો અને અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ જીખાળવાં
યદ્યને ક્રોધપૂર્વક અર્જુન તરફ ધસવા લાગ્યાં.
પછી દિવ્ય અગ્નિને બાણનારો કુંતાનો શરૂા પુત્ર
અર્જુન ત્યાં અનેક બાણો છોડીને તેમને એકદમ
પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યો.^{૨૭-૨૮} આમ શરૂા
અર્જુનને સારાં સારાં મજબૂત બાણોથી તેમને
મારવા માંડ્યાં, એટલે ચારે તરફથી માર
ખાતાં તે પ્રાણીઓ મોટા અવાજ બૂમાબૂમ
કરી ત્યાંથી નાસી ગયાં.^{૨૯} હવે અર્જુનના
રથ સામે એકદમ અંધકાર છવાઈ ગયો અને
તે અંધકારમાંથી આવતી દૂર વાણીઓ અર્જુન-
નો તિરસ્કાર કરવા લાગી.^{૩૦} મહારથમાં પ્રકટ
થયેલો તે અંધકાર ધૌર અને ભૈરવ હતો,
તેથી તે સર્વને ભય કરનાર યદ્ય પડતો હતો.
છતાં અર્જુનને તો ઉત્તમ તેજસુ અગ્નિને પ્રયોગ
કરીને તે અંધકારનો નાશ જ કરી નાખ્યો.^{૩૧}
જ્યારે તે અંધકારનો નાશ થયો, ત્યારે ત્યાં
ભયાનક જળપ્રવાહો પ્રકટ થયા, એટલે અર્જુનને
તે જળપ્રવાહનો નાશ કરવા માટે સૂર્યોક્તો
પ્રયોગ કર્યો.^{૩૨} આમ તે અગ્નિ પોતાના પ્રભાવ-
થી તે સર્વ જળ સૂકવી નાંખ્યું. એ રીતે તે સમયે
શકુનિએ અનેક ભતની માયાઓ કરી હતી.^{૩૩}
પણ અર્જુનને પોતાના અગ્નિના બળથી તે સર્વ
માયાનો હસતાં હસતાં નાશ કરી નાંખ્યો હતો.
જ્યારે આમ પોતાની સર્વ માયાઓ નાશ પામી,
ત્યારે અર્જુનનાં બાણોનો માર ખાઈ ત્રાસ પામેલો
એ શકુનિ સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે વેગવાળા

ઘોડાઓ ઘોડાવી ત્યાંથી નાસી ગયો. પછી અગ્રો-
ને બાણુનારો અર્જુન શત્રુઓ પર પોતાની ઝડપ
દેખાડવા લાગ્યો અને કૌરવાની સેના પર બાણુનો
વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! અર્જુને
તમારા પુત્રની સેના પર એટલો બધો બાણુનો
મારો અક્ષાબ્યો કે તેથી તે સેના પર્વતમાં અથ-
ડાયેલી ગંગા નદીની પેડે બે ભાગમાં વહેવાર
ગઈ. હે રાજન્ ! તે સેનામાંના કેટલાએક રાજાઓ
દ્રોણાચાર્યને શરણે ગયા અને કેટલાએક રાજાઓ
અર્જુનના બાણથી પીડાઈને દુર્યોધનને શરણે
ગયા. અમે ધૂળથી ઢંકાઈ ગયેલા તે સૈન્યમાં
અર્જુનને ભેઠ શકતા ન હતા. માત્ર દક્ષિણ
દિશામાં તેના ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર મારા
સાંભળવામાં આવતો હતો. ત્યારે શંખ, કુંકુભિ
અને બીજાં રણવાદિત્રોના શબ્દને ઠાંધી દઈને
કેવળ ગાંડીવનો ટંકારવ આકાશમાં પહેચતો
હતો. તેવામાં વળી પાછો દક્ષિણ દિશામાં તરફ
તરેહનાં યુદ્ધ કરનારા યોદ્ધાઓનો અને અર્જુનનો
સંભ્રમ થવા લાગ્યો. હું તો તે સમયે દ્રોણાચાર્ય-
ની પાછળ જ હતો. હે ભારત ! એ વેળા યુધિ-
ષ્ઠિનાં સૈન્યો પણ તમારા પુત્રોનાં સૈન્યોને જ્યાં
ત્યાં પ્રહાર કરી રહ્યાં હતાં. જમ વાયુ સમય
આવતાં વાદળોને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ
અર્જુન પણ ત્યાં તમારી સેનાને છિન્નભિન્ન કરી
રહ્યો હતો. અનેક બાણુને વરસાવી ધસી આવતા
છંદ્રને જમ કાઈ ન વારી શકે, તેમ ઉગ્ર સ્વરૂપને
ધારણ કરનારા તે અર્જુનને પણ મહાધનુર્ધર
પુરુષગ્યામ્નો વારી શક્યા નહિ. ^{૧૭-૩૬} વળી
અર્જુનના પ્રહારથી તમારા સૈનિકો એટલા બધા
વ્યથિત થઈ ગયા હતા કે, તેઓ આમતેમ નાસ-
ભાગ કરી ઘણે ભાગે પોતાના જ યોદ્ધાઓનો નાશ
કરી રહ્યા હતા. ^{૩૭} અર્જુને છોડેલાં તે શરીરને
ભેદી નાખનારાં કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણુ

પતંગની પેડે દશે દિશાઓને ઢાંધી દઈને પડતાં
હતાં. ^{૩૮} હે રાજ ! અર્જુનનાં એ બાણુ ઘોડા-
ઓને, રથી યોદ્ધાઓને, હાથીઓને તથા પાળાને
પણ વીધી નાખતાં હતાં અને રાક્ષસોમાં જમ
સર્પો પેસી બંધ, તેમ પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં.
અર્જુન હાથી, ઘોડા અને પાળાઓ પર એક
એક જ બાણુ ફેંકતો હતો, છતાં પણ તેઓ એક
જ બાણુથી ધાયલ થઈ મરણ પામી પૃથ્વી પર
પડતા હતા. ^{૩૯, ૪૦} ત્યાં મનુષ્યો માર્યા ગયા
હતા, હાથીઓ મૂચા પડ્યા હતા અને ઘોડાઓ
બાણોથી ચીતરફ ધાયલ થઈ ઢળી પડ્યા હતા, તેથી
તે રણભૂમિમાં વિચિત્ર દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. વળી
ત્યાં ઠેરઠેર માંસમક્ષણ કરવા માટે આવેલાં કૂતરાં,
શિયાળવાં તથા હાગડાઓના બંધકર શબ્દો
સંભળાતા હતા. ^{૪૧} અર્જુનના બાણુથી પીડાયેલો
પિતા પુત્રને, મિત્ર મિત્રને તથા પુત્ર પિતાને ત્યાં
રણમાં મૂકીને જ નાસી જતો હતો. અરે ! તે
યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓ એટલા બધા ગમરાઈ ગયા હતા
કે તેઓ માત્ર પોતાનું જ રક્ષણ કરવાની બુદ્ધિ-
વાળા થઈ જઈને પોતાનાં વાહનોને પણ ત્યજી
જતા હતા. ^{૪૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમ સંશતકવધપર્વમાં
'શકુનિ' નામનું નામનો અધ્યાય ૩૦ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧ મો નીલરાજનો વધ

॥ પુત્રરાટ્ર ઉવાચ ॥

તેષ્વનીકેષુ મમેષુ પાંડુપુત્રેણ સંજય ।

ચલિતાનાં દ્રુતાનાં ચ કથમાસીન્મનો હિ વઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો : હે સંજય ! પાંડુપુત્ર
અર્જુને જ્યારે તે સૈન્યોમાં ભંગાણ પાડ્યું ત્યારે
આમતેમ નાસભાગ કરી ચલિત થયેલા તમારા
બંધાનું મન કેવું થઈ ગયું હતું ? કાઈ સ્થળે
પણ સ્થિતિને નહિ બેનારાં સૈન્યોમાં જ વેળા

ભંગાણુ પડ્યું હશે, તે વેળા તેમને પુનઃ શત્રુઓ સામે ગોઠવવાં અશક્ય થયાં હશે. માટે હે સંજય ! તેના સંબંધમાં જ બન્યું હોય તે મને કહે.^૨

સંજય બોલ્યો : ત્યારે પણ હે પૃથ્વીનાથ ! તમારા પુત્રનું પ્રિય કરવા ઇચ્છતા વીરપુરુષો તો પોતાના યશનું લોકમાં રક્ષણ કરી, દ્રોણની પાછળ જ જવા લાગ્યા.^૩ અસ્રો ઉગામ્યાં અને યુધિષ્ઠિરાજ પણ સામા આવી ખડા યથા અને એમ ભયંકર મામલો થઈ પડ્યો, છતાં તે યોદ્ધાઓ નિર્ભયની પેઠે આર્થ પુરુષોને યોગ્ય જ કર્મો કરવા લાગ્યા.^૪ હે વિષ્ણુ ! તેઓ તો અભિત તેજવાળા ભીમસેન, સાત્યકિ અને વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પણ વચમાં પડ્યા. (અર્થાત્ તેઓ યુધિષ્ઠિરને સહાય કરવા જતા હતા, પણ તમારા પક્ષના વીરોએ તેમને રોક્યા.)^૫ શત્રુઓ પર દૂર વર્તન કરનારા પાંચાલો ‘દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો’ એ પ્રમાણે પોતાના સૈનિકોને પ્રેરણા કરવા લાગ્યા હતા, ત્યારે આ તરફથી તમારા પુત્રો ‘દ્રોણનો વધ થવા ન દો’ એ પ્રમાણે સર્વ દોરવાને પ્રેરણા કરવા મંડ્યા હતા.^૬ કટલાએક યોદ્ધાઓ ‘દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો’ એ પ્રમાણે તે રણભૂમિ પર કહી રહ્યા હતા, તો વળી બીજાઓ ‘દ્રોણનું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો’ એ પ્રમાણે ત્યાં કહી રહ્યા હતા. એ રીતે કૌરવ અને પાંડવ વચ્ચે ત્યાં દ્રોણના નામનો જ બાણે જુગાર ચાલી રહ્યો હતો.^૭ દ્રોણાચાર્ય પાંચાલ યોદ્ધાઓની દુકંડી સામે યુદ્ધ કરતા હતા, તો પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે તે સ્થાને ધસી આવતો હતો.^૮ જ્યારે સંગ્રામ ભયંકર સ્વરૂપવાળો થઈ ગયો, ત્યારે ભયાનક શબ્દ કરતા વીર પુરુષો પોતાની પંક્તિમાંથી જુદા પડી જઈ શત્રુયોદ્ધાઓ સામા આવી જતા હતા.^૯ તે યુદ્ધમાં પાંડવોને શત્રુઓ કંપાવી શક્યા નહિ, પણ પાંડવો તો પૂર્વે પોતાને થયેલાં

દુઃખોનું સ્મરણ કરી શત્રુઓનાં સૈન્યોને કંપાવવા લાગ્યા.^{૧૦} તેઓ લજ્જાવાળા હતા, તોપણ ક્રોધને અધીન થઈને અને પરાક્રમથી પ્રેરાઈને તેઓ એ મહારણુમાં દ્રોણનો વધ કરવા માટે પ્રાણોને પણ અજબામણુ કરીને યુદ્ધ માટે ચઢી આવ્યા હતા.^{૧૧} તે તુમુલ યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણોનું પણ કરીને યુદ્ધરૂપ રમતને રમી રહેલા એ મહાતેજસ્વી યોદ્ધાઓની એ પરસ્પરની અથડામણુ લોહા અને પથ્થર જેવી થઈ રહી હતી.^{૧૨} હે મહારાજ ! કોઈ પણ વૃદ્ધ પુરુષોને પૂર્વે તેવા પ્રકારનો સંગ્રામ કદી થયો હોય તેવું સ્મરણ નથી, તેમ જ તે વૃદ્ધોએ તેવા સંગ્રામ કદી જોયો હોય કે સાંજાળો હોય તેમ પણ નથી.^{૧૩} એ વીરોના સંહારસમયે સૈન્યો આમતેમ ધૂમી રજાં હતાં, તેથી તેમના અતિશય ભારથી પીડાયેલી પૃથ્વી બાણે કંપવા લાગી હતી.^{૧૪} યુધિષ્ઠિર રાજના આમતેમ ઊછળી રહેલા એ સૈન્યરૂપ સમુદ્રનો અતિભયંકર શબ્દ આકાશને સ્તબ્ધ કરી દેતો હતો અને પુનઃ તે સૈન્યમાં જ પેસી જતો હતો.^{૧૫} યુદ્ધમાં ધૂમી રહેલા દ્રોણાચાર્યે હંમરો તીક્ષ્ણ બાણો ઝૂકીને પાંડવોનાં સૈન્યોમાં ભંગાણુ પાડવા માંડ્યું.^{૧૬} અશ્ણુત પરાક્રમવાળા દ્રોણાચાર્ય આમ તે સૈન્યોને જ્યારે મારી નાખતા હતા, ત્યારે સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બંધે જ ત્યાં આવીને તેને ખાળતો હતો.^{૧૭} તે સમયે દ્રોણનું તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું અતિ અશ્ણુત યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું અને તે યુદ્ધની કોઈ પણ બતની ઉપમા જ નથી એમ મારું નિશ્ચય માનવું છે.^{૧૮} તેવામાં બાણોરૂપ તણખાવાળો તથા ધનુષ્યરૂપ જ્વાળાવાળો નીલ-રાજરૂપ અગ્નિ ધાસની પેઠે દોરવાની સેનાને ખાળવા મંડી પડ્યો.^{૧૯} એ રીતે સૈન્યોને ખાળી રહેલા તે નીલને પ્રતાપી અશ્વત્થામા હસીને મધુર વાણીથી આ પ્રમાણે પ્રથમ જ કહેવા લાગ્યો:^{૨૦}

અધ્યાય ૩૨ મો

બીજી દિવસ સમાપ્ત-યુદ્ધનું ભયંકર સ્વરૂપ

॥ મંત્રય ઉગ્રાવ ॥

પ્રતિઘાતં તુ સૈન્યસ્ય નામૃત્યવત્ વૃકોદર ।

સોડમ્પાહનદ્ ગુરું પટ્ટ્યા કર્ણં ચ દશમિઃ શૂરૈઃ । ૧ ॥

સંન્ય બોલ્યોઃ દ્રોણાચાર્યથી થતા સૈન્યનો આ નાશ ભીમસેનથી સહન થઈ શક્યો નહિ. તેણે પોતાના ચુરને સાઠ બાણોનો તથા કર્ણને દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^૧ ત્યારે દ્રોણાચાર્યે તેનો જીવ લેવાની ઇચ્છાથી સીધી ગતિવાળાં તથા તીક્ષ્ણ ધારવાળાં સજ્જાં બાણોનો તેના મર્મસ્થાનમાં પ્રહાર કર્યો.^૨ વળી આચાર્યે સતત પ્રહાર કરવાની ઇચ્છાથી બીજાં પણ છત્રીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. તે ગાળામાં કર્ણે બાર બાણોથી, અશ્વત્થામાએ સાત બાણોથી અને દુર્યોધનરાજાએ છ બાણોથી એ ભીમસેનને છાઈ દીધા. મહાબળવાન ભીમસેન પણ તેમને બધાને સામે પ્રહાર કરી વીધી નાખ્યા. તેમાં તેણે દ્રોણને પચાસ બાણોથી, કર્ણને દશ બાણોથી, દુર્યોધનને બાર બાણોથી અને અશ્વત્થામાને આઠ બાણોથી પ્રહાર કર્યો. પછી તુલુક શબ્દ કરીને તેણે રણમાં તેમની સામે ધસારો કર્યો. તે ભીમસેન ન્યારે પ્રાણોનો ત્યાગ કરવાની અણી પર આવી ગયો અને શત્રુઓએ તેને ન્યારે મરણ તુલ્ય અવસ્થાએ પહોંચાડી દીધો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરાજાએ તે પોતાના ચોદ્ધાઓને આજ્ઞા કરી કે, 'જન્યો ભીમને બચાવો.' તે આજ્ઞા થતાં જ અમાપ તેજસ્વી સાત્યકિ, નકુલ અને સહદેવ વગેરે મહાન પુરુષો એકઠા થઈ ગયા અને કોવપૂર્વક ભીમસેન પાસે આવી પહોંચ્યા.^{૩-૮} પછી મહાબલુર્ગેના રક્ષણ તળે રહેલા મહાપરાક્રમી ભીમસેન વગેરે એ રથીઓ દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં ભંગાણ પાંડવા માટે એકીસાથે ત્યાં ચઢી આવ્યા.^૯ ત્યારે રથીશ્રેષ્ઠ

‘હે નીલરાજ! બાણોની જ્વાળાથી આ બિચારા અનેક ચોદ્ધાઓને બાળવાથી તારા હાથમાં શું આવવાનું છે? આવ, મારી એકની સાથે જ લડ અને કોય કરી મને જલદી પ્રહાર કર.’^{૧૨} એટલે બીલેલાં કમળ સમાન મુખવાળા એ નીલે કમળના સમૂહ સમાન આકારવાળા તથા કમળનાં પત્ર સમાન નેત્રવાળા તે અશ્વત્થામાને બાણોથી વીધી નાખ્યો.^{૨૨} એ રીતે ન્યારે તે નીલરાજાએ અશ્વત્થામાને વીધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ ત્રણ તીક્ષ્ણ મહાબાણોથી પોતાના શત્રુના ધતુષ્પને, ધ્વજને તથા છત્રને કાપી નાખ્યું. હવે તે નીલરાજા હાથમાં ઢાલ તથા તલવાર લઈને પક્ષીની પેઠે એકદમ પોતાના રથ પરથી નીચે દૂદી પડ્યો અને તેણે અશ્વત્થામાના મસ્તકને ધડથી જુદું પાડવા ઇચ્છા કરી.^{૨૩, ૨૪} પણ હે નિર્દોષ રાજા! અશ્વત્થામાએ જ મંદહાસ્ય કરીને એક લક્ષબાણ મૂકીને તે નીલરાજાના ઊંચી નાસિકાવાળા તથા કુંડલયુક્ત એવા મસ્તકને ધડથી જુદું પાડી દીધું.^{૨૫} આમ સંપૂર્ણ ચંદ્ર સમાન મુખવાળો, કમળનાં પત્ર સમાન નેત્રવાળો અને ઉત્પલપત્ર સમાન કાંતિવાળો અને અત્યંત ઊંચો તે નીલરાજા મરણ પામીને પૃથ્વી પર ગબડી પડ્યો.^{૨૬} આચાર્યના પુત્રે ન્યારે અતિ ઉજ્જવળ તેજવાળા તે નીલરાજાને મારી નાખ્યો, ત્યારે અત્યંત આકુળ થયેલી પાંડવોની સેના અતિશય વ્યથાતુર થઈ ગઈ.^{૨૭} હે રાજા! તે સમયે પાંડવપક્ષના સર્વ મહારથીઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ સમયે જો ઇંદ્રનંદન અર્જુન હાથ, તો તે જ આપણા બધાનું રક્ષણ કરે. પણ તે ક્યાંથી રક્ષણ કરે? તે બળવાન અર્જુન તો દક્ષિણ દિશામાં બાણી રહેલા સંશમ્ભનો તથા નારાયણી દુકંડીનો નાશ કરી રહ્યો છે.^{૨૮, ૨૯}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત સંશમ્ભવપર્વમાં
‘ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રમો’ નામનો અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત

દ્રોણાચાર્ય પણ નિર્ભય થઈને રણમાં યુદ્ધ કરવા આવેલા તે વીર અને અતિ બળવાન મહારથીઓ સામા ટક્કર ઝીલવા લાગ્યા.^{૧૦} પાંડવો પણ મૃત્યુના બાહ્ય ભયનો ત્યાગ કરી, તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ સામે જઈ પહોંચ્યા. પછી ઘોડેસવારો ઘોડેસવારોનાં તથા રથીઓ રથીઓનો સંહાર કરવા મચી પડ્યા.^{૧૧} તે વેળા રણભૂમિ પર શક્તિઓ અને તલવારોનો મારો ચાલુ થયો. કાઈ કાઈ સ્થળે ફરશીઓથી પણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું, તો ક્યાંક તીક્ષ્ણ પરિણામવાળું તલવારોનું પણ મહાન યુદ્ધ થતું હોતું.^{૧૨} જ્યારે હાથીઓનો ધસારો ચાલુ થયો, ત્યારે તો યુદ્ધ અતિ દારુણ દેખાઈ રહ્યું. કાઈ યોદ્ધો હાથી પરથી જાંધે માથે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો, તો બીજે કાઈ ઘોડા પરથી તે જ પ્રમાણે ગળડી પડ્યો.^{૧૩} હે રાજા! ત્યાં બાણથી ધાયલ થયેલો કાઈ રથી યોદ્ધો પોતાના રથ પરથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડતો હતો. તે રણમાં શત્રુ સાથેના યુદ્ધમાં કવચરહિત થઈ કાઈ યોદ્ધો પૃથ્વી પર પડતો હતો અને ઢોડાઢોડ કરતો હાથી તેની છાતી દબાવીને તેનું માથું ભાંગી નાખતો હતો. વળી બીજા હાથીઓ પણ રણભૂમિ પર પડેલા, કેટલાક યોદ્ધાઓને છૂંદી નાખતા હતા.^{૧૪} કેટલાક હાથીઓ પોતાના દંતુશ્ચોને પૃથ્વીમાં ભરાવીને અનેક રથીઓને ચીરી નાખતા હતા, ત્યારે બીજા કેટલાક હાથીઓ દાંતોમાં ભરાયેલાં પુરુષોનાં આંતરડાં સાથે રણમાં આમતેમ ભગતા હતા તથા સેંકડો મનુષ્યોનો ધણુ વાળી નાખતા હતા. ત્યાં લોહાનાં કવચોને ધારણ કરી ઠામેઠામે પડેલા પાળા, ઘોડા, રથીઓ અને હાથીઓને બીજા કેટલાક હાથીઓ સૂંઢ વતી જાંચછી કાઢતા હતા અને જડાનલજાતના ધાસની પેઠે તેમને પછાડી ચૂકતા હતા. વળી ઘણા રાજાઓ કાળના યોગે ગીધપક્ષી-જાડવાળી પથારી ઉપર ઘણા

દુઃખથી સૂતા હતા. એ યુદ્ધ અત્યંત મર્યાદાહીન ચાલ્યું હતું. તેમાં પિતા પોતાના રથને ઢોડાવી પુત્રને મારી નાખતો હતો; તેમ જ મોહને લીધે પુત્ર પિતાને મારી નાખતો હતો. એ યુદ્ધમાં ઘણા રથો ભાંગી ગયા, ધનઓ ચિરાઈ ગઈ, છત્રો પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને ભાંગી ગયેલાં રથનાં અગ્રો ધૂંસરાં લઈને ઘોડાઓ ચારે બાજુ નાસી ગયા. ત્યાં કપાયેલા બાહુઓ તલવાર સહિત પડ્યા હતા. કુંડળો સહિત મસ્તકો ઢેકઢેકાણે કપાઈ પડ્યાં હતાં. કાઈ બળવાન હાથી યોદ્ધાઓના રથોને ફેંછી દઈ પૃથ્વી પર છુટ્ટા કરી નાખતો હતો, તો કાઈ રથીયોદ્ધો નારાયણાણથી હાથીને પ્રહાર કરી ભૂમિ પર પટ્ટી પાડતો હતો. વળી હાથીના તીવ્ર પ્રહારથી કેટલાક ઘોડા પોતાના સવારો સહિત પછડાઈ પડતા હતા. એ પ્રમાણે તે યુદ્ધ મર્યાદા વિનાનું થઈ અતિ દારુણ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૫-૨૩} ત્યારે 'ઓ પિતા! ઓ પુત્ર! ઓ મિત્ર! તું ક્યાં છે? જોમો રહે, ક્યાં દોડી જાય છે? માર, પકડ, એને હણી નાખ!' વગેરે અનેક પ્રકારની વાણી સિંહનાદની ગર્જનાઓ સાથે સાથે તે રણભૂમિ પર મોટેથી સંભળાતી હતી. તે સ્થળે મનુષ્યો, ઘોડાઓ અને હાથીઓનું લોહી એકઠું થઈ ધન થઈ ગયું હતું અને તે લોહીને લીધે પૃથ્વીની ઊડતી ધૂળ શાંત થઈ હતી. આ ભયંકર દેખાવ જોઈને કાયર મનુષ્યોનાં મનમાં ભય પેસી ગયો હતો અને તેથી તેઓ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા હતા. એક વીર બીજા નીર સામે આવી જતો અને પોતાના રથનાં પૈડાંથી તે શત્રુના રથનાં પૈડાંને આગળ જતાં ચોલાવી દેતો હતો અને બાણ મારવાનો સમય નહિ દેખતાં તે ગદાના પ્રહારથી પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીનું મસ્તક ઉડાવી દેતો હતો. કાઈ કાઈ સ્થળે તો કેટલાક યોદ્ધાઓ સામસામા ચોટલી

પકડીને યુદ્ધ કરતા હતા, તો કોઈ સ્થળે અતિ દારુણ મુઠિયુદ્ધ ચાલતું હતું. યુદ્ધ કરવાનાં સાધન વિનાના થઈ ગયેલા કેટલાએક શરનીરો સાધનની ઇચ્છા કરી નખ અને ઘાંતો વડે પણ ત્યાં મચી પડ્યા હતા. કોઈ વીર પુરુષ પોતાના શત્રુના પ્રહાર કરવા ઊંચા ફરેલા હાથને તલવાર, ધનુષ્ય, બાણ તથા અંકુશ સહિત છેદી નાખતો હતો. કોઈ સ્થળે એક ચોક્કો બીજને મોટથી બોલાવી રહ્યો હતો, તો વળી પેલો બીજે ચોક્કો યુદ્ધમાંથી વિમુખ થઈ નાસી જતો હતો.^{૨૪-૨૬} ત્યાં કોઈ શરો નર પોતાની સામે આવીને યુદ્ધ કરતા શત્રુના મસ્તકને ધડથી જુદું પાડતો હતો. તે જોઈ કોઈ કાયર પુરુષ ખૂમ પાડી પોભારા ભણી જતો હતો અને તેની ખૂમ સાંભળી કોઈ બીજે પુરુષ અત્યંત ત્રાસ પામી જતો હતો.^{૩૦} કોઈ ચોક્કો પોતાનાં જ માણસોને તીક્ષ્ણ બાણોથી મારી નાખતો હતો, તો બીજે કોઈ પોતાના શત્રુઓને જ વીણી વીણીને મારતો હતો. નારાયણના પ્રહારથી ધાયલ થયેલો કોઈ હાથી પર્વતના શિખરની પેઠે તથા ઉનાળામાં નદીની ભેખડની પેઠે ધબાક કરતો પૃથ્વી પર પડતો હતો. ત્યાં ઝરણુ ઝરતા પર્વતની પેઠે કોઈ મદઝરતા હાથીએ પ્રાદપ્રહારથી કોઈ રથીચોક્કોને ઘોડા તથા સારથિ સાથે મારી નાખ્યો હતો અને પોતે તે સ્થળે હજી જોમો જ હતો. લોહીથી છંટાયેલા કેટલાએક અસ્ત્રકુશળ શરોઓને પ્રહાર કરતા જોઈને કેટલાએક દુર્બળ દૃઢવના બીજોણેને મૂર્ચ્છા આવી જતી હતી. ત્યારે સર્વ યુદ્ધપ્રદેશ ખળભળી ઊઠ્યો હતો અને ત્યાં મારફટ સિવાય બીજું કંઈ પણ જણાતું ન હતું. ત્યાં સર્વ પ્રદેશ સૈન્યની રજથી ઢંકાઈ ગયો હતો અને મર્યાદાનું લગાર પણ નામ ન હતું. તે વેળા સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આ સમય જ ખરો છે, માટે હતાવળ કરે એમ

હકીને હમેશાં સ્વભાવથી જ ત્વરાવાળા તે પાંડવ-ચોક્કોઓને યુદ્ધમાં હતાવળ કરાવી રહ્યો હતો. બાહુબળશાળી પાંડવો પણ તેની આજ્ઞાને માન્ય રાખી હંસો જમ સરેવરમાં પડે, તેમ દ્રોણ-આર્યના રથ ઉપર તૂટી જ પડ્યા. ત્યાં દ્રોણના રથ સામે 'પરસ્પર નિર્ભય થઈ ધસારો કરે, પકડો, કાપી નાખો !' એવા તુમુલ શબ્દો સંભળાઈ રહ્યા હતા. તે પછી દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કણ, અશ્વત્થામા, જયદ્રથ, અવંતિના કુમાર વિદં તથા અનુવિદં અને શલ્ય એ ચોક્કોઓ જોસજોર ધસી આવીને તે પાંડવસૈન્યને વારવા લાગ્યા; પણ તેઓ આર્યધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા સંજ્ઞ થયેલા તે પાંડવ ચોક્કોઓને અટકાવી શક્યા નહિ; એટલું જ નહિ પણ તેમને પહોંચી વળતું પણ તેમને માટે ભારે થઈ પડ્યું.^{૩૧-૩૬} જોકે પાંડવો અને પાંચાલો બાણોથી સખ્ત પીડાતા હતા, છતાં પણ તેમણે દ્રોણને છોડ્યા જ નહિ. એટલે દ્રોણાચાર્ય અત્યંત ક્રોધે ભરાયા. તેમણે સેંકડો બાણો છોડી ચેદિ, પાંચાલ અને પાંડવચોક્કોઓનો મોટો સંહાર કરી નાખ્યો. હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યની હારીનેા ટંકાર સર્વ દિશાઓમાં સંભળાતો હતો.^{૪૦, ૪૧} તે ટંકાર લગભગ વજ્રપાત સરખો હતો અને ઘણા મનુષ્યોને ત્રાસ પમાડતો હતો. એ જ અરસામાં અર્જુન સંખ્યાબંધ સંશસ્ત્રકોને જીતીને જ સ્થળે દ્રોણાચાર્ય પાંડવોને ખૂંદી રહ્યા હતા, તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. બાણોના ઝાઘરપ મોટી ધૂમરીઓવાળા તથા લોહીરૂપ જળવાળા મોટા મોટા ધરાઓને તરી જઈને અને સંશસ્ત્રકોનો સંહાર કરીને આખરે અર્જુન ત્યાં દેખાયો. ત્યાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને શ્રીર્તિમાન એવા તે અર્જુનનો ચિહ્નભૂત વાનરસ્વજ તે જગ્યાએ તેજથી ઝંજ હળી રહેલો એમ જોયો. હવે તે અર્જુનરૂપ

પ્રલયકાળનો સૂચ્ય પોતાનાં અશ્વોદ્ધૃષ કિરણો-
થી સંશ્લોકોના સૈન્યદ્ધ સમુદ્રને સુકાવી દઈને
કૌરવોને પણ તપાવવા લાગ્યો. પ્રલયકાળે ઉદય
પામેલો ધૂમકેતુ જમ સર્વ જ્યોતને તપાવે છે,
તેમ અર્જુન પણ પોતાનાં શસ્ત્રોના તેજથી તે
સર્વ કૌરવોને બાળવા લાગ્યો. તેણે હજારો બાણો-
થી હાથી, ઘોડા અને રથી યોદ્ધાઓને મારવા
માંડ્યા. એમ બાણથી અત્યંત પીડાઈને તેઓ છૂટા
દેશે પૃથ્વી પર ઢળવા લાગ્યા. અર્જુનનાં બાણો-
થી ધાયલ થયેલા કેટલાએક યોદ્ધાઓ ત્યાં બરાડા
પાડવા લાગ્યા, કેટલાએક યોદ્ધાઓ નાસી ગયા
અને કેટલાએક તો મરણ પામી પડવા લાગ્યા.
તેઓમાંના કેટલાએક પડી જઈ ઊભા થતા હતા,
કેટલાએક ત્રાસને લીધે પુનઃ પછડાતા હતા
અને કેટલાએક તો સુકીઓ વાળીને નાસી જતા
હતા. પણ અર્જુને વીરપુરુષોના વ્રતનું સ્મરણ
કરીને તેમાંના કેઈને માર્યા નહિ. ભાંગી પડેલા
રથવાળા તથા આશ્ચર્યચકિત થઈ લગભગ નાસ-
ભાગ કરતા તે કૌરવો 'ઓ કર્ણ, ઓ કર્ણ,
હાય, હાય !' એ પ્રમાણે બૂમો પાડવા લાગ્યા.
આમ પોતાનું શરણ ઇચ્છતા તે કૌરવોની બૂમો
સાંભળીને અધિરથપુત્ર કર્ણે તેમને સર્વને 'હરશે
નહિ, હરશે નહિ' એવી અભય પ્રતિજ્ઞા કરી
અને પોતે અર્જુન સામે જઈ પહોંચ્યો. પછી
હે ભારત ! સર્વ ભરતવંશીઓને હર્ષ ઉપજવ-
નારા, રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અશ્વેત્તાઓમાં ઉત્તમ
એવા તે કર્ણ અર્જુન પાસે જતાં વેંત જ અગ્ન્યાસ
પ્રકટ કર્યું પણ અર્જુને પ્રદીપ્ત ધનુષ્ય ધારણ
કરનાર તે કર્ણનાં બળબળતાં બાણોને બાણના
જથાથી તોડી પાડ્યાં, એટલે કર્ણ પણ અર્જુન-
નાં ત્રળહળતાં બાણોને તથા તેનાં અસને સામે
થી અસ્ર છોડી વારવા લાગ્યો અને ગર્જના-
પૂર્વક બાણો છોડવા માંડ્યો. એવામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન,

લીમસેન અને મહારથી સાત્યકિ કર્ણ પાસે
આવી પહોંચ્યા અને સીધી ગતિવાળાં ત્રણ ત્રણ
બાણો મૂકી તેને વીંધવા લાગ્યા. ત્યારે એ રાધા-
પુત્રે બાણોની વૃદ્ધિથી અર્જુનના અત્રતું નિવા-
રણ કર્યું અને ત્રણ બાણો વડે તે ત્રણેયના
ધનુષ્યો કાપી નાખ્યાં. આમ પોતાનાં આયુષો
કપાઈ ગયાં, એટલે તેઓ ઝેર વિનાના સર્પોની
પેઠે જરા વાર શાંત થઈ ઊભા રહ્યા, પણ પછી તે
શરાઓએ પોતાના રથમાં રહેલી શક્તિઓ દ્રેષ્ટીને
સિંહની પેઠે ગર્જના કરી. ત્યાં તેમના એસદાર
હાયમાંથી છૂટેલી, સર્પ સમાન ઝેરી અને ભડ-
ભડાટ બળતી તે મહાન શક્તિઓ કર્ણના રથ
સામે સડસડાટ કરતી જવા લાગી; પણ બળવાન
કર્ણે તો સીધી ગતિવાળાં ત્રણ ત્રણ બાણો મૂકીને
તે શક્તિઓને કાપી નાખી, ગર્જના કરી મૂકી
અને અર્જુન સામે બાણો છોડવા માંડ્યાં. સામે
અર્જુને પણ સાત બાણોથી એ રાધાપુત્રને વીંધી
નાખ્યો અને બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી તેના
નાના ભાઈને મારી નાખ્યો. પછી સ્ત્રીનાં જનારાં
બીજાં છબાણોનો પ્રહાર કરીને તેણે કર્ણના શત્રુ-
જય નામના બીજ ભાઈને પણ મારી નાખ્યો
અને વળી એક ભદ્ર બાણથી તેણે તેના ત્રીજા
ભાઈ વિપાટનો પણ શિરચ્છેદ કર્યો. આમ અર્જુને
એકલે હાથે સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોના દેખતાં જ સૂત-
પુત્ર કર્ણના ત્રણ ભાઈઓને મારી નાખ્યા. તેવામાં
લીમસેન ગરુડપક્ષીની પેઠે પોતાના રથ પરથી
ફૂદી પડ્યો અને હાયમાં તલવાર લઈ તેણે કર્ણ-
ના પક્ષના પંદર યોદ્ધાઓને કાપી નાખ્યા. પાછો
ઝટપટ પોતાના રથમાં બેસી જઈને તેણે બીજું
ધનુષ્ય હાયમાં લીધું અને દશ બાણો વડે કર્ણને
તથા પાંચ બાણો વડે તેના સારથિ તથા ઘોડા-
ઓને વીંધી નાખ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ હાયમાં ઉત્તમ
તલવાર તથા પ્રકાશિત ઢાલ લઈને ચંદ્રવર્મા

તથા નિવંધના રાત્ર બૃહત્સજને મારી નાખ્યો. વળી પાછો તુરત પોતાના રથમાં બેસી જઈને બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને તેણે તોતેર બાણો છોડી કહ્યુંને વીંધી નાખ્યો તથા રથમાં મોટી ગર્જના કરી મૂકી. ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળા સાત્યકિયે પણ ત્યાં બીજું ધનુષ્ય લઈ કહ્યુંને ચોસઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો તથા સિંહ સરખી ગર્જના કરી. વળી સારી રીતે તાણીને છોરેલાં બે મહલબાણોથી તેણે કહ્યુંનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને પુનઃ ત્રણબાણો વડે તેના બે હાથમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. તે વેળા દુર્યોધન, દ્રોણાચાર્ય અને રાત્ર જ્યદ્રથે સાત્યકિરૂપ સમુદ્રમાં ગળકિયાં ખાતાં એ કહ્યુંને ઉગારી લીધો. વળી ત્યારે તમારા પક્ષના સેંકડો પાળા, ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથીસવારો શત્રુઓ પર બાણો ફેંટી ફેંટીને પ્રહાર કરતા કહ્યું પાસે દોડી આવ્યા. પેલી તરફથી ધુધુચુન, ભીમ-સેન, અનુન, નકુલ અને સહદેવ એ સર્વે એ સાત્યકિનું રક્ષણ કર્યું. એ રીતે તમારા પુત્રો અને પાંડવો વચ્ચે પ્રાણોની પણ પરવા કર્યા વિના દેવળ સર્વ ધનુર્ધરોના નાશને માટે મહાભયંકર રણસંઘામ થઈ રહ્યો હતો. તે યુદ્ધમાં પાળા, રથ, હાથી અને ઘોડા-હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાઓ સાથે લડી રહ્યા હતા; તેમ જ રથીઓ હાથી, પાળા અને ઘોડાઓ સાથે લડતા હતા તથા રથો અને પાળાઓ, રથો અને હાથીઓ સાથે મચી પડ્યા હતા. દોઈ દોઈ સ્થળે ઘોડા ઘોડાઓની સાથે, હાથીઓ હાથીઓની સાથે, રથીઓ રથીઓની સાથે તથા પાળાઓ પાળાઓની સાથે યુદ્ધમાં જોડાયેલા દેખાતા હતા. એ પ્રમાણે તે મહાન પાંડવો સાથે નિર્ભય થયેલા તમારા પુત્રોનું યમરાજની રાજધાનીને વધારનાર તથા રાક્ષસોને હર્ષ ઉપજવનાર અતિગહન યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. એ સંઘામમાં પાળા, રથ, ઘોડા અને હાથીઓએ

અનેક હાથી, રથ, પાળા અને ઘોડાઓનો દાટ વાળી નાખ્યો હતો. વળી હાથીઓએ હાથીઓનો, રથીઓએ રથીઓનાં કરેલાં આયુધોવાળા રથીઓનો, ઘોડાઓએ ઘોડાઓનો અને પાળાઓએ પાળાઓનો સંહાર વાળ્યો હતો.^{૪૨-૪૩} ત્યારે રથીઓએ હાથીઓનો, મહાન હાથીઓએ મહાન ઘોડાઓનો, ઘોડેસવારોએ ઉત્તમ રથીઓનો અને શ્રેષ્ઠ રથીઓએ ઘોડેસવારોનો નાશ કર્યો હતો. ત્યાં રણભૂમિ પર મરણ પામેલા અને છિન્નભિન્ન થયેલાં આત્મણેશુ તથા કવચોવાળા અનેક યોદ્ધાઓમાંથી દોઈની શ્રમ બહાર નીકળી પડી હતી, દોઈના દાંત બહાર નીકળી પડ્યા હતા, તે દોઈની આંખો બહાર નીકળી પડી હતી.^{૪૪} તે રણમાં અનેક પ્રકારનાં સાધનોવાળા શત્રુયોદ્ધાઓએ સારાં સારાં હથિયારોથી મારી નાખેલા ઘણા યોદ્ધાઓ ભયંકર દેખાવે પૃથ્વી પર પડ્યા હતા. ઘેટલાએક તે ઘોડા અને હાથીના પગની ઠોકરોમાં આવી આમ-તેમ પછડાતા હતા, તે બીજા ઘેટલાએક મોટા મોટા રથોનાં પેડાં તળે છુંદાઈ જઈ અત્યંત આકુળ-બ્યાકુળ થતા હતા. ત્યાં માંસાહારી પશુપક્ષીઓને તથા રાક્ષસોને આનંદ ઉપજવનારો દારુણ માનવ-સંહાર વતી રહ્યો હતો. તેમાં ઠાપાયમાન થયેલા તે બળવાન યોદ્ધાઓ પોતાના બાહુબળથી એકબીજાનો સંહાર કરતા ધૂમી રહ્યા હતા.^{૪૬, ૪૮} આમ દે ભારત ! જ્યારે લગભગ બન્ને સૈન્યોનો અત્યંત સંહાર થઈ ગયો અને સૂર્ય જ્યારે અસ્તાચલ પર્વત પ્રત્યે આરૂઢ થયો, ત્યારે તે બન્ને સૈન્યો લોહીથી રેખાગ્ર થયેલા એકબીજાના અવયવોને જોતાં જોતાં ધીમે ધીમે છાવણી તરફ વળ્યાં.^{૫૦}

હતિ શ્રમઘાતારતમાં દ્રોણપર્વતગર્ભ સંરાક્ષકવધપર્વમાં
'બીજો દિવસની સમાપ્તિ' નામનો અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત

સંરાક્ષકવધપર્વ સમાપ્ત

અભિમન્યુવધપર્વ

અધ્યાય ૩૩ મો

અભિમન્યુના વધનો સંક્ષેપ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પૂર્વમસ્માસુ મગ્રેષુ ફાલ્ગુનેનામિતૌજમા ।

દ્રોણે ચ મોઘસંકલ્પે રક્ષિતે ચ યુધિષ્ઠિરે ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધાઓ : અતુલ તેજવાળા અર્જુનને આપણી સેનાઓમાં પ્રથમ જ ભંગાણ પાડ્યું અને દ્રોણનો સંકલ્પ વ્યર્થ કરી રાજ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કર્યું.^૧ વળી તમારા પુત્રોનો યુદ્ધમાં પરાજય થયો, તેથી તેમનાં કવચો તૂટી ગયાં, તેઓ બધા ધૂળથી ભરાઈ ગયા અને અતિ ઉદ્વેગ પામીને તેઓ દશે દિશાઓને ઝેઈ રહ્યા. પછી દ્રોણાચાર્યની સંમતિ પ્રમાણે તેઓ સૈન્યોને પાછાં વાળી છાવણી તરફ જવા લાગ્યા. અવશ્ય તે દિવસના રણમાં તેઓ તાકી તાકીને મારનારા રણ પાંડવોનાં બાણોથી ભેદાઈ ગયા હતા અને અત્યંત તિરસ્કારપાત્ર બન્યા હતા.^{૨,૩} બીજાં સર્વ મનુષ્યો જ્યારે અર્જુનના અતુલ શુણોનાં વખાણ કરતા હતા તથા શ્રીકૃષ્ણની અર્જુન પ્રત્યેની મિત્રતાનું પ્રીતન કરતા હતા, ત્યારે તે સર્વ જાણે બહાં તહેા-મતવાળા કષ્ટ દેાય, તેમ કેવળ વિચારપરંપરાને લીધે મૂંગા જ થઈ ગયા હતા. તે પછી બીજ દિવસનું સવાર થયું, ત્યારે દુર્યોધન વિનય અને અભિમાન સાથે દ્રોણાચાર્યને કહેવા લાગ્યો. તે સમયે દુર્યોધન શત્રુઓની વૃદ્ધિથી અત્યંત દુઃખી મનવાળો અને ક્રોધપૂર્ણ થઈ ગયો હતો. યોદ્ધામાં મતુર એના તેણે સર્વ યોદ્ધાઓના સાંભળતાં આચાર્યને કહ્યું કે,^{૪-૬} 'દે દ્રિઞ્મ્રેષ્ઠ । અવશ્ય અમે તો આપના શત્રુપક્ષમાં જ છીએ, ખરું ને ? કારણ કે યુધિષ્ઠિર આજે આપની લગભગ પાસે આવી ચડ્યો હતો, છતાં આપે તેને પકડ્યો નહિ.'^૭ એ

કદાચ તમે ધારો અને શત્રુને પકડવાની ઇચ્છા કરો, તો તમારી આંખે ચઢેલો તે શત્રુ કદી પણ છૂટી શકે જ નહિ. ભલે પછી દેવો સહિત પાંડવો પણ તેનું રક્ષણ કર્યા કરતા હોય ।' મારા પર પ્રસન્ન થઈને આપ યુધિષ્ઠિરને પકડી લાવવાનો મને વર આપી બેઠા હતા; છતાં પણ આપ પાછા બીજી ફરી ગયા છો. આપ જવા આચાર્યપુરુષો તો ભક્તોની આશાનો ઠાઈ પણ રીતે ભંગ કરતા નથી.^૮ દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય અપ્રસન્ન થયા અને પોતાના તે રાજને આ પ્રમાણે યોદ્ધા : 'હું સદા તારું પ્રિય કરવામાં જ આસક્ત રહું છું, છતાં તારે મને અપ્રિયકર ગણવો ઉચિત નથી.^૯ અર્જુનના રક્ષણ તમે રહેલા શત્રુને દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે અરે । સમગ્ર ભુવનના લોકો પણ જીતવાને સમર્થ નથી.^{૧૦} અરે, જ્યાં જગતના સદા ગોવિંદ છે અને જ્યાં અર્જુન સેનાપતિ છે, ત્યાં સાક્ષાત્ શંકર પ્રભુ સિવાય કોનું બળ ચાલી શકે એમ છે ?^{૧૧} હે તાત ! આજે હું આ એક સત્ય વાત કહું છું અને તેમાં લગાર પણ અન્યથા થવાનું નથી. આજે હું કોઈ એક મહારથીને અવશ્ય પાડીશ.^{૧૨} આજે હું એવી બૃહદ્રથના કરીશ, કે તેને દેવો પણ ભેટી શકશે નહિ. મારે કે રાજન । કોઈ પણ હપાયે તમે અર્જુનને રણમાંથી દૂર કરો.^{૧૩} કારણ કે તે અર્જુનને યુદ્ધના સંબંધમાં કંઈ પણ અજાણ્યું કે ન બની શકે તેવું નથી. તેણે આમતેમ સર્વ સ્થળેથી સમગ્ર જ્ઞાન મેળવ્યું છે.^{૧૪} જ્યારે દ્રોણાચાર્ય એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સંરાષ્ટ્રકાની દુકડીઓએ ફરીથી યુદ્ધ કરવા માટે અર્જુનને દસાણ દિશામાં આવવાનું કહેણ મોકલ્યું.^{૧૫} તે પછી અર્જુનનો તેમના શત્રુઓ સાથે એવો રણસંઘામ મચ્યો હતો કે તેને કોઈએ ધ્યાય બેયો નહિ દેાય અને સાંભળ્યો

પણ નહિ હોય. ^{૧૭} આ તરફ દે રાજન! દ્રોણ-
ચાર્યે રથેસે વ્યૂહ પ્રકાશમાન દેખાતો હતો અને
મધ્ય દિવસે ચરેલા બળતા સૂર્યની જેમ ઘાઈનાથી
તેની સામે ઝેઈ પણ શકાતું ન હતું. ^{૧૮} હે
ભારત! પોતાના વહીવટ પિતા યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી
અભિમન્યુએ તે અબેલ ચક્રવ્યૂહને (ચક્રવાને)
અનેક સ્થળેથી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો હતો. ^{૧૯}
તે અભિમન્યુએ દુઃહર પરાક્રમ કરી હજારો વીરોના
સંહાર કરી નાખ્યો હતો; પણ આખરે દ્રોણ,
અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, કૃષ્ણ, બોજ અને શલ્ય-
એ છ યોદ્ધાઓએ તેને એ વ્યૂહમાં ઘેરી લીધા
હતા અને પરિણામે અનાયાસે તે દુઃશાસનના
પુત્રના હાથમાં આવી પડ્યો હતો. ^{૨૦} હે પૃથ્વી-
પાલ! તે સ્થળે શત્રુઓને તપાવનારા અભિમન્યુએ
પોતાના પ્રાણોને ત્યજ્યા હતા, એટલે આપણે
કર્મમાં આવી ગયા હતા અને પાંડવો શોકાતુર
થયા હતા. હે રાજન! તે દિવસે જ્યારે અભિ-
મન્યુ માર્યો ગયો, ત્યારે આપણે યુદ્ધમાંથી પાછા
ફર્યા હતા.

દૂતરાધ્યૌ યોદ્ધૌઃ હે સંજય! પુરોમાં સિંહ
સમાન અર્જુનના તે બાલવયના પુત્રને રણમાં
માર્યો ગયેલો સાંભળી મારું હૃદય અત્યંત ફાટી
જાય છે. હાય! ધર્મીયાર્યોએ જ્ઞાનધર્મની દારણ
રચના કરી છે. તેમાં રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છા-
વાળા શત્રુવીરોએ પોતાના બાળક પર પણ શસ્ત્રો
ચલાવ્યાં છે! હે સંજય! અત્યંત સુખમાં રહે-
નારો તે બાળક અભિમન્યુ નિર્ભય થઈને જ્યારે
રણમાં ધૂમી રહ્યો હતો, ત્યારે અસ્ત્રમાં કુશળ એવા
ઘણા વીર પુરુષોએ એકત્ર થઈને તેને ઢવી રીતે
મારી નાખ્યો? આ તું મને કહે. હે સંજય!
રથીઓની સૈન્યરચનાને તોડી પાડનારો એ બળ-
વાન અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જે રીતે ખેલ્યો હોય, તે
તું મને કહે. ^{૨૧-૨૫}

સંજય યોદ્ધૌઃ હે રાજેન્દ્ર! સુભદ્રાનંદનને
રણમાં ઢવી રીતે પાડવામાં આવ્યો, રથસૈન્યને
તોડી પાડનાર એ અભિમન્યુ યુદ્ધમાં ઢવી રીતે
ખેલ્યો તેમ જ તે મહાન સંહારમાં દુઃસાધ્ય એવા
દેહલા વીરોને તેણે મારી નાખ્યા, ઇત્યાદિ જે
પ્રશ્નો તમે મને પૂછ્યા છે, તેના પ્રયુત્તરમાં હું
આ સંપૂર્ણ રીતે કહું છું, તે તમે સાવધાન થઈને
સાંભળો. ^{૨૬, ૨૭} અભિમન્યુ સાથેના તે યુદ્ધમાં
તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓને શુલ્ભ (ઝાડી), ઘાસ
અને વૃક્ષવાળા વનમાં સળગી ઊડેલા દાવાનંજીથી
ત્રાસ પામી ગયેલાં વનચર પ્રાણીઓની પેઠે બધ
ઉત્પન્ન થયો હતો. ^{૨૮}

ઈતિ શ્રીમદ્માભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત અભિમન્યુવધર્મર્વમાં
'અભિમન્યુવધર્મ' સંક્ષેપકથન' નામનો
અધ્યાય ૩૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪ મો

ચક્રવ્યૂહરચના (ચક્રોવો)

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સમરેજ્ત્યુપ્રકર્મણઃ કર્મભિર્વ્યજિતશ્રમાઃ ।

સકુળ્ળાઃ પાંડવાઃ પંચ દેવૈરપિ દુરાસદાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધૌઃ યુદ્ધમાં અતિ ઉચ્ચ પરાક્રમ
કરનારા અને પરાક્રમથી જ સ્પેષ દેખાતા પરિ-
શ્રમવાળા શ્રીકૃષ્ણ સહિત પાંચ પાંડવો દેવોથી
પણ ગાંભ્યા જાય તેવા નહોતા. ^૧ વૈય, પરાક્રમ,
વંશ, બુદ્ધિ, ક્ષીર્તિ (બીજાઓ સત્પુરુષો તરીકે
જે વખાણ કરે તે), યશ (પારકાના ચિત્તને
ચમત્કાર પમાડનાર ગુણસમુદાય) અને શૌભા-
આ બધા ગુણોની સમાનતાવાળો યુધિષ્ઠિર
સિનાયનો બીજો ઘાઈ પણ પુરુષ થયો નથી અને
યશે પણ નહિ. ^૨ વળી રાજ યુધિષ્ઠિર સત્યધર્મમાં
આસક્ત છે, ઇંદ્રિયોને નિગ્રહ કરનારો છે અને
બ્રાહ્મણની પૂજા આદિ ગુણોથી સદા સ્વર્ગમાં જ
પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે. ^૩ હે રાજન! પ્રલયકાળ-
નો યમ, વીર્યવાન પરશુરામ અને રથમાં બેઠેલો

ભીમસેન, એ ત્રણેય લોકમાં સરખા જ કહેવાય છે.^૪ પ્રતિજ્ઞાપાલન અને પરાક્રમ કરવામાં ચતુર એવા ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુનની તો આખી પૃથ્વીમાં મને હપમા જ મળતી નથી.^૫ વડીલો પર પૂજ્યભાવ, કરેલાં કર્મોનું ગોપન, વિનય, ઇંદ્રિયોનો સંયમ, સૌંદર્ય અને શૌર્ય, આ છ ગુણો નકુલમાં નિયત રહેલા છે. વીર સહદેવ શાસ્ત્ર, ગંભીરતા, મીઠાશ, સત્ય, રૂપ અને પરાક્રમમાં અશ્વિનીકુમાર દેવ સરખો છે.^{૬,૭} શ્રીકૃષ્ણમાં જો વિશાળ ગુણો રહેલા છે તથા પાંડવોમાં જ ગુણો છે, તે બધા ગુણો એકલા અભિમન્યુમાં દેખાય છે.^૮ તે પરાક્રમમાં યુધિષ્ઠિર સરખો છે, આરિત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ સરખો છે અને કર્મોમાં ભયંકર કર્મ કરનાર ભીમસેન સરખો છે. તે રૂપમાં, પરાક્રમમાં તથા શાસ્ત્રમાં અર્જુન સરખો છે અને વિનયમાં તે સહદેવ અને નકુલ સરખો છે.^{૯,૧૦}

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો: હે સત્! સુભદ્રાનંદનઅભિમન્યુ કદી પણ પરાજય પામે તેવો નથી, છતાં તે યુદ્ધમાં કેમ માર્યો ગયો! હું આતું સંપૂર્ણ વર્ણન સાંભળવા ઇચ્છું છું.^{૧૧}

સંજય યોદ્ધો: હે મહારાજ! જરા સ્થિર થાઓ અને દુર્ધર એવા પણ શોકને ધારી રાખો. હું તમને તમારા સંજર્ગીઓને મહાન નાશ કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૧૨}

હે મહારાજ! આચાર્યે અઠવ્યૂહ રચ્યો અને તેમાં ઈંદ્ર સરખા સર્વ રાજાઓને ગોઠવ્યા. તે વ્યૂહના આરાઓને સ્થળે સૂર્ય સરખા તેજસ્વી રાજકુમારોને ગોઠવ્યા હતા. તે સમયે ત્યાં સર્વ રાજપુત્રોનો સમૂહ એકઠો થયો હતો.^{૧૩,૧૪} તે બધાએ એકત્ર રહેવાનો સંકેત કર્યો હતો. તે સૌની ધન્યતા સુવર્ણજડિત હતી. તેમણે બધાએ લાલ વસો ધારણ કર્યો હતાં અને લાલ આભૂષણો પહેર્યાં હતાં.^{૧૫} તેમની સૌની પતાકા

લાલ રંગની હતી અને તે સૌએ સેનાની માળાઓ ધારણ કરી હતી, ચંદન તથા અગરનું શરીર લેપન કર્યું હતું, પુષ્પોની માળાઓ પહેરી હતી અને વસ્ત્રો પણ અત્યંત બારીક પહેર્યાં હતાં.^{૧૬} તે બધા રાજપુત્રો એકત્ર થઈને અભિમન્યુ સામે યુદ્ધ કરવા દોડી ગયા હતા. તેમની કુલ સંખ્યા દશહજારની હતી અને બધાના હાથમાં મજબૂત ધનુષ્યો હતાં.^{૧૭} તેઓ બધા પ્રિય દેખાવવાળા તમારા પૌત્ર લક્ષ્મણકુમારને આગળ કરી ચાલતા હતા. તેઓ એકબીજાના કુખમાં સમાન હતા, તેમ સાહસમાં પણ તેઓ અન્યોન્ય સરખા જ હતા.^{૧૮} તેઓ અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરતા હતા અને અન્યોન્યના હિતમાં આસક્ત હતા. હે રાજેન્દ્ર! દુર્યોધનરાજ તો એ વ્યૂહના મધ્યભાગમાં જોતો હતો.^{૧૯} તે સમયે કર્ણ, દુઃશાસન અને કૃપાચાર્ય એ ત્રણ મહારથીઓ એ દુર્યોધનરાજને વીંટાઈ વળ્યા હતા. તેના મસ્તક પર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું અને તે સાક્ષાત્ શ્રીમાન ઈંદ્ર સરખો દેખાતો હતો.^{૨૦} વળી તેની આસપાસ આમરો અને પંખાઓ ઢોળાતા હતા, તેથી તે હૃદય પામતા સૂર્ય જેવા શોભતો હતો. તે સંન્યતા મોખરામાં સેનાનાયક દ્રોણાચાર્ય તથા સિંધુરાજ શ્રીમાન જયદ્રથ મેરુપર્વતની પેઠે અડગ જોભા હતા. હે મહારાજ! સિંધુરાજની પાસે દેવ સમાન કાંતિવાળા તમારા ત્રીસ પુત્રો અશ્વત્થામાને આગળ કરી શોભતા હતા. વળી કપટી શકુનિ, શલ્ય અને ભૂરિશ્રવા વગેરે મહારથીઓ ત્યાં સિંધુરાજને પડખે શોભી રહ્યા હતા. પછી તમારા અને શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ વચ્ચે મરણ થાય તોપણ પાછા ન હસવું એવા નિશ્ચવાળું અને જોતાં રૂવાં ખડાં થઈ જાય તેવું તુમુલ યુદ્ધ ચાલુ થયું હતું.^{૨૧-૨૫}

હિતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રજીત અભિમન્યુવધપર્વમાં
“અઠવ્યૂહરચના” નામનો અધ્યાય ૭૪માં સમાયેલ

અધ્યાય ૩૫ મો અભિમન્યુની પ્રતિજ્ઞા

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તદનીકમનાદૃષ્યં મારદ્વાજેન રક્ષિતમ્ ।

પાર્યાઃ સમમ્પવર્તન્ત ભીમસેનપુરોગમાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હવે ભીમસેન આદિ પાંડવો-
એ દ્રોણાચાર્યના રક્ષણ તમે રહેલા તે અજિત
કૌરવસૈન્ય પર ચઢાઈ કરી.^૧ સાત્યકિ, ચૈકિતાન,
દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પરાક્રમી કુંતિભોજ, મહારથી
દ્રુપદ, અર્જુનનંદન અભિમન્યુ, ક્ષત્રધર્મા, વીર્ય-
વાન બૃહક્ષત્ર, ચૈદિરાજ ધૃષ્ટકેતુ, નકુલ, સહદેવ,
ધૃષ્ટાકચ, પરાક્રમી યુગામન્યુ, અજિત શિખંડી,
દુરાધર્ષ ઉત્તમોજ, મહારથી વિરાટ, ઠાપાયમાન
યથેલા દ્રૌપદીના પુત્રો, વીર્યવાન શિશુપાલપુત્ર
અને મહાવીર્યવાળા ઠેકચકુમારો એ અને બીજા
હજારે અસ્રકુશળ તથા રણધેલા યોદ્ધાઓ પોત-
પોતાની ટુંકડીઓ સાથે દ્રોણ સામે યુદ્ધ કરવાની
ઇચ્છાથી એકદમ દોડ્યા.^{૨-૬} તે યોદ્ધાઓને
સમીપમાં આવી રહેલા બેઈને અતિ વીર્યવાન
દ્રોણાચાર્ય હાગારે ગભરાયા નહિ અને તેમને
બાણોના મોટા જથ્થાથી આગળ વધતા અટકા-
વવા લાગ્યા.^૭ પાણીનો મોટો પ્રવાહ જેમ હુલેંધ
પર્વત પાસે આવીને આગળ વધી શકતો નથી,
તેમ તે પાંડવયોદ્ધાઓ પણ દ્રોણ પાસે આવી
આગળ વધી શક્યા નહિ. તેઓ તો જેમ જળાશયો
કાંઠા આગળ અટકી જાય છે, તેમ દ્રોણ આગળ
આવી અટકી ગયા.^૮ હે રાજન! દ્રોણના ધનુષ્ય-
માંથી છૂટેલાં બાણોએ પાંડવોને એટલા બધા
પીડી નાખ્યા કે, તેઓ ભારદ્વાજની સાથા લખા
જ રહી શક્યા નહિ.^૯ તે સમયે અમને દ્રોણા-
ચાર્યના બાહુઓનું બળ અતિ અદ્ભુત લાગ્યું
હતું; કારણ કે પાંચાલો અને સંજયો એમની
સામે ઝીંક ઝીલી શક્યા નહોતા.^{૧૦} કોઈપૂર્વક

ધરતી આવતા એ દ્રોણાચાર્યને બેઈને યુધિષ્ઠિર-
રાજ તેમને અટકાવવા માટે ઘણા વિચારો કરવા
લાગ્યા.^{૧૧} આ દ્રોણને અમારામાંનો કોઈ પણ
વારી શકે નહિ, એમ માની યુધિષ્ઠિરે તે અસદ્ય
મોટા બોલે સુભદ્રાનંદન અભિમન્યુ પર મૂકવાનો
નિશ્ચય કર્યો;^{૧૨} કારણ કે અભિમન્યુ શ્રીકૃષ્ણથી
કે અર્જુનથી જીતરે તેવા ન હતો અને અતુલ
તેજાવાળો હતો. પછી યુધિષ્ઠિરે તે અરિનાશન
અભિમન્યુને આ વચન કહ્યું:^{૧૩} 'હે તાત !
તું આ સમે એવું કર કે તારો પિતા અર્જુન
પાછો આવીને આપણને ઠપકા આપે નહિ. અમે
બધા તો આ ચક્રવ્યૂહને ભેદવાનું બજાતા નથી.^{૧૪}
હે મહાબાહુ ! આ ચક્રવ્યૂહને એક તું ભેદી શકે,
બીજે અર્જુન ભેદી શકે, ત્રીજા શ્રીકૃષ્ણ ભેદી
શકે અને ચોથો પ્રદ્યુમ્ન ભેદી શકે. કોઈ પાંચમે
એને ભેદી શકે એમ નથી.^{૧૫} હે તાત અભિમન્યુ !
તારા કાકાઓ, મામાઓ અને આ સઘળાં સૈન્યો
આ સમયે તારી પાસે ચક્રવ્યૂહનું ભેદન કરાવવા
માગે છે; માટે તું એ બધાની તે ઇચ્છા પૂર્ણ
કર. તું એકદમ અસ્ર હાથમાં લઈને દ્રોણની
સૈન્યરચનાને તોડી નાખ. હે તાત ! જે આ
વખતે તું આ કાર્ય નહિ કરે, તો રણમાંથી
આવીને અર્જુન આપણા બધાની નિંદા કરશે.'

અભિમન્યુ બોલ્યો : મારા પિતાનો યુદ્ધમાં
જય ઇચ્છી, હું આ ધડીએ જ આ અતિ ઉચ્ચ
અને દઢ એવા દ્રોણના સૈન્યમાં પ્રવેશ કરું
છું.^{૧૬-૧૮} મને મારા પિતાએ ચક્રવ્યૂહને તોડી
નાખવાનો ઉપાય શીખવ્યો છે, પણ આપત્તિનો
કોઈ પ્રસંગ આવી પડતાં હું તેમાંથી નીકળી
આવવાની હામ રાખતો નથી.^{૧૯}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ !
તું પ્રથમ આ સૈન્યની વ્યૂહરચનાને તોડી નાખ
અને અમને તેમાં દાખલ થવાનું દ્વાર કરી આપ.

હે તાત ! તું જે માર્ગે તેમાં ચાલીશ, તે માર્ગે
અમે બધા તારી પાછળ પાછળ ચાલીશું. હે
તાત ! યુદ્ધમાં અર્જુન જેવા તારી પાછળ અમે
આ યુદ્ધમાં દાખલ થઈશું અને ચારે બાજુથી તારું
રક્ષણ કરતા રહીને અમે તને અનુસરશું. ૨૦, ૨૧

ભીમસેન બોલ્યો : હું, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ,
પાંચાલો, કેકયો, મત્સ્યો તથા પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓ
તારી પાછળ જ ચાલીશું. ૨૨ એક વખત તું જેવા
બૂદ્ધ તોડીશ કે તુરત તે તે સ્થળે જોવા સારા
સારા યોદ્ધાઓને અમે સંહારી નાખીશું. ૨૩

અભિમન્યુ બોલ્યો : જમ પતંગિયું બડબડતી
આગમાં ઝંપલાવે છે, તેમ હું પણ કોંધપૂર્વક
દ્રોણના આ દુર્ગમ સૈન્યમાં ઝંપલાવી મૂકીશ. ૨૪
હું આજે એવું કરું છું કે તારી દેખાડીશ કે, તે મારા
બન્ને વંશને, મામાને (શ્રીકૃષ્ણને) તથા પિતાને
પ્રીતિ કરનાર થઈ પડશે. ૨૫ આજના સંઘામમાં
હું એક બાળક આ શત્રુઓના ટોળાબંધ સૈન્યને
હાંધી ઠાડીશ, તે સર્વ પ્રાણીઓ એક વખત તો
જેઈ રહેશે. ૨૬ આજના યુદ્ધમાં કોઈ પણ શત્રુ
જે મારે હાથે જીવતો જાય, તો હું અર્જુનથી
સુભદ્રાને પેટે પાકેલા પુત્ર નહિ. જો હું એક
રથની જ સહાય લઈ આ યુદ્ધમાં સમગ્ર ક્ષત્રિયોનાં
મંડળને આઠ વિભાગમાં ન કરું તો હું અર્જુનનો
પુત્ર જ નહિ. ૨૭, ૨૮

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો : હે સુભદ્રાનંદન ! સાધ્ય,
રુદ્ર તથા વાયુ સરખા તેમ જ પરાક્રમમાં વસુ,
અગ્નિ તથા સૂર્ય સરખા અને પુરુષોમાં બ્યાધ
સમાન એવા મહાબળવાન ધનુર્વંશના રક્ષણ તળે
રહેલા દુર્ભેદ દ્રોણસૈન્યને તું ભેદી નાખવાનો
ઉત્સાહ કરે છે અને આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાવચન
બોલે છે, માટે હું તને આશીર્વાદ આપું છું કે,
તારું બળ વૃદ્ધિ પામે. ૨૯, ૩૦

સંજય બોલ્યો : પોતાના વડીલ ઠાકા યુધિ-

ષ્ઠિરનું આ વચન સાંભળીને અભિમન્યુએ પોતાના
સારથિને આજ્ઞા કરી કે, 'હે સુમિત્ર ! આપણા
યોદ્ધાઓને રણમાં દ્રોણના સૈન્ય તરફ જલદી
હાંક. ૩૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વાત્મક અભિમન્યુવધપર્વમાં
'અભિમન્યુની પ્રતિજ્ઞા' નામનો અધ્યાય ૩૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬ મો

અભિમન્યુની ચઢાઈ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સૌમદ્રસ્તદ્વચઃ શ્રુત્વા ધર્મરાજસ્ય ધીમતઃ ।

અચોદયત ચંતારં દ્રોણાનીકાય ભારત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ભારત ! બુદ્ધિમાન ધર્મ-
રાજાનું તે વચન સાંભળીને અભિમન્યુએ પોતાના
રથને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ હાંકવા આજ્ઞા
કરી. ૧ હે રાજન ! 'ચાલ, હવે રથને ઝટ ચલાવ.'
એ પ્રમાણે બ્યારે અભિમન્યુએ આજ્ઞા આપી,
ત્યારે તેના સારથિએ તેને આ વચન કહ્યું : ૨ 'હે
આયુધ્યમાન ! પાંડવોએ આપના પર મોટા ભાર
મૂક્યો છે; માટે એક ક્ષણ વાર બુદ્ધિ સાથે વિચાર
કર્યો પછી તમે યુદ્ધ કરશો તો ઠીક. આચાર્ય
દ્રોણ અતિકુશળ છે અને તેમણે ઉત્તમ ઉત્તમ
અસ્ત્રોમાં ધણી જ પરિશ્રમ કર્યો છે, ત્યારે તમે
અત્યંત સુખમાં જ ઊછીરી મોટા થયા છો અને
યુદ્ધકુશળ નથી. ૩, ૪ ત્યારે અભિમન્યુ હસ્યો અને
સારથિને આ વચન કહેવા લાગ્યો : 'ઓ સારથિ !
આ દ્રોણ અથવા સમગ્ર ક્ષત્રિયો તે ઠાણ માત્ર
છે ?' અરે ! ઓરાવત હાથી પર ભેટેલા સર્વ
દેવગણો સાથેના ઇંદ્ર સામે અથવા સર્વ જ્યોત-
ગણોથી પૃથ્વીલા સાક્ષાત્ રુદ્ર કે શંકર સામે
પણ હું રણના મોખરામાં રહી યુદ્ધ કરું, તો
પછી આ ક્ષત્રિયો સામે યુદ્ધ કરવું, તેમાં મને
કંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૫ આ શત્રુઓનું સૈન્ય મારી
સોળમી કળાને પણ થોડું નથી. અદ્યા ઓ

સારથિ! જગન્નેતા મારા મામા શ્રીકૃષ્ણ અથવા
મારા પિતા અર્જુન પણ ને કદાચ યુદ્ધમાં મારી
સામા આવે, તોપણ મને ભય થશે નહિ.' એ
રીને અભિમન્યુએ સાગ્યિના વચનનું ખંડન કરી
નાખ્યું અને કહ્યું કે, 'તું સત્ત્વર દ્રોણના સૈન્ય
તરફ ચાલ, વાર ન લગાડ.' એ સાંભળી સાગ્યિ
મનમાં પ્રસન્ન તો થયો નહિ, પણ તેણે ત્રણ
વર્ષની અવસ્થાવાળા અને સુવર્ણનાં આભૂષણ-
વાળા ઘોડાઓને રણમાં હાંક્યા. આમ દે રાજના
અભિમન્યુના સારથિ સુમિત્રે ન્યારે પોતાના
એ ઘોડાઓને દ્રોણના સૈન્ય સામે હાંક્યા, ત્યારે
તે ઘોડાઓ મહાવેગવાન અને પરાક્રમવાળા એ
દ્રોણના સામે ધસી ગયા. એ રીને અભિમન્યુને
ધસી આવતો જોઈને દ્રોણ આદિ સર્વ કૌરવ
યોદ્ધાઓ તેની સામા થયા અને પાંડવયોદ્ધાઓ
તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. કૌરવોના
વૃક્ષના ચિહ્નવાળી સુંદર ધ્વજવાળો, સુવર્ણ
ના કવચવાળો અને અર્જુન કરતાં પણ ચડિયાતો
એવો એ અર્જુનપુત્ર યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી દ્રોણ
આદિ મહારથીઓ પર ચડી આવ્યો. માનો સિંહ
નો બાળક હાથીઓ ઉપર ચડી આવ્યો. બૂઝતું
રક્ષણ કરવામાં સજ્જ રહેલા તે મહારથીઓ
પણ અભિમન્યુ પર બાણોનો મારો ચલાવવા
લાગ્યા, તેથી સમુદ્રમાં ગંગાના સંગમસ્થાને જેવી
મોટી ધૂમરી પડે છે, તેવી તે સ્થળે થોડીવારમાં
બાણોની ગોળાકાર ધૂમરી થઈ રહી. પછી દે
રાજના અન્યોન્ય પ્રહાર કરી લડી રહેલા તે
રાજાઓનો ત્યાં અતિ દારણ સંગ્રામ ચાલુ થયો.
તે અતિ ભયંકર સંગ્રામ ચાલુ થયો, ત્યારે
અભિમન્યુએ દ્રોણાચાર્યની સમક્ષ તે બૂઝને
ભેદી નાખી અદર પ્રવેશ કર્યો.^{૭-૧૫} આમ
સંધ્યાબંધ શત્રુઓનો સંહાર કરતા એ મહા-
બળવાન અભિમન્યુને બૂઝમાં પેડેલો જોઈને

અનેક હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને પાળાઓ
આયુધો દુગામી દુગામીને તેને ઘેરી વળ્યા.^{૧૬}
તે કૌરવયોદ્ધાઓ અનેક પ્રકારનાં વાદિનોના
શબ્દોથી, સિંહનાદોથી, એકબીજાને મારેલી
હાંકોથી, 'મારો, મારો' એવી ગર્જનાઓથી,
હુંકારોથી, સિંહ સરળી ધોપણોથી 'જીતો રહે,
જીતો રહે' એ પ્રભાણેની ત્રાડોથી, ઘેર ઢાલાહલ-
થી, 'ભાગ નહિ, જીતો રહે, મારી સામે આવી
જ, એ મારા શત્રુ! હું આ રહ્યો.' ઇત્યાદિ વાર-
વારના પ્રલાપથી, હાથીઓના ગર્જનથી, ધનુષ્ય-
ની દારીઓના ટંકારોથી, સમયે સમયે ઘોડા-
ઓના ખડખડાટ હાસ્યથી, તાળીઓના અવાજ-
થી અને રથનાં પેડાંઓના ઘડઘડાટથી પૃથ્વીને
ગર્જવી રહ્યા અને અર્જુનના પુત્રની સામે ધસી
આવ્યા.^{૧૭-૧૮} દે રાજના પોતાની સામા ધાઈ
આવતા તે વીરોને જોઈને ત્વરાપૂર્વક યુદ્ધ કર-
નારા, મહાબળવાન, સત્ત્વર અશ્વો ફેંકનારા અને
મર્મવેત્તા એ અભિમન્યુએ મર્મને ભેદી નાખે
તેવાં બાણો ચૂકવા માંડ્યાં અને તે સર્વને તે.
હણવા જ લાગ્યો.^{૧૯} આમ અનેક જાતનાં તીક્ષ્ણ
બાણો વડે તેમનો જમ જમ સંહાર થતો હતો,
તેમ તેમ તેઓ ઊલટા બેભાન થઈને પતંગિયાં
જમ અગ્નિમાં પડે, તેમ ટોળેટોળાં અભિમન્યુ
સામે આવવા લાગ્યાં.^{૨૦} મલિએ જમ યજ્ઞમાં
દર્ભ વડે વેદિકાને ઢાંકી દે છે, તેમ અભિમન્યુએ
તેમનાં શરીર અને શરીરના અવયવો વડે રણ-
ભૂમિને ઢાંકી દીધી.^{૨૧} ઘોના ચામડાનાં મોજ-
વાળા, ધનુષ્યબાણને ધારણ કરનારા; ઢાલ, તલ-
વાર, અંકુશ અને બાણોવાળા, તોમર તથા
ફરશીઓવાળા; ગદા, લોઢાની ગોળીઓ, ભાલાં,
બને તરફ ધારવાળી તલત્રારો, તોમરો, પદિશો,
ભિદિપાલો, પરિધો, શક્તિઓ તથા સારાં સારાં
કંપન નામનાં હથિયારોવાળા; આયુધો, મોટા

મોટા શંખો, ઝીણા ઝીણા છરાઓ તેમ જ અંકુ-
શોને ધારણ કરનારા; મુદ્ગર, ગોદુણો, પાશ,
પરિધ તથા પરચરવાળા; કેયૂર અને બાન્તુમંધ
આદિ આભૂષણોવાળા અને સુંદર ચંદનના લેપન-
વાળા તમારા યોદ્ધાઓના હાથોને ત્યાં અબ્જુન-
પુત્રે એકદમ કાપી નાખ્યા.^{૨૩-૨૬} હે આર્ય મહા-
રાજ ! લોહીથી ખરડાયેલા તે સુશોભિત હાથો
વડે રણભૂમિ બધે ગરુડે મારી નાખેલા પાંચ
મોઢાવાળા સર્પોથી છવાયેલી હોય તેમ શોભતી
હતી.^{૨૭} તેમ જ વળી સારી નાસિકા, મુખ અને
ચોટલીઓવાળાં, લગારે ધાયલ નહિ થયેલાં, સુંદર
કુંડળોવાળાં, કોધથી દંશેલા હોઠવાળાં, પુષ્કળ
લોહીને ઝરતાં, સુંદર મુકુટ તથા પાષ્ઠડીઓવાળાં
મણિ તથા રત્નોથી શોભતાં, ઢાંડલા વિનાના કમળ
સરખાં, સૂર્ય તથા ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળાં તે તે
સમયે હિતકારી તથા પ્રિયવચ્ચ યોદ્ધાનારાં અને
પવિત્ર ગંધવાળાં અનેક શત્રુઓનાં તે મસ્તકાથી
અબ્જુનપુત્રે એ રણભૂમિને છાઈ દીધી.^{૨૮-૩૦}
ગંધર્વના નગર સમાન આકારવાળા અને શાઓક્ત
વિધિથી તૈયાર કરેલા અનેક રથોને તેણે ધપડપ
મુખ વિનાના, ત્રણ વેણુરહિત, ઘોડાં, ઘાંઘા, જંધા
અને કૂમર આદિ અવયવો વિનાના કરી નાખ્યા
હતા. વળી તે અભિમન્યુ બાણો વરસાવીને સર્વ
દિશાઓમાં નેત્રિ અને ઘાંતા વિનાના, પૈડાં,
ઉપસ્કર અને મધ્યભાગથી હીન થયેલા, ભાંગી
પડેલા ઉપકરણોવાળાં, પાટી નાખેલા પાચરણ-
વાળા તથા માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓવાળા હાજરો
રથોના ટુકડા કરતો દેખાતો હતો.^{૩૧-૩૩} તેણે
શત્રુઓના હાથીઓને, હાથીસનારોને, પતાકાઓ-
ને, અંકુશોને, ધન્યોને, ભાયાઓને, કવચોને,
ઢેડે બાંધવાના દોરાઓને, ડોકે બાંધવાના કંઠા-
ઓને, ઝલોને, ધંટડીઓને, સંદોને, દંતુરોનો
અગ્રભાગોને, છત્રોને, માળાઓને અને હાથીઓ-

ને પગલે ચાલનારા યોદ્ધાઓને તીક્ષ્ણ ધારવાળાં
બાણો વડે કાપી નાખ્યા હતા.^{૩૪, ૩૫} વળી
વનાયું દેશનાં, પર્વત પ્રદેશનાં, કાંબોજ દેશનાં,
બાહિલક દેશનાં, સ્થિર ક્ષત્રિયાળી, કાન અને નેત્ર-
વાળા, વેગવાળા, સારી રીતે વહેનારા તથા શક્તિ,
ઋષ્ટિ અને ભાલાઓથી મુદ્દ કરનારા મુશિક્ષિત
યોદ્ધાઓની સવારીવાળા ધણા ધોડાઓને તેણે
કાપી નાખ્યા. તે ધોડાઓનાં આમર વગેરે નાશ
પામ્યાં હતાં, તેમનાં ઉપસ્કરો છિન્નભિન્ન થઈ
ગયાં હતાં, તેમની જીભ અને નેત્રો નીકળી પડ્યાં
હતાં, તેમનાં આંતરડાં બહાર આવ્યાં હતાં,
તેમની બરોળો બહાર નીકળી પડી હતી, તેમના
સવારો માર્યા ગયા હતા, તેમની ધંટડીઓ તૂટી
ગઈ હતી અને રક્ષસોને તેઓ આનંદ ઉપજાવી
રહ્યા હતા. તેમનાં ઉપરનાં જીનો તથા કવચો
પણ કપાઈ ગયાં હતાં અને વિશા, મૂત્ર તથા
લોહીથી તેઓ ખરડાઈ ગયા હતા. એ રીતે ઉત્તમ
ઉત્તમ ધોડાઓનો સંહાર કરતો તે અભિમન્યુ
ત્યાં રણમાં દીપી રહ્યો હતો.^{૩૬-૩૮} આમ એ
એક એકલાએ વિધ્યુની પેઠે અચિંત્ય અને અતિ
ક્રુર પરાક્રમ કર્યું. પૂર્વકાળમાં મહોત્તેજસ્વી શંકરે
જેમ ધોર અસુરોના સંન્યને નાશ પમાડ્યું હતું,
તેમ તેણે તમારા મહાન ચતુરંગી સંન્યને નાશ
પમાડી દીધું. એ મહારણમાં શત્રુઓથી સહન ન
થઈ શકે તેવું પરાક્રમ કરીને એ અબ્જુનપુત્ર અભિ-
મન્યુએ તમારા પક્ષના અનેક પાળાઓનો સંહાર
જ કરી નાખ્યો. કાતિંકવ્યામીએ જેમ પૂર્વે
રાક્ષસી સેનાનો ધોર નાશ કરી નાખ્યો હતો.
તેમ એકલા અભિમન્યુએ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર-
થી તે સેનાને અત્યંત હેદી નાખી. આ જોઈને
તમારા પુત્રો તો દશે દિશાઓને જોવા લાગ્યા.
તેમનાં મોઢાં સુકાઈ ગયાં હતાં, તેમનાં નેત્રો
ચાતરક ચક્રવર્તક દ્રવ્યોં હતાં, તેમને શરીરે પર-

સેવાના રેલા ચાલી રહ્યા હતા, તેમને રણમાંથી નારી જવાનો જ ઉત્સાહ ચડ્યો હતો અને તેઓ શત્રુઓનો જય કરવામાં તદ્દન ઉત્સાહરહિત થયા હતા.^{૪૦-૪૪} અન્યોન્યનાં ગત્ર અને નામનો ઉચ્ચાર કરી ખૂમાખૂમ કરતા અને કેવળ જીવવાની જ ઇચ્છાવાળા તે કૌરવયોદ્ધાઓ માર્યા ગયેલા પુત્રો, પિતાઓ, ભાઈઓ, બંધુઓ તથા સંબંધીઓનો ત્યાગ કરીને ધોડાઓ અને હાથીઓને ઢોડાવીને ત્યાં સત્વર પ્રયાણ જ કરી ગયા.^{૪૫, ૪૬}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વોત્તરોત્ત અભિમન્યુવધપર્વમા
‘અભિમન્યુની અઢાઈ’ નામનો અધ્યાય ૩૬મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૭મો અભિમન્યુનું પરાક્રમ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તાં પ્રમદ્માં ચમું દૃષ્ટ્વા સૌમદ્રેણામિતૌજસા ।

દુર્યોધનો મૃદં ક્રુદ્ધઃ સ્વયં સૌમદ્રમમ્વયાત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : અમાપ તેજવાળા અભિમન્યુએ તે સેનાને હરેણમાંથી તોડી નાખી એ બેઠેને, દુર્યોધન અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થઈ ગયો અને તે બંને જ અભિમન્યુ સામે ધસી આવ્યો.^૧ આમ રાજા દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવા માટે અભિમન્યુ પ્રત્યે ધસી ગયેલા બેઠે, દ્રોણાચાર્ય સર્વ યોદ્ધાઓને કહેવા લાગ્યા કે, ‘આપણા રાજાનું રક્ષણ કરો.’^૨ કારણ કે પરાક્રમી અભિમન્યુ આપણા બધાના દેખતાં સારા સારા યોદ્ધાઓને પ્રથમ જ મારે છે. આથી તેની સામા સત્વર ધસો, ડરશો નહિ, કુરુરાજનું રક્ષણ કરો.’^૩ એ પ્રમાણે આચાર્યની આજ્ઞા ચતાં જ કૃતજ્ઞ, બળવાન અને વિજયી મિત્રો તમારા વીરપુત્ર દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવા માટે તેની આસપાસ વીંટાઈ વહ્યા.^{૪, ૫} દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, કૃતવર્મા, શકુનિ, બૃહદ્બલ, મદ્રરાજ, ભૂરિશ્રવા, શલ, પૌરવ અને વૃષસેન વગેરે યોદ્ધા-

ઓ તીક્ષ્ણ બાણોનો મોટો વરસાદ વરસાવી અભિમન્યુને છાઈ દેવા લાગ્યા.^{૬, ૭} અભિમન્યુના મોંમાં ક્રોધિયાની જેમ ઝપટાયેલા એ દુર્યોધનને તેમણે અભિમન્યુને મોહ પમાડીને છોડાવ્યો, પણ અર્જુનનો પુત્ર તે સહન કરી શક્યો નહિ.^૮ એ સુભદ્રાપુત્રે બાણોનો મોટો જથ્થો છોડ્યો અને ઘોડા તથા સારથિઓ સાથેના તે મહારથીઓને વિચુખ્ત કરી નાખીને તે સિંહના જેવી ગર્જના કરવા લાગ્યો.^૯ માંસમાં લુપ્થ થયેલા સિંહના જેવા અભિમન્યુના એ સિંહનાદને સાંભળીને અત્યંત ક્રોધાતુર થયેલા દ્રોણ આદિ મહારથીઓ પણ તેના પરાક્રમને સહન કરી શક્યા નહિ.^{૧૦} કે રાજા ! તે બધાએ એને મોટા રથસમુદાયથી ઘેરી લીધો અને તેઓ તેના ઉપર અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નોવાળાં સંખ્યાબંધ બાણો છોડવા મંડ્યા; પણ તમારા પૌત્ર અભિમન્યુએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેમનાં બાણોના વચમાંથી જ ટુકડા કરી નાખ્યા. વળી તેણે તે બધાને સામેથી ઘાયલ પણ કર્યા એ ઘણું આશ્ચર્યજનક હતું.^{૧૦, ૧૧} જ્યારે અભિમન્યુએ તેમને સર્વ સમાન ઝેરી બાણોથી ક્રોધાવ્યા, ત્યારે તેઓ બધા અનિત અભિમન્યુને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને ચાતરક ઘેરી વળ્યા.^{૧૨} કે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એકલી અભિમન્યુ સમુદ્રની પેઠે ફેલાયેલા તમારા એ સૈન્યસમુદ્રને કાંઠાની પેઠે બાણો વડે ખાળી રહ્યો હતો.^{૧૩} એ રણમાં અન્યોન્યનો સંહાર કરી રહેલા તે શરા યોદ્ધાઓમાંથી અભિમન્યુએ કે તેના શત્રુપક્ષમાંના ક્રોધિઓ પણ પીઠ બતાવી નહોતી.^{૧૪} એ રીતે ઘોર અને ભયંકર એ સંઘામ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે દુઃસદે નવ બાણોથી, દુઃશાસને બાર બાણોથી, કૃપાચાર્યે ત્રણ બાણોથી, દ્રોણાચાર્યે સર્વ સમાન ઝેરી સત્તર બાણોથી, વિવિંશતિએ સિત્તર બાણોથી, કૃતવર્માએ સાત બાણોથી, બૃહદ્બલે

આઠ બાણોથી, અશ્વત્થામાએ સાત બાણોથી, ભૂરિશ્રવાએ ત્રણ બાણોથી, મદ્રારજ છ બાણોથી, શકુનિએ બે બાણોથી અને દુર્યોધનરાજએ ત્રણ બાણોથી અભિમન્યુને વીંધી નાખ્યો. ^{૧૫-૧૮} ત્યારે હે મહારાજ ! પ્રતાપી અભિમન્યુએ પણ હાથમાં ધનુષ્ય લઈ જાણે નૃત્ય કરતો હોય, તેમ સીંધાં જનારાં ત્રણ ત્રણ બાણો છોડી તે બધાને વીંધી નાખ્યા. ^{૧૯} આમ છતાં તમારા પુત્રો જ્યારે તેને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યા, ત્યારે અભિમન્યુ ઠાણે અને તેણે પોતે કરેલા મોટા અઘાત્યાસનું બળ તથા પોતાનું સ્વાભાવિક બળ દર્શાવવાનો આરંભ કર્યો. ^{૨૦} તેવામાં ત્યાં રાજ અરમકનો પુત્ર ગરુડ અને વાયુ સમાન વેગવાળા તથા હાંકનારના કદા પ્રમાણે કરનારા-ઢેળવાયેલા ઘોડાઓ સાથે અભિમન્યુને સત્તર અટકાવવા લાગ્યો. ^{૨૧} તેણે દશ બાણના પ્રહારથી અભિમન્યુને વીંધી નાખ્યો અને 'ભોમો રહે, ભોમો રહે' એમ તે કહેવા લાગ્યો. ત્યારે અભિમન્યુએ મંદ હાથ કરી દશ બાણો વડે તેના ઘોડા, સારથિ, ધ્વજ, ખાડુ, ધનુષ્ય અને મરતકને પૃથ્વી પર પાડી દીધાં. એ રીતે અભિમન્યુએ જ્યારે વીર અરમકધરને મારી નાખ્યો, ત્યારે સર્વ સૈન્ય બળભગી ઊડ્યું અને પલાયન કરવા તત્પર થયું. તે સમયે કર્ણ, કૃપાચાર્ય, દ્રોણ, અશ્વત્થામા, શકુનિ, શસ, શલ્ય, ભૂરિશ્રવા, કાય, સોમદત્ત, વિવિશતિ, વૃષસેન, સુપેયુ, કુંડભેદી, પ્રતર્દન, વૃંદારક, લલિત્ય, પ્રમાદુ, દીર્ઘલોચન અને કોધાયમાન યયેલો દુર્યોધન એ સર્વ યોદ્ધાઓ બાણોનો વરસાદ વરસાવી અભિમન્યુને છાઈ દેવા લાગ્યા. ^{૨૨-૨૬} તે મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓએ જ્યારે અભિમન્યુને સીંધી ગતિનાળાં બાણોથી અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે કવચ અને કાપાને ભેદી નાખનાર એક બાણ કર્ણ માટે ઉડાવ્યું. તેણે એ બાણ

ફેંટ્યું કે તુરંત જ તે બાણ કર્ણના કવચ અને શરીરને ભેદી નાખીને સર્વ જમ રાક્ષસાં પેસી જાય, તેમ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. ^{૨૭, ૨૮} આવા અત્યંત પ્રહારથી કર્ણ વ્યથા પામ્યો અને ભૂકંપ-સમયે જમ પર્વત ડગી જાય તેમ તે રણમાં વિહ્વળ થઈ ડગી ગયો. ^{૨૯} વળી બળવાન અભિમન્યુએ કોવપૂર્વક બીજાં પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દીર્ઘલોચન, સુપેયુ તથા કુંડભેદી નામના ત્રણ રાજાઓને મારી નાખ્યા. ^{૩૦} પછી કર્ણે તેને પચીસ નારાયણો માર્યાં અને અશ્વત્થામાએ વીસ બાણોનો તેમ જ કૃતવર્માએ સાત બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો. ^{૩૧} ત્યારે આખે શરીરે બાણોથી ભરાઈ ગયેલા તે ઇંદ્રના પુત્રનો પુત્ર કોવાવિષ્ટ થયો અને પાશધારી કાળતી પેઠે સૈન્યમાં ધૂમી રહેલો દેખાયો. ^{૩૨} ધૂમતાં ધૂમતાં તે મહાખાડુએ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને પાસે રહેલા શલ્યને ઢાંકી દીધો અને તમારા સૈન્યને ત્રાસ પમાડીને ગાજી ઊઠ્યો. ^{૩૩} આમ હે રાજન ! તે અશ્વત્થામા મર્મને ભેદનારાં તેમ જ સીંધાં જનારાં બાણોના પ્રહારથી શલ્યરાજ વીંધાઈ ગયો અને રથની બેઠક પર બેસી ભૂચ્છિંત થયો. યશસ્વી અભિમન્યુએ એ પ્રમાણે તે શલ્યરાજને વીંધી નાખ્યો, તે બેઠકને સપથું સૈન્ય દ્રોણાચાર્યના દેખતાં નાસવા લાગ્યું. ^{૩૪, ૩૫} મહાખાડુ શલ્યને અભિમન્યુનાં સોનેરી મોઢિયાંવાળાં બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલો બેઠકને, સિંહથી ત્રાસ પામેલા મૃગોની પેઠે તમારા પુત્રો નાસવા લાગ્યા. ^{૩૬} એ વેળા રણમાં મળેલા યશના કારણથી અંતરિક્ષમાં રહેલા પિતરો, દેવો, આરણ્યો, સિદ્ધો અને યશો તથા પૃથ્વી પર રહેલાં સર્વળો ભૂતો અભિમન્યુનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં અને ધી નાખનારથી અગિ જમ વધારે દીપે છે, તેમ તે ધણો ધણો દીપવા લાગ્યા. ^{૩૭}

અધ્યાય ૩૮ મો અભિમન્યુની વીરતા

॥ પુરાણ ઉવાચ ॥

તથા પ્રમથમાનં તં મહેષ્વામાનજિહ્વગઃ ।

આર્જુનિ મામકાઃ સંલ્પે કંત્વેનં સમસારવન્ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ગોદયો : આમ સીધાં જનારાં બાણો-
થી મોટા મોટા ધનુર્ધરોને ત્રાસ પમાડી રહેલા એ
અભિમન્યુને મારા કયા કયા યોદ્ધાઓએ યુદ્ધમાં
આગળ વધતાં અટકાવ્યો ?^૧

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! કુમાર અભિ-
મન્યુ જે રીતે રણમાં બેઠેલા હોતો અને દ્રોણના
રક્ષણ તથા રહેલા રથસૈન્યને તેણે જે રીતે તોડી
નાખ્યું હતું, તે તમે સાંભળો.^૨ એ રણમાં શક્ય-
રાજાને અભિમન્યુનાં બાણોથી માર પડેલાં જેઈને
તેનો નાનો ભાઈ ક્રોધે ભરાયો અને બાણો ફેંકતો
ફેંકતો તે તેની સામે ચઢી આવ્યો. તેણે ઢશ
બાણોથી અભિમન્યુને તેના ઘોડા અને સારથિ
સાથે વીંધી નાખ્યો અને વળી મોટા શસ્ત્રથી
'ભિવો રહે, ભિવો રહે' એમ ગર્જના કરી.^{૩,૪}
ત્યારે ચાકાક હાથવાળા અર્જુનપુત્રે જથ્થાબંધ
બાણો છોડીને તેના મસ્તકને, ડોકને, હાથને,
પગને, ધનુષ્યને, ઘોડાઓને, છત્રને, ધ્વજને,
સારથિને, રથના દાંડાને, રથમાં બિછાવેલી શય્યાને,
પેડાને, ધૂંસરીને, ભાથાને, અનુકર્ષને (રથના
નીચેના ભાગમાં રહેલા લાકડાને), પતાકાને,
આસપાસ રથનાં પેડાંનું રક્ષણ કરનારા બે યોદ્ધાઓ-
ને તેમ જ એ ઉપરાંતનાં બીજાં સર્વ સાધનોને
કાપી નાખ્યાં. પણ એ બધું ક્યારે બન્યું તે કાંઈ
જેઈ શક્યું નહિ અને શક્યરાજાનો નાનો ભાઈ
જેતજેતામાં તો છિન્નભિન્ન થયેલાં આશરણો અને
વસ્ત્રોવાળો થઈને મરણ પામી પૃથ્વી પર પડ્યો.
વાંધુ જેમ મોટા પર્વતના છુકા કાઠી નાખે, તેમ

અમાપ તેજવાળા અભિમન્યુએ તેના છુકા કાઠી
નાખ્યા હતા. તે જેઈને તેના અનુચરો ત્રાસી
ગયા અને સર્વ દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.^{૫-૮}
હે ભારત ! અર્જુનના પુત્રનું તે અદ્ભુત પરાક્રમ
જેઈ ચારે બાજુ સર્વ જૂતો 'ધન્ય, ધન્ય' એવા
શબ્દ કઠીને સર્વ પ્રદેશને ગમતી મૂકવા લાગ્યા.
એ પ્રમાણે શક્યનો નાનો ભાઈ રણમાં ફાળાયો,
ત્યારે પોતાનાં કુળ, રહેઠાણો અને નામોને
સંભળાવતા તેના મદોન્મત સૈનિકો હાથમાં
અનેક જાતનાં હથિયારો લઈને તેમ જ રથ, ઘોડા,
હાથી અને પાળાઓની સાથે ક્રોધપૂર્વક અભિ-
મન્યુ સામે દોડી ગયા.^{૯-૧૨} તેઓ બધા બાણના
મહાન શસ્ત્રથી, રથની નેમિઓના ધકધકાટથી,
હુંકારથી, કિકિયારીઓથી, 'મારો મારો' એવા
ઠાલાહલથી, ગર્જનાવાળા સિંહનાદોથી, ધનુષ્યની
દોરીના ટંકારથી અને હથેળીનું રક્ષણ કરનાર
આમડાનાં મોજાંના શસ્ત્રથી બધું ગમતી મૂકતા
હતા. વળી તેઓ 'આજ તું અમારી પાસેથી
જીવતો છૂટવાનો નથી' એમ બોલતા હતા.^{૧૩,૧૪}
તે પ્રમાણે બોલતા એ સૈનિકોને જેઈને અભિ-
મન્યુએ મોં મલકાવીને તેઓમાંથી જે જે પ્રથમ
પ્રહાર કરતા હતા, તેને તેને બાણો વડે સતાવવા
માંડ્યા.^{૧૫} તરફતરેહનાં નાનાં નાનાં અશ્ત્રોને
પ્રથમ વાપરી દેખાડતો તે શૂરો અભિમન્યુ પ્રથમ
તો ધીમે ધીમે યુદ્ધ કરતો હતો.^{૧૬} વળી શ્રીકૃષ્ણ
અને અર્જુન પાસેથી તેણે જે જે અશ્ત્ર મેળવ્યાં
હતાં, તે તે અશ્ત્રોને પણ તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની
પેટે વાપરતો હતો.^{૧૭} પોતા પર આવી પડેલા
મોટા ભારને તથા ભયને દૂર ફેંધી દઈને તે
અભિમન્યુ વારંવાર બાણોનું સંધાન કરતો હતો
અને એક જ સ્થિતિએ દેખાતો હતો.^{૧૮} જેમ
શરદઋતુના સમયે અતિ પ્રદીપ્ત થયેલું સૂર્યમંડળ
સર્વ દિશાઓમાં દેખાય છે, તેમ ચળકાટ કરતું

એનું ધનુષ્યમંડળ પણ ત્યારે સર્વ દિશાઓમાં
 દેખાતું હતું. વર્ષાઋતુમાં મોટા ઠંડકડાટ શબ્દ-
 વાળા મેઘનો જમ દારણ શબ્દ સંભળાય છે, તેમ
 ત્યારે એના ધનુષ્યની દોરીનો શબ્દ તથા હથેળી-
 નો શબ્દ પણ ધણે દારણ સંભળાતો હતો.^{૧૮, ૧૯}
 લજ્જાવાન, રોષભર્યો, સન્માન કરનાર અને સુંદર
 દેખાવનો તે સુભદ્રાનંદન વીર પુરુષોનું માન
 બળવીને બાણરૂપ અશ્વોથી પણ લડતો હતો.^{૨૦}
 હે મહારાજ ! વર્ષાઋતુ વીત્યા પછી ભગવાન
 સૂર્ય જમ શરદઋતુમાં અતિ તીવ્ર થઈ પડે છે,
 તેમ અભિમન્યુ પણ પ્રથમ જુદુ થઈ પાછળથી
 દારણ થઈ પડ્યો હતો.^{૨૧} તે સમયે અભિમન્યુ
 ક્રોધાયમાન થઈને કિરણ છોડતા સૂર્યની જમ
 સુવર્ણનાં મોઢિયાંવાળાં તથા પથ્થર પર ધસી
 તીક્ષ્ણ કરેલાં ધણી બતનાં સેંકડો બાણો છોડી
 રહ્યો હતો.^{૨૨} તે મહાયશસ્ત્રીએ દ્રોણાચાર્યના
 દેખતાં કુરુપ (અસ્ત્રા જનાં બાણો), વત્સદંત
 (વાછરડાના દાંત સરખા આઠારનાં બાણો), વિપાક
 (મધ્યમાં બડાં બાણો), નારાય, અર્ધઅંદ્રાકાર,
 ભદ્ર અને અંબલિક બાણો વડે રથીઓના
 સૈન્યને ઠાંઠી દીધું હતું. એટલે કૌરવોનું સૈન્ય એ
 બાણોથી અત્યંત પીડાઈને ત્યાંથી નાહું.^{૨૩, ૨૪}

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત અભિમન્યુવધપર્વમા
 'અભિમન્યુના પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૩૮ માં સમાયેલ

અધ્યાય ૩૯ મો

દુઃશાસનની ચઢાઈ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

દ્વૈર્ધી મવતિ મે ચિત્તં મિયા તુટ્યા ચ સંજય ।
 મમ પુત્રસ્ય યત્સૈન્યં સૌમદ્રઃ સમવારયત્ ॥ ૧ ॥
 ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! ભય અને
 સંતોષથી મારું ચિત્ત એ પ્રકારે વહેંચાઈ બય
 છે, કારણ કે સુભદ્રાના પુત્રે મારા પુત્રના સૈન્યને
 અટકાવ્યું છે.^૧ હે સંજય ! પૂર્વે જમ કાર્તિક-

સ્વામીએ અસુરોની સાથે યુદ્ધકીડા કરી હતી,
 તેમ કુમાર અભિમન્યુએ મારા સૈન્ય સાથે જ
 રીતે યુદ્ધકીડા કરી હોય, તે બધું તું મને કહે.^૨

સંજય બોલ્યો : તમારા પક્ષના અનેક યોદ્ધા-
 ઓના એકલા અભિમન્યુ સાથે જ તુમુલ રણસંઘામ
 થયો હતો અને તેમાં જ અતિ દારણ સંહાર
 થયો હતો, તેનું હું તમારી આગળ વર્ણન કરું
 છું.^૩ રથમાં બેઠેલો ઉત્સાહી અભિમન્યુ શત્રુઓનું
 દમન કરનારા અને ઉત્સાહવાળા તમારા પક્ષના
 સર્વ રથીયોદ્ધાઓ પર બાણવૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો.
 તેણે બળતાં જાંબાડિયાંની પેઠે ધૂમીને દ્રોણ, કર્ણ,
 કૃપાચાર્ય, શલ્ય, અશ્વત્થામા, ભીષ્મ, બૃહદ્બલ,
 દુર્યોધન, બૃરિશ્રવા, મહાબળવાન શકુનિ અને તે
 ઉપરાંત અનેક રાજાઓ, રાજપુત્રો તથા સર્વ
 સૈન્યોને બાણોથી ઝાટકવા માંડ્યા હતા.^{૪-૧}

હે ભરત ! હે રાજન ! તે પ્રતાપી અને તેજસ્વી
 અભિમન્યુ ઉત્તમ અસ્ત્રો વડે શત્રુઓને પ્રહાર
 કરતો હતો અને સર્વ દિશાઓમાં ધૂમતો દેખાતો
 હતો.^૬ અતુલ તેજવાળા એ અભિમન્યુનું તે
 ચરિત્ર જોઈને તમારાં હજારો સૈન્યો કંપી ઊઠ્યા.^૬
 તે સમયે હે ભરત ! એ રણકુશળ અભિમન્યુને
 રણમાં જોઈને મહાચુદ્ધિમાન અને પ્રતાપી એવા
 દ્રોણાચાર્ય હર્ષથી પ્રફુલ્લિત નેત્રવાળા થઈ ગયા
 અને તમારા પુત્રના મર્મેની ધટના કરતા હોય
 તેમ તે કૃપાચાર્યને સંબોધીને આ વચન બોલ્યા :
 'પાંડવોના આ પ્રસિદ્ધ યુવાન સુભદ્રાપુત્ર પોતાના
 સર્વ મિત્રોને તથા રાજા યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ,
 બીમસેન અને મધ્યમાં રહેલા બીજા સંબંધી-
 ઓને આનંદ પમાડતો પમાડતો આપણા સૈન્યમાં
 ધૂમી રહ્યો છે.'^{૮-૧૨} આ યુદ્ધમાં હું બીજા દાઈ
 પણ ધનુર્ધરને આના તોલનો માનતો નથી. તે
 ઇચ્છે તો આ સઘળી સેનાનો સંહાર કરી નાખે;
 પણ શા માટે તેવી ઇચ્છા નહિ કરતો હોય ?^{૧૩}

દ્રોણાચાર્યનું એ રીતનું પ્રીતિવચન સાંભળીને તમારો પુત્ર દુર્યોધન અભિમન્યુ પ્રત્યે ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. દ્રોણ સામે જોઈ જાણે હાસ્ય કરતો હોય તેમ તે દુર્યોધન કહ્યું, બાહુલિકરાજ, દુઃશાસન, મદરાજ તથા બીજા મહારથીઓને ઉદેશીને આમ કહેવા લાગ્યો : 'સર્વ રાજાઓના આચાર્ય અને શ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞવેતા આ દ્રોણ અહીં આ મૂઠ અર્જુનપુત્રને મારવા ઇચ્છતા નથી. આ આપણા આચાર્ય હાથમાં રાક્ષ લઈને જો યુદ્ધ કરવા બરાબર સજ્જ થાય, તો સાક્ષાત્ કાળ પણ તેમની સામે યુદ્ધ કરી શકે એમ નથી, તો પછી બીજા સામાન્ય મનુષ્ય તે ઢાણ માત્ર છે? આ હું તમને સાચું જ કહું છું.^{૧૪-૧૭} છતાં અર્જુન પોતાનો શિષ્ય છે અને આ અભિમન્યુ એ શિષ્યનો પુત્ર છે, તેથી યુરુમહારાજ તેના પર પણ શિષ્યસુદ્ધિ રાખીને તેનું રક્ષણ કરે છે. કારણ કે ધર્માત્મા પુરુષોને શિષ્યો, પુત્રો અને તેમના પુત્રો (શિષ્ય અને પુત્રના પુત્રો) ઘણા પ્રિય હોય છે.^{૧૮} આ મૂખ અભિમન્યુ પણ દ્રોણાચાર્ય પોતાનું રક્ષણ કરે છે, એ વાતને નહિ સમજી પોતાનું પરાક્રમ માની બેઠો છે અને પોતે આપો-આપ મોટા થઈ પડ્યો છે; માટે તમે તેને હવે મારી નાખો, વખત ન લગાડો.' રાજા દુર્યોધને ન્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે સર્વ ચોદ્ધાઓ એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા અને અભિમન્યુને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી દ્રોણના દેખતાં જ તેના પર ચઢી ગયા.^{૧૯, ૨૦} પણ હે કુરુસિંહ ! તે સમયે દુર્યોધનનું એ વચન સાંભળીને દુઃશાસન દુર્યોધનને આ વચનો કહેવા લાગ્યો : 'હે મહારાજ ! હું કહું છું કે, હું જ તે અભિમન્યુનો વધ કરીશ. રાહ જમ સૂઈને ગળી જાય છે, તેમ હું એ સુભદ્રા-પુત્રને પાંડવો અને પાંચાલોના દેખતાં ગળી જઈશ.' વળી પાછો પણ દુઃશાસન મોટી વ્યૂમ પાડીને

કુરુરાજ દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'અતિ અભિમાની એવા કૃષ્ણ અને અર્જુન અભિમન્યુને મરણ પામેલો સાંભળીને અવશ્ય આ જીવલોકમાંથી પ્રેતલોકમાં ચાલ્યા જશે. આમ ન્યારે તેઓ બન્ને મરણ પામશે, ત્યારે તે સાંભળી બાકી રહેલા પાંડવો પણ પોતાના મિત્રવર્ગ સહિત એક જ દિવસે જીવિતનો ત્યાગ કરશે; કારણ કે તે બધા પાંડુના ક્ષેત્ર પુત્રો નપુંસક છે. માટે તમારો આ શત્રુ ન્યારે માર્યો જશે, ત્યારે તેની પાછળ તમારા બીજા શત્રુઓ પણ એની મેળે મરણ પામશે. તેથી હે રાજા ! મારું કલ્યાણ થાય તેવું તમે ચિંતન કરો. હું હમણાં તમારા શત્રુઓનો નાશ કરું છું.^{૨૧-૨૨}

હે રાજા ! આમ કહી તમારો પુત્ર દુઃશાસન ગર્જી બિડ્યો અને ક્રોધાયમાન થઈને અભિમન્યુ સામે ધસીને બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ત્યાં શત્રુદમન અભિમન્યુએ અતિ ક્રોધ કરી પોતાની સામે ધસી આવેલા તમારા એ પુત્રને છત્વીસ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. દુઃશાસન પણ ક્રોધાયમાન થયેલા મદચ્છરતા હાથીની પેઠે અભિમન્યુ સામે લડવા લાગ્યો અને અભિમન્યુ પણ તેની સામે ઝૂઝી રહ્યો. તે બન્ને જણા રથ-શિક્ષામાં કુશળ હોવાથી તરેહતરેહનાં ગોળાકાર મંડળો કરીને રથ વડે રણમાં ધૂમગા લાગ્યા અને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૭-૩૦} તે સમયે બીજા મનુષ્યો પણ, ઝૂદંગ, કંકચ, મોટા આનક, ભેરી અને ગ્રાહરોના અતિ તીવ્ર શબ્દો કરવા લાગ્યા, તેમ જ સાથે સાથે તેઓ શંખ વગાડી સિંહનાદો કરવા મંડ્યા.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહામારતમા દ્રોણપર્વો તર્જત અભિમન્યુવધપર્વમા
'દુઃશાસન' શ્રુત નામનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૦ મો

દુઃશાસન મૂર્છામાં

॥ સંજય કથા ॥

શરવિશ્વતગાત્રસ્તુ પ્રત્યમિત્રમવચ્ચિતમ્ ।

અમિમન્યુઃ સપન્નીમાન્ દુઃશાસનમથાવચીત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : બાણોથી ધવાયેલાં અંગો-
વાળા અભિમન્યુએ પોતાની સામે આવી ભિન્ન
શત્રુ દુઃશાસનને હસતાં હસતાં આ વાક્યો કહ્યાં :
'આજના યુદ્ધમાં અભિમાની, રાસવીર, દૂર, ધર્મ-
નો ત્યાગ કરનાર તથા હંમેશાં નિંદા કરવામાં
તત્પર એવા તને હું મારી સામે આવેલો જોઈ
છું, તે બહુ સારું થયું.' તે પૂર્વે સખામાં રાજ
ધૃતરાષ્ટ્રના સાંભળતાં કઠોર વાક્યોથી ધર્મરાજ
યુધિષ્ઠિરને ક્રોધાવ્યા છે, તેમ જ નિઃશયથી ઉન્મત્ત
બની જઈને તેં ભીમસેનને પણ નહિ કહેવાનાં
ધણું વચનો કહ્યાં છે. વળી તેં શકુનિના કપટઘૂત-
(ખોટા પાસા)ના બળશ્રી પોતાના બળનો
આશ્રય કરીને મારા સર્વ પિતાઓને ક્રોધાવ્યા
છે, પણ તે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના ક્રોધે કરીને તને
મારા હાથે મરવાનું આ યોગ્ય કૃળ આજ આવી
મળ્યું છે. પાગકાના દ્રવ્યનું હરણ કરી લેવાનું,
દ્રોહનું, અશાંતિનું, લોભનું, અજ્ઞાનનું, દ્રોહનું,
અત્યાચારનું તથા ઉચ્ચ ધનુષ્યને ધારણ કરનારા
મારા પિતાઓના રાજ્યને ક્ષીનવી લેવાનું આ
યોગ્ય કૃળ તને આમ મારી સામે યુદ્ધ કરી કાળ-
ધર્મને પામવાને સ્વરૂપે આજ પ્રાપ્ત થયું છે. તો
હે દુર્મતિ ! તે મહાત્માઓના ક્રોધને પરિણામે
તું આજ પૂર્વે કરેલાં તે અધર્મકૃત્યોનું ઉચ્ચ કૃળ
પામજ. આજ હું તને સર્વ સૈન્યના દેખતાં
મારાં બાણોથી શિક્ષા કરીશ અને તે રીતે મારા
પિતાઓના ક્રોધના ઋણમાંથી આજ હું મુક્ત
થઈશ.' હે કુરુવંશજ ! આજ તારા પર ક્રોધાય
માન થયેલી દૃષ્ટાના, મારા પિતાની ઇચ્છાના

અને ભીમસેનના ઋણમાંથી હું આ યુદ્ધમાં મુક્ત
થઈશ.' તું ધૂંટી રાખજ કે, એ તું યુદ્ધ નહિ
છોડી જાય, તો આજ હું તને જીવતો છોડીશ
નહિ. આમ કહીને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર
એ મહાત્મા હું અભિમન્યુએ કાળ, અક્ષિ અને વાયુ
સમાન તેજસ્વી તથા દુઃશાસનનો નાશ કરે તેવું
બાણ પોતાના ધનુષ્યમાં સાંધ્યું. તે બાણ છૂટતાં-
ની સાથે જ દુઃશાસનને હાંસડીના ભાગમાં ધાયક
કર્યો અને સર્વ જન્મ રાકડામાં પેસી જાય તેમ તે
મૂળ સહિત પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. વળી તુરત તેણે
દુઃશાસનને પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૦-૧૨}
કૂરીથી ધનુષ્યને કાન સુધી બેસપૂર્વક ખેંચીને
તેણે અક્ષિ સમાન તીવ્ર સ્પર્શવાળાં બાણો મૂઠ્યાં
અને તેથી તે દુઃશાસન અત્યંત વીંધાઈ ગયો.
આમ વ્યથિત થવાથી તે રથની બેસણી પર બેસી
ગયો. હે મહારાજ ! ત્યાં દુઃશાસનને જોતજોતામાં
મોટી મૂર્છા આવી ગઈ. એટલે બેભાન થયેલા
તથા અભિમન્યુનાં બાણોથી પીડાયેલા એ દુઃશા-
સનને તેના સારથિએ સત્વર રણમાંથી દૂર કર્યો.
તેને એ સ્થિતિએ પહોંચેલો જોઈને પાંડવો, દ્રૌપ-
દીના પુત્રો, રાજા વિરાટ, પાંચાલો અને ઢકથો
સિંહનાદો કરવા લાગ્યા. તેમ જ પાંડવપક્ષના સૈનિકો
પણ હર્ષમાં આવી જઈ અનેક જાતનાં વાદિનો
વગાડવા લાગ્યા અને અભિમન્યુનું તે પરાક્રમ
જોઈ સર્વે વિરમય પામ્યા. ગર્વિષ્ઠ અને પોતાના
કદ શત્રુ એવા એ દુઃશાસનને આમ પરાજય
પામેલો જોઈ ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને એ અધિની-
કુમારોની પ્રતિભાવાળી ધનુષ્યોને દુરકાવતા દ્રૌપ-
દીના મહારથી પુત્રો સાત્યકિ, ચકિતાન, કૃષ્ણકુમાર,
શિખંડી, ઢકથો, કૃષ્ણકુમાર, મત્યેયો, પાંચાલો, સંજયો
અને યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવપોદ્ધાઓ આનંદમાં
આવી ગયા અને દ્રોણના સૈન્યનો નાશ કરવા
માટે ત્વરાથી પસી ગયા. તે પછી તમારા પક્ષના

યોદ્ધાઓનું શત્રુઓ સાથે મદાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું. દે મદારાજ ! એ પ્રમાણે વિજયની ઇચ્છા રાખનારા તથા યુદ્ધમાં ઠલી પાછા નહિ દડનારા તે શત્રુઓનો અનિમિષકર સંઘ્રામ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે દુર્યોધન રાધાપુત્ર કર્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'દે કર્ણ ! તું એ તો ખરો ! રથમાં ત્રણની પેઠે તપીને શત્રુઓને સંહારનારો નરસીર દુઃશાસન અભિમન્યુના સપાટામાં સપડાયો છે !' તેવામાં બલોઠકટ શિંદની પેઠે અત્યંત દાપાયમાન થયેલા તે પાંડવો યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈને અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવા હોડ્યા. તે સમયે તમારા પુત્રનું દિન કરનારો કર્ણ હોયપુકન થયો અને દુરાસન અભિમન્યુ પર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો. વળી તે શરવીર અવસાપૂર્વક અભિમન્યુના અતુચરેને પણ તે રણસંઘ્રામમાં પરમ તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધવા લાગ્યો. ત્યારે અભિમન્યુએ પણ તેતિર બાણોથી રાધાપુત્રને ઝટપટ વીંધી નાખ્યો. દે રાજન્ ! હાર મનવાળા તે અભિમન્યુને દ્રોણ સામે જ્યાંની તાલાવેલી લાગી હતી. તે સમયે તમારો ઠોઈ પણ રથી એ અર્જુનપુત્રને દ્રોણ સામે જતો અટકાવી શક્યો નહિ; કારણ કે તે સંખ્યાબંધ રથોઓને પાયલ જ કરી દેતો હતો. હવે વિજયની ઇચ્છાવાળો તથા સર્વ ધનુર્ધરામાં મુખ્યતાનું અભિમાન ધરાવનારો કર્ણ પોતાનાં હત્તમ અસ્રોનો પ્રયોગ કરી બતાવી, અભિમન્યુને સોંકડો બાણોથી વીંધવા લાગ્યો. એ રીતે અસ્રો બચુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને પરશુરામનો પ્રતાપી શિષ્ય એ કર્ણ રણમાં શત્રુઓથી પરાભવ નહિ પામનારા એ અભિમન્યુને જીતાં જીતાં અસ્રોથી પીડવા લાગ્યો. રાધાપુત્ર એ પ્રમાણે અસ્રોની વૃષ્ટિ કરીને અભિમન્યુને પીડતો હતો, છતાં તે હેવ સરખો અભિમન્યુ તો યુદ્ધમાં લગારે વ્યાકુળ થયો નહોતો. તેણે તો પથ્થર પર ઘસી તીક્ષ્ણ

હરેલાં અને નમેલાં પર્વવાળાં બરૂબતિનાં અણી-દાર બાણોથી અનેક ચોદાંચાનાં ધનુષ્યો કાપી નાખ્યાં. એ અર્જુનપુત્રે ત્યાં જરા દરસીને ધનુષ્યના મંડળમાંથી સર્પ સમાન ઝેરી બાણો છોડ્યાં અને તે વડે નેણે કર્ણનાં કન, ધન અને સારથિને વીંધી નાખ્યાં, તેમ જ તેને એકદમ ગમરાવી મૂક્યો. આમ છતાં કર્ણ તદ્દન ગમરાઈ અથ તેવા ન હતો. નેણે પણ અભિમન્યુ સામે મજબૂત ગાંડાવાળાં બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. ત્યારે અર્જુનના પુત્રે સ્વસ્થ થઈને તેનાં બધાં બાણો ઝીલી લીધાં. પછી પરાક્રમી વીર અભિમન્યુએ એક જ બાણથી એક મુદ્દતકાળમાં કર્ણના સ્વજને અને ધનુષ્યને કાપી નાખીને ધરણી પર ઢોળી પાડ્યાં. એ રીતે કર્ણને સંકટમાં આવી પડેલો જોઈને તેનો નાનો ભાઈ પોતાનું મજબૂત ધનુષ્ય ઊંચું કરી ઝડપથી અભિમન્યુ પર ચડી આવ્યો. તે સમયે પાંડવો અને તેમના અતુચરો દર્શનાદો કરી વાદિતો વગાડવા લાગ્યા અને અભિમન્યુનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ૧૩-૧૭

હવે શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપરાંતર્જિત અભિમન્યુપદ્ય-
પર્વમાં 'કર્ણ' અને દુઃશાસનના પરામવનો સંબંધ
નામનો અધ્યાય ૪૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૧ મો

કર્ણનું રથમાંથી પલાયન

॥ સંજય ઉચ્ચાર ॥

સોડતિગર્જન્ ધનુષ્પાણિર્જયં ચિરુર્ધનુનઃ પુનઃ ।
તયોર્મહાન્મનોમ્નૂર્થં સ્વાંતરમયાવતત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ ધનુષ્યની દોરી ખેંચી વારંવાર મોટી ગજના કરતો કર્ણનો નાનો ભાઈ હાથમાં ધનુષ્ય લઈ તુરત તે બંને મહાત્માઓ (કર્ણ અને અભિમન્યુ) ના રથોની વચ્ચે આવી ઊભો રહ્યો. આવતાવેંત જ દરા બાણો છોડીને તેણે હસતાં હસતાં અજિત એવા અભિ-

મન્યુને, છત્ર, ધન અને સારથિ સહિત વીંધી નાખ્યો.^૨ પોતાના પિતા અને પિતામહની પર-પરાએ આદ્યું આવતું અને મનુષ્યોને અશક્ય એવું અદ્ભુત પરાક્રમ કરી રહેલા એ અભિ-મન્યુને કહ્યુંના નાના ભાઈએ આ પ્રમાણે બાણો-નો પ્રહાર કરી વીંધી નાખ્યો તે જોઈને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ આનંદમાં આવી ગયા. પછી મંદ મંદ હસતા અભિમન્યુએ ધનુષ્ય ખેંચ્યું અને એક જ બાણ છોડીને તેના મસ્તકને છેદી નાખ્યું. એટલે ધનનતા ઝપાટાથી પર્વત પર-થી પડેલાં કરેણના વૃક્ષની પેઠે તે રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યું. હે રાજન! એ પ્રમાણે પોતાના ભાઈને મરણ પામેલો જોઈને કહ્યું ધણો દુઃખી થયો. અભિમન્યુએ કંકપક્ષીનાં પીંછાંવાળાં બાણો મૂકીને કહ્યુંને પણ યુદ્ધમાંથી હઠાવી દીધા અને પછી પોતે સત્વર બીજા ધનુર્ધરા સામે ધસ્યો. ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાવાળાં કૌરવો-નાં એ વિશાળ સૈન્યને તીવ્ર તેજવાળા મહારથી અભિમન્યુએ ક્રોધ કરી ભેદી નાખ્યું.^{૩-૭} તે સમયે અભિમન્યુ જ્યારે કહ્યુંને અનેક બાણોથી કન-ડવા લાગ્યો, ત્યારે તે પોતાના વેગવાળા ઘોડાઓ દોડાવીને રણમાંથી નાસી ગયો. આથી સૈન્યમાં તરત જ મોટું મંત્રાણ થયું.^૮ હે રાજન! આઠાસ-માં જણે તીક જીતી રહ્યાં હોય તથા મેઘ-ધારા ચડતી હોય, તેમ ત્યાં અભિમન્યુનાં બાણો જીતી રહ્યાં હતાં અને તેથી સર્વ પ્રદેશ ઢંકાઈ ગયો હતો તથા ત્યાં કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.^૯ હે રાજન! તેણે તીક્ષ્ણ બાણોથી તમારા યોદ્ધા-ઓને એવા તો માર્યા કે, એક સિંધુરાજ સિવાય બીજે કાઈ પણ યોદ્ધા ત્યાં જોવા રહ્યો ન હતો.^{૧૦} પછી પુરપ્રત્યેક સુમદ્રાનંદને પોતાનો શંખ વગાડ્યો અને ભરતવંશીઓની સેનામાં ઝપાટાએ પ્રવેશ કર્યો.^{૧૧} ધાસમાં પ્રકટ થયેલા અભિની પેઠે પોતાના

બળથી શત્રુઓનો સંહાર કરતો તે અર્જુનપુત્ર ભારતોનાં સૈન્યોના મધ્યમાં ધૂમી રહ્યો હતો.^{૧૨} ત્યાં દામ્પલ યર્ધને તેણે સજ્જાં બાણો વડે રથો, હાથીઓ અને મનુષ્યોનો ધાણ કાઢી નાખ્યો હતો અને તે રણભૂમિને સંખ્યાબંધ મસ્તક ચિનાનાં ધડોથી ભરી દીધી હતી.^{૧૩} તે સમયે અભિમન્યુના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કપાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓ જીવિતની ઇચ્છાથી સામે આવેલા પોતાના માણસોના જ સંહાર કરતા કરતા નાસી જતા હતા. અભિમન્યુના ઘેર અને રોદ્ર કર્મ કરવાવાળાં વિપાક નામનાં અનેક તીક્ષ્ણ બાણો, રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનો પ્રાણ લઈને સણસણાટ કરતાં પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં.^{૧૪, ૧૫} ત્યાં આયુધોવાળા, હાથનાં મોળાંવાળા, ગદાઓવાળા તથા બાનુબંધોવાળા અને સુવર્ણ-ના અલંકારથી શોભતા અનેક બાહુઓ કપાઈને રણભૂમિ પર ઠેકઠેકાણે પડેલા દેખાતા હતા.^{૧૬} બાણો, ધનુષ્યો, તલવારો, મરેલાં કલેવરો અને કુંડળ તથા પુષ્પમાળા ધારણ કરનારાં હંઅરો મસ્તકો જ્યાં ત્યાં પૃથ્વી પર પડ્યાં હતાં.^{૧૭} સામાનવાળા રથના આધારરૂપ કાષ્ઠો, સારી સારી ઇથો, ભાંગીટૂટી ગયેલી ધરીઓ, છિન્ન-ભિન્ન થયેલાં ચેડાંઓ અને અનેક મકાસનાં કૂંસરાં-ઓ ત્યાં મોટી સંખ્યામાં પડ્યાં હતાં.^{૧૮} આમ-તેમ પડેલી શક્તિઓ, ધનુષ્યો, તલવારો, મોટી મોટી ધન્યો, ઢાલો અને બાણો ત્યાં ઠેરઠેર વેરવિખેર થઈ પડ્યાં હતાં.^{૧૯} હે પૃથ્વીપતિ! આથી અનેક માર્યા ગયેલા ક્ષત્રિયો, ઘોડાઓ અને હાથીઓથી એક ક્ષણવારમાં તે રણભૂમિ-નું સ્વરૂપ બેલું ન ગમે તેવું અતિ દારણ્ય થઈ ગયું હતું.^{૨૦} સંહાર કરતા રાજપુત્રોનો તથા અન્યોન્ય આઠક કરતા યોદ્ધાઓનો બીકણોના બચમાં વધારો કરે તેવો મદાન શબ્દ પ્રકટ

યર્થ રદ્ધો હતો. ^{૨૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે શબ્દે સર્વ દિશાઓને ગમવી મૂંઝી હતી. એ વેળા પણ અભિમન્યુ તો સારા સારા ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથીસવારોના સંહાર કરતો કરતો તમારી સેનામાં આગળ ને આગળ ધસ્યો જતો હતો. ધાસમાં પ્રકટ થયેલા અશ્વિની પેઠે તેણે બળથી શત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો હતો અને પોતે ભારતી સેનાના મધ્યભાગમાં ધૂમતો દેખાતો હતો. હે ભારત ! તે સમયે, સર્વ દિશા અને વિદિશામાં ફરતા તે અભિમન્યુને અમે જોડતી ધૂળથી ઢંકાઈ ગયેલા તે સૈન્યમાં જોઈ શકતા ન હતા. ^{૨૨-૨૪} વળી હે ભારત ! ક્ષણવારમાં હાથીસવારો, ઘોડેસવારો અને પાળાઓના આયુધ્યનું હરણ કરતો તે અભિમન્યુ મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે શત્રુઓની ટુકડીઓને તપાવી રહેલો અમે જોતા હતા. હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરવામાં ઈંદ્ર સરખો તે ઈંદ્રનંદન અર્જુનનો પુત્ર સૈન્યના મધ્યભાગમાં ધણો જ દીપતો હતો. ^{૨૫, ૨૬}

હતે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અભિમન્યુવધપર્વમાં
'કર્ણતું' પલાયન' નામનો અધ્યાય ૪૧ ચો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૨ મો

જયદ્રથને શંકરતું વરદાન

॥ પૂતરાશ્રુ ઉવાચ ॥

બાલમત્યંતસુચિનં સ્વમહુવલદર્પિતમ્ ।

યુદ્ધેષુ કુશલં વીરં કુલપુત્રં તનુલજ્જમ્ ॥ ૧ ॥

પૂતરાશ્રુ બોલ્યો : બાળક, અત્યંત સુખી, પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ, યુદ્ધમાં કુશળ, વીર, કુળવાનનો પુત્ર અને શરીરની પણ દરકાર નહિ કરનારો એ અભિમન્યુ ત્રણ વર્ષના ઘોડાઓને લઈને ન્યારે કૌરવસૈન્યોમાં દાખલ થયો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાંથી કયો બળવાન ચોક્કો તેની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો ? ^{૧, ૨}

સંજય બોલ્યો : ત્યારે યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન,

શિખંડી, સાત્યકિ, નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દ્રુપદ, ઠક્કયો, ક્રાપાયમાન થયેલો ધૃષ્ટકેતુ, બીજા અત્ય યોદ્ધાઓ, તેમ જ અભિમન્યુના મામાઓ અને તેઓ બધાને માર્ગે ચાલનારા તેના પિતા-પક્ષના યોદ્ધાઓ એ બધા અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી પોતપોતાનાં સૈન્યોને બરાબર ગોઠવી દઈને પ્રહાર કરતા કરતા રણમાં ધસી આવ્યા હતા. એ પ્રમાણે તે શરણોને ચઢી આવેલા જોઈ તમારા પક્ષના લડવૈયાઓ રણમાંથી ઠી જઈ પીઠ દેખાડવા લાગ્યા. ^{૩-૫} એ રીતે તમારા પુત્રના મહાન સૈન્યને નાસભાગ કરતું જોઈ, તમારો તેજસ્વી જમાઈ જયદ્રથ સૈન્યને સ્થિર કરવાની ઇચ્છાથી પાંડવો સામે ધસી આવ્યો. ^૬ હે મહારાજ ! સિંધુરાજના પુત્ર તેજયદ્રથરાજ પોતાના પુત્ર અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવા આવેલા તે પાંડવોને સૈન્ય સહિત અટકાવી રાખ્યા. ^૭ ઉગ્ર ધનુષ્ય-વાળા અને મહાધનુર્ધર એવા તે વૃદ્ધક્ષત્રના પુત્ર જયદ્રથે એ વેળા દિવ્ય અસ્ત્રો પ્રકટ કર્યા હતાં, તેથી નીચાણના પ્રદેશમાં આવી જમ હાથી પોતાના શત્રુઓને ખાળી રાખે, તેમ તેણે પાંડવોને ખાળી રાખ્યા હતા. ^૮

પૂતરાશ્રુ બોલ્યો : હે સંજય ! સિંધુરાજ જયદ્રથ પર ઘણો મોટો ભાર આવી પડેલો હતું માતું છું; કારણ કે તેણે એકલાએ ક્રોધાયમાન થઈ પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવા આવેલા પાંડવોને વારી રાખ્યા. ^૯ જોકે સિંધુરાજમાં બળ અને શૌર્ય અતિ અદ્ભુત છે, એમ હું માતું છું; તોપણ તે મહાભાતું મુખ્ય પરાક્રમ અને વીર્ય તું મને કહે. ^{૧૦} સિંધુરાજ તેવું કયું દાન આપ્યું હતું, તેવો કથો યજ્ઞ કર્યો હતો અથવા તેવું કયું તપ તપ્યું હતું કે, તેથી તેણે એકલાએ પાંડવોને વારી રાખ્યા ? ^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : જ સમયે જયદ્રથે દ્રૌપદીનું

મન્યુને, છત્ર, ધન અને સારથિ સહિત વીંધી નાખ્યો.^૨ પોતાના પિતા અને પિતામહની પરંપરાએ આજીવન આવડું અને મનુષ્યોને અશક્ય એવું અદ્ભુત પરાક્રમ કરી રહેલા એ અભિમન્યુને કહ્યું ના નાના ભાઈએ આ પ્રમાણે બાણોનો પ્રહાર કરી વીંધી નાખ્યો તે જોઈને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ આનંદમાં આવી ગયા. પછી મંદ મંદ હસતા અભિમન્યુએ ધનુષ્ય ખેંચ્યું અને એક જ બાણ છોડીને તેના મસ્તકને છેદી નાખ્યું. એટલે પવનના ઝપાટાથી પર્વત પરથી પડેલાં કંચેણના વૃક્ષની પેઠે તે રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યું. હે રાજન! એ પ્રમાણે પોતાના ભાઈને મરણ પામેલો જોઈને કહ્યું ઘણો દુઃખી થયો. અભિમન્યુએ કંઈપક્ષીનાં પીંછાંવાળાં બાણો મૂકીને કહ્યું ને પણ યુદ્ધમાંથી હઠાવી દીધો અને પછી પોતે સત્વર બીજા ધનુર્ધરા સામે ધસ્યો. ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાવાળાં કૌરવોનાં એ વિશાળ સૈન્યને તીવ્ર તેજવાળા મહારથી અભિમન્યુએ ક્રોધ કરી ભેદી નાખ્યું.^{૩-૭} તે સમયે અભિમન્યુ ન્યારે કહ્યું ને અનેક બાણોથી કનડવા લાગ્યો, ત્યારે તે પોતાના વેગવાળા ઘોડાઓ દોડાવીને રણમાંથી નાસી ગયો. આથી સૈન્યમાં તરત જ મોટું ભંગાણ પડ્યું.^૮ હે રાજન! આકાશમાં જણે તીક જોડી રહ્યાં હોય તથા મેઘધારા ચડતી હોય, તેમ ત્યાં અભિમન્યુનાં બાણો જોડી રહ્યાં હતાં અને તેથી સર્વ પ્રદેશ ઢંકાઈ ગયો હતો તથા ત્યાં કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.^૯ હે રાજન! તેણે તીક્ષ્ણ બાણોથી તમારા યોદ્ધાઓને એવા તો માર્યા કે, એક સિંધુરાજ સિવાય બીજો કોઈ પણ યોદ્ધો ત્યાં જોવા રહ્યો ન હતો.^{૧૦} પછી પુરંધ્રેષ્ઠ મુનશ્રદાનંદને પોતાનો શંખ વગાડ્યો અને ભરતવંશીઓની સેનામાં ઝપાટાભેર પ્રવેશ કર્યો.^{૧૧} ધાસમાં પ્રકટ થયેલા અગ્નિની પેઠે પોતાના

બળથી શત્રુઓનો સંહાર કરતો તે અનુનપુત્ર ભારતોનાં સૈન્યોના મધ્યમાં ધૂમી રહ્યો હતો.^{૧૨} ત્યાં દાખલ થઈને તેણે સજ્જાં બાણો વડે રથો, હાથીઓ અને મનુષ્યોનો બાણ કાઢી નાખ્યો હતો અને તે રણભૂમિને સંખ્યાબંધ મસ્તક વિનાનાં ધડોથી ભરી દીધી હતી.^{૧૩} તે સમયે અભિમન્યુના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કપાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓ જીવિતની ઇચ્છાથી સામે આવેલા પોતાના માણસોનો જ સંહાર કરતા કરતા નાસી જતા હતા. અભિમન્યુના ધોર અને રૌદ્ર કર્મ કરવાવાળાં વિપાક નામનાં અનેક તીક્ષ્ણ બાણો, રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનો પ્રાણ લઈને સણસણાટ કરતાં પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં.^{૧૪, ૧૫} ત્યાં આયુધોવાળા, હાથનાં મોઝાંવાળા, ગદાઓવાળા તથા બાણબળીવાળા અને મુવળના અલંકારથી શોભતા અનેક બાહુઓ કપાઈને રણભૂમિ પર ઠેકઠેકાણે પડેલા દેખાતા હતા.^{૧૬} બાણો, ધનુષ્યો, તલવારો, મરેલાં ક્લેવરો અને કુંડળ તથા પુષ્પમાળા ધારણ કરનારાં હજારો મસ્તકો ન્યાં ત્યાં પૃથ્વી પર પડ્યાં હતાં.^{૧૭} સામાનવાળા રથના આધારરૂપ કાષ્ઠો, સારી સારી ઇષો, ભાંગીટૂટી ગયેલી ધરીઓ, છિન્ન-ભિન્ન થયેલાં પૈડાંઓ અને અનેક પ્રકારનાં ધૂંસરાંઓ ત્યાં મોટી સંખ્યામાં પડ્યાં હતાં.^{૧૮} આમ-તેમ પડેલી શક્તિઓ, ધનુષ્યો, તલવારો, મોટી મોટી ધન્યો, ઢાલો અને બાણો ત્યાં ઠેરઠેર વેરવિખેર થઈ પડ્યાં હતાં.^{૧૯} હે પૃથ્વીપતિ! આથી અનેક માર્યા ગયેલા ક્ષત્રિયો, ઘોડાઓ અને હાથીઓથી એક ક્ષણવારમાં તે રણભૂમિનું સ્વરૂપ બેસું ન ગમે તેવું અતિ દારણ્ય થઈ ગયું હતું.^{૨૦} સંહાર કરતા રાગપુત્રોનો તથા અન્યોન્ય આક્રંદ કરતા યોદ્ધાઓનો બીકણોના બધાં વધારો કરે તેવો મહાન રાગ પ્રકટ

યર્થ રક્ષો હતો.^{૨૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે શબ્દે સર્વ દિશાઓને ગત્તવી મૂઢી હતી. એ વેળા પણ અભિમન્યુ તો સારા સારા ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથીસવારોના સંહાર કરતો કરતો તમારી સેનામાં આગળ ને આગળ ધર્યો જતો હતો. ધાસમાં પ્રકટ થયેલા અગ્નિની પેઠે તેણે બળથી શત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો હતો અને પોતે ભારતી સેનાના મધ્યભાગમાં ધૂમતો દેખાતો હતો. હે ભારત ! તે સમયે, સર્વ દિશા અને વિદિશામાં ફરતા તે અભિમન્યુને અમે ઊડતી ધૂળથી ઠંકાઈ ગયેલા તે સૈન્યમાં એઈ શકતા ન હતા.^{૨૨-૨૪} વળી હે ભારત ! ક્ષણવારમાં હાથીસવારો, ઘોડેસવારો અને પાળાઓના આયુધ્યતું હરણ કરતો તે અભિમન્યુ મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે શત્રુઓની દુકડીઓને તપાવી રહેલો અમે જોતા હતા. હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરવામાં ઈંદ્ર સરખો તે ઈંદ્રનંદન અર્જુનનો પુત્ર સૈન્યના મધ્યભાગમાં ઘણો જ દીપ્તો હતો.^{૨૫, ૨૬}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતીર્થત્ અભિમન્યુવધપર્વમાં
'કર્ણતું' પદાચન' નામનો અધ્યાય ૪૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૨ મો

જયદ્રથને શંકરતું વરદાન

॥ પૂતરાટ્ટ ઉવાચ ॥

ચાલમર્લંતસુચિનં સ્વાહાહુલદર્પિતમ્ ।

યુદ્ધેષુ કુચલં વીરં કુલપુત્રં તનુત્યજમ્ ॥ ૧ ॥

પૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : બાળક, અત્યંત સુખી, પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ, યુદ્ધમાં કુશળ, વીર, કુળવાનનો પુત્ર અને શરીરની પણ દરકાર નહિ કરનારો એ અભિમન્યુ ત્રણ વર્ષના ઘોડાઓને લઈને જ્યારે કૌરવસૈન્યમાં દાખલ થયો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરા સૈન્યમાંથી કયો બળવાન ચોક્કો તેની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો ?^{૧, ૨}

સંજય બોલ્યો : ત્યારે યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન,

શિખંડી, સાત્યકિ, નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દ્રુપદ, દેકચો, કાપાયમાન થયેલો ધૃષ્ટદેવ, બીજા મત્સ્ય યોદ્ધાઓ, તેમ જ અભિમન્યુના મામાઓ અને તેઓ બંધાને ભાગે ચાલનારા તેના પિતા-પક્ષના યોદ્ધાઓ એ બધા અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાપોતાનાં સૈન્યોને બરાબર ગોઠવી દઈને પ્રહાર કરતા કરતા રણમાં ધસી આવ્યા હતા. એ પ્રમાણે તે રણોમાં એઠી આવેલા એઈ તમાગ પક્ષના લડવૈયાઓ રણમાંથી હઠી જઈ પીઠ દેખાડવા લાગ્યા.^{૩-૫} એ રીતે તમારા પુત્રના મહાન સૈન્યને નાસભાગ કરતું એઈ, તમારો તેજસ્વી જમાઈ જયદ્રથ સૈન્યને સ્થિર કરવાની ઇચ્છાથી પાંડવો સામે ધસી આવ્યો.^૬ હે મહારાજ ! સિંધુરાબના પુત્ર તેજયદ્રથરાજ પોતાના પુત્ર અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવા આવેલા તે પાંડવોને સૈન્ય સહિત અટકાવી રાખ્યા.^૭ ઉચ્ચ ધનુષ્ય-વાળા અને મહાધનુર્ધર એવા તે વૃદ્ધકર્ણના પુત્ર જયદ્રથે એ વેળા દિવ્ય અસ્ત્રો પ્રકટ કર્યાં હતાં, તેથી નીચાણના પ્રદેશમાં આવી જેમ હાથી પોતાના શત્રુઓને ખાળી સંખે, તેમ તેણે પાંડવોને ખાળી રાખ્યા હતા.^૮

પૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! સિંધુરાજ જયદ્રથ પર ઘણો મોટો ભાર આવી પડેલો હતો માતું છું; કારણ કે તેણે એકલાએ ક્રોધાયમાન થઈ પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવા આવેલા પાંડવોને વારી રાખ્યા.^૯ જો કે સિંધુરાજમાં બળ અને શૌર્ય અતિ આશ્ચર્ય છે, એમ હું માતું છું; તોપણ તે મહારામાતું સુખ્ય પરાક્રમ અને વીર્ય તું મને કહે.^{૧૦} સિંધુરાજ તેવું કયું દાન આપ્યું હતું, તેવો કયો યજ્ઞ કર્યો હતો અથવા તેવું કયું તપ તપ્યું હતું કે, તેથી તેણે એકલાએ પાંડવોને વારી રાખ્યા ?^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : જ સમયે જયદ્રથે દ્રીપદીનું

હરણ ક્યું હતું, તે સમયે ભીમસેને તેનો પરા-
જય કયો હતો. એ અપમાનનો બદલો લેવા માટે
તેણે અભિમાનથી વરની ઇચ્છા કરી ઘણું મોટું
તાપ કરવા માંડ્યું હતું.^{૧૨} પ્રિય એવા ઇંદ્રિયોના
વિષય તરફથી ઇંદ્રિયોને પાછી વાળી લઈ, તેણે
ભૂખ, તંદરૂ, તાપ વગેરે સહન કર્યાં હતાં અને
તે એટલો બધો શરીરે કૃશ થઈ ગયો હતો કે,
તેની બધી નાડીઓ ઢેવળ ખુલ્લી થઈ ગઈ હતી.
તેણે સનાતન બ્રહ્મ-હંકારનું ઉચ્ચારણ કરી
શંકરદેવનું આરાધન કરવા માંડ્યું, તેથી ભક્તો
ઉપર અતુલ પાવાળા ભગવાન શંકરે છેવટે તેના
પર કૃપા કરી હતી.^{૧૩, ૧૪} ભગવાન શંકરે સ્વપ્ન-
માં આવી જ્યદ્રથને કહ્યું હતું કે, 'હે જ્યદ્રથ !
હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું; માટે બોલ, તારી
શી ઇચ્છા છે ? તું વર માગ.'^{૧૫} હે ભારત ! દેવેશ
શંકરે જ્યારે એ પ્રભાણે કહ્યું, ત્યારે નિયમનિષ્ઠ
એ જ્યદ્રથરાજે હાથ એડી નમસ્કાર કરી શંકરને
કહ્યું કે, 'હું ઇચ્છું છું કે, યુદ્ધમાં હું એકલો જ
ઢેવળ એક રથની જ મદદ લઈ ભયંકર વીર્યવાળા
અને ભયંકર પગક્રમવાળા સધળા પાંડવોને વારી
શકું.'^{૧૬} જ્યારે જ્યદ્રથે ભગવાન શંકરને આ
પ્રભાણે કહ્યું, ત્યારે તે દેવેશ બોલ્યા 'હે સૌમ્ય !
હું તને વર આપું છું કે, તું કંતાના પુત્ર અર્જુન
સિવાયના ચાર પાંડુપુત્રોને યુદ્ધમાં વારી શકશે.'
શંકરનાં એ વચન સાંભળી રાજા જ્યદ્રથે મહા-
દેવને 'બહુ સારું' એમ કહ્યું અને તરત તે જાગી
ગયો.^{૧૭, ૧૮} તે વરદાનના પ્રભાવથી અને દિવ્ય
અસ્ત્રના બળથી જ્યદ્રથે એકલે હાથે પાંડવોની
સેનાને આગળ વધતી અટકાવી. તેના ધનુષ્યની
પણખના ટંકારથી શત્રુપક્ષના ક્ષત્રિયોને ભય થઈ
રહ્યો અને તમારા સેન્યને પરમ હર્ષ થયો.^{૨૦, ૨૧}
હે રાજન ! યુદ્ધનો સધળો બાર રાજા જ્યદ્રથ પર
આવી પડેલો જઈને સર્વ ક્ષત્રિયો મોટા દોલાહલ

કરીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના સેન્ય તરફ ધસી ગયા.^{૨૨}
હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'જ્યદ્રથ' શબ્દ નામનો અધ્યાય ૪૨ માં સમાયે

અધ્યાય ૪૨ મો

જ્યદ્રથની અદ્ભુત શક્તિ

॥ સજય ઉવાચ ॥

યન્માં પૃચ્છસિ રાજેન્દ્ર સિંધુરાજસ્ય વિક્રમમ્ ।

મૃણુતત્તર્વમાસ્થ્યાસ્યે યથા પાંદૂનયોધયત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજેન્દ્ર ! તમે મને સિંધુ-
રાજના પરાક્રમ વિશે પૂછો છો, તો તમે હવે
સાંભળો. તેણે પાંડવો સામે જે યુદ્ધ ક્યું હતું,
તે બધું હું તમને યથાવત્ કહું છું.^૧ વશ રહે-
નારા, સારી ચાલના, મત્ત, પ્રચંડ શરીરવાળા
તથા વાયુ સમાન વેગવાળા સિંધુદેશના ઘોડાઓ
તે રાજાને રણમાં વહી જતા હતા.^૨ તે રાજાને
શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલો રથ ગંધર્વના
નગર સરખો લાગતો હતો. તે રથ પર વસાઈના
ચિહ્નવાળો મહાન રૂપેરી 'વજ્ર' શેખરી રથો
હતો.^૩ શ્વેત છત્ર, પતાકા, ચામર અને પંખા
વગેરે રાજચિહ્નોએ કરીને તે આકાશમાં ઉઠ્ય
પામેલા ચંદ્રની પેઠે શોભતો હતો.^૪ મોતી, હીરા,
મણિ અને સુવર્ણથી સુશોભિત એવું તેનું
લોખંડી રથવેષ્ટન (રથની રક્ષા માટે કરેલું લોખંડું)
આસપાસ ફરતું પતતું નક્ત્રોથી ઢંકાયેલા
આકાશની પેઠે શોભતું હતું.^૫ તે જ્યદ્રથે પોતાનું
મોટું ધનુષ્ય પહોળું કરી અનેક બાણો ફેંકવા
માંડ્યાં અને અર્જુનના પુત્રે ચૂકના જે જાગો
તોડી નાખ્યા હતા, તેને તેણે પાછા પૂરી દીધા.^૬
તેણે સાત્યકિને ત્રણ બાણોથી, ભીમસેનને આઠ
બાણોથી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સાઠ બાણોથી, વિરાટને દસ
બાણોથી, દ્રુપદરાજાને પાંચ તીક્ષ્ણ બાણોથી,
શિખંડીને સાત બાણોથી, કેકયકુમારને પચીસ
બાણોથી, દ્રૌપદીના પુત્રોને ત્રણ ત્રણ બાણોથી

અને યુધિષ્ઠિરને સિનેર બાણોથી વીંધી નાખ્યા. તેણે બાણીના બીજ યોદ્ધાઓને મોટા બાણના જથ્થાથી પાછા હઠાવ્યા, એ ઘણું અદ્ભુત સરખું હતું.^{૭-૮} પછી પ્રતાપી રાજ ધર્મપુત્રે 'ભીમે રહેજ, હમણાં જ તારું ધનુષ્ય કાપી નાખું છું' એમ કહી તીક્ષ્ણ તથા પાણીદાર ભદ્રબાણ મૂઝ્યું અને હસતાં હસતાં તેનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું.^{૧૦} પણ જયદ્રથે તો પલકવારમાં બીજું ધનુષ્ય લઈને યુધિષ્ઠિરને દશ બાણો વડે વીંધી નાખ્યા તેમ જ તેણે બીજાઓને પણ ત્રણ ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૧} તેની તે ચપળતા બહુને ભીમસેને ત્રણ ત્રણ ભદ્રબાણો વડે તેનાં ધનુષ્ય, ધન અને છત્રને પૃથ્વી પર એકદમ પટ્ટી પાડ્યાં.^{૧૨} છતાં હે રાજા! બળવાન જયદ્રથે વળી બીજું ધનુષ્ય લઈ સન્ન કર્યું અને ભીમના ધ્વજને, ધનુષ્યને તથા ઘોડાઓને પાડી નાખ્યા.^{૧૩} આમ પોતાના રથના ઘોડાઓ માર્યા ગયા અને પોતાનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, ત્યારે કુસરીસિંહ જેમ પર્વતના શિખર પર ચઢી જાય, તેમ તે ભીમસેન રથમાંથી ફેલી પડીને સાયકિના રથમાં ચઢી ગયો.^{૧૪} તે સમયે સિંધુરાજ જયદ્રથનું માનવામાં પણ ન આવે તેવું અદ્ભુત પરાક્રમ ઝેઈને તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ હરખમાં આવી ગયા અને 'વાહ! વાહ!' કહેવા લાગ્યા.^{૧૫} આમ પોતાના અસ-તેજથી જયદ્રથરાજ એકલે હાથે ક્રોધાયમાન થયેલા તે પાંડવોને અટકાવી રહ્યો હતો; તેથી સર્વ જૂતો તેના તે પરાક્રમનાં વખાણ કરતા હતા. પ્રથમ ઉત્તર દિશા તરફ લડનારા હાથીઓને હણી નાખીને અભિમન્યુએ પાંડવોને વ્યૂહમાં દાખલ થવાનો જ માર્ગ બતાવ્યો હતો, તે માર્ગને પણ રાજ જયદ્રથે અટકાવી દીધો.^{૧૬, ૧૭} મત્સ્ય, પાંચાલ, કંકય અને પાંડવ આદિ વીર યોદ્ધાઓ વ્યૂહમાં દાખલ થવાનો ઘણો પ્રયત્ન કરતા હતા,

છતાં તેઓ સિંધુરાજની સામા થઈ શક્યા નહિ.^{૧૮} જ જ યોદ્ધો દ્રોણના સૈન્યને તોડી નાખતા પ્રયત્ન કરતો હતો, તે તે યોદ્ધાની પાસે જઈને એ વરદાન મેળવનાર જયદ્રથરાજ તેને અટકાવી દેતો હતો.^{૧૯}

ઈતિ શ્રીમદભીમારણમાં દ્રોણપર્વતર્જત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'જયદ્રથનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૪૩મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૪મો

રાજ વસાતીય રણમાં પડયો

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

સૈંધવેન નિરુદ્ધેષુ જયગૃદ્ધિપુ પાંડુપુ ।

સુધોરમભવદ્ યુદ્ધં ત્વદીયાનાં પૈરઃ સહ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો. એ પ્રમાણે સિંધુરાજ જય-દ્રથે જયની ઇચ્છાવાળા પાંડવોને અટકાવી નાખ્યા હતા, ત્યારે તમાગ યોદ્ધાઓને શત્રુઓ સાથે અતિ ધોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^૧ મગરમચ્છ જેમ સાગરને ખળભળાવી દે, તેમ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો અને ગાંધ્યો ન જય તેવો તેજસ્વી અભિમન્યુ સેનામાં પ્રવેશ કરીને તેને ખળભળાવી દેતો હતો,^૨ આમ અરિ-દમન અભિમન્યુ બાણની વર્ષા કરીને સૈન્યને ખળભળાવી રહ્યો, ત્યારે મુખ્ય મુખ્ય મહારથીઓ તેની સામે ધસી આવ્યા.^૩ તે વેળા અભિમન્યુ અને તે મહારથીઓ વચ્ચે દારુણ રસાકસી થઈ રહી. ત્યાં અમાપ તેજવાળાં તે સઘળાં બાણોની વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા.^૪ શત્રુપક્ષના મહારથીઓની ટુકડીએ અભિમન્યુને તે પ્રમાણે ઘેરી લીધો હતો, છતાં તેણે વૃષસેનના સારથિને મારી નાખી તેનું ધનુષ્ય પણ કાપી નાખ્યું. વળી બળવાન અભિ-મન્યુએ સડસડાટ જતાં બીજાં દેટલાંએક બાણો મારીને એ વૃષસેનના ઘોડાઓને પણ વીંધી નાખ્યા. આથી વાયુ સમાન વેગવાળા તે ઘોડાઓ વૃષસેન-ને એકદમ રણમાંથી દૂર લઈ ગયા. આ સંયિનો લાભ લઈને અભિમન્યુના સારથિએ તેના રથને

મહારથીઓના ઘેરામાંથી તારવી લીધા. તે જોઈ સર્વ મહારથીઓ 'શાખાશ ! શાખાશ !' એમ ક્રિક્રિયારીઓ કરવા લાગ્યા.^{૧૪-૧૭} આમ અભિમન્યુ મહારથીઓના ઘેરામાંથી બહાર નીકળ્યો અને સિંહની પેઠે કોપાયમાન થઈને બાણો વડે શત્રુઓનો સંહાર કરતો કરતો તે વસાતીય રાજની સમીપમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તો તે રાજ્ય તરત જ તેની સામે ધસારો કર્યો.^{૧૮} તેણે એકદમ સોનેરી મૂળવાળાં સાઠ બાણો મૂકીને અભિમન્યુને ઢાંધી દીધા અને વધારામાં કહ્યું કે, 'મારા જીવતાં તું યુદ્ધમાંથી આજે જીવતા છૂટવાનો નથી.' એટલે તે અભિમન્યુએ લોખંડી કવચવાળા તે રાજને એકદમ જીંડું પેસી જાય તેવું તીક્ષ્ણ બાણ મારી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો અને તે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યો.^{૧૯, ૨૦} હે રાજના વસાતીયને એ પ્રમાણે મરણ પામેલો જોઈને મોટા મોટા સૈન્યો તમારા પૌત્રને (અભિમન્યુને) મારી નાખવા માટે તેની ચારે બાજુ ઘેરાઈ બેઠા.^{૨૧} તે સમયે પોતાનાં અનેક બંતાનાં ધતુઓનો ટંકાર કરતા તે શત્રુઓ સાથે અભિમન્યુને અતિ ભયંકર યુદ્ધ થઈ રહ્યું. ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુનપુત્રે તેમના ધતુધ્વ સહિત બાણોને તથા પુષ્પમાળા અને કુંડળોને ધારણ કરનારાં તેમનાં મરતકાને કચાકચ કાપી નાખ્યાં. ત્યારે આખી રણભૂમિમાં ઢેકઢેકાણે તલવારોવાળા, હાથમાં પદેરવાનાં મોર્ચવાળા, પટિશોવાળા, ફરશીઓવાળા અને સોનાના અલંકારોથી સુશોભિત એવા અનેક હાથે કપાઈને પડેલા જણાતા હતા.^{૨૨-૨૪} વળી પુષ્પની માળાઓથી, અલંકારોથી, વસ્ત્રોથી, પાટી નાખેલી મોટી ભુજાઓથી, કવચોથી, હાલોથી, ફરશીથી, સુક્રોથી, છત્રોથી, ચામરોથી, ઉપરકરોથી, રથનાં મુખ્ય મુખ્ય કાથોથી, ઘેરોથી, દાંડાઓથી, ધરીઓથી, ભાંગી

ગયેલાં પૈડાંઓથી, છિન્નભિન્ન થયેલી ધૂંસરીઓથી, રથના નીચેના ભાગનાં લાકડાંઓથી, પતાકાઓથી, સારથિઓથી, ઘોડાઓથી, ભાંગી પડેલા રથોથી અને માર્યા ગયેલા હાથીઓથી તે રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી.^{૨૫-૨૭} તેમ જ જયની લાલસાવાળા અને મરણ પામેલા દેશદેશના રાજ્યો એવા શૂરા સૈન્યો વડે ઢંકાઈ ગયેલી તે રણભૂમિ ઘણી દારણ્ય થઈ પડી હતી.^{૨૮} ક્રોધ કરી રણમાં સર્વ દિશા અને નિદિશામાં ધૂમી રહેલા એ અભિમન્યુનું સ્વરૂપ તે સમયે દેખાતું ન હતું.^{૨૯} ત્યારે અને તો માત્ર એના સુવર્ણના કવચને, એણે ધારણ કરેલા અલંકારોને અને ધતુધ્વમાંથી છૂટતાં બાણોને જ જોવા પામતા હતા.^{૩૦} સૂર્યની પેઠે સૈન્યના મધ્યમાં રહીને બાણો વડે યોદ્ધાઓના પ્રાણોનું હરણ કરતા તે અભિમન્યુને કોઈ પણ યોદ્ધો તે વેળા પોતાનાં નેત્રો વડે જોઈ શકતો ન હતો.^{૩૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત અભિમન્યુવધપર્વમાં
‘અભિમન્યુનાં પરાક્રમ’ નામનો અધ્યાય ૪૪ માં સમાયેલ છે.

અધ્યાય ૪૫ મો

રણમાંથી હુર્યોધન નાઠો !

॥ સંજય ઉવાચ ॥

આદદાનસ્તુ શૂરાણામાયુષ્યમવદાર્જુનિ !

અંતકઃ સર્વભૂતાનાં પ્રાણાન્ કાલં હવાગતે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યોઃ શૂરાઓનાં આયુષ્યને લઈ લેતો એ અર્જુનપુત્ર અંતસમયે પ્રાણોનું હરણ કરતો જણે સાક્ષાત્ યમરાજ દેાય તેમ સર્વ ભૂતોનો કાળજ થઈ પડ્યો હતો.^૧ ઇંદ્રનંદન અર્જુનનો એ બળવાન અને ઇંદ્ર સમ પરાક્રમી પુત્ર અભિમન્યુ તે સમયે શત્રુઓની સેનાને ડોલાયમાન કરતો દેખાતો હતો.^૨ હે રાજેન્દ્ર ! સૈન્યોના કાળરૂપ પરશુરામ સરખા તે અભિમન્યુએ બૃહમાં પ્રવેશ કરીને સત્યવ્રવાને ઝપટી લીધા. માનો,

કાઈ ભયંકર વાઘે મૃગલાને ઝપટમાં લીધા.^૩ આમ જ્યારે સત્યશ્રવા પકડાયો, ત્યારે તેને છોડાવવા માટે હતાવળ કરતા અનેક મહારથીઓ મોટાં મોટાં શસ્ત્રો હાથમાં લઈને અભિમન્યુ પર ચડી ગયા.^૪ 'હું પહેલો, હું પહેલો' એ પ્રમાણે અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરી રહેલા એ મોટા મોટા સૈન્યો ત્યાં અભ્યુત્થાનના પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી રણમાં આવી પહોંચ્યા.^૫ પણ મગરમચ્છ જેમ સમુદ્રમાં નાનાં નાનાં માછલાંઓને પકડી પાડે, તેમ તે અભિમન્યુએ ત્યાં આમતેમ ફોડતાં એ સૈન્યોનાં સૈન્યોને પકડી પાડ્યાં.^૬ કાઈકાઈયોદ્ધાઓ યુદ્ધમાંથી પાછા ન હડતાં તેની પાસે જતા હતા. પણ સમુદ્રની પાસેથી જન્મ નદીઓ પાછી ફરતી નથી, તેમ તેઓ ત્યાંથી પાછા ફરતા ન હતા (યમલોકમાં સિધાવી જતા હતા).^૭ વાયુના વેગના ભયમાં આવી પડેલી તથા મોટા ઝૂકના હાથમાં સપડાયેલી નૌકા જેમ સમુદ્રમાં રડવડે, તેમ અભિમન્યુના સપાટામાં સપડાયેલી કૌરવો ની તે સેના થરથરતી હતી.^૮ ત્યારે રુદ્રમર્ય નામનો મદ્રરાજનો બળવાન પુત્ર ભયભીત થયેલી તે સેનાને નિર્ભય થઈને આશ્વાસન આપતાં બોલ્યો : 'હે રાજાઓ! તમે ડરો નહિ. હું જોખું, તો આ અભિમન્યુ તે વળી ઠોણ માત્ર છે! હું અને જીવનો પકડીશ, એમાં લગાઈ સંશય નથી.'^{૯,૧૦} એમ કહીને તે પરાક્રમી રુદ્રમર્ય સારી રીતે સજ્જ કરેલા શોભાયમાન રથમાં બેસી અભિમન્યુ સામે ધસ્યો.^{૧૧} તેણે ત્રણ બાણો મારી અભિમન્યુને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો અને બીજા ત્રણ ત્રણ બાણો વડે તેના ડાબા-જમણા હાથમાં પ્રહાર કરી તે ગાજી જઈયો.^{૧૨} ત્યાં તો અભ્યુત્થાન પુત્રે તેતું ધનુષ્ય, જમણી-ડાબી જીઅ અને સુંદર નેત્રનાજી તથા સુંદર બ્રમરવાળું તેતું મસ્તક એ બધું એકદમ પૃથ્વી પર પાડી દીધું.^{૧૩} આમ

હે રાજન્! અભિમન્યુને જીવતો પકડવા ઇચ્છતા શત્યરાજના તે અભિમાની પુત્ર રુદ્રમર્યને યશસ્વી સુભદ્રાનંદને મારી નાખ્યો, તે બેઈ યુદ્ધ કરવા મદોન્મત થયેલા, યુદ્ધમાં સચોટ પ્રહાર કરનારા, સોનેરી ધબવાળા અને મહાબળવાન એવા રુદ્રમર્યના મિત્રરાજપુત્રો મોટા તાડવૃક્ષ જવડાં ધનુષ્યો ખેંચી ખેંચીને બાણોના વરસાદ વરસાવી અભિમન્યુને ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યા.^{૧૪-૧૬} એ પ્રમાણે યુદ્ધશિક્ષાના બળવાળા તથા અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા તે તરણ રાજપુત્રોએ રણશર અજિત અભિમન્યુને બાણોના ઢગોથી ઢાંકી દીધો. તે બેઈને દુર્યોધન હર્ષમાં આવી ગયો અને એ અભિમન્યુને યમરાજના જીવનમાં પહોંચી ગયેલો જ માની બેઠો.^{૧૭,૧૮} એક પલકારામાં તો તે રાજપુત્રોએ સુવર્ણના મૂળવાળાં અનેક જાતનાં સજ્જાં બાણો ખૂટીને અભ્યુત્થાન પુત્રને અદરશ કરી દીધો. ત્યાં હે રાજન્! શાહુડી જેમ તેનાં પીછાંથી ઢંકાઈ બચે છે, તેમ અમે તેને અને તેના રથને તેના સારથિ, ઘોડા અને ધ્વજ સાથે બાણોથી ઢંકાઈ મથેલા એવા હતા.^{૧૯,૨૦} હે ભારત! બાણોના પ્રહારથી અત્યંત વીંધાયેલો તે અભિમન્યુ અંકુશેથી વીંધાયેલા હાથીની પેઠે, એકદમ ક્રોધવશ થઈ ગયો અને તેણે ગાંધર્વાજી તથા અકળ રથશિક્ષા પ્રકટ કરી.^{૨૧} પૂર્વે અભ્યુત્થાન તપ તપીને તુંબરુ આદિ ગંધર્વો પાસેથી જ અસ્ર મેળવ્યું હતું, તે અસ્ર વડે અભિમન્યુએ શત્રુઓને મોહિત કર્યા. હે રાજન્! એ પ્રમાણે ઘણાં અસ્રોના પ્રયોગ કરી અભિમન્યુ જાંબાડિયાંની પેઠે યુદ્ધમાં એક સ્વરૂપે, સેંકડો સ્વરૂપે અને હજારો સ્વરૂપે દેખાતો હતો. આમ હે રાજન્! શત્રુતાપન અભિમન્યુએ રથશિક્ષાથી તથા અસ્રોની માયાથી શત્રુઓને મોહ પમાડ્યો અને રાજાઓનાં શરીરોના સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૨૨-૨૪} હે રાજન્!

એ યુદ્ધમાં તીક્ષ્ણ બાણોએ હરણ કરેલા પ્રાણીઓના પ્રાણો પરલોકે ભણી વિદાય થતા હતા અને તેમનાં શરીરો રણભૂમિમાં રોળાતાં હતાં.^{૨૫} અંજુનના પુત્રે તે બધા રાજકુમારોનાં ધનુષ્યોને, સારથિઓને, ધન્યોને, બાળુબંધ સાથેના બાહુઓને તેમ જ મસ્તકોને પાણીદાર બાણોથી કચાકચ કાપી નાખ્યાં હતાં.^{૨૬} જમ મહાન વાયુ ક્ષણ આપવાની તૈયારીમાં રહેલી પાંચ વર્ષની આંબાવાડીને મૂળમાંથી ઉખેડી ભાંગી નાખે, તેમ અભિમન્યુએ સેંકડો રાજપુત્રોને રણમાં રોળી નાખ્યા.^{૨૭} આ પ્રમાણે સપ્ત સરખા, ક્રોધાયમાન અતિશય ક્રોધાળુ અને સુખ ભોગવવાને યોગ્ય એવા રાજકુમારોને અભિમન્યુએ એકલે હાથે હણી નાખ્યા, તે એઈ દુર્યોધન ભયભીત થઈ ગયો.^{૨૮} હવે રથીઓ, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પાળાઓને પણ રણમાં ટપોટપ ગરકતા એઈને ક્રોધવશ થયેલો દુર્યોધન તત્કાળ અભિમન્યુ પર ચઢી આવ્યો.^{૨૯} ત્યાં તે બન્ને વચ્ચે સંઘ્રામ થવા લાગ્યો, પણ તે અપૂર્ણ જ રહ્યો; કારણ કે અભિમન્યુનાં સેંકડો બાણોનો માર ખાઈને તમારો પુત્ર ત્યાંથી નાસી ગયો.^{૩૦}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમંત અભિમન્યુવધપર્વમાં 'દુર્યોધન રણમાંથી પલાયન' નામનો અધ્યાય ૪૫ માં સમાય

અધ્યાય ૪૬ મો

રાજકુમાર લક્ષ્મણ અને કાથરાજ-
પુત્ર માર્યા ગયા

॥ પૂતરાળું ઉગાવ ॥

યથા વદસિ મે સુત એકસ્ય નહુમિઃ સહ ।

સંગ્રામં તુમુલં ધોરં જયં ચૈવ મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સુત ! તું મને કહે છે કે, એકલા અભિમન્યુનો અનેક યોદ્ધાઓની સાથે તુમુલ અને ધોર સંઘ્રામ થઈ રહ્યો અને તેમાં તે મહાત્માનો વિજય થયો હતો.^૧ અભિમન્યુ

આવું પરાક્રમ એક ન મનાય તેવું આશ્ચર્ય જનક છે; તોપણ જમને હમેશાં ધર્મનો જ આશ્રય છે, તેમને માટે એ અતિ અદ્ભુત નથી જ.^૨ હવે બ્યારે દુર્યોધન નાસી ગયો અને સેંકડો રાજપુત્રો રણમાં રોળાઈ ગયા, ત્યારે મારા પક્ષના યોદ્ધાઓએ સુભદ્રાનંદન સામે શો ઉપાય કર્યો હતો ?^૩

સંજય બોલ્યો : ત્યારે દુર્યોધનના અતુચાચી યોદ્ધાઓનાં સુખ સુકાર્ઠ ગયાં અને તેમનાં નેત્રો ચક્રવર્તક થઈ ગયાં. તેમને શરીરે પરસેવાના રેલા ઊતરવા લાગ્યા, તેમનાં રૂંવાં ભ્રાં થઈ ગયાં અને પલાયન કરવાને તેઓ તત્પર થઈ ગયા. તેમને શત્રુઓ ઉપર જય મેળવવાનો ઉત્સાહ રહ્યો નહિ.^૪ તેઓ તો મરણ પામેલા બાઈઓને, પિતાઓને, પુત્રોને, મિત્રોને, સંબંધીઓને અને બાંધવોને ત્યજી દઈને પોતાના હાથી-ઘોડાઓને ઢોડાવી ઢોડાવી ત્યાંથી નાસી જવા લાગ્યા.^૫ આમ સૈનિકોમાં ભંગાણુ પડેલું એઈને દ્રોણ-આર્ય, અશ્વત્થામા, બૃહદ્શબ્લ, દૃપાચાર્ય, દુર્યોધન, કર્ણ, કૃતવર્મા તથા શકુનિ અત્યંત ક્રોધાતુર થઈ ગયા અને તેઓ અજિત અભિમન્યુની સામે ઢોડ્યા. પણ હે રાજન ! તમારા પૌત્રે (અભિમન્યુ-એ) તે બધાને લગભગ પાછા હડાવી દીધા.^{૬, ૭} તે સમયે માત્ર એક લક્ષ્મણકુમાર જ અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો હતો. તે કુમાર નાનપણથી જ સુખચેતનાં મોટા થયો હતો, ગર્વને લીધે નિર્ભય હતો, અશ્રશત્રને બળુનારો હતો અને મહા-તેજસ્વી હતો.^૮ તેની પાછળ જ તેનો પિતા દુર્યોધન પુત્રપ્રેમને લીધે યુદ્ધ કરવા પાછો દુર્યો હતો અને તે દુર્યોધનની પાછળ બીજા મહારથી-ઓ પણ પાછા વળ્યા હતા.^૯ તે સપ્તમા યોદ્ધાઓ મેધા જમ પર્વત પર જળધારોનો અભિપ્રેક કરે, તેમ તે અભિમન્યુ પર બાણોનો અભિપ્રેક કરવા

લાગ્યા; પણ વાયુ જન્મ મેધેનાં છિન્નભિન્ન કરી વિખેરી નાખે છે, તેમ તે એકલા અભિમન્યુએ તે બધાને વિખેરી નાખ્યા. ત્યાં અભિમન્યુ સુંદર દેખાવના, પિતાની સમીપમાં જીએલા, રાસવીર, હાથા કરેલા ધનુષ્યવાળા, અત્યંત સુખમાં જીએલા અને કુબેરના પુત્ર જેવા તમારા એ પૌત્ર લક્ષ્મણ સામે ધસી આવ્યો. માનો એક મદોન્મત હાથી બીજા મદોન્મત હાથી સામે ધસી ગયો.^{૧૦-૧૨} એ રીતે લક્ષ્મણ સાથે ભેટા કરીને શત્રુસંહારક અભિમન્યુએ સજ્જા તીક્ષ્ણ બાણો છોડ્યાં અને તેના બે બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૩} વળી હે મહારાજ! દંડથી માર બાધેલા ને સપની પેટે કાપાયમાન થયેલા તમારા પૌત્ર (અભિમન્યુએ) તમારા પૌત્રને (લક્ષ્મણને) કહ્યું કે,^{૧૪} ‘તું’ આ લોકને સારી રીતે નિહાળી લે, હવે તું’ પરજોઈ પ્રથે પ્રયાણ કરવાનો છે. આ સમયે જ તારા બાંધેવાની સમજા હું તને યમરાજને ઘેર મોકલી દઉં છું.’^{૧૫} એ પ્રમાણે કહી શત્રુ-વીરોના સંહાર કરનાર મહાબાહુ અભિમન્યુએ તેની તરફ કાંચળી વિનાના સપ સરખું સુસવાટ કરતું એક ભદ્રજાતિનું બાણ ફેંક્યું.^{૧૬} અભિમન્યુના હાથમાંથી છૂટાંની સાથે જ તે બાણે લક્ષ્મણના સુંદર દેખાવવાળા તથા સુંદર નાસિકા, જમર અને જશવાળા કુંડળ સાથેના મસ્તકને હડાડી નાખ્યું.^{૧૭} આમ કુમાર લક્ષ્મણ હણાઈ ગયો, તે બેઈને થોડાંજો હાહાકાર કરવા લાગ્યા. કુર્યો-ધન પણ પોતાનો પ્રિય પુત્ર માર્યો જવાથી કાપી જાયો. તે કાનિયવર મોટી ખૂંસો પાડી કાનિયોને કહેવા લાગ્યો કે, ‘આને હવે મારી નાખો, મારી નાખો.’ એટલે તુરત જ દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, અશ્વત્થામા, બૃહદ્બલ, કૃતવર્મા અને હાદિંક્ય એ છ મહારથીઓએ અભિમન્યુને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા; પણ એ અનુનપુત્રે તેજ-

દાર બાણો મૂકીને તેમને પાછા હઠાવી દીધા અને પોતે પણ કોષે ભરાઈને અત્યંત ઝડપભેર સિંધુરાજના મહાન સૈન્ય સામે ધસી ગયો. હે પૃથ્વીનાથ! તેવામાં કલિંગો, નિપાદો અને પરાક્રમી કાથરાજનો પુત્ર એ બધા મનમાં દંશ રાખીને મોટા હાથીસવારોના સૈન્ય સાથે આવ્યા અને અભિમન્યુના માર્ગને ચોતરફથી ઘેરી વળ્યા. એટલે ત્યાં અત્યંત ઝપાઝપીવાળું યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૧૮-૨૨} તે પછી સદા ગતિમાન વાયુ જન્મ મેધમંડળોને આકાશમાં સેંકડો સ્થળેથી છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ અનુનપુત્રે તે પ્રગલ્ભ હાથીસૈન્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું.^{૨૩} તે વેળા કાથરાજ બાણોના ઢગો છોડીને અભિમન્યુને ઢાંકી દીધો. એવામાં દ્રોણ આદિ બીજા મહારથીઓ પણ ત્યાં યુદ્ધ કરવા પાછા ચઢી આવ્યા. પરમ અજ્ઞોને ફેંકી રહેલા તે થોડાંજોએ ત્યાં અભિમન્યુ સામે ધસારો કર્યો; પણ અભિમન્યુએ બાણો મૂકીને તેમને સત્વર અટકાવ્યા અને પુષ્કળ બાણોના જવાથી કાથપુત્રને પણ ગભરાવ્યો. વળી તેને નારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેણે કટલાએક બીજા બાણો મૂકીને તેનાં ધનુષ્ય, બાણ, બાજુબંધ, બે હાથ, સુકુટ સહિત મસ્તક, છત્ર, ધ્વજ, સારથિ, રથ અને થોડાંજોને પણ પૃથ્વી પર પાડી દીધા. કુળ, શીલ, શાસ્ત્ર, બળ, કીર્તિ અને અજોથી યુક્ત એવો તે કાથપુત્ર જ્યારે રણમાં પડ્યો, ત્યારે બધા વીરો પણ રણમાંથી લગભગ ભાગવા મંડ્યા.^{૨૪-૨૭}

હિત શ્રામહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત અભિમન્યુવધપર્વમાં

‘રાજકુમાર લક્ષ્મણ અને કાથરાજપુત્ર માર્યા ગયા’

નામનો અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત

એ યુદ્ધમાં તીક્ષ્ણ બાણોએ હરણ કરેલા પ્રાણીઓના પ્રાણો પરલોક ભણી વિદાય થતા હતા અને તેમનાં શરીરો રણભૂમિમાં રાજાતાં હતાં.^{૨૫} અંબુનના પુત્રે તે બધા રાજકુમારોનાં ધનુષ્યોને, સારથિઓને, ધન્યોને, બાળુબંધ સાથેના બાહુઓને તેમ જ મસ્તકોને પાણીદાર બાણોથી કથાકથ કાપી નાખ્યાં હતાં.^{૨૬} જમ મહાન વાયુ કૃણ આપવાની તૈયારીમાં રહેલી પાંચ વર્ષની આંબાવાડીને મૂળમાંથી ઉખેડી બાંગી નાખે, તેમ અભિમન્યુએ સેંકડો રાજપુત્રોને રણમાં રાણી નાખ્યા.^{૨૭} આ પ્રમાણે સર્પ સરખા, ક્રોધાયમાન અતિશય ક્રામળ અને સુખ ભોગવવાને યોગ્ય એવા રાજકુમારોને અભિમન્યુએ એકલે હાથે હણી નાખ્યા, તે જેઈ દુર્યોધન ભયભીત થઈ ગયો.^{૨૮} હવે રથીઓ, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પાળાઓને પણ રણમાં ટપોટપ ગરકતા જેઈને ક્રોધવશ થયેલા દુર્યોધન તત્કાળ અભિમન્યુ પર ચઢી આવ્યો.^{૨૯} ત્યાં તે બન્ને વચ્ચે સંગ્રામ થવા લાગ્યો, પણ તે અપૂર્ણ જ રહ્યો; કારણ કે અભિમન્યુનાં સેંકડો બાણોનો માર ખાઈને તમારો પુત્ર ત્યાંથી નાસી ગયો.^{૩૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતંત્ર અભિમન્યુવધપર્વમાં
'દુર્યોધન રણમાંથી પલાયન' નામનો અધ્યાય ૪૫ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૬ મો

રાજકુમાર લક્ષ્મણ અને કાચરાજ-
પુત્ર માર્યો ગયા

॥ પુત્રરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યથા વદસિ મે સુત એકસ્ય વહુમિઃ સહ ।

સંગ્રામં સુમુલં ઘોરં જયં ચૈવ મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

પુત્રરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સુત ! તું મને કહે છે કે, એકલા અભિમન્યુનો અનેક યોદ્ધાઓની સાથે તુલ્ય અને ઘોર સંગ્રામ થઈ રહ્યો અને તેમાં તે મહાત્માને વિજય થયો હતો.^૧ અભિમન્યુનું

આવું પરાક્રમ જોકે ન મનાય તેવું આશ્ચર્યજનક છે; તોપણ જમને હમેશાં ધર્મનો જ આશ્રય છે, તેમને માટે એ અતિ અદ્ભુત નથી જ.^૨ હવે જ્યારે દુર્યોધન નાસી ગયો અને સેંકડો રાજપુત્રો રણમાં રાજાઈ ગયા, ત્યારે મારા પક્ષના યોદ્ધાઓએ સુભદ્રાનંદન સામે શો ઉપાય કર્યો હતો ?^૩

સંજય બોલ્યો : ત્યારે દુર્યોધનના અનુયાયી યોદ્ધાઓનાં સુખ સુકાર્ઠ ગયાં અને તેમનાં નેત્રો ચક્રવક્ર થઈ ગયાં. તેમને શરીરે પરસેવાના રેલા ઊતરવા લાગ્યા, તેમનાં રૂંવાં બિભાં થઈ ગયાં અને પલાયન કરવાને તેઓ તત્પર થઈ ગયા. તેમને શત્રુઓ ઉપર જય મેળવવાનો ઉત્સાહ રહ્યો નહિ.^૪ તેઓ તો મરણ પામેલા બાઈઓને, પિતાઓને, પુત્રોને, મિત્રોને, સંબંધીઓને અને બાંધવોને ત્યજી દઈને પોતાના હાથી-ઘોડાઓને દોડાવી દોડાવી ત્યાંથી નાસી જવા લાગ્યા.^૫ આમ સૈનિકોમાં ભંગાણું પડેલું જેઈને દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, બૃહદ્બલ, કૃપાચાર્ય, દુર્યોધન, કર્ણ, કૃતવર્મા તથા શકુનિ અત્યંત ક્રોધાતુર થઈ ગયા અને તેઓ અગ્નિત અભિમન્યુની સામે દોડ્યા. પણ હે રાજન ! તમારા પૌત્રે (અભિમન્યુએ) તે બંધાને લગભગ પાછા હઠાવી દીધા.^{૬, ૭} તે સમયે માત્ર એક લક્ષ્મણકુમાર જ અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો હતો. તે કુમાર નાનપણથી જ સુખચેતનમાં મોટા થયો હતો, ગર્વને લીધે નિર્ભય હતો, અત્તરાસનને જાણનારો હતો અને મહાતેજસ્વી હતો.^૮ તેની પાછળ જ તેનો પિતા દુર્યોધન પુત્રપ્રેમને લીધે યુદ્ધ કરવા પાછો ફર્યો હતો અને તે દુર્યોધનની પાછળ બીજા મહારથીઓ પણ પાછા વળ્યા હતા.^૯ તે સધળા યોદ્ધાઓ મેધા જમ પર્વત પર જળધારાનો અભિષેક કરે, તેમ તે અભિમન્યુ પર બાણોનો અભિષેક કરવા

સારથિને પૃથ્વી પર પટછી પાડ્યા.^{૨૦} આમ
ન્યારે ઠાસલરાજ રથ વિનાનો થઈ ગયો, ત્યારે
તેણે હાથમાં ઢાલ-તલવાર લઈ ને અર્જુનપુત્રના
કુંડળ સહિત મરતકને ધડથી જુદું પાડવાની
ઇચ્છા કરી.^{૨૧} ત્યાં તો અભિમન્યુએ જ ઠાસલ-
દેશના રાજા રાજપુત બૃહદ્વજને એક બાણનો
પ્રહાર કરી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો અને તે હૃદય
ચિરાઈ જતાં રણમાં ઢળી પડ્યો.^{૨૨} વળી હાથ-
માં તલવાર-ધનુષ્ય વગેરે ધારણ કરીને અમંગળ
વાણી બોલી રહેલા દશ હજાર મહાન રાજાઓને
તેણે કાપી નાખ્યા.^{૨૩} એ પ્રમાણે બૃહદ્વજને
મારી નાખીને અભિમન્યુ રણમાં ધૂમવા લાગ્યો
અને મહાન ધનુષ્ય ધારણ કરીને બાણરૂપી જળ-
ની વૃદ્ધિ કરી તમારા યોદ્ધાઓને આગળ વધતા
અટકાવી રહ્યો.^{૨૪}

હતિ શ્રીમદ્ધાસારતમાં દ્રોણપર્વાતમાં અભિમન્યુવધપર્વમાં
'બૃહદ્વજનો વધ' નામનો અધ્યાય ૪૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૮મો

છ જણાએ મળીને અભિમન્યુને રથ
વિનાનો કર્યો

॥ હંજય ઉવાચ ॥

સ કર્ણ કર્ણિના કર્ણે પુનર્વિવ્યાઘ કાલ્યુનિઃ ।
શરૈઃ પંચાશતા ચૈનમવિષ્વત્ કોપયન્ મૃગમ્ ॥ ૧ ॥
સંજય યોદ્યોઃ દ્વીતીયી અર્જુનના પુત્રે
કર્ણ નામના એક બાણથી કર્ણના કાનને વીંધી
નાખ્યો તથા તેને અત્યંત ક્રોધાચ્છાન કરવા
ખીજ પચાસ બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^૧ ત્યારે
હે ભારત ! કર્ણે પણ તેને સામેથી પચાસ બાણો
માર્યાં. તેથી બાણોથી ભરાઈ ગયેલા શરીર-
વાળો તે અભિમન્યુ ઘણો શોભાયમાન લાગતો
હતો.^૨ ત્યાં અભિમન્યુએ કર્ણને પણ લોહીની
ધારા વહેતો કરી મૂક્યો. ત્યારે કર્ણ પણ બાણોથી
ઢંકાઈ ને લોહી નિગળતો થતાં ઘણો શોભી રહ્યો.

આમ તે બન્ને મહાભાએ બાણોથી વિચિત્ર
અંગવાળા થઈ ગયા હતા અને શરીરે લોહીથી
ખરડાયેલા હતા, તેથી તેઓ પુષ્પોથી ભરેલા બે
ખાખરાનાં વૃક્ષો સરખા શોભતા હતા.^{૩, ૪} પછી
અભિમન્યુએ તરેહતરેહતું યુદ્ધ કરનારા કર્ણના
છ શરા પ્રધાનોને ઘોડા, સારથિ, ધ્વજ અને રથ
સહિત હણી નાખ્યા.^૫ વળી તેણે લગારે ગમરાયા
વિના ખીજ મોટા મોટા ધનુર્ધરોને દશ દશ બાણોથી
વીંધી નાખ્યા. આ ઘણું આશ્ચર્યકારક જણાતું
હતું.^૬ ત્યાં તેણે મગધરાજના તરણ પુત્ર અશ્વ-
ઠેતુને સીધાં જનારાં છ બાણો મારીને ઘોડા તથા
સારથિ સાથે હણી નાખી ધરણી પર ઢોળી પાડ્યો.
ઐટલું જ નહિ, તેણે હાથીના ચિહ્નવાળી ધન-
વાળા માર્તિંકાવત દેશના રાજા ભોજને એક
કુરૂખ બાણથી કાપી નાખીને ગર્જના કરવા
માંડી અને બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૭, ૮} એવામાં
દુઃશાસનના પુત્રે ચાર બાણો વડે ચાર ઘોડાઓને,
એક બાણ વડે સારથિને તથા દશ બાણો વડે
અર્જુનના પુત્રને વીંધી નાખ્યો.^૯ તે જોઈ અભિ-
મન્યુએ સાત બાણોથી દુઃશાસનના પુત્રને વીંધી
નાખ્યો અને ક્રોધથી લાલચાળ નેત્ર કરી મોટા-
સાહે તેને આ વાક્ય કહ્યું.^{૧૦} 'એ દુઃશાસન-
ના પુત્ર ! તારો પિતા તો કાયર પુરંપની પેઠે
રણસંગ્રામ છોડીને નાસી ગયો છે, સારી વાત
છે કે તું વળી યુદ્ધ કરી બાણે છે ! પરંતુ તું
આજ જીવતો છૂટવાનો જ નથી.^{૧૧} એ પ્રમાણે
વચન કહીને તેણે સરાણ પર ધસી સાફ કરેલું
નારાય બાણ તેના તરફ ફેંક્યું; પણ અશ્વત્થામા-
એ ત્રણ બાણો મૂકીને તેને વચમાંથી જ કાપી
નાખ્યું.^{૧૨} ત્યારે અભિમન્યુએ તેના ધ્વજને
કાપી નાખ્યો અને શલ્યરાજને ત્રણ બાણોનો
પ્રહાર કર્યો. ઐટલે હે રાજા ! શલ્યે પણ ગમ-
રાયા વિના ગીધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં નવ બાણોનો

અધ્યાય ૪૭મો

બૃહદ્વલ પદ્યો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

તથા પ્રવિષ્ટં તરુણં સૌમદ્રમપરાજિતમ્ ।

કુલારુરુપં કુર્વાણં સંગ્રામેષ્વપરાજિતમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : યુવાન, અજિત અને યુદ્ધ-
માં પોતાના કુળને છાત્ર તેવું પરાક્રમ કરનાર એ
સુભદ્રાનો પુત્ર જ્યારે અતિબળવાન અને ત્રણ
વર્ષની અવસ્થાના ઉત્તમ ધોડાઓ વડે બણે
આકાશમાં ઊછળતો હોય તેમ બૃહદ્માં દાખલ
થયો, ત્યારે આપણા પક્ષના કયા કયા રક્ષકોએ
તેને બાંધ્યો હતો ?^{૧,૨}

સંજય બોલ્યો : અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુ-
એ બૃહદ્માં દાખલ થઈને તીક્ષ્ણ બાણો મારી
તમારા પક્ષના લગભગ સર્વ રાજાઓને નસાડી
મૂક્યા હતા.^૩ તેવામાં દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કર્ણ,
અશ્વત્થામા, બૃહદ્વલ, કૃતવર્મા અને હાદિંક્ય એ
છ મહારથીઓએ તેને ધેરી લીધો હતો.^૪ ત્યાં હે
મહારાજ ! સિંધુરાજ પર યુદ્ધનો ઘણો ભાર આવી
પડ્યો હતો, તે જોઈને તમારું સૈન્ય યુધિષ્ઠિર
તરફથી ધરતી ગયું હતું. ત્યારે બીજા મહાબળ-
વાન વીરો નો તાડ વૃક્ષના જવડાં પોતાનાં મોટાં
મોટાં ધનુષ્યોને ખેંચીને વીર અભિમન્યુ પર બાણ-
રૂપી જળધારા વરસાવી રહ્યા હતા.^{૫,૬} પણ શત્રુ-
વીરોનો સંહાર કરનાર સુભદ્રાપુત્ર તો સર્વ
વિદ્યામાં નિષ્ણાત થયેલા તે સર્વ મોટા ધનુર્ધરોને
બાણો મૂકીને રણમાં આગળ વધતા અટકાવી
રહ્યો હતો. એ અર્જુનનંદને દ્રોણાચાર્યને પચાસ
બાણોથી, બૃહદ્વલને વીસ બાણોથી, કૃતવર્માને
એંશી બાણોથી, કૃપાચાર્યને સાઠ બાણોથી અને
અશ્વત્થામાને સુવર્ણના ચૂળવાળાં, મોટા વેગવાળાં
તથા કાન સુધી જોસમેર ખેંચીને છોરેલાં દસ
બાણોથી વીંધી નાખ્યા.^{૭,૮} વળી એ અર્જુન-

પુત્રે કર્ણને સર્વ શત્રુઓના મધ્યમાં કાન જવા
આકારવાળાં પાણીદાર તીક્ષ્ણ બાણ મૂકીને કાન-
માં વીંધી નાખ્યો. પછી તેણે કૃપાચાર્યના રથના
ધોડાઓ, બે પૃથરક્ષકો તથા સારથિને મારી નાખ્યા
અને બીજાં દસ બાણો છોડી એમને છાતીમાં
વીંધી નાખ્યા.^{૯-૧૧} તે પછી બળવાન અભિમન્યુ-
એ કૌરવોની કીર્તિને વધારનારા વીર વૃંદારકને
તમારા વીરપુત્રોની સમક્ષ મારી નાખ્યો.^{૧૨} એ
રીતે નિર્ભય થઈને પોતાના સારા સારા શત્રુ-
યોદ્ધાઓનો નાશ કરનાર તે અભિમન્યુને અશ્વ-
ત્થામાએ પચીસ છુદ્ધ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૩}
એટલે હે રાજા ! અભિમન્યુએ પણ સર્વ કૌરવો-
ના દેખતાં અશ્વત્થામાને તીક્ષ્ણ બાણોનો સામે
પ્રહાર કર્યો.^{૧૪} ત્યારે અશ્વત્થામાએ વળી પાછો
ઘણાં તેજદાર અને તીક્ષ્ણ ધારવાળાં સાઠ ઉગ્ર
બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો; પણ મૈનાકપર્વતને
જેમ કંપાવી ન શકાય, તેમ તે તેને કંપાવી
શક્યો નહિ.^{૧૫} તે પછી મહાતેજસ્વી અને બળ-
વાન એવા અભિમન્યુએ સુવર્ણના ચૂળવાળાં અને
સીધી ગતિનાં તોતેર બાણો વડે પોતાના શત્રુ
અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યો.^{૧૬} ત્યારે પોતાના
પુત્રનું હિત ધૃષ્ટીને દ્રોણાચાર્યે અભિમન્યુને
સો બાણો માર્યાં તેમ જ અશ્વત્થામાએ પણ
પોતાના પિતાનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી તેને
આઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૭} કર્ણે બાવીસ
બલ્લબાણોનો પ્રહાર કર્યો. ત્યારે કૃતવર્માએ
વીસ, બૃહદ્વલે પચાસ અને કૃપાચાર્યે દસ
બાણોનો તેને માર માર્યો.^{૧૮} આમ અભિમન્યુ
સર્વ તરફથી તીક્ષ્ણ બાણોથી પીડાતો હતો,
છતાં પણ તેણે દસ દસ બાણોથી ને દરેકને સામા
વીંધી નાખ્યા.^{૧૯} હવે હાસવંદેશના રાજાએ તેને
કાન જવા આકારના બાણથી હૃદયમાં પ્રહાર
કર્યો, ત્યારે તેણે તેના ધોડા, ધ્વજ, ધનુષ્ય અને

સારથિને પૃથ્વી પર પટ્ટી પાડ્યા.^{૨૦} આમ જ્યારે ડાસસરાજ રથ વિનાનો થઈ ગયો, ત્યારે તેણે હાથમાં દાસ-તલવાર લઈ ને અર્જુનપુત્રના કુંડળ સહિત મરતકને ધડથી જુદું પાડવાની ઇચ્છા કરી.^{૨૧} ત્યાં તો અભિમન્યુએ જ ડાસલ-દેશના રાજા રાજપુત બૃહદ્વજને એક બાણનો પ્રહાર કરી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો અને તે હૃદય ચિરાઈ જતાં રણમાં ઢળી પડ્યો.^{૨૨} વળી હાથ-માં તલવાર-ધનુષ્ય વગેરે ધારણ કરીને અમંગળ વાણી બોલી રહેલા દશ હજાર મહાન રાજાઓને તેણે કાપી નાખ્યા.^{૨૩} એ પ્રમાણે બૃહદ્વજને મારી નાખીને અભિમન્યુ રણમાં ધૂમવા લાગ્યો અને મહાન ધનુષ્ય ધારણ કરીને બાણરૂપી જળ-ની વૃદ્ધિ કરી તમારા થોડાઓને આગળ વધતા અટકાવી રહ્યો.^{૨૪}

હિત શ્રીમદ્માહારતમાં દ્રોણપર્વાતમંત અભિમન્યુવધપર્વમાં
, 'બૃહદ્વજને વધ' નામનો અધ્યાય ૪૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૮મો

છ જાણાએ મળીને અભિમન્યુને રથ વિનાનો કયો

॥ હંચય ઉવાચ ॥

સ કર્ણ કર્ણિના કર્ણે પુનર્વિવ્યાધ કાલ્ગુનિઃ ।
શરૈઃ પંચાશતા ચૈનમવિષ્પત્ કોપયન્ મૃશમ્ ॥ ૧ ॥
સંજય બોલ્યો : કૃતીથી અર્જુનના પુત્રે કણિ નામના એક બાણથી કણના કાનને વીંધી નાખ્યો તથા તેને અત્યંત ક્રોધાગ્રસ્ત કરવા બીજાં પચાસ બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^૧ ત્યારે હે ભારત ! કણે પણ તેને સામેથી પચાસ બાણો માર્યાં. તેથી બાણોથી ભરાઈ ગયેલા શરીર-વાળો તે અભિમન્યુ ઘણો શોભાયમાન લાગતો હતો.^૨ ત્યાં અભિમન્યુએ કણને પણ લોહીની ધારા વહેતો કરી મૂક્યો. ત્યારે કણે પણ બાણોથી ઢંકાઈ ને લોહી નિગળતો થતાં ઘણો શોભી રહ્યો.

આમ તે બન્ને મહારાજાઓ બાણોથી વિચિત્ર અંગવાળા થઈ ગયા હતા અને શરીરે લોહીથી ખરડાયેલા હતા, તેથી તેઓ પ્રુષ્ણોથી ભરેલા બે ખાખરાનાં વૃક્ષો સરખા શોભતા હતા.^{૩, ૪} પછી અભિમન્યુએ તરફતરફતું યુદ્ધ કરનારા કણના છ શરૂ પ્રાંતોને ઘોડા, સારથિ, દ્વજ અને રથ સહિત હણી નાખ્યા.^૫ વળી તેણે લગારે ગમરાયા વિના બીજા મોટા મોટા ધનુર્ધરાને દશ દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યા. આ ઘણું આશ્ચર્યકારક જણાતું હતું.^૬ ત્યાં તેણે મગધરાજના તરણ પુત્ર અશ્વ-ઠેતુને સીધાં જનારાં છ બાણો મારીને ઘોડા તથા સારથિ સાથે હણી નાખી ધરણી પર ઢોળી પાડ્યો. એટલું જ નહિ, તેણે હાથીના ચિહ્નવાળી ધન-વાળા માતિઠાવત દેશના રાજા ભોજને એક છુરમ બાણથી કાપી નાખીને ગર્જના કરવા માંડી અને બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૭, ૮} એવામાં દુઃશાસનના પુત્રે ચાર બાણો વડે ચાર ઘોડાઓને, એક બાણ વડે સારથિને તથા દશ બાણો વડે અર્જુનના પુત્રને વીંધી નાખ્યા.^૯ તે જોઈ અભિ-મન્યુએ સાત બાણોથી દુઃશાસનના પુત્રને વીંધી નાખ્યો અને કોપથી લાલચોળ નેત્ર કરી મોટે સાદે તેને આ વાણ્ય કહ્યું.^{૧૦} 'એ દુઃશાસન-ના પુત્ર ! તારો પિતા તો કાયર પુરુષની પેઠે રણસંગ્રામ છોડીને નાસી ગયો છે, સારી વાત છે કે તું વળી યુદ્ધ કરી જાણે છે ! પરંતુ તું આજે જીવતો છૂટવાનો જ નથી.'^{૧૧} એ પ્રમાણે વચન કહીને તેણે સરાણ પર ધસી સાફ કરેલું નારાય બાણ તેના તરફ ફેંક્યું; પણ અશ્વત્થામા-એ ત્રણ બાણો મૂકીને તેને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યું.^{૧૨} ત્યારે અભિમન્યુએ તેના દ્વજને કાપી નાખ્યો અને શલ્યરાજને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. એટલે હે રાજન ! શલ્યે પણ ગભ-રાયા વિના ગીધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં નવ બાણોનો

તેના દૃઢ્યમાં પ્રહાર કર્યો, તે ઘણું નવાઈ જતું લાગતું હતું. એટલે અર્જુનના પુત્રે તેની ધજને ઉડાડી નાખી અને તેના બન્ને પૃથ્વક્ષકોને તથા તેના સારથિને મારી નાખ્યા.^{૧૩, ૧૪} વળી તેણે તેને પણ લોખંડી છ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, એટલે તે એકદમ બીજ રથ પર ચઢી ગયો. પછી અભિમન્યુએ શવંજય, ચંદ્રકેતુ, મેઘવેગ, સુવચ્સ અને સૂર્યલાસ નામના પાંચ રાજાઓને મારી નાખીને શકુનિને વીંધી નાખ્યો. શકુનિએ પણ તેને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને કુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૧૫, ૧૬} 'આપણે બધા સાથે મળીને હવે આને મારી નાખીએ; કારણ કે આ તો આપણામાંના એકેકને વીણી વીણીને મારી નાખે છે.' તેવામાં સૂર્યપુત્ર કહેું પણ દ્રોણને પૂછ્યું કે, 'આ અભિમન્યુ પહેલે સપાટે જ સારા સારા સધળા યોદ્ધાઓને મારી નાખે છે, માટે અમને એના નાશનો ઉપાય કહો.' ત્યારે મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્યે તેમને કહ્યું:^{૧૭, ૧૮} 'આ કુમાર સર્વ દિશામાં ધૂમી રહેો છે, તોપણ તેને મારવાનો લગીરે અવકાશ તમારા જેવામાં આવે છે.^{૧૯} પુરોમાં સિંહ સરખા આ પાંડુવંશના કુમારની ઝડપ તો તમે જુઓ! એના રથના માર્ગમાં કેવળ ધનુષ્યતું મંડળ જ દેખાય છે.^{૨૦} તે ઝટપટ બાણો સાંધે છે અને ઝટપટ તે પાછો છોડે છે. તે બાણોથી મારા પ્રાણોને પણ પીડે છે અને મને પોતાને પણ મૂંઝવે છે.^{૨૧} તોપણ શત્રુવીરોને સંહારનારા તે સુલદ્રાનંદન મને અતિ હર્ષ ઉપજાવે છે. રણમાં ધૂમી રહેલો આ કુમાર મને અત્યંત પ્રસન્ન કરે છે.^{૨૨} કોપાયમાન થયેલા સર્વ મહારથીઓ એને મારવાનો લાગ જોઈ શકતા નથી. સર્વ દિશાઓમાં બાણો છોડી રહેલા ચાલાક હાયવાળા આ કુમારમાં અને માંડીન-ધનુધોરી અર્જુનમાં મને કોઈ જાતનું ઓછા-

વત્તાપણું દેખાતું જ નથી.' એ પછી અભિમન્યુના બાણપ્રહારથી ખખડી ગયેલા કહેું દ્રોણને ફરીથી કહ્યું: 'મારા સરખાએ રણમાં જીતા રહેવું જ જોઈએ, એ કારણથી અભિમન્યુનાં બાણોથી પીડાઈને પણ હું અહીં જિતો રહ્યો છું. આ તેજસ્વી કુમારનાં બાણો પરમ દારણ છે, અગ્નિ સરખાં ચળકતાં છે અને અતિ ધોર છે. આ બાણો તો આજે મારા દૃઢ્યને ચીરી નાખે છે.' ત્યારે આચાર્ય મંદ હાસ્ય કરી કહેુંને ધીમે રહીને બોલ્યા કે,^{૨૩-૨૬} 'આતું કવચ તો તોડ્યું તૂટે તેમ નથી. વળી એ પોતે યુવાન અને પરાક્રમી છે. આના પિતાને મેં કવચ ધારણ કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેને શત્રુઓના નગરને જીતનારા આ અભિમન્યુ અવશ્ય સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે. પણ જે બાણો બરાબર સાંધીને મૂકવામાં આવે, તો કદાચ તે વડે એતું ધનુષ્ય, દોરી, રથની રાશ, ઘોડા, બન્ને પૃથ્વક્ષક અને સારથિ એ બધું કાપી શકાય તેમ છે. માટે હે મહાધનુર્ધર રાધાપુત્ર! તારામાં જે શક્તિ હોય તો તું એ કામ કર.^{૨૭-૨૮} એ કામ કર્યા પછી એને રણમાંથી વિમુખ કર અને એને પાછળથી પ્રહાર કર. બાધી તો ન્યાં સુધી એના હાથમાં ધનુષ્ય છે, ત્યાં સુધી દેવો કે દાનવો પણ એને જીતી શકે તેમ નથી.^{૩૦} આથી જો તારી ઇચ્છા હોય, તો તું એને રથ અને ધનુષ્ય વિનાનો કરી નાખ.' આચાર્યનું એ વચન સાંભળી સૂર્યપુત્ર કહેું ઝટપટ બાણો છોડ્યાં અને ચાલાક હાથે બાણો ફેંચી રહેલા તે અભિમન્યુના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું. તે વખતે ભોજ તેના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને કૃપાચાર્યે તેના બન્ને પૃથ્વક્ષકોને તથા સારથિને મારી નાખ્યા.^{૩૧, ૩૨} બાદીના બીજા યોદ્ધાઓ કપાયેલા ધનુષ્યવાળા એ અભિમન્યુ પર બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. એ રીતે નિર્દય દૃઢ્યના છ મહા-

રથીઓએ એકઠા મળીને એ એકલ બાળક અભિ-
મન્યુને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો અને તે સમય
ઉતાવળ કરવાનો છે, એમ સમજીને તેઓ સત્વર
બાણોનો વરસાદ વરસાવી તેને છાઈ દેવા લાગ્યા.
પોતાનું ધનુષ કપાઈ ગયું હતું અને રથ પણ
વ્યર્થ થઈ પડ્યો હતો, છતાં શ્રીમાન અભિમન્યુ
પોતાના વીરધર્મનું પાલન કરીને અને હાથમાં
ઢાલ-તલવાર લઈને આકાશમાં ફૂલો. ત્યાં તે
પોતાની લયુતા તથા બળપૂર્વક સર્વતોભદ્ર આદિ
મંડળથી ગરુડની પેઠે અહરનો અહર જ અત્યંત
ધૂમવા લાગ્યો. 'આ તલવાર લઈને મારા ઉપર
જ પડે છે,' આમ ધારી જાયે ઝેઈ રહેલા તથા
યુદ્ધમાં બરાબર લાગ તાથી રહેલા યોદ્ધાઓ ત્યાં
તે મહાધનુષેર અભિમન્યુને વીંધવા લાગ્યા.
એવામાં શત્રુઓને જીતનારા મહાતેજસ્વી દ્રોણ-
ચાચે ધણી ઝડપથી એક ક્ષુર પ્રબાલ મૂકી અભિ-
મન્યુની મુઠ્ઠીમાં રહેલી મણિમય મૂઠવાળી તલ-
વારને ઠાપી નાખી અને ઠણેં તીક્ષ્ણ બાણો
મૂકીને તેની ઉત્તમ ઢાલને તોડી પાડી.^{૩૩-૩૮} એ
રીતે તલવાર અને ઢાલ વિનાનો થયેલો તથા
બાણોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો તે અભિમન્યુ આકાશ-
માંથી પુનઃ પૃથ્વી પર આવી જીતો રહ્યો અને
હાથમાં ચક્ર ધોયું કરી કોંઈપૂર્વક દ્રોણ સામે
ઢોડ્યો.^{૩૯} ચક્રની ક્રાંતિના રજકણોએ કરીને
ઉન્નવળ અંગનાળો એ અભિમન્યુ તે સમયે
હાથમાં ઉન્નવળ ચક્ર ધારણ કરી અત્યંત શોભતો
હતો. ત્યારે રણમાં તે રૌદ્ર જણાતો હતો અને
જણે તેણે એક ક્ષણવાર સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણનું અનુ-
કરણ કર્યું હતું.^{૪૦} મોટા મોટા રાજાઓના
મધ્યમાં રહેલો તે અમાપ બળવાળો સમર્થ અભિ-
મન્યુ રણમાં ધણો જ શોભતો હતો. તેનાં વસ્ત્રો
ઝરતા લોહીથી તદ્દન એકરંગનાં થઈ ગયાં હતાં.
ચક્રવેલી શ્રમરથી તે આકુળ થયેલો જણાતો હતો

અને તે મોટા મોટા સિંહનાદો કરી રહ્યો હતો.^{૪૧}

इति श्रीमदाभारतमां द्रोणपर्वतर्जत अभिमान्युवधपर्वमां
'अभिमान्युने रथ विनानो कर्यो' नामने
अध्याय ४८ मो सभास

અધ્યાય ૪૯ મો

અભિમન્યુનો નાશ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

विष्णोः स्वसुनंदकरः स विष्ण्वामुघमूषणः ।

रराजातिरथः संख्ये जनार्दन इवापरः ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યોઃ શ્રીકૃષ્ણની બહેનનો પુત્ર અને
શ્રીકૃષ્ણના ચક્રાયુધથી શોભતો એ અતિરથી અભિ-
મન્યુ રણમાં જણે બીજે શ્રીકૃષ્ણ હોય તેવો
શોભતો હતો.^૧ વાયુએ ઉડાડેલા વાળના છેડાવાળા
અને ઉગામેલા ઉત્તમ આયુધવાળા અભિમન્યુનું
દેવોને પણ જોવાને અશક્ય એવું એ શરીર
ઝેઈને રાજાઓ અત્યંત લયલીત થઈ ગયા અને
તેમણે તે ચક્રના અનેક ટુકડા કરી નાખ્યા.
આમ પોતાનું ચક્ર પણ કપાઈ ગયું, ત્યારે
અભિમન્યુએ હાથમાં મહાન ગદા ઉઠાવી. શત્રુ-
ઓએ અભિમન્યુને ધનુષ્ય, રથ, તલવાર અને
ચક્ર વિનાનો કરી નાખ્યો હતો; છતાં હાથમાં
ગદા લઈને તેણે અશ્વત્થામા પર ધા કર્યો. વળ
સમાન બળબળતી ગદાને પોતાની સામે ઉગામેલી
ઝેઈને પુરુષએષ્ઠ અશ્વત્થામા રથની બેઠક પરથી
ચણ પગલાં દૂર ખસી ગયો. સુભદ્રાનંદને તે
ગદાના પ્રહારથી અશ્વત્થામાના ધોડાઓનો, એ
પૃથ્વક્ષકાનો તથા સારથિનો નાશ કરી નાખ્યો.
તે સમયે બાણોથી ભરાઈ ગયેલો એ અભિમન્યુ
શાહુકી બેવો દેખાતો હતો. તે પછી તેણે સુબલ-
ના પુત્ર કાલિક્રયના ચૂરા કરી નાખ્યા તથા એના
અનુયાયી એવા સિત્તોતેર ગાંધાર યોદ્ધાઓને પણ
મારી નાખ્યા.^{૨-૭} વળી તેણે દશ વસાતીય
યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો તથા ઠકચોના

સાત રથીઓનો અને દશ હાથીઓનો પણ ઘણુ કાઠી નાખ્યો.^૮ ત્યાં હે રાજા । તેણે દુઃશાસનના પુત્રના રથના તેના ઘોડાઓ સાથે જુકા કરી નાખ્યા, એટલે તે દુઃશાસનપુત્ર એકદમ ક્રોધાવમાન થયો અને હાથમાં ગદા જાંચી કરી અભિમન્યુ સામે ધસ્યો અને 'ભો રહેજ, ભો રહેજ' એમ કહેવા લાગ્યો. પછી તે બન્ને વીર પિત્રાર્થ ભાઈઓ એકબીજાને નાશ કરવાની ઇચ્છાથી હાથમાં ગદા જાંચી કરી, પૂર્વે જમ શંકર અને અંધકાસુર પ્રહાર કરતા હતા, તેમ પ્રહાર કરવા લાગ્યા. પછી ગદાના અગ્રમાગથી એકબીજાને પ્રહાર કરીને શત્રુઓને તપાવનારા તે બન્ને જણા ઇંદ્રની ધજની પેઠે રણના મધ્યમાં પડી ગયા. કૌરવની કીર્તિને વનારનારો દુઃશાસનનો પુત્ર પ્રથમ જાણ્યો અને તેણે દુરત જ ભાષા થતા અભિમન્યુના મસ્તક પર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. આમ ગદાના મહાન પ્રહારથી તથા યુદ્ધના અત્યંત પરિશ્રમથી બેભાન થયેલો શત્રુસંહારક સુભદ્રાપુત્ર મૂર્છિત થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. એ પ્રમાણે હે રાજા । ધણુએ ભેગા થઈને એકલા અભિમન્યુને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો.^{૯-૧૪} કમલિનીને ખૂંદી નાખનાર વનના હાથીને જમ પારધીઓ મારી નાખે, તેમ કૌરવસેનાને શૈભ પમાડનાર વીર અભિમન્યુને પારધી જવા એ કૌરવયોદ્ધાઓએ મારી નાખ્યો અને તેથી જ તે રણમાં ધણુ શોભતો હતો.^{૧૫} હવે શિશિરજ્વલુના અંતમાં વનને બાળી મૂકીને શાંત થયેલા અશ્વિની પેઠે રણમાં પડેલા તે અભિમન્યુની ચારે બાજુ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ વીંટાઈ વળ્યા.^{૧૬} પર્વતનાં શિખરોને તોડી પાડી શાંત પડેલા વાયુ સરખા, ભારતીય સેનાને તપાવી અસ્ત પામેલા સૂર્ય સરખા, સદુએ અસ્ત કરેલા ચંદ્ર સરખા, દુઃકાંપેલા સાગર સરખા, પૂર્ણચંદ્ર સમાન યુષ્મતિના અને કાનઠેરિયાંથી ઢંઢાયેલાં

નેત્રોવાળા તે અભિમન્યુને પૃથ્વી પર પડેલો જોઈ તમારા પક્ષના મહારથીઓ પરમ હર્ષયુક્ત થયા અને સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્ગનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૧૭-૧૮} હે પૃથ્વીપતિ । તે સમયે તમારા યોદ્ધાઓને પરમ હર્ષ થયો હતો, પણ બીજા વીરોનાં નેત્રમાંથી અશ્રુજળ ટપક્યાં હતાં.^{૨૦} હે ધરણીનાથ । આકાશમાંથી ચંદ્રના બિંબની પેઠે પૃથ્વી ઉપર તૂટી પડેલા એ વીર અભિમન્યુને રણમાં પડેલો જોઈને અંતરિક્ષમાં રહેલાં દેવી પ્રાણીઓ જાંચેથી નિંદાસ્પૃક શબ્દો કહેવા લાગ્યાં કે,^{૨૧} 'દ્રોણ, કર્ણ આદિ કૌરવોના છ મહારથીઓને હાથે માર્યો જઈ આ એકલવીર અભિમન્યુ આ સમયે રણમાં સૂતો છે. આને અમે ધર્મ તરીકે માનતા નથી.'^{૨૨} એ વીર મરણ પામી પડ્યો હતો; છતાં પણ નક્ષત્રગણોની માળાવાળું આકાશ જમ પૂર્ણ ચંદ્રથી શોભે, તેમ તે રણભૂમિ તેનાથી ધણી શોભી રહી હતી.^{૨૩} એ વેળા રણ-ભૂમિ સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં બાણોથી ભરપૂર હતી અને સર્વ સ્થળે લોહીલોહાણુ દીસતી હતી. દુંડળ સહિત શોભતાં શરાઓનાં મસ્તકોથી, વિવિધ બાણોથી, પત્રાકાઓથી, આમરોથી, હાથીની જૂથોથી, કાટીતૂટી ગયેલાં કિમતી વસ્ત્રોથી, ઝગહગતી કાંતિવાળા હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોના અલંકારોથી, કાંચળી વિનાના સર્પો જેવી પાણી દાર તથા અતિ તીવ્ર ધારવાળી તલવારોથી અને છિન્નગિન્ન થયેલાં અનેક પ્રકારનાં ધનુષ્યોથી, શક્તિ, મણિ, પ્રાસ, કંપન આદિ અનેક વસ્તુનાં જુદાં જુદાં આયુધોથી તે રણભૂમિ ત્યારે છતાર્થ મઈ હતી.^{૨૪-૨૭} સુમદ્રાનંદને ઢાળી નાખેલા, ક્રોધ સ્થળે મરણ પામેલા, ક્રોધ સ્થળે ચાસેગઈ રાસ લેતા અને ક્રોધ સ્થળે લોહીલોહાણુ મઈ પડેલા સવારો સાથેના યોદ્ધાઓથી તે ભૂમિ વિપમદેખાતી હતી.^{૨૮} વળી તેણે પર્વતોની પેઠે તોડી પાડેલા

અને બાણાથી કાપી નાખેલા અંકુશ, મહાવત, આયુધ અને ધનવાળા હાથીઓથી, જ્યાં ત્યાં પડેલા ઘોડા વિનાના થયેલા સારથિઓ તથા યોદ્ધાઓથી, હાથીઓનો સંહાર કરનારા અને લોભ પામેલા મોટા ધરાઓ સરખા ઉત્તમ રથીયોદ્ધાઓથી, અનેક જાતનાં આયુધો તથા અલંકારવાળા માર્યા ગયેલા પાળાઓના ઢગોથી તે રણભૂમિ બીઠણોને ત્રાસ ઉપજાવનારી તથા ધોર સ્વરૂપવાળી થઈ ગઈ હતી. ચંદ્ર અને સૂર્ય સમાન પ્રભાવવાળા તે અભિમન્યુને પૃથ્વી પર પડેલા જોઈ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓને પરમ પ્રીતિ થતી હતી અને પાંડવયોદ્ધાઓને પરમ વ્યથા થતી હતી. ^{૨૯-૩૨}

આમ હે રાજન્! યુવાવસ્થાને નહિ પામેલા એ બાળક અભિમન્યુ જ્યારે મરાયો, ત્યારે સર્વ સેના ધર્મરાજના દેખતાં જ નાસભાગ કરવા લાગી. ^{૩૩} આ પ્રમાણે સુભદ્રાપુત્રના પડવાથી પોતાના સૈન્યને નાસભાગ કરતું જોઈને યુધિષ્ઠિર-રાજ સૈનિકોને આ વચન કહેવા લાગ્યા: ^{૩૪} 'હે વીરો! આ શૂરો અભિમન્યુ તો સ્વર્ગમાં ગયો છે. તેણે પ્રાણ ખોયા છે, પણ તે રણમાંથી પાછો હજ્યો નથી. માટે તમે પણ ઊભા રહો, નાસો નહિ, કરો મા. આપણે રણમાં શત્રુઓને જીતીશું.' એમ કહીને મહાતેજસ્વી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના કુંખી સૈનિકોનું કુખ દૂર કહ્યું. ^{૩૫, ૩૬} અર્જુનના પુત્રે યુદ્ધમાં સપ્ત સમાન આકારવાળા પોતાના શત્રુ રાજપુત્રોનો પ્રથમ સંહાર કર્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન સમાન યુગ્ધવાળા તેણે કુલ દશહજાર સૈનિકોનો તથા મહારથી કોસલરાજનો નારા કરીને સ્વર્ગલોકમાં પ્રયાણ કર્યું હતું. ^{૩૭, ૩૮}

અરે! હજારો રથો, ઘોડાઓ, પાળાઓ અને હાથીઓનો સંહાર કરીને પણ તે સંગ્રામથી રક્ત થયો ન હતો. પુણ્યકર્મને કરનારો તે અભિમન્યુ શોક કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે તે પોતાના

પુણ્યથી જિતાયેલા પુણ્યશાળીઓના અવિનાશી એના દિવ્ય લોકમાં સિધાવ્યો છે. ^{૩૯}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત અભિમન્યુધર્મમાં
'અભિમન્યુનો નારા' નામનો અધ્યાય ૪૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૦ મો

રણભૂમિનો દેખાવ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

વપં તુ પ્રવરં હત્વા તેષાં તૈઃ શરપીઢિતાઃ ।

નિવેશ્યામ્યુપાવામઃ સાવાહિ રુષિરોક્ષિતાઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજ ! શત્રુઓના ઉત્તમ પુરુષ એ અભિમન્યુનો નારા કરી અમે બાણથી પીડાઈને લોહીથી રેખાગ્રેમ થઈ ગયા અને સાયં-કાળ થતાં આરામ લેવા માટે છાવણી તરફ જવા લાગ્યા. ^૧ તે સમયે હે મહારાજ ! જતાં જતાં અમે જોયું કે, શત્રુઓ ઘણા ઉદાસ થઈ ગયા છે, બેભાન થઈ ગયા છે અને ધીમે ધીમે રણભૂમિમાંથી છાવણી તરફ ગમન કરે છે. ^૨ તેવામાં લાલ કમળના સુકુટ સરખા સૂર્યનારાયણ અસ્તાયણ પર્વત પાસે જઈને નીચા નમી ગયા છે અને શિયાળના શબ્દથી અશુભ જણાતો અદ્ભુત સાયંકાળ થઈ ગયો છે. ^૩ ત્યારે સારી સારી તલવારો, શક્તિ, ઋદ્ધિ, કવચો, ઢાલો અને તરેહતરેહના અલંકારોની પ્રભાઓને હરણ કરતા સૂર્યદેવ બાણે આકાશ અને પૃથ્વીને એક જ સ્વરૂપમાં લાવતા હોય, તેમ પોતાના પ્રિયમૂર્તિ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે. ^૪ વજ્રથી પાડી નાખેલાં મોટાં વાદળો અથવા પર્વતોનાં શિખરો સમાન દેખાતા અનેક હાથીઓ, ધન, અંકુશ, કવચ અને મહાવતો સાથે પૃથ્વી પર પડ્યા છે અને તેથી વ્યાપ્ત થયેલી એ રણભૂમિ અગમ્ય સ્વરૂપવાળી થઈ ગઈ છે. ત્યાં હે નરપતિ ! માર્યા ગયેલા ધણીઓવાળા, ભાંગીને છુટ્ટો થયેલા પાદ-રક્ક અને ઉપકરણોવાળા, નારા પામેલા ઘોડા તથા સારથિવાળા અને ધ્વજ-પતાકા વિનાના

થયેલા મોટા મોટા રથો, દેરદેર ચૂર્ણ થઈને પડ્યા હતા અને તેથી એ રણભૂમિ બધું શત્રુઓએ ઉન્મઝ કરેલાં નગરોવાળી હોય તેમ લાગતી હતી.^{૧૧૬} વળી ત્યાં તૂટીને છિન્નભિન્ન થયેલાં આબુ-પણોવાળા, બહાર નીકળી પડેલી જીભ, દાંત, આંતરડાં અને નેત્રોવાળા અનેક ઘોડાઓ પોતાના સવારો સહિત મરણ પામીને પડ્યા હતા અને ઠેકઠેકાણે રથોના ઢોળ પણ દેખાતા હતા. આથી પૃથ્વીનું સ્વરૂપ વિપરીત અને ઘોર દેખાતું હતું. અનેક પુરુષોનાં કવચો, અલંકારો અને વસ્ત્રો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં તેમ જ તેમનાં હથિયારો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને અનુચરોનો નાશ થયો હતો. એ પુરુષો મહામૂલી શય્યાના પાયરણને યોગ્ય હતા, છતાં તે સમયે તેઓ અનાથ-ની પેઠે પૃથ્વી પર મરણ પામી સૂતા હતા.^{૧૧૮} એ વખતે કૂતરાં, શિયાળવાં, કાગડા, બગલા, ગરુડ, વરુઓ, વાઘો, લોહીનું પાન કરનારાં પક્ષીઓ, રાક્ષસો અને અતિ દારણ પિશાચીનાં ટાળેટાળાં ઘણાં હર્ષિત થઈ થઈને રણમાં ધસી આવતાં હતાં. તેઓ આવતવિંત જ અનેક શયોની આમડી તોડીતોડીને લોહી અને વસાતું પાન કરવા લાગ્યાં હતાં તથા ચરખી અને માંસતું બક્ષણ કરવા લાગ્યાં હતાં. વળી તેઓ શયોની સામસામે ખેંચાખેંચ કરતાં હતાં, તેમના હૃદયમાં રહેલી ચરખીને બહાર કાઢી ખાઈ જતાં હતાં અને આનંદને ક્ષીપે ખડખડાટ હસતાં તથા ગાતાં હતાં.^{૧૨૦} તે સમયે મહાન યોદ્ધાઓએ રણભૂમિ પર ભયંકર અને ક્રોધાવી ન હોવાય તેવી ઘોર વૈતરણી નદી ચાલુ કરી દીધી હતી. તે નદી શરીરોના સમૂહને ખેંચતી હતી, લોહીરૂપ જળવાળી હતી, રથોરૂપ ત્રાપાવાળી હતી, હાથીઓરૂપ મોટા પર્વતોની બીડાવાળી હતી, મનુષ્યોનાં મસ્તકોરૂપ પથ્થરવાળી હતી, માંસરૂપ પ્રાણવાળી હતી અને

ભાંગી-તૂટી ગયેલાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોરૂપ માળા-વાળી હતી. વળી તે નદી રણના આંગણમાં જ વહેતી હતી તથા જીવતાં અને મરેલાં બન્નેને ખેંચી જતી હતી. આથી તે સર્વને અત્યંત ભયકારક દેખાતી હતી.^{૧૨૧, ૧૨૨} તે નદીમાં દુષ્ટ દષ્ટિવાળાં પિશાચીનાં ટાળાં લોહીનું પાન કરતાં હતાં તથા માંસતું બક્ષણ કરતાં હતાં. વળી અતિ-શય આનંદમાં આવી બેઠે ને તેઓ ભયંકર ક્રિક્રિ-ચારીઓ કરતાં હતાં. ત્યાં પ્રાણીઓનો ક્ષય કરનારાં કૂતરાં, શિયાળવાં અને બીજાં માંસાહારી પક્ષીઓ એ નદીની સમીપમાં આવીને માંસતું બક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં.^{૧૨૩} એ પ્રમાણે ઉચ્ચ દેખાવવાળા તથા યમરાજની રાજધાનીને વધારનારા અને નાચી રહેલાં ધડોથી જભરાયેલા એ સમરાંગણને ભેટાં ભેટાં મનુષ્યો સાયંકાળે ધીમે ધીમે છાવણી તરફ વળ્યા.^{૧૨૪} તે સમયે એ ઇંદ્ર સરખો મહાબળવાન અભિમન્યુ તે રણમાં સૂતો હતો. તેના મહામૂલ્ય-વાન અલંકારો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા. તે બધું સહોગૃહની વેદિકામાં રહેલો હૃદયપદાર્થ વિનાનો અગ્નિ હોય તેમ મનુષ્યો તેને ભેઈ રહ્યા હતા.^{૧૨૫} હિત શ્રીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રીમંથ અભિમન્યુવધપર્વમાં 'ત્રીમંથ દિવસની યુદ્ધભૂમિ' વર્ણન નામનો અધ્યાય ૫૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૧ મો

યુધિષ્ઠિરનો વિલાપ

॥ હંત્રય ઉત્તમ ॥

હતે તસ્મિન્ મહાવીર્યે સૌમદ્રે રયયુષે ।

વિમુક્તરથસન્નાદાઃ સર્વે નિવિષ્ઠકર્મુકાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય મોહ્યો : મદાન વીર્યવાળો અને રમી-યોદ્ધાઓની દુઃક્રીડાઓના નાપક તે અભિમન્યુ ન્યારે રણમાં રેળાઈ ગયો, ત્યારે સર્વ યોદ્ધાઓ પોતપોતાના રથમાંથી કાનરી પડી કવચ અને ધનુષ્યોને કોરે મૂકી રાત્ર યુધિષ્ઠિરની આશપાસ વીટળાઈને ગયા. તેઓ બધા તે દિવસના યજ્ઞને

જ વિચાર કરતા હતા અને તેમનાં મન પણ અભિમન્યુમાં જ લાગેલાં હતાં.^{૧૨} પોતાનો વીર ભત્રીજે મહારથી અભિમન્યુ મરણ પામ્યો, તેથી યુધિષ્ઠિરના અત્યંત દુઃખી થઈ ગયા અને વિલાપ કરવા લાગ્યા.^{૧૩} 'અરે, હાય ! કેસરીસિંહ જન્મ ગાયોના ટોળામાં પેસે, તેમ મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી એ અભિમન્યુ દ્રોણાચાર્યના કુલેંદ્ર બૃહ- ને તોડી નાખીને શત્રુઓના સૈન્યમાં પેઠો હતો.^{૧૪} તેની સામે યુદ્ધ કરવા આવેલા મોટા મોટા રણ અશ્વકુશળ અને યુદ્ધકુર્મંદ ધનુર્ધરો પણ પરાજય પામીને પાછા હટ્યા હતા.^{૧૫} એ કુમારે આપણા કંઠા શત્રુ દુઃશાસનને પણ સંગ્રામમાં સામે આવતાં જ બાણો વડે મૂર્ચ્છિત કરી નાખી નસાડી મૂક્યો હતો.^{૧૬} અરે હાય ! તે જ વીર અભિમન્યુ દ્રોણના સૈન્યરૂપ દુસ્તર મહાસાગરને તરી જઈ ને આખરે દુઃશાસનના પુત્ર આગળ આવી યમરાજને ઘેર પહોંચી ગયો.^{૧૭} હાય ! તેનું મરણ થયું છે અને હવે હું કુતાપુત્ર અર્જુનને કેમ કરીને ઓઈ શકીશ ! અથવા પોતાના પ્રિય પુત્રને નહિ બેતી તે મહા- ભાગ્યવતી સુભદ્રાને હું કેમ મળી શકીશ !^{૧૮} અહા ! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને આપણે અભિમન્યુનું આત્મ અર્થે વિનાતું કલેશકારક અને અયુક્ત સ્વરૂપવાળું મરણ કેમ કરી કહી શકીશું !^{૧૯} અરે ! પ્રિય ઇચ્છનારા અને જય ઇચ્છનારા મેં જ સદૈવ સુભદ્રા, કેશવ અને અર્જુનનું આ અપ્રિય કબૂં છે !^{૨૦} અથવા ખરું છે કે, લોભી માણસ દોષોને સમજતો જ નથી. તે તો લોભ અને મોહને લીધે પ્રવૃત્તિ કર્યો જ કરે છે. જન્મ મધ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય વૃક્ષ આદિ સ્થળ પરથી પોતાના પડવાને બેતો જ નથી, તેમ મેં પણ રાન્ય મેળવવાની લાલસાથી મારા આ પતનને બેયું જ નહિ.^{૨૧} અરે ! જને સારાં સારાં ભોજન માં, યાનોમાં, શયનોમાં તથા ભૂષણમાં આગળ

કરવો બેઈએ, તે જ બાળક અભિમન્યુને આપણે યુદ્ધમાં આગળ ધર્યો.^{૨૨} તેના જેવો તરણ બાળક તો યુદ્ધરીતિમાં તદ્દન અકુશળ હોય. આવા ત્રિધમ સંકટભરેલાં દ્રોણનાં સૈન્યમાં તે સારા ઘોડાની પેઠે ક્ષેમકુશળ ક્યાંથી જ રહે !^{૨૩} હવે એ આપણે બધા એની પાછળ મરણ પામી આ રણભૂમિ પર શયન નહિ કરીએ, તો આપણે અવશ્ય ઢાપથી પ્રદીપ્ત થયેલા અર્જુનની કૂર દષ્ટિથી બળી મરીશું. અર્જુન તો લોભરહિત છે, બુદ્ધિમાન છે, લજ્જા- વાન છે, ક્ષમાવાન છે, રૂપવાન છે, બળવાન છે, તેજસ્વી છે, માનદાતા છે, વીર છે, પ્રિય છે અને સત્યપરાક્રમી છે.^{૨૪, ૨૫} દેવતાઓ પણ ઉચ્ચ પરા- ક્રમવાળા એ અર્જુનનાં પરાક્રમોનાં વખાણ કર્યો કરે છે. વળી તે પરાક્રમીએ નિવાતકવચ અને કાલ- ક્રય નામના અસુરોનો સંહાર કર્યો છે.^{૨૬} હિર- રુચપુરમાં પૌલોમ ભતના જે ઇંદ્રના શત્રુઓ વસતા હતા, તેમનો એણે પલકારામાત્રમાં તેમની દુકંડી- ઓ સહિત નાશ કર્યો છે. શત્રુઓ પણ એ અભ- યની ઇચ્છા રાખે, તો તે તેમને અભય આપનારો છે. અરે ! અમે આવા સમર્થ અર્જુનના બળ- વાન પુત્રનું રક્ષણ કરી શક્યા નથી.^{૨૭, ૨૮} અરે ! ધૃતરાષ્ટ્રના મહાબળવાન પુત્રો પર તો હવે મોટા- માં મોટો ભય આવી પડ્યો છે. પુત્રના વધથી ઢાપાયમાન થયેલો અર્જુન હવે જરૂર કૌરવોને ભરમ કરી નાખશે.^{૨૯} ક્ષુદ્ર સહાયવાળો તથા પોતાના જ પક્ષનો ક્ષય કરનારો પેલો ક્ષુદ્ર કુર્યો- ધન, અવશ્ય એ (કૌરવોનો નાશ) બેઈને શોધ કરતો કરતો જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^{૩૦} હાય ! અતુલ વીર્ય અને પુરુષાર્થવાળા આ અર્જુન- પુત્રને રણમાં માર્યો ગયેલો બેઈને મને વિજય મેળવવો પ્રીતિકર નથી, રાન્યની રચિ નથી, અમરતા પર પણ પ્રીતિ નથી અને દેવોની સાથે જ એક સ્થળે રહેવાનું પણ મને રચતું નથી.^{૩૧}

થયેલા મોટા મોટા રથો, દેરદેર ચૂર્ણ થઈ ને પડ્યા હતા અને તેથી એ રણભૂમિ બંધે શત્રુઓએ ઉન્નત કરેલાં નગરોવાળી હોય તેમ લાગતી હતી.^{૧૧} વળી ત્યાં તૂટીને છિન્નભિન્ન થયેલાં આબૂ પહોવાળા, બહાર નીકળી પડેલી જીભ, દાંત, આંતરડાં અને નેત્રોવાળા અનેક ઘોડાઓ પોતાના સવારો સહિત મરણ પામીને પડ્યા હતા અને ઠેકઠેકાણે રથોના ઢોગ પણ દેખાતા હતા. આથી પૃથ્વીનું સ્વરૂપ વિપરીત અને ઘોર દેખાતું હતું. અનેક પુરોનાં કવચો, અલંકારો અને વસ્ત્રો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં તેમ જ તેમનાં હથિયારો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને અનુચરોના નાશ થયો હતો. એ પુરુષો મહામૂલી શય્યાના પાથરણને યોગ્ય હતા, છતાં તે સમયે તેઓ અનાથની પેઠે પૃથ્વી પર મરણ પામી સૂતા હતા.^{૧૨} એ વખતે દૂતરાં, શિયાળવાં, કાગડા, બગલા, ગરુડ, વરુઓ, વાઘો, લોહીનું પાન કરનારાં પક્ષીઓ, રાક્ષસો અને અતિ દારણ્ય પિશાચોનાં ટાળેટાળાં ઘણાં હરિત થઈ થઈ ને રણમાં ધસી આવતાં હતાં. તેઓ આવતવિંતજ અનેક શયોની આમડી તોડીતોડીને લોહી અને વસાનું પાન કરવા લાગ્યાં હતાં તથા ચરખી અને માંસનું બક્ષણ કરવા લાગ્યાં હતાં. વળી તેઓ શયોની સામસામે ખેંચાખેંચ કરતાં હતાં, તેમના હૃદયમાં રહેલી ચરખીને બહાર કાઢી ખાઈ જતાં હતાં અને આનંદને લીધે ખડખડાટ હસતાં તથા ગાતાં હતાં.^{૧૩} તે સમયે મહાન યોદ્ધાઓએ રણભૂમિ પર ભયંકર અને જિતારી ન ઉતરાય તેવી ઘોર વૈતરણી નદી ચાલુ કરી દીધી હતી. તે નદી ચારીશના સમૂહને ખેંચતી હતી, લોહીરૂપ જળવાળી હતી, રથોરૂપ ત્રાપાવાળી હતી, હાથીઓરૂપ મોટા પર્વતોની બીડવાળી હતી, મનુષ્યોનાં મસ્તકોરૂપ પર્યવરાળી હતી, માંસરૂપ કાલ્પવાળી હતી અને

ભાંગી-તૂટી ગયેલાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોરૂપ માળાવાળી હતી. વળી તે નદી રણના આંગણમાં જ વહેતી હતી તથા જીવતાં અને મરેલાં બન્નેને ખેંચી જતી હતી. આથી તે સર્વને અત્યંત ભયકારક દેખાતી હતી.^{૧૪, ૧૫} તે નદીમાં દુષ્ટ દષ્ટિવાળાં પિશાચોનાં ટાળાં લોહીનું પાન કરતાં હતાં તથા માંસનું બક્ષણ કરતાં હતાં. વળી અતિશય આનંદમાં આવી જઈ ને તેઓ ભયંકર કિકિયારીઓ કરતાં હતાં. ત્યાં પ્રાણીઓના ક્ષય કરનારાં દૂતરાં, શિયાળવાં અને બીજાં માંસાહારી પક્ષીઓ એ નદીની સમીપમાં આવીને માંસનું બક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં.^{૧૬} એ પ્રમાણે ઉચ્ચ દેખાવવાળા તથા ચમરાજની રાજધાનીને વધારનારા અને નાચી રહેલાં ધડોથી જીભરાયેલા એ સમરાંગણને જોતાં જોતાં મનુષ્યો સાયંકાળે ધીમે ધીમે છાવણી તરફ વળ્યા.^{૧૭} તે સમયે એ ઇંદ્ર સરખો મહાબળવાન અભિમન્યુ તે રણમાં સૂતો હતો. તેના મહામૃદ્યવાન અલંકારો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા. તે બંધે સદોગૃહની વેદિકામાં રહેલો હૃદયપદ્મથ વિનાનો અગ્નિ હોય તેમ મનુષ્યો તેને જોઈ રહ્યા હતા.^{૧૮}

હવે શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વનાં તર્જન અભિમન્યુવધપર્વમા 'ત્રીન્ન દિવસની યુદ્ધભૂમિનું વર્ણન' નામનો

અધ્યાય ૫૦ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૧ મો

યુધિષ્ઠિરના વિલાપ

॥ સજય ઉગ્રાચ ॥

હવે તસ્મિન્ મહાવીર્યે સૌમદે રથપૂથપે ।

વિમુક્તયસન્નાદાઃ સર્વે નિશ્ચિન્તમુક્તાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : મહાન વીર્યવાળો અને રથી-યોદ્ધાઓની ટુકડીઓના નાયક તે અભિમન્યુ ન્યારે રણમાં રેળાઈ ગયો, ત્યારે સર્વ યોદ્ધાઓ પોતપોતાના રથમાંથી જિતારી પડી કવચ અને ધનુષ્યોને ઢારે ચૂકી રાજ યુધિષ્ઠિરની આસપાસ વીંટળાઈ ને બેઠા. તેઓ બધા તે દિવસના યુદ્ધને

મૃત્યુ ઉત્પન્ન થયું ક્યાંથી ? તથા તે પ્રબળોનો સંહાર કેમ કરે છે ? હે દેવ સમાન પિતામહ ! આપ આ મને કહો. ^{૧૮}

સંજય બોલ્યો : કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજા જ્યારે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે ભગવાન વ્યાસમુનિએ તેને આશ્વાસનનાં આ વચનો કહ્યાં. ^{૧૯}

વ્યાસ બોલ્યા : હે રાજા ! આ સંબંધમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉદાહરણરૂપે કહેવામાં આવે છે. પૂર્વે નારદે તે અકંપનરાજને કહ્યો હતો. ^{૨૦} હે રાજેન્દ્ર ! મને નિશ્ચય ખાતરી છે કે, તે અકંપનગજ પણ આ લોકમાં જ અતિ અસહ્ય એવા મહાન પુત્રદુઃખને પામ્યો હતો. ^{૨૧} હું તને તે અકંપનરાજનું આધ્યાન કહીશ અને મૃત્યુની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે કહી સંભળાવીશ. તે સાંભળવાથી તું રેનેહબંધનરૂપ આશ્રયવાળા દુઃખથી મુક્ત થઈશ. ^{૨૨} સમગ્ર પાપોના ઢગોનો નાશ કરનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર, શોકનો નાશ કરનાર તથા પુષ્ટિદાયક એવું તે ધન્ય આધ્યાન હું તને કહું છું તે તું સાંભળ. ^{૨૩} વેદાધ્યયનની પેઠે એ આધ્યાન પવિત્ર છે, શત્રુઓના સમૂહોનો નાશ કરનારું છે અને મગ્ધોનું પણ મંગળ છે. ^{૨૪} હે મહારાજ ! આયુષ્યાન પુત્રોની, રાજ્યની તથા લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખનારા મહાન રાજાઓએ તે આધ્યાનને પ્રાતઃકાળમાં નિત્ય સાંભળવું જોઈએ. ^{૨૫} હે તાત ! પૂર્વે સત્યયુગમાં અકંપન નામનો એક રાજા હતો. તે એક વખત લડાઈના મોખરામાં શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયો અને તેમને વશ થઈ પડ્યો. ^{૨૬} તે રાજાને બળમાં નારાયણ સરખો હરિ નામનો પુત્ર હતો. તે શ્રીમાન, અસ્ત્રકુશળ, બુદ્ધિમાન અને યુદ્ધમાં ઈંદ્ર સરખો બળિયો હતો. ^{૨૭} તે પણ યુદ્ધમાં અનેક શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયો. હે યુધિષ્ઠિર ! તે હરિકુમારે યોદ્ધાઓ તથા હાથીઓ પર હજારો બાણો છોડીને દુષ્કર પરા-

ક્રમ કયું હતું; પણ છેવટે તે શત્રુનાશનને શત્રુઓ-એ સેનાના મધ્યમાં મારી નાખ્યો હતો. ^{૨૮, ૨૯}

શોકથી ઘેરાઈ ગયેલા રાજા અકંપને તેની મરણ-ક્રિયા કરી, પણ રાત્રિદિવસ શોક કરતાં તેને પોતાને જરાયે સુખચેત મળ્યું નહિ. ^{૩૦} આમ રાજા અકંપનને પુત્રના દુઃખથી ઘણો શોક થઈ રહ્યો છે, એ વાત જાણીને દેવર્ષિ નારદ એની પાસે આવ્યા. ^{૩૧} મહાભાગ્યશાળી રાજાએ તે દેવર્ષિશ્રેષ્ઠને આવેલા જોઈ તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને તેમને પ્રાસંગિક વાતચીત કરી. ^{૩૨} વળી એ નરપતિએ એ દેવર્ષિને સર્વ વૃત્તાંત યથાર્થ રીતે કહ્યો. તેમાં શત્રુઓએ પોતાનો પરાજય કયો હતો અને પોતાના પ્રિય પુત્રનું મરણ થયું હતું, તે બધું તેણે કહી સંભળાવ્યું. ^{૩૩} મારો પુત્ર મહાન વીર્યવાળો હતો અને ઈંદ્ર તથા વિષ્ણુ સમાન કાંતિવાળો હતો; છતાં શત્રુઓએ એકલા થઈને અને યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને મારા એ બળવાન પુત્રને મારી નાખ્યો છે. ^{૩૪} મારે હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન ! એ મૃત્યુ કાણ છે ? તેનું વીર્ય કેવું છે ? બળ કેવું છે ? અને તેનો પુરુષાર્થ કેવા પ્રકારનો છે ? હે ભગવન ! આ સંબંધમાં હું તત્ત્વપૂર્વક સાંભળવા ઇચ્છું છું. ^{૩૫} તે રાજાનું એ વચન સાંભળીને વર આપનારા સમર્થ ઋષિ નારદે પુત્રશોકનો નાશ કરનારું આ મહાન આધ્યાન તેને કહેવા માંડ્યું. ^{૩૬}

નારદ બોલ્યા : હે મહાબાહુ ! એ આધ્યાન મોટા વિસ્તારવાળું છે. હે રાજન ! મેં પણ એને પૂર્વે બનેલું સાંભળ્યું છે. હે વસુદેવપતિ ! તું એ સાંભળ. ^{૩૭} મહાતેજસ્વી પિતામહ બ્રહ્માએ પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળે પ્રજાઓને સરજી. દિનપ્રતિ-દિન તે પ્રજાઓથી આ જગત ભરપૂર થઈ ગયું; પણ તેમાં ઠાઈ નો સંહાર થતો ન હતો. આમ હે રાજા ! કેવળ વૃદ્ધિને જ પામતા આ જગતને

અધ્યાય ૫૨ મો

યુધિષ્ઠિર પાસે વ્યાસ અને રાજા
અકેપનનું દંષાંત

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અયૈનં વિલપંતં તે કુંતીપુત્રં યુધિષ્ઠિરમ્ ।

કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્તત્ર આજગામ મહાનૃપિઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર એ પ્રમાણે
વિલાપ કરતા હતા, તેવામાં મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન
ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^૧ તેમને આવેલા બેઈ યુધિ-
ષ્ઠિરે તેમનું ન્યાયપૂર્વક પૂછન કર્યું.^૨ પછી
મહર્ષિ સુખાસને બેઠા, એટલે સુખાસને બેઠેલા
મહર્ષિને પોતાના ભત્રીજાના નાશના શોકથી
સંતાપ પામેલા એ રાજાએ તેમને આ પ્રમાણે
કહ્યું :^૩ 'આ રણમાં સુભદ્રાનંદન યુદ્ધ ખેડી રહ્યો
હતો અને અધર્મથી ભરેલા અનેક મોટા ધતુર્ધારી
મહારથીઓએ એને ઘેરી લઈ મારી નાખ્યો છે.^૪
અભિમન્યુ બાળક હતો અને બાળકશુદ્ધિનો હતો.
તે શત્રુવીરોના સંહારક હતો અને યુદ્ધમાં વિશેષે
કરી હુપાયો પર આધાર રાખ્યા વિના જ લડતો
હતો.^૫ મેં તેને કહ્યું હતું કે, આ યુદ્ધમાં તું
અમને દ્વાર ઉત્પન્ન કરી આપ. એવું કહેતાંની
સાથે જ તે અંદર પેઠો. અમને બંધાને તો સિંધુ-
રાજ જયદ્રથે ત્યારે અટકાવી રાખ્યા હતા.^૬
ખરેખર, યુદ્ધ પર આશ્ચર્યિકા કરનારા સનિયોએ
સરખેસરખા બેડે જ યુદ્ધ કરતું બેઈએ. પણ આ
શત્રુઓએ આ જ યુદ્ધ કર્યું છે, તે તો અસમાન
છે. (કારણ કે તેઓ એક બાળક અભિમન્યુ સામે
એકઠા મળી લડ્યા છે.)^૭ આથી મને ધણી
સંતાપ થાય છે અને હું શોકનાં આંસુઓથી
નાહી રહ્યો છું. વારંવાર વિચાર કરતાં પણ મને
શાંતિ મળતી નથી.^૮

સંજય બોલ્યો : એ શોકને લીધે વ્યાધુજ
મિત્રવાળા થયેલા યુધિષ્ઠિર આ પ્રમાણે વિલાપ

કરતા હતા, ત્યારે કૃષ્ણદ્વૈપાયન ભગવાન વ્યાસે
તેમને આ વચન કહ્યો.^૯

વ્યાસ બોલ્યા : હે મહાયુદ્ધિમાન ! હે સર્વ-
શાસ્ત્રકુશળ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તારા જવાબો તો
સંકટોમાં કદી મોહ પામે નહિ.^{૧૦} એ શૂરો અભિ-
મન્યુ તો રણમાં અનેક શત્રુઓનો સંહાર કરીને
સ્વર્ગમાં ગયો છે. એ પુરુષોત્તમે તો મહાન પુરુષ-
ને છાકે તેવું કમં કર્યું છે.^{૧૧} હે યુધિષ્ઠિર !
વિધિનું અર્થોત્ ભાવિનું કોઈ પણ ઉત્કલ્પન કરી
શકતો નથી. હે ભારત ! મૃત્યુ તો દેવ, દાનવ
અને ગંધર્વોનો પણ નાશ કરે જ છે.^{૧૨}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : આ જ મહાબળવાન રાજા-
ઓ સેનાના મધ્યમાં હણાઈને પૃથ્વી પર સૂતા
છે, તેઓ બધા 'મૃત' એવી સંજ્ઞાને પામ્યા છે.^{૧૩}
વળી જેઓ દશ હાથર હાથી સમાન બળવાળા
હતા તથા વાયુ સમાન વેગવાળા હતા, તે આ
સમાન રૂપવાળા પુરુષોને બીજા તેમના જેવા જ
પુરુષોએ રણમાં રોળી નાખ્યા છે.^{૧૪} પ્રાણીઓના
સંજ્ઞામમાં ક્યારેય પણ તેમને કોઈ હણી શકે
એવો હું જાણતો નથી. તેઓ આવા પરાક્રમી, તપ-
સ્વી અને બલિષ્ઠ હતા.^{૧૫} બસ, સામાને જીતવો
જ એટલું જ તેમના દિલમાં સદેવ ધૂંટાયા કરતું
હતું. પણ તે પ્રાણ પુરુષો પણ અત્યારે હણાઈને
આયુધ્યસંહિત યર્થ પૃથ્વી પર સૂતા છે.^{૧૬} માટે
'મરણ પામ્યા' એ શબ્દ જ આ રાજાઓના
વિષયમાં પણ સાર્થક થયો છે; કારણ કે અમે
હવે કહીએ જ છીએ કે, બર્ષકર પરાક્રમવાળા
આ રાજાઓ લગભગ મરણ પામ્યા છે.^{૧૭} કાપાલ-
માન થયેલા રાજા રાજપુત્રો શત્રુઓના ત્રપાટામાં
આવી જઈ નિઃશ્વેદ અને નિરંજિમાની યર્થ કાળના
યુધમાં સપડાયા છે.^{૧૮} માટે આ બાબતમાં મને
સંશય થયો છે કે, 'મરણ પામ્યા' એ સંજ્ઞા
ક્યાંથી આવી ! કાઢું મૃત્યુ થયું ! અને વળી તે

પ્રજાઓ ક્ષીણ સંતાનવાળી થઈને અભાવને ન પામે. હે અગ્નિદેવ ! આપે મને આ લોકમાં લોકના સ્થા તરીકે નીચો છે. માટે હે જગન્નાથ ! આ સ્થાવર-ઝંગમ જગતનો નાશ ન થાય એ હેતુથી હું આપને પ્રસન્ન કરવા માટે આ પ્રમાણે કહી રહ્યો છું. ૧૨-૧૪

નારદ યોદ્યા : રુદ્રદેવતું એ વચન સાંભળીને બ્રહ્મદેવે પ્રજાતું હિત કરવા માટે તે તેજનો ફરી પોતાનામાં લય કર્યો. ૧૫ એ રીતે અગ્નિનો ઉપસંહાર કરીને, લોકમાં પૂજાયેલા તે ભગવાને રુદ્રદેવને સંસારમાં કર્મોની સૃષ્ટિનું કારણ તથા કર્મોથી મુક્ત થવાનું કારણ કહી સંભળાવ્યું. ૧૬ તે બ્રહ્મદેવ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા એ અગ્નિનો જ્યારે ઉપસંહાર કરતા હતા, ત્યારે તે મહાત્માની સમગ્ર ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી એક સ્ત્રી પ્રકટ થઈ. ૧૭ હે રાજન્દ્ર ! તે સ્ત્રી રંગે કાળી અને કંઈક રતાશ પર હતી. તેની જીભ, મુખ અને નેત્રો પિંગળાં અને લાલ રંગનાં હતાં અને તેણે બે જગહળતાં કુંડળોનાં આભૂષણો પહેર્યાં હતાં. ૧૮ બ્રહ્મદેવની ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી નીકળીને તે સ્ત્રી દક્ષિણ દિશામાં જઈને જાણી રહી અને જગતના નિયંતા એ બન્ને દેવને જોઈને મંદ મંદ હસવા લાગી. ૧૯ હે મહાપાલ ! લોકોના સંહર્તા દેવ બ્રહ્માએ તે સ્ત્રીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે, ‘હે મૃત્યુદેવી ! તું આ પ્રજાનો નાશ કરજ. સંહારબુદ્ધિથી જ તું મારા ક્રોધમાંથી પ્રકટ થઈ છે. માટે તું આ સર્વ સ્થાવર-ઝંગમ પ્રજાનો સંહાર કર; તું જો મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ, તો પરમ કલ્યાણને પામીશ.’ બ્રહ્મદેવે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કમળ સરખાં નેત્રવાળી તે મૃત્યુ નામની સ્ત્રી અત્યંત વિચારમાં પડી ગઈ અને તે અબળા મધુર સ્વરે રડવા લાગી. પિતામહે તેનાં આંસુઓ પોતાના બે હાથમાં ઝીલી

લીધાં તથા પ્રજાઓનું હિત કરવા માટે તે દેવ તેને વીનવવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩

હિત શ્રીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વાતર્જત અભિમન્યુવધ-પર્વમાં ‘મૃત્યુ’ કથન નામનો અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૪ મો

મૃત્યુ અને પ્રજાપતિનો સંવાદ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

વિનીય દુઃસ્ખમલ્લા આત્મન્યેષ પ્રજાપતિમ્ ।

ઉવાચ પ્રાંજલિર્મૃત્વા લતેવાવર્જિતા પુનઃ ॥ ૧ ॥

નારદ યોદ્યા : મૃત્યુ નામની તે અબળા દુઃખને પોતાના અંતરમાં દબાવી દઈને હાથ જોડી, લતાની પેઠે તન્ન થઈ બ્રહ્મદેવને પુનઃ કહેવા લાગી. ૧

મૃત્યુદેવી યોદ્ધા : હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ દેવ ! આપે મને આવી સ્ત્રી કેમ ઉત્પન્ન કરી ! જાણવા છતાં આપે કહેલું તે અહિત હૂર કર્મ હું કેમ કરું ? હે ભગવન ! હું અધર્મથી કરું છું. હે પ્રભુ ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. હું લોકોના પ્રિય પુત્રો, મિત્રો, ભાઈઓ, માતાઓ, પિતાઓ અને પતિઓનો સંહાર કરીશ, તેથી તેઓ મારું અનિષ્ટ ચિંતવશે. હે દેવ ! હું જ્યારે લોકોને મારી નાખીશ, ત્યારે તેમનાં દીન સંબંધીઓ રહી રહીને આંસુ ઢાળશે. ખરેખર, હું તેમનાથી કરું છું. ૨, ૪ હે ભગવન ! હું તેમનાથી ભય પામીને આપને શરણે આવી છું. માટે હે દેવ : ધિદેવ ! હું યમરાજને ઘેર કદી નહિ જઈ. ૫ હે લોકના પિતામહે ! વિનયપૂર્વક દંડવત્ પ્રણામ કરી તથા કંતિથી ભ્રમ બે હાથ જોડી હું પ્રાર્થના-પૂર્વક આપની પાસેથી એજ કામનાની ઇચ્છા રાખુ છું. ૬ હે પ્રજાના નિયંતા ! હે ભગવન ! જો આપની કૃપા હોય, તો મને તપ તપવાની જ ઇચ્છા છે. માટે હે પ્રભુ ! મને આપ એજ વર આપો. ૭ આપની આજ્ઞા મેળવી હું પવિત્ર

જેઈને પ્રભુ બ્રહ્મદેવને તેનો સંહાર કરવા સંબંધ-
માં ચિંતા થવા લાગી. હે નરેન્દ્ર ! તેમણે ખૂબ
વિચાર કર્યો, છતાં પણ તે આ જગતનો સંહાર
કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય શોધી શક્યા નહિ.
આથી તો હે મહારાજ ! તે ક્રોધાયમાન થઈ ગયા
અને તે ક્રોધને હીધે જ તેમનાં શ્રોત આદિ છિદ્રો-
માંથી અગ્નિ પ્રકટ થયો. ત્યાં બાળવા ઇચ્છતા
તે અગ્નિથી અંતરપ્રદેશ સહિત સર્વ દિશાઓ
ભરાઈ ગઈ.^{૪૮-૪૦} આમ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી દેવળ
તે અગ્નિની જ્વાળાઓથી બાપી ગયાં અને એ
રીતે ભગવાન પ્રભુ બ્રહ્મદેવે સર્વ ચરાચર જગતને
બાળી મૂક્યું.^{૪૧} હાં ક્રોધના મોટા વેગથી ત્રાસ
પમાડતાં હોય તેમ એ વીર્યવાન બ્રહ્મદેવે સ્થાવર-
જંગમ સર્વ જૂતાને બાપ કરી નાખ્યાં. ત્યારે
નિશાચરના પતિ જટાધારી રુદ્રદેવ પરમેષ્ઠી બ્રહ્મ-
દેવને શરણે ગયા.^{૪૨, ૪૩} પ્રજાઓની હિતેચ્છાથી
આવેલા તે રુદ્રદેવને જેઈને મહાવિચારશીલ પરમ
દેવ બોલી કહ્યા :^{૪૪} 'હે પુત્ર રુદ્ર ! તું સ્વેચ્છા-
થી ઉત્પન્ન થયો છે અને વર મેળવવાને પાત્ર છે.
માટે તારી જ ઇચ્છા હોય તે કહે. હું તારું સર્વ
પ્રિય કરીશ.' ^{૪૫}

હતું શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'શુભિષિર પાસે બ્રાહ્મ અને રાજા અર્ધપન્થનું દર્શન'
નામનો અધ્યાય પરમે સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૩ મો

મૃત્યુની કથા

॥ સ્વાણુહવાચ ॥

પ્રજાસર્ગનિમિત્તં દિ કૃતો યત્તસ્ત્વયા વિમો ।

ત્વયા સૃષ્ટાશ્ચ વૃદ્ધાશ્ચ મૃતગ્રામાઃ પૃથગ્રિધાઃ ॥૧॥

રુદ્રદેવ બોલ્યા : હે વિશુ ! તમે પ્રજાઓ
ઉત્પન્ન કરવા માટે ભારે પ્રયત્ન કર્યો છે. તમે
અનેક પ્રકારના જૂતસમૂહોને સરજ્યા અને તે
વૃદ્ધિ પણ પામ્યા છે.^૧ હે પ્રજા ! તે બધી પ્રજા

આ સમયે આપના ક્રોધથી જ ચોતરફથી બળી
જાય છે. તે જેઈ મને કરુણા બિપજી છે. માટે હે
ભગવન ! તમે મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.^૨

બ્રહ્મા બોલ્યા : આ સર્વ જગત આ પ્રમાણે
બળી જાય તેવી મારી ઇચ્છા ન હતી. પૃથ્વી-
દેવીનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી જ મને ક્રોધ
ચડ્યો હતો.^૩ હે મહાદેવ ! આ પૃથ્વીદેવી જ્યારે
ધણા ભારથી પીડાઈ ગઈ, ત્યારે તેણે મને સંહાર
કરવા માટે પ્રેરણા કરી.^૪ મેં ધણા ધણા વિચારો
કર્યા, પણ મને આ અનંત જગતનો સંહાર
કરવાનો ઉપાય લાઘ્યો જ નહિ, તેથી આખરે
મને ક્રોધ ચડ્યો.^૫

રુદ્રદેવ બોલ્યા : હે પૃથ્વીપતિ ! તમે જગત-
નો સંહાર કરવા માટે ક્રોધ કરો નહિ. તમે આ
સ્થાવર-જંગમ પ્રજાઓનો નાશ ન કરો.^૬ હે
ભગવન ! તમારી કૃપાથી જૂત, ભવિધ્ય અને
વર્તમાનકાળમાં આ જગત સર્વ કાળે જુવું છે,
તેવું ને તેવું રહે તે પ્રમાણે તમે કરો. પણ તમારે
એનો સમૂળગો નાશ કરવો ન જોઈએ.^૭ હે
ભગવન ! તમે ક્રોધથી પ્રદીપ્ત થયા અને તે ક્રોધથી
અગ્નિ પ્રકટ થયો. એ અગ્નિ પશુઓ, શિખરો, વૃક્ષો,
નદીઓ, તળાવો અને ઘાસ તથા લતાઓ આદિ
સર્વ સ્થાવર-જંગમ જગતનો સંહાર કરી રહ્યો
છે.^{૮, ૯} તેથી જ આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ જગત
ભસ્મ થઈ ગયું છે. માટે હે ભગવન ! તમે પ્રસન્ન
થાઓ અને હવે પછી તમને આવો ક્રોધ થાઓ
નહિ, એ મને વર આપો.^{૧૦} હે દેવ ! તમે સર-
જ્યાં આ સર્વ જૂતો નાશ પામી જાય છે, માટે
તમે આ કાર્યથી નિવૃત્ત થાઓ અને આ તેજનો
તમાસમાં જ લય થાઓ.^{૧૧} હે દેવ ! તમે પ્રજા-
ઓનું હિત ઇચ્છીને અતિશય વિચાર કરો. જ
રીતે આ સર્વ પ્રાણીઓનો સમસ્ત સંહાર ન થઈ
જાય તેવું તમે કંઈ કરો. એટલે પછી આ બધી

પ્રજાઓ ક્ષીણ સંતાનવાળી થઈને અભાવને ન પામે. હે અગ્નિદેવ ! આપે મને આ લોકમાં લોકના સ્ત્રી તરીકે નીમ્યો છે. માટે હે જગન્નાથ ! આ સ્થાવર-જંગમ જગતનો નાશ ન થાય એ હેતુથી હું આપને પ્રસન્ન કરવા માટે આ પ્રમાણે કહી રહ્યો છું. ૧૧૨-૧૪

નારદ બોલ્યા : રુદ્રદેવનું એ વચન સાંભળીને બ્રહ્મદેવે પ્રજાનું હિત કરવા માટે તે તેજનો ફરી પોતાનામાં લય કર્યો. ૧૫ એ રીતે અગ્નિનો ઉપસંહાર કરીને, લોકમાં પૂજાયેલા તે ભગવાને રુદ્રદેવને સંસારમાં કર્મોની સૃષ્ટિનું કારણ તથા કર્મોથી મુક્ત થવાનું કારણ કહી સંભળાવ્યું. ૧૬ તે બ્રહ્મદેવ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા એ અગ્નિનો જ્યારે ઉપસંહાર કરતા હતા, ત્યારે તે મહાત્માની સમગ્ર ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી એક સ્ત્રી પ્રકટ થઈ. ૧૭ હે રાજન્દ્ર ! તે સ્ત્રી રંગે કાળી અને કંઈક રતાશ પર હતી. તેની જીભ, મુખ અને નેત્રો પિંગળાં અને લાલ રંગનાં હતાં અને તેણે બે ઝળહળતાં કુંડળોનાં આભૂષણ પહેર્યાં હતાં. ૧૮ બ્રહ્મદેવની ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી નીકળીને તે સ્ત્રી દક્ષિણ દિશામાં જઈને ઊભી રહી અને જગતના નિયંતા એ બન્ને દેવને એઈને મંદ મંદ હસવા લાગી. ૧૯ હે મહીપાલ ! લોકોના સંહર્તા દેવ બ્રહ્માએ તે સ્ત્રીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે, ‘ હે મૃત્યુદેવી ! તું આ પ્રજાનો નાશ કરજે. સંહારશુદ્ધિથી જ તું મારા ક્રોધમાંથી પ્રકટ થઈ છે. માટે તું આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ પ્રજાનો સંહાર કર; તું જો મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ, તો પરમ કલ્યાણને પામીશ. ’ બ્રહ્મદેવે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કમળ સરખાં નેત્રવાળી તે મૃત્યુ નામની સ્ત્રી અત્યંત વિચારમાં પડી ગઈ અને તે અબળા મધુર સ્વરે રડવા લાગી. પિતામહે તેનાં આંસુઓ પોતાના બે હાથમાં ઝીલી

લીધાં તથા પ્રજાઓનું હિત કરવા માટે તે દેવ તેને વીનવવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩

હિત શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત અભિમન્યુવધ-પર્વમાં ‘ મૃત્યુનું કથન ’ નામનો અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૪ મો

મૃત્યુ અને પ્રજાપતિનો સંવાદ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

વિનીય દુઃસ્ખમ્બલા આત્મન્યેવ પ્રજાપતિમ્ ।

ઉવાચ પ્રાંજલિર્મૃત્વા લલેવાવજિતા પુનઃ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : મૃત્યુ નામની તે અબળા દુઃખને પોતાના અંતરમાં દબાવી દઈને હાથ જોડી, લતાની પેઠે નમ્ર થઈ બ્રહ્મદેવને પુનઃ કહેવા લાગી. ૧

મૃત્યુદેવી બોલી : હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ દેવ ! આપે મને આવી સ્ત્રી કેમ ઉત્પન્ન કરી ! બળુવા છતાં આપે કહેલું તે અહિત દૂર કર્મ હું કેમ કરું ? ૨ હે ભગવન ! હું અધર્મથી રહું છું. હે પ્રભુ ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. હું લોકોના પ્રિય પુત્રો, મિત્રો, ભાઈઓ, માતાઓ, પિતાઓ અને પતિઓનો સંહાર કરીશ, તેથી તેઓ મારું અનિષ્ઠ ચિંતવશે. હે દેવ ! હું જ્યારે લોકોને મારી નાખીશ, ત્યારે તેમનાં દીન સંબંધીઓ રડી રડીને આંસુ ઢાળશે. ખરેખર, હું તેમનાથી રહું છું. ૩ હે ભગવન ! હું તેમનાથી ભય પામીને આપને શરણે આવી છું. માટે હે દેવાઃ પિદેવ ! હું યમરાજને ઘેર કદી નહિ જઈ. ૪ હે લોકના પિતામહ ! વિનયપૂર્વક દંડવત્ પ્રણામ કરી તથા કાંતિથી ઉઝ બે હાથ જોડી હું પ્રાર્થના-પૂર્વક આપની પાસેથી એજ કામનાની ઇચ્છા રાખું છું. ૫ હે પ્રજાના નિયંતા ! હે ભગવન ! જો આપની કૃપા હોય, તો મને તપ તપવાની જ ઇચ્છા છે. માટે હે પ્રભુ ! મને આપ એજ વર આપો. ૬ આપની આજ્ઞા મેળવી હું પવિત્ર

ધેનુકાશ્રમમાં જઈશ અને ત્યાં તમારું જ આરાધન કરવામાં આસક્ત રહીને હું તીવ્ર તપ તપીશ.^૮ પણ હે દેવના દેવ ! હું વિલાપ કરતાં પ્રાણીઓના પ્રિય પ્રાણોનું હરણ કરવા સમર્થ નહિ થાઉં. માટે આપ મને તે અપમંથી બચાવી લો.^૯

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે મૃત્યુદેવી ! પ્રજના સંહારના કારણ તરીકે જ મેં તારે પ્રથમથી જ સંકેતપ કર્યો છે; માટે જ, તું પ્રજાઓના સંહાર જ કર્યો કર. એમાં તારે વિચાર કરવાનો દોષ જ નહિ.^{૧૦} મારા એ સંકેતપ પ્રમાણે જ થશે, એમાં જરા પણ ફેરફાર થશે નહિ. એમ કરવાથી પણ તું લોકમાં નિંદાને પામીશ નહિ. માટે જ, મારા કહેવા પ્રમાણે કર.^{૧૧}

નારદ બોલ્યા : પ્રજાપતિએ જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે મૃત્યુદેવી પ્રસન્ન થઈ અને હાથ એડી ભગવાન સામે ઊભી રહી. આમ છતાં તેણે પ્રજાઓનું હિત ઇચ્છી સંહાર કરવાની યુક્તિ કરી નહિ.^{૧૨} તે જ સમયે પ્રજાના ઈશ્વરેશ્વર બ્રહ્મદેવ થોડીવાર શાંત રહ્યા અને પછી આપોઆપ એકદમ પ્રસન્ન થયા.^{૧૩} મંદ હાસ્ય કરીને અને ક્રોધનો ત્યાગ કરીને તેમણે સર્વ લોકો તરફ એધું, એટલે તુરંત સર્વ જગત પ્રથમ હતું તેવું દેખાયું.^{૧૪} એ પ્રમાણે જ્યારે અજિત ભગવાન બ્રહ્મદેવનો ક્રોધ જાતરી ગયો, ત્યારે તે કન્યા પણ તે યુક્તિ-માનની પાસેથી ચાલી ગઈ.^{૧૫} હે રાજન્દ્ર ! તે સમયે મૃત્યુદેવીએ પ્રજાઓના સંહાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ન હતી; પણ તે ઝટપટ ત્યાંથી ધેનુકાશ્રમ ભણી ચાલી ગઈ હતી.^{૧૬} ત્યાં જઈ તે પરમ તીવ્ર ઉત્તમ વ્રતનું આચરણ કરવા લાગી અને દયાને લીધે પ્રજાઓનું હિત ઇચ્છી એકવીસ પદ્મ વર્ષ સુધી તે એક પગે ઊભી રહી. તે વેળા

તેણે પોતાને પ્રિય એવા સર્વ વિપથો તરફથી ઇન્દ્રિયોને આકર્ષી લીધી હતી. હે રાજ ! તે પછી વળી બીજાં એકવીસ પદ્મ વર્ષ સુધી એક પગે ઊભી રહી તેણે પરમ તીવ્ર વ્રત આચર્યું.^{૧૭-૧૮} હે તાત ! દશ હજાર પદ્મ વર્ષ સુધી તે મૃત્યુદેવી મૃત્યોની સાથે જ ફરી અને પછી પવિત્ર, શીતળ અને નિર્મળ જળવાળી નંદા નદી ઉપર પાછી ગઈ. પછી ત્યાં તે નિયમ ધારણ કરીને તથા પાપ-રહિત થઈને આઠ હજાર વર્ષ સુધી તે નંદા નદીના જળમાં ઊભી રહી. તે પછી દિનપ્રતિદિન નિયમોમાં આગળ વધતી તે મૃત્યુદેવી પવિત્ર કૌશિથી નદી પર ગઈ અને ત્યાં તેણે માત્ર વાયુ તથા જળનો જ આહાર લઈ પાછી તપશ્ચર્યા કરવા માંડી.^{૨૦-૨૨} વળી પવિત્ર દ્વદશની તે કન્યા પચગંગા, વેતશક આદિ ક્ષેત્રોમાં અનેક પ્રકારનાં તપો કરીને પોતાના દેહને કૃશ કરવા લાગી.^{૨૩} ત્યાંથી પાછી ગંગાતીરે તથા મહામેશ આદિ સ્થળે જઈ તે પથ્થરની પેઠે અડગ રહી પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહી હતી.^{૨૪} પછી તે પરમ કદ્યાણ્વી હિમાલયના શિખર પર જ્યાં પ્રથમ દેવોએ યજ્ઞ કર્યો હતો, ત્યાં પોતાના પગના અંગૂઠા પર એક નિખર્વ (દસહજાર કરોડ વર્ષ) પર્યંત ઊભી રહી હતી.^{૨૫} એ ઉપરાંત તે પુષ્કર, ગોકર્ણ, નેમિષ તથા મલ્લય વગેરે પરમ પવિત્ર ક્ષેત્રોમાં રહી પોતાને પ્રિય એવા માનસિક નિયમો ધારણ કરી દેહને ક્ષીણ કરવા લાગી.^{૨૬} તે બીજા કાઈ દેવનું આરાધન કરતી ન હતી, દેવળ પિતા-મહા બ્રહ્મદેવમાં જ તે દંઠ ભક્તિવાળી હતી. ધર્મો-તુષ્ઠાનથી તે તેમને જ પ્રસન્ન કરતી હતી. હે રાજન્ ! તેના આ તપશ્ચરણથી લોકોના ઉત્પત્તિ-કારણ અને અવિનાશી એવા ભગવાન બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા અને સૌમ્ય મનથી તે દેવીને કહેવા લાગ્યા : ‘હે મૃત્યુદેવી ! તું શા માટે આટલાં

× સો કરોડ વર્ષનું એક પદ્મ અથવા એક અંગુળ યાવ છે.

બધાં તપ કરે છે ?' એટલે એ સાંભળી મૃત્યુદેવી ભગવાન પિતામહ પ્રત્યે બોલી :^{૨૭-૨૮} 'હે સર્વેશ ! હું આ શાંતિમાં રહેલી પ્રજાને શેઠકળ કરતી કરી હણી નાખીશ નહિ. હે પ્રભુ ! આપની પાસેથી હું આ વર ઇચ્છું છું.^{૩૦} હે મહાભાગ ! અધર્મથી ભયભીત થઈને હું આ તપ આદરી બેઠી છું. માટે હે અવિનાશી ! મને ભય પામેલીને અભય આપો.^{૩૧} હું દુઃખી અને નિરપરાધિની સ્ત્રી છું. હું આપની પાસે યાચના કરું છું. આપ મારે આધાર થાઓ.' ત્યારે જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તામાનને જાણનારા બ્રહ્મદેવે તેને કહ્યું : 'હે મૃત્યુદેવી ! આ પ્રજાઓનો સંહાર કરતાં તને જરા અધર્મ થશે નહિ. હે ભદ્રા ! મારું કહેલું કદી મિથ્યા થશે નહિ.^{૩૨,૩૩} માટે હે કલ્યાણી ! તું આ આર્ય પ્રકારની સર્વ પ્રજાનો સંહાર કર. સનાતન ધર્મ તને સર્વથા પવિત્ર કરશે. લોકપાળ, યમ તથા વ્યાધિઓ તારા સહાયક થશે અને તે ઉપરાંત હું તથા બીજા દેવો તને વરદાન આપીશું આથી કરીને તું પાપથી ઝુકત થઈશ અને ખ્યાતિ પામીશ.' હે મહારાજ ! બ્રહ્મદેવે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મૃત્યુદેવીએ હાથ જોડીને મસ્તકથી પ્રણામ કરી એ વ્યાપક દેવને આ વચન કહ્યાં : 'હે પ્રભુ ! જો એમ જ છે અને વળી જો આ કામ મારા વિના બીજા કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી, તો હું આપની આજ્ઞાને મસ્તક ચડાવું છું, પણ હું આ જ કહું છું, તે આપ સાંભળો. લોભ, ક્રોધ, અસૂયા, ઈર્ષ્યા, દ્રોહ, નિર્લજ્જપણું, મોહ અને પરસ્પરમાં તીક્ષ્ણ વાણીનો પ્રયોગ—આ બધી વસ્તુઓ પ્રાણીઓના દેહનો નાશ કરે એવો હું વર માગું છું.'^{૩૪-૩૮}

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે મૃત્યુદેવી ! તારી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું તેમ જ થશે, પણ હવે તું સારી રીતે પ્રજાઓનો સંહાર કરજ. હે શુભા ! એમ કરવાથી

તને અધર્મ લાગશે નહિ અને હું પણ તારા અનિષ્ટ ચિંતનીશ નહિ. મારા હાથમાં તારાં નેત્રોનાં જ અશ્રુબિંદુઓ પડ્યાં છે, તે પ્રાણી-ઓને પોતાનામાંથી જ જન્મેલા રોગો થશે. તે રોગો જ મનુષ્યોને નિજીવ કરી નાખી મારી નાખશે તેથી તને અધર્મ થશે નહિ; તું ખીશ નહિ.^{૩૯,૪૦} તને અધર્મ થશે નહિ એટલું જ નહિ, પણ તું પ્રાણીઓના ધર્મરૂપ થઈશ અને ધર્મની ઈશ્વરી થઈશ. તું ધર્મવાળી છે તથા નિત્ય ધર્મને ધારણ કરનારી છે. માટે હવે તું સુખેથી આ સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર કર.^{૪૧} તું કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરી સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણોનો નાશ કર. એમ કરવાથી તને અનંત ધર્મ થશે અને અધર્મથી જ તું મિથ્યાચારી મનુષ્યોને મારી નાખશે.^{૪૨} માટે તું તારા આત્માને આત્માથી જ પવિત્ર કર. પ્રાણીઓ અસત્યને હીધે પોતાના આત્માને પાપમાં ડુબાડશે; માટે તારે તો સમીપમાં આવેલા કામ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરીને જીવોનો સંહાર જ કર્યો કરવો.^{૪૩}

નારદ બોલ્યા : બ્રહ્મદેવના એ ઉપદેશથી તથા શાપથી ભયભીત થયેલી મૃત્યુ નામની તે સ્ત્રીએ તેમને 'બહુ સારું' એમ કહ્યું. પછીથી કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરીને અને હંમેશાં હાઈના પર આસક્તિ રાખ્યા વિના તે અંતકાળે પ્રાણી-ઓના પ્રાણને હથોં કરે છે.^{૪૪} મૃત્યુદેવી આ સ્વરૂપની છે. સર્વ વ્યાધિઓ તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રાણી જેનાથી પીડાય છે, તે વ્યાધિને જ રોગ જાણવો. આયુષ્ય તથા કર્મભોગ પૂરેશ થતાં સર્વ પ્રાણીઓતું મૃત્યુ થાય જ છે. માટે હે અકંપનરાજ ! તું વ્યર્થ શોક ન કર.^{૪૫} હે રાજસિંહ ! આયુષ્યને અંતે સર્વ પ્રાણીઓ (જીવો) પોતાની ઈંદ્રિયો સાથે પરલોકમાં જઈ જમ વૃત્તિમાન થાય છે અને પાછા ક્ષોનો ઉપ-

ભોગ કરી ત્યાંથી પ્રત્યાગમન કરે છે, તેમ જ પ્રાણવાળા ઇંદ્રાદિ દેવો પણ મનુષ્યોની પેઠે જ પરલોકમાં ગમન કરે છે. (આહી કહેવાનો ભાવ એ છે કે, આયુધ્યકર્મનો ક્ષય થતાં જ્યાં કર્મ-દેવો છે, તેઓ પરલોકમાં પ્રયાણ કરી પુનઃ પાછા ફરે છે; પરંતુ જ્યાં આત્મન દેવો છે, તેઓ ઉપર ઉપરના પરલોકમાં પ્રયાણ કરે છે, પણ ત્યાંથી પુનઃ પાછા ફરતા નથી; કારણ કે તેઓ કમ-મુક્તિને યોગ્ય છે. ખરી રીતે જોતાં પ્રાણવાયુ જ ગમનાગમન કર્યા કરે છે અને તે ગમનાગમનનો પ્રાણવાયુની ઉપાધિવાળા જીવમાં તો કેવળ ઉપ-ચાર જ-સ્થૂળ વ્યવહાર પ્રમાણે આરોપ જ-કરવા-માં આવે છે; કારણ કે પ્રાણથી ભિન્ન રહેલા જીવને તે ગમનાગમન કદી સંભવે જ નહિ. આવા આશયથી હવે પછીના ૪૭ માં શ્લોકમાં કહે છે:)^{૪૬} અતિ ભયાનક, ભયંકર શબ્દવાળો તથા મહાતેજસ્વી એવો પ્રાણવાયુ ચેતન(જીવ)ના દેહોત્પન્ન જ બેદન કરી શકે છે-મરણ લાવી શકે છે; પણ તે ચેતનત્વં પોતાત્વં મૃત્યુ લાવી શકતો જ નથી; કારણ કે એ ચેતન, સર્વવ્યાપક છે અને તેથી જ ગમનાગમનથી રહિત છે. અનંત તેજ-વાળા તથા ઉત્તમ એવા એ ચેતનને કદી પણ જનું-આવવું પડતું જ નથી.^{૪૭} કે રાજસિંહ ! સર્વ દેવો પણ મર્ત્ય એવી સંજ્ઞાથી યુક્ત છે. (અર્થાત્ બ્રહ્મા આદિ દેવોને પણ મરણ્યકર્મ તો સ્વાભાવિક જ છે) માટે તું પુત્રનો શોક મા કર. તારા પુત્ર સ્વર્ગમાં જઈ મહાવીર રહ્યો છે અને સુંદર વીરલોકોને પામીને તે નિત્ય આનંદમાં જ છે.^{૪૮} વળી તે દુઃખનો ત્યાગ કરી પુણ્યવાન પુરુષોની સંગતિવાળો થયો છે. બ્રહ્મદેવે પોતે જાતે જ પ્રજાઓનો અંતકાળ પ્રાપ્ત થતાં સંહાર કરનારી આ મૃત્યુદેવીનું નિર્માણ કર્યું છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે, પોતે જ પોતાનો જાણે મૃત્યુ

દાય તેવી માત્ર જાતિ છે; તોપણ 'મનુષ્યોના પ્રાણત્વં હરણ કરનાર મૃત્યુ મનુષ્યથી ભિન્ન છે' આવા પ્રકારની કલ્પના કેવળ મૂર્ખાઓએ જ કરેલી છે.)^{૪૯} સર્વ પ્રાણીઓ પોતે જ પોતાનો નાશ કરે છે, પણ મૃત્યુ કંઈ હાથમાં લાકડી લઈ કાઢીને મારતું નથી. આમ બ્રહ્મદેવથી નિર્માણ થયેલા એ મૃત્યુનો નિશ્ચય જાણીને ધીર પુરુષો મરેલાઓનો શોક કરતા નથી. કે રાજા ! દેવે સરસ્વતી સૃષ્ટિતું સ્વરૂપ આ પ્રકારતું છે. એમ જાણીને તું નાશ પામેલા તારા પુત્રને નિમિત્તે થયેલા શોકનો સત્તર ત્યાગ કર.^{૫૦}

વ્યાસ બોલ્યા : નારદે કહેલાં એ અર્થવાણાં વાક્યને સાંભળી અકંપન રાજ પોતાના ભિન્ન નારદને કહેવા લાગ્યો :^{૫૧} 'હે ભગવન્ મહિ-રાજા ! મારો શોક દૂર થયો છે અને હું પ્રસન્ન પણ થયો છું. તમારી પાસેથી આ ઇતિહાસત્વં શ્રવણ કરીને હું કૃતાર્થ થયો છું અને આપને હું પ્રણામ કરું છું.'^{૫૨} રાજાનાં એ વચન સાંભળી આત્મસંયમી એવા એ મહિષેષ દેવર્ષિ નારદ તત્કાળ નંદનવન તરફ આદ્યા ગયા.^{૫૩} આ ઇતિહાસત્વં શ્રવણ કરવાથી તથા બીજાને શ્રવણ કરાવવાથી પુણ્ય, યજ્ઞ, સ્વર્ગ, ધન અને આયુ-ધ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.^{૫૪}

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! વ્યાસ ભગવાને કહેલો એ ઇતિહાસ સાંભળીને રાજા યુધિષ્ઠિરને પણ જ્ઞાનધર્મત્વં યશસ્વર જ્ઞાન થયું અને તેમને રાવણીશની પરમ ગતિ પણ જાણવા-માં આવી.^{૫૫} વળી વ્યાસ ભગવાને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું : 'મહાન વીર્યવાળો મહારથી અભિમન્યુ સર્વ ધનુર્ધરાની આગળ રહી શત્રુઓનો સંહાર કરી સ્વર્ગલોકમાં ગયો છે; કારણ કે એ મહા-ધનુર્ધર મહારથી, રણમાં સામો રહીને લડતો હતો અને છેવટે તલવાર, ગદા, શક્તિ અને ધનુ-

ધ્યથી માર્યો ગયો છે.^{૧૭} તે નિષ્પાપ ચંદ્રવંશી રાજપુત્ર પુત્ર: તે ચંદ્રમાં લીન થયો છે; માટે હે પાંડવ! પરમ ધૈર્ય ધારણ કરી અને પ્રમાદનો ત્યાગ કરી તું સત્વર તારા ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થા. ^{૧૮}

હતિ શ્રીમદ્માહારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્ત અભિમન્યુવ્રજપર્વમાં
'મન્યુ અને પ્રભવતિનો સંવાદ' નામનો
અધ્યાય ૫૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૫ મો

સૂંજયરાજની કથા

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા મૃત્યુમમૃતપતિ કર્માણ્યનુપમાનિ ચ ।
ધર્મરાજ: પુનર્વાક્યં પ્રસાદૈનમયાવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: યત્નુની ઉત્પત્તિતું તથા તેનાં અનુપમ કર્મોતું શ્રવણ કરીને ધર્મરાજ વ્યાસ ભગવાનને પ્રસન્ન કરી પુનઃ આ વચન બોલ્યા:^૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા: હે બ્રહ્મન! પવિત્ર કર્મ કરનારા, ઈંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા, નિર્દોષ, મૌન-મતને ધારણ કરનારા એવા મહાન રાજર્ષિઓ સત્યલોક આદિ પવિત્ર-ત્રેષ્ઠ સ્થાનમાં વસે છે.^૨ માટે તેવા પ્રાચીન રાજર્ષિઓનાં કર્મોને સત્ય વચનમાં કહી આપ ફરી મારું આશ્વાસન કરો અને મારા ધૈર્યમાં વૃદ્ધિ કરો.^૩ પુણ્યકર્મ કરનારા તે પ્રાચીન મહાત્મા રાજર્ષિઓમાંના કોણે કોણે કેટલી કેટલી દક્ષિણાઓ આપી હતી, તે પણ આપ મને કહો.^૪

વ્યાસ બોલ્યા: પૂર્વે શૈબ્યરાજને સૂંજય નામનો એક પુત્ર હતો. તેને પર્વત અને નારદ નામના બે ઋષિઓ મિત્ર હતા.^૫ તે બન્ને જણા એક દિવસ તે રાજને મળવા માટે તેને ઘેર આવ્યા. રાજાએ વિધિ પ્રમાણે તેમનું પૂજન કર્યું અને તે બન્ને જણા ત્યાં સુખપૂર્વક રહ્યા.^૬ એક સમયે તે સૂંજયરાજ પોતાના એ બન્ને મિત્રો સાથે સુખેથી બેઠો હતો, તેવામાં તેની પવિત્ર હાસ્યવાળી

તથા સુંદર વર્ણવાળી કન્યા ત્યાં આવી યડી.^૭ આવીને તે કન્યાએ યથાવિધિ પ્રણામ કર્યા; એટલે રાજાએ પણ યોગ્ય એવા આઠ પ્રકારના આશીર્વાદો આપી તેને અભિનંદન આપ્યું. પછી તે કન્યા એક બાજુ બેસી રહી.^૮ એ વેળા તે કન્યાને જોઈને પર્વતઋષિ હસતા હસતા બોલ્યા: 'અંચળ કટાક્ષવાળી અને સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત એવી આ કોની કન્યા છે?' અહો! આ તે શું સૂર્યની કાંતિ છે કે અગ્નિની શિખા છે? અથવા શું એ લક્ષ્મી, લજ્જા, શ્રીર્ષિ, ધૃતિ, પ્રુષ્ઠિ કે સાક્ષાત્ સિદ્ધિ છે? કે પછી શું એ ચંદ્રની પ્રભા છે?'^{૧૦} દેવર્ષિ પર્વતે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સૂંજયરાજ બોલ્યો: 'હે ભગવન! આ મારી કન્યા છે અને તે મારી પાસેથી કોઈ યોગ્ય વસ્તુ ઇચ્છે છે.'^{૧૧} ત્યાં નારદઋષિ વચનમાં જ એને કહેવા લાગ્યા: 'હે રાજ! તારે એ અતિ મહાન કલ્યાણ પામવાની ઇચ્છા હોય તો તું આ કન્યાને મને મારી સ્ત્રી કરવા માટે આપ.^{૧૨} એટલે સૂંજયે હર્ષમાં આવી જઈ નારદને કહ્યું કે, 'હું આપને આ કન્યા આપીશ.' ત્યારે પર્વતે અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને નારદને આ વચન કહ્યું:^{૧૩} 'હે વિપ્ર! હું પ્રથમથી જ આને મારા હૃદયથી વરી ચૂક્યો છું; છતાં તે એની માગણી કરી છે, માટે તું સ્વેચ્છા પ્રમાણે સ્વર્ગમાં જઈ શકીશ નહિ.'^{૧૪} તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે નારદે પણ તેને આ વળતાં વચન કહ્યું: 'મન, વાણી, શુદ્ધિ, જળપૂર્વક પ્રદાન અને વૈદિક મંત્રપુરઃસર આ છ પ્રકારે હસ્તમેળાપ થાય છે-વરવધૂ તરીકે સ્ત્રીપુરુષ જોડાય છે. પરંતુ આ છયે લક્ષણોથી પર પણ કોઈ જાતનો દૃઢ નિશ્ચય માનવામાં આવતો નથી. પણ સ્ત્રીપુરુષનું ભાર્યાત્વ અને પતિત્વ સંપાદન કરવામાં તો નિશ્ચિત ખરો આધાર સપ્તપદી પર રહેલો છે.

વિવાહસિદ્ધિનાં આ રીતનાં સાત લક્ષણોનું તો હજી કંઈ દેહાણું નથી; છતાં તેં મને શાપ આપી સ્વર્ગગતિથી બ્રહ્મ કર્યો છે. માટે હું પણ તને સામે શાપ આપું છું કે, તું પણ મારા વિના સ્વર્ગે જઈ શકશે નહિ.^{૧૧, ૧૨} આમ તે બંને જણા અન્યે-અન્યે શાપ આપી ત્યાં બેસી રહ્યા. સંજયરાજ પણ ખાન, પાન, આચ્છાદન આદિથી પવિત્રતાપૂર્વક અને યત્નપૂર્વક યથાશક્તિ બ્રાહ્મણોની સેવા કરવા લાગી ગયો; કારણ કે તે રાજાને પુત્ર મેળવવાની કામના હતી. હવે સમય જતાં વેદવેદાંગના પારને પામેલા તથા તપ અને સ્વાધ્યાયમાં પરાયણ રહેલા સારા સારા બ્રાહ્મણો તે રાજા પર પ્રસન્ન થયા. તેઓ એક દિવસ રાજાને પુત્ર આપવાની ઇચ્છાથી એકઠા મળી દેવર્ષિ નારદને કહેવા લાગ્યા કે, 'આ રાજાને ઇચ્છિત પુત્ર આપો.' બ્રાહ્મણોએ આમ કહ્યું એટલે નારદે તેમને 'તથાસ્તુ' કહ્યું. પછી તેમણે સંજયરાજને કહ્યું: 'હે રાજર્ષિ! બ્રાહ્મણો તારા પર પ્રસન્ન થયા છે, તેથી તને પુત્ર આપવા ઇચ્છે છે. માટે તને જવા પુત્રની ઇચ્છા હોય તેવા પુત્રનો વર માગ. તારું કલ્યાણ થાઓ.' 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહી, હાથ બોડી, રાજાએ ગુણવાન, યશસ્વી, કીર્તિમાન, તેજસ્વી અને શત્રુઓનું દમન કરે તેવો પુત્ર માગ્યો અને વધારામાં માગ્યું કે, મને જે પુત્ર થાય તેનું મૂત્ર, વિષ, ગળાદિ તથા પરસેવો પણ કેવળ સુવર્ણ જ હોવું જોઈએ.^{૧૭-૨૩} રાજાની ઇચ્છાને અતુલસરી નારદે તેને તેવો જ પુત્ર આપ્યો અને તેનું નામ રાજાએ સુવર્ણથી જ પ્રમાણેનું રાખ્યું. વરદાનને લીધે તે રાજકુમાર રાજાને ઘેર અષ્ટધનની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો, તેથી રાજાએ પોતાની સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુઓને સુવર્ણની જ બનાવડાવી. ધર, કિલ્લાઓ દુર્ગો અને બ્રાહ્મણોનાં મકાનોને

પણ રાજાએ સુવર્ણનાં જ કરાવ્યાં.^{૨૪, ૨૫} તેની શર્યા, આસનો, વાહનો, યાળીઓ, તપેલાંઓ, બીજાં વાસણો, રાજમહેલો અને જ કંઈ બાહ્ય ઉપકરણો હતાં તે બધાં કાળે કરીને કેવળ સુવર્ણ-મય થઈ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યાં. હવે આ વાત ચાર લોકાના સાંભળવામાં આવી, પણ તે મનાય તેવી નહિ હોવાથી તેમણે ત્યાં આવીને તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ જોયું. પછી તેઓ એકઠા મળીને રાજાને મારી નાખવાનો ઘાટ ધકવા લાગ્યા. ત્યાં દેહલાએક ચોરાએ કહ્યું કે, 'આ બધા સુવર્ણ-ની મૂળ ખાણ રાજાને પુત્ર જ છે, માટે આપણે એ રાજકુમારને જ પકડી લાવીએ. આથી આપણે એ બાબતનો જ પ્રયત્ન કરીએ.' હવે તે લોભી લૂંટારાઓ રાજમહેલમાં પેઠા અને રાજપુત્ર કુમાર સુવર્ણથી વિને ભેરબુલમથી લઈ ગયા. ઉપાય અને બુદ્ધિ વિનાના તે ચોરા આમ એ રાજકુમારને વનમાં લઈ ગયા અને તેને કાપી નાખી તેનું શરીર તપાસવા લાગ્યા. પણ તેમને તેમાં કંઈ ધન મળ્યું નહિ. ભદ્રદત્ત રાજકુમારનું મરણ થતાં વરદાનથી પ્રાપ્ત થતું ધન પણ નાશ પામ્યું.^{૨૬-૩૧} હવે તે ચમત્કારી રાજપુત્રને પૃથ્વી પર મરણ પામેલો જોઈને એ મૂખ અને દુષ્ટકર્મી ચોરા પણ સામ સામા લડી મૂચ્યા અને અસંભાવ્ય ધોર નરકમાં ગયા. વરદાનથી મળેલા તે પુત્રને આમ હણીઈ ગયેલો જણીને મહાતપસ્વી સંજયરાજ અત્યંત દુઃખાતુર થયો અને અનેક રીતે કરણ વિલા કરવા લાગ્યો. પુત્રના શોકથી બેમાન થયેલા રાજાને વિલાપ કરતો સાંભળીને દેવર્ષિ નારદ તેન પાસે આવ્યા. હે યુષ્કિષ્કિર! દુઃખથી વિવેક વિનાન થયેલા તે સંજયને નારદે આવીને મરુત્તરાજન જ કયા કહી તેનું સાંભળ.

હે સંજયરાજ! તું પોતે પણ આ લોકમાં કામનાઓથી અતુલ રહીને જ મરી જશે.^{૩૨-૩૧}

હે સુંજય ! જને ઘેર અમે તથા બીજા અનેક બ્રહ્મનાદીઓ રહેતા હતા તે અવિક્ષિતપુત્ર મરુત-રાજ પણ મરણ પામ્યો છે, એમ સાંભળ્યું છે. બૃહસ્પતિની સ્પર્ધા કરી સંવત્ નામના મુનિએ તેને યજ્ઞો કરાવ્યા હતા. તેણે જ્યારે અનેક યજ્ઞો કરવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તે રાજર્ષિને સમર્થ ભગવાન શ્રીશંકરે સુવર્ણમય હિમાલયનું એક શિખર તથા ટેટલું એક ધન આપ્યું હતું. તેના યજ્ઞની સમાપ્તિ સમયે બૃહસ્પતિ આદિ ઇંદ્ર સહિત દેવગણો તથા સર્વ પ્રજાપતિઓ ત્યાં આવી બેસતા હતા. તેમના યજ્ઞમંડપમાં સર્વ સામાન ઢેવળ સુવર્ણનો જ હતો. સર્વ બ્રાહ્મણો તથા અન્ય ત્રૈવર્ણિક વર્ણો તે રાજાના યજ્ઞમાં પોતાના મતના અભિપ્રાયને અનુસરનારાં પવિત્ર ભોજનો સ્વેચ્છા પ્રમાણે જમતા હતા. ^{૩૭-૪૧} તે રાજાના સર્વ યજ્ઞોમાં દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, બક્ષધ, ભોજ્ય અને ભાતભાતનાં સુદર વસ્ત્રો તથા આભૂષણો, વેદપારંગત બ્રાહ્મણોને ઇચ્છામાં આવે તેમ મળતાં હતાં. એટલું જ નહિ, પણ એ મરુતરાજને ઘેર વાયુદેવો ભોજન પીરસનારા હતા. વિશ્વદેવ એ અવિક્ષિતપુત્ર મરુતરાજર્ષિના સમાસદો હતા. તે વીર્યવાન રાજાના રાજ્યમાં યોગ્ય વૃદ્ધિ થવાથી ધાન્યસંપત્તિ પણ પ્રુષ્કળ થતી હતી. વળી તેણે દેવાને વિધિપૂર્વક આપેલાં હવ્યોથી વૃત્ત કર્યા હતા. તેમ જ ઋષિઓ, પિતૃઓ અને દેવાને પણ સુખેથી જીવન ગાળનારા કર્યા હતા. તેણે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું, વેદાધ્યયન કર્યું હતું તથા સર્વદા સર્વ પ્રકારના દાનો આપ્યાં હતાં. તેણે બ્રાહ્મણોને તેમની ઇચ્છાનુસાર શયન, આસન, ખાન, પાન તથા ઠાંઈનાથી આપ્યા ન અપાય તેના સુવર્ણના ઢગલા અને બીજું અમિત દાન આપ્યું હતું. અરે ! ઇંદ્ર પણ હમેશાં રાજનું દુઃખ ચિંતવતો હતો. એવો

મરુતરાજ પણ પોતાની પ્રજાને સુખી કરી અંતે શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ જીતેલા પુણ્યરાણી પુરયોના અક્ષયલોકમાં ચાલ્યો ગયો. તે રાજાએ પ્રજાઓ, ખંડિયા રાજાઓ, અમાત્યો, સ્ત્રીઓ, પુત્રો અને બાંધવો સહિત યુવાવસ્થામાં એક હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. હે સુંજય ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં ઘણો જ આગળ ગયેલો તે મરુતરાજ પણ એ મરી ગયો, તો પછી તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી; કારણ કે તે મરુતરાજના કરતાં તું ઘણો જ નિર્ગુણ છે તથા તારો પુત્ર તો વળી તારા કરતાં પણ અધિક નિર્ગુણ, યજ્ઞાદિ નહિ કરનારો અને અકુશળ હતો. માટે હે કિત્યના પુત્ર સુંજયરાજ ! તું શોક મા કર. ^{૪૨-૫૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જીત અભિમન્યુવધર્મવામા
'સોળ રાત્રીઓના વ્રતાતો' નામનો
અધ્યાય ૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૬ મો સુહોત્રરાજની કથા

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

સુહોત્રં નામ રાજાનં મૃત સુંજય શુશ્રુમ .
एकवीरमशक्यं तममरैरभिवीक्षितम् ॥ १ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંજય ! સુહોત્ર નામનો રાજા પણ મરણ પામ્યો છે, એમ અમે સાંભળીએ છીએ. તે રાજા જગતમાં એકલ વીર હતો અને દેવો પણ તેની સામે બેઠે શકતા નહોતા. તે રાજાએ ધર્મથી રાજ્ય મેળવીને યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોને તથા પુરોહિતોને પોતાના કલ્યાણ વિષે પ્રશ્ન કર્યો હતો અને પછીથી તેમણે દર્શાવેલા મતમાં જ તે રહેતો હતો. પ્રજાઓનું પાલન, ધર્મ, દાન, યજ્ઞ અને શત્રુઓનો જય આ રાજપ્રીય આચારોનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સુહોત્રરાજ પોતાના રાજ્યમાં ધર્મથી જ ધનની આવક

ધૃત્યતો હતો.^૩ તે રાજ ધર્મથી દેવોનું આરાધન કરતો હતો, બાણેથી શત્રુઓને જીતતો હતો અને પોતાના ગુણોથી સર્વનું રંજન કરતો હતો.^૪ તે ધ્વેષ અને જંગલી લોકો વિનાની આખી પૃથ્વી પર રાજ્ય ભોગવતો હતો. એના રાજ્ય-કાળમાં મેઘ દરેક વર્ષે સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરતો હતો. નદીઓ પણ સુવર્ણનાં મત્સ્ય, ગ્રાહ (ઝૂડ) આદિને વહેતી હતી અને સર્વ મનુષ્યો તે નદી-ઓનો ઉપયોગ કરતા હતા. મેઘ પણ પાણીની ધારાઓમાં સુવર્ણનાં ઝૂડ, કરચલા, માછલાં ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સુવર્ણમય પદાર્થોને જ વરસતો હતો. એટલું જ નહિ પણ તેની વિવિધ કામનાઓને તે વરસતો હતો. આમ યવાથી તેના રાજ્યમાં અઢળક સુવર્ણ થઈ પડ્યું હતું. અરે ! એક ટાસ સુધીની લબાઈની વાવે પણ તેના સમયમાં સુવર્ણની જ હતી. તે વાવોમાં હજારો નાનાં નાનાં અને ફૂંડાં માછલાં, મગરો તથા કાચબાઓને ફવળ સુવર્ણનાં જ બનેલાં જોઈ તે રાજ્યને આશ્ચર્ય થતું હતું.^{૫-૮} એ રાજર્ષિએ કુરુજંગલ દેશમાં યજ્ઞ કર્યો હતો અને તે અપરિ-મિત સુવર્ણનું બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું.^૯ વળી તેણે સૌ અશ્વમેધ યજ્ઞો, સૌ રાજસૂય યજ્ઞો, પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા પવિત્ર ક્ષત્રિય યજ્ઞો અને તે ઉપરાંત ઢેટલાએક નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કાચ્ય યજ્ઞો પણ કર્યા હતા. તેથી તે ઇષ્ટ મતિને પામ્યો હતો. હે સ્ત્રિયના પુત્ર સ્વંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં અતિશય ચડિયાતો તે સુહોતરાજ પણ જો મરી ગયો છે, તો તેનાથી જીતરતા, યજ્ઞયાગાદિ નહિ કરનારા તથા અકુશળ એવા તારા પુત્રનો તું શા માટે શોક કરે છે ?^{૧૦-૧૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતમ્મત અભિમન્યુવધપર્વમા
'સોળ રાજ્યોના વડાતો' નામનો અધ્યાય ૫૬ માં સમાસ

અધ્યાય ૫૭મો

પારવરાબનું ચરિત્ર

॥ નારદ ડગાચ ॥

રાજાનં પૌરવં વીરં મૃતં સંજય શુશ્રુમ ।

સહસં યઃ સહસ્રાણાં શ્વેતાનશ્વાનામૃતજૃત્ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સ્વંજય ! વીર પૌરવરાજને પણ અમે મરણ પામેલો સાંભળીએ છીએ. તેણે એક હજાર વાર એકેક હજાર ઘોળા ઘોડાઓનું દાન કર્યું હતું.^૧ હે રાજર્ષિ ! તેના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં દેશેદેશમાંથી આવેલા, વેદનાં છ અંગોને જાણનારા અને ઈર્ષાંકાંડવિધિને જાણનારા વિદ્વાનોની સંખ્યા અગણિત હતી.^૨ તે બધા બ્રાહ્મણો વેદસ્નાત, વિદ્યાસ્નાત તથા વ્રતસ્નાત હતા; દાન દેવાવાળા હતા અને સુંદર દેખાવાના હતા. તેમને ભોજનમાં ઉત્તમ શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી. તેમ જ તેમને રાજ તરફથી પાથરવાને સારાં બિહાનાં, રહેવાને સારાં ઘરો તથા સુંદર શય્યાઓ, આસન અને ભોજનો અપાતાં હતાં. વળી તે બ્રાહ્મણોને નટો, નર્તકો, ગવૈયાઓ તથા સુવર્ણના અગ્રભાગવાળાં આશર્તિક પાત્રો હાથમાં લઈ નિત્ય રમતગમત કરવામાં તત્પર રહેનારા મરકરાઓ હર્ષ ઉપજવતા હતા.^{૩,૪} તે રાજ દરેક યજ્ઞમાં સમયને યોગ્ય દક્ષિણાઓ આપતો હતો. તેણે એક હજાર સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળા મઠગરતા હાથીઓ, દ્વંજઓ અને પતાકાઓ સહિત સુવર્ણરેષી દાનમાં આપ્યા હતા. વળી સુવર્ણ-લંકારાથી શોભતી તથા રથ, ઘોડા અને હાથીઓ પર બેસાડેલી એક લાખ કન્યાઓને ધર, બેતર અને ગાયો સહિત તેણે બ્રાહ્મણોને આપી હતી. એ રાજ્યએ ઢેટલાએક મહાત્મા બ્રાહ્મણોને સુવર્ણની માળાવાળી, સુવર્ણની શિંગડીઓવાળી, રૂપાથી જડેલી ખરીઓવાળી તથા કાંસાનાં દોહવાનાં પાત્રો સાથેની સેંકડો ગાયો તેનાં વાહરડાંઓ

સાથે દાનમાં આપી હતી. એટલું જ નહિ પણ તેણે તેમને તે ગાયોનું રક્ષણ કરનારા હજારો અનુચરો પણ સાથે સાથે આપ્યા હતા. વળી તે રાજ્યે તે વિસ્તારવાળા યજ્ઞમાં દારૂંઓ, દારૂં, ગધેડાં, ઊંટો, બકરાં, ઘેટાં, અનેક જાતનાં રત્નો તથા જુદા જુદા અન્નના પર્વતો પણ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ તરીકે આપ્યા હતા. આધુનિક સમયમાં પણ જ્યો પુરાણોને બાણનારા છે, તેઓ એ રાજના સંબંધમાં આ એક ગાયોનું ગાન કરે છે. ૧-૧૦

અંગસ્ય યજમાનસ્ય સ્વર્ગમર્ધિગતાઃ શુભાઃ ।

ગુણોત્તરાસ્તુ ક્રતવસ્તસ્પાસન્ સાર્વાકામિકાઃ ॥

અર્થાત્ 'યજ્ઞ કરનારા અંગરાજ પૌરવના સઘળા યજ્ઞો, સ્વર્ગપૂર્વક સિદ્ધ થઈ શુભ ફળ આપનારા, અધિક ગુણવાળા તથા સર્વ બેનરથોને પૂર્ણ કરનારા હતા.' કે સંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં અને તારા પુત્રના કરતાં ઘણો અડિયાતો તથા અધિક પ્રભુશાળી તે પૌરવરાજ પણ બે મરી ગયો છે, તો તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે હે ક્ષિત્યના પુત્ર ! તારો પુત્ર તે પૌરવરાજના સરખો યજ્ઞ-આગ કરનારો કે કુશળ ન હતો. ૧૧, ૧૨

હતિ શ્રીમહાશ્વરતમાં દ્રોણપર્વાતર્જત અભિમન્યુવધપર્વમાં 'સોળ રાજ્યોનાં જતાં' નામનો અધ્યાય ૫૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૮મો

શિબિરાબનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

શિવિમૌશીનરં ચાપિ મૃતં સૃજ્ય શુશ્રુમ ।

ય દમાં પ્રથિર્વા સર્વાં ચર્મવત્ પર્યવેષ્યત્ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યાં: હે સંજયરાજ ! હશીનરના પુત્ર શિબિરાજને પણ અમે મરણ પામેલો સાંભળી-એ છીએ. તેણે આખી પૃથ્વીને આમડાની પેઠે પોતાની સત્તાથી આસપાસ વ્યાપ્ત કરી ઘેરી

લીધી હતી.^૧ એટલું જ નહિ, તેણે પર્વત, બેટ, સમુદ્ર અને વન સાથેની આખી પૃથ્વીને પોતાના રથના ઘોષથી ગજવી મૂકી હતી. તે શિબિરાજ પોતાના મુખ્ય મુખ્ય શત્રુઓનો સંહાર કરીને સંપૂર્ણ રીતે શત્રુજિત થયો હતો.^૨ તેણે સંપૂર્ણ દક્ષિણવાળા અનેક જાતના યજ્ઞો કર્યા હતા. તે વીર્યવાન તથા જીવિમાન હતો અને તેણે પ્રબળ દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું.^૩ યુદ્ધમાં તે રાજ, રાજ્યા-લિપેક પામેલા સર્વ રાજ્યોના મધ્યમાં ઘણો માનીતો થઈ પડ્યો હતો. વળી તેણે આ આખી પૃથ્વીનો વિજય કરી ઘણા અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા.^૪ એ યજ્ઞોમાં સર્વ મનુષ્યોને ખાવાપીવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી, તેથી તે યજ્ઞો અધિક ફળવાળા થયા હતા. જ્યારે તે દાન આપવા બેસતો, ત્યારે હજારો ને કરોડો સોના-મહેરો આપી દેતો. હાથી, ઘોડા, પશુઓ, ધાન્ય, મૃગો, ગાયો, બકરાં અને ઘેટાંઓ સહિત અનેક પ્રદેશની પવિત્ર પૃથ્વીનું પણ તે બ્રાહ્મણોને દાન કરતો. અરે ! વરસાદની જટલી ધારાઓ છે, આકાશમાં જટલા તારાઓ છે, ગંગા નદીમાં જટલી રેતી છે, મેરુ પર્વતના જટલા મોટા મોટા પથ્થરો છે અને મહાસાગરમાં જટલાં રત્નો તથા પ્રાણીઓ છે, તેટલી ગાયોનું દાન તે હશીનરપુત્ર શિબિએ પોતાના યજ્ઞમાં કર્યું હતું.^{૫-૭} તે રાજની સમાનતાની ધૂંસરીને વહી શકે તેવો કોઈ પણ ઉત્તમ નર ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાન કાળમાં પ્રજાપતિને હજુ સુધી સૃષ્ટિમાં મળ્યો નથી.^૮ તે રાજના વિવિધ યજ્ઞો ઇચ્છિત વસ્તુ-ઓથી પરિપૂર્ણ હતા, એના યજ્ઞમંડપમાં પશુ-બંધનના સ્તંભો, આસનો, મંદિરો, આસપાસના કિલ્લાઓ અને તોરણો સુદ્ધાં કેવળ સુવર્ણમય હતાં. દેકેકેલા પવિત્ર અને સ્વાદિષ્ટ અન્નપાન રાખવામાં આવતાં હતાં. માત્ર દશ દશ હજારો જ

નહિ, પણ દશ દશ લાખ સુધીની સંખ્યાવાળા
બ્રાહ્મણો તેના યજ્ઞમંડપમાં બિરાજતા હતા અને
પ્રિય કથાઓ કહેતા હતા. અનેક જાતના ભક્ષ્ય
પદાર્થો સાથે દૂધ તથા દહીંના તો મોટા ધરા
ત્યાં ભરપૂર રહેતા હતા. અરે ! તે ધરાઓ છલકાઈ
જઈને ત્યાં મોટી મોટી નદીઓ વહેતી હતી, વળી
તેના યજ્ઞસ્થળમાં ધોળા અન્નના મોટા પર્વતો
ખડકવામાં આવતા હતા. ત્યાં સર્વ મનુષ્યોને
ઉચ્ચ સ્વરથી કહેવામાં આવતું હતું કે, 'હે
મનુષ્યો ! જોને જે ભાવે તે ખાઓ અને પીઓ.'
એ રાજાનાં પ્રણયકર્મથી ભગવાન શંકર તેના પર
પ્રસન્ન થયા હતા અને તેનાં દ્રવ્ય, શ્રદ્ધા, કીર્તિ
તથા ક્રિયાઓ સદા અક્ષય રહે તેવો તેમણે તે
રાજાને વર આપ્યો હતો. ઉપરાંત સર્વ જૂતોને
પ્રિય થઈ પડવાનો તથા આખરે સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો
વર પણ શંકરે તેને આપ્યો હતો.^{૬-૧૩} આટલા
બધા છટ વર મેળવ્યા છતાં શિબિરાજ સમય
થતાં સ્વર્ગે સિંધાવ્યો હતો. તો હે સિંધના પુત્ર
સુંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વેરાગ્ય અને એશ્વર્યમાં
તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ધણે દરજ્જે
અડિયાતો તે શિબિરાજ પણ જ્યારે મરણ પામ્યો
છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ
કે તારા પુત્ર તેના જવાં યજ્ઞ-યાગ કરનાર અથવા
અતિકુશળ ન હોતો.^{૧૪}

હવે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'સોળ રાજાઓના જુતાઓ' નામનો અધ્યાય પદ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૯ મો

દશરથપુત્ર શ્રારામચંદ્રજનું અસ્તિત્વ

॥ નારદ કવચ ॥

રામં દાશરથિં ચૈવ મૃતં સુંજય શુશ્રુમ ।

યં પ્રજા અન્વહોદત પિતા પુત્રાન્નિવૌરસાન્ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંજયરાજ ! દશરથનંદન

રામચંદ્રને પણ અમે મરણ પામેલા સાંભળીએ

છીએ. પિતા જેમ પોતાના ઓરસ (સગા) પુત્રોને
ચાહે, તેમ પ્રજા તેમને ચાહતી હતી.^૧ અમિત
તેજવાળા તે રામચંદ્રમાં અસંખ્ય ગુણો હતા.
પોતાના પિતાની આજ્ઞા થતાં તે ચૌદ વર્ષ સુધી
પોતાની સ્ત્રી સીતા સાથે અસ્ખલિત રીતે વનમાં
વસ્યા હતા. મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અને લક્ષ્મણના
મોટાભાઈ તે રામચંદ્રે તપસ્વીઓનું રક્ષણ કરવા
માટે ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો જનસ્થાન નામના
વનમાં સંહાર કર્યો હતો.^{૨,૩} તે જ્યારે વનમાં
વસતા હતા, ત્યારે રાવણ નામના એક રાક્ષસે
લક્ષ્મણ સાથેના એ રામને મોહિત કરી નાખી
તેની સાં વેદેહી સીતાનું હરણ કર્યું હતું. પૂર્વે
શંકરે જેમ અંધકાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ
ક્રોધાયમાન થઈ રણમાં તેમણે પોતાનો અપરાધ
કરનાર તથા શત્રુઓથી નહિ જિતાયેલ એ રાવણ-
નો નાશ કર્યો હતો. દેવો તથા અસુરો પણ એ
રાવણનો વધ કરી શક્યા ન હતા. બ્રાહ્મણોને તો
તે બરાબર કંટકરૂપ જ હતો; છતાં પણ મહાબાહુ
રામચંદ્રે એ રાવણનો રણમાં પરિવાર સહિત
નાશ કર્યો હતો. પ્રજાઓ પર અનુગ્રહ કરવાથી
દેવો પણ રામનું સારું સન્માન કરતા હતા;
એટલું જ નહિ, પણ તેમણે આખા જગતને
કીર્તિથી વ્યાપ્ત કરી દીધું હતું, તેથી મોટા મોટા
દેવર્ષિઓ પણ તેમની સેવા કરતા હતા. સર્વ
જૂતો પર દયા રાખનારા તે રામચંદ્રે અનેક પ્રકાર-
નું રાજ્ય સંપાદન કરી, ધર્મપૂર્વક પ્રજાઓનું
પાલન કરી, છેવટે અશ્વમેધ નામનો મહાન યજ્ઞ
કર્યો હતો. તેમાં સર્વ લોકોને ખાવાપીવાની પૂરી
છૂટ આપવામાં આવી હતી તથા દક્ષિણાયનના
સૂર્ય થતી વેળા સૂર્યને પ્રસન્ન કરવા માટે જે ત્રણ
વખત અર્ચન થાય છે, તે અર્ચન મધ્યેના બરફથી
નામનો યજ્ઞ પણ સાથે સાથે કરવામાં આવ્યો
હતો. વળી તેમણે યજ્ઞમાં અનેક પ્રકારનાં હવેાનું

દાન કરી ઇંદ્રને પ્રસન્ન કર્યો હતો. તેમણે બીજા અનેક જાતના યજ્ઞો પણ કર્યા હતા. તે રામ-રાજાએ ક્ષુધા અને તૃપ્તાનો જય કર્યો હતો અને પ્રજાઓના સર્વ રોગોનો નાશ કર્યો હતો. તે પોતે સર્વશુભસંપન્ન હતા અને પોતાના તેજથી સદા દેદીપ્યમાન દીસતા હતા. તે દશરથપુત્ર રામચંદ્ર ઋષિઓ, દેવો તથા મનુષ્યોમાં અથવા જગતનાં સર્વ જૂતોમાં શુભ આદિથી અધિક હોઈને શોભતા હતા. રાજા રામચંદ્ર જ્યારે રાજ્યનું પાલન કરતા હતા, ત્યારે ઋષિઓ, દેવો તથા મનુષ્યોનો પૃથ્વી પર સાથે જ વાસ હતો. તે સમયે પ્રાણીઓના પ્રાણ હોઈ રોગ આદિના કારણથી જતા ન હતા. રાજ્યમાં હોઈ સ્થળે પણ અતિશાસ અને નિઃશ્વાસ આદિ રોગો હતા જ નહિ. ત્યારે અગ્નિ આદિ તેજસ્વી પદાર્થો સદાકાળ પ્રજ્વલિત રહેતા હતા અને હોઈ સ્થળે પણ અનર્થો થતા ન હતા.^{૧-૧૪} ત્યારે સર્વ પ્રજાઓનાં આયુષ્યો લાંબાં હતાં અને યુવાન મનુષ્યનું મરણ થતું જ નહોતું. આરેય વેદોના નિત્ય અધ્યયનથી દેવતાઓ ત્યારે પૃથ્વી પર આવ-જા કર્યા કરતા હતા. સ્થળે સ્થળે દેવાન તથા પિતૃ અન્તનો પાક થતો હતો. તળાવ, કૂવા, બગીચા વગેરે પુણ્યકર્મનો તો પાર જ ન હતો; અને યજ્ઞ-યાગ પણ થતા હતા. વળી એ રામના રાજ્યમાં હોઈ પ્રદેશમાં હાંસ કે મચ્છરો બિંદુકુલ હતા જ નહિ, ત્યારે શિકારીઓનો તથા સર્પોનો પણ અભાવ જ હતો.^{૧૫, ૧૬} ત્યારે હોઈ પ્રાણી જળમાં ડૂબી મરતું ન હતું, હોઈનું અકાળ મૃત્યુ થતું ન હતું અને અગ્નિ હોઈને બાળતો ન હતો. તે સમયના બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો કે શૂદ્રો અધર્મ તરફ રુચિવાળા ન હતા, લોભી ન હતા અથવા ખૂખ પણ ન હતા. તેઓ તો સદાચારી, યજ્ઞાદિ કર્મો કરનારા તથા બુદ્ધિમાન હતા. વળી જનસ્થાનમાં રાક્ષસોએ જ્યારે પિતૃપુત્રન તથા

દેવપૂજનનો નાશ કર્યો હતો, ત્યારે સમર્થ રામચંદ્રે તે રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો હતો અને પુનઃ પિતૃ-ઓને તથા દેવોને તેમની પૂજા અપાવી હતી. એમના રાજ્યકાળમાં પુરુષોને હજાર હજાર પુત્રો હતા. દરેકનું આયુષ્ય પણ એક એક હજાર વર્ષનું હતું.^{૧૭-૧૮} મોટાભાઈઓ નાનાભાઈઓનાં શ્રાદ્ધ કરતા ન હતા. (અર્થાત્ મોટાભાઈઓની પહેલાં નાનાભાઈઓનું મરણ થતું ન હતું.) રાજા રામચંદ્ર રંગે રથામ હતા, યુવાન હતા, લાક્ષાશ પડતી આંખોવાળા હતા અને મહોન્મત્ત હાથી સરખા પરાક્રમી હતા.^{૨૦} તેમના બાહુઓ ઢીંચણ સુધી લાંબા તથા સુંદર હતા. તેમની કાંધ સિંહ સમાન હતી અને પોતે મહાબળવાન હતા. તેમણે સર્વ જૂતોનાં મનને પ્રિય થઈ પડી અગિયાર હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. ત્યારે પ્રજાઓમાં 'રામ, રામ અને રામ' એ જ પ્રમાણે વાતો થઈ રહી હતી.^{૨૧, ૨૨} રામજ્યારે રાજ્યગાદી પર હતા, ત્યારે આયુ જગત સુંદર થઈ રહ્યું હતું. આઠ પ્રકારે પોતાનો રાજવશ સ્થાપી રામચંદ્ર આખરે આરેય પ્રકારની પ્રજાઓને સાથે લઈને સ્વર્ગે સિંધાવ્યા હતા. હે સિંધવના પુત્ર સ્તંભયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વેરાગ્ય તથા ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્રતા કરતાં ધણે દરજ્જે અધિક અને અતિશય પુણ્યશાળી તે રામરાજા પણ જ્યારે મરી ગયા છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેમના સમાન યજ્ઞયાગાદિ કરનારો અથવા અતિ કુરાજ ન હતો.^{૨૩-૨૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમંત અભિમન્યુવ્રધપર્વમાં 'સોળ રાજ્યોના રાજાઓ' નામનો અધ્યાય પદ્મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૦ મો

રાજા ભગીરથનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

ભગીરથં ચ રાજાનં મૃતં સુંઝય શુશ્રુમ ।

યેન ભાગીરથી ગંગા ચર્ચનં કાંચનૈશ્ચિતા ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંઝયરાજ ! રાજા ભગીરથને પણ અમે મરણ પામેલા સાંભળ્યો છે. તેણે ભાગીરથી ગંગાનાં અને તીરોને યાજ્ઞિક સ્થંડિલોથી વ્યાપ્ત કરી દીધાં હતાં.^૧ વળી તેણે સર્વ રાજાઓ તથા રાજપુત્રોનું અતિક્રમણ કરીને સુવર્ણના અક્ષંકારથી સુશોભિત એવી એકેક હાર ઠંપાઓનું બ્રાહ્મણોને એક હાર વાર દાન કર્યું હતું.^૨ તે ઠંપાદાન કરતી વેળા સર્વ ઠંપાઓને રથમાં બેસાડવામાં આવી હતી અને તે બધા રથોને ચાર ચાર ઘોડાઓ જોડ્યા હતા. એક એક રથની પાછળ સો સો હાથીઓ હતા અને તે બધા વળી સુવર્ણની માળાઓવાળા હતા.^૩ એ હાથીઓની પાછળ એકેક હાર ઘોડાઓ જતા હતા અને એકેક ઘોડાની પાછળ સો સો ગાયો જતી હતી. તે ગાયોની પાછળ ધણાં ઘેટાં તથા બકરાં ચાલતાં હતાં.^૪ એ રાજા ગંગાતટે યજ્ઞોમાં જ્યારે બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દક્ષિણા આપવા બેસતો હતો, ત્યારે તે રથો એટલા બધાં માણસો ભીમ રાતા કે ગંગાનો કિનારો બધે તેમના ભારથી નેતરની છડીની પેઠે નમી જતો અને ગંગાનદી વળી પોતાના મૂળ સ્થળ પરથી આઘી નીકળી તે રાજાના બોળામાં આવી બેસતી. (અર્થાત્ દક્ષિણાના ભારથી જ્યારે કિનારો નમી જતો, ત્યારે પ્રવાહનું પાણી એક રાજાના બોળા સુધી આવી વહેતું).^૫ એ રીતે ગંગા જ્યારે રાજાના બોળામાં આવી બેઠી, ત્યારે તે 'ઉર્વશી'ની સંજ્ઞાને પ્રથમ પામી અને તે જ કારણથી તે એ રાજાની પુત્રી તરીકે યર્થ પછી તે રાજાના પૂર્વજોનો

નરકમાંથી ઉદ્ધાર કરનારી તે પુત્રી તેના પુત્રપણાને પામી અને જગતમાં તે જ દિવસથી તે ભાગીરથી નામે જાણખાવા લાગી.^૬ વળી તે દિવસથી માંડીને સૂર્ય સમાન તેજવાળા ગંધર્વો પ્રસન્ન થઈ પિતૃ, દેવ તથા મનુષ્યોના સાંભળતાં સુંદર વાણીથી આ પ્રમાણેની ગાથાઓ ગાવા લાગ્યા.^૭

ભગીરથં યજ્ઞમાનં દેશ્વાર્કુ મૂરિદક્ષિણમ્ ।

ગંગા સમુદ્રદ્રગા દેવી વચ્ચે પિતરમીશ્રમ્ ॥ ૮ ॥

પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરનારા ઇશ્વાકુવંશના રાજા ભગીરથનો સમુદ્ર તરફ વહેતી ગંગા દેવીએ પોતાના પિતા તરીકે સ્વીકાર કર્યો.^૮

તસ્ય સેનૈઃ સુરગૈર્દેવૈર્યજ્ઞઃ સ્વલંકૃતઃ ।

સમ્યક્ પરિગૃહીતશ્ચ શાંતવિન્નો નિરામયઃ ॥ ૯ ॥

તે રાજાના સારી રીતે શણગારેલા, વિન્નોની શાંતિવાળા તથા નિર્દોષ એવા યજ્ઞને ઇંદ્ર આદિ દેવગણોએ રૂડી રીતે સ્વીકાર્યો હતો.^૯

યો યદ્દુષ્ટેત વિન્નો વૈ યત્ર યત્રાત્મનઃ પ્રિયમ્ ।

ભગીરથસ્તદા પ્રીતસ્તત્ર તત્રાદદદ્રશી ॥ ૧૦ ॥

જે કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાના મનને પ્રિય એવી જે વસ્તુની ઇચ્છા જે પ્રદેશમાં કરતો હતો, તે વસ્તુનું તે જિતેન્દ્રિય રાજા ભગીરથ પ્રસન્ન થઈ તે બ્રાહ્મણને તે જ પ્રદેશમાં દાન કરી દેતો હતો. જે કોઈ બ્રાહ્મણને જે કંઈ ધન આદિ પ્રિય હોય, તે તે રાજા તેને ન આપી શકે એવું હતું જ નહિ. આવા ભગીરથરાજા પણ બ્રાહ્મણોના પ્રસાદથી બ્રહ્મલોકમાં સિધ્ધાવી ગયો. કર્મયજ્ઞ તથા યોગયજ્ઞ જેમની પ્રાપ્તિના દ્વારરૂપ છે અને જે કિરણો દ્વારા દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળમાં ઉદય પામે છે, તે સૂર્યની તથા તેના અંતર્યામી દેવની જે કારણથી મરીચિય આદિ ઋષિઓ ઉપાસના કરવા ઇચ્છે છે, તે જ કારણથી આ લોકમાં ઉદય પામેલા ભગીરથરાજાની પણ તે જ ઋષિઓ ઉપાસના કરવા ઇચ્છતા હતા; કારણ કે સૂર્ય તથા

ભગીરથરાજ બન્ને ત્રણેય જગતમાં એકસરખા જ પ્રકાશમાન છે, તેમ જ સૂર્યમંડળના અંતર્યામી દેવ તથા ભગીરથરાજ બન્ને ત્રણેય જગતના એકસરખા જ ઈશ્વર-નિયંતા છે. (કહેવાનો ભાવ એ છે કે, સૂર્યના દર્શનથી પાપનો નાશ આદિ જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ ફળ આ ભગીરથરાજના દર્શનથી પણ થાય છે, તેમ જ સૂર્યમંડળના અંતર્યામી દેવનું ઉપાસન કરવાથી સત્ય સંકલ્પ આદિ જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ ફળ આ ભગીરથરાજનું ઉપાસન કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે-આવી માન્યતાથી મરીચિપ આદિ ઋષિઓને પણ આ ભગીરથરાજ દર્શન કરવા યોગ્ય તથા ઉપાસના કરવા યોગ્ય થયો હતો.)^{૧૦-૧૨}

હે સ્થિતના પુત્ર સુંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણો અઢિયાતો અને ઘણો જ પુણ્યશાળી તે ભગીરથરાજ પણ જ્યારે મરી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જેવો યજ્ઞયાગાદિ કરનારો અથવા અતિ કુશળ ન હતો.^{૧૩,૧૪}

ઈતિ શ્રીમદ્દાશ્વાસ્થમ દ્રોણપર્વાતમ્બત અભિમન્યુવ્રતપર્વમા
'સોળ રાત્રીઓના વ્રતાત' નામનો અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૧ મો દિલીપરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

દિલીપં ચેદૈલવિલં મૃતં સુંજય શુશ્રુમ ।

યસ્પ યજ્ઞશતેષ્વાસન્ પ્રયુતાયુતસાં દ્વિજાઃ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંજયરાજ ! ઇલવિલાનો પુત્ર દિલીપરાજ પણ મરણ પામ્યો છે, એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. કર્મકાંડમાં તથા જ્ઞાનકાંડમાં પરિપૂર્ણ થયેલા અને યજ્ઞયાગાદિ કરનારા દશ દશ લાખ નેટલા બ્રાહ્મણો તેના સેંકડો યજ્ઞોમાં પોતાના પુત્ર-પૌત્રો સહિત આવતા હતા.

આરંભેલા એ યજ્ઞમાં તે રાત્રીએ આખી ધનપૂર્ણ પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધી હતી.^{૧,૨} દિલીપરાજના યજ્ઞમાં શાસ્ત્રોક્ત સર્વ વિધિમાર્ગ કેવળ સુવર્ણનો જ હતો અને તેને ધર્મનું નિમિત્ત સમજી ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ ત્યાં આવ્યા હતા.^૩ તેના યજ્ઞમાં પર્વત સમાન ઊંચા એવા એક હજાર હાથીઓ આસપાસ ચાલતા હતા અને આખો યજ્ઞમંડપ તદ્દન સુવર્ણનો જ બાંધેલો હોવાથી પરમ દેદીધ્યમાન દેખાતો હતો.^૪ વળી તે સ્થળે છયે જતના રસોની મોટી મોટી નીકા વહેતી હતી અને ખાવાના પદાર્થોના મોટા ગંઝે ગોઠવ્યા હતા. હે રાજ ! તેના યજ્ઞમંડપમાં એક હજાર વામના તથા કેવળ સુવર્ણના બનાવેલા પશુબંધનના સ્થંભો પણ ઘણા સ્થાપવામાં આવ્યા હતા. એ સ્થંભો પરની માંકડી તથા પરમાંકડી પણ સુવર્ણની જ હતી. છ હજાર અપ્સરાઓ તેની પાસે સાત પ્રકારે નૃત્ય કર્યા કરતી હતી.^{૫,૬} ત્યાં વિશ્વવસુ ગંધર્વ પોતે જ પ્રીતિપૂર્વક વીણુ વગાડતો હતો. સર્વ જૂતો એ રાજાને સત્યશીલ માનતાં હતાં.^૭ વળી તેના યજ્ઞમાં સર્વ પ્રાણીઓ ગોળ, ભાત, પાપડ આદિ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરીને મદોન્મત્ત થઈ જતાં હતાં અને રસ્તાઓમાં સૂઈ રહેતાં હતાં. વળી તે રાજાના સંબંધમાં એક કહેવત તો એવી છે કે, બીજા રાજાઓ તેની સરસાઈ જ કરી શકે નહિ. એ રાજા જ્યારે પાણીમાં યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યારે તેના રથનાં પેડાં પાણીમાં ડૂબી જતાં નહોતાં; એટલું જ નહિ પણ જે મનુષ્ય દંડ ધનુષ્યવાળા તથા યજ્ઞોમાં પુષ્કળ દક્ષિણા દેનારા એ સત્યવાદી દિલીપરાજનાં દર્શન કરતા હતા, તેઓ પણ સ્વર્ગલોકને જીતી લેતા હતા. દિલીપરાજનું બીજું નામ ખટ્વાંગ હતું. તેની રમઝાનીમાં આ પાંચ શબ્દો કદી નાશ પામતા જ નહોતા-વેદાધ્યયનનો ધોષ, ધનુષ્ય-

ની દોરીનો ઘોષ અને પીણાં પીઓ, ભોજન કરો તથા ખાઓનો ઘોષ.

હે સ્થિત્યના પુત્ર રાજ સંજય ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણું જ અધિક અને અતિશય પ્રુણ્યવાન એવો તે દિલીપરાજ પણ એ ગરણ્યવશ થયો છે, તો તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જોવો યજ્ઞયાગાદિ કરનારો અથવા અતિ કુશળ ન હતો. ૮-૧૨

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જીત અભિમન્યુવધપર્વમા 'સોળ રાજ્યોના વૃત્તાંતો' નામનો અધ્યાય ૬૧મો સમાસ

અધ્યાય દરમો

રાજ માંધાતાનું અસ્તિ

॥ ત્રણ ઉવાચ ॥

માંધાતા વૈદ્યોવનાશો મૃતઃ સંજય હ્યુશ્રમ ।

દેવાસુરમનુષ્યાણાં ત્રૈલોક્યવિજયી નૃપઃ ॥ ૧ ॥

નારદ યોદ્ધા : હે સંજયરાજ ! યુવનાશ્વનો

પુત્ર માંધાતા પણ મરી ગયો છે, એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજ્યએ દેવો, અસુરો અને મનુષ્યોનો જય કરી ત્રણે લોક પર વિજય મેળવ્યો હતો.^૧ અશ્વિનીકુમાર દેવોએ તે રાજને એના પિતાના પેટમાંથી બહાર કાઢ્યો હતો. એમ બન્યું કે, એક દિવસ રાજ યુવનાશ્વ મૃગયા રમવા ગયો. ક્ષરતાં ક્ષરતાં તે તસ્થો થયો. એ સમયે એના ઘોડાઓ પણ યાદી ગયા હતા, રાજ્યએ આસપાસ દૃષ્ટિ કરી પણ કોઈ સ્થળે પાણી જોવામાં આવ્યું નહિ. ત્યાં તેણે એક દિશામાં ધુમાડો નીકળતો જોયો. એટલે રાજ તેને અનુસરી તુરત તે સ્થળે જઈ પહોંચ્યો. જઈને એણે તો ત્યાં યજ્ઞ થઈ રહ્યો હતો. પછી તૃષાતુર રાજ્યે પાણી માટે શોધ કરી. એટલામાં દહીં છાંટેલા ધીનું પાન એના હાથમાં આવી ગયું અને તેને પોતે પી ગયો. મંત્રના પ્રભાવવાળા તે દહીં મિશ્રિત ધીથી

યુવનાશ્વરાજના પેટમાં ગળું રહ્યો. આ વાતની વૈદ્યશ્રેષ્ઠ દેવ અશ્વિનીકુમારને જણ થઈ, એટલે તેમણે રાજનું પેટ ચીરી એક બાળકને બહાર કાઢ્યો. ત્યારે પિતાના ખોળામાં સૂતેલા અને દેવ સરખા તેજસ્વી તે બાળકને જોઈ ત્યાં આવેલા દેવો માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા કે, 'આ બાળક કોને ધાવશે ?'^{૨-૫} હવે ઇંદ્રની તે આંગળીમાંથી તરત જ દૂધ અને ધી છૂપત થયાં. ઇંદ્રે આ બાળક 'મા ધાપ્તિ-મને ધાવશે' એમ કહી તેના પર દયા કરી હતી, તેથી તે બાળકનું 'માંધાતા' એવું અદ્ભુત નામ પાડવામાં આવ્યું. તે પછી એ મહાત્મા યુવનાશ્વ પુત્રના મુખમાં ઇંદ્રનો હાથ, દૂધ તથા ધીની ધારા ઝરવા લાગ્યો, તેથી તે બાળક ઇંદ્રનો હાથ ધાવતાં એક દિવસમાં જ મોટો થઈ ગયો.^{૬-૭} બાર દિવસમાં તો તે બાર વરસ જેવો થઈ ગયો. પછી વીર્યવાન માંધાતાએ એક જ દિવસમાં આખી પૃથ્વીને જીતી લીધી.^૮ તે પોતે ધર્માત્મા, ધૃતિમાન, વીર, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો અને જિતેન્દ્રિય થયો. એક મનુષ્ય તરીકે અવતરેલા માંધાતાએ જનમેજયને, સુનન્વાને, મયને, પુરને, બૃહદ્રથને, અસિતને તથા નૃગને જીતી લીધા હતા. જે સ્થળેથી સૂર્ય ઉદય પામે છે તથા જે સ્થળે તે અસ્ત પામે છે, તે સ્થળ સુધીની બધી ભૂમિ યુવનાશ્વના પુત્ર રાજ માંધાતાની કહેવાતી. તેણે સૌ અશ્વમેધ તથા સૌ રાજસૂય યજ્ઞો કર્યા હતા.^{૯-૧૨} કે પૃથ્વીપતિ ! તેની દક્ષિણમાં તેણે બ્રાહ્મણોને પદ્મરાગમણિની તથા સુવર્ણની ખાણોથી ભરેલા સત્યદેશનું દાન કરી દીધું હતું. તે દેશનો સૌ યોજન સુધી તો વિસ્તાર હતો અને તેમાં એક યોજન ઊંચા પર્વતો હતા.^{૧૩} વળી તેણે બ્રાહ્મણોને અનેક પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ ભંધ તથા ભોજ્ય અન્નના પર્વતો પણ દાનમાં આપ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણોને

આપતાં બાટી રહેલા એ અન્નફેટા ખાનારાં માણસો ખૂટતાં પણ પોતે જરાય ખૂટતા નહોતા. એ રાજના યજ્ઞોમાં ભક્ષ્ય, અન્ન તથા પાનના મોટા મોટા ઢગો અને ભોજ્ય આદિ અન્નના પર્વતો શોભી રહ્યા હતા. તેમાં ધીના મોટા ધરાઓ ભર્યા હતા. દાળનો આસપાસ ગારો થઈ જતો હતો. વળી દહીંરૂપી ફીણવાળી, ગોળરૂપી જળવાળી અને મધ-દૂધને વહેનારી સુંદર નદીઓ તે પર્વતોને વીંટાઈ વળી હતી. એ રાજના યજ્ઞોમાં દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, યક્ષો, ગંધર્વો, સર્પો, પક્ષીઓ અને વેદવેદાંગના પારને પામેલા બ્રાહ્મણો તથા ઋષિઓ આવ્યા હતા. તેઓમાંથી ઘોઈ પણ અવિદ્વાન તો હતા જ નહિ. રાજ માંધાતા સમુદ્ર સુધીની ધનપૂર્ણ પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરી દઈને મરણ પામ્યો હતો. રાજ માંધાતા પોતાના યશથી દશે દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી દઈને આખરે પ્રણયવાનોના દિવ્ય લોકોમાં ગયો હતો. હે ચિત્તના પુત્ર સુંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય-માં તારાથી તથા તારા પુત્રથી ધણે જ આગળ વધેલો તે રાજ પણ જ્યારે કાલધર્મને પામ્યો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જોવા યજ્ઞયાગ કરનાર અથવા અતિ કુશળ ન હતો.

હિત શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વમાં તર્કત અભિમન્યુવધપર્વમાં 'સોળ રાજોનાં વૃત્તાંતો' નામનો અધ્યાય ૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૩ મો યયાતિરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

યયાતિ નાહુપં ચૈવ મૃતં મુંજય શુશ્રુમ ।

રાજસ્યયશૈર્તૈરિદ્ધા સોઽશ્વમેઘયતેન ચ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંજયરાજ ! નહુપના પુત્ર યયાતિરાજને પણ આપણે મરણ પામેલો સાંભળી-એ છીએ. તે રાજએ સો રાજસ્ય યજ્ઞો, સો અશ્વ-

મેધ યજ્ઞો, એક હજાર પુંડરીક યજ્ઞો, સો વાજપેય યજ્ઞો, એક હજાર અતિરાત્ર યજ્ઞો તથા ચાતુર્માસ્ય અને અગ્નિષોમ આદિ અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા. તેમાં તેણે પ્રુષ્ઠળ દક્ષિણા આપી હતી.^{૧, ૨} તેણે પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરનારા રત્નેષ્ટાનું^૩ જે કંઈ ધન હતું તે બધું લૂંટી લઈ બ્રાહ્મણોને સ્વાધીન કર્યું હતું.^૪ એ યયાતિરાજ જ્યારે યજ્ઞોનો આરંભ કરતો, ત્યારે નદીઓમાં પવિત્ર સરસ્વતી નદી, સમુદ્રો તથા પર્વતો સહિત બીજી નદીઓ તે નહુપના પુત્રને માટે ધી તથા દૂધ દૂડી આપતી હતી. જ્યારે દેવો અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, ત્યારે તેણે દેવોને સહાય કરી હતી. તે યુદ્ધમાં જીત મેળવી-ને તેણે પૃથ્વીના ચાર વિભાગ કરી તે હોતા, અર્ધયુ આદિ ચાર ઋત્વિજ્ઞોને વહેંચી આપી હતી. એ રીતે તેણે અનેક યજ્ઞો કરી, શુક્રાચાર્ય-ની પુત્રી દેવયાનીમાં તથા શર્મિષ્ઠામાં ધર્મપૂર્વક ઉત્તમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હતી અને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ સર્વ દેવોના વનમાં બીજાં ઇંદ્રની પેઠે વિહાર કર્યો હતો.^{૫-૭} સર્વ વેદોને બાણનારે તે રાજ જ્યારે વિષયોનો ઉપભોગ કરવા છતાં પણ શાંતિ ન પામ્યો, ત્યારે તે આ ગાથા ગાઈને પત્ની સાથે વનમાં આશ્રયો ગયો હતો.

યત્પૃથિવ્યાં વ્રીહિયવં હિરણ્યં પશવઃ સ્ત્રિયઃ ।

નાલમેકસ્ય તત્સર્વમિતિ મત્વા શર્મ વ્રજેત્ ॥

આખી પૃથ્વીમાં જે કંઈ ડાંગર, જવ, સુવર્ણ, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે, તે બધાંનો એક જ પુરુષ જો કદાચ ઉપભોગ કરે, તોપણ તે વરતુઓથી તેને સંતોષ વળતો નથી. આમ વિચારીને દરેક વિષયોનો ત્યાગ કરી શાંતિ મેળવવી જોઈએ. એ પ્રમાણે વિષયોનો ત્યાગ કરી, શાંતિનો સ્વીકાર કરી અને પોતાના પુરુષે રાજ્યગાદી પર બેસાડી એ યયાતિરાજ વનમાં આશ્રયો ગયો

હતો. ૮-૧૦ શિવતના પુત્ર સુંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્રના કરતાં ઘણો જ વૃદ્ધિ પામેલો એ યયાતિરાજ પણ એ મરણ પામ્યો છે, તો તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જોવા યજ્ઞયાગાદિ કરનારો અથવા અતિ નિપુણ ન હતો. ૧૧

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્જન અભિમન્યુ-વધપર્વમાં 'સોળ રાજાઓનાં જ્ઞાતિ.' નામનો અધ્યાય ૬૩મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૪મો

રાજા અંબરિષનું ચરિત્ર

॥ નારદ જગાચ ॥

નાભાગમંચરીપં ચ મૃતં સુંજય શુશ્રુમ ।

યઃ સહસ્રં સહસ્રાણાં રાજાં ચૈકસ્ત્વયોષયત્ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : કે સુંજયરાજ ! નાભાગનો પુત્ર અંબરીષરાજ પણ મરણ પામ્યો છે એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજા પોતે એકલો જ એક લાખ રાજાઓ જેડે યુદ્ધ કરતો હતો. ૧ યુદ્ધમાં એ રાજાને પરાજય આપવા માટે યોગાનુ-થી શત્રુઓ તેની ઉપર ચઢી આવ્યા હતા. તે બધા શત્રુઓ અસ્રોને બળુનારા, મહાબળકર તથા અનેક બાણો છોડીને અમંજળ વાણી મોકલતા હતા. ૨ પણ અંબરીષરાજએ શારીરિક બળ, ચતુ-રાઈ તથા યુદ્ધશિક્ષણ સાથેના અસ્રબળથી તેમનાં અસ્રોના, છત્રોના, આયુધોના, રથોના તથા ભાલા-ઓના ટુકડા કરી નાખ્યા અને પોતે જરા પણ ન ધવાતાં તેમની સામે યુદ્ધ કરતો રહ્યો. ૩ ત્યારે તે શત્રુઓ કવચો ઉતારી જીવવાની ઇચ્છાથી એ રાજાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા અને 'અમે તમારે શરણે છીએ' એમ બોલીને તે રાજાને શરણે આવ્યા હતા. ૪ કે નિર્દોષ રાજા ! પોતાને શરણે આવેલા તે શત્રુઓને વશ કરી તથા આખી

પૃથ્વીને જીતી લઈને તેણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સેંકડો યજ્ઞો કર્યા હતા. ૫ તેના યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણ-વશને સારું સન્માન આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ અને બીજા માણસો ત્યાં સદૈવ સર્વં જાતના રસથી ભરેલાં ભોજનો કરતા હતા તથા પરમ તૃપ્તિ પામતા હતા. ૬ તે યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણો લાડુ, પૂરીઓ, માલપૂડા, સ્વાદિષ્ટ પૂરણભરેલી પૂરણપૂરીઓ, દહીંની મલાઈ, મોટી મોટી દ્રાક્ષા, ઉત્તમ પકવાનો, જાતજાતની દાળો, તરેહતરેહનાં પીણાંઓ, પુડલાઓ, ગોળમિશ્ર માત, પીવાના પદાર્થો, કામળ અને સુગંધીદાર મિશ્રાન્ન, ઘી, મધ, દૂધ, પાણી, રસભયું દહીં તથા સ્વાદિષ્ટ ફળ અને ઋણ વગેરેનું ભોજન કરતા હતા. ૭-૮ વળી બીજા હજારો મનુષ્યો યજ્ઞમાં પોતાને સુખ યાચ એવા હેતુથી ઇચ્છાનુસાર માદક પદાર્થોને પીતા હતા અને ગીત-વાદિત્ર આદિથી અંબરીષરાજની સ્તુતિયુક્ત એવી ગાથાઓ ગાતા હતા. તેઓ વળી મહાન્મત્ત થઈને હર્ષપૂર્વક નૃત્ય કરતા હતા. ૧૦, ૧૧ તે યજ્ઞોમાં અંબરીષરાજએ દસ લાખ યજ્ઞો કરનારા એક લાખ ખંડિયા રાજાઓને પણ દક્ષિણામાં આપી દીધા હતા. તે બધા રાજાઓ સુવર્ણનાં કવચોને ધારણ કરનારા, શ્વેત-છત્રથી શોભામગ્ન, સુસજ્જીના રથમાં બેઠેલા તથા પાછળ ચાલનારા પરિવારોવાળા હતા. એ રાજાઓ જ્યારે મોટા વિશાળ યજ્ઞ કર્યો, ત્યારે તેણે દંડ તથા કાશ(ખજના)ના સહુદાયવાળા રાજ્યાભિષેક પામેલા સેંકડો રાજાઓ તથા રાજપુત્રોને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણામાં આપી દીધા હતા. તે વેળા પ્રસન્ન થયેલા મહર્ષિઓએ આ પ્રમાણે અનુમોદન આપતાં કહ્યું હતું કે :-

નૈવં પૂર્વે જનાશ્વકુર્ન કરિષ્યંતિ વાપરે ।

યદંબરીષો નૃપતિઃ કરોત્યમિતદક્ષિણઃ ॥

અમાપ દક્ષિણા આપનાર અંબરીષરાજ જ

આ કર્મ કરી રહ્યો છે, તેવું પૂર્વકાળમાં થઈ ગયેલા કોઈ મનુષ્યોએ કયું નથી, તેમ હવે ભવિષ્યકાળમાં બીજા કોઈ કરશે પણ નહિ.^{૧૨-૧૬} હે સ્થિત્યપુત્ર સુંઝયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં અતિશ્રેષ્ઠ અને ઘણો પુણ્યશાળી તે અંબરીષરાજ પણ જ્યારે મરણ પામ્યો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર, કારણ કે તારો પુત્ર તેના જોવા યજ્ઞયાગાદિ કરનાર અથવા અતિ ચતુર નહોતો.^{૧૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વાતર્ગત અભિમન્યુ
વધપર્વમા 'સોજ રાજ્યોના જતાતો'
નામનો અધ્યાય ૬૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૫ મો

શશાન્ગિંદુરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

શશાન્ગિંદુ જ રાજાનં મૃતં સૂંઝય શુભ્રમ ।

ईजे स विविधैर्यज्ञैः श्रीमानसत्यपराक्रमः ॥ १ ॥

નારદ બ્રોહ્મા • હે સુંઝયરાજ ! આપણે સાંભળીએ છીએ કે, શશાન્ગિંદુરાજ પણ મરણ પામ્યો છે. એ સત્યપરાક્રમી શ્રીમાન શશાન્ગિંદુ રાજ્યે અનેક જાતના યજ્ઞો કર્યા હતા.^૧ એ મહાત્માને એક લાખ સ્ત્રીઓ હતી અને એ એકેક સ્ત્રીને એકેક હાતર પુત્રો થયા હતા.^૨ તે બધા કુમારો પરાક્રમી, એક લાખ લાખ યજ્ઞો કરનારા અને વેદના પારને પામેલા હતા.^૩ વળી તેઓ સુવર્ણનાં કવચને ધારણ કરનારા હતા, મોટાં મોટાં ધનુષ્યવાળા હતા અને બધા અશ્વ મેવ યજ્ઞને કરી ચૂક્યા હતા.^૪ તેમના પિતા રાજેન્દ્ર શશાન્ગિંદુએ તેમને બધાને બ્રાહ્મણોને દાન માં આપી દીધા હતા. એ એક એક કુમાર ની પાછળ દાનમાં દીધેલા સો સો રથો અને હાથીઓ ચાલતા હતા.^૫ વળી એ એકેક રાજ પુત્રની પાછળ સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલી

સો સો ઠંપ્યાઓ ચાલતી હતી અને તે ઠંપ્યાઓની પાછળ સો સો હાથીઓ ચાલતા હતા.^૬ વળી તે એકેક હાથીની પાછળ સો સો રથો જતા હતા. એકેક રથની પાછળ સુવર્ણની માળાવાળા બળવાન ઘોડાઓ હતા અને એકેક ઘોડાની પાછળ એકેક હાતર ગાયો જતી હતી. એ એકેક ગાયની પાછળ પચાસ પચાસ ઘેટાંઓ ચાલતાં હતાં.^૭ આમ મહાભાગ રાજ શશાન્ગિંદુએ અશ્વમેય મહાયજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને આટલું બધું ધન આપી દીધું હતું, છતાં તેને મન તે અપૂર્ણ જ હતું.^૮ એ મહાન અશ્વમેય યજ્ઞમાં જટલા વૃક્ષના બનાવેલા યજ્ઞસ્તંભો હતા, તેટલા જ વળી સુવર્ણના યજ્ઞસ્તંભો પણ હતા.^૯ એના અશ્વમેય યજ્ઞમાં એક કોશ સુધીની ઊંચાઈવાળા ભય અત્રપાનના મોટા પર્વતો જેવડા ઘણા ઢગો હતા, પણ છેવટે યજ્ઞની સમાપ્તિમાં તેઓમાંના માત્ર તેર ઢગો જ બાકી રહ્યા હતા.^{૧૦} સતુલ્ય અને પુષ્ટ મનુષ્યોથી ભરેલી, શાંત થયેલાં વિધ્નોવાળી તથા રાગચાળા વિનાની આ સઘળી પૃથ્વીને લાંબા કાળ સુધી ઉપભોગ કરીને એ શશાન્ગિંદુરાજ આખરે સ્વર્ગે ગયો.^{૧૧} હે સ્થિત્યપુત્ર સુંઝયરાજ ! ધર્મ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણો જ અધિક અને અતિશય પુણ્યવાન તે રાજ પણ જ્યારે મરણ પામી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કેમ કે તારો પુત્ર તેના જોવા યજ્ઞયાગાદિ કરનારો કે અતિ ચતુર નહોતો.^{૧૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વાતર્ગત અભિમન્યુ
વધપર્વમા 'સોજ રાજ્યોના જતાતો'
નામનો અધ્યાય ૬૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૬મો

ગયરાજનું અસ્તિ

॥ મરદ ઉવાચ ॥

ગયં ચામૂર્તિરયસં મૃતં સંજય શુશ્રુમ ।

યો વૈ વર્ષશતં રાજા હૃતશિશાસનોઽમવત્ ॥ ૧ ॥

નારદ બ્રોહ્મા : હે સંજયરાજા ! અમૃત-
રયસનો પુત્ર ગયરાજ પણ મરી ગયો છે એમ
આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજા એક સો વર્ષ
સુધી હોમ કરતાં બાકી રહેલા અત્તનું જ ભોજન
કરતો હતો.^૧ અગ્નિદેવે તેને વરદાન આપ્યું,
એટલે એ ગયે માગ્યું કે તપથી, બ્રહ્મચર્યથી,
વ્રતથી, નિયમથી તથા શુરૂપાથી હું વેદો બાણ-
વાની ઇચ્છા કરું છું. બીજાઓની હિંસા કર્યા
વિના કેવળ સ્વપ્નમાંથી જ હું અક્ષય ધન ઇચ્છું
છું.^{૨,૩} બ્રાહ્મણોને દાન આપવાની મને નિત્ય
શ્રદ્ધા રહે અને પરપુરુષનો સંગ નહિ કરનારી
મારી સખતીય સ્ત્રીઓમાં મારે ત્યાં પુત્રજન્મ થાય.^૪
મને અન્નદાન કરવામાં અક્ષય શ્રદ્ધા રહે, મારું
મન હમેશાં ધર્મમાં જ રમે. વળી હે અગ્નિદેવ !
હું ધર્મકાર્યોમાં નિત્ય નિર્વિઘ્ન રહું. 'બહુ સારું',
એ પ્રમાણે બધું થશે' એમ કહીને અગ્નિ ત્યાં જ
અંતર્ધાન ધરી ગયો. ગયરાજએ વરદાનના પ્રભાવ-
થી તે બધું પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તેણે ન્યાયપૂર્વક
શત્રુઓને પણ જીત્યા હતા.^{૫,૬} તે ગયરાજએ
તે તે સમયને અનુસરતા દર્શયજ્ઞો, પૌર્ણમાસ
યજ્ઞો, આશ્રયણ યજ્ઞો, ચાતુર્માસ યજ્ઞો તથા બીજા
પણ અનેક જાતના સંપૂર્ણ દાન-દક્ષિણાવાળા
યજ્ઞો શ્રદ્ધાપૂર્વક સો વર્ષ સુધી કર્યા હતા. વળી
સો વર્ષ સુધી તેણે નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં જીડીને
અથવા સાક હજાર ગાયેતું, દશ હજાર ઘેડા-
તું તથા એક લાખ સોનામહેરીતું દાન કર્યું
હતું.^{૭-૯} તેણે દરેક નક્ષત્રમાં તે નક્ષત્રોમાં અપાતી
દક્ષિણાઓ પણ આપી હતી અને ચંદ્ર તથા

અગ્નિની પેટે જાતજાતના યજ્ઞો કર્યા હતા.^{૧૦} તે
રાજાએ અશ્વમેધ મહાયજ્ઞમાં મણિમય રેતવાળી
સુવર્ણની પૃથ્વી બનાવીને બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી
દીધી હતી.^{૧૧} તેના યજ્ઞમંડપમાં પશુઓને ખાધ-
વાના રત્નો સંપૂર્ણ સુવર્ણના હતા. તે બધા
રત્નથી જડેલા હોઈને સર્વ જૂતોનાં મનને હરણ
કરનારા હતા. યજ્ઞસમયે ગયરાજએ પ્રસન્ન થયેલા
બ્રાહ્મણોને તથા સર્વ જૂતોને મર્વ મનોરથોની
સમૃદ્ધિ કરનારું અન્ન આપ્યું હતું.^{૧૨,૧૩} એટલું જ
નહિ, પણ તે રાજાએ પોતાની યજ્ઞસંપત્તિથી
સમુદ્ર, વન, બેટા, નદીઓ, નંદા, જંગલો, નગરા,
જુદાં જુદાં રાજ્યો, સ્વર્ગ તથા આકાશમાં જ જ
અનેક જાતના પ્રાણીસમુદાયો વસતા હતા, તે
બધાને તૃપ્ત કર્યા હતા. તેથી તેઓ કહી રહ્યાં હતાં
કે, 'ગયરાજના યજ્ઞ સરખો બીજે એક યજ્ઞ થયો
નથી.^{૧૪,૧૫} એ રાજાના યજ્ઞમંડપની વેદિકા
છત્રીસ ચોજન લાંબી હતી અને ત્રીસ ચોજન
પહોળી હતી. તે વેદિકા પૂર્વમાં તથા પશ્ચિમમાં
ઝાવીસ ચોજન લાંબી હતી. અને કેવળ સુવર્ણની જ
બનાવેલી હતી.^{૧૬} યજ્ઞમાન ગયરાજની એ વેદિકા
મોટી, હીરા તથા મણિઓથી જડેલી હતી. તે
રાજાએ બ્રાહ્મણોને વસ્ત્રો, અન્નકોશ તથા બીજા
કેટલીક મોંઝગી દક્ષિણાઓ આપી હતી. આગે
તે સમયે કાતા હવો. યજ્ઞમાં એણે મોટા મોટા
અન્નના પર્વતો જમાડી દીધા હતા. આમ છતાં
ભોજનની સમાપ્તિ થતાં ત્યાં અન્નના પચીસ
પર્વતો બાકી રહ્યા હતા.^{૧૭,૧૮} એનો અશ્વમેધ
યજ્ઞ થયો, ત્યારે ત્યાં ઘુત આદિ પદાર્થોને વહેતી
અનેક રસ્સોની નદીઓ ચાલી રહી હતી અને
વસ્ત્રો, અન્નકોશ તથા ચંદનના જુદાં જુદાં પ્રકાર-
ના મોટા ઢગો કરવામાં આવ્યા હતા. જેના
પ્રભાવથી ગયરાજ ત્રણેય લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયો, તે
અક્ષય સુખ આપનાર વટવૃક્ષ અને પવિત્ર બ્રહ્મ-

સરોવર છે. દે ચિત્યપુત્ર સ્તંભચરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્રના કરતાં અતિશય ઉત્તમ અને અતિશય પુણ્યશાળી તે ગયરાજ પણ ન્યારે મરણ પામ્યો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કેમ કે તારો પુત્ર તેના જોડે યજ્ઞયાગાદિ કરનાર અથવા અતિ કુશળ નહોતો. ૧૯-૨૧

હતિ શ્રીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્જન અભિમન્યુવધપર્વમાં 'સોળ રાજ્યોનાં જનાંતો' નામનો અધ્યાય ૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૭ મો

૨'તિદેવનું' ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

સાંકૃતિ રંતિદેવં ચ સ્તવં સંજય છુશ્રુમ ।

યસ્ય દ્વિશતસાહસ્રા આસન્નદ્વા મહામનઃ ॥ ૧ ॥

નારદ બોધ્યા : સંકૃતિપુત્ર રંતિદેવને પણ આપણે મરણ પામેલા સાંભળીએ છીએ. તે મહાત્માને ત્યાં બે લાખ જેટલા તો રસોધ્યાજ હતો.^૧ તે રસોધ્યાજો રાજાને ઘેર પરાણ તરીકે આવેલા બ્રાહ્મણ અતિથિઓને રાત્રિદિવસ પકન-અપકન અમૃત સરખું ઉત્તમ ભોજન પીરસતા હતો.^૨ એ રાજા ન્યાયપૂર્વક ધનોપાજન કરી બ્રાહ્મણોને દાન કરી દેતો હતો અને પોતે વેદાધ્યયન કરી શત્રુઓને વશ કરતો હતો.^૩ પ્રશંસાપાત્ર વ્રતવાળા તથા વિધિપુરઃસર યજ્ઞો કરનારા તે રાજાની પાસે પશુઓ યજ્ઞમાં બલિદાન માટે તત્પર થઈ સ્વર્ગ મેળવના માટે પોતાની મેળે આવી પ્રાર્થના કરતાં હતાં.^૪ એ રાજાના રસોડામાં તથા અગ્નિહોત્ર-શાળામાં પશુઓનાં જેટલાં બધાં બલિદાન અપાતાં હતાં કે, તેમનાં આમડાંના મોટા ઢગમાંથી લોહીની નદી વહેતી હતી અને તે જ કારણથી એ નદીનું અર્ધભૂવતી નામ રાખવામાં આવ્યું હતું.^૫ તે રાજા બ્રાહ્મણોને હમેશાં ચળકતી સોનામહોરો આપતો હતો અને તેમને કહેતો હતો કે, 'દે

બ્રાહ્મણો ! આવો, આવો, હું તમને સોનામહોરો આપું'.^૬ આમ 'આ તમને, આ તમને' એમ કહીને તે હજારો સોનામહોરો આપ્યા જ કરતો અને વળી થોડી વાર વિશ્રાંતિ લઈ પુનઃ સોનામહોરોનું જ દાન કર્યાં કરતો.^૭ હજારો ને કરોડો સોનામહોરો આપીને પણ તે રાજા કહેતો કે, 'આજ તો મેં ધણું બ્રાહ્મણું દાન કર્યું છે.' તે રાજા એક દિવસમાં જ જેટલું દાન કરતો તેટલું દાન બીજા કયો પુરુષ આખી જિંદગીમાં પણ કરી શકશે ?^૮ દાન આપતાં આપતાં એ રાજા કહેતો કે, 'બ્રાહ્મણના હાથ સાથે વિયોગ થતાં મને નિત્યકાળનું મહાન દુઃખ થયે, એમાં સંદેહ નથી'.^૯ એ રાજા પખવાડિયે પખવાડિયે સો ગાયોની પાછળ ચાલનારા એક હજાર સુવર્ણ-બૃષિત બળદોને તથા સાડાઆઠસો તોલા સુવર્ણ જેટલા ધનને એ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દેતો હતો. આનું દાન તેણે સો વર્ષ સુધી કર્યું હતું. ઉપરાંત ઋષિઓને તેણે અગ્નિહોત્રનાં સાધનો, યજ્ઞોનાં સાધનો, કંમલો, ધડાઓ, યાળીઓ, તપેલીઓ, શય્યાઓ, આસનો, રથ આદિ વાહનો, મોટી મોટી હવેલીઓ, ધરો, જાતજાતનાં વૃક્ષો, અગ્ર અને એવાં બીજાં અનેક જાતનાં ધન દાનમાં આપ્યાં હતાં. બુદ્ધિમાન રંતિદેવના રાજ્યમાં સર્વ પદાર્થો લગભગ સુવર્ણના જ હતા. મનુષ્યોનું ઉત્કલ્પન કરનારી રંતિદેવની આવી અઢળક સમૃદ્ધિ જોઈને પુરાણ બ્રહ્માનારા મનુષ્યો આ એક ગાથા ગાતા હતા :

નૈતાદ્યં દૃષ્ટ્વર્થ કુચેરસદ્ગેષ્વપિ ।

ધનં ચ પૂર્યમાણં નઃ કિંપુનર્મનુજેષ્વપિ ॥

અર્થાત : કુચેરના ધરમાં પણ અમે આનું ભરચક ધન પૂર્વે કદી જોયું નથી, તો બિચારા મનુષ્યોની તો વાત જ શી ?^{૧૦-૧૫} 'અરેખર, આ રાજાના રાજ્યકાળમાં આખી પૃથ્વી સુવર્ણનાં ધરોડપ

સારવાળી થઈ ગઈ છે.' એમ કહીને લોકો તે સમયે આશ્ચર્ય પામતા હતા. સંકૃતિપુત્ર રતિ-દેવને ત્યાં જ રાત્રે અતિથિ આવી વસતો, તે રાત્રે એકવીસ હજાર બળદોનું બલિદાન આપાતું હતું. ઝળઝળતાં મણિખંડિત કુંડળોને ધારણ કરનારા રસોદય એ રાજના મહેલમાં સાદ પાડી કહેતા હતા કે, 'હે અતિથિઓ! ભોજન પુરુષ છે, માટે ખૂબ ખાઓ. બાકી આજકાલ પ્રથમના જીવું માંસ તો નથી.' રાજ રતિદેવ પાસે જ સુવર્ણના પદાર્થો હતા, તે બધા તેણે તે સમયે પોતે આરભેલા યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને દાન તરીકે આપી દીધા હતા. તે રાજએ આપેલાં હવેળાને દેવતાઓ પ્રત્યક્ષ આવીને લઈ જતા હતા. ૧૧-૧૮ વળી પિતૃઓ પણ પોતાનાં હવેળાનો પ્રત્યક્ષ આવી લઈ જતા હતા અને યોગ્ય સમયે આવેલા સારા બ્રાહ્મણો પણ એ રાજ પાસેથી પોતાના સર્વ અભિલાષોને પામતા હતા. હે સ્થિત્યુત્તર સ્વર્ગચરા! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તારા પુત્ર કરતાં ઘણો જ અડિયાતો અને અતિશય પુણ્યશાળી એવો તે રાજ રતિદેવ પણ એ મૃત્યુવશ થયો છે, તો તુ તારા પુત્રનો શોક મા કર; કેમ કે તારો પુત્ર તેના જેવા યજ્ઞચારાદિ કરનાર અથવા અતિશય ચતુર નહોતો. ૨૦, ૨૧

હતે શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વનાં અભિમન્યુવધપર્વમાં 'સોળ રાજઓના પુત્રો' નામનો અધ્યાય ૬૭માં સમાયે

અધ્યાય ૬૮મો

ભરતરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

દૌર્બંધિ મરતં જાપિ મૃતં મુંજય શુશ્રુમ ।
કર્માર્ણસુરુપરન્યઃ કૃતવાન્ યઃ શિશુર્વન ॥૧॥

નારદ બોલ્યા: હે સ્વર્ગચરા! આપણે સાંભળીએ છીએ કે, દુષ્ટતનંદન ભરતરાજ પણ

મરણ પામી ગયો છે. તેણે બાલ્યાવસ્થામાં પણ વનમાં રહીને બીજાઓથી ન બને તેવાં પરાક્રમે કર્યાં હતાં. બળવાન ભરતરાજ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં બરફ જેવા ધોળા તથા નખ અને દાદો-રૂપ આયુધવાળા સિંહોને બળથી વીર્યહીન કરી નાખી ધસકડો હોતો તથા બાંધતો હતો. ૧, ૨ વળી તે દૂર, અતિ ઉચ્ચ અને લાખના ઢોળાવાળા મન-શિક્ષના પથ્થરો જેવા રાતા-પીળા રંગના વાથોને દમન કરી પોતાને વશ કરતો હતો. ૩ પોતે અતિ બળવાન હોવાથી તે દૂર સ્વભાવનાં સર્પાદિક પ્રાણીઓને તથા પ્રચંડ શરીરવાળા મોટા મોટા હાથીઓને પણ દાંતોમાં પકડીને પાછા હાઠી દેતો હતો અને મોઢાં સૂકવી દઈ પોતાને તાથે કરતો હતો. ૪ વળી તે મહાબળિયો બળવાન પાકાઓને પણ ઘણા જોશથી ધસકડો હતો; તેમ જ અતિ ગર્વિષ્ઠ સેંકડો સિંહોને પણ બળાત્કારે તાણી લાવતો હતો. ૫ કદા સમયે તો તે કેટલાંક બળવાન મુગાને, ગેંડાઓને તેમ જ બીજાં કેટલાંક શિકારી જનાવરોને પણ પોતાના પ્રાણોને સંકટમાં નાખીને બાંધતો હતો અને પછી તેમને સારી રીતે દેશન કરી છોડી મૂકતો હતો. ૬ એ ભરતરાજનાં એવાં કામો જોઈને બ્રાહ્મણોએ એનું બીજું તામ 'સર્વદમન' પાડ્યું હતું અને બનતા સુધી તેઓ એને એ નામે જ બોલાવતા હતા. એની માતા શકુંતલા તો તેને વારંવાર અટકાવતી હતી તથા કહેતી પણ હતી કે, 'હે પુત્ર! તું જંગલી પ્રાણીઓને ન મારીશ.' ૭ એ પરાક્રમી ભરતરાજએ યમુનાનદીને તીરે સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા, સરસ્વતીતટે તેણે ત્રણસો યજ્ઞો કર્યા હતા અને ગંગાકિનારે તેણે આરસો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા. ૮ વળી તેણે સંપૂર્ણ તથા હિતમ દક્ષિણ આપી એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞો. સો રાજસ્ય યજ્ઞો તેમ જ બીજા

દેવતાએક મદાપત્રો કયો દના.^૧ તેજો અગ્નિશ્રોમ
યત્ત, અતિગત યત્ત, વિશ્વન્તિ યત્ત તથા દન્વન્તિ
મંત્રોથી આગી ગીને નીટાયેલા દન્વન્તિ વાન્વપેય
નામના યજ્ઞો પત્ત કયો દના. શકુંતલના પુત્ર
ગન્ધર્વને આશ્વોત્તે ધનથી લૂપ્ત કરી, પોતાની
માતાના પાત્રક પિતા કપ્તવ્યપિને એક દન્વન્તિ
પદ્મની મંખ્યા નેટલું મુતવું દાનમાં આપ્યું
હતું. આથી તે મદાન યજ્ઞસ્વી થયો દનો. ને
રાજના યજ્ઞમાં પશુઓને બાંધવાનો સ્તંભ સંપૂર્ણ
સુવર્ણનો દનો, તેમ જ તેની કાંચાઈએ વામની
દની. કંઈ સદિત દેવો સાગ માગ આશ્વોત્તે સાથે
લાવીને જતા યજ્ઞમાં આવ્યા દના અને તેમને
તે સ્તંભને કાઢી દેવાયો દનો. તેજો
સુવર્ણના માન્યાયા ઘોડા, દાઘીઓ, રથો, કાંટો,
ઘેડાં, બકરાં, દારીઓ, કામો, પુકડા થાન્ય,
વાછાંડાયાળી દૂત્રળી ગાયો, ગામો, ઘરો, ખેતરો
અને બીજા અનેક જાતના સમ્પ્રદાનો કહેરો,
કેંકરો અને દશ દગ દન્વન્તિની સખ્યામાં આશ્વોત્તે
ને દાન તરીકે આપ્યા હતા.^{૧૦-૧૧} તે ક્રિયપુત્ર
સૂત્રપરાજા ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં
તાગ કરતાં તથા તારા પુત્રના કરતાં ઘણો જ
અધિક અને અતિશય પ્રુણશાળી, અઘવતી,
અદીન મનવાળો, શત્રુઓને યતનારો અને બીજા
ઓથી અગ્નિત એવો તે બરતરાજ પણ જ્યારે
મરી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક ન કર;
હેમ હે તારો પુત્ર તેના જીવો યજ્ઞયાગ કરનાર છે
અતિદુશળ ન હતો.^{૧૧, ૧૦}

હતિ શ્રીમદામાતમ્માં દ્રોણપરાં તર્જત અભિમન્યુવધર્મમાં
'મીઞ રાજઓના પુત્રાતો' નામનો અધ્યાય ૬૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૯ મો પૃથુરાજનું અર્ચન || અર્ચન ઉપાસ ||

પૃથું વૈવ્યં જ રાજાને મૃતં મૃંજય શુધ્રમ ।
દમમ્પદિવન માત્રાગ્ને રાજણ્યે મદર્પણઃ ॥ ૧ ॥
નારક બેઠાયા : તે સૂત્રપરાજા ! વેનનો પુત્ર
પૃથુરાજ પત્ત મરી ગયો છે, એમ અમે સાંભળી-
એ છીએ. મદર્પિઓએ રાજ્યપ્રગતમાં તેનો
સામાન્યપરે અભિષેક કર્યો દનો.^૧ સર્વનો પરા-
બવ કરનારા એ પૃથુરાજએ યત્ન કરીને પણ
આખી પૃથ્વીને પ્રસિદ્ધ કરી હતી, માટે તેવું
'પૃથ્વી' એવું નામ પડ્યું હતું. પ્રજાઓએ તે
સમયે પાપું હતું કે, 'આ આપણું બગથી રક્ષણ
કરશે' માટે જ એ પૃથુરાજને સન્નિય એવી મંજા
પ્રાપ્ત થઈ હતી.^૨ વેનપુત્ર પૃથુને જોઈને સર્વ
પ્રજા 'અમે આ પૃથ્વી ઉપર રાજ થયા છીએ'
એમ કહેવા લાગી; તેથી જ પ્રજાઓના અનુરાગ
પરથી એવું 'રાજ' એવું નામ પાડ્યું હતું.^૩
વેનપુત્ર પૃથ્વીના રાજ્યકાળમાં પૃથ્વીમાં વિના ખેડયે
પાક થતો હતો. પૃથ્વી જ તે સર્વની કામના-
ઓને પરિપૂર્ણ કરતી હતી. સર્વ ગાયો પણ
ઘઉંજાવ વસ્તુઓને આપતી હતી અને પ્રત્યેકનાં
પાત્રમાં મધ દૂત્રતી હતી.^૪ ત્યારે તદ્દન સુવર્ણ-
ના જ દબો કિમતા હતા અને તેમનો સ્પર્શ
સુખકારક તથા સુખાવદ હતો. પ્રજાઓ તે
દબોનાં જ વસ્ત્રો પહેરતી હતી અને શયન પણ
તે દબો પર જ કરતી હતી.^૫ કૃષ્ણો પણ ત્યારે
અમૃત સરખાં સ્વાદિષ્ટ અને મીઠાં થતાં હતાં. તે
સમયે આદારમાં પણ તે કૃષ્ણો જ લેવાતાં હતાં.
ત્યારે દોઈ નિશદાર રહેતું નહોતું.^૬ મનુષ્યો
નીરોગી હતા, સર્વ પ્રયોજનો સિદ્ધ કરનારા
હતા અને સર્વના તરફથી નિર્ભય હતા. તેઓ
પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ વૃક્ષોની ઘટાઓમાં

અથવા પહાડોની શુદ્ધિઓમાં રહેતા. ^૭ ત્યારે જુદા જુદા દેશોના કે નગરોના વિભાગ ન હોતો, તેથી જમને જમ સુખ પડે, તેમ પોતપોતાની ઇચ્છા-નુસાર પ્રજા આનંદમાં રહેતી હતી. એ પૃથુરાજ જ્યારે સમુદ્રમાં પ્રયાણ કરતો હતો, ત્યારે પાણી થંભી જતું હતું. અરે! પર્વતો પણ તેને માર્ગ આપતા હતા અને ઠાઈ સ્થળે પણ તેની ધ્વજનો ભંગ થતો ન હતો. ^{૮, ૯} એ રાજા એક સમયે જ્યારે સુખથી બેઠો હતો, ત્યારે સર્વે વનરપતિઓ, પર્વતો, દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, સર્પો, સપ્તઋષિઓ, યક્ષો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ અને પિતરો તેની પાસે આવ્યાં અને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં : 'તમે અમારા સત્રાટ છો, ક્ષત્રિય છો, રાજા છો, રક્ષક છો અને પિતા છો. ^{૧૦, ૧૧} હે મહારાજ ! તમે અમારા પ્રભુ છો. તમે અમને ઇચ્છિત વશ આપો, એટલે અમે ચિરકાળની તૃપ્તિને પામીએ અને સુખથી રહીએ. ^{૧૨} 'ભલે' એમ કહીને વેનપુત્ર પૃથુરાજએ પોતાના હાથમાં પિનાક નામનું ધનુષ્ય લીધું. પછી અતુલ ધોર બાણો લઈને તથા જરા વિચાર કરીને તેણે પૃથ્વીને કહ્યું : 'હે પૃથ્વી ! આવ, ઝટ આવ. આ સર્વ પ્રજાઓને માટે તેમની ઇચ્છામાં આવે તે વસ્તુરૂપ દૂધ દૂધી આપ. પછીથી હું તેમને ઇચ્છિત અન્ન આપીશ. તારું કદયાણુ હો. ^{૧૩, ૧૪}

પૃથ્વી બોલી : 'હે વીર ! તારે મને દુહિતા તરીકે કલ્પની યોગ્ય છે. 'બહુ સારું' એમ કહી ત્રિતેન્દ્રિય પૃથુરાજએ પણ તેને દોહવા માટે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી. ^{૧૫} તે સમયે સર્વ બૃતસમૂહો પૃથ્વીને દોહવા લાગ્યા. પ્રથમ વનરપતિઓ દોહવાની ઇચ્છાથી આવીને ઊભી રહી. ^{૧૬} સર્વ પર વહાલ રાખનારી પૃથ્વી પણ ગાયના સ્વરૂપે દૂધના સન્ન ધર્મ, પણ તે વાછરડાની, દોહનારની તથા દોહવાના પાત્રની ઇચ્છા કરવા લાગી, એટલે વન-

સ્પતિઓએ પુષ્પ ભરેલા શાલ (સાગ) વૃક્ષને વાછરડો બનાવ્યો. પીપળાના વૃક્ષને દોહનાર બનાવ્યો અને હંબરાના વૃક્ષરૂપ સુંદર પાત્રમાં કાપેલા ભાગમાં અંકુરો કૂટવારૂપ દૂધ દોહ્યું. પર્વતોએ ઉદયાચળ પર્વતને વાછરડો બનાવ્યો, મહાગિરિ મેરુને દોહનાર બનાવ્યો અને પથ્થરરૂપ પાત્રમાં રત્નો અને ઔષધિઓરૂપ દૂધ દોહ્યું. દેવોએ છેદ્રને વાછરડો બનાવ્યો, વિશ્વુને દોહનાર બનાવ્યા અને મનરૂપ પાત્રમાં બલકર અને પ્રિય એવું અમૃતરૂપ દૂધ દોહ્યું. ^{૧૭-૧૮} અસુરોએ વિરોચનને વાછરડો બનાવ્યો, દ્વિમૂર્ધને દોહનાર બનાવ્યો અને કાયા પાત્રમાં માયારૂપ દૂધને દોહી લીધું. ^{૧૯} મનુષ્યોએ સ્વાયંભુવ મનુને વાછરડો બનાવ્યો, પૃથુરાજને દોહનાર બનાવ્યો અને પૃથ્વીના તળિયા-રૂપ પાત્રમાં ખેતી અને ધાન્યરૂપ દૂધને દોહી લીધું. ^{૨૦} સર્પોએ તપ્તકનાગને વાછરડો બનાવ્યો, ધૃતરાષ્ટ્ર નામના નાગને દોહનાર બનાવ્યો અને તૂંબડારૂપ પાત્રમાં ઝેરરૂપ દૂધ દોહ્યું. ^{૨૧} સપ્તઋષિઓએ સોમરાજને વાછરડો બનાવ્યો, બૃહસ્પતિને દોહનાર બનાવ્યો અને વેદરૂપ પાત્રમાં પરબ્રહ્મરૂપ દૂધ દોહ્યું. ^{૨૨} યક્ષોએ શંકરને વાછરડો બનાવ્યો, કુમેરને દોહનાર બનાવ્યો અને કાયા પાત્રમાં અંતર્ધાનરૂપ દૂધ દોહ્યું. ^{૨૩} ગંધર્વો અને અપ્સરાઓએ ચિત્રરથને વાછરડો બનાવ્યો, ભગવાન વિશ્વરથિને દોહનાર બનાવ્યા ને કમજરૂપ પાત્રમાં પવિત્ર ગંધરૂપ દૂધને દોહ્યું. ^{૨૪} પિતરોએ વૈવસ્વતને વાછરડો બનાવ્યો, સર્વના કાળ યમરાજને દોહનાર બનાવ્યો અને રૂપાના પાત્રમાં સ્વધારૂપ દૂધને દોહ્યું. ^{૨૫} એ પ્રમાણે સર્વ બ્રહ્માને પૃથ્વીમાંથી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પદાર્થને દૂધરૂપે દોહી લીધા. આથી હજી સુધી પણ તેઓ તે તે વાછરડા અને તે તે દોહવાનાં પાત્રોથી નિત્ય તે જ રીતે વર્તી રહ્યા છે. ^{૨૬} વેનપુત્ર પ્રતાપી પૃથુરાજએ

અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરી સર્વ જીવોને મનમાંનાં
સર્વ કામોથી તૃપ્ત કર્યા હતા.^{૧૮} એ રાજાએ
પૃથ્વીના સર્વ પરાક્રોને સુવર્ણના જ કર્યા હતા
અને તેમનું અયમેવ મહાપત્રમાં બ્રાહ્મણોને દાન
કરી દીધું હતું.^{૧૯} વળી એણે છાસ દહાર
સુવર્ણના દાથીઆ બનાવડાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં
આપી દીધા હતા.^{૨૦} વધુમાં તેણે આ આખી
પૃથ્વીને મણિ અને રત્નોથી વિભવિત કરીને
તદન સુવર્ણથી પરિપૂર્ણ કરી હતી અને તે
બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધી હતી.^{૨૧} તે થિન્ન-
પુત્ર સુંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને અંશ-
માં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણો જ
શ્રેષ્ઠ અને અતિશય પ્રહુયવાન તે પૃથુરાજ પણ
ન્યારે મરી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રોના શા
ખાટે શોક કરે છે ? કાણ કે તારા પુત્ર તેના જોયો
યજ્ઞયાગાદિ કરનાર અથવા અતિશય ચતુર ન
હતો.^{૨૨, ૨૩}

હતિ શ્રીમદામાત્રમાં દ્રોણપર્વમાં વર્ણવેલ અભિમન્યુવપવર્ધમા
'સિંગ રાજમિત્રાં વનતિ' નામનો અધ્યાય ૧૬૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૦મો

પરશુરામનું ચરિત્ર

॥ મારદ ઉચ્ચ ॥

રામો મહાતપાઃ શૂરાં વીરલોકનમસ્કૃતઃ ।

જામદગ્ન્યોઽપ્વતિયશા અવિરુદ્ધો મરિપ્વતિ ॥૧॥

નારદ બોલ્યા : મહાતપસ્વી, શૂરવીર વીર-
લોકોથી નમસ્કાર કરાવેલા અને અતિ યશસ્વી
જમદગ્નિપુત્ર પરશુરામ પણ આ જગતમાં અત્યંત
રહીને જ મરણ પામશે.^૧ તેમણે આ સમગ્ર પૃથ્વી-
ને સુખી કરીને પુનઃ સત્યયુગનો ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો
છે. તેમને આઠગણ લક્ષ્મી મળી હતી; છતાં તેમના
મનમાં જરા પણ વિકાર થયો ન હતો.^૨ ન્યારે
કર્તવ્યના પુત્ર એવા ક્ષત્રિયોએ પોતાના પિતાનો
તથા વત્સનો નાશ કર્યો, ત્યારે રણમાં પોતાની

પ્રશંસા નહિ કરનારા એ પરશુરામે યુદ્ધમાં શત્રુ-
ઓથી નહિ જિતાવેલા તે કાર્તવ્યનો વધ કર્યો
હતો.^૩ તે સમયે તેમણે મૃત્યુને જ અવધિ કરીને
અડી આવેલા મોસડ કરોડ ક્ષત્રિયોનો માત્ર એક
ધનુષ્યથી જ પરાજય કર્યો હતો. વળી તેમના
મધ્યમાં બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરનારા ચોર દહાર ક્ષત્રિ-
યોને તથા બીજા ઠેકાણેક ક્ષત્રિયોને તે તેમણે
ઠેક કર્યો હતો અને હંતકાર દેશના રાજાનો નાશ
કર્યો હતો.^{૪, ૫} તેમણે એક દહાર ક્ષત્રિયોને મુસળ-
થી મારી નાખ્યા હતા, એક દહારને તલવારથી
કાપી નાખ્યા હતા, એક દહારને બાંધી બાંધીને
માથો હતો અને એક દહારને પાણીમાં કાંચે
માથે લટકાવીને મારી નાખ્યા હતા.^૬ વળી તેમણે
એક દહાર ક્ષત્રિયોના હાંત પાડી નાખ્યા હતા,
એક દહારનાં કાનનાક કાપી લીધાં હતાં અને
સાત દહાર ક્ષત્રિયોને કડવો ધુમાડો પાઈ મારી
નાખ્યા હતા.^૭ બાણીના જે વધ્યા હતા તેમને
તેમણે બાંધી બાંધીને માથાં ફેડી નાખીને યમ-
લોકમાં મોકલી દીધા હતા. તેમણે શુણ્વાવતી-
નગરીની હતારે તથા ખાંડવવનની દક્ષિણે પર્વત
ની પાસે લાખો દેહયોને રણમાં ફાળી નાખ્યા
છે.^૮ પિતાના વધથી ક્રોધાયમાન થયેલા એ
યુદ્ધિમાન પરશુરામે પોતાની ફરશીથી દશ
દહાર ક્ષત્રિયોને મારી નાખ્યા છે. તેઓ હજી
સુધી પણ રથ, હાથી અને ઘોડાઓ સહિત મરણ
પામેલા સૂર્ય રજા છે. તે બધા ક્ષત્રિયોએ પરશુરામને
અતિ ક્રોધ વાણીના ઉચ્ચારો સંભળાવ્યા હતા,
તેથી તેમણે તે સહન કર્યો નહોતા.^{૯, ૧૦} ન્યારે
સારા સારા બ્રાહ્મણો 'દે ભાર્ગવ પરશુરામ !
અમારું રક્ષણ કરવા ધાઓ !' આવી બૂમો પાડી
બોલાવતા હતા, ત્યારે બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરનારા
કારમીર, હરદ, કુંતી, શુદ્રક, માલવ, અંગ, વંગ,
કલિંગ, વિદેહ, તામ્રલિપ્ત, રસોવાહ, વીતિહાન,

નિર્ગત, માર્તિંકાવત, શિળિ અને બીજા અનેક દેશોના હજારો ક્ષત્રિયોને પ્રતાપી પરશુરામે પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી મારી નાખ્યા હતા.^{૧૧-૧૩} અરે! એ ભાર્ગવે બીજા હજારો, લાખો અને કરોડો ક્ષત્રિયોને સંહારી નાખ્યા હતા. આમ તેમના ઇંદ્રગોપ ક્ષીડાના જેવા રંગના અથવા બપોરિયાના વૃક્ષસમાન લાલ રંગના લોહીના પ્રવાહોથી પરશુરામે મોટાં તળાવો ભરી દીધાં અને અઢારે દ્વીપોને પોતાને સ્વાધીન કર્યા.^{૧૪, ૧૫} પછીથી તેમણે સંપૂર્ણ ઉત્તમ દક્ષિણદાનવાળા સેંકડો પવિત્ર યજ્ઞો કર્યા હતા. એ યજ્ઞોમાં બનીસ હાથ ભાંગી, શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ બનાવેલી, સેંકડો ભતના રત્નોથી જડેલી સેંકડો પતાકાઓની પંક્તિવાળી તથા ગામડાનાં અને જંગલનાં પશુઓના સમુદાયોથી ભરપૂર એવી તદ્દન સુવર્ણની વેદિકા તૈયાર કરાવી હતી. તેમણે આરંભેલા એ અશ્વમેધ મહાયજ્ઞમાં કર્મપદ્ધતિએ આ સઘળી પૃથ્વીનો પ્રતિબદ્ધ કર્યો હતો. વળી સુવર્ણના અલંકારોવાળા એક લાખ હાથીઓનો પણ તે ઋષિએ દાન તરીકે પ્રતિબદ્ધ કર્યો હતો. પરશુરામે જ્યારે પૃથ્વીનું દાન કરી દીધું, ત્યારે તે પૃથ્વીમાં ચાર-લઘંટારાઓનું તો નામ જ ન હતું, પણ સત્યુરુષો અને ઇન્દ્રજનેશ્વરી તે પૃથ્વી વ્યાપ્ત હતી.^{૧૬-૧૮} સેમર્થ પરશુરામે પૃથ્વીને એકવીસ વાર તદ્દન નક્ષત્રી કરી હતી અને પછીથી સેંકડો યજ્ઞો કરીને તે પૃથ્વીનું બ્રાહ્મણેને દાન કરી દીધું હતું.^{૨૦} કર્મપ નામના બ્રાહ્મણે સાત દ્વીપવાળી આખી પૃથ્વીને પરશુરામ પાસેથી દાનમાં લીધી હતી અને પછીથી તે બ્રાહ્મણે પરશુરામને કહ્યું હતું કે, મારી આજ્ઞાથી તમે હવે આ પૃથ્વીમાંથી નીકળી આવ્યા બન્યા.^{૨૧} તેમણે બ્રાહ્મણની એ આજ્ઞા માથે યદ્રાવી અને કર્મપનાં વચનથી પૃથ્વી પરથી નીકળી ગયા. યુદ્ધ કરનારાઓમાં એક એવા તે

પરશુરામ પછી સમુદ્રને એક બાણપાત જટલા પ્રદેશમાં હઠાવી દઈને તે માર્ગે મહાન પર્વત મહેન્દ્ર પર જઈ વસ્યા છે. આવી રીતે સેંકડો ગુણોથી યુક્ત, ભૃગુઓની કીર્તિને વધારનારા અને અતિ યશસ્વી તે જમદિગ્નપુત્ર પરશુરામ મહા-તેજસ્વી છે; છતાં કાળે કરી તે મરી જશે. હે ક્ષિત્યપુત્ર સ્તંભયરાજ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં અતિશય અધિયાતા તથા અતિશય પુણ્યશાળી તે પરશુરામ પણ જે મરી જશે, તો તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જેવો યજ્ઞયાગ કરનાર કે અતિ-શય નિપુણ ન હતો. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ સ્તંભયરાજ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય, એ ચાર ભદ્રોમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણા જ અધિક અને વળી સેંકડો કલ્પાયુગમાં પણ તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણા અધિયાતા એ પૂર્વોક્ત રાજાઓ પણ મરી ગયા છે અને એના જેવા જ બીજાઓ આજકાલ જીવે છે, તેઓ પણ મરી જશે જ.^{૨૨-૨૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અભિમન્યુવધપર્વમાં
'સોળ રાજાઓના વ્રતાતો' નામનો અધ્યાય ૭૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૧ મો

સ્તંભયરાજના પુત્રને નારદે સજીવન કર્યો

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

પુણ્યમારુગાનમાયુર્ધ્વં શ્રુત્વા યોદ્ધરાજાક્રમ્ ।

અવ્યાહરન્દ્રપતિસ્તૂષ્ણીમાસીત્સ સુંજયઃ ॥ ૧ ॥

વ્યાસ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિરાજ! પૂર્વોક્ત સોળ રાજાઓનું આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારું પવિત્ર આપ્પાન સાંભળ્યા પછી શાંત થયેલો રાજા સ્તંભય કંઈ બોલ્યા વિના બેસી રહ્યો હતો.^૧ એ રીતે શાંત બેઠેલા રાજાને ઝેરિને ભગવાન નારદ-ઋષિ તેને કહેવા લાગ્યા : 'હે મહાતેજસ્વી રાજા! તારી આગળ મેં જે આ સોળ રાજાઓનાં આપ્પા-

તે કદાં, તે તે સાંભળ્યાં કે નહિ? અથવા તે મારો યત્ન શરૂ પ્રજ્ઞાતિની સ્ત્રી સાથે વિવાદ કરનાર બ્રાહ્મણના આજ્ઞની પેઠે વ્યર્થ ગયો છે કે? નારદે જ્યારે એ પ્રશ્નો કહ્યું, ત્યારે સૂંઝવ-રાજ દાય જોડી બોલી કહ્યો: 'હે મહાબાહો નારદ! યજ્ઞોમાં દક્ષિણાદાન કરનારા પ્રાચીન ગર્વર્ષિઓનાં ધન્યવાદને પાત્ર અને ઉત્તમ એવાં એ આખ્યાનો સાંભળનાં જ સૂર્યના તેજથી જેમ અધિકારનો નાશ થાય તેમ વિસ્મયપૂર્વક મારો શોક દૂર થયો છે. હવે હું પાપ વિનાનો તથા શોક-વ્યથા વિનાનો થઈ ગયો છું. બોલો, હવે હું શું કરું?'-૧

નારદ બોલ્યા: તારો શોક દૂર થયો છે, તે બહુ સારું થયું. બોલ હવે તારી શી ઇચ્છા છે? તને જે તે વર તું માગ. તું જે જે માગીશ તે તે તને આપી મળશે; કારણ કે અમે અસત્ય બોલનાર નથી.' ૧

સૂંઝવ બોલ્યો: આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા છે, તેથી જ હું પ્રસન્ન થઈ ગયો છું. આપ જેના પર પ્રસન્ન થાઓ છે, તેને આ લોકમાં કંઈ જ કુલંઘ નથી. ૨

નારદ બોલ્યા: હું તને તારો પુત્ર જ સજ્જન કરી આપું છું. પ્રેક્ષિત પશુની પેઠે લૂંટારાઓએ તેને નકામો મારી નાખ્યો છે; માટે હું તેનો કષ્ટ-દાયક નરકમાંથી ઉદ્ધાર કરીશ. ૩

વ્યાસ બોલ્યા: આમ કહેતાંની સાથે જ પ્રસન્ન થયેલા ઋષિએ આપેલો અને કુબેરના પુત્ર સમાન અદ્વિત કાંતિવાળો સૂંઝવ રાજાનો તે પુત્ર ત્યાં પ્રકટ થયો. ૪ રાજ પોતાના એ પુત્રને મળીને ઘણો પ્રસન્ન થયો અને પછી તેણે સંપૂર્ણ ઉત્તમ દક્ષિણાવાળા દેવતાએક પવિત્ર યજ્ઞો કર્યાં. દે યુધિષ્ઠિરાજ! સૂંઝવ રાજાનો પુત્ર કૃતાર્થ થયો ન હતો, યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયો ન હતો,

તેણે એકે યજ્ઞ કર્યો ન હતો તેમ જ તેને કંઈ સંનતિ ન હતી. વળી તે લૂંટારાઓથી ભયભીત થઈ મરણ પામ્યો હતો. આથી નારદે તેને પુનઃ સજ્જન કર્યો હતો. ૫ પણ અભિમન્યુ તો શરૂ હતો, વીર હતો અને કૃતાર્થ હતો. તે તો દમ્ભરો રાત્રીએ સંતાપીને સૈન્યને મોખરે મૂક્યો છે. ૬ માટે તારો એ પુત્ર બ્રહ્મચર્યથી, બુદ્ધિથી, શાસ્ત્રથી અને યજ્ઞોથી મનુષ્યો જ અસપ લોકમાં જાય છે, તે લોકમાં ગયો છે. ૭ વિદ્વાનો પવિત્ર ઠમ્ કરીને હમેશાં સ્વર્ગલોકની ઇચ્છા કરે છે, પણ સ્વર્ગમાં વસનારા જીવો સ્વર્ગલોકમાંથી આ લોકમાં આવવાની ઠદી ઇચ્છા કરતા નથી. અર્જુનનો પુત્ર પણ રણમાં પ્રાણ આપીને સ્વર્ગ-લોકમાં ગયો છે, માટે હવે તેને અહીં ફરી લાવી શકાય તેમ નથી; કારણ કે ન મળે તેવી ઇષ્ટ વસ્તુને ઠદી લાવી શકાતી નથી. ૮, ૯ ધ્યાનથી પવિત્ર દર્શન પામેલા યોગીઓ જ ગતિને પામે છે, ઉત્તમ યજ્ઞ કરનારા મનુષ્યો જ ગતિને પામે છે અને મહાકુમ્ભ તપ કરીને તપસ્વીઓ જ ગતિને પામે છે, તે અસપ ગતિને તમારો પુત્ર પામ્યો છે. ૧૦ અભિમન્યુ અહીં મરણ પામીને દિવ્ય સંપત્તિને પામ્યો છે. અશ્રુતમય કિરણોથી એ વીર સુધાંશુ ચંદ્રની પેઠે શોભી રહ્યો છે. બ્રાહ્મણોએ માન્ય કરેલા ચંદ્રના શરીરને તે પામ્યો છે. માટે તેનો જરા પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૧ દે નિર્દોષ રાજા! આ પ્રમાણે સમજીને તું આત્માને સ્થિર કરી રાત્રીએનો નાશ કર અને ધીરજ ધર. શોક તો આપણે બધા જ જીવતા છીએ તેમનો જ કરવાનો છે. સ્વર્ગે ગયેલાઓનો શોક ન હોય. ૧૨ દે મહારાજ! શોક કરનાર મનુષ્યને તો ઊલટો કુઃખમાં વધારો જ યાય છે, માટે સમજી માણસે તો શોકનો ત્યાગ કરી કદયાણુ મેળવવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અતિશય માન, આનંદ તથા સુખની પ્રાપ્તિની અભિલાષા રાખનારા સમજી પુરુષો કદી શોક કરતા નથી, કારણ કે તેઓ સમજે છે કે, શોક એ કોઈ વાસ્તવિક પદાર્થ નથી, પણ એક માન સિદ્ધ વૃત્તિ છે.^{૧૯,૨૦} હે સમજી રાજા ! ઊઠ, ઊભો થા, શત્રુઓને જીતવાનો પ્રયત્ન કર, પણ શોક માં કર. હમણા જ તેં મૃત્યુની ઉત્પત્તિ સાંભળી છે અને અનુપમ તપ તપ્યાં છે. તું સર્વ જૂતો પર સમભાવ રાખવાતું પણ જાણે છે અને વિભૂતિઓના ચંચળ સ્વરૂપને પણ સમજે છે. હવે મૃત્યુ રાજાનો મરણ પામેલો પુત્ર શા કારણથી સજીવન થયો અને આ અભિમન્યુ કયા કારણથી પુત્ર સજીવન થઈ શકે તેમ નથી, એ પણ તારા જાણવામાં આવ્યું છે.^{૨૧,૨૨} માટે હે મહા રાજા ! આમ સમજીને પણ તું શોક ન કર. હું હવે જાઉં છું.' આમ કહીને ભગવાન વ્યાસ મુનિ ત્યાં જ અતર્વાન થઈ ગયા.^{૨૩} આમ વાદળ વિનાના આકાશ સમાન કાતિવાળા, બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને વાણીના સ્વામી એ ભગવાન વેદવ્યાસ યુધિષ્ઠિરનું આશ્વાસન કરીને ત્યાં જ અતર્વાન થઈ ગયા. ત્યારે વિદ્વાન યુધિષ્ઠિરરાજ ઇદ્ર સરખા તેજસ્વી અને ન્યાયપૂર્વક ધનોપાર્જન કરનારા પૂર્વકાળના તે મહાન રાજાઓની યજ્ઞસંપત્તિ સભારીને મનમાં જ તેનું પૂજન કરવા લાગ્યા તેમ જ શોક રહિત થયા. આમ છતાં દીન થઈને તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, 'હું અર્જુનને શો ઉત્તર આપીશ ?' ^{૧૨૪-૨૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અભિમન્યુધર્મપર્વમાં

'શોળ રાજાઓના રૂપાંતોની સમાપ્તિ'

નામને; અધ્યાય ૭૧ થી સમાપ્ત

અભિમન્યુધર્મપર્વ સમાપ્ત

પ્રતિજ્ઞાપર્વ

અધ્યાય ૭૨ મો

અર્જુનનો શોક અને ક્રોધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તસ્મિન્નહનિ નિર્વૃત્તે ધોરે પ્રાણમૃતાં ક્ષયે ।

આદિત્યેઽસ્તંગતે શ્રીમાન્સંધ્યાકાલ ઉપસ્થિતે ॥ ૧

સંજય બોલ્યો તે દિવસે જ્યારે પ્રાણીઓ નો ધોર સંહાર ખંવ પડ્યો, સૂર્યનો અસ્ત થયો અને સંધ્યાકાળ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સર્વ સૈનિકા પોતાપોતાના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. પેલી તરફ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વાનરના ચિહ્ન વાળી ધનવાળો શ્રીમાન અર્જુન પણ પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્રો વડે સપ્થાખવ સશસ્ત્રકોનો સંહાર કરીને પોતાના જયશીલ રથમાં બેસી છાવણી તરફ પાછો વળ્યો હતો જતા જતાં એકાએક એ વિજયી અર્જુનના કંઠમાં આમુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેણે શ્રીગોવિંદ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું ^{૧-૩}
'હે કેશવ ! આજે મારું દૃઢ્ય કેમ ધડકે છે ? કેમ મારી વાણી સ્ખલિત થાય છે ? આસપાસ અનિદ્ર સૂચક અપશુકનો થઈ રહ્યા છે અને મારું અંગ પણ જાણે ધરધરે છે ? મારા દૃઢ્યમાં કંઈ અનિદ્ર ધૂસી ગયું છે અને તે નીકળતું જ નથી. પૃથ્વી પર તથા સર્વ દિશાઓમાં ધઈ રહેલા આ ઉત્પાતો મને ત્રાસ પમાડે છે ? તે ઉત્પાતો અનેક પ્રકારના છે અને તે બધા અનરથ કંઈક અશુભ સૂચવે છે મારા મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરરાજ પોતાના અમાયો સહિત કુશળ તો હશે ને ?' ^{૧૫}

વાસુદેવ બોલ્યા અવરથ તારા મોટા ભાઈ તેમના અમાયો સહિત સેમકુશળ હશે, માટે તું શોક માં કર, પણ મને લાગે છે કે, ત્યાં કંઈ બીજું અનિદ્ર દોષુ બેઈ એ ^{૧૬}

સંજય બોલ્યો પછી વીરોનો સંહાર કરીને

તે બન્ને વીરોએ સાયંસંધ્યાની ઉપાસના કરી અને પુનઃ રથમાં બેસી રણસંઘ્રામની વાતો કરતા કરતા પોતાની છાવણી તરફ આવવા લાગ્યા.^૮ અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ સંશયોદ્ધના વંશરૂપ અતિ કુસ્કર કર્મ કરીને પોતાની છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યાં તો તે સ્થળે સર્વ નિસ્તેજ અને આનંદરહિત દેખાઈ રહ્યું હતું.^૯ ત્યાં આખી છાવણીનો આકાર નષ્ટ થઈ ગયો હતો. તે જોઈ શત્રુવીરોના સંહાર કરનારો અર્જુન ગમરાયેલા દૃશ્યે શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો :^{૧૦} 'હે જનાર્દન ! આજે આપણી છાવણીમાં ભૌગોલિક વાદિનો વાગતાં નથી, કુંદુંભિઓના ધોધો સંભળાતા નથી, તેમ જ આડંબર સાથે શંખનાદો પણ ઘોઈ સ્થળે સંભળવામાં આવતા નથી.^{૧૧} વળી શમ્ભા નામના તાલના શબ્દની સાથે વીણાઓ વાગતી નથી અને મારા સૈન્યમાં ભાટચારણો સુદ્ધાં સ્તુતિયુક્ત એવાં સુંદર મંગલ ગીતો ગાતા નથી કે બણતા પણ નથી. આ થોડાંઓ પણ મને જોઈને નીચે મોઢે પાછા આદ્યા બંધ છે અને પ્રથમની પેઠે યુદ્ધમાં કરેલાં પરાક્રમોનું મારી પાસે કથન પણ કરતા નથી. તો હે માધવ ! મારા ભાઈઓ આજે ક્ષેમકુશળ તો હશે ને ? આ મારા સ્વજનોને ગમરાયેલા જોઈને મારા મનનો અભિપ્રાય શુદ્ધ રહેતો નથી તેથી હે માનદ અર્યુત ! પાંચાલરાજ, વિરાટરાજ અને બીજા સર્વ થોડાં-ઓનું ક્ષેમકુશળ હશે કે ? સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ પોતાના ભાઈઓ સહિત હસતો હસતો આજે રણમાંથી આવેલા મારી સામે હાથ પૂર્વક દોડી આવતો નથી ।'^{૧૨-૧૬}

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે વાતચીત કરતા તે બન્ને જણ પોતાની છાવણીની અંદર પેઠા અને ત્યાં તેમણે અત્યંત ગમરાયેલા તથા બેમાન જેવા થયેલા પાંડવોને જોયા.^{૧૭} આવી સ્થિતિમાં

રહેલા પોતાના ભાઈઓને તથા પુત્રોને જોઈને અર્જુનનું મન હતાસ થઈ ગયું અને વિશેષમાં અભિમન્યુને નહિ એતાં તે આ વચન કહેવા લાગ્યો :^{૧૮} 'આજે તમારાં બંધાનાં મુખની કાંતિ છાદી ગયેલી દેખાય છે. આસપાસ એતો છતાં હું અભિમન્યુને એતો નથી; તેમ જ તમે બંધા આજે મારી સામે આનંદ પણ કરતા નથી.^{૧૯} મેં સાંભળ્યું હતું કે, આજે દ્રોણાચાર્યે અઘ્યુદ્ધ રચ્યો છે. તેને બેઠી શકે તેવો એક બાળક અભિમન્યુ સિવાય તમારામાં ઘોઈ પણ નથી. મેં તેને અઘ્યુદ્ધમાં દાખલ થવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, પણ બહાર નીકળવાનો ઉપાય કશો નથી. તમે આજે તે બાળકને શત્રુઓના સૈન્યમાં દાખલ તો નહોતો કર્યો ને ? મહાધનુર્ધર શત્રુવીરસંહારક એ સુભદ્રાનંદન અભિમન્યુ શત્રુઓના સૈન્યને બેઠી નાખીને શું આમના યુદ્ધમાં માર્યો તો ગયો નથી ને ?'^{૨૦-૨૨} કહો, લાલ આંખોવાળો, મોટી ભુખવાળો, પર્વતમાં જન્મેલા સિંહ સરખો અને પરાક્રમમાં સાક્ષાત્ ભગવાન ઉપેંદ્ર સરખો તે અભિમન્યુ શું યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો છે ?^{૨૩} અતિ સુકુમાર, મહાન ધનુર્ધર અને ઈંદ્રના પુત્રનો પુત્ર તે બને હમેશાં પ્રિય હતો. કહો, તે શું યુદ્ધમાં માર્યો ગયો છે ?^{૨૪} કહો, દ્રૌપદીનો, કેશવનો અને માતા કુંતાને નિત્ય પ્રિય તે સુભદ્રાના લાડકાને કાળથી મોહિત થયેલા કયા પુરુષે મારી નાખ્યો છે ?^{૨૫} પરાક્રમ, શાસ અને માહાત્મ્યમાં યાદવ-વીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ સરખો તે અભિમન્યુ રણમાં કેમ માર્યો ગયો ?^{૨૬} અરે ! મેં સતત લાડ લડાવેલા તે સુભદ્રાના દુલારા, રાસ, અભિમન્યુને જો હું નહિ દેખું, તો ખરેખર, હું પણ મૃત્યુશુદ્ધ ચાલ્યો જઈશ.^{૨૭} આહ ! દોષભળ અને સુંદર વાંકડિયા કેશવાળા, બાળક, બાલશૃંગ સમાન નેત્ર-વાળા, મહાનન્દ હાથી સમાન પરાક્રમી, તાજ

જન્મેલા સિંહના બાળક સમાન, મુખ મલકાવીને
બાપણ કરનાર, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરનાર, સદા
શુભોના વચનને અતુસરનાર, બાહ્યાવસ્થામાં
પણ અતુલ કર્મ કરનાર, મીઠું મીઠું બોલનાર,
મત્સરરહિત, મહાન હસાહવાળા, મોટી જીજ્ઞાસા
વાળા, કર્મળ સમાન દીર્ઘ નેત્રવાળા, ભક્તો પર
દયા કરનાર, દાંત, નીચને નહિ અતુસરનાર, કૃતજ્ઞ,
જ્ઞાનસંપન્ન, અશ્વકુશળ, યુદ્ધમાં પાછી પાની
નહિ કરનાર, યુદ્ધને અભિનંદન આપનાર, હમેશાં
શત્રુઓનો ભય વધારનાર, પોતાનાં સ્વજનોનું
પ્રિય અને હિત કરવામાં તત્પર રહેનાર, પિતા-
ઓના જયને ઇચ્છનાર, યુદ્ધમાં પ્રથમ પ્રહાર
નહિ કરનાર અને યુદ્ધમાં નાશ પામેલા ગજરાટ-
વાળા એ મારા પુત્ર અભિમન્યુને જો હું નહિ દેખું
તો અવશ્ય હું આ યમલોકમાં ચાલ્યો જઈશ.
જો વેળા રથીઓની ગણના કરવામાં આવી હતી,
તે વેળા તેને મહારથી તરીકે ગણ્યો હતો. યુદ્ધમાં
તે મારાથી અધિક શુભવાળો હતો, તરુણ હતો,
બહુ બળશાળી હતો તથા પ્રભુત્વને, ક્રશવને અને
મને નિત્ય પ્રિય હતો. એ મારા અભિમન્યુ પુત્રને
જો હું નહિ જોઉં, તો હું પણ મૃત્યુદેહ વિદાય
થઈશ. અરેરે ! સુંદર નાસિકાવાળું, સુંદર લલાટ-
વાળું અને સુંદર નેત્ર, અમર તથા હોઠવાળું
અભિમન્યુનું તે મુખ જો મારા જોવામાં નહિ
આવે, તો મારા હૃદયમાં કેમ શાંતિ રહે ? અહા !
તેનો શબ્દ વીણાના શબ્દની પેઠે સુખકારક હતો,
રમ્ય હતો અને નરેકોહિલના ધ્વનિ સમાન હતો.
તે શબ્દ નહિ સાંભળતાં મારા હૃદયમાં હવે શી
રીતે શાંતિ રહેશે ? તે પીરનું રૂપ દેવતાઓમાં
પણ દુર્લભ હતું. હવે એ વીરને ન જોતાં મારા
હૃદયમાં કેમ શાંતિ રહેશે ? વડીલોને વંદન
કરવામાં ચતુર અને પિતાઓના આજ્ઞાપાલનમાં
આસક્ત એવા તે મારા પ્રિય પુત્રને જો હું નહિ

જોઉં, તો મારા હૃદયમાં કેમ શાંતિ રહે ? અહા !
એ અતિક્રમણ વીર અભિમન્યુ સદૈવ મહામૂલા
શયનને યોગ્ય હતો, તે જ નાથવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ
આજે રણભૂમિમાં અનાથની પેઠે સૂતો છે ! બ્યારે
તે શયન કરતો હતો, ત્યારે ઉત્તમ સ્ત્રીઓ તેની
સેવા કરતી હતી, પણ આજે બાણેથી વીંધાયેલા
અંગવાળા એ જ અભિમન્યુને અમંગળ શિયાળ-
વીઓ હપાસે છે ! જ અભિમન્યુને પહેલાં સૂતો
હોય, ત્યારે ભાટચારણો માંગલિક ગાનતાનથી
તેને જગાડતા હતા, તે જ અભિમન્યુને આજે
શિકારી જનાવરો વિકરાળ શબ્દોથી ભયભીત કરે
છે ! અરેરે, છત્રની છાયાને યોગ્ય એવા તેના સુંદર
વદનને આજે રણસંઘામની રજ ભૂખરું કરી
નાખશે ! હાથ, જો પુત્ર ! હું હીનભાગી પુત્રનું
નિરંતર દર્શન કરવા છતાં હજી અતૃપ્ત જ રહ્યો
છું, તેટલામાં તો કાળ તને બળાત્કારે લઈ જાય છે !
ખરેખર, યમરાજની નગરી હવે પુણ્યશાળી પુરુષો-
ની જ ગતિરૂપ થઈ પડી હશે; કારણ કે પોતાની
પ્રભાથી જ મૂળથી મોહક અને સુંદર એવી તે
નગરી આજે તારાથી અત્યંત શોભી રહી હશે !
સાચે જ યમ, વરુણ, ઇંદ્ર અને કુબેર પોતાને ત્યાં
આવેલા તારા સરખા નિર્ભય અને પ્રિય અતિથિનું
પરાપર પૂજન કરશે. આમ, ભાંગી પડેલા
વહાણવાળા વેપારીની પેઠે અનેક પ્રકારે વિલાપ
કરીને મહાન દુઃખાવેશવાળો તે અર્જુન યુધિ-
ષ્ઠિરને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો : 'હે કુરુવંદન !
તે અભિમન્યુ યુદ્ધમાં શત્રુઓનો પરાપર સંહાર
કરીને રણના મોખરામાં મહાન યોદ્ધાઓ સામે
લડતાં લડતાં સ્વર્ગે ગયો છે ને ? અવશ્ય અનેક
સાવધ મહાન પુરુષો સાથે યુદ્ધ કરતો તે અભિ-
મન્યુ બ્યારે સહાય વિનાનો થયો હશે, ત્યારે
તેણે સહાયને માટે મારું સ્મરણ કર્યું હશે. કહ્યું,
દ્રોણ, કૃપાચાર્ય આદિ શત્રુ યોદ્ધાઓનાં અનેક

જનનાં પાણીદાર અશ્રમાગવાળાં તીર્થુ બાણેથી પીઠાઈને મારો પુત્ર અત્ય ઘેતનવાળો થયો હતો. તે સમયે 'મારો પિતા એ અહીં દોન તો મારું રક્ત કરત,' એમ વારંવાર તે વિલાપ કરતો હતો! એવામાં મને લાગે છે કે તે ઘાતકી યોદ્ધાઓએ તેને પૃથ્વી પર પાડી દીધો હતો. અથવા એમ ન જ બને; કારણ કે તે અભિમન્યુ મારાથી હૃત્પન્ન થયો હતો, શ્રીકૃષ્ણનો બાણેજ હતો અને સુભદ્રા જેવી વીરંગનામાં પેદા થયો હતો. તેને વિશે આમ ન જ કહેવાય. અદોહો! મારું દૃઢ્ય ખરેખર વજના સત્ત્વમય જ હોતું એઈએ; કારણ કે આ સમયે મોટી જુઝવાળા તથા લાલ નેત્રવાળા એ મારા પુત્રને નહિ એવા છતાં તે ચિરાઈ જતું નથી. અરે! તે ઘાતકી દોરત ધતુર્ધરોએ એક બાળકના પર મર્મને બેઠી નાખે તેવાં બાણો કેમ કેંદ્રમાં હશે? શું તેમણે વિચાર પડ્યું નહિ ક્યો દેાય કે, આ શ્રીકૃષ્ણનો બાણેજ છે અને અર્જુનનો પુત્ર છે! હું શત્રુઓનો સંહાર કરી છાત્રલુખીમાં આવતો હતો, ત્યારે અહીંન મનવાળો જે અભિમન્યુ મારી સામે આવી મને અભિનંદન આપતો હતો, તે આજે કેમ એવામાં આવતો નથી? અરે! પણ હા, તેને તો શત્રુઓએ રણમાં મારી નાખ્યો છે અને લોહીલોહાણુ યઈ તે તો ધરણી પર સૂતો છે! છતાં પણ પતન પામેલા સૂર્યની પેઠે તે પોતાનાં અંગોથી રણજ્વલિને શોભાવી રહ્યો છે. હાય હાય! મને સુભદ્રાનો જ ધણે શોક થાય છે; કારણ કે રણમાં પલાયન નહિ કરનારા પોતાના એ પુત્રને મરણ પામેલો સાંભળીને તે શોકાત' યઈ જશે અને અવરય મરી જશે. અભિમન્યુને નહિ એતી સુભદ્રા અને દ્રૌપદી કુઞ્ઞાત' યઈને ન્યારે મને પૂછશે, ત્યારે તે બનેને હું શો ઉત્તર આપીશ! અરે! એ તો ઠીક, પણ શોકથી કૃશ થયેલી વડુને (અભિમન્યુની સ્ત્રીને) શોકકળ કરતી એઈને પણ

મારા દૃઢ્યના હજારો હુકડા એ નહિ યઈ જાય તો મારે સમજવું જ એઈશે કે, મારું દૃઢ્ય કેવળ વજ્રસારમય છે. ન્યારે હું સંશયકો સામે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે મેં મર્મમાં આવી ગયેલા કોરોનો શિંદનાદ સાંભળ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણે પણ યુયુત્સુને ત્યાં વીરોને આ હપકો આપતાં સાંભળ્યો હતો: 'હે મહારથીઓ! તમે બધા અર્જુનને પદોંચવા તો અસમર્થ છો, તો પછી આ એક બાળકને મારી નાખીને મગન શું થાઓ છો! અરે, ઓ અધર્મી! યોદ્ધાઓ! હવે તમે બધા એ અર્જુનનું બળ એઈ લેજો. સાગે જ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનું આમ અપ્રિય કરીને તમારે શોક કરવાનો જ સમય આવી પદોંચ્યો છે. આમ છતાં તમે પ્રસન્ન થઈ શિંદની પેઠે શું ગર્ગનાઓ કરી રહ્યા છો! આ તમારાં પાપી કર્મનું કૃળ હવે તમને તુરતમાં આવી મળશે. શું ધણા કાળ સુધી તીવ્ર અધર્મ ક્યો કરશે, છતાં તમને તેનું કંઈ પણ કૃળ નહિ મળે!' આમ કહી મહાપુલ્હિમાન વૈશ્યા (નામની દારીનો) પુત્ર યુયુત્સુ દોપ અને કુઞ્ઞથી યુક્ત યઈ, શત્રુનો ત્યાગ કરી, રણમાંથી ખસી ગયો હતો. (શ્રીકૃષ્ણ સામે એઈને) હે કૃષ્ણ! તમે પણ આ વાત હાલ રસ્તામાં જ કહી છે.^{૧૮-૧૪} એ તે સમયે આ પ્રમાણે તમે મને કહ્યું હોત, તો તે જ ક્ષણે હું તે કૂર સર્વ મહારથીઓને બાળી નાખત.

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ! એ રીતે પોતાના પુત્રના શોકથી પીડાતો અર્જુન આંસુ-ભર્યાં નેત્રે થોડીવાર વિચારમાં પડી જતો હતો.^{૧૫} વળી પાછો તે તીવ્ર શોકથી અત યઈને પોતાના પુત્રની જ પીડાથી કુઞ્ઞથી યઈ રહ્યો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું: 'હે અર્જુન! આમ શોક ન કર.^{૧૬} યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા દરેક શરવીરનો આ જ માર્ગ છે. તેમાં વળી જમની યુદ્ધથી જ

વ્યાઘ્ર સ્વર્ગલોકને પામી ગયો અને એથી જ અમારો શોક વધી પડ્યો છે. ધર્મરાજએ કહેલું એ વચન સાંભળી અર્જુન 'હા પુત્ર !' એમ નિઃશ્વાસ નાખી બેમાન થઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યો. તે જોઈ સર્વનાં મોં ઊતરી ગયાં અને તેઓ અર્જુનને વીંટાઈ વળી સ્થિર નેત્રે દીનતાપૂર્વક એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યા. તે પછી બાન-માં આવી, ક્રોધપૂર્ણ થયેલો અર્જુન બધે જવર આવ્યો હોય, તેમ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, વારં-વાર નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યો અને હાથેહાથ ઘસી ઘુસકે ઘુસકે રહન કરવા લાગ્યો.^{૧૩-૧૬} પછી હનુમત્તની પેઠે સર્વના તરફ જોઈને તે આ પ્રમાણે બોલ્યો.

અર્જુન બોલ્યો : હું તમારા બધાની પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, આવતી કાલે હું જ્યદ્રથનો વધ કરીશ. જો મરણના બચથી ત્રાસ પામી તે કૌરવોને ત્યજી બચ નહિ, આપણે શરણે આવે નહિ, પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને શરણે બચ નહિ, અથવા હે મહારાજ ! તમારે શરણે જો તે આવે નહિ, તો જરૂર આવતી કાલે હું જ્યદ્રથનો વધ કરીશ.^{૧૦-૨૧} તેણે કૌરવોનું પ્રિય કરવા ધાયું છે, તે મારો સ્નેહ ભૂલી ગયો છે અને આ બાળકનો વધ કરવામાં તે કારણભૂત બન્યો છે, માટે હું એ પાપી જ્યદ્રથનો આવતી કાલે અવરથ વધ કરીશ.^{૨૨} દે રાજા ! તેનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી જ કાઈ કાલે મારી સામે યુદ્ધ કરશે, તે પછી દ્રોણાચાર્ય કે કૃપાચાર્ય હશે, તોપણ હું તેમને બાણો મૂકી દાંડી દર્દશ.^{૨૩} દે પુરુષથેષ્ઠ ! આવતી કાલના યુદ્ધમાં જો હું જ્યદ્રથનો વધ ન કરું, તો શરવીર પુરુષોને પ્રિય એવા પ્રુણશાળી-ઓને મળતા દિવ્યલોકને હું નહિ જ પામું.^{૨૪} જો હું આવતી કાલે જ્યદ્રથનો વધ ન કરું, તો માતાપિતાનો ધાત કરનારા, શુરની સી સાથે

બલિયાર કરનારા, ચાટિયા, સતપુરુષોની અસૂયા કરનારા, નિંદા કરનારા, યાપણ ઝાળવનારા, વિશ્વાસઘાત કરનારા, બીજાએ ભોગવેલી સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરનારા, પાપની પ્રશંસા કરનારા, બ્રહ્મહત્યારા, ગોહત્યારા તથા યજ્ઞયાગાદિ માટે નહિ પણ કેવળ પોતાને માટે જ રથેશ્વા દ્વંધપાક, જનનું અન્ન, શાક, 'કૃસર' (દૂધ, તલ અને ચોખાની ખીચડી), શીશ, પૂકા તથા માંસનું ભક્ષણ કરનારા પુરુષોને નરક આદિ જે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને હું પામું. વળી આવતી કાલે જો હું જ્યદ્રથને ન મારું, તો વેદનું અધ્યયન કરનાર અને અત્યંત વ્રતધારી એવા ઉત્તમ બ્રાહ્મણનું અપમાન કરનાર, વૃદ્ધ સતપુરુષો અને વડીલોનું અપમાન કરનાર, ગાય અથવા બ્રાહ્મણને પગથી સ્પર્શ કરનાર તેમ જ પાણીમાં બળખા, વિદ્યા અને મૂત્ર નાખનાર મનુષ્યોની જે કષ્ટકારક ગતિ થાય છે, તે ગતિ મારી પણ થાય.^{૨૫-૩૧} જો હું આવતી કાલે જ્યદ્રથનો નાશ ન કરું, તો નંદસ્થાન કરનારાની તથા અતિથિને નિરાશ કરનારાની જે ગતિ થાય અને લાંચિયાઓની, મિથ્યાભાષીઓની, કઠારાઓની પોતાનાં નામ તથા જનને છુપાવનારાઓની, બીજા પર ખોટા દોષારોપ કરનારાઓની, સેવક, પુત્ર, સ્ત્રી તથા આશ્રિતની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા તેમ જ બાળક, અતિથિ આદિનો ભાગ નહિ કાઢીને મિદાન ખાનારા મનુષ્યોની જે ધોર ગતિ થાય, તે ગતિ મારી પણ થાઓ.^{૩૨-૩૪} વળી જો હું આવતી કાલે જ્યદ્રથનો વધ ન કરું, તો જે કાઈ દુરાત્મા પુરુષ પોતાના વચન પરના વિશ્વાસે રહેલા આશ્રિત સમુદાયનો ત્યાગ કરી તેનું પોષણ ન કરે, ઉપકારી પુરુષની નિંદા કરે, યોગ્ય પાડોશીને આફ-બોમ્બ ન આપે, પણ રાદ્રવતની સ્ત્રી અથવા રત્નસ્વદા થયેલી કન્યા સાથે વિવાદ કરનારા

અપાત્રને શ્રાદ્ધભોજન આપે, દારૂ પીએ, મર્યાદા તોડે, કૃતઘ્ની થાય અને પોતાના સ્વામીની નિંદા કરે, તેના નીચ પુરોએ જે ગતિમાં જાય, તે ગતિમાં હું પણ જઈશ.^{૩૫-૩૭} આવતી કાલે એ હું જયદ્રથને ન મારું તો હાથે હાથે ભોજન કરનારા, બોળામાં અન્ન મૂકી ખાનારા, ખાખરાના આસન પર બેસનારા, તિલ્લુવૃક્ષનું દાંતણ કરનારા, બીજાઓનો પ્રાણ લેનારા, પ્રાતઃકાળમાં શયન કરનારા, બ્રાહ્મણ દોઈને ટાઢથી ભય પામનારા અને ક્ષત્રિય દોઈને રણસંઘ્રામથી ભાગનારા એ બંધાની જે ગતિ થાય, તે ગતિ મારી પણ થાઓ. વળી જે ગામમાં એક જ દૂધો દોય અને જમાં વેદનો ઘોષ જરા પણ ન દોય તેવા ગામમાં છ મહિના વસનારા, શાસ્ત્રની નિંદા કરનારા, દિવસે મૈથુન કરનારા, દિવસે શયન કરનારા, ધરને આગ લગાડનારા, ઝેર આપનારા, અગ્નિ-હોત્ર અને અતિથિસંહાર વિનાના, ગાયોને પાણી પાવાના સ્થળે વિદ્ર કરનારા, રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરનારા, પૈસા લઈ કન્યાદાન કરનારા, અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરાવનારા તથા કૃતરાં જેવી વૃત્તિ કરનારા બ્રાહ્મણો, યુદ્ધમાં મૈથુન કરનારા, તથા 'બ્રાહ્મણને આપીશ' એમ કહીને લોભથી નહિ આપનારા એ પુરોએની જે ગતિ થાય, તે ગતિ મારી પણ થાઓ. એ હું આવતી કાલે જયદ્રથનો વધ ન કરું, તો જે કોઈ ધર્મ વિરુદ્ધ વર્તનારાઓને મેં અહીં નથી ગણાવ્યા અને જેમને ગણાવ્યા છે, તેમની ગતિને હું સત્વર પામું. આ રાત્રિ વીત્યા પછી આવતી કાલ સુધીમાં એ હું જયદ્રથનો વધ ન કરું, તો આ મારી એક બીજી પ્રતિજ્ઞા પણ તમે સાંભળો. એ હું આવતી કાલે સૂર્યાસ્ત સુધીમાં એ પાપીને ન મારી શકું, તો અહીં જ હું બળબળતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ.^{૩૮-૪૦} અરે! અમુરો, દેવો, મનુષ્યો,

પક્ષીઓ, સર્પો, પિતરો, રાક્ષસો, બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ અથવા આ જગતમાં જે કોઈ ચરાચર પ્રાણી છે, તેમનામાંના કોઈ પણ મારા એ શત્રુનું રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી.^{૪૧} જે કદાચ તે રસા-તળમાં પેસી જશે, ક્યાંય આકાશમાં પ્રવેશ કરી જશે, દેવનગરમાં જઈ દાખલ થશે અથવા દેવોના નગરમાં ભરાઈ પેસશે, તોપણ હું અભિમન્યુના એ શત્રુનું મસ્તક આવતી કાલે સો બાણોથી છેદી પાડીશ.^{૪૨} એમ કહીને તેણે ગાંડીવધનુધ્યને હાવી-જમણી બાણો ફેરવી ટંકાર કર્યો અને તેનો એ શબ્દ બીજા શબ્દોને દબાવી દઈ છેક આકાશ સુધી પહોંચ્યો.^{૪૩} અર્જુને જ્યારે એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે જનાદને પોતાનો પાંચમ્ય નામનો શંખ વગાડ્યો અને કોધાયમાન થયેલા અર્જુને દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડ્યો.^{૪૪} ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના યુધ્ધનાયુધી અત્યંત પરિપૂર્ણ થયેલા એ પાંચમ્ય શંખના મહાન ઘોષે પ્રલયકાળની પેઠે આકાશપાતાળ સહિત આખા જગતને તથા સર્વ દિક્પાલોને કંપાવી દીધા. મહાત્મા અર્જુને એ પ્રતિજ્ઞા કરી એટલે તુરંત જ તે સ્થળે હજારો વાદિઓના ઘોષો પ્રગટ થયા અને પાંડવોના સિંહ-નાદ પણ થઈ રહ્યો.^{૪૫, ૪૬}

ક્રિત શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વ-તરૂંત પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં
'અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા' નામનો અધ્યાય ૭૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૪ મો

જયદ્રથની વ્યાકુળતા અને
સ્વાર્થી દુર્યોધન

॥ સંજય ક્વણ ॥

શ્રુત્વા તુ તં મહાશબ્દં પાંડૂનાં જયમૃદ્ધિનામ્ ।

ચારૈઃ પ્રવેદિતે તત્ર સમુત્થાય જયદ્રથઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : વિજયની લાલસાવાળા એ પાંડવોના મહાન શબ્દને સાંભળીને તથા ગુપ્તચરો-એ જણાવેલી અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાની વાત જાણીને

જયદ્રથરાજનું હૃદય શોકથી મૂઠ થઈ ગયું. અગાધ અને વિશાળ શોકસાગરમાં ગળકિયાં આતો હોય તેમ તે દુઃખથી વ્યાપ્ત થઈ ગયો અને એકદમ ઊભો થઈ ગયો. ધણે વિચાર કર્યા પછી એ સિંધુરાજ રાજાઓની સભામાં ગયો અને ત્યાં જઈ સર્વ રાજાઓની આગળ વિલાપ કરવા લાગ્યો. અભિમન્યુના પિતાના ભયથી બેબાકો થઈ તે લજ્જાભરે સર્વને કહેવા લાગ્યો : 'પાંડુરાજની સ્ત્રી કુંતા વિષે કામી થયેલા છેદે જ દુર્બુદ્ધિ અર્જુન ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે મને એકલાને યમરાજને ઘેર મોકલી દેવા ધારે છે. માટે તમારું કદયાણુ થાઓ. હું તો જીવવાની ઇચ્છાથી મારે ઘેર ચાલ્યો જઈશ.'^{૧૫} અથવા હે ક્ષત્રિયવરે ! તમે તમારા અસ્ત્રના બળથી મારું રક્ષણ કરો. પૃથાપુત્ર અર્જુનને મારો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તો તમે બધા મને અભય આપો. દ્રોણાચાર્ય, કૃષ્ણ, દ્રુપદ, કૃપાચાર્ય, કલ્યુ, મદ્રરાજ, બાહુલિકરાજ અને દુઃશાસન આદિ બીજા વીરો તો હું કાળના મુખમાં સપડાયો હોઉં તોપણ મારું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે, તો પછી એકલો અર્જુન મને મારવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે તમે બધા રાજાઓ એકત્ર થઈને મારું કેમ રક્ષણ ન કરી શકો ?^{૧૬} હે રાજાઓ ! પાંડવોના હર્ષનાદ સાંભળી મને ધણે જ ભય લાગે છે અને મરણવશ થયેલાની પેઠે મારા સર્વ અવયવો ગળાઈ ગયા છે.^{૧૭} આક્રમક ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુનને મારો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને તેથી જ પાંડવો અત્યારના શોકને સમયે હર્ષના ઠાલાદલો કરી રહ્યા છે.^{૧૮} હે નરપતિઓ ! દેવો, ગંધર્વો, અસુરો, સર્પો કે રાક્ષસો પણ એ અર્જુનનું ધાયુ અન્યથા કરવા ઉત્સાહ કરતા નથી, તો પછી બીજાઓની તો શી વાત !^{૧૯} માટે દે પુરુષશ્રેષ્ઠો ! મને રત્ન આપો. તમારું બધાનું કદયાણુ થાઓ. અહીંથી જઈને હું ઘાઈ સ્થગે !

યુધિષ્ઠિર રહીશ, એટલે પાંડવો મને જોઈ શકશે નહિ.^{૨૦} આ રીતે વિલાપ કરતા તથા ભયથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળા એ જયદ્રથરાજને પોતાના કાર્યની મહત્તા તરફ ધ્યાન આપી રાજા કૃષ્ણે કહેવા લાગ્યો : 'હે પુરુષવ્યાધ ! તમારે ભય કરવાનું કંઈ કારણ નથી. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! વીર ક્ષત્રિયોના મધ્યમાં ઊભેલા તમારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા ઇચ્છા કરે તેમ છે !^{૨૧, ૨૨} હું, સર્પપુત્ર કલ્યુ, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ, ભુરિશ્રવા, શલ, શલ્ય, અગ્નિત વૃષસેન, પુરુમિત્ર, જય, ભોજ, કાંચિત્રરાજ, સુદક્ષિણ, મહાબાહુ સત્યવ્રત, વિકલ્પ, કુર્મુખ, દુઃશાસન, સુબાહુ, કૌંચ આયુધવાળો કલિંગરાજ, અવંતીકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને શકુનિ આ બધા યોદ્ધાઓ અને એ ઉપરાંત બીજા અનેક રાજાઓ પોતપોતાનાં સૈન્યો સહિત તમારું રક્ષણ કરશે; માટે તમારા મનના સંતાપને દૂર કરો. વળી હે અમાપ કાંતિવાળા સિંધુરાજ ! તમે પોતે પણ રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો અને રણવીર છો, તો પછી તમને પાંડવો તરફથી ભય કેમ દેખાય છે ! વળી મારી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓ તમારું રક્ષણ કરવા માટે બરાબર સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરશે. આથી હે સિંધુરાજ ! તમે ભયને દૂર કરો.'

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે હે રાજા ! તમારા પુત્રે સિંધુરાજ જયદ્રથને આશાસન આપ્યું અને પછી તે રાત્રે કૃષ્ણે તથા જયદ્રથ એ બન્ને જણા દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયા.^{૨૩-૨૪} હે પૃથ્વીપતિ ! ત્યાં જઈ બન્ને જણા આચાર્યના પગમાં પડ્યા. ત્યાં નમ્રતાપૂર્વક પાસે બેસીને જયદ્રથે આચાર્યને આમ પૂછ્યું :^{૨૫} 'હે આચાર્ય ! લશ્ય બેલવામાં, દૂર રહેલા નિશાનને પાડી નાખવામાં, ઝડપથી બાણ ફેંકવામાં તથા દૃઢ લશ્યને વીંધવામાં મારામાં તથા અર્જુનમાં કોઈ ભતતી

વિશેષતા છે કે પછી અમે બન્ને સરખા છીએ ? તે આપ કહો.^{૨૩} અર્જુનમાં તેવી શી વિશેષ વિદ્યા રહેલી છે ! હું તે યથાર્થ રીતે બાણવા ઇચ્છું છું. માટે હે આચાર્ય ! મારું અને અર્જુનનું સમાન-પણું અથવા કાર્દનામાં કંઈ વિશેષપણું ન હોય તે આપ મને કહો.^{૨૪}

દ્રોણ બોલ્યા : હે તાત ! તારા અને અર્જુન-નો વિદ્યાગુરુ તો હું એક જ છું; પણ યુધ્ધળ અશ્વાસને લીધે તથા દુઃખ વેઠીને પણ યુરુકુળમાં વસવાને લીધે અર્જુન તારા કરતાં અધિક છે.^{૨૫} છતાં હે તાત ! આ યુદ્ધમાં તારે અર્જુનથી ભય રાખવા જેવું નથી. હું તારું તે ભયથી રક્ષણ કરીશ, એમાં સંશય નથી.^{૨૬} મારા હાથના રક્ષણ તમે રહેલા પુરુષને દેવો પણ દુઃખ દઈ શકે એમ નથી. આવતીકાલે હું એવી બૃહદ્રથના કરીશ કે અર્જુન તેને હૃદયંધી શકશે નહિ.^{૨૭} માટે હે મહારથ ! તું યુદ્ધ કર, ભય ન રાખ. તું સ્વધર્મનું પાલન કર અને તારા બાપદાદાઓને માર્ગે ચાલ.^{૨૮} તે વિધિ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કર્યું છે, સારી રીતે અગ્નિમાં દોમ દોમ્યા છે અને યજ્ઞો પણ ધણા કર્યા છે, તો તને શ્રુત્ય ભયંકર થવું બેઠેલું નહિ. ભાગ્યહીન મનુષ્યોને કુલંભ એવું યુદ્ધમાં મરણ-રૂપી મહાભાગ્ય પામીને તું પોતાના બાહુના વીર્યથી જીતેલા ઉત્તમ દિવ્ય લોકને પામી શકીશ.^{૨૯,૩૦} કૌરવો, પાંડવો, યાદવો અને બીજા મનુષ્યો, અરે ! મારા પુત્ર સહિત હું સુધ્યાં સૌ આપણે નાશવંત છીએ, તેના પણ તું વિચાર કર.^{૩૧} બળવાન કાળ અનુક્રમે આપણુ બધાને હણી નાખશે અને આપણે બધા પોતપોતાનાં કર્મો સાથે પરલોકમાં જઈશું.^{૩૨} તપ તપીને તપસ્વીઓ ન દિવ્ય લોકોને પામે છે, તે જ દિવ્ય લોકોને ક્ષાત્રધર્મનો આશ્રય કરનારા વીર ક્ષત્રિયો પણ પામે છે.^{૩૩} આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યે જય-

દ્રથરાજને સમજાવીને ધીરજ આપી, એટલે તેણે પણ અર્જુન તરફના ભયનો ત્યાગ કર્યો અને યુદ્ધ કરવાનું મન કર્યું.^{૩૪} તે પછી હે પૃથ્વીનાથ ! તમારાં સૈન્યોમાં પણ સિંહનાદોના શબ્દો સાથે વાદિનોનો ઉગે ધ્વનિ થઈ રહ્યો.^{૩૫}

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં 'જય કૃષ્ણ આશ્વાસન' નામનો અધ્યાય ૭૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૫ મો

શ્રીકૃષ્ણવચન

॥ સંજય ક્વાચ ॥

પ્રતિજ્ઞાતે ॥ પૃથેન સિંધુરાજવધે તદા ।

વાસુદેવો મહાબાહુર્ધનંજયમભાપત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યા : જ સમયે અર્જુને સિંધુ-રાજ જયદ્રથનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તે સમયે મહાબાહુ વાસુદેવ અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા : 'હે અર્જુન ! તે તારા ભાઈઓની સંમતિ લીધા વિના એકદમ વાણીથી પ્રતિજ્ઞા જ કરી નાખી છે કે, 'હું સિંધુરાજનો વધ કરીશ' પણ તે આ એક મોટું સાહસ કર્યું છે.^{૧,૨} તે મારી સાથે પણ વિચાર કર્યો નથી અને આ મોટામાં મોટા ભાર ઉપાડી લીધો છે, તો આપણે લોકોના હાંસીપાત કેમ નહિ થઈએ ?' મેં કુર્યોધનની છાવણીમાં આપણા દૂતોને મોકલ્યા હતા. તેમણે સત્વર આવીને આપણને આ પ્રમાણે ખબર આપી છે.^૩ હે સમર્થ અર્જુન ! તે જ્યારે સિંધુરાજનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે અહીં આપણી છાવણી-માં વાદિનોના શબ્દો સાથે મહાન સિંહનાદો થઈ રહ્યા હતા અને તે કૌરવોએ સાંભળ્યા હતા. તે શબ્દ સાંભળીને કૌરવો અને જયદ્રથરાજ ધણા ભયભીત થઈ ગયા અને 'આ અકરમાત સિંહનાદો કાઈ કારણ વિના ન હોય,' આવો વિચાર કરી તેઓ બરાબર સાવધ થઈ ગયા.^{૪,૫} હે મોટી જીજ્ઞાસુ અર્જુન ! તે સમયે કૌરવોમાં

પણ અતિ મહાન કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો અને હાથી, ઘોડા, પાળા તથા રથોનો પણ અતિ ભયંકર શબ્દ મચી રહ્યો.^૭ ‘અભિમન્યુનો વધ સાંભળીને અર્જુન ઘણો અકળાયો હતો, એટલે રાત્રે જ તે ક્રોધપૂર્વક યુદ્ધ કરવા નીકળી પડશે’ આમ વિચારી સર્વ કૌરવસૈનિકો યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈ ગયા હતા.^૮ પછીથી હે કમળલોચન અર્જુન ! તેમણે યત્નપૂર્વક બરાબર તપાસ કરી અને સિંધુ-રાજનો વધ કરવાની તારી સત્યવચનીની સત્ય-પ્રતિજ્ઞા, તેમના સાંભળવામાં આવી.^૯ એ સાંભળતાં જ સર્વનાં મન ઉદાસ થઈ ગયાં અને ક્ષુદ્ર મૃગોની પેઠે તેઓ બધા ત્રાસ પામી ગયા; તેમાં પણ દુર્યોધનના મંત્રીઓ તથા રાજ જયદ્રથનો તો ગભરાટ વધી જ પડ્યો.^{૧૦} સૌવીર અને સિંધુદેશનો રાજ જયદ્રથ અત્યંત દીન અને દુઃખી થઈ ગયો તથા પોતાના મંત્રીઓ સાથે ઊઠીને પોતાના અલગ તંખૂમાં ગયો. ત્યાં જઈને સર્વ કંદ્યાણુ-હારક ક્રિયાનો વિચાર કર્યો અને પછી રાજ્યોની સભામાં જઈ તે દુર્યોધનને આ વચન કહેવા લાગ્યો : ‘આ અર્જુન મને પોતાના પુત્રને હણનારો સમજી આવતી કાલે મારી સામે ચઢી આવશે. તેણે સેનાની મધ્યમાં મારો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.^{૧૧-૧૩} દેવો, ગંધર્વો, અસુરો, સર્પો અને રાક્ષસો પણ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાને અન્યથા કરવાને ઉત્સાહ ધરાવતા નથી.^{૧૪} માટે તમે બધા મારું રક્ષણ કરો. આ સંબંધમાં તમે એવો ઉપાય કરો કે, એ અર્જુન યુદ્ધમાં તમારા બધાનાં મસ્તકો પર પગ મૂકી શકે નહિ અને પોતાના લશ્યરૂપ એવા મને પકડી પાડે નહિ.^{૧૫} દે કુરુનંદન ! તમારા કોઈનાથી જો કંદાય યુદ્ધમાં મારું રક્ષણ કરી શકાય તેમ ન હોય, તો દે રાજન ! મને રજ આપો, એટલે દુઃમારે ધેર આપ્યો જઈશ.^{૧૬} જયદ્રથરાજએ

જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દુર્યોધનનું મન એકદમ ઉદાસ થઈ ગયું. તેણે પોતાના મસ્તકને નીચું નમાવી દીધું અને જયદ્રથરાજ પર આવી પડેલા દુઃખદ પ્રસંગનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો.^{૧૭} દુર્યોધનને એ પ્રમાણે દુઃખી થયેલો જોઈને સિંધુરાજ પોતાનું હિત વિચારી આ પ્રમાણે કમળ વચન બોલ્યો : ‘મારું રક્ષણ કરી શકે એવો તમારામાં મને એક પણ વીર્યવાળો ધનુર્ધર દેખાતો નથી કે, તે આ મહાન યુદ્ધમાં અર્જુનનાં અક્ષોનો સામેથી અક્ષો મૂકી નાશ કરી શકે.^{૧૮} શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાળા તથા ગાંડીવ-ધનુષ્યને ધુણાવતા એ અર્જુનની આગળ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ જો ન ઊભો રહે, તો તમારામાંથી તો કાણ ઊભો રહી શકે તેમ છે ?^{૨૦} સાંભળવામાં આવે છે કે, અર્જુનને પૂર્વે મહાન વીર્યવાળા પ્રભુ શ્રીશંકર જોડે પણ હિમાલયની તળેટીમાં પગપાળા યુદ્ધ કર્યું છે.^{૨૧} વળી દેવરાજ ઇંદ્રની પ્રેરણા થતાં તેણે એક રથની સહાય લઈને જ હિરણ્યપુરમાં વસનારા હનુરો દાનવોનો સંહાર કરી નાખ્યો છે.^{૨૨} હું તો નિશ્ચય માનું છું કે, શુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણ સાથે રહેલો એ અર્જુન દેવો સહિત ત્રણેય લોકોનો સંહાર કરી શકે તેમ છે.^{૨૩} માટે હે દુર્યોધનરાજ ! જો તમે મારું માનતા હો, તો મને અહીંથી જવાની રજ આપો, અથવા પોતાના પુત્રને સાથે રાખી વીર મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય મારું રક્ષણ કરે તેવી કમ્પૂ-લાત આપો.^{૨૪} દે અર્જુન ! તે સાંભળીને રાજ દુર્યોધને જાતે જ જયદ્રથનું રક્ષણ કરવા માટે આચાર્યની ઘણી ઘણી પ્રાર્થનાઓ કરી અને આખરે દ્રોણાચાર્ય જ તેને માટે યોગ્ય ઉપાય કર્યો છે તથા બધા રથો સજ્જ કરવામાં આવ્યા છે.^{૨૫} કર્ણ, બૃષ્ણ, અસત્યમા, દુર્યોધન, વૃષસેન, દૃપાચાર્ય અને મદ્રરાજ-આ છ મહારથી-

ઓને એ જ્યદ્રથરાજની આગળ ચાલના કરવા-
માં આવ્યા છે.^{૧૧} દ્રોણાચાર્યે અર્ધસકટાકાર તથા
અર્ધપદ્માકાર બૃદ્ધ રચ્યો છે અને પદ્મ(કમળ)-
ની કળીના મધ્યભાગમાં એક સૂચીમુખ નામનો
બૃદ્ધ રચ્યો છે. તે બૃદ્ધની પાસે પેલા છ મહારથી
વીરોના મધ્ય તમે રહેલો અતિ દુર્મદ સિંધુ-
રાજ કામો રહેશે. તે પાર્થ ! એ છ મહારથીઓ
ધનુષ્યમાં, અસ્ત્રમાં, વીર્યમાં, માનસિક બળમાં
તથા શારીરિક બળમાં ધણુ અસદૃશ થઈ પડે તેવા
છે અને તેઓ દૃઢ નિશ્ચયવાળા છે. એ છ મહારથી-
ઓને જીત્યા વિના જ્યદ્રથ કદી હાથમાં આવે
તેમ નથી.^{૧૭-૨૦} તે પુરુષત્યાગ્ર અર્જુન ! એ છ
મહારથીઓમાંના એકના વીર્યનો તો તું વિચાર
કર ! તો પછી તે બધા જ્યારે એકત્ર થઈને
આવશે, ત્યારે તે બંધાને જીતવા સહેલ નથી.^{૨૦}
આથી આપણું દિત કરવા માટે તથા ધારેલું
કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે હું મંત્રને અણનાશ
મંત્રીઓ સાથે તથા આપણા સહોદા સાથે આ
સંબંધમાં ફરી વિચાર કરીશ.^{૨૧}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં ક્રોધપર્વોત્તરત્તમ પ્રતિષ્ઠાપર્વમાં
'શ્રીકૃષ્ણ' નામ્ય નામનો અધ્યાય ૭૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૬ મો

શ્રીકૃષ્ણ મત્યે અર્જુનનાં વચનો

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

વહરવાન્વાતરાદૃશ્ય મન્યસે ચાન્વલાયિકાન્ ।
તેષાં વીર્ય મમાર્થેન ન તુલ્યમિતિ મે મતિઃ ॥ ૧ ॥
અર્જુન બોલ્યો : હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે કુર્યો-
ધનના એ છ મહારથીઓને અધિક બળવાન
માનો છો, પણ તે બંધાતું પરાક્રમ મારા અર્ધા
પરાક્રમ જેટલું છે, એમ હું નિશ્ચય માતું છું.^૧
હે મધુસૂદન ! જ્યદ્રથનો વંન કરવા છાછીને હું
આવતી કાલે સર્વનાં અસ્ત્રોને મારાં અસ્ત્રોથી
ઢેલો નાશ કરું છું, તે તમે જોશો.^૨ અરે ! દ્રોણા-

ચાર્ય જેના રહેશે અને હું પરિવાર સહિત
વિલાપ કરના એ સિંધુરાજના મતલકને પૃથ્વી
પર પાડી દઈશ.^૩ હે મધુસૂદન ! કદાચ ધારો કે
સાંધ્યો, રાત્રે, વસુઓ, અશ્વિનીકુમારો, ઇંદ્ર
સહિત દેવો, ઈશ્વર સહિત વિશ્વદેવાઓ, પિતૃશ્રેષ્ઠ,
ગયેત્રી, ગરુડો, સાગરો, સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી,
આ બધી દિશાઓ અથવા બધા દિહપાલો તથા
ગામમાં વસનારાં કે જંગલમાં વસનારાં હરેકાઈ
સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ સિંધુરાજનું રક્ષણ કરશે,
તોપણ હે દેવ ! હું બાણો વડે તેમનો રણમાં
નાશ કરીશ, એ તમે આવતી કાલે જોશો. હે
કૃષ્ણ ! હું સન્યાસ તથા આ મારા આયુધના
સોગંદ ખાઈને કદું છું કે, જે કદાચ મદાધનુ-
ધંર દ્રોણાચાર્ય દૃઢ બુદ્ધિવાળા એ પાપી જ્ય-
દ્રથનું રક્ષણ કરશે, તો હું પ્રથમ જ તે દ્રોણા-
ચાર્ય સામે પણ યુદ્ધ કરવા ચઢી જઈશ.^{૪-૮}
પેલો કુર્યોધન આ યુદ્ધરૂપ દૂતના વિજયનો
આધાર અવશ્ય તે દ્રોણાચાર્ય પર રાખી રહ્યો
છે, માટે તે દ્રોણાચાર્યની જ સેનાના આગળના
ભાગને તોડી નાખી હું જ્યદ્રથ સામે ધસી
જઈશ.^૯ વજ્રોથી જમ પર્વતોનાં શિખરોને તોડી
પાડવામાં આવે છે, તેમ આવતી કાલના યુદ્ધમાં
મોટા મોટા ધનુધંરોને હું પાણીદાર તીક્ષ્ણ
બાણોથી ચીરી-તોડી પાડીશ, તે તમે જોશો.^{૧૦}
ત્યાં મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી છિન્નભિન્ન થઈને પડતા
તથા પડેલા પાળાઓ, હાથીઓ અને ઘોડાઓનાં
શરીરોમાંથી લોહીનાં ઝરણું વહેશે.^{૧૧} મારાં
ગાંડીવધનુષ્યમાંથી સડસડાટ છૂટેલાં તથા મન
અને વાયુ સરખાં વેગવાળાં એ બાણો હજારો મનુ-
ષ્યોને, હાથીઓને તથા ઘોડાઓને શરીર અને
પ્રાણ વિનાના કરી નાખશે.^{૧૨} યમ, કુબેર, વરુણ,
ઇંદ્ર અને રુદ્ર પાસેથી મેં જ દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવ્યાં
છે, તેમને આવતી કાલના યુદ્ધમાં સર્વ મનુષ્યો

જેશે ^{૧૩} વળી સિંધુરાજનું રક્ષણ કરનારા યોદ્ધા
જ્ઞાનાં અજ્ઞોતો મારું બ્રહ્મણ એ રણમાં કેવી
રીતે નાશ કરી નાખશે, તે પણ તમે જાણી રહેશો ^{૧૪}
એટલું જ નહિ, હે કેશવ । આવતી કાલના યુદ્ધમાં
મારાં બાણોનો વેગ રાજાઓનાં મસ્તકોને ઠગાકચ
કાપી નાખશે અને તેથી હું આખી રણભૂમિને
છાઈ દઈશ, તે પણ તમે જાણો ^{૧૫} તે યુદ્ધમાં હું
રાક્ષસોને તૃપ્ત કરીશ, શત્રુઓને હાંચી કાઢીશ,
મુદ્દહોને આનંદિત કરીશ અને સિંધુરાજનો
નાશ કરીશ ^{૧૬} અમારા અનેક અપરાધો કરનાર,
અમારો જ નીચ સંબંધી તથા પાપાચરણી દેશમાં
ઉપત્ત થયેલો એ રાજા જયદ્રથ આવતી કાલે
મારે હાથે મરણ પામશે અને પોતાના સંબંધી
ઓને રકાવશે ^{૧૭} હરકોઈ પ્રાણીનું દૂવ પીનારા
અને હરકોઈ જાતનું અન્ન જમનારા એ પાપા
ચારી રાજા જયદ્રથને હું તેના સકાયક રાજાઓ
ની સાથે બાણોથી ભેદી નાખીશ, તે તમે જાણો
હે કૃષ્ણ । આવતી કાલના પ્રભાતમાં હું એવું
કર્મ કરી દેખાડીશ, કે તેથી દુર્યોધન એક વખત
એમ જ માની બેસશે કે, આ અર્જુન સરખો
લોકમા બીજો એક પણ વતુર નથી ^{૧૮ ૧૯} હે
પુરષોત્તમ । હે દ્વંધીકેશ । મારા હાથમા આ દિવ્ય
ગાદીવનુબ્ધ છે, હું પોતે જ યુદ્ધ કરનારો છું
અને તમે મારા સારથિ છો, તો પછી હું કેમ
વિજયી ન થાઉં ^{૨૦} હે ભગવન । તમારી કૃપાથી
રણમાં મને શુ ન મળે તેવું છે : હે દ્વંધીકેશ ।
તમે મને શત્રુઓથી અસહ્ય બણો છો, છતાં કેમ
મને ઠપકો આપો છો ^{૨૧} હે જનાર્દન । ચદ્રમા
જમ લાંછન સ્થિર છે અને સમુદ્રમા જમ જળ
સ્થિર છે, તેમ આ મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ તમે
સત્ય જ બળુએ ^{૨૨} તમે મારા અજ્ઞોત અપમાન
ન કરો, મારા દંઠ ધનુષ્યનું અપમાન ન કરો,
મારા બે બાહુઓના બળનું અપમાન ન કરો

અને મારું પોતાનું પણ અપમાન ન કરો. ^{૨૩}
હું જ જ સંત્રામમાં યુદ્ધ કરવા બંડ છું, તેમાં
મને કોઈએ જીત્યો નથી, પણ મેં જ બનાવે
જીત્યા છે તે સત્ય પરથી તમારું સમજી લેવું કે,
આ યુદ્ધમાં પણ જયદ્રથ માર્યો જ ગયો છે ^{૨૪}
બ્રાહ્મણમાં સત્ય સ્થિર હોય છે, સત્યપુષ્પોમા
ઉત્તમ નમ્રતા સ્થિર હોય છે, યજ્ઞોમાં લક્ષ્મી
સ્થિર હોય છે અને નારાયણમાં જય સ્થિર
હોય છે ^{૨૫}

સજય બોલ્યો અર્જુનને એ પ્રમાણે આત્મ
સન્નિપ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના મનમાં હતું તે બધું
કહી નાખ્યું એ ઇદ્રન દને ફરીથી ગર્જના કરતા
કેશવ પ્રભુને કહ્યું ^{૨૬} હે શ્રીકૃષ્ણ રાત્રિ વીસા
પછી પ્રભાત થાય, એટલે મારો રથ તૈયાર
રહે તેમ તમે કરજો, કારણ કે આપણે મહાન
કાર્ય ઉઠાવ્યું છે ^{૨૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન પ્રતિજ્ઞાપર્વમા
શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અર્જુનના વચનો નામનો
અધ્યાય ૭૬ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૭મો

શ્રીકૃષ્ણે કરેલું મુખદ્રાનું આશ્વાસન

॥ સજય ઉવાચ ॥

તા નિશા દુઃસ્વપ્નોક્તૌ નિઃશ્વસંતાવિરોમી ।
નિદ્રા નૈરોપલેમાતે વાસુદેવધનજયી ॥ ૧ ॥

સજય બોલ્યો દુષ્ણ અને શોકથી પીડાતા
તથા સપ્તની પેઠે મોટા નિશ્વાસ મૂકતા શ્રીકૃષ્ણ
તથા અર્જુનને તે રાત્રે નિદ્રા આવી જ નહિ ^૧ તર
નારાયણને એ પ્રમાણે ક્રોધાયમાન થયેલા બળીને
મંદ્ર સિહત દેવો પણ ગભરાઈ ગયા અને વિચારમા
પડી ગયા કે, 'હવે શુ થશે' તે સમયે અતિ
દારુણ, કંઈક અને ઘેર ઉત્પાતને સૂચવનારા
વાયરા વાવા લાગ્યા તેમ જ સૂર્યમ ઠળમા વડ સહિત
મ ઠળ દેખાવા લાગ્યું. ^૨ ત્યાં કડાકાઓની સાથે
અને વીજળીઓના ઝળકારા સાથે શુષ્ક વજ્રપાતો

યવા લાગ્યા, તેમ જ પર્વતો, વનો અને જંગલો સાથે પૃથ્વી કંપવા લાગી.^{૧૫} ત્યારે દે મહારાજ ! મગરમચ્છાના નિવાસપૂત સમુદ્રો ખળખળવા લાગ્યા તથા સમુદ્ર તરફ જનારી નદીઓ અવળે વહેણે વહેવા લાગી. ત્યાં રાક્ષસોના હર્ષ માટે તથા યમરાજની રાજધાનીમાં વધારો કરવા માટે રથો, ઘોડાઓ, મનુષ્યો અને હાથીઓ ઉપરનીચે થઈ રહ્યા. હાથીઓ અને ઘોડાઓ વગેરે વાહનોનાં મળમૂત્ર છૂટી ગયાં અને તેઓ રડવા લાગ્યાં. ત્યાં દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જોતાં રૂંવાં ભીમાં થઈ જય તેવા તે દારણુ ઉત્પાતોને જોઈને તેમ જ મહાખળવાન અર્જુનની એ ઉત્ત્ર પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને તમારા સર્વ સૈનિકો બેબાકળા થઈ ગયા.^{૧૬}

તે પછી મહાબાહુ ઇંદ્રપુત્રે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, 'દે માધવ ! પુત્રના શોકથી પીડાતી તમારી દુઃખી બહેન સુમદ્રાતું, પુત્રવધુ ઉત્તરાતું તથા તેની સખીઓતું તમે આશ્વાસન કરો. તમે તે સર્વને શોકરહિત કરો. ઓ પ્રજ્ઞ ! સામ તથા સત્યથી યુક્ત વચનો કહીને તમે તે સર્વને ચેષ્ઠ આપો.^{૧૭, ૧૮} એટલે મનમાં ઉદાસ થઈ ગયેલા વાસુદેવ અર્જુનને મુકામે ગયા અને ઘેર જઈ પુત્રના શોકથી પીડાતી પોતાની દુઃખી બહેન સુમદ્રાતું આશ્વાસન કરવા લાગ્યા.^{૧૯}

વાસુદેવ બોલ્યા : દે યાદવકુળમાં જન્મેલી બહેન સુમદ્રા ! તું અને વહુ હવે કુમાર અભિ-મન્યુનો શોક મા કરો. દે લીરુ ! કાળે સર્વ પ્રાણીઓની આ જ સમાપ્તિ નિર્મી છે.^{૨૦} ધીર ક્ષત્રિયના કુળમાં જન્મેલા તારા પુત્રતું આ મરણુ વિશેષે કરીને યોગ્ય જ છે, માટે તું શોક મા કર.^{૨૧} સુદૈવની વાત છે કે, પોતાના પિતા સમાન પરાક્રમવાળો તારો ધીર અને મહારથી પુત્ર ક્ષાત્ર-ધર્માતુસાર વીર પુરુષોની ઇષ્ટ ગતિને પામ્યો છે.^{૨૨} તેણે રણમાં અનેકાનેક શત્રુઓને જીત્યા છે, અને-

કાનેકને મૃત્યુ પાસે વિદાય કરી દીધા છે અને પછીથી જ તે સર્વ કામનાઓને દુઃખનારા પુણ્ય-વંતોના અક્ષયલોકોમાં સિધ્ધાવ્યો છે.^{૨૩} સત્યુચ્ચે તપથી, બ્રહ્મચર્યથી, શાશ્વતી અને શુદ્ધિથી જ ગતિને ઇચ્છે છે, તે ગતિને તારો પુત્ર પામ્યો છે.^{૨૪} દે મદ્રા ! તું વીરની જનેતા છે, વીરની પત્ની છે, વીરની કન્યા છે અને વીરની બહેન છે, માટે તું પુત્રનો શોક મા કર. તારો પુત્ર તો પરમ ગતિને પામ્યો છે.^{૨૫} એ બાળકનો ધાત કરાવનાર પેલો પાપી સિંધુરાજ તેના મુહુરંગણો તથા બાંધેલા સાથે આ અપરાધનું દુન પામશે.^{૨૬} દે વરાશદે ! આ રાત્રિ વીતશે અને પરાઈ થશે, એટલે પાપકર્મ કરનારો એ સિંધુરાજ દેવનગરી અમરાવતીમાં ભરાઈ પેસશે તોપણ અર્જુનથી બચશે નહિ. આવતી કાલે જ તું સાંભળશે કે, સિંધુરાજતું મસ્તક રણમાં કપાઈ ગયું છે અને તે સમંતપંચક(કુરુક્ષેત્રમાં આવેલું) તે નામતું એક તીર્થ)થી બહાર પડ્યું છે. તું શોક મા કર અને રડ નહિ.^{૨૭, ૨૮} જે ગતિને અમે પોતે પણ પામવાના છીએ તથા રાક્ષ પર આજીવિકા કરનારા બીજા ક્ષત્રિયો પણ પામે છે, તે સત્પુરુષોની ગતિને તારો શરૂવીર પુત્ર ક્ષાત્રધર્મને માન આપી પામ્યો છે.^{૨૯} દે વરાંગતા ! વિશાળ વક્ષસ્થળ-વાળો, મોટી શુભવાળો, રણમાં પાછો નહિ હઠનારો અને રથોના જુકા કાઢી નાખનારો તારો પુત્ર સ્વર્ગે ગયો છે, માટે તું સંતાપ કરવો છોડી દે.^{૩૦} તારો વીર્યવાન પુત્ર પિતૃપક્ષ તથા માતૃ-પક્ષ બન્નેને બરાબર અનુસર્યો છે. હજારો શત્રુઓનો સંહાર કર્યો પછી તે શરો મહારથી રણમાં દબ્યો છે.^{૩૧} દે રાજરાણી ! તારી વહુને તું ધીરજ આપ. દે ક્ષત્રિયાણી તું બહુ શોક મા કર. દે નંદિની ! આવતી કાલે જ અતિમહાન પ્રિય સાંભળીને તું શોકરહિત થઈશ.^{૩૨} અર્જુનને જે

પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે કદી અન્યથા થશે નહિ. તારા સ્વામી જે કંઈ કરવા ધારે છે, તે કદી નિષ્ફળ થતું નથી.^{૨૫} અરે ! મનુષ્યો, પિશાચો, સર્પો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ, દેવો કે અસુરો પણ રણમાં રહેલા સિંધુરાજનું કદાચ રક્ષણ કરશે; તોપણ આવતી કાલે પ્રભાતે તે જ્યદ્રથ તેનું રક્ષણ કરનારાઓની સાથે આ જગતમાં રહેશે નહિ.^{૨૬}

ઈતિ શ્રીમદ્ધાતારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં 'સુમદ્રા-નું' આશ્વાસન' નામનો અધ્યાય ૭૭ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૮મો

સુમદ્રાનો વિલાપ

॥ સજય ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः ।

सुमद्रा पुत्रशोकार्ता विललाप सुदुःखिता ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : અતિ દુઃખી થયેલી તથા પુત્રના શોકથી વિહ્વળ બનેલી સુમદ્રા મહાત્મા કેશવનું એ વચન સાંભળીને વિલાપ કરવા લાગી : 'હા પુત્ર ! હા તાત ! મારા મંદ ભાગ્યે તારા પિતા સરખો પરાક્રમી છતાં તું રણમાં જઈને કેવી રીતે મરણ પામ્યો ?^૧ હે વત્સ ! કાળા કમળ સરખું સ્યામ, સુંદર ઢાઢોવાણું તથા નેત્રવાણું તારું રણની રજથી ભરેલું એ મુખ હવે મને ક્યાંથી દેખારી ?^૨ અરેઅર, રણમાંથી પાછી પાતી નહિ કરનાર, સુંદર મસ્તક, ડોક અને બાહુઓવાળા, વિશાળ વક્ત્ર્યવાળા અને પાતળા પેટવાળા તને શરવીરને આજ રણમાં પડેલો બધાં જુએ છે !^૩ સુંદર અને પ્રુષ્ઠ અવયવોવાળા, સુંદર નેત્રોવાળા તથા શસ્ત્રોના ધાથી વ્યાપ્ત થયેલા તને સર્વ જૂતો ઉદય પામેલા ચંદ્રની પેઠે જોઈ રહ્યા છે !^૪ તારું પૂર્વકાળનું શયન સુંદર આદેશથી ઓછાડવામાં આવતું હતું. તું તે સુખને યોગ્ય છે, છતાં આજ તું બાણોથી બીંધાઈને કમ રણ-બ્રમિ પર સૂતો છે !^૫ જે મહાન જીવવાળા વીરની

પૂર્વે સુંદર સ્ત્રીઓ સેવા કરતી હતી, તે જ તું આજ રણમાં પડીને શિયાળવીઓથી કમ સેવાય છે ?^૬ અરેરે ! જેની પ્રથમ હર્ષમાં આવેલા ભાટચારણો સ્તુતિ કરતા હતા, તેને જ આજ ગર્જના કરતા ઘોર રાક્ષસગણો ઉપારી રહ્યા છે !^૭ હે સમર્થ પુત્ર ! પાંડવો, વીર યાદવો તથા વીર પાંચાલો જેવા તારા પર નાથ હતા, છતાં અનાથની પેઠે તને આજ ઠાણે મારી નાખ્યો ?^૮ આ નિર્દોષ પુત્ર ! હું દૈત્યા ભાગ્યની હજી પુત્રનું દર્શન કરવામાં અતૃપ્ત જ રહી છું, ત્યાં તો આજ તારા વિયોગથી ત્યાં અવશ્ય હું ચમત્કારે આલી જઈશ.^૯ હા પુત્ર ! વિશાળ નેત્રોવાણું, સુંદર કેશવાણું, સુંદર વાઘ્ય બોલણું, સુગંધદાર અને કાંઈ બતના ધા વિનાતું તારું એ મુખ ફરી હું ક્યારે જોઈશ ?^{૧૦} બીમસેનના બળ-ને ધિક્કાર હજો ! ધિક્કાર પડજો અર્જુનના ધનુ-ધરંપણને ! વીર યાદવોના વીર્યને ધિક્કાર હજો ! ધિક્કાર હજો પાંચાલોના બળને !^{૧૧} કકયો, કૌલ્યો, મત્સ્યો અને સંજયોને પણ ધિક્કાર છે. અરે ! રણમાં રહેલા તારા જેવા વીરનું તેઓ રક્ષણ કરવા સમર્થ થયા નહિ !^{૧૨} હાય ! આજ હું અભિ-મન્યુને જોતી નથી, તેથી આ સધળી પૃથ્વી બધી શૂન્ય થઈ ગઈ હોય, તેમ મને નિસ્તેજ દેખાય છે અને મારાં નેત્રો શોકથી વ્યાકુળ થઈ બળ છે.^{૧૩} અરે, આ દીકરા ! વાસુદેવનો બાણજન અને ગાંડીવનુંધારીનો પુત્ર એવા તને વીર અતિરથીને આજ રણમાં પાડી નંખાયેલો હું કમ જોઈ શકું ! હે વત્સ ! આવ, આવ, તું તરસ્યો થયો ઢરો. આવ, મારા બોળામાં બેસીને મારા દૂધમય સ્તનનું તું સત્વર પાન કર. હું અભાગણી તારાં દર્શન કરનામાં અતૃપ્ત છું.^{૧૪, ૧૫} હા વીર ! સ્વપ્નમાં દેખાયેલા ધનની પેઠે તું મને દેખાવ દઈને જ નાશ પામ્યો છે. અરે ! મનુષ્યજનમ પાણીના પરપોટાની પેઠે અંચળ અને અનિત્ય છે.^{૧૬}

અરે બીજું તો કીક, પણ આ તારી તરણ પની તારા વિરહની વેદનાથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ છે. વાછરણ વિનાની ગાયની પેઠે હું તેનું કેવી રીતે રક્ષણ કરી શકીશ ! અદો ! દે પુત્ર ! તું અકાળે ચાલી નીકળ્યો છે; કારણ કે તારા દર્શનની લોભિયણુ એવી મને તું કૃપકાળે ત્યજી ગયો છે. સાચે જ કાળની ગતિ બળુચી વિદ્વાનોને પણ અતિગડન છે; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સરખા તારા પર નાથ હતા; છતાં તું અનાયની પેઠે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો છે. યશ કરનારા, દાનશીલ, પુણ્યાત્મા, બ્રહ્મચર્ય પાળના-વાળા, પવિત્ર તીર્થોમાં સ્નાન કરનારા, કૃતજ્ઞ, દાતા, ગુરુસેવા કરનારા અને હજારો દક્ષિણા દેનારા બ્રાહ્મણો જે ગતિને પામે, તે ગતિને તું પામજો. પૂંઠ બતાવ્યા વિના યુદ્ધ કરનારા તથા શત્રુઓને મારીને મરણ પામેલા શર પુરુષો જે ગતિએ જાય, તે ગતિએ તું જજો.^{૧૮-૨૩} હજારો ગાયોનું દાન કરનારા, યજ્ઞયાગ કરનારા અને ઉપયોગી સામાનથી ભરેલા ઘરનું દાન કરનારા પુરુષોની જે શુભ ગતિ થાય છે, તે ગતિ તારી પણ થાઓ.^{૨૪} દે લાડકવાયા ! શરણે આવેલા બ્રાહ્મણોને ધનબંડારનું દાન કરી દેનારા તથા અભિમાનનો ત્યાગ કરનારા પુરુષો જે ગતિએ જાય છે, તે ગતિએ તું જજો.^{૨૫} દે પુત્ર મારા ! તીક્ષ્ણ વ્રતવાળા મુનિઓ બ્રહ્મચર્યથી જે ગતિને પામે છે તથા પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ જે ગતિને પામે છે, તે ગતિને તું પામજો.^{૨૬} શુભ ચરિત્રોથી તથા ચાર વર્ણોશ્રમોનાં સુરક્ષિત પુણ્યથી પવિત્ર થયેલા રાજાઓની જે શાશ્વત ગતિ થાય છે, તે ગતિ તારી પણ થજો.^{૨૭} દે પ્રિય પુત્ર ! દીન પર દયા રાખનારા, અતિથિ આદિનો નિરંતર સંવિભાગ કરનારા અને ચાલીચૂગલી નહિ કરનારા પુરુષો જે ગતિને પામે છે, તે ગતિને તું પામજો.^{૨૮} દે દુહારા ! ધર્મશીલ સંન્યાસીઓની, ગુરુની સેવા

કરનારાઓની તથા અતિથિઓને નિરાશ નહિ કરનારાઓની જે ગતિ થાય છે, તે ગતિ તારી પણ થજો.^{૨૯} કષ્ટદાયક સંકટોમાં શોકરૂપ અભિથી જ્યો બળી ગયા દોષ છે, છતાં જે આત્મદત્ત્યા કરતા નથી, તે પુરુષોને જે ગતિ મળે, તે ગતિ આ મારા લાડકા ! તને મળજો.^{૩૦} જ્યો હૃદયમાં માતા-પિતાની સેવા કર્યો કરે છે તથા જ્યો પોતાની જ સ્ત્રીમાં આસક્ત રહે છે, તેમની ગતિને તું પામજો. દે પુત્ર ! જે બુદ્ધિમાનો ઋતુકાળે પોતાની સ્ત્રી સાથે ગમન કરે છે અને પરસ્ત્રીથી વિમુખ રહે છે, તે પુરુષોની ગતિને તું પામજો.^{૩૧} જ્યો મત્સરનો ત્યાગ કરી સર્વ જનોને સમદૃષ્ટિથી જુએ છે, જ્યો બીજાઓના મર્મને ભેદી નાખતા નથી અને જ્યો ક્ષમાવાળા છે, તેમને મળનારી ગતિ તને મળે.^{૩૨, ૩૩} વળી દે પ્રિય પુત્ર ! ગાંસમંદિરાનો ત્યાગ કરનારા, મદ, દંભ તથા અસત્યથી નિવૃત્ત રહેનારા અને બીજાઓને સંતાપ નહિ કરનારા પુરુષો જે ગતિએ જાય, તે ગતિએ તું જજો.^{૩૪} દે પુત્ર ! ક્ષમાવાળા, સર્વ શાસ્ત્રને બળુનારા, જ્ઞાનમાં વૃક્ષ રહેનારા અને જિતેન્દ્રિય સત્પુરુષો જે ગતિને પામે છે, તે ગતિને તું પણ પામજો.^{૩૫}

આ પ્રમાણે શોકથી કૂશ થયેલી સુભદ્રા વિલાપ કરી રહી હતી, તેવામાં વિરાટરાજની પુત્રી ઉત્તરા સાથે દ્રોપદી ત્યાં આવી પહોંચી. ત્યાં દે રાજન ! તે ત્રણેય સ્ત્રીઓ અત્યંત શોકકળ કરીને વિલાપ કરવા લાગી અને ઘણી જ દુઃખી થઈ ગઈ તેમ જ ઉન્મત્તની પેઠે બેશાન થઈ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડી.^{૩૬, ૩૭} દુઃખને દૂર કરનારા ઉપચારોને બળુનારા પણ અત્યંત દુઃખી થઈ ગયેલા શ્રીકૃષ્ણે જુદી જુદી બતનાં હિતકારક વચનો કહીને તથા પાણી છાંટીને તેમનું સાંવન કર્યું.^{૩૮} પણ સુભદ્રા તો તદ્દન નિર્જીવ જેવી થઈ ગઈ હતી અને મર્મને વીંધી નાખે તેવા વિલાપ કરતી

હતી. પોતાની બહેનને આ સ્થિતિમાં જોઈ
કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ તેને ફરી આ વચનો કહેવા
લાગ્યા :^{૩૯} 'આ સુભદ્રા ! તું પુત્રનો શોક કર
મા. હે પાંચાલી ! તમે આ ઉત્તરને ધીરજ આપો.
ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ અભિમન્યુ તો વિશ્વપ્રસિદ્ધ ગતિને
પામ્યો છે.^{૪૦} હે સુંદરસુખી ! આપણા કુળમાં
બીજા જ ન વીરપુરુષો છે, તે બધા યશસ્વી
અભિમન્યુની ગતિને પામો.^{૪૧} તારા મહારથી
પુત્રે એકલાએ આજ એવું પરાક્રમ કર્યું છે,
તેવું જ પરાક્રમ અમે બધા પણ કરીએ અને
આપણા સુદેહો પણ કરો.^{૪૨} એ પ્રમાણે પોતાની
બહેન સુભદ્રાને, દ્રૌપદીને તથા ઉત્તરને કહીને
તથા તેમને શાંત પાડીને, શત્રુદમન મહાબાહુ
શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની જ પાસે આવ્યા.^{૪૩} તે પછી
હે રાજન ! તેમણે સર્વ રાજ્યોને, બંધુઓને
તથા અર્જુનને પોતપોતાના તંબૂઓમાં જવાની
આજ્ઞા આપી; એટલે તેઓ સૌ સૌના નિવાસમાં
ગયા અને પોતે પણ અંતઃપુરમાં દાખલ થયા.^{૪૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરજ પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં
'સુભદ્રાને વિલાપ' નામનો અધ્યાય ૭૮ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૯ મો

શ્રીકૃષ્ણ અને દારુક

॥ સત્રય ઉવાચ ॥

તતોઽર્જુનસ્ય ભવનં પ્રવિઙ્ગ્યાપ્રતિમં વિશ્નુઃ ।
સ્પૃષ્ટ્વાંમઃ પુંડરીકાક્ષઃ સ્થંહિલે શુમલયુગ્મે ॥ ૧ ॥

સત્રય બોલ્યો : તે પછી કમળ સરખાં નેત્ર
વાળા વિશ્વવ્યાપક શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના અપ્રતિમ
ભવનમાં દાખલ થયા. ત્યાં જઈ તેમણે જળસ્પર્શ
કર્યો અને શુભ ચિહ્નોવાળી વેદિકા પર વૈદ્ય-
મણિ સરખા દબોની સુંદર રાખ્યા મિઠાવી. પછી
તેમણે તે રાખ્યાને માંગલિક પુષ્પમાળાથી તથા
ડાંગરથી વિધિપૂર સર શણગારી અને તેની આસ-
પાસ મંડળાકારે ઉત્તમ આયુષો મૂકી દીધાં. પછી

અર્જુને સ્નાન કર્યું, એટલે નમ્ર સ્વભાવના સેવ-
કાએ તેને બતાવીને તેની પાસે મહાદેવને અર્પણ
કરવાનો રાત્રિ સંબંધી બલિ તૈયાર કર્યો. આ
પછી અર્જુને પ્રસન્ન મનથી ચંદન તથા પુષ્પ-
માળાઓ હાથમાં લઈને શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું
અને તૈયાર કરેલો તે રાત્રિ સંબંધી બલિ મહા-
દેવને અર્પણ કર્યો. ત્યાં ગોવિંદે હસતાં હસતાં
અર્જુનને કહ્યું :^{૧-૫} 'હે પાર્થ ! હવે તું સૂઈ જ,
તારું કદયાણુ થાઓ. હું તારા કદયાણુ માટે બંધ
હું.' આમ કહી, દ્વારપાળોને તંબૂના દરવાજા પર
ગોઠવી દઈને અને હથિયારબંધ રક્ષકપુરુષોની
ત્યાં ગોઠવણ કરીને શ્રીમાન કેશવે પોતાના સારથિ
દારુકની સાથે પોતાની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો.
ત્યાં જઈ તે અનેક કાર્યોનો વિચાર કરતા કરતા
ઉજ્જવળ શયનમાં સૂતા. સૂતાં સૂતાં એ કમલ-
લોચન ભગવાન અર્જુનને માટે શોક તથા દુઃખનો
નાશ કરનાર અને તેજ તથા ક્રાંતિને વધારનાર
સર્વ વિચારો તથા યોજનાઓ મનમાં ગોઠવવા
લાગ્યા. ત્યાં દેવાધિદેવ, સર્વનું કદયાણુ ધરત્રનારા,
ત્રિશાળ યશવાળા અને અર્જુનનું પ્રિય કરનારા
તે સાક્ષાત્ વિષ્ણુએ મનને બરાબર સ્થિર કરી તે
સંબંધી યોગ્ય યોજના ધરી કાઢી.^{૧-૯}

હે રાજન ! તે રાત્રે પાંડવોની છાવણીમાં
ઠાઈને કાંઈ આવી ન હતી. સર્વ મનુષ્યોને
ઉત્તમરે જ થયો હતો.^{૧૦} તેઓ માંદામાંદો
વાતો કરતા હતા કે, 'મહાત્મા ગાંધીવંતુરોરી
અર્જુને પુત્રના શોકથી તપી જઈને સિંધુરાજનો
વધ કરવાની આ જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે સાકસ
કર્યું છે. શત્રુવીરોને નાશ કરનાર મહાબાહુ
અર્જુન એ પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે સફળ કરશે !
ખરેખર, મહાત્મા અર્જુને એક કદયાયક કર્યું
કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; કારણ કે જગદ્રથરાજ
પણ મહાપરાક્રમી છે, છતાં અર્જુન પોતાની

પ્રતિજ્ઞા પાર કરે, એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પુત્રના શોકના સંતાપમાં તેણે બહુ ભારે પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ઈશ્વરકૃપાથી તે પરિપૂર્ણ થાય તો સારું; કારણ કે તે સિંધુરાજના ભાઈઓ પણ ધણા પરાક્રમી છે, તેમ તેની પાસે સૈન્ય પણ ધણું છે.^{૧૧-૧૪} વળી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધને આ બધી વાત તે જ્યદ્રથને જણાવી પણ દીધી છે. આવતીકાલના યુદ્ધમાં અર્જુન જ્યદ્રથનો વધ કરીને તથા શત્રુઓના સંહાર કરીને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાર કરે તેમ જ પુનઃ નિર્વિધે પાછા આવે, તો ધણું જ સારું થાય. જે આવતી કાલે અર્જુન જ્યદ્રથનો વધ નહિ કરી શકે, તો તે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે. પૃથાપુત્ર અર્જુનને જે પ્રભાણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેને અસત્ય કરવાને પોતે જરા પણ સમર્થ નથી. આમ હોવાથી એ કદાચ અર્જુનનું મરણ થાય, તો રાજ ધર્મપુત્ર કેમ રહેશે? ^{૧૫-૧૭} યુધિષ્ઠિરાજે આ યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા માટે અર્જુન પર સર્વ આધાર રાખ્યો છે. આપણે આજ દિવસ સુધીમાં જે પ્રયત્ન કર્યો હોય, જે દાન આપ્યું હોય તથા જે હવન-હોમ કર્યા હોય, તે બધાંનાં ફળથી અર્જુન યુદ્ધમાં શત્રુઓને જીતે.^{૧૮}

હે રાજન! આમ કહી તેઓ બધાએ અર્જુનના વિજયની ઇચ્છા રાખી માંહોમાંહે વાતો કરી અને મહાક્રોધે એ રાત્રિ ગાળી હતી. હે રાજન! તે જ રાત્રિમાં શ્રીકૃષ્ણ મધરાતે જાગી ગયા હતા અને અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરી દારુક પ્રત્યે આ પ્રભાણે કહેવા લાગ્યા: ‘હે દારુક! પોતાના પુત્રના વધથી વિહ્વળ થયેલા અર્જુનને એકાએક પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, ‘આવતી કાલ તારાં હું જ્યદ્રથનો વધ કરીશ.’ આ વાત સાંભળતાં જ દુર્યોધન પોતાના મંત્રીઓ સાથે ‘યુદ્ધમાં જ્યદ્રથનો કેમ કરવાથી વધ ન થાય?’ એ બાબત

વિચાર ચલાવશે અને તેની સર્વ અશોધિતી સેનાઓ જ્યદ્રથનું રક્ષણ કરશે.^{૧૯-૨૦} વળી સર્વ અસ્ત્રવિદ્યાના પારને પામેલા દ્રોણાચાર્ય પણ પોતાના પુત્રને સાથે રાખી સિંધુરાજનું રક્ષણ કરશે. એ દ્રોણાચાર્ય કંઈ જવાતેવા નથી; કારણ કે દેવો અને દાનવોના ગર્વને માળનારો અતુલ વીર ઇંદ્ર પણ દ્રોણાચાર્યના રક્ષણ તળે રહેલાનો યુદ્ધમાં વધ કરવાને હિંમત ધરી શકતો નથી. તેથી મારે પોતે જ આવતી કાલે એવું કરવું પડશે કે, તેથી કુંતાપુત્ર અર્જુન સૂર્યાસ્તની પહેલાં જ જ્યદ્રથનો વધ કરી શકે. હે દારુક! મને મારી સ્ત્રીઓ, મિત્રો, જ્ઞાતિભાઈઓ, બાંધવો કે બીજા હરકાઈ સંબંધી પણ કુંતાપુત્ર અર્જુનથી વધારે પ્રિય નથી. હું એ ધડી પણ અર્જુન ત્રિનાનો આ લોક જોઈ શકું નહિ, માટે આવતી કાલે જ્યદ્રથનો વધ ન થાય અને અર્જુન અગ્નિમાં બળી મરે, તેમ કદી બનશે નહિ. હું જાતે જ અર્જુનને માટે આવતી કાલે કરું તેમ જ દુર્યોધન આદિ સર્વ રાજાઓને જીતી લઈશ અને તેમનો તેમના હાથીધોડા સહિત નાશ કરી નાખીશ ભલે આવતી કાલના મહાન રણમાં ત્રણેય લોકો મારું પરાક્રમ જોઈ રહે.^{૨૪-૨૬} હે દારુક! આવતી કાલના યુદ્ધમાં અર્જુનને માટે પરાક્રમ કરીને હું હજારો રાજાઓને તથા સેંકડો રાજપુત્રોને તેમના ઘોડા, હાથી અને રથ સહિત રણમાંથી હાંટી કાઢીશ. હે દારુક! આવતી કાલે મારું ચક્ર રાજાઓની સેનાનો કેવો સંહાર કરે છે, તે તું જો.^{૩૦, ૩૧} એકદમ ક્રોધાયમાન થઈને હું અર્જુન માટે સર્વ સેનાને રણમાં રગદોળી નાખીશ. દેવો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો, રાક્ષસો અને સર્વ લોકો મને અર્જુનના મિત્ર તરીકે આવતી કાલે બરાબર જાણશે. જે અર્જુનનો દ્વેષ કરે છે, તે મારો પણ દ્વેષ કરે છે. જે અર્જુનને

અનુસરે છે, તે મને પણ અનુસરે છે. તું તારી બુદ્ધિથી સંકલ્પ કરજે કે, અર્જુન મારું અધુરું અંગ છે. માટે આ રાત્રિ વીત્યા પછી તું પ્રભાત થતાં જ આપણા ઉત્તમ રથને શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ સાવધાનીપૂર્વક બરાબર તૈયાર કરી સત્વર લાવજે. હે સૂત ! તે રથમાં કૌભાદ્યી ગદા, દિવ્ય શક્તિ, ચક્ર, ધનુષ્ય, બાણો અને બીજાં લઘાયક સાધનો મૂકજે. વળી રથની બેઠક પર તું ઉપરના ભાગમાં યુદ્ધમાં રથને શોભાવનારા મારા વીર ગરુડ્વજની યોજના કરજે. ત્યાં તું સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન પ્રભાવવાળી અને વિક્ષેપકર્તાએ બનાવેલી દિવ્ય સુવર્ણની સેરૌવાણું છત પણ ઉપર ધરાવજે. બલાહક, મેઘપુષ્પ, શૈલ્ય અને સુગ્રીવ નામના ચારે ઘોડાઓને તું બરાબર શણગારીને રથમાં બેઠકજે. તું પોતે પણ કવચ ધારણ કરી બરાબર સજ્જ થઈને બેસી રહેજે. પછી હે દારુક ! જ્યારે તું ઋષભ નામના સ્વરથી પૂર્ણ તથા ભયંકર નાદવાળા મારા પાંચજન્ય શંખનો ઘોષ સાંભળે કે તુરત તું મારી પાસે આવજે. હે દારુક ! મારા ફાઈયાત ભાઈ અર્જુનના કોધને તથા સર્વ દુઃખોને હું એક જ દિવસમાં દૂર કરી દઈશ. હું સર્વ ઉપાયે પ્રયત્ન કરીશ; એટલે અર્જુન યુદ્ધમાં હારવોના દેખતાં જ જયદ્રથરાજનો વધ કરશે. હે સારથિ ! અર્જુન જેનો જેનો વધ કરવા પ્રયત્ન કરશે, તેના તેના ઉપર અવરથ વિજય મેળવશે, એમ હું ઇચ્છું છું. ૧૩૨-૪૨

દારુક બોલ્યો : હે પુરુષવ્યાધ્ર ! તેનો અવરથ જય જ થવાનો છે. તેનો પરાજય તો ક્યાંથી જ યાય ! કારણ કે તમે તેનું સારથિપણું સ્વીકાર્યું છે. ૪૩ તમે મને જ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી છે, તે પ્રમાણે હું બધું કરીશ. અર્જુનના વિજય માટે આ રાત્રિ સુપ્રભાતવાળી યાજ્ઞો. ૪૪

હતિ શ્રીમહાભારતના દ્રોણપર્વના પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં 'શ્રીકૃષ્ણ અને દારુકનું સંવાદપણ' નામનો અધ્યાય ૭૬ માં સમાયેલ છે.

અધ્યાય ૮૦ માં

અર્જુનસ્વપ્ન

॥ સંજય રવાજ ॥

કુંતિપુત્રસ્તુ તં મંત્રં સ્મરન્નેવ ધનંજય !

પ્રતિજ્ઞામાત્મનો રક્ષન્ મુમોહાચિત્તવિક્રમઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : અચિંત્ય પરાક્રમવાળો તથા પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરનારો અર્જુન 'જય-દ્રથનો વધ કેવી રીતે કરવો ?' એ વિચારતું સ્મરણ કરતાં કરતાં જ મોહમાં પડી ગયો—નિદ્રા-વશ થઈ ગયો. ૧ શોકથી સંતાપ પામેલા તથા એ બાબતનો જ વિચાર કરી રહેલા એ મહા-તેજસ્વી કપિધ્વજ અર્જુનને એક સ્વપ્ન દેખાયું અને તેમાં તેણે ગરુડ્વજ શ્રીકૃષ્ણને પોતાની પાસે આવેલા જોયા. ૨ ધર્માત્મા અર્જુન સર્વ અવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણને જોતાં તેમની સામે ભક્તિ અને પ્રેમપૂર્વક બેસી થઈ જતા; તેથી તે સમયે તે તુરત જોલો થયો અને ગોવિંદને આસન આપી, પોતે આસન પર નહિ બેસતાં સામે બેસી રહ્યો. તે પછી મહાતેજસ્વી શ્રીકૃષ્ણ આસન પર બિરાજ્યા અને પોતે કુંતીનંદન અર્જુનનો નિશ્ચય બણી લઈને તેને આ પ્રમાણે બોલ્યા : 'હે પાશં ! તું મનમાં ખેદ ન કર; કારણ કે કાળ કુળંચ છે. તે કાળ જ સર્વ જ્ઞોને અવરથ ભાવિ કર્તાવ્યમાં પ્રવર્તાવે છે. ૩-૧ હે મતુષ્યઘ્રેષ્ઠ ! કહે, તેને શા માટે શોક થાય છે ? હે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તારે શોક કરવો જોઈએ નહિ; કારણ કે શોક કાર્યનો નાશ કરે છે. ૪ આથી તારે જ કાર્ય કરવાનું હોય તેને તું કર્મ દ્વારા કર્યો જ કર. હે ધનંજય ! ઠાઈ પણ જાતનું કર્મ નહિ કરનાર નિરુદ્ધમી પુરુષનો શોક તેના શત્રુરૂપે થઈ પડે છે. ૫ શોક કરનારો માણસ શત્રુઓને આનંદિત કરે છે, બાંધવોને ફૂલ કરે છે અને તે પોતે પણ પ્રતિદિન ક્ષીણ થતો જાય છે. માટે તારે

શોક કરવો યોગ્ય નથી.' એ પ્રમાણે ન્યારે ભગવાન વાસુદેવે કહ્યું, ત્યારે વિદ્વાન અર્જુનને આ અર્થ'ભયુ' વચન કહ્યું :^{૧૦} 'હે દેશવ! મેં જ્યદ્રથનો વધ કરવા માટે મહાન પ્રતિજ્ઞા કરી છે. મારા પુત્રનો નાશ કરનારા તે દુરાત્માને હું આવતી કાલે મારી નાખીશ.'^{૧૧} પણ હે અચ્યુત! કૌરવો મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવા માટે સિંધુ-રાજ જ્યદ્રથને સર્વ મહારથીઓના રક્ષણ તથા સર્વ સૈન્યની પાછળ રાખશે.^{૧૨} હે કૃષ્ણ! તેમની પાસે અતિ દુર્જય એવી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓ છે. હે માધવ! તેમાંની કેટલીક સેનાઓ તો હંજુ મરતાં બાકી રહી છે.^{૧૩} તો હે કૃષ્ણ! તે અક્ષૌહિણી સેનાથી તથા સર્વ મહારથીઓથી વીંટાયેલા દુષ્ટાત્મા સિંધુરાજને ભેઈ પણ કેમ શકાશે!^{૧૪} તો પછી મારી પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે પાર જીતશે? ન્યારે મારા જેવા પુરુષની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય, ત્યારે જીવી પણ કેમ શકાય!^{૧૫} હે વીર! દુઃખના દ્વારરૂપ આ મારી પ્રતિજ્ઞાના સંબંધમાં મારા મનમાં સંશય ધોળાયા કરે છે. વળી આગ્રહાસ સૂદ્યની ગતિ પણ ઉતાવળી છે, માટે જ હું તમને આ પૂછું છું.^{૧૬}

એ રીતે અર્જુનના શોકતું કારણ જાણીને ગરુડના ચિહ્નવાળી ધનવાળા શ્રીકૃષ્ણ જલરપશં કરી પૂર્વાભિમુખે બેઠા.^{૧૭} પછી મહાતેજસ્વી તથા કમળ સરખાં નેત્રવાળા એ કૃતકૃત્ય શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના હિતાર્થે તથા જ્યદ્રથના વધાર્થે આ પ્રમાણે બોલ્યા :^{૧૮} 'હે પાર્થ! પાશુપત નામનું એક સનાતન પરમ અસ્ત્ર છે. તે અસ્ત્રથી પૂર્વે દેવ મહેશ્વરે યુદ્ધમાં સર્વ દૈત્યોના સંહાર કર્યો હતો.^{૧૯} એ અસ્ત્રનું જે તને હમણાં જ્ઞાન હોય, તો તું કાલે જ્યદ્રથનો વધ કરી શકીશ. એ તને તે અસ્ત્રનું જ્ઞાન ન હોય તો તું મનથી મહાદેવને શરણે જ.^{૨૦} હે ધનંજય! તું તે દેવનું મનમાં

ધ્યાન ધરી શાંત થઈને બેસી રહે; એટલે તારા પર તેની કૃપા થશે અને તેથી તું શિવમક્ત તે મહાન અસ્ત્રને પામશે.^{૨૧} શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળીને અર્જુન ઉદ્ધરપશં કરી પૃથ્વી પર એકાગ્ર થઈને બેઠો અને મનથી મહેશ્વરને શરણે ગયો.^{૨૨} આમ ધ્યાન કરતાં કરતાં શુભ લક્ષણવાળો બ્રાહ્મચુક્રતંકાળ (પરોઢિયું) થઈ ગયો; એટલે અર્જુન પોતાને શ્રીકૃષ્ણ સાથે આકાશમાં જતો બેવા લાગ્યો.^{૨૩} એતબેતામાં તો તે હિમાલયના પવિત્ર શિખરને-મણિમાન પર્વતને નિહાળવા લાગ્યો. એ પર્વત અનેક જ્યોતિર્ગણોથી વ્યાપેલા હતા અને સિદ્ધચારણોના આશ્રયરૂપ હતા.^{૨૪} આમ અર્જુન વાયુ સમાન વેગવાળી ગતિએ શ્રીકૃષ્ણની સાથે છેક આકાશમાં પહોંચી ગયો. તે વખતે, શ્રીકેશવવિષ્ણુએ તેનો જમણો હાથ પકડ્યો હતો.^{૨૫} હવે ધર્માત્મા અર્જુન અદ્વિત દેખાવના અનેક પદાર્થોને બેતો બેતો આગળ જતો હતો. ત્યાં થોડા સમયમાં ઉત્તર દિશામાં શ્વેતગિરિ બેયો. વળી તેણે કુબેરના ઉપવનમાં કમળોથી શોભતું સરોવર બેયું અને પુષ્કળ જળભરેલી ઉત્તમ ગંગા નદી બેઈ.^{૨૬, ૨૭} એ નદી સદાકાળ પુષ્પકળ-વાળાં વૃક્ષોથી શોભતી હતી અને તેમાં સ્ફટિક-મણિના જ પથ્થરો બેવામાં આવતા હતા. તેનો કિનારો સિંહ તથા વાઘોથી વ્યાપ્ત હતો અને તેની આસપાસના પ્રદેશો અનેક જાતનાં મૃગોથી ભરપૂર હતા.^{૨૮} તે નદીને તીરે તીરે પવિત્ર આશ્રમે હતા અને તે પક્ષીઓથી સેવાયેલી હતી. આમ તે ઘણી સુંદર અને મનમોહક હતી. ત્યાંથી આગળ તેણે કિન્નરોનાં ગાનતાનથી ગાજી રહેલા મંદરાચળ પર્વતના પ્રદેશો બેયા.^{૨૯} એ પ્રદેશો સુવર્ણ તથા રૂપાનાં શિખરોથી પ્રકાશી રહ્યા હતા, તેમાં જાતજાતની ઔષધોએ ઝળહળી રહી હતી અને ત્યાં પુષ્પભરેલાં મંદાર વૃક્ષો

શોભી રક્ષાં હતાં.^{૩૦} તેવામાં તો સ્તિગ્ધ કાઞ્જળના ઢગ જેવી આકૃતિવાળો કાલ પર્વત તેની આંખે ચડ્યો. તે પછી તેણે બ્રહ્મતુંગ પર્વત, બીજી કેટલીક નદીઓ, બીજા કેટલાએક દેશો, ભિંઆ શિખરવાળો શતશૃંગ પર્વત, શર્પાતિરાજનું વન, પવિત્ર અશ્વશિરામુનિનું સ્થાન અને આયર્વણ-મુનિનું સ્થાન એ બધું એયું.^{૩૧, ૩૨} ત્યાંથી આગળ તેણે પ્રથમ વૃષદંશ નામના મહાન પર્વતને અને પછી મહામંદર નામના પર્વતને પણ જોયા. તે પર્વત અપ્સરાઓથી ભીખરાતો હતો અને કિન્નરોથી શોભી રહ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણની સાથે રહેલો એ અર્જુન ત્યાં તે પર્વત ઉપર જતાં મુદ્ર ઝરણાંઓ-વાળી, સુવર્ણ તથા બીજી કેટલીક ધાતુઓથી સુશોભિત, ચંદ્રનાં કિરણોથી પ્રકાશમાન સ્વરૂપ-વાળી અને નગરોરૂપ માળાવાળી પૃથ્વીને જોઈ રહ્યો. વળી ત્યાં અનેક પ્રકારની ખાણોવાળા તથા અદ્ભુત આકારવાળા સમુદ્રોને, આકાશ, સ્વર્ગ અને બીજી કેટલીક પૃથ્વીને જોતો જોતો તથા વિસ્મય પામતો એ અર્જુન છોડેલા તીરની પેઠે શ્રીકૃષ્ણની સાથે આકાશમાર્ગે જતો હતો.^{૩૩-૩૬} તેવામાં અર્જુને ઝંઘો, નક્ષત્રો, ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન કાંતિવાળા એક ઝળહળતા પર્વતને જોયા. તે પર્વત પાસે આવીને તેણે છેક શિખરની ટોચ પર બેઠેલા અને નિત્ય તપ કરનારા એ મહાત્મા શ્રીમહેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં.^{૩૭, ૩૮} પોતાના તેજથી તે દેવ હજારો સૂર્યોની પેઠે ઝળહળી રહ્યા હતા. તે ત્રિશૂળધારી હતા, જટાધારી હતા અને રંગે ગૌર હતા. તેમણે વડકલ-વસ્ત્રોને ધારણ કર્યાં હતાં. તે હજારો નેત્રોથી વિચિત્ર શરીરવાળા હતા અને મહાઓજસ્વી હતા. પાર્વતી અને કાંતિમાન ભૂતગણો તેમની સાથે હતા.^{૩૯, ૪૦} તેમની આસપાસ ગીત અને વાદ્યોના મધુર શબ્દો ઘઈ રહ્યા હતા. કેટલાએક ભૂતગણો તેમને પ્રસન્ન કરવા

માટે નૃત્ય, ગોળ ફૂદડી અને હાથની તાળીઓ તથા હાસ્ય વગેરે કરી રહ્યા હતા.^{૪૧} વળી તેઓ પવિત્ર ચંદનથી તેમની સેવા કરતા હતા. બ્રહ્મવાદી મહર્ષિઓ દિવ્ય સ્તોત્રોથી તેમની સ્તુતિ કરતા હતા. સર્વ ભૂતોના રક્ષક તે દેવ અસ્પષિત ધનુષ્ય હાથમાં ધારણ કર્યું હતું.^{૪૨}

ધર્મોત્તમા વાસુદેવે તેમનાં દર્શન કરી અર્જુનની સાથે ઝંઘારૂપ સનાતન બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં પોતાના મસ્તકને છેક પૃથ્વી સુધી નમાવ્યું.^{૪૩} લોકોના ઉપાધાનકારણભૂત, જગતના સ્રષ્ટા, અજન્મા, અવિકારી, અસ્પષિત ઇચ્છા-વાળા, મનની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના કારણભૂત, સર્વના ઉત્પત્તિસ્થાન, આકાશ અને વાયુના મૂળસ્વરૂપ, તેઓના અધિપાન, જળધારાઓના તથા આખી પૃથ્વીના ઉત્પાદક, સર્વના મૂળભૂત, પ્રધાન (પ્રકૃતિ)સ્વરૂપ, કેવ, હાનવ, પક્ષો અને મનુષ્યોની સિદ્ધિનું નિધાન, યોગદર્શી પુરુષોના પરમ આશ્રયભૂત, પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મતત્ત્વ, બ્રહ્મવેતાઓના રહસ્યભૂત, ચરાચર જગતના સ્રષ્ટા અને સંહર્તા, કાળ સમાન કોપવાળા, ઐશ્વર્યોદિક ઇંદ્રના ગુણોત્તું તથા પ્રતાપાદિક સૂર્યના ગુણોત્તું ઉદયસ્થાન એવા તે મહાત્મા શંકરને શ્રીકૃષ્ણે તે સમયે વાણી, મન, બુદ્ધિ અને હર્મથી વંદન કર્યું.^{૪૪-૪૭} સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મપદની ઇચ્છાવાળા પુરુષો જમનું શરણ લે છે, તે કેવળ કારણસ્વરૂપ અજન્મા મહાદેવનું શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને શરણ લીધું.^{૪૮} અર્જુન પણ તે દેવને સર્વ ભૂતોના આદિ તરીકે તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના ઉત્પાદક તરીકે જાણીને વારંવાર વંદન કરવા લાગ્યો.^{૪૯}

તે પછી એ જાને નરનારાયણને ત્યાં આવેલા જોઈને મનમાં પ્રસન્ન થયેલા શ્રીશંકરે હસતા હાથ તેમ તેમના પ્રત્યે ઠહું.^{૫૦} 'હે નરથેષો!

તમે મહે આપ્યા. હવે તમારો થાક એ ઊતરી
ગયો હોય નો ઊઠો. હે વીરો ! તમારા મનનું
જે ઇષ્ટ હોય તે જલદી કરો. તમે જે કાર્ય માટે
અહીં આવ્યા હો, તે કાર્ય હું સાધી આપીશ.
તમારું શું કાર્ય છે ? તમારું કલ્યાણ થાય તેવો
વર તમે માગી લો, હું તે બધું તમને આપીશ. ^{૧૫૧-૧૬૩}

તે વચન સાંભળી મહાશુદ્ધિમાન અને અનિંદ્ય
એવા મહાત્મા શ્રીવાસુદેવ અને અર્જુન ગિમા
થયા અને હાથ એડી ભક્તિપૂર્વક દિવ્ય સ્તોત્રથી
આ પ્રભાણે શ્રીમદેશ્વરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ^{૧૪}

નમો મન્વાય શર્વાય રુદ્રાય વરદાય ચ ।
પશૂનાં પતયે નિત્યમુગ્રાય ચ કપર્દિને ॥
સર્વના પ્રથુ, સર્વના સંહર્તા, રુદ્ર, વરદાતા,
પશુઓના પતિ, ઉગ્ર અને જટાધારી શ્રીમદેશ્વરને
અમારા નમસ્કાર હો. ^{૧૫}

મહાદેવાય મીમાય ઝ્યંચકાય ચ શાંતયે ।
ઈશાનાય મલમાય નમોઽસ્ત્વન્ધકષાતિને ॥
મહાન દેવ, ભીમ, ત્રિનેત્ર, શમપ્રધાન, અસ્ખ-
સિત ઇચ્છાવાળા, પ્રજાપતિ દક્ષના યજ્ઞનો નાશ
કરનારા અને અધકાસુરનો સંહાર કરનારા શ્રી-
શંકરને અમારા નમસ્કાર હો. ^{૧૬}

કુમારગુરવે તુમ્યં નીલગ્રીવાય વૈષ્ણવે ।
પિનાકિને હવિષ્યાય સત્વાય વિમ્બે સદા ॥
કાર્તિકસ્વામીના પિતા, નીલકંઠ, પ્રજાઓના
વિધાતા, પિનાક ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, હવિષ્ય
યોગ્ય હોવાથી હવિષ્ય, સત્યસ્વરૂપ અને સર્વ-
વ્યાપક શ્રીશંકરને અમારા નમસ્કાર હો. ^{૧૭}

વિલોહિતાય ધૂમ્રાય વ્યાધાયનપરાજિતે ।
નિલ્યં નીલશિર્ષં હાય શૂલિને દિવ્યચક્ષુષે ॥
હોત્રે વોત્રે ત્રિનેત્રાય વ્યાધાય વસુરેતસે ।
અચિત્ત્યાયાં વિદ્યામર્મે સર્વદેવસ્તુતાય ચ ॥
વૃષઘ્નજ્ઞાય મુંડાય જટિને બ્રહ્મચારિણે ।
તપ્યમાનાય સલિલે બ્રહ્મણ્યાયજિતાય ચ ॥

વિષ્ણાત્મને વિષ્ણુજે વિષ્ણમાવૃત્ય તિષ્ઠતે ।
નમો નમસ્તે સેવ્યાય મૂતાનાં પ્રમવે સદા ॥

વિલોહિત, ધૂમ્ર, મૃગસ્વરૂપી શ્રહદેવની પાછળ
પારશીના સ્વરૂપને ધારણ કરનાર, અપરાજિત,
નિલ્ય, નીલકંઠશ, ત્રિશૂળધારી, દિવ્ય દષ્ટિવાળા,
હોતાસ્વરૂપ, યજ્ઞિય ઋત્વિજસ્વરૂપ, ત્રિનેત્ર, વ્યાધ-
સ્વરૂપ, અગ્નિમાં વીર્યક્ષેપ કરવાથી વસુરેતા,
અચિંત્ય, પાર્વતીપતિ, સર્વના પોષક, સર્વ દેવો
વડે સ્તુતિ કરાયેલા, વૃષભધ્વજ, દીક્ષિત હોવાથી
મુંડ, જટાધારી, વીર્યનું ધારણ કરનાર હોવાથી
શ્રહધારી, જળમાં તપશ્ચર્યા કરનાર, શ્રહવેત્તા,
અજિત, વિષ્ણુસ્વરૂપ, વિષ્ણુના સ્ત્રી, આખા વિશ્વમાં
વ્યાપ્ત થઈને રહેલા, સેવવા યોગ્ય અને સર્વ
મૂતોના પ્રથુ એવા આપને સદા અમારા નમસ્કાર
હો, નમસ્કાર હો. ^{૧૮-૧૯}

બ્રહ્મચક્રાય સર્વાય શંકરાય શિવાય ચ ।
નમોઽસ્તુ વાચસ્પતયે પ્રજાનાં પતયે નમઃ ॥
વેદપૂર્ણ સુખવાળા, સર્વવ્યાપક, સુખકારક,
મંગલસ્વરૂપ, આણીના પતિ તથા પ્રજાઓના
સ્વામી શ્રીશંકરને અમારા નમસ્કાર હો. ^{૨૦}

નમો વિષ્ણસ્ય પતયે મહતાં પતયે નમઃ ।
નમઃ સહસ્રશિરસે સહસ્રચ્છત્રમૃત્યુષે ॥
વિશ્વના પતિ, મહાત્માદિકતા પતિ, હજાર
મરતકવાળા, હજાર સુખઓવાળા તથા મૃત્યુસ્વરૂપ
એવા શ્રીમદેશ્વરને અમારા નમસ્કાર હો. ^{૨૧}

સહસ્રનેત્રપાદાય નમોઽસંખ્યેયકર્મણે ।
નમો હિરણ્યવર્ણાય હિરણ્યકલ્પચાય ચ ।
મક્તાનુકંપિને નિલ્યં સિંધ્યતાં નો વરઃ પ્રમો ॥
હજાર નેત્રો અને પગોવાળા, અસંખ્ય પરા-
ક્રમો કરનારા, સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળા, સુવર્ણના
કલ્પને ધારણ કરનારા, ભક્તો પર અનુકંપા રાખ-
નારા શ્રીમદેશ્વરને અમારા નમસ્કાર હો. હે પ્રથુ !
અમારો વર નિલ્ય સિંહ થાઓ. ^{૨૨}

સંજય યોદ્ધે : એ પ્રમાણે અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણે મહાદેવની રત્નતિ કરીને તેમને અન્નપ્રાપ્તિ માટે પ્રસન્ન કર્યા. ^{૧૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતિર્જત પ્રતિજ્ઞાપર્વમા
'અર્જુનતું સ્વપ્ર' નામનો અધ્યાય ૮૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૧ મો

અર્જુનને પુનઃ પાશુપતાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તતઃ પાર્થઃ પ્રસન્નાત્મા પ્રાંજલિર્વૃષમધ્વજમ્ ।

દદશોત્કુલ્હનયનઃ સમસ્તં તેજસાં ત્રિધિમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધે : તે પછી પ્રસન્ન ચિત્તવાળો અર્જુન હાથ જોડીને પ્રકુલ્હિત નેત્રે સમગ્ર તેજના ભંડાર એવા વૃષભધ્વજ શંકરનાં દર્શન કરવા લાગ્યો. ^૧ પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે તેણે વાસુદેવને જ બલિ રાત્રિએ અર્પણ કર્યો હતો, તે બલિને તેણે ત્યાં મહાદેવની પાસે રહેલો જોયો. ^૨ પછી અર્જુને મનથી શ્રીકૃષ્ણનું તથા શંકરનું પૂજન કર્યું અને 'હુ' દિવ્ય અસ્ત્રની ઇચ્છા રાખું છું' એમ શ્રીશંકરને કહ્યું. અર્જુનનું એ પ્રમાણેનું વર મેળવવા માટેનું વચન સાંભળીને શ્રીમહેશ્વર હસ્યા અને એ કૃષ્ણ તથા અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : 'હે નરશ્રેષ્ઠો ! તમે ભલે આવ્યા. તમારા મનનું ઇષ્ટ મેં જાણી લીધું છે. જ ઇચ્છાથી તમે અહીં આવ્યા છો, તે હું તમને આપું છું. ^{૩-૫} હે શત્રુઓનો નાશ કરનારા વીરો ! અહીં પાસે એક દિવ્ય અશ્ત્રત્રય સરોવર છે. તેમાં પૂરે' મેં મારાં દિવ્ય ધનુષ્યબાણ મૂક્યાં છે. ^૬ એ ધનુષ્યબાણથી મેં મુદ્ધમાં સર્વ દૈત્યોનો સંહાર કર્યો હતો, તો હે કૃષ્ણ તથા અર્જુન ! તમે એ સરોવરમાંથી એ ઉત્તમ ધનુષ્યબાણને લઈ આવો. 'બહુ સારું' એમ કહીને તે બંને વીરો મહાદેવના ગણેશને લઈને સેંકડો દિવ્ય એશ્વર્યોથી યુક્ત એવા તે દિવ્ય સરોવર તરફ ચાલી નીકળ્યા. ^{૭, ૮}

એ બંને નરનારાયણ ઋષિ, મનમાં લેશ પણ ગભરાયા વિના મહાદેવે બતાવેલા એ પવિત્ર સરોવરે ગયા. તે સરોવર સર્વ અર્થોને સાધનારું હતું. ^૯ આમ અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ મૂર્ધમંડળ સમાન પ્રકાશી રહેલા એ સરોવરે ગયા, તો તેમણે જળની અંદર એક ભયંકર સર્પ જોયો. ^{૧૦} વળી તે જ સ્થળે એક હજાર ફેણવાળો ખીન્ને સર્પ પણ તેમના જોવામાં આવ્યો. તે સર્પ મુખમાંથી મોટી મોટી જ્વાળાઓ બહાર કાઢતો હતો અને અગ્નિ સમાન તેજસ્વી હતો. ^{૧૧} પછી શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને તે સરોવરના જળનું આચમન કર્યું અને મનથી શિવને નમસ્કાર કરી હાથ જોડી તે સર્પોની પાસે જાબા રહ્યા. ^{૧૨} એ સમયે તે બંને વેદવિદો વેદના શતરુદ્રીય ભાગને મુખથી બાણતા હતા અને સર્વ પ્રકારે અપ્રમેય એવા શ્રીશંકરનું મનથી ધ્યાન ધરી પ્રણામ કરતા હતા. ^{૧૩} પછી શ્રીરુદ્રદેવતા માહાત્મ્યથી એ બંને સર્પોએ પોતાનું સર્પાકાર સ્વરૂપ છોડી દીધું. આમ તે બે શત્રુઓનો નાશ કરે તેવાં ધનુષ્ય અને બાણના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયું. તે જોઈને તે બંને પ્રસન્ન થયા અને તેમણે ઉત્તમ કાંતિવાળા એ ધનુષ્યબાણને હાથમાં લીધાં. પછી તેમણે તે ધનુષ્યબાણ ઉપાડીને તેમને મહાત્મા શ્રીશંકરને અર્પણ કર્યો. ^{૧૪, ૧૫} તે વેળા વૃષભધ્વજ શ્રીશંકરના એક પડખામાંથી પિંગળા નેત્રવાળો, તપના ક્ષેત્રરૂપ અને બળવાન એવો એક નીલ-લોહિત બ્રહ્મચારી બહાર નીકળ્યો. ^{૧૬} તેણે એ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને વીરાસનને બેસી તથા ટટાર જામા રહીને તેણે મંત્રત્રિધિપૂર્વક તે ઉત્તમ ધનુષ્યને બાણના સંધાનપૂર્વક એમ્યું. ^{૧૭}

આ વખતે અચિંત્ય પરાક્રમવાળા અર્જુને જ પ્રકારે એ ધનુષ્યની પ્રત્યક્ષાનું આકર્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું, જ પ્રકારે ધનુષ્યને મૂઠીમાં ધારણ કરવામાં આવ્યું હતું અને જ પ્રકારે

પગને રાખીને કામ રહેવું પડ્યું હતું. તે બધું સંપૂર્ણ રીતે એક લીધું. પછી મહાદેવે ભણેલા મંત્રનું શ્રવણ કરીને એણે એ અમ્રને ગ્રહણ કર્યું.

પછી અતિ બળવાન તે નીલલોહિત પ્રભુએ ધનુષ્યમાં સાધેલા આણને પુનઃ તે સરોવરમાં જ છોડી મૂક્યું તથા તે ધનુષ્યને પણ ત્યાં જ પુનઃ દેંદ્રી દીધું.^{૧૮,૧૯} એ સમયે શ્રીશંકરને પ્રસન્ન થયેલા જલ્દીને અર્જુનને પૂર્વે હિમાલયના વનમાં શંકરે જે વર આપ્યો હતો તથા જે દર્શન દીધું હતું, તે બધું સ્મરણમાં આવ્યું.^{૨૦} તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'તે વર મને ક્ષિપાથ' યાઓ.' શ્રીશંકર ભગવાન અર્જુનના માનસિક અભિપ્રાયને જાણી ગયા અને પ્રસન્ન થઈ તેમણે અર્જુનને એ વર આપ્યો. એટલે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સંપૂર્ણ કરવામાં સમર્થ તથા દિવ્ય એવા એ ધોર પાશ્વપતાસને શ્રીશંકર પાસેથી મેળવી કુશધર્મ થયેલો તે અર્જુન હર્ષનાં શેખરચાળો થઈ ગયો અને પોતાના કાર્યને પરિપૂર્ણ થયેલું માનવા લાગ્યો. પછી તે બન્ને જણાએ હર્ષપૂર્વક મહેશ્વરને પોતાનાં મસ્તક નમાવી વંદન કર્યું અને શ્રીશંકરની આજ્ઞા થતાં તે જણે પરમ આનંદયુક્ત થઈ ને વીર અર્જુન તથા દેશવ પોતાની છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. આમ મોટા મોટા અસુરોનો સંહાર કરનારા શ્રીશંકરે પોતાનું દિવ્ય અસ્ત્ર આપીને જ્યારે અનુમતિ આપી, ત્યારે જયદ્રથનો વધ કરવા ઇચ્છતા અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ જંભાસુરનો વધ કરવા ઇચ્છતા ઇંદ્ર અને વિષ્ણુની પેઠે પ્રસન્ન થઈ ગયા.^{૨૧-૨૫}

હિત શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વ ત્રીજા પ્રકરણમાં 'અર્જુનને પુનઃ પાશ્વપતાસની પ્રાપ્તિ' નામનો અધ્યાય ૮૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૨ મો યુધિષ્ઠિરની તૈયારી

॥ ૬૩૪ ॥

તથોઃ સંવદતોરેવં કૃષ્ણદારુઠ્ઠયોસ્તથા ।

સાણ્યવાદ્રજની રાજન્નય રાજાન્વયુષ્પત ॥ ૧ ॥

સંજય ઓલ્યો : હે રાજન્ ! શ્રીકૃષ્ણ અને દારુક તે પ્રમાણે વાચીત કરી રહ્યા હતા એટલામાં રાત્રિ વીતી ગઈ અને યુધિષ્ઠિરાજ પણ જાગ્યા.^૧ એ સમયે હાથના તાલપૂર્વક ગાનારા ગવૈયાઓ, સ્તુતિપાઠકો, મધુપક^૨ વેળાએ ગુણગાન કરનારા મધુપર્કિકા, પ્રભાતમાં જાગત કરનારા બંદીઓ અને ભાટચારણો પુરુષશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરાજની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^૩ ત્યારે નર્તકો નૃત્ય કરવા લાગ્યા તથા મધુર સ્વરવાળા ગવૈયાઓ કુરુવંશની સ્તુતિનાં અર્થવાણાં મંગલ ગીતો ગાવા લાગ્યા.^૪ સારી રીતે શિક્ષિત થયેલા ટેલોએક કુશળ પુરુષો અત્યંત હર્ષમાં આવી જઈ ગાસો, બેરીઓ, પલ્લવો, આનંદો, શિંગડીઓ, નાની નાની ઢોલકીઓ, શંખો તથા મોટા શખ્દ કરનારાં કુંકુમિઓ વગેરે વાજિંત્રો વગાડવા લાગ્યા.^{૫,૬} એ સમાન ઘોષ કરતો એ મહાન શખ્દ છેક આકાશમાં અચડાયો અને તેણે મહાન રાજ યુધિષ્ઠિરને જાગત કર્યો.^૭ હવે મહાભૂલા શયનમાં સુષ્પે સૂતેલા રાજ યુધિષ્ઠિર જાગ્યા અને જાગીને પોતાનાં નિત્યકર્મ કરવા માટે સ્નાનગૃહમાં ગયા^૮ ત્યાં સ્નેતવસ્ત્રને ધારણ કરનારા, પોતે સ્નાન કરી સંજય થયેલા, તરણ વયના એકસો આઠ સ્નાન કરાવનારાઓ હાથમાં જળભર્યાં સુવર્ણના કળશો લઈ લઈને તૈયાર બેસ્યા હતા.^૯ એક સાફ વસ્ત્ર પહેરી રાજ ભદ્રાસન પર બેઠા અને મંત્રેલા ચંદનયુક્ત જળથી સ્નાન કરવા લાગ્યા.^{૧૦} જળવાન અને સુશિક્ષિત પુરુષોએ સર્વ ઔષધિ આદિના ધૂંટેલા વિલે-

પતથી રાજના શરીરને સારી રીતે મસળ્યું. તે પછી ઉત્તમ પદાર્થોથી સુવાસિત કરેલા સુગંધી-દાર જળથી રાજને નવડાવ્યા.^{૧૦} નાહી રહ્યા પછી માથાનું જળ સુકાઈ જાય માટે યુધિષ્ઠિરરાજાએ રાજહંસ સમાન સ્વેત તથા સુવાળો પટકો લઈ મસ્તક પર વીંટ્યો.^{૧૧} પછી તે મહા-બાહુ શરીરે ચંદનનો લેપ કરી, પુષ્પની માળા તથા ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરી, પૂર્વાભિમુખે હાથ જોડી-જાભા રહ્યા.^{૧૨} હવે તે કુંતીનંદન સત્યુચ્ચના માર્ગને અનુસરી જાય જપવા લાગ્યા. તે પછી તે પ્રદીપ્ત અશ્વિવાળી અશ્વિશાળામાં નમ્રતાપૂર્વક દાખલ થયા.^{૧૩} ત્યાં જઈ તેમણે દર્શન સહિત સમિધાથી, મંત્રથી તથા પવિત્ર આહુતિઓથી અગ્નિદેવનું પૂજન કર્યું અને પછી તે હોમગૃહ-માંથી બહાર નીકળ્યા. હવે પુરષ્ણાદ્ર યુધિષ્ઠિર-રાજ પોતાના તંપૂના બીજા ખંડમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે વેદવેત્તા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોનાં દર્શન કર્યાં. વળી તેમણે ત્યાં જિતેન્દ્રિય, વેદવ્રતનિષ્ઠ, અવલૂપ્તસ્નાન કરનારા એક એક હજાર અનુચરો-વાળા અને સૂર્યની ઉપાસના કરનારા બીજા એક હજારને આઠ બ્રાહ્મણોનાં પણ દર્શન કર્યાં.^{૧૪-૧૬} પછી યુધિષ્ઠિરે અક્ષત, પુષ્પ, મધ, ઘી અને સારાં સારાં માંગલિક દ્રવ્યોથી તે બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિ-વાચન કરાવ્યું અને તે દરેક બ્રાહ્મણને એકેક સોના-મહોર, શણગારેલા સો સો ઘોડાઓ, વસ્ત્રો તથા બીજાં કેટલીક ઇષ્ટ દક્ષિણાઓ આપી.^{૧૭, ૧૮} વળી રાજાએ તે બ્રાહ્મણોને પિંગળા રંગની, સુવર્ણનાં શિંગડાવાળી, રૂપાની ખરીઓવાળી તથા વાજરડાં વાળી કેટલીક દૂરજી ગાયોનું પણ દાન કર્યું; તેમ જ તે બધાની પ્રદક્ષિણા કરી.^{૧૯} તે પછી સાથિયા, ઠાડિયાં, સુવર્ણના સંપુટ, અર્ધપાત્રો, માળા, જળભર્યા કળશો, પ્રજ્વલિત અગ્નિપૂર્ણ અક્ષત-પાત્રો, બિજેરું, ગોરાચન, સારી રીતે શણગારેલી

સુંદર કન્યાઓ, દહીં, ઘી, મધ, જળ, માંગલિક પક્ષીઓ તથા એ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંકેક મંગલ પદાર્થોનું પણ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પૂજન, દર્શન અને સ્પર્શન કર્યું. એ પછી તે આગળના બહાર-ના ખંડમાં ગયા.^{૨૦-૨૨} મહાબાહુ રાજા યુધિષ્ઠિર ત્યાં જઈને જાભા રહ્યા એટલે પરિચારકો તુરત સુવર્ણનું સર્વંતોમદ્ર દિવ્ય આસન લાવ્યા. તે આસનમાં વૈકુંઠમણિ જડ્યા હતા, તે મહા-મૃદ્યવાન બિહાનાથી બિહાવ્યું હતું, તેના ઉપર ઝાછાડ પાપર્યો હતો અને તે વિશ્વકર્માનું બના-વેલું હોઈને દિવ્ય સમૃદ્ધિવાળું હતું.^{૨૩, ૨૪} મહાત્મા યુધિષ્ઠિરરાજાએ આસન પર બેઠા, એટલે અનુચરો મહાર્કિમતી અને ઝળહળતાં આભૂષણો ત્યાં લાવ્યા અને તે તેમણે રાજને પહેરાવ્યાં.^{૨૫} હે મહારાજ ! મોતીનાં આભૂષણોને ધારણ કરનારા મહાત્મા કુંતાપુત્રનું તે સમયનું સ્વરૂપ શત્રુઓને શોક વધારનારું હતું. વળી તે સમયે ચંદ્રનાં કિરણો જેવા હનુવળ અને સુવર્ણના ઠાંડાવાળાં સુંદર ચામરો ઢોળવામાં આવતાં હતાં, તેથી તે વીજળીઓથી શોભતા મેઘની જેમ શોભી રહ્યા હતા.^{૨૬, ૨૭} ભાટચારણો તેમની સ્તુતિ કરતા હતા, બંદીજનો તેમને ઉપરાઉપરી વંદન કરતા હતા અને ગંધર્વો ગાનતાન કરી રહ્યા હતા. એ પ્રમાણે કુરુનંદન યુધિષ્ઠિર ત્યાં બેઠા હતા.^{૨૮} તેવામાં એક મુદ્દત જેટલો સમય ગયા પછી રથોનો મહાન ઘોષ સંભળાવા લાગ્યો. રથચક્રોના ઘડ-ઘડાટની સાથે રથીઓના ઘોડાઓની ખરીઓના ખડખડાટ પણ કાને પડવા લાગ્યા. ત્યાં હાથીના કંઠે બાંધેલી ઘંટાઓના રણકારોથી, શંખોના નાદથી તથા પાળાઓના પગરવથી પૃથ્વી કંપવા લાગી.^{૨૯, ૩૦} પછી કેડે ગોળાકાર લટકાવેલી તલવારને ધારણ કરનારો તથા કવચ પહેરી સજ્જ થયેલો તરણ દ્વારપાળ રાજાના આંતઃપુર-

માં દાખલ થયો અને પૃથ્વી પર એ ઘૂટણ મૂકી
વંદનીય યુધિષ્ઠિરાજને મન્ત્રકળી પ્રણામ કરના
લાગ્યો તેણે મહાત્મા યુધિષ્ઠિને નિવેદન કર્યું
'બદાશ શ્રી, પણ પાપો છે' એ આંખમાં જ
પૂગવ્યા. યુધિષ્ઠિ બોલ્યા કે, 'બને પાપો
માનવ! એમને અંદર લાવો તથા અર્ધ' અને
આમન આપો' પછી દ્વારપાળે પરમપૂજ્ય
શ્રીકૃષ્ણને અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો, એટલે ધર્મરાજએ
તેમને ઉત્તમ આગન પર મેળાડીને તેમનું નિધિ
પુર મગ પૂજન કર્યું ૭૧-૭૫

હિત શ્રીમદ્દામારનમા ક્રોધપૂર્ણ તત્ત્વ પ્રતિજ્ઞાપર્વમા ગુપ્તિ
દિશતી તેષામી' નામનો અધ્યાય ૮૨ શ્રી સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૩ મો શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના

॥ મત્રય ઉવાચ ॥

ત્તો યુધિષ્ઠિરો રાના વ્રતિનંધ જનાર્દનમ્ ।

ઉનાચ પરમપ્રીતઃ કૌન્તેયો દેવકીસુતમ્ ॥ ૧ ॥

મત્રય ગોવંથો તે પત્રી પરમ પ્રસન્ન થયેલા
કુંતાપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિ શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરી કહ્યું
કે, 'હે મધુસૂત્રન! આપે રાત્રિ સુખેથી નિતાવી
છે ને? હે અચ્યુત! તમારી મન કાને દ્રિષ્ટો
તો પ્રમત્ત છે ને?' શ્રીકૃષ્ણે પણ તેનો ચોચ્ય
પ્રત્યુત્તર આપી સામેથી પોતે પણ તેનો જ પ્રશ્ન
કર્યો તેનામા દ્વાગપાળે અંદર આવી જણાવ્યું કે,
સર્વ પ્રાનામકળ તથા રાજવર્ગ આપને મળવા
આવ્યા છે' પછી ગજની આજ્ઞા મળતા દ્વારપાળે
વિગટ, લીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, ચેદિતાજ,
ધૃષ્ટકેતુ, મહારથી દુષપદ, શિષ્યડી, નકુલ, સહદેવ,
ચેકિતાન, દેકયરાજકુમારો, કુરુપુત્રયુધિષ્ઠ્ય, પચાવ
વશનો ઉત્તમોજ, યુગામન્યુ, સુભાદુ અને દ્રૌપદી
ના બરા પુત્રો એ ઓને અંદર પ્રવેશ કરાવ્યા
આમ એ બરા રાજઓ તથા બીજા ક્ષત્રિયો
ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરાજ પાસે આવી રહ્યા

અને સુદર આમનો પગ બેઠા ૪-૭ મહામળાન
તથા મહાતેજસ્વી વીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને
સાત્યકિ એકજ આમન પર બેઠા ૮ તે સમયે
રાજયુધિષ્ઠિ મનના આમળતા કમળનયન શ્રીમધુ-
સૂત્રને મેળાડીને આ પ્રમાણે મધુ વચન કર્યાં
'હે શ્રીકૃષ્ણ! દેવો જમ નકરો આશ્રય કરીને
યુદ્ધમાં નિઃશયની આરામ ગમે છે, તેમ અમે તમારો
આશ્રય કરીને યુદ્ધમાં વિઠ્ય મેળવવાની તથા
ચિરકાળ ટકે તેવા સુખોની આરામ રાખીએ
છીએ' ૧૦ તમે બધું જાણો જ છો કે, અમારા
રાજ્યનો વિનાશ થયો છે, ગતુઓએ અમારો
તિગ્રહાર કર્યો છે અને અમે અનેક જાતના દુષ્ટો
સંઘ છે ૧૧ હે સર્વના ઈશ! હે ભક્તાતમ્ય મધુ
સૂત્ર! અમારા બધાના સુખનો તથા જીવનનો
શૂન આનાર તમારા પર જ રહેવો છે માટે હે
યાદન રાજ શ્રીકૃષ્ણ! તમે અમારા પર એવી કાઈ
કૃપા કરો એટલે મારું મન સદા તમારામા જ સ્થિત
થાય અને આજ અભુને લીધેથી પ્રતિજ્ઞા સત્ય
થાય ૧૨, ૧૩ હે માનવ! આ દુષ્ટ અને માંદો
માદેની ઈર્ષા સમુદ્રમાથી અમને તમે તારો
અમારે એ સમુદ્રને તરી જઈ પાર જવાની ઇચ્છા
છે, તો તેમા તમે અમને વહાણરૂપ થાઓ ૧૪ હે
કૃષ્ણ! શત્રુનો વન કરવા સન્ન થયેનો એક રથી
ચોક્કો પોતે જ કામ ન કરી શકે, તે કામ પ્રયત્ન
કરનારો તેનો સારથિ કરી શકે છે ૧૫ હે જના
ર્દન! જમ તમે સર્વ આપત્તિઓમા યાદવોનુ
રક્ષણ કરો છો, તેમ હે મહાબાહો! તમે અમારું
પણ આ સકટમાથી રક્ષણ કરો ૧૬ હે રાખ્યક
ગદાધારી શ્રીકૃષ્ણ! આ સમયે પાડવો કૌરવોરૂપ
અપાન સમુદ્રમા ડૂબી રહ્યા છે અને તેમની પાસે
તરવાનું સાધન-વહાણ પણ નથી, તો તમે
તેમને વહાણરૂપ થઈ એ સમુદ્રમાથી તારો ૧૭
હે દેવના દેવ! હે ઈશ! હે આદિત્ય તરહિત સના

તન । હે સ્પૃશ્સિહતો । હે વિષ્ણુ । હે જિષ્ણુ
(જિતા) । હે હરિ । હે કૃષ્ણ । હે વૈકુંઠ । હે પુરુષો-
ત્તમ । હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૧૮ નારદે
તમને પુરાણ ઋષિશ્રેષ્ઠ (નારાયણ) કહ્યા છે. વર
આપનાર કહ્યા છે, શાસ્ત્રોધર શ્રીવિષ્ણુસ્વરૂપ કહ્યા
છે અને સર્વ જ્ઞાનોના કરતાં શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે, તો હે
માધવ ! હવે તે સત્ય કરો. ૧૯

ધર્મરાજએ સભામાં જ્યારે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણને
એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વાક્યચતુર શ્રીકૃષ્ણે મેઘ
સમાન ગંભીર સ્વરે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું : ૨૦ 'દેવો
સહિત આ સર્વ લોકોમાં પૃથાપુત્ર અર્જુન જોવા
કોઈ પણ ધનુર્ધર નથી. ૨૧ પરાક્રમી, અસસંપન્ન,
વીર્યવાન, મહાબળવાન, યુદ્ધકુશળ અને સદા
રાધવાન એ અર્જુન તેજને લીધે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ
છે. યુવાન, વૃષભ (સાંઠ) સમાન કાંધવાળો, લાંબી
જીભજોવાળો, મહાબળવાન અને સિંહ સમાન
શ્રેષ્ઠ ગતિવાળો તે શ્રીમાન અર્જુન તમારા શત્રુ-
ઓનો સંહાર કરશે, છતાં હું જેવું કરીશ કે તેથી
અશ્વિ જેમ લાકડાંને બાળી નાખે, તેમ કુંતીપુત્ર
અર્જુન દુર્યોધનનાં સૈન્યોને બાળી નાખશે. ૨૨-૨૪
આજ પાપકર્મ કરનારા તથા અભિમન્યુનો ધાત
કરાવનારા એ કુદ્રત જ્યદ્રથને અર્જુન પોતાનાં બાણો
વડે એવા માર્ગમાં દેંદ્રી દેશે, કે જ્યાં ગયા પછી
તેનું પુનઃ દર્શન થવું અશક્ય થશે. ૨૫ ગીધો,
બાજપક્ષીઓ, અતિ ભયંકર શિયાળો તથા રાક્ષસો
આજ તે જ્યદ્રથના માંસનું ભક્ષણ કરશે. ૨૬ કદાચ
દેવયોગે ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવો આવીને એ રાજાનું
રક્ષણ કરશે, તોપણ આજના યુદ્ધમાં માર્યો જઈ
તે યમરાજની રાજધાનીમાં પહોંચી જ જશે. ૨૭
હે રાજન ! અર્જુન આજ એ સિંહુરાજનો વધ
કરીને તમારી પાસે આવશે, માટે તમે શોક તથા
સંતાપથી રહિત થાઓ. વળી હું તમને આશી-

યાઓ. ૨૮

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વાત્મક પ્રતિષ્ઠાપર્વમાં
'શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો' નામનો અધ્યાય ૮૩ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૪ મો

અર્જુનની યુદ્ધ માટે તૈયારી

॥ સંજય ક્વાવ ॥

તથા તુ વદતાં તેષાં પ્રાદુરાસીદ્ધનંજયઃ ।

દિદક્ષુર્મસ્તથેષ્ટં રાજાનં સસુહૃદ્ગમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તેઓ બધા એ પ્રમાણે વાત-
ચીત કરી રહ્યા હતા, એટલામાં અર્જુન પોતાના
મિત્રગણ સાથે એ ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજનાં દર્શન
કરવા માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ૧ ત્યાં તંબૂના
એક સુદર ખંડમાં બેઠેલા યુધિષ્ઠિરરાજને વંદન
કરીને અર્જુન તેમની આગળ જામે રહ્યો, એટલે
પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજ જામા થઈને તેને પ્રેમપૂર્વક
ભેટી પડ્યા. ૨ ભસ્તક સૂંધી અને બે હાથે આસિ-
ંગન દઈ રાજાએ અર્જુનને ઉત્તમ આશિષો આપી
તથા હસીને આ પ્રમાણે કહ્યું : ૩ 'હે અર્જુન !
આજ તારા મુખની કાંતિ નિહાળીને તથા શ્રીકૃષ્ણની
પ્રસન્નતા જોઈને જણાય છે કે, આજના યુદ્ધમાં તારો
અવરથ મહાન વિજય થશે. ૪ ત્યારે જયશીલ
અર્જુન બોલ્યો : 'હે રાજા ! તમારું કલ્યાણ હો. ૫
આજની રાત્રિમાં આવેલા એક સ્વપ્નમાં શ્રીકૃષ્ણના
પ્રસાદથી મેં એક ઉત્તમ અને મહાન આશ્ચર્ય
જેવું છે. ૬ એ પ્રમાણે અર્જુન પોતાના સુદહોને
ધીરજ આપવા માટે 'મહેશ્વર સાથે સમાગમ'
આદિ સર્વ વૃત્તાંત પોતે જેવું જોઈને હવું, તેવું
સર્વને કહી સંભળાવ્યું. ૭ સંભળતાંની સાથે જ
સર્વે વિસ્મય પામ્યા અને પૃથ્વી સુધી ભસ્તક
ઢાળીને શ્રીમહેશ્વરને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. તેઓ
બધા એકસાથે બોલી કાઢ્યા કે, 'બહુ સારું થયું,
બહુ સારું થયું. ૮ તે પછી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે
પોતાના સર્વ સુદહોને યુદ્ધને માટે સંજય થવાની

આજ્ઞા આપી, એટલે તુરત જ બધા તૈયાર થઈ ઉતાવળા ઉતાવળા હથેલેર યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા.^{૧૬} સાત્યકિ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ યુધિષ્ઠિરાજને વંદન કરીને આનંદભેર તેમના તંબૂમાંથી બહાર નીકળ્યા.^{૧૭} દુરાધર્ષ સાત્યકિ અને શ્રીકૃષ્ણ એક જ રથમાં સાથે બેસીને અર્જુનના તંબૂ તરફ જવા લાગ્યા. ત્યાં જઈને શ્રીકૃષ્ણે એક સારથિની પેઢે રથીશ્રેષ્ઠ અર્જુનના વાનરવંશવાળા રથને તૈયાર કર્યો.^{૧૮} એ સમયે અર્જુનનો મેઘ સમાન ગર્જનાવાળો અને તપેલા સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળો તે શ્રેષ્ઠ રથ બાહ્યસૂર્ય સરખો શોભી રહ્યો હતો.^{૧૯} પછી પુરુષસિંહ શ્રીકૃષ્ણે સમગ્ર સામગ્રી તૈયાર કરી અને તેમણે નિત્યકર્મ કરીને સજ્જ થયેલા અર્જુન પાસે તે રથને લાવીને ખડો કર્યો.^{૨૦} એટલે સર્વ લોકના પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુને સુકુટ, સુવર્ણ સમાન પ્રકાશિત કવચ, ધનુષ્ય અને બાણ ધારણ કરી તે રથની પ્રદક્ષિણ કરી.^{૨૧} એ વેળા તપોવૃદ્ધ, વિદ્યાવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ, કર્મનિષ્ઠ અને જિતેન્દ્રિય બ્રાહ્મણો વિજય-સૂચક આશીર્વાદો આપી અર્જુનની સ્તુતિ કરતા હતા. સૂર્ય જમ ઉદયાચલ પર્વત પર ચઢે તેમ મહારથી અર્જુન પણ યુદ્ધ સંબંધી વિજયપ્રદ મંત્રોથી પ્રથમ જ મંત્રેલા પોતાના ઉત્તમ રથ પર ચઢી બેઠો.^{૨૨, ૨૩} એ સમયે સુવર્ણ સમાન ઝળહળતું કવચ ધારણ કરીને સુવર્ણનાં પતરાંથી મટેલા રથમાં બેઠેલો એ રથીશ્રેષ્ઠ અર્જુન મેઘ પર્વત પર આરૂઠ થયેલા કાંતિમાન ને નિર્ભળ એવા સૂર્યની જેમ શોભતો હતો. શયંતિરાજના યજ્ઞમાં આવતા ઇંદ્રદેવની પાછળ જેમ અશ્વિની-કુમારો રથ પર ચઢ્યા હતા, તેમ અર્જુન રથ પર ચઢ્યો કે તુરત જ શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ અર્જુનના રથ પર ચઢી બેઠા.^{૨૪, ૨૫} ત્યાં વૃત્તાસુરનો વધ કરવા પ્રયાણ કરતા ઇંદ્રના ઘોડાઓની લગામ

જમ માતલિ સારથિએ પકડી હતી, તેમ જય દ્રથનો વધ કરવા પ્રયાણ કરતા અર્જુનના ઘોડાઓની લગામ સારથિશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે પકડી હતી.^{૨૬} શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિની સાથે પોતાના ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો એ અર્જુન બુધ અને શુક સાં રહેલા અધકારનાશન ચંદ્રની પેઢે શોભતો હતો. પૂર્વે તારકાસુરનો વધ કરવા માટે ઇંદ્રે જેમ મિત્રા-વશ્યુ દેવો સાથે પ્રયાણ કર્યું હતું, તેમ શત્રુ-સમુદાયોને નાશ કરનારા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિની સાથે સિંધુરાજ જયદ્રથનો વધ કરવા પ્રયાણ કર્યું.^{૨૭, ૨૮} આમ અર્જુને પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે વાદિનોના ઘોષો થવા લાગ્યા અને સ્તુતિ-પાઠકો માંગલિક સુંદર સ્તોત્રોથી વીર અર્જુનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૨૯} બંદીજનોના વિજયસૂચક આશીર્વાદોવાળો, બ્રાહ્મણોનાં પુણ્યાહવાચનથી મિત્ર અને વાદિનોના ઘોષથી યુક્ત એવો તે સ્તુતિ-પાઠકોનો શબ્દ તેમને પ્રીતિ કરનાર થઈ પડ્યો હતો.^{૩૦} એ સમયે પવિત્ર ગંધને લાવતો વાયુ મધુર રીતે વાવા લાગ્યો અને તે અર્જુનને હર્ષ ઉપજવી શત્રુઓને સુકાવી નાખતો હતો. વળી હે રાજન! તે કાણે અર્જુનનો વિજય સૂચવનારાં અનેક પ્રકારનાં શુભ શકુનો પ્રગટ થઈ રહ્યાં હતાં. હે રાજ! તે શકુનો પાંડવોને અતુલ્ય હોઈને તમારા પુત્રોને પ્રતિકૂળ થઈ પડ્યાં હતાં.^{૩૧, ૩૨} પોતાના વિજયને સૂચવનારાં એ શુભ શકુનો જોઈને અર્જુને પોતાને અતુલ્ય રહેનારા મહાધનુર્ધર સાલકિને આ વચન કહ્યાં:^{૩૩} 'હે શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ! આજના યુદ્ધમાં મારો અવરથ વિજય થશે, જેમ મને દેખાય છે; કારણ કે પ્રથમથી જ આ શુભ ચિહ્નો આપણા જોવામાં આવે છે.^{૩૪} આથી જ સ્થળે સિંધુરાજ હોય તે સ્થળે હું જવા ધારું છું; કારણ કે યમલોકમાં પ્રયાણ કરવા માટે તે મારા પરાક્રમની વાટ જોઈ રહ્યો હશે.^{૩૫}

જેમ જયદ્રથરાજનો વધ કરવો તે આજે મારું એક મહાન કાર્ય છે, તેમ ધર્મરાજનું રક્ષણ કરવું તે આજે તમારું એક મહાન કાર્ય છે.^{૨૯} માટે હે મહાબાહુ ! આજ તમે યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષણ કરજો. આજ દિવસ સુધી જે રીતે મેં તેમનું રક્ષણ કર્યું છે, તે રીતે આજ તમારે તેમનું રક્ષણ કરવું પડશે.^{૩૦} લોકમાં તેવો કોઈ પણ પુરુષ હું દેખતો નથી, જે યુદ્ધમાં તમારો પરાજય કરી શકે. અરે ! સાક્ષાત્ ઈર્ષ પોતે પણ તમને જીતી શકે તેમ નથી, તમે તો યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન છો.^{૩૧} મને તમારામાં તથા મહારથી પ્રધુન્નમાં ઘણો વિશ્વાસ છે. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હું આ કાર્ય તમને સોંપ્યા પછી જ તદ્દન નિરપેક્ષ થઈ સિંધુરાજનો વધ કરવા શક્તિમાન થઈશ.^{૩૨} હે યદુવંશી સાત્યકિ ! તમારે મારી કોઈ પણ રીતે ઠરકાર કરવી નહિ. તમારે તો સર્વ પ્રકારે રાજ યુધિષ્ઠિરનું જ રક્ષણ કરવા તાત્પર રહેવું.^{૩૩} કારણ કે જ્યાં મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ રહેલા છે અને હું રહેલો છું, ત્યાં અવશ્ય કોઈ જાતનું સંકટ આવે એમ નથી. અર્જુને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારો સાત્યકિ 'બહુ સારું' એમ કહીને જે સ્થળે રાજ યુધિષ્ઠિર હતા, તે સ્થળે આદ્યો ગયો.^{૩૪, ૩૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રયોદશોપર્વમાં 'અર્જુનનું વાક્ય' નામનો અધ્યાય ૮૪માં સમાપ્ત

પ્રતિજ્ઞાપર્વ સમાપ્ત

જયદ્રથવધપર્વ

અધ્યાય ૮૫ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના ઉદ્ગારો

॥ ષ્ણતાત્ર યવાય ॥

શ્વોભૂતે કિમકાર્પુસ્તે દુઃશ્વશોકસમન્વિતાઃ ।

અમિમન્યૌ હતે તત્ર કેવાઽપુદ્ગ્યંત મામકાઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! અભિમન્યુનો વધ થયા પછી બીજા દિવસે દુઃષ્ય અને શોકથી યુક્ત થયેલા પાંડવોએ શું કર્યું ? અને મારા પક્ષના કયા કયા યોદ્ધાઓ તેમની સાથે લડ્યા ? અર્જુનનાં પરાક્રમો પ્રથમથી જ જાણનારા કૌરવો તેનો અપરાધ કરીને કેમ નિર્ભય રહ્યા હતા ? તે તું કહે. મારા પુત્રો પુત્રના શોકથી તપી ગયેલા અને ક્રોધાયમાન કાળ સરખા એ નરસિંહ અર્જુનને, કેવી રીતે યુદ્ધ કરવા આવતા જોઈ શક્યા ?^૧ વાનરના ગ્રિહ્નત્રાણી ધનને ફરકાવતા તથા પુત્રશોકથી દુઃખી થયેલા એ અર્જુનને યુદ્ધમાં મહાન ધનુષ્ય ધુણાવતો જોઈને મારા પુત્રોએ શું કર્યું ?^૨ હે સંજય ! આજના સંઘામમાં દુર્યોધનના સંબંધમાં શું નવીન બન્યું છે ? આજે જ્યાં ત્યાં મહાન વિક્ષાપના શબ્દો કાને પડે છે, પણ આનંદની વાર્તા તો જરા પણ સંભળાતી નથી.^૩ ત્યાં સિંધુરાજના મંદિરમાં પ્રથમ મનનું આકર્ષણ કરનારા તથા કાનને સુખ આપનાર પ્રિય શબ્દો સંભળાતા હતા; પણ અરે ! આજે તે કંઈ જ સંભળાતું નથી.^૪ મારા પુત્રોની છાવણીમાં સર્વ તરફ સ્તુતિ કરતા ભાટચારણોના, સ્તુતિપાઠકોના અને નૃત્ય કરનારાઓના શબ્દો પ્રથમ સંભળાતા હતા તથા તે મહાન શબ્દથી મારા કાન ગાજી જોડતા હતા. પણ આજે તે શબ્દો મારે કાને અપહાતા નથી અને જાણે તેઓ બધા દીન થઈ ગયા હોય, તેમ

લાગે છે.^{૭૮} દે તાત સંજય ! સત્યધૃતિ અને સોમદત્તના ઘરમાં દુઃશ્યારે પ્રથમ બેઠો હોઈ, ત્યારે ઉત્તમ શબ્દ સાંભળતો હતો. અરેરે ! તે જ દુઃપુણ્દીન આજે મારા પુત્રોના ઘરને વિલાપના શબ્દોથી ગાજી કોટિયું તથા ઉત્સાહ વિનાનું બેઠું છું.^{૭૯} વળી વિવિંશતિ, દુર્યોધન, ચિત્રસેન, વિકણ્વ અને એ ઉપરાંત બીજા મારા પુત્રોના નિવાસસ્થાનમાં પણ આજે કોઈ જાતનો શબ્દ સંભળાતો નથી.^{૮૦} દે સુત ! શ્રાક્ષણે, સત્રિયે તેમ જ વૈરથે શિષ્યવૃત્તિ ધારણ કરીને જેનું હંમેશાં સેવન કરે છે, જે મારા પુત્રોને કાર્યમાં નિરંતર તાત્પર રહે છે, જે વિતંડાવાદ કરી, અનેક જાતનાં ભાષણો કરી તથા પરસ્પર વાર્તાલાપ કરીને મનગમતાં અનેક જાતનાં ગાયનોથી રાત્રિ-દિવસ રમણ કર્યા કરે છે અને અનેક કૌરવો, પાંડવો તથા યાદવો જેની ઉપાસના કરે છે, તે મહાન ધનુર્ધર દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાને ઘેર પણ પૂર્વની પેઠે કોઈ જાતનો શબ્દ આજે સંભળાતો નથી.^{૮૧-૮૨} વળી પ્રથમ ગવૈયાઓ તથા નૃત્ય કરનારાઓ મોટા ધનુષ્યવાળા એ દ્રોણપુત્રની પાસે ધણી વખત બેસી રહેતા હતા, પણ તેમનો સુહાં આજે શબ્દ સંભળાતો નથી. પ્રથમ અવંતીકુમાર વિંદ અને અનુવિંદની છાવણીમાં તથા કેકયોની છાવણીમાં સાયંકાળે જે મહાન શબ્દ સાંભળવામાં આવતો હતો, તે પણ આજે સંભળાતો નથી. દે તાત ! તેમને ત્યાં તો પ્રથમ સંખ્યાબંધ નર્તકો નૃત્ય કરતા હતા અને તાલપૂર્વક ગાયનો ગાઈને ગવૈયાઓ આનંદ કરતા હતા; પણ તેમનોય આજે જરાયે શબ્દ સંભળાતો નથી. યજ્ઞ કરનારા અનેક યાજ્ઞકો સોમદત્તના પુત્ર શ્રુતનિધિની ઉપાસના કર્યા કરતા હતા, પણ તેમનોય આજે શબ્દ સંભળાતો નથી. અરે, દ્રોણાચાર્યને ઘેર તો પ્રથમ ધનુષ્યની પ્રત્યંયાનો

ટંકારવ, વેદાધ્યયનનો ધોષ અને તોમરો, તલવારો તથા રથોનો ધોષ સતત થયા કરતો. અરે ! ત્યાં તો અનેક દેશમાં બનેલાં ગીનોનો તથા જાતજાતનાં વાદ્યોનો મહાન શબ્દ પણ નિરંતર થયા કરતો હતો; પણ તેમાંનું આજે દુઃકર્ષ જ સાંભળતો નથી. દે સુત ! આ ધોર સંહારની શાંતિ કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ જૂનો પરની અનુકંપાને હીધે જનાર્દન શ્રીઅચ્યુત અહીં મારી સમામાં આવ્યા હતા. એ શ્રીકૃષ્ણની સમક્ષ અને તેમના ગયા પછી પણ તે દિવસથી માંડીને દુઃખી દુર્યોધનને હંમેશાં કદા કરતો કે, 'ઓ પુત્ર ! આ શ્રીકૃષ્ણ જે ઉપાય બતાવે છે, તે પ્રમાણે તું પાંડવો સાથે સલાહસંપ કર. તેમની સાથે સલાહ કરવી તે બરાબર સમયોચિત છે, એમ હું માનું છું. માટે દે દુર્યોધન ! તું મારું વચન ન ઉઘાપીશ.^{૧૫-૨૩} શ્રીકૃષ્ણ બને પક્ષમાં શાંતિ ઇચ્છે છે અને તારા હિત માટે જ કહે છે; છતાં તું એ તેમનું અપમાન કરીશ; તો રણમાં તારો વિજય થશે જ નહિ.^{૨૪} આમ મેં ઘણું કહ્યું, છતાં દુર્યોધને તે ન જ માન્યું. સર્વ ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે પણ તેને સમજાવવા માટે ઘણાં અનુરૂણ વચનો કહ્યાં હતાં, છતાં મારા પુત્રે ઉદ્વેગથી તે ન જ માન્યાં.^{૨૫} પછી તો તે કુટ્ટ બુદ્ધિના દુર્યોધને મને પણ વહેતો જ મૂંઝવો અને કાળને વશ થઈ, તે કુશાસન તથા કણ્ડના મત પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો.^{૨૬} દે સંજય ! પાંડવો તથા કૌરવો જુગાર રમે એવી મારી ઇચ્છા હતી જ નહિ. નિકર પણ જુગારને વખાણતો ન હતો. અરે ! સિંધુરાજને, લીંબને, શલ્યને, શ્રિશ્રવાને, પુરુષિત્તને, જયને, અશ્વત્થામાને, કૃપાચાર્યને કે દ્રોણાચાર્યને-કોઈને પણ તેઓ જુગાર રમે એવી ઇચ્છા હતી જ નહિ.^{૨૭,૨૮} અરેરે ! મારો પુત્ર એ આ બધા પુરુષોનો મત

લઈને વતે, તો હજી પણ પોતાના જ્ઞાતિજનો, મિત્રો અને સુદેહો સહિત તે ચિરકાળ સુધી નિર્ભય થઈને જીવી શકે.^{૨૯} સરળ સ્વભાવના, મધુર બોલનારા, જ્ઞાતિ અને બંધુઓ સાથે પ્રિય ભાષણ કરનારા કુળવાન અને બુદ્ધિમાનોને માન્ય એ પાંડવો સુખ પામશે.^{૩૦} ધર્મની કાળજી રાખનારો પુરુષ તો સર્વ સ્થળે નિત્ય સુખ પામે છે અને મરણ પછી તે પુરુષ કલ્યાણને તથા ઈશ્વરકૃપાને મેળવે છે.^{૩૧} ખરેખર, તે પાંડવો પૃથ્વીને ભોગવના યોગ્ય છે, તેમ તેઓ પૃથ્વીને મેળવવામાં સામર્થ્યવાળા છે. સસુદ્ર સુધીની આખી પૃથ્વી તેમના બાપદાદાઓની જ છે.^{૩૨} વળી મેં કુર્યોધનને કહ્યું હતું કે, 'હે તાત ! પાંડવો આપણાથી છૂટા થઈને પણ હંમેશાં ધર્મ-માર્ગમાં જ રહેશે. મારા એવા જ્ઞાતિભાઈઓ પણ છે કે જેમણે પાંડવો સાંભળશે.^{૩૩} વળી શક્ય, સૌમદત્ત, મહાત્મા લીલમ, દ્રોણ, વિકર્ણ, બાહ્લિક, કૃપાચાર્ય અને ભરતવંશના બીજા મહાત્માઓ તારે મારે પાંડવોને જ કહેશે, તે બધું તેઓ તેમના કક્ષા પ્રમાણે જ કરશે.^{૩૪, ૩૫} મેં ગણાવેલા શક્ય આદિ મહાત્માઓમાં તું કોને તેવા માને છે, કે જે પાંડવોને અધર્મી કહે ? વળી શ્રીકૃષ્ણ પણ ધર્મનો ત્યાગ કરે તેવા નથી અને સર્વ પાંડવો તો હંમેશાં શ્રીકૃષ્ણને જ અનુસરનારા છે.^{૩૬} હું પણ કદાચ એ વીરોને જે ધર્મયુક્ત વચન કહીશ, તો તેઓ કદી પણ અનન્યા કરશે નહિ; કારણ કે સર્વ પાંડવો ધર્માત્મા છે.^{૩૭}

એ રીતે કે સંજય ! હું તે કુર્યોધન આગળ ઘણીવાર પ્રલાપ કર્યા કરતો અને યોગ્ય વચન કહ્યા કરતો, પણ મારા મૂઠ પુત્રે મારું કંઈ સાંભળ્યું નહિ. મારે માનવું પડે છે કે, સમય પલટાયો છે.^{૩૮} જે સ્થળે લીમસેન, અર્જુન,

યાદવવીર સાત્યકિ, પાંચાલવંશનો ઉત્તમોજ, કુર્જય યુધામન્યુ, કુરાવર્ષ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અજિત શિષ્યડી, અરમ્ભો, કેકયો, ક્ષાત્રવર્મને અનુસરનારો સૌમિક, વેધ, ચૈકિતાન, કાશીરાજનો પુત્ર અભિષૂ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, વિરાટ, મહારથી દ્રુપદ, પુરુષોત્તમ નકુલ-સહદેવ અને સર્વને યોગ્ય સલાહ આપનાર શ્રીકૃષ્ણ-આ સર્વ યોદ્ધાઓ છે, તે સ્થળે આ લોકમાં જીવવાની ઇચ્છાવાળો કયો પુરુષ કદી યુદ્ધ કરે !^{૩૯-૪૨} આ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ જે વેળા દિવ્ય અસ્રોને પ્રકટ કરવા માંડે છે, ત્યારે મારા પક્ષમાં કુર્યોધન, ઠણું, સુભલપુત્ર શકુનિ અને ચોથા કુઃશાસન સિવાય પાંચમો કયો પુરુષ તેને સહન કરી શકે તેમ છે ? ખરેખર ! એવો પાંચમો મને તો કંઈ જોવામાં આવતો નથી. જે પાંડવોના મધ્યમાં, હાથમાં યોદ્ધાઓની લગામ પકડીને શ્રીકૃષ્ણ રથમાં બિરાજ્યા છે અને બરાબર સંજય થયેલો અર્જુન જેમના તરફથી યુદ્ધ કરનારો છે, તે પાંડવોનો કદી પરાજય જ નથી. આવા પ્રકારના મારા તે તે પ્રલાપોને એ કુર્યોધને ધ્યાનમાં લીધા જ નહિ.^{૪૩-૪૫} હાય, હાય ! પુરુષોમાં સિંહ સરખા લીલમ અને દ્રોણને પણ તું યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા કહે છે. આથી હું માનું છું કે, મારા પુત્રો હવે ભાવિ ભાવતું અનુસંધાન કરીને કહેવાયેલાં વિદુરનાં તે વાક્યોની આ પ્રત્યક્ષ કૃપાપ્રાપ્તિ જોઈને શોક કરે છે. વળી શિનિપુત્ર સાત્યકિએ તથા અર્જુને પરાભવ પમાડેલી પોતાની સેનાને જોઈને તથા રથની બેઠકાને માર્યા ગયેલા રથી-ગ્રાથી ખાલી થયેલી જોઈને મારા પુત્રો હવે શોક કરે છે, એમ હું માનું છું. જેમ ઉનાળામાં પવનથી ફૂંકાયેલો મહાન અગ્નિ ચૂકા ધાસને બાળી ભસ્મ કરે છે, તેમ અર્જુન મારી સેનાને બાળીને ભસ્મ કરશે. હે સંજય ! તું ધણે કુશળ

છે, માટે તું તે સર્વ વૃત્તાંત યથાર્થ રીતે મને કહે. ૧-૧૯ દે તાત ! જ્યારે અભિમન્યુ હણાયો અને એમ તમે બધા અર્જુનનો તે અપરાધ કરીને જ્યારે છાવણી તરફ જવા લાગ્યા, સારે તમારા મનમાં શું શું ચલું હતું ? ૨૦ દે તાત ! નક્કી ગાંડીવધનુષીરીના આવો મહાન અપકાર કરીને મારા પુત્રો હવેના યુદ્ધમાં તેનાં પરાક્રમેને સંકન કરવા સમર્થ થશે નહિ. ૨૧ આવા સંકટના સમયમાં પણ કુર્યોધન, કણ્, દુઃશાસન અને શકુનિએ શત્રુઓ સામે યોગ્ય કૃત્ય કરવાની શી ધટના ધડી હતી ? ૨૨ દે સંજય ! મારા મંદ બુદ્ધિના પુત્ર કુર્યોધનના ધણા અન્યાયોથી મારા સપ્તજા પુત્રોત્તું યુદ્ધમાં શું ચલું હતું, તે તું મને કહે. ૨૩ દે સંજય ! લોભને અનુસરનારો, દુષ્ટબુદ્ધિ, ક્રોધથી વિકૃત સ્વસ્વવાળો, રાજ્યની લાલસાવાળો તથા રાગથી વિવેકરહિત યથેશ કુર્યોધન એ યુદ્ધમાં અનીતિથી વર્ત્યો હતો કે નીતિથી વર્ત્યો હતો, તે પણ તું મને કહે. ૨૪

હતિ શ્રીમદ્માભારતમાં દ્રોણપર્વત્રીતમ જયદ્રથવધપર્વમાં
'દૃતરાષ્ટ્રના વાક્યો' નામનો અધ્યાય ૮૬ મો સમાય

અધ્યાય ૮૬ મો

દૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે સંજયનાં વચનો

॥ સત્રય ઉવાચ ॥

હંત તે સંપ્રવક્ષ્યામિ સર્વં પ્રત્યક્ષદર્શિવાન્ ।
શુશ્રૂપ્સ્ય સ્થિરો ભૂત્વા તવ હાપનયો મહાન્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : મેં બધું પ્રત્યક્ષ જોયું છે, માટે હું તમને જે કહું છું, તે તમે સ્થિર થઈને સાંભળો. ખરું જોતાં આ પાંડવોના સંબંધમાં તમે જ મોટી અનીતિ કરી છે. ૧ દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ તમારો વિલાપ તો પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવા જેવો વ્યર્થ છે. માટે દે રાજન્ ! શોક ન કરો. ૨ દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કાળે નિર્માણ કરેલી અદ્ભુત યોજના ઝાળંગી શકાય તેમ નથી, માટે હવે

શોક ના કરો. આ પ્રમાણેતું ભાવિ પ્રથમથી જ નિર્માણ થયેલું હોયું એઈએ. ૩ એ તમે પ્રથમથી જ કુંતીપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિરને તથા તમારા પુત્રોને જીગાર ખેલતા અટકાવ્યા હોત, તો આ સમયે તમને આ સંકટ આવત નહિ. ૪ અરે, જ્યારે યુદ્ધ દરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો, ત્યારે પણ તમે એ ક્રોધાયમાન થયેલા પાંડવકૌરવોને અટકાવ્યા હોત, તો આ સમયે આ સંકટ ન આવત. અરે ! તમે એ પ્રથમ જ કૌરવોને આજ્ઞા કરી હોત કે આ આજ્ઞામાં નહિ રહેનારા કુર્યોધનને જેઠાં પૂરો, તો તો આ વખતે આ સંકટ ન આવત. એમ થાત, તો પાંડવો, પાંચાલો, યાદવો અને બીજા રાજ્યોને પણ તમારી બુદ્ધિની વિષમતાનો અનુભવ ન થાત. ૫-૭ તમે એક પિતાને છાત્રે તેવું કર્તવ્ય કરીને એ તમારા પુત્રને સન્માર્ગે દોર્યો હોત અને તમે એ ધર્મ-પૂર્વક વર્ત્યા હોત, તો આ સંકટ ન જ આવત. ૮ તમે લોકમાં અતિશય બુદ્ધિમાન છો, પણ તમે સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કર્યો અને કુર્યોધન, કણ્ તથા શકુનિને અનુસર્યા. ૯ દે રાજન્ ! તે તમારા પાંડવો પ્રત્યેના પ્રજાપો મેં બધા સાંભળ્યા છે. તમે આંતરિક દષ્ટિએ તો ધનદોષી જ હતા, તેથી તમારાં તે વચનો વિષ ઘોળેલા મધ જેવાં હતાં. ૧૦ તે સમયે શ્રીકૃષ્ણ રાજ યુધિષ્ઠિરને, ભીષ્મને કે દ્રોણાચાર્યને બહુ માનતા ન હતા. તે તો તમને જ બહુ માનતા હતા. ૧૧ પરંતુ તેમને જ્યારે ખબર પડી કે, તમે રાજધર્મથી અદ્ર થયા છો, ત્યારથી શ્રીકૃષ્ણ તમને પ્રથમની પેઠે બહુ માનતા નથી. ૧૨ પુત્રોને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય એવી કામનાવાળા દે રાજ ! જે સમયે તમારા પુત્રો પાંડવોને ન કહેવાનાં વચનો કહેતા હતા, તે સમયે તમે તેની હિંમેશ કરતા હતા અને તમારા પુત્રોને એ પ્રમાણે બોલવા જ દેતા હતા. આ તો હાથ-

નાં કર્યો જ હોયે વાગ્યાં છે. હે નિર્દોષ ! આ
યુદ્ધના પરિણામે તમારા બાપદાદાઓનું રાજ્ય
સંશયમાં આવી પડ્યું છે, પણ પ્રથમ જ જો
તમે એ પ્રમાણે અનીતિ ન કરી દોત, તો પાંડવો-
એ જીતેલી સગમ પૃથ્વી તમારે સ્વાધીન થાત.
પાંડુરાજએ એ રાજ્ય જીત્યું હતું અને તેથી જ
કૌરવોની તે પ્રમાણે કીર્તિ થઈ હતી. પાછગ-
થી ધર્માચારી પાંડવોએ ફરી તે કીર્તિમાં ઘણો
વધારો કર્યો હતો.^{૧૩-૧૪} પણ હાય ! તે બિચારા
પાંડવોનું તેણું કર્મ પણ તમારી આગળ નિષ્ફળ
થયું છે. કારણ કે આણું રાજ્ય પચાવી પાંડવા-
ની ઇચ્છાથી તમે તેમને તેમના પિતાના રાજ્ય-
થી ભ્રષ્ટ કર્યો છે.^{૧૫} હે રાજ ! હવે ન્યારે ખરે
કટાકટીનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, ત્યારે તમે
તમારા પુત્રોની નિંદા કરો છો અને તેમના દોષો
કહો છો, પણ આજ તે બધું નકામું છે.^{૧૬} આ
રણમાં રાજાઓ પોતાના પ્રાણને હથેળીમાં રાખી-
ને યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. મોટા મોટા ક્ષત્રિયો પાંડવો-
ની સેનામાં પ્રવેશ કરીને તમારે માટે યુદ્ધ કરે
છે. જ સેનાનું શ્રીફળ, અર્જુન, સાત્યકિ અને
ભીમસેન રક્ષણ કરી રહ્યા છે, તે સેના સામે
કૌરવો સિવાય બીજા કાણ લડી શકે તેમ છે ?^{૧૮, ૧૯}
જમનામાં અર્જુન જ્યો ગોદો છે, શ્રીકૃષ્ણ જ્યો
મંત્રી છે, વળી જમનામાં સાત્યકિ અને ભીમસેન
જ્યો ગોદાઓ છે, તે પાંડવસૈન્યોને યુદ્ધમાં સહન
કરવાને કૌરવો તથા તેને પગલે ચાલનારા રાજ-
ા સિવાય બીજા કયો ધનુર્ધરી મનુષ્ય સમર્થ
છે ?^{૨૦, ૨૧} અવસરને ઝાળખનાર રાજાઓ જટલ
કરી શકે છે, તેટલું ક્ષાત્રધર્મમાં લીન થયેલા શૂરા
કૌરવો પણ કરી રહ્યા છે.^{૨૨} પુરુષપ્ત્યાદ્ર પાંડવોની
સેના સાથે કૌરવોનું અતિ સંકટભયું યુદ્ધ જ
પ્રમાણે થઈ રહ્યું છે, તે સર્વ હું તમને યથાર્થ
રીતે કહું છું, તમે તે સાંભળો.^{૨૩}

અધ્યાય ૮૭ મો કૌરવોની વ્યુદ્ધરચના

॥ સંજય કથાવ ॥

તસાં નિશાયાં વ્યુષ્ટાવાં દ્રોણઃ શસ્ત્રમૃતાં વરઃ ।
સ્વાન્યનીકાનિ સર્વાણિ પ્રાકામદ્યુદ્યહિતં તતઃ ॥૧૧॥

સંજય બોલ્યો : રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત
થયું, જોડે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણ-
આર્ય પોતાનાં સર્વ સૈન્યોને વ્યૂહમાં ગોઠવ-
વાનો આરંભ કર્યો.^૧ હે રાજા ! તે સમયે પર-
સ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતા અને ક્રોધાયમાન થયેલા
શૂરાઓ ક્રોધમાં આવી ગયા હતા અને ગર્જના-
ઓ કરતા હતા. ત્યાં તેમની વિચિત્ર વાણીઓ
સંભળાતી હતી.^૨ કટલાએક વીરો પોતાનું ધનુષ્ય
પહોણું કરી પ્રત્યંચાનો ટંકારવ કરતા હતા
અને નિઃશ્વાસ ભૂમીને જાણેથી બોલતા હતા કે,
'હમણાં ક્યાં છે તે અર્જુન ?'^૩ બીજા કટલા-
એક ચોદાઓ સુદંર મૂકોવાળી, તીક્ષ્ણ ધારવાળી,
હાયમાં બરાબર પકડેલી અને આકાશ જેવી
નિર્ભળ પાણીદાર ખુદ્દલી તલવારોને હોળી રહ્યા
હતા. આમ યુદ્ધ કરવાનાં મનવાળા હજારો ચોદા-
ઓ ત્યાં યુદ્ધશિક્ષા પ્રમાણે તલવારો તથા ધનુષ્ય-
ના આગોમાં તરેહતરેહની યુદ્ધરીતિઓમાં ધૂમી
રહ્યા હતા. ત્યારે વળી બીજા કટલાએક ચોદા-
ઓ ધંટડીઓવાળી, ચંદનચર્ચિત તથા સુવર્ણ
અને હીરાઓથી સુશોભિત એવી ગદાઓ જાંચી
કરીને પાંડુનંદન અર્જુન વિષે પ્રશ્ન પૂછતા હતા.
બગથી મદોનમત બનેલા કટલાએક બાહુશાળી
વીરો જાંચા કરેલા ઇંદ્રવજ્ર જેવાં પરિધોથી
આકાશને વ્યાપ્ત કરી દેતા હતા.^{૪-૭} વળી તરેહ-
તરેહની પુષ્પમાળાઓથી શોભતા બીજા કટલા-
એક શૂરા લડવૈયાઓ યુદ્ધ કરવાના મનથી ઠામે-
ઠામ બિમા હતા.^૮ ત્યારે 'અરે ! તે અર્જુન
ક્યાં છે ? ગોવિંદ ક્યાં છે ? ક્યાં છે પેલો અભિ-

માની બીમસેન ! અને ક્યાં છે તેમના સુદ્ધો ! ' એવી તિરસ્કારમૂલક વાણીથી તેઓ રણમાં શત્રુ આને તેડું કરી રહ્યા હતા. ' પછી પોતાનો સંખ કૃંથી ઘોડાઓને દોડાવતા દ્રોણાચાર્ય પોતે ધણી ઝડપથી તે યોદ્ધાઓને આમનેમ વ્યૂહમાં ગોઠવતા ધૂમી રહ્યા હતા. ' હવે હે મહારાજ ! યુદ્ધને શોભાવનારાં તે સૈન્યો બરાબર ગોઠવાઈ ગયાં એટલે દ્રોણાચાર્ય જયદ્રથને કહ્યું : ' ' તું જીરજીવના, મહારથી કણું, અશ્વત્થામા, શક્ય તથા વૃષસેન, એ પાંચ યોદ્ધાઓ સાથે એક લાખ ઘોડેસવારો, સાઠ હજાર રથીઓ, ચૌદ હજાર મદ્યજરતા હાથીઓ અને એકવીસ હજાર કવચધારી પાળાઓને લઈને મને છોડી છ દાશ દૂર પાછળ જાઓ રહેજો. ' ' ત્યાં તું જાઓ રહીશ, એટલે ઇંદ્ર સહિત કેવો પણ તારો પરાભવ કરવા શક્તિમાન નથી, તો પછી પાંડવોના તે શા ભાર છે ? માટે હે સિંધુરાજ ! તું વેથં સખજો. ' ' જ્યારે દ્રોણાચાર્યે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સિંધુરાજને પણ ધીરજ આવી અને ગાનારયોદ્ધાઓ તથા તે મહારથીઓની સાથે તે દ્રોણાચાર્યે દર્શાવેલા સ્થાને જઈ જાઓ રહ્યો. ' ' હે રાજેન્દ્ર ! કવચધારી તથા હાથમાં ખાલાને ધારણ કરનારા સુસજ્જિત સવારોવાળા સિંધુરાજના ઘોડાઓ તેની પાછળ પાછળ સુદર ગતિએ ચાલતા હતા. તેઓની કુલ સખ્યા ચૂવોતેર હજારની હતી અને તે બધા સુવર્ણના આભૂષણોથી સુશોભિત હતા. તે ઘોડાઓના મસ્તક પર આભરાકારની કલંકીઓ હતી અને તેઓ બધા સિંધુદેશમાં જન્મેલા હતા. ' ' ત્યારે ભયંકર સ્વરૂપવાળા, કવચને ધારણ કરનારા તથા કુશળ સવારોથી આર્થ થયેલા પદરસો મદિન્મત્ત હાથીઓને સાથે લઈને તમારો પુત્ર કુર્મપ્રણ જયદ્રથનું રક્ષણ કરવા માટે સર્વ સૈન્યોને મોખરે યુદ્ધ કરવાને જાઓ રહ્યો હો. ' ' વળી તમારા પુત્ર કુન્ડરાસન

તથા વિકણું પણ ત્યારે સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા માટે સૈન્યના મોખરામાં ગોઠવાયા હતા. ' ' તે દિવસે દ્રોણાચાર્યે ' અશ્વકટ ' નામનો વ્યૂહ રચ્યો હતો. તેની લંબાઈ ચાવીસ ઠાસની હતી તથા પાછળના ભાગમાં તેનો વિનાશ દશ ઠાસનો હતો. ' ' એની રચના દ્રોણાચાર્યે ' અતે જ કરી હતી. તેમાં અનેક વીર રાજાઓને રથ, ઘોડા અને પાળાઓના સમુદાયો સાથે ગોઠવ્યા હતા. ' ' વળી તેમણે તે વ્યૂહના પાછળના ભાગમાં એક પદ્માકાર વ્યૂહ રચ્યો હતો અને તેની અંદર અતિ કુર્બંધ એવો એક બીજો ' સૂચીવ્યૂહ ' પણ રચનામાં આવ્યો હતો. તે વ્યૂહ પદ્મવ્યૂહના મધ્યમાં હતો અને ધણે ગૂઢ હતો. ' ' એ પ્રમાણે વ્યૂહરચના કરીને દ્રોણાચાર્ય આગળ જાઓ રહ્યા હતા. ત્યાં મહારાજનું રૂતવર્મી, સૂચીવ્યૂહના મોખરામાં જાઓ રહ્યો હતો. ' ' તે પછી હે રાજા ! અતુલ્ય કાંગોજરાજ સુદર્શિણ, જલસંધ, કુર્યોધન અને કણું જાઓ રહ્યા હતા. તેમના પછી યુદ્ધમાંથી પાછા ન હોતે તેવા એક લાખ યોદ્ધાઓ શકટવ્યૂહના મુખનું રક્ષણ કરતા જાઓ રહ્યા હતા. તે બધાની પાછળ મહાન સૈન્યથી વીટાયેલો રાજા જયદ્રથ સૂચીવ્યૂહની બાજુમાં જાઓ રહ્યો હતો. ' ' હે રાજેન્દ્ર ! એ શકટવ્યૂહના મુખમાં જ દ્રોણાચાર્યે અને જાઓ રહ્યા હતા અને તેમની પાછળ રાજા ભોજ દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરતો જાઓ હતો. ' ' સૌની આગળ ક્રોધાચાલન કાળના જવા દ્રોણાચાર્ય પોતાના ધનુષ્યને ટકાર કરતા જાઓ હતા. તેમનું કવચ એટલું વર્ણન હતું, તેમનાં વસ્ત્રો તથા પાંદડી પણ એટલાં, તેમનું વક્ષ સ્થળ વિશાળ હતું અને તેમની છાત્રીઓ એક ઢીચણ સુધી મોટી હતી. ' ' એ સમયે કુરુક્તી પતાકાવાળા, લાલ રંગના ઘોડાઓવાળા, વેદિકા અને કાળા મૃગચર્મના નિશાનવાળી ધનુષવાળા દ્રોણાચાર્યના એ

રથને ઝેઈને કૌરવો ઘણા હર્ષમાં આવી ગયા. બળભળી ઊઠેલા સમુદ્ર જેવા દેખાતા દ્રોણાચાર્યે રથેલા એ વ્યૂહને ઝેઈને સિદ્ધચારણોના સંધોને અતિમહાન વિરમય થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે બીજાં સર્વ ભૂતો પણ એમ જ માનવા લાગ્યાં કે, આ વ્યૂહ પર્વતો, સમુદ્રો, વનો તથા અનેક જાતના પ્રદેશોથી વ્યાપ્ત એવી સધળી પૃથ્વીનો અવશ્ય કાળિયો કરી જશે.^{૩૧-૩૩} અનેક રથો, મનુષ્યો, ધોડાઓ, પાળાઓ તથા હાથીઓના શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારા શબ્દોથી ગાજી રહેલા, અદ્ભુત સ્વરૂપવાળા અને શત્રુઓના હૃદયને ચીરી નાખે તેવા એ શકટવ્યૂહને દ્રોણાચાર્યે તૈયાર કરેલો ઝેઈને રાજા દુર્યોધન ઘણા આનંદ પામ્યો.^{૩૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્ગત અય્યથવધપર્વમા
'કૌરવોની વ્યૂહરચના' નામનો અધ્યાય ૮૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૮મો

અર્જુન રણમાં દેખાથો

॥ સજય જવાચ ॥

તતો વ્યુદેષ્વનીકેષુ સમ્પ્રત્કુલેષુ મારિષ ।

તાઙ્મનાનાસુ મેરીપુ મૃદંગેષુ નદત્સુ ચ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી દે રાજા! જ્યારે સૈન્યો ખરાબર ગોઠવાઈ ગયાં, ત્યારે ત્યાં ચોતરફ ખૂમાખૂમ થઈ રહી હતી, ભેરીઓ વાગી રહી હતી, મૃદંગો ગાજી રહ્યાં હતાં, શંખો ચારેબાજુ ફૂંકાઈ રહ્યા હતા, સાંભળતાં રૂંવાં ખડાં થઈ બધે તેવો ઢાલાહલ સર્વ સ્થળે મચી રહ્યો હતો અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા ભરતયોદ્ધાઓ ધીમે ધીમે સજ્જ થતા હતા. ત્યાં રોદ્ર મુહૂર્ત થયું અને અર્જુન રણમાં દેખાયો.^{૧-૩} દે ભારત! તે રણમાં હજારો બગલા તથા કાગડાઓ અર્જુનના આગળના ભાગમાં આવી ક્રીડા કરતા લાગ્યા હતા; પણ આપણે જ્યારે યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે આપણી જમણી બાજુએ મૃગો અને ઘેર શબ્દ-

વાળી તથા અમંગળ દેખાવની શિયાળવીઓ શબ્દ કરવા લાગી હતી.^{૪-૫} ત્યાં કડકડાટ શબ્દ કરતી બળભળતી હજારે ઉટકાઓ પડવા લાગી હતી. એ ઘેર ભય ઉપસ્થિત થતાં સધળી પૃથ્વી કંપવા લાગી હતી.^૬ વળી પૃથ્વીની રેતને ઉડાડતા ઠંકશ વાયરા ત્યાં મુસવાટ કરતા ચારે બાજુ વાવા લાગ્યા હતા. આમ કુંતાપુત્ર અર્જુન રણમાં આવ્યો કે તુરત ત્યાં ભયંકર ઉત્પાતો દેખાવા લાગ્યા હતા.^૭

તે સમયે નકુલના પુત્ર શતાનીક તથા પૃથતપુત્ર વૃષ્ણઘને પાંડવોનાં સૈન્યોની વ્યૂહરચના કરી હતી; કારણ કે તે બંને વ્યૂહરચના કરવામાં ઘણા કુશળ હતા.^૮ તે પછી તમારો પુત્ર દુર્મર્ષણ ત્રણ હજાર ધોડાઓ તથા દસ હજાર પાળાઓને સાથે લઈને સર્વ સૈન્યોના અગ્રભાગમાં પંદરસો ધનુષ્ય જટલી જગ્યામાં ઊભો રહ્યો અને આમ બોલ્યો : કિનારો જેમ સમુદ્રને અટકાવી રાખે છે, તેમ સર્વને તપાવી રહેલા તથા યુદ્ધમાં મદોન્મત બનેલા એ ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુનને હું આજ આગળ વધતો અટકાવી રાખીશ.^{૧૦-૧૧} એક મોટા પથ્થર જેમ બીજા પથ્થર સાથે ભચકાય, તેમ આજનાં રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલો અર્જુન મારી સાથે ભચકારો; તે તમે જોજો.^{૧૨} દે રથોઓ! તમે મહાસંગ્રામની આકાંક્ષા રાખી ત્યાં ઊભા રહો. હું એકલો જ આજે મારી કીર્તિ તથા માનમાં વધારો કરી આ એકત્ર થયેલા પાંડવો સામે યુદ્ધ કરીશ.^{૧૩}

એમ કહીને દે મહારાજ! તે મહાયુદ્ધમાન વીરે હાથમાં મોટું ધનુષ્ય લીધું. દે રાજન! બીજા કેટલાએક ધનુર્ધરો સાથે તે ત્યાં મોખરામાં ઊભો રહ્યો.^{૧૪} તેનામાં ક્રોધાયમાન થયેલા કાળ સરખો, વજ્રાસરી છેદ સરખો, દડપારી, અસામ્ર અને કાળપ્રેરિત શત્રુના જેવો, અસોબ્ય, ત્રિશૂળ પારી મહાદિવ સરખો, પાશાસરી વશ્યુ જેવો,

પ્રત્યેકને બાળી નાખનારી જ્વાળાપુક પ્રવ્યાપિ સરખો, ક્રોધ, અમર્યાદા તથા બળથી ક્રુદ્ધ થયેલો, નિવાત-કવચ દેયોનો નાશ કરનારો, વિજય નામધારી, સર્વ સ્થળે વ્યથા કરનારો, સત્યમાં રહેલો, પોતાની મહાન પ્રતિષ્ઠાને પાળવા ઇચ્છતો, કવચ-ધારી, તલવારધારી, સુવર્ણ મય સુકુટધારી, હજારો પુરુષમાળા તથા હજારો વસ્ત્રો ધારણ કરનારો, સુંદર બાહુમધધારી, સુંદર કુંડલધારી, નાશયણને અનુસરનારો અને પોતાના ગાંડીવધનુષ્યને ધુણાવતો તે નરસ્વરૂપ અર્જુન ત્યાં યુદ્ધમાં ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે દેખાયો.^{૧૫-૧૮} હવે દે રાજન! પોતાના રથને સૈન્યના અગ્રભાગમાં લગભગ બાણપાત ગટલા પ્રદેશમાં જોતો રાખીને પ્રતાપી ધનંજયે પોતાનો શંખ વગાડ્યો.^{૨૦} દે રાજ! અર્જુનની સાથે રહેલા ધીર શ્રીકૃષ્ણે પણ પોતાના પાંચગવ્ય નામના શંખને ઝેરથી વગાડ્યો.^{૨૧} દે રાજ! તે બંનેના શંખનાદથી તમારા સૈન્યમાં ઠેટલાએકનાં ૩૦ થી ૪૦ થઈ ગયાં અને ઠેટલાએક તો મૂર્છાવશ પણ થઈ ગયા.^{૨૨} વજ્રના ઠકાઠાથી જેમ સર્વ ભૂતો ત્રાસ પામે છે, તેમ તેમના શંખનાદથી તમારા સૈનિકો ત્રાસ પામ્યા, ત્યારે સર્વ વાહનોનાં મળમૂલ છૂટી ગયાં. આમ વાહનો સહિત આખું સૈન્ય વિહ્વળ થઈ ગયું.^{૨૩, ૨૪} દે રાજન! અર્જુનના તથા શ્રીકૃષ્ણના શંખસ્વનથી ઠેટલાએક થોડાઓ બેળાકળા થઈ ગયા. એ રાજ! તેથી કંઈક તો બેભાન થઈ ગયા. વળી દે મહારાજ! ઠેટલાએક ત્રાસ પામી ગયા.^{૨૫} ઐટલામાં વળી અર્જુનની ધનમાં રહેલા વાનરો ધનનો આશ્રય કરનારાં બીજાં પ્રાણીઓ સાથે મોં ફાડીને મોટી હુકાર ગર્જના કરી મૂંઝી અને તમારા સૈનિકોને બચાવીત કરી મૂક્યા.^{૨૬} તે પછી શંખો, ભેરીઓ, મૃદંગો તથા આનંદો ફરી વગાડવામાં આવ્યાં અને તેથી

તમારાં સર્વ સૈન્યો દર્પમાં આવી ગયાં.^{૨૭} ત્યાં અનેક અતનાં વાદિનોના શબ્દોથી, યુદ્ધગર્જના-આથી, બાહુદોટના શબ્દોથી, જોરથી કરેલા સિંહનાદોથી અને આમતેમ દોડદોડ કરતા મોટા રથોના ગડગડાટથી કાયરોને બચાવીત કરનારો તુમુલ શબ્દ યથા રહ્યો હતો. તે વખતે અત્યંત પુરા થયેલા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૮, ૨૯}

હિત કીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરત બ્યદ્યવધપર્વમાં
'અર્જુનનો રખમાં પ્રવેશ' નામનો અધ્યાય ૮૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૯ મો

અર્જુનનું યુદ્ધ

॥ મર્જન ઉગ્રાચ ॥

ચોદયાશ્વાનુ હર્ષીકેશ યત્ત દુર્મર્ષણઃ સ્થિતઃ ।
પત્તદ્વિભિન્વા ગજાનીકં પવેક્ષ્યામ્પરિવાહિનીમ્ ॥ ૧ ॥
અર્જુન બોલ્યો : દે હર્ષીકેશ! જ્યાં દુર્મર્ષણ જોતો છે, ત્યાં આપણા થોડાઓને હાંકા. આ હાથીઓના સૈન્યને તોડી નાખી હું શત્રુઓની સેનામાં દાખલ થઈશ.^૧

અર્જુને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહાબાહુ દેશવે જ્યાં દુર્મર્ષણ જોતો હતો, ત્યાં પોતાના થોડાઓને હાંક્યા.^૨ ત્યાં એકલા અર્જુનનો તથા અનેક શત્રુઓનો અતિ દારણ તુમુલ પ્રહાર ચાલુ થયો. તેમાં રથીઓ, હાથીઓ તથા પાળાઓનો સંહાર થઈ રહ્યો હતો.^૩ પછી મેધ જેમ જળ-ધારાની વૃદ્ધિ કરી મૂકે છે, તેમ અર્જુને ત્યાં બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. વળી મેધ જેમ પર્વતોને ઢાંકી દે છે, તેમ તેણે શત્રુઓને ઢાંકી દીધા.^૪ ત્યારે તેમના શત્રુપક્ષના રથીઓ પણ ચાલાક હાથવાળાની પેઠે અનેક બાણો છોડીને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને એકદમ છાઈ દેવા માંડ્યા. આમ શત્રુઓએ પોતાને યુદ્ધમાં આગળ વધતો અટકાવ્યો, તેથી મહાબાહુ અર્જુન કોપ્યો અને

તેણે બાણો મૂકીમૂકીને રથીઓનાં મસ્તકોને ધડ પરથી પાડવા જ માંગ્યાં.^{૧૬} એતએતામાં ચક્ર વક્ર નેત્રોવાળાં, દંશેલા હોઠવાળાં તથા કુંડળો અને માથે પહેરવાનાં ટોપવાળાં મસ્તકોથી એ રણભૂમિ ઠકાઈ ગઈ.^{૧૭} ચારે બાજુ ખેદાનખેદાન થયેલાં ધોળા કમળોના વનની પેઠે ત્યાં રણભૂમિ પર વીખરાઈ પડેલા યોદ્ધાઓનાં મસ્તકો શોભતાં હતાં.^{૧૮} સુવર્ણ સમાન ચળકતાં કવચોવાળા તથા લોહીથી રેખાંત્રેય થયેલા યોદ્ધાઓ બધે એક-બીજા સામે ભરાયેલા વીજળીવાળા મેઘો હોય તેમ દેખાતા હતા.^{૧૯} હે રાજન! તે સમયે પૃથ્વી પર કપાઈને પડતાં એ મસ્તકોનો રાખ્દ ઋતુમાં પરિપક્વ થઈને પૃથ્વી પર પડતાં તાલતૃણનાં કુંળોના જવા થઈ રહ્યો હતો.^{૨૦} એ રણમાં મસ્તક વિનાતું કોઈ ધડ ધનુષ્યને પૃથ્વી પર ટેકવીને ઊછ હતું; તો વળી બીજું કોઈ ધડ તલવાર ખેંચીને તથા એક હાથ ઊંચો કરીને ઊછ હતું. રણમાં ધૂમતા મહાન પુરુષોને પૃથ્વી પર પડેલાં એ મસ્તકોની ભાજ રહેતી ન હતી. તેઓ તો ક્રવળ અર્જુનના પરાક્રમે સહન નહિ કરી યુદ્ધમાં વિજય મેળવવાની જ લાલસા રાખી રહ્યા હતા. આખી રણભૂમિ ઘોડાઓના મસ્તકોથી, હાથીની સ્પંદોથી અને યોદ્ધાઓના બાહુઓ તથા મસ્તકોથી છવાઈ ગઈ હતી.^{૨૧-૨૨} ત્યારે હે પ્રજા! તમારા સૈન્યોમાં રહેલા યોદ્ધાઓને મન તો આ સધળું જગત અર્જુનમય થઈ રહ્યું હતું. તેથી તેઓ બકતા હતા કે, 'આ અર્જુન ક્યાથી આવ્યો? અરે આ રહ્યો વળી બીજો અર્જુન! અને આ રહ્યો વળી ત્રીજો અર્જુન!'^{૨૩} આમ બેભાન થઈ તેઓ પોતાના યોદ્ધાઓને પણ અર્જુન-રૂપે દેખતા હતા અને અન્યોન્યનો સહાર કરવા મહ્યા હતા. ખરેખર! કાળથી મોહિત થયેલા તે યોદ્ધાઓ જગતને અર્જુનમય જ માનવા લાગ્યા

હતા.^{૨૪} રણભૂમિ પર શયન કરી પડેલા કેટલા એક વીરો લોહીવોહાણુ થઈને તરફડતા હતા, કેટલાએક ગાઢ વેદનાથી બેભાન થઈ જતા હતા, તો વળી કેટલાએક બીજા યોદ્ધાઓ પોતાના ખાંચોને બોલાવી રહ્યા હતા.^{૨૫} ભિંદિપાલ, ભાલા, શક્તિ, ઋષિ, ક્રસ્તી, નિર્ઝૂલ, તલવાર, ધનુષ્ય, તોમર, બાણ, કવચ, અલંકારો, ગદાઓ તથા બાજુ-બંધોને ધારણ કરનારા, મોટા પરિધ સરખા અને મોટા સર્પ સમાન દેખાતા બાહુઓ એ રણમાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કપાઈ પડીને ચોમેર તરફડતા હતા, ઊડાઊડ કરતા હતા અને આમતેમ અથડાતા હતા. વળી તેઓ થોડી વાર શાંત પડી રહી એકદમ વેગ કરતા હતા.^{૨૭-૨૮} જ જ યોદ્ધો અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જતો હતો, તેના તેના શરીરમાં કાળ સરખું બાણ પેસી જ જતું હતું.^{૨૯} રથોના માર્ગમાં ધૂમી રહેલો અર્જુન ધનુષ્ય ક્યારે ખેંચે છે, તેમાં બાણસંધાન ક્યારે કરે છે અને પાછું તે બાણ ક્યારે છોડે છે, એનું જરાયે અંતર કોઈના બેચારમાં આવતું ન હતું.^{૩૦} પાંડુપુત્ર અર્જુન એટલી બધી ઝડપથી બાણોનું સંધાન કરતો હતો અને એટલી બધી ઉતાવળ થી બાણો ફેંકતો હતો કે તેથી શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ વિસ્મય પામતા હતા.^{૩૨} ત્યાં અર્જુન હાથીને, હાથીસવારને, ઘોડાને, ઘોડેસવારને, રથોને અને રથીયોદ્ધાને બાણો વડે વીધી નાખતો હતો અરે! યુદ્ધ કરનારા, યુદ્ધમાંથી ખસી જતા, ખસી ગયેલા અથવા આગળના ભાગમાં આવી જોભેલા એક પણ યોદ્ધાને તે જીવતો છોડતો નહતો.^{૩૩, ૩૪} આકાશના મધ્યભાગમાં જોભેલો સૂર્ય જેમ મહાન અધકારનો નાશ કરે છે, તેમ અર્જુન કંઈપણી-નાં પીછાંવાળાં બાણો વડે હાથીઓના સૈન્યનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. ન્યાં ત્યાં છિન્નભિન્ન થઈ પડેલા હાથીઓથી તમારું તે સૈન્ય પ્રલયકાળે

આસપાસ પડેલા પર્વતોથી છવાઈ ગયેલી પૃથ્વી
જવું દેખાતું હતું.^{૨૫, ૨૬} મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યને
જમ પ્રાણીઓ સદા જોઈ શકતાં નથી, તેમ ક્રોધા-
યમાન થયેલા એ અર્જુનને યુદ્ધમાં શત્રુઓ જોઈ
શકતા ન હતા.^{૨૭} એ રીતે દે શત્રુતાપન ! જ્યારે
અર્જુનના બાણપ્રહારથી તમારું સૈન્ય અત્યંત
પીડાયું, ત્યારે તેમાં ભંગાણ પડ્યું અને તે ગભ-
રાઈ જઈને નાસભાગ કરવા લાગ્યું. જમ મહાન
વાયુ મેઘમંડળને વિખેરી નાખે છે, તેમ અર્જુનને
તે સૈન્યને હાંધી કાઢ્યું. હાંધી કાઢાયેલું તે સૈન્ય
સામે જોવાને હામ ધરી શક્યું નહિ.^{૨૮, ૨૯} અર્જુન-
નાં બાણોથી પીડાયેલા તમારા ઘોડેસવારો અને
રથીઓ ચાતુર્યાથી, ધનુષ્યની અણીઓથી,
હાંકારોથી, સારી રીતે વાપરેલી સોટીઓથી,
પાનીના પ્રહારથી અને ઉગ્ર બાણોથી ઘોડાઓને
એકદમ હાંધીને પલાયન કરતા હતા. ત્યારે
પાળાઓ પણ નાસભાગ કરતા હતા. વળી ઢેટ-
લાએક હાથીસવારો પણ પાની, અંગૂઠો તથા
અંકુશના પ્રહારથી હાથીને સત્તર હાંધીને રણ-
માંથી વિદાય થયા હતા. ઢેટલાએક ચોદાઓ તો
અર્જુનનાં બાણોથી એટલા બધા ગાંડા બની
ગયા હતા કે કાલટા તે અર્જુન સામે જ ધસી
જતા હતા. એ રીતે દે રાજા ! તમારા સૈનિકો
ઉત્સાહ વિનાના તથા ભ્રમિત મનવાળા થઈ ગયા
હતા.^{૩૦-૩૩}

હતિ ક્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વાતમંત્ર જયદ્રથવધપર્વમાં
'અર્જુનનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૯૯મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૦મો

દુઃશાસનના સૈન્યનો પરાભવ

॥ શ્લોક ૩૩ ॥

તસ્મિન્પ્રસન્ને સૈન્યાગ્રે વધ્યમાને કિરીટિના ।

કે તુ તત્ર રણે વીરાઃ પ્રત્યુદીયુર્ધનંજયમ્ ॥ ૧ ॥

દૂતરાષ્ટ્રે જોડ્યો : જ્યારે અર્જુનને બાણોના

મારો ચલાવી તે સૈન્યના મોખરામાં ભંગાણ
પાડ્યું, ત્યારે કયા કયા ચોદાઓ અર્જુન સામે
ધસી ગયા હતા ?^૧ અથવા શું તેઓ બધા વ્યર્થ
નિશ્ચયવાળા થઈને દ્રોણના આશ્રયમાં રહેલા
નિર્ભય કિલ્લારૂપે જોવા શક્યબુદ્ધિમાં પેસી ગયા
હતા ?^૨

સંજય જોડ્યો : દે નિર્દોષ રાજા ! અર્જુનને
જ્યારે આમ તમારા સૈન્યમાં ભંગાણ પાડ્યું,
સર્વ વીરોનો જ્યારે સંહાર કરવા માંડ્યો અને
જ્યારે ઉત્તમ બાણો મૂછીને સર્વને મારવા માંડ્યા-
ત્યારે સર્વનો ઉત્સાહ ભાંગી પડ્યો હતો અને
સર્વે પલાયન કરવાનો જ અવસર યોગ્યતા હતા.
ખરેખર ! એ સંગ્રામમાં અર્જુનને જોવાને કોઈ
પણ સમર્થ ન હતો.^{૩, ૪} ત્યારે દે રાજા ! તમારો
પુત્ર દુઃશાસન પોતાના સૈન્યને આવી સ્થિતિમાં
આવી પડેલું જોઈને અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ
ગયો અને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો.
તે વેળા તેણે સુવર્ણ સમાન ઝળહળતું કવચ પહેલું
હતું અને મસ્તક પર તદ્દન સુવર્ણનો ટોપ ધારણ
કર્યો હતો. દે મહારાજા ! શૂરો અને તીવ્ર પરા-
ક્રમોવાળો તે દુઃશાસન હાથીઓના મોઢા સૈન્યને
હાંધીને બધે પૃથ્વીને ગળી જતો હોય તેમ ત્યાં
અર્જુનને ધેરી વળ્યો. હાથીઓને કંઠે બાંધેલા
ધંટોના શબ્દથી, શંખોના નાદથી, ધનુષ્યની
પ્રત્યંચાના શબ્દથી અને હાથીઓની ગર્જનાઓ-
થી ત્યારે પૃથ્વી, દિશાઓ અને આકાશ ભરાઈ
ગયાં હતાં. એક સુહૃતકાળ સુધી તો તે શબ્દ
દૂર અને ભયંકર થઈ રહ્યો.^{૫-૮} એ રીતે અંકુશો-
ના પ્રહારથી પ્રેરાયેલા તથા લાંબી લાંબી સૂઢો-
વાળા તે હાથીઓને પાંખોવાળા પર્વતોની પેઠે
એકદમ ઝડપથી પોતાની સામા ધસી આવતા જોઈ
પુરુષસિંહ અર્જુનને નિર્ભય થઈને મહાન સિંહનાદ
કર્યો અને બાણો વડે શત્રુઓના તે હાથીસૈન્ય-

નો નારા કરવા માંડ્યો. વળી પવને ઉછળેલા મોટા મોટા તરંગવાળા મહાસાગર સરખા તે હાથી-સૈન્યમાં અર્જુને એક મગરમુછની પેઠે પ્રવેશ કર્યો. પ્રલયકાળે દિશાઓમાં નિયમવિરુદ્ધ ચાલનારા પ્રચંડ સૂર્યની પેઠે શત્રુનગરોને જીતનારા તે અર્જુન ત્યારે તે હાથીસૈન્યમાં સર્વ દિશાઓમાં દેખાતો હતો. ઘોડાઓની ખરીઓના શબ્દથી, રત્નની નેમિના ઘોષથી, અર્જુનના સિંહનાદના શબ્દથી, ધનુષ્યની પલ્લછના ટંકારથી, તરેહતરેહનાં વાદિનોના શબ્દથી, પાંચજન્યના નાદથી, દેવદત્ત(શંખ)ના નાદથી અને ગાંડીવના ટંકારથી ત્યાં હાથીસવારોના તથા હાથીઓના વેગ નરમ પડી ગયા અને અર્જુનનાં સર્પ સમાન ઝેરી બાણોથી છિન્ન-ભિન્ન થઈ ને તેઓ મેભાન થઈ ગયા.^{૧૦-૧૬} એ યુદ્ધમાં ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટલાં અનેક લાખ તીક્ષ્ણ બાણો હાથીઓનાં સર્વ અંગોમાં પેસી ગયાં હતાં.^{૧૭} તેથી અર્જુનથી પ્રહાર કરાતા તે હાથીઓ ચીસો પાડી કપાઈ ગયેલી પાંખોવાળા પર્વતોની પેઠે ધડાધડ પૃથ્વી પર પછડાવા લાગ્યા. વળી દાંતનાં મૂળોમાં, ગંડસ્યળોમાં તથા હેડોમાં બાણોથી વીંધાઈ ગયેલા તે હાથીઓ કૌંચપક્ષીની પેઠે વારંવાર ફિકિયારીઓ કરતા હતા. ત્યાં અર્જુન મજબૂત ગાંઠવાળાં બલ્લજાતનાં બાણો મૂકીને તે હાથીઓની કાંચ પર બેઠેલા હાથીસવારોનાં મસ્તકોને પલ્લ કચાકચ કાપી નાખતો હતો.^{૧૮-૨૦} કપાયેલાં કુંડળ સાથેનાં તે મસ્તકો ન્યારે પૃથ્વી પર પડતાં હતાં, ત્યારે અર્જુન જાણે રણદેવીને કમળોનો ઉપહાર કરતો હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૧} એ વેળા કવચરહિત થયેલા, ધવાઈ ને વ્યાકુળ થયેલા તથા લોહીથી નાહી રહેલા હાથીસવારો જાણે ચંચળ વડે જઈ રહેલા હોય તેમ ભમતા હાથીઓ પર એ રણબૂમિમાં લટકી રહ્યા હતા.^{૨૨} વળી ત્યાં બરાબર તાકીને

મૂકેલા એક જ બાણથી બે-ત્રણ જણા કપાઈ જઈને ધરણી પર ઢળી પડતા હતા.^{૨૩} તો ઠેકલા-એક હાથીઓ નારાયણોથી અત્યંત વીંધાઈ જઈ ને મુખમાંથી લોહી ઝાકતા હતા અને વૃક્ષ-વાળા પર્વતોની પેઠે પોતાના સવાર સાથે પૃથ્વી પર પટકાતા પડતા હતા.^{૨૪} એ સમયે અર્જુને બલ્લજાતનાં બાણો મૂકીને રથોથોડાઓનાં ધનુષ્યોની પલ્લોને, ધનુષ્યોને, ધનુષ્યોને, ધૂંસરાંઓને અને ઈંધોને તદ્દન કટી જતાખ્યાં હતાં.^{૨૫} અર્જુન ગાળાકાર ધનુષ્ય પકડીને જાણે રણમાં નૃત્ય કરી રહ્યો હતો. તે બાણ ક્યારે સાંધે છે, ધનુષ્ય ક્યારે ખેંચે છે, બાણ ક્યારે છોડે છે તથા ભાથામાંથી બાણ બહાર ક્યારે કાઢે છે, તે કંઈ જ દેખાતું ન હતું.^{૨૬} ત્યાં એક મુહૂર્તકાળમાં તો નાગવ્ય બાણોથી અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા હાથીઓ મુખેથી લોહી ઝાકતા પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા હતા. હે મહારાજ ! તે બચકર ઝપાઝપીમાં ચારે બાજુ અસંખ્ય ધડો ભ્રમી રહેલાં નજરે પડતાં હતાં. એ રણમાં સ્થળે સ્થળે ધનુષ્યવાળા, હાથનાં મોઝાં-વાળા, તલવારોવાળા, બાણુબંધોવાળા અને અનેક સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતા હાથો કપાઈ પડેલા દેખાતા હતા. સામાનવાળી રથની બેઠકો, ઈંધો, હાંડાઓ, ભેંટડાઓ, છિન્નભિન્ન થયેલાં પૈડાં-ઓ, ધરીઓ, ભાંગી પડેલાં ધૂંસરાંઓ, ઢાલો તથા ધનુષ્યોને ધારણ કરનારા લડવૈયાઓ, આમતેમ વીખરાઈ પડેલી માળાઓ, અલંકારો, વસ્ત્રો, પડી ગયેલા મોટા ઘ્વજો, ચાર્યા ગયેલા હાથીઓ, ઘોડા-ઓ અને ઠેકઠેકાણે પડેલા ક્ષત્રિયોથી તે રણબૂમિ દૂર દેખાવવાળી જણાતી હતી.^{૨૭-૩૨}

હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે ન્યારે અર્જુને કુંશાસનના સૈન્યનો લગભગ નારા કર્યો, ત્યારે બાકી રહેલું બીજું સૈન્ય પોતાના સેનાપતિ સહિત ગભરાઈ ને નાહું.^{૩૩} ત્યારે કુંશાસન પલ્લ

અર્જુનનાં બાણોથી અત્યંત પીડાઈને સૈન્ય સહિત ભયભીત થઈ ગયો અને દ્રોણાચાર્ય પોતાનું રક્ષણ કરશે એવી ઇચ્છાથી તે ચકટબૂદ તરફ ચાલ્યો ગયો.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ક તથા જયદ્રથવધપર્વમાં 'દુઃશાસનના સૈન્યનો પરાભવ' નામનો અધ્યાય ૯૦મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૧ મો

દ્રોણાચાર્યની સામે અર્જુન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દુઃશાસનચલં હત્વા સવ્યસાચી મહારથઃ ।

સિંધુરાજં પરીપ્સન્ત્વં દ્રોણાનીકમુપાદ્રવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ દુઃશાસનના સૈન્યનો સંહાર કરીને મહારથી અર્જુન સિંધુરાજને પહોંચવાની ઇચ્છાથી દ્રોણના સૈન્ય સામે ધર્યો.^૧ ત્યાં બૂદના મોખરામાં ઊભેલા દ્રોણાચાર્ય પાસે અર્જુન આવી પહોંચ્યો અને શ્રીકૃષ્ણની સંમતિથી બે હાથ ભેડીને આ વચન બોલ્યો :^૨ 'હે બ્રહ્મન ! મારું કદ્યાણુ થાય એમ આપ ચિંતવો અને મને 'સ્વરિત' કહી આશીર્વાદ આપો. આપની કૃપાથી હું આ દુર્લેખ સેનામાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છું છું.^૩ આપ મારા પિતા સમાન છો. આપ મને ધર્મરાજ અને આ શ્રીકૃષ્ણ સમાન પૂજ્ય છો । આ હું સત્ય કહું છું.^૪ હે નિર્દોષ તાત ! હે દ્વિજપ્રેષ્ઠ ! આપે જ મ અશ્વત્થામાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેમજ મારું પણ સદા રક્ષણ કરવું જોઈએ.^૫ હે માનવપ્રેષ્ઠ ! હે પ્રભુ ! આજના રણમાં હું આપની કૃપાથી સિંધુરાજનો વધ કરવા ઇચ્છું છું, આપ મારી એ પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરો.'

સંજય બોલ્યો : અર્જુને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે આચાર્ય હસતા હસતા બોલ્યા : 'હે અર્જુન ! મને જ્ઞત્યા વિના તું જયદ્રથને જીતી શકીશ નહિ.^{૬,૭} એટલું કહીને આચાર્ય મંદ હાસ્ય કરી અર્જુનને રથ, ઘોડા, દ્વજ અને

સારથિ સાથે તીક્ષ્ણ બાણો વડે છાઈ દીધો.^૮ ત્યારે અર્જુને દ્રોણાચાર્યનાં બાણોનું વારણ કરી ધોર સ્વરૂપનાં અતિશય મહાન બાણો મૂકી દ્રોણ સામે ધસારો કર્યો.^૯ ત્યાં હે પૃથ્વીપતિ ! દ્રોણાચાર્યનું રણમાં માન જળવીને તથા ક્ષાત્ર-ધર્મને અનુસરીને તેણે કૂરી નવ બાણો વડે આચાર્યને ચરણમાં વીધી નાખ્યા; એટલે દ્રોણાચાર્યે પણ બાણો મૂકીને તે અર્જુનનાં બાણો કાપી નાખ્યાં અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બંને જણાને ઝેર તથા અશ્નિની જ્વાળા સરખાં બાણોથી વીધી નાખ્યા.^{૧૦,૧૧} તે જોઈ અર્જુને બાણો વડે તેમના ધનુષ્યને કાપી નાખવાની ઇચ્છા કરી. આમ મહાત્મા અર્જુન એ બાબતનો વિચાર કરવા લાગ્યો.^{૧૨} એવામાં તો વીર્યવાન દ્રોણાચાર્યે મનમાં જરાયે ગમરાયા વિના બાણો મૂકીને અર્જુનના ધનુષ્યની દોરી તોડી નાખી. વળી તેમણે તેના ઘોડા, દ્વજ તથા સારથિને વીધી નાખ્યા અને અર્જુનને પણ હસતાં હસતાં બાણો વડે ઢાંચી દીધો. એ જ ક્ષણે અર્જુને તત્કાળ ધનુષ્યમાં દોરી ચઢાવી લીધી. પોતે સર્વ જાતનાં અગ્નો જાણનારામાં પ્રેષ્ઠ હતો, છતાં જાણે આચાર્યને વિશેષ ગભી તેણે એક જ બાણ લીધું હોય, તેમ એકદમ છસો બાણો લીધાં. વળી તેણે બીજાં એક હજાર સાતસો અમોઘ બાણો લીધાં અને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે દેડ્યાં. પછી તેણે બીજાં દશ દશ હજારની સંખ્યાવાળાં બાણો પણ છોડ્યાં, એટલે દ્રોણાચાર્યની સેનાનો સંહાર થઈ ગયો.^{૧૩-૧૬} બળવાન અને તરેહ તરેહનાં યુદ્ધ કરવામાં કુશળ તે અર્જુને સારી રીતે છોડેલાં તે બાણોથી ઘણા મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓ વીંધાઈ ગયા અને મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૭} ઘણા રથીશ્વાઓ તે બાણોથી સારથિ, ઘોડા અને દ્વજ વિનાના

થઈ ગયા; એટલું જ નહિ પણ નાશ પામેલાં હથિયારોવાળા તથા કપાઈ ગયેલાં જીવિતવાળા થઈને તેઓ ચોતાના મોટા મોટા રથો પરથી એકાએક બાણપીડિત થઈ ધરતી પર ઢળી પડ્યા.^{૧૮} વળી ત્યાં વજ્રથી ચૂર્ણ થયેલા પર્વતો જવા, આકાશમાંથી વીખરાઈ પડેલા મેઘો જવા અને અગ્નિથી બળી ગયેલાં ઘરો જવા મોટા મોટા હાથીઓ રણમાં પડવા લાગ્યા.^{૧૯} હિમાલયના પૃથ્થ્વભાગમાં પાણીના ધસારાથી ધસડાઈ પડેલા હંસોની પેઠે ત્યાં અર્જુનનાં બાણોથી હનરો થોડાઓ મરણ પામીને ઢળવા લાગ્યા.^{૨૦} પ્રલયકાળના સૂર્યનાં પ્રચંડ કિરણો જમ મોટા મોટા અદ્ભુત જળપ્રવાહોનો નાશ કરે, તેમ અર્જુનનાં બાણોએ સંખ્યાબંધ રથો, થોડા, હાથી અને પાળાઓનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૨૧} એ પ્રમાણે અર્જુનરૂપી સૂર્યનાં બાણોરૂપી કિરણો જ્યારે કૌરવોના થોડાઓને યુદ્ધમાં તપાવી રહ્યાં હતાં, ત્યારે મેઘ જમ સૂર્યનાં કિરણોને ઢાંછી દે છે; તેમ દ્રોણાચાર્યરૂપી મેઘો બાણોની વૃદ્ધિના વેગથી તે પાંડવોને ઢાંછી દીધા.^{૨૨} તે પછી દ્રોણાચાર્યે શત્રુઓના પ્રાણોનું ભોજન કરનારા તથા બેસભર ખેતીને છોડેલા એક નારાચબાણ વડે અર્જુનને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૩} આથી પૃથ્વીકંપસમયે જમ પર્વત ધૂલ જોડે, તેમ અર્જુનનાં સર્વ અંગો વિહ્વળતાથી ધૂલ જોડ્યાં. પણ પુનઃ યૈર્ધ ધારણ કરીને અર્જુને દ્રોણાચાર્યને બાણો મૂઠી વીંધી નાખ્યા.^{૨૪} એટલે વળી દ્રોણાચાર્યે પાંચ બાણોથી વાસુદેવને પ્રહાર કર્યો અને ફરી તોતેર બાણો મૂઠીને તેમણે અર્જુનને તથા બીજાં ત્રણ બાણો મૂઠીને તેના દેવજને વીંધી નાખ્યા.^{૨૫} વળી હે રાજન! ચોતાના શિશ્યને વિશેષ ગણતા પરાક્રમી દ્રોણાચાર્યે એક પલકવારમાં બાણોની વૃદ્ધિ કરીને અર્જુનને

અદશ્ય કરી દીધો.^{૨૬} એ સમયે અમે અવિચિત્ર રીતે પડતાં દ્રોણાચાર્યનાં બાણોને તથા મંડળાકાર થયેલા એમના અદ્ભુત ધનુષ્યને જ જોઈ શકતા હતા, બીજું કંઈ જ અમને દેખાતું ન હતું.^{૨૭} હે રાજન! એ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે છોડેલાં કંકપક્ષીનાં પીછાવાળાં અનેક બાણો અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ સામે જતાં હતાં.^{૨૮} ત્યારે દ્રોણાચાર્ય તથા અર્જુનનું એ રીતનું યુદ્ધ જોઈને મહાપુરુષાદિમાન થોવાસુદેવ જયદ્રથનો વધ કરવા રૂપ મહાન કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૨૯} પછી એ વાસુદેવ અર્જુનને આ વચન કહેવા લાગ્યા : 'હે પાથ! એ પાથ! હે મહાબાહુ! આપણે સમય ગાળવો જોઈએ નહિ.^{૩૦} દ્રોણાચાર્યને છોડી દઈને આપણે આગળ ચાલીએ; કારણ કે આજે આપણે કરવા ધારેલું એ કાર્ય જ (જયદ્રથવધ) ધણું મોટું છે.' એટલે અર્જુને પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહ્યું : 'જીવી તમારી ઇચ્છા.' પછી અર્જુન મહાબાહુ દ્રોણાચાર્યની પ્રદક્ષિણ કરીને આગળ ચાલ્યો અને બાણો છોડતો છોડતો જવા લાગ્યો.^{૩૧,૩૨} તે જોઈ દ્રોણાચાર્યે પોતે અર્જુનને કહ્યું : 'હે અર્જુન! ક્યાં ચાલ્યો? તું તો રણમાં શત્રુને જીત્યા વિના કદી અટકતો જ નથી.'

અર્જુન બોલ્યો : આપ તો મારા શુરુ છો, મારા શત્રુ નથી. હું આપનો શિષ્ય છું અને પુત્ર સમાન છું. આ લોકમાં એવો ઘોર પુરુષ નથી, જે યુદ્ધમાં આપનો પરાજય કરે.^{૩૩,૩૪}

સંજય બોલ્યો : જયદ્રથનો વધ કરવામાં ઉત્સુક બનેલો મહાબાહુ અર્જુન એમ કહેતો કહેતો તમારા સૈન્ય સામે સત્તર ધસી ગયો.^{૩૫} તેના રથચક્રની રસા કરનારા મહાત્મા યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજ પણ તમારા સૈન્યમાં પ્રવેશ કરતા તે અર્જુનની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા.^{૩૬} તે વેળા, હે મહારાજ! જય, યદુવંશી કૃતવર્મા,

કાંગિજરાજ તથા શ્રુતાયુધે અર્જુનને અટકાવ્યો. વળી તેમના અનુયાયી દશ હજાર રથીયોદ્ધાઓ, અલીપારો, શરસેનો, શિખિઓ, વસાતિઓ, માવેલ્લકો, લલિત્યો, કેકયો, મદ્રકો, નારાયણો, ગોપાલો અને પૂર્વે સંગ્રામમાં ઠણું જીતેલા તથા શરનીરામાં માન્ય થયેલા એવા કાંગિજયોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યને આગળ કરીને હર્ષભેર મહાધનુર્ધર અર્જુનને આગળ વધેના અટકાવવા લાગ્યા. સૈન્યમાં દાખલ થતાં યુધપતિ હાથી સમેા એ અર્જુન પુત્રના શોકથી તપી જઈને ક્રોધાયમાન કાળ સરખો દેખાતો હતો. યુદ્ધમાં પ્રાણોની પરવા મૂકીને તે તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયો હતો અને તે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સમાન પરાક્રમી હતો. ^{૩૭-૪૨} તે પછી અન્યોન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાવાળા તે યોદ્ધાઓ તથા અર્જુન વચ્ચે રોમાંચ થાય તેવું તુમુલ યુદ્ધ ચાલુ થયું. જમ ઔપધક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થયેલા રોગને નિવારે છે, તેમ એકત્ર થયેલા સર્વ કૌરવયોદ્ધાઓ જયદ્રથનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી ધસી આવેલા એ પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુનને નિવારવા લાગ્યા. ^{૪૩, ૪૪}

ઈતિ શ્રીમદભારતના દ્રોણપર્વોત્તમ અધ્યયનપર્વમાં 'દ્રોણાચાર્યની સામે અર્જુન' નામનો અધ્યાય ૯૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૨ મો

શ્રુતાયુધ અને મુદક્ષિણતું સ્વર્ગગમન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સનિરુદ્ધસ્તુ તૈઃ પાર્થો મહાવલપરાક્રમઃ ।

દ્રુતં સમનુપાતશ્ચ દ્રોણેન રથિનાં વરઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! મહાબળવાન અને મહાપરાક્રમી રથીશ્રેષ્ઠ અર્જુનને સર્વ યોદ્ધાઓએ આમ અટકાવી રાખ્યો હતો, ત્યાં દ્રોણાચાર્ય પણ તત્કાળ ધસી આવ્યા. ^૧ રોગોનો સમુદાય જમ દેહને તપાવે, તેમ કિરણોને ફેંકી રહેલા સૂર્યની પેઠે તીક્ષ્ણ બાણોને ફેંકતા અર્જુને

તે સૈન્યને તપાવવા માંડ્યું. ^૨ એ યુદ્ધમાં ઘોડાઓ વીંધાઈ ગયા, રથો ભાંગી પડ્યા, સવારો સહિત હાથીઓ પડવા લાગ્યા, છત્રો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને કેટલાએક રથો પેડાં વિનાના થઈ પડ્યા. ^૩ ત્યાં બાણોથી પીડાયેલાં સૈન્યો ચોતરફ નાસાનાસ કરવા લાગ્યાં. એ રીતે ત્યાં તુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું અને તેમાં કંઈ પણ વર્તાતું ન હતું. ^૪ હવે હે રાજન્ ! અર્જુને યુદ્ધમાં પોતાને અટકાવી રહેલા તે શત્રુઓની સેનાને સીધાં જનારાં બાણો મૂકીને વારંવાર કંપાવી દીધી. ^૫ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવાના સ્વભાવવાળો તે શ્વેત ઘોડાવાળો અર્જુન પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવાની ઇચ્છાથી લાલ રંગના ઘોડાવાળા મહારથી દ્રોણ સામે ધસી ગયો. ^૬ આચાર્ય દ્રોણે પણ મર્મને ભેદી નાખે તેવાં સીધી ગતિવાળાં પચીસ બાણો મૂકીને પોતાના એ મહાધનુર્ધર શિષ્યને પ્રહાર કર્યો. ^૭ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન પણ તેમનાં બાણોના વેગને નાશ કરનારાં બાણો છોડતો છોડતો, સત્તર તેમની સામે દોડી ગયો. ^૮ તે સમયે અર્જુને આચાર્ય સામે શીઘ્ર ગતિવાળાં લક્ષ્ણભર્યાં બાણો છોડ્યાં હતાં, એટલે મોટા મનવાળા આચાર્યે પણ સામેથી લક્ષ્ણભર્યાં બાણો છોડીને બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું અને અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. ^૯ એ યુદ્ધમાં અમને દ્રોણાચાર્યનું શસ્ત્રાચાર્યપણું આશ્ચર્ય સરખું દેખાતું હતું; કારણ કે અર્જુન તરણ હતો અને ઘણો પ્રયત્ન કરતો હતો, છતાં તે આચાર્યને સામા વીંધી શક્યો નહોતો. હજારો જળધારાને ઝરતા મહાન મેઘ જ્યાં તે દ્રોણાચાર્યે પી મેઘે અર્જુન પી પવન પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો હતો. ^{૧૦, ૧૧} હે રાજન્ ! તેજસ્વી અર્જુને આચાર્યની તે બાણવૃષ્ટિને બ્રહ્માસ્ત્રથી જ સ્વીકારી લીધી હતી અને પોતે બીજાં કેટલાંએક બાણો મૂકીને તેમનાં બાણોનો નાશ

કર્થો.^{૧૨} એ વેળા દ્રોણાચાર્યે તો પચીસ બાણો મૂકીને અર્જુનને પ્રહાર કર્યો તથા બીજાં સિત્તેર બાણો છોડીને શ્રીકૃષ્ણને છાતીમાં તથા બે બાહુ-ગ્રામાં માર માર્યો.^{૧૩} ત્યારે બુદ્ધિમાન અર્જુન તો સંખ્યાબંધ તીક્ષ્ણ બાણો છોડી રહેલા દ્રોણાચાર્યનો તે યુદ્ધમાં હસતાં હસતાં માત્ર અટકાવ જ કરતો હતો.^{૧૪} જ્યારે દ્રોણાચાર્યે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પર બાણોનો આગ્રે સખ્ત મારો ચલાવ્યો, ત્યારે તેઓ પ્રસવકાળે ઉઠ્ય પામેલા દુરધર્ષ અગ્નિ સમાન તે આચાર્યને છોડીને ત્યાંથી ચાલ્યા.^{૧૫} આમ દ્રોણાચાર્યનાં ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોનો ત્યાગ કરીને યુક્તધારી અર્જુન કૃતવર્માના સૈન્યનો નાશ કરવા લાગ્યો. હવે યૌનાક-પર્વ ત સમા દ્રોણાચાર્યનો ત્યાગ કરીને તે વચમાં જ ભ્રમેલા કૃતવર્મા તથા કંભિજરાજ સુદક્ષિણ પર ચઢી ગયો. તે વેળા પુરુષધ્યાય કૃતવર્માએ પણ મનમાં લેશમાત્ર ગભરાયા વિના કંઠપક્ષીનાં પીછા-વાળાં દશ બાણો છોડ્યાં અને દુર્ધર્ષ અર્જુનને તત્કાળ વીંધી નાખ્યો.^{૧૬-૧૮} એ સમયે દે રાજના. અર્જુને સો બાણો મૂકી તેને વીંધી નાખ્યો અને બીજાં ત્રણ બાણો મૂકી જણે તેને મોહિત કરતો હોય તેમ તેને પ્રહાર કર્યો.^{૧૯} ત્યારે મંદ મંદ હસતાં કૃતવર્માએ પણ અર્જુન તથા વાસુદેવને પચીસ પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. એટલે અર્જુને અગ્નિની જ્વાળા સરખાં તથા દ્રોણાચમાન ચયેલા સર્પ સરખાં તોતેર બાણો મૂકીને કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યો અને તેણે ધનુષ્ય પણ કાપી નાખ્યું.^{૨૦, ૨૧} ત્યાં તો દે ભારત ! મહારથી કૃતવર્માએ એકદમ બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને સત્તર પાંચ બાણોનું સંધાન કરી અર્જુનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} વળી પણ તેણે અર્જુનને બીજાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં. આથી અર્જુને પણ તેની છાતીમાં નવ બાણોનો

પ્રહાર કર્યો.^{૨૩} એ પ્રમાણે અર્જુનને કૃતવર્માના રથ સામે જ મચેલો એઈ ને શ્રીકૃષ્ણ મનમાં વિચાર કર્યો કે, 'આમ સમય વેડફી દેવો તે ઠીક નથી.' એટલે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહ્યું : 'અરે એ અર્જુન ! તું કૃતવર્મા પર દયા ન રાખ; આ સમયે તું તેની સાથેના સંબંધનો ત્યાગ કરી દે અને એને જલદી હંફાવી દે, પાપલ કર.^{૨૪, ૨૫} આથી અર્જુને અનેકએક બાણો છોડીને કૃતવર્માને મૂર્ચ્છિત કરી નાખ્યો અને પોતે વેગવાળા ઘોડાઓથી કંભિજરાદ્વારોની સેના સામે ચાલ્યો ગયો. આમ અર્જુને જ્યારે તે સેનામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે હાદિંધ્ય દ્વારો અને હાથમાં બાણ સહિત ધનુષ્ય ધુણાવતો ધુણાવતો તે અર્જુનના ચક્રસક બે પાંચાલકુમારો સામે આવી ગયો. વળી કૃતવર્મા પણ અર્જુનને પગલે પગલે ચાલતા પાંચાલવંશના તે બે ચક્રસકોને નજીકમાં પકનારાં બાણો મૂકીને આગળ વધતો અટકાવવા લાગ્યો. સોજ નામધારી એ કૃતવર્માએ તો ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને યુધામન્યુને વીંધી નાખ્યો તથા ચાર તીક્ષ્ણ બાણોથી ઉત્તમોજને વીંધી નાખ્યો. ત્યારે તે બંને બાણો પણ દશ દશ બાણો મૂકીને એને વીંધી નાખ્યો. વળી યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજએ બીજાં ત્રણ ત્રણ બાણો મૂકીને એની ધમને તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યાં, એટલે દ્રોણ-પૂર્ણ ચયેલા કૃતવર્માએ એકદમ બીજું ધનુષ્ય લઈ તે બંને વીરોને ધનુષ્ય વિનાના કરી નાખ્યા અને તેમને બાણોની વૃદ્ધિ કરી છાઈ દીધા. ત્યારે તેમણે પણ બીજાં ધનુષ્યો સજ્જ કરીને કૃતવર્મા પર પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૨૬-૩૨} એ સમયનો લાલ લઈ અર્જુન શત્રુઓની સેનામાં દાખલ થઈ ગયો, પરંતુ તેના બે ચક્રસકોને તે સેનામાં દાખલ થવાનું દ્વાર મળ્યું નહિ. તે બંને પુરુષશ્રેષ્ઠો કૌરવોનાં સૈન્યોમાં ઘણા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તો-

પણ કૃતવર્માએ તેમને અટકાવી જ રાખ્યા. તે પછી ઘોળા ઘોડાવાળો શત્રુસૂદન અર્જુન એ યુદ્ધમાં કૌરવોનાં સેન્યોને પીડવા લાગ્યો અને કૃતવર્મા પોતાના સપાટામાં આવ્યો હતો, છતાં તેણે તેને માર્યો નહિ. એ રીતે અર્જુનને સેનામાં ધસી આવતો જોઈને શરે રાજ. શ્રુતાયુધ અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ હાથમાં મોટું ધનુષ્ય ધુણાવતો ધુણાવતો તેની સામે ધસી ગયો. તુરત તેણે ત્રણ બાણોથી અર્જુનને તથા સિત્તેર બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને પ્રહાર કર્યો અને એક ક્ષુરપ્રબાણ મૂકીને તેણે અર્જુનના રથની ધજમાં પણ પ્રહાર કર્યો. ત્યારે અર્જુને ક્રોધપૂર્વક તેને મજબૂત ગાંડાવાળાં નેવું બાણો માર્યાં. હે રાજન! હાથી જમ અંકુશોના પ્રહારને સહન કરતો નથી, તેમ તે શ્રુતાયુધ પણ અર્જુનના એ પરાક્રમને સહન કરી શક્યો નહિ.^{૩૩-૩૮} આથી સિત્તોતેર બાણો મૂકી તેણે અર્જુનને પ્રહાર કર્યો; એટલે ક્રોધવશ થયેલા અર્જુને તેના ધનુષ્યના તથા ભાયાના દુકંડા કરી નાખ્યા અને નમેલાં પર્વવાળાં સાત બાણો મૂકીને તેને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. હવે ક્રોધપૂર્ણ થયેલા તે રાજાએ બીજું ધનુષ્ય લઈ અર્જુનને બે બાહુઓમાં તથા છાતીમાં નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. પછી હે સ્વારત! મંદ મંદ હસતા શત્રુદમન અર્જુને અનેક હાર બાણોથી શ્રુતાયુધને ગભરાવી મૂક્યો. વળી તે મહારથીએ તેના ઘોડાઓનો તથા સારથિનો સત્વર વધ કર્યો. હવે તે મહાબળવાન અર્જુને એ રાજાને સિત્તેર નારાયણાણોથી વીધી નાખ્યો. એ સમયે વીર્યવાન રાજા શ્રુતાયુધે માર્યો ગયેલા ઘોડાઓવાળા પોતાના રથનો ત્યાગ કર્યો અને તે હાથમાં ગદા ઊંચી કરીને અર્જુન સામે રણમાં ધસ્યો. રાજા શ્રુતાયુધ વરુણદેવનો વીર પુત્ર હતો. શીતળ જળથી ભરેલી મહાનદી પણોશા

એની જનેતા (ઉત્પત્તિદેવ) હતી. એક સમયે હે રાજન! તેની માતા પણોશાએ પોતાના પુત્રના કારણથી વરુણદેવને કહ્યું: 'આ મારો પુત્ર લોકમાં શત્રુઓથી અવધ થાય તેમ કરો.' ત્યારે વરુણદેવે કહ્યું: 'હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું અને તારા પુત્રનું હિત કરનાર આ દિવ્ય અસ્ત્ર હું તેને વરમાં આપું છું. તે અસ્ત્રથી તારો પુત્ર અવધ થશે. હે સરિતામાં શ્રેષ્ઠ પણોશા! મનુષ્યને માટે અમરપણું કદી છે જ નહિ. જન્મેલા દરેક પ્રાણીએ મરવાનું તો અવશ્ય છે જ; પરંતુ આ તારો પુત્ર રણમાં શત્રુઓથી સદા દુરાધર્મ થશે; કારણ કે આ અસ્ત્રમાં તેણે દિવ્ય પ્રભાવ રહેલો છે. આથી તું મનમાંથી સંતાપ દૂર કર.' આમ કહીને વરુણદેવે મંત્રપૂર્વક તેને ગદા આપી હતી. તે ગદાને મેળવીને શ્રુતાયુધ સર્વ લોકમાં અસંખ્ય યર્ધ પડ્યો હતો; પણ ભગવાન વરુણદેવે ગદા આપતાં આપતાં તેને વળી કહ્યું હતું કે, 'હે સમર્થ શ્રુતાયુધ! જ પુરુષ તારી સામે યુદ્ધ ન કરતો હોય, તેના પર તું આ ગદા કદી છોડીશ નહિ. છતાં તું એ તે પ્રમાણે કરીશ, તો ક્ષણી તે ગદા તારા પર જ આવી પડશે અને તારો પોતાનો જ નાશ કરશે.^{૩૯-૫૧} કાળ નશ્વક આવવાથી શ્રુતાયુધ વરુણના એ વાક્ય પ્રમાણે વર્ત્યો નહિ અને તેણે પોતાની સામે યુદ્ધ નહિ કરનારા શ્રીકૃષ્ણને વીરોનો નાશ કરનારી તે ગદાનો પ્રહાર કર્યો.^{૫૨} વીર્યવાન શ્રીકૃષ્ણે તે ગદાને પોતાના પ્રુથ ખલા પર ઝીલી લીધી. વાયુ જમ વિંધ્યાચળ પર્વતને ડગાવી શકતો નથી, તેમ તે ગદા શ્રીકૃષ્ણને ડગમગાવી શકી પણ નહિ.^{૫૩} પછી પોતાને માટે અયોગ્ય સ્થાનમાં જઈ પડેલી તે ગદા આલિચ્છારિકી દેવતાની પેઠે શ્રીકૃષ્ણથી પાછી વળી અને તેણે ક્રોધાતુર થઈને સોમા જીમેલા વીર શ્રુતાયુધનો જ નાશ કર્યો.^{૫૪} આમ

વીર શ્રુતાયુધનો નાશ કરી તે ગદા પૃથ્વી પર જઈ પડી. આ પ્રભાણે ગદા શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી પાછી વળી અને તેથી શ્રુતાયુધ માર્યો ગયો, તે બધું જોઈને કૌરવનાં સૈન્યોમાં મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યો; કારણ કે સર્વ સૈનિકોએ શત્રુદમન શ્રુતાયુધને પોતાના જ અસ્ત્રથી મરણ પામેલો જોયો હતો. હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! શ્રીકૃષ્ણ પોતાની સામા યુદ્ધ કરતા ન હતા, છતાં શ્રુતાયુધે તેમના પર ગદા ફેંકી હતી; આથી તે ગદાએ જ તેનો વધ કર્યો હતો.^{૫૫-૫૭} વરુણદેવે એ બાબતમાં તેને પ્રથમથી જ કહ્યું હતું, તોપણ તેણે તેમના કહેવા પ્રમાણે વર્તન ન કર્યું. આથી એ શ્રુતાયુધ સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૫૮} પર્ણાશાનો પ્રિય પુત્ર શ્રુતાયુધ એ પ્રમાણે જ્યારે રણમાં પડ્યો, ત્યારે વાયુએ ભાંગી નાખેલા અનેક શાખાઓવાળા મોટા વૃક્ષ સરખો તે શોભતો હતો.^{૫૯} હવે રિપુદમન શ્રુતાયુધને મરણ પામેલો જોઈને સેનાપતિઓ તથા સર્વ સૈન્યો ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યાં.^{૬૦}

તે પછી કાશિજરાજનો રાજા પુત્ર સુદક્ષિણ પોતાના વેગવાળા ઘોડા દોડાવતો દોડાવતો શત્રુ સૂદન અર્જુન સામે ચડી આવ્યો.^{૬૧} હે ભારત ! અર્જુનને તેને સાત બાણો માર્યા. તે બાણો એ રાક્ષસીને ભેદી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૬૨} જ્યારે તે ગાંડીવમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તેણે કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં દસ બાણો મૂકીને અર્જુનને સામે વીંધી નાખ્યો.^{૬૩} વળી તેણે ત્રણ બાણોથી વાસુદેવને વીંધી નાખ્યા તથા પાંચ બાણોથી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. એટલે દે રાજ ! અર્જુનને તેનાં ધનુષ્ય તથા ધ્વજને હડાવી દીધાં. વળી અર્જુનને અતિ તીક્ષ્ણ ભવજાતનાં બે બાણો મૂકીને સુદક્ષિણને પ્રદાર કર્યો, એટલે તેણે અર્જુનને ત્રણ

બાણોથી વીંધી નાખી સિંહનાદ કર્યો. હવે રાક્ષસી સુદક્ષિણે ક્રોધે ભરાઈને સર્વ પારસવી નામની ઘોર અને ઘંટડીઓવાળી એક શક્તિ તે ગાંડીવધારી પર ફેંકી.^{૬૪-૬૬} બળબળતી મોટી હલકા સરખી તથા અસિના તણખાઓવાળી તે શક્તિ મહારથી અર્જુન પાસે આવીને તેને ધાયલ કરી પૃથ્વી પર પડી.^{૬૭} એ શક્તિના સખત પ્રહારથી મહાતેજસ્વી અર્જુનને મૂંઝાં આવી ગઈ, પણ થોડા જ સમયમાં પાછો સાવધ થઈને તેણે કંધિપૂર્વક ગલોદ્રાં આટતાં આટતાં કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં ચૌદ નારાયણો છોડ્યાં. ત્યાં અચિંત્ય પરાક્રમવાળા એ અર્જુનને સુદક્ષિણને ઘોડા, ધ્વજ, ધનુષ્ય અને સારથિ સહિત વીંધી નાખ્યો.^{૬૮, ૬૯} વળી બીજાં અનેક બાણો મૂકીને તેણે તેના રથના દુકડેદુકડા કરી નાખ્યા. હવે, એ પાંડુનંદને નિષ્ફળ સંકલ્પ તથા પરાક્રમવાળા એ કાશિજરાજ સુદક્ષિણને વિશાળ ધારાવાળાં એક બાણથી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો, તેથી તેનું કવચ તૂટી ગયું, તેનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને સુકુટ તથા બાહુબંધ પણ છાડી પડ્યા.^{૭૦} વળી યંત્રથી છૂટી પડેલા ઇંદ્રધ્વજની પેઠે તેમ જ પર્વતના શિખર પર ઊગેલા મોટી મોટી શાખાઓવાળા અને ઉનાળામાં વાયુના ત્રપાટાથી ભાંગી પડેલા કૌરવૃક્ષની પેઠે તે સુંદર રથને યોગ્ય એવો રાજા રાજ સુદક્ષિણ અર્જુનની સન્મુખ રણ ઉપર પડ્યો.^{૭૧-૭૩} મહાકિંમતી આબરણોને ધારણ કરનારો તથા લાલ નેત્રવાળો તે સુદક્ષિણ જ્યારે અર્જુનના કણ્ઠકાર બાણથી રણમાં પડ્યો, ત્યારે તે શિખરવાળા મહાન પર્વત એવો શોભતો હતો.^{૭૪} આમ અર્જુનને અગ્નિ સમાન ઝળઝળતી સુવર્ણમાળાને મળતે ધારણ કરી રહેલા કાશિજરાજના એ પુત્ર સુદક્ષિણને રણમાં ઢાળી દીધો અને તે મહાબાહુ મરણવશ થઈને

પૃથ્વી ઉપર શોભી રહ્યાં.^{૭૫} ત્યાં કમિજાનુમાર
સુદક્ષિણ તથા શ્રુતાયુધને હણાયેલા જોઈને તમારા
પુત્રનાં સર્વ સૈન્યો નાસનાગ કરવા મંડી પડ્યાં.^{૭૬}
હતિ શ્રીમદામાતરનાં ક્રોધપર્વાતર્જત જ્યદ્વચપર્વમાં 'શ્રુતા-
યુધ અને સુદક્ષિણને વધ' નામનો અધ્યાય ૯૨ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૩ મો અખ ધર્મો !

॥ કવચ ઉવાચ ॥

હતે સુદક્ષિણે રાજન્વીરે ચૈવ શ્રુતાયુધે ।
જવેનામ્પદ્રવગ્ધર્મા કુપિતાઃ સૈનિકાસ્ત્વ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે
વીર સુદક્ષિણ તથા શ્રુતાયુધ રણમાં માર્યા ગયા,
ત્યારે કાપાયમાન થયેલા તમારા સૈનિકા વેગ
પૂર્વક અર્જુન સામા ધર્યા.^૧ હે રાજન્ ! તેઓ-
માંના અખીયાદો, શરસેનો, શિખિઓ તથા
વસાતિઓ અર્જુન પર બાણોનો વરસાદ વર-
સાવવા લાગ્યા.^૨ પણ અર્જુનને અનેક બાણો
મૂકીને તેમની હગમગ છ હજાર જેટલી સંખ્યાનો
નાશ કરી નાખ્યો; તેથી તેઓ બચબીત થઈને
વાધ પાસેથી જમ છુદ્ર ઝૂગ નાસી જાય, તેમ
નાસી ગયા.^૩ રણમાં શત્રુઓનો સંહાર કરી રહેલા
તથા તેમને જીતવા ઇચ્છતા અર્જુનને તે નાસી
ગયેલા ચોદાઓ પાછા વળીને આરેબાજીથી ઘેરી
વળ્યા. અર્જુનને પણ પોતાની સામે ધસી આવતા
તે શત્રુઓનાં મસ્તકાને તથા બાહુઓને ગાંડીવ-
ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે કચોકચ કાપવા
માંડ્યાં.^{૪,૫} ત્યાં ઢળી પડેલાં અનેક મસ્તકાથી
રણભૂમિ અવકાશ (જગ્યા) વિનાની થઈ ગઈ
તથા આકાશમાં ઊડતાં કામડાઓ, ગીધો અને
બગલાઓથી તે સ્થળે વાદળાંના જેવી છાયા થઈ
રહી.^૬ તે ચોદાઓનો આમ જ્યારે સંહાર થઈ
રહ્યો હતો, ત્યારે શ્રુતાયુ અને અચ્યુતાયુ નામના
બે વીરનરો અર્જુન સામા આવી યુદ્ધ કરવા

લાગ્યા.^૭ તે બન્ને ચોદાઓ બળવાન હતા, શત્રુ
ઓ સામા સ્પર્ધા કરે તેવા વીર હતા, સારા
કુળમાં જન્મેલા હતા અને બાહુશાળી હતા.
અર્જુન સામે આવતાં જ તે બન્ને બાણોનો વર-
સાદ વરસાવવા લાગ્યા.^૮ હે મહારાજ ! એ બન્ને
ધનુર્ધરો ચોખ્ખેર બાણો છોડનારા હતા, મહાન
યશની ઇચ્છા રાખનારા હતા અને તમારા પુત્રને
માટે અર્જુનનો વધ કરવા તાકતા હતા.^૯ જમ
બે મહાભેષો તળાવને જળથી પૂર્ણ કરી દે, તેમ
તે બન્નેએ નભેલાં પર્વવાળાં એક હજાર બાણોથી
અર્જુનને સર્વાંગે ઢાંકી દીધા.^{૧૦} વળી કોધાય-
માન થયેલા મહારથી શ્રુતાયુએ એક પાણીદાર
અને તીક્ષ્ણ તોમરનો અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.^{૧૧}
બળવાન શત્રુના એ તોમરથી શત્રુસંહારક અર્જુન
અત્યંત વીંધાઈ ગયો અને રણમાં કેશવને ગમ-
રાટમાં નાખતો એ પરમ મૂર્છાવશ થઈ ગયો.^{૧૨}
એ જ સમયે મહારથી અચ્યુતાયુએ અર્જુનને
અતિતીક્ષ્ણ ત્રિશૂળનો પ્રહાર કર્યો. ખરેખર તે
પ્રહાર મહાત્મા અર્જુનને ઘા પર લૂણ પડ્યા
જેવો કષ્ટદાયી થઈ પડ્યો. આમ અત્યંત વીંધાઈ
જઈને અર્જુન ધનના ઢાંકાને વળગી પડ્યો.
હે રાજ ! એ સમયે અર્જુનને મરણ પામેલો
માની તમારાં સૈન્યોમાં મહાન સિંહનાદો થઈ
રહ્યા હતા.^{૧૩-૧૫} ત્યાં અર્જુનને બેમાન થયેલો
જોઈને શ્રીકૃષ્ણને પણ ઘણો સંતાપ થવા લાગ્યો
અને સુંદર વાણીથી તે અર્જુનને ધીરજ આપવા
લાગ્યા.^{૧૬} એ સમયે પણ તાણીતાણીને મારનારા
તે બન્ને મહારથીઓએ બાણોનો વરસાદ વર-
સાવી મૂક્યો. ત્યાં તેમણે વાસુદેવને તથા અર્જુન
ને રથ, જીંટોડો, પેડાં, ઘોડા, ધ્વજ અને પતાકા
સહિત અદશ્ય કરી દીધા, તે ઘણું આશ્ચર્યકારી
હતું.^{૧૭,૧૮} પછી હે ભારત ! અર્જુનને ધીમે ધીમે
શાંતિ વળી. એ વખતે તેને એમ જ લાગતું હતું

કે, જાણે પોતે યમરાજના નગરમાં જઈને અહીં પાછા આવ્યા હોતો. ^{૧૯} હવે તેણે જોયું, તો પોતાનો રથ દેશવ સહિત બાણોના જથ્થાથી ઢંકારી ગયો હતો તથા બળતા અગ્નિ સરખા પોતાના બન્ને શત્રુઓ પણ પોતાની સાથા જાણા હતા. ^{૨૦} તુરત જ મહારથી અર્જુને ઈંદ્રનું અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. એટલે તેમાંથી નમેલાં પર્વાળોં હજારો બાણો પ્રકટ થયાં. તે બાણો તે બન્ને ધનુર્ધરોને પ્રહાર કરવા લાગ્યાં તથા તેમણે છોડેલાં બાણોનો પણ નાશ કરવા લાગ્યાં. આમ અર્જુનનાં બાણોથી કપાઈ ગયેલાં તેમનાં બાણો છેક આકાશમાં જીછળવા લાગ્યાં. ^{૨૧, ૨૨} આમ અર્જુને પોતાનાં બાણોના વેગથી શત્રુઓનાં બાણોનો ઝટ નાશ કરી નાખ્યો અને ત્યાં જિભેલા બીજા મહારથીઓ સામે પણ યુદ્ધ કરતો કરતો પોતે આગળ વધવા લાગ્યો. ^{૨૩} જોતજોતામાં તો અર્જુનનાં બાણોના સમુદાયોએ તે બન્ને નરવીરોને બાહુ અને મસ્તક વિનાના કરી નાખ્યા અને વાયુએ ભાંગી નાખેલાં બે વૃક્ષોની પેઠે તે બન્ને ધરણી પર ઢળી પડ્યા. ^{૨૪} સમુદ્રનું સુકાર્થ જવું જમ લોકોને આશ્ચર્યજનક થઈ પડે છે, તેમ શ્રતાયુ અને અચ્યુતાયુનું મરણ લોકોને આશ્ચર્યજનક થઈ પડ્યું. ^{૨૫} પછી અર્જુને તે બન્નેની પાછળ ચાલનારા બીજા પચાસ યોદ્ધાઓને પણ મારી નાખ્યા અને કૌરવોની સેનામાં સારા સારા યોદ્ધાઓને મારતો મારતો તે આગળ ચાલ્યો. ^{૨૬} હે ભારત ! પોતાના પિતા શ્રુતાયુને તથા અચ્યુતાયુને મરણ પામેલા સાંભળીને તેમના બન્ને પુત્રો નિયતાયુ તથા દીર્ઘાયુ અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને અર્જુન સાથા ચઢી આવ્યા અને પોતાના પિતાના મરણથી ખિન્ન થઈ અનેક જાતનાં બાણો છોડવા લાગ્યા. ત્યારે પરમ ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુને ૯૬ ગાંડવાળાં બાણો મૂડી મૂડીને એક ચુદ્ધત્કાળમાં તો તે બન્નેને યમરાજને ધેર

વળાવી દીધા. ^{૨૭-૨૯} આ પ્રમાણે હાથી જમ પક્ષસરોવરને કહોળી નાખે, તેમ અર્જુન શત્રુઓના સૈન્યને કહોળી નાખતો હતો; છતાં મોટા મોટા ક્ષત્રિયો પણ તેને વારી શક્યા નહોતા. હે રાજન ! તેવામાં ક્રોધવશ થયેલા અંગદેશના હજારો યોદ્ધાઓ મોટું હાથીસૈન્ય સહીને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. તે બધા યોદ્ધાઓ સારી રીતે ટૂળવાયેલા હતા અને હાથીઓ પર સવાર થયા હતા. ^{૩૦, ૩૧} વળી ત્યારે કુર્યેધનની આજ્ઞા પ્રમાણે પૂર્વદેશના તથા દક્ષિણદેશના કલિંગ વગેરે બીજા રાજાઓ પણ મોટા પર્વત સરખા હાથીઓ સહી સહીને અર્જુન પર ચઢી આવ્યા. ^{૩૨} તેમને પોતાની સામે ધસી આવતા જોઈને, અર્જુને ગાંડીવ-ધનુષ્યમાંથી અનેક બાણો છોડવા માંડ્યાં અને અતિ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેણે તેમનાં મસ્તકોને તથા બાહુઓને કાપવા માંડ્યાં. ^{૩૩} તે ક્ષણે તેમનાં મસ્તકોથી તથા બાહુબંધવાળા બાહુઓથી છવાઈ ગયેલી એ રણભૂમિ જાણે તે સુવર્ણના પથ્થરવાળી ઢોય તથા પુષ્કળ રત્નોથી વીંટાયેલી ઢોય તેમ શોભતી હતી. ^{૩૪} ત્યાં બાણોથી કપાતા બાહુઓ અને કચાકચ કપાઈ પડતાં મસ્તકો, વૃક્ષો પરથી પડતાં પક્ષીઓની પેઠે રણભૂમિ પર પડતાં દેખાતાં હતાં. ^{૩૫} ત્યારે હજારો હાથીઓ બાણોથી વીંધાઈ ગયા હતા અને તેમનાં શરીરમાંથી લોહી ઝરતું હતું, તેથી વર્ષાકાળમાં જાણે ગેરવાળા જળમાં ઝરણોને ઝરતા મોટા પર્વતો ઢોય, તેમ તેઓ દેખાતા હતા. ^{૩૬} અર્જુનનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી મરણ પામેલા ઘણા મ્લેચ્છ યોદ્ધાઓ હારીઓની પીડ પર જ ચૂઈ રહ્યા હતા અને નેમનો દેખાવ ઘણો વિદૂત લાગતો હતો. ^{૩૭} હે રાજન ! તેમણે જુદા જુદા વેપ ધારણ કર્યા હતા, અનેક શસ્ત્રોથી તેઓ સજ્જ થયા હતા અને તેમનાં શરીરો લોહીથી

ખરડાઈ ગયાં હતાં. એ રીતે તરેહ તરેહનાં બાણોથી મરણ પામેલા તે ચોક્કાઓ રણમાં શોભતા હતા.^{૩૮} અર્જુનનાં બાણોથી માર્યા ગયેલા હજારો હાથીઓ લોહી ઝોકતા પડ્યા હતા, હજારોનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને હજારો હાથીઓ પોતાના સવારો સહિત તથા પાછળ ચાલનારાં પાયદળો સહિત ચીસો પાડતા હતા. ઢેલાએક પૃથ્વી પર પછડાતા હતા, ઢેલાએક દિશાઓમાં ધૂમતા હતા અને બીજા ઢેલાએક તો અત્યંત ત્રાસ પામીને પોતાના સૈનિકાને ખૂંદી નાખતા હતા.^{૩૯, ૪૦} અરે! તે હાથીઓ તો વચમાં યુદ્ધ કરતા બીજા હાથીઓને પણ કચડી પાડતા હતા. વળી તીક્ષ્ણ ઝેર સરખા, આસુરી માથાને ભણુનારા અને ધોર દટિવાળા યવનો, પારદો, બાહુસિકો તથા મદોન્મત્ત હાથી સમાન પરાક્રમવાળા દ્રાવિડો ત્યાં અર્જુન સામા યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. તેઓ બધા રંગે કાગડા જેવા હતા, દુરાચારી હતા, સ્ત્રીલુપ્ત હતા અને કલહપ્રિય હતા. ઉપરાંત વિશ્વામિત્રના યુદ્ધપ્રસંગે વસિષ્ઠઋષિની નંદિની નામની ગાય-માંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને કાળ સમાન પ્રહાર કરનારા મ્હેરઝો, દાર્વાતિસારો, દરદો અને હજારો પુડો અર્જુન સામા યુદ્ધ કરતા હતા. તે બધાઓનાં એટલાં બધાં લાખો ટોળાં હતાં કે તેમની ગણના કરવી અશક્ય હતી.^{૪૧-૪૪} અનેક ભતનાં યુદ્ધ કરવામાં કુશળ એવા તે સર્વ મ્હેરઝો અર્જુન પર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવીને તેને હાંધી દેતા હતા.^{૪૫} અર્જુને પણ તેમના પર એટલી બધી બાણવૃષ્ટિ કરી મૂછી હતી કે, તે આકાશ-માંથી જોડી આવતાં તીડોના સમૂહ સરખી થઈ રહી હતી.^{૪૬} આમ અર્જુને વાદળની છાયાની પેઠે રણમાં પોતાના અસ્રના તેજથી બાણોની છાયા કરી દીધી અને મસ્તકે મૂંડેલા, અર્ધો

બોડા, જટાધારી, અપવિત્ર તથા મુખ પર લાંબી લાંબી દાઢીઓવાળા સેંઠડો મ્હેરઝોના સંહાર કરી નાખ્યો. વળી તેણે પર્વતોમાં વસનારા ભીલોનાં સેંઠડો ટોળાંને વીધી નાખ્યાં અને ઢેલાએક પર્વતોની યુક્તિઓમાં વસનારા ભીલો તો ભયભીત થઈને રણમાંથી નાસ્તી ગયા.^{૪૭, ૪૮} એ સમયે બગલાંઓ, કંકપક્ષીઓ તથા વઠુ વગેરે પ્રાણીઓ તીક્ષ્ણ બાણોથી રણભૂમિ પર પડેલા હાથીઓ, ઘોડાઓ, ઘોડેસવારો તથા મ્હેરઝોનાં લોહીનું હાથેર પાન કરતાં હતાં. અર્જુને ભેતભેતામાં તો એ રણભૂમિ પર લોહીની ધોર અને ઉચ્ચ નદી ચલાવી મૂકી. એ નદી પાળા, ઘોડા, રથો તથા હાથીઓથી એટલી બધી ઢંઢાઈ ગઈ હતી કે, તેથી મનુષ્યો પુલની પેઠે તે પરથી ચાલ્યા જતા હતા. એ નદીમાં બાણોના જથ્થારૂપ વહાણ હતાં, કેશરૂપ સેનાળ તથા લીલુ ધાસ હતું, લોહીના આધરૂપ મોટા તરંગો હતા અને કપાયેલી આંગળીઓરૂપ નાનાં નાનાં માછલાંઓ હતાં. પ્રલયકાળ સમાન તે નદી ધોર દેખાતી હતી અને હાથીઓથી સાંકડી થઈ ગઈ હતી. રાજપુત્રોનાં તથા હાથી, ઘોડા, રથીઓ અને સવારોનાં શરીરો-માંથી નીકળતા લોહીથી રણભૂમિ એટલી બધી ભરપૂર થઈ ગઈ હતી કે, વર્ષોકાળમાં મેધની વૃદ્ધિ થતાં જેમ કાઈ નીચું જાયું સ્થળ નજરે પડતું નથી અને સર્વ જળમય થઈને સપાટ પ્રદેશ જ દેખાય છે, તેમ ત્યાં પણ કાઈ ઉચ્ચનીચ પ્રદેશ દેખાતો ન હતો. સર્વ પ્રદેશ ત્યાં લોહીથી છવાઈ ગયો હતો. ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ અર્જુને એ રણમાં સાત-હજાર ઘોડેસવાર એવા ઉત્તમ વીર ક્ષત્રિયોને મૃત્યુલોક તરફ વિદાય કર્યાં હતા. વળી શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ સન્ન કરેલા અનેક હજાર હાથીઓ અર્જુનનાં બાણોથી વીંધાઈ જઈને વજ્રથી છિન્ન-ભિન્ન થયેલા પર્વતોની પેઠે રણભૂમિ પર શયન

કરી રહ્યા હતા. જેમ ઈર્ષ મહોન્મત હાથી નળ નામના ધાસના વનને ખૂંદી નાખે, તેમ અર્જુન ધોડાઓ, રથો અને હાથીઓનો સંહાર વાળતો રણમાં ધૂમતો હતો. વાયુથી ફૂંકાયેલો અગ્નિ જેમ પુષ્કળ વૃક્ષો, લતા અને ઝાડીઓવાળાં તથા સુકાયેલાં લાકડાં, ઘાસ અને ખડવાળાં જંગલોને બાળી ભસ્મ કરે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણરૂપ વાયુથી ફૂંકાયેલો તથા બાણોરૂપ જ્વાળાવાળો અર્જુનરૂપ અગ્નિ ક્રોધાયમાન થઈને તમારી સેનારૂપ જંગલને બાળીને ભસ્મ કરતો હતો. રથોની બેઠકોને ખાલી કરતો અને મનુષ્યોથી પૃથ્વીને છાઈ દેતો તે અર્જુન એ યુદ્ધમાં હાથમાં ધનુષ્ય લઈ બણે નૃત્ય કરતો હોય તેવો દેખાતો હતો. વજ્રસરખાં બાણો છોડીને રણભૂમિને સુષ્પત્તે લોહીથી વ્યાપ્ત કરી દેતો એ અર્જુન ક્રોધવશ થઈ કૌરવોની સેનામાં દાખલ થયો; તેવામાં યુતાયુ નામના અંબષ્ટે તેને આગળ જતો અટકાવ્યો.^{૧૯-૧૦} હે રાજન! અંબષ્ટ એ રીતે પ્રયત્ન કરતો હતો, એ અરસામાં અર્જુને ઠંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેના ધોડાઓને તરફાળ પાડી નાખ્યા.^{૨૦} વળી તેણે બીજાં કેટલાંએક બાણોથી તેના ધનુષ્યના પણ દુકડા કરી નાખ્યા. આમ અર્જુને તેની આગળ પોતાનું પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું, એટલે ક્રોધથી ચક્રવક્ર નેત્રવાળા અંબષ્ટે હાથમાં ગદા લઈને મહારથી અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ સામે ધસારો કર્યો. હે ભારત! તેણે પ્રહાર કરવા માટે ગદાને હાથમાં ઊંચી કરી અને અર્જુનના રથને આગળ વધે તો અટકાવ્યો. વળી તેણે શ્રી કેશવને પણ ગદાનો પ્રહાર કર્યો. પોતાના મિત્ર શ્રીકેશવને એ પ્રમાણે ગદાથી પ્રહાર થયેલો જોઈને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર અર્જુન અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. પછી દે ભારત! તેણે સુવર્ણનાં પૂછાળાં સંખ્યાબંધ બાણો છોડ્યાં અને મેષ જેમ ઉડ્ય પાનેલા

સૂર્યને ઢાંછી દે, તેમ મહારથી અંબષ્ટને ગદા સહિત રણમાં ઢાંછી દીધો. પછી તેણે બીજાં કેટલાંએક બાણો મૂકીને તે મહાત્માની ગદાના પણ દુકડા કરી નાખ્યા, તે ઘણું અદ્ભુત લાગતું હતું. પોતાની ગદા આ પ્રમાણે દુકડા થઈ ગઈ, એ જોઈ અંબષ્ટે એક બીજી ગદા ઉઠાવી અને તેણે અર્જુનને તથા વાસુદેવને વારંવાર પ્રહાર કરવા માંડ્યા. હવે અર્જુને અત્રાની ધાર જેવા આકારનાં બે છુરપ્રબાણો મૂક્યાં અને તેના ઇંદ્રધનુ સમાન આકારવાળા તથા ઊંચી કરેલી ગદાવાળા બન્ને બાહુઓને ભયભય કાપી નાખ્યા, આરે! બીજા એક બાણથી તેણે તેનું મસ્તક પણ ઉડાડી દીધું. હે રાજન! ચંત્રમાર્થી છૂટી ગયેલાં બંધનવાળો ઇંદ્રધનુ જેમ કડકકડાટ કરતો પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે અંબષ્ટ પણ માર્યો જઈ પૃથ્વીને ગળવતો નીચે પડ્યો. તે સમયે રથીઓના સૈન્યથી ઘેરાયેલો તથા સેંકડો હાથીઓ અને ધોડાઓથી વીંટાયેલો અર્જુન મેઘોથી ઢંકાયેલા સૂર્યના જેવો દેખાતો હતો.^{૨૨-૭૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત ન્યયદ્રથવધપર્વમા
“અંબષ્ટનો વધ” નામનો અધ્યાય ૬૩ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪ મો

દુર્યોધનને કવચબંધન

॥ સજય ડરાવ ॥

તતઃ પ્રસિદ્ધ કૌત્સેયે મિષ્ણગજિષ્ણાંસપા ।

દ્રોણાનીકં વિનિમિષ્ય મોહાનીકં ચ દુસ્તામ્ ॥૧॥

સંજય ગોઠ્યો: પછી કુંતાપુત્ર અર્જુન સિંધુરાજનો વડ કરવાની ઇચ્છાથી દ્રોણાચાર્યના દુસ્તર સૈન્યને તથા કૃતવર્માની સેનાને તોડી નાખી સૈન્યમાં દાખલ થયો. વળી દે રાજન! અર્જુને કશિષ્ઠરાજના પુત્ર સુદસિનને તથા પરાક્રમી યુનાયુડને રણમાં ટાળી નાખ્યા; ઉપરાંત હિનમિત્ર થયેલાં સૈન્યો આરે બાણ નાસામાગ કરવા લાગ્યાં. તે વખતે તમારો પુત્ર દુર્યોધન પોતાના સૈન્યમાં

મંગાણુ પટેલું જોઈ ને, પોતે એકલો રથમાં બેસી ઉતાવળો ઉતાવળો દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને ત્યાં જઈ તે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'હે આચાર્ય ! તે પુરુષવ્યાઘ્ર અર્જુન આ મહાસેનાનો નાશ કરી અંદર આવી પહોંચ્યો છે.^{૧૪} મનુષ્યોના આ દારણું સંહારમાં અર્જુનનો નાશ કરવા માટે હવે પછી આપણે શું કરવું જોઈએ, તેનો તમે યુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરો. એવો ઠાઈ ઘાટ ઘડો કે તેથી પુરુષવ્યાઘ્ર જયદ્રથ આ યુદ્ધમાં માર્યો ન જાય. તમારું કલ્યાણ હો ! તમે જ અમારા મુખ્ય આધાર છો. સગળી ઉઠેલો અગ્નિ જેમ ધાસને બાળી નાખે છે, તેમ ઢાપડપી વાયુથી ફૂંકાયેલો આ અર્જુનરૂપ અગ્નિ મારી સેનારૂપ ધાસને બાળી રહ્યો છે.^{૧૫} હે શત્રુતાપન આચાર્ય ! કુતાપુત્ર અર્જુન સૈન્યને તોડી નાખીને અંદર દાખલ થયો છે, એટલે જયદ્રથના રક્ષક ચોદ્ધાઓ પરમ સંશયમાં આવી પડ્યા છે.^{૧૬} હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મણ ! દરેક રાજાની યુદ્ધિ ખરેખર આવા જ નિશ્ચયવાળી હતી કે, અર્જુન જીવતો રહી કદી પણ દ્રોણાચાર્યનું ઉદ્ધેધન કરી આગળ વધી શકશે નહિ.^{૧૭} પણ હે મહાતેજસ્વી આચાર્ય ! તમારા દેખતાં જ એ અર્જુન તમારું ઉદ્ધેધન કરી આગળ વધી ગયો છે. ખરેખર, હવે મને લાગે છે કે, અવ્યવસ્થિત થયેલું આ મારું સૈન્ય બચવાનું નથી. હે મહાભાગ ! હું પ્રથમથી જ જાણું છું કે, તમે પાંડવોનું હિત કરવામાં સદા તત્પર રહો છો; છતાં હે બ્રહ્મણ ! કાર્યની મહત્તાનો વિચાર કરતાં હું પાછો મોહવશ થઈ જઈ છું.^{૧૮, ૧૯} જો બ્રહ્મણ ! હું મારી શક્તિ પ્રમાણે તમારી ઉત્તમ આજીવિકા ચલાવી આપું છું તથા યથાશક્તિ હું તમને પ્રસન્ન પણ કરું છું, તોપણ તમે કંઈ ધ્યાનમાં જ લેતા નથી !^{૨૦} હે અતુલ પરાક્રમવાળા આચાર્ય ! અમે સદાના તમારા ભક્ત છીએ; છતાં તમે

અમને અનુસરતા નથી અને અમારું અપ્રિય કરવા તત્પર થયેલા પાંડવોને તમે પ્રસન્ન કરો છો. અહો ! અમારા આધાર આજીવિકા ચલાવનારા તમે અમારું જ અપ્રિય કરવા તત્પર થયા છો. ખરેખર, મંથ ચોપડેલા અશ્વોની પેઠે હું તમને સાચા સ્વરૂપે જાણી શકતો નથી. અરે ! પણ તમે મને પ્રથમથી જ અર્જુનને અટકાવી રાખવા બાબતનો વર ન આપ્યો હોત, તો મેં બિચારા સિંધુરાજને પોતાને ઘેર જતાં પણ ન અટકાવ્યો હોત. મેં ખૂખાંએ તમારા તરફથી જ સિંધુરાજના રક્ષણની આશા રાખી હતી અને તેથી જ સિંધુરાજને ધીરજ આપી હતી; પણ હવે મને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, મેં પોતે જ અજ્ઞાનથી તેને બિચારાને મૃત્યુને સુપરત કરી દીધો છે.^{૨૧-૨૨} અરે, મૃત્યુની દાઢમાં સપડાયેલો મનુષ્ય કદાચ મુક્ત થાય, પણ આ રણમાં અર્જુનને વશ થયેલો રાજા કદી જ મુક્ત ન થાય.^{૨૩} માટે હે લાલ ઘોડાવાળા આચાર્ય ! તમે એવો ઠાઈ જાપાય કરો કે, તેથી સિંધુરાજ અર્જુનના સપાટામાંથી જીગરી જાય. મારા દુષ્ખિચારોના બકવાદો પરથી તમે ક્રોધ કરશો નહિ. તમે ગમે તે પ્રકારે સિંધુરાજનું રક્ષણ કરો.^{૨૪}

દ્રોણ બોલ્યા : હે પૃથ્વીપતિ ! મને તારા પર ક્રોધ આવતો નથી; કારણ કે તું મને અશ્વત્થામા સરખો જ પ્રિય છે. હું તને સત્ય જ કહું છું, તે તું માન.^{૨૫} અર્જુનના સારથિ શ્રીકૃષ્ણ ઘણા ઉત્તમ છે. એના ઉત્તમ ઘોડાઓ પણ ઝડપથી ચાલનારા છે, તેથી થોડો પણ માર્ગ કરીને અર્જુન સત્વર આગળ ધસતો જાય છે.^{૨૬} અરે ! શું તું દેખતો નથી કે, અર્જુનનાં બાણોના સમુદાયો એકદમ ઝડપથી છૂટીને રથની પાછળ એક ઢાસ જટલા દૂર પ્રદેશમાં જઈ પડે છે?^{૨૭} હું તો હવે વૃદ્ધ થયો છું, અપયપ પ્રયાણ કરવા-

માં. લગભગ અશક્ત થયો છું અને મારો બીજો એવો વિચાર પણ છે કે, મારે સર્વ ધનુર્ધરોના દેખતાં યુધિષ્ઠિરાજને પકડવો. હે મહાહુજ દુર્યોધન ! સૂત્રિયોના મધ્યમાં મેં એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી છે. એટલે હે રાજા ! આ સમયે હું બૂઝતો મોખરો છોડીને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરીશ નહિ; કારણ કે આ પાંડવોતું સૈન્ય સેનાના મોખરા સુધી આવી પહોંચ્યું છે અને યુધિષ્ઠિરાજ પણ આ વખતે અર્જુનથી છૂટો થઈ બરાબર મોખરામાં ઊભો છે.^{૨૨-૨૪} આથી તું જ સહાયક રાખીને આ વખતે તારા શત્રુ અર્જુન જોડે યુદ્ધ કર. તારા તે શત્રુ, સમાન કુળનો અને સમાન પરાક્રમવાળો છે; તું પણ આ જગતનો રાજા છે, માટે ડરીશ મા. અરે ! તું રાજા છે, શરો છે, યુદ્ધકુશળ છે, સેનાઓનો નાયક છે, શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારો છે અને વીર છે; માટે તું પોતે જ જે સ્થળે પૃથાપુત્ર અર્જુન છે, તે સ્થળે જ.^{૧૨૫, ૨૬}

દુર્યોધન બોલ્યો : હે આચાર્ય ! જે અર્જુન તમારું ઉત્સાહન કરીને પણ આગળ વધી આવ્યો છે અને વળી જે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે અર્જુન સામે હું કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ?^{૨૭} વજ્રધારી દીંદ્રને પણ કદાચ રણમાં જીતી શકાય, પણ શત્રુઓનાં નગરોને જીતનાર એ અર્જુનને તો યુદ્ધમાં જીતી શકાય નહિ જ.^{૨૮} જણે ભોજ-કૃતવર્માને તથા દેવ સરખા તમને પણ ચોતાનાં અસ્ત્રોના પ્રતાપથી જીતી લીધા છે અને જણે શ્રુતાયુને, સુદસિણને, રાજા શ્રુતાયુધને, અંબજને, અચ્યુતાયુને તથા હનરો પદેચેને રણમાં મારી નાખ્યા છે, તે શસ્ત્રકુશળ દુરાધર્મી અર્જુન સામે હું કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ? અરે ! એ અર્જુન આ સમયે યુદ્ધમાં અગ્નિની જેમ બળી રહ્યો છે.^{૨૯-૩૧} શું તમે અર્જુનનું તથા મારું યુદ્ધ યોગ્ય માનો

છો ? બોલો, બોલો, હું ઘસતી પેટે તમને વશ રહેનારો છું. મારા યશની તમે રક્ષા કરો.^{૩૨}

દ્રોણ બોલ્યા : હે કુરુરાજ ! તું સત્ય કહે છે. ખરેખર, અર્જુન અગ્નિત છે; પણ આજે હું એવો એક ઉપાય ધરીશ કે તેથી તું એ અર્જુનને યુદ્ધમાં સહી શકીશ.^{૩૩} અરે ! આજે વાસુદેવના દેખતાં તારી સામે યુદ્ધ કરવામાં તદ્દલીન થયેલા અર્જુનને આ લોકના સર્વ ધનુર્ધરો ભલે આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યા કરે !^{૩૪} હે રાજન ! તને આ સુવર્ણ સમાન પ્રકાશનું કવચ પહેરાવું છું, તેથી રણમાં બાણો કે અસ્ત્રો તારા પર પ્રહાર કરી શકશે નહિ. અરે ! દેવો, અસુરો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે ત્રણેય લોકો પણ કદાચ તારી સામા યુદ્ધ કરશે, તોપણ તું આજે નિર્ભય છે.^{૩૫, ૩૬} આ તારા કવચ પર શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન કે બીજો કોઈ શસ્ત્રધારી બાણોનો પ્રહાર કરવા શક્તિમાન થશે નહિ.^{૩૭} માટે તું આ કવચ પહેરીને સત્વર આજે રણમાં કોધાયમાન થયેલા અર્જુન સામે જા. એ તને આજે સહી શકશે નહિ.^{૩૮}

સંજય બોલ્યો : એમ કહીને દ્રોણાચાર્યે ઉદકરપર્શ કર્યો અને વિધિ પ્રમાણે મુખથી મંત્રોનો બપ કરતાં કરતાં પ્રકાશમાન તથા અતિ આશ્ચર્ય એવું તે કવચ દુર્યોધનને પહેરાવ્યું.^{૩૯} આમ તે મહાન રણમાં તમારા પુત્રનો વિજય થાય એટલા માટે તથા સર્વ લોકોને વિદ્યા વડે વિસ્મય પમાડવા માટે, શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા આચાર્ય દ્રોણે તમારા પુત્રને કવચવધન કર્યું હતું.^{૪૦}

દ્રોણ બોલ્યા : હે ભારત ! પરબ્રહ્મ તારું કલ્યાણ કરે. બ્રહ્મા, બ્રહ્મણી તથા શ્રેષ્ઠ સર્પો પણ તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૧} યથાતિ, નદુષ, ધુધુ-માર, ભગીરથ આદિ સર્વ રાત્રિષીઆ ઉમેશાં તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૨} આ મહારણમાં એક પગ-વાળાં, બે પગવાળાં, એથી વધારે પગવાળાં તથા

પગ વિનાનાં પ્રાણીઓથી નિસ તારું કદ્યાણુ યાઓ.^{૪૩} હે નિખાપ ! સ્વાહા, સ્વધા, ઇંદ્રાણી, લક્ષ્મી અને અરુંધતી તારું કદ્યાણુ કરો.^{૪૪} હે રાજ ! અસિત, દેવલ, વિદ્યામિત્ર, અંગિરા વસિષ્ઠ અને કરચપ તારું કદ્યાણુ કરો. ધાતા, વિદ્યાતા, લોકપાલ, દિશાઓ, દિક્પાલો અને છ મુખવાળા કાતિં કરવામી તને કદ્યાણુ આપો.^{૪૫, ૪૬} ભગવાન સૂર્ય તારું કદ્યાણુ કરો અને ઐરાવત, વામન, અંજન અને સાર્વભૌમ નામના ચાર દિશાઓના હાથીઓ, પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વ ગ્રહો તારું કદ્યાણુ કરો.^{૪૭} હે રાજન ! પૃથ્વીની નીચે રહીને જે હમેશાં પૃથ્વીને ધારણુ કરે છે, તે સર્પશ્રેષ્ઠ શેપનાગ તને કદ્યાણુ આપો.^{૪૮} હે ગાંધારીપુત્ર ! પૂર્વે વૃત્તાસુર નામના દેવે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને મોટા મોટા દેવોનાં શરીરોને હજારો સ્થળે ધાયલ કર્યાં હતાં.^{૪૯} તે સમયે તે મહાન દેવથી બચ પામેલા તથા નષ્ટ થયેલા તેજ અને બળવાળા ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ ઘ્રહાને શરણુ ગયા.^{૫૦}

દેવો બોલ્યા : હે દેવશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! અમે બધા દેવો વૃત્તાસુરથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા છીએ; માટે હે સુરશ્રેષ્ઠ ! તમે અમારા આધારરૂપ યાઓ. તમે એ મહાન બચથી અમારું રક્ષણુ કરો.^{૫૧} દેવોએ જ્યારે એ પ્રભાણુ કહ્યું, ત્યારે વિષ્ણુભગવાન ઘ્રહદેવની પાસે બેઠા હતા. એ વિષ્ણુની સમક્ષ ઘ્રહદેવે ખિન્ન થયેલા દેવોને આહુતું સત્ય વાક્ય કહ્યું : ‘મારે ઇંદ્ર સહિત દેવોનું તથા ઘ્રાહણીનું સદૈવ રક્ષણુ કરવું જોઈએ; પણ એ વૃત્તાસુર વિશ્વકર્માના અતિદુર્ધર તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.^{૫૨, ૫૩} હે દેવો ! પૂર્વે વિશ્વકર્માએ દશ લાખ વર્ષ સુધી ઉગ્ર તપ તપ્યું હતું અને પછી શ્રીમદ્દેવ પાસેથી વર મેળવીને વૃત્તાસુરને ઉત્પન્ન કર્યો હતો.^{૫૪} તમારા એ બળવાન શત્રુ તે મદ્દેશ્વરની કૃપાથી જ હણવાને યોગ્ય થશે; પણ

શંકર ભગવાનને સ્થાને ગયા વિના તેને હણી શકાશે નહિ. શંકર ભગવાનનાં દર્શન કરીને તમે તે વૃત્તાસુરને શુભી શકશો; માટે તમે શીઘ્ર મંદરાચળ પર્વત પર જાઓ. ત્યાં તપનું ઉત્પત્તિસ્થાન, દક્ષપ્રજપતિના યજ્ઞોનો નાશ કરનાર, સર્વ જૂતોના નિર્ણાત અને ભગદેવનાં નેત્રોનો નાશ કરનારા પિનાકધારી શ્રી-શંકર રહે છે.’ એટલે તે બધા દેવો ઘ્રહદેવને સાથે લઈને મંદરાચળ પર ગયા.^{૫૫-૫૭} ત્યાં જઈ તેમણે તેજના સમુદાય અને કરોડો સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા શ્રી-મદ્દેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં સર્વે દેવોને પોતાના દર્શનાથે આવેલા જોઈને મદ્દેશ્વર બોલ્યા : ‘હે દેવો ! તમે ભલે આવ્યા. બોલો તમારું હું શું પ્રિય કરું ?’^{૫૮} સર્વ પ્રાણીને મારું દર્શન હમેશાં સફળ જ થાય છે, તમારા અભિલાષો પણ પૂર્ણ થાઓ.’ શ્રીશંકરે જ્યારે એ પ્રભાણુ કહ્યું, ત્યારે દેવોએ તેમને કહ્યું ‘હે મદ્દેશ્વર ! વૃત્તાસુરે અમારા તેજનું હણણુ કર્યું છે, માટે તમે અમારું શરણુ યાઓ. હે દેવ ! અમારા શરીર તરફ તો જરા દષ્ટિ કરો ! જુઓ તો ખરા, વૃત્તાસુરના પ્રહારથી તે કેનાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે ! માટે અમે તમારે શરણુ આન્યા છીએ. તમે અમારી ગતિ યાઓ.’^{૫૯, ૬૦}

શ્રીમદ્દેવ બોલ્યા : હે દેવો ! તમારા કહેવા પ્રમાણે મેં પ્રથમથી જ જાણી લીધું છે. તે વૃત્તાસુર અતિ મહા બળવાન એક કૃત્યા (મરદી)રૂપ જ છે. તે વિશ્વકર્માના તેજથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને એટલી બધી ઘોર છે કે, અકુશળ સામાન્ય પુરુષો તો તેનું અતિ દુઃખે વારણુ કરી શકે તેમ છે.^{૬૧} હવે મારે અવશ્ય સર્વ દેવોને સહાય કરવી પડશે. હે ઇંદ્ર ! તું મારા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ તેજસ્વી કવચને ગ્રહણુ કર અને મનમાં જ ઉચ્ચારણુ કરવા યોગ્ય આ મંત્રથી તું અને તારા શરીર પર પહેર. હે દેવોના રાજ ! દેવોનો ધાત

માં લગભગ અશક્ત થયો છું અને મારો બીજો એવો વિચાર પણ છે કે, મારે સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં યુધિષ્ઠિરાજને પકડવો. હે મહાશુભ કુર્યો-ધન ! ક્ષત્રિયોના મધ્યમાં મેં એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી છે. એટલે હે રાજા ! આ સમયે હું વ્યૂહનો મોખરો છોડીને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરીશ નહિ; કારણ કે આ પાંડવોતું સૈન્ય સેનાના મોખરા સુધી આવી પહોંચ્યું છે અને યુધિષ્ઠિરાજ પણ આ વખતે અર્જુનથી છૂટા થઈ બરાબર મોખરામાં બેસ્યો છે.^{૨૨-૨૪} આથી તું જ સહાયકો રાખીને આ વખતે તારા શત્રુ અર્જુન બેઠે યુદ્ધ કર. તારો તે શત્રુ, સમાન કુળનો અને સમાન પરાક્રમવાળો છે; તું પણ આ જગતનો રાજા છે, માટે કરીશ મા. અરે ! તું રાજા છે, શરો છે, યુદ્ધકુશળ છે, સેનાઓનો નાયક છે, શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારો છે અને વીર છે; માટે તું પોતે જ જે સ્થળે પૃથાપુત્ર અર્જુન છે, તે સ્થળે જા.^{૨૫, ૨૬}

કુર્યોધન યોદ્ધો : હે આચાર્ય ! જ અર્જુન તમારું ઉદ્દેશન કરીને પણ આગળ વધી આવ્યો છે અને વળી જ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે અર્જુન સામે હું ઢેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ?^{૨૭} વજ્રધારી ઇંદ્રને પણ કદાચ રણમાં જીતી શકાય, પણ શત્રુઓનાં નગરોને જીતનાર એ અર્જુનને તો યુદ્ધમાં જીતી શકાય નહિ જ.^{૨૮} જણે ભોજ-કૃતવર્મોને તથા દેવ સરખા તમને પણ પોતાનાં અસેના પ્રતાપથી જીતી લીધા છે અને જણે શ્રુતાયુને, સુદક્ષિણને, રાજા શ્રુતાયુધને, અંબકને, અચ્યુતાયુને તથા હજારો રથેશોને રણમાં મારી નાખ્યા છે, તે શસ્ત્રકુશળ કુરાધર્મ અર્જુન સામે હું ઢેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ? અરે ! એ અર્જુન આ સમયે યુદ્ધમાં અગિની જેમ બળી રહ્યો છે.^{૨૯-૩૧} શું તમે અર્જુનનું તથા મારું યુદ્ધ યોગ્ય માનો

છો ? બોલો, બોલો, હું દાસની પેઠે તમને વશ રહેનારો છું. મારા યશની તમે રક્ષા કરો.^{૩૨}

દ્રોણ બોલ્યા : હે કુરાજ ! તું સત્ય કહે છે. ખરેખર, અર્જુન અજિત છે; પણ આજે હું એવો એક ઉપાય ધરીશ કે તેથી તું એ અર્જુનને યુદ્ધમાં સહી શકીશ.^{૩૩} અરે ! આજે વાસુદેવના દેખતાં તારી સામે યુદ્ધ કરવામાં તદ્દલીન થયેલા અર્જુનને આ લોકના સર્વ ધનુર્ધરો ભલે આશ્ચર્ય પામીને બેસી રહે!^{૩૪} હે રાજા ! તને આ સુવર્ણ સમાન પ્રકાશનું કવચ પહેરાવું છું, તેથી રણમાં બાણો કે અસ્ત્રો તારા પર પ્રહાર કરી શકશે નહિ. અરે ! દેવો, અસુરો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે ત્રણેય લોકો પણ કદાચ તારી સામા યુદ્ધ કરશે, તોપણ તું આજે નિર્ભય છે.^{૩૫, ૩૬} આ તારા કવચ પર શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન કે બીજો કોઈ શસ્ત્રધારી બાણોનો પ્રહાર કરવા શક્તિમાન થશે નહિ.^{૩૭} માટે તું આ કવચ પહેરીને સત્વર આજે રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુન સામે જા, એ તને આજે સહી શકશે નહિ.^{૩૮}

સંજય બોલ્યા : એમ કહીને દ્રોણાચાર્યે ઉદકરપર્શ કર્યો અને વિધિ પ્રમાણે સુખથી મંત્રનો બપ કરતાં કરતાં પ્રકાશમાન તથા અતિ અદ્ભુત એવું તે કવચ કુર્યોધનને પહેરાવ્યું.^{૩૯} આમ તે મહાન રણમાં તમારા પુત્રનો વિજય થાય એટલા માટે તથા સર્વ લોકોને વિદ્યા વડે વિરમય પમાડવા માટે, શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા આચાર્ય દ્રોણે તમારા પુત્રને કવચબંધન કયું હતું.^{૪૦}

દ્રોણ બોલ્યા : હે ભારત ! પરબ્રહ્મ તારું કલ્યાણ કરે. બ્રહ્મા, બ્રાહ્મણ તથા શ્રેષ્ઠ સર્પો પણ તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૧} યયાતિ, નકુલ, ધૃત્યુનાર, ભગીરથ આદિ સર્વ રાજર્ષિઓ હમેશાં તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૨} આ મહારણમાં એક પગવાળાં, એ પગનાળાં, એથી વધારે પગવાળાં તથા

પગ વિનાનાં પ્રાણીઓથી નિત્ય તારું કદ્યાણુ થાઓ.^{૪૩} દે નિષ્પાપ ! સ્વાહા, સ્વધા, ઇંદ્રાણી, હરમી અને અરુંધતી તારું કદ્યાણુ કરો.^{૪૪} દે રાજા ! અસિત, દેવલ, વિશ્વામિત્ર, અંગિરા વસિષ્ઠ અને કરથપ તારું કદ્યાણુ કરો. ધાતા, વિધાતા, લોકપાલ, દિશાઓ, દિદ્ધાલો અને છ મુખવાળા કાતિકરનામી તને કદ્યાણુ આપો.^{૪૫, ૪૬} ભગવાન સૂર્ય તારું કદ્યાણુ કરો અને ઐરાવત, વામન, અંજન અને સાર્વભૌમ નામના ચાર દિશાઓના હાથીઓ, પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વ અહો તારું કદ્યાણુ કરો.^{૪૭} દે રાજા ! પૃથ્વીની નીચે રહીને જે હમેશાં પૃથ્વીને ધારણુ કરે છે, તે સર્પશ્રેષ્ઠ રોપનાગ તને કદ્યાણુ આપો.^{૪૮} દે ગાંવારીપુત્ર ! પૂર્વે વૃત્તાસુર નામના દૈત્યે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને મોટા મોટા દેવોનાં શરીરોને હાલેા સ્પર્શે ધાયલ કયાં હતાં.^{૪૯} તે સમયે તે મહાન દૈત્યથી ભય પામેલા તથા નદ્ર થયેલા તેજ અને બળવાળા ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ બ્રહ્માને શરણે ગયા.^{૫૦}

દેવો બોલ્યા : હે દેવશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! અમે બંધા દેવો વૃત્તાસુરથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા છીએ, માટે હે સુરશ્રેષ્ઠ ! તમે અમારા આધારરૂપ થાઓ. તમે એ મહાન ભયથી અમારું રક્ષણ કરો.^{૫૧} દેવોએ જ્યારે એ પ્રભાણુ કહ્યું, ત્યારે વિષ્ણુભગવાન બ્રહ્મદેવની પાસે બેઠા હતા. એ વિષ્ણુની સમક્ષ બ્રહ્મદેવે ખિન્ન થયેલા દેવોને આહુતું સત્ય વાક્ય કહ્યું : ‘મારે ઇંદ્ર સહિત દેવોનું તથા બ્રાહ્મણોનું સદૈવ રક્ષણ કરવું જોઈએ, પણ એ વૃત્તાસુર વિષ્ણુકર્માના અતિદુર્ધર તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.^{૫૨, ૫૩} હે દેવો ! પૂર્વે વિષ્ણુકર્માએ દશ લાખ વર્ષ સુધી ઉત્તર તપ તપ્યું હતું અને પછી શ્રીમદેશ્વર પાસેથી વર મેળવીને વૃત્તાસુરને ઉત્પન્ન કર્યો હતો.^{૫૪} તમારો એ બળવાન શત્રુ તે મદેશ્વરની કૃપાથી જ હણવાને યોગ્ય થશે, પણ

શંકર ભગવાનને સ્થાને ગયા વિના તેને હણી શકાશે નહિ. શંકર ભગવાનનાં દર્શન કરીને તમે તે વૃત્તાસુરને જીતી શકશો; માટે તમે શીઘ્ર મંદરાચળ પર્વત પર જાઓ. ત્યાં તપનું ઉત્પત્તિસ્થાન, દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞોનો નાશ કરનાર, સર્વ જ્ઞોતના નિયંતા અને ભગદેવનાં નેત્રોનો નાશ કરનારા પિનાકધારી શ્રી-શંકરરહે છે.^{૫૫} એટલે તે બંધા દેવો બ્રહ્મદેવને સાથે લઈને મંદરાચળ પર ગયા.^{૫૬-૫૭} ત્યાં જઈ તેમણે તેજના સમુદાય અને કરોડો સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા શ્રી-મદેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં સર્વે દેવોને પોતાના દર્શનાથે આવેલા જોઈને મદેશ્વર બોલ્યા : ‘હે દેવો ! તમે ભયે આવ્યા. બોલો તમારું હું શું પ્રિય કરું ?^{૫૮} સર્વ પ્રાણીને મારું દર્શન હમેશાં સફળ જ થાય છે, તમારા અભિલાષો પણ પૂર્ણ થાઓ.’ શ્રીશંકરે જ્યારે એ પ્રભાણુ કહ્યું, ત્યારે દેવોએ તેમને કહ્યું કે, ‘હે મદેશ્વર ! વૃત્તાસુરે અમારા તેજનું હરણુ કર્યું છે, માટે તમે અમારું શરણુ થાઓ. હે દેવ ! અમારા શરીર તરફ તો જરા દષ્ટિ કરો ! જુઓ તો ખરા, વૃત્તાસુરના પ્રહારોથી તે કેવાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે ! માટે અમે તમારે શરણુ આવ્યા છીએ. તમે અમારી ગતિ થાઓ.’^{૫૯, ૬૦}

શ્રીમહાદેવ બોલ્યા : હે દેવો ! તમારા કહેવા પ્રમાણે મેં પ્રથમથી જ જાણી લીધું છે. તે વૃત્તાસુર અતિ મહા બળવાન એક કૃત્યા (મરણી)રૂપ જ છે. તે વિષ્ણુકર્માના તેજથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને એટલી બધી ધીર છે કે, અકુશળ સામાન્ય પુરુષો તો તેનું અતિ દુર્ગમ વારણુ કરી શકે તેમ છે.^{૬૧} હવે મારે અવશ્ય સર્વ દેવોને સહાય કરવી પડશે. હે ઇંદ્ર ! તું મારા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ તેજસ્વી કવચને ગ્રહણુ કર અને મનમાં જ ઉચ્ચારણુ કરવા યોગ્ય આ મંત્રથી તું અને તારા શરીર પર પહેર. હે દેવોના રાજા ! દેવોનો ધાત

કરનાર તે મહાન દેવ્યનો નાશ કરવા માટે આ કવંચ ધણું સમય છે. ૧૨, ૧૩

એમ કહીને વર આપનાર શ્રીશંકરે તે કવચ અને તે મંત્ર ઇંદ્રને આપ્યાં. પછી તે કવચથી રક્ષિત થયેલો ઇંદ્ર વૃત્તની સેના તરફ ગયો. ૧૪ તે સમયના મહાન રણમાં ઇંદ્ર ઉપર અનેક જાતનાં જુદાં જુદાં શસ્ત્રો પડતાં હતાં, છતાં તેણે ધારણ કરેલા કવચના બંધારણનો એક પણ સાંધો ઢાઢી નાથી ભેદી શકાયો નહોતો. ૧૫ પછી દેવોના પતિ ઇંદ્રે એ રણમાં વૃત્તાસુરનો વધ કર્યો હતો. સમય જતાં ઇંદ્રે એ મંત્ર તથા કવચ અંગિરાને આપ્યાં હતાં. ૧૬ અંગિરાએ મંત્રોને જાણનારા પોતાના પુત્ર બૃહસ્પતિને તે મંત્ર તથા કવચ બંધન કર્યું હતું અને બૃહસ્પતિએ યુદ્ધિમાન અશ્વિવેશ્યને તે મંત્રકવચ આપ્યાં હતાં. ૧૭ પછી અશ્વિવેશ્યે તે મને આપ્યાં હતાં. હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! તે જ મંત્ર સંહિત કવચને આજે હું તારા શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે તને પહેરાવી આપું છું. ૧૮

મંજય બોલ્યો : દ્રોણાચાર્યે તમારા મહા-તેજસ્વી પુત્ર દુર્યોધનને એ પ્રમાણે કહીને પુનઃ ધીમેથી આ વચન કહ્યાં : ' હે ભારત ! જેમ પૂર્વ કાળના રણસંઘામ સમયે બ્રહ્મદેવે વિષ્ણુને કવચ બંધન કર્યું હતું તથા શ્રવણે તારકાસુર સાથેના સંઘામ સમયે જેમ ઇંદ્રને દિવ્ય કવચબંધન કર્યું હતું તેમ જ હું પણ આ સમયે તે બ્રહ્મદેવે સચ્ચેલા ઉપદેશ પ્રમાણે જ તને કવચબંધન કરું છું. ૧૯-૨૦ આમ કહીને મંત્રના ત્રિપિપ્લવક આચાર્યે દુર્યોધનને કવચબંધન કર્યું અને તે મહાન યુદ્ધમાં પોતાના રાજને મોકલ્યો. ૨૧ મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે એ પ્રમાણે સજ્જ કરેલો એ મહાબાહુ દુર્યોધન યુદ્ધમાં સજોડ પ્રદાર કરનારા એક હજાર ત્રિગર્ત રથીયોદ્ધાઓને, વીર્યશાળી તથા મહારતા એક હજાર દાશીઓને, એક લાખ થોડેસવારોને અને

બીજા કેટલાએક મહારથીઓને સાથે લઈને અનેક વાહિનોના ઘોષની સાથે, અર્જુનના રથ તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. માનો, પૂર્વનો બલિરાજ ઇંદ્રના રથ તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. આમ હે ભારત ! અગાધ સસુદ્રની પેઠે દુર્યોધનને અર્જુન સામે પ્રયાણ કરતો જોઈને તમારા સૈન્યમાં મોટા મોટા સિંહનાદો યથા રહ્યા. ૨૨-૨૩

ઈતિ ઐમહાભારતમાં દ્રોણપર્વત્તમ ત્તમ જયદ્રથવધપર્વમાં 'દુર્યોધનકવચબંધન' નામનો અધ્યાય ૬૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫ મો

તીવ્ર ઘમસાણ !

॥ સંજય વચ્ચ ॥

પ્રવિષ્ટયોર્મહારાજ પાર્થિવાર્ણેયયો રણે ।

દુર્યોધને પ્રયાતે ચ વૃષ્ટતઃ પુરુષર્પમે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! પેલી તરફથી ન્યારે અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ રણમાં પેલા અને તેમની પાછળ પુરુષશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન ન્યારે પ્રયાણ કરી ગયો, ત્યારે પાંડવો સોમક યોદ્ધાઓની સાથે મોટા મોટા શબ્દો કરીને દ્રોણાચાર્ય સામે વેગપૂર્વક ધસી ગયા અને ત્યાં તેમનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. ૧, ૨ કૌરવોના તથા પાંડવોના બૃહદના મોખરામાં જ તે તીવ્ર યુદ્ધ યથા રહ્યું હતું. તે તુચ્છ હતું, જોતારને રોમાંચ કરે તેવું હતું અને આશ્ચર્યકારક લાગતું હતું. ૩ હે પૃથ્વીનાથ ! તેનું યુદ્ધ અમે કહી એમું નથી કે સાંભળ્યું પણ નથી. બરાબર મધ્યાહ્નકાળે તે યુદ્ધ થયું હતું. ૪ ત્યાં વૃષ્ટદુગ્ધન આદિ પાંડવો પોતાનાં સૈન્યોને બૃહદમાં ગોઠવી દઈને પ્રદાર કરવા લાગી પડ્યા દતા અને તેઓ બધા દ્રોણાચાર્યના સૈન્યને બાણોની વૃષ્ટિ કરી ઠાંપી દેવા મંડ્યા દતા. ૫ ત્યારે અમે બધા પણ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્યને આગળ કરીને પૃથ્વુગ્ધન આદિ પાંડવો પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા દતા. ૬ તે સમયે

ખત્રે સૈન્યના રથોની હરોળથી સુશોભિત દેખાતા તે મોખરાઓ, હેમંત પછી શિશિર ઋતુમાં એક-દમ વાયુ સાથે ચઢી આવેલા બે મોટા મેઘો સરખા શોભતા હતા.^૭ વર્ષાઋતુમાં જળપ્રવાહ-થી ઉદ્ભવેલો ગંગા અને યમુના નદી સામ-સામે મળીને જમ મહાન વેગ કરે છે, તેમ તે બન્ને સેનાઓ સામસામે ભેટીને ત્યાં મહાન વેગ કરવા લાગી હતી.^૮ એ મહારૌદ્ર સંઘામ-રૂપી મહાન મેઘ અનેક જાતનાં શસ્ત્રોરૂપી પૂર્વ-ના વાયુવાળો હતા. તે હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથોથી આરેખાળુ વીંટાયેલો હતો અને ગદા-ઓરૂપ વીજળીઓવાળો હતો.^૯ ત્યાં દ્રોણાચાર્ય-રૂપ પવનના ત્રપાટાથી ઉદ્ભવેલો તથા બાણ-રૂપ હનરે ધારાઓવાળો કૌરવસૈન્યરૂપ તે મહા-મેઘ પાંડવોની સેનારૂપ ઊછળતા અગ્નિ પર વર-સવા લાગ્યો.^{૧૦} ઉનાળાની આખરમાં અંદર દાખલ થયેલો મહાન વાયુ જમ સમુદ્રને ખળ-ભળાવી દે છે, તેમ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય પાંડવોનાં સૈન્યોને ખળભળાવતા હતા.^{૧૧} જમ કોઈ એક પુલ્કને તોડી પાડવા ઇચ્છતા જળના પ્રમળ પ્રવાહો મોટા પુલ સામે ધસી બંધ, તેમ તેઓ બધા પણ સર્વ પ્રયત્ન કરીને દ્રોણા-ચાર્ય સામે જ ધસી ગયા હતા.^{૧૨} પણ કોઈ એક પર્વત જમ જળના ઓધને રોટ્ટી રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્ય ક્રોધાયમાન થયેલા પાંડવોને, પાંચાલો-ને તેમ જ ઠેકથોને રણમાં આગળ વધતા રોકી રાખ્યા હતા.^{૧૩} તે પછી આપણા પક્ષના બીજ મહાખળવાન અને રણશૂરા રામજી પણ ઓમર-થી ઘેરી લઈને પાંચાલોને અટકાવી રહ્યા હતા. તે પછી પુરુષન્યાય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવયોદ્ધાઓને સાથે રાખી શત્રુઓની સેનામાં ભંગાણુ પાડવા માટે વારંવાર દ્રોણાચાર્યને પ્રકાર કરવા લાગ્યો. જ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પર બાણોના

વરસાદ વરસાવતા હતા, તે જ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ દ્રોણાચાર્ય પર બાણોના વરસાદ વરસા-વતો હતો.^{૧૪-૧૬} તલવારરૂપ પૂર્વના વાયરા-વાળો, શક્તિ, શાલા તથા બે તરફ ધારવાળી તલ-વારોથી યુક્ત ધનુષ્યની દોરીરૂપ વીજળીઓવાળો અને ધનુષ્યના ટંકારૂપ ગર્જનાવાળો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-રૂપ મેઘ ત્યાં સર્વ દિશાઓમાં બાણોની ધારા-ઓરૂપ કરાને વરસાદ છાટી રહ્યો હતો અને સંખ્યાબંધ સારા સારા રથોઓના તથા ઘોડે-સવારોના સંહાર કરી સેનાને રણમાંથી હાંધી કાઢતો હતો.^{૧૭, ૧૮} દ્રોણાચાર્ય જ્યાં જ્યાં પાંડવો-ના રથસમૂહોને બાણોથી છાઈ દેતા હતા, ત્યાં ત્યાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણોના મારો ચલાવી દ્રોણા-ચાર્યને હાંધવતો હતો. આમ હે ભારત ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-નો ભેટા યતાં યુદ્ધમાં આ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરતા દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં ત્રણ પ્રકારે ભંગાણુ પડ્યું. કેટલાએક સૈનિકો કૃતવર્મા તરફ આલ્યા ગયા, કેટલાએક જલસંધ તરફ આલ્યા ગયા અને કેટલાએક યોદ્ધાઓ પાંડવોના હાથને માર ખાતા ખાતા દ્રોણની પોતાની પાસેજ આલ્યા આવ્યા. રથોશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય સૈન્યોને જમ જમ એકઠાં કરતા હતા, તેમ તેમ મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ સૈન્યોને ફટી જ નાખતો હતો.^{૧૯-૨૨} જમ શિકારી પ્રાણીઓ ગોવાળ વિનાનાં પશુઓને જંગલમાં મારી નાખે છે, તેમ પાંડવો અને સુંજયો કૌરવ સૈનિકોને માર મારતા હતા.^{૨૩} તે તુમુલ સંઘામમાં મનુષ્યો એમ જ માનવા લાગ્યા હતા કે, ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મોહિત કરેલા યોદ્ધાઓને કાળ જ ગળી બંધ છે.^{૨૪} જમ કોઈ કુદ રાત્રનું રાત્ર્ય કુધકાળ, રોગ અને લૂંટારાઓથી ઉપદ્રવ પામે છે, તેમ તમારી સેના પાંડવોથી મહાસંકટ પામી હતી.^{૨૫} એ સમયે

૧ રામજીની અનીતિના કારણથી જ રાત્ર્યમાં રોગ, લૂંટારાઓ અને કુધકાળોના ઉપદ્રવો વધી પડે છે-આ સમજ અતિ પ્રાચીનકાળની છે.

સૂર્યનાં કિરણોથી, મિશ્ર થયેલાં શસ્ત્રોથી, ક્વચો-
ના ઝગઝગાટથી અને સૈન્યમાં ઊડતી ધૂળથી
સર્વની દષ્ટિ બંધ થઈ ગઈ હતી.^{૨૯} આમ ન્યારે
પાંડવોનો માર ખાતાં પોતાનાં સૈન્યોમાં ત્રણ
પ્રકારે ભંગાણુ પડ્યું, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય ક્રોધ્યા
અને તેમણે બાણો મૂકી મૂકીને પાંચાલોનો સંહાર
કરવા માંડ્યો. સૈન્યોને ખૂંદીખૂંદી નાખતા તથા
બાણોથી ઘોર સંહાર કરતા એ દ્રોણાચાર્યનું એ
વેળાનું સ્વરૂપ પ્રલયકાળના બળબળતા અગ્નિ
સરખું થઈ રહ્યું હતું. હે પૃથ્વીનાય ! એ મહારથી,
ત્યારે યુદ્ધમાં માત્ર એકેક બાણથી જ રથ, હાથી,
ઘોડા અને પાળાઓને ચીરી નાખતા હતા.^{૨૭-૨૯}
હે ભારત ! હે પ્રહુ ! પાંડવોનાં સૈન્યોમાં ત્યારે
તેવો કાઈ પણ યોદ્ધો ન હતો, કે જ એ રણમાં
દ્રોણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણોને સહન કરે.^{૩૦}
હે ભારત ! જણે સૂર્યના તાપથી તપી ગયું હોય,
તેમ દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી તપી ગયેલું ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-
નું સૈન્ય ન્યાં ત્યાં નાસભાગ કરી ભભવા
લાગ્યું.^{૩૧} વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને હાંછી કાઢેલું તમારું
સૈન્ય પણ અગ્નિએ ચોતરફથી બાળીને સફવી
નાખેલા વન સરખું થઈ ગયું હતું.^{૩૨} આ પ્રમાણે તે
બન્ને સૈન્યો દ્રોણાચાર્યનાં તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં બાણોથી
અત્યંત પીડાયાં હતાં, છતાં પ્રાણોની પરવા કર્યા
વિના તેઓ ઊલટાં આગળ વધી વધીને શક્તિ
પ્રમાણે યુદ્ધ કરતાં હતાં.^{૩૩} હે ભરતપ્રેમી રાજા !
એ રણમાં યુદ્ધ કરતા તમારા તથા શત્રુપક્ષના
સૈનિકોમાં તેવો એક પણ યોદ્ધો ન હતો કે જણે
ભયથી રણનો ત્યાગ કર્યો હોય. એ સમયે વિવિં-
શતિ, ચિત્રસેન અને મહારથી વિકલ્પ એ ત્રણ
ભાઈઓએ કુંતાપુત્ર બીમસેનને આગળ વધતાં
અટકાવેલા હતા.^{૩૪, ૩૫} તમારા એ ત્રણેય પુત્રોની
પાછળ અવંતિકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ તથા
વીર્યવાન હેમધૃતિ એસતા હતા.^{૩૬} કુલપુત્ર અને

તેજસ્વી એવા મહારથી બાહુલિકરાજાએ પોતાની
સેનાને તથા અમાત્યોને સાથે રાખીને દ્રૌપદીના
પુત્રોને આગળ જતા અટકાવ્યા હતા.^{૩૭} ત્યાં
શિખિંદેશના ગોવાસન નામના રાજાએ લગભગ
એક હજાર યોદ્ધાઓને સાથે લઈને કાશીરાજ
અભિષેકના પરાક્રમી પુત્રને આગળ જતાં અટકાવેલા
હતા.^{૩૮} બળબળતા અગ્નિ સરખા કુંતાપુત્ર યુધિ-
ષ્ઠિરાજાને મદ્રાધિપતિ શલ્યરાજા ઘેરી લીધા હતા.^{૩૯}
ત્યાં શરવીર કુઃશાસન પોતાના સૈન્યને બરાબર
ગોડવી દઈને ક્રોધપૂર્વક મહારથી સાત્યકિ સામે યુદ્ધ
કરવા દોડી ગયો.^{૪૦} હું પણ મારા પોતાના
સૈન્ય સાથે સજ્જ થઈને તથા કવચ ધારણ
કરીને ચારસો ધનુર્ધરો સાથે ચૈકિતાનનો અટ-
કાવ કરતો હતો.^{૪૧} ધનુષ્ય, શક્તિ અને તક્ષ-
વારને ધારણ કરનારા સાતસો ગાંધાર યોદ્ધાઓ
સાથે શકુનિ માદ્રીના પુત્ર(નકુલ અથવા સહ-
દેવ)ને આગળ વધતા અટકાવી રહ્યો હતો.^{૪૨}
પોતાના મિત્રને માટે હિંચારો લઈ અકનારા મહા-
ધનુર્ધર અવંતિકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ પોતાના
પ્રાણોને પણ અળખામણા કરીને મત્સ્યરાજ વિરાટ
સાથે ચઢી ગયા હતા.^{૪૩} સેનાને રૂધી રાખનાર,
પરાક્રમી અને અનિત એવા દુષ્ટપુત્ર શિખંડીને
બરાબર સજ્જ થયેલો બાહુલિકરાજા વારી રહ્યો
હતો.^{૪૪} ક્રોધાયમાન સ્વરૂપવાળા પાંચાલપુત્ર
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને અવંતિરાજા દૂર એવા પ્રમદ્રક યોદ્ધાઓ
સાથે તથા સોવીર યોદ્ધાઓ સાથે અટકાવી રહ્યો
હતો.^{૪૫} ત્યાં ક્રોધાયમાન થઈ દૂર કંભો ઠરવામાં
ચાર રાક્ષસ ઘટાલકચને યુદ્ધ કરવા ધરી આવેનો
એઈને અલાયુધ સત્તર તેની સામે ધરી ગયો.^{૪૬}
મદાન સૈન્યને સાથે રાખીને મહારથી કુતિભોજ

• આ મેલક પૃથ્વી નજીક છે કે, કવચ તેજ
મહારજ ન દત્તો; પણ તે એક પેઢી દોષને તેણે
ભારતપુત્રમાં જામ જગ લીધો દત્તો.

દ્રોણાયમાન યથેલા રાક્ષસ અલંબુપતે અટકાવી રહ્યો હતો. ત્યારે હે ભારત ! સિંધુરાજ જયદ્રથ તો સર્વ સૈન્યની પાછળજ ઊભો હતો. કૃપાચાર્ય વગેરે મહાધનુર્ધર રથીઓ તેનું રક્ષણ કરતા હતા.^{૪૭, ૪૮} હે રાજન ! દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા તથા સૂતપુત્ર કણ્વ એ બંને મહાન યોદ્ધાઓ સિંધુ-રાજના રથનાં જમણાં-ડાખાં પેડાંનું રક્ષણ કરતા હતા.^{૪૯} ત્યારે ભૂરિશ્રવા આદિ મહારથીઓ જયદ્રથના પાછળના ભાગમાં રક્ષણ કરતા હતા. એ રીતે કૃપાચાર્ય, વૃષસેન, શક્ત અને અન્નિત શલ્ય આદિ મહાન ધનુર્ધરા તથા યુદ્ધ કરવામાં કુશળ અને નીતિમાન એવા સર્વ યોદ્ધાઓ જયદ્રથનું રક્ષણ કરીને યુદ્ધ કરતા હતા.^{૫૦, ૫૧}

ધર્મ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વાત્મજત જયદ્રથવધપર્વમાં
'સંકુલયુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૯૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૬ મો

દંદ્યુદ્ધ

॥ હંગ્રવ ઉવાચ ॥

રાજન્ સંગ્રામમાર્થ્ય યુગ્મ કીર્તયતો મમ ।
કુરુણાં પાંડવાનાં ચ યથા યુદ્ધમવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! કૌરવો તથા પાંડવોનું જ આશ્ચર્યભર્યું યુદ્ધ થયું હતું, તે હું તમને યથાવત્ કહું છું, તમે તે સાંભળો.^૧ એ રણમાં દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં ભંગાણ પાડવા ઇચ્છતા પાંડવો બૃહના મોખરામાં ઊભેલા દ્રોણાચાર્ય સામા આવીને યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા હતા.^૨ પોતાના બૃહનું રક્ષણ કરતા દ્રોણાચાર્ય પણ મહા યશની ઇચ્છા રાખીને પોતાના સૈનિક સાથે પાંડવો સામા યુદ્ધ કરતા હતા.^૩ એ સમયે અવતિસુમાર વિંદ અને અનુવિંદે તમારા પુત્રનું હિત ઇચ્છી ક્રોધપૂર્વક દશ બાણો ચૂક્યાં અને વિરાટરાજને પ્રહાર કર્યો.^૪ ત્યારે હે મહારાજ ! પોતાના અનુયાયીઓ સાથે રણમાં આવી ઊભેલા

એ બંને પરાક્રમી યોદ્ધાઓ સામે વિરાટરાજ પણ પરાક્રમ કરીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^૫ વનમાં જન્મ બે મદોન્મત મહાન હાથીઓ સામે એક સિંહનું યુદ્ધ થાય, તેમ ત્યાં તે બંને અવતિ-કુમારો સામે તે વિરાટરાજનું લોહીની છોગોવાણું દારણ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^૬ યજ્ઞસેનના મહાબળવાન પુત્રે યુદ્ધમાં વેગથી ધરતી આવતા બાહલિક રાજને મનસ્થાનોનાં હાડકાં તોડી નાખે તેવાં ધોર તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કર્યો^૭ ત્યારે બાહલિક પણ અત્યંત ક્રોધાતુર થઈ ગયો અને તેણે પણ પરસ્પર પર પડેલાં મજબૂત ગાંઠવાળાં તથા સુવર્ણનાં મૂળવાળાં નવ બાણોના તેને પ્રહાર કર્યો.^૮ તે બંને વચ્ચે ધોર યુદ્ધ ચાલ્યું હતું, ત્યારે તે રણ-ભૂમિ બાણો અને શક્તિથી ભરાઈ ગઈ હતી. તે યુદ્ધ ત્યારે બીરુઓને ત્રાસ આપનારું હતું અને શરાઓને હર્ષ વધારનારું હતું.^૯ આમ તે બંનેએ એ સમયે છોરેલાં બાણોને લીધે આકાશ ડ્રથા સર્વ દિશાઓ ઢંકાઈ ગઈ હતી અને ત્યાં કંઈ પણ ઝાળખાતું ન હતું. જન્મ એક હાથી બીજા હાથી સામે યુદ્ધ કરે, તેમ એ યુદ્ધમાં મોતાના સૈન્ય સાથે શિખિરાજ ગોવાસન કાશીરાજના મહારથી પુત્ર ઝેડે યુદ્ધ કરતો હતો. ત્યાં દ્રૌપદીના પાંચ મહારથી પુત્રો સાથે ક્રોધાતુર થઈને યુદ્ધ કરતો બાહલિકરાજ, પાંચ ઇંદ્રિયો સાથે યુદ્ધ કરતા મન જ્યેવે રણમાં શોભતો હતો.^{૧૦-૧૨} હે માનવ-શ્રેષ્ઠ ! જન્મ પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયો દેહ સાથે યુદ્ધ કરે છે, તેમ દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો ચારેબાજુથી બાણોના મારો ચલાવીને બાહલિકરાજ સાથે તીક્ષ્ણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા હતા,^{૧૩} તેવામાં તમારા પુત્ર કુઃશાસને યાદવવંશી સાત્યકિને દેહ ગાંઠવાળાં નવ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કર્યો.^{૧૪} મહાધનુર્ધર અને બળવાન એવા એ કુઃશાસનના બાણપ્રહારથી સત્યપરાક્રમવાળો સાત્યકિ ગાદ વીંધાઈ ગયો અને

સત્વર જરા મૂર્છા પામી ગયો; પરંતુ થોડા જ સમયમાં પુનઃ ટટાર થઈ જઈને સાત્યકિંચે તમારા મહારથી પુત્રને કંઠપક્ષીનાં પીછાંનાળાં દશ બાણો-થી તત્કાળ વીંધી નાખ્યો.^{૧૫, ૧૬} હે રાજન! તે બન્ને બણા એકબીજાનાં બાણોથી પીડાઈને ઘણા ધવાઈ ગયા હતા, તેથી તેઓ રણભૂમિ પર પુષ્પથી ભરેલા બે ખાખરા હોય તેમ શોભતા હતા.^{૧૭} એ વેળા ક્રોધવશ થયેલા રાક્ષસ અલંપુષ પણ કુતિ-ભોજનાં બાણોથી ધવાઈ ગયો હતો અને પુષ્પ-યુક્ત પેલાશવૃક્ષની જેમ અત્યંત શોભી રહ્યો હતો.^{૧૮} તે પછી એ રાક્ષસે રાજ કુતિભોજને અનેક લોખંડી બાણોથી વીંધી નાખ્યા અને તમારા સૈન્યના મોખરામાં તેણે લયંકર ગર્જના કરી મૂઠી હતી.^{૧૯} એ પ્રમાણે તે બન્ને શરાઓ પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા અને સર્વ સૈન્યો તેમને પૂર્વના ઇંદ્ર અને જંભાસુરની પેઠે ઝોઈ રહ્યાં હતાં.^{૨૦} ત્યાં હે ભારત! માદ્રીના બન્ને પુત્રો યુદ્ધમાં ઉતાવળથી ચડી આવેલા તથા પ્રથમથી જ વેર વધારનારા તે શત્રુનિને ક્રોધાયમાન થઈને બાણોથી અત્યંત ગભરાવના લાગ્યા હતા.^{૨૧} હે રાજન! તે સમયે મહાન જનસંહાર થઈ રહ્યો હતો. ખરી રીતે તો આ સંહાર તમે પોતે જ હૃદય જ કર્યો છે અને ઠણેં તેને જૃદ્ધિ પ્રમાણે છે.^{૨૨} હે રાજન! તમારા પુત્રોએ આજ દિવસ સુધી ક્રોધમૂલક અગ્નિને રાખી ખૂંચ્યા હતા અને તે આજ આ સંધળી પૃથ્વીને બાળી નાખવા ભમૂઠી ઊઠ્યો છે.^{૨૩} પાંડુના એ બન્ને પુત્રોએ શત્રુનિને બાણો વડે ગભરાવી નાખ્યો, એટલે તે યુદ્ધમાં શું પરાક્રમ કરવું તે પણ તે ક્યું બહી શક્યા નહિ.^{૨૪} એ રીતે તે રણથી વિરુદ્ધ થઈ ગયા તે ઝોઈને, બે મહામેધો જેમ પર્વત પર વૃદ્ધિ કરે, તેમ તે મહારથી માદ્રીનંદનો તેના ઉપર વારંવાર બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા.^{૨૫} આમ

જ્યારે પોતાના પર અનેક નમેલાં પર્વવાળાં બાણોનો સખત મારો થવા લાગ્યો, ત્યારે શત્રુનિ પોતાના વેગવાળા ઘોડાઓને ઘોડાવતો ઘોડાવતો દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ નાસી ગયો.^{૨૬} પેલી તરફથી ઘટોત્કચ વેગપૂર્વક ધસી આવેલા શરા રાક્ષસ અલાયુધ સામે મધ્યમ વેગ ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા ચડી ગયો.^{૨૭} હે મહારાજ! પૂર્વે રામ અને રાવણનું જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે બન્નેનું વિચિત્ર સ્વરૂપનાથું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. તે પછી રાજ યુધિષ્ઠિરે મદ્રરાજને પચાસ બાણોથી વીંધી નાખ્યા અને વળી તેને બીજાં સાત બાણો-નો પ્રહાર કર્યો. આમ હે રાજ! તે બન્ને વચ્ચે જ અતિ અદ્ભુત યુદ્ધ થવા લાગ્યું, તે બંને પૂર્વે શંખરાસુર અને દેવરાજ ઇંદ્રની વચ્ચે થયેલા યુદ્ધ જેવું અદ્ભુત હતું. ત્યાં વિવિંશતિ, ચિત્રસેન અને તમારો પુત્ર વિકલ્પ મોટી સૈનાને સાથે રાખીને લીમસેન સામે યુદ્ધ કરતા હતા.^{૨૮-૩૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જન અધ્યયનપર્વમાં
“કંઠપુષ્પ” નામનો અધ્યાય ૬૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭મો

દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન

॥ ત્રયય ઉવાચ ॥

વશા વસ્મિન્ પ્રજ્ઞે ત્વ સંગ્રામે લોમહર્ષણે ।

કૌરવેર્ષાંચિષ્ણામૃતાન્ પાંડવાઃ સમુપાદ્રવન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ રૂપાં ઊર્ષાં થઈ બપો તેવો સંગ્રામ મચી રહ્યો હતો, ત્યારે પાંડવોએ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલા કૌરવસૈનિકો સામે ધસારો કર્યો. એ યુદ્ધમાં લીમસેન મહાબાહુ ઝલ-સંધ સામે ચડી ગયો હતો અને યુધિષ્ઠિરાજ સૈન્યને સાથે લઈને કૃતવર્મા સામે ચડી ગયા હતા.^{૧, ૨} ત્યાં હે મહારાજ! અનેક બાણોની વૃદ્ધિને ઊડી રહેલા તથા સાસાત ઝૂલ સરખો શોભતો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયો હતો.^૩ તે

પછી તો પરસ્પર ક્રોધાયમાન થયેલા એ કૌરવ અને પાંડવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓનું એસભેર યુદ્ધ ચાલુ થયું.^૪ આમ મહાભયંકર સંહાર શરૂ થયો તથા સર્વ સૈન્યો મિશ્ર થઈને નિર્ભયતાથી સામ-સામાં યુદ્ધ કરવા લાગ્યાં.^૫ એ સમયે બળવાન દ્રોણાચાર્ય બળવાન પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે ભેટા કરીને બાણોના ઢગલેઢગલા ફેંકવા લાગ્યા હતા, તે ધણું આશ્ચર્ય સરખું થઈ રહ્યું હતું.^૬ ચારેબાજુ છિન્નભિન્ન થયેલાં કમળોના વનની પેઠે, દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને રણભૂમિને મનુષ્યોનાં અનેક મસ્તકોથી ભરચક કરી દીધી.^૭ ન્યાત્યાં સૈન્યોમાં યોદ્ધાઓનાં વસ્રો, અલંકારો, શસ્ત્રો, કવચો અને આયુધો વીખરાઈ પડ્યાં હતાં.^૮ સુવર્ણ સમાન ઝળહળતાં કવચોવાળા તથા લોહીથી રેબઝેબ થયેલા યોદ્ધાઓ ચારેબાજુથી ચઢી આવેલા વીજળીઓવાળા મેધો સમાન દેખાતા હતા.^૯ ત્યાં કેટલાએક મહારથીઓ પોતાનાં તાલ વૃક્ષ જ્યાં મોટાં ધનુષ્યોને ખેંચ્યા કરતા હતા અને હાથી, ઘોડા તથા પાળાઓને રણમાં ટપો-ટપ પાડી રહ્યા હતા.^{૧૦} એ કાપાકાપીમાં અનેક મહાત્મા શરૂનીશની તલવારો, ઢાલો, ધનુષ્યો, મસ્તકો અને કવચો ઠેકઠેકાણે રઝળતાં હતાં.^{૧૧} હે મહારાજ ! એ ભયંકર કસાકસીમાં સંખ્યા-બંધ માયા વિનાનાં ધડો ચારેબાજુ ઊભાં થયેલાં દેખાતાં હતાં.^{૧૨} ત્યાં હે રાજ ! ગીવડાં, કાગડાં, બગલાં, બાજ, કંકપક્ષીઓ તેમ જ શિયાળવાં વગેરે અનેક માંસભક્ષક પ્રાણીઓ દેખાતાં હતાં. હે રાજ ! તેઓ માંસમક્ષણ કરતાં હતાં, લોહી પીતાં હતાં, કેશો ખેંચતાં હતાં અને મોટે ભાગે તેઓ મરણ પામેલાં પ્રાણીઓની મનઝ (ચરબી) કાઢતાં હતાં.^{૧૩, ૧૪} વળી તેઓ ઠેરઠેર મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓના સમૂહોનાં મસ્તકોને, શરીરોને તથા શરીરોના બીજા અવયવોને સામાસામી

ખેંચતાં હતાં.^{૧૫} તે સમયે રણદીક્ષાથી દીક્ષિત થયેલા અનેક રણશાળી યોદ્ધાઓ રણમાં વિજય-ની ઇચ્છા રાખીને તીવ્ર યુદ્ધ કરતા હતા.^{૧૬} વળી કેટલાકએક સૈનિકો એ રણમાં અનેક પ્રકારનાં તલવારોનાં યુદ્ધ પણ કરતા હતા, ત્યારે કેટલાએક તો ક્રોધથી યુદ્ધના રંગમાં આવી ગયા હતા અને ઋષ્ટિઓથી, શક્તિઓથી, ભાલાઓથી, ત્રિશૂળોથી, તોમરોથી, પટ્ટિશોથી, ગદાઓથી, પરિધોથી તથા બીજાં અનેક જાતનાં આયુધોથી તેમ જ છવટે હાથના મુઠ્ઠાઓથી પણ તેઓ અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા હતા. ત્યાં રથીઓ રથી-ઓ ભેડે, ઘોડેસવારો ઘોડેસવારો ભેડે, હાથીઓ મોટા મોટા હાથીઓ ભેડે અને પાળાઓ પાળાઓ ભેડે યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા હતા. ત્યારે મદ-ઝરતા હાથીઓની પેઠે મહોન્મત્ત બનેલા કેટલા-એક યોદ્ધાઓ સામસામા પડકાર કરીને એક-બીજાને પ્રહાર કરતા હતા.^{૧૭-૨૦} આમ હે પૃથ્વી-નાથ ! નિર્ભયાંક યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના ઘોડાઓને દ્રોણાચાર્યના ઘોડાઓ સામે અથડાવી દીધા.^{૨૧} ત્યારે વાયુ સમાન વેગવાળા તથા એકબીજા સાથે મિશ્ર થયેલા તે લાલ રંગના (દ્રોણના) ઘોડાઓ તથા કપ્પૂતરી રંગના (ધૃષ્ટદ્યુમ્નના) ઘોડાઓ રણમાં રૂડી રીતે શોભતા હતા.^{૨૨} ત્યાં હે રાજન ! લાલ રંગના ઘોડાઓ સાથે મળેલા તે કપ્પૂતરી રંગના ઘોડાઓ વીજળીવાળા મેધોની જમ શોભતા હતા.^{૨૩} પછી હે ભારત ! દ્રોણાચાર્યને સમીપમાં આવેલા ભેઈને વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધનુષ્યને ત્યાગ કર્યો અને ઢાલ-તલવાર હાથમાં લીધી.^{૨૪} કુબ્જક કામ કરી દેખાડવા ઇચ્છતા એ શત્રુવીરો-નો સંહારક ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના રથની ઇષ પર થઈને દ્રોણાચાર્યના રથમાં દાખલ થયો.^{૨૫} ત્યાં તે ધૂંસરીના મધ્યભાગમાં તેના બંધનના સ્થળ

પર ઊભો રહ્યો અને તેણે ઘોડાઓના અર્ધા ભાગમાં પ્રહાર કર્યો, ત્યારે સર્વ સૈન્યે ધૂધુમનનાં એ પરાક્રમનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.^{૨૧} આમ લાલ ઘોડાઓ પર ચઢી આવીને તલવારના પટા ખેંચી રહેલા એ ધૂધુમનને મારતા માટે દ્રોણાચાર્યને લગારે લાગ સૂઝ્યો નહિ, તે ધણું અફસુત હતું.^{૨૭} માંસની લાલસાવાળો બાજપક્ષી જેમ વનમાં ઝડપ મારે, તેમ ધૂધુમન દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આ એકદમ ઝડપ મારી હતી.^{૨૮} પછી આચાર્યે એક સો બાણો મારીને તેની ઢાલને ઝૂંટવી લીધી અને બીજાં દશ બાણો મારીને તેની તલવારને પણ ભાંગી નાખી. વળી બીજાં ચોસઠ બાણો મૂકીને બળવાન આચાર્યે એ દુપદપુત્રના ઘોડાઓને પણ મારી નાખ્યા. હવે, તેમણે બીજાં બે ભલ્લભતનાં બાણો મૂકીને તેના બે પૃથ્વકોને પણ મારી નાખ્યા અને તેના છત્રને તથા ધ્વજને પણ ઉડાડી પાડ્યાં. વળી આચાર્યે એકદમ ઝડપથી ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચ્યું અને ઇંદ્ર જેમ વજ્ર ફેંકે, તેમ તેના જીવિતનો નાશ કરનાર એક બીજું બાણ પણ ફેંક્યું. એ જ અરસામાં સાત્યકિએ ચૌદ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરીને આચાર્યના તે બાણને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યું અને આચાર્ય-એકના સપાટામાં આવેલા એ ધૂધુમનને છોડાવ્યો.^{૨૯-૩૨} આમ હે રાજા! સિંહના પંજમાં સપડાયેલા મુગને જેમ ઠાઈ છોડાવે, તેમ પુરુષ-સિંહ દ્રોણાચાર્યની ઝપટમાં આવેલા એ ધૂધુમનને શિનિએ સાત્યકિએ છોડાવ્યો. એ રીતે મહાપુરુષો વચમાંથી બચાવી લેનાર સાત્યકિને તથા ધૂધુમનને એઈને દ્રોણાચાર્યે એકદમ તેમના પર છત્વીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૩,૩૪} તે સમયે, સૂન્યથોદાઓને ગળી જતા એ દ્રોણાચાર્યને સાત્યકિએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને છાતીમાં

વીધી નાખ્યા. આ પ્રમાણે સાત્યકિએ ન્યારે દ્રોણાચાર્ય સામે ધસારો કર્યો, ત્યારે વિજયની ઇચ્છાવાળા સર્વ પાંચાલરથીઓ ધૂધુમનને ઝડપ ઝડપમાંથી બહાર લઈ ગયા.^{૩૫,૩૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમ્ભેત નૃપદ્રવ્યપર્વમાં 'દ્રોણ અને ધૂધુમન' યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૯૭ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૮ મો

સાત્યકિનો સપાટો

॥ પુતરાટ્ટ ઉવાચ ॥

ઘાણે તસ્મિન્નિરુત્તે તુ પૃથુઘ્ને ચ મોક્ષિતે ।

તેન ઘૃષ્ણિપવીરેણ યુધ્ધાનેન સંજય ॥ ૧ ॥

પુતરાટ્ટ બોલ્યો : હે સંજય ! ન્યારે યાદવ-વીર સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યના બાણને વચમાંથી જ કાપી નાખીને ધૂધુમનને છોડાવ્યો, ત્યારે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા મહાધનુષ્ઠર અને નરસિંહ એવા દ્રોણાચાર્યે કાપાયમાન થઈને-યુદ્ધમાં સાત્યકિ પર શું કહ્યું હતું?^{૧,૨}

સંજય બોલ્યો : ન્યારે સાત્યકિએ વચમાં પડી ધૂધુમનને છોડાવ્યો, ત્યારે ક્રોધરૂપ ઐરાવતો, પહોળાં કરેલાં ધનુષ્યરૂપ વિકાસેલા મુખવાળો, તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોરૂપ દાંતવાળો, ઉજ્જવળ વર્ણનાં નારચોરૂપ દાદોવાળો અને ક્રોધ તથા અરમ્ભથી લાલચોળ નેત્રોવાળો નરવીર દ્રોણાચાર્ય-રૂપ મહાન સર્પ હૃષ્ણેર ફેંફડા ભારતો ભારતો સાત્યકિ પર ચઢી આવ્યો. ત્યારે તે આચાર્ય બાણે આકાશમાં છિડતા હોય અને પર્વતને ફેદી જતા હોય તેમ મહાવેગવાળા લાલ ઘોડાઓ દોડાવીને સુવર્ણનાં મુખવાળાં બાણો ફેંકી રહ્યા હતા.^{૩-૫} આમ અવિચિત્ર બાણોરૂપ મહાન વૃદ્ધિવાળો, રથના ધોષરૂપ ગર્જનાવાળો, ધનુષ્યના આકર્ષણરૂપ ધારાવાળો, નારચોરૂપ વીજળીના ઝવકારાવાળો, શક્તિ તથા તલવારરૂપ વજ્ર ધારણ કરનારો, ક્રોધના વેગથી હૃદય પામેલો અને ઘોડા-

ઓરૂપ વાયુના વેગથી પ્રેરાયેલો દ્રોણાચાર્ય રૂપ વાયો ન વરે તેવો મહાન મેઘ ચઢી આવ્યો.^{૧૭} ત્યારે તેને જોઈને શત્રુનગરાને જીતનારો યુદ્ધકુંદ શૂરો સાત્યકિ હસતાં હસતાં પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો : 'હે સારથિ ! આ બ્રાહ્મણ શર-વીર છે, પણ પોતાના કર્મથી બ્રહ્મ થયો છે. રાજા દુર્યોધનને એક આશ્રયરૂપ થઈને તે તેનાં દુઃખનો તથા ભયનો નાશ કરવા સજ્જ થયો છે.^{૧૮} એ સર્વ રાજપુત્રોના આચાર્ય છે, તેથી નિરંતર પોતાને શરવીર માને છે; મારે આપણા વેગવાળા ઘોડાઓને સત્વર હાંધેર તેના તરફ ચલાવ.^{૧૯} જોઈલે સાત્યકિના વાયુ સમાન વેગ વાળા તથા રૂપેરી રંગના ઉત્તમ ઘોડાઓ વેગ પૂર્વક દ્રોણાચાર્ય સામે ઢોલી ગયા.^{૨૦} તે પછી શત્રુઓને તપાવનારા તે દ્રોણ અને સાત્યકિ યુદ્ધ કરવા મંડી પડ્યા અને અનેક હબર ખાણે વડે પરસ્પરને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૨૧} એ બંને પુરુષ શ્રેષ્ઠોએ આકાશને ખાણેના સમુદાયોથી ઢાંકી દીધું અને દશે દિશાઓને ખાણેથી પૂરી દીધી.^{૨૨} શ્રીભક્તજીની આખરે મેઘો જમ જળધારા વરસાવે, તેમ તે બંને વીરો એકબીજા પર ખાણધારા વરસાવવા લાગ્યા. ત્યાં જોતજોતામાં સૂર્ય દેખાતો બંધ થઈ ગયો અને પવન પણ પડી ગયો.^{૨૩} ત્યાં ચારે બાજુ ખાણેની જળ પથરાઈ ગઈ, ઘેર અધકાર થઈ રહ્યો અને બીજા શત્રુઓનો પણ સાં કોઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ.^{૨૪} દ્રોણ અને સાત્યકિનાં ખાણેથી ત્યાં સમગ્રો લોક અધકાર-મય થઈ ગયો હતો. શીઘ્ર અગ્નિને છોડી બાણતા એ બંને પુરુષસિંહ દ્રોણ અને સાત્યકિની બાણ-વૃદ્ધિમાં કોઈ બાતલું અંતર દેખાતું નહોતું. ત્યાં ખાણેની ધારાઓની સામસામેની અથડા-મથથી ઉપજન થયેલો શબ્દ છેદે છેડેલાં વજ્રો ના જેવો તીવ્ર થતો હતો. હે ભારત ! નારાય-

ખાણેથી કર્પાઈ પડતાં ખાણેતું સ્વરૂપ ગેરી દોડવાળા સર્પોથી દંશાયેલા સામાન્ય સર્પો સરખું શોભતું હતું. યુદ્ધ કરવામાં કુશળ તે બંનેની હથે-ળીઓમાં અથડાયેલી ધનુષ્યોની પ્રત્યંચાઓનો ઘોષ વજ્રના પ્રહારથી ભાંગી બૂકા થતાં પર્વતોનાં શિખરો જેવો પ્રચંડ સંભળાતો હતો. હે રાજા ! તે સમયે તે બંનેના રથો, ઘોડા અને સારથિઓ સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં ખાણેથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા અને વિચિત્ર સ્વરૂપના દેખાતા હતા. ત્યાં હે રાજા ! કાંચળી વિનાના સર્પોની જેમ ચળ-ઠાટ મારતાં સીધી ગતિનાં નારાયખાણેની અતિ દારણુ વૃદ્ધિ થઈ રહી હતી. એ રીતે યુદ્ધ કરતાં કરતાં બંનેનાં છત્રો પડી ગયાં, બંનેની ધનુષ્યો પડી ગઈ અને બંને બણા લોહીથી નાહી રહ્યા. છતાં તે બંને બણા વિજયની ઇચ્છા રાખી રહ્યા હતા અને જીવિતનો નાશ કરી નાખે તેવાં ખાણે મૂળીને અન્યોઅન્ય વીંધી રહ્યા હતા. તે બંનેનાં ગાત્રોમાંથી લોહી ઝરતું હતું અને તેઓ બે મદ ઝરતા હાથી સરખા દીસતા હતા. હે મહારાજ ! તે સમયે સૈન્યમાં ડયાંય પણ ગર્જનાઓ, સિંહ-નાદો, શંખનાદો કે કુંડલિઓના ગડગડાટો થતા ન હતા, સર્વ શાંત હતું અને કોઈ પણ કોઈ બોલતું ન હતું, સૈન્યો બધાં થંભી ગયાં હતાં ને ચોક્કાઓ યુદ્ધ કરતા બંધ પડ્યા હતા.^{૨૫-૨૬} સર્વ મનુષ્યો આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયા હતા અને તે બંનેનાં દ્રંદ્યુદ્ધને જોઈ રહ્યા હતા. રથીઓ, હાથીસવારો, ઘોડેસવારો અને પાયદળો તે બંને પુરુષશ્રેષ્ઠોને વીંટાઈ વળી સ્થિર નેત્રે જોઈ રહ્યા હતા. હાથી-ઓનાં સૈન્યો તથા ઘોડેસવારોનાં સૈન્યો સ્થિર થઈ ગયાં હતાં અને રથોની સેનાઓ સુદ્ધ બૂઝાકારમાં ગોઠવાઈને એમ ને એમ જ બેસી રહી હતી. હે ભારત ! મોતી તથા પરવાળાંથી વિચિત્ર અને મણિ તથા સુવર્ણથી શોભતા

ધ્વજોથી, અલંકારોથી, તરેહ તરેહનાં સુવર્ણનાં
 ઠવજોથી, વૈજ્યંતીનાં કરતાં જુદા જ આકારની
 પતાકાઓથી, રંગેરંગી કામળીઓથી, શરીર
 પર ધારણ કરેલી ઝીણી શાલોથી, નિર્મળ તથા
 તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી, ઘોડાઓના સામાનોથી, હાથીઓ-
 નાં મસ્તકો પર ધારણ કરાવેલી સુવર્ણની તથા
 રૂપાની ગંડસ્થળ પર લટકતી માળાઓથી, તેમ જ
 હંતબૂધણોથી તે હસ્તીસેના, અશ્વસેના અને
 રથસેના શ્રીમન્મતુની આખરે (વર્ષાકાળમાં)
 ખગલાં, પતંગિયાં, ઈંદ્રધનુષ્ય તથા વીજળીઓ-
 વાળા મેઘોના સમુદાયોની પેઠે દેખાતી હતી.
 મહાત્મા સાત્યકિના તથા દ્રોણાચાર્યના તે યુદ્ધ-
 ને આપણા પક્ષના તથા યુધિષ્ઠિરપક્ષના સર્વ
 યોદ્ધાઓ સ્થિર થઈને બેઠે રહ્યા હતા. અરે!
 વિમાનોમાં બેસીને અવિલા બ્રહ્મા અને સૌમ આદિ
 દેવો પણ તે નિહાળી રહ્યા હતા. ત્યાં સિદ્ધો,
 આરણ્યો, વિદ્યાધરો અને મહાસર્પોનાં ટાળેટાળાં
 એ યુદ્ધને નીરખી રહ્યાં હતાં. તે બંને પુરુષસિંહો
 યુદ્ધમાં આગળ વધવું, પાછા હઠવું તથા તરેહ-
 તરેહનાં અસ્ત્રોથી પ્રહાર કરવો બગેરે એટલી
 બધી ચાલાકીથી કરતા હતા કે, તેથી તેઓ બધા
 વિસ્મય પામી ગયા હતા. ત્યાં મહાબળવાન
 એવા તે દ્રોણ અને સાત્યકિ અસ્ત્રોમાં એક-
 બીજાના હાથની ચતુરાઈ દેખાડતા દેખાડતા
 અન્યોન્યને બાણો વડે વીંધી રહ્યા હતા. ૨૧-૩૫
 પછી સાત્યકિએ રણમાં મહાતેજસ્વી દ્રોણા-
 ચાર્યનાં બાણોને અતિ દઢ બાણો મૂકીને કાપી
 નાખ્યાં અને તેમના ધનુષ્યને પણ તત્કાળ છેદી
 નાખ્યું. એક પલકવારમાં તો દ્રોણાચાર્યે એક
 બીજું ધનુષ્ય લીધું અને તેને સન્ન કરી લીધું.
 સાત્યકિએ તેને પણ કાપી નાખ્યું. વળી પાછા
 દ્રોણાચાર્યે ઝટઝટ હાથમાં બીજું ધનુષ્ય લઈને
 જામા રહ્યા; એટલે સાત્યકિએ તે ધનુષ્યના પણ

ટુકડા કરી નાખ્યા. આમ દ્રોણાચાર્યે જેમ જેમ
 ધનુષ્યને સન્ન કરતા ગયા, તેમ તેમ સાત્યકિ
 તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને તેમને કાપતો જ ગયો.
 દઢ ધનુર્ધારી સાત્યકિએ આમ કરતાં કરતાં બરા-
 બર એક સો ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા હતા.
 દ્રોણાચાર્યે ક્યારે ધનુષ્ય લઈને સન્ન કરતા
 હતા તથા સાત્યકિ ક્યારે તે કાપી નાખતો
 હતો, તે અંતર કાઠના એવામાં આવતું ન હતું.
 એ પ્રમાણે હે રાજદ્ર! તે યુદ્ધમાં સાત્યકિનું
 મનુષ્યોથી ન બને તેવું અદ્ભુત પરાક્રમ બેઠેને
 દ્રોણાચાર્યે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા
 લાગ્યા: 'આ સમયે યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિમાં આ
 જે અસ્રબળ એવામાં આવે છે, તે જ અસ્રબળ
 પરશુરામમાં, કાર્તવીર્યમાં, અર્જુનમાં તથા પુરુષ-
 વ્યાધ લીભમાં છે.' આમ મનમાં વિચાર કરી,
 દ્રોણાચાર્યે સાત્યકિના પરાક્રમને મનમાં જ ધન્ય-
 વાદ આપવા લાગ્યા. વળી તેની ઈંદ્રના સરખી
 ઝડપ બેઠેને અસ્ર બણુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે
 ઉત્તમ બ્રાહ્મણ સંતોષ પામ્યા. હે પૃથ્વીનાથ! યુદ્ધ-
 માં શીઘ્ર ગતિથી ધૂમનાર તે સાત્યકિની બાણ
 ચૂકવાની છૂટને ઈંદ્ર સહિત દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો કે
 આરણ્યો પણ બહુી શક્યા ન હતા. તેઓ બધા તો
 એ દ્રોણાચાર્યનું ક્રમ છે, એમ સમજતા હતા.
 પછી હે ભારત! ક્ષત્રિયોને સંહાર કરનારા
 તથા અસ્રજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે દ્રોણાચાર્યે એક
 બીજું ધનુષ્ય લીધું અને સાત્યકિ સામે લડવા
 માંડ્યું. પણ સાત્યકિ પોતાની અસ્રમાયાથી
 તેમનાં સર્વ અસ્ત્રોના નાશ કરતો હતો. વળી તે
 તીક્ષ્ણ પ્રહાર પણ કરતો હતો, એ ધણું આશ્ચર્ય
 સરખું હતું. તે રણમાં સાત્યકિનું મનુષ્યોથી ન
 બને તેવું તથા યુક્તિથી યુક્ત એવું અસાધારણ
 પરાક્રમ બેઠેને, યુક્તિને બણુનારા તમારા પક્ષના
 યોદ્ધાઓ પણ તેને વખાણ્યા વિના રહ્યા નહિ;

કારણ કે દ્રોણાચાર્ય જે જાતનું અસ્ત્ર ફેંકતા હતા, તે જ જાતનું અસ્ત્ર સાત્યકિ પણ ફેંકતો હતો. ત્યાં શત્રુઓને તપાવનારા આચાર્ય પણ નિર્ભય થઈને તેની સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. હવે હે મહારાજ! ધનુર્વેદના પારને પહોંચેલા આચાર્યને ઘણો જ ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે સાત્યકિનો નાશ કરવા માટે શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે તેવું મહાધીર તથા દિવ્ય આત્મેચાક્ષ પ્રકટ થયું. તે વખતે મહાધનુર્ધર સાત્યકિએ પણ સામે વારણાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. એ રીતે દિવ્ય અસ્ત્રોને ધારણ કરનારા તે બંનેને જોઈને સૈન્યમાં મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યો અને આકાશચારી પ્રાણીઓ પણ આકાશમાં જતાં-આવતાં બંધ થયાં. તે બંનેએ બાણોમાં સ્થાપિત કરેલાં તે વારણાસ્ત્ર અને આગ્નેયાસ્ત્રનો હજુ નાશ થયો ન હતો, તેવામાં સૂર્ય મધ્યાહ્નથી નમી ગયો. તે પછી રાજ યુધિષ્ઠિર, નીર હીમસેન, નકુલ, સહદેવ, વિરાટ, કેકય, મત્સ્યયોદ્ધાઓ તથા શાલ્વ ની સેનાઓ એ સૌ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આગળ કરીને એકઠમ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને ચારે બાજુથી સાત્યકિનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. આપણા તરફથી પણ હજાર રાજપુત્રો દુઃશાસનને આગળ કરીને શત્રુઓથી ઘેરાયેલા દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. હે રાજન! તે વેળા તમારા તથા શત્રુઓના ધનુર્ધરોનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ત્યારે સઘળી યુદ્ધભૂમિ ધૂળથી ઢંકાઈ ગઈ, સર્વ પ્રદેશમાં બાણોની બળ પથરાઈ ગઈ અને સર્વ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયા. સૈન્યની કોડેલી રમથી જોડેલા બધો અંધકાર છત્તારી ગયો કે, તેથી કંઈ બાણવા-માં આવતું ન હતું. એ રીતે મર્યાદા વિનાનું તે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું.^{૩૬-૫૭}

હતિ શ્રીમદ્માભારતમા દ્રોણપર્વાદર્શિત જમદગ્ન્યવંશીમાં દ્રોણ અને સાત્યકિનું યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૬૮ માં સમાયે

અધ્યાય ૧૧ મો

અવતિક્રમાર વિદ અને અનુવિદ પઠ્યા

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વિવર્તમાને ત્વાદિત્યે તત્રાસ્તશિશુરં પ્રતિ ।

રજસા કીર્યમાણે ચ મંદીભૂતે દિવાકરે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે સમયે સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળના શિખર પ્રત્યે જવા માટે ધીમે ધીમે જાતરતા હતા અને ધૂળથી વ્યાપ્ત થઈને તે બંને નિસ્તેજ થયા હોય તેમ લાગતું હતું.^૧ બંને સૈન્યમાંના કેટલાએક યોદ્ધાઓ જામા હતા, કેટલા-એક યુદ્ધ કરતા હતા, કેટલાએક પાછા હઠતા હતા, કેટલાએક નાસતાગ કરતા હતા અને કેટલાએક શત્રુઓને જીતતા હતા. એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં તેમનો તે દિવસ ધીમે ધીમે વહી રહ્યો હતો.^૨ વિજયની હઝાવાળાં સૈન્યો જ્યારે આમ યુદ્ધ કરવામાં તટ્કીન થયાં હતાં, ત્યારે વાસુદેવ અને અર્જુન જયદ્રથરાજ તરફ જઈ રહ્યા હતા.^૩ જનાર્દન જે માર્ગે રથને લઈ જતા હતા, તે માર્ગે અર્જુન તીક્ષ્ણ બાણો, મૂઢી મૂઢીને રથ ચાલ્યો બધે તે પ્રમાણેના રસ્તો કરી આપતો હતો. હે પૃથ્વીપતિ ! જ્યાં જ્યાં મહાત્મા અર્જુનનો રથ જતો હતો, ત્યાં ત્યાં તમારી સેનામાં તુરત ભંગાણ પડતું હતું. વીર્યવાન શ્રીકૃષ્ણ રથને ઉત્તમ, મધ્યમ અને અંતમ મંડળોમાં ધ્રુમાવીને પોતાની રથશિક્ષાને દર્શાવતા હતા.^{૪-૬} એ વેળા પોતાના નામના ચિહ્નવાળાં, પાણી પાયેલાં, કાળાંશિ સરખાં, ઝીણા ચામડાના અચ્છાગથી ગૂંથેલાં, મજબૂત ગાંઠવાળાં, આગળના ભાગમાં પહોળાં અને દૂર પ્રદેશ સુધી પહોંચનારાં અર્જુનનાં વાંસનાં તથા લોખંડનાં હાથ બાણો અનેક શત્રુઓને ગળી જતાં હતાં, તેમ જ માંસાહારી પક્ષીઓની સાથે પ્રાણીઓના રુધિરનું પાન કરતાં હતાં.^{૭, ૮} રથમાં બેઠેલા અર્જુન પોતાના રથના

આગળના ભાગમાં એક કોશ ઝેટલા પ્રદેશ સુધી
 બાણો ફેંકતો હતો. રથ જ્યારે એક કોશ આગળ
 નીકળી જતો હતો, ત્યારે તેનાં તે બાણો શત્રુ-
 ઝાનો નાશ કરતાં હતાં; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ગરુડ
 તથા વાયુ સમાન વેગવાળા સુંદર ગતિના ઘોડા-
 ઝાથી આગળ વધે જતા હતા અને આખા
 જગતને વિસ્મય પમાડતા હતા.^{૧૦} હે રાજા !
 સૂર્યનો, ઇંદ્રનો, રુદ્રનો કે કુબેરનો રથ પણ તે
 પ્રમાણેની શીઘ્ર ગતિએ જતો નથી.^{૧૧} હે રાજના
 મનના અભિપ્રાય સમાન શીઘ્ર ગતિવાળો અર્જુન-
 નો એ રથ જે પ્રમાણે રણમાં જતો હતો, તે
 પ્રમાણે પૂર્વકાળમાં બીજા કોઈનો રથ ગતિ કરી
 શકતો નહોતો.^{૧૨} હે ભારતરાજ ! શત્રુવીરોનો
 સંહાર કરનારા શ્રીકૃષ્ણે રણના મધ્યપ્રદેશમાં
 આવીને પોતાના ઘોડાઓને સત્તર સેનાની મધ્યમાં
 હાંક્યા.^{૧૩} આમ બરાબર રથીઓના મધ્યમાં
 આવીને અર્જુનના ઘોડાઓ મહાકંઠે રથને આગળ
 લઈ જતા હતા; કારણ કે તેઓ ભૂખ્યા અને
 તરસ્યા થયા હતા.^{૧૪} વળી અનેક યુદ્ધક્રશળ
 યોદ્ધાઓએ તેમને ધણા ધાયલ પણ કરી નાખ્યા
 હતા. આમ છતાં તે ઘોડાઓ વારંવાર તરેહ તરેહ-
 ના મડળોમાં ધૂમતા હતા અને મોટા પર્વતો
 સરખા મરણ પામી પડેલા હજારો હાથીઓ,
 ઘોડાઓ, રથો અને યોદ્ધાઓની ઉપર થઈ થઈને
 પસાર થતા હતા.^{૧૫, ૧૬} હે રાજના ! એ અરસા-
 માં યાદી ગયેલા ઘોડાઓવાળા અર્જુન પર અવતિ
 કુમાર વિદ અને અનુવિદ એ બન્ને વીર ભાઈઓ
 પોતાની સેના સાથે ચઢી આવ્યા. હર્ષભેર
 આવીને તુરત જ તેમણે ચોસઠ બાણોથી અર્જુન-
 ને, સિસેર બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને અને સો બાણોથી
 તેમના ઘોડાઓને વીધી નાખ્યા.^{૧૭, ૧૮} એટલે હે
 મહારાજ ! કોનાયમાન થયેલા અર્જુને મર્ગભાગો-
 ને લક્ષીને મજબૂત ગાંઠવાળાં તથા મર્મને ભેદી

નાખે તેવાં નવ બાણો મૂક્યાં અને તેમના પર
 પ્રહાર કર્યો. ત્યારે તે બન્ને એકીસાથે બાણસમૂહો
 છોડીને શ્રીકૃષ્ણ સહિત અર્જુનને રણમાં છાઈ
 દેવા લાગ્યા તેમ જ સિંહનાદ કરવા લાગ્યા.^{૧૯, ૨૦}
 પણ ઘોળા ઘોડાવાળા અર્જુને બે ભટલજતનાં
 બાણો મારીને તેમનાં અદ્યુત ધનુષ્યોને કાપી
 નાખ્યાં અને સુવર્ણથી ઉજ્જવળ એવા તેમના
 ધ્વજોને પણ સત્તર રણમાં પાડી નાખ્યા.^{૨૧} પછી
 હે રાજના ! તે બન્નેએ બીજાં ધનુષ્યો લીધાં
 અને અતિશય ક્રોધપૂર્વક તેઓ બાણો મૂકીને
 અર્જુનને પીડવા માંડ્યા.^{૨૨} એટલે પાંડુપુત્ર
 અર્જુન તેમના પર અત્યંત ગુસ્સે થઈ ગયો અને
 તેણે ફરી પણ તેમનાં ધનુષ્યોને છેદી નાખ્યાં.^{૨૩}
 વળી સરાણ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં તથા સુવર્ણ-
 ની પૂંખવાળાં બીજાં કેટલાંક બાણો છોડીને
 તેણે તત્કાળ તેમના ઘોડાઓ, સારથિઓ અને
 પૃથક્કાને મારી નાખ્યા.^{૨૪} પછી એક દુરપ્ર-
 બાણથી તેણે મોટાભાઈ વિંદના મસ્તકને ધડથી
 જુદું પાડ્યું; એટલે તે વાયુએ ભાંગી નાખેલા
 વૃક્ષની પેઠે મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૨૫}
 આમ પોતાના મોટાભાઈ વિંદને મરણ પામેલો
 જોઈને મહાબળવાન અને પ્રતાપી અનુવિંદે માર્યા
 ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથને છોડી દીધો અને
 હાથમાં ગદા લઈને તે યુદ્ધ કરવા ધસી આવ્યો.
 પોતાના ભાઈના વપતું રમરણ કરતો તે મહા-
 રથી હાથમાં ગદા લઈને રણમાં નૃત્ય કરતો હોય
 તેવી રીતે ધૂમ્વા લાગ્યો.^{૨૬, ૨૭} તે પછી કોનવશ
 થઈને અનુવિંદે શ્રીકૃષ્ણના લલાટમાં ગદાનો
 પ્રહાર કર્યો; પણ તે પ્રહાર મેતાકર્પતની પેઠે
 શ્રીકૃષ્ણને લગારે કંપાવ્યા નહિ.^{૨૮} હવે અર્જુને
 છ બાણોનો પ્રહાર કરી અનુવિંદની ડોક, પગ,
 હાથ અને મસ્તકને કચાકચ કાપી નાખ્યાં, એટલે
 તે પણ મોટા પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૨૯}

દે રાજન્ ! એ પ્રભાણે તે બચેને માર્યા ગયેલા
જેઈને તેના પાળાઓ એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ
ગયા અને સેંકટો બાણો વરમાવવા લાગ્યા.^{૩૦}
પશુ દે બરતથ્રેષ્ઠ ! અનુને બાણો મૂઝીમૂઝીને તે
બધાનો સંહાર કરી નાખ્યો, ત્યારે તે હતાળામાં
વનને બાળીને શાંત થયેલા અશ્વિની જેમ ચોબી
રશો હનો.^{૩૧} આમ મહાસંકટે વિંદ અને અનુ-
વિંદની તે સેનાતું હૃદયધન કરીને અનુન મેઘ-
મંડળથી મુક્ત થઈ હૃદય પામેલા સૂર્ય સમાન
રણમાં શોભનો હનો.^{૩૨} તે સમયે દે બરતોત્તમ !
તેને જેઈને કૌરવસેનિદા પ્રથમ તો ત્રાસ પામી
ગયા, પણ પછી હૃયંમાં આવી જઈને ચોતરફથી
અનુન સામા ધસી ગયા.^{૩૩} ત્યાં સિંધુરાજને
દૂર જેઈને તથા અનુનને થાણી ગયેલા જેઈને,
તેઓ મોટા સિંહનાદ કરી ચોતરફથી તેને ઘેરી
વળ્યા.^{૩૪} એ પ્રભાણે તે કૌરવોને એકીસાથે ધસી
આવેલા જેઈને પુરુષથ્રેષ્ઠ અનુન મંદ મંદ
હસીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આ પ્રભાણે કહેવા લાગ્યા :
'આપણા ઘોડાઓ બાણોથી ધવાઈ ગયા છે અને
થાણી ગયા છે. વળી સિંધુરાજ હથ્થ દૂર છે. માટે
અહીં આપણે કયું મોટું કામ પ્રથમ કરવું
જેઈએ ! અને આપને કયું કામ ગમે છે ? તે મને
કહેા. દે કૃષ્ણ ! તમે અતિશય બુદ્ધિમાન છો, માટે
તમે જે સત્ય દોષ તે કહેા. અરેખર, આ
રણમાં તમારી આગેવાની દેહગ પાંડવો શત્રુઓને
થતરો.^{૩૫-૩૭} દે માધવ ! મને તો જે એક
મહત્વનું કાર્ય પ્રથમ દેખાય છે, તે તમે સાંભળો.
ઘોડાઓને છોડી નાખી, સુખેથી તમે તેમનાં
શરીરોમાં ખૂંચી ગયેલાં બાણોને ધીમે ધીમે
ખેંચી કાઢો.^{૩૮} અનુને જ્યારે એ પ્રભાણે કહ્યું,
ત્યારે દેશવ બોલ્યા : 'દે પાથ' ! આ તે જે કહ્યું
છે, તે જ મારો મત છે.^{૩૯}

અનુન બોલ્યો : દે દેશવ ! હું સર્વ

સૈન્યોને અહીં અટકાવી રાખીશ, માટે તમે હવે
પછીનું આપણું કર્તવ્યક્રમ તમને જેમ થોગ્ય
લાગે તેમ કરો.^{૪૦}

સંજય બોલ્યો : એમ કહી અનુન જરાયે
ગતરાયા વિના રચની બેઠક પરથી ચોતરી પડ્યો
અને હાયમાં ગાંડીવનુપ્યુર્ણ સર્જને પર્વતની પેઠે
અડગ ઊભો રહ્યો.^{૪૧} તે સમયે 'આ અનુનને
મારી નાખવાનો લાગ છે।' એમ સમજીને વિજય-
ની ઇચ્છાવાળા કનિષ્ઠાએ મોટા ઠાલાકલ્પ કરી
મૂડ્યો અને તેઓ ધરણી ઉપર ઊભેલા એ અનુન-
ની સામા દોડી આવ્યા.^{૪૨} તેઓ મોટા રથ-
સૈન્યથી તે એકલા અનુનને ઘેરી વળ્યા અને
ધનુષ્યો ખેંચીખેંચીને બાણો છોડવા લાગ્યા.^{૪૩}
મેરો જેમ સૂર્યને છાઈ દે, તેમ તેઓ અનુનને
બાણોથી છાઈ દેવા લાગ્યા અને ક્રોધાયમાન થઈને
તેઓ તરેહતરેહનાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરી દેખા-
ડવા મંડ્યા.^{૪૪} મદોન્મત્ત હાથીઓ જેમ સિંહ
સામા ધસી બળ, તેમ તે મોટા મોટા કનિષ્ઠથ્રેષ્ઠ
મહારથીઓ પુરુષસિંહ અનુન સામા વેગપૂર્વક
ધસી આવ્યા.^{૪૫} એ વેળા અનુનના બાહુઓનું
મકાન બળ જોવામાં આવ્યું હતું; કારણ કે પોતે
એકલો જ ક્રોધાતુર થઈને ચોતરફથી સર્વ સેના-
ઓને વારી રહ્યો હતો.^{૪૬} સમર્થ અનુન સર્વ
તરફથી શત્રુઓનાં અસ્ત્રોને અસ્ત્રોથી વારતો હતો
અને ચપોચપ અનેક બાણો મૂકીને તેમને સર્વને
ઢાંધી દેતો હતો.^{૪૭} દે પૃથ્વીનાથ ! એ વખતે
આકાશમાં સામસામાં અથડાતાં ગાદ બાણો અક-
બીજાં સાથે ધસાતાં હતાં, તેથી ત્યાં મોટા મોટા
ભડકાઓવાળો અશ્વિ પ્રજ્વલિત થયો હતો.^{૪૮}
શ્વાસોચ્છવાસ લેતા અને લોહીથી છંટાયેલા
મોટા મોટા ધનુર્ધરો, ઘોડાઓ, મદોન્મત્ત હાથી-
ઓ અને યુદ્ધમાં વિજયની ઇચ્છા રાખનારા
શત્રુસંહારક વીર ચોદાઓ ત્યાં ક્રોધાયમાન

યદ્યને બધા એક જ સ્થળે આવી ભરાયા હતા, તેથી તે ભાગમાં બધે ઉઠનાટ થઈ રહ્યો હતો. તે સમયે અશુભ્ય એવા તે રણરૂપ મહાસાગરને અનુન કિનારારૂપ થઈને બાણો વડે આગળ વધતો અટકાવી રહ્યો હતો. તે મહાસાગરમાં બાણોરૂપી તરંગો હતા, બળઓરૂપ ચક્રીઓ હતી અને હાથીઓરૂપ મગરમગ્ગો હતા. વળી તે રણસાગર ઊતર્યો ઉતરાય તેવો નહોતો. તે પાળાઓરૂપ માછલાંથી વ્યાપ્ત હતો અને શંખ તેમ જ કુંકુભિજાના શબ્દોથી ગાજી રહ્યો હતો. વળી તે અસંખ્ય તથા અપાર હતો. તે રણરૂપ છોળોવાળો હતો, પાધડીઓરૂપ કાચબાવાળો હતો અને છત્રો તથા પતાકાઓરૂપ ફીણની તેમાં હારો બંધાઈ રહી હતી. ૪૬-૫૩

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : અનુન ન્યારે પૃથ્વી પર ઊભો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં ઘોડાઓ પકડીને ઊભા હતા, તે તકનો લાભ લઈ મારા પક્ષના યોદ્ધાઓએ અનુનને કેમ મારી નાખ્યો નહિ? ૫૪

સંજય બોલ્યો : હે રાજા! પૃથ્વી પર ઊભા રહેલા અનુનને રથમાં બેઠેલા સર્વ રાજાઓને વેદ વિરુદ્ધ વાંચતી પેઠે એકદમ રોકી રાખ્યા હતા. ૫૫ અનુન પૃથ્વી પર ઊભો હતો અને બીજા સર્વ રાજાઓ રથ પર બેઠા હતા, છતાં લોકો જન સર્વ ગુણોને અટકાવી દે, તેમ તેણે એકલાએ તે સૌને અટકાવી દીધા હતા. ૫૬ તે પછી મહાબાહુ અને ધીર જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા યોતાના પ્રિય મિત્ર અનુનને આ વાક્ય કહેવા લાગ્યા : 'હે અનુન! ઘોડાઓને પાણી પીવાની ઇચ્છા થઈ છે, પણ આ રણમાં તેવું કંઈ જળાશય નથી. આ સમયે ઘોડાઓને પાણી પાવાની જરૂર છે, પણ તેમને પપ્પાળવાની જરૂર નથી. ૫૭, ૫૮ તે સાંભળી, 'આ રહ્યું જળાશય' એમ કહીને અનુનને અસ્રથી પૃથ્વીમાં પ્રહાર કર્યો અને એમ તુરંત જ

તેણે ઘોડાઓને જળપાન કરવા માટે સુંદર સરોવર બનાવી આપ્યું. ૫૯ ક્ષણવારમાં તૈયાર કરેલું એ સરોવર હંસો અને બતકોથી વ્યાપ્ત હતું, ચક્રવાક પક્ષીઓથી સુશોભિત હતું, અતિ વિસ્તીર્ણ હતું અને નિર્ભંજ જળથી ભરપૂર હતું. તેમાં સુંદર કમળો ખીલ્યાં હતાં અને કાચબા તથા માછલાં આદિ જળચરોથી ભરેલું હતું. તે અગાધ હતું, ઋષિજનોથી સેવાતું હતું અને તેના દર્શનાર્થે નારદમુનિ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. ૬૦, ૬૧ પછી વિષ્ણુકર્માની પેઠે અદ્ભુત કર્મ કરનારા એ અનુનને ઘોડાઓને આરામ લેવા માટે બાણોના જ આડસરવાળું, બાણોના જ થાંભલાવાળું અને બાણોના જ છાપરાવાળું એક અદ્ભુત બાણચુક્ર કરી આપ્યું. મહાત્મા અનુનને તે બાણચુક્ર તૈયાર કર્યું, ત્યારે શ્રીગોવિંદે હસીને કહ્યું : 'ધન્ય! ધન્ય! ૬૨, ૬૩

હવે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અયધ્યયપ્રથમમાં 'વિદ અને અનુવિંદનો વધ' નામનો અધ્યાય ૮૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૦ મો આશ્ચર્યચક્રિત સૈન્યો

॥ સજય ઉવાચ ॥

સલિલે જનિતે તસ્મિન્ કૌતયેન મહાત્મના ।
નિસ્તારિતે દ્વિપત્તેન્ન્યે ક્રુતે ચ ક્ષરદેશ્મનિ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : મહાત્મા અનુનને ન્યારે તે જળ ઉત્પન્ન કર્યું, શત્રુઓના સૈન્યને ખાળી રાખ્યું અને બાણચુક્ર તૈયાર કર્યું, ત્યારે મહાતેજસ્વી વાસુદેવ રથ પરથી તત્કાળ ઊતરીને ઘોડાઓને છોડવા લાગ્યા તથા તેમનાં શરીરમાંથી કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણો ખેંચી કાઢવા મંડ્યા. ૧, ૨ પૂર્વે કદી નહિ જોયેલું તે અદ્ભુત કર્મ જોઈને સર્વ સિદ્ધોનાં તથા ચારણોનાં ટોળાંમાં અને સૈનિકોમાં સર્વ સ્થળે 'ધન્ય! ધન્ય!' ના મહાન શબ્દો થઈ રહ્યા. ૩ ત્યારે અનુન પગપાળો રહીને સર્વની

સાથે યુદ્ધ કરતો હતો, છતાં મહારથીઓ તેને વારી શક્યા નહોતા, એ ઘણું નવાઈ જેવું હતું.^૪ તે સમયે સંખ્યાબંધ રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ તેની સામે 'રસી આવતા હતા, તોપણ અર્જુન લગાગે ગમરાયો ન હતો. સર્વ પુરયોના કરતાં તેનામાં તેજ અતિશય હતું.^૫ શત્રુપક્ષના રાજાઓ અર્જુન પ્રત્યે બાણોના ઢગેઢગ છોડી રહ્યા હતા, છતાં શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર એ ધર્મોત્તમા ઇંદ્ર-પુત્ર વ્યથા પારયો ન હતો.^૬ ત્યારે તેના ઉપર સેકડો બાણોના જથ્થાઓ, ગદાઓ અને શાલાઓ આવી પડતા હતાં, તોપણ સસુદ્ર જમ નદીઓને ગળી જાય, તેમ તે વીર્યવાન અર્જુન તેમને ગળી જતો હતો.^૭ અર્જુન પોતાના મહાન બાહુબળથી તથા અન્નવેગથી મોટા મોટા સર્વ રાજાઓનાં ઉત્તમ ઉત્તમ બાણોનો નાશ કરતો હતો.^૮ હે મહારાજ ! અર્જુન તથા વાસુદેવ એ બંનેના તે મહાઅદ્ભુત પરાક્રમના કૌરવો પણ વખાણ કર્યા વિના રહ્યા નહોતા.^૯ તેઓ માદોમાદે કહેતા હતા કે, 'આનાથી અધિક આશ્ચર્ય લોકમાં બીજુ કયુ થશે કે થયુ છે, કારણ કે રણમાં આપણા બનાના દેખતાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને પોતાના ઘોડાઓને છોડ્યા છે.^{૧૦} અરે ! એ બંને નર વજ્રોએ આપણામા ઘણો ભય ફેલાવી દીધો છે અને રણની મધ્યમાં નીડર થઈને પોતાનુ તેજ દેખાડ્યુ છે.'^{૧૧} તેનામાં હે ભરત ! હે પૃથ્વીનાથ ! પોતે બંને સ્ત્રીઓની મધ્યમાં હોય તેમ સમજીને મદ મદ હસતા કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ નિર્ભય થઈને અને તમારાં સર્વ સૈન્યોના દેખતા જ તે ઘોડાઓને રણમાં અર્જુને તૈયાર કરેલા બાણગુહમાં લઈ ગયા.^{૧૨, ૧૩} ત્યાં લઈ જઈને તેમણે તેમના યાકને, નિર્મળતાને, ફીણને, કપને અને ઘણોને દૂર કર્યા, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ઘોડાઓને નડાવવાના કાર્યમાં કુશળ હતા.^{૧૪} હવે તેમણે પોતાના બે હાથ વડે

ઘોડાઓનાં શરીરમાં ખૂંચેલાં બાણોને દૂર કર્યા અને તેમને યથાયોગ્ય પખાળ્યા તથા પંખાળ્યા. પત્રી સારી રીતે સાફસૂક કરીને શ્રીકૃષ્ણે તેમને પાણી પાંચું.^{૧૫} એ રીતે પાણી પીને, નાહી તથા ચારે ખાઈને યાકરહિત થયેલા તે ઘોડાઓને શ્રીકૃષ્ણે પુનઃ હર્ષભેર પોતાના ઉત્તમ રથમાં જોડ્યા.^{૧૬} પછી સર્વ શત્રુનારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એ મહાતેજસ્વી વાસુદેવ પોતે પણ તે રથ પર બેઠા અને અર્જુન સાથે સત્વર આગળ વધ્યા.^{૧૭} આમ અર્જુનના રથને પાણી પાયેલા ઘોડાઓથી પુનઃ સજ્જ કરાયેલો એઈને કુરુસૈન્યના સારા સારા ઘોડાઓ પણ પાછા ઉઠાસ મનના થઈ ગયા. હે રાજન ! ભાંગી ગયેલી ઘાઠોવાળા સર્પોની પેઠે તેઓ નિસાસા નાખવા લાગ્યા અને જુદા જુદા બોલી જિડ્યા કે, 'અહો ! નિકાર છે આપણને ! અરે ! અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ આપણા બનાની વચ્ચેથી પસાર થઈ ગયા !' અરે ! સર્વ રીતે રોમાંચિત થયેલા તે અદ્ભુત સૈન્યને એઈને કેટલા-એક બુમાબુમ કરતા હતા કે, 'હવે ઉતાવળ કરો. ઉતાવળ કરો ! અહીં જોમા રહેવામાં હવે કંઈ સાર નથી અરે ! બાળક જેમ રમકડાનો તિરસ્કાર કરે છે, તેમ તે બંને કવચનારીઓએ આપણા બળનો તિરસ્કાર કર્યો છે અને સર્વ ક્ષત્રિયોના દેખતાં તેઓ એક રથની સહાયથી જ અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે આપણે બના પ્રયત્ન કરતા રહ્યા અને ખરાડા પાડતા રહ્યા, પણ તેઓ તો કાઈની પરવા કર્યા વિના સર્વ રાજાઓની આગળ પોતાનું વીર્ય દર્શાવીને આગળ વધી ગયા છે !'^{૧૮-૨૨} એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન આગળ ચાલ્યા ગયા, એટલે તે એઈને કેટલાએક બીજા સૈનિકો બોલી જિડ્યા કે, 'હે કૌરવો ! ઝટ કરો, બવા એકત્ર થઈને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનો વન કરવા માટે ઉતાવળ રાખો.^{૨૩} એ પેલો કૃષ્ણ રણમાં આપણા

બંધાનો તિરસ્કાર કરીને સર્વ ધનુર્ધરોની આંખ આગળ જ પોતાનો રથ બેઠીને જયદ્રથનો વધ કરવા આલ્યો જય છે ।^{૧૨૪} તે રાજના તેમાં ઠેક-લાએક રાજાઓ પૂર્વે કહી નહિ જોયેલું તે મહા આશ્ચર્ય જોઈને રણમાં માંદોમાંદો આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા :^{૧૨૫} 'નિ.શંક, દુર્યોધનના અપરાધથી સર્વ સૈન્યોનો, રાજ ધૃતરાષ્ટ્રનો, સમગ્ર ક્ષત્રિયોનો, અરે ! આખી પૃથ્વીનો નાશ થવા બેઠો છે ।^{૧૨૬} હાય ! એમાંના ધણાખરા તો નાશ પામી ગયા છે, છતાં હજી તે રાજ સમજતો નથી ।' હે ભરત ! એ રીતે સર્વ ક્ષત્રિયો તથા બીજા ઠેકલાએક યોદ્ધાઓ અંદર અંદર કહી રહ્યા હતા.^{૧૨૭} વળી તેઓ બોલતા હતા કે, 'ઉપાયને નહિ સમજનારા પેલો મૂર્ખ દુર્યોધન સિંધુરાજના મરણ પછી જ કાર્ય કરવાનું હોય તે આ સમયે જ કરો ।'^{૧૨૮} ત્યાં તો અર્જુન સાતર પાણી પીને તાજ થયેલા ઘોડાઓથી જયદ્રથ સામે આલ્યો ગયો હતો. આ સમયે સૂર્ય પણ નર્યો હતો.^{૧૨૯} સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાબાહુ અર્જુન ક્રોધાય-માન થયેલા કાળની પેઠે જયદ્રથ તરફ ધસી જતો હતો, પણ યોદ્ધાઓ તેને અટકાવી શક્યા નહોતા. સિંહ જેમ મૃગોનાં ટોળાંને છિન્નભિન્ન કરી નાખે, તેમ શત્રુતાપન અર્જુન જયદ્રથને પહોંચી વળતા માટે સૈન્યને હાંચી કાઢતો હતો અને સર્વ સૈનિકોને છિન્નભિન્ન કરતો હતો.^{૧૩૦, ૧૩૧} શ્રીકૃષ્ણ પણ સૈન્યમાં દાખલ થઈને ઘોડાઓને ઝડપથી હાંકતા હતા અને પોતાના બગલા જેવા શ્વેત પાંચજન્ય શંખને વગાડતા હતા.^{૧૩૨} અર્જુનના વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓ એટલા બધા વેગથી દોડી જતા હતા કે, અર્જુનને શત્રુઓ પર આગળથી છોડેલાં બાણો રથના આલ્યા ગયા પછી પાછળથી તેમના પર પડતાં હતાં ।^{૧૩૩} હવે એકદમ ઠાપાયમાન થયેલા રાજાઓ તથા

બીજા અનેક ક્ષત્રિયો જયદ્રથનો વધ કરવા પ્રયત્ન કરતા અર્જુનની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા.^{૧૩૪} રીતે સૈન્યો જ્યારે યુદ્ધમાં ઊભેલા પુરપથે અર્જુન તરફ ધસી ગયાં હતાં, ત્યારે દુર્યોધન પણ ઉતાવળો ઉતાવળો રણમાં અર્જુનની પાછળ પડ્યો.^{૧૩૫} એ વેળા વાયુથી ફરકતી ધમવાળા તથા મેઘ સમાન ઘોષવાળા અર્જુનના એ રથને જોઈને તથા તેમાં બેઠેલા ભયંકર રત્નરૂપવાળા અર્જુનને જોઈને રથીયોદ્ધાઓ ખિન્ન થઈ ગયા હતા.^{૧૩૬} ત્યારે ચોતરફથી કોડતી ધૂળથી સૂર્ય અત્યંત ઢંકાઈ ગયો હતો અને બાણોથી પીડા-યેલા યોદ્ધાઓ એ રણમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને જોવા સમર્થ થતા ન હતા.^{૧૩૭}

ક્રિત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં 'સૈન્યનું વિરમય થવું' નામનો અધ્યાય ૧૦૦ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૧ મો

દુર્યોધન યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો

॥ સંજય ક્વાચ ॥

સંસંત દ્વ મજ્ઞાનસ્તાવકાનાં મયાનૃપ ।

તૌ દ્વપ્પા સમતિક્રાન્તૌ વાસુદેવધનંજયૌ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજ ! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને સૈન્યનું ઉલ્લંઘન કરી આવેલા જોઈ-ને, તમારા પ્રત્નોની મનઃક્રિયા જણે ભયને લીધે નરમ પડી ગઈ.^૧ આમ છતાં તે બંધા મહાત્મા-ઓ લજ્જા અને વૈરને લીધે સ્થિર થઈ બિમા રહ્યા અને ઠાપાયમાન થઈને અર્જુન સામા જવા લાગ્યા.^૨ આમ ક્રોધ અને અમર્ષથી યુક્ત થઈને જ્યો અર્જુન સામા યુદ્ધ કરવા ગયા હતા તેઓ નદીઓ જેમ સાગર પાસેથી પાણી ફરતી નથી, તેમ હજી સુધી પણ પાછા ફર્યા નથી.^૩ જ્યો દુષ્ટ હોઈને અર્જુન સામેના રણ-માંથી પાછા હટ્યા હતા, તેઓ વેદોથી નિવૃત્ત થયેલા નાસ્તિકોની પેઠે નરકને પામ્યા છે અને

પાપી યયા છે.^૪ પુરુષશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન
તો રથીઆનાં સૈન્યોને ઉત્સંધી ઝઘને રાદુથી
મુક્ત થયેલા બે સૂર્યોની પેઠે રણમાં દેખાતા હતા.^૫
જમ મોટી જળ કાડીને બહાર નીકળી આવેલાં
બે મત્સ્યો શ્રમરહિત જણાય, તેમ તે સેનારૂપ
જળને કાડીને બહાર નીકળી આવેલા તે અર્જુન
અને શ્રીકૃષ્ણ શ્રમમુક્ત દેખાતા હતા.^૬ રાત્રો-
થી કદદાયક એવા અગ્નિત દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય-
માંથી મુક્ત થયેલા તે બન્ને મહાત્માઓ પ્રલય-
કાળે ઉદય પામેલા બે સૂર્ય સરખા રણમાં દેખાતા
હતા.^૭ અર્જુના તથા રાત્રોના સંકટમાંથી મુક્ત
થયેલા તે બન્ને મહાત્માઓ ક્ષિત્ત ષત્રુઓને
સંકટ કરનારા દેખાતા હતા. અગ્નિ સમાન તીક્ષ્ણ
મગરના મુખમાંથી મુક્ત થયેલાં બે મત્સ્યોની
પેઠે તે બન્ને જણા દ્રોણાચાર્યરૂપ મગરમઝ્જના
મુખમાંથી મુક્ત થયા હતા. બે મગરમઝ્જે જમ
સમુદ્રને ખગમજાવી નાખે, તેમ તે બન્ને જણા
કૌરવોની સેનાને ખગમજાવી નાખતા હતા. જે
સમયે તે બન્ને જણા દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં
હતા, તે વખતે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ અને
તમારા પુત્રો નિશ્ચય માની બેઠા હતા કે, ‘આ
બન્ને જણા કદી પણ દ્રોણનું ઉત્સંધન કરી આવશે
નહિ.’^{૮-૧૦} હવે જ્યારે મહાતેજસ્વી એવા તે
અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ દ્રોણના સૈન્યને ઉત્સંધી
આગળ આવ્યા, ત્યારે દે મહારાજ ! તેમણે સિંધુ-
રોજના જીવિતની આશા રાખી નહિ.^{૧૧} છતાં
દે રાજન્ ! આ બન્ને જણા દ્રોણ તથા કૃતવર્માના
હાથમાંથી મુક્ત થશે જ નહિ, આવી માન્યતાને
લીધે કૌરવોનાં સર્વ સૈન્યોને સિંધુરાજના જીવિત
વિધે મહાબળવાન આશા રહી હતી.^{૧૨} પણ દે
મહારાજ ! શત્રુઓને તપાવનારા તે બન્ને જણા
તેમની સર્વ આશા નિષ્ફળ કરીને દ્રોણના તથા
કૃતવર્માના દુસ્તર સૈન્યને તરી ગયા હતા.^{૧૩}

આમ પ્રજ્વલિત અગ્નિની પેઠે તે બન્નેને સૈન્યનું
ઉત્સંધન કરી આવેલા જેઈ ને, તમારા પુત્રો નિરાશ
થઈ ને સિંધુરાજના જીવિતની આશા રાખતા
ન હતા.^{૧૪} એ વેળા નિર્ભય થયેલા અને શત્રુ-
ઓનો ભય વધારતા તે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન
જયદ્રથનો વધ કરવાના સંબંધમાં પરસ્પર આ
પ્રમાણે વાતો કરતા હતા.^{૧૫}

અર્જુન બોલ્યો : કૌરવોના છ મહારથી-
ઓની મધ્યમાં રહેલો પેલો જયદ્રથ પણ હવે
મારી નજરે આવી ચઢ્યો છે, તેથી તે કદી
પણ છૂટવાનો નથી.^{૧૬} અરે ! દેવગણોને સાથે
લઈ સાક્ષાત્ ઇંદ્રદેવ પણ એ કદાચ યુદ્ધમાં એતું
રક્ષણ કરશે, તોપણ આપણે બે એને મારી
નાખીશું. આ પ્રમાણે તેઓ બન્ને જણા પરસ્પર
વાતો કરી રહ્યા હતા.^{૧૭} સિંધુરાજ સામે દષ્ટિ
કરીને તેઓ બન્ને જણા એ રીતે વાર્તાલાપ કરતા
હતા, ત્યારે તમારા પુત્રો મોટા ઢાલાહલ કરવા
લાગ્યા હતા.^{૧૮} જમ દાઈ તરફથી થયેલા બે હાથી-
ઓ નિર્જળ પ્રદેશોનું ઉત્સંધન કરીને સજળ પ્રદેશ-
માં આવીને તથા જળપાન કરીને શાંત થાય,
તેમ શત્રુઓનું હમન કરનારા તે બન્ને વીરો શાંત
થયા હતા.^{૧૯} વ્યાધો તથા સિંહાથી વ્યાપ્ત થયેલા
પર્વતોનું ઉત્સંધન કરીને, તેઓ મૃત્યુ અને વૃદ્ધા-
વસ્થાથી રહિત થયેલા બે વેશ્યો સરખા નિર્ભય
દેખાતા હતા.^{૨૦} એ સમયે તેમના મુખનો વણું
એવો હતો કે, કૌરવો પણ તેમને નિર્ભય માનવા
લાગ્યા. એટલું જ નહિ પણ તેમને સૈન્યમાં-
થી છૂટા થયેલા જેઈ ને તમારા યોદ્ધાઓ ખૂમા-
ખૂમ કરવા લાગ્યા.^{૨૧} સર્વ સમાન આકારવાળા,
પ્રજ્વલિત અગ્નિ સમાન તથા સાગર તુલ્ય એવા
દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાંથી તથા બીજા રાજાઓ-
ના હાથમાંથી મુક્ત થયેલા તે બન્ને શત્રુહમન
વીરો પ્રકાશમાન સૂર્ય સરખા દેખાતા હતા

અને હર્ષયુક્ત થઈને બાણે સમુદ્રને તરી ગયા હોય તેના જણાતા હતા. ^{૨૨, ૨૩} વળી મહાન અશ્વોના સમૂહવાળા તથા દ્રોણ અને કૃતવર્માના રક્ષણ તળે રહેલા સૈન્યમાંથી છૂટા થયેલા તે બંને જણા રણમાં ઇંદ્ર અને અગ્નિની જેમ પ્રકાશમાન લાગતા હતા. ^{૨૪} દ્રોણાચાર્યનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલા અને તેથી જ બહાર પ્રકટ દેખાતા લોહીવાળા એ અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ ગુલાબી કરેણનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત થયેલા બે પર્વતો જેવા પ્રકાશતા હતા. ^{૨૫} તે બંને વીરો શક્તિઓરૂપ સર્પોથી સંકટહારક, લોખંડી બાણોરૂપ મગરમચ્છવાળા, મોટા મોટા લગ્નિયોરૂપ જળથી ભરેલા તથા દ્રોણાચાર્યરૂપ ઝૂડવાળા મોટા ધરારૂપ સૈન્યમાંથી બહાર નીકળીને દીપતા હતા. ^{૨૬} ધનુષ્યની પલ્લુના ઘોષરૂપ ગર્જનાવાળા, મહાઓ તથા તલવારોરૂપ વીજળીના ચમકારાવાળા અને દ્રોણાચાર્યનાં અશ્વોરૂપ મહામેધથી છૂટા થયેલા તે બંને વીરો અધઃકારથી મુક્ત થયેલા સૂર્યને ચંદ્રની પેઠે રણમાં પ્રકાશતા હતા. ^{૨૭} વળી મોટા મોટા યોદ્ધાઓરૂપ ઝૂડોવાળી અને જળથી સંપૂર્ણ ભરેલી સિંધુ, શતદ્રુ, વિપાશા, ધરાવતી, ચંદ્રભાગા તથા વિતસ્તા નામની સમુદ્રગામિની મહાનદીઓ જેવી કોરવોની તે સેનાઓને તે મહાધનુર્ધર, લોકવિખ્યાત અને પ્રસિદ્ધ એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પોતાના બે બાહુઓથી તરી ગયા હતા, એમ સર્વ જુદો માનવા લાગ્યાં; કારણ કે દ્રોણાચાર્યનાં અસ્રજળનું તેમણે અતિશય બાહુજળથી જ વારણ હતું. ^{૨૮, ૨૯} એ રીતે તે બંને જણા લગભગ પાસે રહેલા જયદ્રથને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી બેઠે રહ્યા હતા. જેમ જલાશયે આવી જામેલા રુઝ જાતિના યુગને મારી નાખવા ઇચ્છતા બે વાઘો હોય, તેમ તે બંને ત્યાં જાળા રહ્યા હતા. ^{૩૦} કે મહારાજ! તે સમયની તે બંનેના મુખની કાંતિ

એટલી બધી હોય દેખાતી હતી કે, તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ જયદ્રથને મારી મથેલો જ માનવા લાગ્યા. ^{૩૧} લાલચોળ નેત્રોવાળા તથા મોટી મોટી ભ્રમજાળા એ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સિંધુરાજને પોતાની સામે બેઠેને હર્ષમાં આવી ગયા હતા અને વારંવાર એકબીજા સાથે ગર્જનાઓ કરવા મંડ્યા હતા. ^{૩૨} કે રાજન! હાથમાં ઘોડાઓની લગામ પકડીને જામેલા એ શ્રીકૃષ્ણની તથા હાથમાં ધનુષ્યને ધારણ કરી રહેલા એ અર્જુનની તે સમયની કાંતિ સૂર્ય અને અગ્નિ સરખી થઈ રહી હતી. માંસને એતાં જેમ બાજપક્ષીને હર્ષ બપજ, તેમ સિંધુરાજને સમીપમાં જ બેઠેને, દ્રોણાચાર્યના સૈન્યથી મુક્ત થયેલા તે બંનેને હર્ષ બપજ્યો હતા. ^{૩૩, ૩૪} પોતાની તલ્લસ સમીપમાં જ રહેલા સિંધુરાજને બેઠેને તેઓ અત્યંત ક્રોધાધમાન થઈ ગયા અને માંસને બેઠેને બે બાજપક્ષીઓ જેમ એકાએક ઝડપ મારે, તેમ તેઓ બંને જણા એકાએક તેના ઉપર ધસી ગયા. ^{૩૫} એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને જયદ્રથ તરફ ધસી ગયેલા બેઠેને, તમારો પુત્ર કુર્યોધન સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા માટે ચઢી આવ્યો. ^{૩૬} કે રાજન! દ્રોણાચાર્ય કવચ ધારણ કરાવેલો કુર્યોધનરાજ પોતે એકલો જ યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો હતો; કારણ કે કે પ્રભુ! તે પોતે જ ઘોડાઓને ચલાવવાની ક્રિયાને સંસ્કાર પુરઃસર બણતો હતો. ^{૩૭} કે રાજ! તમારો પુત્ર મહાધનુર્ધર એવા તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને હૃદયથી જઈને લગભગ શ્રીકૃષ્ણના મુખ સામે જ આવી પહોંચ્યો હતો. ^{૩૮} આમ જ્યારે તમારો પુત્ર કુર્યોધન અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયો, ત્યારે તમારાં સર્વ સૈન્યોમાં હર્ષનાં વાદિનો વાગવા લાગ્યાં. ^{૩૯} વળી કુર્યોધનને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની આગળ આવી જામેલો બેઠેને ત્યાં શંખનાદો ભેગા સિંહનાદો થવા લાગ્યા. ^{૪૦} કે

પ્રભુ ! એ વેળા સિંધુરાજના અગ્નિ સમાન તેજસ્વી રાજરક્ષકો તમારા પુત્રને રણમાં આવેલો ઝેરને અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા હતા.^{૪૧} આમ પોતાના અનુચરો સાથે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવેલા એ દુર્યોધનને ઝેરને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આ સમયોચિત વચન કહ્યું.^{૪૨}

ઈતિ શ્રીમદ્માભારતમાં ક્રોધપર્વાતર્જત જયદ્રથવધપર્વમાં
'દુર્યોધનત્' આત્રમન નામનો અધ્યાય ૧૦૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૨ મો

શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત

॥ વાસુદેવ ઉવાચ ॥

દુર્યોધનમતિક્રાંતમેનં પશ્ય ધનંજય ।

અલ્પદૃષ્ટતમિમં મન્યે નાસ્ત્યસ્ય સદશો રથઃ ॥૧॥

વાસુદેવ બોલ્યા : હે અર્જુન ! જો તો ખરો, આ દુર્યોધન સર્વને ઉલ્લંઘીને અહીં આવી પહોંચ્યો છે. તું આને અદૃષ્ટ માનું છું. મને લાગે છે કે, આના સરખો બીજો કોઈ મહારથી નથી.^૧ ધૃતરાષ્ટ્રનો આ મહાબળવાન પુત્ર દૂર સુધી ખાણે ફેંકનારો છે, મહાધનુર્ધર છે, અસ્ત્રકુશળ છે, યુદ્ધમાં મહોન્મત્ત છે, દંઠ અસ્રવાળો છે અને તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરી જાય છે.^૨ હે પાર્થ ! આ મહારથી પ્રથમથી જ અત્યંત સુખમાં બિછરી મોટાચિયો છે, સર્વ વાતે કુશળ છે અને નિત્ય પોતાના બાંધવોનો દ્રેષ કરે છે.^૩ માટે હે નિર્દોષ ! મને લાગે છે કે, તારું તથા એતું આ યુદ્ધ સમયને યોગ્ય છે. આ સમયનું તમારું આ યુદ્ધરૂપી ઘૂત તમારા બનેલા વિજયને માટે અથવા પરાજયને માટે આગળ આવી ખડું થયું છે.^૪ હે પાર્થ ! આ વેળા તું ચિરકાળથી એકઠા કરેલા ક્રોધરૂપ ઝેરને વરસાવ. આ મહારથી જ પાંડવોના સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે.^૫ તું આજે તારા આત્માની સફળતા જ માનજે; કારણ કે આ દુર્યોધન આજે તારાં ખાણોના વિષય થયો છે. બાકી આ રાજ્ય-

લોભી રાજ તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવે શાનો ?^૬ આજે આ દુર્યોધન તારાં ખાણોના લક્ષ્યમાં આવી બિચો છે, તે બહુ સારું થયું છે. હે ધનંજય ! એ દુર્યોધન આજે જીવનો ત્યાગ કરે તેવું તું કરજે.^૭ હે પુરુષપ્રેમ ! અર્થના મદમાં મૂઠ થયેલો આ રાજ જરા પણ દુઃખ પામ્યો નથી અને યુદ્ધમાં તારા વીર્યને પણ જાણતો નથી. હે પાર્થ ! કેવો, અસુરો ને મનુષ્યો સહિત આ ત્રણેય લોકો તને રણમાં જીતવાનો ઉત્સાહ કરી શકે તેમ નથી, તો આ એક દુર્યોધન વળી દાણ માત્ર છે ! હે પાર્થ ! આજે ધણું રૂડું થયું છે કે, આ દુર્યોધન તારા રથ પાસે આવી પહોંચ્યો છે. હે મહાબાહુ ! પૂર્વે જમ ઇંદ્રે વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ તું આને હણી નાખ.^{૮-૧૦} હે નિર્દોષ અર્જુન ! આ દુર્યોધન હવેશાં તારો અનર્થ કરવામાં જ તત્પર રહ્યો છે અને કંઈ ખટપટ કરીને એણે ધર્મરાજને જીતારમાં છેતર્યો છે.^{૧૧} હે માન આપનારા અર્જુન ! પાપબુદ્ધિના આ દુર્યોધને સદા નિષ્પાપ એવા તમારા પર ધણાં ધાતકી કૃત્યો કર્યાં છે.^{૧૨} માટે હે પાર્થ ! તું યુદ્ધમાં આર્થ્યબુદ્ધિ ધારણ કર અને સદા ક્રોધાયમાન રહી સ્વેચ્છાએ વર્તાનારા આ અનાર્થ પુરુષનો તું કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના વધ કરી નાખ. હે પાંડવ ! આ દુર્યોધને કપટ કરીને તમારું રાજ્ય છીનવી લીધું છે, તમને વનવાસ આપ્યો છે અને કૃષ્ણને સંતાપ કર્યો છે. એ બંધાનો મનમાં વિચાર કરીને તું આ સમયે પરાક્રમ કર.^{૧૩, ૧૪} આજે એ તારાં ખાણોની નજીકમાં આવી બિચો છે, તે બહુ જ સારું થયું છે. જયદ્રથનો વધ કરવારૂપ આપણા કાર્યનો નાશ કરવા માટે તે આગળ આવીને જ પ્રયત્ન કરે છે, તે પણ તારું એક સુદૈવ જ છે.^{૧૫} વળી એ દુર્યોધન પોતાના મનમાં સમજે છે કે, 'મારે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવાનું છે.' આ પણ એક ભાગ્યની જ

વાત છે. હે પાર્થ ! ખડુ જ ઠીક થયું છે કે, તારા સર્વ અલિલાયો આજ આપોઆપ સફળ થશે.^{૧૬} હે અર્જુન ! જમ પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં છેદે જંભા-સુરનો વ્રધ કર્યો હતો, તેમ આજ તું પણ આ કુલાધમ દુર્યોધનનો રણમાં વધ કર.^{૧૭} તું જ્યારે આનો વધ કરીશ, ત્યારે અનાગ થયેલું આ સૈન્ય આપોઆપ છિન્નભિન્ન થઈ જશે; માટે તારા પૂર્વના વેરતું આજ અવલૂથરનાન (હેલ્લી ક્રિયા) કરી નાખ અને દુરાત્માઓના મૂળરૂપ એવા આ દુર્યોધનને છેદી નાખ.^{૧૮}

સંજય બોલ્યો : શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળી અર્જુન બોલી ઊઠ્યો કે, 'તથાસ્તુ, જે મારે એ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તો આ સમયે બધાં કાર્ય પડતાં મૂંઝીને તમે જ્યાં દુર્યોધન ઊભો છે ત્યાં આલો.^{૧૯} એણે આજ ધણા દિવસ સુધી અમારું નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવ્યું છે, માટે આજના યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને હું તેના મસ્તકને વાઢી નાખીશ. હે માધવ ! જેણે દુઃખ ભોગવવાને માટે તદ્દન અયોગ્ય એવી કૃષ્ણના કેશતું જરીસલામાં અપમાન ઠપું છે, તેની સામે યોગ્ય પગલાં લેવાને હું શક્તિમાન થઈશ ને ?^{૨૦, ૨૧} આમ પરસ્પર વાતો કરતાં તે બન્ને કૃષ્ણએ હર્ષપૂર્વક પોતાના એવેત ઘોડાઓને તે રાજને પહોંચી વળવા માટે યુદ્ધમાં આગળ હાંક્યા.^{૨૨} હે ભરતપ્રેમ ! તે સમયે તમારો પુત્ર દુર્યોધન લગભગ તે બન્નેની સમીપમાં પહોંચી ગયો હતો. હે રાજ ! પોતાને મહાન ભય પ્રાપ્ત થયો છે, એ બહુ ઓછાં પલ્લ તે નિર્ભય જ રહ્યો હતો.^{૨૩} તેના એ પરાક્રમને જોઈ સર્વ ક્ષત્રિયો તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યા; કારણ કે તેણે પોતાની સામે ધરી આવેલા અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને અટકાવી રાખ્યા હતા.^{૨૪} હે રાજન ! રણમાં આવી ઊભેલા દુર્યોધનરાજને જોઈને તમારાં સર્વ સૈન્યોમાં હર્ષના મોટા મોટા શબ્દો

થવા લાગ્યા.^{૨૫} એ રીતે જ્યારે મનુષ્યોના ભયંકર શબ્દો થવા લાગ્યા, ત્યારે તમારા પુત્રે શત્રુઓને નહિ જવા તુચ્છ ગણીને અટકાવી રાખ્યા હતા.^{૨૬} આમ જ્યારે તમારા ધનુર્ધર પુત્રે અર્જુનને અટકાવી રાખ્યો, ત્યારે શત્રુતાપન અર્જુન તેના પર અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ ગયો.^{૨૭} સામસામા ક્રોધેલા તે દુર્યોધનને તથા અર્જુનને જોઈને સર્વ રાજાઓ પણ ભયંકર સ્વરૂપ કરીને ચારે બાજુ જોઈ રહ્યા. હવે હે રાજ ! અર્જુન તથા વાસુદેવને ક્રોધેલા જોઈને યુદ્ધની ઇચ્છાવાળો દુર્યોધન મંદ મંદ હસીને તેમનું આહવાન કરવા લાગ્યો.^{૨૮, ૨૯} ત્યારે હર્ષમાં આવી ગયેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન મોટા શબ્દથી સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને પોતપોતાના શત્રુો વગાડવા લાગ્યા.^{૩૦} તે બન્નેને આમ આનંદમાં આવેલા જોઈને કૌરવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ તમારા પુત્રના જીવનના સંબંધમાં નિરાશ થઈ ગયા.^{૩૧} અરે ! ખીજ સર્વ કૌરવો તો એ બાબતનો શોક કરવા લાગ્યા અને તમારા પુત્રને આશ્ચર્યમાં હોમાયેલા માનવા લાગ્યા.^{૩૨} વળી અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને હર્ષ પામેલા જોઈને કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો ભયભીત થઈ ગયા અને બોલી ઊઠ્યા કે, 'રાજા મૂંઝો ! રાજા મૂંઝો !'^{૩૩} યોદ્ધાઓને એ ઠોલાહલ સાંભળીને દુર્યોધન બોલ્યો : 'તમારો ભય દૂર થાઓ. હું હમણાં જ અર્જુનને તથા કૃષ્ણને મૃત્યુ પાસે વિદાય કરી દઉં છું.'^{૩૪} સર્વ સૈનિકોને એ પ્રમાણે કહીને જયની ઇચ્છાવાળા રાજા દુર્યોધને ક્રોધપૂર્વક અર્જુનને સયોધીને આ વચન કહ્યું :^{૩૫} 'હે પાર્થ ! તું જે પાંડુથી જન્મ્યો હોય, તો તું જ કાઈ દિવસ અથવા પાર્થિવ અસ્ત્ર શીખ્યો હોય, તેનો મારા પર સત્વર પ્રયોગ કરી દેખાડ.^{૩૬} તારામાં તથા કેશવમાં નેટલું બળ તથા વીર્ય રહેલું હોય, તેનો તું એકસામે મારા પર ઝટ ઉપયોગ કર; એટલે

અમે તારા પરાક્રમે જોઈએ તો ખરા !^{૩૭} લોકા કહે છે કે, તેં સ્વામીના સત્કારને યોગ્ય એવાં કર્મો કર્યાં છે, પણ તે તો તેં અમારી આંખ આગળ કર્યાં નથી, તો હવે તું એ પરાક્રમે અમારી આગળ કરી બતાવ.^{૩૮}

ઇતિ શ્રીમદ્માભારતમા દ્રોણપર્વતીર્થતઃ નવમોઽધ્યાયઃ
'શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત' નામનો
અધ્યાય ૧૦૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૩ મો

દુર્યોધનની હાર

|| તત્રજય ઉવાચ ||

एवमुत्तवाजुर्न राजा त्रिमिर्मर्मातिगैः शरैः ।

अस्यविष्वग्महर्षिगैश्चतुर्मिष्वतुरो हयान् ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એમ કહીને રાજા દુર્યોધને મનને ભેદી નાખે તેવાં ત્રણ બાણોથી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. મહાવેગવાળાં બીજાં ચાર બાણો મૂકીને તેણે તેના ચાર ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા તથા દશ બાણો મૂકીને તેણે વાસુદેવને છાતીમાં વીંધી નાખ્યા. વળી એક બલ્લબાણથી તેણે શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં રહેલી ચાતુકને ઠાપી નાખી અને તેને પથ્થર પર પાડી દીધી.^{૧, ૨} ત્યારે અર્જુને પણ અવ્યય થઈને તેને અદ્ભુત પૂંખવાળાં તથા શિલા પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં ચૌદ બાણોના સત્તર પ્રહાર કર્યો, પણ તે બાણો દુર્યોધનના કવચમાં નિષ્ફળ થયાં.^૩ એ પ્રમાણે તે બાણોને નિષ્ફળ થયેલાં જોઈને અર્જુને પુનઃ ચૌદ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કર્યા; પરંતુ તે બાણો પણ કવચમાં નિષ્ફળ થઈ પડ્યાં.^૪ આમ અર્જુનનાં અઠ્યાવીસ બાણોને નિષ્ફળ થયેલાં જોઈને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણે તેને આ વચન કહ્યું :^૫ 'હે પાથ ! પૂર્વે કદી નહિ જોયેલું એવું આજે હું જોઉં છું. કેટલા પથ્થરો જમ અચકાઈને પાછા પડે છે, તેમ તેં છોડેલાં બાણો પણ આજે

વ્યથ પડે છે.^૬ તો હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તારા ગાંડીવમાં, તારી મુઠમાં તથા તારા બાહુઓમાં પ્રથમના જેવું સામર્થ્ય તો છે ને ? અથવા તારો તથા આ તારા શત્રુનો આ છેલ્લો સમય આજે તો નથી આવી પહોંચ્યો ને ! આ હું તને પૂછું છું, તું ઉત્તર આપ.^{૭, ૮} હે પાથ ! આ યુદ્ધમાં તારાં બાણોને દુર્યોધનના રથ સામે પાછાં પડેલાં જોઈને મને મહાન વિસ્મય થાય છે.^૯ અરે, એ અર્જુન ! વજ્ર અને વીજળીના અગ્નિ જેવાં ધોર તથા શત્રુઓનાં શરીરને ચીરી નાખનારાં તારાં એ અચૂક બાણો આજે વ્યથ અથ છે ! આ તે તારી શી ક્ષેતી ?^{૧૦}

અર્જુન બોલ્યો : દ્રોણાચાર્યે જ આજે આનો વિચાર દુર્યોધનના હિત માટે કર્યો છે. હે કૃષ્ણ ! તે આચાર્યે કરાવેલું આ કવચધારણ જ મારાં અસ્ત્રોને અભેદ થઈ પડ્યું છે.^{૧૧} હે કૃષ્ણ ! આ કવચમાં ત્રણેય લોકની શક્તિ સમાયેલી છે. એક દ્રોણાચાર્ય જ એ કવચને જાણે છે અને એ સર્વશ્રેષ્ઠ પાસેથી હું પણ તે જાણું છું.^{૧૨} આ કવચને બાણો વડે ઢંઢે પણ ભેદી શકાય એમ નથી. હે ગોવિંદ ! ઇંદ્ર ભંતે પણ પોતાના વજ્ર-પ્રહારથી આ કવચને યુદ્ધમાં ભેદી શકે તેમ નથી. હે કૃષ્ણ ! આ વાતને તમે પણ જાણો છો, છતાં તમે મને મોહિત કેમ કરો છો ? હે કેશવ ! ત્રણેય લોકની અંદર જ કંઈ બનેલું છે, બને છે અથવા બનશે, તે બધું તમારા જાણવામાં જ છે. હે મધુસૂદન ! તમે આ જગતમાં જ કંઈ જાણો છો, તે બીજું કોઈ પણ જાણતું નથી.^{૧૩-૧૫} હે કૃષ્ણ ! દ્રોણાચાર્યે સમવેલા એ કવચને ધારણ કરીને આ દુર્યોધન યુદ્ધમાં નિર્ભયની પેઠે ઊભો છે.^{૧૬} પણ હે માધવ ! આ યુદ્ધમાં પોતાનાં કર્તાવ્ય-કર્મને એ દુર્યોધન જરા પણ જાણતો નથી અને બીજાએ મંત્રીને સમવેલા કવચને ઢંઢળ એક

સ્ત્રીની પેઠે જ એ પહેરીને ઊભો રહ્યો છે. ^{૧૭} હે જનાર્દન! હવે તમે મારા બાહુઓના તથા ધનુષ્યના વીર્યને જોજો. આ દુર્યોધન કવચથી રક્ષિત છે, છતાં હું તેનો પરાજય કરીશ. ^{૧૮} દેવોના ઈશ્વર બ્રહ્મદેવે આ ઝળહળતા કવચને પ્રથમ અંગિરા-ઋષિને આપ્યું હતું, અંગિરા પાસેથી તે બૃહસ્પતિને મળ્યું હતું અને બૃહસ્પતિ પાસેથી તે ઇંદ્રને મળ્યું હતું. ^{૧૯} પછીથી ઇંદ્રે તે કવચ મને ઉપદેશ સહિત આપ્યું છે. એણે ધારણ કરેલું આ કવચ બધે દેવોએ ખનાવ્યું હશે, અરે, બધેને બ્રહ્માએ પોતે તે ખનાવેલું હશે, તોપણ મારાં બાણોથી હણાયેલા આ દુર્યોધિ દુર્યોધનનું આજ કોઈ રક્ષણ કરી શકશે નહિ. ^{૨૦, ૨૧}

સંજય યોદ્ધા : પછી માનપાત્ર અર્જુનને માનવાસ્રથી તીક્ષ્ણ કવચને પણ તોડી નાખે એવાં બાણોને મંત્રીને ખેંચવા માંડ્યાં; પણ એ અર્જુન જમ જમ ધનુષ્યના મધ્યમાં રહેલાં બાણોને ખેંચવા લાગ્યો, તેમ તેમ અશ્વત્થામા સર્વ અસ્ત્રોનો ધાત કરનારાં અસ્ત્રોથી તે બાણોને કાપવા મંડ્યો. આમ વેદવાદી અશ્વત્થામાએ દૂરથી તે બાણોને કાપી નાખ્યાં એ જોઈને, શ્વેત-વાહન અર્જુન વિસ્મય પામ્યો અને શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો : 'હે જનાર્દન! આ માનવાસ્રનો મારાથી બે વાર પ્રયોગ કરી શકાશે નહિ, છતાં પણ એ હું એનો બીજી વખત પ્રયોગ કરું, તો તે અસ્ત્ર મારે પોતાનો જ અને મારા બળનો પણ નાશ કરે.' ઝટલામાં હે રાજન! દુર્યોધને સર્વ સમાન ઝેરી ઝવાં નવ નવ બાણોથી તે બંનેને વીંધી નાખ્યા અને સંઝામમાં ફરી પણ તે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પર મોટી બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. આથી તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ પુરુષ પુરુષ થઈ ગયા અને વાદિઓના તથા સિંહનાદાના શબ્દો કરવા લાગ્યા. ^{૨૨-૨૭} હવે અર્જુન અત્યંત ક્રોધાચ્છાન

થઈ ગયો અને ગલોડાં ચાટતો ચાટતો દુર્યોધનના શરીર તરફ જવા લાગ્યો; પણ તેણે તેના એક પણ અંગને કવચથી રક્ષિત ન હોય તેવું બેધું નહિ; ^{૨૮} ઝટલે અર્જુનને સાક્ષાત્ કાળ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને તેના ઘોડાઓને તથા બન્ને પૃથ્વક્ષત્રોને મારી નાખ્યા. ^{૨૯} તે ઉપરાંત વીર્યવાન અર્જુનને તેના ધનુષ્યના તથા હાથે પહેરવાનાં મોર્ચાઓના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા અને છેવટે તેના રથના પણ ટુકડા કરવાનો અર્જુનને આરંભ કર્યો. ^{૩૦} ભેતભેતામાં અર્જુનને બે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને રથ વિનાના થયેલા એ દુર્યોધનની બે હથેળીઓને વીંધી નાખી. વળી પ્રયત્નને બળુનારા તે કુંતાપુત્રે તેના આંગળીઓના નખ અને માંસની વચ્ચેના ભાગમાં પણ બાણો મારીને તેને વીંધી નાખ્યો; ઝટલે વેદનાથી વિહ્વળ થયેલા તે દુર્યોધન ત્યાંથી પલાયન થવા તત્પર થયો. ^{૩૧, ૩૨} આમ દુર્યોધનને અર્જુનનાં બાણોથી પીડાઈને અતિ કષ્ટકારક આપત્તિમાં આવી પડેલો જોઈને, મોટા મોટા ધનુર્ધરા તેનું રક્ષણ કરવા માટે દોડી આવ્યા. ^{૩૩} તેઓ ઘોડાઓ જોડીને સજ્જ કરેલા અનેક હજાર રથો, હાથીઓ અને ડાપાયમાન થયેલાં સંખ્યાબંધ પાયદળોને સાથે લઈને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. એ સમયે અર્જુન, ગોવિંદ કે તેમનો રથ એમાંનું ત્યાં કંઈ પણ દેખાતું ન હતું. મહાન અસ્રવૃષ્ટિથી તથા સંખ્યાબંધ યોદ્ધાઓથી તે બન્ને જણા તદ્દન ઢંકાઈ ગયા હતા. ^{૩૪, ૩૫} પછી અર્જુન પોતાના અસ્રવીર્યથી તે સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો, ઝટલે સેંકડો રથો અને હાથીઓ ત્યાં રણભૂમિ પર છિન્નભિન્ન થઈ પડવા લાગ્યા. ^{૩૬} કૌરવોના સેનિકામાં ઠેટલાએક માર્યા ગયા હતા અને ઠેટલાએક મરણ પામતા હતા; છતાં મરણિયા થઈને અર્જુનના ઉત્તમ રથને અટકાવી રહ્યા હતા. એ સમયે અર્જુનનો રથ સિંધુ-

રાગથી એક દેશ જટલો ફર, ચોતરફથી થંભી
 ઊભો રહ્યો હતો. પછી યાદવવીર શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન-
 ને ઝટઝટ આ વચનો કહેવા લાગ્યા : 'હે અર્જુન !
 તું તારા ધનુષ્યનો ટંકાર કર અને હું પણ મારા
 શંખને અત્યંત ઝોસથી વગાડું છું.' એટલે અર્જુનને
 પોતાના બળવાન ગાંડીવધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો
 અને હથેળીના શબ્દપૂર્વક મોટી બાણવૃદ્ધિ કરીને
 શત્રુઓને પીડવા માંડ્યા. ^{૨૭-૩૯} ત્યારે બળવાન
 શ્રીકૃષ્ણ પણ મોટી પાંચજન્યનો શંખનાદ
 કરવા લાગ્યા. એ વેળા શ્રીકૃષ્ણનાં નેત્રની પાંપણો
 રમથી તદ્દન ઢંકાઈ ગઈ હતી અને તેમનું મુખ
 પણ પરસેવાનાં બિંદુઓથી અત્યંત ભરાઈ ગયું
 હતું. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના શંખનાદથી તથા અર્જુન-
 ના ધનુષ્યના ટંકારથી થોડાંઓ નિઃસત્ત્વ થઈને
 રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યા. ^{૪૦, ૪૧} આમ તેમના
 ઘેરાથી મુક્ત થયેલો અર્જુનનો રથ વાયુથી પ્રેરા-
 થેલા મેઘ સરખો શોભવા લાગ્યો. હવે તેને આ
 પ્રભાણે સ્પષ્ટ થયેલો ઝેઈને જ્યદ્રથના રક્ષક
 થોડાંઓ પોતાના અનુયાયીઓ સાથે એકદમ
 ખજભળી ઊઠ્યા. પણ પાછો એકાએક અર્જુન-
 ને ઝેઈને, જ્યદ્રથના એ મહાધનુર્ધર રક્ષકો
 સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને પૃથ્વીને કંપાવવા
 લાગ્યા. અરે ! શંખનાદોથી મિશ્ર એવા ઉચ્ચ
 બાણોના શબ્દો કરીને તે રારવીરો ત્યાં સિંહ-
 ધ્વનિઓ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. તમારા સૈનિકો
 માં હૃત્પત્ત થયેલા તે ઘોર શબ્દને સાંભળીને
 શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ પોતપોતાના ઉત્તમ
 શખોને વગાડવા લાગ્યા. ^{૪૨-૪૫} હે પૃથ્વીનાથ !
 તેમના એ મહાન શંખધ્વનિથી આખી પૃથ્વી
 વ્યાપ્ત થઈ ગઈ અને પર્વતો, સમુદ્રો, દ્વીપો
 તથા પાતાળ પણ ગાંજી ઊઠ્યાં. ^{૪૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ !
 તે શબ્દ દશે દિશાઓમાં ચોમેર ફરી વળ્યો અને
 ઠોરવાપાંડવના સેન્યમાં જ પડકારપે ફરીથી પાછો

પછડાયો. ^{૪૭} તમારા પક્ષના રથીથોડાંઓ શ્રીકૃષ્ણ
 અને અર્જુનને ત્યાં ઝેઈને અતિ ગભરાટમાં પડી
 ગયા અને તે મહારથીઓ હાવરાળાવરા થઈ ગયા.
 વળી મહાભાગ્યશાળી અને કવચધારી એવા તે
 બંને કૃષ્ણેને ઝેઈને ક્રોધાયમાન થયેલા તે સર્વ
 થોડાંઓ એકદમ ધસી ગયા હતા, તે ઘણું
 આશ્ચર્યકારી હતું. ^{૪૮, ૪૯}

હતિ ક્રમદાભારનમાં દ્રોણપુત્ર તર્કત બધધધધધમાં
 'કુર્યોપનનો પરાજય' નામનો આધ્યાય ૧૦૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૪ મો

ઠોરવાનો ઘેરો

॥ સત્ય જવાબ ॥

તારકા હિ સમીક્ષ્યૈવ ઘૃણ્યન્યકુરુત્તમો ।

પ્રાગત્વરજિગ્તાંતસ્થથૈવ વિજયઃ પરાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તમારા પક્ષના થોડાંઓ એ
 પ્રભાણે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને ત્યાં આગળ
 ઝેઈને તેમને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી એકદમ
 ત્વગ કરવા લાગ્યા અને અર્જુન પણ પોતાના
 શત્રુઓને મારી નાખવા ઇચ્છીને ઉતાવળ કરવા
 લાગ્યો. ^૧ સુવર્ણથી શણગારેલા તથા વાધના
 આમડાએ મટેલા મોટા મોટા રથો ત્યાં ગડગડાટ
 કરતા ચાલતા હતા અને પ્રજ્વલિત થયેલા
 અગ્નિની પેઠે સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા
 હતા. ^૨ હે પૃથ્વીપતિ ! તેમણે સુવર્ણનાં મુખ-
 વાળાં તથા એમાં ન એવાય તેમાં પ્રચંડ ધનુષ્યો
 ધારણ કર્યાં હતાં અને ક્રોધાયમાન થયેલા સર્પોની
 પેઠે તેઓ અતુલ નાદો કરતા હતા. ^૩ બુદ્ધિ-
 શ્રવણ, શક્તિ, કર્ણ, વૃષસેન, જ્યદ્રથ, કૃપાચાર્ય,
 મદ્રરાજ અને રથીશ્રેષ્ઠ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા-
 એ આઠ મહારથીઓ આકારને બળે પી
 જતા હોય, તેમ ઝોસભેર અર્જુન પર ચઢી
 આવ્યા હતા. તેઓ સુવર્ણનાં ટપકાંવાળાં
 વ્યાધ્રયમેષોને ધારણ કરનારા પોતાના ઘોડાઓ-

થી દશેય દિશાઓને શોભાવી રહ્યા હતા.^{૪૫} મેઘમંડળના જેવી ગર્જનાવાળા રથો પર બેસીને ધસી આવેલા તથા અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા તે દંશીલા મહારથીઓએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અર્જુનની દશેય દિશાઓને ઢાંકી દીધી હતી.^{૪૬} એ મહારથીઓને રણમાં લાવનારા એ સીધ્ર ગતિવાળા રંગમેરંગી ઉત્કૃષ્ટ ઘોડાઓએ દશે દિશાઓને દિવાળી દીધી હતી અને તે પોતે પણ ધણા સરસ શોભતા હતા.^{૪૭} આમ હે રાજન! કૌરવપક્ષના મહાન યોદ્ધાઓ સર્વ ઘોડાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહાન વેગવાળા, અનેક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, પર્વતપ્રદેશમાં જન્મેલા, નદીપ્રદેશમાં જન્મેલા અને સિંધુદેશમાં જન્મેલા ઉત્તમ ઘોડાઓને સાથે લઈને તમારા પુત્રનું રક્ષણ કરવા માટે સીધ્ર અર્જુનના રથની ચારેબાજુ ધસી આવ્યા.^{૪૮} પછી હે રાજન! તે મહાપુરુષો પોતા પોતાના શંખો લઈને વગાડવા લાગ્યા અને આકાશ તથા સમુદ્ર સહિત પૃથ્વીને ગભવી મૂકવા મંડ્યા.^{૪૯} એટલે સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વાસુદેવ તથા અર્જુન પણ પૃથ્વીમાં સર્વ શંખોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના શંખો વગાડવા લાગ્યા.^{૫૦} ત્યાં અર્જુન પોતાના દેવહત નામના શંખને વગાડતો હતો અને બ્રીહદ્રથ પાંચજન્ય નામના શંખને વગાડતા હતા. તેમાં અર્જુનને વગાડેલા દેવહતના શબ્દે આકાશ, પૃથ્વી અને સર્વ દિશાઓને ભરી દીધી હતી; તે જ પ્રમાણે વાસુદેવે વગાડેલા પાંચજન્ય શંખે પણ સર્વ શબ્દોને દબાવી દઈ ઘાવાપૃથ્વીને ભરી દીધી હતી. આમ જ્યારે લીરુઓને ત્રાસ ઉપજાવનાર તથા રાક્ષાઓને હર્ષ વધારનાર તે દારણ્ય શંખનાદો થઈ રહ્યા હતા ત્યારે ભેરીઓ, ઝાલરો, નગારાં, નરખાં વગેરે અનેક વાદિઓ પણ વાગી રહ્યાં હતાં. હે રાજન! તે વેળા એ યદ્વત્સજે બોલાવવામાં

આવેલા દુર્યોધનના હિતેચ્છુ એવા તે પરમ ધનુર્ધર મહારથીઓ એ શબ્દને સહન કરી શક્યા નહિ; એટલે અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને પોતા પોતાના સૈન્યનું રક્ષણ કરતા તે અનેક દેશના મહારથી વીરરાજાઓ અમર્ષપૂર્વક પોતાના મહાન શંખોને વગાડવા લાગ્યા અને દેશવ તથા અર્જુનને કરેલા વેરનો બદલો લેવા સન્ન થયા. હે વિશ્વ! શંખોના એ ધ્વનિથી ગાજી જોડેલાં તમારાં સૈન્યોમાં રથીઓ, ઘોડાઓ અને હાથીઓ ઉદ્વિગ્ધ થઈ ગયા અને સર્વ અસ્ત્રસ્ય થઈ રહ્યું.^{૫૧-૫૨} ત્યારે રાક્ષાઓના શંખધ્વનિથી ગાજી જોડેલા આકાશ બાજુ તૂટી પડ્યું હોય અને મોટા કંડાકાઓથી ચારે બાજુ ઘોષિત થઈ અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યું હોય, તેમ જણાતું હતું.^{૫૩} હે રાજન! તે અતિ મહાન શબ્દે સર્વ દિશાઓને ગભવી મૂકી હતી અને બાજુ પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો હોય તેમ તેણે તે સૈન્યને ભયભીત કરી મૂક્યું હતું.^{૫૪} તે પછી રાજ દુર્યોધન તથા બીજા આઠ મહારથીઓએ જયદ્રથનું રક્ષણ કરવા માટે અર્જુનને ઘેરી લીધો.^{૫૫} તેમાંથી અશ્વત્થામાએ વાસુદેવને તોતેર બાણોથી, અર્જુનને ત્રણ બાણોથી અને તેના ઘોડા તથા ધ્વજને પાંચ બાણોથી પ્રહાર કર્યો.^{૫૬} જતાદંનને વીંધાયેલા ભેઈને અર્જુન અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે અશ્વત્થામાને છસો બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૫૭} વળી ઠણુંને દશ બાણોથી તથા વૃષસેનને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખી. વીર્યવાન અર્જુનને શક્યતા બાણ સહિત ધનુષ્યના ઝૂકમાંથી ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૫૮} ત્યારે શલ્યે બીજું ધનુષ્ય લીધું અને અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. હવે બૂરિશ્રવાએ શિલા ઉપર ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં તથા સુવર્ણના મુખવાળાં ત્રણ બાણોથી, ઠણું જત્રીસ બાણોથી, વૃષસેને સાત બાણોથી, જયદ્રથે તોતેર બાણોથી, કૃપાચાર્યે

દશ બાણોથી અને મદ્રરાજ્યે દશ બાણોથી અર્જુનને રણમાં વીંધી નાખ્યો. વળી અશ્વત્થામાએ સાઠ બાણોથી અર્જુનને તથા વીસ બાણોથી વાસુદેવને પ્રહાર કર્યો. ફરી તેણે અર્જુનને પાંચ બાણો માર્યાં, એટલે યુદ્ધમાં વ્યાઘ્ર સરખો તથા શ્વેત ઘોડાવાળો એ કૃષ્ણસારથિ (અર્જુન) મંદ મંદ હર્યો અને પોતાના હાથની આલાથી દર્શાવીને તે સર્વને સામા વીંધી નાખવા લાગ્યો. તેણે કહ્યુંને બાર બાણો માર્યાં અને વૃષસેનને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખી, શલ્યના બાણ સહિત ધનુષ્યને મૃઠાંથી કાપી નાખ્યું. વળી તેણે ભૂરિ-શ્રવાને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખી શલ્યને દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. તેણે અશ્વિની શિખા જેવા આકારનાં આઠ બાણોથી અશ્વત્થામાને, પચીસ બાણોથી કૃપાચાર્યને અને સો બાણોથી જયદ્રથ રાજાને વીંધી નાખ્યા. વળી તેણે અશ્વત્થામાને સિત્તેર બાણોનો પ્રહાર કર્યો. પછી ભૂરિ-શ્રવા એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને તેણે શ્રીહરિના હાથમાં રહેલી આયુધને કાપી નાખી તથા અર્જુનને તેતિર બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ત્યારે શ્વેતવાહન અર્જુન સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને ક્રોધપૂર્વક તે શત્રુઓને આગળ વધતા અટકાવવા લાગ્યો; તે બધું મહાન વાયુ મેધોને અટકાવી રહ્યો હોય, તેણે બાસણું હતું.^{૨૧-૩૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અધ્યયનવધર્મમાં
'સંકુપ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૦૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૫ મો

મહારથીઓની ધનઓનું વર્ણન

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

ધ્વજાન્નુ વહુવિષાકારાન્નુ બ્રાજમાનાનતિથિયા ।

પાર્યાનાં મામકાનાં ચ તાન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! પાંડવોની તથા મારા યોદ્ધાઓની અનેક પ્રકારના આકાર-

વાળી તથા અતિશય શોભાથી ઝગ્ગળતી ધનઓ વિશે તું મને કહે.^૧

સંજય બોલ્યો : તે મહાત્માઓની ધનઓ અનેક જાતના આકારની હતી. તેમના આકાર, રંગ અને નામ વિશે હું તમને કહું છું, તો તમે તે સાંભળો.^૨ હે રાજેન્દ્ર ! તે મહારથીઓના રથો પર જુદી જુદી જાતની ધનઓ પ્રજ્વલિત અગ્નિ સરખી હતી.^૩ તે બધી લગભગ સુવર્ણની જ હતી, સુવર્ણના તોરાવાળી હતી અને સુવર્ણની માળાઓથી શણગારેલી હતી તેથી તેઓ મેરુપર્વતનાં સુવર્ણમય શિખરો હોય તેવી દેખાતી હતી.^૪ વળી અનેક જાતના રંગોવાળી તે પરમ સુંદર ધનઓ રંગમેરંગી પતાકાઓથી વ્યાપ્ત હોય તેવી શોભતી હતી. વાયુથી ન્યારે તે પતાકાઓ ફરતી હતી, ત્યારે તેઓ રંગમંડપમાં નૃત્ય કરતી વિલાસિની સ્ત્રીઓ સમાન દેખાતી હતી. હે ભરત શ્રેષ્ઠ ! તે પતાકાઓનો રંગ દેવદ્રવ્યુધ્વના રંગ સરખો હતો. તેઓ ન્યારે વાયુને લીધે ફરતી હતી, ત્યારે રથીઓના મહારથોને શોભા આપતી હતી. એ સત્રામમાં અર્જુનની ધન સિંહ સમાન પૂંછડાવાળા તથા ઉગ્ર સુખવાળા વાનરના ચિહ્નવાળી હતી અને તે ભયંકર દેખાતી હતી. હે રાજન્ ! શ્રેષ્ઠ વાનરના ચિહ્નવાળો તથા પતાકાઓથી શોભતો તે ગાંડીવધનુર્ધારીનો દ્વજ કૌરવોના સૈન્યને ત્રાસ પમાડતો હતો. ત્યાં હે ભારત ! અમે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાનો ઉત્તમ દ્વજ સિંહના પૂંછડાના ચિહ્નવાળો, બાહસ્ય સમાન પ્રભાવાળો અને તદ્દન સુવર્ણનો જોયો હતો. અશ્વત્થામાનો દેવેન્ના દ્વજ સમાન કાંતિવાળો અને ઉત્તમ ચિહ્નવાળો તે દ્વજ ન્યારે પવનમાં ફરફરતો હતો, ત્યારે કૌરવોને આનંદ ઉપજાવતો હતો. હે મહારાજ ! કહ્યુંના રથ પર રહેલા દ્વજમાં હાથીની ઠંડે બાંધવાના સોનેરી પૂંછડા ચિહ્ન હતું અને તે

રણમાં આકાશને પૂર્ણ કરી દેતો હોય તેવો એ દેખાતો હતો. એ કણના ધ્વજમાં માળાએ બાંધેલી સુવર્ણની પતાકા વાયુમાં ઊડી રહી હતી. તે બધું રથની બેઠક પર નૃત્ય કરતી હોય તેમ જણાતી હતી. પાંડવોના આચાર્ય, બ્રાહ્મણબલિના અને ગૌતમગોત્રના તપસ્વી કૃપાચાર્યના રથ પર બળદના ચિહ્નવાળી સુશોભિત ધ્વજ ઊડતી હતી. હે રાજન્! ઉપર રહેલા બળદના ચિહ્નથી કૃપાચાર્યનો એ મહાન રથ વૃષભથી વિરાજમાન ત્રિપુરારિ શંકરના રથ સરખો શોભતો હતો. વૃષ-સેનના રથ પર મણિ તથા રત્નથી જડેલો મયૂરના, ચિહ્નવાળો ધ્વજ ફરકતો હતો અને તે સેનાના અગ્રમાગને શોભાવતો હતો. તેની અંદર રહેલો મયૂર બધું હમણાં જ કંઈ બોલશે, તેવો પ્રત્યક્ષ જોવા દેખાતો હતો. હે રાજન્દ્ર! મયૂરના ચિહ્નને લીધે તે મહામાનો રથ મયૂરથી વિરાજતા કાર્તિકસ્વામીના રથ સરખો ભાસતો હતો. મદ્રરાજ શંકરના ધ્વજમાં અશ્વિની શિખા સમાન મુદર અને અપ્રતિમ તદ્દન સુવર્ણની ક્ષેત્રરેખા અમારા જોવામાં આવતી હતી. હે રાજ! તેના રથ પર રહેલી તે ક્ષેત્રરેખા, સર્વ બીજાં જગમાં ઊગી નીકળેલાં છે, એવી પ્રત્યક્ષ શોભાયમાન ક્ષેત્રરેખા હોય તેમ જળકતી હતી. સિંધુરાજના ધ્વજ પર રૂપેરી રંગનો વરાહ વિરાજતો હતો. તેની કાંતિ સ્વચ્છ સ્ફટિકમણિ સમાન હતી અને સુવર્ણનાં આબૂપણથી તેને રણગારવામાં આવ્યો હતો. તે ધ્વજથી જયદ્રથરાજ પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં જોવા ઇંદ્રદેવ શોભતો હતો, તેવો જ શોભાયમાન દેખાતો હતો. યજ્ઞ કરવાનો જ જોનો સ્વભાવ હતો, તે બુદ્ધિમાન બૃહિશ્વરના ધ્વજમાં, યજ્ઞીય ધનુ-ભંધનના સ્તંભનું ચિહ્ન હતું. તે ધ્વજ આશાનુ-સૂર્ય સરખો શોભતો હતો અને એમાં એક ખાતું ચંદ્ર પણ દેખાતો હતો. હે રાજન્! બૃહિશ્વરના

ધ્વજમાં રહેલો સુવર્ણમય યજ્ઞસ્તંભ, રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં ઝંચા કરેલા મોટા યજ્ઞસ્તંભ જેવો દેખાતો હતો. હે મહારાજ! રાજ શક્તિના મહા-ધ્વજમાં રૂપાનો મહાન હાથી શોભતો હતો. તે હાથીની આસપાસ સુવર્ણથી ત્રિચિત્ર અંગનાળા મયૂરો શોભતા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ! જમ ઉજ્જવળ વર્ણનો મહાન ઔરોવત હાથી દેવરાજ ઇંદ્રની સેનાને શોભાવે, તેમ તે હાથીના ચિહ્ન-વાળો શલરાજનો ધ્વજ તમારા સૈન્યને શોભાવી રહ્યો હતો. હે પૃથ્વીનાય! રાજકુલોદ્ધનના ધ્વજમાં મણિમુદિત અને સુવર્ણમય એવા હાથી પ્રકાશતો હતો. તેના રથમાં આસપાસ લટકાવેલી સેંકડો ધૃધરીઓનો શબ્દ સંભળાતો હતો. હે રાજન્! તમારો પુત્ર એ કૌરવરાજ! રથ પર રહેલા એ મહાન ધ્વજથી તે સમયે અત્યંત શોભતો હતો. હે રાજ! તમારી સેનામાં એ નવ મહાધ્વજો ધણી ઊંચા હોઈને પ્રલયકાળના સૂર્યની પેઠે તમારી સેનાને દિપાવી રહ્યા હતા. તેમાં દશમેા એક અશ્વિનનો જ વાનરચિહ્નવાળો ધ્વજ ફરકતો હતો. ૫-૨૬ પરાશરે સ્થાપિત કરેલા અશ્વિની જમ હિમાચલ પર્વત શોભે, તેમ તે ધ્વજથી અશ્વિન શોભતો હતો. તે પછી શત્રુઓને તપાવનારા તે મહારથીઓએ અશ્વિનનો વંશ કરવા માટે અત્યંત મોટાં અને તરફદારેહનાં પ્રકાશમાન ધનુષ્યો ઊડાવ્યાં. હે રાજન્! તેજ પ્રમાણે રણમાં દિવ્ય કર્મ કરનારા શત્રુવિનાશન અશ્વિને પણ પોતાનું ગાંડીવ નામનું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. હે પૂનરાપ્ત-રાજ! તમારા દૃષ્ટ વિચારોના પરિણામે જ આ ધોધલ કિષ્કંધ થયું છે. તમારા અપરાધથી જ આ યુદ્ધમાં બિચારા અનેક નિર્દોષ રાજાઓ માર્યા ગયા છે. એ રાજાઓને યોદ્ધા, રથ અને હાથીઓ સદિત આયુદ્ધપ્રસંગમાં બુદ્ધિ બુદ્ધિદિશાઓમાંથી બોલાવ્યા હતા. એ વેળા સામરાજા મર્જના કરના કુલોદન

આદિ આઠ મહારથીઓનો તથા પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુન-
નો સામસામેનો મારો શરૂ થયો. શ્રીકૃષ્ણ જેના
સારથિ છે, એવા કુંતાપુત્ર અર્જુનને તે વખતે પરમ
અદ્ભુત ઈર્ષ કરવા માંડ્યું.^{૩૦-૩૪} કારણ કે
પોતે એકલો જ નિર્ભયની પેઠે અનેક મહારથી
સાથે ભેટ્યો હતો. પોતાના ગાંડીવધનુષ્યને ખેંચતો
તથા તે સર્વના પર વિજય મેળવી જયદ્રથને
મારી નાખવા ઇચ્છતો એ મહાબાહુ અર્જુન તે
વખતે ધણી શોભતો હતો. પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા
શત્રુતાપન અર્જુનને હજારો બાણો મૂકીને તમારા
પક્ષના યોદ્ધાઓને અદશ્ય કરી દીધા હતા, તેમ જ
તે સર્વ મહારથીઓએ પણ ચારે બાજુથી અસંખ્ય
બાણો મૂકીને અર્જુનને રણમાં અદશ્ય કરી દીધા
હતા.^{૩૫-૩૭} જ્યારે તે પુરુષસિંહોએ કુરુશ્રેષ્ઠ
અર્જુનને આ પ્રમાણે રણમાં ઢાંકી દીધા, ત્યારે
તમારા સૈન્યમાં સર્વને આનંદ ઉપજાવનારો
મહાન હર્ષનાદ થઈ રહ્યો હતો.^{૩૮}

હતિ મોમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાગત જયદ્રથવધપરમા
'મહારથીઓની ધન્યતાનું' વર્ણન નામનો
અધ્યાય ૧૦૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૬ મો દ્રોણના પાંડવો પર ધસારો અને યુધિષ્ઠિરનું પાછા હઠવું

॥ પુનરાટ્ન ઉદય ॥

અર્જુને સૈંધવ પ્રાપ્તે મારદ્વાજેન સંવૃતાઃ ।

પાંચાલાઃ કુરુભિઃ સાર્થે કિમકૃતં સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! જે સમયે
અર્જુન સિંધુરાજની લગભગ આવી પહોંચ્યો,
ત્યારે દ્રોણાચાર્યથી ઘેરાયેલા પાંચાલોએ કોરવો
સાથે કેવું યુદ્ધ કર્યું ?^૧

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! તે દિવસના
પાછલા ભાગમાં રૂંવાં જાણીં યઈ બધે તેના કૌરવ-
પાંચાલના એ સંઘમાં દ્રોણાચાર્ય માટેનો યુદ્ધ-
બુગાર આરંભાયો.^૨ હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યનો વજ

કરવા માટે પાંચાલો મનમાં હર્ષિત થઈ ને ગર્જના
કરી કરીને બાણોની વૃષ્ટિ કરતા હતા.^૩ તે વેળા
કૌરવો અને પાંચાલો વચ્ચે દેવો અને અસુરો
વચ્ચેના જેવો ધોર અને તુમુલ સંઘામ શરૂ થયો.
પાંડવો સહિત સર્વે પાંચાલરાજઓ દ્રોણના રથ
પાસે ગયા અને તેની સેનાની હરોળને તોડી
નાખવા માટે મોટાં મોટાં અશ્વોનો પ્રયોગ કરવા
લાગ્યા.^{૪,૫} હવે રથ પર બેઠેલા પાંચાલના રથીઓ
પૃથ્વીને ઠંપાવતા ઠંપાવતા સાધારણ વેગથી-
દ્રોણના રથ સુધી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં દેકધોના
મહારથી બૃહત્સન ઈંદ્રના વજ્ર જેવાં તીક્ષ્ણ બાણો
છોડતો છોડતો દ્રોણાચાર્ય પર ચઢી ગયો હતો.^{૬,૭}
ત્યારે તેની સામે મહાન યશાવાળો કૌમધૃતિ
સેનકેડો અને હજારો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકતો મૂકતો
શીઘ્ર ધસી આવ્યો હતો.^૮ વળી ઈંદ્ર જેમ શંખરા-
સુર સામે ધસી બધ, તેમ અત્યંત બળથી ઉદય
પામેલો ચૈદિરાજ ધૃષ્ટકેતુ દ્રોણ સામે સત્તર ધસી
ગયો હતો.^૯ આમ મોં પહોંચું કરી આવતા ઠાળ-
ની પેઠે તેને એકાએક ધસી આવતો બેઈને મહા-
ધનુર્ધર વીરધન્વા વેગથી તેની સામે ચઢી ગયો.^{૧૦}
પછી વીર્યવાન દ્રોણાચાર્ય વિજયની ઇચ્છાથી
આવી જોનેલા મહારાજ યુધિષ્ઠિરને સૈન્ય સહિત
અટકાવવા લાગ્યા. ત્યાં હે પ્રભુ ! યુદ્ધકુશળ પરા-
ક્રમી નકુલને ચઢી આવેલો બેઈને તમારો પરા-
ક્રમી પુત્ર વિકર્ણુ તેની સામે ચઢી ગયો.^{૧૧,૧૨}
ત્યારે યુદ્ધ કરવા માટે ધસી આવતા સહદેવને
શત્રુસંહારકે કુત્યુંખે અનેક હજારો બાણોથી છાઈ
દીધા હતા. વ્યાઘ્રદત્તે વારંવાર અતિ તીક્ષ્ણ બાણો
મૂકીને પુરુષવ્યાઘ્ર સાત્ત્વિને ઠંપાવી દઈ અટ-
કાવી રાખ્યો. વળી સૌમદત્તએ ઉત્તમ બાણોને
છોડી રહેલા, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા અને અત્યંત
કૌપાયમાન થયેલા દ્રૌપદીના મહારથી પુત્રોને
અગ્ર ૩૧-૩૧ ૨ પ્રમુખે કોચ કરીને ધસી આવતા

ભીમસેનને લયંકર સ્વરૂપવાળો અને તેથી જ બિહારમાં જોવા મહારથી અલંબુષ રાહવા લાગ્યો હે રાજા ! એ મનુષ્ય (ભીમસેન) અને રાક્ષસ- (અલંબુષ) તું તે સમયનું યુદ્ધ પૂર્વે જ રામરાવણ- તું યુદ્ધ થયું હતું, તેના જેવું જ થઈ રહ્યું હતું. હે ભારત ! તે પછી ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા યુધિષ્ઠિરે નમેલાં પૂંઅંગાળાં નેવું બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને સર્વ મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો. ^{૧૩-૧૮} એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યશસ્વી યુધિષ્ઠિરે કાપાવેલા તે આચાર્યે પણ તેને પચીસ બાણોનો છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. ^{૧૯} વળી દ્રોણાચાર્યે સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં બીજાં વીસ બાણો મૂકીને યુધિષ્ઠિરરાજ- ને ઘોડા, સારથિ અને ધ્વજ સહિત પ્રહાર કર્યો. ^{૨૦} પણ દ્રોણાચાર્યે મૂકેલાં તે બધાં બાણો- નો ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે પોતાના હાથની આસાકી ખતાવતા રહી બાણવૃષ્ટિવડે નાશ કર્યો. ^{૨૧} આથી આચાર્ય અત્યંત ક્રોધા અને તે મહાધનુ- ધરીએ મહાત્મા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યના રણમાં ટુકડા કરી નાખ્યા. ^{૨૨} પછી કપાઈ ગયેલા ધનુષ્યવાળા તે રાજાને મહારથી આચાર્યે ચારે બાજુથી અનેક હાર બાણો મૂકીને સત્વર છાઈ દીધા. ^{૨૩} તે સમયે દ્રોણાચાર્યનાં બાણો- થી યુધિષ્ઠિરરાજાને અદશ્ય થયેલા જેઈને સર્વ લોહિ તેમને મરણ પામેલા જ માનવા લાગ્યા. ^{૨૪} વળી હે રાજાંદ્ર ! છેલ્લાએક માનવા લાગ્યા કે, ' મહાત્મા બ્રાહ્મણે રાજા યુધિષ્ઠિરને વિમુખ કરી નાખીને મારી નાખ્યા છે. ' ^{૨૫} એ રીતે પરમ સંકટમાં આવી પડેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે દ્રોણા- ચાર્યે કાપી નાખેલું તે ધનુષ્ય છોડી દીધું. ^{૨૬} તે વીર બીજું અતિશય વેગનાથું તથા ઝગ- કતું દિવ્ય ધનુષ્ય લીધું અને દ્રોણાચાર્યે છોડેલાં હારે બાણોને સંઆમમાં તલ્કાળ છેદી નાખ્યાં. હે રાજા ! આ પ્રભુ આશ્ચર્યકારક બન્યાતું હતું.

આમ તે બાણોનો નાશ કરીને તે દ્રોણી લાલ- ચોળ નેત્રવાળા થઈ ગયા. તેમણે મોટા મોટા પર્વતોનો પણ નાશ કરી નાખે તેવી મહાઘોર અને લયંકર શક્તિ હાથમાં લીધી. એ શક્તિનો દાંડો સુવર્ણનો હતો અને તેને આઠ ઘંટડીઓ લટકતી બાંધેલી હતી. ^{૨૭-૨૮} હે ભારત ! બળ- વાન યુધિષ્ઠિરે તે શક્તિને એસથી ફેંકી અને પોતે હર્ષમાં આવી જઈને, સર્વ ભૂતોને ત્રાસ પમાડતા હોય તેમ મોટા શબ્દથી ગર્જના કરવા લાગ્યા. ^{૨૯} ધર્મરાજાએ ફેંકેલી તે શક્તિને જેઈને યુદ્ધમાં રહેલાં સર્વ ભૂતો એકાએક ઘોલી ઊઠ્યાં કે, ' દ્રોણનું કલ્યાણ થએ, કલ્યાણ થએ ! ' ^{૩૦} આમ રાજાના હાથમાંથી છૂટેલી કાંચળી વિનાના સર્પની જેમ પ્રકાશતી અને આકાશ, દિશા તથા વિદિશા- ને પ્રજ્વલિત કરતી તે શક્તિ બળમગતા મુખ- વાળી નાગણની પેઠે દ્રોણની પાસે આવી, ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ ! તે શક્તિને આવતી જેઈને અસ્ર બાહુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્યે તત્કાળ બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું અને તે અસ્ર ધોર દેખાવ- ની તે શક્તિને બસ કરી નાખીને સત્વર યશસ્વી યુધિષ્ઠિરરાજાના રથ તરફ ગયું. પછી હે રાજા ! મહાયુદ્ધમાન રાજા યુધિષ્ઠિરે પણ પોતાની સામે પસી આવતા તે બ્રહ્માસ્ત્રને બ્રહ્માસ્ત્રથી જ શાંત કર્યું. એટલું જ નહિ, તેમણે દંઠ ગાંડાવાળાં પાંચ બાણો મૂકીને તે દ્રોણને રણમાં વીંધી નાખ્યા, વળી એક અતિ તીક્ષ્ણ કુરમખાણથી તેમણે એમના મહાન ધનુષ્યના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યારે હે રાજા ! ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરનારા દ્રોણાચાર્યે તે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું અને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર સામે એકદમ ગદા ફેંકી. હે રાજુતાપન ! પોતાની સામે એકદમ એસથી આવતી તે ગદાને જેઈને, યુધિષ્ઠિરરાજાએ પણ હાથમાં ગદા લીધી અને કોરપૂર્વક તેને દ્રોણ સામે ફેંકી. એકાએક

છૂટેલી તે બન્ને ગદાઓ પરસ્પર અયડાવાથી તેના સંઘર્ષણમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો અને છેવટે તે બન્ને નિમ્ળ થઈને પૃથ્વી પર આવી પડી. હે રાજા ! તે પછી દ્રોણાચાર્યને ઘણો જ ક્રોધ ચડ્યો, તેથી તેમણે ચાર તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરી ધર્મરાજના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. વળી તેમણે એક ભદ્રસત્તાના બાણથી તેમના ઇંદ્રધ્વજ જેવા ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું.^{૩૨-૪૧} ઉપરાંત એક બીજું બાણ મારીને તેમના ધ્વજને પણ કાપી નાખ્યો તથા બીજાં ત્રણ બાણોથી યુધિષ્ઠિરને પણ પીડી નાખ્યા. એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! માર્યા ગયેલા ઘોડાવાળા રથ પરથી યુધિષ્ઠિર નીચે ફેલી પડ્યા અને હથિયાર વિના હાથ જોંચા કરીને ત્યાં ઊભા રહ્યા. હે વિષ્ણુ ! એ રીતે રથ વિનાના તથા વિશેષ કરીને હથિયાર વિનાના થયેલા યુધિષ્ઠિરરાજને જોઈને દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓનાં સર્વ સૈન્યોને ગભરાવવા લાગ્યા. જમ કાઈ એક ભયંકર સિંહ શૃંગ સામે દોડી જાય, તેમ દહ પ્રતવાળા તે આચાર્ય પોતાના ચાલાક હાથે સંખ્યાબંધ તીક્ષ્ણ બાણો છોડતા છોડતા રાજા યુધિષ્ઠિર સામે દોડી ગયા. હે રાજા ! શત્રુઓનો સંહાર કરનારા દ્રોણાચાર્યને આમ રાજા સામે ધસેલા જોઈને પાંડવોનાં સર્વ સૈન્યોમાં 'હાય ! હાય ! દ્રોણ રાજાને મારી નાખ્યા ! મારી નાખ્યા !' એવો કાલાહલ થઈ રહ્યો. તે વેળા કુંતીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર સત્વર સહદેવના રથ પર ચઢી ગયા અને ઘોડાઓ દોડાવતા યુદ્ધમાંથી પાછા હટી ગયા.^{૪૨-૪૭}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમોત્તમ જયદ્રથપદ્મપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરનું પાછા હટવું' નામનો અધ્યાય ૧૦૬ એ સમાસ

અધ્યાય ૧૦૭ મો

ક્ષેમધૂતિ, વીરધન્વા, નિરમિત્ર અને વ્યાધદત્તનું પતન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વૃહત્સત્રમયાપાંતં કૈકયં દૃઢવિક્રમમ્ ।

ક્ષેમધૂતિર્મહારાજ વિવ્વાધોરસિ માર્ગણેઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજા ! દૃઢ પરાક્રમવાળા કેકયવંશના બૃહત્સત્રને રણમાં ધસી આવતો જોઈને, ક્ષેમધૂતિએ તેને બાણો વડે છાતીમાં વીધી નાખ્યો.^૧ હે રાજા ! તે સંમથે રાજા બૃહત્સત્રે દ્રોણાચાર્યના સૈન્યને તોડી નાખવાની ઇચ્છાથી નમેલાં પૂંખવાળાં નેવું બાણોનો તેને સત્વર પ્રહાર કર્યો.^૨ ત્યારે ક્ષેમધૂતિએ અત્યંત ક્રોધ કરીને મહાત્મા બૃહત્સત્રના ધનુષ્યને પાણીદાર અને તીક્ષ્ણ એવા એક ભદ્રસ-બાણથી કાપી નાખ્યું.^૩ વળી તેણે સર્વ ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બૃહત્સત્રને, તેનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું હતું; છતાં મજબૂત ગાંઠવાળા એક બાણથી તત્કાળ વીધી નાખ્યો.^૪ પછી બૃહત્સત્રે જાણે હસતો હોય તેમ બીજું એક ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને એક ક્ષણવારમાં જ મહારથી ક્ષેમધૂતિને ઘોડા, સારથિ અને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો.^૫ પછી એક બીજું પાણીદાર તીક્ષ્ણ બાણ મૂકીને તેણે રાજા ક્ષેમધૂતિના દેહીધ્મમાન કુંડળવાળા મસ્તકને ધડથી જુદું કરી દીધું.^૬ આમ એકાએક કપાઈ પડેલું તથા વાંકડિયા કેશવાળું ક્ષેમધૂતિનું તે મસ્તક સુકુટ સહિત પૃથ્વી પર આવી પડ્યું; અને તે આકાશમાંથી ખરી પડેલા જ્યોતિ સમાન શોશનું હતું.^૭ એ પ્રમાણે ક્ષેમધૂતિનો રણમાં નાશ કરીને મહારથી બૃહત્સત્ર હર્ષમાં આવી ગયો અને એકદમ પાંડવોને માટે તમારા સૈન્ય સામે ચઢી ગયો.^૮ હે ભારત ! દ્રોણાચાર્યને માટે આ પ્રમાણે

ધરી આવતા તે ધૃષ્ટકેતુ (બૃહસ્પતિ)ને જોઈને
મહાધતુર્ધર પરાક્રમી વીરધન્વાએ તેને અટકાવ્યો.^૮
આમ બાણરૂપી દાંડવાળા તથા અતિબળવાન
એવા તે બન્ને પુરુષવ્યાથો સામસામા બેટીને
અનેક હાજરા બાણોથી એકબીજાને પ્રહાર કરવા
લાગ્યા.^૯ ઈર્ષ મહાવનમાં જમ તીવ્ર મદવાળા
એ યુધ્ધપતિ હાથીઓ લાડે, તેમ તે બન્ને પર-
સ્પર લડતા હતા.^{૧૦} જમ ઈર્ષ પર્વતની યુક્તિ
માં આવીને ક્રોધાયમાન થયેલા એ વાઘો યુદ્ધ
કરે, તેમ મહાન વીરધન્વાળા તે બન્ને વીરો એક-
બીજાનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધ કરતા હતા.^{૧૧}
હે રાજા ! તે તુમુક્ત યુદ્ધ ઘણું જોવાલાયક હતું.
સિદ્ધો અને ચારણોના સમુદાયોને પણ તે અદ્ધ-
ભુત દેખાવતું લાગતું હતું.^{૧૨} પછી હે ભારત !
વીરધન્વા કાર્યો અને તેણે હસતાં હસતાં એક
મદ્ભ્રમણોનો પ્રહાર કરીને, ધૃષ્ટકેતુના ધનુષ્યના
એ હુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૩} હવે મહારથી ચૈદિ-
રાજાએ (ધૃષ્ટકેતુએ) કપાઈ ગયેલા તે ધનુષ્યને
ફેંટી દીધું અને તદ્દન લોખંડની તથા સુવર્ણ-
ના દાંડાવાળી મહાન શક્તિ મૂકી કરી.^{૧૪} હે
ભારત ! મહાન વીરધન્વાળી તે શક્તિને પોતાના
એ હાથ વડે ઉઠાવીને તેણે બરાબર સાવધાની-
પૂર્વક વીરધન્વાના રથ સામે એકાએક ફેંટી.^{૧૫}
વીરોના નાશ કરનારી તે શક્તિના અત્યંત એસ-
પૂર્ણ પ્રહારથી વીરધન્વાનું દંઢય ચિરાઈ ગયું અને
સત્તર તે પોતાના રથ પરથી ધરણી પર ઢળી
પડ્યો.^{૧૬} હે વિશ્વ ! ત્રિગર્ભોના મહારથી એ વીર-
ધન્વા જ્યારે આમ રણમાં માર્યો ગયો, ત્યારે
પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ આરે બાણુથી તમારા
સૈન્યમાં ભંગાણ પાડવા લાગ્યા.^{૧૭} એ સમયે
દુર્યોધને સહદેવના પર સાઠ બાણો ફેંટ્યાં અને
એ પાંડુપુત્રને બીક ખતાવવા માટે તે મોટી ગર્જના
કરવા લાગ્યો.^{૧૮} આથી એ માત્રીપુત્ર ક્રોધાયમાન

થઈ ગયો અને હસતો હાથ તેમ તેણે યુદ્ધ કરવા
આવેલા પોતાના ભાઈ દુર્યોધને તીક્ષ્ણ બાણોથી
વીંધી નાખ્યો.^{૨૦} હે ભારત ! મહાબળવાન સહ-
દેવને રણમાં એ રીતે ત્રપાટા મારતો જોઈને,
દુર્યોધે તેને નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૧} એટલે
મહાબળવાન સહદેવે એક મદ્ભ્રમણોનો પ્રહાર કરી
દુર્યોધની ધમને તોડી પાડી તથા બીજા ચાર
તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેના ઘોડાઓને પણ મારી
નાખ્યા.^{૨૨} વળી બીજાં એક પાણીદાર તીક્ષ્ણ
મદ્ભ્રમણ મારીને તેણે તેના સારથિના દેહીધ્મમાન
કુડગોત્રાળા મરતકને પડથી જુદું કર્યું.^{૨૩} એટલું
જ નહિ, પણ સહદેવે એક તીક્ષ્ણ દુરપ્રબાણ
મૂર્છીને કુરુપુત્ર દુર્યોધના મહાન ધનુષ્યને કાપી
નાખ્યું અને બીજાં પાંચ બાણો વડે તેને પણ
વીંધી નાખ્યો. તે સમયે હે રાજા ! દુર્યોધ મનમાં
ઉદાસ થઈ ગયો અને મરણ પામેલા ઘોડાઓવાળા
પોતાના રથનો ત્યાગ કરીને તે નિરમિત્રતા રથમાં
ચઢી ગયો.^{૨૪, ૨૫} એટલે રાત્રીરોને સંહાર કર-
નારા સહદેવે ક્રોધાયમાન થઈને સેનાના મધ્યમાં
રહેલા એ નિરમિત્રને પણ એક મદ્ભ્રમણ મારીને
મારી નાખ્યો.^{૨૬} આથી હે જનનાથ ! ત્રિગર્ભ-
રાજાનો પુત્ર નિરમિત્ર તમારી સેનાને વ્યથા પમા-
ડતો પમાડતો રથની બેઠક પરથી પૃથ્વી પર ગબડી
પડ્યો.^{૨૭} પૂર્વે મહાબળવાન ખરદેવનો નાશ કરી
દશરથપુત્ર રામચંદ્ર જમ શોભતા હતા, તેમ તેનો
વધ કરી મહાબાહુ સહદેવ શોભવા લાગ્યો. હે
જનેશ્વર ! મહારથી રાઘવપુત્ર નિરમિત્રને આમ
મરણ પામેલો જોઈને ત્રિગર્ભોદ્ધાઓમાં મહાન
હાહાકાર થઈ રહ્યો. હે રાજા ! એ અરસામાં નકુલે
તમારા વિશાળ નેત્રાળા પુત્ર વિકલ્પને એક
ચુદ્ધર્ત જેટલા કાળમાં જીતી લીધો, તે લોકમાં
અતિ આશ્ચર્ય જન્મી જન્મી હતું. ત્યાં વળી વ્યાઘ્ર-
દત્તે નમેલાં યવંવાળાં બાણો મૂર્છી મૂર્છીને સાત્યકિ-

ને ઘોડા, સારથિ અને ધન સાથે સેનાના મધ્યમાં અદશ્ય કરી દીધા હતા.^{૨૮-૩૧} છતાં શરવીર સાત્યકિંચે ચાલાક હાથવાળાની પેડે તે બાણોતું વારણ કરીને વ્યાઘ્રદત્તને ઘોડા, સારથિ અને ધન સાથે રણમાં ઢોળી પાડ્યો.^{૩૨} આમ હે પ્રભુ ! મગધરાજનો કુમાર તે વ્યાઘ્રદત્ત જ્યારે રણમાં માર્યો ગયો, ત્યારે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા મગધ યોદ્ધાઓ ચોમેરથી સાત્યકિ સામે ધસી આવ્યા.^{૩૩} તેઓ હાથે બાણો, તોમરો, બિંદિ-પાલો, બાલાઓ, મુરગરો અને મુસલોને પણ ફેંકવા લાગ્યા.^{૩૪} તે રણરણ મગધ યોદ્ધાઓ યુદ્ધક્રમક સાત્યકિ સામે એકીસાથે લડવા લાગ્યા; પણ બળવાન પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિએ તે બંધાને હસતાં હસતાં સહેજમાં જીતી લીધા. તે વેળા મરતાં મરતાં બાણી રહેલા મગધ યોદ્ધાઓ ચારેબાજુ નાસભાગ કરવા લાગ્યા હતા. હે વિશ્વ ! તે જોઈને સાત્યકિનાં બાણોથી વિહ્વળ થયેલા તમારા સૈન્યમાં એકદમ ભંગાણુ પડ્યું. એ રીતે મહા-યશસ્વી યાદવોત્તમ સાત્યકિ રણમાં તમારા સૈન્યને નાશ કરીને પોતાના ધનુષ્યને ધુણાવતો ત્યાં જામે રહ્યો. હે રાજન ! મહાત્મા સાત્યકિએ સૈન્યમાં એટલું બધું ભંગાણુ પાડ્યું હતું કે, જથી તે સૈન્ય યુદ્ધ કરવા માટે સામું થતું ન હતું; કારણ કે મહાબાહુ સાત્યકિએ તેમાં અત્યંત ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. આથી દ્રોણાચાર્ય અત્યંત ક્રોધાય-માન થઈ ગયા અને પોતે અતેજ સત્યકર્મી સાત્યકિ સામે ઢોળા ફાડીને એકદમ ધસી આવ્યા.^{૩૫-૩૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જીત જયદ્રથપર્વમાં
'સકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૦૭મો સમામે

અધ્યાય ૧૦૮ મો

રાક્ષસ અલંબુપની હાર !

સંજય ક્તવા ॥

દ્રીપદેવાન્ મહેષ્વાસાન્ સૌમદત્તિર્મહાયદાઃ ।

एकैकं पंचभिर्विद्ध्वा पुनर्विन्वाप सप्तभिः ॥ ૧ ॥

સંજય ગોલ્યો : મહાયશસ્ત્રી સૌમદત્તિએ મહા-ધનુર્ધર એવા દ્રીપદીના દરેક પુત્રને પાંચ પાંચ બાણોથી વીંધી નાખીને ફરી તેમને સાત બાણોથી વીંધી નાખ્યા.^૧ હે રાજ ! શૈવ રવરૂપવાળા તે સૌમદત્તિએ તેમને એટલા બધા પીડી નાખ્યા કે, તેઓ મૃત જતા થઈ ગયા અને યુદ્ધમાં કતવ્યને પણ કંઈ જાણી શક્યા નહિ.^૨ પરંતુ નકુલના પુત્ર શતાનીક પુરુષશ્રેષ્ઠ સૌમદત્તિને બે બાણોથી વીંધી નાખ્યા અને હર્ષપૂર્વક ગર્જના કરી મૂઠી.^૩ તેટલામાં બીજા ભાઈઓએ પણ રણમાં સાવધ થઈને સીંધાં જનારાં ત્રણ ત્રણ બાણો મૂકીને, ક્રોધી સૌમદત્તિને સત્તર વીંધી નાખ્યો.^૪ ત્યારે હે મહારાજ ! મહાયશસ્ત્રી સૌમદત્તિએ પણ તે પાંચ ભાઈઓ સામે પાંચ બાણો ફેંડ્યાં અને દરેકને એકક બાણથી છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^૫ આમ જ્યારે એ પાંચ ભાઈઓ તે વીરનાં બાણોથી વીંધાઈ ગયા, ત્યારે તેમણે વીર સૌમદત્તિને ચોતરફથી ઘેરી લીધા અને બાણોથી અત્યંત વીંધવા માંડ્યો.^૬ હવે ક્રોધાયમાન થયેલા અનુનના પુત્રે ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેના ઘોડાઓને યમરાજને ઘેર મોકલી દીધા.^૭ ત્યાં જીમસેનના પુત્રે મહાત્મા સૌમદત્તિના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને તેને કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખીને મોટી ગર્જના કરી મૂઠી.^૮ વળી યુધિષ્ઠિરના પુત્રે તેના ધનુષ્યને કાપી નાખી પૃથ્વી પર પાડી દીધા અને નકુલના પુત્રે તેના સારથિને રથ પરથી ગમડાવી પાડ્યો. આમ પોતાના ભાઈઓએ સૌમદત્તિને હરાવેલો જાણીને, સહદેવના પુત્રે એક ક્ષુરપ્રબાણ મૂકીને તે

મહાત્માના મસ્તકને કાપી નાખ્યું.^{૯, ૧૦} એટલે સુવ-
ર્ણનાં આશ્વમેધોથી શોભતું તથા બાલસૂર્ય સમાન
પ્રભાવાળું સૌમદંતિનું તે મસ્તક ત્યારે રણપ્રદેશને
પ્રકાશમાન કરતું પૃથ્વી પર પડ્યું.^{૧૧} આ પ્રમાણે
હે રાજન્! મહાત્મા સૌમદંતિના મસ્તકને કપા-
યેલું જોઈને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ ત્રાસી ગયા
અને સર્વ દિશાઓમાં નાસભાગ કરવા મંડ્યા.^{૧૨}
એ વેળા રાક્ષસ અલંબુષ કોધાયમાન થઈને મહા-
બળવાન ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરતો હતો. તે
ખતેનું એ યુદ્ધ લક્ષમણ અને રાવણપુત્ર ઈંદ્રજિત
વચ્ચેના યુદ્ધ જેવું જણાતું હતું. રણમાં યુદ્ધ
કંરતા એ નર અને એ રાક્ષસને જોઈને સર્વ
જૂતાને વિસ્મય તથા આનંદ થતો હતો.^{૧૩, ૧૪} તે
સમયે ભીમસેને નવ તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને કોધ-
વશ થયેલા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ અલંબુષને હસતાં હસતાં
વીંધી નાખ્યો.^{૧૫} જ્યારે તે રાક્ષસ આમ રણમાં
વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તે ભયંકર ગર્જના કરીને
ભીમસેન તથા તેના પાંચઠળના યોદ્ધાઓ સામે
એકદમ ધસી ગયો.^{૧૬} તુરત તેણે નમેલાં પર્વ-
વાળાં પાંચ બાણો મૂકીને ભીમસેનને વીંધી
નાખ્યો અને ભીમસેનના રક્ત ત્રણસો યોદ્ધાઓ-
ના ત્યાં નાશ કરી નાખ્યો.^{૧૭} વળી તેણે બીજા ચાર-
સોને મારી નાખ્યા અને ભીમસેનને એક બાણ-
થી અત્યંત વીંધી નાખ્યો. આ પ્રમાણે તે રાક્ષસ-
થી અતિ વીંધાયેલા મહા બળવાન ભીમસેન
શૂરહૃદય થઈ ગયો અને રથની બેઠક પર પડી
ગયો. પછી ફરી ભાનમાં આવીને કોધપૂર્ણ
થયેલા વાલ્યુનદન ભીમસેને રણમાં ઉત્તમ સાધન-
ભૂત એવું પોતાનું ઘેર ધનુષ્ય ખેંચ્યું અને સડ-
સડાટ છોડેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી રાક્ષસ અલંબુષને
ચોતરફથી તેણે સારી રીતે પીડી નાખ્યો.^{૧૮-૨૦}
તે વખતે હે રાજન્! અનેક બાણોથી વીંધાયેલા
તથા કાંજળના દગ સમાન કાંતિવાળો તે રાક્ષસ

ખીલેલાં રાતાં પુષ્પવાળા ખાખરાનો વૃક્ષ સમાન
શોભતો હતો.^{૨૧} ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં
બાણો વડે તે જ્યારે એ રીતે ઘણો ધાયલ થયો,
ત્યારે તેને મહાત્મા ભીમસેને મારી નાખેલા
પોતાના ભાઈ બકાસુરનું સ્મરણ થયું.^{૨૨} એટલે
તે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરીને ભીમસેન પ્રત્યે
ઠહેવા લાગ્યો કે, 'અહ્યા પૃથાપુત્ર ! ભોમો રહે,
હવે આ યુદ્ધમાં આજે તું મારું પરાક્રમ જોજ'.^{૨૩}
આ કુર્મંતિયા ! તેં રાક્ષસોમાં ઉત્તમ ને બળવાન
એવા મારા ભાઈ બકાસુરને મારી નાખ્યો છે,
પણ તે કામ તો તેં મારી ગેરહાજરીમાં કયું
છે.^{૨૪} આમ કહીને તે રાક્ષસ ત્યાંથી અંતર્ધાન
થઈ ગયો અને મોટી બાણવૃદ્ધિ કરીને ભીમસેન-
ને અત્યંત હાઈ ફેવા લાગ્યો.^{૨૫} પછી હે રાજન્!
રાક્ષસને અદશ્ય થયેલા જોઈને ભીમસેને પણ
નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને આકાશને ભરી
દીધું;^{૨૬} એટલે એક પલકવારમાં તો તે રાક્ષસ
પુનઃ પોતાના રથમાં આવી બેઠો; કારણ કે
આકાશમાં પણ તેને ભીમનાં બાણો સારી પેઠે
લાગ્યાં હતાં; પણ પાછો તે રાક્ષસ પૃથ્વી પર
આવી સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરીને એકાએક
આકાશમાં ચાલ્યો ગયો.^{૨૭} હવે તેણે નાનાં મોટાં
અનેક રૂપો ધારણ કરવા માંડ્યાં તે થોડીવારમાં
નાનો, થોડીવારમાં મોટો અને થોડીવારમાં સ્થૂળ
દેખાવા લાગ્યો; તેમ જ મેષની પેઠે ગર્જનાઓ
કરવા લાગ્યો.^{૨૮} વળી તે ચોતરફથી અનેક
ભાતની ઠઠ બાણીઓ બોલવા લાગ્યો. ત્યાં જોત-
જોતામાં આકાશમાંથી હજારો બાણોની ધારાઓ,
શક્તિઓ, બંદૂકો, બાણો, ત્રિશ્યો, પદ્ધિશો,
તોમરો, તોપો, પરિચો, ભિદિપાલો, ફરસીઓ,
પથરાઓ, તલવારો, ગોળીઓ, બે ધારી તલવારો
અને વજ્રો વગેરે અઘરાસો પડવા લાગ્યાં. ત્યાં
તે રાક્ષસે અતિ દારણ શત્રુવૃદ્ધિ કરી મૂકી,

એટલે પાંડુપુત્રના ધણુ સૈનિક રણમાં માર્યા ગયા. તેણે એ યુદ્ધમાં પાંડવસૈન્યોના ધણુ હાથી-ઓ, ઘોડાઓ તથા પાળાઓનો ઘણુ કાટી નાખ્યો. દે રાજન! તેનાં બાણોના પ્રહારથી રથીયોદ્ધાઓ રથો પરથી ગમડવા લાગ્યા.^{૨૯-૩૩} આમ તે રાક્ષસે અનેક રાક્ષસોના ગણોથી ભરેલી ધોર નદી તે રણભૂમિ પર આગ્રુ કરી દીધી. દે રાજન! તે નદીમાં લોહીરૂપ જળ હતું અને રથોરૂપી ધૂમરીઓ હતી. તે નદી હાથીઓરૂપ ઝૂંડોથી ભરપૂર હતી અને તેમાં છત્રોરૂપ હંસો હતા. તેમાં પ્રાણીઓની ધાતુઓરૂપ કાઠવ હતા અને બાહુ-ઓરૂપ સર્પોથી તે વ્યાપ્ત હતી. તે નદી ચેદિ, પાંચાસ તથા સુંઝધોદ્ધાઓને ખેંચી જતી હતી.^{૩૪,૩૫} દે રાજન! તે રાક્ષસને એ રીતે નિર્ભય થઈને સંઘ્રામમાં ધૂમી રહેલા ઐર્ષને પાંડવયોદ્ધાઓ અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયા અને ક્રૂરી આંખે તેનું પરાક્રમ જોઈ રહ્યા.^{૩૬} ત્યારે તમારા સૈન્યમાં તો મોટો હર્ષ થઈ રહ્યો હતો અને ત્યાં સાંભળતાં રૂંધાં ખડાં થઈ જાય એવો વાદિતો અતિ મહાન હ્રોડ નાદ થઈ રહ્યો હતો.^{૩૭} હાથી જમ હથેળીના શખ્તને સહન કરે નહિ, તેમ તે સમયે તમારા સૈન્યમાં થઈ રહેલા એ ધોર શખ્તને પાંડુપુત્ર ભીમસેન પણ સાંખી રહ્યો નહિ.^{૩૮} ક્રોધથી લાલચાળ નેત્રવાળા થઈને, પ્રજ્વલિત અગ્નિની પેઠે એ વાયુસુને ત્યાં સાક્ષાત્ વિશ્વકર્માની પેઠે વિશ્વકર્માનું અગ્નિ સાંધ્યું.^{૩૯} તરત જ ત્યાં ચારે બાજુ હાથે બાણો પ્રકટ થયાં અને તેથી તમારા સૈન્યમાં મોટી નાસભાગ થઈ રહી.^{૪૦} ભીમસેને એ યુદ્ધમાં પ્રકટ કરેલા તે અસ્રે રાક્ષસની મહાન માયાનો નાશ કરી નાખ્યો અને રાક્ષસને ઘણો ગમરાવી નાખ્યો.^{૪૧} ભીમસેને તે રાક્ષસને આ પ્રમાણે ઘણો જ પીડવા માંડ્યો, ત્યારે તે ભીમનો ત્યાગ કરીને દ્રોણાચાર્યના

સૈન્ય તરફ નાચી ગયો.^{૪૨} આમ દે રાજન! મહાત્મા ભીમસેને જ્યારે રાક્ષસરાજનો પરાજય કર્યો, ત્યારે પાંડવોએ સિંદનાદો કરીને સર્વ દિશાઓને ગમતી મૂકી.^{૪૩} ત્યાં પૂર્વકાળના દેવ-દાનવના યુદ્ધમાં પ્રદક્ષાદને છત્રીને દેવોએ જમ ઇંદ્રનું સન્માન કર્યું હતું, તેમ પાંડવોએ હર્ષમાં આવી જઈને મહાબળવાન ભીમસેનનું સન્માન કર્યું.^{૪૪}

હિત શ્રીમદભ્યારતમાં દ્રોણપર્વતમાં જ્યદ્યપવપ્રપર્વમાં
'અલંબુપનો પરાજય' નામનો અધ્યાય ૧૦૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૯ મો

રાક્ષસ અલંબુપનો વધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અલંબુપં તથા યુદ્ધે વિચરંતમસીતવત્ ।

હૈંદિમ્બિઃ પ્રયયૌ તૂર્ણે વિવ્વાય નિશિતિઃ શરઃ ॥૧

સંજય બોલ્યો : કૂરી પાછો આવીને રાક્ષસ અલંબુપ તે રીતે જ નિર્ભયની પેઠે યુદ્ધમાં ધૂમવા લાગ્યો, ત્યારે હિંદિમ્બાપુત્ર ધટાત્કચ તેની સામે ધસી ગયો અને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીધવા લાગ્યો.^૧ તે સમયે તે બંને રાક્ષસસિંહો વચ્ચે ઇંદ્ર અને શંખરાસુરના જેવું ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. તે બંને જણા એ યુદ્ધમાં જતજતની માયાઓ કરતા હતા.^૨ પછી અલંબુપે અત્યંત ક્રોધાચમાન થઈને ધટાત્કચને પ્રહાર કર્યો; એટલે દે રાજ ! તે બંને રાક્ષસપતિઓ વચ્ચે, પૂર્વના રામ અને રાવણ વચ્ચેના જેવું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ધટાત્કચે અલંબુપને વીસ નારાયણોથી વીધી નાખ્યો અને સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જનાઓ કરવા માંડી. તે જ પ્રમાણે દે રાજન! ધુટું અલંબુપ પણ યુદ્ધકર્મક ધટાત્કચને વીધી વીધીને હર્ષપૂર્વક ગાજવા લાગ્યો અને ચોતરફથી આઠાશને ભરી દેવા માંડ્યો. એ રીતે અત્યંત ક્રોધવશ થયેલા તે બંને મહાબળવાન રાક્ષસો એક-

બીજાની સામે માયા રચીને લગભગ સરખી રીતે જ યુદ્ધ કરતા હતા. સેંકડો માયાઓ સજ્જન એકબીજાને તેઓ નિત્ય મોહ ઉપજાવતા હતા. તે બંને જણા માયાયુદ્ધમાં ઘણા કુશળ હતા અને માયાયુદ્ધ જ કરતા હતા. હે રાજા ! ધટોત્કચ જ જે માયા ઉત્પન્ન કરતો હતો, તે તે માયાને અલંબુષ પોતાની માયાથી જ નાશ પમાડતો હતો. હે રાજા ! માયાઓનાં યુદ્ધ કરવામાં કુશળ એવા રાક્ષસરાજ અલંબુષને આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરતો જોઈને ભીમસેન આદિ સારા સારા પાંડવ-યોદ્ધાઓ અત્યંત દ્રોણમાન થઈ ગયા. ત્યાં હે મહારાજ ! તેઓ બધા રથો લઈ લઈને એ રાક્ષસને જોળાકારે ઘેરી વળ્યા. પછી હે રાજા ! હાથી પર જેમ અંગારાઓની વૃદ્ધિ થાય, તેમ તેના પર ચોતરફથી બાણોની વૃદ્ધિ થવા લાગી; પણ અલંબુષે તેમના તે અસ્ત્રવેગનો પોતાની અસ્ત્રમાયાથી નાશ કરી દીધો.^{૭-૧૨} આમ બનતા દાહમાંથી જેમ હાથી મુક્ત થઈ જાય, તેમ તે રથોના ઘેરામાંથી મુક્ત થઈ ગયો અને ઇંદ્રના વજ્ર સમાન ઘેર શબ્દવાળા પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરવા લાગ્યો.^{૧૩} ત્યાં તેણે ભીમસેનને પચીસ બાણોથી, ધટોત્કચને પાંચ બાણોથી; યુધિષ્ઠિરને ત્રણ બાણોથી, સહદેવને સાત બાણોથી, નકુલને તોતેર બાણોથી તથા દ્રૌપદીના પુત્રોને પાંચ પાંચ બાણોથી વીંધી નાખીને ઘેર ગઈ ના કરી.^{૧૪, ૧૫} ત્યારે ભીમસેને નવ બાણોથી, સહદેવે પાંચ બાણોથી, યુધિષ્ઠિરે સો બાણોથી, નકુલે ચોસઠ બાણોથી અને દ્રૌપદીના પુત્રોએ ત્રણ ત્રણ બાણોથી એ રાક્ષસને સામે વીંધી નાખ્યો. પછી મહાબળવાન હિડિમ્બાપુત્ર ધટોત્કચે યુદ્ધમાં પચાસ બાણોનો પ્રહાર કરીને એ રાક્ષસને વીંધી નાખ્યો.^{૧૬, ૧૭} વળી તે મહાબળવાને બીજાં સિત્તેર બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને પોતે ગાજવા લાગ્યો. હે રાજા ! તેના

મહાન શબ્દથી પર્વતો, વૃક્ષો, વનો અને જળાશયો સાથેની આ સઘળી પૃથ્વી કંપી ઊઠી હતી. તે સર્વ મહાધનુર્ધર મહારથીઓએ એ રાક્ષસને બ્યારે આમ અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ પાંચ પાંચ બાણોથી તે સર્વને વીંધી નાખ્યા; એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા રાક્ષસ અલંબુષ સામે રાક્ષસ ધટોત્કચ પણ યુદ્ધમાં ક્રોધે ભરાયો.^{૧૮-૨૦} ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ હિડિમ્બાનંદને સાત બાણો મૂકીને અલંબુષને વીંધી નાખ્યો. આમ બળવાન રાક્ષસ ધટોત્કચના બાણપ્રહારથી અત્યંત વીંધાયેલા એ મહાબળિયા રાક્ષસે ત્યાં સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં, પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં તેમજ નમેલાં પર્વવાળાં બાણો છોડવા મંડ્યાં. ક્રોધવશ થયેલા મહાબળવાન સર્પો જેમ પર્વતના શિખરમાં પેસી જાય, તેમ તે બાણો રાક્ષસ ધટોત્કચના શરીરમાં પેસી ગયાં હતાં. પછી હે રાજા ! હિડિમ્બાપુત્ર ધટોત્કચ અને અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થયેલા પાંડવો એકીસાથે ચોતરફથી તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા મંડ્યાં. વિજયની ઇચ્છાવાળા પાંડવોએ બ્યારે એ પ્રમાણે તે રાક્ષસ પર જોસભેર મારો ચલાવી મૂક્યો, ત્યારે તે મરણતોલ થઈ ગયો અને તેને હવે શું કરવું તેની ગમ પડી નહિ. તેને આ દશામાં આવી પડેલા જોઈને યુદ્ધકુશળ મહાબળવાન ધટોત્કચે એનો વધ કરવાનો મનમાં વિચાર કર્યો. તરત જ પોતે તે રાક્ષસરાજના રથ સામે મહાવેગથી ધસી ગયો.^{૨૧-૨૬} અને તેણે બળી ગયેલા પર્વતના શિખર સમાન તથા વીખરાઈ પડેલા કાજળના ઢગલા સમાન એ રાક્ષસને ભરાયર પોતાના હાથમાં પકડ્યો. પછી ગરુડ જેમ સર્પને બહાર ખેંચી કાઢે, તેમ તેણે તેને રથમાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યો. તેણે તેને પોતાના બે હાથ વડે જાંચે ઉછાળ્યો અને વારંવાર જોળ ચક્ર ફેરવ્યો. પછી તેણે તેને ભરેલા ધડાની પેઠે પૃથ્વી પર પથ્થરમાં

પછાડ્યો અને તેના દુકડેદુકડા કરી નાખ્યા. બગ અને શીઘ્રતાવાળા તથા પરાક્રમથી ભરેલા તે ઘટાત્કચે રણમાં દુઃક થઈને સર્વ સૈન્યોને ભય-ભીત કરી મૂક્યાં. વીર ઘટાત્કચે રાક્ષસ અલંબુષને કાંટાવાળા સાલવૃક્ષની પેઠે ભાંગી છુટ્ટો કરી નાખ્યો હતો. આથી તેનાં સર્વ અંગો જુદાં જુદાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં, તેનાં હાડકાંઓનો તદ્દન ચૂરો થઈ ગયો હતો અને તે ભયંકર દેખાતો હતો. આમ તે રાક્ષસ ભરણ પામ્યો, ત્યારે પાંડવો નાં મન પ્રકુલિત થઈ ગયાં અને તેઓ સિંહ-નાદો કરવા લાગ્યા અને ઊંચે હવામાં વમ્મો ઉડાડવા લાગ્યા. ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા પક્ષના શરવીર યોદ્ધાઓ અને સૈન્યો તો પર્વતની પેઠે વીખરાઈ પડેલા એ મહાબળવાન રાક્ષસરાજ અલંબુષને ભરણ પામેલો જોઈને હાહાકાર કરવા લાગ્યા. જમ દેવેચ્છાએ પૃથ્વી પર ખરી પડેલા મંગળના તારાને સર્વ લોકો કુતૂહલથી જુએ છે, તેમ સૈન્યનાં સર્વ મનુષ્યો એકાએક ગબડી પડેલા તે રાક્ષસને કુતૂહલથી જોવા લાગ્યાં.^{૨૭-૩૪} બલ નામના દૈત્યનો નાશ કરીને ઈંદ્રે જમ મોટી ગર્જના કરી હતી, તેમ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે રાક્ષસને મારી નાખીને ઘટાત્કચ પણ હર્ષનાદ કરવા લાગ્યો.^{૩૫} ઘટાત્કચે જ્યારે તે કૂંકર કમં કથું, ત્યારે બાંધવો સહિત તેના પિતાઓ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આમ પકિલા (દૂધીના) ફળની પેઠે રાક્ષસ અલંબુષના છુટ્ટો કરી નાખીને, તે ઘટાત્કચ આનંદમાં આવી ગયો.^{૩૬} પછી ત્યાં શંખ અને અનેક પ્રકારનાં બાણોના ઘોષવાળો અતિ મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો. તે સાંભળી પાંડવ-પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ પણ જોસભેર સામા સિંહ-નાદો કરવા લાગ્યા અને તેનો ધ્વનિ છેક સ્વર્ગમાં અપડાયો.^{૩૭}

હતિ ક્રીમકાભરતમા દ્રોણપર્વાતર્ગત જયદયવધપર્વમા
'રાક્ષસ અલંબુષના વધ' નામનો અધ્યાય ૧૦૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૦ મો યુધિષ્ઠિરના ગભરાટ

॥ ધૃતરાષ્ટ્રે સ્વાવ ॥

મારદ્વાજં કથં યુદ્ધે યુધધાનો ન્યવારયત્ ।

સંજયાચક્ષ્વ તત્ત્વેન પરં કૌતૂહલં હિ મે ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે બોલ્યો : હે સંજય ! એ યુદ્ધમાં સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યને ઠેવી રીતે અંટકાળ્યા હતા, તે તું અને યથાર્થ કહે. મને એ સાંભળવાનું ઘણું કુતૂહલ છે.^૧

સંજય બોલ્યો : હે મહાબુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રે-રાજ ! સાંભળો. સાત્યકિ આદિ પાંડવયોદ્ધાઓ સાથે દ્રોણાચાર્યનો રૂંવાં ખડાં થઈ બધ તેવો મહાન સંઘામ થયો હતો.^૨ હે રાજ ! સાત્યકિ પોતાના સૈન્યનો સંહાર કરી રહ્યો હતો એ જોઈને, દ્રોણાચાર્ય પોતે જ સત્યપરાક્રમવાળા એ સાત્યકિ સામા ધસી ગયા હતા.^૩ મહારથી દ્રોણાચાર્યને આમ એકાએક ધસી આવતા જોઈને સાત્યકિએ તેમને નાનાં નાનાં પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^૪ ત્યારે પરાક્રમી દ્રોણાચાર્ય પણ બરાબર સાવધ થઈને સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને સાત્યકિને ઝટ વીંધી નાખ્યો. હે રાજન ! શત્રુઓના માંસનું ભોજન કરનારાં તે બાણોએ સાત્યકિના કવચને ભેદી નાખ્યું અને તે કૂંકડા ભારતા સર્પોની પેઠે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. પછી અંકુશથી મારેલા હાથીની પેઠે તે મહાબાહુ સાત્યકિ ઘણો ઢાપાયમાન થઈ ગયો અને તેણે દ્રોણને અગ્નિ સમાન ઝગકતાં પચાસ નારાય-બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૫-૭} આમ જ્યારે સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યને સપાટાબંધ વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાની સામે પ્રયત્ન કરી રહેલા એ સાત્યકિને અનેક બાણોથી વીંધવા માંડ્યો.^૮ ફરીથી પણ મહાબળવાન તથા મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય કૌંધપૂર્વક નમેલાં પર્વવાણું એક બાણ મૂકીને

સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો. ^{૧૦} હે પૃથ્વીનાથ ! એ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય સાત્યકિ પર એટલા બધા પ્રહાર કરતા હતા કે, સાત્યકિને 'હવે શું કરવું?' તેની કશી સૂઝ રહી નહોતી. ^{૧૦} હે રાજા ! તે સમયે રણમાં તીક્ષ્ણ બાણોને છોડી રહેલા દ્રોણાચાર્યને જોઈને એ સાત્યકિનું મોં જાતરી ગયું હતું. ^{૧૧} હે મહારાજ ! સાત્યકિને એ સ્થિતિમાં આંવી પડેલો જોઈને તમારા પુત્રોનાં તથા સૈનિકોનાં મનમાં ઘણો હર્ષ થયો અને તેઓ વારંવાર સિંહની પેઠે ગળાંતાઓ કરવા લાગ્યા. ^{૧૨} હે ભારત ! તે ઘેર કાલાહલ સાંભળીને તથા સાત્યકિને સંકટમાં આવી પડેલો જોઈને રાજા યુધિષ્ઠિર સર્વ સૈન્યો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : 'અરે, હે યોદ્ધાઓ ! રાહ જમ સૂઈને ગળી જાય છે, તેમ આ વીર દ્રોણાચાર્ય સાત્યપરાક્રમી યાદવવીર સાત્યકિને ગળી રહ્યા છે. ^{૧૩, ૧૪} માટે તમે બધા જ સ્થળે સાત્યકિ લડી રહ્યો છે, તે સ્થળે ધસી જાઓ.' વળી રાજા યુધિષ્ઠિર પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહેવા લાગ્યા : ^{૧૫} 'અરે ! આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! તું યું જોઈને જાઓ રહ્યો છે ! તું ઝટઝટ દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી જા. તું તું નથી જોતો કે, દ્રોણાચાર્યને લીધે આપણું પર ભયંકર સંકટ આવી પડ્યું છે. ^{૧૬} એ તો ખરું ! ઠાઈ બાળક જમ દોરીમાં બાંધેલા પક્ષી જેડે ખેલ ખેલે તેમ આ મહાન ધતુર્ધર દ્રોણાચાર્ય સાત્યકિ જેડે યુદ્ધખેલ ખેડી રહ્યા છે. ^{૧૭} માટે તું અને લીમસેન આદિ સર્વ યોદ્ધાઓ ન્યાં સાત્યકિનો રથ જાઓ છે, ત્યાં જ ઢોડી જાઓ. ^{૧૮} હું પણ ઢેલાએક સૈનિકોને સાથે લઈને તમારી પાછળ જ આવું છું; જા, તુરત જા, યમરાજની દાદમાં સંપડાયેલા એ સાત્યકિને તું શીઘ્ર છોડાવ. ^{૧૯} હે ભારત ! એમ ઠહીને યુધિષ્ઠિરજન સર્વ સૈન્યોને સાથે લઈને સાત્યકિનું રક્ષણ કરવા માટે એકઠમ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા. ^{૨૦} તમારું

કંદ્યાણુ હો ! તે સમયે એકલા દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરી રહેલા એ પાંડવોનો તથા સંજયોનો ત્યાં મહાન કાલાહલ મચી રહ્યો હતો. તે સંઘર્ષા પુરુષગ્યાત્રો મહારથી દ્રોણાચાર્યની સામા જઈને કંકપક્ષીનાં તથા મયૂરપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા. ^{૨૧, ૨૨} પણ દ્રોણાચાર્યે તો હસતાં હસતાં તે સર્વ વીરોનો સારી રીતે સ્વીકાર કર્યો હતો. જમ ઠાઈ ગૃહસ્થ પોતાને ત્યાં આવેલા અતિથિઓનો જળ અને આસન આપીને યોગ્ય સત્કાર કરે, તેમ દ્રોણાચાર્ય બાણો મૂઝી મૂઝીને તે યોદ્ધાઓને સત્કારતા હતા. ^{૨૩} હે રાજા ! જમ ઠાઈ ગૃહસ્થને ઘેર આવીને અતિથિઓ સારી રીતે વૃત્ત ધાય, તેમ તે યોદ્ધાઓ ધતુર્ધર દ્રોણાચાર્ય પાસે આવીને તેમનાં બાણોથી વૃત્ત થતા હતા. ^{૨૪, ૨૫} હે પ્રભુ ! બરાબર મધ્યપોરે ચડેલા તાતા સૂઈને જોવાને લોહિ જમ સમય થતા નથી, તેમ તે સર્વ યોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યને જોવાને શક્તિમાન થયા નહોતા. ^{૨૬} સૂઈ જમ કિરણો વડે જગતને તપાવી મૂકે છે, તેમ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય સંધ્યાબંધ બાણો મૂઝીને તે સર્વ ધતુર્ધરોને તપાવી રહ્યા હતા. હે મહારાજ ! પાંડવો અને સંજય-યોદ્ધાઓને દ્રોણાચાર્યે એવા તો પીડવા માંડ્યા કે કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા હાથીઓની પેઠે તેમને ઠાઈ રક્ષક મળ્યો નહિ. ^{૨૭, ૨૮} તે રણપ્રદેશમાં જોમેર દેલાયેલાં દ્રોણાચાર્યનાં મોઠાં મોઠાં બાણો ત્યાં જોમેરથી તપી રહેલા સૂઈનાં કિરણો જવાં દેખાતાં હતાં. તે રણમાં દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પચીસ માનીતા પાંચાલ મહારથીઓને મારી નાખ્યા હતા. ^{૨૯, ૩૦} સૌ ઠાઈ પાંડવોનાં તથા પાંચલોનાં સર્વ સૈન્યોમાં સારા સારા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી રહેલા એ રાહવીર દ્રોણાચાર્યને જ જોઈ રહ્યા હતા. ^{૩૧} હે મહારાજ ! એકસો ઠેકચયોદ્ધાઓ

નો સંહાર કરીને અને બીજાઓને હાંધી કાઢીને તે દ્રોણાચાર્ય માં બોલીને જોએલા કાળની જમ રણમાં જમા રહ્યા હતા.^{૩૧} હે રાજા ! મહા-બાહુ દ્રોણાચાર્ય સંકટો તથા હાજરો પાંચાલોનો, સુંગ્યોનો, મત્સ્યનો અને કંકયયોદ્ધાઓનો પરા-જય કર્યો હતો.^{૩૨} ત્યારે દ્રોણાચાર્યનાં ખાણેથી વીંધાયેલા યોદ્ધાઓનો કરણ શબ્દ જંગલમાં અગ્નિથી વીંટાયેલા વનવાસીઓના જેવો થઈ રહ્યો હતો.^{૩૩} ત્યાં દેવો, ગંધર્વો અને પિતરો પણ માંદોમાંદો કહી રહ્યા હતા કે, 'જુઓ, આ પ્રાંચાલો અને પાંડવો સૈનિકા સહિત નાસભાગ કરે છે.^{૩૪} એ રીતે તે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય સોમક-યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી રહ્યા હતા, છતાં કોઈ પણ બીજા યોદ્ધાઓ તેમની સામા જતા ન હતા. આમ મોટા મોટા વીરોનો સંહાર કરનારો તે રોદ્ર સંઘામ ચાલી રહ્યો હતો, તેવામાં યુધિષ્ઠિર-રાજા ત્યાં એકાએક પાંચજન્ય શંખ સાંભળ્યો. જે સ્થળે જયદ્રથરાજના રક્ષક યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, તે સ્થળે શ્રીકૃષ્ણે અત્યંત ભેરથી તે શંખ વગાડ્યો હતો. ત્યાં ભેતભેતામાં અન્નુન-ના રથ આગળ કૌરવોના નાદો સંભળવા લાગ્યા અને ગાંડીવનો ધોષ સંભળાનો સાવ બંધ થયો. ત્યારે યુધિષ્ઠિરરાજ શોકચ્ચેત થઈને વિચારવા લાગ્યા કે, 'અવશ્ય આ સમયે અન્નુન સૈમ-કુશળ નથી; કારણ કે શંખશ્રેષ્ઠ પાંચજન્યનો ધોષ સંભળાય છે અને હર્ષમાં આવી ગયેલા કૌરવો વારંવાર ગજનાઓ કરે છે.' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને અજતશત્રુ યુધિષ્ઠિર વ્યાકુળચિત્તે સાત્યકિને કહેવા લાગ્યા. તે સમયે અંદરની વારંવારની મૂંઝવણથી તેમની છાતીમાં ડૂંગો ભરાઈ આવ્યો હતો અને તેમની વાણી અસ્પષ્ટ સંભળાતી હતી. જયદ્રથના વધરૂપ કાર્યમાં નિર્વિઘ્ન-તાની ઇચ્છા રાખીને તેમણે શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને

આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૫-૪૧}
 યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે સાત્યકિ ! પ્રાચીન-સત્પુરુષોએ આપત્તિકાળે મિત્રને સહાય કરવા સંબંધનો જે મૈત્રીધર્મ દર્શાવ્યો છે, તેનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે.^{૪૨} હે શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ ! આ સર્વ યોદ્ધાઓને એઈને ન્યારે હું વિચાર કરું છું, ત્યારે તારાથી ઉત્તમ ને નિકટ-નો સુદ્ધ મને કોઈ પણ જણાતો નથી.^{૪૩} મારો ખાસ એવો જ નિશ્ચય છે કે, જે આપણા તરફ હંમેશાં પ્રસન્ન મનવાળો હોય અને નિત્ય આપણ-ને અનુસરનારો હોય, તેને જ આપત્તિકાળે આવી પડેલાં કાર્યમાં યોગ્યો.^{૪૪} હે વ્યાદવ-વંશના સાત્યકિ ! જેમ શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોનું હિત કરવામાં નિત્ય તત્પર રહે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે તુલ્ય પરાક્રમવાળો તું પણ પાંડવોનું હિત કરવામાં નિત્ય તત્પર રહે છે, માટે આ સમયે હું તારા પર જે ભાર મૂકવા ધારું છું, તેને હકાવી લેવાને તું યોગ્ય છે. મારા અભિપ્રાયને વૃથા કરવો તે તને જરાયે યોગ્ય નથી.^{૪૫, ૪૬} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તારા મિત્ર, ભાઈ અથવા શુરુ એવા અન્નુનને આ સંકટ સમયે તું રણમાં સહાય કર.^{૪૭} હે વીર ! તું સત્યવ્રતવાળો છે, શરવીર છે અને મિત્રોને અભય આપનારો છે, તેથી જગતમાં તારી સત્યવચની તરીકે પ્રસિદ્ધિ થયેલી છે.^{૪૮} હે શિનિ-પુત્ર ! જે પુરુષ પોતાના મિત્રને માટે યુદ્ધ કરીને પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષને બ્રાહ્મણ-ને પૃથ્વીનું દાન કરનાર પુરુષ જેટલું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૯} વળી આપણે સાંભળીએ છીએ કે, ધણા રાજાઓ બ્રાહ્મણોને વિધિપુરઃસર સદ્ગુણી પૃથ્વીનું દાન કરીને સ્વર્ગે સિધાવ્યા છે.^{૫૦} આથી હે ધર્માત્મા ! હું પણ તારી પાસે આ સમયે હાય બેઠીને યાચના કરું છું કે, તું તારા મિત્રને સહાય કર. હે સમર્થ સાત્યકિ ! એમ કરવાથી

તને પૃથ્વીનું દાન કર્યો જટલું અથવા તેથી પણ અધિક ફળ પ્રાપ્ત થશે.^{૧૧} હે સાત્યકિ ! એકલા શ્રીકૃષ્ણ જ પોતાના મિત્રોને અભય આપનારા છે અને પોતાના મિત્રોને માટે પ્રાણોને પણ રણમાં ઝાવારે છે, તેમના જેવો બીજો તું છે.^{૧૨} વળી યુદ્ધમાં યશની ઇચ્છા રાખનાર પગકમી વીર પુરુષને તારા જેવો શૂરો મિત્ર જ સહાય કરનાર થઈ પડે છે, પણ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય સહાય કરી શકે નહિ.^{૧૩} તેથી હે મધુવંશી સાત્યકિ ! આવી ભયંકર ધમાધમીમાં ધૂમી રહેલા એ અર્જુનનું રક્ષણ કરનાર તારા સિવાય બીજો કોઈ પણ આપણા સૈન્યમાં નથી.^{૧૪} અર્જુન પણ તારા સંકટો કમોનાં વખાણ કરીને મને હર્ષ ઉપજાવતો રહ્યો છે. તે વારંવાર તારાં પરાક્રમેનું કીર્તન કર્યો કરે છે.^{૧૫} વળી તે ઘણી વખત કહ્યા કરે છે કે, 'સાત્યકિ કૌરવ હાથવાળો છે, તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરનારો છે અને મોટો પરાક્રમી છે. તે યુદ્ધ માત્ર સર્વે અર્જુનને જાણનાર છે, શરવીર છે અને રણમાં નમૂંઝાય તેવો છે. મોટી બાંધવાળો, વિશાળ છાતીવાળો, મોટી ભુજબાળો, મોટી હડપચીવાળો, મહાન બળવાળો અને મહાન વીર્યવાળો એ મહારથી મહાત્મા સાત્યકિ મારો શિષ્ય છે, તેમ જ મિત્ર છે. હું અને પ્રિય છું, તેમ તે મને પ્રિય છે. આ રણમાં મને સહાય થઈને તે કીરવો નો નાશ કરશે.^{૧૬-૧૮} હે રાક્ષસ ! જોકે આપણે માટે કેશવ, બલરામ, અનિરુદ્ધ, મહારથી પ્રહુઅન, ગદ, સારણ અને સાંબ પણ સર્વે યાદવો સાથે આ મહાન સંગ્રામમાં સહાય કરવા માટે સજ્જ થાય તેમ છે, તોપણ હું સત્યપરાક્રમી પુરુષવ્યાધ સાત્યકિને સહાય કરવા માટે ચૌલશ; કારણ કે તેના સરખો બીજો કોઈ પણ વીર મને દેખાતો નથી.^{૧૯} એ રીતે હે તાત ! દ્રેતવનમાં અર્જુન મને કહ્યા કરતો અને હજી પણ પરાક્રમમાં તારા

સત્ય ગુણોને સારા સારા માણસોના સમુદાયમાં કહ્યા કરે છે.^{૨૦-૨૨} માટે હે યાદવવંશી ! તે અર્જુનના, મારા, ભીમસેનના, નકુલના તથા સહદેવનાં એ રીતના સંકટપને તું વૃથા કરવા યોગ્ય નથી.^{૨૩} હું જ્યારે તીર્થમાં ફરતો ફરતો દ્વારકામાં આવ્યો હતો, ત્યારે પણ મેં તારી અર્જુન પ્રત્યેની ભક્તિ જોઈ છે.^{૨૪} હે શિનિપુત્ર ! સંકટમાં રહેલા અમને તું જ પ્રમાણે સહાય કરે છે, તે પ્રમાણે સદૈય-તાથી સહાય કરનાર બીજા કોઈને મેં જોયો નથી.^{૨૫} માટે હે મહાબાહુ માધવ ! હે મહાધનુર્ધર સાત્યકિ ! તું તારાં કુળ, ભક્તિ, મિત્રતા, યુરુભાવ, સદ્દેહાવ, વીર્ય, કુલીનપણું, સત્ય અને દયા-એ બધાને યોગ્ય એવું કમ કરવા આ સમયે યોગ્ય છે.^{૨૬} જો તો ખરો ! આ વખતે દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યે બાંધેલું કવચ ધારણ કરીને, એકાએક અર્જુન સામે ચઢી ગયો છે અને એ ઉપરાંત કૌરવોના બીજા કેટલાએક મહારથીઓ પણ એની પાછળ પાછળ ચઢી ગયા છે.^{૨૭, ૨૮} વળી અર્જુનના રથ આગળ અતિમહાન નાદ સંભળાય છે. માટે હે માન આપનાર શિનિપુત્ર ! તું શીઘ્ર અર્જુન પાસે જવાને યોગ્ય છે. સૈન્યમાં હાખલ થતાં જો કદાચ દ્રોણાચાર્ય તારી સામે ધસી આવશે, તો ભીમસેન તથા અમે બધા સૈનિકો સાથે સજ્જ થઈને તેમને અટકાવીશું.^{૨૯, ૩૦} હે શિનિપુત્ર ! અર્જુન જ્યાં યુદ્ધ કરી રહ્યો છે, ત્યાં સૈન્યો ઠેવ્યાં આમતેજ નાસભાગ કરે છે ! વળી સાંભળ તો ખરો, પૃથ્વીને ફાટી નાખે તેવો મહાન શબ્દ એ રણમાં સંભળાય છે.^{૩૧} હે તાત ! જો, જો, પૃથ્વીમાં આદિ પત્રોને દિવસે વાયુના મહાન વેગથી જમ સચુદ્ર ખળભળી ઊડે છે, તેમ અર્જુને કૌરવોના સૈન્યને એકદમ ખળભળાવી દીધું છે.^{૩૨} ત્યાં રથો, મનુષ્યો અને ઘોડાઓ આમતેજ દોડી રહ્યા છે. સેનામાંથી રજના ગોટ-

ગોટ લાછળે છે અને તે સર્વ પ્રદેશને ભરી દે છે.^{૭૩}
 ખરે! અત્યંત વૃદ્ધિને પામેલા તથા નખરે તેમજ
 ભાલાઓથી યુદ્ધ કરનારા સૂરા સિંધુચોક્ષાઓ અને
 સૌવીર્યોક્ષાઓ શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારા અર્જુન-
 ને ઘેરી વળ્યા છે.^{૭૪} અવશ્ય આ સૈન્યનું કદી
 વારણ થઈ શકે એમ નથી અને તેથી જ જયદ્રથ-
 ને પણ જીતી શકાય તેમ નથી; કારણ કે આ
 સર્વ યોદ્ધાઓ જયદ્રથને માટે પોતાના પ્રાણ
 પાથરી રહ્યા છે.^{૭૫} અરે તું જો, બાણો, શક્તિ-
 ઓ, ધન્યો, ઘોડા અને હાથીઓથી ભરપૂર એવું
 કૌરવોનું આ સૈન્ય કેવું અતિ દુર્જય છે! સાંભળ
 ત્યાં કુંડુભિંઓ ગગડી રહ્યાં છે, શંખોના ધ્વનિઓ
 થઈ રહ્યા છે, પુષ્કળ સિંહનાદો સંભળાય છે અને
 રથોની નેમિઓના મગગડાટો કાન ટ્રાડી નાખે છે.
 અરે! સાંભળ, સાંભળ! હજારે હાથીઓ, પાળા-
 ઓ અને ઘોડેસવારો આમતેમ દોડાદોડ કરી
 રહ્યા છે. તેઓ પૃથ્વીને કંપાવી રહ્યા છે, તેમનો
 શબ્દ પણ તું સાંભળ. હે પુરુષવ્યાધ્ર! આ આગળ
 રહેલું સિંધુરાજનું તથા પાછળ રહેલું દ્રોણ-
 ચાર્યનું સૈન્ય એટલું બધું છે કે, તેથી દેવોનો
 રાજ દેવ પણ એકવાર તો પીડા પામી બન્યો!
 એ અપાર સૈન્યમાં અર્જુન દાખલ થયો છે. કદાચ
 ત્યાં તે પોતાના જીવિતનો પણ ત્યાગ કરે! હાય!
 જો કદાચ તે આ રણમાં માર્યો બન્યો, તો મારા
 જોવા જીવી જ કેમ શકે!^{૭૬-૮૦} અરેરે! તું જીવે
 છે, છતાં હું આ મહાન સંકટમાં આવી પડ્યો
 છું. હે તાત! રયામ, સુંદર, યુવાન, દેખાવડો,
 ઝડપથી અસ્ત્રો મૂકનારો અને જાતજાતનાં યુદ્ધ
 કરનારો મહાબાહુ અર્જુન સૂર્યોદય થતાં જ ભારતી-
 સેનામાં પેડો છે. અત્યારે તો આ દિવસ પણ
 નમવાની તૈયારીમાં છે.^{૮૧, ૮૨} આથી હે યાદવ-
 વંશી સાત્યકિ! હવે મને ખબર પડતી નથી કે,
 અર્જુન જીવે છે કે મરણ પામ્યો છે. હે તાત!

આ કૌરવોનું સૈન્ય પણ સમુદ્ર સમાન મહાન છે
 અને વળી અર્જુન એકલો જ દેવોને પણ અસહ્ય
 એવી આ ભારતી સેનામાં યુદ્ધ કરવા પેડો છે.
 આથી આજ મને યુદ્ધ કરવાની જરા પણ વૃત્તિ
 થતી નથી. આ તરફ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય પણ
 ઉતાવળા ઉતાવળા મારા સૈન્યને પીડી રહ્યા છે.
 હે મહાબાહો! એ બ્રાહ્મણ (દ્રોણ) જ રીતે
 યુદ્ધમાં ધૂમી રહ્યા છે, તે પણ તું નંજરોનજર
 જુએ છે. આમ એકીસાથે આવી પડેલાં અનેક
 કાર્યોમાં પહેલું ક્યું કરવું અને પછીથી ક્યું કરવું,
 તેનો વિચાર કરવામાં તું ઘણો કુશળ છે.^{૮૩-૮૪}
 તેથી હે માનક! મોટા અર્થવાળું જે કાર્ય તત્કાળ
 કરવા યોગ્ય હોય, તે કરવાને તું યોગ્ય છે. હું
 તો તે સર્વ કાર્યોમાં અર્જુનના રક્ષણરૂપ કાર્યને
 જ મોડું માનું છું. મને શ્રીકૃષ્ણનો શોક થતો
 નથી; કારણ તે તો સર્વના રક્ષક છે અને જગતના
 પતિ છે. હે તાત! તે પુરુષવ્યાધ્ર તો એકીસાથે
 આવેલા ત્રણેય લોકોને પણ જીતવાને સમર્થ છે.
 આ હું તને સાચું કહું છું.^{૮૫-૮૬} તો પછી તે
 અતિ દુર્બળ એવા આ કૌરવસૈન્યનો પરાજય
 કરે, તેમાં આશ્ચર્ય શું! પણ હે યદુવંશી! અનેક
 યોદ્ધાઓ એકત્ર થઈને જો એ અર્જુનને પીડી
 નાખે, તો કદાચ તે પ્રાણોનો ત્યાગ કરે. આથી
 જ હું તેનો શોક કરું છું. તારા જવા મિત્રો જમ
 પોતાના મિત્રની સહાય કરવા માટે બન્યા, તેમ તું
 પણ આ સમયે મારી પ્રેરણાથી એ અર્જુન જેવા
 મિત્રની સહાય કરવા માટે, જ. યાદવવીરોમાં
 યુદ્ધની અંદર અતિરથીઓ તરીકે ગણાયેલા બે
 પુરુષો છે: એક તો મહાબાહુ પ્રવૃત્ત છે અને
 બીજો યાદવોમાં પ્રખ્યાત એવો તું છે. ખરેખર!
 હે નરસિંહ! તું અસ્ત્રો મૂકવામાં શ્રીકૃષ્ણ સંમાન
 છે, બળમાં તું બળરામ સરખો છે અને વીરતામાં તું
 અર્જુન સરખો છે. વળી સત્પુરુષો ભીષ્મ અને

દ્રોણને છાદીને તને પુરુષવ્યાધને જ લોકની અંદર
સર્વ યુદ્ધોમાં કુશળ કહે છે. હે માધવ ! તેઓ કહે
છે કે, સાત્યકિને આ લોકમાં કંઈ પણ અશક્ય
નથી.^{૯૦-૯૫} માટે હે બળવાન સાત્યકિ ! હું તને
આ જ કહું છું, તે પ્રભાણે તું કર. આ સર્વ
લોકોને તથા અર્જુનને અને મને બન્નેને તારાં
જ્ઞાન, કુળ, શીલ અને શાસ્ત્રવિષયમાં આસ્તિક્ય
બુદ્ધિ રહેલી છે.^{૯૧} માટે હે મહાબાહો ! તે બુદ્ધિને
આ સમયે તું અન્યથા કરવાને યોગ્ય નથી. તેથી
પોતાના પ્રિય પ્રાણોનો ત્યાગ કરીને તું નિર્ભયની
પેઠે રણમાં ધૂમ.^{૯૨} હે શિનિપુત્ર ! યાદવો રણમાં
કદી પણ પોતાના જીવિતની રક્ષા કરતા નથી,
યુદ્ધ ન કરવું, રણમાં ઊભા ન રહેવું તથા રણ-
માંથી પલાયન કરવું—આ લીરુ પુરુષોના કુદ
માર્ગને યાદવો કદી સેવતા નથી. હે તાત !
ધર્માત્મા અર્જુન તારો ગુરુ છે; તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ
તારા તથા બુદ્ધિમાન અર્જુનના પણ ગુરુ છે.
હે શિનિશ્રેષ્ઠ ! આ બંને કારણો તરફ લક્ષ્ય
કરીને જ હું તને આ બાબતમાં કહી રહ્યો છું.
તારે મારાં આ વચનોની અવગણના ન કરવી
જોઈએ; કારણ કે હું તારા ગુરુનો પણ ગુરુ છું.
વળી જ હું કહી રહ્યો છું, તે વાસુદેવ તથા
અર્જુનને પણ માન્ય છે.^{૯૮-૧૦૧} એ બધું મેં
તને સત્ય જ કહ્યું છે, માટે જ્યાં અર્જુન છે, ત્યાં
તું જ. હે સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ ! આ મારાં
વચનોને લક્ષમાં લઈને, તું આ કુદબુદ્ધિ દુર્યોધન-
ના સૈન્યમાં પ્રવેશ કર. હે તાત ! તેમાં લખલ
યઈને અને મોટા મહારથીઓ સામે ધસી જઈને
તું ન્યાય તથા યોગ્યતાપૂર્વક રણમાં પોતાનું
પરાક્રમ કરી દેખાડ.^{૧૦૨, ૧૦૩}

શ્લોક 'શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત જયદ્રથવધપર્વમાં
'બુધિધરનું વાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૧૦ માં સમાય

અધ્યાય ૧૧૧ મો

સાત્યકિનાં વચનો.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પ્રીતિયુક્તં ચ હૃદયં ચ મધુરાક્ષરમેવ ચ ।

કાલયુક્તં ચ ચિત્રં ચ ન્યાય્યં યથાપિ માપિતમ્ ॥ ૧

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ રીતે

પ્રેમયુક્ત, સુંદર, મધુર અક્ષરોવાળું, સમયને
યોગ્ય, અદ્ભુત અને કહેવાને માટે તદ્દન ન્યાય-
યુક્ત એવું ધર્મરાજનું વાક્ય સાંભળીને શિનિશ્રેષ્ઠ
સાત્યકિએ બુધિધરને આ પ્રભાણે કહ્યું :^{૧, ૨} 'હે
અરુણક્ષિત બુદ્ધિવાળા મહારાજ ! અર્જુનને માટે
તમે જે ન્યાયયુક્ત, અદ્ભુત અને યશસ્કર વાક્ય
કહ્યું છે, તે સર્વ મેં બરાબર સાંભળ્યું છે.'^૩
હે રાજેન્દ્ર ! આવા કટોકટીના સમયમાં મારા
જવાને પોતાના અતુરાગી મુદ્દ લરીકે જોઈને,
તમે જે રીતે અર્જુનને કહો, તે રીતે જ મને
કહેવાને પણ યોગ્ય છે.^૪ મારે અર્જુનને માટે
કદી પણ પ્રાણોને વહાલા કરવાના હોય નહિ,
વળી જ્યારે તમારી પ્રેરણા થઈ છે, ત્યારે તો હું
આ મહારણમાં શું ન કરું ?^૫ હે નરેન્દ્ર ! તમારી
પ્રેરણા થતાં હું દેવો, અસુરો અને મનુષ્યો સહિત
એવાં ત્રિલુપ્ત સાથે યુદ્ધ કરું, તો પછી અતિ
કુળ્ળ એવા આ દુર્યોધનના સૈન્ય સામે હું યુદ્ધ
કરું એમાં શું આશ્ચર્ય ?^૬ હે રાજન્ ! હું યુદ્ધ
કરીશ એટલું જ નહિ, પણ હું તમારી પાસે આ
સત્ય કહું છું કે, હું આ રણમાં વિજય પણ
મેળવીશ.^૭ હે રાજન્ ! જયદ્રથરાજનું મરણ થતાં
તુરત ક્ષેમકુશળ રહેલો હું ક્ષેમકુશળ રહેલા અર્જુન-
ને સાથે લઈને તમારી પાસે પુનઃ આવી પહોં-
ચીશ.^૮ પણ હે નરપતિ ! વાસુદેવે અને બુદ્ધિ-
માન અર્જુનને મને જે કંઈ કહ્યું છે, તે બધું મારે
તમને અવશ્ય જણાવવું જોઈએ. એ સર્વ સૈન્યોના
મધ્યમાં અને વાસુદેવના સાંભળતાં અર્જુનને મને

વારંવાર આ ઘણી જ લક્ષ્યામણ કરી છે કે, ^{૧૦} 'હે મધુવંશી સાત્યકિ ! યુદ્ધમાં આર્થશુદ્ધિ કરીને જ્યાં સુધી હું જયદ્રથનો વધ કરું નહિ, ત્યાં સુધી હું ખરાખરા સાવધ રહીને રાજ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરજે. હે મહાબાહો ! રાજાને તારા અથવા મહારથી પ્રવુમનના રક્ષણ નીચે મૃદીને હું નિશ્ચિંત થઈને જયદ્રથ સામે જઈ શકું તેમ છું.' ^{૧૧, ૧૨} આ રણમાં કૌરવોમાં અતિશય શ્રેષ્ઠ મનાયેલા દ્રોણાચાર્યને તો તું જાણે જ છે. તેમણે આ બધા મામલો જોઈને યુધિષ્ઠિરને પકડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ^{૧૩} દ્રોણાચાર્ય ધર્મરાજાને પકડવા માટે તલપી રહ્યા છે અને વળી તેઓ યુધિષ્ઠિર રાજાને પકડવા સમર્થ પણ છે. ^{૧૪} આથી નરોત્તમ ધર્મરાજાને તારા રક્ષણ નીચે મૃદીને આજે હું જયદ્રથનો વધ કરવા જઈ છું. ^{૧૫} હે સાત્યકિ ! જયદ્રથનો વધ કરીને હું ઝટ ઝટ આવીશ, પણ ત્યાં સુધીમાં દ્રોણાચાર્ય બળપૂર્વક પણ યુધિષ્ઠિર રાજાને ડોઈ પણ ઉપાયે પકડે નહિ તેમ હું કરજે. ^{૧૬} હે સાત્યકિ ! જો દ્રોણાચાર્ય રાજાને પકડી જશે, તો જયદ્રથનો વધ પણ નહિ થાય અને મારી તારા પર અપ્રીતિ થશે. ^{૧૭} આમ સત્યવાદી પાંડવ યુધિષ્ઠિરરાજા જો પકડાશે તો અવશ્ય અમારે પાછું વનમાં જ જવું પડશે. ^{૧૮} વળી રણમાં ક્રોધાધમાન થયેલા દ્રોણાચાર્ય જો યુધિષ્ઠિર રાજાને કેદ કરશે, તો નિઃશંક મેં કરેલો આ વિજય પણ વ્યર્થ થઈ પડશે. ^{૧૯} માટે હે મહાબાહુ સાત્યકિ ! તું આજે મારું પ્રિય કરવા માટે, મને વિજય અપાવવા માટે અને મને યશ અપાવવા માટે રાજા યુધિષ્ઠિરનું રણમાં રક્ષણ કરજે. ^{૨૦} આમ હે પ્રભુ ! દ્રોણાચાર્યથી હમેશાં તમારા સંબંધે કરીને ચાલતા અર્જુનને મને એક યાપણ તરીકે તમને સોંપ્યા છે. ^{૨૧} હે મહાબાહુ ! તે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરી શકે તેવા એક પણ યોદ્ધો મને અહીં જોવામાં આવતો

નથી. હે પ્રભુ ! એક માત્ર રુક્મિણીપુત્ર પ્રવુમન તેની સામે લડી શકે તેવા છે, પણ તે અહીં હાજર નથી. ^{૨૨} અર્જુન મને બુદ્ધિમાન આચાર્ય સામે યુદ્ધમાં જોમો રહી શકે તેવા માને છે, તો એ પ્રભાણેની મારા તરફની અર્જુનની આસ્તિક્ય બુદ્ધિને તથા તે મારા શુરનાં વચનને પૂંક પાછળ કરવાનો હું ઉત્સાહ કરતો નથી. વળી હે રાજા ! હું તમારે ત્યાગ પણ કરી શકું તેમ નથી. વિશેષ- માં તમે વિચાર કરો કે, આચાર્યનો હાથ ઝડપ- દાર છે અને તે પોતે પણ અમેઘ કવચથી ઢંકાયેલા છે. ^{૨૩, ૨૪} હવે હું જો અહીંથી આદ્યો જઈશ, તો તે આચાર્ય તમને રણમાં ભેટશે અને બાળક જેમ રમકડાંના પક્ષી જોડે ફીડા કરે, તેમ તેઓ તમારી સાથે ફીડા કરશે. જો શ્રીકૃષ્ણપુત્ર પ્રવુમન હાથમાં ધનુષ્ય લઈને અહીં રણમાં હાજર હોત, તો હું તેને તમારી સોંપણી કરત; કારણ કે અર્જુનની પેઠે જ તે તમારું રક્ષણ કરી શકે તેવા છે. આમ જો હું અહીંથી અર્જુન તરફ જઈ તો તમારે પોતે જ તમારું રક્ષણ કરવાનું રહેશે. બાપી એવો કથો ચોક્કો છે કે, જો હું અર્જુન પાસે જઈ ત્યારે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા બંધ હે રાજા ! આજે તમે અર્જુન વિષે ભય ન રાખો. ^{૨૫-૨૭} કારણ કે તે મહાબાહુ ગમે તેટલો ભાર ઉપાડવા છતાં કદી થાકે તેમ નથી. આજે જ સૌવીરકા, સૈંધવો, પૌરવો, ઉત્તર તરફના યોદ્ધાઓ, દક્ષિણ તરફના યોદ્ધાઓ ને બીજા રથીયોદ્ધાઓ અને કણ્વ આદિ મહારથીઓ છે, તેઓ બધા પણ ક્રોધાધમાન થયેલા અર્જુનની સોળમી કળાને સુઢાં પહોંચી શકે તેમ નથી. અરે, હે રાજા ! દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, રાક્ષસો, કિન્નરો અને મોટા મોટા સર્પો સાથેની આખી પૃથ્વી તેમ જ સ્થાવર કે જંગમ સર્વ પ્રાણીઓ પણ જો કદાચ અર્જુન

સામે યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થાય, તોપણ તેઓ તેને પહોંચી શકે તેમ નથી. હે મહારાજ ! આમ સમજીને પણ તમે અર્જુન વિશેના ભયને દૂર કરો. જ્યાં સત્ય પરાક્રમવાળા અને મહાધનુર્ધર એવા અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ છે, ત્યાં કાર્યમાં કોઈ રીતે પણ વિપત્તિ આવતી નથી. વળી તમે તમારા ભાઈના દેવીપણનો, અસ્ત્રકુશળપણનો, અમર્ષનો, કૃતજ્ઞતાનો અને હયાનો જરા વિચાર તો કરો ! હે રાજા ! હું અહીંથી જોને ખસીશ અને અર્જુન તરફ જઈશ કે તુરંત જ દ્રોણાચાર્ય તરફ તરફનાં અસ્ત્રોનો યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરશે. તેનો પણ તમે વિચાર કરો. હે રાજા ! આચાર્ય તમને પકડવા માટે અત્યંત તલસી રહ્યા છે. હે ભારત ! પોતાની પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા કરવા માટે તથા તે સત્ય કરવા માટે તે ઘણા જ આતુર છે. તેથી આજ તમે પોતે જ તમારું રક્ષણ કરો તો બની શકે તેમ છે, બાકી તો મારા ગયા પછી તમારું રક્ષણ કરે તેવો કયો યોદ્ધો છે ? કાને વિષે વિશ્વાસ રાખીને હું અર્જુનના પ્રત્યે જઈ શકું ? માટે હે મહારાજ ! આ મહાસંગ્રામમાં હું તમને કોઈને સોંપ્યા વિના કદી પણ જઈશ નહિ. આ હું તમને સત્ય કહું છું. હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! આ મારા કથનનો બુદ્ધિ સાથે ખૂબ વિચાર કરીને તથા પોતાનું પરમ શ્રેય જોઈને જ મને તમે આજ્ઞા કરો. ૧૨૮-૩૯

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા : હે મહાબાહો સાત્યકિ ! તું કહે છે તે તેમ જ છે; પણ મારું મન અર્જુનની ચિંતામાંથી મુક્ત થતું નથી. ૪૦ હું મારું રક્ષણ કરવાનો પરમ પ્રયત્ન કરીશ, માટે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે તું તો જ સ્થળે અર્જુન ગયો છે, ત્યાં જ બ. ૪૧ મારું પોતાનું સંરક્ષણ અને અર્જુન પ્રત્યે તારું ગમન, આ બંને કાર્યોનો બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરીને મેં પોતે અર્જુન પ્રત્યે

તારું ગમન જ પસંદ કર્યું છે. ૪૨ માટે તું જ સ્થળે અર્જુન ગયો છે, તે સ્થળે પ્રયાણ કરવા માટે તૈયાર થા. અહીં મહાબળવાન ભીમસેન મારું રક્ષણ કરશે. ૪૩ વળી હે તાત ! પોતાના ભાઈઓ સહિત પુત્રપુત્ર વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, બીજા કૃતલાએક મહાબળવાન રાત્રઓ અને દ્રૌપદીના પુત્રો મારું રક્ષણ કરશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૪૪ તેમ જ હે તાત ! પાંચ કેકયભાઈઓ, રાક્ષસ ઘટોત્કચ, વિરાટ, દુષ્ટદ, મહારથી શિખંડી, બળવાન ધૃષ્ટકેતુ, મારા કુતિભોજ, નકુલ, સહદેવ, પાંચાલો તથા સંજયો-એ બધા યોદ્ધાઓ એકત્ર થઈને મારું રક્ષણ કરશે, એમાં સંશય નથી. આ રણમાં સૈન્ય સહિત દ્રોણાચાર્ય તથા કૃતવર્મા મારી સામે ધસારો કરી શકશે નહિ, તેમ મને પકડી શકશે પણ નહિ; કારણ કે કિનારા જમ સમુદ્રને ખાળી રાખે છે, તેમ આ શત્રુતાપન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ક્રોધાપમાન થયેલા દ્રોણાચાર્યને યુદ્ધમાં આગળ વધતા અટકાવી રાખશે. શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જ સ્થળે ઉભો રહેશે, તે સ્થળે દ્રોણાચાર્ય કે તેનું બળવાન સૈન્ય કોઈ રીતે પણ આગળ વધી શકશે નહિ. આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ખાસ દ્રોણનો નાશ કરવા માટે જ કવચ, ખાણ, તલવાર, ખનુષ્ય અને ઉત્તમ આશ્ત્ર પણો સાથે અશ્વિમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે; માટે હે ચિનિકુમાર ! તું મારી ચિંતા ન કર અને નિરાંતે અર્જુન તરફ જા. આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કોપેલા દ્રોણને આગળ વધતા અટકાવી રાખશે. ૪૫-૪૬

હવે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતરજત નયદ્રથવધપર્વમાં યુધિષ્ઠિર અને સાત્યકિનું વાલ્ય નામનો અધ્યાય ૧૧૧ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૨ મો

સાત્યકિને કૌરવસેનામાં પ્રવેશ

॥ રાજ્ય ઉવાચ ॥

ધર્મરાજસ્ય તદ્વાસ્યં નિગમ્ય શિનિપુંગવઃ ।

સ પાર્યાદ્ધ્યમાયમન્ પરિત્યાગાન્મહીપતેઃ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્યોઃ ધર્મરાજનું તે વાક્ય સાંભળ્યા પછી શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને, યુધિષ્ઠિર-રાજાનો ત્યાગ કરવાથી અર્જુન તરફના બધની તથા વિશેષે કરીને લોઠા તરફના 'સાત્યકિ હરી ગયો' એ રીતના અપવાદની વિચારણા થવા લાગી. તેથી તે મનમાં ને મનમાં યોદ્યો કે, 'મને લોઠા કહેશે કે, તું અર્જુન તરફ આવે છે, કેમ કે તું કૌરવસેનાથી બચીત થઈ ગયો છે.' આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચાર કર્યા પછી યુદ્ધ-કુર્મદ અને પુરપશ્રેષ્ઠ તે સાત્યકિએ મનમાં દઢ નિશ્ચય કરીને ધર્મરાજને આ વચન કહ્યાં.^{૧-૩} 'હે પૃથ્વીનાથ ! તમે તમારું રક્ષણ કરાવેલું માનતા હો, તો હવે તમારું કલ્યાણ થાઓ. હું અર્જુન તરફ જઈશ અને તમારું વચન સંપૂર્ણ પાળીશ. હે રાજન્ ! આ ત્રણેય લોકમાં અર્જુનના કરતાં મને ઠોઠ અધિક પ્રિય નથી, એ હું તમને સત્ય કહું છું. હે માન આપનારા રાજ ! તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું અર્જુનને મારું જઈશ. તમારે માટે મારે કંઈ જ અકર્તવ્ય નથી.^{૪-૧} હે માનવ શ્રેષ્ઠ રાજ ! જે પ્રમાણે મારા ચુરતું વાક્ય મને માન્ય છે, તે પ્રમાણે જ મને તમારું વચન પણ અતિ માન્ય છે.^૭ હે રાજવર ! તમારા ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન હંમેશાં તમારું પ્રિય કરવા-માં જ પ્રવર્તે છે અને હું પણ સદા તેમનું પ્રિય કરવાનો જ ચત્ત કરી રહેલો છું, એમ તમારે જાણવું.^૮ હે પ્રજા ! હું તમારી આજ્ઞાને મસ્તક પર ચઢાવું છું. હે નરસિંહ ! હું અર્જુન પ્રત્યે જઈ છું અને આ કુર્ભેદ સૈન્યને હરણમાંથી

તોડી નાખું છું.^૯ હે રાજન્ ! જમ કાપેલો મહા-મત્સ્ય સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ હું દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં આ પગલે પ્રવેશ કરું છું અને જે સ્થળે રાજ જયદ્રથ છે, તે સ્થળે આદ્યો જઈ છું.^{૧૦} અથત્યામા, કણ્ અને કૃપાચાર્ય આદિ મહા-રથીઓના રક્ષણ તમે રહેલો જયદ્રથરાજ પાંડવોથી બચીત થઈ ને મોટી સેના સાથે જે સ્થળે જાઓ છે, તે સ્થળ અહીંથી લગભગ ત્રણ યોજન દૂર છે, એમ હું માતું છું. હે રાજન્ ! જયદ્રથનો વધ કરવા સજ્જ થયેલો અર્જુન જે સ્થળે જાઓ છે તે સ્થળ પણ અહીંથી ત્રણ યોજન જેટલું જ દૂર છે. ત્યાં હું મારા અંતરાત્માને દઢ કરીને સિંધુ-રાજાનો વધ થયા પહેલાં જ જઈ પહોંચીશ.^{૧૧-૧૩} હે રાજન્ ! કથો મતુલ્ય ચુરની આજ્ઞા વિના યુદ્ધ કરે ! અને ચુરની આજ્ઞા થતાં મારા જેવો કથો પુરુષ યુદ્ધ ન કરે !^{૧૪} હે રાજ ! જે પ્રદેશમાં હું જવા ધારું છું, તે પ્રદેશ મારી બરાબર જાણમાં છે. હળ, શક્તિ, ગદા, ભાલા, ઢાલ, તલવાર, ઋષ્ટિ, તોમરે અને ઉત્તમોત્તમ ધતુરોથી ભરપૂર એવો સૈન્યસાગર ત્યાં જાછળી રહ્યો છે; પણ જરૂર હું તેને ખજાણાવી દઈશ. વળી જે આ હજારો હાથીઓનું સૈન્ય તમારા જોવામાં આવે છે, તે અંજનક કુળ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. હે રાજન્ ! તે સર્વ હાથીઓ પર યુદ્ધ કરવામાં કુશળ અને સચોટ પ્રહાર કરવામાં પ્રવીણ એવા ઘણા રણજ્યોદ્ધઓ બેઠા છે. હે રાજન્ ! તે હાથીઓ નિરંતર મદને ઝરતા હોવાથી કાળા મેઘો સમાન દેખાય છે. તેમના મહાવતોની ન્યારે પ્રેરણા થાય છે, ત્યારે તેઓ કદી પાછા ફરતા નથી. હે રાજન્ ! તેમના હાથીઓનો નાશ કર્યો વિના જય કરવો મુશ્કેલ છે. હે રાજન્ ! વળી જે આ એક હજાર રથી-યોદ્ધાઓને તમે જુઓ છો, તેઓ બધા સુવર્ણના રથવાળા મહારથી રાજપુત્રો છે. હે પૃથ્વીપતિ !

તેઓ બધા અસ્રવિદ્યામાં કુશળ છે અને હાથીઓ તથા રથો પર સારી રીતે સવારી કરી જાય છે. વળી તેઓ ધનુર્વેદમાં પારંગત છે, મુષ્ટિયુદ્ધમાં નિપુણ છે, જાતજાતનાં ગદાયુદ્ધોને જાણનારા છે અને દંડયુદ્ધમાં કુશળ છે.^{૧૫-૨૧} તેઓ તલવારોના પ્રહાર કરવામાં તથા હાથમાં ઢાલતલવાર લઈને પક્ષા ખેલવામાં ધણા પ્રવીણ છે. એ શરવીર અને વિદ્યાસંપન્ન કુમારો અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરે છે.^{૨૨} હે રાજન્ ! તેઓ યુદ્ધમાં નિત્ય મનુષ્યો પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. હે રાજન્ ! કણે તેમને સારી રીતે તૈયાર કરેલા છે અને તેઓ હંમેશાં દુઃશાસનને અતુસરનારા છે.^{૨૩} વાસુદેવ પણ આ રાજપુત્રોની મહારથીઓ તરીકે પ્રસંસા કરે છે. તેઓ કણેતુ^{૨૪} નિરંતર પ્રિય ઇચ્છે છે અને તેના તાબામાં રહે છે.^{૨૫} હે રાજ ! કણેનાં વચનથી જ તેઓ અર્જુન પાસે ન જતાં પાછા ફર્યા છે. માટે તેઓ યુદ્ધ કરતાં લગારે જ્વાળા પામ્યા નથી, તેમ થાક્યા પણ નથી. તેઓનાં કવચો તથા ધનુષ્યો ઘણાં દૃઢ છે.^{૨૬} અવશ્ય દુર્યોધનની આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓ મારે માટે જ સામા જીલા છે. હે કુરુવંશી રાજ ! તમારું પ્રિય કરવા માટે હું સંગ્રામમાં તેમનો સંહાર કરીશ.^{૨૭} એ પછી હું અર્જુનના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરીશ. વળી હે રાજન્ ! બીજા આ સાંતસોની સંખ્યા જટલા જે હાથીઓ તમારા જીવામાં આવે છે, તેઓ બધા પણ કવચને ધારણ કરનારા છે અને તેમના પર બીજો સવાર થઈને બેઠેલા છે. પૂર્વે લીલરાજ ન્યારે અર્જુનના સપાટામાં આવ્યો હતો, ત્યારે તેણે પોતાના જીવિતની ઇચ્છા કરીને અર્જુનને સારી રીતે શણગારેલા કેટલાએક હાથીઓ તથા અતુચરો આપ્યા હતા. હે રાજન્ ! આ બધા પ્રથમ તમારું જ દૃઢ કાર્ય કરનારા ઘસે હતા, પણ આજ તે જ તમારી સામા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે

છે. જુઓ આ સમયનો પલટો ! આ હાથીઓના મહાવતો બધા ભીલજાતિના છે. તેઓ યુદ્ધમાં ઘણા મદોન્મત છે, હસ્તિશિક્ષાને જાણનારા છે અને સર્વે અગ્નિમાં ઉત્પન્ન થયા છે. આ બધાને અર્જુનને સંગ્રામમાં જીતી લીધા હતા, પણ આ સમયે તેઓ દુર્યોધનની આજ્ઞાને વશ થઈને તમારી સામે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા છે. હે રાજન્ ! આ બધા યુદ્ધકર્મદ ભીલોને બાણોથી મારી નાખીને, હું જયદ્રથનો વધ કરવા સજ્જ થયેલા અર્જુન તરફ ચાલ્યો જઈશ. વળી આ જે મોટા મોટા હાથીઓ છે, તેઓ બધા અંજનવંશમાં^{૨૮} ઉત્પન્ન થયા છે.^{૨૯-૩૩} તેઓ કંકશ છે, સારી રીતે શિક્ષિત થયેલા છે અને તેમનાં મુખ પર ગંડરથમાંથી ઝરતી મદ્ધારાઓ વહી રહી છે. તે સર્વને તદ્દન સુવર્ણનાં કવચો પહેરાવીને સારી રીતે શણગારવામાં આવ્યા છે.^{૩૪} હે રાજન્ ! તેઓ રણમાં લક્ષ્ય તરફ બરાબર ધસનારા છે અને યુદ્ધમાં ઈંદ્રના ઐરાવત સરપુ^{૩૫} કામ કરી દેખાડનારા છે. તેમના પર ઉત્તર તરફના હિમાચલ પર્વતમાંથી આવેલા, લૂંટારા અને યુદ્ધમાં અતિ લીક્ષ્ય એવા યોદ્ધાઓ બેઠા છે. તે યોદ્ધાઓ શરીરે કઠોર છે, લોખંડી કવચો ધારણ કરનારા છે અને યુદ્ધમાં અતિકુશળ છે. તેઓમાં કેટલાએક વસિષ્ઠકપિની કામધેનુમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, કેટલાએક વાનરજાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, કેટલાએક મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે અને બીજા કેટલાએક તો જુદી જુદી

x અંજનવંશમાં જન્મેલા હાથીઓના સંખ્યામાં નોંધકંઠ લખે છે :-

કિમ્પનીતંકુદ્રપદશ કલિંગો વિપુલેઃ કૌઃ ।

સુભિગ્મજહાતીર્થા. કર્ણોદ્જનવંશજાઃ ॥

અંજનવંશમાં જન્મેલા હાથીઓનાં શરીરો લીલાં દેવ છે અને તેઓ રથે સ્થાપ મેર સરખા દેવ છે. તેઓ શરીરે બળવાન, મોટી સુરોવાળા અને ૨૫૯ રીતે જુદાં દેખાતાં મોટાં મોટાં મરુતોવાળા દેવ છે.

અનેક જાતોમાંથી ઉપજ થયા છે હિમાલયના
કુર્ગપ્રદેશમાં વસનારા આ પાપકર્મી 'ચેત્તુ'નું
ભેય થયેલું 'મૈત્ર્ય' દ્વંશી ધુમાડા સમાન રગત
દેખાય છે આ સમગ્ર રાજમહાને મેળવી લઈને
કૃપાચાર્ય, બૃગ્ધિવા, રથીશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય, સિંધુ
રાજ જયદ્રથ તથા કર્ણનો આશ્રય કરીને કુર્યોનન
પાંડવોનું અપમાન કરી રહ્યો છે ૨૫-૨૬ હે
કુતીનંદન ! કાળથી પ્રેરાઈને તે પોતાને અત્યા-
કૃતાચાર્ય માની રહ્યો છે, પણ તેઓ બન્ના આજ
મારા બાણોના ઝપાટામાં આવીને બચનાના નથી
પછી ભલેને તેઓ મન સમાન વેગવાળા હોય !
બીજાઓના પરાક્રમ પર જીવી રહેલા કુર્યોધને
આ બંને માનવતા ક્યો છે, પરંતુ તેઓ આજ
મારા અનેક બાણોથી પીડાઈને વિનાશ પામશે
હે રાજન્ ! આ તરફ સુવર્ણના ધ્વજવાળા જે
રથીઓ જોવામાં આવે છે, તેઓ બન્ના જો તમારા
સામળવામાં આવ્યા હોય, તો દુર્વારણ નામના
ક્રમોત્થાનાઓ છે તેઓ રણ છે, વિદ્વાસ પત્ર
છે અને ધનુર્વેદમાં પણ નિપુણ છે ૪૦-૪૩
તેઓ સર્વ એકત્ર થઈને અન્યોન્યનું અત્યંત
હિત ઝગ્ધનારા છે હે ભારત ! કૌરવોના વીર
યોદ્ધાઓના રક્ષણ નીચે રહેથી કુર્યોનનની અકૌ-
હિલ્લી સેનાઓ કોડ કરીને મારે માટે સજ્જ
થઈ જાણી છે હે મહારાજ ! તેઓ પ્રમાદ રાખ્યા
વિના મારી સામે જ આવી ચઢી છે ૪૪-૪૫ છતાં
અગ્નિ જેમ ઘાસને બાળી જાત કરી નાખે છે,
તેમ હું તે સર્વનો નાશ કરી નાખીશ માટે
હે રાજન્ ! શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ રથને સજ્જ કર-
નારા અનુચરો મારા રથમાં સર્વ ભાથાઓ અને
સર્વ લડાયક સાવનોને બરોબર મૂક્યા આ લડાઈ
માં તો દરેકદરેક જાતના અસ્રશસ્ત્રો અવશ્ય સાથે
લેવા જોઈએ, કારણ કે યુદ્ધક્રમ આચાર્યોએ
ઉપદેશ કર્યો છે કે, રથને પાયગણી સામગ્રીવાળો

કરવો જોઈએ હું અહીંથી નીકળીને પ્રથમ સર્વ
સમાન તીક્ષ્ણ ઝેરવાળા ક્રમોત્થાનાઓ સાથે
ભેટા કરીશ તેઓ બન્ના અનેક જાતનાં શસ્ત્રોના
સમુદાયવાળા છે અને વિવિધ આયુધોથી મુક્ત
કરનારા છે પછી હું વિષ સમાન સચોટ પ્રહાર
કરનારા અને કુર્યોનનનું હિત ઝગ્ધનારા ભીલોની
સામે ભેટા કરીશ રાજ કુર્યોને તે બંને સતત
લાડ લડાવ્યા છે તે પછી મારે ઇંદ્ર તુલ્ય પરાક્રમ
વાળા શક યોદ્ધાઓને મળવું પડશે ૪૬-૫૦ તેઓ
બન્ના અગ્નિ સમાન પ્રદીપ્ત અને દુરાનુષ છે વળી
હે રાજન્ ! હું બીજા કાળ સમાન અગ્નિત એના
અનેક યુદ્ધકર્મદે યોદ્ધાઓ સામે રણમાં જોડાઈ
માટે પ્રસિદ્ધ અને શુભ લક્ષણવાળા ઉત્તમ ધોડા
ઓને પૃથ્વી પર વારવાર આગોટાવીને તથા
પાણી પાઈને મારા રથમાં જોડાવે ૫૧, ૫૨

સગથ્ય બોલ્યો એટલે રાજ યુધિષ્ઠિરે એ
સાત્યકિના રથમાં સર્વ ભાથાઓને, લડાયક સાવ-
નોને તથા અનેક જાતના શસ્ત્રોને મુકાવ્યા તે
પછી સેવકોએ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય એવા ચાર
સુદર ધોડાઓને પૃથ્વી પર આગોટાવ્યા, તેમને
મદની વૃદ્ધિ કરનાર સ્વાદિષ્ટ પીણું પાણું, નવ
કાળ્યા, ચઢી ખવડાવી અને તેમને સારી રીતે
શણગાર્યા વળી તેમણે તેમના શરીરમાંથી બાણો
ખેંચી કાઢીને તેમને સુવર્ણની માળાઓ પહેરાવી
હવે સુવર્ણ સમાન કાતિવાળા, સારી રીતે
ઢગવાયેલા, શીર ગતિથી ચાલનારા, હર્ષિત મન
વાળા અને અવ્યય એવા તે ધોડાઓને વિધિ
પૂર્વક રથમાં જોડવામાં આવ્યા સાત્યકિનો એ
રથ સુવર્ણમય દેશવાળીવાળા સિંહના ચિહ્ન
વાળા મહાધ્વજથી શોભતો હતો ૫૩-૫૭ તેની
આસપાસ મણિ અને પરવાળાઓથી અદ્ભુત
એવા સુવર્ણના સળિયાઓ જડેલા હતા તે રથ
વાદળ સમાન એવું રગની પતાકાઓથી દીપતો

હતો. ^{૫૮} તેની અંદર સુવર્ણના ઢાંડાવાળું શ્રેષ્ઠ છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું અને અનેક શસ્ત્રોનો સમૃદ્ધ ગોઠવેલો હતો. દારૂકનાં નાના બાઈ તથા સાત્યકિના પ્રિય મિત્ર એવા સારથિએ સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતા તે ઘોડાઓને વિધિ પ્રમાણે રથમાં બેઠ્યા અને પછી માતાલિ જન્મ ઇંદ્ર આગળ રથ રજૂ કરે, તેમ તેણે તે બેઠેલા રથને સાત્યકિ આગળ રજૂ કર્યો. ^{૫૯, ૬૦} તે વેળા સાત્યકિએ સ્નાન કર્યું અને પવિત્ર થઈને કૌતુક-મંગલ ધારણ કર્યા. પછી તેણે એક હજાર સ્નાતક બ્રાહ્મણોને સોનામહેરાનું દાન લીધું. ^{૬૧} એટલે શ્રીમાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે સાત્યકિને તે બ્રાહ્મણોએ કેટલાએક આશીર્વાદો આપ્યા. પછી મધુપકન યોગ્ય એવા તે સાત્યકિએ કેલાતક જાતની મદિરાનું પાન કર્યું. ^{૬૨} આથી મદથી વિહ્વળ નેત્રોવાળો તથા લાલચોળ દષ્ટિવાળો તે સાત્યકિ રણભૂમિ પર દેહીધ્યમાન દેખાવા લાગ્યો. તે પછી રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે સાત્યકિ મોટા હર્ષમાં આવી ગયો અને તેણે વીર કાંસાના પાત્રોનો સ્પર્શ કરી બાણ સહિત ધનુષ્યને ખોળામાં લીધું. એ વેળા એના તેજમાં બમણો વધારો થયો હતો અને તે અગ્નિ જેવા પ્રજ્વલિત દેખાતો હતો. પછી તેણે બ્રાહ્મણ દ્વારા સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું, કવચ પહેર્યું અને અલંકારો ધારણ કર્યા. કન્યાઓએ ડાંગર, ચંદન તથા પુષ્પોની માળાઓ હાથમાં લઈને તેને અભિનંદન આપ્યું. પછી સાત્યકિએ હાથ બેટીને યુધિષ્ઠિરના ચરણોમાં વંદન કર્યું, એટલે યુધિષ્ઠિરે પણ તેનું મસ્તક ચૂંધ્યું. આમ તે પોતાના મોટા રથ પર બેઠો. ^{૬૩-૬૪} તુરત જ વાધુ સમાન વેગવાળો અને દૃઢપ્રથ એના અનિત ગોડાઓ એ જયગીલ સાત્યકિને રણમાં વઢી જવા લાગ્યા. તે સમયે બીમસેન પણ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને વંદન કરીને

સાત્યકિ સાથે જવા લાગ્યો. ^{૬૭, ૬૮} આ પ્રમાણે શત્રુઓનું દમન કરનારા તે બન્ને વીરોને પોતાની સેનામાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી આવતા બેઈને દ્રોણાચાર્ય આદિ તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ બરાબર સજ્જ થઈને ઊભા રહ્યા. ^{૬૯} આ બાબતથી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈને પાછળ આવતા બીમસેનને બેઈને વીર સાત્યકિ તેને અભિનંદન આપીને આ હર્ષકારી વચન કહેવા લાગ્યો: ^{૭૦} 'હે બીમસેન ! તમે ધર્મરાજનું રક્ષણ કરો. આજને માટે તમારું એ મહાન કાર્ય છે. કાળને કઠિં આવી પહોંચેલા આ કૌરવસૈન્યને તોડી નાખીને હું સહેજે અંદર દાખલ થઈ જઈશ. ^{૭૧} ધર્મરાજનું રક્ષણ કરવું તે જ આ ધરીએ અને લાંબે ગાળે શ્રેયસ્કર છે. હે શત્રુદમન વીર ! તમે મારું પરાક્રમ બણો છો, તેમ હું તમારું પરાક્રમ બાણું છું. ^{૭૨} માટે હે બીમસેન ! તમે જો મારું પ્રિય ઇચ્છતા હો, તો અહીંથી પાછા વળો.' આમ કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે બીમસેન સાત્યકિને કહ્યું કે, 'બહુ સારું, તમે તમારું કાર્ય સિદ્ધ કરવા બંધો. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હું રાજનું રક્ષણ કરીશ.' બીમસેનનું કહેવું સાંભળીને સાત્યકિએ વળી તેને કહ્યું: ^{૭૩, ૭૪} 'હે પાર્થ ! તમે બંધો, જલદી બંધો. અવરય આજે મારો ચોક્કસ વિજય થશે; કારણ કે ગુણોમાં અતુરકત એના તમે આજે મારા કથનને અનુસર્યો છો. ^{૭૫} હે બીમ ! તમે મને આજે કહો છો, તે નિમિત્તો મને વિજયપ્રસન્ન લાગે છે. મહાત્મા અર્જુન સિંધુરાજનો વંર કરશે કે તુરત અહીં આવીને હું ધર્માત્મા રાજ યુધિષ્ઠિરને ભેટીશ.' એટલું કહીને મહાપરાન્તરી સાત્યકિ બીમસેનથી છૂટા પડ્યો અને વાપ જેમ મુગોનાં ટાંચાંમાં સામે જુએ, તેમ તે તમારા સૈન્યને જોવા લાગ્યો. ^{૭૬-૭૮} હે રાજના ! એ રીતે અંદર પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા તે સાત્યકિને બેઈને તમારું મૈન્ય

મૃદુ થઈને અત્યંત કંપવા લાગ્યું. એટલામાં હે રાજન્ ! તે સાત્યકિ તો ધર્મરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે અર્જુનને મળવા માટે એકદમ તમારા સૈન્ય સામે પ્રયાણ કરી ગયો. ૭૬, ૮૦

ઇતિ શ્રીમદ્માભારતમાં દ્રોણપર્વતિર્જત જયદ્રથવધપર્વમાં
'સાત્યકિનો દીરવસેનામાં પ્રવેશ' નામનો
અધ્યાય ૧૧૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૩ મો

સાત્યકિને કૃતવર્માનો ભેટો

॥ સત્ત્વ ઉવાચ ॥

પ્રવાતે તવ સૈન્યં તુ યુયુવાને યુયુત્સવા ।

ધર્મરાજો મહારાજ સેનાનીકેલ સંવૃતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સાત્યકિ જ્યારે તમારા સૈન્ય સામે પ્રયાણ કરી ગયો, ત્યારે સાત્યકિની પાછળ પડેલા દ્રોણાચાર્યના રથને પહોંચી વળવા ધર્મરાજ પોતાના સૈન્યથી વીંટાઈને ચાલી નીકળ્યા હતા. તે વેળા યુદ્ધમાં મહાનમત્ત એવો પાંચાલરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા રાજ વસુદાન પાંડવોના સૈન્યમાં મોટા ઘાંટો પાડીને કહેવા લાગ્યા : 'હે વીર યોદ્ધાઓ ! આવો, જલદી દોડી આવો અને શત્રુઓ પર પ્રહાર કરો; એટલે યુદ્ધક્રમ'દ સાત્યકિ સુખેથી શત્રુસેનામાં દાખલ થઈ બંધ. જુઓ પેલા શત્રુપક્ષના મહારથીઓ આ સાત્યકિનો પરાજય કરવા મથી રહ્યા છે.' આમ યોદ્ધા રહેલા તે સર્વ મહારથીઓ વેગપૂર્વક શત્રુઓ સામે ધસી ગયા. ત્યાં અમે બધા પણ વિજય મેળવવાની ઇચ્છાએ તેમની સામે ધસી ગયા. ૧-૫ તે સમયે સાત્યકિના રથ સામે મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. હે મહારાજ ! સાત્યકિએ તમારા પુત્રની સેનાને સેંકડો સ્થળેથી તોડી નાખી હતી, એટલે તે વીખરાઈ જઈને આમતેમ દોડવા લાગી હતી. આમ જ્યારે તે સેનામાં લંગાણ પડ્યું, ત્યારે મહારથી સાત્ય-

કિએ સૈન્યના મોખરામાં જ સાત મહાધનુર્ધર વીરોને પટથી પાડ્યા. વળી હે રાજેન્દ્ર ! તેણે બીજા કેટલાએક વીર રાજાઓને પણ અગ્નિ સમાન પ્રજ્વલિત બાણો મારી મારીને યમલોકમાં મોકલી દીધા. ત્યાં સાત્યકિ એક બાણથી સોને, તેમ સો બાણથી એકને વીંધી જ નાખતો હતો. ૬-૯ શ્રદ્ધેવ જમ પશુઓને માંદે તેમ તેણે હાથીસવારોને, હાથીઓને, ઘોડાસવારોને, ઘોડાઓને તેમ જ ઘોડાઓ અને સારથિઓ સાથેના રથીઓને મારવા જ માંડ્યા. ૧૦ આમ સાત્યકિ અદ્ભુત કર્મ કરીને બાણોની ધારા વરસાવી રહ્યો હતો, પણ તમારા સૈનિકોમાંથી કોઈ પણ તેની સામે યુદ્ધ કરવા દોડતો ન હતો. ૧૧ મહાબાહુ સાત્યકિએ તેમને એટલા બધા ફેંદી નાખ્યા હતા, એટલા બધા છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા હતા અને એટલા બધા ભયભીત કરી મૂક્યા હતા કે, તેઓ તે અતિ અભિમાની સાત્યકિને ઝેઈને જ રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. ૧૨ સાત્યકિના તેમથી મોહિત થયેલા તે યોદ્ધાઓ તેને એકને પણ અનેક જોવા ભેટા હતા. હે રાજન્ ! ભેટભેટોમાં ત્યાં ભાંગી પડેલા માળાવાળા રથો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા, પેડાંઓ વીખરાઈ પડ્યાં અને છત્રો તથા ધ્વજો ઢળી ગયા. વળી હે પૃથ્વીપતિ ! ત્યાં રથના નીચેના ભાગનાં સર્વ લાકડાંઓ, પતાકાઓ, સુવર્ણથી મઢેલા, માથે પહેરવાના ટોપો અને ચંદનથી ખરડાયેલા બાજુબંધવાળા બાહુઓ ઢગલાબંધ પડ્યા તેમ જ હાથીની સૂંઢ સમાન આકારના તથા સર્પનાં શરીર સમાન દેખાવાના મનુષ્યોના ઉરુઓ વેરવિખેર થઈ ઢગલે પડ્યા. આ બધાંથી દે નરપતિ ! તે રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. બળદ સમાન વિશાળ નેત્રવાળા યોદ્ધાઓનાં, ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળાં તથા સુંદર કુંડળોને ધારણ કરનારાં કપાઈ પડેલાં મુખોથી તે ભૂમિ

ધણી શેભતી હતી. કપાઈ ગયેલા અનેક હાથી-
ઓ ત્યાં મોટા પર્વતોની પેઠે પડ્યા હતા, તેથી
રણભૂમિ વીખરાઈ પડેલાં મોટા પર્વતોવાળી
ઢાંચ તેવી દેખાતી હતી. ત્યાં મહાબાહુ સાત્યકિ-
એ મારી નાખેલા સત્વહીન ઘોડાઓ પૃથ્વી
ઉપર ઢળી પડ્યા હતા અને સુવર્ણમય ચોકડાં-
ઓથી તથા છાતી પરનાં મોતીઓથી સુશેખિત
જણાતાં અતઞ્જનાં કવચોથી અત્યંત શેષી
રહ્યા હતા. ^{૧૭-૧૮} એ રીતે અનેક પ્રકારનાં
સૈન્યોના સંહાર કરીને તથા તમારી મુખ્ય સેના-
ને અત્યંત ગમરાવી મૂકીને સાત્યકિ સૈન્યમાં
દાખલ થઈ ગયો. ^{૨૦} પછી જ માર્ગે અર્જુન
અંદર દાખલ થયો હતો, તે માર્ગે જ સાત્યકિએ
અંદર જવાની ઇચ્છા કરી; પણ ત્યાં દ્રોણાચાર્યે
તેને અટકાવ્યો. ^{૨૧} આમ યુધ્ધાન સાત્યકિ ક્રોધ-
પૂર્વક દ્રોણાચાર્ય સામે આવી ગયો, છતાં તે
પાછો હટ્યો નહિ. જિલકું જેમ જળાશયતું પાણી
કિનારે અથડાય, તેમ તે દ્રોણની સામે અથડાવા
લાગ્યો. ^{૨૨} આમ દ્રોણાચાર્યે મહારથી યુધ્ધાનને
રણમાં આગળ વધતો અટકાવ્યો અને તેને મર્મ-
ને ભેદી નાખનારાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને
વીંધી નાખ્યો. ^{૨૩} ત્યાં હે રાજન! સાત્યકિએ
પણ સુવર્ણની પૂખવાળાં, પથ્થર પર ધસેલાં
અને કંકપક્ષીનાં તથા મધૂરનાં પીછાંવાળાં સાત
બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્ય ઉપર પ્રહાર કર્યો. ^{૨૪}
ઐટલે દ્રોણાચાર્યે જ બાણો મૂકીને તે સાત્યકિને
ઘોડા અને સારથિ સાથે પીડી નાખ્યો. મહારથી
સાત્યકિથી આ સહુ ગુણ નહિ. ^{૨૫} ઐટલે તેણે
મોટા સિંહનાદ કરીને, આચાર્યને દશ બાણો
વડે વીંધી નાખ્યા અને બીજાં ચૌદ બાણોનો
તેમને પ્રહાર કર્યો. ^{૨૬} વળી સાત્યકિએ બીજાં
દશ બાણો મારી દ્રોણને વીંધી નાખ્યા. હે
રાજન! પછી તેણે એક બાણથી તેમના સારથિને

વીંધી નાખ્યો, ચાર બાણોથી તેમના ચારેય
ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા અને એક બાણથી
તેમની ધબને છેદી નાખી. એ વેળા દ્રોણાચાર્યે
પણ સખત ઝપાટો માર્યો હતો. તીડોનાં ટાળાંની
પેઠે અનેક બાણો છોડીને તેમણે સાત્યકિને ઘોડા,
રથ, સારથિ અને ધન સાથે રણમાં છાઈ દીધો.
તે જ પ્રમાણે સાત્યકિએ પણ જરાય ગમરાયા
વિના ઘણાં બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને ઢાંકી
દીધા. તે ભેદી દ્રોણાચાર્યે તેને કહ્યું: 'અહ્યા
ઓ સાત્યકિ! તારો આચાર્ય અર્જુન તો
કાયર પુરુષની પેઠે રણનો ત્યાગ કરી ગયો છે
અને યુદ્ધ કરી રહેલા અને છોડીને તે મારી
જમણી બાળુએથી ગયો છે; માટે તું પણ મારી
સામે યુદ્ધ કરતાં આજે જીવતો જઈશ નહિ. તારા
યુક્તની પેઠે તું પણ મારો ત્યાગ કરીને સત્વર
ચાલ્યો જઈશ તો જ બચીશ. ^{૨૭-૩૫}

સાત્યકિ બોલ્યો: ધર્મરાજની આજ્ઞાથી હું
અર્જુનને પગલે જઈ છું. હે બ્રહ્મન! તમારો
કલ્યાણ થાઓ. મારે સમય ગાળવાની જરૂર
નથી. વળી શિષ્યો સદેવ આચાર્યોએ અનુસરેલા
માર્ગતું સેવન કરે છે. આથી જ માર્ગે મારો યુરુ
ગયો છે, તે માર્ગે હું પણ સત્વર જઈ છું. ^{૩૬, ૩૭}

સંજય બોલ્યો: આટલું કહીને સાત્યકિ
આચાર્યને ત્યાગ કરીને એકદમ આગળ ચાલ્યો.
હે રાજન! જતાં જતાં તે પોતાના સારથિને આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: 'હે સુત! દ્રોણાચાર્ય
સર્વથા મારું વારણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરશે;
માટે તું બરાબર સાવધ થઈને રથને આગળ
ચલાવ. વળી આ એક મારું બીજું વચન પણ
સાંભળ. આ જ મહાજેશ્વરી સૈન્ય દેખાય છે, તે
અવતિના યોદ્ધાઓનું છે. એના પછી જ મહાન
સૈન્ય દેખાય છે, તે દક્ષિણદેશના યોદ્ધાઓનું છે;
પણ એ પછી બાહ્યિક યોદ્ધાઓનું મહાન દળ

રહ્યું છે. તે જ પ્રમાણે બાહ્યલોકોની પાસે કહ્યું તું મોટું સૈન્ય ગોઠવાઈને ઊભું છે. હે સારથિ ! આ બધાં સૈન્યો એકબીજાંથી બુદ્ધિ પડીને પણ પરસ્પર એકબીજાંનો આશ્રય કરી ઊભાં છે. તે સૈન્યો સમરાંગણને કદી પણ છોડશે નહિ. તો તું હર્ષપૂર્વક ઘોડાઓને તેમની મધ્યમાંથી આગળ હાંક. હે સારથિ ! જ્યાં બાહ્યલોક ઘોડાઓ અનેક હથિયારો જોયાં કરીને ઊભેલા દેખાય છે, જ્યાં કહ્યુંની આગેવાની દેહણ દક્ષિણદેશના અનેક ઘોડાઓ ઊભા છે, તેમ જ જ્યાં હાથી, ઘોડા તથા રથોથી વ્યાપ્ત એવું અને અનેક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાળાઓથી ભરપૂર એવું હોરવોતું સૈન્ય દેખાય છે, ત્યાં તું મધ્યમ વેગથી રથને હાંટીને મને લઈ જ. વળી કહ્યું તું મહાન સૈન્ય જ્યાં ઊભું છે, ત્યાં મધ્યમાં થઈને તું ચાલ.' આ પ્રમાણે સારથિને કહીને તેણે બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યના રથનો ત્યાગ કર્યો. તે જોઈ ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્ય અનેક બાણો ફેંકવા મંડ્યા અને તે જરા પણ પાછળ હટ્યા વિના આગળ વધ્ય જતા મહાભાગ સાત્યકિની પાછળ પડ્યા. હવે સાત્યકિએ કહ્યુંના અતિમહાન સૈન્યને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યું અને તે અપાર ભારતી-સેનામાં પેસી ગયો. આમ જ્યારે સાત્યકિ ભારતીસેનામાં દાખલ થયો અને સૈનિકો આમ-તેમ નાસભાગ કરવા લાગ્યા, ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા કૃતવર્માએ સાત્યકિને ઘેરી લીધો. ઘસી આવેલા એ કૃતવર્માને વીર્યવાન સાત્યકિએ તુરંત જ છ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. વળી તેણે બીજાં ચાર બાણો મૂકીને તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા. પછી સાત્યકિએ નમેલી પૂંખવાળાં બીજાં સોળ બાણો મૂકીને કૃતવર્માને છાતીમાં વીંધી નાખ્યા. આમ હે મહારાજ ! તીક્ષ્ણ અને તેજદાર એવાં ઘણાં બાણોથી પ્રહાર

પામી રહેલો કૃતવર્મા તેને સહન કરી શક્યો નહિ. હે રાજન ! તેણે વાછરડાના દાંત સરખું તથા બળબળતા અગ્નિ સરખું એક સીધું જતારું બાણ સાંધ્યું અને ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને એરથી તે સાત્યકિની છાતીમાં માર્યું. તે બાણે તેના કવચને તથા શરીરને બેઠી નાખ્યાં અને પૂંખ તથા પીછાં સાથે તે લોહીલોહાણુ થઈને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. વળી ફરી પણ પરમ અક્ષ-ને જલજતારા એ કૃતવર્માએ સંખ્યાબંધ બાણો છોડીને સાત્યકિનાં બાણો કાપી નાખ્યાં અને તેનું ધનુષ્ય પણ ભાંગી નાખ્યું; એટલું જ નહિ, તેણે પુનઃ ક્રોધ કરીને દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં અને સત્યપરાક્રમવાળા તે સાત્યકિને છાતીમાં વીંધી નાખ્યા. ત્યારે શક્તિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા સાત્યકિએ પોતાના કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું અને હાથમાં શક્તિ લઈને તેણે કૃતવર્માના જમણા બાહુમાં પ્રહાર કર્યો. પછી ઘણું મજબૂત એવું બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને તથા તેને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને સાત્યકિએ સેંકડો અને હજારો બાણો ઝટપટ છોડવા મંડ્યાં અને કૃતવર્માને ચારે બાજુથી રથ સહિત ઢાંઢી દીધો. ૩૮-૫૫ હે રાજન ! એ પ્રમાણે કૃતવર્માને રણમાં છાઈ દઈ, સાત્યકિએ ભલ્લભલિતું એક બીજું બાણ મૂક્યું અને તેના સારથિનું મરતક પણ કાપી નાખ્યું. ૫૬ એટલે મરણ પામેલો તે સારથિ કૃતવર્માના મહાન રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યો, એટલે ત્યાં તુરંત સારથિ વિનાના થઈ પડેલા કૃતવર્માના ઘોડાઓ અત્યંત વેગથી નાસભાગ કરવા લાગ્યા. એ સમયે વીર કૃતવર્મા પણ લગાર ગલરાઈ ગયો, પણ પોતે જ ઘોડાઓને વશમાં રાખી હાથમાં ધનુષ્ય લઈ રણમાં ઊભો રહ્યો. તેનું એ પ્રમાણેનું પરાક્રમ જોઈને સર્વ સૈન્યો તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. ૫૭, ૫૮ એક સુદર્તકાળમાં તેણે પોતાના

ઉત્તમ ઘોડાઓને શાંત કર્યા અને પોતે જ તેમને હાંકવા લાગ્યો. આમ નિર્જય થઈને તે ઊલટા શત્રુઓને ભારે ભયકર્તા થઈ પડ્યો. ^{૫૯} પરંતુ એ ગાળામાં સાત્યકિ તો આગળ વધી ગયો હતો, એટલે તે કૃતવર્મા ભીમ સામે ધસી ગયો. હે રાજન્દ્ર ! એ રીતે સાત્યકિ કૃતવર્માના સૈન્યમાંથી બહાર નીકળી ગયો. ^{૬૦} હવે તે એકદમ ઉતાવળે ઉતાવળે કાંબોજ્યોદ્ધાઓની મહાસેના તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. ત્યાં અનેક રણ મહારથી-ઓએ તેને ઘેરી લીધો. તેથી હે રાજન્ ! સત્યપરાક્રમવાળો સાત્યકિ ત્યાંથી લગારે આગળ વધી શક્યો નહિ. આ તરફ દ્રોણાચાર્યે પોતાની ભાંગી પડેલી સેનાની હરોળને સાંધી દીધી અને તેના રક્ષણને ભાર કૃતવર્મા પર મૂક્યો. પછી સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તે સજ્જ થઈને રણમાં દોડી આવ્યા. આમ દ્રોણાચાર્યને સાત્યકિની પાછળ દોડી ગયેલા જોઈને પાંડવસૈન્યના મોટા મોટા વીર યોદ્ધાઓ તેમને અટકાવવાને માટે હર્ષભેર દોડી ગયા. પણ હે રાજન્ ! ભીમ આદિ તે બધા યોદ્ધાઓ રથીશ્રેષ્ઠ કૃતવર્માની આગળ આવીને ઉત્સાહરહિત થઈ ગયા; કારણ કે વીર કૃતવર્માએ પરાક્રમ કરીને તે બધાને અટકાવી રાખ્યા હતા. સૈન્યમાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરતા તે સર્વ યોદ્ધાઓને કૃતવર્માએ અસંખ્ય બાણો છોડીને લગાર બેભાન જવા કરી નાખ્યા અને તેમનાં વાહનો પણ ધ્વંસિત થઈ ગયાં. ^{૬૧-૬૨} એ રીતે રાજ ભોજ તેમને રણમાં આગળ વધતા અટકાવી દીધા, છતાં તેઓ કુલિનની જેમ મહાન યશની ઇચ્છા રાખીને, કૃતવર્માના સૈન્યમાં દાખલ થવાની આશાએ રણમાં ઊભા રહ્યા હતા. ^{૬૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રીતીય જયદ્રથવધપર્વમાં
'સાત્યકિને રણપ્રવેશ' નામના અધ્યાય ૧૨૩માં સમાયેલ

અધ્યાય ૧૧૪ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના શોકોદ્દગારો અને
કૃતવર્માનું પરાક્રમ

॥ પ્રવચન ॥

एवं बहुगुणं सैन्यं एवं प्रविचित्रं बलम् ।

व्यूहमेवं यथान्यायं एवं बहु च संजय ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! આપણું સૈન્ય એ પ્રમાણે ઘણા ગુણોવાળું, યોદ્ધાઓની ધણી ભરતીવાળું, ન્યાય પ્રમાણે વ્યૂહાકારે ગોઠવેલું અને સંખ્યામાં મોટું હતું. ^૧ આપણે તેનું નિત્ય સારી રીતે સન્માન પણ કરતા હતા, તેથી તે સદા આપણી ઇચ્છાને અનુસરનારું રહેતું હતું. તે પ્રૌઢ હતું, અતિ અદ્ભુત આકારવાળું હતું અને પ્રથમથી જ તેનું પરાક્રમ દેખાઈ આવતું હતું. ^૨ આપણા સૈન્યમાં કોઈ વૃદ્ધ ન હતો, તેમ કોઈ બાળક પણ ન હતો. તેમાં કોઈ અત્યંત કૃશ ન હતો, તેમ કોઈ અતિ પુષ્ટ પણ ન હતો. તેમાં તો સૌ અતિ ચપળ, સદાચારી અને લગભગ સરખી જાંચાઈના હતા. તેમના અવયવો અતિ ગાઢ હતા અને બળવાન હતા તેમ જ તેઓ સર્વે નીરાંગી હતા. ^૩ એ સર્વ સૈનિકોનાં શરીરો ક્વચોથી ઢંકાયેલાં હતાં તથા સર્વની પાસે અનેક શસ્ત્રોની સજ્જવટ હતી. તેઓ બધા શસ્ત્રો ધારણ કરવાની અનેક વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. ^૪ વાહનો પર ચઢવામાં, ઊતરવામાં, ઢોડાવવામાં, વચમાં વચમાં ફેરી ફેરીને પડવામાં, સારી રીતે પ્રહાર કરવામાં તથા અકસ્માત્ કોઈ સમયે ખસી જવામાં તેઓ અતિ-કુશળ હતા. ^૫ હાથીઓ પરની સવારીમાં, અનેક જાતનાં અશ્વોમાં તેમ જ રથોમાં તે સર્વની સારી રીતે પરીક્ષા કરી હતી અને પરીક્ષા કર્યા પછી જ બધાને યોગ્ય વેતન આપવામાં આવતાં હતાં. ^૬ તે મારા સૈન્યમાં કોઈ યોદ્ધાને માત્ર તેની સાથેની વાતચીત ઉપરથી જ દાખલ કરવામાં

નહોતો આવતો; તેમ પ્રથમ કરેલા ઉપકાર તરફ લક્ષ્ય રાખીને લેવામાં આવ્યો ન હતો. તેમાં કોઈને માત્ર સંબંધને કારણે લેવામાં આવ્યો ન હતો. વળી બોલાવ્યા વિના કેવળ દૈવેચ્છાથી આવી મળેલા અથવા પગાર વિનાના કોઈ યોદ્ધાને સૈન્યમાં રાખવામાં આવ્યો ન હતો.^{૧૭} અરે! મારા સૈન્યમાં તો સારા સારા કુળવાન બાણસો હતા. તેઓ નિત્યપ્રસન્ન, તુષ્ટ અને ઉદ્વૃત્તાર્થ વિનાના હતા. તેઓ યશસ્વી, મનસ્વી તથા માન-સત્કાર પામેલા હતા.^{૧૮} હે તાત! પુણ્યકર્મો કરવાના તથા લોકપાલો બનાવવા અનેક મુખ્ય પ્રધાનો-થી તથા બીજા કેટલાએક મહાન પુરુષોથી તે સૈન્ય રક્ષાયેલું હતું.^{૧૯} વળી એ સિવાય આપણું નિત્ય પ્રિય કરવાદયી બીજા કેટલાએક રાજાઓ સ્વેચ્છાએજ આપણને આવી મળ્યા હતા. તેઓ પોતાનાં પાયદળ, અનુચરો અને મોટાં મોટાં સૈન્યોને સાથે લાવ્યા હતા. મારું સૈન્ય તે રાજાઓના રક્ષણ હેઠળ રહ્યું હતું. તે મહાસૈન્ય ચોતરફથી આવી મળેલી નદીઓ વડે પૂર્ણ થયેલા મહાસાગર જેવું હતું અને પાંચો વિનાના છતાં પક્ષી સમાન ગતિ કરી શકનારા રથો તથા ઘોડાઓથી વ્યાપેલું હતું.^{૨૦, ૨૧} વળી તે મહાસૈન્ય ગંડસૂત્રમાંથી મદ્ગત મદોન્મત હાથીઓથી ચારે બાજુ વીંટાયેલું હતું. આતું મારું સૈન્ય પણ એ માર્થું ગયું, તો તેમાં લાગ્ય વિના બીજું શું સમજવું? અરે! મારો સૈન્યરૂપ મહાસાગર યોદ્ધાઓરૂપી અક્ષય જળથી ભરપૂર હતો અને તેમાં વાહનોરૂપી ભયંકર તરંગમાળાઓ હતી. યંત્રો, તલવારો, ગદાઓ, શક્તિઓ, બાણો તથા લાલ્લાઓરૂપી માછલાંઓથી તે ભરચક હતો.^{૨૨, ૨૩} ધન્યો અને અલંકારથી વ્યાપ્ત હોઈને તે રત્નોરૂપી પથ્થરોથી છનાયેલો હતો. આમતેમ દોડાદોડ કરતાં વાહનોને લીધે તે જાણે વાયુના

વેગથી હાલી રહ્યો હતો.^{૨૪} હે સંજય! દ્રોણ-આચાર્ય ગંભીર પાતાળવાળો, કૃતવર્મારૂપ મોટા ધરાવાળો, જલસંધરૂપ મોટા ઝડવાળો અને કણ-રૂપ ચંદ્રના ઉદયથી ઊછળી રહેલો તે સૈન્યસાગર પણ પાંડવગ્રેષ્ઠ અનુનતા બળથી હડોળાઈ લાંગળી ગયો અને સાત્યકિ એક રથની મદદ લઈને જ તેમાંથી પસાર થઈ ગયો. આથી હે સંજય! મને લાગે છે કે, મારા સૈન્યનો એક પણ યોદ્ધો હવે બાકી રહેશે નહિ; કારણ કે અનુનતે જોવા અતિરથી તથા સાત્યકિ જેવો મહારથી તેમાં દાખલ થયેલ છે.^{૨૫-૨૭} અતિ બળવાન એવા તેઓ બંનેને, સૈન્યને ઉલ્લંઘીને આવેલા જોઈને તથા સિંધુરાબને ગાંડીવધનુધ્વના બાણનું લક્ષ્ય થયેલો જોઈને, કાળથી પ્રેરાયેલા કૌરવોએ તે સમયને યોગ્ય એવું કયું કૃત્ય કયું હતું? અતિ ભયંકર એવા તે અકાળ સમયે તેમણે કયો ઉપાય સ્વીકાર્યો હતો?^{૨૮, ૨૯} હે તાત! હું માનું છું કે કૌરવો બધા મોતના પંજમાં જ પડ્યા હશે; કારણ કે તેઓમાંના કોઈ પણ તેવું પરાક્રમ દેખાતું નથી.^{૩૦} હે સંજય! શ્રીકૃષ્ણ અને અનુનતે પોતે તદ્દન અક્ષત રહીને આપણા એ સૈન્યમાં પેસી ગયા, તેથી જણાય જ છે કે, તેમને અટકાવનારો એક પણ વીર તે સૈન્યમાં ન હતો.^{૩૧} વળી મારા સૈન્યમાં અનેક યોદ્ધાઓને પરીક્ષા કરીને જ દાખલ કરેલા હતા. યથાયોગ્ય પગાર આપીને તથા પ્રિય વચનો કહી કહીને તેમનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો હતો.^{૩૨} હે તાત! મારા સૈન્યમાં જેનો સત્કાર કરવામાં ન આવ્યો હોય તથા જેને કર્મ પ્રમાણે યોગ્ય પગાર આપવામાં ન આવતો હોય, તેવો એક પણ યોદ્ધો ન હતો.^{૩૩} વળી હે તાત! તેમાં એક પણ એવો યોદ્ધો ન હતો કે, જેને અદ્ય દાન આપવામાં આવ્યું હોય, અદ્ય પગાર આપવામાં આવ્યો હોય અથવા તદ્દન

પગાર જ ન આપ્યો હોય !^{૨૪} હે તાત ! મેં પોતે જ સર્વ યોદ્ધાઓનો દાન, માન તથા આસન આદિ વડે યથાશક્તિ સત્કાર કર્યો છે. અરે ! મારા પુત્રોએ, જ્ઞાતિજનોએ તથા બાંધવોએ પણ તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો છે.^{૨૫} આવા મારા યોદ્ધાઓને પણ અર્જુનને રણમાં આવતાવિંત જ હરાવ્યા છે, તેમ જ સાત્યકિને પણ તેમને વિખેરી નાખ્યા છે, તેા તેમાં ભાગ્ય વિના બીજું કંયું કારણ હોઈ શકે ?^{૨૬} હે સંજય ! જનું સંગ્રામમાં રક્ષણ કરવાનું હોય છે તથા જોયો તેના રક્ષણ કરનારા હોય છે, તે રક્ષ્ય અને રક્ષક બન્નેની ગતિ એક જ હોય છે.^{૨૭} એ યુદ્ધમાં અર્જુનને સિંધુરાજની આગળ આવીને બિભેલો જોઈને, મારા મૂઠ પુત્રે ત્યારે કંયું કર્તાવ્યકર્મ કંયું હતું ?^{૨૮} સાત્યકિને નિર્ભયની પેઠે રણમાં પ્રવેશ કરતો જોઈને દુર્યોધને કંયું કૃત્ય સમયોચિત માન્યું હતું ?^{૨૯} સર્વ શત્રોનું ઉલ્લંઘન કરનારા રથીશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને સૈન્યમાં દાખલ થયેલા જોઈને મારા પુત્રોએ કઈ ધારણા ધારણ કરી હતી ?^{૩૦} હું તો માતું છું કે, અર્જુનના કાર્ય માટે રણમાં આવી બિભેલા યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણને તથા શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતાં હશે.^{૩૧} મને તો લાગે છે કે, સાત્યકિ તથા અર્જુન સેનાને વહી ગયા, તે જોઈને તથા કૌરવોને નારી જવામાં તત્પર થયેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે.^{૩૨} હું માતું છું કે, શત્રુઓને જીતવામાં નિરુત્સાહ બનેલા અને પક્ષાયન કરવામાં ઉત્સાહવાળા પોતાના રથીયોદ્ધાઓને નાસભાગ કરતા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે.^{૩૩} મને તો લાગે છે કે, સાત્યકિ તથા અર્જુનને રાત્ર્ય કરી નાખેલી રથોની બેઠકાને જોઈને તથા ધણા યોદ્ધાઓને હણાયેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક જ કરતા હશે.^{૩૪} હું માતું છું કે, તે

રણમાં ઘોડા, હાથી અને રથ વિનાના થઈ રહેલા હજારો યોદ્ધાઓને આમતેમ દોડાદોડ કરતા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે !^{૩૫} અર્જુનનાં બાણોથી ધવાઈને નાસભાગ કરતા હાથીઓને ત્યાં પડતા તથા પડેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ મને લાગે છે.^{૩૬} તે રણમાં સાત્યકિ અને અર્જુનને ઘોડાઓને સવાર વિનાના કરી નાખ્યા અને રથીઓને રથ વિનાના કરી નાખ્યા. એ જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ હું માતું છું.^{૩૭} હું માતું છું કે, આમતેમ નાસભાગ કરતા સંખ્યાબંધ ઘોડાઓને સાત્યકિ તથા અર્જુનને રણમાં મારી નાખ્યા, તે જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે !^{૩૮} એ રણમાં સર્વ તરફ નાસભાગ કરતાં પાયઠગોનાં ટાળાંઓને જોઈને વિજયમાં નિરાશ થયેલા મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ હું માતું છું.^{૩૯} ઘાઈનાથી જીત્યા જિતાય નહિ તેવા વીર અર્જુન તથા સાત્યકિને એક ક્ષણવારમાં દ્રોણાચાર્યના સૈન્યને ઝાળગીને આવેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ મને લાગે છે.^{૪૦} હે તાત ! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સાત્યકિની સાથે મારા સૈન્યમાં પેદા છે, એ સાંભળતાં જ હું મૂઠ બની ગયો છું.^{૪૧} શિનિશ્રેષ્ઠ મહારથી સાત્યકિ ન્યારે કૃતવર્માના સૈન્યને ઉલ્લંઘીને સૈન્યમાં દાખલ થયો, ત્યારે કૌરવોએ શું કંયું ?^{૪૨} હે સંજય ! પેલી તરફથી દ્રોણાચાર્ય પાંડવોને આગળ વધતા અટકાવ્યા હતા ત્યારે ત્યાં કેવું યુદ્ધ થયું હતું, તે તું મને કહે.^{૪૩} દ્રોણાચાર્ય સર્વ ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ છે, બળવાન છે, અસ્રકુશળ છે અને યુદ્ધકર્મ છે; છતાં પાંચાલોએ એ મહાધનુર્ધરને રણમાં કેરી રીને વીંધી નાખ્યા હતા ! અર્જુનના વિજયની ઇચ્છા રાખીને દ્રોણાચાર્ય પર વેર બાંધનારા એ પાંચાલોએ તેમ જ તેમના ઉપર દ્વંદ્વ વેરવાળા મહારથી દ્રોણાચાર્ય

તે સમયે શું ક્યું હતું ? હે સંજય ! અર્જુને પણ સિંધુરાજનો વધ કરવા માટે જે કંઈ પરાક્રમ ક્યું હોય, તે બધું તું મને કહે. તું કયા કહેવામાં ઘણો કુશળ છે. ૪૪-૪૬

સંજય બોલ્યો : હે ભરતપ્રેમ ! તમારા પોતાના જ અપરાધથી આ સંકટ આવ્યું છે; તો પછી એ સંકટને પામીને તમારે એક સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે આમ શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૪૭ વિદુર આદિ મહાપુરુષિમાન સુદેહોએ તમને પહેલાં જ કહ્યું હતું કે, 'હે રાજન ! તમે પાંડવોનો ત્યાગ ન કરો.' છતાં તમે તે કાને ધ્યું જ નહિ. ૪૮ જે પુરુષ પોતાના હિતેશુ સુદેહોનાં વચનને સાંભળતો નથી, તે મહાન દુઃખ પામીને તમારી જેમ જ શોક કરે છે. ૪૯ હે રાજન ! પૂર્વે શ્રીકૃષ્ણે પાંડવ-હૌરવો વચ્ચે સલાહ કરવા માટે તમારી આગળ ઘણી ઘણી માગણી કરી હતી; પણ અતે તો એ મહાપ્રશસ્તી કૃષ્ણની મનઃકામના પૂર્ણ થઈ જ નહિ. ૫૦ પછી તમારી શુણ્ઘીનતા, તમારા પુત્રો પરનો પક્ષપાત, ધર્મ સંખંધી દ્વિધાભાવ, પાંડવો પરનો તમારો મત્સર તથા તમારો પોતાનો પાંડવ પ્રતિનો કુટિલ અભિપ્રાય, એ બધું બધી જઈને અને બિચારા પાંડવોના દુઃખના પ્રલાપો સાંભળીને સર્વ લોકનાં તત્ત્વને બળુનાર અને સર્વ લોકના ઈશ્વર એ ભગવાન વાસુદેવે હૌરવોનું આ મહાન યુદ્ધ જીત્યું ક્યું છે. ૫૧-૫૩ હે માનદ ! તમે તમારા પોતાના અપરાધથી જ આ મહાન નાશને વહેારી લીધો છે. એટલે હવે દુર્યોધનનો દોષ કાઢવો તે તમને યોગ્ય નથી. ૫૪ હે ભારત ! આદિ, મધ્ય કે અંતમાં તમારું કંઈ પણ પુણ્ય દેખાતું નથી; તમે જ આપણા પરાજયનું મૂળ છો. ૫૫ માટે હવે તો સ્વસ્થ થઈને તથા લોકના નિયત સ્વભાવને બળીને, તમે દેવો તથા અસુરોના સરખું આ ધોર યુદ્ધ કેવી રીતે ચાલ્યું તે સાંભળો.

સત્ય પરાક્રમી સાત્યકિ ન્યારે તમારા સૈન્યમાં દાખલ થયો, ત્યારે ભીમસેન આદિ પાંડવો તમારી સેના પ્રત્યે ધસી ગયા. ૫૬, ૫૭ ક્રોધાય-માન થઈને અનુચરો સહિત એકાએક ધસી આવતા તે પાંડવોને મહારથી કૃતવર્માએ એકલા-એ જ રણમાં આગળ જતા અટકાવ્યા હતા. ૫૮ જેમ કિનારો જાછળી રહેલા સમુદ્રને અટકાવી રાખે છે, તેમ કૃતવર્માએ પાંડવોના સૈન્યને યુદ્ધમાં અટકાવી રાખ્યું હતું. ૫૯ તે વેળા કૃતવર્માનું પરાક્રમ અમને આશ્ચર્યકારક બજાતું હતું; કારણ કે એક જ થયેલા પાંડવો પણ તેને એકલા-ને જાળગી શક્યા નહોતા. ૬૦ પછી મહાબાહુ ભીમસેને કૃતવર્માને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને પોતાનો શંખ વગાડી સર્વ પાંડવોને હર્ષ હ્રાપ્તબો. ૬૧ ત્યારે સહદેવે વીસ બાણોથી, ધર્મરાજએ પાંચ બાણોથી અને નકુલે સો બાણોથી કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યો. ૬૨ વળી દ્રૌપદીના પુત્રોએ તોંતર બાણોથી, ધટાટકે સાત બાણોથી અને ધૃષ્ટદ્યુમને ત્રણ બાણોથી કૃતવર્મા પર પ્રહાર કર્યો. ૬૩ ત્યારે વિરાટ, દ્રુપદ અને શિખંડીએ પાંચ પાંચ બાણોનો કૃતવર્માને પ્રહાર કર્યો હતો. તેમાં શિખંડીએ તો બણે હસતો હોય, તેમ બીજાં વીસ બાણોનો કૃતવર્માને પ્રહાર કર્યો. એટલે હે રાજન ! કૃતવર્માએ તે સર્વ મહારથીઓને પાંચ પાંચ બાણોથી વીંધી નાખ્યા અને ભીમસેનને સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો. વળી તેણે તેના ધનુષ્યને તથા દ્વજને રથ પરથી નીચે તોડી પાડ્યાં. ૬૪-૬૬ હવે મહારથી કૃતવર્માએ કપાયેલા ધનુષ્યવાળા તે ભીમસેનને સપાટાબંધ તીક્ષ્ણ સિત્તેર બાણો મૂકીને ક્રોધપૂર્વક છાતીમાં વીંધી નાખ્યો. ૬૭ આમ કૃતવર્માનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી ગાઢ વીંધાયેલા બળવાન ભીમસેન પૃથ્વીકંપ સમયે જેમ પર્વત ડગમગી બય,

તેમ રથના મધ્યમાં ડગમગી ગયો.^{૬૮} હે રાજન! ભીમસેનને એ સ્થિતિમાં આવી પડેલો જોઈને ધર્મરાજ આદિ ચૌદાઓ પ્રુક્કળ બાણો છોડીને કૃતવર્માને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૬૯} હે રાજ! યુદ્ધમાં ભીમસેનનું રક્ષણ કરવા માટે, તે બધાએ કૃતવર્માને મોટા રથસમુદાયથી ઢાકાને આકારે ઘેરી લીધો અને હર્ષભેર બાણો મૂકી મૂકીને તેને વીંધવા જ માંડ્યો.^{૭૦} હવે મહાબળવાન ભીમસેન સાવધ થયો અને તેણે સુવર્ણના ઢાંડાવાળી તદ્દન લોખંડની એવી એક શક્તિને હાથમાં લઈને તુરત કૃતવર્માના રથ સામે ફેંકી.^{૭૧} ભીમસેનના હાથમાંથી સડસડાટ કરતી છટેલી અને કાંચળી ચિનાના સર્પ જેવી દેખાતી તે અતિ દારૂણ શક્તિ કૃતવર્માની સામે જતી પ્રકાશવા લાગી. પ્રલયકાળના અગ્નિની જેમ એકાએક ધસી આવતી એ શક્તિને કૃતવર્માએ બે બાણોના પ્રહારથી બે વિભાગમાં તોડી નાખી, એટલે હે રાજન! છિન્નભિન્ન થયેલી સુવર્ણના ભૂખણવાળી તે શક્તિ આકાશમાંથી પડેલી બળબળતી ઉડકાની પેઠે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતી પૃથ્વી પર આવી પડી. આ પ્રમાણે પોતાની શક્તિને તોડી પાડેલી જોઈને, ભીમસેનને ઘણું જ ક્રોધ ચઢ્યો. પછી ભીમસેને મહાન શબ્દ કરનાર તથા તીવ્ર વેગવાળું એક બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું અને ક્રોધ કરીને કૃતવર્માને રણમાં ઘેરી લીધો. હે રાજન! તમારા દુષ્ટ વિચારોના પરિણામે ખયંકર બળવાળા ભીમસેને ત્યાં કૃતવર્માની છાતીમાં પાંચ બાણોના સખત પ્રહાર કર્યો.^{૭૨-૭૩} હે રાજ! ભીમસેનના તે પ્રહારથી ભોજરાજનાં સર્વ અંગો ધવાઈ ગયાં અને તે રણભૂમિના આંગણમાં પ્રકુલિત થયેલું લાલ અશોઠવૃક્ષ દોષ, તેમ શોભવા લાગ્યો.^{૭૪} પછી ક્રોધવશ થયેલા મહાન ધનુર્ધર કૃતવર્માએ હસતાં હસતાં ભીમસેનને ત્રણ

બાણોના પ્રહાર કર્યો અને સર્વ પાંડવ મહારથીઓને ત્રણ યુદ્ધમાં ત્રણ ત્રણ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા. એથી તેમણે પણ સાત સાત બાણો મારીને કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યો.^{૭૫, ૮૦} પછી યાદવવંશના મહારથી કૃતવર્માએ ક્રોધપૂર્વક એક છુરપ્રબાણ માર્યું અને હસતાં હસતાં શિખંડીના ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૮૧} આમ ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, એટલે શિખંડી કાપ્યો અને તેણે સત્વર સો ટપકાવાળી પ્રકાશમાન ઢાલ તથા તલવાર હાથમાં લીધી.^{૮૨} તેણે સુવર્ણથી શોભતી તે ઢાલને ચક્કર ચક્કર ધ્રુમાવી અને કૃતવર્માના રથ સામે તલવારનો ઝટકો માર્યો.^{૮૩} હે રાજન! તે મહાન તલવારે તરત જ કૃતવર્માના ધનુષ્યના બાણ સહિત ટુકડા કરી નાખ્યા. આમ હે રાજન! તે આકાશમાંથી ખરેલા તારાની પેઠે પૃથ્વી ઉપર આવી પડી.^{૮૪} એ જ અરસામાં સર્વ મહારથીઓ બીજું ધનુષ્ય લેવા ઉતાવળ કરતા કૃતવર્માને બાણો મૂકી મૂકીને અત્યંત વીંધવા લાગ્યા.^{૮૫} હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર તે કૃતવર્માએ ભોગેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું અને બીજું મહાન ધનુષ્ય હાથમાં લીધું.^{૮૬} તેણે રીંધાં જનારાં, ત્રણ ત્રણ બાણો વડે પાંડવોને યુદ્ધમાં વીંધી નાખ્યા અને શિખંડીને આઠ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યો.^{૮૭} ત્યાં મહાયશસ્ત્રી શિખંડીએ પણ બીજું ધનુષ્ય લીધું અને કાચગાના નખ સમાન આકારવાળાં બાણો છોડી કૃતવર્માને ખાળી દીધો. ત્યારે હે રાજન! ક્રોધાયમાન થયેલો દુઃશ્વિક્ષુત કૃતવર્મા વેગપૂર્વક મહારથી શિખંડી સામે દોડ્યો.^{૮૮, ૮૯} હે રાજન! એ શિખંડી યુદ્ધમાં મહાત્મા ભીમના મૃત્યુનું કારણ બન્યો હતો. આમ વાય જેમ દારી સામે પડે, તેમ તે શિખંડી સામે ધસી જઈને રારવીર કૃતવર્માએ પોતાનું બળ દેખાડવા માંડ્યું.^{૯૦}

પછી શત્રુઓનું દમન કરનારા તે બન્ને જણા દિશાઓના બે હાથીઓની પેઠે તથા બળગતતા બે અશ્વિની જેમ એકબીજાની સામે ચડી ગયા.^{૬૧} તેઓ પોતાનાં ઉત્તમ ધનુષ્યોને ધુલાવતા હતા, તેમાં બાણો સાંધતા હતા અને ફિરણો છોડતા સૂર્યની જેમ તેઓ સેંકટે બાણો છોડતા હતા. તીક્ષ્ણ બાણોથી અન્યોન્યને તપાવી રહેલા તે બન્ને વીર મહારથીઓ રણમાં પ્રહલકાળના સૂર્ય સમાન શોભતા હતા.^{૬૨, ૬૩} એ સમયે કૃતવર્માએ મહારથી શિખંડીને પ્રથમ તોનેર બાણોથી વીંધી નાખીને ફરી સાત બાણોથી ઘાયલ કર્યો હતો. એ બાણપ્રહારથી ગાઠ વીંધાયેલો શિખંડી વિહ્વળ થઈ ગયો અને રથની એક પર બેસી ગયો. તેના હાથમાંથી ધનુષ્યબાણ છૂટી ગયાં અને તે મૂઝાવણ થઈ ગયો.^{૬૪, ૬૫} દે પુરપત્રેષ્ઠ ! એ રીતે શિખંડીને રણમાં બેમાન થયેલો જોઈને, તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ કૃતવર્માની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને કાંચે હવામાં વઘ્રો હડાડવા લાગ્યા.^{૬૬} હવે શિખંડીને કૃતવર્માનાં બાણોથી પીડાયેલો બળીને તેનો સારથિ ઉતાવળો ઉતાવળો એ મહારથીને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો.^{૬૭} આમ શિખંડીને રથની એક પર વિહ્વળ થયેલો જોઈને પાંડવયોદ્ધાઓ સત્વર રથો લઈને કૃતવર્માને રણમાં ઘેરી વળ્યા.^{૬૮} મહારથી કૃતવર્માએ તે સમયે અતિ આહુત પરાક્રમ કર્યું હતું; કારણ કે તેણે એકલાએ પાંડવોને સૈન્ય સહિત આગળ વધતા અટકાવી રાખ્યા હતા.^{૬૯} વળી મહારથી કૃતવર્માએ પાંડવોને જીતી લઈને ચેદિઓ, પાંચાલો, સૂંજ્યો અને મહાવીર્યવાન ઢકચોને પણ એ રણમાં હરાવ્યા હતા.^{૭૦} કૃતવર્માએ એ યુદ્ધમાં પાંડવયોદ્ધાઓને એવા તો મારવા માંડ્યા કે, તેઓ આમતેમ દોડી રહ્યા અને તેમની જરાય ધીરજ રહી નહિ. આમ બીમસેન આદિ પાંડવોને યુદ્ધમાં જીતી

લઈને કૃતવર્મા ધુમાડા વિનાના અશ્વિની પેઠે રણમાં ઊભો રહ્યો.^{૭૧, ૭૨} કૃતવર્માએ પાંડવ-પક્ષના મહારથીઓને બાણોની વૃથિથી ગમરાવી મૂંઝીને હાંફી કાઢ્યા, એટલે તેઓ રણમાંથી તદ્દન વિમુખ જ થઈ ગયા.^{૭૩}

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં દ્રોણપર્વતમંત્ર જયપદ્યવપર્વમાં
'સાત્યકિનો પ્રવેશ અને કૃતવર્માનું પરાક્રમ' નામનો
અધ્યાય ૧૧૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૫ મો

જલસંધનો વધ

॥ સંજય કથય ॥

મૂર્ખક્રમના રાજન્ યન્માં ત્વં પરિપૃચ્છસિ ।

દ્રાવ્યમાણે વલે તસ્મિન્ હાર્દિક્યેન મહાત્મના ॥૧

સંજય ગોવિંદો : દે રાજન્ ! તમે મને જ સંબંધમાં પ્રશ્ન કર્યો છે, તે તમે એકચિત્ત થઈને સાંભળો. મહાત્મા કૃતવર્માએ તે સૈન્યને ન્યાદે હાંફી કાઢ્યું, સારે તેનું મોં લજ્જાથી નીચું પડી ગયું અને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ હપ્માં આવી ગયા. તે સમયે પાંડવયોદ્ધાઓ અગાધ સંકટમાં પડી ગયા હતા અને તેમાંથી પોતાના ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. દે રાજન્ ! કૃતવર્માએ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા એ યોદ્ધાઓને, એટ સમાન થઈ ઉદ્ધાર કરનારે તે સાત્યકિ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓની બપંકર છીંકિયારીઓ સાંભળીને કૃતવર્મા સામે ચડી ગયો.^{૧-૩} ક્રોધ તથા અમર્ષથી યુક્ત થઈને તે પોતાના સારથિ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'દે સારથિ ! મારા ઉત્તમ રથને તું કૃતવર્માની સામે લઈ ચાલ. જો તો ખરે ! ક્રોધાયમાન થઈને તે પાંડવોના સૈન્યમાં કેવો સંહાર કરી રહ્યો છે ! દે સારથિ ! એનો પરાજય કર્યા પછી હું અર્જુન પ્રત્યે જઈશ.^{૪, ૫} દે મહા-યુદ્ધિમાન ! સાત્યકિનું એ વચન સાંભળી તેનો સારથિ આંખના એક પલકારા જેટલા સમયમાં રથને કૃતવર્માની સામે લઈ ગયો.^૬ આમ સાત્યકિ-

ને પોતાની સામે આવેલો ઝેઈને અત્યંત ક્રોધાય-
માન થયેલા કૃતવર્માએ તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી
વધાવ્યો, એટલે સાત્યકિ પણ ક્રોધાયો.^૭ એ શિનિ-
પુત્રે એકદમ ભદ્રજાતિનું બાણ તથા બીજાં ચાર
બાણો કૃતવર્મા સામે છોડ્યાં. તેમાંથી ભદ્રબાણે
તેનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને બીજાં ચાર
બાણોએ તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.
વળી સાત્યકિએ કેટલાંએક તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને
કૃતવર્માના પૃથક્કરને તથા સારથિને પણ વીધી
નાખ્યા.^{૮, ૯} તે પછી કૃતવર્માને સ્થરહિત કરી
નાખીને સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ નમેલાં પર્વ-
વાળાં બાણો મૂકીને એની સેનાને પણ પીડિત
કરી નાખી.^{૧૦} પછી સાત્યકિનાં બાણોથી પીડા-
યેલી તે સેનામાં લંગાણ પડ્યું અને સત્યપરાક્રમી
સાત્યકિ સ્વર આગળ વધ્યો.^{૧૧} હે મહારાજ !
તે દ્રોણાચાર્યના સૈન્યરૂપ મહાસાગરને એ રીતે
ઉલ્લંઘી ગયો. હે રાજન ! પછી વીર્યવાન સાત્ય-
કિએ તમારાં સૈન્યોમાં જ પરાક્રમ કર્યું હતું, તે
તમે સાંભળો.^{૧૨} તે યુદ્ધમાં કૃતવર્માનો પરાજય
કરીને હર્ષમાં આવી ગયેલા શરા સાત્યકિએ
ધીમે રહીને પોતાના સારથિને કહ્યું : ‘હવે તું
નિર્ભય થઈને આગળ ચાલ.’^{૧૩} વળી તમારા
સૈન્યને રથ, ઘોડા અને હાથીઓથી વ્યાપ્ત ઝેઈને
તથા પાયદળોથી ભરપૂર ઝેઈને તે પુનઃ સારથિ
પ્રત્યે કહેતા હાગ્યો :^{૧૪} ‘હે સૂત ! દ્રોણાચાર્યની
જમણી બાજુએ મેષ સમાન સ્થાનવર્ણનું આ જ
હાથીસૈન્ય દેખાય છે અને જના મોખરામાં રૂઝ-
મર જોમો છે, એના સર્વે યોદ્ધાઓ રણમાં
દુર્ગમ છે. દુર્ગેધનની આજ્ઞાથી તેઓ મારી સામે
યુદ્ધ કરવા માટે જ પોતાના પ્રાણોને ભોગે પણ
જાબા છે.’^{૧૫, ૧૬} તેઓ સર્વે ત્રિગર્ભોના મહાધનુ-
ધર મહારથી રાજપુત્રો છે, પરાક્રમી યુદ્ધ કરનારા
છે અને સુવર્ણની બનાવેલી ધન્યઓવાળા છે

એ વીરો મારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી જ
ગોઠવાઈને જાબા છે. માટે હે સારથિ ! તું આપણા
ઘોડાઓને હાંક અને મને જલદી ત્યાં પહોંચાડી
દે. હું આજ દ્રોણાચાર્યના દેખતાં ત્રિગર્ભો યોદ્ધાઓ
સાથે યુદ્ધ કરીશ.’ એટલે સારથિએ સાત્યકિના
વિચારને અનુસરીને સૂર્ય સમાન પ્રભાવવાળો
તથા ફરકતી પતાકાવાળો પોતાનો રથ ધીમે
ધીમે આગળ હાંક્યો. હવે સારથિને તામે રહેનારા
વાયુ સમાન વેગવાળા તેમજ ભોગરાતું પુષ્પ,
ચંદ્ર તથા રૂપા સમાન પ્રભાવાળા તે સુંદર સ્વાલ-
વાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ તેના રથને રણમાં લઈ
જવા લાગ્યા. એ રીતે યુદ્ધ કરવા ધસી આવતા
એ સાત્યકિને ઝેઈને, કેટલાક શરા યોદ્ધાઓ
શંખ સમાન વર્ણવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ પર
બેસીને તેને ઘેરી વળ્યા. વળી ત્યાં ઝડપથી
વીધી નાખનારા કેટલાંએક યોદ્ધાઓ અનેક
બલનાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડી રહ્યા અને હાથી-
ઓનું સૈન્ય લઈને તેને ચારેબાજુથી ઘેરી વળ્યા.
પછી વર્ષાઋતુનો મહામેઘ જમ પર્વતો પર વૃષ્ટિ
કરે, તેમ સાત્યકિ તીક્ષ્ણ બાણો વડે હાથીઓનાં
સૈન્ય સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૧૭-૨૩} ભેતભેતમાં
તો વીર સાત્યકિએ છોડેલાં વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ
સ્પર્શવાળાં બાણોથી પીડા પામતા એ હાથીઓ
રણનો ત્યાગ કરીને નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૨૪}
હે રાજન ! ભાંગી ગયેલા દંતૂરાજવાળા, લોહી-
લોહાણ થયેલા, છિન્નલિપ્ત થયેલાં મસ્તકો તથા
ગંડસ્યલોવાળા, તૂટી ગયેલા કાનવાળા, ફાટી
ગયેલાં મુખવાળા, કપાઈ ગયેલી ચૂંટોવાળા,
મહાવત અને પતાકાઓથી સંહિત થયેલા, મર્ષ-
સ્થાનોમાં વીધાયેલા, ભાંગી ગયેલા ચંટોવાળા,
કપાઈ ગયેલા દ્વજવાળા, માર્યા ગયેલા સવાશે-
વાળા અને પડી ગયેલી ઝૂંટોવાળા, તે હાથીઓ
સર્વ દિશાઓમાં નાસાનાસ કરવા લાગ્યા.^{૨૫, ૨૬}

નારાય, વાતસદંત, બક્ષી, અંગલિક, દુરપ્ર તથા અર્ચંદ્રાકાર બાણોથી સાત્યકિએ ચીરી નાખેલા એ હાથીઓ મદામેય સમાન મોટી ગર્જનાઓ કરી કરીને અનેક જાતના શસ્ત્રોની કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા અને લોહી, વિદ્ય તથા મૂત્રને ઝરતા ઝરતા તેઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. ૨૭, ૨૮ ત્યાં દેટલાએક હાથીઓ બમના હતા અને દેટલા-એક ઠેસો ખાતા હતા. ત્યારે વળી બીજા દેટલા-એક પૃથ્વી પર પછડાતા હતા અને દેટલાએક રક્ષાન થઈ ગયા હતા. એ પ્રમાણે સાત્યકિએ અગ્નિ અને સૂર્ય સમાન ચળકતાં બાણો મૂશીને તે હાથીસૈન્યને પીડી નાખ્યું, એટલે તે ચારે બાજુ પલાયન કરી ગયું. આમ જ્યારે હાથીઓના સૈન્યનો સંહાર થયો, ત્યારે મહાબળવાન શરૂ રાજ જલસંધે પોતાના હાથીને સાત્યકિના રથની સામે લઈ ગયો. તે જલસંધે સુવર્ણ સમાન પ્રકાશતું કવચ પહેયું હતું અને સુવર્ણના બાજુબધોથી તે ઉજ્જવળ દેખાતો હતો. તેણે કુંડળ, સુકુટ તથા તલવાર ધારણ કર્યાં હતાં. તેને આખે શરીરે રક્ત ચંદન ચર્ચું હતું અને મસ્તક પર તેણે ઝળહળતી સુવર્ણમય માળા પહેરી હતી. વક્ષઃસ્થળ પર તેણે સુવર્ણમય પદક ધારણ કર્યું હતું અને ગળામાં તેણે ઝામરનો હાર પહેર્યો હતો. હાથી પર રહીને તે સોને મટેલું પોતાનું ધનુષ્ય ઘુણવતો હતો. દે મહારાજ ! એ વેળા તે રાજ વીજળીવાળા મેધની જમ શોભતો હતો. આમ કિનારો જમ સમુદ્રને અટકાવી રાખે, તેમ સાત્યકિએ એકએક ધસી આવતા મગધ રાજના તે ઉત્તમ હાથીને એકદમ અટકાવી રાખ્યો. આમ દે રાજન ! પોતાના હાથીને સાત્યકિનાં બાણોથી અટકીને જો મો રહેલો બેઈને મહાબળવાન જલસંધે ક્રોધે ભરાયો. ત્યાં દે મહારાજ ! ક્રોધાયમાન થયેલા તે રાજએ રણના

બારને સહી શકે તેવાં બાણો છોડીને શિનિપુત્ર સાત્યકિના વસઃસ્થળને વીંધી નાખ્યું. વળી બીજા એક પાણીધાર અને તીક્ષ્ણ બક્ષિયાણથી તેણે બાણો ફેંચી રહેલા તે સાત્યકિના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું; એટલું જ નહિ, પરંતુ દે ભારત ! કમા-યેલા ધનુષ્યવાળા એ સાત્યકિને વીર માર્ગદર્શનએ હસતો દોષ તેમ મુખ મલકાવીને બીજાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં. મહાબાહુ વીરવાન સાત્યકિને એ રીતે જલસંધે ઘણાં બાણોથી વીંધી નાખ્યો હતો, છતાં તે લગારે ડગ્યો નહોતો, તે એક આશ્ચર્ય સરખું હતું. બળવાન સાત્યકિએ તો તેનાં આ બધાં બાણોને જરા પણ લેખામાં લીધાં નહિ અને તેણે લગારે મમરાયા ત્રિના બીજી ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું તથા 'જો મો રહેજે, જો મો રહેજે' એમ કહેવા માંડ્યું. પછી મંદમંદ હસીને તેણે સાઠ બાણો મૂક્યાં અને જલસંધની વિશાળ છાતી-ને અત્યંત વીંધી નાખી. વળી એક તીક્ષ્ણ દુરપ્ર-બાણ વડે તેણે જલસંધના મહાન ધનુષ્યને સુષ્ટિ-પ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું. પછી બીજાં ત્રણ બાણોથી તેણે તેને પોતાને પણ વીંધી નાખ્યો. હવે જલસંધે ભાંગી ગયેલા તે ધનુષ્યને બાણ સાથે ફેંચી દીધું અને સત્તર સાત્યકિ પ્રત્યે એક તોમર ફેંક્યું. દે રાજન ! તે તોમર સાત્યકિનાં જમણાં હાથને ઘાયલ કરીને ફેંકાડા ભારતા ધોર મહા-સર્પની પેઠે પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. આમ જ્યારે પોતાનો જમણો હાથ ઘાયલ થયો, ત્યારે સત્ય-પરાક્રમી સાત્યકિએ જલસંધને ત્રીસ તીક્ષ્ણ બાણો-નો પ્રહાર કર્યો, એટલે મહાબળવાન જલસંધે સુવર્ણનાં સા ટપકાંવાળી અને બળદના ચામડા-થી મટેલી મોટી દાલ લીધી અને અત્યંત બેસ-બેર ધુમાવીને એક તલવાર સાત્યકિ સામે ફેંચી, તે તલવાર સાત્યકિના ધનુષ્યને કાપી નાખીને પૃથ્વી પર આવી પડી અને પ્રત્યક્ષ જંબાડિયાંની

પેઠે ત્યાં શોભી રહી. ૨૬-૪૮ પછી સાત્યકિએ સર્વ શરીરને ચીરી નાખે તેવું, શાલવૃક્ષની મોટી શાખા જેવું અને ઈંદ્રના ધનુષ્ય સમાન રાખ્ધવાણું એક બીજું મોટું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. ક્રોધપૂર્વક તેના ટંકાર કરીને તેણે એક બાણનો જલસંધને પ્રહાર કર્યો. ત્યાં તો બીજા બે ધુર (અન્નાના જેવાં) બાણો છોડીને સાત્યકિએ જલે હસતાં હસતાં જલસંધના અલંકારોવાળા અને બાહુઓને એકદમ કાપી નાખ્યા; એટલે ભૂંગળ જેવા તે બન્ને હાથો પાંચ મસ્તકોવાળા બે સર્પોની પેઠે તે મહાન હાથી પરથી પૃથ્વી પર પડી ગયા. પછી સાત્યકિએ એક ત્રીજું ધુરજતિતું બાણ મૂક્યું અને જલસંધના સુંદર દાંડોવાળા તથા સુંદર કુંડળોથી શણગારેલા મસ્તકને કાપી નાખ્યું. કપાઈ ગયેલા મસ્તક તથા બાહુઓવાળું જલસંધનું તે અપંકર દેખાવવાણું ધડ જલસંધના હાથીઓને પણ લોહીથી નવકાવી રહ્યું હતું. તે પૃથ્વીનાથ ! એ રીતે જલસંધનો રણમાં નાશ કરીને સાત્યકિએ સાતર તેના હાથીની પીઠ પરથી અંબાડીને પણ ખસેડી પાડી. એટલે લોહીથી ખરડાયેલા શરીરવાળો, શરીર પર લટકી રહેલી અંબાડીને ખેંચી જતો અને સાત્યકિનાં બાણોથી પીડાયેલા જલસંધનો તે મહાન હાથી પોતાની સેનાને ખૂંદતો ખૂંદતો ધોર ગીચ પાડીને રણમાંથી નાકો. તે રાત્ર ! એ સમયે તમારા સેન્યમાં મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. ૪૯-૫૦ ચાલવ, શ્રેષ્ઠ ! સાત્યકિએ જલસંધને મારી નાખ્યો, ને જોઈને તમારા પસાના યોદ્ધાઓ રણમાંથી વિચિત્ર થઈને ચારે બાજુ નાસમાગ કરવા લાગ્યા. ૫૧ ત્યારે નેત્રો સંપન્ના પશાપન કરવામાં જ હસાદવાળા થયા હતા અને શત્રુઓનો પરાજય કરવામાં તદ્દન હારા થઈ ગયા હતા. તે રાત્ર ! એ પખને સર્વ રાક્ષસીઓમાં નેષ્ટ

એવા દ્રોણાચાર્ય પોતાના વેગવાન યોદ્ધાઓને દોડાવીને મહારથી સાત્યકિ સામે ચડી આવ્યા. ત્યારે શિનિપુત્ર સાત્યકિને રણમાં આમ ઉદય પામી રહેલા જોઈને, બીજા દેહલાએક મહારથીઓ પણ ક્રોધપૂર્વક તે દ્રોણાચાર્ય સાથે જ સાત્યકિ સામા ચડી આવ્યા. ૫૨-૫૩ તે પછી તે રાત્ર ! કૌરવો તથા દ્રોણાચાર્ય અને સાત્યકિ વચ્ચે ત્યાં ઢેરો અને અસુરો વચ્ચેના જેવું ધોર યુદ્ધ ચાલુ થયું. ૫૪

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતરત જયદ્રથવધપર્વમાં
જલસંધનો વધ નામનો અધ્યાય ૧૧૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૬મો

દુર્યોધનનો તથા કૃતવર્માનો પરાજય

સંજય કથાવ ॥

તે કિરંતઃ શરવાતાનુ સર્વે યત્તાઃ પ્રહારિણઃ ।

સ્વરમાણા મહારાજ યુધિષ્ઠાનમપોષયન્ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધોઃ ત્યાં તે મહારાજ ! અનેક બાણોને છોડી રહેલા તે સર્વ યોદ્ધાઓ અશર સજ્જ થઈને ઉતાવળા ઉતાવળા સાત્યકિની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે સાત્યકિને દ્રોણાચાર્ય સિત્તોનેર તીરણ બાણોથી, દુર્મર્ષને બાર બાણોથી, દુઃસદે દશ બાણોથી તથા વિકર્ણે કંઠપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તીરણ ત્રીસ બાણોથી જમણા પડખામાં તથા છાતીમાં વીધી નાખ્યા. વળી તે રાત્ર ! દુર્યોધને તેને દસ બાણોથી, દુઃશાસને તેને આઠ બાણોથી અને ચિત્રસેને તેને બે બાણોથી વીધી નાખ્યા. ૧-૪ ત્યાં તે રાત્ર ! રાત્ર દુર્યોધને પત્ન મોટી બાણગૃહિ કરીને સાત્યકિને મૃત્યુમાં મારી રીને પીડ્યો હતો અને બીજા મહારથીઓ પણ તેના પર પ્રહાર કરવા લાગી પડ્યા હતા. એ રીતે ત્યારે તમારા મહારથી પુત્રો ચારે બાજુથી તેને વીધતા મોટી પડ્યા, ત્યારે સાત્યકિને પત્ન સીતાં જનાર્ણા બાણો મૂલીને તે મર્ષને શુભા શુભા

વીધી નાખ્યા.^૬ તેણે દ્રોણાચાર્યને ત્રણ બાણોથી, દુઃસહને નવ બાણોથી, વિકર્ણને પચીસ બાણોથી, ચિત્રસેનને સાત બાણોથી, દુર્મર્ષણને બાર બાણોથી, વિવિંશતિને આઠ બાણોથી, સત્યવ્રતને નવ બાણોથી અને વિજયને દસ બાણોથી વીધી નાખ્યા. તે પછી મહારથી સાત્યકિ સોનાની જડેલી કુંડલીઆવાળા ધનુષ્યને ધુણાવતો ધુણાવતો સત્વર તમારા મહારથી પુત્ર દુર્યોધન સામે ચઢી ગયો. તુરત જ તેણે સર્વ લોકના રાજા તથા સર્વ લોકના મહારથી એ દુર્યોધનને બાણો વડે તીવ્ર પ્રહાર કર્યો અને એમ તે બન્નેનું યુદ્ધ શરૂ થયું. ત્યાં તીક્ષ્ણ બાણોનું સંધાન કરીને અન્યોન્ય સામે બાણો છોડી રહેલા તે બન્ને મહારથી-આએ એકબીજાને રણમાં અદૃશ્ય કરી દીધા.^{૭-૧૧} કુરુરાજ દુર્યોધનથી અલંત વીધાઈ ગયેલો સાત્યકિ ત્યાં અત્યંત શોભી રહ્યો હતો અને અઠનવૃક્ષ જેમ પોતાનામાંથી રસને ઝરે છે, તેમ તે પોતાના શરીરમાંથી લોહીને ઝરતો હતો.^{૧૨} ત્યારે સાત્યકિનાં સંખ્યાબંધ બાણોથી વીધાઈ ગયેલો તમારો પુત્ર પણ સુવર્ણમય ઝુકટવાળો હોઈને ભિંચા કરેલા મોટા સ્તંભની જેમ શોભતો હતો.^{૧૩} હે રાજન! સાત્યકિએ કુરુપ્રબાણ મૂછીને તે ધનુર્ધર કુરુરાજના ધનુષ્યને હસતાં હસતાં રણમાં કાપી નાખ્યું.^{૧૪} પછી તેણે કપાયેલા ધનુષ્યવાળા એ દુર્યોધનરાજને અનેક બાણો વડે રણમાં ઢાંકી દીધો. એ રીતે શીઘ્ર કર્મ કરનારા પોતાના શત્રુનાં બાણોથી ધવાયેલો રાજા દુર્યોધન શત્રુના એ વિજયને સહન કરી શક્યો નહિ. તુરત જ તેણે સોનાની પીઠવાણું બીજું અસંખ્ય ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને સત્વર સો બાણોનું સંધાન કરીને સાત્યકિને વીધી નાખ્યો. ન્યારે તમારા મહાન ધનુર્ધર અને બળવાન પુત્રે સાત્યકિને અત્યંત વીધી નાખ્યો, ત્યારે તે ક્રોધવશ થઈ ગયો અને

તમારા પુત્રને ખૂબ પીડવા લાગ્યો. એ રીતે રાજાને પીડાયેલો બેઈને તમારા મહારથી પુત્રો ત્યાં દોડી આવ્યા અને બળપૂર્વક બાણવૃદ્ધિ કરીને સાત્યકિને છાઈ દેવા લાગ્યા. આમ તમારા મહારથી પુત્રોની બાણવૃદ્ધિથી દંકાયેલા સાત્યકિએ પણ તે દરેકને પાંચ પાંચ બાણોથી વીધી નાખ્યા અને તેમને બીજાં સાત સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો. વળી તેણે દુર્યોધનને એકદમ આઠ બાણો મારીને વીધી નાખ્યો.^{૧૫-૨૦} પછી હસતાં હસતાં તેણે શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારા એના ધનુષ્યના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા. અને અભિમય હાથીના ચિહ્નવાળી તેની ધજાને પણ બાણો વડે કાપી નાખી.^{૨૧} એટલું જ નહિ, તેણે ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મૂછીને તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. વળી મહાયશસ્ત્રી સાત્યકિએ એક કુરુપ્ર-બાણથી તેના સારથિને પણ ગમ્મડાવી પાડ્યો.^{૨૨} એ જ ગાળામાં હર્ષમાં આવેલા તે સાત્યકિએ મહારથી કુરુરાજને મર્મને ભેદી નાખનારાં અનેક બાણો મૂછીને સારી પેઠે વધાવી લીધો.^{૨૩} હે રાજન! એ રીતે રણમાં તમારો પુત્ર દુર્યોધન સાત્યકિનાં ઉત્તમ બાણોનો માર ખાઈ રહ્યો, એટલે તે એકાએક ત્યાંથી નાકો અને તરત ધનુર્ધર ચિત્રસેનના રથ પર દૃઢીને બેસી ગયો. ત્યારે રાહુ જેમ આકાશમાં ચંદ્રનો આસ કરે છે, તેમ સાત્યકિ સંઘામમાં રાજા દુર્યોધનનો આસ કરી રહ્યો હતો, એ બેઈને લોકમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. તે હાહાકારના શબ્દને સાંભળીને, જે સ્થળે સમર્થ સાત્યકિ બેસે હતો, તે સ્થળે મહારથી કૃતવર્મા એકાએક ધસી આવ્યો. આમ પોતાના ઉત્તમ ધનુષ્યને ધુણાવતો, ઘોડાઓને હાંક મારતો અને ‘આગળ ચાલ, આગળ ચાલ,’ એમ પોતાના સારથિને ટોકતો તે કૃતવર્મા સત્વર ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^{૨૪-૨૮} હે મહારાજ! વિકાસેલો

મુખવાળા કાળની જમ ધસી આવતા એ કૃત-
વર્માને જોઈને સાત્યકિએ પોતાના સારથિને આ
પ્રમાણે કહ્યું કે, 'બાણાવળી એવો આ કૃતવર્મા
પોતાના રથને લઈને ત્વરાથી આ તરફ ધસી
આવે છે, તો તું પણ આપણા રથને લઈને સર્વ
ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ એ કૃતવર્માની સામે ચાલ.'
હવે વેગવાળા ઘોડાઓ જોડેલા તથા શાસ્ત્રોક્ત
વિધિએ તૈયાર કરેલા એ રથથી સાત્યકિ તત્કાળ
ધનુર્ધરાના પ્રતિબિંબરૂપ ભોજરાજ કૃતવર્માની
સામે રણમાં આવી પહોંચ્યો. તે પછી બળબળતા
અગ્નિની પેઠે પરમ ક્રોધાચ્છાન થયેલા એ બન્ને
નરવ્યાદો અતિ બળવાન બે વ્યાદોની જમ એક-
બીજાની સામા ધસ્યા. તુરત કૃતવર્માએ છત્રીસ
બાણો મૂકીને સાત્યકિને પ્રહાર કર્યો અને
બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેના સારથિને પણ
માર માર્યો. વળી તેણે સાત્યકિના સારી રીતે
કેળવાયેલા તથા સિંધુદેશમાં જન્મેલા ઘોડાઓને
પણ ચાર પરમ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કર્યો. ત્યાં
સુવર્ણના ધ્વજદંડવાળા, સુવર્ણના બાળબળવાળા
તથા સુવર્ણ સમાન પ્રકાશિત કવચવાળા તે
કૃતવર્માએ સુવર્ણથી મટેલી પીઠવાળા પોતાના
મહાન ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો અને સુવર્ણની
પૂંખવાળાં ધણાં બાણો છોડીને તે સાત્યકિને
અટકાવી રાખ્યો. પછી અર્જુનને મળવા ઇચ્છતા
એ સાત્યકિએ પણ કૃતવર્મા સામે એકદમ એથી
બાણો છોડ્યાં. એ બાણોના પ્રહારથી શત્રુતાપન
કૃતવર્મા અત્યંત વીંધાઈ ગયો અને પૃથ્વીકંપ
સમયે જમ પર્વત કંપી બય, તેમ તે કંપી
ગયો. વળી સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ ત્રેસઠ તીક્ષ્ણ
બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા,
તેમ જ સાત બાણોથી તેના સારથિને પણ વીંધી
નાખ્યો. ઉપરાંત સાત્યકિએ સુવર્ણની પૂંખવાળા
એક બાણને ધનુષ્યમાં સાંધ્યું અને તેણે ક્રોધની

મોટી જવાબાઓને છોડતા સર્પ જેવા તે બાણને
કૃતવર્માની સામે ફેંક્યું. સાક્ષાત્ કાળદંડના જેવા
તમતમતા બાણે કૃતવર્માના સુવર્ણ સમાન ઝળ-
હળતા કવચને તોડી નાખીને તેને પણ ઘણા
ઘાયલ કર્યો. પછી લોહીલોહાણ થઈને તે ઉઘ-
બાણ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. ૨૯-૪૦ એ રીતે સાત્ય-
કિનાં બાણોથી વ્યાકુળ થયેલો તથા લોહીની
ધારાઓને વહેતો તે કૃતવર્મા હાથમાંથી ધનુષ્ય-
બાણ છોડી દઈને, પોતાના ઉત્તમ રથમાં મૂરખા-
ની સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. સિંહ^૬ સમાન
દાંટવાળો તે પુરુષશ્રેષ્ઠ અમાપ પરાક્રમવાળો હતો,
છતાં સાત્યકિનાં બાણોથી વિહ્વળ થઈને તે બે
દીગણુભર પૃથ્વી પર પડ્યો હતો. ૪૧, ૪૨ આમ
અશ્વરૂપ સાગર જેવા તથા સાક્ષાત્ સહસ્રાર્જુન
સમા તે કૃતવર્માને રણમાં હઠાવી દઈને સાત્યકિ
આગળ વધ્યો. ૪૩ પૂર્વે ઇંદ્ર જમ આસુરી સેનાને
હણધી ગયો હતો, તેમ સાત્યકિ પણ સર્વ
સૈન્યોના દેખતાં કૌરવોની સેનાના મધ્યમાંથી
પસાર થઈ ગયો હતો. તે સેના તો તલવારો,
શક્તિઓ અને ધનુષ્યોથી વ્યાપ્ત હતી; હાથીઓ,
રથો તથા ઘોડાઓથી ભરચક હતી; તેમ જ
સેંકડો મોટા મોટા ક્ષત્રિયોએ તેમાં ઉઘ લોહીધારા
ચલાવી દીધી હતી. ૪૪, ૪૫ તે પછી બળવાન કૃત-
વર્મા મૂરખામાંથી સાવધ થયો અને હાથમાં બીજું
મોટું ધનુષ્ય લઈને રણસંઘામમાં પાંડવોને
અટકાવતો હોલો રહ્યો. ૪૬

ઘતિ શ્રીમદ્ભાગવતમા દ્રોણપર્વ તર્ગત જયદ્રથવધપર્વમા
'કર્યોધન અને કૃતવર્માના પરાજય' નામનો
અધ્યાય ૧૧૬ એ સમાપ્ત

+ સિંહ સમાન દાંટવાળા-સિંહદંદ પુરપત્ર લક્ષણ
નીલકંઠે લખ્યું છે કે, -

દશાક્તલો યસ્ય સુવેશનેગ્ય સ્વરુદિગ્ધા ।

સિંહદંત સ મલિતચ્ચુર્વર્ણ્ય સુરિગ્ધિ ॥

જે પુરુષની આગળની ચાર દાંટો બીજા સર્વ
દાંટોના કરતા બેગી હોય, તેને વિદાનો સિંહદંદ
અથવા ચતુર્દંદ કહે છે.

અધ્યાય ૧૧૭ મો સાત્યકિનું પરાક્રમ

॥ સજય ડવાજ ॥

કાલ્પમાનેષુ સૈન્યેષુ ઈનેયેન તતસ્તતઃ ।

મારદ્વાજઃ શરવ્રાતૈર્મહદ્ગિઃ સમવાકિરત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે સાત્યકિએ કૌરવો-
નાં સૈન્યોને આરેખાબ્ધ નસાડવા માંડ્યાં, ત્યારે
દ્રોણાચાર્ય^૧ મોટાં મોટાં અનેક બાણો મૂકીને તેને
ઢાંકી દેવા લાગ્યા.^૨ તે વેળા સર્વ સૈન્યોના દેખતાં
દ્રોણાચાર્ય તથા સાત્યકિ વચ્ચે બલિ તથા ઈંદ્રના
જલુ^૩ તુમુલ્લ યુદ્ધ યદ્ય હલુ^૪ હતું.^૫ એવામાં દ્રોણા-
ચાર્ય સર્વ સમાન આકારનાં ત્રણ અદ્ભુત
લોખંડી બાણોનો સાત્યકિના બાલમાં પ્રહાર
કર્યો.^૬ હે મહારાજ ! સીધી ગતિનાં તે બાણો
સાત્યકિના લલાટમાં આવીને ખૂંચી ગયાં, તેથી
તે જાણે ત્રણ શિખરવાળો એક પર્વત હોય તેમ
શોભવા લાગ્યો.^૭ વળી લાગદેણુ દ્રોણાચાર્યે ત્યાં
સાત્યકિની સામે ઈંદ્રના વજ્રની જેમ શખ્તવાળાં
બીજાં દેહલાંએક બાણો છોડવા માંડ્યાં.^૮ પરમ
અઘ્રવેતા સાત્યકિએ પણ દ્રોણના ધનુષ્યમાંથી
છૂટતાં તે સર્વ બાણોને સુંદર પૂંખવાળાં માત્ર
બળે બાણો મૂકીને કાપી નાખ્યાં.^૯ હે રાજા !
સાત્યકિની એ ચાલાકી એઈને દ્રોણાચાર્ય હર્યા
અને તેમણે એકાએક ત્રીસ બાણોથી સાત્યકિને
વીંધી નાખ્યા. વળી સાત્યકિની ચાલાકી કરતાં
પણ પોતાની વિશેષ ચાલાકી દર્શાવતા તે આચાર્ય
સાત્યકિને સત્તર બીજાં પચાસ તીક્ષ્ણ બાણોનો
પ્રહાર કર્યો.^{૧૦, ૧૧} ત્યારે હે રાજા ! રાકુડામાંથી જેમ
કોધાયમાન થયેલા સર્પો બહાર નીકળી આવે,
તેમ દ્રોણાચાર્યના રથમાંથી શરીરને વીંધી નાખે
તેવાં બાણો સડસડાટ કરતાં બહાર નીકળતાં
હતાં.^{૧૨} ત્યાં સાત્યકિએ પણ સેંકડો અને હજારો
બાણો છોડવા માંડ્યાં હતાં. રથિરતું ભોજન

કરનારાં તે બાણો પણ દ્રોણના રથને ઢાંકી દેતાં
હતાં.^{૧૩} હે રાજા ! બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય
તથા સાત્યકિ એ બેમાંથી કાઈની ચપળતામાં તે
સમયે કંઈ પણ વિશેષતા જણાતી ન હતી. તે
બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો લગભગ સમાન જ દેખાતા હતા.
તે પછી અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા સાત્યકિએ
નમેલાં પર્વવાળાં નવ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દ્રોણા-
ચાર્યને પ્રહાર કર્યો.^{૧૪, ૧૫} વળી બીજાં સો
બાણો મૂકીને તેણે દ્રોણાચાર્યના દેખતાં તેના
સારથિને વીંધી નાખ્યો. સાત્યકિની એ ઝડપ
એઈને મહારથી દ્રોણાચાર્યે સિત્તેર બાણો મૂકીને
તેના સારથિને તથા ત્રણ ત્રણ બાણો મૂકીને
તેના ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા. વળી એક બાણ-
થી તેણે સાત્યકિના રથ પર રહેલી ધનને કાપી
નાખી.^{૧૬, ૧૭} પછી તેણે સુવર્ણની પૂંખવાળા
એક લલ્લબાણથી મહાત્મા સાત્યકિના ધનુષ્યને
પણ કાપી નાખ્યું.^{૧૮} હવે ક્રોધાયમાન થયેલા
મહારથી સાત્યકિએ પોતાના કપાયેલા ધનુષ્યને
ફેંકી દીધું અને એક મોટી ગદા હાથમાં લઈને
તે દ્રોણ સામે ફેંકી.^{૧૯} પદ્મ બાધિલી તે લોખંડી
ગદાને એકાએક પોતાની તરફ ધસી આવતી
એઈને દ્રોણાચાર્યે અનેક બલતાં અનેક બાણો
છોડી મૂક્યાં અને તે ગદાને વચમાંથી જ અટ-
કાવી પાડી.^{૨૦} એટલે સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ
તત્કાળ બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું અને પથ્થર પર
ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં ઘણાં બાણો મૂકીને દ્રોણા-
ચાર્યને વીંધી નાખ્યા.^{૨૧} એ પ્રમાણે આચાર્ય-
ને યુદ્ધમાં વીંધીને સાત્યકિ સિંહનાદો કરવા
લાગ્યો; પણ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા
દ્રોણાચાર્ય તે સહન કરી શક્યા નહિ.^{૨૨} તેમણે
તદન લોખંડની બનાવેલી અને સુવર્ણમય ઢાંડા-
વાળી એક મહાન શક્તિ ઉઠાવી અને તે એસએર
સાત્યકિના રથ સામે ફેંકી.^{૨૩} કાળ સમી તે શક્તિ

સાત્યકિ સુધી પહોંચી જ નહિ, પણ તેના રથમાં અથડાઈને દારણુ શબ્દ કરતી તે પૃથ્વી પર આવી પડી.^{૨૧} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજન! આચાર્યના જમણા હાથમાં પીડા કરવાના ઉદ્દેશથી શિનિપુત્ર સાત્યકિએ તેમને એક બાણનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૨} ત્યારે દ્રોણાચાર્યે પણ એક અર્ધ-ચંદ્રાકાર બાણ મૂકીને સાત્યકિના મહાન ધનુષ્ય ના ટુકડા કરી નાખ્યા અને એક રથશક્તિથી તેના સારથિને પણ ધાયલ કર્યો.^{૨૩} આમ રથ-શક્તિનો પ્રહાર થતાં જ સારથિ મૂચ્છાવશ થઈ ગયો અને રથના ઉપસ્થભાગનો ટેકો લઈને તે થોડી વાર બેસી રહ્યો.^{૨૪} છતાં હે રાજન! સાત્યકિએ તો મનુષ્યોથી ન બને તેવું કર્મ કરવા માંડ્યું. તે પોતે સારથિનું કામ કરતો ગયો, દ્રોણ સામે યુદ્ધ કરતો ગયો અને ઘોડાઓની લગામ પણ હાથમાં ગ્રાહી રહ્યો.^{૨૫} તે પછી હે પૃથ્વી-પતિ! મહારથી સાત્યકિએ હર્ષસૂચક ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યને સો બાણો વડે યુદ્ધમાં વીંધી નાખ્યા.^{૨૬} હે ભારત! દ્રોણાચાર્યે પણ તેને પાંચ ધોર બાણોનો પ્રહાર કર્યો, તેથી તેનું કવચ તૂટી ગયું અને તે બાણો પણ લોહીમાં ભીંજાઈ ગયાં.^{૨૭} આમ જ્યારે તે ધોર બાણોથી સાત્યકિ વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તેને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો. તે વીરે એકદમ દ્રોણાચાર્યના રથ સામે ધણાં બાણો છોડી મૂક્યાં.^{૨૮} તેમાંના એક બાણથી તેણે તે આચાર્યના સારથિને પૃથ્વી પર પટકી નાખ્યો. એટલે મરણ પામેલા સારથિવાળા તેમના ઘોડાઓને તેણે આમતેમ ચારે બાજુ હાંકી કાઢ્યા.^{૨૯} હે રાજન! આમ ઘોડાઓ ભડક્યા, તેથી દ્રોણાચાર્યનો રૂપેરી રથ રણમાં હનરા મંડળોને રચવા લાગ્યો અને સૂર્યની પેઠે પ્રકાશવા લાગ્યો.^{૩૦} એ સમયે તમારા સૈન્યમાં 'ધસી જઓ, દ્રોણાચાર્યના

ઘોડાઓને પકડો, દોડો, દોડો!' એ પ્રમાણે સર્વ રાજઓ તથા રાજપુત્રો બૂમાબૂમ કરી રહ્યા હતા.^{૩૧} ત્યારે હે રાજન! તે સર્વ મહારથીઓ સાત્યકિ સામેનું યુદ્ધ પકડતું મૂકીને જ તરફ દ્રોણાચાર્ય ધસડાઈ જતા હતા, તે તરફ એકાએક ધસી ગયા હતા.^{૩૨} એ યુદ્ધમાં તે સર્વ મહારથીઓ સાત્યકિનાં બાણોથી પીડાઈને નાસભાગ કરતા હતા, તે જોઈને તમારું સૈન્ય ખળભળી ઊઠ્યું અને પુનઃ તેમાં ભંગાણ પડ્યું.^{૩૩} દ્રોણાચાર્યના વાયુ સમાન વેગવાળા તથા સાત્યકિનાં બાણોથી પીડાયેલા ઘોડાઓ આચાર્યને લગભગ વ્યૂહના મુખ સુધી ધસડી ગયા હતા, તેથી તે પણ વ્યૂહના દ્વારમાં જઈને જ ઊભા રહ્યા હતા.^{૩૪} એ સમયે પાંડવો તથા પાંચાલોએ વ્યૂહને તોડી નાખ્યો હતો. એ જોઈને વીર્યવાન દ્રોણાચાર્ય વ્યૂહનું જ રક્ષણ કરવા લાગ્યા અને સાત્યકિ માટે તેમણે યત્ન કર્યો નહિ.^{૩૫} પછી પાંડવો અને પાંચાલોને યુદ્ધમાં આગળ વધતા અટકાવી દઈને, ક્રોધરૂપ કાઠથી પ્રદીપ્ત થયેલો દ્રોણાચાર્ય રૂપ અગ્નિ જાણે પ્રલયકાળે ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે જગતને બાળી નાખતો હોય, તેમ રણમાં ઊભો રહ્યો હતો.^{૩૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત જયદ્રથવધપર્વમાં 'સાત્યકિનું' પરાક્રમ નામનો અધ્યાય ૧૧૭માં સમાયે

અધ્યાય ૧૧૮મો

મુદરશનનો વધ

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

દ્રોણં સ જિત્વા પુરુષપ્રવીરસ્તથેવ હાર્દિક્ય-
મુર્ખાસ્ત્વદીવાન્ । પ્રહસ્ય સ્તતં વચનં વમાપે
શિનિપ્રવીરઃ કુરુપુંગવાઘ્ય ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા ! પુરુષોમાં વીર એવા તે સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યનો તથા કૃત-વર્મા આદિ તમારા પોદ્ધાઓનો પરાજય કરીને

હસતાં હસતાં. સારથિને આ વચન કહ્યું કે, 'હે સારથિ ! કેશવ તથા અર્જુને શત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો છે. આપણે જ આ નાશ કરી રહ્યા છીએ, તે તો કેવળ નિમિત્ત જ છે. આપણે તો પુરુષ-શ્રેષ્ઠ ઇંદ્રપુત્રે મારી નાખેલાઓને જ મારીએ છીએ.' એ પ્રમાણે પોતાના સારથિને કહીને, ધનુર્ધરોનો અગ્રેસર, શત્રુઓનો સંહાર કરનાર અને અતિ બળવાન એવો તે સાત્યકિ બાજુ-પક્ષી જેમ માંસ પર તરાપ મારે, તેમ બાણો-ને છોડતો છોડતો રણમાં આગળ વધ્યો. ચંદ્ર અને શંખ સમાન ઉજ્જવળ વર્ણના ઘોડાઓ દ્વારા સૈન્યમાં પ્રવેશ કરીને આગળ જતા તે પુરુષવીરને અટકાવવા માટે કોઈ થોડો સમય થયો નહિ. અરે ! સૂર્યનાં કિરણો સમાન પ્રકાશતા તેના રથને પણ કોઈ અટકાવી શક્યો નહિ.^{૧-૪} હે ભારત ! વર્ષાકાળ પછી આકાશમાં ઝળકાટ કરતા સૂર્યને જેમ જેઈ શકાય નહિ, તેમ અસદ્ધ પરાક્રમવાળા, અદ્વીન વૈધવાળા અને ઇંદ્ર સમાન પ્રભાવાળા તે સાત્યકિને તમારા પક્ષની સર્વ દુકંડીઓ જેઈ શકી નહિ.^૫ એવામાં ક્રોધપૂર્ણ થયેલા, અતિ વિચિત્ર જાતનાં યુદ્ધ કરનારા અને સુવર્ણના કવચને ધારણ કરનારા ધનુર્ધર રાજ સુદર્શને રણમાં ધસી આવતા સાત્યકિને બળાત્કારે અટકાવ્યો.^૬ હે ભારત ! બનેલી વચ્ચે અતિદારણ સંગ્રામ મચ્યો. પૂર્વે જેમ વૃત્રાસુર તથા ઇંદ્રના યુદ્ધની દેવગણોએ પ્રશંસા કરી હતી, તેમ તમારા પક્ષના સોમકથોદ્ધઓ પણ તે યુદ્ધની પ્રશંસા કર્યા વિના રહ્યા નહિ.^૭ એ રણમાં સુદર્શને સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો મારીને યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો. ત્યારે હે રાજન ! સાત્યકિ પણ તેનાં બાણોને પોતાની પાસે આવ્યા પહેલાં જ વચમાંથી કાપી નાખતો હતો.^૮ તે જ પ્રમાણે ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા

સાત્યકિએ પણ સુદર્શન પર જ જ બાણો મૂક્યાં હતાં, તે બાણોના, શ્રેષ્ઠ રથ પર બેઠેલા તે સુદર્શને પણ બળએ તણ તણ દુકંડા કરી નાખ્યા.^૯ આમ સાત્યકિનાં બાણોના વેગથી પોતાનાં સર્વ બાણો-ને કપાઈ પડેલાં જેઈને સુદર્શન ક્રોધને લીધે બણે બાળી નાખતો હોય તેમ, તીક્ષ્ણ તેજવાળો થઈ ગયો અને સુવર્ણથી અદ્ભુત એવાં બીજાં કંટલાંએક બાણોને છોડવા લાગ્યો.^{૧૦} વળી સુદર્શને ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને છોડેલાં અગ્નિ સમાન વર્ણનાં સુંદર પૂંખવાળાં તણ બાણો માર્યાં. તે બાણો સાત્યકિના કવચને તોડી નાખીને તેના શરીરમાં પેસી ગયાં.^{૧૧} વળી રાજપુત્ર સુદર્શને ચાર બીજાં બળબળતાં અગ્નિ સરખાં બાણો સાંધ્યાં અને તે સાત્યકિના રૂપેરી રંગના ચાર ઘોડાઓને ધણા એસથી માર્યાં.^{૧૨} એ રીતે સુદર્શને જ્યારે ઉપરાઉપરી બાણોનો મારો ચલાવ્યો, ત્યારે ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા બળવાન સાત્યકિએ પણ અતિ તીક્ષ્ણ એવાં સંખ્યાબંધ બાણો છોડીને સુદર્શનના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને એકદમ ગર્જના કરી મૂકી.^{૧૩} વળી ઇંદ્રના વજ્ર જેવા મહામહતિના એક બાણથી સાત્યકિએ સુદર્શનના સારથિનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. ત્યાં એ શિનિશ્રેષ્ઠે પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન ઝળહળતું અસ્રાના આકારનું બીજું બાણ મૂક્યું અને તેથી સુદર્શનના પૂર્ણચંદ્રની જેમ પ્રકાશી રહેલા તથા કુંડળનાળા ઝળહળતા મસ્તકને પણ તેણે તેના શરીરથી જુદું પાડી નાખ્યું. હે રાજન ! પૂર્વે દેવાસુર યુદ્ધપ્રસંગે વજ્ર-ધર ઇંદ્રે અતિ બળવાન એવા બળદેસનો જેમ નાશ કર્યો હતો, તેમ યાદવશ્રેષ્ઠ બળવાન સાત્યકિએ પણ રાજપુત્ર અને રાજપૌત્ર એવા તે સુદર્શનનો નાશ કર્યો હતો. આથી તે મહાત્મા પરમ હર્ષયુક્ત થઈને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર હોય એમ

ન્યાં આપણા શત્રુઓની સેના ઊભી રહી છે, ત્યાં ચાલ. જે સ્થળે હાથમાં પહેરવાનાં મોજાંઓ ધારણ કરીને દુર્યોધન આદિ કવચધારીઓ અને કૂર કર્મ કરવાવાળા તથા યુદ્ધકર્મ એવા આ કાંભોજ-યોદ્ધાઓ ઊભા છે, તે સ્થળે તું રથને હાંક. વળી જે સ્થળે ધનુષ્યબાણને ધારણ કરનારા અને તાકી-તાકીને પ્રહાર કરનારા આ સ્ત્રેષ્ઠો, શકો, કિરાતો, દરદો, બર્બરો, તામ્રસિંહો અને બીજા કેટલાએક સ્ત્રેષ્ઠયોદ્ધાઓ અનેક જાતનાં આયુધો હાથમાં લઈને તથા હથેળીમાં પહેરવાનાં કવચો ધારણ કરીને તેમ જ દુર્યોધનને આગળ કરીને, મારી સામા યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ઊભા છે, તે સ્થળે તું આપણા રથને હાંક.^{૧૩-૧૬} રથ, હાથી, ઘોડા અને પાળાઓ સાથેના આ યોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખીને આપણે બીજા મહાધોર એવા આ સૈન્યને તરી જ ગયા છીએ, એમ તું નિશ્ચય સમજ.^{૧૭}

સારથિ બોલ્યો : હે સત્યપરાક્રમી યદુવીર ! જે કદાચ પરશુરામ જાતે તમારી આગળ આવીને ઊભા રહે, તોપણ મને ક્યારે ગભરાટ થાય નહિ.^{૧૮} એટલું જ નહિ, હે મહાબાહુ ! રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય અને મદ્રરાજ શક્ય પણ અહીં સામા આવી ઊભા રહે, તોપણ તમારા આશ્રયને લીધે મને ગભરાટ નહિ જ થાય.^{૧૯} હે શત્રુનાશન ! તમે પૂર્વે પણ યુદ્ધમાં અનેક કૂર કર્મો કરવાવાળા, કવચધારી અને યુદ્ધકર્મ એવા કાંભોજયોદ્ધાઓનો, ધનુષ્યબાણને ધારણ કરનારા તથા તીક્ષ્ણ પ્રહાર કરનારા યવનોનો, શકોનો, કિરાતોનો, દરદોનો, બર્બરોનો, તામ્ર-લિપ્તોનો તેમ જ બીજા કેટલાએક અનેક જાતનાં હથિયારોને ધારણ કરનારા સ્ત્રેષ્ઠોનો પરિણય કર્યો છે. તે સમયે પણ મને કોઈ જાતનો ગભરાટ થયો નથી.^{૨૦-૨૨} તો પછી હે ધીર ! ગાયના પગલા જેટલા કુદ્ર એવા આ યુદ્ધમાં આવીને મને

શાનો ગભરાટ થાય ? હે આયુષ્મન ! બોલો, હવે કયા માર્ગે હું તમને અર્જુન પાસે પહોંચાડું ?^{૨૩} હે યાદવવંશી ! તમે આજે દોના પર ક્રોધાયમાન થયા છો ? અરે ! આજે કોનું મૃત્યુ આવી ઊભું છે ? કોનું મન યમરાજની સમ્પ્રદાની પ્રત્યે જવાને ઉત્કંઠિત બન્યું છે ?^{૨૪} હવે પછીના આજના યુદ્ધમાં પ્રલયકાળના યમરાજ જવા, યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી રહેલા અને પરાક્રમસંપન્ન એવા તમને જોઈને કયા યોદ્ધાઓ નાસભાગ કરી ચૂકશે ? હે મહાબાહો ! આજે યમરાજ કોનું સ્મરણ કરી રહ્યો છે ?^{૨૫}

સાત્યકિ બોલ્યો : ઇંદ્ર જેમ દાનવોનો સંહાર કરે, તેમ આજે હું આ સ્ત્રેષ્ઠોનો સંહાર કરીશ. હું પ્રથમ કાંભોજયોદ્ધાઓનો સંહાર કરીને, મારી પ્રતિજ્ઞાને પૂરી કરીશ; માટે તું મને ત્યાં લઈ જ. આજે આ સર્વનો યુદ્ધમાં સંહાર કરીને હું મારા પ્રિય અર્જુન પાસે જઈશ.^{૨૬, ૨૭} હે સારથિ ! આ સ્ત્રેષ્ઠોનાં સૈન્યોનો સંહાર થતાં, આજે દુર્યોધન સહિત બધા કૌરવો મારું પરાક્રમ જોશે. અરે ! આજે હું સર્વ સૈન્યોમાં વારંવાર ધૂમીને ત્રાસ વર્તાવી દઈશ.^{૨૮} આજના યુદ્ધમાં મારે હાથે છિન્નભિન્ન થતાં કૌરવોનાં સૈન્યોની ખૂબો સાંભળીને દુર્યોધન ઘણું સંતાપ કરશે.^{૨૯} વળી આજે મારા ગુરુ શ્રેત-વાહન એવા મહાત્મા અર્જુનની પાસે અભ્યાસ કરેલી અસ્રશિક્ષાને હું આચાર્ય દ્રોણ આગળ વ્યક્ત કરીશ.^{૩૦} અવશ્ય આજે મારાં બાણોથી નાશ પામેલા હજારો સુખ્ય સુખ્ય યોદ્ધાઓને જોઈને રાજા દુર્યોધન પથ્થાત્તાપ પામશે.^{૩૧} હું આજે મારા ચપળ હાથે જ્યારે ઉત્તમોત્તમ બાણો ને છોડવા માંડીશ, ત્યારે કૌરવો ઊંબાડિયાં ની પેટે ગોળાકાર ફરતા મારા ધનુષ્યને જોઈ રહેશે.^{૩૨} ખરેખર આજે મારાં બાણોથી ભરાઈ

ગયેલાં શરીરોવાળા અને વારંવાર લોહીને ઝરતા પોતાના સૈનિકોનો નાશ જોઈને દુર્યોધન પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૩૩} દુઃન્યારે દ્યોધામ્ન યર્ધને આજે સારા સારા યોદ્ધાઓને મારવા માંડીશ, ત્યારે દુર્યોધન આ જગતને બે અર્જુનોવાણું જ માની બેસશે.^{૩૪} આજે આ મહાન રણમાં મેં મારી નાખેલા દમરો રાત્રીઓને જોઈને રાત્રી દુર્યોધન સંતાપ કરશે.^{૩૫} દુઃઆજે દમરો રાત્રીઓને મારી નાખીને આ સર્વ રાત્રીઓને બતાવી દર્શાવે છે, મહાત્મા પાંડવો પર મારી બક્તિ અને સ્નેહ કેવાં છે.^{૩૬} ખરેખર આજે આ બધા કૌરવો મારા બળને, મારા પરાક્રમને અને મારી કૃતજ્ઞતાને જાણશે.^{૩૭}

સંજય બોલ્યો : સાત્યકિએ એ પ્રમાણે કહ્યું, જ્યેષ્ઠે તેના સારથિએ સારી રીતે કેળવાયેલા, સુંદર રવાલે આલનારા અને ચંદ્ર સમાન વર્ણવાળા તેના યોદ્ધાઓને શીઘ્ર આગળ હાંક્યા. બાણે આકાશને પી જતા હોય, તેમ તે પવન સમાન વેગવાળા હિમ્મત યોદ્ધાઓ સાત્યકિને તત્કાળ યવનયોદ્ધાઓ પાસે લઈ ગયા. જ્યેષ્ઠે સેનાઓ માંથી કદી પાછા નહિ હકનારા તે સાત્યકિને પોતાની સામે આવેલો જોઈને ઝડપદાર હાથવાળા તે અનેક યવનયોદ્ધાઓ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને સાત્યકિને વીંધવા લાગ્યા. પણ હે રાજન! વેગવાન સાત્યકિએ નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણો મૂકીને તેમનાં બાણોને તથા અક્ષોને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યાં. આથી તે બાણો સાત્યકિ પાસે આવી જ શક્યાં નહિ. વળી સાત્યકિએ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરીને, સેનાની પૂંખવાળાં, અત્યંત ધારવાળાં, ગીધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં અને સહસ્રકોટ જતાં બાણો મૂકીને યવનયોદ્ધાઓનાં મસ્તકો તથા ભુજોને કચાકચ કાપવા માંડ્યાં. તે સમયે તેનાં બાણો જ્યેષ્ઠાં બધાં જોસથી છૂટતાં

હતાં કે, તેઓ રાત્રીઓનાં લાલ લોખંડનાં બનાવેલાં તથા કાંસાનાં બનાવેલાં કવચોને તોડી નાખીને શરીરમાં સોંસરાં જઈને પૃથ્વીમાં ખૂંચી જતાં હતાં. એ રણમાં સાત્યકિએ રમેચ્છાને એવા તો મારવા માંડ્યા કે તેઓ સેંકડોની સંખ્યામાં પ્રાણરહિત થઈને રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યા. ધનુષ્યને છેક કાન સુધી ખેંચીને અવિગિહ્ન રીતે સાંધેલાં સંખ્યાબંધ બાણોથી તે પાંચ, છ, સાત કે આઠ યવનોને એકસાથે વીંધી નાખતો હતો. હે પૃથ્વીપતિ ! મરણ પામીને પડેલા દમરો કાંબોજો, શકો, શમરો, કિરાતો, ભીલો, તથા બર્જિશથી તે રણભૂમિ માંસ અને લોહીના કાદવથી ભરાઈ ગઈ હતી અને તેનું સ્વરૂપ મનને ગમે નહિ તેવું યર્ધ ગધું હતું. આમ તમારા સૈન્યનો સંહાર કરી નાખીને સાત્યકિએ રણભૂમિને તદ્દન અગમ્ય કરી નાખી. મસ્તક ટોપને ધારણ કરનારાં, કપાયેલા કેશવાળાં તથા લાંબી લાંબી દાંડીઓવાળાં યવનોનાં મસ્તકો ન્યાં ત્યાં પીંછાં વિનાનાં પરીઓની પેઠે રજળતાં હતાં. તેઓ બધાં સર્વોંગે લોહીથી ભરેલાં હતાં, તેથી તે રણભૂમિ શોભી રહી હતી.^{૩૮-૪૦} લાલ રંગનાં વાદળોથી વ્યાપ્ત થયેલા આકાશની પેઠે સમરાંગણુનો સર્વ પ્રદેશ લોહીથી ખરકાયેલાં ધડોથી વ્યાપ્ત થઈ ગયો હતો. ન્યાં ત્યાં વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળાં તથા મજબૂત ગાંઠવાળાં સીધી ગતિનાં બાણો જ દિશિગોચર થતાં હતાં.^{૪૧} ખરેખર, સાત્યકિના હાથે મરણ પામેલા તે યવનોએ ભૂમિને તદ્દન ઢાંકી જ દીધી હતી. જે દાઢી ચોડાધણ બાણી રહ્યા હતા, તેઓ પણ લગભગ બેશાન બેવા થઈ જઈ પ્રાણસંકટમાં જ આવી પડ્યા હતા અને તેમનો યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ ભાંગી જ ગયો હતો.^{૪૨} હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે ન્યારે તે સર્વ કવચધારી રમેચ્છાને

સાત્યકિએ રણમાં જીતી લીધા, ત્યારે બાહીના બીજ બધા તો પગની પાનીઓથી તથા આયુધોથી ઘોડાઓને ઘોડાવીને ભયને લીધે ચારેબાજુ વેગપૂર્વક નાસી ગયા. હે ભારત ! યુદ્ધમાં દુર્ગ્ય એવા તે કાંબોજસૈન્યને, યવનોના સૈન્યને અને શક લોકોના મહાન સૈન્યને આમ નસાડી પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા અને સત્યપરાક્રમી તે સાત્યકિએ તમારા થોદ્ધાઓના સૈન્યના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં કંઈ થોદ્ધાઓનો. પરાજય કરીને 'હવે આગળ ચાલ' એમ તે પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સાત્યકિના પૂર્વે કોઈએ નહિ કરેલા એવા તે અદ્ભુત પરાક્રમને રણમાં જોઈને ચારણો તથા ગંધર્વો તેની ઘણી પ્રશંસા કરતા હતા. હે પૃથ્વીનાથ ! અર્જુનના પૃથ્વસક તરીકે આગળ વધતા તે સાત્યકિને જોઈને, તે સમયે હર્ષિત થયેલા ચારણો તથા તમારા પક્ષના થોદ્ધાઓ પણ તેની પ્રશંસા કરતા હતા. ૧૧-૧૫

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત જ્યેષ્ઠવધપર્વમાં
'યવનોને પરાજય' નામનો અધ્યાય ૧૧૦ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૦ મો

દુર્યોધન નાહો !

॥ લંકા ઉવાચ ॥

જિત્વા યવનકાંબોજાન્ યુપુધાનસ્તતોર્જુનમ્ ।

જગામ તવ સૈન્યસ્ય મધ્વેન રથિર્નાં વરઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : યવનોનો તથા કાંબોજોનો એ રીતે પરાજય કરીને રથીશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ તમારા સૈન્યની મધ્યમાં થઈને અર્જુન પાસે જવા લાગ્યો. જેમ કોઈ એક વાઘ મૃગને ત્રાસ પમાડે, તેમ સુંદર ઘોડાવાળો તથા અદ્ભુત કવચ અને ધનુષવાળો તે પુરુષવ્યાઘ્ર સાત્યકિ તમારા સૈન્યને ત્રાસ પમાડતો હતા. ૧-૨ રથ વડે અનેક માર્ગોમાં ધૂમતો તે સાત્યકિ સુવર્ણની પીઠવાળું તથા સુવર્ણની દીપદીઓથી ભરેલું પોતાનું

મહાવેગવાન ધનુષ્ય ધણી એસથી ફેરવતો હતો. સુવર્ણના બાજુબંધવાળો, સુવર્ણના ટોપને ધારણ કરનારો, સુવર્ણના કવચથી ઢંકાયેલો અને સુવર્ણનાં ધનુષ્ય-ધ્વજવાળો તે શૂરો સાત્યકિ ત્યાં મેરુપર્વતના શિખર સમાન શોભતો હતો. ૩-૪ ધનુષ્યનાં મંડલવાળો તથા તેજસ્વ સૂર્યકિરણવાળો તે પુરુષસૂર્ય સાત્યકિ ત્યાં શરદઋતુમાં હૃદય પામેલા સૂર્યની પેઠે શોભતો હતો. ૫ વળી સાંઠ સમાન ખાંધ તથા પરાક્રમવાળો અને તેના જ જવી આંખોવાળો તે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ ગાયોના ટોળામાં શોભતા આપણાની જેમ, તમારા સૈનિકોની મધ્યમાં શોભતો હતો. ૬ એ સાત્યકિ જ્યારે તમારા સૈન્યમાં જોયો હતો, ત્યારે તે હાથીઓના ટોળામાં જોએલા મદજરતા એક મહાન યૂથપતિ સરખો દેખાતો હતો. તેની ચાલ પણ એક મદમત હાથી સરખી હતી. ૭ દ્રોણના સૈન્યને તે આજગંધી આવ્યો હતો, કૃતવર્માના કુસ્તર સૈન્યને તે તરી ગયો હતો, જલસંધરપ સમુદ્રમાંથી તે સોંસરેલા પસાર થયો હતો, કાંબોજીયોદ્ધાઓની સેનાને તે પાર કરી આવ્યો હતો, કૃતવર્મા-રૂપ મગરમચ્છથી તે છૂટી આવ્યો હતો અને છેવટે કૌરવોના સૈન્યસાગરના મધ્યભાગમાં તે આવી પહોંચ્યો હતો. એ સમયે વાધો જેમ કોઈ હાથીને મારવા ઇચ્છે, તેમ તમારા પુત્રો તે સાત્યકિને મારી તાપ્પવાની ઇચ્છાથી આગળ ધસી આવ્યા અને ક્રોધાયમાન થઈને સાત્યકિના રથની આસપાસ વીંટાઈ ગયા. આમ દુર્યોધન, ચિત્રસેન, દુઃશાસન, વિચિંશતિ, શકુનિ, દુઃસાક, યુવાન દુર્વર્ણ, કૃથ અને બીજા અનેક શસ્ત્રધારી અગ્નિત શરણો અર્જુનની પાછળ જતા એ સાત્યકિ સામે કોવપૂર્વક ઘોડો આવ્યા હતા. હે રાજા ! તે સમયે, પર્વતે દિવસે વાયુના ઝપાટાથી ઊછળી રહેલા મહાસાગરની પેઠે તમારા સૈન્યમાં મહાન

શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે પોતાની સામા ધરની આવતા તે સર્વ યોદ્ધાઓને જોઈને, શિનિ-પુંગવ વીર સાત્યકિએ પોતાના સારથિને હસતાં હસતાં કહ્યું : 'તું રથને ધીમેથી ચલાવ. આ કુર્યોધનતું સૈન્ય હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળા-ઓવાણું હોઈને મારી સામે જ સત્વર ચડી આવે છે. હે સારથિ ! જે તો ખરો ! તે સૈન્યના સર્વ મહારથીઓ પોતાના રથોની ગર્જનાઓથી દિશા-ઓને ગળવી મૂકે છે. તે પૃથ્વી, આકાશ અને અસુદ્રોને પણ કંપાવી મૂકે છે. છતાં હે સારથિ ! આ સૈન્યરૂપ મહાસાગરને હું રણમાં આગળ વધતો અટકાવીશ. ^{૮-૧૬} કિનારો જમ પૂર્ણિમાને દિવસે ઊછળી રહેલા મહાસાગરને ખાળી રાખે છે, તેમ હું આ સૈન્યને ખાળી રાખીશ. હે સારથિ ! તું આ મહારણમાં મારું ઈંદ્રના સરખું પરાક્રમ જોજે. જોજે, આ સમયે હમણાં જ હું તીક્ષ્ણ બાણો મારીને સર્વને વીંધી નાખું છું' તથા પાળા, ઘોડા, રથ અને હાથીઓને પ્રાણરહિત કરું છું. મારાં અગ્નિ સમાન પ્રદીપ્ત બાણોથી આજે હજારોનાં શરીરો વીંધાઈ જશે.' એ પ્રમાણે સાત્યકિ પોતાના સારથિને કહેતો હતો, તેવામાં તે બધા કૌરવસૈનિકો યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સત્વર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. 'મારો, મારો, દોડો દોડો, અહ્યા ઊભો રહેજે, એ આ રહ્યો તે !' આમ ખૂમાખૂમ કરતા તે વીરોને સાત્યકિએ તીક્ષ્ણ બાણોથી પીડવા માંડ્યા. જતજતતામાં તો તેણે ત્રણસો ઘોડાઓને તથા ચારસો હાથી-ઓને મારી નાખ્યા. આમ સાત્યકિ તથા તે સર્વ ધનુર્ધરો વચ્ચે દેવો તથા અસુરો વચ્ચેના રણ સરખો તુલ્ય પ્રહાર ચાલુ થયો અને તેમાં મનુષ્યોના ઘોર સંહાર થઈ રહ્યો હતો. ^{૧૭-૨૨} હે રાજ ! મેઘોની ઘટા જેવા તમારા પુત્રના સૈન્ય સામે સાત્યકિ સર્પ સમાન તીક્ષ્ણ બાણો ચૂલીને

ખરાખર ટક્કર ગ્રીહી રહ્યો હતો. ^{૨૩} હે મહારાજ ! તે વીર્યવાન સાત્યકિ શત્રુઓનાં અનેક બાણોથી યુદ્ધમાં તદ્દન ઢંકાઈ ગયો હતો; છતાં જરા પણ ગભરાયા વિના તમારા ધણા યોદ્ધાઓનો તે સંહાર કરી રહ્યો હતો. ^{૨૪} હે સમર્થ રાજેન્દ્ર ! તે સમયે હું અતિ મહાન આશ્ચર્ય તો એ જ જોઈ રહ્યો હતો કે સાત્યકિનું એક પણ બાણ નિષ્ફળ જતું ન હતું. ^{૨૫} રથ, હાથી અને ઘોડાઓથી ભરપૂર તથા પાળાઓરૂપ તરંગમાળાથી વ્યાપેલો તે સૈન્યમહાસાગર સાત્યકિરૂપ કિનારા પાસે આવીને થંભી ગયો હતો. ^{૨૬} સાત્યકિએ તે સૈન્યમાં ચાતરકથી બાણોનો એવો મારો ચલાવ્યો હતો કે, તેથી તેમાંના યોદ્ધાઓ, ઘોડાઓ અને હાથીઓ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા હતા. ^{૨૭} સર્વ સૈનિકો ટાઢથી પીડાયેલી ગાયોની પેઠે જેમાં ત્યાં ભમવા લાગ્યા. ત્યાં કોઈ પાળો, રથ, હાથી, ઘોડેસવાર કે ઘોડો સાત્યકિનાં બાણોથી ન વીંધાયો હોય તેવો મારો જેવામાં આવતો ન હતો. હે રાજ ! ખરેખર, અર્જુનને પણ તે સૈન્યમાં એવો સંહાર કર્યો ન હતો કે જેવો ત્યાં સાત્યકિએ કર્યો હતો ! પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ અર્જુન કરતાં પણ વિરોધતાથી યુદ્ધ કરતો હતો. કેવળ નિર્ભય થઈને તે ઘણી આલાહીપૂર્વક પોતાની યુદ્ધકુશળતાને દર્શાવતો હતો. તેવામાં રાજ કુર્યોધને સાત્યકિને તથા તેના સારથિને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને બીજા ચાર તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા. વળી તેણે સાત્યકિને ત્રણ બાણો મારીને પુનઃ તેને આઠ બાણો માર્યાં. ^{૨૮-૩૨} પછી કુઃશાસને સાત્યકિને સોળ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. હવે શત્રુનિએ પચીસ બાણોથી, ચિત્રસેને પાંચ બાણોથી તથા કુઃસહે પંદર બાણોથી સાત્યકિને છતીમાં પ્રહાર કર્યો. હે મહારાજ ! આટલાં બધાં બાણોનો પ્રહાર થયો હતો, છતાં સાત્યકિએ

મંદ મંદ હાત્ય કઠીને તે સર્વ શત્રુઓને ત્રણ ત્રણ અતિ તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીધી નાખ્યા અને પોતે બાજપત્નીની પેઠે રણમાં પૂતવા લાગ્યો વળી ઝડપદાર પગદમવાળા તે સાત્યકિએ શત્રુનના મૃત્યુને તથા હાથે પહેરનાનાં મોઝને કાપી નાખ્યાં. પછી તેજે દુર્યોધનને ત્રણ બાણોથી છાતીમાં વીધી નાખ્યો ત્યાં શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિએ ચિત્રમેનને એ બાણોથી, દુઃમકને દમ બાણોથી અને દુઃગાસનને વીમ બાણોથી વીધી નાખ્યા ત્યાં હે ગન્ન ! તમાગ સાળા શત્રુનિએ બીજી એક મૃત્યુ લઈને માત્યકિને આઠ બાણોનો પ્રથમ પ્રહાર કર્યો અને પાછાં બીજા પાંચ બાણોથી તેને વીધી નાખ્યા હે રાજન્ ! તેનામાં વળી દુઃશાસને દશ બાણોનો, દુઃસદે ત્રણ બાણોનો અને દુઃમુખે બાર બાણોનો સાત્યકિને પ્રહાર કર્યો હે ભારત ! દુર્યોધને સાત્યકિને તોનેર બાણોનો માર મારીને બીજા તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણોથી તેના સારથિને પણ વીધી નાખ્યો, છતાં સાત્યકિએ એકકા થઈને પ્રયત્ન કરતા તે સર્વ રણ મહારથી ઝાને પાચ પાચ બાણોથી વીધી નાખ્યા, એટલું જ નહિ, પણ તે ઔશ્રિષ્ઠ સાત્યકિએ એક ભદ્ર નામનું બાણ મૂકીને તમાગ પુત્રના સારથિને રથ પરથી નીચે ઢોળી પાડ્યો હે રાજન્ ! એ રીતે જ્યાં મારથિ મરાયો, એટલે તુરત જ વાયુ સમાન વેગનાળા ઘોડાએ તમારા પુત્રના રથને રણમાંથી દૂર કર્યો ત્યાં તો હે પૃથ્વીપતિ ! તમારા બન્ના પુત્રો તથા બીજા સૈનિકો રાજા દુર્યોધનના રથને રણમાંથી નાસી જતો બોલે સેકડોની સખ્યામાં ત્યાંથી પવાયન કરી ગયા આમ હે ભારત ! તે મૈન્યને નામનું બોલે સાત્યકિ પથ્થર પર ધસેલા તથા તીક્ષ્ણ એવા સુવર્ણની પૂખવાળા બાણો છોડવા લાગ્યો આ પ્રમાણે હે રાજન્ ! તમારા હજારો સૈન્યોને નસાડી મૂકીને સાત્યકિ પોતે

અર્જુનના રથ તરફ ચાલ્યો ગયો. બાણોને ચડણ કરતા અને પોતાના સાગ્યિતું તથા પોતાનું રક્ષણ કરતા તે શિનિશ્રેષ્ઠ વીર માત્યકિનાં તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ તે સમયે મુક્તકંઠે વખાણ કરતા હતા ૩૩-૪૮

ધૃતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન બૃહદ્રથવધપર્વમાં
દુર્યોધનનું 'પવાયન' નામનો અધ્યાય ૧૨૦મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૧ મો

મૈન્યની મધ્યમાં માત્યકિ

॥ વૃત્તપદ્મ ઉવાચ ॥

મંપ્રમૃદ્ય મહર્સેન્યં યાતં કૌનેયમર્જુનમ્ ।

નિર્જિજ્ઞા મમ તે પુત્રાઃ ક્ષિમકુરંત સંજય ॥ ૧ ॥

નૃતરાપ્ત યોદ્ધો હે સજય ! મહાસૈન્યનો

મહાર કરીને અર્જુન પાસે જતા એ શિનિકુમાર

સાત્યકિ સામે મારા બેશરમ પુત્રોએ પછીથી શુ

કયું હતું ? આ સાત્યકિનું અર્જુન સરખું ચરિત્ર

ઝોઈને, મરણ પામનાની ઇચ્છાવાળા મારા એ

પુત્રોનું તે સમયે યુદ્ધમાં કેવી રીતે થયું રહ્યું

હતું ? ત્યાં મૈન્યમાં જોનેલા ક્ષત્રિયોએ તે વખતે

શુ કયું હતું ? અને સૈન્યના મધ્યમાં પરાજય

પામેલા તેઓ બધાએ પણ શુ કયું હતું ? મહા

યશસ્વી સાત્યકિ યુદ્ધમાં એટલો બધો આગળ કેમ

વધી આવ્યો હતો ? આ સજય ! મારા પુત્રો

જીવતા હતા, તે છતાં શિનિકુમાર સાત્યકિ કેવી

રીતે યુદ્ધમાં આગળ ચાલી ગયો ? આ તુ મને કહે

હે તાત ! એકલો સાત્યકિ તે અનેક મહારથીઓ

બેઠે લડ્યો, તે અતિ આશ્ચર્યકારક વાત હું તારી

પાસેથી સાંભળું છું ? અથવા મારા મંદભાગી

પુત્રનું તો હવે અવળું જ થવા બેઠું છે, એમ હું

માનું છું, કારણ કે એકલા સાત્યકિએ એ યુદ્ધ

માં ઘણા મહારથીઓને મારી નાખ્યા હતા.

હે સજય ! જે સૈન્ય કોરાયમાન થયેલા એકલા સાત્યકિને પણ પહોંચી શક્ય નહિ, તે સૈન્ય સર્વ પાડવોને તો ક્યારથી જ પહોંચી વળવાનું છે ?

જાતજાતનાં યુદ્ધો કરનાર યુદ્ધકુશળ દ્રોણાચાર્યને પણ રણમાં જીતીને, સિંહ જમ પશુઓનો સંહાર કરે છે, તેમ તે મારા પુત્રોનો સંહાર કરશે." રણમાં સાવધ રહેલા કૃતવર્મા આદિ અનેક શૂરા યોદ્ધાઓ પણ જ્યારે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને મારી શક્યા નહિ, ત્યારે તેમાં દુર્દેવ સિવાય બીજું શું સમજવું? અરેબર, આ રણભૂમિ પર મહાયશસ્ત્રી શિનિપુમાર સાત્યકિએ જીવું યુદ્ધ કર્યું છે, તેવું યુદ્ધ તો અબુને પણ કર્યું નથી.^{૧૦}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! તમારા દુષ્ટ વિચારોના પરિણામે તથા દુર્યોધને કરેલાં કર્મોનાં ફળ તરીકે આ જે યુદ્ધ ઊભું થયું છે, તે હવે તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. હે ભારત ! હું તમને તે બધું કહીશ.^{૧૧} તે બધા સંશયકોદ્ધાઓ પણ તમારા પુત્રની આજ્ઞા થતાં યુદ્ધ કરવા માટે મોહામોહે પરમ દૂર નિશ્ચય કરીને ત્યાં પુનઃ પાછા ફર્યા હતા.^{૧૨} હે રાજન્દ્ર ! જમ પર્વતગિયાં અગ્નિ સામે ધસી જાય, તેમ દુર્યોધનની આગેવાની હેઠળ ત્રણ હજાર ઘોડેસવારો, શક, કંબોજ, બાહલિક, યવન, પારક, કુલિંક, તંગણ, અંબઘ, પૈશાચ, બખ્તર તથા પર્વતપ્રદેશમાં રહેનારા ભીલજાતિના યોદ્ધાઓ પથ્થરો હાથમાં લઈ લઈને ક્રોધપૂર્વક સાત્યકિ સામે ધસી ગયા. ત્યાં હે રાજન્ ! હાથમાં પથ્થરો લઈ લઈને યુદ્ધ કરનારા પર્વતવાસી પચાસ પચાસ યોદ્ધાઓ સાત્યકિ સામે જૂથબંધ દોડી ગયા. વળી એક હજાર રથો, સો મહારથીઓ, એક હજાર હાથીઓ અને બે હજાર ઘોડાઓને સાથે લઈને ઘણા મહારથીઓ તથા અસંખ્ય પાળાઓ અનેક પ્રકારની બાણવૃદ્ધિ છોડતા છોડતા સાત્યકિ સામે ધસી ગયા. ત્યાં હે ભારત ! તમારો પુત્ર દુઃશાસન પણ 'આ સાત્યકિને મારી નાખો, મારી નાખો !' એમ તે સર્વને પ્રેરણા કરતો હતો અને સાત્યકિને

ધેરી વાળ્યો હતો. તે સમયે અમે 'સાત્યકિનું' મહાઅદ્ભુત ચરિત્ર જોયું હતું.^{૧૩-૧૯} કારણ કે તે એકલો જ શત્રુપક્ષના ઘણા યોદ્ધાઓ જોડે નિર્ભય થઈને યુદ્ધ કરતો હતો. તેણે રથીઓનાં સૈન્યોને, હાથીઓનાં સૈન્યોને, સવારોનાં સૈન્યોને તથા સર્વ લૂંટાર જૂથોને ચારે બાજુથી મારવા માંડ્યાં હતાં. જોતજોતામાં ત્યાં પેડાંઓ ભાંગી ગયાં, ઉત્તમ આયુધો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં, ધૂસરાંઓ તૂટી ગયાં, મોટીમોટી ઇપો તથા ફાંડાઓ વેરવિખેર થઈ ગયા, હાથીઓ મરી ગયા. ધ્વજો ઢળી પડ્યા અને ઠવચો કચ્ચર થઈ ગયા. હે રાજ ! આથી તથા માળાઓથી, આભૂષણોથી, વસ્ત્રોથી તથા રથના નીચેના ભાગનાં લાકડાંઓથી તે રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. તેથી હે ભારત ! તે રણભૂમિ ઝંઘોલી વ્યાપ્ત થયેલા આકાશની પેઠે ઢંઢાઈ ગઈ હતી. ત્યાં હે ભારત ! ઠેઠેર મોટા પર્વતો સમાન સ્વરૂપવાળા મહાન હાથીઓ પડ્યા હતા.^{૨૦-૨૪} હે ભારત ! તેઓ અંજન, વામન, સુપ્રતીક, મહાપદ્મ તથા ઐરાવતના કુળમાં તેમજ બીજાં દેવતાઓ સારાં કુળમાં જન્મેલા હતા. હે રાજન્ ! તેઓ બધા મરણ પામીને રણભૂમિ પર શયન કરી ગયા હતા.^{૨૫, ૨૬} હે રાજન્ ! તે યુદ્ધમાં સાત્યકિએ વનાયુ, કંબોજ તેમજ બાહલિક આદિ પ્રદેશોમાં જન્મેલા સારા સારા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા હતા.^{૨૭} વળી તે શિનિપુત્રે ત્યાં અનેક દેશોમાં જન્મેલા તથા અનેક જાતિના સેંકડો અને હજારો હાથીઓને પણ મારી નાખ્યા હતા. સાત્યકિએ જ્યારે એ રીતે તે સર્વ લૂંટાર યોદ્ધાઓને હાંધી કાઢવા માંડ્યા, ત્યારે દુઃશાસન તેમને કહેવા લાગ્યો : 'દે અધર્મને જ સમજનારા યોદ્ધાઓ ! પાછા ફરો, પાછા ફરો અને યુદ્ધ કરો. આમ નાસનામ કરીને તમે શું કરવાના છો ?' આમ છતાં તેમને અતિશય નાસાનાસી

કરતા ઝેઈને તમારા પુત્ર કુઃશાસને પથ્થરોથી
યુદ્ધ કરનારા પર્વતવાસી શૂરવીરોને આ પ્રમાણે
આજ્ઞા કરી: ૨૮-૩૦ 'તમે બધા પાપાણુયુદ્ધમાં
ઘણા કુશળ છો અને સાત્યકિ તે યુદ્ધને બણતો
નથી; તો યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા અને પાપાણુ-
યુદ્ધને નહિ બણનારા એ સાત્યકિને તમે મારી
નાખો. ૩૧ વળી સર્વ કૌરવો પણ પાપાણુયુદ્ધમાં
કુશળ નથી; માટે તમે ધસી બગો, ડરશે નહિ.
સાત્યકિ તમને પહોંચી શકશે નહિ. ૩૨ એટલે
પાપાણુથી યુદ્ધ કરનારા તે સર્વ પર્વતવાસી
રાજાઓ, મંત્રીઓ જમ રાજ સામે ચઢી બધ, તેમ
સાત્યકિ સામા ચઢી ગયા. હવે હાથીનાં મસ્તકો
જવા મોટા મોટા પથ્થરોને હાથમાં ઝેંચા કરીને, તે
પર્વતવાસીઓ સાત્યકિની આગળ યુદ્ધ કરવા
આવી ઊભા. વળી તમારા પુત્રની પ્રેરણા થતાં
બીજા ટેટલાએક લીલો પણ સાત્યકિનો વધ
કરવાની ઇચ્છાથી હાથમાં ગોડણુ લઈ લઈને
સર્વ દિશાઓને રૂંધી વળ્યા. ૩૩-૩૫ આમ શિલાયુદ્ધ
કરવાની ઇચ્છાથી જ્યાં તેઓ ધસી આવતા હતા,
ત્યાં તો સાત્યકિએ તાકી તાકીને તીક્ષ્ણ બાણો
છોડવા માંડ્યાં. ૩૬ વળી ત્યાં શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ-
એ સર્પ જવાં ઝેરીલાં બીજાં નારાયણો મૂકી
મૂકીને પર્વતવાસીઓએ કહેલી તે તુસુલ શિલા-
વૃષ્ટિને કાપવા લાગ્યો. ૩૭ હે રાજા ! પતંગિયાનાં
ટાળાંની પેઠે પ્રકાશતા પથ્થરોના ટુકડાઓથી
ત્યાં ઘણાં સૈન્યોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ૩૮ તે
પછી હે રાજા ! સાત્યકિએ, ઊંચી કહેલી મોટી
શિલાઓવાળા પાંચસો રાજાઓના બાહુઓને કાપી
નાખ્યા, તેથી તેઓ પૃથ્વી પર ઢંગી પડ્યા. વળી
બીજા એક લાખ અને એક હજાર પર્વતવાસી
યોદ્ધાઓ સાત્યકિ પાસે પહોંચ્યા પહેલાં જ પથ્થર
સહિત કપાયેલા હાથ સાથે રણમાં ઢંગી પડ્યા.
એ ઉપરાંત જ અનેક હજાર પાપાણુયુદ્ધ કરનારા

રાજાઓ ઘણા પ્રયત્ન કરીને રણને મોખરે ઊભા
રહ્યા હતા, તે બધાને પણ તેણે મારી નાખ્યા,
તે ઘણું આશ્ચર્ય જનું હતું. ૩૯-૪૧ વળી ત્યાં વકા-
સેલા મોંવાળા અનેક બતના રહેઝા, તેમ જ
લોઢાના ગોળાઓને તથા ત્રિશળોને હાથમાં ધારણ
કરનારા દરદો, તંગણો, ખસો, લંપાકો અને
કુલિંદો, વારંવાર ચારેબાજુથી પાપાણુવૃષ્ટિ કરી
રહ્યા હતા; પણ સામેથી ઉપાય કરવામાં કુશળ
એવા સાત્યકિએ નારાય બાણો મૂકી મૂકીને તે
સૌને કાપી નાખ્યા હતા. એ સમયે તીક્ષ્ણ
બાણોથી આકાશમાં ફાટી પડતા મોટા મોટા
પથ્થરોના શબ્દોથી રથ, ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા
પાળાઓ રણમાં નાસાનાસ કરતા હતા. ૪૨-૪૪
મનુષ્યો, હાથીઓ તથા ઘોડાઓ પર તે સમયે
પથરોની ઝડી વરસી રહી હતી. આથી ભમરા-
ઓ બણે ડંખ મારતા હોય તેમ તેઓ વેઠનાથી
વિહ્વળ થઈ ત્યાં ઊભા જ રહી શકતા ન હતા.
હવે મરતાં મરતાં બચેલા, લોહીથી ખરડાયેલાં ને
તૂટી ગયેલાં ગંડસ્યગોવાળા હાથીઓએ સાત્યકિના
રથનો ત્યાગ કર્યો. ૪૫, ૪૬ તે પછી હે રાજા ! ત્યાં
સાત્યકિથી પીડા પામતાં તમારાં સૈન્યોનો તીવ્ર
શબ્દ થવા લાગ્યો. તે બણે પર્વને દિવસે ધૂધવી
રહેલા મહાસાગરના ઘોષ જવો હતો. તે તુસુલ
શબ્દને સાંભળીને દ્રોણાચાર્યે પોતાના સારથિને
કહ્યું: 'હે સારથિ ! રણમાં કોયે ભરાયેલો યાદવોનો
મહારથી આ સાત્યકિ આપણાં સૈન્યોનો બહુધા
નાશ કરીને કાળની જમ રણમાં ધૂમી રહ્યો છે;
માટે હે સારથિ ! જ રથને આ તુસુલ શબ્દ
સંભળાય છે, તે સ્થળે તું મારા રથને લઈ બે. ૪૭-૪૮
અવશ્ય આ સમયે સાત્યકિ પાપાણુથી યુદ્ધ કર-
નારા યોદ્ધાઓની સાથે ભેટ્યો છે; કારણ કે
નાસભાગ કરતા ઘોડાઓ આ બધા રથીયોદ્ધાઓને
રણમાંથી દૂર ખેંચી બધ છે. વળી શસ્ત્રો તથા

કવચો વિનાના થયેલા ને ધવાયેલા ચોદ્ધાઓ
 જ્યાં ત્યાં ટપોટપ પડે છે. ભયંકર ઝપાઝપીમાં
 ઘોડેસવારો પોતાના ઘોડાઓને વશમાં રાખી
 શકતા નથી. આચાર્યનું એ વચન સાંભળીને
 તે સારથિએ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા
 એ દ્રોણને કહ્યું :^{૫૦-૫૨} 'હે આયુષ્મન ! કૌરવોનું
 આ સૈન્ય ચારેબાજુ નાસાનાસ કરી રહ્યું છે.
 જુઓ તો ખરા ! યુદ્ધમાં ભાંગી ગયેલા આ
 ચોદ્ધાઓ ક્ષેત્રે તેમ ઢોડી રહ્યા છે. ^{૫૩} વળી આ
 તરફથી એકઠા મળેલા આ સર્વ પાંચાલચોદ્ધાઓ
 પાંડવોને સાથે લઈને તમને જ મારી નાખવાની
 ઇચ્છાથી ચોતરફથી ચડી આવે છે. ^{૫૪} હે શત્રુ-
 દમન આચાર્ય ! આ સમયે કયું કર્તવ્ય સમયો-
 ચિત ગણાય તેનું તમે સમાધાન કરો. શું અહીં
 ઊભા રહેવું કે અહીંથી આગળ ચાલવું ? બાદી
 સાત્યકિ તો અહીંથી ઘણે દૂર ચાલ્યો ગયો છે. ^{૫૫}
 દ્રોણાચાર્યનો સારથિ એ પ્રભાણે હજી કહેતો
 હતો, એટલામાં તો રથીચોદ્ધાઓનો સંહાર કરતો
 તે સાત્યકિ ત્યાં જોવામાં આવ્યો. ^{૫૬, ૫૭} એ યુદ્ધમાં
 સાત્યકિ તમારા પક્ષના ચોદ્ધાઓને એવો મારી
 રહ્યા હતા કે, તેઓ સાત્યકિના રથને છોડીને
 દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ નાસ્તી ગયા હતા. ^{૫૮}
 અરે ! દુઃશાસન જન્મને સાથે લઈને પ્રથમ યુદ્ધ
 કરવા ચડી આવ્યો હતો, તે પણ બધા ભયભીત
 થઈને દ્રોણાચાર્યના રથ તરફ ઢોડી ગયા હતા. ^{૫૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરજત જયદયવધપર્વમાં
 'સાત્યકિના યુદ્ધપ્રવેશ' નામનો અધ્યાય ૧૨૨ જો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૨ મો દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ

॥ સંખ્ય ઉવાચ ॥

દુઃશાસનરથે દ્વપ્પા સમીપે પર્વવસ્થિતમ્ ।

મારદ્વાજસ્તવો વાક્યં દુઃશાસનમયાન્વ્રીત્ ॥ ૧ ॥

સંખ્ય બોલ્યો : પછી દ્રોણાચાર્ય દુઃશા-

સનના રથને પોતાની પાસે ઊભેલા ઝઈને, તેને
 આ વચન કહેવા લાગ્યા : ^૧ 'અરે ઓ દુઃશાસન !
 આ બધા રથો આવી રીતે કેમ નાસભાગ કરે
 છે ? રાત્ર કુર્યોધન તો ક્ષેમકુશળ છે ને ? સિંધુ-
 રાજ તો જીવે છે ને ? ^૨ વળી તું રાજપુત છે,
 રાજપ્રાતા છે અને મહારથી પણ છે અને તું
 યુવરાજપદ પામ્યો છે, છતાં તું કેમ આમ યુદ્ધ-
 માં નાસભાગ કરે છે ? ^૩ હે દુઃશાસન ! પૂર્વે તે
 પાંચાલીને કહ્યું હતું કે, 'તને અપે જીતવામાં
 જીતી છે, માટે તું હવે અમારી દારી થઈ છે.
 આથી તું હવે સ્વેચ્છાએ વર્તનારી થા અને મારા
 મોટાભાઈ કુર્યોધનરાજનાં વસ્ત્રોને વહેનારી થા;
 કારણ કે હવે તારા પતિઓ છે જ નહિ, તેઓ
 બધા તો હવે નપુંસક સરખા જ છે. ^૪ હે દુઃશા-
 સન ! આતું એક વાર કદા પછી તું અત્યારે
 કેમ પલાયન કરે છે ? ^૫ તે પોતે જ પ્રથમ
 પાંડવો અને પાંચાલો સાથે મહાન વેર બાંધ્યું છે,
 તો હવે આ સમયે એકલા સાત્યકિ સામે આવીને
 તું કેમ ભયભીત થઈ ગયો છે ? ^૬ અહ્યા ઓ !
 તું શું બણતો ન હતો કે, આ જીતવામાં હું જ
 પાસા હોવા છું, તે ભવિષ્યમાં કારણ સર્પ સરખા
 બાણરૂપ થઈ પડશે ? ^૭ પાંડવોને કહેવામાં
 આવેલાં અપ્રિય વચનોનું ભૂળ કારણ તું જ વિશેષે
 કરીને થયો હતો. વળી દ્રૌપદીને જે કંઈ ક્લેશ
 આપવામાં આવ્યો છે, તેનું ભૂળ પણ તું જ
 થયો હતો. ^૮ તો આજે તારું તે અભિમાન, તે
 ગર્વ, તે પરાક્રમ અને તે ગજનાઓ ક્યાં સુકાઈ
 ગયાં છે ? ઝેરી સરપ જતા પાંડવોને ઠાપાવીને
 તું હવે ક્યાં જઈશ ? ^૯ અરેખર, આ કૌરવસેના,
 રાજ્ય તથા રાજ કુર્યોધન પણ રોચનીય સ્થિતિ-
 માં આવી પડ્યાં છે; કારણ કે તું તેનો કઠોર
 ભાઈ આ સમયે પલાયન કરવા તત્પર થયો છે !
 બેલકું હે વીર ! ભયભીત થઈને નાસાનાસ કરતી

આ સેનાનું તારે તો પોતાના બાહુબળનો આશ્રય
કરીને રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૧૦, ૧૧} આજે તું તો
આમ ભયભીત થઈ, રણનો ત્યાગ કરી, શત્રુઓને
હર્ષ ઉપજાવે છે! દે શત્રુનાશન! તારા જોવો
સૈન્યનો નાયક ન્યારે આમ નાશભાગ કરશે,
ત્યારે બીજે કયો ભયભીત થયેલો થોડો રણમાં
જાશે રહેશે? કેમકે આશ્રયને ભય લાગતાં
આશ્રિતને પણ ભય લાગે જ. અરે! હજી તો
આજ એકલા સાત્યકિ સામે જ યુદ્ધ કરતાં તને
સંઘામમાંથી નાસી છૂટવાની બુદ્ધિ મૂંઝે છે, તો
પછી તું ન્યારે અર્જુનને, ભીમસેનને, નકુલને
અને સહદેવને યુદ્ધમાં જોઈશ, ત્યારે શું કરીશ?
યુદ્ધમાં આ સાત્યકિનાં બાણો કંઈ અર્જુનનાં
મુઠું તથા અગ્નિ સમાન તેજનાળાં બાણો જ્યાં
નથી જ; છતાં તે બાણોથી હરીને તું આ સમયે
પલાયન કરે છે! માટે દે વીર! તું અહીંથી
ઝટઝટ ચાલ્યો જ અને ગાંધારીના ઉદરમાં ભરાઈ
જ.^{૧૨-૧૬} બાકી તો તું આખી પૃથ્વી પર
ઢોડી જઈશ, તોપણ તું જીવતો રહેશે એમ હું
જેતો નથી. જો તારી બુદ્ધિ રણમાંથી પલાયન
કરવામાં જ તત્પર થયેલી હોય, તો પ્રથમથી જ
શાંતિપૂર્વક ધર્મરાજને પૃથ્વી આપી દે. અર્જુન-
નાં કાંચળી વિનાના સરપ જ્યાં બાણો તારા
શરીરમાં પેઠાં નથી, ત્યાં મુઘીમાં તું પાંડવોની
સાથે સલાહસંપ કરી લે. મહાત્મા પૃથાનંદનોએ
તમને સોયે ભાઈઓને રણમાં રંગદાળી નાખીને
તમારી પૃથ્વીને હાથ કરી નથી, ત્યાં મુઘીમાં તું
પાંડવોની સાથે સલાહ કરી લે. અરે! ધર્મપુત્ર
સુધિષ્ઠિરાજ તથા યુદ્ધમાં વખણાયેલા શ્રૃષ્ટ
તમારા પર ઠાપાયમાન થયા નથી, ત્યાં મુઘીમાં
તું પાંડવોની સાથે મુલેહ કરી લે. મહાબાહુ
ભીમસેને આપણી સેનામાં પ્રવેશ કરીને તારા
ભાઈઓને પકડી લીધા નથી, ત્યાં મુઘીમાં તું

પાંડવો સાથે મુલેહશાંતિ કરી લે. અરે! ભીમ-
પિતામહે પ્રથમ જ તારા ભાઈ દુર્યોધનને કહ્યું
હતું કે, 'દે સૌમ્ય! પાંડવો યુદ્ધમાં જિતાય તેવા
નથી, માટે તું તેમની સાથે સલાહ કર.' પણ
તારા મંદ બુદ્ધિના ભાઈ દુર્યોધને તેમનું કહ્યું કયું
જ નહિ.^{૧૭-૨૩} માટે હવે તો ધીરજ ધારણ
કરીને યુદ્ધ કરવા સજ્જ થા અને પાંડવો સાથે
યુદ્ધ કર. મેં સાંભળ્યું છે કે, ભીમસેન તારા
રધિરનું પણ પાન કરશે.^{૨૪} ખરેખર! તેના ધાર્યા
પ્રમાણે જ એ થશે. એ જુહું નહિ જ પડે. અદ્યા
જો મૂરખા! તું ભીમસેનનાં પરાક્રમને બણતો
નહોતો!^{૨૫} ત્યારે તો રણમાં પલાયન કરનારા તે
તેની સાથે વેર આરંભ્યું! માટે જ, જલદી જ.
જ સ્થળે સાત્યકિ જાશે છે, તે સ્થળે તું એકદમ
સ્થમાં પહોંચી જ.^{૨૬} દે ભારત! તારા વિના આ
બધું સૈન્ય રણમાંથી નાસી જશે. તું તારે પોતાને
માટે પણ સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કર.
'દ્રોણાચાર્ય' એ પ્રમાણે કહ્યું, છતાં તમારો પુત્ર
કુઃશાસન કંઈ બોલ્યો નહિ. સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું
કરીને, તે તો જ્યાં સાત્યકિ હતો ત્યાં ચાલ્યો
ગયો.^{૨૭, ૨૮} ત્યારે તેની સાથે યુદ્ધમાંથી કદી પાછા
ન હડનારા મ્હેંછોનું મહાન સૈન્ય હતું. હવે
ખરાખર સજ્જ થઈને તે સાત્યકિ સામે યુદ્ધ
કરવા મંડી પડ્યો.^{૨૯} આ તરફ રથીત્રેહ દ્રોણા-
ચાર્ય પણ ક્રોધપૂર્વક મધ્યમ વેગે પાંડવો તથા
પાંચાલો સામા ધસી ગયા.^{૩૦} આમ દ્રોણા-
ચાર્ય પાંડવોની સેનામાં પ્રવેશ કર્યો અને સેંકડો
તથા હજારો થોડાઓને હાંથી કાઢ્યા.^{૩૧} ત્યારે
દે મહારાજ! દ્રોણાચાર્યે વારંવાર પોતાનું નામ
સંભળાવીને, પાંડવો, પાંચાલો અને મત્સ્યથોદ્ધ-
ઓનો મહાન સંહાર કરવા માંડ્યો.^{૩૨} એ રીતે
દ્રોણાચાર્ય ચોતરફથી સૈન્યોને જીતી લેતા હતા,
ત્યારે પાંચાલનો તેજસ્વી પુત્ર વીરકેતુ તેમની

સામે ચઢી આઁયો.^{૩૩} તેણે નમેલાં પર્વવાળાં પાંચ બાણો મૂકીને દ્રોણને વીંધી નાખ્યા અને એક બાણથી ધ્વજને તથા બીજાં સાત બાણોથી તેમના સારથિને પણ તેણે વીંધી નાખ્યા.^{૩૪} હે મહારાજ ! એ યુદ્ધમાં મેં આશ્ચર્ય એ એવું છે, યુદ્ધમાં વેગપૂર્વક ધસી આવેલા તે પાંચાલપુત્ર સામે દ્રોણાચાર્ય જરા પણ આગળ વધી શક્યા નહિ.^{૩૫} હે આર્ય રાજ ! દ્રોણાચાર્યને આમ રણમાં અટકી પડેલા જોઈને, ધર્મપુત્રના વિગ્રય ની ઇચ્છાવાળા પાચાલોએ તેમને ચારેબાજુથી ઘેરી લીના.^{૩૬} ત્યાં હે રાજન ! તેઓ અગ્નિ સમાન ચળકતાં અને મહામૂલ્યવાળાં તોમરોને તથા બીજા અનેક જાતનાં શસ્ત્રોને દ્રોણાચાર્ય એકલા પર જ છોડવા લાગ્યા.^{૩૭} પણ હે રાજન ! દ્રોણાચાર્યે સંખ્યાબધ બાણો છોડીને તેમનાં સર્વ શસ્ત્રોનો નાશ કરી નાખ્યા અને વાયુ જેમ મોટા મોટા મેઘોને આકાશમાં છિન્નભિન્ન કરી નાખીને શોભે, તેમ તે પોતે રણમાં શોભવા લાગ્યા.^{૩૮} પછી શત્રુવીરોનો સહાર કરનારા દ્રોણાચાર્યે સૂર્ય અને અગ્નિ સરખું ઝળહળતુ એક મહાધોર બાણ સાધ્યુ અને તે વીરકેતુના રથ સામે ફેંક્યુ.^{૩૯} હે રાજન ! તે બાણ પાંચાલ કુળના તે રાજપુત્રને ચીરી નાખીને તથા લોહી લોહાણુ થઈને બાણે બળબળતુ હોય તેમ સુસ વાટ કરતુ સત્વર પૃથ્વીમાં પેસી ગયુ.^{૪૦} એટલે પછી વાયુના ઝપાટાથી ભાંગી પડેલુ ચપાતુ વૃક્ષ જેમ પર્વતના શિખર પરથી ઠકઠકડીને પડે, તેમ તે પાંચાલકુમાર એકદમ રથ પરથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો તે મહાધનુર્ધર અને મહાબળ વાન રાજપુત્ર જ્યારે આમ માર્યો ગયો, ત્યારે સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ એકદમ દ્રોણાચાર્યને ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યા.^{૪૧, ૪૨} હે ભારત ! ચિત્રકેતુ, સુધન્વા, ચિત્રવર્મા તથા ચિત્રરથ એ ચાર ભાઈ

ઓ પણ પોતાના મરણ પામેલા ભાઈના દુઃખથી કૃશ થઈ ગયા અને એકસાથે મળીને દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા માટે ધસી આઁયા. શ્રીધમ્નતુ ના અંતમાં મેઘમહળ જેમ જળવૃષ્ટિ કરી મૂકે છે, તેમ તેઓ બન્ના એકીસાથે બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૪૩, ૪૪} એ પ્રમાણે તે મહારાજી રાજપુત્રો જ્યારે બહુધા પ્રહાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે તેમનો નાશ કરવા માટે કોર કર્યો.^{૪૫} હવે દ્રોણે તેમના પર એક દમ બાણમય બળ રચી. હે મહારાજ ! ધનુષ્યને કાન સુધી એચીને છોડેલા દ્રોણનાં બાણોએ તે કુમારોને મારવા માંડ્યા, એટલે તેઓ કંતવ્ય કર્મને પણ સમજી શક્યા નહિ. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! તેમને એ રીતે રણમાં મૂક થયેલા જોઈને ઠાપાય-આન થયેલા દ્રોણાચાર્યે હસતાં હસતાં તેમને ઘોડા, સારથિ અને રથ વિનાના કરી નાખ્યા. વળી હે ભારત ! ભવિષ્યતિનાં બીજા અતિ તીક્ષ્ણ બાણો વડે બાણે પુષ્પો વીણતા હોય, તેમ મહાયશસ્ત્રી દ્રોણાચાર્યે તેમનાં મરતકોને પાડી નાખ્યા એટલે હે રાજન ! તે સુદર કાતિ વાન રાજકુમારો મરણ પામીને રથ પરથી ધરણી પર ઢળી પડ્યા. પૂર્વે દેવો અને અસુરોના યુદ્ધમાં જેમ દૈત્યો અને દાનવો મરણ પામીને પડ્યા હતા, તેમ એ રાજકુમારો રણમાં મરણ પામીને પડ્યા હતા. હે રાજન ! પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે રણમાં તે કુમારોનો નાશ કરીને સુવર્ણની પીઠવાળા પોતાના અતિદુર્ધર્મ ધનુષ્યને ભમાવી રહ્યા હતા. સાક્ષાત્ દેવ સરખા તે પાંચાલ મહારાજીઓને યુદ્ધમાં મરણ પામેલા જોઈને ધૂધુમન અત્યંત હ્રદયેગ પામ્યો અને તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુજળ વહેવા લાગ્યાં તે કુદ્ધ થઈને સર્વોમાં દ્રોણાચાર્યના રથ સામે ધસી ગયો.^{૪૬-૪૭} હે રાજ ! તે સમયે દ્રોણાચાર્યને ધૂધુમનનાં

બાણોથી રણમાં ઠંકાર્થ ગયેલા જોઈને સર્વ
સૈન્યોમાં એકાએક હાહાકારોના શબ્દ થઈ રહ્યો.
મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યને રણમાં છાઈ
દ્રીના દત્તા, છતાં તે ગ્વા પણ વ્યથિત થયા ન
દત્તા; તે નો દસતા હસતા યુદ્ધ જ કરી રહ્યા
હતા.^{૧૩,૧૪} દે મહારાજ ! તે પછી ક્રોધપૂર્ણ
થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ક્રોધપૂર્વક નમેલાં પર્વવાળાં
નેત્રું બાણો મૂક્યાં અને દ્રોણાચાર્યની છાતીમાં
સખત માર માર્યો. બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્નના એ પ્રહાર-
થી મહાયશસ્ત્રી દ્રોણાચાર્ય ગાઠ વીંધાઈ ગયા
અને રથની બેઠક પર અચ્છાંવશ થઈ બેસી ગયા.
દ્રોણાચાર્યને આવી અવસ્થામાં જોઈને પરાક્રમી
અને વીર્યવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધતુધ્વના ત્યાગ કર્યો
અને શીઘ્ર તલવાર હાથમાં લીધી.^{૧૫-૧૭} દે
રાજા ! તે મહારથી એકદમ રથ પરથી નીચે ફરી
પડ્યો અને દ્રોણાચાર્યના રથ પર ચડી ગયો.
ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રવાળો તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જોવા
દ્રોણાચાર્યના મસ્તકને કાપવાને તત્પર થયો,
તેવામાં દ્રોણાચાર્ય એકદમ ટટાર થઈ ગયા.
દે રાજન ! પોતાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
સમીપમાં આવી ઊભેલા એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જોઈને
તેમણે મોટા ટંકારવાળું એક મહાન ધતુધ્વ
હાથ્યું અને નજીકમાં રહેલાને વીંધી નાખનારાં
વેતવેતનાં બાણો મૂકીમૂકીને તેમણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને
વીંધી નાખ્યો.^{૧૮-૧૯} પુનઃ પણ તે આચાર્ય
મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા.
દે રાજન ! તે સમયે દ્રોણાચાર્ય પાસે રહેલાઓ
સાથે યુદ્ધ કરનારાં વેતસ્તિક નામનાં જ બાણો
છોડ્યાં હતાં તે બાણોએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઘાયલ કરી
નાખ્યા હતા. મહાબળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આમ જ્યારે
તે અનેક બાણોથી વીંધાઈ ગયો, ત્યારે બાંગી
પડેલા વેગવાળો થઈને તે તત્કાળ દ્રોણાચાર્યના
રથ પરથી ફરી પડ્યો અને તરત જ પોતાના રથ

પર ચડી જઈ તે વીરે હાથમાં મહાન ધતુધ્વ
મૂકવું હતું.^{૧૧-૧૩} હવે મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને
દ્રોણાચાર્યને રણમાં વીંધવા માંડ્યા. દે મહા-
રાજા ! ત્યારે દ્રોણાચાર્ય પણ બાણો મૂકી મૂકીને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી રહ્યા.^{૧૪} પૂરે વેલોક્ષના રાન્ય-
ની ઇચ્છાવાળા ઇંદ્ર અને પ્રહલાદતું જતું યુદ્ધ
થયું હતું, તેણે જ દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું
તે અદ્ભુત યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૫} તે બન્ને જણો
તરેલતરેહના યમક નામનાં તથા બીજી જાતનાં
મંડળોમાં ધૂમતા હતા અને બન્ને જણો યુદ્ધ-
માર્ગનાં જાણીતા દોરેને બાણો વડે અન્યોન્યને
વીંધી નાખતા હતા.^{૧૬} દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ
બન્ને જણો તે રણમાં યોદ્ધાઓનાં મનને મોહ
પમાડતા હતા અને વર્ષાઋતુના બે મેધોની
પેઠે બાણોની વૃદ્ધિ છોડતા હતા.^{૧૭} તે બન્ને
મહાત્માઓ બાણો વડે આકારણે, દિશાઓને
તથા પૃથ્વીને છાઈ દેતા હતા. તે બન્નેનાં એ
અદ્ભુત યુદ્ધને સર્વ ભૂતસંધિ વખાણતા હતા.^{૧૮}
દે મહારાજ ! ત્યાં એકઠા થયેલા ક્ષત્રિયો તેમ જ
તમારા બીજ સૈનિકો પણ તેમની પ્રશંસા કરતા
હતા. પેલી તરફથી પાંચાસયોદ્ધાઓ ઠાલાહલ
કરી રહ્યા હતા કે, 'આજે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે બેટેલા
દ્રોણાચાર્ય અવશ્ય આપણે સ્વાધીન થશે.' તેવા-
માં તો દ્રોણાચાર્યે તુરત જ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથિના
મસ્તકને પાકિલા વૃક્ષના ક્ષળની પેઠે હડાડી પાડ્યું.
એટલે પછી દે રાજન ! મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ઘોડા-
ઓ રણમાંથી નાસવા લાગ્યા. તે ઘોડાઓ ત્યાંથી
નાહ્યા, ત્યાં તો પરાક્રમી દ્રોણાચાર્ય ને રણમાં
પાંચાસો તથા સુંજ્યો સામે લડવા લાગ્યા.^{૧૯-૭૨}
ત્યારે શત્રુદમન પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે જોતજોતામાં
પાંડવો અને પાંચાલોને હરાવ્યા અને પછી તે
પુનઃ પોતાના વ્યૂહ પાસે આવીને ઊભા રહ્યા. દે
પ્રજા ! ત્યારે પણ પાંડવો તેમને યુદ્ધમાં જીતવાને

ઉત્સાહ કરી શક્યા નહિ. ૭૩

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરત જયદ્રથવધપર્વમાં
'દ્રોણાચાર્યનું' પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૧૨૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૩ મો દુઃશાસનનો પરાજય

॥ સર્જય ઉવાચ ॥

તત્તો દુઃશાસનો રાજન્ શૈનેયં સમુપાદ્રવત્ ।

કિરન્ શરસહસ્રાણિ પર્યજ્ય દ્વિ વૃદ્ધિમાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! તે પછી વૃદ્ધિ-
વાળા મેઘની પેઠે હંભરે બાણોને છોડતા દુઃશા-
સને સાત્યકિ સામે ધસારે કર્યો.^૧ તેણે સાત્યકિ-
ને સાઠ તથા સોળ બાણો વડે વીંધી નાખ્યા,
છતાં પણ મૈનાકપર્વતની પેઠે રણમાં ઊભેલા તે
સાત્યકિને તે કંપાવી શક્યો નહિ.^૨ યુદ્ધ દુઃશા-
સને વળી પણ તેને બાણો વડે અત્યંત ઢાંઘી
હીધા અને અનેક દેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા મોટા
રથસમુદાય વડે તેને આરેબાળુથી ઘેરી લીધો.^૩
હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેણે અનેક બાણો છોડવા
માંડ્યા અને મેઘની પેઠે ગર્જના કરીને દશે
દિશાઓને ગર્જવી મૂકી.^૪ આમ દુઃશાસનને
પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા ધસી આવતો ભેઈને,
મહાબાહુ સાત્યકિ એકદમ તેની સામે ધસી
ગયો અને તેને બાણો વડે છાઈ દેવા લાગ્યો.^૫
દુઃશાસન આદિ તે યોદ્ધાઓ જ્યારે સંખ્યાબંધ
બાણોથી ઢંઢાઈ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ અચ-
ળીત થઈને સર્વ સૈન્યોના દેખતાં નાસભાગ
કરવા લાગ્યા.^૬ હે રાજન્ ! તેઓ જ્યારે એ
પ્રમાણે નાસાનાસ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તમારા
પુત્ર દુઃશાસન પોતે એકલો જ નિર્ભય થઈને
રણમાં ઊભો રહ્યો. હે રાજન્ ! ત્યાં તે બાણો મૂકી
મૂકીને સાત્યકિને પીડવા લાગ્યો.^૭ તેણે ચાર
બાણોથી સાત્યકિના ઘોડાઓને, ત્રણ બાણોથી
તેના સારથિને તથા સો બાણોથી સાત્યકિને

પોતાને વીંધી નાખ્યા અને મોટી ગર્જના કરી
મૂકી.^૮ એટલે પછી હે મહારાજ ! સાત્યકિ
ઢોળ્યો અને તેણે સીધી ગતિથી જનારાં કેટલાં-
એક બાણો છોડીને દુઃશાસનના રથને, સારથિને
તથા ધ્વજને રણમાં અદૃશ્ય કરી દીધા.^૯ વળી
કરોળિયો જમ આવેલા મચ્છરને પોતાની બળ-
થી ઢાંકી દે, તેમ તે સાત્યકિએ બીજાં ઘણાં બાણો
મૂકીને શરવીર દુઃશાસનને પણ પૂરો ઢાંકી દીધો.^{૧૦}
આમ શત્રુઓને છતનારા સાત્યકિએ દુઃશાસનને
બાણો વડે ઝટઝટ તક્ત ઢાંકી દીધો, ત્યારે રાજ
દુર્યોધને પોતાના એ ભાઈને સંકટો બાણોથી
ઢંઢાઈ ગયેલા ભેઈને ત્રિગત યોદ્ધાઓને સાત્યકિના
રથ તરફ જવા માટે આજ્ઞા આપી. એટલે કૂર
કર્મ કરવાવાળા તે યોદ્ધાઓ ઝટપટ સાત્યકિના
રથની સમીપમાં ધસી ગયા.^{૧૧, ૧૨} તે ત્રિગત-
યોદ્ધાઓમાં લગભગ ત્રણ હંભરની સંખ્યામાં
રથીયોદ્ધાઓ હતા અને તેઓ બધા યુદ્ધ કરનામાં
ઘણા કુશળ હતા. તે બધાએ સાત્યકિને મોટા
રથના સમુદાયથી યુદ્ધમાં ઘેરી લીધો. વળી યુદ્ધ
કરવા માટે માંહોમાંહે સ્થિર નિશ્ચય કરીને સંશયક-
યોદ્ધાઓ પણ ત્યાં બાણવૃદ્ધિ છોડતા છોડતા સાત્યકિ
સામે રણને મોખરે ધસી આવ્યા હતા.^{૧૩, ૧૪}
સાત્યકિએ તે બધાના સૈન્યના મોખરાના લગભગ
પાંચસો મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને રણમાં રાળી
નાખ્યા. સાત્યકિનાં બાણોથી મરણ પામેલા તે
યોદ્ધાઓ મોટા વાયુના વેગથી ભાંગી પડેલાં
વૃક્ષોની પેઠે રણભૂમિ પર ઢળી પડ્યા. હે પૃથ્વી-
પતિ ! તે સમયે સાત્યકિનાં બાણોથી હાથીઓ
કંપાઈ પડ્યા હતા, ધ્વજો ઢળી પડ્યા હતા અને
સુવર્ણની કલગીવાળા ઘોડાઓ છિન્નભિન્ન થઈને
લેહલીલુહાણુ ખની ગયા હતા. આથી હે મહારાજ !
તે રણભૂમિ બધે ધુબ ખીલેલા ખાખરાનાં વૃક્ષોથી
શેષી રહી હતી. એ રણમાં સાત્યકિએ તમારા

પક્ષના તે યોદ્ધાઓને સખત ઝૂડવા માંડ્યા હતા અને તેથી તેઓ કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા હાથી-ઓની પેઠે પોતાનું રક્ષણ કરનારા પુરુષને મેળવી શક્યા નહિ. આથી પક્ષીરાજ ગરુડના ભયથી મોટા મોટા સર્પો જેમ દરમાં પેસી જાય, તેમ તેઓ દ્રોણાચાર્યના રથ તરફ આડ્યા ગયા. આ પ્રમાણે સર્પ સમાન ઝેરી બાણો વડે પાંચસો યોદ્ધાઓને મારી નાખીને રણવીર સાત્યકિ ધીમે ધીમે ગાંડીવધારી અર્જુનના રથ સામે જતા લાગ્યો. આમ અર્જુન તરફ પ્રયાણ કરતા તે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને તમારા પુત્ર દુઃશાસને નમેલાં પર્વવાળાં નવ બાણો મારીને તત્કાળ વીંધી નાખ્યો. એટલે મહાધનુર્ધર સાત્યકિએ પણ પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દુઃશાસનને સામેથી પ્રહાર કર્યો. સાત્યકિનાં તે પાંચેય બાણો સુવર્ણના સુખવાળાં, ગીંધપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં તથા સીંધી ગતિએ જનારાં હતાં. હે ભારત ! મંદ મંદ હસતા દુઃશાસને પણ પ્રથમ ત્રણ બાણોથી સાત્યકિને વીંધી નાખીને તેને પુન પાંચ બાણોનો પ્રહાર કર્યો; એટલે શિનિપુત્રે પણ તમારા પુત્રને પ્રહાર કરી એના ધનુષ્યના હુકડા કરી નાખ્યા. હવે તેને વિસ્મય પમાડતો પમાડતો તે અર્જુન તરફ જતા લાગ્યો. ત્યાં ક્રોધાયમાન થયેલા દુઃશાસને અર્જુન તરફ જતા સાત્યકિને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેના તરફ તદ્દન લોખંડની બનાવેલી એક શક્તિ ફેંકી. હે રાજન્ ! તમારા પુત્રની તે ધોર શક્તિને સાત્યકિએ ઠંઠ પક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે સેંકડો હુકડા કરીને કાપી નાખી. એ વેળા હે રાજન્ ! તમારા પુત્રે એક બીજું ધનુષ્ય હડાવ્યું અને બાણો વડે સાત્યકિને વીંધી નાખીને સિંહનાદ કર્યો; ત્યારે સાત્યકિ પણ ક્રોધે ભરાયો અને તેણે તમારા પુત્રને મૂંઝવી નાખ્યો.^{૧૫-૨૮} તે મહા-

ભાગ્યવંતાએ અગ્નિની શિખા સમાન આકારવાળાં ત્રણ નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને દુઃશાસનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૨૯} વળી તેણે તદ્દન લોખંડનાં બનાવેલાં અને ઝીલી ધારવાળાં આઠ બાણો વડે તેને પુનઃ પ્રહાર કર્યો એટલે દુઃશાસને સાત્યકિને વીસબાણોનો સામે પ્રહાર કર્યો.^{૩૦} ત્યારે હે મહારાજ ! મહાભાગ્યશાળી સાત્યકિએ પણ નમેલાં પર્વવાળાં ત્રણ બાણો મારીને દુઃશાસનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૩૧} વળી મહારથી સાત્યકિએ બીજાં ઢેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો મારીને દુઃશાસનના ઘોડાઓને તથા નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મારીને તેના સારથિને મારી નાખ્યો.^{૩૨} પછી પરમ અસોને અણનારા તે સાત્યકિએ એક બદ્ધજાતિનું બાણ મૂકીને તેના ધનુષ્યને, પાંચ બાણો મૂકીને તેના હાથે પહેરવાનાં મોજાને અને બદ્ધજાતિનાં બે બાણો મૂકીને તેના ધ્વજને તથા રથશક્તિને કાપી નાખ્યાં.^{૩૩} પછી તેણે ઢેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના બન્ને પૃથ્થક્કે અને પણ રણમાં રાણી નાખ્યા. એ રીતે દુઃશાસન ધનુષ્ય, ઘોડા, રથ અને સારથિ વિનાનો યર્થ પડ્યો.^{૩૪} એટલે ત્રિગર્તસેનાના નાયક રાજાએ તેને પોતાના રથમાં બેસાડીને રણમાંથી દૂર કર્યો. હે ભારત ! સાત્યકિ એક સુહૃત્કાળ સુધી તો એ દુઃશાસન સામે ધસી ગયો, પણ પછીથી તે મહાબાહુને ભીમસેનના પ્રતિજ્ઞાવચનનું સ્મરણ થયું. હે ભારત ! પૂર્વે ભીમસેને સમાના મધ્યમાં તમારા સર્વ પુત્રોનો યુદ્ધમાં વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. (મોટે સાત્યકિએ દુઃશાસનને માર્યો નહિ.) હે પ્રભુ ! એ રીતે દુઃશાસનનો પરાજય કરી સાત્યકિ જે તરફ અર્જુન હતો, તે તરફ ઉતાવળો ઉતાવળો આડ્યો ગયો.^{૩૫-૩૭}

હતિ મોહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્જીત જયદ્રથવધપર્વમાં 'દુઃશાસનનો પરાજય' નામનો અધ્યાય ૧૨૩ મો સમાન

અધ્યાય ૧૨૪મો

તુમુલ યુદ્ધ !

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કિં તસ્યાં મમ સેનાયાં નાસન્ કેચિન્મહારથાઃ ।

યે તથા સાત્યકિં યાંતિ નૈવાત્રાપ્ત્યવાસન્ ॥૧૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો : શું મારી તે સેનામાં તેવા
ઢાઈ પણ મહારથીઓ ન હતા કે, તેઓ આમ
નિર્ભય થઈને આદ્યા જતા તે સાત્યકિને મારી
શક્યા નહિ કે અટકાવી પણ શક્યા નહિ ?
છંદ્ર જમ હાનવોમાં પરાક્રમ કરી દેખાડે, તેમ જ
છંદ્ર સમાન બળવાળા સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ
તે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું હતું.^૧ અથવા
તો સાત્યકિ જ માર્ગે પસાર થયો હતો, તે માર્ગે
શસ્ત્ર જવો હશે; અથવા ત્યાં ઘણાખરા યોદ્ધાઓ
માર્ગે ગયા હશે.^૨ હે સંજય ! તું મને કહે છે,
તે પ્રમાણે ચાલવતી સાત્યકિએ રથમાં જ પરાક્રમ
કયું હતું, તે કરવાને છંદ્ર પણ ઉત્સાહ ન
કરે.^૩ ખરેખર ! યાદવોના તથા અર્ધકોના
વીર તે સાત્યકિનું પરાક્રમ અચિંત્ય અને
માન્યામાં ન આવે તેવું છે; તે સાંભળીને મારું
મન ગભરાય છે.^૪ હે સંજય ! તારા કહેવા પ્રમાણે
તો હવે મને લાગે છે કે, મારા પુત્રો આ જગતમાં
નથી જ; કારણ કે સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ એક-
લાએ મારી ઘણી સેનાઓનો મંહાર કરી નાખ્યો
છે.^૫ પણ હે સંજય ! આટલા બધા યોદ્ધાઓ
ત્યાં યુદ્ધ કરતા હતા, છતાં એકલો સાત્યકિ તેમની
વચ્ચેથી ઢવી રીતે પસાર થઈ ગયો ! આ તું
મને કહે.^૬

સંજય યોદ્ધો : હે રાંજન ! રથ, ઘોડા તથા
પાળાવાળો તમારી સેનાનો સમુદાય તુમુલ હતો
અને તેનો દેખાવ સાક્ષાત્ પ્રલયકાળ જેવો જ
હતો.^૭ હે માનદાતા ! તમારા સૈન્યના સમૂહોને
તોડવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે આ લોકમાં ઢાઈ

પણ સમૂહ તેમના જેવો નહોતો, એમ મારું
માનવું છે.^૮ અરે ! ત્યાં એકલા મળેલા દેવો અને
ચારણો પણ કહેતા હતા કે, પૃથ્વીમાં હવે પછી
ભવિષ્યમાં આવા સૈન્યસમૂહો જોવામાં આવશે
નહિ.^૯ વળી હે રાજા ! જયદ્રથના વધપ્રસંગે
દ્રોણાચાર્યે જેવો વ્યૂહ રચ્યો હતો, તેવો ઢાઈ
વ્યૂહ આ જગતમાં હજી સુધી રચાયો જ નથી.^{૧૦}
તે સમયે પ્રચંડ વાયુઓથી ખળભળી ઊઠેલા
સમુદ્રોનો જેવો શબ્દ થાય, તેવો જ ત્યાં અન્યોન્ય
સામે ઢાઈ રહેલાં તે સૈન્યોનો શબ્દ થઈ રહ્યો
હતો.^{૧૧} હે રાંજન ! તમારાં સૈન્યોમાં તથા
પાંડવોનાં સૈન્યોમાં અનેક હજારો અને સેંકડો
રાજાઓ એકલા થયા હતા.^{૧૨} તેઓ ઢાપાયમાન
થઈને યુદ્ધમાં દૃઢ કર્મો કરવાવાળા અને મહાવીરો
હતા. તેમનો પણ ત્યાં સાંભળતાં રેમમાં થઈ બંધ
તેવો તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૩} તે વેળા
હે રાજા ! બીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહદેવ અને
પાંડવ ધર્મારાજ હાંકે મારતા હતા.^{૧૪} હે વીર
યોદ્ધાઓ ! આવો, જલદી ઢાઈ આવો અને શત્રુ-
ઓના પર પ્રહાર કરો; કારણ કે વીર સાત્યકિ
અને અર્જુન શત્રુઓની સેનામાં હાખલ થયા છે.
તે બન્ને જણા જ રીતે જયદ્રથનો વધ કરવા માટે
સુખપૂર્વક આગળ વધી શકે તે રીતે આપણે
બધા ઉતાવળ કરો. ' એ પ્રમાણે તેઓ પોતાનાં
સૈન્યોને પ્રેરણા કરી રહ્યા હતા.^{૧૫, ૧૬} વળી
તેઓ પોતાના સૈનિકોને કહેતા હતા કે, ' યાદ
રાજો કે, જો તેઓ બન્ને (અર્જુન અને સાત્યકિ) નો
યુદ્ધમાં નાશ થશે, તો કોરવો જીત્યા છે અને
આપણે પરાજય થયો છે, માટે મહાન વેગવાળા
પવનો જમ મહાસાગરને ખળભળાવી દે, તેમ
તમે બધા એકસામટા થઈને આ કોરવસૈન્યરૂપ
સાગરને એકદમ ખળભળાવી દો. ' ^{૧૭} હે રાજન !
બીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એ રીતે પ્રેરેલા તે યોદ્ધા-

એ પોતાના પ્રિય પ્રાણોની પરવા પડતી મૂંઝીને દોરવો સામે યુદ્ધ કરવા તૃપ્તી પડ્યા. તે મહા-તેજસ્વી યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં પોતાનું મરણ થાય એમ ઇચ્છતા હતા અને સ્વર્ગની ઇચ્છા કરીને તેઓ પોતાના મિત્રના કાર્યમાં પોતાનાં જીવતરને પણ અગ્નિપ્રામણું ગણતા હતા. તે જ પ્રમાણે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ મહાન યશની ઇચ્છા રાખી-ને તથા આયંબુદ્ધિને સ્વીકાર કરીને યુદ્ધ કરવા માટે જ સન્ન થઈ બિમા હતા. જ્યારે તે તુમુલ અને ભયંકર યુદ્ધ આલી રથું હતું, ત્યારે સાત્યકિ તમારાં સર્વ સૈન્યોને જીતીને અબ્બુન તરફ જ વધે જતો હતો. તે રણમાં સૂર્યનાં કિરણોથી ઝગકતી કવચોની પ્રમાઓ સૈનિકાની દૃષ્ટિઓને ચારેબાજુથી ઝાંખી કરી દેતી હતી. હે મહારાજ ! મહાત્મા પાંડવો એ રીતે યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તેવામાં રાજ દુર્યોધને તેમના મહાન સૈન્ય-માં દુષ્ટશી મારી. એટલે હે ભારત ! ત્યાં પાંડવો અને તે દુર્યોધનની મહાતીવ્ર ઝપાઝપી આલી અને તેમાં સર્વ જૂતોનો મહાન નાશ મંડાયો. ^{૧૬-૨૫}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સૂત ! તે સૈન્યો જ્યારે એ પ્રમાણે ધસી ગયાં હતાં, ત્યારે દુર્યોધન પોતે ધણે સંકટમાં આવી પડ્યો હશે ! શું તેણે રણ-માંથી પલાયન કયું નહોતું ? કારણ કે એકલા મનુષ્યને ધણાઓની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે તે મહા-સંકટભરેલું હોય છે; તેમાં વળી રાજને માટે તો ખાસ કરીને તે વિષમ થઈ પડે, એમ મને લાગે છે. વળી તે દુર્યોધન તો આજ દિવસ સુધી સુખ-માં જ બિછરીને મોટા થયો છે અને સમગ્ર રાજ્ય-લક્ષ્મીનો તથા આ લોકોનો તે રાજ છે. તો તે એકલો ધણાઓની સામે ભેટીને શું વિચિત્ર થયો ન હતો ?

સંજય બોલ્યો : હે ભારત ! તમારા પુત્રનો એકલાનો પાંડવપક્ષના અનેક યોદ્ધાઓની સાથે

ધણે આશ્ચર્યજનક સંઘામ થયો હતો. તે હું તમને કહું છું, માટે સાંભળો. હાથી જમ તળા-વડીને ચારેબાજુથી કડોળી નાખે, તેમ એ રણમાં દુર્યોધને પાંડવોની સેનાને ચારેબાજુથી કડોળી નાખી હતી. એ પ્રમાણે હે રાજા ! જ્યારે તમારો પુત્ર તે સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યો, ત્યારે ભીમસેન આદિ પાંચાલયોદ્ધાઓ તેની સામા ધસી આવ્યા. એટલે દુર્યોધને પાંડુપુત્ર ભીમસેનને દશ બાણો વડે વીંધી નાખ્યો અને ત્રણ બાણોથી નકુલ-ને, ત્રણ બાણોથી સહદેવને, સાત બાણોથી ધર્મ-રાજને, છ છ બાણોથી વિરાટ અને દ્રુપદરાજને, સાત બાણોથી શિષ્યડીને, વીસ બાણોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તથા ત્રણ ત્રણ બાણોથી દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોને તેણે વીંધી નાખ્યા. વળી પ્રજાનો સંહાર કરતો ક્રોધાયમાન થયેલો જાણે બીજે કાળ હોય, તેમ તે બીજ સંકટો યોદ્ધાઓને, હાથીઓને તથા રથોને ઉગ્ર બાણો મૂંઝી મૂંઝીને કાપવા જ મંડ્યો. તે દુર્યોધન ધનુષ્યમાં બાણ ધ્યારે સાંધે છે અને ધ્યારે છોડે છે તેની તો ડાઈને ખબર જ પડતી ન હતી, માત્ર તેનું ધનુષ્ય જ ગોળાકારે ફરતું ભેવા-માં આવતું હતું. ^{૨૬-૩૫} ત્યારે તે પોતે પોતાના અસ્રબળથી તથા યુદ્ધશિક્ષાથી શત્રુઓનો સંહાર કરી રહ્યો હતો, તે વેળા સુવર્ણની પીઠવાળા તેના મહાન ધનુષ્યને મનુષ્યો નિત્ય ગોળાકારે ભ્રેઈ રહ્યા હતા. તેવામાં હે કુરુવંશી ! રાજ યુધિષ્ઠિરે ભટ્ટભક્તિનાં બે બાણો મૂંઝીને યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરી રહેલા તમારા તે પુત્રના ધનુષ્યને કડાકે દઈને કાપી નાખ્યું. વળી ખરાબર તાકીને છોડેલાં ઉત્તમ દસ બાણો વડે તેમણે અને વીંધી નાખ્યો. ^{૩૬-૩૮} યુધિષ્ઠિરનાં એ બાણો તેના કવચને તોડી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. તે સમયે પાંડવો એકદમ હર્ષમાં આવી ગયા અને પૂર્વે વૃત્તાસુરના વધ પ્રસંગે દેવો તથા મહર્ષિઓ જમ ઇંદ્રને વીંટાઈ

વળ્યા હતા, તેમ તેઓ રાજ યુધિષ્ઠિરને વીંટાઈ વળ્યા. પછી તમારા પ્રતાપી પુત્ર દુર્યોધને બીજું ધનુષ્ય લીધું.^{૪૯, ૪૦} ત્યાં ઊભો રહેજ, ઊભો રહેજ, એમ બોલતાં બોલતાં તેણે યુધિષ્ઠિરાજ સામે ધસારો કર્યો. તમારા પુત્રને આમ ધસારો કરતો જોઈને વિજયની ઇચ્છાવાળા પાંચાલ યોદ્ધાઓ બરાબર સજ્જ થઈ ગયા અને તેની સામા ચઢી આવ્યા. તે વખતે યુધિષ્ઠિરને પહેાંચી વળવાની ઇચ્છાવાળા દ્રોણાચાર્ય તે બધાને અટકાવવા લાગ્યા.^{૪૧, ૪૨} જમ કાઈ પર્વત પ્રચંડ વાયુથી ચઢી આવેલા મેધાને શેષી રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્ય તેમને આગળ વધતા શેષી નાખ્યા. હે રાજન! તે વખતે ત્યાં જોતાં રૂંવાં ખડાં થઈ જાય તેવો મહાન સંઘામ થઈ રહ્યો હતો.^{૪૩} હે મહાબાહુ! પાંડવો તથા તમારા પક્ષના તે યોદ્ધાઓ વચ્ચે ત્યાં રુદ્ર દેવની હીડાના જેવો સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર ચાલુ થયો હતો.^{૪૪} એટલામાં હે પ્રભુ! જે તરફ અર્જુન હતો તે તરફ શમાંચકારી અને સર્વ શબ્દોને ઢાંધી દેનારો મહાન શોર સંભળાવા લાગ્યો.^{૪૫} હે મહાબાહુ! એ મહારણુમાં ભારતી સૈન્યના મધ્યભાગમાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણની સામે તમારા સર્વ ધનુર્ધરોનો તુમુલ પ્રહાર ચાલી રહ્યો હતો.^{૪૬} આ તરફ સૈન્યના બૃહદા ભોખરામાં દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓ સાથે ઝૂઝવા મંડ્યા હતા. આમ હે રાજ! મહારથી અર્જુન, દ્રોણાચાર્ય અને સાત્યકિ ન્યારે કાપ્યા હતા, ત્યારે પૃથ્વી ઉપર એ સંહાર થઈ રહ્યો હતો.^{૪૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતરજત જયદ્રથવધપર્વમાં
'સંકલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૨૪માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૫ મો

દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ-બૃહત્ક્ષત્ર,
દૃષ્ટકેતુ, જરાસંધનો પુત્ર તથા
ક્ષત્રધર્મા પડયા!

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

અપરાદ્ધે મહારાજ સંગ્રામઃ સુમહાનભૂત ।

પર્જન્યસમનિર્ધોષઃ પુનર્દ્રોણસ્ય સોમકૈઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ! તે દિવસે બરાબર દિવસના પાછલા ભાગમાં દ્રોણાચાર્ય અને સોમકયોદ્ધાઓ વચ્ચે મેધ સમાન ગર્જનાઓવાળો અતિ મહાન સંઘામ થઈ રહ્યો હતો.^૧ ત્યાં બરાબર સજ્જ થયેલા નરવીર દ્રોણાચાર્ય લાલ રંગના ઘોડાઓવાળા રથમાં બેસીને તથા મધ્યમ વેગને આશ્રય કરીને પાંડવો સામે યુદ્ધ કરવા દોડ્યા.^૨ હે ભારતરાજ! તમારું પ્રિય અને હિત કરવામાં જોડાયેલા, મહાધનુર્ધર, મહાબળવાન, પ્રતાપી અને કલશયોનિ એવા તે દ્રોણાચાર્ય અદ્ભુત પૂંખવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂછી મૂછીને બંધે સારા સારા યોદ્ધાઓને વીણી લેતા હતા અને રણની અંદર ધૂમતા હતા.^{૩, ૪} ત્યારે હે રાજ! પોતાના પાંચે ભાઈઓમાં શ્રેષ્ઠ અને યુદ્ધ કરવામાં કઠોર એવો કેકયોનો મહારથી બૃહત્ક્ષત્ર દ્રોણાચાર્ય પર ચઢી ગયો.^૫ જમ મહામેધ ગંધમાદન પર્વત પર વૃદ્ધિ કરી ચૂકે, તેમ ને દ્રોણના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો અને તેમને અત્યંત પીડવા માંડ્યો.^૬ એટલે હે મહારાજ! કોપાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્ય પણ તેના તરફ પથ્થર પર ઘસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં સુત્રણુંની પૂંખવાળાં પંદર બાણો ફેંડ્યા.^૭ દ્રોણે છોડેલાં કોપાયમાન સર્પના જેવા તે દરેક બાણને, આનંદમાં આવી ગયેલા રાજ બૃહત્ક્ષત્રને પાંચ પાંચ બાણો મૂછીને ટુકડા કરી નાખ્યા.^૮ તેની એ પ્રકારની હાથચાલાણી જોઈને આઠાણુશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય હસ્યા અને તેમણે બીજાં

નમેલી પૂંખવાળાં આઠ બાણો છોડ્યાં.^૯ દ્રોણના ધનુષ્યમાંથી છૂટીને એકદમ પોતાના તરફ આવતાં તે બાણોને જોઈને બૃહત્સપ્તે પણ સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂક્યાં અને તેમને બાળી દીધાં.^{૧૦} હે મહારાજ ! બૃહત્સપ્તનું તે અતિ કુશ્કર કર્મ જોઈને તમારા સૈન્યમાં તો સર્વને આશ્ચર્ય જ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૧} પછી હે મહારાજ ! બૃહત્સપ્તને એ રીતે યુદ્ધમાં વધી જતા જોઈને દ્રોણાચાર્યે દિવ્ય અને અતિ કુશળ એવું બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૧૨} આમ હે રાજેન્દ્ર ! દ્રોણે સંઘાતમાં તે બ્રહ્માસ્ત્ર છોડ્યું, તે જોઈને કેકયરાજ પણ બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટાવ્યું અને તે વડે તેણે દ્રોણના બ્રહ્માસ્ત્રના ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૩} હે ભારત ! એ રીતે બ્રહ્માસ્ત્રનો નાશ કરીને બૃહત્સપ્તે બ્રહ્મણુ દ્રોણાચાર્યને પથ્થર પર ધસેલાં અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં સાઠ બાણોથી વીંધી નાખ્યા. ત્યારે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે તેને એક નારાય-બાણનો પ્રહાર કર્યો અને તે બૃહત્સપ્તનું કવચ ભેદીને ધરતીના કાંડાણમાં પેસી ગયું.^{૧૪, ૧૫} હે રાજશ્રેષ્ઠ ! છૂટા થયેલા કાળો સર્પ જમ રાક્ષસમાં પેસી જાય, તેમ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી છૂટેલું તે બાણ બૃહત્સપ્તને રણમાં ભેદીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૧૬} આમ હે મહારાજ ! રાજ કેકય દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી ન્યારે અત્યંત વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધે જરાયો અને તેણે પોતાનાં સુંદર નેત્રો ફાડીને સુવર્ણની પૂંખવાળાં પથ્થર પર ધસેલાં સિત્તોતેર બાણો મારીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી નાખ્યા. વળી બીજા એક બાણથી તેણે તેમના સારથિને પણ મર્ગસ્થાનોમાં સખ્ત પ્રહાર કર્યો. હે રાજ ! એ પ્રમાણે બૃહત્સપ્તનાં અનેક બાણોથી વીંધાયેલા એ દ્રોણાચાર્ય, કેકયરાજના રથ સામે તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા લાગ્યા.^{૧૭-૧૮} એતએતામાં તેમણે મહારથી બૃહત્સપ્તને આકુળ આકુળ કરી નાખ્યો અને બીજાં ચાર બાણો

મારીને તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.^{૨૦} પછી તેમણે એક બાણથી તેના સારથિને રથના માળામાંથી નીચે ગબડાવી દીધો; તેમજ બે બાણો વડે તેના દ્વજને અને છત્રને કાપી નાખીને પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યાં.^{૨૧} વળી બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે જરાજર તાકીને બીજું એક નારાયબાણ છોડ્યું અને બૃહત્સપ્તને હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો. આથી તેનું હૃદય ચિરાઈ ગયું અને તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો.^{૨૨} આ પ્રમાણે હે રાજન ! કેકયોનો મહારથી બૃહત્સપ્ત ન્યારે મરણ પામ્યો ત્યારે અત્યંત કોપાયમાન થયેલા શિશુપાલપુત્રે પોતાના સારથિને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૨૩} 'હે સારથિ ! ચાલ, આગળ ચાલ. જ સ્થળે આ ક્રોધી દ્રોણાચાર્ય કેકયોનો તથા પાંચાલોની સર્વ સેનાનો નાશ કરી રહ્યા છે, તે સ્થળે આપણા રથને તું લઈ જ.^{૨૪} તેનું એ વચન સાંભળીને તેના સારથિ કંથોજ દેશમાં જન્મેલા વેગવાળા ઘોડાઓને ઘોડાવીને રથીશ્રેષ્ઠ રાજાને દ્રોણ પાસે લઈ ગયો.^{૨૫} એટલે પતંગિયું જમ અગ્નિ સામે ધસે, તેમ ચોદિ-દેશનો અતિશય બળવાન મહારાજ ધૃષ્ટકેતુ દ્રોણ સામે ધસી ગયો.^{૨૬} તુરંતજ તેણે સાઠ બાણો છોડીને દ્રોણને, તેમના ઘોડાઓને, રથને તથા ધન-ઓને વીંધી નાખ્યાં; એટલું જ નહિ પણ જમ કાઈ સ્તેલા વાધને અકસ્માત્ બીજવે, તેમ તેણે બીજાં કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો મારીને દ્રોણાચાર્યને ખિન્નવી મૂક્યા.^{૨૭} એટલે દ્રોણાચાર્યે ગીધપક્ષીનાં પીંછાં બાંધેલું એક તીક્ષ્ણ હુરપ્રબાણ મૂક્યું અને યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરી રહેલા બલાદય ધૃષ્ટકેતુના ધનુષ્યને મધ્યપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું.^{૨૮} એટલે શિશુપાલના મહારથી પુત્રે બીજું એક ધનુષ્ય લઈને કંકપક્ષીનાં પીંછાંવાળાં બાણો વડે દ્રોણાચાર્યને વીંધી નાખ્યા.^{૨૯} ત્યારે દ્રોણાચાર્યે પણ ચાર બાણો છોડીને તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી

નાખ્યા અને હસતાં હસતાં તેના સારથિના મસ્તકને
પણ શરીરથી જુદું પાડી દીધું.^{૩૦} પછી તેમણે
બીજાં પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, એટલે એ
ચેદિરાજ હાથમાં ગદા લઈને ઉતાવળે ઉતાવળે
રથ પરથી નીચે ફરી પડ્યો.^{૩૧} ત્યાં તેણે કાપેલી
નાગણના ઢેવી તે ગદાને દ્રોણની સામે ફેંકી.
હૃદય પામેલી કાળશત્રિ ઢેવી હેખાતી, સુવર્ણના
અટાપટાથી શોભતી અને કવળ લોખંડની બના-
વેલી તે ભારે ગદાને પોતાની સામે ધસી આવતી
જેઈને દ્રોણાચાર્ય તેને અનેક હજાર તીક્ષ્ણ
બાણો મૂકીને કાપી નાખી.^{૩૨, ૩૩} હે કુરુરાજ ! એ
રીતે દ્રોણાચાર્ય અનેક બાણો વડે છિન્નભિન્ન કરી
નાખેલી તે ગદા પૃથ્વીતલને ગળવી મૂકતી નીચે
આવી પડી.^{૩૪} પોતાની ગદાને આમ નષ્ટ થયેલી
જેઈને ક્રોધાયમાન થયેલા વીર ધૃષ્ટકેતુએ એક તોમર
તથા સુવર્ણ સમાન ઉજ્જવળ એવી એક શક્તિ
દ્રોણાચાર્યની સામે ફેંકી. પણ આચાર્ય પાંચ બાણો
મૂકીને તે તોમરના હુકડા કરી નાખ્યા; તેમ જ
બીજાં પાંચ બાણો છોડીને તે શક્તિને પણ તોડી
નાખી. આથી તે બન્ને હથિયારો ગરુડે કાપી
નાખેલા બે સર્પોની જમ નીચે પૃથ્વી પર આવી
પડ્યાં. પછી પોતાનો વધ કરવા ઇચ્છતા એ ધૃષ્ટ-
કેતુનો વધ કરવા માટે પ્રતાપી દ્રોણાચાર્ય સંજામ-
માં એક તીક્ષ્ણ બાણ છોડ્યું.^{૩૫-૩૭} હંસ જમ
કમળવનમાં પેસી બય, તેમ તે બાણ અમાપ
તેજવાળા ધૃષ્ટકેતુના કવચને તથા હૃદયને તોડી
નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૩૮} ભૂખ્યો થયેલો
આસપક્ષી જમ છુદ્દ પતંગિયાને ગળી બય છે,
તેમ શરવીર દ્રોણાચાર્ય એ મહારણમાં ધૃષ્ટકેતુને
ગળી ગયા હતા.^{૩૯} ચેદિરાજ ધૃષ્ટકેતુ એ પ્રમાણે
જ્યારે માર્યો ગયો, ત્યારે પરમ દિવ્ય અશ્ત્રો-
ને જાણનારા તેનો પુત્ર પોતાના પિતાના વડને
હીથે ક્રોધવશ થઈ ગયો અને પોતાના પિતા-

ના સૈન્યની હુકડીનો અધિપતિ થયો;^{૪૦} પરંતુ
ધોર જંગલમાં કોઈ એક બળવાન મહાવ્યાધ
જમ મૃગના બચ્ચાને મારી નાખે, તેમ દ્રોણા-
ચાર્ય તેને પણ કટલાંએક બાણો મારીને હસતાં
હસતાં યમરાજને ઘેર વળાવી દીધો.^{૪૧} હે ભારત !
એ પ્રમાણે જ્યારે પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓનો સંહાર
થવા લાગ્યો, ત્યારે જરાસંધનો વીરપુત્ર પોતે
દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી આવ્યો.^{૪૨} જમ મેઘ-
રાજ સૂર્યમંડળને અદૃશ્ય કરી દે છે, તેમ તે
મહાબાહુએ બાણોની ધારાઓ વડે દ્રોણાચાર્યને
રણમાં સત્વર અદૃશ્ય કરી દીધો.^{૪૩} તેનો તે
ઝપાટો જેઈને ક્ષત્રિયસંહારક દ્રોણે પણ સેંકડો
અને હજાર બાણો તત્કાળ છોડવા માંડ્યાં.^{૪૪}
જેતજેતામાં તેમણે રથમાં બેઠેલા તે રથીશ્રેષ્ઠને
રણમાં છાઈ દીધો અને સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં
જરાસંધના તે પુત્રને એકદમ મારી નાખ્યો.^{૪૫}
સમય પૂર્ણ થતાં કાળ જમ સર્વ પ્રાણીઓનો
નાશ કરી નાખે છે, તેમ દ્રોણાચાર્ય પણ કાળ-
સ્વરૂપ ધારણ કરીને, જ જ યોદ્ધો પોતાની પાસે
આવતો હતો, તેનો નાશ કરી નાખતા હતા.^{૪૬}
પછી હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધમાં પોતાનું
નામ વારંવાર લલકાર્યું અને અનેક હજાર
બાણો મૂકીને પાંડવયોદ્ધાઓને છાઈ દીધો.^{૪૭}
નામવાળાં તથા ધસેલાં બાણો છોડીને દ્રોણા-
ચાર્યે રણમાં સેંકડો યોદ્ધાઓનો, હાથીઓનો
તથા યોદ્ધાઓનો પણ વાળી નાખ્યો હતો.^{૪૮}
છેદ જમ મહાસુરોનો વધ કરે, તેમ દ્રોણાચાર્ય
પાંચાલયોદ્ધાઓનો વધ કરી રહ્યા હતા અને તેઓ
ટાકથી પીડાતી ગાયોની પેઠે યરયર કાંપતા
હતા.^{૪૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દ્રોણાચાર્ય એ પ્રમાણે
જ્યારે સંહાર કરવા માંડ્યો ત્યારે પાંડવોનાં
સૈન્યોમાં કુઃખજનક ઘોર શબ્દો થવા લાગ્યા.^{૫૦}
એક તરફથી સૂર્યનો પ્રખર તાપ તપતો હતો

અને બીજી તરફથી દ્રોણાચાર્યનાં બાણોનો સખત મારો ચાલતો હતો. આથી તે સમગ્ર પાંચાલોનાં મન ગભરાઈ ગયાં હતાં.^{૧૩} વળી દ્રોણાચાર્યે પાંચાલોના તે મહારથીઓને બાણબળથી એટલા બધા મોહિત કર્યા હતા કે, તે બધાની સાથેજો રણમાં જડાઈ ગઈ હતી. ત્યાર પછી હે મહારાજ ! ચેદીઓ, સૂંગ્યો, કાશી અને કોસલયોદ્ધાઓ હથેમાં આવી જઈને દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ધસી આવ્યા. એ ચેદિ, પાંચાલ અને સૂંગ્યયોદ્ધાઓ એકબીજાને કહેતા હતા કે, 'દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો.' આમ-તેઓ દ્રોણની સામે ચડી આવ્યા.^{૧૨-૧૪} રણમાં મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્યને યમરાજને ઘેર મોકલી દેવાની ઇચ્છાથી તે સર્વ પુરુષવ્યાધો પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા.^{૧૫} પરંતુ પોતાની સામે પ્રયત્ન કરી રહેલા એ વીરોને દ્રોણાચાર્યે જ બાણો મૂકી મૂકીને યમને સોંપી દીધા. તેમાં ચેદિ-દેશના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને તો વિશેષે કરીને તેમણે યમરાજને ત્યાં વળાવી દીધા.^{૧૬} એ રીતે જ્યારે ચેદીયોદ્ધાઓમાંના મુખ્ય મુખ્યનો નાશ થવા લાગ્યો, ત્યારે દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી પીડા-ચેલા પાંચાલયોદ્ધાઓ કંપવા લાગ્યા.^{૧૭} હે મારત ! હે રાજ ! દ્રોણાચાર્યનાં તે પ્રકારનાં કર્મો જોઈને તેઓ ભીમસેનને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને બોલાવી રહ્યા હતા.^{૧૮} વળી તેઓ માંડોમાંડે કહેતા હતા કે, 'અવશ્ય આ બ્રાહ્મણે મહાદુશ્વર તપ તપ્યું છે; કારણ કે ક્રોધાયમાન થઈને તે યુદ્ધમાં સારા સારા ક્ષત્રિયને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે.^{૧૯} યુદ્ધ કરતું તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે અને હૃદય તપ તપતું તે બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે. તેમાંય વળી તપસ્વી અને વિદ્યાવાન બ્રાહ્મણ તો માત્ર દષ્ટિ કરીને પણ બાળી નાખે.^{૨૦} હે

મારતો ! પણ મોટા મોટા ક્ષત્રિયો, અગ્રોથી તીવ્ર સ્પર્શવાળા દ્રોણપી દુસ્તર અને ઘેર અશિમાં પ્રવેશ કરીને બળી મૂક્યા છે.^{૨૧} વળી મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય પોતાનાં બળ, ઉત્સાહ અને વૈયં પ્રમાણે સર્વ જૂનોને મોહ પમાડી દઈને, આપણા સૈન્યનો નાશ કરી નાખે છે.' તેમનાં એ વચનને સાંભળીને મહાબળવાન ક્ષત્રધર્મો દ્રોણાચાર્યની સામે યુદ્ધ કરવા જોતો રહ્યો. ક્રોધથી હૃદય મનવાળા એ મહાબળવાન ક્ષત્રધર્મોએ એક અર્ધચંદ્રાકાર બાણ મૂકીને દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યના બાણ સહિત હુકડા કરી નાખ્યા. એટલે ક્ષત્રિયમર્દન દ્રોણાચાર્ય અત્યંત ક્રોધ્યા. અતિશય વેગવાળું દેદીપ્યમાન ધનુષ્ય હાથમાં લઈને તેમણે શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરી નાખે તેવું તીક્ષ્ણ બાણ સાંધ્યું.^{૨૨-૨૫} પછી એ બળવાન આચાર્યે ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને તે બાણ છોડ્યું, એટલે તે ક્ષત્રધર્મોનો નાશ કરીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૨૬} ત્યાં દૃઢ ચિરાર્ધ જવાથી ક્ષત્રધર્મો પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો. આમ ધૂષ-ધુમનના તે પુત્રનું મરણ થવાથી સૈન્યો કંપી જીત્યાં. તે પછી મહાબળવાન ચૈકિતાન દ્રોણાચાર્ય સામે ચડી આવ્યો. આવતાવેંત જ તેણે આચાર્યને ઠસ બાણોનો પ્રહાર કરીને છાતીમાં વીંધી નાખ્યા. વળી બીજા ચાર બાણોથી તેણે એમના સારથિ-ને તથા ચાર બાણોથી એમના ચારેય અશ્વોને પણ વીંધી નાખ્યા. એટલે દ્રોણાચાર્યે ત્રણ બાણો મૂકીને તેના બે બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૭-૨૯} વળી તેમણે પુનઃ સાત બાણો વડે તેની ધજને કાપી નાખી અને ત્રણ બાણો વડે તેના સારથિને પણ હણી નાખ્યો. હે રાજ ! એ રીતે જ્યારે સારથિ મરણ પામ્યો ત્યારે દ્રોણનાં બાણોથી ઢંકાઈ ગયેલા ચૈકિતાનના ઘોડા-ઓ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા. એ સમયે માર્યા

ગયેલા સારથિવાળા અને નાસભાગ કરતા થોડાઓ-
વાળા ચેકિતાનના રથને ઝેઈને ચેદિ, પાંચાલ તથા
સુંઝયથોદ્ધાઓ રણમાં શરા થઈને ત્યાં એકત્ર
થઈ ગયા. પણ હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યે તે બંધા-
ને હાંટી કાઢ્યા અને પોતે એકલા જ તે રણભૂમિ
પર અત્યંત શોભાયમાન દેખાવા લાગ્યા. ૭૦-૭૨
કાન સુધી આવેલાં પળિયાંવાળા, શ્યામ વર્ણના
અને પંચાશી વર્ષની વયના તે વૃદ્ધ દ્રોણાચાર્ય
સોળ વર્ષની વયના તરણ પુરુષની જેમ તે રણ-
માં ચારે બાજુ ધૂમતા હતા. ૭૩ હે મહારાજા ! એ
રીતે નિર્ભયની પેઠે ધૂમી રહેલા એ શત્રુનાશન
દ્રોણાચાર્યને શત્રુઓ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર સમાન ગાનતા
હતા. ૭૪ તે સમયે હે રાજા ! મહાબાહુ યુદ્ધિમાન
દ્રુપદરાજા ઠહેવા લાગ્યો કે, 'વાધ જેમ છુદ્ર
યુગોને મારી નાખે, તેમ આ લોભી દ્રોણ ક્ષત્રિ-
યોને મારી નાખે છે. ૭૫ ખરેખર, દુષ્ટ યુદ્ધિ-
નો રાજા દુર્યોધન કષ્ટદાયક નરક આદિ લોકોને
પામશે; કારણ કે તેના રાજ્યલોભથી જ આ
રણમાં મોટા મોટા ક્ષત્રિયો માર્યા ગયા છે. ૭૬
અરે ! સેંકડો ક્ષત્રિયો કાપી નાખેલા આખલા-
ઓની પેઠે આ રણભૂમિ પર શયન કરી રહ્યા
છે. લોહીલુહાણ શરીરોવાળા કેટલાય ક્ષત્રિયો
ફૂંતરાં તથા શિયાળવાંના ભક્ષ્યરૂપ થઈ પડ્યા છે. ૭૭
હે મહારાજા ! એ પ્રમાણે કહીને એક અસૌહાર્ય
સેનાનો નાયક એ દ્રુપદરાજા પાંડવોદ્ધાઓને આગળ
કરીને સત્વર દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા આટ
ધસી ગયા. ૭૮

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જીત જયદ્રથપર્વમાં
'દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૧૨૫માં સમાયે

અધ્યાય ૧૨૬ મો યુધિષ્ઠિરની ચિંતા

॥ સજય ઉવાચ ॥

વ્યૂહેખાલોઽયમાનેષુ પાંડવાનાં તતસ્તતઃ ।

સુદૂરમન્વયુઃ પાર્વાઃ પાંચાલાઃ સોમકૈઃ સહ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ જ્યારે દ્રોણાચાર્ય
પાંડવોના ઓહાને આમતેમ ચારેબાજુથી મથવા
માંડ્યા, ત્યારે પાંડવો, પાંચાલો અને સોમકો
રણમાં અત્યંત દુર નીકળી ગયા. ૧ હે ભારત !
તે સમયે ભયંકર અને શાંતચક્રી સંગ્રામ ચાલી
રહ્યો હતો. ત્યાં બધે પ્રલયકાળના જેવો જગતનો
ઘોર સંહાર મંડાઈ રહ્યો હોય એવું જણાતું હતું.
ત્યાં યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી રહેલા દ્રોણાચાર્ય ત્યાં
વારંવાર ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા અને પાંચાલો
તથા પાંડવોદ્ધાઓના સંહાર થતો હોવાથી તેમની
સંખ્યા ક્ષીણ થઈ જતી હતી. ત્યારે હે રાજેન્દ્ર !
ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કશો આશ દેખાયા નહિ.
તેમને ચિંતા થવા લાગી કે, 'આનું હવે શું
થશે ? ૨-૪ યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને એવાની ઇચ્છાથી
સર્વ દિશાઓમાં નજર નાખી, પણ હાથ ! તેમને
અર્જુન કે સાત્યકિનાં કાઈ પણ દેખાયા નહિ. ૫
આમ શ્રેષ્ઠ વાનરના ચિહ્નવાળા અર્જુનને નહિ
જેઈને તથા તેના ગાંડીવશુબ્ધના ટંકારને ક્યાંય
નહિ સાંભળીને તેમની ઇંદ્રિયો આકુળચાકુળ
થઈ ગઈ. ૬ વળી અધૂરામાં પૂરું તેમણે યાદવોના
મહારથી સાત્યકિને જોયા નહિ. એટલે તો ધર્મ-
રાજ યુધિષ્ઠિરના અગેઅગમાં ચિંતા ફરી વળી. ૭
તે સમયે એ બન્ને નરીતમેને નહિ જોતાં, તેમને
લગારે શાંતિ વળી નહિ; કારણ કે મોટા મનવાળા
તે ધર્મરાજ લોકાપવાદથી હંમેશાં ડરતા હતા. ૮
મહાબાહુ ધર્મરાજ સાત્યકિના સંબંધમાં વિચારતા
લાગ્યા કે, 'મિત્રોને અભય આપનારા તથા દંઠ
પ્રતિષ્ઠાવાળા સાત્યકિને મેં પોતે જ આ મહા-

રણમાં અર્જુનના રથ સામે મોકલ્યો છે; તેથી પ્રથમ અર્જુનના વિષે એક જ ચિંતા હતી, તે હવે તો બે પ્રકારની થઈ પડી છે.^{૧૦} સાત્યકિની તપાસ કરવાની રહી તથા ધનંજય અર્જુનની પણ શોધ કરવી બાકી રહી. આ યુદ્ધમાં અર્જુનને પગલે સાત્યકિને મોકલ્યો, તો હવે સાત્યકિને પગલે બીજા કોને હું મોકલું? વળી હું મારા ભાઈ અર્જુનની જ ખોળ કરાવીશ અને સાત્યકિની શોધ નહિ કરાવું, તો લોકો મારી નિંદા કરશે. તેઓ કહેશે કે, 'જગતમાં ધર્મપુત્ર તરીકે કહેવાતા રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈની શોધ કરાવી; પણ સન્યપરાક્રમી યદુવંશી સાત્યકિનો પરિચય કયો.' આ રીતના લોકાપવાદના ભયથી કરીને હું પૃથા-પુત્ર ભીમસેનને મહાત્મા સાત્યકિને પગલે મોકલું તો સારું. શત્રુસંહારક અર્જુનના પર જની અને પ્રીતિ છે, તેવી જ યુદ્ધમંદ યાદવવીર સાત્યકિ પર પણ અને પ્રીતિ છે. શિનિદુભાર સાત્યકિને મેં એક મહાન કાર્યમાં જોડ્યો છે.^{૧૧-૧૨} પણ મગરમચ્છ જમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ મહા-બળવાન સાત્યકિ તો મિત્રકાર્યને અનુસરીને તથા મારું માન રાખીને ભારતી સેનામાં પેદા છે.^{૧૩} આ તરફ યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા શશઓનો માંદોમાંદો શબ્દ સંભળાય છે. અવશ્ય તેઓ બધા બુદ્ધિમાન યદુવીર સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે.^{૧૪} માટે જ સ્થળે મહારથી અર્જુન તથા સાત્યકિ ગયા છે, તે સ્થળે ધનુર્ધર પાંડવ ભીમ-સેન બધા એક મને ગમે છે; તે જ મારા સમયોચિત અતિ દઢ નિશ્ચય છે. વળી ભીમસેનને આખી પૃથ્વીમાં કંઈ અસહ્ય હોય તેવું છે જ નહિ.^{૧૫, ૨૦} પૃથ્વીના સર્વ ધનુર્ધરાની સામે તે સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે; એટલું જ નહિ પણ પોતાના બાહુબળનો આશ્રય કરીને તે અનાયાસે શત્રુઓની સામે મોરચો બાંધવા પણ

શક્તિમાન છે.^{૨૧} વળી તે મહાત્મા ભીમસેનના બાહુબળનો આશ્રય કરીને અમે વનવાસથી સુખરૂપ પાછા આવ્યા છીએ, તેમ જ કેટલાંએક યુદ્ધોમાં પરાજય પામ્યા નથી.^{૨૨} આમ પાંડુપુત્ર ભીમસેન અહીંથી સાત્યકિ સામે જશે એટલે તુરત અર્જુન તથા સાત્યકિ સનાથ થશે.^{૨૩} આમ તો અર્જુન તથા સાત્યકિના સંબંધમાં શોક કરવાનું જરા પણ કારણ નથી; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તે બન્નેની રક્ષા કરે છે. વળી તેઓ પોતે પણ શસ્ત્ર-કુશળ છે, તોપણ મારે મારા પોતાના શોકનો વિનાશ અવશ્ય કરવો જોઈએ અને તે માટે જ ભીમસેનને સાત્યકિને પગલે મોકલીશ.^{૨૪, ૨૫} વળી તેમ કરવાથી જ સાત્યકિ માટે યોગ્ય ઉપાય થયેલો હું માનીશ.' ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે મનમાં આવેા નિશ્ચય કર્યો.^{૨૬} પછી યુધિષ્ઠિરરાજ પોતાના સારથિ-ને કહ્યું કે, 'મને તું ભીમસેન પ્રત્યે લઈને આવ.' ધર્મરાજનું એ વચન સાંભળીને અશ્વ-કળામાં કુશળ એવો તે સારથિ ધર્મરાજના મુવણ-થી મહેલા રથને ભીમસેન પાસે લઈ ગયો. તે સમયે સમયોચિત કાર્યનું ચિંતન કરતા રાજા યુધિષ્ઠિર ભીમસેન પાસે આવીને ઘણા દુઃખમાં ડૂબી ગયા, તોપણ તેને આજ્ઞા કરવા લાગ્યા. દુઃખના આવેશવાળા તે રાજાએ ભીમસેનને હાંક મારીને બોલાવ્યો.^{૨૭-૨૮} ત્યાં હે રાજન! કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તેને આ વચન કહ્યું: 'હે ભીમસેન! તારા જે નાના ભાઈએ એક સ્થળની જ સહાય લઈને, દેવો, ગંધર્વો તથા દૈત્યોને જીત્યા છે, તેનું જ નામનિશાન આજે મારા જોવામાં આવતું નથી.' એટલે દુઃખી સ્થિતિમાં આવેલા તે ધર્મ-રાજનું આ વચન સાંભળીને ભીમસેન બોલી બેઠ્યો કે, 'હે રાજેન્દ્ર! તમને આવું દુઃખ પૂર્વે કદી થયું હોય તેવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી કે કદી મેં સાંભળ્યું પણ નથી. અરે! પૂર્વે જ્યારે

અમે બધા દુઃખથી ગભરાઈ ગયા હતા, ત્યારે તમે એક જ અમારા આધાર તરીકે રહ્યા હતા. માટે તમે ધીર થાઓ, લોકો અને મને આજ્ઞા કરો. હું તમારું કંઈ કામ કરું? હે માનદ રાજા! આ જગતમાં મને કંઈ અસાધ્ય કે અકાર્ય નથી. ૩૦-૩૩ માટે હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા! મને આજ્ઞા કરો, તમારા મનને શોકમાં ન નાખો. એટલે કાળા નાગની પેઠે કૂંડાડા ભારતા અને કરમાઈ ગયેલા મુખવાળા રાજા યુધિષ્ઠિર આંસુભર્યા કંઠે ભીમસેનને આ વાક્ય બોલ્યા: 'ઓ ભીમસેન! દાપાયમાન થયેલા યશસ્વી વાસુદેવે વગાડેલા આ પાંચજન્ય શંખનો શબ્દ જોવા સંભળાય છે, તેવો અર્જુનના શંખનો શબ્દ સંભળાતો નથી. માટે મને નિઃશંક લાગે છે કે, તારો ભાઈ અર્જુન આજે મરણ પામીને રણમાં શયન કરી ગયો છે. ૩૪-૩૬ ધનંજય હણાયો છે, તેથી જ એ જનાર્દન યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. એ સત્ત્વવાન અર્જુનના પરાક્રમને લીધે પાંડવો છવી રહ્યા છે અને ભયને પ્રસંગે દેવો પણ એ ઈંદ્ર સમાન અર્જુનને શરણે જાય છે. તે શરે અર્જુન જયદ્રથને પહોંચી વળવા માટે ભારતી સેનામાં ગયો છે. ૩૭, ૩૮ હે ભીમસેન! તે સેનામાં ગયો છે એટલું જ આપણે બધા જાણીએ છીએ; પણ તેના પ્રાણ કુર્માની આપણને ખબર નથી. એ યુડાકેશ સ્થામ વર્ણવાળો, યુવાન, દેખાવડો, વિશાળ છાતીવાળો, મહાબાહુ, મહોન્મત હાથી સમાન પરાક્રમી, ચક્રાર નેત્રવાળો, લાલ મુખવાળો અને શત્રુઓને ભય વંધારનારો છે. હે શત્રુદમન ભીમસેન! તારું કદ્યાણુ યાઓ. મારું શોકનું સ્થાન તે આ જ છે. હે મહાબાહુ! હવે પદાર્થ દોમવાથી પ્રલીપ્ત થયેલો અગ્નિ જમ પુનઃ પુનઃ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ મારો શોક પણ સાત્યકિ અને અર્જુનના કારણે વધે છે. એ અર્જુનનો દ્વંજ પણ મારા જીવામાં આવતો નથી, તેથી મને શોક

થાય છે. ૩૯-૪૨ વળી પુરુષવ્યાધ મહારથી સાત્યકિના સંબંધમાં પણ તું આ જાણુ. તે પણ તારા મહારથી ભાઈની પાછળ પાછળ ગયો છે. એ મહાબાહુને નહિ જોતાં મને કદ થાય છે. મને તો એમ જ લાગે છે કે, અર્જુન મરણ પામ્યો છે અને તે સાત્યકિ સેનાનો નાયક થઈને યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. ૪૩, ૪૪ એનો ઠાઈ સહાયક પણ નથી, તેથી મને ધણું દુઃખ થાય છે. ખરેખર! અર્જુનનું મરણ થયેલું છે અને તેથી જ યુદ્ધકુશળ શ્રીકૃષ્ણ આ સમયે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. ૪૫ હે શત્રુતાપન ભીમસેન! તે બન્નેના સંબંધમાં મારું અંતઃકરણ શુદ્ધ રહેતું નથી. માટે હે કુંતાપુત્ર! જ સ્થળે તે અર્જુન ગયો છે તથા જ સ્થળે તે મહાવીર્યવાન સાત્યકિ ગયો છે, તે સ્થળે તું પણ જો મારા વચનને તારું કંતવ્ય માનવો હોય તો જા. હે ધર્મજ! હું તારો મોટો ભાઈ થાઉં છું; તો તારે મારું વચન પાળવું જ જોઈએ. તારે સાત્યકિને જોવા પ્રિય જાણવો જોઈએ તેવો અર્જુનને નહિ જાણવો જોઈએ (અર્થાત્ સાત્યકિને અર્જુન કરતાં પણ વિશેષ પ્રિય માનવો જોઈએ); કારણ કે હે પૃથાનંદન! તે સાત્યકિ મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી અર્જુનને પગલે અકુશળ આસવાદ્ય પુરુષોને અગ્રગ્ય એવી આ ધોર ભારતી સેનામાં દાખલ થયો છે. માટે હે પાંડવ! તું પણ ત્યાં જ અને શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન તથા સાત્યકિને કુશળ જોઈને તું મને સિંહનાદ કરીને ભાળ આપ. ૪૬-૪૮

હવે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર જયદ્રથવધપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરની ચિંતા' નામનો અધ્યાય ૧૨૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૭મો

ભીમસેનનો કૌરવસેનામાં પ્રવેશ

॥ મીમંસેન ઉવાચ ॥

ત્રણેશાનેન્દ્રવરુણાનવહયઃ પુરા રથઃ ।

તમાસ્થાય ગતૌ કૃષ્ણી ન તયોર્નિયતે મયમ્ ॥ ૧ ॥

ભીમસેન બોલ્યો : પૂર્વે બ્રહ્મા, શંકર, ઇંદ્ર અને વરુણ યુદ્ધ સમયે જે રથમાં બેસતા હતા, તે રથમાં બેસીને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધ કરવા ગયા છે; માટે તે બંનેને ઢાઈ જતનો ભય હોય નહિ. ^૧ છતાં આપની આજ્ઞાને મસ્તકે ચડાવીને હું આ આદ્યો. તમે શોક મા કરો. તે પુરુષવ્યાઘ્રોને મળીને હું આપને તેમના કુશળ સંદેશ આપીશ. ^૨

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે કહીને બળવાન ભીમસેને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા બીજા કેટલાએક મિત્રોને ફરીફરીને યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષાકર્મ સોંપ્યું અને પછી પોતે શત્રુઓ સામે પ્રયાણ કરી ગયો. ^૩ ત્યાં મહાબળવાન ભીમસેને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે મહાબાહુ ! તમે જાણો છો કે, મહારથી દ્રોણાચાર્ય ધર્મરાજને પકડવા માટે સર્વ ઉપાયે મથે છે. હે પાર્થ ! યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષણ કરવામાં જેવું મારું આવશ્યક કર્તવ્ય રહ્યું છે, તેવું મારે અર્જુન પાસે જવામાં રહ્યું નથી. પૃથાનંદન યુધિષ્ઠિરે મને આ આજ્ઞા આપી છે અને હું તેને પાછી ડેલવાની હામ ધરી શકતો નથી. આથી હું તો જ્યાં પેલો સિંહુરાજ મરણની ભોંય સુંધતો ઊભો છે ત્યાં જઈશ જ. મારે ઢાઈ જતની શંકા કર્યા વિના ધર્મરાજનું કહેવું માનવું જ જોઈએ. ^{૪-૭} હું મારા ભાઈ અર્જુન તથા બુદ્ધિમાન સાત્યકિને પગલે જઈ છું. તમે આજ્ઞાના રણમાં બરાબર સાવન થઈને રાજ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરજો. આ યુદ્ધમાં સર્વ કાર્યો-માંનું પરમ કર્તવ્ય કાર્ય આ જ છે. ^૮ હે મહારાજ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ભીમસેન પ્રત્યે કહ્યું. ^૯ 'હે પૃથાપુત્ર !

હું તમારું ઇચ્છિત પૂર્ણ કરીશ. તમે ઢાઈ જતનો વિચાર કર્યા વિના સુખેથી જાઓ. આજ્ઞાના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નને માર્યા વિના ધર્મરાજને સંઆમમાં કેદ પકડી શકશે જ નહિ. આમ ભીમસેને યુધિષ્ઠિરાજને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રક્ષણ તથે મૂક્યા. પછી તે પોતાના મોટાભાઈને પ્રણામ કરીને, જે માર્ગે અર્જુન ગયો હતો તે માર્ગે પ્રયાણ કરી ગયો. હે ભારત ! તે સમયે ધર્મરાજએ ભીમસેનને બેઠીને તથા તેવું મસ્તક સૂંધીને શુભ આશીર્વાદો આપ્યા. ભીમસેને પણ બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું અને પ્રદક્ષિણા કરીને તે સર્વનાં મનને સંતુષ્ટ કર્યા. ^{૧૦-૧૩} પછી આઠ મંગલ પદાર્થોના સ્પર્શ કરીને તથા કેરાતક મધુનું પાન કરીને દ્વિયુણ ઉત્સાહને ધારણ કરનારો એ વીર ભીમસેન મદ્યથી લાલચોળ કટાક્ષ-યુક્ત નેત્રવાળો દેખાવા લાગ્યો. ^{૧૪} બ્રાહ્મણોએ જને માટે સ્વતિવાચન કર્યું છે તથા જને પોતાના વિજયની ઉપત્તિ આગળથી જ સૂચિત થઈ છે, એવો તે ભીમસેન પોતાની બુદ્ધિને વિજયના આનંદથી ભરપૂર બોવા લાગ્યો. ^{૧૫} હવે અનુકૂળ વાયુથી શીઘ્ર દેખાતા જ્યોત્સ્વવાળો એ મહાબાહુ ભીમસેન કવચ, સુંદર કુંડળો, બાજબંધ તથા હાથનાં મોજાઓને ધારણ કરીને પોતાના રથમાં બેઠો. તે સમયે તેણે કેવળ લોખંડનું બનાવેલું તથા સુવર્ણ સમાન ચળકતું મહાઋદ્ધિમાન કવચ આપ્તા શરીરે ધારણ કર્યું હતું. તેથી તે વીજળીઓના ગ્રબકારાવાળા મેઘ સરખો શોભતો હતો. તેણે પીળાં, લાલ, કાળાં તથા શ્વેત વર્ણનાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં અને કંઠનાણુ

x અનલ ગાદિરણ વ દુર્ભાગોત્તમમૃતમ્ ।

અમૃત દધિ જેત્યયો મયગાનિ પ્રવક્ષત ॥

અગ્નિ, ગાય, મોનુ, દૂરી (ધરે), ગેરોચન, અમૃત, ચોખ્ખા અને દહી-આ આઠ પદાર્થોને શાસ્ત્રકારે માનસિક કહે છે.

-નીલકંઠ

ધારણ કયું હતું; તેથી તે ઇંદ્રધનુષ્યવાળા મેઘ સરખો શોભતો હતો. હે પૃથ્વીનાથ ! જ્યારે ભીમસેને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તમારા સૈન્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે પાંચજન્ય શંખનો ધોર શબ્દ પુનઃ થવા લાગ્યો. ત્રણેય લોકને ત્રાસ પમાડનાર તે મહાધોર નિનાદને સાંભળીને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ મહાબાહુ ભીમસેનેને પુનઃ કહેવા લાગ્યા કે, 'ઓ ભીમ ! ઐ, યાદવવીર શ્રીકૃષ્ણે ઘણા ભેસથી આ શંખરાજ વગાડ્યો છે, અને તેથી તેમણે પૃથ્વી તથા આકાશને ગમ્મતી મૂક્યાં છે. અવશ્ય અર્જુન અતિ મહાન સંકટમાં આવી પડ્યો છે અને તેથી જ ચક્રગદાધારી શ્રીકૃષ્ણ સર્વ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. પૂજ્ય માતા કુંતાએ તથા બંધુઓની સાથે સુભદ્રા અને દ્રૌપદીએ પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે, આજનાં નિમિત્ત ઘણાં ભયંકર છે. માટે હે ભીમસેન ! તું સત્વર અહીંથી જા અને જ્યાં અર્જુન છે ત્યાં પહોંચી જા.' ^{૧૬-૨૪} હે પાર્થ ! આજ અર્જુનને ભેવાની ઇચ્છાથી તથા સાયકિના કારણથી સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓ બધે મોહ વડે ઠંકાર્થ જતી હોય તેમ મને લાગે છે. ^{૨૫} માટે જા, જલદી જા.' મોટાભાઈની આ પ્રમાણે આજ્ઞા થતાં પ્રતાપી ભીમસેન એકાએક રાત્રીમાં સામે ધસી ગયો. એ સમયે તેણે ચંદનધોના આમડાનું બનાવેલું હાથકવચ પહેર્યું હતું અને હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું. મોટાભાઈની પ્રેરણાથી પોતાના ભાઈ અર્જુનનું પ્રિય કરનાર તે ભીમસેને હુંદુભિ વગાડીને શંખનાદ કરી મૂક્યો અને સિંહ સમાન ગર્જના કરીને તે ધનુષ્યની પશુછને વારેવારે ખેંચવા લાગ્યો. ^{૨૬-૨૮} તે શબ્દથી વીર-પુરુષોનાં મનનું ચેષ્ઠ ખૂટી ગયું. આમ ભીમસેને ધોર સ્વરૂપ ધારણ કરીને રાત્રીમાં સામે એકદમ ધસારો કર્યો. ^{૨૯} ત્યાં મન તથા વાયુ સમાન

વેગવાળા અને મોટા હણહણાટ શબ્દ કરતા તેના ઉત્તમ ઘોડાઓ વિશેષ નામના તેના સારથિની પ્રેરણાથી ભીમસેનેને યુદ્ધમાં આગળ વહેતા હતા. ^{૩૦} કાપાકાપ કરતા, બાણો મૂકીને વીંધી નાખતા, ધનુષ્યની દોરીને વારંવાર ખેંચતા તથા હાથ વડે સારી રીતે ટંકારત કરીને બાણોને ફેંકતા તે ભીમસેને ભેતભેતામાં સેનાના અગ્રભાગને તોડી નાખ્યો. ^{૩૧} જ વેળા ભીમસેને પ્રયાણ કર્યું, તે વેળા દેવો જેમ ઇંદ્રની પાછળ બચ, તેમ શૂરા પાંચાલો અને સોમઢા એ મહાબાહુની પાછળ પાછળ જતા હતા. ^{૩૨} હે મહારાજ ! તમારા પુત્રો પણ તે સમયે એકત્ર થઈને ભીમસેનેને ઘેરી વળ્યા હતા. આમ કુઃશલ્ય, ચિત્રસેન, કુંડભેદી, વિવિંશતિ, દુર્યુધ, કંસહ, વિકર્ણ, શલ્ય, વિંદ, અનુવિંદ, દીર્ઘબાહુ, સુદર્શન, વૃંદારક, સુહસ્ત, દીર્ઘલોચન, સુપેણુ, અભય, રૌદ્રકર્મા, સુવર્મા અને દુર્વિંભાયન વગેરે ઉજ્જવળ રથીશ્રેષ્ઠો પોતાનાં પાયદળ સૈન્યોને તથા અનુચરોને સાથે લઈને બરાબર સાવધાની પૂર્વક ભીમની સામે ત્યાં યુદ્ધ કરવા ધસી આવ્યા. હવે મહારથી ભીમસેન તે શૂરાઓથી ચારેબાજુ યુદ્ધમાં ઘેરાઈ ગયો હતો. પણ સિંહ જેમ સુદ્ર મૂંગા પર ચઢી બચ, તેમ એ પરાક્રમી કુંતાપુત્ર ભીમસેન તેમને ભેદીને તેમના ઉપર વેગપૂર્વક ચઢી ગયો. ^{૩૩-૩૭} એટલે તે વીરો પણ પોતાનાં દિવ્ય મહાસોને ત્યાં દેખાડવા લાગ્યા અને મેલો જેમ ઉદય પામેલા સૂર્યને છાઈ દે, તેમ તેઓ બાણો વડે ભીમસેનેને છાઈ દેવા લાગ્યા. છતાં ભીમસેને તે બધાને વેગપૂર્વક હડાવી દીધા અને પોતે દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ ધસી ગયો. ત્યાં આગળ કોબેલા દસ્તિસૈન્યને તે બાણોનો વરસાદ વરસાવીને છાઈ દેવા લાગ્યો. ^{૩૮, ૩૯} થોડા સમયમાં તો પવનપ્રત્ન ભીમસેને બાણો મૂકી

મૃત્રીને તે હસ્તિસૈન્યને સર્વ દિશાઓમાં વિખેરી નાખ્યું.^{૪૦} જેમ શરમની ગજનાથી ત્રાસ પામેલાં મૃગો નારી જાય, તેમ ત્યાં ભીમસેને ત્રાસ પમાડેલા હાથીઓ ભયંકર રાખેલા કરતા કરતા રણમાંથી નારી ગયા.^{૪૧} પછી ભીમસેને ઘણો વેગ કરીને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે ધસારો કર્યો, એટલે કિનારો જેમ તુરત કાછળતા સમુદ્રને અટકાવી રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્યે એ ભીમને અટકાવી રાખ્યો.^{૪૨} વળી તેમણે હસતાં હસતાં એક નાશયબાણ મૃત્રીને ભીમસેનને લક્ષ્યાટમાં પ્રહાર પણ કર્યો અને એથી પાંદુનંદન ભીમસેન ત્યાં જ્યાં ફિરણવાળા સૂર્ય સમાન શોખવા લાગ્યો. દ્રોણાચાર્ય માનતા હતા કે, 'અર્જુનને જે રીતે મારી પૂજા કરી હતી, તે રીતે આ ભીમસેન પણ કરશે.' એથી તેમણે ભીમસેનને કહ્યું કે, 'હે મહાબળવાન ભીમસેન ! આજે શત્રુ તરીકે સામા જિનેલા મને યુદ્ધમાં જીત્યા વિના તારાથી શત્રુસેનામાં પ્રવેશ થઈ શકે તેમ નથી.^{૪૩-૪૪} તારા નાનો ભાઈ અર્જુન પણ મારી સંભતિથી જ સેનામાં દાખલ થઈ શક્યો છે. માટે તું મને જીત્યા વિના મારા સૈન્યમાં પ્રવેશ કરી શકશે નહિ.'^{૪૫} એ ગુરવાશ્રય સાંભળીને, નિર્ભય રહેલા તે ભીમસેન એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને ક્ષણભાગ આંખો કરીને તેણે દ્રોણને ઝટપટ ઉતાર આપ્યો કે,^{૪૬} 'ઓ નીચ બ્રાહ્મણ ! અર્જુન કંઈ તારી સંભતિથી રણાંગણમાં પેડો નથી. તે હાશકંઈ અર્જુન તો ઇંદ્રના સૈન્યમાં પણ પેસી શકે એમ છે.'^{૪૭} તેણે તારી પરમ પૂજા કરીને તારા માન જળવ્યું છે; પણ હું કંઈ એ દયાળુ અર્જુન નથી, હું તો તારો શત્રુ ભીમસેન છું.'^{૪૮} આજ દિવસ સુધી તું અમારો પિતા, ગુરુ તથા ખંધુ હતો, તેમ જ અમે તારા પુત્રો હતા અને એ રીતે જ અમે માનતા હતા. આથી અમે

તને નમતા-મજતા રહેતા હતા.^{૪૯} પણ આજે તું આમ પોતાને શત્રુ તરીકે કહી સંભળાવે છે અને તારામાં અમારા તરફતું વિરુદ્ધ વર્તન સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ તું તારા આત્માને અમારા શત્રુ તરીકે માને છે, તો ભલે અહીં તે પ્રમાણે જ દો.^{૫૦} આ હું ભીમસેન પણ એક શત્રુને યોગ્ય એવું કંઈ કરી દેખાડું છું.' એ પ્રમાણે કહીને ભીમસેને કાળ જેમ કાળદંડને ફેરવે, તેમ ગદાને ફેરવીને દ્રોણ સામે ફેંટી. તે સમયે હે રાજન ! દ્રોણાચાર્ય રથ પરથી એકદમ દૂધી પડ્યા અને એત-એતમાં તો તે ગદાએ ઘોડા, સારથિ તથા ધ્વજ સાથે દ્રોણાચાર્યના રથના ભુક્કા કરી નાખ્યા.^{૫૧, ૫૨} વળી વાયુ જેમ બળથી વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ તે ગદાએ ત્યાં અનેક ચોક્કાઓનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો. તે પછી તમારા પુત્રો ફરી એ મહારથીની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા.^{૫૩} એ ગાળામાં પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય પણ બીજા રથ પર બેસીને બૃહદના મોખરામાં આવી પહોંચ્યા અને યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈ રહ્યા.^{૫૪} તે વેળા હે મહારાજ ! પરાક્રમી ભીમસેન ઘણો ક્રોધે ભરાયો હતો, અને તેણે પોતાની આગળ જિનેલા રથસૈન્યને બાણોના વરસાદ વરસાવી છાઈ દીધું.^{૫૫} તમારા મહારથી પુત્રો એ રીતે યુદ્ધમાં માર ખાતા હતા, છતાં પણ વિજયની ઇચ્છા રાખીને તથા ભયંકર બળ કરીને તેઓ ભીમ સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૫૬} પછી હં-શાસન એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. ભીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેણે તદ્દન લોખંડની બનાવેલી એક તીક્ષ્ણ રથશક્તિ તેના પર ફેંટી.^{૫૭} તમારા પુત્રે છોડેલી તે મહાશક્તિને પોતાની સામે ધસી આવતી જોઈને ભીમસેને તેના બે હુકકા કરી નાખ્યા, તે ઘણું આશ્ચર્યજનક દેખાતું હતું.^{૫૮} પછી ક્રોધાયમાન થયેલા

બળવાન ભીમસેને ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને કુંડ-
લેદી, સુષેણ અને દીર્ઘનેત્રને મારી નાખ્યા.^{૧૦}
વળી યુદ્ધ કરી રહેલા તમારા એ વીરપુત્રોની
સમક્ષ તેણે કૌરવોની કીર્તિ વધારનારા વીર વૃંદા-
રકને પણ હણી નાખ્યો.^{૧૧} ત્યાં અલય, રૌદ્રકર્મ
અને દુર્વિભોચન નામના તમારા બીજ ત્રણ
પુત્રોને પણ ભીમસેને ત્રણ બાણો મૂકીને મારી
નાખ્યા.^{૧૨} હે મહારાજ! બળવાન ભીમસેને એ
રીતે જ્યારે તમારા પુત્રોને એક પછી એક મારવા
માંડ્યા, ત્યારે તેમણે ચારે બાજુથી ભીમસેન
સામે હલ્લો કર્યો.^{૧૩} શ્રીભમતુની આખરમાં ચારે
બાજુથી ચડી આવેલા મેધો, જમ પર્વત પર
ધારાઓથી વૃદ્ધિ કરી મૂકે, તેમ તે બધા યુદ્ધમાં
ભયંકર કર્મ કરવાવાળા પાંડુપુત્ર ભીમસેન પર
બાણોની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા.^{૧૪} પણ પૃથ્વીની
વૃદ્ધિને ત્રીકી લેતો ઠાઈ એક પર્વત જમ ડગે નહિ,
તેમ તેમની બાણમય વૃદ્ધિને ત્રીકી લેતો શત્રુ-
સંહારક ભીમસેન પણ જરાય ડગ્યો નહિ.^{૧૫} તેણે
તો વિંદ, અતુવિંદ તથા સુવર્મા નામના તમારા
પુત્રોને હસતાં હસતાં જ ચમલોકમાં મોકલી
દીધા.^{૧૬} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તેણે તમારા વીર-
પુત્ર સુદર્શનને યુદ્ધમાં એકદમ વીંધી નાખ્યો
એટલે તે રણમાં ઢળી પડ્યો અને મરણ પામ્યો.
પછી પાંડુનંદન ભીમસેને પળતારમાં તે રથસેન્ય-
ને સર્વ દિશાઓમાં ઝેઈ લીધું અને તેણે બાણો
છાડીને તેને તદ્દન વીંધી જ નાખ્યું.^{૧૭, ૧૮} એથી
હે પૃથ્વીપતિ! સિંહની ગર્જના સાંભળીને જમ
શુગાના ટોળામાં બંગાણ પરે, તેમ ભીમસેનના
રથધોષને સાંભળીને તમારા પુત્રોના ટોળામાં પણ
મોહું બંગાણ પડ્યું.^{૧૯} ભીમસેનના ભયથી
વિદ્રવ્યથ થઈને તેઓ બધા એકાએક રણમાંથી
નાસવા જ લાગ્યા, પણ કુંતાનો પુત્ર ભીમસેન
તો તેમના મહાન સેન્યની પાછળ પડ્યો.^{૨૦} હે

રાજન! તે તો ચારેબાજુથી કૌરવોને વીંધવા જ
લાગ્યો. હે મહારાજ! એ પ્રમાણે ભીમસેનનો
માર ખાઈ રહેલા તમારા પુત્રો તેને ત્યાં જ પડતો
મૂકીને પોતાના ઉત્તમ ઘોડાઓને ઢોડાવતા ઢોડા-
વતા રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. એ રીતે મહા-
બળવાન ભીમસેન પણ તેમને જીતીને, સિંહનાદ
તથા બાહુઓનો અવાજ કરવા લાગ્યો. વળી તેણે
તાળીઓના અતિ મહાન શબ્દ કરીને રથસેન્યને
ત્રાસ પમાડ્યો. પછી મહાબળવાન ભીમસેને
સારા સારા યોદ્ધાઓના સંહાર કરીને તથા કેટલા-
એક રથીયોદ્ધાઓને ઝાળંગી જઈને દ્રોણના સૈ-
તરફ ધસારે કર્યો.^{૨૧-૨૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત જયદ્રથવધપર્વમ્
'ભીમસેનનો પ્રવેશ તથા તેનું પરાક્રમ' નામનો
અધ્યાય ૧૨૮ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૮મો

ભીમસેનનો કૌરવસેન્યમાં પ્રવેશ
અને સુધિહિરનો હર્ષ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સમુત્તીર્ણ સ્થાનિકં પાંચવં વિહસન્ રણે ।

વિવારયિપુરાચાર્યઃ શર્વર્પેરવાકિરત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ પાંડુપુત્ર ભીમસેન
રથસેન્યને તટાવીને આગળ વધી રથો હતો,
ત્યારે તેને અટકાવવાની ઇચ્છાથી દ્રોણાચાર્ય,
હસતા હસતા બાણોની વૃદ્ધિ કરીને તેને રણમાં
ઢાંટી દેવા લાગ્યા.^૧ પણ પોતાના બળની માયા-
થી કૌરવમાર્દઓને મોદ પમાડતો તે ભીમસેન
તો દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી છૂટલાં એ બાણોને
બાણે પી જતો દોષ એમ જણાતું હતું. તે સમયે
તમારા પુત્રોની આજ્ઞા ચતાં કેટલાએક પરમ ધનુ-
ર્ધર રાજાઓ રણમાં ઘણો વેગ કરીને ચારેબાજુથી
તેને ઘેરી વળ્યા.^{૨, ૩} હે ભારત! ભીમસેન જ્યારે તે
રાજાઓથી ઘેરાઈ ગયો, ત્યારે તેણે મંદ દાસ્ય

કરીને સિંહની પેઠે ગર્જના કરી અને તેમને માટે ધોર ગદા ડાંચી કરી.^૪ ત્યાં તેણે શત્રુપક્ષનો વિનાશ કરનારી તે ગદાને વેગપૂર્વક ફેંચી. તે ગદા જાણે છેદ્રે સર્વ શક્તિને એકત્ર કરીને વજ્ર ફેંક્યું હોય તેવી જણાતી હતી. હે મહારાજ ! તે ગદાએ તમારા ધણા સૈનિકોને રણમાં છૂંદી જ નાખ્યા.^૫ હે રાજા ! મહાન ધોપથી પૃથ્વીને ગભવી મૂકતી તથા તેજથી ઝળહળ થતી તે ભયંકર ગદાએ તમારા પુત્રોને ત્રાસ વર્તાવી દીધો.^૬ મહાવેગથી પડતી અને તેજથી ચળકાટ કરતી તે ગદાને જોઈને તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ ભયંકર શબ્દો કરતા કરતા રણમાંથી નાસાનાસ કરવા લાગ્યા.^૭ હે રાજા ! તે ગદાના અસહ્ય શબ્દોને સાંભળતાં જ કેટલાએક તો ધરણી પર ઢળી પડ્યા અને કેટલાએક રથીચોદ્ધાઓ રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યા. આમ ભીમસેન હાથમાં ગદા લઈને, તમારા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યો અને જમ વાઘની ગંધ આવતાં ભયભીત થયેલા મૃગો નારી જાય, તેમ તેઓ ત્યાંથી પલાયન કરી જવા લાગ્યા.^૮ આ પ્રમાણે કુતાપુત્ર ભીમસેન પોતાના દુર્ગ્ગ શત્રુઓને રણમાંથી ભગાડ્યા અને પોતે પક્ષીરાજ ગરુડની પેઠે વેગપૂર્વક સેનાને ઝાળંગી ગયો.^{૯, ૧૦} હે મહારાજ ! રથસૈન્યના સેનાપતિનો પણ સેનાપતિ તે ભીમસેન જ્યારે આમ સૈનિકોનો નાશ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય તેની સામે ચઢી આવ્યા.^{૧૧} તેમણે બાણોરૂપી તરંગથી ભીમસેનને આગળ વંરતો અટકાવ્યો અને એકા એક પાંડવોને ભય ઉપજાવનારો તુચ્છ સિંહનાદ કરી મૂક્યો.^{૧૨} ત્યાં હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્ય અને મહાત્મા ભીમસેન વચ્ચે, દેવો અને અસુરો વચ્ચે થયેલા યુદ્ધ જવું અતિ મહાન ધોર યુદ્ધ થયું હતું.^{૧૩} ત્યાં દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોએ સેંકડો અને હજારો વીર પુરુષો

સંહારવા માંડ્યા.^{૧૪} એટલે ભીમસેન વેગપૂર્વક રથ પરથી નીચે ફરી પડ્યો અને આંખો મીંચીને પગપાળો દ્રોણાચાર્યની સામે જવા લાગ્યો.^{૧૫} એ વેળા ભીમસેન પોતાના મસ્તકને ખભા પર ટેકવું હતું અને બન્ને હાથોને વક્ષઃસ્થળ પર સ્થિર કર્યા હતા. ત્યાં તે બળવાન ભીમસેન મન, વાયુ અને ગરુડ જેવો વેગ કરીને દ્રોણાચાર્યની સામે આગળ વધે જતો હતો.^{૧૬} જમ કાઈ માતેલો, આખલો વરસાદનાં ઝાપટાંને રમતમાનમાં ઝીલે છે, તેમ પુરુષબાદ્ય ભીમસેન પણ દ્રોણાચાર્યનાં બાણોની ઝડીને ઝીલ્યે જતો હતો. હે રાજા ! આ, પ્રમાણે માર પડતો હતો, છતાં તે મહાબળવાન ભીમસેન રણમાં દ્રોણાચાર્યના રથ પાસે પહોંચી ગયો. તુરંત જ હાથ વડે તેમના રથને ધ્વંસના ભાગમાં પકડીને તે પૃથ્વી પર ઝીંકવા લાગ્યો.^{૧૭, ૧૮} આમ હે રાજા ! ભીમસેન દ્રોણાચાર્યને રણમાં ઉછાળી નાખ્યા, એટલે તે સત્વર બીજા રથમાં બેસીને પુનઃ વ્યૂહના મોખરામાં આવી પહોંચ્યા. ભાંગી ગયેલા ઉત્સાહવાળા પોતાના ગુરુને આમ પાછા સામા આવતા જોઈને, ભીમસેન વેગપૂર્વક તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યો અને અત્યંત ક્રોધ કરીને તેણે તે રથને પણ ધૂંસરીના ભાગમાંથી પકડીને પૃથ્વી પર પટકી નાખ્યો. સાથે સાથે ત્યાં ભીમસેન અતિરથી દ્રોણાચાર્યને પણ ઉછાળી નાખ્યા હતા. એ પ્રમાણે ભીમસેન રમત માનમાં દ્રોણાચાર્યના આઠ રથોને રણમાં ઉછાળી નાખ્યા હતા.^{૧૯-૨૧} એક પલકારા નેટલી વારમાં તો તે પોતે પાછો પોતાના રથમાં બેસી ગયેલો દેખાતો હતો અને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ તો આશ્ચર્યથી પ્રશ્નહિત થયેલાં નેત્રે તે બધું જોયા જ કરતા હતા.^{૨૨} હે કુરુવંશી રાજા ! તે ક્ષણે ભીમસેનનો સારથિ પણ ઘોડાઓને એકદમ હંકારતો હતો, તે પણ અતિ અદ્યક્ષત જવું લાગતું હતું.^{૨૩} પછી

મહાબળવાન ભીમસેને પોતાના રથમાં બેસીને તમારા પુત્રની સેના તરફ વેગપૂર્વક ધસારે કર્યો.^{૨૪} તોફાની વાયુ જેમ વૃક્ષોનો નાશ કરે છે, તેમ તે માર્ગમાં આવતા ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો જતો હતો. નદીનો વેગ જેમ વૃક્ષોને વિદારી નાખે છે, તેમ તે પોતાની સામે આવતી સેનાને વિદારી રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે સર્વ તુલ્ય વારણ કરતો કરતો તે આગળ વધી રહ્યો હતો.^{૨૫} જોતજોતામાં તે વીર ભીમસેન કૃતવર્માના રક્ષણ તળે રહેલા ભૌજ-સૈન્યની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તે સૈન્ય તુલ્ય પણ બળપૂર્વક મથન કરી નાખીને તે આગળ વધ્યો.^{૨૬} માત્ર હથેળીના શબ્દથી સૈન્યોને ત્રાસ પમાડતા એ પાંડુપુત્ર ભીમસેને બ્યાધ જેમ ગાયો અને બળદોનો પરાજય કરે, તેમ સર્વ સૈન્યોનો પરાજય કરી નાખ્યો.^{૨૭} એ પ્રમાણે ભોજરાજના સૈન્યને વટાવીને તેણે દરદાની સેનાનો તથા ખીજી કેટલીએક યુદ્ધકુશળ રહેલું હુકડીઓનો પણ પરાજય કર્યો.^{૨૮} પછી જોવા તે આગળ ગયો કે તુરત ત્યાં યુદ્ધ કરતો મહારથી સાત્યકિ તેની નજરે પડ્યો. એટલે પછી હે મહારાજ ! અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાવાળો એ ભીમસેન બરાબર સાવધ થઈને વેગપૂર્વક રથને દોડાવીને ત્યાંથી પણ આગળ વધ્યો. પાંડુનંદન ભીમ રણમાં વચમાં જામેલા તમારા ચોદાઓને તરી ગયો અને ત્યાં તેણે સિંધુરાજનો વધ કરવા માટે પરાક્રમ કરતા મહારથી અર્જુનને યુદ્ધ કરતો જોયો.^{૨૯-૩૧} તેને જોતાં જ પુરુષગ્યાદ ભીમસેન વર્ષાકાળે ગર્જના કરતા મેઘની જેમ મોટી ગર્જના કરીને ગાજવા લાગ્યો.^{૩૨} એ રીતે ગર્જના કરતા તે ભીમસેનના નિનાદને સાંભળીને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ પણ ભીમસેનને જોવાની ઇચ્છાથી વારંવાર સામી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૩૩,૩૪} તે પછી દે મહારાજ ! ગર્જનાઓ કરતા બે સાંઠની પેઠે

વારંવાર સિંહનાદ કરતા અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં ભીમસેન પાસે આવી પહોંચ્યા.^{૩૫} હે મહારાજ ! ધર્મપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિર ભીમસેનના તથા ધનુર્ધર અર્જુનના શબ્દને સાંભળીને ધણા પ્રસન્ન થયા અને તે સમર્થ રાજ તે બન્નેની ગર્જનાઓના શબ્દો સાંભળીને શોકરહિત થયા અને યુદ્ધમાં અર્જુનના વિજયની આશા બાંધવા લાગ્યા.^{૩૬,૩૭} આમ મહાત્કટ ભીમસેન બ્યારે ગાજી રહ્યો હતો, ત્યારે મહાબાહુ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર મંદ હારય કરીને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યા : 'હે ભીમ ! તેં મને શુભ સંદેશ આપ્યો છે તથા વડીલનું વચન પણ પાળ્યું છે.^{૩૮,૩૯} હે પાંડુપુત્ર ! તું જમનો શત્રુ છે, તેમનો યુદ્ધમાં કદી પણ જય થતો નથી. આ સંઘાતમાં અર્જુન હજી જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે. વળી સત્યપરાક્રમી વીર સાત્યકિ કુશળ છે, તે પણ એક સુદૈવ જ છે. વળી વાસુદેવ અને અર્જુનને ગર્જનાઓ કરતા હું સાંભળું છું, તે પણ એક સુદૈવ જ છે.^{૪૦,૪૧} જણે રણમાં ઇંદ્રને જીતીને આગ્રિને ત્રણ કર્યો છે, તે શત્રુસંહારક અર્જુન યુદ્ધમાં હજી જીવતો છે, તે એક સુદૈવ જ છે. જતા બાહુબળનો આશ્રય કરીને અમે જીત્યા છીએ, તે શત્રુસૈન્યોનો નાશ કરનાર અર્જુન જીવે છે, તે આશા સુદૈવ જ છે. દેવોથી પણ અતિ કુર્મય એવા નિપાત-કવચ દાતવોને જણે માત્ર એક ધનુષ્યની સહાયથી જ જીત્યા છે તે અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૨-૪૪} પૂર્વે વિરાટનગરમાં ગાયોને પકડવા માટે એક જ થઈને આવેલા સર્વ કૌરવોને જણે જીત્યા છે, તે અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૫} જ અર્જુન પોતાના બાહુવીરથી ચોદ હજાર કાસ-દ્યયરાક્ષસોનો મહારણમાં સંહાર કર્યો છે, તે અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૬} જણે પૂર્વે કુર્યોધન માટે ગંધર્વોના રાજને અસોના

બુળથી જાણ્યો છે તે અર્જુન જાણે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૭} કિરીટમાલી, બળવાન, શ્વેત ઘોડાઓવાળો અને કૃષ્ણસારથિ એવો મારો પ્રિય અર્જુન જાણે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૮} પુત્રના શોકથી સંતપ્ત થઈને તેણે દુઃકર ઈર્ષ કરવાની ઇચ્છાથી જયદ્રથનો વધ કરવાની મહાન પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.^{૪૯} તો એ અર્જુન આજના યુદ્ધમાં જયદ્રથનો વધ કરશે કે શું? અને પ્રતિજ્ઞાની પાર જીતરેલા તથા વાસુદેવના રક્ષણ તળે રહેલા એ અર્જુનને હું સૂર્યાસ્ત સમયે મળીશ કે શું? દુર્યોધનનું હિત કરવામાં આસક્ત રહેનારો જયદ્રથરાજ અર્જુનને હાથે મરણ પામીને પોતાના રાત્રીઓને આનંદ પમાડશે કે શું? યુદ્ધમાં અર્જુન સિંધુરાજને મારી નાખશે, તે જોઈને રાજા દુર્યોધન અમારી સાથે સંધિ કરશે કે શું? આજના યુદ્ધમાં ભીમસેન મારી નાખેલા પોતાના બાઈઓને જોઈને, મંદ બુદ્ધિનો દુર્યોધન અમારી સાથે સલાહસંપ કરશે કે શું?^{૫૦-૫૨} વળી બીજા કેટલાએક મહાન યોદ્ધાઓને ધરણી પર ઢાળી પાડેલા જોઈને, મંદ બુદ્ધિનો દુર્યોધન અમારી આગળ પશ્ચાત્તાપ કરશે કે શું?^{૫૪} એક ભીષ્મના નાશથી જ અમારું વેર શાંત થશે કે શું? અને બાદી રહેલાંઓનું રક્ષણ કરવા માટે દુર્યોધન અમારી સાથે સંધિ કરશે કે શું?^{૫૫} આ પ્રમાણે બ્યારે દયાથી વ્યાપ્ત થયેલા રાજા યુધિષ્ઠિર વિચાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ત્યાં ધોર યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું.^{૫૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોવ જયદ્રથવધપર્વમાં
'ભીમસેનનો કોરવસૈન્યમાં પ્રવેશ' નામનો
અધ્યાય ૧૨૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૯ મો

ભીમસેનનો કોરવસૈન્યમાં પ્રવેશ
અને કણ્વિનો પરાજય

॥ પૂત્રાગ્ર ઉવાચ ॥

તથા તુ નર્દમાનં તં ભીમસેનં મહાબલમ્ ।

મેઘસ્તનિતનિર્વૈષં કે વીરાઃ પર્યવાસ્યન્ ॥ ૧ ॥

દૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : એ રીતે મેઘગર્જના સમાન ઘોષથી ગાજી રહેલા એ મહાબળવાન ભીમસેનને આપણા પક્ષના કયા વીરાએ આગળ વધતો અટકાવ્યો હતો? કોદાચમાન થયેલા ભીમસેનની સામે રણમાં જોતો રહે તેવો એક પણ પુરુષ મને ત્રણેય લોકમાં દેખાતો નથી.^૨ હે સંજય! ગદા લઈને યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા એ કાળ સમાન ભીમસેન આગળ જોતો રહે તેવો એક પણ પુરુષ મારા જોવામાં આવતો નથી.^૩ જ ભીમસેન રથનો રથથી જ નારા કરે છે અને હાથીનો હાથી વડે જ નારા કરે છે, તે ભીમસેન સામે યુદ્ધમાં કયો પુરુષ પોતે સાક્ષાત્ ઇંદ્ર હોય તોપણ જોતો રહી શકે? મારા પુત્રોને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી કોદાચમાન થયેલા એ ભીમસેન આગળ તે સમયે દુર્યોધનના હિતેચ્છુ કયા યોદ્ધાઓ જોવા રહ્યા હતા? ત્યાં કયા પુરુષો તણખલા સમાન મારા પુત્રોને બાળી નાખવા ઇચ્છતા એ ભીમસેનરૂપ દાવાનળ સામે રણમાં જોવા રહ્યા હતા? કાળ જેમ સર્વ પ્રજાઓને તગેડી ચૂકે છે, તેમ ભીમસેન મારા પુત્રોને તગેડી રહ્યો હતો. તો તે જોઈને કયા વીર પુરુષોએ તેને ઘેરી લીધો હતો?^{૪-૭} ખરેખર! મને જોવા ભીમસેનથી લય યાય છે, તેવો લય નથી થતો મને અર્જુનથી, નથી થતો શ્રીકૃષ્ણથી; અને નથી થતો અર્જિનાથી પ્રકટેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નથી.^૮ હે સંજય! મારા પુત્રોને બાળી નાખવાની ઇચ્છાથી ભડભડ થયેલા એ ભીમસેનરૂપી અર્જિની આસપાસ કયા રણાઓ વીંટાઈ વળ્યા હતા? તે તું

મને કહે. ૬

સંજય યોદ્ધો : મહાબળવાન ભીમસેન જ્યારે તે પ્રભાણે ગર્જના કરી રહ્યો હતો, ત્યારે બળવાન કણ્વ પણ સામેથી તેવી જ તુમુલ ગર્જના કરીને, ભીમસેન સામે ચડી આવ્યો. ૧૦ પોતાના અતિ-મહાન ધનુષ્યને અત્યંત ખેંચતો તથા ધણે જ ક્રોધાયમાન થયેલો તે કણ્વ રણસંગ્રામમાં પોતાનું બળ દર્શાવવા ઇચ્છતો હતો અને ભીમ સામે યુદ્ધ કરવાની આકાંક્ષા રાખતો હતો. ૧૧ વાયુના માર્ગ-ને રોકનાર વૃક્ષની પેઠે તેણે એકદમ ભીમસેનના માર્ગને રોકી રાખ્યો, ત્યારે ભીમસેન પણ સત્તર પોતાની આગળ આવીને જાણેલા કણ્વને જોઈને અત્યંત ઠાપાયમાન થઈ ગયો. ત્યાં વીર ભીમ પથ્થર પર ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં કેટલાંએક બાણો એ કણ્વ પર ફેંકવા લાગ્યો. એટલે કણ્વ પણ તેનાં બાણો ઝીલી લીધાં અને સામેથી પોતાનાં બાણો તેના પર ફેંક્યાં. ૧૨, ૧૩ આમ જ્યારે કણ્વ અને ભીમસેનના સમાગમ થયો, ત્યારે પ્રયત્ન-પૂર્વક જોઈ રહેલા બીજા સર્વ યોદ્ધાઓનાં ગાત્રો જણે યરથર ધ્રુવતાં દોય તેમ જણાતું હતું. ૧૪ તે બંનેની તાળીઓના અવાજને સાંભળીને રથી-યોદ્ધાઓનાં તથા ઘોડેસવારોનાં ગાત્રો પણ લગ-ભગ દીલાં થઈ ગયાં હતાં. એ રણંગણમાં ભીમ-સેનની ઘોર ગર્જનાને સાંભળીને કેટલાંએક સારા સારા ક્ષત્રિયો પણ આકાશ તથા પૃથ્વીને એક થયેલાં માનવા લાગ્યા. વળી મહાત્મા ભીમસેનના ઘોર નિનાદથી કેટલાંએક યોદ્ધાઓના હાથમાંથી ધનુષ્યો પૃથ્વી પર પડી ગયાં. વળી ત્યારે બીજા કેટલાંએક યોદ્ધાઓના હાથમાંથી શસ્ત્રો પણ પડી ગયાં અને કેટલાંએકના તો પ્રાણો પણ નીકળી ગયા. ૧૫-૧૭ તે ગર્જનાથી ત્રાસ પામેલા દાથી તથા ઘોડા આદિ વાદ્યો તો મળમૂત કરવા લાગ્યાં અને તે બાંનાં મન તદ્દન પડી ગયાં. ૧૮ ત્યાં

અનેક ઘોર નિમિત્તો પ્રકટ થવા લાગ્યાં અને એત-એતામાં ગીધ, કંક તથા કાગડા આદિ માંસાહારી પક્ષીઓથી આકાશ ઢંકાઈ ગયું. ૧૯ હે રાજન્ ! કણ્વ અને ભીમના તે અતિ તુમુલ સમાગમ સમયે કણ્વે ભીમસેનને વીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ૨૦ વળી બીજાં પાંચ બાણો વડે તેણે તત્કાળ તેના સારથિને પણ વીંધી નાખ્યો. એટલે ભીમસેન પણ મંદ મંદ હસીને કણ્વ સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો. હવે યુદ્ધમાં ઝપાટાબંધ કર્મ કરનારા એ મહાવિદ્યાર્થી ભીમસેન કણ્વને ચોસઠ બાણોનો માર માર્યો, ત્યારે મહાધનુર્ધર કણ્વ પણ સામેથી ચાર બાણો ફેંક્યાં. પણ હે રાજન્ ! ભીમસેન તે બાણોને પોતાની પાસે આવતાં પહેલાં જ નમેલાં પર્વવાળાં કેટલાં-એક બાણો મૂકીને તથા પોતાના હાથની આલાદી દર્શાવીને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યાં. ૨૧-૨૩ તે જોઈ કણ્વ અનેક બાણોની વૃદ્ધિ કરીને ભીમસેનને છાઈ દીધો. એ રીતે જ્યારે કણ્વ પાંડુપુત્રને છાઈ દીધો, ત્યારે તે મહારથીએ કણ્વના ધનુષ્યને મુઠમાંથી કાપી નાખ્યું અને નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણો મૂકીને એને પણ વીંધી નાખ્યો. પછી સૂતપુત્રે એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તેનું સંધાન કરીને, તે બપંદર કર્મ કરનારા મહારથીએ ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો. ૨૪-૨૬ એટલે ભીમસેન અત્યંત દ્રાપ્યો અને એકદમ તેણે વેગથી નમેલાં પર્વવાળાં ત્રણ બાણોને સૂત-પુત્રની છાતીમાં ઘેંચી દીધાં. ૨૭ હે ભરતપ્રેષ ! ત્યારે વક્ષ સ્થળના મધ્યમાં રહેલાં તે ત્રણ બાણોથી તે કણ્વ ત્રણ શિષ્પરેવાળો જંગમ પર્વત દોય તેમ સોજતો હતો. ૨૮ ધાતુના ઝરણને ઝરતા કાઈ એક પર્વતમાંથી જેમ ગેરુડી મિત્ર થયેલી ધાતુએ ઝરે, તેમ પરમ તીક્ષ્ણ બાણેથી વીંધાઈ ગયેલા એ એ કણ્વના શરીરમાંથી ત્યારે રણિર ઝરવા લાગ્યું. ૨૯ આમ કણ્વ અતિ સખ્ય પ્રહારથી પીડાઈને કંઈક

ડગમગી ગયો હતો, છતાં તેણે ધતુર્યને કાન સુધી મંપૂલું ખેંચીને ઢેરલાએક બાણો છોડ્યાં અને તેથી ભીમસેનને પ્રહાર કર્યો^{૩૦} હવસંત વળી તેણે એ ઢેરો અને હજારો બાણો છોડવા માંડ્યાં એ પ્રમાણે જ્યાં મન્યુત નતુપનાગા કણે બાણો મૂકી મૂકીને ભીમસેનને પીડવા માંડ્યો, ત્યાં ભીમસેન પણ એક અઝાના આકારનું બાણ ડોરીને ઘસુંના નતુપની ડોરીને મત્તર કાપી નાખી^{૩૧} વળી બીજા એક મન્યજતના બાણ વડે એ મહાગ્રીએ એના મારયિને પણ રથની એક પગથી નીચે પાડી દીધો અને તેના આરેય ઘોડાએને પણ પ્રાણગુપ્તિ વગી નાખ્યા^{૩૨} હે પૃથ્વીનાથ ! તે પછી કણે માર્યો ગયેલા ઘોડા વાળા તે રથ પગથી નીચે દૂધી પડ્યો અને ભયને ક્ષીરે એકદમ વૃષસેનના ગય પર ચઢી ગયો^{૩૩} એ પ્રમાણે કણેના રણમાં પરાજય કરીને પ્રતાપી ભીમસેન મેઘગર્જનાની જમ મોટથી ગાજવા લાગ્યો^{૩૪} ત્યાં તેના તે શત્રુને સાબળીને રાજ યુધિષ્ઠિર પણ અત્યંત આનંદિત થયા ત્યાં પાડવપક્ષની મધ્યગી સેના પણ ભીમસેનને હાથે કણેના રણમાં પરાજય થયો છે એમ માનીને, ચારે બાજુથી શંખોના ધ્વનિઓ કળા લાગી એ પ્રમાણેના શનુસેનને વનિ સાબળીને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા^{૩૫ ૩૬} એ સમયે ગજ યુધિષ્ઠિર પણ હર્ષને લીધે શંખોના ધ્વનિઓથી, બાણોના ટકારોથી તથા હર્ષના કાવાહવાથી પોતાની સેનાને વ્યાપ્ત કરી મૂકી^{૩૭} આ તાકૃથી અર્જુન પોતાના ગાદીન નતુપનો ટકાર કરના લાગ્યો અને શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો પાયજન્ય શ ખ વગાડવા લાગ્યા પરંતુ તે બન્ને શત્રુને હાળી દઈને ગર્જના કરતા ભીમસેનનો ધ્વનિજ સર્વ મૈત્ર્યોમાં ધણે ધારણ સબગાતો હતો^{૩૮} તે પછી તે બન્ને જણ

બુદ્ધાં બુદ્ધાં સીધી ગતિનાં અસોચી એકબીજાને પ્રહાર કરના મહ્યા તેમાં પ્રથમ કણે સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને પાંદુપુત્ર ભીમસેન પ્રથમથી જ દૂર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું^{૩૯}

કવિ શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્કત જયદ્રથવધપર્વમાં ભીમસેનનો પ્રવેશ તથા કણેનો પરાજય નામનો અધ્યાય ૧૨૯ મો સમજ

અધ્યાય ૧૩૦ મો

દુર્થોધનનું યુદ્ધ

॥ ત્રયય ઉવાચ ॥

તસ્મિન્ વિલુપ્તિ સંન્યે સંઘગાયાર્જુને ગતે ।

સાચ્ચતે મીમસેન ચ પુત્રસ્તે દ્રોણમમ્પયાત્ ॥૧॥

મન્ય બોલ્યો તે મૈત્ર્ય જ્યાં લગભગ વીખરાઈ ગયું અને અર્જુન, સાત્યકિ તથા ભીમ સેન જ્યાં જયદ્રથ પાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તમારો પુત્ર કુર્યોન દ્રોણાચાર્ય પાસે જવા લાગ્યો^૧ કેનળ એક રથનીજ સહાય હઈ તમારો પુત્ર કુર્યોન પોતાને કરવાના ઘણા કાર્યોના વિચાર કરતો કરતો ત્યા આચાર્ય પાસે જવા લાગ્યો^૨ મન અને વાયુ સમાન વેગવાગો કુર્યો નનો રથ જોતજોતામાં ઘણી ઝડપથી દ્રોણાચાર્ય પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યા પ્રકાપથી લાલચોળ નેત્રવાગો તમારો એ પુત્ર ગજરાટભેર આચાર્યને કહેવા લાગ્યો^૩ એ કુરુન દેને ત્યા આ વચનો કહ્યા 'અરે ઓ આચાર્ય ! અર્જુન, ભીમસેન તથા અર્જિત સાત્યકિ-એ ત્રણેય મહારથીઓ આપણા સર્વ અતિમહાન સૈન્યોનો પરાજય કરીને અને જરા પણ અટક્યા વિના સિધુરાજની મમીપમાં આવી પહોંચ્યા છે^{૪ ૫} ત્યા પણ તે બન્ને અર્જિતો પ્રહાર કરી રહ્યા છે આ રણમાં મહારથી અર્જુન તમને હૃદયથી આવ્યો તે તો કઈક સમજ્યા, પણ હે માન આપનારા આચાર્ય ! સાત્યકિ અને ભીમસેન પણ તમને કેમ કરી

ઉલ્લંઘી શમ્યા ? આ સમુદ્ર સુકાયા જેવી વાત લોકમાં એક આશ્ચર્ય જેવી છે. હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! સાત્યકિ, અર્જુન અને ભીમસેનથી થયેલા તમારા પરાજયના સંબંધમાં લોકો ઘણી વાત કરી રહ્યા છે. ^{૧૦} સર્વ યોદ્ધાઓ કહી રહ્યા છે કે, 'પાંડવો-એ ધનુર્વેદના પારને પહોંચેલા દ્રોણાચાર્યને યુદ્ધમાં ફેવી રીતે જીત્યા ?' ^{૧૧} આ તો તમારે વિશે માનવામાં ન આવે એવી વાત છે. ખરેખર ! હવે મારા મંદભાગીનો આ રણમાં નાશ જ થવા આવ્યો છે; કારણ કે પુરયોમાં વ્યાઘ્ર સરખા તમને પણ એ તણ મહારથીઓ ઝાળંગી આવ્યા છે. આ રીતના આ ભયંકર પ્રસંગે તમારે હવે જે કંઈ કહેવાનું હોય તે કહો. હે માન આપનારા આચાર્ય ! જે થયું તે થયું, પણ હવે શું કરવું તેનો તમે વિચાર કરો. ^{૧૦, ૧૧} હે બ્રાહ્મણ ! હવે પછી સિંધુ-રાજના સંબંધમાં સમયોચિત શું કાર્ય કરવું થટે છે, તેનો ઘરાબર વિચાર કરીને સત્વર કહો; એટલે તે પ્રભાણે તત્કાળ કરવામાં આવે. ^{૧૨}

દ્રોણ ભાટ્યા : હે તાત ! આ સંબંધમાં અનેક પ્રકારનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે; પણ હાલ તુરત જે કંઈ કરવું થટે છે, તે તું સાંભળ. પાંડવોના તણ મહારથીઓ આપણી સેનાને પાર કરી ગયા છે. ^{૧૩} આથી તેમનો નેટલો પાછળથી ભય છે, તેટલો જ આ પાંચાલ આદિ યોદ્ધાઓનો આપણને આગળથી ભય રહેલો છે. છતાં જે સ્થળે કૃષ્ણ તથા અર્જુન ગયા છે, તે સ્થળે અતિ ભારે ભય રહ્યો છે, એમ મારું માનવું છે. ^{૧૪} આ આપણી ભારતી સેના આગળથી તેમ પાછળથી શત્રુઓ વડે ઘેરાઈ ચૂકી છે. માટે સિંધુરાજનું ગમે તે ઉપાયે પણ રક્ષણ કરવું નેઈએ, એમ હું માનું છું. ^{૧૫} હે તાત ! દ્રોણાચાર્ય થયેલા અર્જુનથી ભયભીત થયેલા સિંધુરાજનું આપણે અવશ્ય રક્ષણ કરવું નેઈએ. મહાભયંકર એવા સાત્યકિ અને ભીમસેન

પણ સિંધુરાજની પાસે જઈ પહોંચ્યા છે. ^{૧૬} ખરેખર ! પૂર્વે શકુનિની બુદ્ધિમાંથી જે દૂત ઉત્પન્ન થયું હતું, તે જ આ સમયે આવી પહોંચ્યું છે. તે સમયે સભામાં કોઈનો જય થયો ન હતો કે કોઈનો પરાજય પણ થયો ન હતો. ^{૧૭} પરંતુ આજના દૂતમાં તો આપણ સર્વના જય કે પરાજયનો આધાર છે. તે વેળા કુરુસભામાં શકુનિ પાસા ખેંચી રહ્યો હતો અને તેમને તે પાસા માનતો હતો; પણ ખરું જોતાં તે પાસા જ નહોતો, તે તો તમારાં શરીરોને ચીરી નાખનારાં બાણો જ હતાં. હે તાત ! જેમાં આ અનેક કુરુયોદ્ધાઓ ગોઠવાઈને બેઠા છે, તે આ સેનાને જ તારે જીતાર તરીકે સમજ લેવી. હે પૃથ્વીનાથ ! તેમાં જે આ બાણો બિછળી રહ્યાં છે, તેને જ તારે પાસા સમજ લેવા. વળી હે રાજન ! તેની અંદર વચમાં બેઠેલા એ સિંધુરાજને જ તારે 'પણ' તરીકે જાણી લેવો. માટે ત્યાં જ ખરેખરે દૂતનો હાવ છે. ^{૧૮-૨૦} અહીં સિંધુરાજને માટે જ શત્રુઓ ભેડે મહાન દૂત આવી લાગ્યું છે; માટે અહીં જ તમે બંધા પોતાના જીવિતની પરવા કર્યા વિના સિંધુરાજનું રણમાં વિધિપૂર્વક રક્ષણ કરો; કારણ કે તે સ્થળે જ દૂતમાં આપણ સર્વનો જય કે પરાજયનો નિશ્ચય અવશ્ય થશે. ^{૨૧, ૨૨} આથી જે સ્થળે તે સર્વ મહાદ્યુતધર્શ સાવધ થઈને સિંધુરાજનું રક્ષણ કરે છે, તે સ્થળે જ તું ઝટપટ જ અને તે રક્ષકોની તું રક્ષા કર. ^{૨૩} હું તો હાલ અહીં જ રહીશ અને બીજાઓને ત્યાં મોકલીશ. હું અહીં પાંચાલો, પાંડવો તથા સૃજ-યોને આગળ વધતા અટકાવીશ. ^{૨૪} એટલે દુર્યોધન આચાર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાનું ઉપકર્મ ખતાવના માટે તૈયાર થઈને પોતાના અનુચરો સહિત શીઘ્ર ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ^{૨૫} એ ગાળામાં યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજ એ બે અર્જુન-

ના ચક્રક્ષેપો-ખહારના ભાગમાંથી સેનામાં આવી-
ને અર્જુન પાસે જતા હતા.^{૨૬} હે મહારાજ !
પ્રથમ જ્યારે અર્જુન યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી
તમારા સૈન્યમાં દાખલ થયો હતો, ત્યારે તે બન્ને
જણ પણ અર્જુનની પાછળ પાછળ જતા હતા.
પણ હે રાજન ! કૃતવર્માએ તેમને અટકાવી રાખ્યા
હતા.^{૨૭} તે બન્ને જણા કૌરવસેનાને એક બાજુ-
માંથી ભેદીને તમારી સેનામાં દાખલ થયા હતા
અને સૈન્યની બાજુમાં યદ્યેને અર્જુન પાસે
આવતા હતા. ત્યાં તો તે બન્ને જણા કુરુરાજ દુર્યો-
ધનના જોવામાં આવી ગયા.^{૨૮} એટલે પછી દુર્યો-
ધને તે બન્નેની સાથે ઉત્તમ સંગ્રામ મચાવ્યો.
હવે બળવાન ભારતરાજ દુર્યોધન ઉતાવળ કરતા
તે બન્ને ભાઈઓ સામે સત્તર ધસી ગયો અને
મહારથી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા તે બન્ને ક્ષત્રિય
શ્રેષ્ઠો પણ ધનુષ્ય જાંઘાં કરીને યુદ્ધ કરવા સજ્જ
થયા.^{૨૯, ૩૦} તેમાંથી યુધામન્યુએ કંકપક્ષીનાં પીછાં
વાળાં ત્રીસ બાણો મૂકીને દુર્યોધનને વીંધી નાખ્યા
અને બીજાં વીસ બાણોથી તેના સારથિને તથા
ચાર બાણોથી તેના ઘોડાઓને પણ તેણે પ્રહાર
કર્યો.^{૩૧} એટલે તમારા પુત્ર દુર્યોધને એક
બાણ મારીને યુધામન્યુના દ્વજને કાપી
નાખ્યો અને બીજા એક બાણથી તેના ધનુષ્ય-
ને પણ કાપી નાખ્યું.^{૩૨} વળી ભક્ષ્મતિના
એક બાણથી તેણે એના સારથિને પણ રથની
બેઠક પરથી ટેળી પાડ્યો તથા બીજા ચાર તીક્ષ્ણ
બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા.
હવે યુધામન્યુ ધણી જ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. તેણે
ધણી ઝડપથી તમારા પુત્રની છાતીમાં ત્રીસ
બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૩, ૩૪} ત્યાં ઉત્તમૌજએ પણ
ક્રોધાયમાન થઈને સુવર્ણથી શેલતાં દેહલાંએક
બાણો છોડ્યાં અને દુર્યોધનના સારથિને વીંધી
નાખીને તેને યમલોકમાં મોકલી દીધો.^{૩૫} સારે

હે રાજેન્દ્ર ! દુર્યોધને પણ પાંચાલવંશના તે ઉત્ત-
મૌજના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને
તેન બે પૃથ્વક્ષેપોને તથા સારથિને પણ હણી
નાખ્યા.^{૩૬} આમ જ્યારે ઉત્તમૌજના ઘોડાઓ
તથા સારથિ રણમાં માર્યા ગયા, ત્યારે તે એક-
દમ પોતાના ભાઈ યુધામન્યુના રથ પર ચઢી ગયો.
એ રીતે પોતાના ભાઈના રથમાં આવીને તેણે
દુર્યોધનના ઘોડાઓને બાણોથી મારવા માંડ્યા;
એટલે તેઓ મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યા.
જ્યારે દુર્યોધનના ઘોડાઓ રણમાં પડ્યા, ત્યારે
યુધામન્યુએ એક પરમતીક્ષ્ણ બાણ સાંધીને એના
ધનુષ્યના તથા ભાયાના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા.
એટલે દુર્યોધનરાજ મરણ પામેલા ઘોડાઓવાળા
તથા માર્યા ગયેલા સારથિવાળા તે રથ પરથી
નીચે જતરી પડ્યો અને હાથમાં ગદા લઈને
પાંચાલ ભાઈઓ સામે દેહ્યો.^{૩૭-૪૦} દુર્યોધનને
આમ પગપાળો થઈને પોતાની સામે ધસી
આવતો જોઈને, યુધામન્યુ તથા ઉત્તમૌજ પણ
રથની બેઠક પરથી નીચે ફેદી પડ્યા.^{૪૧} હે રાજ !
તે પછી ક્રોધાયમાન થયેલા ગદાધારી દુર્યોધને
ગદાનો પ્રહાર કર્યો અને તેથી સુવર્ણથી ચળ-
કાટ કરતો તેમનો રથ ઘોડાઓ, સારથિ તથા દ્વજ
સાથે ભાંગીને ભુક્રો થઈ પડ્યો.^{૪૨} એ પ્રમાણે
તેમના રથને ફાટલો કરી નાખીને માર્યા ગયેલા
ઘોડા અને સારથિવાળો તમારો શત્રુતાપન પુત્ર
સત્તર મદ્રરાજના રથ પર ચઢી ગયો.^{૪૩} ત્યારે
પાંચાલોના તે બન્ને મુખ્ય મહારથી રાજપુત્રો પણ
બીજા રથો પર બેસીને અર્જુન તરફ જવા લાગ્યા.^{૪૪}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વા તર્જત જયદ્રથવધપર્વમા

‘દુર્યોધનનું યુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૧૩૦ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૧ મો

કર્ણનો પરાજય

॥ સંજય ઉવાચ ॥

ચર્તમાને મહારાજ સંગ્રામે લોમહર્ષણે ।

ઘ્વાકુલેષુ ચ સર્વેષુ પીડ્યમાનેષુ સર્વશઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે મહારાજ ! રૂંવાં
છીમાં કરી નાખે તેણે તે સંત્રામ આવી રશ્મો
હતો અને સર્વ યોદ્ધાઓ આરેખાભુથી આકુળ
બાકુળ થઈને પીડાતા હતા. ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ
રાજા ! જમ કાઈ એક વનની અંદર મહોન્મત
હાથી બીજા મહોન્મત હાથી સામે ધસી જાય,
તેમ રાધાપુત્ર કર્ણ ભીમસેન તરફ યુદ્ધ કરવા
માટે ધસી ગયો.^૧

કૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : કર્ણ તથા ભીમસેન એ
મહાબળિયાઓ અંધારે અભુતના રથની પાસે
લડતા હતા, ત્યારે તે રથસંત્રામ કેવો થયો હતો ?
પ્રથમના રથમાં ભીમસેને કર્ણનો પરાજય કર્યો
હતો, છતાં દુરીથી મહારથી કર્ણ ભીમ સામે કેવી
રીતે યુદ્ધ કરવા આગ્યો હતો ?^૨ અરે ! પણ
પૃથ્વીમાં મહારથી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા એ શ્રેષ્ઠ
રથીયોદ્ધા કર્ણ સામે ભીમસેન કેવી રીતે રથમાં
ધસી ગયો હતો ?^૩ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને, ભીમ
અને દ્રોણને છોડીને મહારથી કર્ણ સિવાય બીજા
કોઈના તરફથી ભય નહોતો. અરે ! પણ મહાત્મા
રાધાપુત્ર કર્ણના અતુલ પરાક્રમનું નિત્યનિત્ય
ચિંતન કરી રહેલા યુધિષ્ઠિરાબને તેના ભયથી
પૂર્ણ વર્ષ થયાં ઊંઘ પણ આવતી નથી । વળી
બ્રાહ્મણો પર નિત્ય પ્રેમ રાખનારા, વીર્યથી ભર્યા
ભર્યા અને યુદ્ધમાં પીઠ ન બતાવનારા એ સૂત-
પુત્ર કર્ણ સામે ભીમસેન કેવી રીતે લડ્યો હતો ?
કર્ણ તથા ભીમસેન એ બન્ને વીરો અભુતના
રથની પાસે ભેટ્યા હતા, તો તે બન્ને મહાબળ-
વાન પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ત્યાં કેવી રીતે લડ્યા

હતા ?^૪ કર્ણને જણાયું હતું કે, પોતે પાંડવોના
બાઈ હતા. તે સૂતપુત્ર દયાળુ હતા અને તેણે
વચન આપ્યું હતું કે, તે ચાર ભાઈઓને મારશે
નહિ. કર્ણ એ વચનનું સ્મરણ રાખતો હતો, છતાં
તેણે ભીમસેન સાથે શા માટે યુદ્ધ કર્યું ?^૫ વળી
ભીમસેન સૂતપુત્ર સાથેના પોતાના પૂર્વ વેરને
બૂલી ગયો ન હતો. તો એ રૂઢો ભીમસેન કર્ણની
સાથે કેમ લડ્યો ?^૬ હે સૂત ! મારો પુત્ર દુર્યો-
ધન સદા આશા રાખી બેઠો છે કે, 'સંત્રામમાં કર્ણ'
સમગ્ર પાંડવોને જીતશે.^૭ આમ જના પર મારો
મંદલાગી પુત્રની રથમાં વિજયાશા બંધાઈ રહી
છે, તે કર્ણ ભીમકર્મ ભીમસેન સામે કેવી રીતે
લડ્યો હતો ? હે તાત ! જનો આશ્રય કરીને મારો
પુત્રોએ મોટા મહારથીઓ સાથે વેર કર્યું છે, તે
સૂતપુત્ર કર્ણની સાથે ભીમસેને કેવી રીતનું યુદ્ધ
કર્યું હતું ?^{૮, ૯} કર્ણે કરેલા અનેક અપકારોને
મનમાં રાખી રહેલો એ ભીમસેન તેની સાથે
કેવી રીતે લડ્યો હતો ?^{૧૦} જે વીર્યવાને એક
રથની જ સહાયથી સમગ્ર પૃથ્વીને જીતી છે, તે
સૂતપુત્ર કર્ણ સામે ભીમસેન કેવી રીતે યુદ્ધ કરી
શક્યો ?^{૧૧} જે કર્ણે કવચ-કુંડળો સાથે જ જન્મ્યો
હતો, તે સૂતપુત્ર કર્ણની સામે ભીમસેન કેવી રીતે
લડાઈમાં લડ્યો હતો ?^{૧૨} હે સંજય ! તે બન્ને
મહાબળવાનોનું જે પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હોય અને
તેમનામાંથી જે વિજયી થયેા હોય, તે બધું જ
મને જણું હોય તેવું સત્ય કહે. ખરેખર, હું કંથો
કહેલામાં ઘણો કુશળ છે.^{૧૩}

સંજય બોલ્યો : ભીમસેને તો રથીશ્રેષ્ઠ
કર્ણનો ત્યાગ કરીને જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને અભુત
એ બન્ને વીરો હતા, ત્યાં જવાની જ ઇચ્છા રાખી
હતી.^{૧૪} પણ હે મહારાજ ! તેને તેમ જતો જઈને
રાધાપુત્ર કર્ણ તેની તરફ ધસી ગયો અને મેઘ
જેમ પર્વત પર વૃષ્ટિ કરે, તેમ તેણે ભીમસેન પર

કંકપક્ષીનાં પીછાં ખાંધેલાં બાણોની વૃદ્ધિ કરી મૂકી.^{૨૦} તે સમયે પ્રકૃષ્ણ કમળ સમાન મુખથી હાસ્ય કરતા એ બળવાન અધિરથપુત્રે અર્જુન પાસે જતા તે ભીમસેનને રણસંગ્રામ માટે પકકાર આપ્યો.^{૨૧}

કર્ણ બોલ્યો : અદ્યા ભીમસેન ! તું શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરે છે, એમ મને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન હતો, તો પછી આ સમયે તું અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાથી કેમ પૂઠં દેખાડે છે?^{૨૨} હે પાંડવનંદન ! કુંતીના પુત્રને આમ કરવું ઘટતું નથી. માટે મારી સામે ઊભો રહીને મારા પર બાણોનો વરસાદ વરસાવ.^{૨૩}

કર્ણના યુદ્ધ માટેના આ પકકારને ભીમસેન સાંખી રહ્યો નહિ. અર્ધમહાળાકારે પાછો ફરીને તેણે કર્ણ સામે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો. મહા-યશસ્વી ભીમસેન કવચ ધારણ કરીને દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા સર્વશસ્ત્રકુશળ એ કર્ણ પર સ્ત્રીનાં જનારાં બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો.^{૨૪, ૨૫} ચાલુ લડાઈનો અંત લાવવાની ઇચ્છાથી તથા કર્ણને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી મહાબળવાન ભીમસેન તેના અતુલચરિત્રને પ્રથમ મારી નાખ્યા અને પછી તેને મારવાની ઇચ્છા કરી^{૨૬} હે રાજા ! તેથી શત્રુતાપન ભીમસેન કોએરે ને કર્ણ ઉપર અનેક જાતની ઉચ્ચ બાણ-વૃદ્ધિઓ કરવા લાગ્યો.^{૨૭} પરંતુ પરમ અસ્રોને અણનારો કર્ણ મદમત્ત હાથી સમાન ગમન કરનારા તે ભીમસેનની તે સર્વ બાણવૃદ્ધિઓને જાત-જાતની અસ્રમાયાઓથી ગળી જવા લાગ્યો.^{૨૮} વિદ્યાથી પૂર્ણથેલો અને બળવાન એવો મહાબાહુ કર્ણ પોતે મહાધનુર્ધર હોઈને આચાર્યની પેઠે બરાબર રણમાં ધૂમવા લાગ્યો.^{૨૯} હે રાજા ! કોપથી યુદ્ધ કરી રહેલા ભીમસેનની બધે હાંસી કરતો હોય તેમ એ કર્ણ તે કુંતીનંદન વૃકાદર

સામે યુદ્ધ કરતો હતો.^{૩૦} પણ કુંતાપુત્ર ભીમસેન ચારે બાજુ યુદ્ધ કરતા વીરોના દેખતાં કર્ણે કરેલી પોતાની હાંસીને સાંખી રહ્યો નહિ.^{૩૧} એથી અંકુશથી જમ મહાન હાથીને વીંધી નાખે, તેમ તેણે પોતાની સામે આવેલા તે કર્ણને વત્સદંત બાણોથી ક્રોધપૂર્વક છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૩૨} વળી પથ્થર પર ધસેલાં, સુવર્ણનાં મોઢિયાંવાળાં અને બરાબર તાકીને છોડેલાં ખીજાં એકવીસ બાણો મૂકીને તેણે વિચિત્ર કવચવાળા તે કર્ણને ભેદી નાખ્યો. એટલે પછી કર્ણે ભીમસેનના મોનેરી સાજથી ઢંકાયેલા અને વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓને પાંચ પાંચ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા. વળી હે રાજા ! ત્યાં એક અરધા પલકારામાં તો કર્ણે ભીમસેનના રથ પ્રત્યે કરેલી યમબાણ બળ સર્વના જોવામાં આવી.^{૩૩-૩૫} આમ હે મહારાજ ! કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં એ બાણો વડે પાંડુપુત્ર ભીમસેન રથ, ધન અને સારથિ સાથે ઢંકાઈ ગયો હતો.^{૩૬} વળી ક્રોધાયમાન થયેલા કર્ણે ચોસઠ બાણો મારીને ભીમસેનના મજ્જાત કવચને તોડી નાખ્યું અને મર્મને ભેદી નાખનારાં કેટલાંએક નારાયણો મૂકીને તેને પ્રહાર કર્યો.^{૩૭} ત્યારે કર્ણના ધનુષ્યમાંથી નીકળતાં તે બાણોને લેખામાં લીધા વિના જ નીડર મહાબાહુ ભીમસેન કર્ણની લગલગ જઈ પહોંચ્યો. હે મહારાજ ! તે સમયે કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટી રહેલાં ઝેરી સર્પ સરખાં બાણોને ઝીલી રહેલો ભીમસેન રણમાં જરાય ગભરાયો ન હતો. તે પ્રતાપી ભીમસેન તો પાણીદાર અને તીક્ષ્ણ એવાં ભદ્રજાતિનાં બાણો મારીને કર્ણને યુદ્ધમાં વીંધી જ નાખ્યો^{૩૮-૪૦} એટલે કર્ણે પણ જયદ્રથનો વંન કરવા ઇચ્છતા મહાબાહુ ભીમસેનને રમત વાતમાં અનેક બાણોથી ઢાંકી દીધો.^{૪૧} એ યુદ્ધમાં કર્ણ પ્રથમથી જ સૌર્ય સ્વરૂપ ધારણ કરીને લડતો

હતો અને પૂર્વના વેરનું સ્મરણ કરતો ભીમસેન પ્રથમથી જ દૂર સ્વરૂપ ધારણ કરીને હડતો હતો.^{૪૨} દ્રોણી અને શત્રુઓનો સંહાર કરનાર ભીમસેન પોતાના તે અપમાનને સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે કર્ણ પ્રત્યે સત્વર આણવૃદ્ધિ કરવા માંડી.^{૪૩} એ રણમાં ભીમસેને છોડેલાં તે બાણો શબ્દ કરતાં પક્ષીઓની પેઠે ચારેબાજુથી વીર કર્ણ પર પડવા લાગ્યાં.^{૪૪} ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં એ બાણોના અગ્રભાગો ઘણા ચક્રચકિત હતા અને તેમનાં મોઢિયાં તદ્દન સુવર્ણનાં હતાં. જમ પતંગિયાં અગ્નિને ઢાંકી દે, તેમ તેમણે સંધાપુત્ર કર્ણને તદ્દન ઢાંકી દીધો હતો.^{૪૫} હે ભરતવંશી રાજા ! તે રથોત્ત્રેષ્ઠ કર્ણ જ્યારે બાણોથી ચોખેર ઢંકઈ ગયો, ત્યારે તેણે પણ બાણોના ઉગ્ર વરસાદો વરસાવવા માંડ્યા.^{૪૬} વૃદ્ધાર પણ રણને શોભાવનારા તે કર્ણનાં વજ્ર સમાન બાણોને પોતે છોડેલાં અનેક જાતનાં બાણોથી વચમાં જ કાપી નાખતો હતો.^{૪૭} ત્યારે હે ભારત ! શત્રુઓને દમનારા સૂર્યપુત્ર કર્ણે બાણોનો વરસાદ વરસાવીને ભીમસેનને રણમાં છાઈ દીધો.^{૪૮} તે વેળા હે ભારત ! શાહુદી જેમ પીછાંઝીથી વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ અને ભીમસેનના શરીરને બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલું એઈ રહ્યો હતો.^{૪૯} સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોને ધારણ કરે છે, તેમ તે વીર ભીમસેન કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં પથ્થર પર ધસીને સાફ કરેલાં અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણોને ધારણ કરી રહ્યો હતો.^{૫૦} તેનું શરીર સર્વ પ્રદેશમાં લોહીથી ખરડાઈ ગયું હતું, તેથી તે વસંતઋતુમાં ખીલેલાં પુષ્પોના સુકુટવાળા અશોકવૃક્ષની પેઠે રણમાં શોભતો હતો.^{૫૧} પરંતુ મહાબાહુ ભીમસેન એ રણમાં મહાબાહુ કર્ણના તે કૌશલ્યને સહન કરી શક્યો નહિ. તેનાં નેત્ર કોપથી ક્ષીણ ગયાં.^{૫૨} ઝેરથી ઉગ્ર એવા સર્પોથી જેમ કેલાસપર્વતને ઢાંકી દેવામાં

આવે, તેમ તેણે કર્ણને પચીસ નારાયણોણો વડે ઢાંકી દીધો.^{૫૩} વળી તે દેવ સમાન પરાક્રમી ભીમે પ્રાણને હથેળીમાં રાખી, લડી રહેલા તે કર્ણને પ્રથમ છ અને પાછાં આઠ બાણો ભારીને મર્મસ્થાનોમાં વીંધી નાખ્યાં.^{૫૪} પછી પ્રતાપી ભીમે બીજું એક બાણ મૂકીને કર્ણના ધનુષ્યને હસતાં હસતાં તત્કાળ કાપી નાખ્યું.^{૫૫} વળી ત્રપાટાખંધ બીજાં દેહલાંઝેક બાણો મૂકીને તેણે તેના ચારેય ઘોડાઓને તથા સારથિને પણ હણી નાખ્યા. ઉપરાંત સૂર્યનાં કિરણ સમાન અળકતાં નારાયણો મૂકીને તેણે કર્ણને છાતીમાં ધાયલ કર્યો.^{૫૬} જેમ મેઘમંડળને સૌંસરું બેઢીને સૂર્યનાં કિરણો બહાર નીકળી આવે છે, તેમ ભીમનાં તે બાણો પણ કર્ણને બેઢીને તત્કાળ સૌંસરું બહાર નીકળી આવ્યાં અને પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૫૭} એટલે પછી કપાયેલા ધનુષ્યવાળો તથા બાણોથી ધાયલ થયેલો તે પુરપાંખિયાની કર્ણ મહાન દુઃખ પામીને બીજા રથ સામે દોડી ગયો.^{૫૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર નવમો અધ્યાય
* કર્ણનો પરાજય * નામનો અધ્યાય ૧૩૧ નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૨ મો

ભીમ અને કર્ણનું યુદ્ધ

॥ શ્લોક ૧ ૩૩ ॥

શ્વર્ય શિષ્યો મહેશ્વસ્ય મૃગૂત્તમઘનુર્ધરઃ ।

શિષ્યત્વં પ્રાપ્ત્વાન્ કર્ણસ્તસ્ય તુલ્યોઽસ્ત્રવિદ્યાયા ॥૧

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : મહેશ્વરના શિષ્ય અને ભૃગુ-ઓના ઉત્તમ ધનુર્ધર એવા પરશુરામનો કર્ણ શિષ્ય છે અને અસ્ત્રવિદ્યામાં લગભગ તેના સરખો જ છે.^૧ અરે ! એ તો પરશુરામથી પણ કંઈક વિશેષ છે. એ કર્ણ પરશુરામનો પદશિષ્ય છે અને શિષ્યોના યુગ્ધથી યુક્ત છે. આમ છતાં કુંતીપુત્ર ભીમસેને તેને લીલામાનમાં કેમ જીતી લીધો?^૨ હે સંજય ! જ કર્ણ પર મારા પુત્રોની મહાન

વિજયાશા અવસાની રહી છે, તે કણ્વેને ભીમથી પરાજય પામેલો જોઈને દુર્યોધન શું બોલ્યો હતો? ^૩ હે તાત! વીર્યને વખાણનારો મહાબળવાન ભીમ-સેન કેવી રીતે હડયો હતો? પછી રણમાં બળતા અગ્નિ જવા એ ભીમસેનને જોઈને કણ્વે શું કહ્યું હતું? ^૪

સંજય બોલ્યો: તે પછી કણ્વે શાસ્ત્રોક્ત વિવિધ સજ્જ કરેલા રથ પર બેઠો અને વાયુથી ભીજળતા સસુદ્રની પેઠે તે ભીમસેન સામે પુનઃ ચઢી આવ્યો. ^૫ હે પૃથ્વીપતિ! તે સમયે કણ્વેને ક્રોધાયમાન થયેલો જોઈને તમારા પુત્રો ભીમસેનને આગતા જડખામાં પડેલો માનવા લાગ્યા. ^૬ હવે રાધાપુત્ર કણ્વે ભયંકર ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને તથા તાળીઓનો અવાજ કરીને ભીમસેનના રથ પ્રત્યે ધસ્યો. હે રાજન! એ રીતે શરા સૂર્ય-પુત્રનો તથા મહાત્મા ભીમનો યુગ્મ: ધોર સમાગમ થયો. ^{૭,૮} ત્યાં અન્યોન્ય ક્રોધાયમાન થયેલા તથા પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતા તે બન્ને જણા બંધુ નેત્રોથી અન્યોન્યને બાળી નાખતા હોય તેમ સામ સામે જોઈ રહ્યા હતા. ^૯ તે બન્નેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં, એ સર્પની પેઠે તે બન્ને જણા તીવ્ર નિઃશ્વાસ નાખતા હતા અને બન્ને શત્રુદમન વીરો અન્યોન્યની સામે આવી જઈને વીંધવા મંડ્યા હતા. ^{૧૦} બંધુ ક્રોધાયમાન થયેલા એ વાઘો હોય, શીશ્યાગ્રી બે શકરા હોય અને ક્રોધાયમાન થયેલા બે શરભ હોય, તેમ તે બન્ને જણા સામસામું યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. ^{૧૧} તે વેળા અક્ષદૂતમાં, વનમાં અને વિરાટનગરમાં પોતાને જ જાહેરો તથા કુખો પ્રાપ્ત થયાં હતાં, તેનું શત્રુદમન ભીમસેન સ્મરણ કરવા લાગ્યો. ^{૧૨} તમારા પુત્રોએ રત્નોની સમૃદ્ધિલાળા તેમના દેશોનું હરણ કયું છે. પુત્ર સહિત તમે તેમને નિરંતર જાહેરો આપ્યા છે. ^{૧૩} તમે નિરપરાધિની કુંતીને પુત્રો

સહિત બાળી નાખવાની ઇચ્છા કરી હતી. વળી તમારા કુટુંબના પુત્રોએ કૃષ્ણને સલામી મધ્યમાં જ દુઃખ આપ્યું છે. ^{૧૪} હે ભારત! કુઃશાસને તેનો ચોટલો પકડીને અપમાન કયું છે અને કણ્વે તેને આવાં કઠોર વાક્યો કહ્યાં છે: ^{૧૫} 'હે દ્રૌપદી! હવે તું બીજ પતિને સ્વીકારી લે. તારા પૂર્વના પતિઓ હવે નથી જ એમ તું માની લે. તેલ વિનાના તલ સરખા એ સર્વ નપુંસક પાંડવો તો નરકમાં જ પડ્યા છે. ^{૧૬} વળી હે કુરુવંશજ! ત્યારે તમારી સમક્ષ સર્વ કૌરવો પણ દુષ્ટ વચ્ચે બોલ્યા હતા અને તમારા પુત્રો દ્રૌપદીને દારૂભાવે ભોગવવા ઇચ્છા રાખતા હતા. ^{૧૭} સલામાં તમારી સમક્ષ કણ્વે કાળા યુગ્યર્મને ધારણ કરનારા તથા વનમાં ચાલ્યા જતા પાંડવોને ફૂર વચ્ચે કહ્યાં છે. ^{૧૮} વળી સુખી સ્થિતિમાં રહેલો, ક્રોધી અને ભાન વિનાનો તમારો પુત્ર દુર્યોધન તે સમયે સંકટમાં આવી પડેલા તે પાંડવોને તણ તુલ્ય લેખીને તેમના તરફ જમ આવે તેમ વર્ત્યો છે. આ બધાં કુખોનો તથા બાલ્યાવસ્થાથી આરંભીને પોતાને જ કંઈ કુખો થયાં હતાં તે બધાંને શત્રુસંહારક ભીમસેન વિચાર કરવા લાગ્યો અને તે ધર્મોત્તમા પોતાના જીવિતથી તે સમયે વિરક્ત થયો. ^{૧૯,૨૦} પછી ભરતસિંહ ભીમે સુવર્ણની પીઠવાળા, કુઃસહ તથા અતિમહાન એવા ધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો અને પોતાના પ્રાણને આઘાત રાખીને તે કણ્વે સામે ધસી ગયો. ત્યાં તે ભીમસેન કણ્વેના રથ પ્રત્યે સરાણ પર ધસેલાં અને અઘઠિત હિરણ્ય-વાળાં બાણોની બળ પાયરી દઈને સૂર્યની પ્રભાને ઢાંકી દીધી. ત્યારે અધિરથપુત્ર કણ્વે પણ મોઢું અટકાવ્યું કયું અને શિક્ષાઓ પર તીક્ષ્ણ કરેલાં ક્રેટલાંચક બાણો છોડીને ભીમસેનની તે બાણબળને વિખેરી નાખી. ^{૨૧-૨૩} વળી મહાન

બળવાળા અને મહાન બાહુઓવાળા તે મહારથી
 કર્ણે નવ મોટાં તથા તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને ભીમ-
 સેનને વીંધી નાખ્યો.^{૨૪} આમ અંકુશો મારીને
 જમ હાથીને અટકાવવામાં આવે, તેમ કર્ણે
 બાણો મારીને ભીમસેનને અટકાવ્યો; છતાં વૃકો-
 દર તો નિર્ભય થઈને તે સૂતપુત્ર સામે દોડ્યો.
 આમ પાંડવશ્રેષ્ઠ ભીમસેન વેગથી ઉતાવળો ઉતા-
 વળો પોતાની સામે ધસી આવ્યો તે કર્ણે જોયું
 અને ઠોઠ મહોન્મત્ત હાથી જમ બીજા મહોન્મત્ત
 હાથી સામે ધસારે કરે, તેમ તેણે યુદ્ધ માટે સામે
 ધસારે કર્યો.^{૨૫} પછી એકસો ભેરીઓ સમાન
 શબ્દ કરતા પોતાના શબ્દને હર્ષપૂર્વક વગાડીને
 કર્ણે ઊછળી રહેલા સમુદ્રની પેઠે ભીમસેનના
 સૈન્યને બળભગવાવી દીધું.^{૨૬} હાથી, ઘોડા, રથ
 અને પાળાઓવાળા પોતાના સૈન્યને આમ બળ-
 ભળી ઊઠેલું જોઈને ભીમસેન કર્ણ પાસે આવ્યો
 અને તેને બાણો વડે છાઈ દેવા લાગ્યો.^{૨૭} એ
 રણમાં કર્ણે બાણો મૂકીને ભીમસેનને છાઈ દેતો
 હતો અને તેણે પોતાના હંસ સમાન વર્ણવાળા
 ઉત્તમ ઘોડાઓની સામે ભીમસેનના રીંછ સમાન
 વર્ણના ઘોડાઓને ભેટાડી દીધા હતા. એ પ્રમાણે
 વાયુ સમાન વેગવાળા રીંછમણી ઘોડાઓને સ્વેત-
 વર્ણના ઘોડાઓ સામે ભેટાભેટી થઈ, તે જોઈને
 તમારા પુત્રોના સૈન્યમાં મોટા હાહાકાર થઈ
 રહ્યો. હે મહારાજ ! આકાશમાં એકઠા મળેલા
 ઠાળા-ધોળા મેઘો સરખા તે પતનવેગી ઘોડાઓ તે
 વેળા એકબીજા સામે અથડાઈને એકઠા થઈ ગયા
 હતા, તેથી તે બહુ શોભતા હતા.^{૨૮-૩૧} વળી
 યુદ્ધ કરવા સન્ન થયેલા તથા દ્વેષથી લાલગોળ
 નેત્રોવાળા એ કર્ણ અને ભીમસેનને જોઈને તમારા
 પુત્રોના પક્ષના મહારથીઓ બળમીત થઈને કંપી
 ઊડ્યા હતા.^{૩૨} દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે બન્નેનું તે યુદ્ધ
 યમરાટ્ટ સમું ઘોર થઈ રહ્યું હતું અને પ્રેતરાજના

નગરની જેમ દુષ્ટ દેખાવતું જણાતું હતું.^{૩૩}
 જાણે મોટા સમાજ એકઠો મળ્યો હોય, તેમ સર્વ
 મહારથીઓ પ્રેક્ષક તરીકે એ અદ્ભુત યુદ્ધને જોઈ
 રહ્યા હતા. પણ એ મહારણમાં અમુક એકનો
 જય થયે, બીજાનો નહિ થાય, એ પ્રમાણેનો
 ઠોઠ પણ નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ.^{૩૪} હે પૃથ્વી-
 પતિ રાજન ! પુત્ર સહિત એના તમારા દુષ્ટ વિચા-
 રના પરિણામે નીપજેલું તે બન્ને મહાન અસ્રો-
 વાળાઓનું હાથોહાથનું યુદ્ધ તદ્દન નશ્વકમાં થઈ
 રહ્યું હતું અને સર્વ પ્રેક્ષકો તેને જોઈ રહ્યા
 હતા.^{૩૫} શત્રુઓના સંહાર કરનારા તે બન્ને જણો
 તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને અન્યો-અન્યે ઢાંધી દેતા
 હતા અને પરસ્પર અદ્ભુત પરાક્રમ કરીને
 આકાશને બાણબળથી છાઈ દેતા હતા.^{૩૬} તે
 બન્ને મહારથીઓ તીક્ષ્ણ બાણો છોડી છોડીને
 એકબીજાને મારી નાખવા ઇચ્છતા હતા અને
 વૃદ્ધિવાળા બે મેઘોની પેઠે તેઓ અત્યંત એવાયોગ્ય
 થઈ પડ્યા હતા.^{૩૭} હે પ્રભુ ! સુવર્ણભૂષિત
 બાણોને છોડી રહેલા તે બન્ને શત્રુદમન વીરો
 મોટી ઉત્ક્રાંતિની પેઠે આકાશને ઝગમગ કરી
 રહ્યા હતા.^{૩૮} ત્યાં હે રાજન ! તે બન્નેએ છોડેલાં
 ગીંધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણો જાણે શરદઋતુમાં
 મદમત થયેલાં સારસ પક્ષીઓની હાર આકાશમાં
 બંધાઈ હોય તેમ શોભતાં હતાં.^{૩૯} એ સમયે
 સૂતપુત્ર કર્ણનો ભેટા કરી રહેલા શત્રુદમન ભીમ-
 સેનને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ભીમસેન
 પર અતિશય ભાર આવી પડેલા માનવા લાગ્યા.
 ત્યાં કર્ણ અને ભીમસેન છોડેલાં બાણોથી અત્યંત
 હણાયેલા ઘોડાઓ, મનુષ્યો અને દાગીઓ બાણો
 પડવાના સ્થળને દ્વી જોઈને પડવા લાગ્યા.^{૪૦, ૪૧}
 દે મહારાજ ! અનેક પડતા, પડેલા અને બીજા
 મરણ પામેલા એ અગાદિકથી તમારા પુત્રોના
 માણસોનો સંહાર વળી ગયો હતો. ત્યાં દે

ભરતગ્રેષ્ઠ ! એતન્નેર્તામાં નિર્જીવ થયેલાં મનુષ્ય,
હાથી અને ઘોડાઓનાં શરીરોથી આખી રણભૂમિ
છવાઈ ગઈ હતી. ૪૨, ૪૩

કવિ શ્રીમદ્દાશરતમાં દ્રોણપર્વતર્જીત જયદ્રથવધપર્વમાં
લીમ અને કણ્વું યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૩૨ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૩ મો

લીમ અને કણ્વું યુદ્ધ (ચાહુ)

॥ હનરાટ્ટ ઉગાચ ॥

અલ્પદૂધૂતમહં મન્યે સીમસેનસ્ય વિક્રમમ્ ।

યત્કર્ણે યોધયામાસ સમરે લઘુવિક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : લીમસેનનાં પરાક્રમને હું
અતિ અદ્ભુત માનું છું; કારણ કે તેણે યુદ્ધ
માં શીઘ્ર પરાક્રમી કણ્વની સામે અતિમહાન યુદ્ધ
કયું હતું.^૧ અરે ! યક્ષો, અસુરો અને મનુષ્યો-
ની સાથે સર્વ શત્રોને ધારણ કરી સામા આવેલા
દેવોને પણ કણ્વ રણમાં અટકાવી રાખે તેવો
છે.^૨ તો હે સંજય ! તે કણ્વ યુદ્ધમાં બધે વિજય-
લક્ષ્મીથી પ્રકાશી રહેલા એ લીમસેનને સંત્રામ-
માં કેમ તરી ગયો નહિ ? આ તું મને કહે.^૩ તે
બંનેના પ્રાણધૂતમાં કેવી રીતતું યુદ્ધ થયું હતું ?
હું માનું છું કે, આ યુદ્ધમાં જ જય અથવા
પરાજયનો મુખ્ય આધાર રહેલો છે.^૪ હે સૂત !
મારો પુત્ર કુર્યોધન કણ્વને પોતાના પક્ષમાં લઈને
ગોવિંદ અને સાત્યકિ સહિત પાંડવોને રણમાં
જીતવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે.^૫ પણ લીમકર્મા
લીમસેને કણ્વને યુદ્ધમાં વારંવાર પરાજય આપ્યો
છે, તે સાંભળીને મને ચૂંઝવણ થાય છે.^૬ અરેરે !
મારો પુત્ર કુર્યોધનની કુદ નીતિને પરિણામે કૌરવો-
નો વિનાશ જ થઈ રહ્યો છે, એમ હું માનું
છું. હે સંજય ! કણ્વ મહાધનુધર પાંડવોને કદી
જીતી શકશે નહિ.^૭ પાંડવોની સાથે કણ્વે સ્થાન-
ગણમાં જ જુદો કર્યો છે, તે તે સર્વનાં પાંડવો-
એ કણ્વને હરાવ્યો છે.^૮ હે તાત ! ઇંદ્ર સહિત

દેવો પણ પાંડવોને કદી જીતી શકે તેમ નથી; પણ
મારો મૂર્ખ પુત્ર કુર્યોધન એ વાતને સમજતો જ
નથી.^૯ મારા એ પુત્ર કુબેરના ધન જીવું એ યુધિ-
ષ્ઠિનું ધન હરી લીધું છે, પણ એ મૂર્ખ સમજ્યો
જ નહિ કે, મધ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારની
પેટે મારો વિનાશ જ થશે.^{૧૦} કપટબુદ્ધિનો કુર્યો-
ધન મહાત્મા પાંડવોના રાજ્યને કપટથી છીનવી
લઈને પોતે જીત્યો છે એમ માની બેઠો છે અને
તે પાંડવોની અવગણના કરે છે.^{૧૧} અરેરે ! પુત્રના
સ્નેહમાં પાપમાલ થયેલા મેં અકુશલાતાએ પણ
ધર્મમાં રહેલા મહાત્મા પાંડુનંદનોના ધણા ધણા
અપરાધો કર્યા છે.^{૧૨} દીર્ઘદર્શી યુધિષ્ઠિરને અને
તેમના જાઈઓને તો સલાહસંપન્ન કરવાની જ
ઇચ્છા હતી; પણ મારા પુત્રોએ તેને અશક્ત
માનીને તેમનું અપમાન કર્યું છે.^{૧૩} ખરેખર !
તે બધાં કુપ્તોને તથા તે બધા અપરાધોને મન-
માં ધૂંટી રાખીને જ મહાબાહુ લીમસેન સૂત-
પુત્ર સાથે લડ્યો હશે.^{૧૪} માટે હે સંજય ! યુદ્ધ
કરવામાં શ્રેષ્ઠ અને પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતા
તે કણ્વ અને લીમસેન જે રીતે રણમાં લડ્યા
હોય, તે બધું તું મને કહે.^{૧૫}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! પરસ્પર વધ
કરવાની ઇચ્છાવાળા બે વનગજ જેવા તે કણ્વ
અને લીમસેન વચ્ચે જે પ્રમાણે સંત્રામ થયો
હતો, તે પ્રમાણે હું તમને કહું છું, માટે તમે
તે સાંભળો.^{૧૬} હે રાજા ! ક્રોધાપમાન થયેલા
સૂર્યપુત્ર કણ્વે ક્રોધાપમાન થયેલા શત્રુદમન પરાક્રમી
લીમસેન સામે પરાક્રમ કરીને તેને ત્રીસ બાણોનો
પ્રથમ પ્રહાર કર્યો હતો.^{૧૭} વળી હે ભરતગ્રેષ્ઠ !
તેણે મહાવેગવાળાં, પ્રકાશિત અગ્નિભાગવાળાં
અને સુવર્ણથી સુશોભિત એવાં બીજાં ટેલંગ્યેક
બાણો મૂકીને લીમસેનને ઘા કર્યો હતો.^{૧૮} ત્યાં
એ રીતે બાણો ફેંચી રહેલા તે કણ્વના ધનુષ્યને

ભીમસેને પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને કાપી નાખ્યું અને બીજું એક ભદ્ર બાણ છોડીને તેના સારથિને પણ રથની બેઠક પરથી નીચે ઢોળી પાડ્યો. એટલે સૂતપુત્ર કહ્યું 'ભીમસેનનો તદ્દન નાશ કરવાની ઇચ્છા કરી અને તેણે સુવર્ણ તથા વૈદ્યુર્ધમણિથી ચિત્રવિચિત્ર ઢાંકાવાળી એક શક્તિ બ્રહ્મણ કરી.^{૧૯, ૨૦} સાક્ષાત્ બીજી કાળશક્તિ હોય તેવી તે મહાશક્તિને હાથમાં જાંચી કરીને મહાબળવાન રાધાનંદને તેને બરાબર સાંધી અને તેને ભીમસેન સામે ફેંકી.^{૨૧} ઇંદ્ર જમ વજ્ર ફેંકે, તેમ રાધાનંદને ભીમસેન ઉપર તે જીવલેણ શક્તિ ફેંકી. પછી મહાબળવાન સૂતપુત્રે મોટા શબ્દથી ગર્જના કરી અને તે સાંભળીને તમારા પુત્રો હર્ષમાં આવી ગયા. ત્યાં કહ્યું ના હાથમાંથી છૂટેલી તે સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન પ્રભાવાળી શક્તિને ભીમસેને સાત બાણો છોડીને આકાશમાં જ કાપી નાખી.^{૨૨-૨૪} હે રાજા ! એ રીતે કાંચળી વિનાના સર્પ સમાન દેખાતી તે શક્તિને કાપી નાખીને ભીમસેન જણે સૂતપુત્રના પ્રાણોને બોળવા લાગ્યો.^{૨૫} તે ક્રોધાચ્છાન્ન માન થઈને કહ્યું સામે મોરનાં પીંછાં બાંધેલાં, સુવર્ણની પૂંખવાળાં, સરાણુ પર ઘસેલાં અને સાક્ષાત્ કાળદંડ સમાન તીક્ષ્ણ બાણોને યુદ્ધમાં છોડવા મંડ્યો.^{૨૬} કહ્યું પણ તે સમયે સુવર્ણની પીઠવાળું બીજું દુરાસન ધનુષ્ય હલાવીને તથા તે મહાન ધનુષ્યને ખેંચીને ઘણાં બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૨૭} પણ હે રાજા ! પાંડુપુત્ર ભીમસેને કહ્યું છોડેલાં તે મહાન બાણોને નમેલાં પર્વવાળાં નવ બાણો વડે કાપી નાખ્યાં અને સિંહની પેટે એ ગર્જના કરવા લાગ્યો. એ રીતે તે બન્ને જણા ગાયોના મધ્યમાં ગર્જના કરતા બે બળવાન આખલાઓની પેડે તથા માંસને મારે અન્યોન્ય સામે ત્રાડ નાખતા બે

વ્યાઘ્રોની પેઠે ગાજી રહ્યા હતા અને અન્યોન્યને પ્રહાર કરીને એકબીજાનો દાવ વાળવા ઇચ્છતા હતા.^{૨૮-૩૦} વાડામાં રહેલા બે સાંઢોની પેઠે તેઓ એકબીજાની સામે કતરાઈ કતરાઈને એતા હતા અને તેઓ પરસ્પર સામસામા દંત-શૂળો બરાવીને યુદ્ધ કરતા બે મોટા હાથીઓ સમાન દેખાતા હતા.^{૩૧} હે મહારાજ ! ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને છોડેલાં બાણો વડે તે બન્ને જણા એકબીજા સામે પ્રહાર કરી રહ્યા હતા અને શસ્ત્રવૃદ્ધિથી પરસ્પરને બાળી નાખતા હતા.^{૩૨} તે બન્ને જણા ક્રોધથી ડોળાઓ ફાડી ફાડીને એકબીજા સામે એતા હતા અને એકબીજા સામે હસી હસીને વારંવાર અન્યોન્યની સામે તર્જના કરતા હતા.^{૩૩} વળી સમયે સમયે તેઓ શંખોનો શબ્દ કરતા કરતા એ રીતે પરસ્પર યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. તે પછી હે રાજા ! ભીમસેને ફરીથી કહ્યુંના ધનુષ્યને યુદ્ધિપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું.^{૩૪} તેણે કહ્યુંના શંખવર્ણા ઘોડાઓને મારી નાખીને યમલોકમાં મોકલી દીધા અને એના સારથિને પણ રથના માળામાંથી નીચે પાડી નાખ્યા.^{૩૫} આમ સૂર્યપુત્ર કહ્યુંના ઘોડાઓ માર્યા ગયા હતા, તેનો સારથિ મરણ પાડ્યો હતો અને ચોતે પણ રણમાં બાણોથી તદ્દન ઢંકાઈ ગયો હતો. આથી તે અતિ જાંઘી ચિંતામાં પડી ગયો.^{૩૬} બાણબળથી તે ગમરાઈ ગયો હતો અને હવે શું કરવું તેની પણ તેને ખબર પડી નહિ. કહ્યુંને એ રીતે સંકટમાં આવી પડેલો એઈને રાજા દુર્યોધન ક્રોધથી ભાણે ધ્રુજવા લાગ્યો અને પોતાના બાઈ દુર્યોધને આજ્ઞા કરવા લાગ્યો : 'અરે ઓ દુર્યોધ ! જા, જલદી જા. એ પાંડુપુત્ર ભીમસેન આ રાધાપુત્ર કહ્યુંને ગળી ભાવ છે.^{૩૭, ૩૮} મારે કહ્યુંને કુમક આપીને છું તે નપુંસક ભીમસેનનો શીઘ્ર નાશ

કરી નાખ્યા. 'એ પ્રભાણે દુર્યોધને આજ્ઞા કરી, એટલે તમારા પુત્ર દુર્યોધે તેને કહ્યું કે, 'બહુ સાનં.'^{૧૩૨} હવે એ દુર્યોધ કર્ણુ સામે યુદ્ધ કરી રહેલા બીમસેન સામે ધર્યો અને બાણોની વૃંદિ કરવા લાગ્યો. તેણે નવ બાણોથી બીમ-ને અને આઠ બાણોથી તેના ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા.^{૧૩૩} વળી તેણે છ બાણોથી તેના સારથિ-ને તથા ત્રણ બાણોથી તેના ધ્વજને પ્રદાર કર્યો અને પાછાં સાત બાણો બીમસેનને માર્યાં. તે એક બીમસેન ઢાક્યો. તેણે ઉપરાડપરી બાણો મૂકીને દુર્યોધના ઘોડાઓને તથા સારથિને મારી નાખ્યા અને તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનોમાં ગાઠ પ્રદાર કરી તેને પોતાને પણ યમલોકમાં વિદાય કરી દીધો. તે સમયે સારી રીતે શણગારેલા તથા સપંની પેડે પૃથ્વી પર વારંવાર તરફી રહેલા તે દુર્યોધને એકીને દુઃખી થયેલા દયાળુ કર્ણુ રડી પડ્યો અને તેણે તમારા તે પુત્રની પ્રદક્ષિણા કરી. આ તરફ બીમસેન તો પોતાના કદા શત્રુ કર્ણુને રથ વિનાનો કરીને ઘણો ગર્વમાં આવી ગયો અને સંખ્યાબંધ બાણોથી, બંદૂકોથી તથા લોખંડી શંકુઓથી તેને છાઈ દેવા જ લાગ્યો. આમ અતિરથી કર્ણુ અનેક બાણોથી બેદાતો હતો, છતાં તે શત્રુતાપને ક્રોધાથમાન સ્વરૂપવાળો તે બીમસેનનો રણમાં ત્યાગ કર્યો ન હતો.^{૧૩૪-૧૩૫}

ધૃતિ શ્રીમદ્ભારતમાં ડ્રોણપર્વ'તરૂત જમદગ્નવપર્વમાં
'બીમ અને કર્ણુ' શુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૩૩ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૪ મો

કર્ણુ' રણમાંથી પલાયન

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

સર્વથા વિરયઃ કર્ણઃ પુનર્મિમેન નિર્જિતઃ ।

રયમન્યં સમાસ્થાય પુનર્વિવ્યાપ ષાંડવમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હવે સર્વથા રથરહિત થયેલો અને બીમસેનથી પરાજય પામેલો કર્ણુ બીજા

રથમાં બેસીને પુનઃ યુદ્ધ કરવા આવ્યો અને બાણો વડે બીમસેનને વીંધવા લાગ્યો.^૧ જમ એ મોટા હાથીઓ સામસામા આવી જઈને એક-બીજાને દંત્રશોથી પ્રદાર કરે, તેમ તે બંને જણા સંપૂર્ણ કાન સુધી ખેંચેલા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે અન્યોન્યને પ્રદાર કરવા લાગ્યા.^૨ તે પછી કર્ણુ બીમસેનને સંખ્યાબંધ બાણો માર્યાં અને મોટી ગર્જના કરીને તેને પુનઃ છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^૩ ત્યારે બીમસેન સ્ત્રીમાં જનારાં દશ બાણો મૂકીને તેને સામેથી વીંધી નાખ્યો અને નમેલાં પર્વવાળાં સિત્તેર બાણોનો તેને પુનઃ પ્રદાર કર્યો.^૪ વળી દે રાજન! બીમસેન કર્ણુને નવ બાણો વડે છાતીમાં વીંધી નાખ્યો અને બીજા એક તીક્ષ્ણ બાણથી તેના ધ્વજને પણ વીંધી નાખ્યો.^૫ પછી જમ અંકુશોથી મોટા હાથી-ને પ્રદાર કરવામાં આવે અને જમ ચાતુર્યથી ઢાઈ એક ઘોડાને માર મારવામાં આવે, તેમ તેણે કર્ણુને ત્રેસઠ બાણોનો માર માર્યો.^૬ દે મહારાજ! યશસ્વી બીમસેને ત્યારે કર્ણુને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તે વીર જીમ વડે પોતાનાં ગદોદ્કાં ચાટવા લાગ્યો અને તેના નેત્રના ખૂણા ક્રોધથી લાલભોળ થઈ ગયા.^૭ પછી દે મહારાજ! ઇંદ્રે બલદૈત્ય સામે જમ વજ્ર છોડ્યું હતું, તેમ તેણે આખા શરીરને ચીરી નાખે તેવું એક બાણ બીમ-સેન સામે છોડ્યું.^૮ સૂતપુત્ર કર્ણુના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું તે વિચિત્ર પીછંવાળું બાણ બીમસેનને વીંધી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^૯ આથી મહાબાહુ બીમસેનનાં નેત્રો પણ ક્રોધથી લાલ બની ગયાં. તેણે સાક્ષાત્ વજ્ર સરખી, ચાર હાથના માપની, સુવર્ણની કક્ષીઓવાળી તથા છ આરા-ઓવાળી એક ભારે ગદા વિચાર કર્યા વિના કર્ણુના તરફ ફેંટી. વજ્રથી ઇંદ્ર જમ અસુરોને મારી નાખે, તેમ ભરતવંશી બીમસેન ક્રોધપૂર્વક તે ગદાને

કેંદ્રીને કણ્નાં સુંદર ગતિના ઉત્તમ ઘોડાઓને
મારી નાખ્યા. વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મહાબાહુ
લીમસેને જે ક્ષુર જાતિનાં બાણો મૂકીને કણ્નાં
ધ્વજને કાપી નાખ્યો અને બીજાં કટલાંચક
બાણો વડે તેના સારથિને પણ મારી નાખ્યો.
એટલે પછી હે ભારત ! માર્યા ગયેલા ઘોડા તથા
સારથિવાળા તેમજ પડી ગયેલી ધ્વજવાળા તે
રથનો ત્યાગ કરીને કણ્ ઉદાસ અને પોતાના
ધનુષ્યનો ટંકાર કરતો પૃથ્વી પર જોતો રહ્યો. તે
વેળા અમે રાધાપુત્ર કણ્નું અદ્ભુત પરાક્રમ
જોયું. ^{૧૦-૧૪} કારણ કે તે રથીશ્રેષ્ઠ પોતે રથ
વિનાનો થઈ ગયો હતો, છતાં પોતાના શત્રુને
અટકાવી રહ્યો હતો. એ રથમાં રથરહિત થઈને
જોતેલા પુરુષશ્રેષ્ઠ કણ્ને જોઈને હે રાજન ! તમારા
પુત્ર કુર્યોધને કુરુખને કહ્યું : 'અરે આ કુરુખ !
જો, આ કણ્ને લીમસેને રથ વિનાનો કરી
નાખ્યો છે. ^{૧૫-૧૬} માટે તે પુરુષશ્રેષ્ઠ મહારથીને
'તું' એક રથ આપી આવ.' હે ભારત ! એ રીતનું
કુર્યોધનનું વચન સાંભળીને કુરુખ સત્વર કણ્ની
પાસે ગયો અને બાણો વડે લીમસેનને અટ-
કાવવા લાગ્યો. આમ કુરુખને સંઘ્રામમાં કણ્ને
પગલે આવેલો જોઈને વાયુપુત્ર લીમસેન અત્યંત
હર્ષમાં આવી ગયો અને ગલોડાં આટવા લાગ્યો.
હે મહારાજ ! તે પાંડુપુત્રે બાણો મૂકીને કણ્ને
અટકાવી રાખ્યો અને તત્કાળ કુરુખ તરફ
પોતાના રથને હંકારાવ્યો. હે મહારાજ ! તે જ
ક્ષણે નમેલા પર્વવાળાં નવ બાણો મારીને લીમ
કુરુખને યમલોકમાં મોકલી દીધો. એ રીતે હે
હે રાજન ! જ્યારે કુરુખ મરણ પામ્યો, ત્યારે
અધિરથપુત્ર કણ્ તેના રથ પર જ ચઢી બેઠો અને
પ્રદીપ્ત સૂર્ય સરખો શોભવા લાગ્યો. કુરુખ તો
રણભૂમિ પર પોઢી ગયો હતો, તેનાં મર્મસ્થાનો
છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને તેનું આખું શરીર

લોહીથી ખરડાઈ ગયું હતું. કુરુખને એ સ્થિતિ-
માં પડેલો જોઈને કણ્નાં નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ
આવ્યાં. એક સુહૃત્કાળ સુધી તો તે સ્તબ્ધ
થઈને જ જોતો રહ્યો. પછી પ્રાણરહિત થયેલા તે
કુરુખનું અંતિક્રમણ કરીને કણ્ તેની પ્રદક્ષિણા
કરી. ^{૧૭-૨૩} લાંબો ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખીને એ
વીર ક્ષણવાર વિચારવા લાગ્યો કે, 'હવે મારે શું
કરવું ?' આમ ઘણો વિચાર કર્યો છતાં તેને
કર્તવ્ય-કર્મનું ભાન આવ્યું નહિ. હે રાજન !
એ તકનો લાભ લઈને લીમસેને ગીધનાં પીછાં
બાધેલાં ચૌદ નારાયણો મૂકીને કણ્ને પ્રહાર
કર્યો. હે મહારાજ ! સુવર્ણની પૂંખવાળાં તે
બાણોએ મહાતેજસ્વી કણ્નાં કવચને તોડી નાખ્યું
અને દશે દિશાઓને સુશોભિત કરી મૂકી. વળી
રહિરતું ભોજન કરનારાં તે બાણોએ સ્તપુત્રના
રહિરતું પાન પણ કયું. ^{૨૪-૨૯} હે માનવરાજ !
કાળે પ્રેરેલા કોધી સર્પોની પેઠે પૃથ્વી પર પથરા-
યેલાં તે બાણો ઘણાં જ દેહીધ્મમાન જણાતાં હતાં
અને તેઓ પૃથ્વીમાં સીધાં પેસી ગયાં હતાં,
તેથી તે દરમાં અર્ધાં પેડેલા મહાન સર્પો જવાં
જણાતાં હતાં. તે પછી રાધાપુત્ર કણ્ સુવર્ણથી
વિભૂષિત એવાં અતિ ઉગ્ર ચૌદ નારાયણો વડે
દ્વાઈ જાતનો વિચાર કર્યો વિના સામે પ્રહાર
કર્યો. તે બાણોએ લીમસેનના ડાબા હાથને વીધી
નાખ્યો. ત્યાં પક્ષીઓ જેમ કૌંચપર્વતમાં પ્રવેશ
કરે, તેમ તે લયંકર બાણો પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.
સારે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરતાં એ નારાયણો
સૂર્યાસ્ત સમયે દેહીધ્મમાન જણાતાં કિરણો સમાન
શોભતાં હતાં. આમ રણમાં મર્મને વીધી નાખ-
નારાં કણ્નાં બાણોથી લીમસેન ચિરાઈ ગયો
હતો; તેથી પર્વત જેમ પાણીના ઝરણને ઝરે,
તેમ તે રહિરને ઝરતો હતો. પછી લીમસેને બરા-
બર સાવધ થઈને ત્રણ બાણો મૂક્યાં અને તે

પુત્રને વીંધી નાખ્યો. વળી ગરુડ સમાન
વાળાં બીજાં સાત બાણો મારીને તેણે એના
રથિને પણ ધાવણ કર્યો. હે મહારાજ! એટલે
ભીમસેનાના બાણપ્રહારથી વિહ્વળ થયેલો તે કણું
મવાળા ઘોડાઓ વડે મહાભયથી રણનો ત્યાગ
રીને નાસી ગયો; પણ અતિરથી ભીમસેન તો
તાના ધનુષ્યનો ટંકારવ કરીને બળબળતા
શિની પેઠે રણમાં જોમો જ રહ્યો હતો. ૨૭-૩૫
‘તિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જીત જયદ્રથવધપર્વમાં
‘કર્ણનું પલાયન’ નામનો અધ્યાય ૧૩૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૫ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના બળાપા

॥ ધનરાટ્ ઉવાચ ॥

‘વમેવ પરં મન્યે ધિક્ પૌરુષમનર્થક્રમ્ ।
યત્રાધિરથિરાયત્તો નાતરત્ પાંડવં રમે ॥ ૧ ॥
ધૃતરાષ્ટ્ર ભોલ્યો : મારે દેવને જ સર્વોત્કૃષ્ટ
માનવું પડે છે. પુરુષાર્થ તો નિષ્ફળ છે અને
ધેક્કારવા યોગ્ય છે; કારણ કે રણમાં બરાબર
સાવધ રહેલો અધિરથપુત્ર કણું પણ પાંડુપુત્ર ભીમ-
સેનને તરી શક્યો નહિ. ૧ મેં દુર્યોધનને વારંવાર
આમ બોલતો સાંભળ્યો છે : ‘આ રણસંઘામમાં
કણું ગોવિંદ સહિત પાંડવોને જીતવાનો ઉત્સાહ
ધરાવે છે. કણું સમાન બીજાં કોઈ યોદ્ધો મારા
જેવામાં આવતો નથી.’ હે સૂત ! મંદબુદ્ધિનો
દુર્યોધન પ્રથમ મને કહેતો હતો કે, ‘કણું બળ-
વાન, શરવીર, દૃઢ ધનુષ્યધારી અને યુદ્ધના ઝમને
જીતનારો છે. આ યુદ્ધમાં વસુધેવ (કણું) ની
મને સહાય છે, તેથી દેવો પણ મને જીતવા
સમર્થ નથી. તો પછી હે રાજન! સરવશિત
અને હેમાદ્રુત્યા આ પાંડવો તે કાણ માત્ર છે ?
આવા કણુંને ઝેર વિનાના સર્પની પેઠે પરાજય
પામેલો તમા યદ્ધમાંથી પલાયન કરી ગયેલો

રાજ્યમૂલક થયેલા તે દુર્યોધને યુદ્ધોમાં અકુશળ
એવા મારા પુત્ર દુર્યુધ એકલાને પતંગિયાની પેઠે
અગ્નિમાં હોમી દીધો છે ! હે સંજય ! ખરેખર,
મને તો લાગે છે કે, અશ્વત્થામા, મદ્રરાજ, કૃપા-
ચાર્ય અને કણું એ બધા એકઠા મળીને ભીમ-
સેનની સામે જિલા રહેવાને શક્તિમાન નથી. તેઓ
બધા આ ભીમસેનના દશ હજાર હાથી જીટલા
મહાધોર બળને તથા વાયુ સમાન તેજવાળા એ
ભીમસેનના કૂર વ્યવસાયને બંધે છે, તેથી યુગાંત
સમયના કાળ જેવા કૂરકર્મા ભીમસેનને તેઓ
રણમાં શા માટે કાપાવે ? તેઓ તો તેનાં બળ,
કાપ અને વીર્યને બરાબર બંધે છે. એક મહા-
બાહુ કણું જ પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા
એ ભીમસેનનો અનાદર કરીને તેની સામે રણમાં
યુદ્ધ કર્યું હશે ! પણ દેવયોગે ઇંદ્ર જેમ અસુરને
જીતે તેમ તેણે કણુંને જીત્યો છે. ૨-૧૧ તે પાંડુ-
પુત્ર ભીમસેનને રણમાં કોઈ જીતી શકે તેમ નથી;
કારણ કે તે એકલો દ્રોણને પણ મથી નાંખીને
મારી સેનામાં દાખલ થયો છે અને અર્જુનની
શોધ કરી રહ્યો છે. જીવવાની ઇચ્છાવાળો કયો
પુરુષ તે ભીમસેનની સામે બઈ શકે ? આ સંજય !
તે ભીમની આગળ જિલા રહેવાનો પણ કાણ
ઉત્સાહ કરી શકે ? ૧૨, ૧૩ કોઈ રાક્ષસ હાથમાં
વળ લોચું કરીને જીલેલા ઇંદ્રની સામે જિલો
રહેવાનો ઉત્સાહ કરી શકતો નથી, તે જ પ્રમાણે
મનુષ્ય પ્રેતરાજના નગરમાં પહોંચી બઈ પાછો
ત્યાંથી અહીં આવી શકે, પણ ભીમસેનની આગળ
બઈને તે કદી પાછો અહીં આવે જ નહિ. આ
યુદ્ધમાં જ પુરુષો મોહિત થઈને કોંધાયમાન થયેલા
ભીમસેન પાછળ દોડ્યા છે, તે અદ્ધપ ચેતનવાળા
પુરુષો પતંગિયાની પેઠે અગ્નિમાં જ પેલા છે. તે
સમયે સભામાં સર્વ કૌરવોના સાંબળતાં ભીમસેને

વધના સંબંધમાં જ પ્રતિજ્ઞાવચન કહ્યું છે, તેનો વિચાર કરીને તથા કહ્યુંને ભીમે પરાજય પમાડ્યો છે એ જોઈને, દુઃશાસન ભયભીત થયો છે અને પોતાના મોટાભાઈ સહિત ભીમ સામે યુદ્ધ કરવાં જરૂર અટકી પડ્યો છે. હે સંજય ! મારા દુર્યોદ્ધિ પુત્ર દુર્યોધને અગાઉ સભામાં વારંવાર કહ્યું હતું કે, 'કર્ણ, દુઃશાસન અને હું યુદ્ધમાં પાંડવોને જીતીશું.' તે મારો પુત્ર દુર્યોધન હવે ભીમે રથ-સહિત કરી પરાજય પમાડેલા કર્ણને જોઈને તથા સંધિ કરાવવા માટે આવેલા શ્રીકૃષ્ણના કરેલા અપમાનથી આ વેળા ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ કરતો હશે ! ભીમસેને પોતાના કવચધારી ભાઈજાને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા છે તે જોઈને, મારો પુત્ર ખરેખર પોતાના અતિમહાન અપરાધના સંબંધ-માં સંતાપ કરતો હશે ! અરે ! જીવનું જતન કરવા ઇચ્છતો ક્યો પુરુષ કોધાયમાન થઈને સાક્ષાત્ કાળની પેઠે ભોલેલા એ ભયંકર આયુધ-ધારી પાંડુપુત્ર ભીમસેનની આડો બળ ? વડ-વાંસિના મુખની મધ્યમાં આવેલો મનુષ્ય કદાચ મુક્ત થઈ શકે, પણ ભીમસેનના ઝપાટામાં આવેલો મનુષ્ય કદી મુક્ત થાય નહિ, એવો મારો નિશ્ચય છે. આ યુદ્ધમાં પાંડવો, પાંચાલો, કૃશવ અને સાત્યકિ અત્યંત દોષ્યા છે, તેજા પોતાના જીવિત-નું રક્ષણ કરવા વિષે પણ ખેવના રાખતા નથી અને પ્રાણને આધાર રાખીને જ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. આથી હે સારથિ ! મારા પુત્રોના પ્રાણ હવે તોળાઈ જ રહ્યા છે. ^{૧૪-૨૪}

સંજય બોલ્યો : હે કુરવંશી રાજા ! આ મહાભયંકર પ્રસંગ આવ્યો છે, ત્યારે તમે જ શોક કરો છો તે ઠેવળ વ્યર્થ છે. ખરું જોતાં આ જગતના વિનાશનું મૂળ તમે પોતે જ છો, એમાં જરાયે સંશય નથી. ^{૨૫} પ્રથમ પુત્રોનાં વચન પર આધાર રાખીને તમે પોતે જ આ મહાન વેર

બિહું કર્યું છે. તે સમયે તમને ઘણું ઘણું કહેવા-માં આવ્યું હતું, છતાં મરવા પડેલો માણસ જમી પોતાને હિતકારક ઔપધનો અનાદર કરે છે, તેમ તમે તે વચનોના અનાદર કર્યો હો. ^{૨૬} હે નરો-તમ ! તમે પોતે જ પ્રથમ અતિ દુર્જન (પચા-વવાને અશક્ય) કાલકૂટ વિપત્તિ પાન કર્યું છે, તેથી હવે તેનાં સંપૂર્ણ ફળને તમે પામે. ^{૨૭} આ સમયે તમે યથાશક્તિ યુદ્ધ કરનારા મહાબળવાન યોદ્ધાઓની નિંદા કરો છો, પરંતુ તે યુદ્ધ જ પ્રમાણે ચલ્યું હતું તે હું તમને કહું છું. ^{૨૮} હે ભારત ! કર્ણને ભીમસેનથી પરાજય પામેલો જોઈને તમારા પુત્રોમાંના પાંચ મહાધનુર્ધર ભાઈ-જા તે સહન કરી શક્યા નહિ. ^{૨૯} ત્યાં દુર્મર્ધણ, દુઃસહ, દુર્મદ, દુર્ધર અને જય નામના તે પાંચેય ભાઈજા તરેહતરેહતાં કવચો ધારણ કરીને પોતાના શત્રુ ભીમસેન સામે ધસી ગયા. ^{૩૦} તેમણે મહાબાહુ ભીમસેનને ચારેબાજુથી ઘેરી લીધી અને પતંગોના સમૂહની પેઠે બાણો વરસાવીને ભીમસેનની સર્વ દિશાઓને ઢાંકી દીધી. દેવ સમાન સ્વરૂપવાળા તે કુમારેને એકાએક પોતાની સામા આવતા જોઈને ભીમસેને હસતાં હસતાં તેમનો સ્વીકાર કર્યો. ^{૩૧, ૩૨} એવામાં ભીમસેનની સામા ગયેલા તમારા પુત્રોને જોઈને રાધાપુત્ર મહાબળવાન ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરવા પાછો ફર્યો. ^{૩૩} તે સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં કેટલાંએક બાણો છોડવા મંડ્યો. તે જોઈ ભીમસેન તમારા પુત્રોના અટ-કાળ્યા છતાં પણ સત્વર તેની સામે ધસી ગયો. તે સમયે કૌરવો-ચારેબાજુથી કર્ણને વીંટાઈ વળ્યા અને ભીમસેન પર સંખ્યાબંધ નમેલાં પર્વવાળાં બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ^{૩૪, ૩૫} પણ હે રાજન ! ભીમસેને માત્ર પચીસ બાણો મૂક્યાં અને ભયંકર ધનુષ્યવાળા તે સર્વ પુરુષ-

શ્રેષ્ઠોને ઘોડાઓ અને સારથિઓ સહિત-ચમત્કોક-
માં મોકલી દીધા.^{૩૧} એટલે વાયુએ બાંગી નાખેલાં
વિચિત્ર પુષ્પોને ધારણ કરનારાં મોટાં વૃક્ષોની જગમગ
તેઓ પ્રાણરહિત થઈને પોતાના સારથિઓ સાથે
રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યા. તે વેળા અમે
ભીમસેનનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોયું; કારણ કે તેણે
કર્ણને બાણો વડે અટકાવી રાખીને તમારા પુત્રોને
મારી નાખ્યા હતા.^{૩૨,૩૩} હે મહારાજ ! ભીમ-
સેન જ્યારે તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢી મૂઢીને ચારેબાજુથી
પોતાને અટકાવવા લાગ્યો હતો, ત્યારે સૂતપુત્ર
કર્ણ ભીમસેન તરફ એટીટશે જોઈ રહ્યો હતો.^{૩૪}
ભીમસેન પણ ત્યારે પોતાનાં નેત્રોને ક્રોધથી લાલ-
ચોળ કરીને તથા પોતાના મહાન ધનુષ્યનો ટંકારન
કરીને વારંવાર કર્ણની સામે જોવા લાગ્યો હતો.^{૩૫}

હતિ ક્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતીર્થના જયદ્રથપર્વમાં
'ધૃતરાષ્ટ્રના બળાપા' નામનો અધ્યાય ૧૩૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૬ મો

ભીમસેનનું યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તવાત્મજાસ્તુ પતિતાન્ દૃષ્ટ્વા કર્ણઃ પ્રતાપવાન્ ।

ક્રોધેન મહતાવિષ્ટો નિર્વિજ્ઞોઽમૃત્સ જીવિતાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તમારા પુત્રોને એ રીતે રણમાં
પડેલા જોઈને પ્રતાપી કર્ણ મહાન ક્રોધાવેશમાં
આવી ગયો અને પોતાના જીવિતથી લગભગ
બેપરવા થઈ ગયો.^૧ તે સમયે કર્ણ પોતાના
આત્માને એક અપરાધી તરીકે માનવા લાગ્યો;
કારણ કે પોતાની સમક્ષ જ ભીમસેન તમારા
પુત્રોને રણમાં મારી નાખ્યા હતા.^૨ તે પછી
ક્રોધાયમાન થયેલા ભીમસેને કર્ણ સાથેના
પોતાના પૂર્વના વેરને યાદ કરીને અને તેથી જ
ધણે ક્રુધ્ધ થઈને કર્ણ ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા
માંડ્યા.^૩ એટલે રાધાપુત્ર કર્ણે પણ હસતો હોય
તેમ ભીમસેનને પ્રથમ પાંચ બાણો વડે વીંધી

નાખ્યો અને પુનઃ પથ્થર પર ઘસી તીક્ષ્ણ કરેલાં
સુવર્ણ પૂંખી સિત્તેર બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^૪
પરંતુ કર્ણે ફેંકેલાં તે બાણોને ભીમસેને ગણ-
કાર્યાં નહિ અને સામેથી પોતે નમેલાં પર્વવાળાં
સો બાણો મૂકીને એ રાધાપુત્રને રણમાં માર
માર્યો.^૫ વળી હે રાજા ! તેણે પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો
મૂકીને તેનાં મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો અને બીજા
એક મદલજાતના બાણથી સૂતપુત્રના ધનુષ્યને
ઠાપી નાખ્યું.^૬ આમ હે ભારત ! પોતાનું ધનુષ્ય
કપાઈ ગયું એટલે કર્ણનું મન ધણું ઉદાસ થઈ
ગયું. એ શત્રુતાપને તુરત જ બીજું ધનુષ્ય લીધું
અને કેટલાંએક બાણો વડે ભીમસેનને છાઈ દીધો.
એટલે ભીમસેને કર્ણના ઘોડાઓને તથા સારથિ-
ને મારી નાખ્યા અને પોતે બરાબર બદલો
વાળીને મોટીથી ખડખડાટ હસવા માંડ્યું.^{૭,૮}
વળી હે મહારાજ ! પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીમસેને તેના ધનુ-
ષ્યને પણ ઠાપી નાખ્યું તેથી સૌનાની પીઠવાણું
તથા મોટા અવાજ કરનારું તે ધનુષ્ય રણભૂમિ
પર આવી પડ્યું.^૯ તે પછી મહારાથી કર્ણ
પોતાના રથ પરથી નીચે ફૂટી પડ્યો અને તેણે
હાથમાં ગદા લઈને ક્રોધપૂર્વક ભીમ સામે ધા કર્યો.
હે રાજા ! એ મહાગદાને પોતાની તરફ આવતી
જોઈને ભીમસેને સર્વ સૈન્યના દેખતાં બાણો
વડે તેનું વારણ કર્યું.^{૧૦,૧૧} પછી કર્ણનો વધ કર-
વાની ઇચ્છા કરીને તે પરાક્રમી પાંડુનંદને સત્તર
હજારો બાણો ફેંકવા માંડ્યા.^{૧૨} પણ કર્ણે એ
મહારણમાં ભીમસેને છોડેલાં તે બાણોને પોતાનાં
બાણોથી ખાળી દીધાં અને બીજાં કેટલાંએક
બાણો મૂકીને તેણે ભીમસેનના કવચને ચીરી
નાખ્યું.^{૧૩} વળી કર્ણે સર્વ સૈન્યોનાં દેખતાં એને
પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, એ એક આશ્ચર્ય
જેવું થયું હતું.^{૧૪} પછી હે રાજા ! મહાબાહુ
ભીમસેન કાપાયમાન થયો અને તેણે સૂતપુત્ર

ઉપર નમેલાં પર્વવાળાં નવ બાણો મૂક્યા.^{૧૫} તે બાણોએ કણના કવચને તથા જમણા બાહુને ચીરી નાખ્યો અને તીક્ષ્ણ સર્પો જન્મ રાક્ષસાં પ્રવેશ કરે, તેમ તેઓ પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૧૬} આમ કણ ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે તદ્દન દટાઈ ગયો અને પુનઃ તે ભીમસેન સામેથી પાછો હઠી ગયો.^{૧૭} એ રીતે રણમાં પાછા હઠતા તથા પગપાળા થયેલા સૂતપુત્રને ભીમસેનનાં બાણોથી દટાઈ ગયેલો જોઈને રાજા દુર્યોધને યોદ્ધાઓને કહ્યું.^{૧૮} 'અરે એ વીરપુરુષો! ઉતાવળ કરો, જતાવળ કરો. બરાબર સજ્જ થઈને તમે બધા કણના રથ સામે દોડી જાઓ.' હે રાજન! પોતાના ભાઈનાં તે વચનને સાંભળીને રણમાં તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરનારા તે ચિત્ર, ઉપચિત્ર, ચિત્રાક્ષ, આરચિત્ર, શરાસન, ચિત્રાયુધ અને ચિત્રવર્મા નામના કૌરવ-ભાઈઓ એકદમ ભીમસેનની સામા યુદ્ધ કરવા દોડી ગયા. જતાવિંત જ તેઓ બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. મહારથી ભીમસેને પોતાની સામા ધસી આવતા તે બધા તમારા પુત્રોને માત્ર એક બાણથી જ રણમાં પાડવા માંડ્યા; એટલે મોટા વાયુએ ભાંગી નાખેલાં વૃક્ષોની પેઠે તેઓ બધા મરણ પામીને ધરણી પર ઢળી પડ્યા.^{૧૯-૨૨} હે રાજન! તમારા મહારથી પુત્રોને એ રીતે મરણ પામેલા જોઈને કણેનું સુખ અનુભવોથી ભરાઈ ગયું અને તે સમયે તેને વિદુરનાં વચનોનું સ્મરણ થયું.^{૨૩} પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલા બીજા રથ પર ફરીથી બેસીને પરાક્રમી કણ ઉતાવળો ઉતાવળો ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો.^{૨૪} એ વેળા તે બન્ને જણ સરાણ પર ધસેલાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણો વડે અન્યોન્યને ભેદી નાખતા હતા અને સૂર્યનાં કિરણોથી મિશ્ર થયેલા બે મેધોની પેઠે રણમાં શોભતા હતા.^{૨૫} પછી ઢાપેલા પાંડવ ભીમસેને પાણીદાર અને

તીક્ષ્ણ એવાં છત્રીસ બદ્ધમતનાં બાણો મૂકીને સૂતપુત્રના કવચને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. એટલે મહાબાહુ સૂતપુત્રે પણ નમેલાં પર્વવાળાં પચાસ બાણો મૂકીને ભરતશ્રેષ્ઠ કુંતાપુત્રને વીંધી નાખ્યો.^{૨૬} એ સમયે કણ અને ભીમસેન એ બન્નેનાં શરીરો લોહીરૂપી રક્ત ચંદનથી ચર્ચાઈ ગયાં હતાં. તેમના બધા શરીરમાં બાણોના મોટા ઘાવ પડી ગયા હતા અને આખે શરીરે તેઓ લોહીરૂઢાણ ચર્ચા ગયા હતા; આથી તેઓ ઉદય પામેલા ચંદ્ર-સૂર્ય સમાન શોભતા હતા.^{૨૭,૨૮} વળી લોહીથી છંટાયેલાં ગાત્રોવાળા અને બાણોથી તદ્દન ઢંઢાઈ ગયેલાં કવચોવાળા તે બન્ને જણ કાંચળી ચિનાના બે સર્પોની પેઠે રણમાં શોભતા હતા.^{૨૯} બે વાઘો જન્મ દોદોથી અન્યોન્યને પ્રહાર કરે, તેમ એ બન્ને પુરુષબાદ્રો બાણોની ધારાએ છોડી છોડીને અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા હતા. તેઓ બે મેધોની પેઠે રણમાં શરવર્ષા વરસાવી રહ્યા હતા જન્મ બે હાથીઓ સામસામે દંતુશળો ભરાવીને એકબીજાના અવયવોને છિન્નભિન્ન કરી નાખે, તેમ તે શત્રુદમન વીરો પણ બાણો મૂકી મૂકીને પોતાનાં ગાત્રોને છિન્નભિન્ન કરી નાખતા હતા. રથસવારોમાં ઉત્તમ એવા તે બન્ને જણ હર્ષપૂર્વક સામસામી ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા અને રથો વડે રણમાં તરેહતરેહનાં મંડળો રચી રચીને પરસ્પર ક્રોડા કરી રહ્યા હતા.^{૩૦-૩૨} ત્યાં ગાયોની વચમાં ગર્જના કરતા બે બળવાન આમલાઓની પેઠે તે મહાબળવાન પુરુષસિંહો બે સિંહોની પેઠે પરાક્રમ કરી રહ્યા હતા.^{૩૩} તેઓ કોચથી રાતાચિણ નેત્રો કરીને એકબીજાને જોઈ રહ્યા હતા અને તે બન્ને મહાવીર્યવાનો ઇંદ્ર અને બલિરાજની પેઠે ત્યાં યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. પછી હે રાજન! મહા-બાહુ ભીમસેને બે હાથ વડે પોતાના ધનુષ્યને ધુમાળ્યું એટલે વીજળીવાળા મેધની પેઠે તે રણમાં

ભવા લાગ્યો.^{૩૪,૩૫} રથની નેમિના ઘોષરૂપ
 નાનાવાળા તથા ધનુષ્યરૂપ વીજળીના ઝબકારા-
 ાળા તે ભીમસેનરૂપ મહામેધે બાણરૂપ જળધારા
 રસાનીને કણ્ડરૂપી પર્વતને ઢાંકી દીધો હતો.^{૩૬}
 તે પછી દે ભારત ! ભયંકર પરાક્રમ કરનાર
 પાંડુનંદન ભીમસેને સારી રીતે તાણી તાણીને હાજરો
 બાણો છોડ્યાં અને તે કણ્ડ પર વૃદ્ધિ કરવા
 માંડ્યાં. તે સમયે તમારા પુત્રો ભીમસેનના પરાક્રમ-
 ને નિહાળી રહ્યા હતા; કારણ કે તેણે સુંદર પૂંખ-
 વાળાં તથા કંક પક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં બાણો વડે
 કણ્ડને તદ્દન દાટી દીધો હતો.^{૩૭,૩૮} આમ ભીમ-
 સેન કણ્ડ સામે યુદ્ધ કરતો હતો અને રણમાં
 અર્જુનને, યશસ્વી કેશવને, સાત્યકિને તથા
 અર્જુનના ચક્રરક્ષકો યુધામન્યુ તથા ઉત્તમોજને તે
 આનંદ ઉપજાવતો હતો.^{૩૯} હે મહારાજ ! તે આત્મ-
 વેત્તા ભીમસેનના પરાક્રમને, તેના બન્ને બાહુઓ-
 ના વીર્યને અને વૈર્યને નિહાળીને, તમારા પુત્રોનાં
 મન ધણી ઉદાસ થઈ ગયાં.^{૪૦}

હતિ ભીમકાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત જયદયધમપર્વમાં
 'ભીમસેનનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૩૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૭મો

ભીમસેનનું યુદ્ધ (ચાલુ)

સંજય ઉવાચ ॥

ભીમસેનસ્ય રાધેયઃ શ્રુત્વા ઝ્વાતલનિઃસ્વનમ્ ।
 નામૃગ્યત યથા મત્તો ગજઃ પ્રીતિગજસ્વનમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય-બોલ્યો : જમ કાઈએક મદગળ
 હાથી સામેથી બીજા હાથીની ગર્જનાને સાંખી
 રહે નહિ, તેમ રાધાપુત્ર કણ્ડ ભીમસેનના ધનુષ્ય-
 ની ઢોરીના ટંકારવને સાંખી રહ્યો નહિ.^૧ બે
 યદી સુધી તો તે ભીમસેનનાં બાણો પડવાના
 રથાનથી દૂર ખસી ગયો હતો; પણ તેવામાં ભીમે
 રણમાં પાડી નાખેલા તમારા પુત્રોને તેણે જાણ્યા-
 કે પુરષપ્રેમ ! તેમને જોઈને કણ્ડનું મન તદ્દન

ઉદાસ થઈ ગયું અને તેને ધણું દુઃખ થયું. લાંબો
 ને હણ્યુ નિઃશ્વાસ નાખીને તે પુનઃ ભીમસેન
 સામે ગયો.^{૨,૩} એ સમયે તેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલ
 બની ગયાં હતાં, તે મોટા સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ
 મૂકતો હતો અને બાણોને ફેંટી રહેલો તે કણ્ડ
 ફિરણોને ફેંકતા સૂર્યની જમ દેદીધ્યમાન દેખાતો
 હતો.^૪ ત્યાં દે ભરતપ્રેમ ! સૂર્યનાં ફિરણોથી જમ
 પર્વત છવાઈ બય, તેમ કણ્ડના ધનુષ્યમાંથી
 છૂટેલાં બાણોથી ભીમસેન છવાઈ ગયો હતો.^૫
 સાયંકાળે નિવાસ માટે ચારે બાજુથી આવેલાં
 પક્ષીઓ જમ કાઈ એક વૃક્ષ ઉપર બેસે, તેમ
 કણ્ડના ધનુષ્યમાંથી નીકળતાં મોરનાં પીછાંવાળાં
 તે બાણો ભીમસેન ઉપર બેસતાં હતાં.^૬ કણ્ડનાં
 ધનુષ્યમાંથી નીકળીને એક પછી એક ભીમસેન
 પર પડતાં તે સુવર્ણપૂંખી બાણો હંસોની હાર-
 ની જમ શોભતાં હતાં.^૭ હે રાજન ! કણ્ડનાં
 બાણો, ધનુષ્ય, ધ્વજ, ઉપરકરો, છત્ર, રથની
 ઈસનો અગ્રભાગ અને ધૂંસરી આદિ સર્વ જગ્યા-
 ઓમાંથી બાણો નીકળતાં હોય, તેમ દેખાતાં
 હતાં.^૮ ત્યાં આકાશને તદ્દન પૂર્ણ કરી દેતો તે
 કણ્ડ મહાવેગવાળો, ગીધ પક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં
 તથા સુવર્ણથી સુશોભિત એવાં તરેહતરેહનાં
 અપકાશગ્રામી બાણો છોડી રહ્યો હતો.^૯ આમ
 પોતાના બાણોને નચવી રહેલો એ કણ્ડ સાક્ષાત્
 કાળની પેઠે પ્રયાસ કરતો હતો અને સામા ધસી
 આવતા ભીમસેનનું ઉલ્લંઘન કરી જઈને, તે
 તીક્ષ્ણ બાણો વડે ભીમસેનને વીંધવા લાગ્યો.^{૧૦}
 પછી વીર્યવાન પાંડવ ભીમસેને તે કણ્ડનાં
 અસહ્ય વેગને જોઈને, તેનાં બાણોના મોટા ઢગોને
 અટકાવી દીધા.^{૧૧} એ રીતે અધિરથપુત્ર કણ્ડની
 બાણજળોનો નાશ કરી નાખીને ભીમસેને કણ્ડને
 વીસ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. વળી બીજાં
 સરાણુ પર ચઢાવેલાં ઠેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢી-

ને તેણે જ પ્રભાણે પોતાને કહ્યું બાણોથી છાઈ દીધો હતો; તે પ્રભાણે જ તેણે કહ્યું ને રણમાં છાઈ દીધો.^{૧૨, ૧૩} ત્યાં હે ભારત! ભીમસેનનું એ રીતનું યુદ્ધમાં પરાક્રમ એઈને હવે પામેલા આરણો તથા તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ તેનાં વખાણ કર્યા વિના રહ્યા નહિ.^{૧૪} ભૂરિશ્રવા, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, મદ્રરાજ, નૃપદ્રવ્ય, ઉત્તમૌજ, યુધામન્યુ, સાત્યકિ, કેશવ અને અર્જુન, એ દશ કૌરવ-પાંડવના ઉત્તમ મહારથીઓ 'વાહ, વાહ, ધન્ય, ધન્ય,' એ પ્રભાણે કહીને વેગપૂર્વક સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૧૫, ૧૬} ત્યાં સાંભળતાં રામાંચ થઈ જય તેવો તે તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો. ત્યારે હે રાજન! તમારો પુત્ર કુર્યોધન સર્વ રાજ્યોને, રાજપુત્રોને તથા ખાસ કરીને પોતાના ભાઈઓને આ પ્રભાણે ઉતાવળો ઉતાવળો કહેવા લાગ્યો : 'હે મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓ! જાઓ, તમે કહ્યું પાસે જાઓ અને ભીમસેનથી તેનું રક્ષણ કરો. તમારું કલ્યાણ થાઓ. ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો રાધાપુત્રનો નાશ કરે, તે પહેલાં તમે સુતપુત્રનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરો.^{૧૭-૧૮} આમ હે ભારત! કુર્યોધનની આજ્ઞા થતાં તેના સાત નાના ભાઈઓ ક્રોધપૂર્વક ભીમસેન સામે ધસી ગયા અને તેને ઘેરી વળ્યા. વર્ષાકાળે મેઘો પાણીની ધારાઓથી જમ પર્વતને ઢાંકી હે, તેમ તેઓ કુતાપુત્ર પાસે આવીને બાણની વૃષ્ટિઓથી તેને ઢાંકી દેવા લાગ્યા.^{૨૦, ૨૧} હે રાજન! પ્રજાઓના સંહારકાળે એકત્ર થયેલા સાત એકો જમ ચંદ્રમાને પીડે, તેમ તે સાતેય મહારથીઓ ક્રોધાયમાન થઈને ભીમસેનને પીડવા લાગ્યા.^{૨૨} પછી હે રાજન! કુંતીનંદન ભીમે પોતાનાં સુશોભિત ધનુષ્યોને પોતાની દઢ ચુકીથી વેગપૂર્વક પકડ્યાં.^{૨૩} ત્યાં સમયે ભીમસેન મનુષ્યોનો નાશ કરનારી તે બાણોની યોગ્યતા

સમજીને સૂર્યનાં કિસ્કણમાં સાત તેજસ્વી બાણો સાંધ્યાં અને તે પ્રયત્નપૂર્વક છોડવા માંડ્યાં.^{૨૪} આમ હે મહારાજ! પૂર્વનું વેર સંભારીને ભીમસેન બણે તમારા પુત્રોનાં શરીરોમાંથી તેમના બાણોને અજગા કરવા મંડ્યો હતો.^{૨૫} હે ભારત! ભીમસેને કેંઢેલાં, સુવર્ણનાં મુખપત્રો તથા સરાણ પર ચઢાવી તીક્ષ્ણ કરેલાં તે બાણો તે સાતેય જરતવંસી કુમારોને ચીરી નાખીને આકાશમાં છોડ્યાં.^{૨૬} હે મહારાજ! તે સુવર્ણ-ભૂષિત બાણો તે રાજકુમારોના ચેતનનો નાશ કરી નાખીને આકાશચારી ગરુડોની પેઠે શોભાયમાન બણાતાં હતાં.^{૨૭} હે રાજેન્દ્ર! તે સાતે બાણોનાં અગ્રભાગો તથા પીંછાંઓ લોહીથી ખરડાઈ ગયાં હતાં અને સુવર્ણથી સુશોભિત થયેલાં તે બાણો તમારા પુત્રોના રથોનું પાન કરીને જ જોડે જોજળ્યાં હતાં.^{૨૮} ત્યાં જ બાણોથી ભેદાઈ ગયેલાં મર્મસ્થાનોવાળા તે રાજકુમારો હાડીએ ભાંગી નાખેલાં પર્વત પરનાં મોટાં વૃક્ષોની પેઠે રથો પરથી નીચે પડ્યા.^{૨૯} આમ ભીમસેન ત્યાં શત્રુજય, શત્રુસહ, ચિત્ર, ચિત્રાયુધ, દઢ, ચિત્રસેન અને વિકલ્પ, એ સાત ભાઈઓને રણમાં મારી નાખ્યા.^{૩૦} મરણ પામેલા તમારા બધા પુત્રોમાંના વિકલ્પનો ભીમસેન અલંત દુઃખ-પૂર્વક શોક કરવા લાગ્યો; કારણ કે તે વિકલ્પ ભીમસેનને ધણો પ્રિય હતો.^{૩૧} 'હાય! જા વિકલ્પ! મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, યુદ્ધમાં કૌરવ-ભાઈઓને મારે મારવા. એ પ્રતિજ્ઞાના કારણથી જ મેં તને માર્યો છે અને મારી પ્રતિજ્ઞાનું મેં રક્ષણ કર્યું છે.^{૩૨} હે વીર! ક્ષાત્રધર્મનું સ્મરણ કરી તું મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો, તેથી મેં તને રણમાં માર્યો છે; કારણ કે યુદ્ધધર્મ ધણે દૂર છે.^{૩૩} તું વિશેષ કરીને રાજ યુધિષ્ઠિરનું તથા અમારું હિત કરવામાં આસક્ત રહેનારો હતો,

છતાં ન્યાયથી કે અન્યાયથી મેં તને મારી નાખ્યો છે અને તું મહાતેજસ્વી આ સમયે રણભૂમિ પર પોતી ગયો છે.^{૩૪} અરે ! અમે પૃથ્વીમાં સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ સમા અગાધ યુદ્ધિવાળા ગંગાપુત્ર ભીમના પ્રાણોને પણ આ રણમાં લીધા છે, માટે ખરેખર યુદ્ધ અતિ નિષ્કુર છે.^{૩૫}

સંજય બોલ્યો : એ રીતે મહાબાહુ પાંડુ-નંદન ભીમસેને રાધાપુત્રના દેખતાં તે સાતે ભાઈ-આને મારી નાખીને ઘેર સિંહનાદ કર્યો.^{૩૬} હે ભારત ! તે શરવીર ભીમસેનની તે સિંહગર્જના ધર્મરાજના વિજયને અને ભીમના મહાયુદ્ધને જણાવતી હાય તેવી રીતે ગાજી રહી.^{૩૭} ધતુર્ધર ભીમસેનના તે મહાનાદને સાંભળીને યુદ્ધિમાન ધર્મરાજને તે સમયે ધણી હર્ષ થયો.^{૩૮} એટલે હર્ષિત મનવાળા પાંડવ યુધિષ્ઠિરે પોતાના સૈન્યમાં વાદિત્રોના મોટા અવાજે કરાવ્યા અને પોતાના જાંઘના સિંહનાદના શબ્દને સામેથી ઝીલી લીધો. વળી મહાન હર્ષયુક્ત થઈને તથા ભીમસેનના તરફ પ્રતિધ્વનિ કરીને, સર્વ શસ્ત્રધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા તે યુધિષ્ઠિરાજ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ચડી ગયા.^{૩૯, ૪૦} એ રીતે હે મહારાજ ! ભીમસેને પોતાના એકનીસ ભાઈઆને મારી નાખ્યા, તે જોઈને દુર્યોધન તે સમયે વિદુરનાં તે વચનોને સંભારવા લાગ્યો :^{૪૧} 'વિદુરનાં તે સાચાં કલ્યાણ-કારી વચનોના મેં જે અનાદર કર્યો હતો, તેનું આ ક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે.' આવો વિચાર કરીને પણ તમારા પુત્રને હવે પછીના કર્તવ્યનું ભાન આવ્યું નહિ.^{૪૨} તે સમયે જુગાર ખેલતી વેળા-એ દુષ્ટ અને અદ્વૈતયુદ્ધિના તમારા પુત્રે પાંચાલીને સમામાં તેડી મંગાવી હતી અને કણેને સાથે રાખીને તેને કઠોર વચનો કહ્યાં હતાં.^{૪૩} હે પૃથ્વી-પતિ ! તમારી તથા પાંડુપુત્રોની સમક્ષમાં કણે ભરીસમામાં કૃષ્ણને આ કઠોર વચન કહ્યાં હતાં :

‘આ કૃષ્ણ ! પાંડવો તો હવે પરવારી ગયા છે. અને નરકે ગયા છે; માટે તું બીજા વરને વર.’ હે રાજેન્દ્ર ! તમે અને સર્વ કૌરવોએ શાંત બેસી રહીને આ વચનોને સાંભળ્યાં હતાં. હવે તેનું આ ક્ષણ આવી પહોંચ્યું છે.^{૪૪, ૪૫} ત્યારે હાથે-કરીને દોષ ચડાવનારા તમારા પુત્રોએ મહાત્મા પાંડવો-ને ‘તેલ વિનાના તલ’ આદિ કઠોર વચનો સંભળાવ્યાં હતાં. વળી તેથી પ્રદીપ્ત થયેલો તે ક્રોધરૂપ અગ્નિ તેર વર્ષ સુધી એમ ને એમ ધૂંધ-વાઈ રહ્યો હતો અને તે અગ્નિને આ સમયે ભીમસેને બહાર કાઢ્યો છે. આથી જ પાંડવ ભીમસેન તમારા પુત્રોના નાશ કરી રહ્યો છે.^{૪૬, ૪૭} હે ભરતએષ ! અરે, બિચારા વિદુરે ઘણા ઘણા વિલાપ કરીને તમને સમજાવ્યા હતા; છતાં તમારામાં તેને શાંતિનો અંશ નજ મળ્યો, તો હવે પોતાના પુત્ર સહિત તેના ક્ષણોદયને ભોગવો. તમારા જવા વૃદ્ધ, ધીર અને કાર્યના તત્ત્વોને જોનારા પુરવે પણ પોતાના સુદૃઢોનાં વાક્યોને જો ન માન્યાં, તો તેમાં દેવની જ તત્પરતા હશે. માટે હે પુરુષવ્યાધ ! હવે શૌક મા કરો. આમાં તમારી જ મોટી અનીતિ છે. મારું નિશ્ચય માનવું છે કે, તમારા પુત્રોના વિનાશનું કારણ તમે પોતે જ છો. હે રાજેન્દ્ર ! વિકર્ણ માર્યો ગયો, વીર્યવાન ચિત્તસેન માર્યો ગયો અને એ ઉપરાંત તમારા સારા સારા પુત્રો તથા બીજા કેટલાએક મહારથીએ પણ માર્યા ગયા.^{૪૮-૫૧} વળી હે મહારાજ ! એ ઉપરાંત બીજા બેઓ પોતાની દૃષ્ટિમાં આવ્યા, તે તમારા પુત્રોને પણ ભીમસેને સત્તર મારી નાખ્યા. અરે ! શ્રેષ્ઠ પાંડુપુત્ર ભીમસેને છોડ્યાં હાજરો ! બાણોથી કેવળ તમારે કારણે જ આખી સેનાનો સંહાર વળી ગયો, તે મેં નજરે જોયું છે.^{૫૨, ૫૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત જયદ્રથવધપર્વમાં
‘ભીમનું યુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૧૩૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૮ મો

લીમ એને કહ્યુંનેા યુનઃ સમાગમ

॥ કૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મહાનપનયઃ સૂત મમૈવાત્ર વિશેષતઃ ।

સ દ્વાનીમનુષાસો મન્યે સંજય શ્લોચતઃ ॥ ૧ ॥

કૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યોઃ હે સૂત । આમાં ખાસ કરીને મારે પોતાને જ મહાન અન્યાય છે અને તે જ આ સમયે શોક કરતો મારી આગળ ખડો થયો છે, એમ હું માનું છું.^૧ હવે તો મારા મનમાં એમ જ થઈ ગયું છે કે, જ થયું તે થયું । કેમ કે હે સંજય । હવે । આના સંબંધમાં હું શું કર્તવ્ય કરી શકું ?^૨ માટે હે સંજય । મારી અનીતિના મૂળ કારણે આ વીરપુરુષોને જ સંહાર થયો છે, તે મને તું કહે. હું તે સાંભળવાને તૃપ્ત થયો છું.^૩

સંજય બોલ્યોઃ હે મહારાજ । ત્યાં પરાક્રમી અને મહાબળવાન એવા એ કહ્યું તથા લીમસેન બે વૃદ્ધિવાળા મેધોની પેઠે બાણોના વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા.^૪ સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા સરાણુ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં લીમસેનનાં નામવાળાં બાણો બણે ઝવિતને નાશ કરી નાખતાં હોય, તેમ કહ્યુંને લાગીને તેને ધ્વંષાધ્યય ખૂંચી જતાં હતાં.^૫ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છોડેલાં મોરપીંછ બધેલાં સેંકડો તથા હાનરો બાણો વીર લીમસેનને રણમાં દાટી દેતાં હતાં.^૬ આમ હે મહારાજ । આરેખાજી તે બંનેનાં બાણો પડી રહ્યાં હતાં, ત્યારે ત્યાં રહેલાં સૈન્યોમાં અતિમહાન ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો.^૭ ત્યાં હે શત્રુદમન । લીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં ચાર સર્પ જેવાં બાણો તમારા સૈન્યને સંહારી રહ્યાં હતાં.^૮ હે રાજન । એતએતામાં તો હાથી, ઘોડા તથા મનુષ્યો વાયુએ ભાંગી નાખેલાં મોટાં વૃક્ષોની પેઠે પડના લાગ્યાં અને આખી રણભૂમિ

તેથી છવાઈ ગયેલી દેખાવા માંડી.^૯ એ રણમાં લીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણોના માર પામતા તમારા પક્ષના ચોદ્ધાઓ 'આ શું ? આ શું ?' એમ બોલતા હતા અને ત્યાંથી નાસાનાસ કરતા હતા.^{૧૦} કહ્યું અને પાંડવનાં મહા વેગવાળાં બાણોએ કરીને ત્યાં સિંધુ, સૌવીર તથા કૌરવસૈન્ય માર ખાઈને દૂર ખસી ગયું હતું.^{૧૧} તે સૈન્યના શરાઓના ઘોડાઓ, રથો અને હાથીઓ નાશ પામ્યા હતા. તેઓ પૂરા મરણુતોલ થઈ ગયા હતા અને લીમસેનને તથા કહ્યુંને ત્યજી દઈને તેઓ સર્વ દિશાઓમાં નાસાનાસ કરી રહ્યા હતા.^{૧૨} તેઓ માંદોમાંદો કહેતા હતા કે, 'નિશ્ચય, અર્જુનને માટે જ હવે આપણને મોહિત કરે છે; કારણ કે કહ્યું અને લીમસેનનાં બાણોથી આપણા સૈન્યને પણ નાશ થઈ રહ્યો છે.'^{૧૩} આ પ્રમાણે બોલતા તમારા તે ચોદ્ધાઓ ભયથી પીડિત થઈને બાણોને પડવાના સ્થાનનેા ત્યાગ કરી ગયા અને યુદ્ધ એવાની ઇચ્છાથી દૂર જઈ જતા રહ્યા.^{૧૪} તેવામાં તો ત્યાં રણાંગણમાં ભયંકર સ્વરૂપવાળી રહિરની નદી આઠુ થઈ. તે નદી શરાઓને હર્ષ ઉપભવતી હતી અને કાપર પુર્યોને ભય વધારતી હતી.^{૧૫} હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોના રહિરપ્રવાહમાંથી તે નદી ઉત્પન્ન થઈ હતી. નિશ્ચય થયેલા મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓથી તે નદી ભરપૂર હતી.^{૧૬} ત્યાં અનુકર્ષ સહિત પતાકાઓથી, હાથી, ઘોડા તથા રથનાં આબૂષણોથી, ભાંગીટૂટી ગયેલા રથોથી અને ભાંગી પડેલાં ચક્રો, ધૂસરાં તથા જાંટડાઓથી આખી પૃથ્વી ભરાઈ ગઈ હતી.^{૧૭} સુવર્ણથી સુશોભિત દેખાવનાં અતિમહાન સજ્જોવાળાં બાણોથી અને હાનરો નાસાવાથી તે બણે ખીચાખીચ થઈ ગઈ હતી.^{૧૮} કહ્યું તથા લીમસેન છોડેલાં કાંચળી વિનાના સરપો જેવાં બાણોથી, ભાલાંથી, તોમરોના

સમ્રોદાથી, તલવારોથી અને ફરશીઓથી તે બુદ્ધિ વ્યાપી ગઈ હતી.^{૧૬} સુવર્ણભૂષિત ગદાઓ, મુસલો તથા પદ્મિશોથી, બુદ્ધ બુદ્ધ આકારના અનેક ધ્વજોથી, શક્તિઓથી અને પરિધોથી તે મેદિની બધું પથરાઈ ગઈ હતી.^{૨૦} હે ભારત ! ત્યાં તરેહતરેહની શતશ્રીઓથી આખી પૃથ્વી છતા-યેલી દીસવા લાગી. વળી હે રાજા ! જ્યાં ત્યાં પડેલાં સુવર્ણના બાબુજાઓ, હારો, કુંડળો મુકટો, કંઠાઓ, ભાંગીતૂટી ગયેલી વીંટીઓ, ચૂડામણિઓ, પાથડીઓ, સુવર્ણના કંદોરાઓ, હાથનાં મોઝાં સહિત ઠવઓ, હારો, કંઠીઓ, વજ્રો, છત્રો, છિન્નભિન્ન યૃઈ ગયેલાં ચામરો, પંખાઓ, ધાયલ યથેલા હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા મનુષ્યો અને લોહીલુહાણ યથેલાં બાણો રણબુદ્ધિ પર છિન્નભિન્ન યૃઈને પડ્યાં હતાં. આથી હે ભારત ! આકાશ જેમ ઉદય પામેલા અઢોથી શોભે, તેમ તે બુદ્ધિ શોભતી હતી. તે સમયે કર્ણ તથા ભીમસેનનું મનુષ્યોથી ન બની શકે તેવું અદ્ભુત અને અચિંત્ય કૌશલ્ય જોઈને ચારણો તથા સિદ્ધોને પરમ આશ્ચર્ય યૃઈ ગયું. ઘાસની ગંજામાં વાયુની સહાયતાવાળા અગ્નિની જે રીતની ગતિ હોય છે, તે રીતની જ ગતિ એ યુદ્ધમાં ભીમસેનની સહાયતાવાળા અધિરથપુત્ર કર્ણની જોવામાં આવતી હતી. એ કર્ણ આસપાસ ધૂમીને અનેક ધ્વજો અને રથોને પટછી ખાડ્યા હતા, તેમ જ અનેક હાથીઓ, ઘોડાઓ અને મનુષ્યોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો.^{૨૧-૨૭} હે નરપતિ ! સામ-સામા ઝપાઝપી કરતા એ હાથીઓ નલ ઘાસના વનની જે દશા કરે, તે જ દશા તેમણે તમારા મેધજળસરખા સૈન્યની કરી. એ રણમાં કર્ણ અને ભીમસેનને લીધે મોટા દાટ વળી ગયો હતો.^{૨૮, ૨૯}

હિત શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જન જમદગ્ન્યધર્મવાં
'ભીમ અને કર્ણ' યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૩૯ એ સામાન્ય

અધ્યાય ૧૩૯ મો

ભીમસેન અને કર્ણની ભયંકર ઝપાઝપી.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ કર્ણો મહારાજ મીમં વિધ્વા ત્રિમિઃ શરૈઃ ।
મુમોચ ચરવર્ષાણિ વિચિત્રાણિ વહ્નિ ચ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી હે મહારાજ ! કર્ણ ભીમસેનને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને અનેક વિચિત્ર બાણોની વૃદ્ધિ છોડવા માંડી.^૧ સ્તપુત્રે આમ મહાબાહુ ભીમસેનને આટલો બધો માર માર્યો, છતાં પણ મેહતા પર્વતની પેઠે તે જરાયે વ્યથા પામ્યો નહિ.^૨ પછી હે રાજા ! ભીમસેન તેલ પાયેલા પાણીદાર એક તીક્ષ્ણ કર્ણાકાર બાણ વડે કર્ણના કાન પર અતિ સખ્ત પ્રહાર કર્યો. હે મહારાજ ! તે બાણે કર્ણના સુવર્ણ-મય મુદર કુંડળને આકાશમાંથી ખરતા પ્રન્નલિત નક્ષત્રની પેઠે પૃથ્વી પર પાડી દીધું. વળી અત્યંત ક્રોધાયમાન યથેલા ભીમસેન મંદ હાસ્ય કરીને એક બીજું બલ્લભબાણ છોડ્યું અને કર્ણને છાતીમાં સખ્ત પ્રહાર કર્યો.^{૩-૫} પછી હે ભારત ! મહાબાહુ ભીમે તેને કાંચળી વિતાના સપ્ત સમાન દેખાવનાં દશ સખ્ત નારાયણોના પ્રહાર કર્યો.^૬ સર્પો જેમ રાક્ષામાં પેસી જાય, તેમ ભીમે છોડેલાં તે બાણો કર્ણના લલાટને ચીરી નાખીને અંદર પેસી ગયાં.^૭ લલાટમાં રહેલાં તે બાણોએ કરીને સ્તપુત્ર બધું પૂર્વની જેમ કાળાં કમળની માળાને ધારણ કરીને શોભી રહ્યો હતો.^૮ આમ બળવાન પાંડુપુત્ર ભીમસેન કર્ણને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તે રથનો ભાંગેડો પકડીને આંખ મીંચી રહ્યો.^૯ એક યુદ્ધર્તકાળ પછી ફરી તેને ભાન આવ્યું. આખે શરીર લોહીલુહાણ યથેલા તે શત્રુતાપન કર્ણને તે વેળા ધણી જ ક્રોધ ચઢ્યો હતો.^{૧૦} કેમ કે દૃઢ ધનુર્ધારી ભીમસેન તેને રણમાં ધણી જ પીડ્યો હતો. પછી મહાવેગવાળા કર્ણે

ભીમસેનના રથ સામે ક્રોધપૂર્વક મોટો ધસારો શરૂ કર્યો.^{૧૧} ત્યાં હે ભારત ! અમથી અને બળવાન કણે તુરત જ ભીમસેન પ્રત્યે ગીવપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં સો બાણો છોડ્યાં.^{૧૨} પણ પાંડુપુત્ર ભીમસેને રણમાં તેમને લેખ્યાં જ નહિ અને તેના વીર્યને ધ્યાનમાં લીધું જ નહિ. તેણે તો હવે બ્રાણ્યવૃદ્ધિઓ જ કરવા માંડી. હવે હે શત્રુતાપન રાજ ! કણે કોર કરીને ક્રોધસ્વરૂપી ભીમસેનને છાતીમાં નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. આમ યુદ્ધ કરી રહેલા તે બન્ને પુરુષબ્યાધો દોઢાવાળા બે વાઘોની પેઠે દૂર દેખાતા હતા અને બે મેઘોની પેઠે એકબીજા ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા.^{૧૩-૧૫} તેઓ હસ્તતક્ષના શબ્દથી પરસ્પર ત્રાસ પમાડતા હતા અને તરેહતરેહની બાણ-બળોથી યુદ્ધમાં સર્વને ભયભીત કરતા હતા.^{૧૬} વળી ક્રોધ કરીને તેઓ અન્યોન્યનો બદલો વાળવા ઇચ્છતા હતા. પછી હે ભારત ! શત્રુ-વીરોનો સંહાર કરનારા મહાબાહુ ભીમસેને એક દુરપ્રભાણ મૂક્યું અને તેથી સૂતપુત્ર કણના ધનુષ્યને કાપી નાખીને ગર્જના કરી મૂકી; એટલે સૂતપુત્ર મહારથી કણે તે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું અને તેણે યુદ્ધના ભારનો નારા કરનાર તથા અતિશય વેગવાળું બીજું એક ધનુષ્ય ઊઠાવ્યું, પણ ભીમસેને તો એક અર્ધી પલકમાં તે ધનુષ્યના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૭-૧૮} એ પ્રભાણે ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું, સાતમું, આઠમું, નવમું, દશમું, અગિયારમું, બારમું, તેરમું, ચૌદમું, પંદરમું, સોળમું, સત્તરમું તથા અઠારમું-એમ ઘણાં ધનુષ્યોના ભીમસેને ટુકડા કરી નાખ્યા. પણ અર્ધો પલકારામાં તો કણે હાથમાં બીજું ધનુષ્ય લઈને જાઓ જ રહેતો હતો. ત્યાં કુરુ, સૌવીર અને સિંધુદેશના વીરોના સૈન્યનો સંહાર થયેલો. જેઈને, પડેલાં કવચો, ખનગો અને યજ્ઞોથી

ઢંકારી ગયેલી પૃથ્વીને જેઈને, તેમ જ સર્વ સ્થળે મરણ પામીને પડેલાં હાથીઓ, ઘોડાઓ અને મનુષ્યોનાં શરીરોને જેઈને સૂતપુત્ર કણે તું શરીર ક્રોધથી બળી ઊઠ્યું. તેણે પોતાના સુવર્ણભિત ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો અને પોતાની સામા જાનેલા ભયંકર સ્વરૂપધારી ભીમને ઘોર ચક્ષુથી એકીટશે જેઈ રહ્યો. પછી ક્રોધાયમાન થઈ બાણોને ફેંકી રહેલો તે કણે શરદન્કતમાં દિવસના મધ્યભાગે આરૂઢ થયેલા પ્રચંડ કિરણોવાળા સૂર્યના સરખો શોભવા લાગ્યો. હે રાજન ! એ વેળા સેંકડો બાણોથી બ્યાસ થયેલું કણે તું શરીર કિરણોથી નિકસિત થયેલા સૂર્યના મંડળ સરખું ઘોર થઈ રહ્યું હતું. બે હાથ વડે બાણોને ગ્રહણ કરતો, પુનઃ બાણોનું સંધાન કરતો તથા ધનુષ્ય એકીટશે બાણોને છોડતો, તે કણે એ બધું ક્યારે કરે તે જોવામાં જ આવતું ન હતું. હે મહીપાલ ! કાળી અને જમણી બન્ને તરફ બાણોને ફેંકી રહેલા તે કણે તું ઘોર ધનુષ્ય અગ્નિના ફુંડાળોની જેમ દેવળ મંડળાકારે જણાતું હતું. ત્યારે હે મહારાજ ! કણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં અતિ તીક્ષ્ણ બાણોએ સર્વ દિશાઓને તથા સૂર્યની પ્રશાને તદ્દન ઢાંકી દીધી હતી. જ્યાં જેઈએ ત્યાં ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં, નમેલાં પર્વવાળાં અને સોનેરી મોઢિયાંવાળાં બાણો જ આકાશમાં બહુધા દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં. તે સમયે હે રાજન ! અધિરથપુત્ર કણના ધનુષ્યમાંથી એટલાં બધાં બાણો નીકળી રહ્યાં હતાં કે તે બાણો આકાશમાં હારબંધ ક્રોચ પક્ષીઓની પેઠે શોભતાં હતાં. કણે ગીવપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં, પથ્થર પર પડેલાં, સુવર્ણથી શોભતાં અને મહાવેગવાળાં પ્રદીપ બાણો ફેંકતો હતો. ત્યાં ધનુષ્યના બધા પ્રમાણે કાછળેલાં તથા સુવર્ણથી પ્રકાશતાં તે બાણો ભીમસેનના રથ પ્રત્યે પારાનંદ પડતાં હતાં. કણે છોટેલાં તે બાણો

સુવર્ણના વિકારવાળાં હોઈને આકાશમાં હજારે
તીડેનાં ટાળાંની પેઠે વિકસતાં હતાં. વળી
કણ્વીના ધનુષ્યમાંથી પડતાં તે બાણો આકાશમાં
અત્યંત લાંબું થઈને રહેલું બણે એક જ બાણ
હોય તેમ શોભતાં હતાં. મેઘ જમ જળધારા-
ઓથી પર્વતને છાઈ દે છે, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા
તે કણ્વી ભીમને બાણોની વૃદ્ધિ કરીને રણમાં
છાઈ દીધા હતા. હે ભારત ! તે સમયે સૈનિકો
સહિત તમારા પુત્રો ભીમસેનના બળને, વીર્યને,
પરાક્રમને તથા વ્યવસાયને નિહાળી જ રહ્યા હતા;
કારણ કે સમુદ્રની પેઠે પોતાની સામે જીછળી
રહેલી તે બાણવૃદ્ધિને જરા પણ ગણતીમાં લીધા
વિના ભીમસેન ત્યાં ક્રોધપૂર્વક કણ્વી સામે ધસ્યો
હતો. ^{૧૦-૩૯} હે પૃથ્વીપતિ ! તે સમયે સુવર્ણની
પીઠવાળું ભીમસેનનું મહાન ધનુષ્ય આકર્ષણથી
ગોળ મંડળાકારે થઈ રહ્યું હતું અને તેથી તે
બીજા દંડધનુષ્યના સરખું દેખાતું હતું. ^{૪૦} બણે
આકાશને ભરી દેતાં હોય, તેમ તે ધનુષ્યમાંથી
બાણો પ્રકટ થઈ રહ્યાં હતાં. ^{૪૧} જોતજોતામાં તો
ભીમસેને આકાશમાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા
નમેલાં પર્વવાળાં બાણોની સોનેરી માળા રચી
દીધી અને તે સમયે તે ઘણી પ્રકાશતી હતી. ^{૪૨}
પછી આકાશમાં વિભાગપૂર્વક વ્યાપ્ત થયેલી
કણ્વીની તે બાણજાળો ભીમસેનનાં બાણો સાથે
અથડાઈને વીખરાઈ ગઈ. ^{૪૩} ત્યાં કણ્વી અને
ભીમસેન એ બન્નેની સંખ્યાબંધ બાણજાળોથી
આકાશ ઢંકાઈ ગયું હતું. એ બાણોનો
સ્પર્શ અગ્નિના તણખા સરખો હતો, તેમની
ગતિ સડસડાટ હતી અને તે સુવર્ણપૂંખી
હતાં. તે સમયે સૂર્ય પ્રકાશતો ન હતો અને
વાયુ પણ વાતો ન હતો. આખું આકાશ ત્યારે
બાણજાળોથી ઢંકાઈ ગયું હતું અને તેથી કઈ
જણાતું ન હતું. એ વેળા મહાત્મા ભીમસેનના

શૌર્યનો અનાદર કરીને કણ્વી ભીમસેનને અનેક
જાતનાં બાણોથી ઢંકતો ઢંકતો લગભગ પાસે
પાસે આવ્યો. પછી હે રાજા ! તે બન્નેએ બાણ-
જાળો છોડવા માંડી અને તે એકમેકની સાથે
અથડાઈને વાયુસ્વરૂપ જ દેખાતી હતી. હે ભારત-
શ્રેષ્ઠ ! તે બન્ને મનુષ્યસિંહોનાં બાણોની અન્યોન્ય
સાથેની અથડામણથી આકાશમાં તે સમયે અગ્નિ
ઉપન થયો હતો. હવે કાપેલા કણ્વી ભીમનો વધ
કરવાની ઇચ્છાથી સરાણ પર ધસીને સાફ કરેલાં
તીક્ષ્ણ સુવર્ણગડિત બાણો છોડવા માંડ્યાં હતાં,
પણ સૂતપુત્રનાથી પોતાની અધિકતા દર્શાવતા
ભીમસેને આકાશમાં જ તે બંધાં બાણોના ત્રણ ત્રણ
ટુકડા કરી તેમનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. વળી
'ભીમો રહેજ, ભીમો રહેજ,' એમ પડકાર કરીને
પાંડવ ભીમસેને ફરીથી તીક્ષ્ણ બાણોના ઉચ્ચ વર-
સાદો વરસાવવા માંડ્યા. ^{૪૪-૪૬} એ સમયે કાપેલો
બળવાન ભીમસેન બાણી નાખવા ઇચ્છતા અગ્નિની
પેઠે અમળી થઈ ગયો હતો. તે વેળા તે બન્નેએ
હાથમાં પહેરેલાં ચંદનધોના આમડાનાં બનાવેલાં
મોઝાંઝામાં ધનુષ્યની પ્રત્યંચાના આધાતથી કડે-
કાટ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. તે ઉપરાંત અતિ મહાન
હસ્તતલ્લને શબ્દ, ભયંકર સિંહનાદનો શબ્દ,
રથની નેમિઓનો નિનાદ અને દારૂણ પણ્છને
શબ્દ પણ ત્યાં સંભળાતો હતો. ^{૪૭, ૪૮} હે રાજા !
પરસ્પર વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે કણ્વી અને
ભીમસેનનાં પરાક્રમને જોઈ રહેલા બીજા યોદ્ધાઓ
તે સમયે યુદ્ધ કરતા અટકી પડ્યા હતા. તે વખતે
દેવર્ષિઓ, સિદ્ધો અને ગંધર્વો 'ધન્ય, ધન્ય' એમ
હાંસીને તે બન્નેની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા, તેમ જ
વિધાધરેના ગણો ત્યાં પ્રુષ્પેની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા
હતા. ^{૪૯, ૫૦} પછી કાપેલા દંડ પરાક્રમી મહાબાહુ
ભીમસેને પોતાનાં અશ્વોથી કણ્વીનાં અશ્વોનું વારણ
કર્યું અને ઠેટલાંએક બાણો મૂઠીને સૂતપુત્રને વીંધી

નાખ્યો. મહાબળવાન ઠણે પણ ભીમસેનનાં બાણોનું નિવારણ કરીને સામેથી સર્પ સમાન ઝેરી નવ નારાયબાણો ફેંચ્યાં.^{૧૧,૧૭} એટલે ભીમ-સેને પણ સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂકીને સૂતપુત્રનાં નારાયબાણોને કાપી નાખ્યાં અને 'ઊભો રહેજે, ઊભો રહેજે' એ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૮} પછી મહાબાહુ વીર ભીમસેને કાપેલા કાળ સરખું અને સાક્ષાત્ બીજા યમદંડ સરખું એક બાણ કહ્યું-ની તરફ છોડ્યું.^{૧૯} પોતાની સામે આવતા પાંડુ નંદનના તે બાણને પ્રતાપી સંધાનંદન કહ્યું હસતાં હસતાં તણ બાણો વડે કાપી નાખ્યું.^{૨૦} એટલે વળી પણ પાંડુપુત્ર ભીમસેને ઉઝ બાણવૃષ્ટિઓ કરવા માંડી અને કહ્યું તે સર્વ અસ્રોને નિર્ણય-ની પેઠે ઝીલવા માંડ્યાં.^{૨૧} એ રીતે ભીમસેન ન્યારે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે સૂતપુત્રે મજબૂત ગાંઠવાળાં કેટલાંએક બાણો મૂકીને તેના ભાયાને, ધતુબ્યની દોરીને, ઘોડાઓની લગામને તથા જોત-રેને કાપી નાખ્યાં. વળી તે કાપેલા કહ્યું ભીમ-સેનના ઘોડાઓને પણ મારી નાખ્યા અને બીજાં પાંચ બાણો મૂકીને તેના સારથિને પણ વીંધી નાખ્યો; એટલે તે સારથિ ત્યાંથી ખસી જઈને એકદમ યુગામન્યુના રથ તરફ ચાલ્યો ગયો. વળી પ્રસ્રયકાળના અગ્નિ સ્ત્રી કાંતિવાળા તે રાજા-પુત્ર કોવપૂર્વક હાસ્ય કરીને ભીમસેનના દ્વજને તથા પતાકાને પણ પાડી દીધાં. આ રીતે ધતુબ્ય-રહિત થયેલા મહાબાહુ ભીમસેને રથશક્તિ ગ્રહણ કરી અને કોનાયમાન થઈને તે શક્તિ કહ્યુંના રથ સામે ફેંકી. પરંતુ ચાલશીલ અધિરથપુત્ર કહ્યું દશ બાણો મૂક્યાં અને બળતી ઉલ્કાની પેઠે પોતાની સામે આવતી તે સુવર્ણશ્વિન શક્તિને કાપી નાખી.^{૨૨-૨૭} આમ મિત્રને મારે વિગ્નિત પ્રકારે ઘડી રહેલા સૂતપુત્ર કહ્યુંનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તે શક્તિના દશ હુકડા થઈ પડ્યા. પછી મૃત્યુ

અથવા વિજય એ બન્નેમાંથી ગમે તે એક મેળવનાની ઇચ્છાવાળા તે ભીમસેને સુવર્ણથી મટેલી દાઢ અને તલવાર હાથમાં લીધી. પણ દે ભારત! હસતો હોય તેવો દેખાવ કરી કહ્યું કોવપૂર્વક અતિ ઉઝ બાણો મૂકી ભીમસેનની એ અતિ તેજસ્વી દાઢના હુકડા કરી નાખ્યા. હે મહારાજ! એ રીતે દાઢનો નાશ થતાં તે પગપાળો ભીમસેન કોવપૂર્ણ થઈ ગયો અને તેણે ઝટપટ કહ્યુંના રથ સામે તાકીને તલવાર ફેંકી. દે રાજદ્ર! એ મહાન તલવારે સૂતપુત્રના પ્રત્યંચા સહિત ધતુબ્યને કાપી નાખ્યું અને આકાશમાંથી કાપેલો સર્પ જમ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે પૃથ્વી પર જઈ પડી. પછી અધિરથપુત્ર કહ્યું શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે તેવું મજબૂત દોરીવાળું તથા અતિશય વેગવાળું બીજું એક ધતુબ્ય લીધું. હવે હે મહારાજ! કોવપૂર્વક હસીને તેણે ભીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી સોનેરી મોઢિયાંવાળાં અતિ તીક્ષ્ણ હજારો બાણો છોડવા માંડ્યાં. આમ બળવાન ભીમસેન કહ્યુંના ધતુબ્યમાંથી નીકળતાં બાણોથી ન્યારે ધવાવા લાગ્યો, ત્યારે તે કહ્યુંના મનને વ્યથા પમાડતો રહ્યો અને તે આકાશમાંજે દૂધો. સંઘામમાં વિજયેચ્છુ ભીમસેનનું એ કોશલ્ય જોઈને રાંધાપુત્ર કહ્યું પોતાનાં અંગોનો સંક્રાંચ કર્યો અને રથમાં છુપાઈ જઈને ભીમસેનને હેતર્યો. આમ વ્યથિત મંદિર્યો-વાળા કહ્યુંને રથમાં ભરાઈ પેડેલો જોઈને ભીમ-સેન એના દ્વજની પાસે આવી પહોંચીને પૃથ્વી પર જાગે રહ્યો. ભીમસેનના તે કર્મને સર્વ કોરવો અને ચારણો વખાણવા લાગ્યા; કારણ કે ગન્ધ જમ સર્પને બદાર એંચી કાઢવા છત્તે છે, તેમ ભીમસેન કહ્યુંને રથમાંથી બદાર એંચી કાઢવા છત્તેના હનો. એ વેળા ભીમસેન ધતુબ્ય અને રથ વિનાનો થઈ ગયો હતો; છતાં તેણે સાવધનું બરાબર પાલન કર્યું હતું.^{૨૮-૩૦} પોતાના રથની

પાછળ રહીને પણ તે યુદ્ધ કરવા જિભો રહ્યો હતો; પરંતુ ભીમસેનની તે વીરતાનો નાશ કરીને કર્ણ ક્રોધથી યુદ્ધ કરવા ઉપસ્થિત થયેલા એ ભીમસેન સામે ધસ્યો. ત્યાં દે મહારાજ ! સામસામા આવીને સ્પર્ધા કરનારા તે બન્ને મહાબળવાન પુરુષશ્રેષ્ઠો ગ્રીધ્મની આખરે ગર્જના કરતા મેઘોની પેઠે ગાજવા લાગ્યા. યુદ્ધમાં અન્યોન્યને સહન નહિ કરનારા તે બન્ને પુરુષસિંહોનો દેવ અને દાનવ સરખો સંપ્રહાર થવા લાગ્યો. જ્યારે કર્ણે ધસારા કર્યો હતો, ત્યારે ભીમસેનની પાસે શસ્ત્રો ખૂટી પડ્યાં હતાં.^{૭૯-૮૨} એવામાં અર્જુને મારી નાખેલા પર્વતો સરખા હાથીઓ તેના જીવામાં આવ્યા; એટલે હથિયાર વિનાનો તે ભીમસેન કર્ણના રથના માર્ગનો અટકાવ કરવા માટે હાથીઓના ઢેગની વચ્ચે પેસી ગયો.^{૮૩} એ રીતે હાથીઓના ઢગ પાસે આવીને તથા પોતાના રથરૂપ દુર્ગમાં પ્રવેશ કરીને જીવિતની ઇચ્છાવાળા પાંડવ ભીમસેન કર્ણ સામે હલ્લો કર્યો નહિ.^{૮૪} પોતે ત્યાં બરાબર નિમંથતાથી જિભો રહી શકે તે માટે શત્રુનગરને જીતનારે તે ભીમસેન અર્જુનનાં બાણોથી મરણ પામેલા એક હાથીને જાંચકીને જોભો રહ્યો. આમ તે મહોપધિઓથી ભરેલા કોઈ પર્વતને જાંચકી રહેલા હનુમાનની પેઠે યુદ્ધમાં જિભો રહ્યો હતો; પરંતુ કર્ણે બાણો મૂકીને તે હાથીને પણ કાપી નાખ્યો.^{૮૫, ૮૬} એટલે પછી પાંડુપુત્રે હાથીઓનાં અંગો, રથનાં ચક્રો, મરણ પામેલા ઘોડાઓ વગેરે જ જ કંઈ પૃથ્વી પર દેખ્યું, તે તે ઉપાડી ઉપાડીને ક્રોધપૂર્વક કર્ણ સામે ફેંકવા માંડ્યું. પણ ભીમે ફેંકેલા તે તે સર્વ પદાર્થોને કર્ણે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને કાપી નાખ્યા.^{૮૭, ૮૮} પછી ભીમસેન વજ્ર સરખી અતિ દારણ્ય મુઠ્ઠી ઉગમીને સુતપુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છા કરી. પણ તે સમયે તેને અર્જુનનું સ્મરણ થયું.^{૮૯}

આમ કર્ણને મારવા માટે અર્જુને કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરવા માટે કર્ણને મારી નાખવાને સમર્થ એવા શક્તિમાન પાંડુપુત્ર ભીમસેન કર્ણને માર્યો નહિ.^{૯૦} હવે કર્ણે આકુળવ્યાકુળ થયેલા ભીમસેનને ઉપરાઉપરી તીક્ષ્ણ બાણો મારીને મૂર્છિત કરી દીધો.^{૯૧} પણ એને હથિયાર વિનાનો એઈ ને તથા કુતીને આપેલા પોતાના વચનનું સ્મરણ કરીને, તેણે તેને મારી નાખ્યો નહિ. તેણે તો તેની પાસે જઈ ને ધનુષ્યના અગ્રભાગથી તેને સ્પર્શ કર્યો. આ રીતે ધનુષ્યનો સ્પર્શ થતાં જ, સર્પની પેઠે ફૂંફડો મારીને ભીમ કાપી જાયો. તેણે કર્ણના હાથમાંથી ધનુષ્ય છીનવી લીધું અને તેના મસ્તક પર સપ્ત પ્રહાર કર્યો. ભીમસેનના એ મારથી કર્ણનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગયાં અને બંને હસતો હોય તેમ તે રાધાપુત્ર આ વાક્ય બોલ્યો : ‘અરે ઓ મૂંછો વિનાના બાપલા ! ઓ મૂર્ખ ખાઉધરા ! તું અભવિદ્યામાં કુશળ નથી, તેમ સંત્રામથી કાયર પણ છે. માટે ઓ છોકરા ! તું યુદ્ધ ના કર.’^{૯૨-૯૫} ઓ કુદ બુદ્ધિના પાંડુપુત્ર ! જે રથને અનેક પ્રકારના ખાવાપીવાના પદાર્થો હોય, તે રથને જ તું યોગ્ય છે; પણ યુદ્ધમાં તું કદી યોગ્ય નથી.^{૯૬} ઓ ભીમ ! વનમાં કંદમૂળ, પુષ્પો તથા ફળોનો આહાર કરીને અને વ્રત તથા નિયમો પાળીને રહેવાને જ તું યોગ્ય છે. તું યુદ્ધ માટે યોગ્ય નથી ! અલ્યા ઓ વૃકોદર ! ક્યાં આલું યુદ્ધ અને ક્યાં ઝુનિભાવ ? માટે જ, તું વનમાં ચાલ્યો જ. બાપુ, તું યુદ્ધ માટે યોગ્ય નથી; માટે વનવાસમાં જ પ્રીતિ રાખ.^{૯૭, ૯૮} ઓ વૃકોદર ! તું ઘેર રહીને રસોધ્યાઓ તથા નોકરચાકરોને જ ક્રોધથી ખૂણ ધમકાવવાને અને તેમની પાસેથી ભોજન લેવા માટે તેમને માર મારવાને જ યોગ્ય છે!^{૯૯} અથવા હે કુર્મતિયા ! તું ઝુનિ થઈ ને વનમાં

આલ્યો જ અને ત્યાં કૃણમૂળ વીણ્યા કર; કારણ કે હું કુંતાપુત્ર ભીમ ! તું યુદ્ધ કરવામાં કુશળ નથી.^{૧૦૦} અલ્યા ઓ ભીમડા ! કૃણમૂળનું ભક્ષણ કરવામાં તથા અતિથિઓનું પૂજન કરવામાં જ તારી શક્તિ રહેલી છે, પણ શસ્ત્રો ઉઠાવવામાં હું તને કુશળ માનતો નથી.^{૧૦૧} હે પૃથ્વીપતિ ! એ પ્રમાણે કુમારાવસ્થામાં જ જ બન્યાં હતાં, તે તે કઠોર અપ્રિયોને કણે ભીમને બરાબર કહી સંભળાવ્યાં.^{૧૦૨} વળી કણે ત્યાં ભરાઈ પેડેલા ભીમસેનને ધનુષ્યથી પુનઃસ્પર્શ કર્યો અને હસતાં હસતાં આ પ્રમાણેનું વાક્ય કહ્યું :^{૧૦૩} 'અલ્યા ઓ ! તારે જે યુદ્ધ કરવું હોય, તો બીજાઓની સાથે યુદ્ધ કરજ; પણ મારા જવાઓની સાથે કદી યુદ્ધ કરીશ નહિ; કારણ કે મારા જવાઓની સાથે લડનારાઓની આ અથવા આનાથી પણ માઠી દશા થાય છે.^{૧૦૪} અથવા જ્યાં તે કૃષ્ણ અને અર્જુન છે, ત્યાં તું આલ્યો જ; કારણ કે તેઓ આ રણમાં તારું રક્ષણ કરશે. અથવા હે કુંતાપુત્ર ! તું ઘેર જ આલ્યો અને ! તારા જવા બાળકને આ યુદ્ધ કરવાથી શું કૃણ છે ?^{૧૦૫} એ પ્રમાણે કણેનું અતિ દારણ વચન સાંભળીને ભીમસેન સર્વના સાંભળતાં હસીને આ પ્રમાણે બોલ્યો :^{૧૦૬} 'અરે ઓ દુષ્ટ ! મેં તને વારંવાર હસાવ્યો છે, છતાં આમ પોતાની મેળે વ્યર્થ બઝાઈ શા માટે મારે છે ? લોકમાં અતિ પ્રાચીન ઋષિજનોએ સાક્ષાત્ મહેંદ્રનો પણ જય-પરાજય જોયો છે.^{૧૦૭} આવ, ઓ દુષ્ટકર્મમાં જ-મેટા ! મારી સાથે મલ્લયુદ્ધ કર. મહાબળવાન અને મહાભોગી શ્રીયકને મેં જ રીતે ચાચો હતો, તે રીતે જ હું આ બધા રાજાઓની સમક્ષ તને મારી નાખીશ.' બુદ્ધિમાનોમાં એક કણે ભીમના તે નિશ્ચયને સમજી ગયો અને સર્વ ધનુષ્યશના દેખતાં તે તેની પાસેથી ખસી ગયો. એ

પ્રમાણે હે રાજન ! તે ભીમને રથ વિનાનો કરી નાખીને કણે યાદવસિંહ શ્રીકૃષ્ણ તથા મહાત્મા અર્જુનની સમીપમાં તેનો તિરસ્કાર કરી રહ્યો હતો. આથી હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી વાનરદ્વજ અર્જુને સૂતપુત્ર સામે સરાણ પર ઘસી સાફ કરેલાં બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. જમ હસો કૌત્યપર્વત પ્રત્યે પ્રવેશ કરે, તેમ અર્જુનને હાથે ગાંડીવધનુષ્યમાંથી નીકળતાં તે સુવર્ણ-ભૂષિત બાણો કણના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં. આમ ગાંડીવધનુષ્યમાંથી આવેશવાળા સર્પોની પેડે નીકળેલાં એ બાણો વડે અર્જુને સૂતપુત્રને ભીમસેન પાસેથી દૂર કર્યો. ત્યાં ભીમસેને કાપી નાખેલાં ધનુષ્યોવાળો તથા અર્જુનનાં બાણોથી પ્રહાર પામેલો તે કણે ઝટપટ પોતાના મોઢા રથમાં બેસીને, ભીમસેન પાસેથી દૂર આલ્યો ગયો. ત્યારે પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીમસેન પણ સાત્યકિના રથ પર બેસીને પોતાના ભાઈ પાંડુનંદન અર્જુનની પાછળ ગયો. તે વેળા જમ ચમરાજ મૃત્યુને મોહલે, તેમ યુદ્ધ માટે ઉતાવળા ધયેલા અર્જુને કોધથી નેત્રોને લાલચોળ કરીને, કણને ઉદેશીને કણની સામે નારાય નામનું બાણ મૂક્યું. એટલે જમ ઘાઈ મહાન સર્પને પકડવાની ઇચ્છાવાળો ગરુડ આકાશમાં જોડી બચ, તેમ ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટેલું તે નારાયણાણુ તત્કાળ કણના તરફ જોડ્યું. એ સમયે મહારથી અશ્વત્થામાએ કણનો અર્જુનના ભયમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો; કારણ કે તેણે અર્જુનના નારાયણાણુને આકાશમાં જ બાણ વડે કાપી નાખ્યું. ત્યાં હે મહારાજ ! ઢાપેલા અર્જુને ચોસઠ બાણો મૂકીને અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યો અને વસારામાં 'જોએ રહેજ, ત્યાંથી જઈશ નહિ,' એ પ્રમાણે તેને પકડી આર્યો; પરંતુ અશ્વત્થામા તો અર્જુનનાં બાણોથી વિહ્વળ જ થઈ ગયો હતો, તેથી તે મદાનમત

હાથીઓથી ભરેલા અને રથોથી વ્યાપ્ત થયેલા સૈન્યમાં એકદમ ધૂસી ગયો. ત્યાં બળવાન કુતા-પુત્ર અર્જુન-રણમાં ઠંકાર કરી રહેલાં સુવર્ણની પીઠવાળાં ધનુષ્યોના શબ્દને પોતાના ગાંડીવના ઘોષથી દાખી દેવા લાગ્યો. એ અરસામાં અશ્વ-ત્યામા અર્જુનની પાછળથી આવીને યુદ્ધ કરવા ચડી આવ્યો. એટલે અર્જુને તદ્દન સમીપના જ માર્ગમાં રહીને તેની સામે હુમલો કર્યો. જોત-જોતામાં ખાણો મૂકી મૂકીને અર્જુને અશ્વત્યામા-ના સૈન્યમાં ત્રાસ વર્તાવી દીધો અને મોરનાં પીછાંવાળાં નારાયખાણોથી એ અર્જુને મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનાં શરીરોને ચીરી નાખ્યાં, તેમ જ સૈન્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. ત્યારે હે ભરતપ્રેષ્ઠ ! અર્જુને બરાબર સાવધ રહીને ઘોડા, હાથી તથા મનુષ્યો સાથેનાં તે સૈન્યોનો સંહાર વાળી નાખ્યો હતો. ^{૧૦૮-૧૨૫}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જિત જયદ્રથપથપર્વમાં
'ભીમ અને કર્ણ'નું યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ત્રીજો મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૦મો

અલંબુપનો વધ

॥ છુટપટ્ટ ઉગ્રાચ ॥

अह्नयहनि मे दीप्तं यशः पवति संजय ।

हता मे बहवो योधा मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ १ ॥

ધ્રુતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! દિવસે દિવસે મારો ઉજ્જવળ યશ નાશ પામતો બય છે અને મારા ધણા ઘોડાઓ માર્યા ગયા છે. આથી હું માનું છું કે, મારો કાળ પલટાયો છે. આથી જ અશ્વત્યામા તથા કર્ણના રક્ષણ તમે રહેલા અને દેવોને પણ દુર્ગમ એવા મારા સૈન્યમાં અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલો અર્જુન પેસી ગયો છે. મહા-ઉદ્વેગ વીરવાળા શ્રીકૃષ્ણ, ભીમસેન અને સાત્યકિ-ની સહાયથી ન્યારથી હું અર્જુનનું પરાક્રમ વૃદ્ધિ પામતું સાંભળું છું ત્યારથી અગ્નિ જ્વન

કાછને બાળી નાખે તેમ શોકાગ્નિ મને બાળી રહ્યો છે. ત્યારથી જયદ્રથ સહિત સર્વ રાજાઓને હું કાળે ત્રસેલા જ બેઠું છું. અર્જુનનું અતિમહાન અપ્રિય કરીને તેની નજરે ચડેલો એ સિંધુરાજ હવે ક્રમ જીવશે ! હે સંજય ! હું અતુમાનથી જ બેઠું છું કે, સિંધુરાજ હવે આ જગતમાં નથી. છતાં તે યુદ્ધ જે પ્રમાણે થયું હોય તે પ્રમાણે તું મને યથાર્થ કહી સંભળાવ. વળી હાથી જન તળાવડીને ડહોળી નાખે, તેમ ક્રોધાય-માન થયેલો તે ચાલવવીર સાત્યકિ કૌરવોની મહાન સેનાને વારંવાર ડહોળી નાખીને એકલો અંદર દાખલ થયો છે. તેવું અર્જુનને માટે જેવું યુદ્ધ થયું હોય, તેવું તું મને કહે. ખરેખર, હે સંજય ! તું ધણે કુશળ છે. ^{૧૨૬}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! તે પ્રમાણે સૂર્ય-પુત્ર કર્ણથી પીડાઈને પુરુષવીર ભીમસેન ન્યારે પ્રયાણ કરી જતો હતો, ત્યારે તેને નરવીરોના મધ્યમાં રહેલો બેઠેને શિનિવીર સાત્યકિ રથમાં બેસીને તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. હવે ઓષ્મઋતુની આખરના મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો અને વધોઋતુની આખરના સૂર્યની પેઠે પ્રકાશતો તે સાત્યકિ પોતાના દંઢ ધનુષ્યથી શત્રુઓનો સંહાર કરવા લાગ્યો અને તમારા પુત્રની સેનાને કંપાવવા મંડ્યો. હે ભારત ! મધુવંશમાં હિતમ એવો તે મહાવીર સાત્યકિ પોતાના રૂપેરી રંગના ઘોડાઓને દોડાવતો દોડાવતો ગર્જના-પૂર્વક આગળ ધસ્યો જતો હતો, પણ તમારા પક્ષના સર્વ રથીયોદ્ધાઓ તેને અટકાવી શક્યા નહોતા. પરંતુ યુદ્ધમાં કદી પાછાં ડગ ન ભરનારો તથા સૈનાના કવચને ધારણ કરનારો તે ધનુર્ધર ચત્રંગ અલંબુપ સાત્યકિને બેઠે કોપિત થઈ ગયો અને માધવપ્રેષ્ઠ સાત્યકિ સામે આવીને તેને આગળ જતો અટકાવવા લાગ્યો. તે

સમયે હે ભારત ! પૂર્વે કદી નહિ થયેલો તેવો તે બનેનો સંપ્રહાર આલુ થયો. આ વખતે તમારા પક્ષના તથા શત્રુપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ રણને શોભાવનારા તે બનેના યુદ્ધને પ્રેક્ષક તરીકે બેઠે રહ્યા હતા.^{૧૩} હવે રાજશ્રેષ્ઠ અલંબુષે સાત્યકિને દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો; પણ શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ-એ તેનાં બાણો પોતાની પાસે આવે, તે પહેલાં જ તેને મધ્યમાંથી જ કાપી નાખ્યા.^{૧૪} વળી પણ અલંબુષે ધનુષ્યને કાન સુધી સપૂર્ણ ખેંચીને કેટલાંએક બાણો છોડ્યાં અને તે તીક્ષ્ણ પૂંખવાળાં અગ્નિ સરખાં બાણોએ સાત્યકિના કવચને વીધી નાખીને તેના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૫} આમ અલંબુષે અગ્નિ તથા અનિલ જેવા પ્રભાવવાળાં તે તીક્ષ્ણ તથા બળબળતાં બાણો મૂકીને સાત્યકિના શરીરને વીધી નાખ્યું અને પછી બીજાં ચાર બાણો મૂકીને તેણે તેના રૂધેરી રંગના ઘોડાઓને પણ સપ્ત પ્રહાર કર્યો. એ રીતે જ્યારે અલંબુષે પોતાને પ્રહાર કર્યો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સમાન પ્રભાવવાળા તે બળવાન શિનિકુમાર ઉત્તમ વેગવાળાં ચાર બાણો મૂકીને અલંબુષના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.^{૧૬, ૧૭} વળી પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા ભક્ષજાતિના એક બાણથી તેણે એના સારથિના મસ્તકને કાપી નાખ્યું અને પૂર્ણચંદ્ર સમાન પ્રકાશવાળા, અતિ તેજસ્વી સુખવાળા તથા કુંડળો સહિત એવા તે અલંબુષના સુખને પણ તેના શરીરથી બુદ્ધ પાડ્યું.^{૧૮} હે રાજન ! એ પ્રમાણે યદુશ્રેષ્ઠ વીર સાત્યકિએ એ રાજપુત્ર અને રાજપોત્ર અલંબુષનો યુદ્ધમાં વડ કર્યો અને તમારાં સૈન્યોનું વારણ કરીને મથન કરતો કરતો તે અર્જુનની પાછળ જ જવા લાગ્યો.^{૧૯} શત્રુઓના મધ્યમાં ધુમ્મી ધુમ્મીને વાયુ જમ વાદળો ના સમૂહનો નારા કરે, તેમ તે યોદ્ધવતીર બાણો વડે દોરેલોના સૈન્યનો નારા કરતો હતો. એમ

એ સાત્યકિને પોતાની પાછળ આવેલો બેઠેને અર્જુનને આનંદ થયો.^{૨૦} સાત્યકિના સારી રીતે ફળવાયેલા, ગાયતું દૂધ, ડોલર, ચંદ્ર તથા ખરફ સમાન ઉજ્જવળ, રંગનાં, સુવર્ણના સામાનથી ઢંકાયેલા અને સિંધુદેશમાં જન્મેલા ઉત્તમ ઘોડાઓ પુરુષસિંહ સાત્યકિ જ્યાં જ્યાં જવા ઇચ્છતો હતો, ત્યાં ત્યાં તેને લઈ જતા હતા.^{૨૧} એ વેળા હે ભારત ! હે અજમીઠવંશી ! તમારા બંન્ના પુત્રો અને તમારા પક્ષના બીજા યોદ્ધાઓ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય એવા તમારા પુત્ર કુશાસનને આગળ કરીને સાત્યકિ સામા ચઢી આવ્યા.^{૨૨} સૈન્યના મારાને સહન કરનારા તે યોદ્ધાઓએ શિનિકુમાર સાત્યકિને ચારેબાજુથી રણમાં ઘેરી લીધા અને તેઓ તેને પ્રહાર કરવા મઠી પડ્યા. ત્યાં સાત્વતશ્રેષ્ઠ વીર સાત્યકિ પણ બાણોની બળ કરી દઈને તેમને અટકાવી રહ્યો હતો.^{૨૩} આમ હે અજમીઠવંશી ! અગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમને સ્તવર અટકાવી દઈને, શત્રુવાદી સાત્યકિએ ધનુષ્ય ઊંચું કર્યું અને કુશાસનના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. આમ પુરુષવીર સાત્યકિને ત્યાં આવેલો બેઠેને ગાદીવધારી વીર અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ બહુ હર્ષ પામ્યા.^{૨૪, ૨૫}

હવે શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જત નૃપદ્રથવધપર્વમા
‘અલંબુષનો વધ’ નામનો અધ્યાય ૧૪૦ મેં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૧ મો

સાત્યકિને અર્જુનનાં દર્શન

॥ સંજય ઉચ્ચાર ॥

તદ્વ્યથતં મહાવાહું દુઃશાસનરથં પ્રતિ ।

ત્વરિતં ત્વરણીયેષુ ઘનંજવજયૈવિણમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો કુશાસનના રથ પ્રત્યે સજ્જ થયેલા, ઝડપથી કરવા યોગ્ય કાર્યોમાં ત્વરાવાળા અને અર્જુનના વિજયની ઇચ્છા રાખીને અનંત સેનાસમુદ્ધમાં દાખલ થયેલા એ

મદાનાહુ સાત્યકિને જોઈને મુવર્તુબધિન ધમ
આવાળા મદાવનુધર નિમન'યોદ્ધાઓ તેને ધેરી
વળ્યા.^{૧૩} તેને મોટા રસમુદાયથી આદેઆનુથી
ધેરી સર્જને, ને પરમ ધનુધર યોદ્ધાઓ ક્રોધપૂર્વક
સંખ્યાબંધ બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૧૪} પણ
સનપગદમી સાત્યકિ એકલાએ મદારણુમાં
પ્રકાશના પોતાના એ પચાસ ગજકુમાર શત્રુઓને
ચ્છતી લીંચા દત્તા.^{૧૫} તરવાના સાધનરહિત જળમાં
મનુષ્ય જેમ પ્રવેશ કરે, તેમ તેણે તાળીઓના
અવાજથી માટી રહેલા અને તણવારો, શક્તિઓ
તથા ગદાઓથી બંદેલા ભારતી સેનાના મધ્ય-
ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૬} એ રણમાં અમે શિનિપુત્ર
સાત્યકિનું અઙ્ગુળ રણકૌશલ્ય જોયું હતું; કારણ
કે ને થાડી વારે પશ્ચિમ દિશામાં દેખાતો હતો,
તો થાડી વારે ને ઘણી ટ્રડપથી પૂર્વમાં પણ
ધૂમી રહેતો દેખાતો હતો.^{૧૭} વળી તે રણે
સાત્યકિ હતાર, દશિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ અને સર્વ
વિદિશાઓમાં પણ બળે નૃત્ય કરતો હતો અને
સો રથોને સર્જને ધૂમાધુમ કરતો હતો.^{૧૮} સિંદ
સમી પરાક્રમી ગતિવાળા તે સાત્યકિની યુદ્ધ-
કુશળતા જોઈને ત્રિગર્ત'યોદ્ધાઓ સંતપ્ત થઈને
પોતાના સ્વજનો પ્રત્યે પાછા ધૂર્ધા; એટલે અંકુશો-
થી જેમ મદમત હાથીને અટકાવે, તેમ રણસેન
દેશના બીજા રણ યોદ્ધાઓ અનેક બાળો મૂંઝી
મૂંઝીને તે સાત્યકિને અટકાવવા લાગ્યા. ઉદારતા
સાત્યકિએ તો એક મુદ્દતમાં જ તેમનો પરાજય
કર્યો અને પછીથી અચિંત્ય બળપરાક્રમવાળો તે
સાત્યકિ કલિંગોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૧૯-૨૦}
આમ તરી ન તરાય તેવી કલિંગોની સેનાને
પણ વટાવી જઈને, મદાબાહુ સાત્યકિ થોડા જ
વખતમાં પૃથાપુત્ર અર્જુન પાસે જઈ પહોંચ્યો.
હવે જેમ જળની અંદર તરીને ચાલેલો કાઈ
પુરવ સ્થળપ્રદેશમાં આવીને સાંત થાય, તેમ

સાત્યકિ પુરવચ્ચાદ અર્જુનનાં દર્શન કરીને સાંત
થયો.^{૨૧-૨૨} તેને આવતો જોઈને દેશવ અર્જુનને
કહેવા લાગ્યા: 'અરે આ પાથ'! આ શિનિકુમાર
સાત્યકિ તારે પગલે પગલે અહીં આવે છે!^{૨૩}
તારા એ સનપગદમી શિષ્ય અને મિત્રે સર્વ
યોદ્ધાઓને તણખલાતોડ ગળીને ચ્છતી લીંચા
છે.^{૨૪} દે કિરીટી! તને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય
એવો આ સાત્યકિ કૌરવયોદ્ધાઓને ધાર ઉપદ્રવ
કરીને તારી પાસે આવે છે.^{૨૫} દે કાંદ્યુન!
બાણો વડે દ્રોણાચાર્યને તથા બોજ કૃતવર્માને
નિરર્થક કરીને આ સાત્યકિ અહીં આવે છે.^{૨૬}
ધર્મરાજનું દર્મશાં પ્રિય કરનારો આ રણ અને
અસંકુશળ સાત્યકિ સારા સારા યોદ્ધાઓનો નાશ
કરી નાખીને આ તરફ આરથો આવે છે.^{૨૭} દે
પાંદુપુત્ર! સૈન્યોના મધ્યમાં ઘણું કુહર કર્મ
કરીને તારા દર્શનની ધમ્મજાવાળો આ મહાબળ-
વાન સાત્યકિ આપણી તરફ જ આવે છે.^{૨૮} દે
પાથ'! કેવળ એક રથની જ સદાય સર્જને અને
આચાર્ય આદિ અનેક મદારથીઓ સામે યુદ્ધ
કરીને આ સાત્યકિ અહીં જ પ્રયાણ કરી આવે
છે.^{૨૯} અરેખર! આ સાત્યકિને ધર્મરાજએ જ
મોકલ્યો હતો અને તેથી જ પોતાના બાહુબળના
આશ્રયથી આખી સેનાને ચીરી નાખીને તે
આપણી તરફ આવે છે.^{૩૦} દે કુંતીનંદન! કૌરવો-
માં એના જોવો એક પણ યોદ્ધો નથી. એવો
આ યુદ્ધક્રમદ સાત્યકિ અહીં તારી પાસે આવે
છે.^{૩૧} દે પાથ'! બળે ગાયોના ટોળામાંથી મુક્ત
થયેલો સિંહ હોય, તેમ કુરુસૈન્યમાંથી મુક્ત થયેલો
આ સાત્યકિ ઘણી સેનાઓનો સંહાર કરી નાખી-
ને આપણી પાસે આવે છે.^{૩૨} દે પાથ'! આખી
પૃથ્વીને હજારો રાજાઓનાં કમળ સરખાં મુખોથી
ઢાંધી દઈને સાત્યકિ શીઘ્ર અહીં આવે છે.^{૩૩}
આ રણમાં કુયોધનનો તથા તેના ભાઈઓનો પરા-

જય કરીને અને જલસંધેનો વધ કરીને આ સાત્યકિ ઉતાવળો ઉતાવળો આ તરફ આવે છે.^{૨૪} વળી આ રણભૂમિ પર રુધિરના પ્રવાહવાળી તથા શોણિતના કાદવવાળી નદી ચલાવી મૂકીને તથા કૌરવયોદ્ધાઓને તરણાની પેઠે પરાજય આપીને આ સાત્યકિ ઝટપટ અહીં આવે છે.^{૨૫} શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળીને હર્ષ પામેલા અર્જુને કેશવને આ વાક્ય કહ્યું : 'હે મહાબાહુ ! આ સમયે સાત્યકિ મારી પાસે આવે છે, તે મને લગારે પ્રિય નથી.^{૨૬} કારણ કે હે કેશવ ! ધર્મ-રાજાનું ત્યાં યુ થયું હશે, તે હું જાણતો નથી. સાત્યકિ વિનાના થઈને તે જીવતા હશે કે મરણ પામ્યા હશે ?^{૨૭} હે મહાબાહુ ! આ સાત્યકિએ ધર્મરાજનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, છતાં શા માટે તેમનો ત્યાગ કરીને તે અહીં મારી પાછળ આવ્યો હશે ?^{૨૮} રાજ યુધિષ્ઠિરને દ્રોણ પાસે એકલા મૂક્યા છે, સિંધુરાજને હજી માર્યો નથી અને આ તરફથી પેલો ભૂરિશ્રવા સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો આવે છે.^{૨૯} મેં આ અતિશય મોટા ભાર સિંધુરાજને માટે ઉઠાવ્યો છે, તેવામાં તો વળી મારે રાજ યુધિષ્ઠિરનું વૃત્તાંત જાણવાનું રહ્યું અને સાત્યકિનું રક્ષણ કરવાનું પણ આવી પહોંચ્યું.^{૩૦} જયપ્રથમે હજી મારવાનો છે અને આ સુધે અસ્ત થવાની તૈયારી પર છે. આ તરફ જોતાં આ મહાબાહુ સાત્યકિ થાકેલો અને અલ્પ ચેતનવાળો જણાય છે.^{૩૧} હે માધવ ! તેના લોહા-ઝા અને સારથિ પણ યાદી ગયા છે. વળી હે કેશવ ! આ ભૂરિશ્રવા સહાયસંપન્ન હોવાથી થાકેલો નથી.^{૩૨} આ ભૂરિશ્રવાની સાથેના સમાગમમાં સાત્યકિ ક્ષેમકુશળ રહેશે ? આમ તો સત્ય-પરાક્રમી સાત્યકિ મોટા સચુદ્ર તરી આવ્યો છે,^{૩૩} તો હવે એ મહાતેજસ્વી સાત્યકિ ગાયના પગલા નટલા ખાળોચ્ચિયામાં ફૂળી ખરશે કે શું ? કૌરવો-

ના મુખ્ય અસ્ત્રકુશળ મહાત્મા ભૂરિશ્રવા સામે ભેટીને સાત્યકિ ક્ષેમકુશળ રહેશે ? હે કેશવ ! હું 'માતું' છું, સાત્યકિને અહીં મોકલીને તથા આચાર્યના ભયનો ત્યાગ કરીને ધર્મરાજએ મોટી ભૂલ કરી છે; કારણ કે બ્રાજપત્રી જમ માંસને માટે ટાંપી રહે છે, તેમ દ્રોણાચાર્ય ધર્મરાજને કેદ પકડવા માટે નિત્ય ટાંપી રહ્યા છે. આથી રાજ કુશળક્ષેમ હશે કે નહિ, તે વિધેનો મને ખૂબ જ સંશય રહે છે.^{૧૩૪-૩૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્ગત ન્યાયપ્રવચનપર્વમા 'સાત્યકિને અર્જુનના દર્શન'નામનો અધ્યાય ૧૪૧મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૨મો

અર્જુને કરેલો ભૂરિશ્રવાનો ખાહુચ્છેદ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તમાપતંતં સંપ્રેક્ષ્ય સાત્ત્વં યુદ્ધદુર્મદમ્ ।

ક્રોધાદ્ભૂરિશ્રવા રાજન્ સહસા સમુપાદ્રવત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! તે પછી યુદ્ધ-દુર્મદ સાત્યકિને ધસી આવતો જોઈ, ભૂરિશ્રવા ક્રોધપૂર્વક તે સામે એકાએક ધસી ગયો.^૧ હે મહારાજ ! કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા તે સમયે શિનિ-પુંગવ સાત્યકિને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'આજે તું મારી નજરે આવી ચઢ્યો છે, તે બહુ સારું ધર્મ. આજના રણમાં હું લાંબા વખતથી ધ્રુએલા મારા અભિલાષને સંપૂર્ણ કરીશ. આજે તું રણસંઘામનો એ ત્યાગ નહિ કરે, તો મારી પાસેથી જીવતો છૂટવાનો નથી.^{૨,૩} અરે, એ ચક્રવંશી સાત્યકિ ! તું નિત્ય તને પોતાને રક્ષા તરીકે માને છે; પણ તને આજે યુદ્ધમાં હણી નાખીને હું કુરુરાજ કુર્યોજનને પ્રસન્ન કરીશ.^૪ આજે તું મારાં ખાણોથી બળીને ધરણી પર ઢળી પડશે, તે રણમાં વીર ગણાતા કેશવ અને અર્જુન બને જણા જોશે.^૫ જ રાજ ધર્મપુત્રે તને આ કૌરવસૈન્યમાં અર્જુનની ખબર લેવા મોકલ્યો છે

તે યુધિષ્ઠિર તને મારા હાથે મરણ પામેલો સાંભળી-
ને તુરત શરમિંદો પડી જશે.^૧ લોહીથી છંટાયેલો
તું મરણ પામીને આજે જ્યારે જમિ પર
સૂશે, ત્યારે કુંતાપુત્ર અર્જુન પણ મારાં પરાક્રમ
બાણશે.^૨ પૂર્વે દેવાસુરોના યુદ્ધપ્રસંગે ઇંદ્રને જમ
બલિરાજ સાથે ભેટા કરવાની લાંબા સમયથી
ઇચ્છા હતી, તેમ અને પણ તારો સમાગમ કર-
વાની ચિરકાળની ઇચ્છા હતી.^૩ હે સાતત !
આજે હું તારી સામે મહાધોર યુદ્ધ કરીશ, એટલે
તને મારાં વીર્ય, બળ તથા પુરપાર્યંતું યથાર્થ
જ્ઞાન થશે.^૪ જમ પૂર્વે રામના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે
રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતને મારી નાખ્યો હતો અને
તે યમપુરીમાં ગયો હતો, તેમ આજના રણમાં
તું મારે હાથે મરણ પામશે અને યમપુરીમાં
જશે.^૫ હે માધવ ! આજ તારું મરણ થતાં કૃષ્ણ,
અર્જુન તથા ધર્મરાજ નિરુત્સાહ થશે અને
નિઃસંશય રણનો ત્યાગ કરશે.^૬ અહ્યા એ
મધુવંશી ! આજે હું તીક્ષ્ણ બાણોથી તારું પૂજન
કરીશ અને તે જમને રણમાં મારી નાખ્યા છે,
તેમની સ્ત્રીઓને આનંદ પમાડીશ.^૭ જમ સિંહ-
ની નજરે ચઢેલો કુદ્ર મૃગ છૂટવા ન પામે, તેમ
મારી નજરે ચઢેલો તું પણ આજે છૂટવા પામશે
નહિ.^૮ ત્યારે હે રાજન ! સાત્યકિએ તેને બણે
હસતાં હસતાં કહ્યું : 'એ કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા !
મને રણસંગ્રામમાં કોઈના તરફથી ત્રાસ છે
જ નહિ.^૯ મને કેવળ વાણીના બકવાદમાત્રથી
કોઈ ડરાવી શકે તેમ નથી. જ પુરુષ સંગ્રામ-
માં મને હાથિયાર વિનાનો કરે છે, તે પુરુષ મને
મારી શકે છે.^{૧૦} પણ રણમાં મને મારતાં મારતાં
તો પ્રગ્ને પોતાના આયુષ્યના સઘળા સમયનો
ભોગ આપવો પડે તેમ છે, તો નકામો ધોધનધં
લવારો કરવાથી શું વળગાતું છે ? તું બધું કર્મ-
થી કરી જ બતાવને !^{૧૧} શરદન્કતુના મેધની

ગર્જનાની પેઠે તારી આ ગર્જના પણ નિષ્ફળ જ
છે. હે વીર ! તારાં વ્યર્થ બાણોની ગર્જના સાંભ-
ળીને મને હસવું જ આવે છે.^{૧૨} માટે હે કૌરવ !
તું આજે લોકમાં ઘણા સમયથી ઇચ્છેલા યુદ્ધને
થવા દે, હે તાત ! તારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા-
વાળી મારી ભુદ્ધિ ઉતાવળ કરી રહી છે.^{૧૩} એ
પુરપાદમ આજે તને માર્યા વિના હું નિવૃત્ત
થઈશ નહિ.^{૧૪} એ પ્રમાણે તે બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો એક-
બીજાને વાણીથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૫} તેઓ
સામસામાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી પરમ ક્રોધા-
યમાન થયા અને યુદ્ધમાં સામસામા પ્રહાર કરવા
લાગ્યા. બલાદ્ય અને રણમાં પરસ્પરની સ્પર્ધા
કરનારા તે બન્ને મહાન ધનુર્ધારીઓ હાથણીને
માટે સામસામા ભેટલા અને કાપમાં આવેલા
બે મહાત્તા હાથીઓની પેઠે સામસામા ભેટ્યા
હતા. ત્યાં રિપુઓને રોળનારા એ ભૂરિશ્રવા તથા
સાત્યકિ ચઢી આવેલા બે મેધોની પેઠે પરસ્પર
ધોર બાણવૃદ્ધિ વરસાવી રહ્યા. એ સમયે હે ભરત-
શ્રેષ્ઠ ! ભૂરિશ્રવાએ તરત જ સાત્યકિને બાણોથી
ઢાંછી ઢીધો અને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને
તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરવા માંડ્યો. વળી ભૂરિ-
શ્રવાએ દશ બાણોથી સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો
અને તેને હણી નાખવાની ઇચ્છાથી તેણે તેના
ઉપર બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડ્યાં. પણ હે પૃથ્વી-
પતિ ! ભૂરિશ્રવાનાં તે બાણોને સાત્યકિ પોતાની
પાસે પહોંચવા જ દેતો નહોતો. હે પ્રભુ ! એ
તીક્ષ્ણ બાણોને તે આકાશમાં જ અસ્પ્રમાયાથી
ગળી જતો હતો. કુરુ અને યાદવકુળની શ્રીર્તિમાં
વધારો કરનારા તે બન્ને ઉત્તમ કુલીન વીર પુરુષો
જાતજાતનાં શસ્ત્રોની વૃદ્ધિ કરી પરસ્પર વરસી રહ્યા
હતા. જમ બે વાધો સામસામે નખો ભરાવીને
અન્યોન્યને ઘાયલ કરે તથા જમ બે મહાગએ સામ-
સામે દંતુશ્ચો ભરાવીને પરસ્પર પ્રહાર કરે, તેમ

તે બન્ને જણા રથશંકિત અને બાણા વડે અન્યો-
ન્યને ધાયલ કરતા હતા. ત્યાં બન્નેએ એકબીજાનાં
ગાત્રો તોડી નાખ્યાં હતાં, તેથી તેમાંથી લોહી
વહેતું હતું. ૨૦-૨૭ આમ તે બન્ને પોતાના પ્રાણો-
ને હોડમાં મૂકીને યુદ્ધરૂપ ધૂતને ખેંચી રહ્યા હતા
અને અન્યોન્યને સ્તબ્ધ કરી દેતા હતા. એ પ્રમાણે
ઉત્તમ ઠમ્ કરી રહેલા કુરુ અને યાદવવંશની
કીર્તિને વિસ્તારતા તે બન્ને જણા બે યૂથપતિ
હાથીઓની પેઠે પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા. પ્રજા-
લોકમાં પણ શ્રેષ્ઠ મનાયેલા તે બન્ને જણા જણે
તાલકાળ સ્વર્ગલોકમાં જવાની ઇચ્છા કરતા હતા
અને અન્યોન્ય સામે ગર્જના કરતા હતા. તે વેળા
હર્ષપૂર્વક જેઈ રહેલા સર્વ કૌરવોની સમક્ષ
સાત્યકિ અને ભૂરિશ્રવા પરસ્પર બાણોને વરસાદ
વરસાવી રહ્યા હતા. કોઈ એક હાથણીને માટે યુદ્ધ
કરી રહેલા બે યૂથપતિ હાથીઓની જમ તે બન્ને
મહાયોદ્ધાઓ પરસ્પર લડી રહ્યા હતા અને બીજા
સર્વ યોદ્ધાઓ તેમને જેઈ રહ્યા હતા. જોતજોતામાં
બન્નેએ એકબીજાના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા
તથા ધનુષ્યો કાપી નાખ્યાં; આથી તેઓ રથ-
રહિત થઈ તલવારનું યુદ્ધ કરવા માટે સામસામા
આવી ગયા. તેમણે બળદના આમડાની બનાવેલી
તરેહતરેહની સુંદર તથા મોટી બે ઢાલો હાથમાં
લીધી અને તલવારોને ધ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢીને
તેઓ રણમાં ધૂમત્રા લાગ્યા. ત્યાં તેઓ અનેક
પ્રકારના યુદ્ધમાર્ગોમાં તથા મંડળોમાં વિભાગ-
વંક ધૂમી રહ્યા. ૨૮-૩૪ તે બન્ને શત્રુદમન
યોદ્ધાઓ ક્રોધાયમાન થઈને વારંવાર અન્યોન્યને
ત્રિ પ્રહાર કરતા હતા. ચિત્રચિત્ર કવચ, હાર
અને બાન્ધુબંધથી શોભી રહેલા તે બન્ને અડ્ડા-
ધારી યશસ્વીઓ પ્રાંત, ઉદ્દિપ્રાંત, અવિહ, આપ્લુત,
વિપ્લુત, સુત, સંપાત અને સમુદ્રીર્ણ નામના
ઠેલાએક યુદ્ધના પ્રકારે દર્શાવી દર્શાવીને રણમાં

ધૂમતા હતા. ૩૫, ૩૬ તે બન્ને શત્રુદમન વીરો એક
બીજાનાં છિદ્રો શોધી શોધીને તલવારોથી પર-
સ્પર પ્રહાર કરતા હતા અને અદ્ભુત રીતે યુદ્ધ
ખેલતા હતા. ૩૭ એ બન્ને જણા યુદ્ધમાં પોતાની
શિક્ષા, અપળતા અને કુશળતાને દર્શાવતા હતા
તથા એકમેકનું આકર્ષણ કરતા હતા. હેરાજેન્દ્ર !
એક મુહૂર્તકાળ સુધી એ રીતે પરસ્પર પ્રહાર
કરીને તે બન્ને વીરો સર્વ સૈન્યોના દેખતાં પુનઃ
વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. ૩૮, ૩૯ પછી હે રાજા !
સેંકડો દૂહડીઓવાળી બન્ને ઢાલો જ્યારે તલવારો-
ના પ્રહારથી કપાઈ પડી, ત્યારે તે પુરુષબાહોએ
બાહુયુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ૪૦ વિશાળ વક્ષસ્થળ અને
દીર્ઘ બાહુવાળા તે બન્ને યુદ્ધનિપુણ યોદ્ધાઓ
લોખંડી ભોગળ જવા મજબૂત બાહુઓથી લડતા
હતા. ૪૧ હે રાજા ! યુદ્ધશિક્ષાના બળથી ઉત્પન્ન
ધયેલી તેમની બાહુરેશ્મ, હસ્તધારણ અને ગળામાં
હાથ નાખવો આદિ ક્રિયાઓને જેઈને સર્વ યોદ્ધા-
ઓ ભારે હર્ષ પામતા હતા. ૪૨ ત્યારે હે રાજા !
યુદ્ધમાં લડી રહેલા તે બન્ને પુરુષવીરોના વજ્રની
સાથે અથડાતા તે પર્વતોના સરખો મહાભયંકર
શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. ૪૩ જમ બે હાથીઓ સામ-
સામે દંતુશળોના અગ્રભાગે ભરાવીને યુદ્ધ કરે
અને જમ બે મોટા સાંઠે શિંગડાં ભરાવીને યુદ્ધ
કરે તેમ તે બન્ને કુરુશ્રેષ્ઠ અને યાદવશ્રેષ્ઠ શૂરવીરો
બાહુઓરૂપ પાશોને વીંટળાવીને, મસ્તકો ભરા-
વીને, પગ ખેંચીને, પગમાં આંદીઓ નાખીને,
સામસામે અથડાઈને, એકબીજાને ગોથાં ખવ-
ડાવી દઈને, સામસામા ઝાઝગીને, પગ અને
ઉદરને એકમેક કરી દઈને, પૃથ્વી પર ઉદ્દમણ કરી
કરીને, તેમ જ ગમન, પ્રત્યાગમન, લેપન, પાતન,
ઉપાતન તથા મોટી છલંગો ભરી ભરીને યુદ્ધ
કરતા હતા. ૪૪-૪૬ હે ભારત ! ત્યાં ખત્રીસ
પ્રકારનાં જ ભણપુદ્ધો ટોપ છે, તે સર્વ મન-

યુદ્ધોને તે બન્ને મહાબળવાનોએ લડી બતાવ્યાં હતાં.^{૧૭} એવામાં સાત્યકિનો આયુધો ખૂટી પડ્યાં હતાં. આમ છતાં તે જ્યારે ત્યાં યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પ્રત્યે બોલ્યા : ‘હે અર્જુન ! તું આ તરફ દષ્ટિ કર. સર્વ ધનુર્ધરા-માં શ્રેષ્ઠ એવો આ સાત્યકિ રથ વિનાનો થયા છતાં પણ યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. હે ભારત ! ભારતી સેનાને ભેદી નાખીને તેણે તારી પાછળ પ્રવેશ કર્યો છે અને વળી તેણે મહાન વીર્યવાળા સર્વ ભારતયોદ્ધાઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું છે.’^{૧૮, ૧૯} યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે સાત્યકિ લગભગ થાકી ગયો. ત્યાં તો હે અર્જુન ! ધણી દક્ષિણ આપનારો આ ભૂરિશ્રવા તેની સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવી પહોંચ્યો છે, પણ આ ખરાખર નથી.’^{૨૦} એટલામાં હે રાજન ! એક મદોન્મત હાથી જમ બીજા મદમત હાથીને પ્રહાર કરે, તેમ દ્રોપ પામેલા યુદ્ધકર્મક બૃહસ્પતિ સાત્યકિને જીત્યોને પૃથ્વી પર પછાડ્યો.’^{૨૧} હે રાજન ! તે વેળા રથમાં બેઠેલા યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ ભૂરિશ્રવાના તે કર્મને દ્રોધપૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા.’^{૨૨} હવે મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું : ‘જો અર્જુન ! યાદવ અને અંધકુળમાં વ્યાઘ્ર સમાન આ સાત્યકિ-ને તો તું જો. આ સમયે તે ભૂરિશ્રવાને વશ થઈ ગયો છે. અતિ ક્રુરકર્મ કરીને તે થાકી ગયો છે અને તેથી જ તે પૃથ્વી પર પછાડાઈ પડ્યો છે, માટે તારા શિષ્ય એ વીર સાત્યકિનું તું રક્ષણ કર.’^{૨૩, ૨૪} હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! હે સમર્થ અર્જુન ! કેવળ તારે માટે અહીં સુધી આવેલો આ શ્રેષ્ઠ પુરુષ યજ્ઞશીલ ભૂરિશ્રવાને વશ ન થઈ જાય તેટલામાં તું કાઈ ઉપાય શીઘ્ર કર.’^{૨૫} ત્યાં હર્ષ પામેલા મનવાળો અર્જુન વાસુદેવને કહેવા લાગ્યો : ‘હે કૃષ્ણ ! તમે જુઓ તો ખરા !

જમ યુથપતિ સિંહ વનમાં મદોન્મત મહાગજ સાથે ક્રીડા કરે છે, તેમ કુરુપુંગવ ભૂરિશ્રવા આ યાદવવીર સાત્યકિ સાથે ક્રીડા કરી રહ્યા છે.’

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પાંડુપુત્ર અર્જુન એ પ્રમાણે કહેતો હતો, તેવામાં સૈન્યો-માં મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો; કારણ કે પ્રુક્કળ દક્ષિણ આપનારા મહાબાહુ ભૂરિશ્રવાએ સાત્યકિ-ને પૃથ્વી પર પટથી પાડ્યો હતો અને સિંહ જમ હાથીને ધસડે, તેમ તે તેને ધસડી રહ્યો હતો. આમ તે કુરુશ્રેષ્ઠ ભૂરિશ્રવા સાત્વતશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ સાથે રણ ખેડી રહ્યો હતો અને અત્યંત શોભતો હતો. પછી ભૂરિશ્રવાએ ચાનમાંથી તલ-વાર ખેંચી કાઢી અને સાત્યકિની ચોટલી પકડી તેને પગથી છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.’^{૨૬-૨૭} હવે તેણે તેના કુંડળ સહિત મસ્તકને ધકેલી જુદું કરવાનો આરંભ કર્યો, એટલે સાત્યકિ પણ વેગથી પોતાના મસ્તકને ધુણાવવા લાગ્યો.’^{૨૮} હે ભારત ! કુભાર જમ ઘંડા સાથેના ચાકળાને જોઈથી પુમાવે, તેમ સાત્યકિ પોતાના કેશને પકડનાર ભૂરિશ્રવાના બાહુથી મસ્તકને ધુમાવી રહ્યો.’^{૨૯} હે રાજન ! એ રીતે રણમાં પોતાના મસ્તકને ખેંચી રહેલા સાત્યકિને જોઈને શ્રીકૃષ્ણે ફરી પણ અર્જુનને કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ ! જો તો, યાદવ અને અંધકુળમાં વ્યાઘ્ર સમાન અને ધનુર્ધરા-માં તારાથી નહિ જીતરતો આ તારો શિષ્ય સાત્યકિ લગભગ ભૂરિશ્રવાના તાબામાં આવી ગયો છે.’^{૩૦} હે પાર્થ ! જ્યાં આ ભૂરિશ્રવા રણમાં સત્યપરાક્રમી યાદવ સાત્યકિના કરતાં અધિકતા દર્શાવી રહ્યો છે, ત્યાં આપણામાં જે પરાક્રમ છે તે અસત્ય ઠરે છે.’^{૩૧} શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મહાબાહુ અર્જુન પોતાના મનમાં ભૂરિશ્રવાનાં વખાણ કરવા લાગ્યો કે, ‘જાણે યુદ્ધમાં ક્રીડા કરતો હોય તેમ આ ભૂરિશ્રવા

યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને ઘસડી રહ્યો છે. કૌરવોનો એ ક્રીતિવર્ધન મને ઘણો હર્ષ ઉપજાવે છે.^{૧૭} જોકે યાદવવીર સાત્યકિને એ મારી શકે તેમ નથી જ; તોપણ અરણ્યમાં સિંહ જમ મહાન હાથીને ઘસડે, તેમ તે સાત્યકિને ઘસડી રહ્યો છે.^{૧૮} હે રાજન! એ પ્રમાણે મનમાં કૌરવ બૃહિશ્વરનાં વખાણ કરીને મહાબાહુ અર્જુન વાસુદેવ પ્રત્યે બોલ્યો: 'હે કૃષ્ણ! મારી દૃષ્ટિ સિંધુરાજમાં ચોંટી છે, તેથી હું સાત્યકિને જોઈ શકતો નથી, છતાં સાત્યકિને માટે હું કાર્યનાથી ન બને તેવું પરાક્રમ કરી બતાવું છું'.^{૧૯,૨૦} એમ કહીને, વાસુદેવના વચનને માન્ય કરતા અર્જુને અસ્રાની ધાર જ્યુ એક તીક્ષ્ણ બાણ ગાંડીવધનુષ્યમાં સાંધીને છોડ્યું.^{૨૧} અર્જુનના હાથમાંથી આકાશ-માંથી ખરતી મોટી ઉલ્કાની પેઠે છટેલા તે બાણે યજ્ઞશીલ બૃહિશ્વરના તલવાર અને બાનુબંધ સાથેના બાહુને કચ દઈને કાપી નાખ્યો.^{૨૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં 'બૃહિશ્વર'ના બાહુએ' નામનો અધ્યાય ૧૨૨ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૩ મો

બૃહિશ્વરના વધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

॥ बाहुर्व्यपदभूमौ सखदगः सशुभांगदः ।

आदयज्जीवलोरुस्य दुःखमद्वस्यतमुत्तमः ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો: બૃહિશ્વરનાો તે ઉત્તમ હાથ તલવાર અને સુંદર બાનુબંધ સહિત પૃથ્વી પર પડ્યો, તે જોઈને પ્રાણી માત્ર અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયાં. આમ સાત્યકિને પ્રહાર કરવા ઇચ્છતા તે હાથને અર્જુને અદશ્ય રહીને કાપી નાખ્યો, તેથી તે પાંચ મુખવાળા સર્પની પેઠે વેગપૂર્વક પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૧,૨} આ પ્રમાણે અર્જુને પોતાના શરીરને જગતનાં કાષોમાં નકાસું કરી નાખ્યું, તે જોઈને બૃહિશ્વર સાત્યકિને ત્યાગ કરીને કોન-

પૂર્વક પાંડુપુત્ર અર્જુનની નિંદા કરવા લાગ્યો.^૩

બૃહિશ્વર બોલ્યો: હે કુંતાપુત્ર! ઘણી ખેંદની વાત છે કે, તેં આ એક કૂર કર્મ કર્યું છે, કારણ કે મારી નજર ન હતી અને હું બીજા કાર્યમાં આસક્ત હતો, ત્યારે તેં મારા બાહુને કાપી નાખ્યો છે.^૪ ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરને તું શું કહીશ? શું તું એમ કહીશ કે, બૃહિશ્વર બીજા કાર્યમાં આસક્ત હતો, ત્યારે મેં તેને જોઈ કરીને રણમાં મારી નાખ્યો છે? હે પૃથાપુત્ર! આ પ્રમાણે અસ્રનો પ્રયોગ કરવાનો ઉપદેશ તને પ્રત્યક્ષ મહાત્મા ઇંદ્રે આપ્યો છે કે રુદ્રે કે દ્રોણ-ચાર્યે આપ્યો છે? અરે! તું તો અસ્રોના ધર્મને જાણનારો છે અને લોકમાં બીજાઓથી અધિક ગણાય છે, છતાં તારી સામે યુદ્ધ નહિ કરનારા મને તેં રણમાં કેમ પ્રહાર કર્યો? મનસ્વી પુરુષો પ્રમાણીને, લયભીત થયેલાને, રથ વિનાના થઈ પડેલાને, શરણની યાચના કરનારાને તથા સંકટમાં આવી પડેલાને કદી મારતા નથી.^૬ આજું કર્મ તો નીચ પુરુષો જ આચરે છે અને કુદ પુરુષો જ સેવે છે. પણ હે પાથ! તેં આજું અતિ કુહર પાપકર્મ કેમ આચર્યું? હે ધનંજય! આર્યપુરુષોના હાથે આર્યકર્મ સહજમાં થાય છે; પણ પૃથ્વી ઉપર આર્યોને હાથે અનાર્ય કર્મ અતિ કુહર છે, એમ મહાત્માઓ કહે છે.^૭ હે પુરવંશાત્ર! જગતમાં કહેવાય છે કે, મનુષ્ય જ્યાં જ્યાં મુશ-અમુશ કર્મોમાં અથવા મુશનદર્શન મનુષ્યોમાં વસવાટ રાખે છે, ત્યાં ત્યાં તે તત્કાળ તેના સ્વભાવને પામે છે; તે આ કહેવત તાગમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.^૮ જો એમ ન હોય, તો તું રાજવંશી થઈને અને ખાસ કરીને કુમુદગમાં ઉત્પન્ન થઈને તેમ જ શ્રેષ્ઠ વર્નનવાળો સદાચારી થઈને દાશવર્મશી બદ કેમ થાય? સાત્યકિને માટે તેં આજે આ અતિ શુદ્ધ કર્મ કર્યું છે,

તેમાં અવરથ વાસુદેવનો જ મત હોવો જોઈએ; કારણ કે તારામાં આત્મ નીચ કર્મ ધટતું નથી.^{૧૩} જે કૃષ્ણને મિત્ર ન હોય તેવો કયો પુરુષ પ્રમાદી શત્રુ જોડે લડે અને તેને આત્મ કદ આપે!^{૧૪} દે પાર્થ! યાદવ અને અધકકુળના સત્ત્વો સદા સંસ્કારહીન, દુષ્ટ કર્મો કરનારા અને સ્વભાવથી જ નિંદાયેલા છે; તો તેવાઓને તે પ્રમાણુપ કેમ માન્યા છે!^{૧૫} ભૂરિશ્રવાએ રણમાં એ પ્રમાણુ કહ્યું, ત્યારે અર્જુનને તેને આ પ્રમાણુ ઉત્તર આપ્યો.

અર્જુન મોહયો : ખરેખર! મરણ પામતાં પુરપની બુદ્ધિનો પણ નાશ થઈ જાય છે.^{૧૬} દે રાજા! આ સમયે તે જ કંઈ કહ્યું છે, તે બધું અનર્થક-અધટિત છે. તું સંઘામોના ધર્મને જાણે છે અને સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થોમાં તું પારંગત થયો છે. વળી તું મને પાંડવને અને શ્રીકૃષ્ણને પણ બરાબર જાણે છે. આમ છતાં તું કેમ નિંદા કરે છે? તું જાણે છે કે, 'હું અર્જુન કદી અધર્મ કરું નહિ' છતાં તું કેમ મોહવશ થાય છે?^{૧૭,૧૮} દે રાજા! પોતાના બાહુબળને આશ્રય કરનારા ક્ષત્રિય પુરુષો પોતાપોતાના ભાઈઓ, પિતાઓ, પુત્રો, સંબંધીઓ, ખાંધો, વયસ્યો અને મિત્રોથી વીંટાઈને શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરે છે, તો તે જ ક્ષત્રિય હું, મારો શિષ્ય, સુખદાયી સંબંધી, અમારે માટે પોતાના પ્રિય પ્રાણોની પરવા વગર યુદ્ધ કરનાર અને રણમાં મારા જમણા બાહુ સમાન આ યુદ્ધમંદ સાત્યકિની રક્ષા કેમ ન કરું?^{૧૯-૨૧} દે રાજા! એવો કંઈ નિયમ નથી કે, રણમાં રહેલા પુરુષે કેવળ પોતાના આત્માનું જ રક્ષણ કરવું. દે રાજા! તેણે તો પોતાના અર્થે જોડાયેલ પોતાના અનુયાયીનું પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૨૨} વળી રક્ષણ કરાતા તે સહાયકાએ પણ મહારણમાં પોતાના રક્ષક રાજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. આ મહારણમાં

જે હું સાત્યકિને મારી નગર આગળ મરણ પામતો જોઉં અને તેની રક્ષા ન કરું, તો તેના વિયોગથી મને વ્યર્થ પાપ જ લાગે. આ કારણે મેં સાત્યકિની રક્ષા કરી છે. તો તેમાં તું મારા પર શા માટે ક્રોધ કરે છે?^{૨૩,૨૪} વળી દે રાજા! તું મારી નિંદા કરીને કહે છે કે, 'હું જ્યારે બીજાની સાથે યુદ્ધમાં જોડાયો હતો, ત્યારે તે મને છેતરીને માર્યો છે.' પણ આમ કહેવામાં તારી બુદ્ધિની ભ્રાંતિ જ છે;^{૨૫} કારણ કે મેં તને પ્રહાર કર્યો, ત્યારે તું કવચને ધુણાવતો હતો, રથ ઉપર ચડતો હતો અને ધનુષ્યની દારીને ખેંચીને શત્રુઓ જોડે યુદ્ધ કરતો હતો. આમ રથો, ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા પાળાઓથી ભરપૂર અને સિંહનાદોથી ઉદ્ભૂત શબ્દવાળા આ ગંભીર સૈન્યસાગરમાં જ મેં તને પ્રહાર કર્યો છે.^{૨૬,૨૭} તો પોતાના તથા પારકા યોદ્ધાઓની સમક્ષ સાત્યકિ સાથેના ભેટામાં તારો એકલાનો જ એકલા સાત્યકિની સાથે સંઘામ થયો છે, એ વાત કેમ સંભવે?^{૨૮} વળી સાત્યકિ અનેક યોદ્ધાઓની સાથે ભેટીને તથા કેટલાંએક મહારથીઓને જીતીને યાદી ગયો હતો, તેના ઘોડાઓ પણ યાદી ગયા હતા અને શસ્ત્રોથી સુધ્ધાં તે ઘણો પીડાયો હતો. આથી તેનું મન પણ ઉદાસ થઈ ગયું હતું. આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા મહારથી સાત્યકિને રણમાં જીતીને તથા તેને પોતાના પરાક્રમના વશમાં આવેલો જોઈને શું તું તારી અધિકતા સમજતો હતો?^{૨૯,૩૦} વળી વધારામાં તું તલવારથી તેનો શિરચ્છેદ કરવા ઇચ્છતો હતો. આવી રીતે સંકટમાં આવી પડેલા સાત્યકિને જોઈને તેના મિત્રપક્ષનો કયો પુરુષ સહન કરે?^{૩૧} આ બાબતમાં તું તારી પોતાની જ નિંદા કર; કારણ કે તું તારું પોતાનું રક્ષણ કરી શક્યો નથી. દે વીર! જ્યારે તું આમ

તારું પોતાનું રક્ષણ કરી શક્યો નથી, ત્યારે
જે મનુષ્ય તારો આશ્રય કરે, તેનું તો તું કેવી
રીતે રક્ષણ કરી શકે ?^{૩૨}

સંજય બોલ્યો : અર્જુનને એ પ્રમાણે કહ્યું,
ત્યારે યજ્ઞસ્તંભના ચિહ્નવાળી ધ્વજવાળો મહા-
યશસ્વી મહાબાહુ ભૂરિશ્રવા સાત્યકિનો ત્યાગ
કરીને રણમાં મરણ સુધીનું અનશનવ્રત સ્વીકારી
બેઠો.^{૩૩} પવિત્ર લક્ષણવાળો તે રાજાએ ડાબા
હાથ વડે દર્મો પાથરી અને તેના પર બેસીને
બ્રહ્મલોકમાં પ્રયાણ કરવાની ઇચ્છા કરી. તેણે
પોતાના પ્રાણોને વાયુઓમાં હોમ્યા.^{૩૪} તેણે
અશ્વઊંદ્રિયને સૂર્યમાં એકાગ્ર કરી અને નિષ્પાપ
મનને જળમાં હોમ્યું. તે ભૂરિશ્રવા મહાહૃપ-
નિપદમાં કહેલા જ્ઞાનનું ચિંતન કરવા લાગ્યો. આમ
તે યોગયુક્ત થઈને મુનિવ્રત સ્વીકારી બેઠો.^{૩૫} તે
વેળા સર્વ સેનામાં મનુષ્યો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન-
ની નિંદા કરવા લાગ્યા અને તે પુરુષશ્રેષ્ઠની
પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૩૬} શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની
એ પ્રમાણે નિંદા થતી હતી, છતાં તેઓ લગાડે
અપ્રિય બોલ્યા નહિ, તેમજ યજ્ઞસ્તંભના ચિહ્ન-
વાળી ધ્વજવાળો તે ભૂરિશ્રવા પોતાની પ્રશંસા
થતી હતી છતાં તે લગાડે હર્ષ પામ્યો નહિ.^{૩૭}
પણ હે રાજા ! તમારા પુત્રો ન્યારે એ રીતે
નિંદાવચનો કહેવા લાગ્યા, ત્યારે ધનંજય તેમનાં
તથા ભૂરિશ્રવાનાં વાક્યોને મનમાં સાંખી રહ્યો
નહિ.^{૩૮} હે ભારત ! તેમની વાણીનું રમણ કરતો
હોય તેમ એ પાંડુનંદન શાંત ચિત્તે પણ આલેપ-
પૂર્વક બોલ્યો : ‘સર્વ રાજાઓ મારા મહાન વ્રતને
જાણેજ છે કે, જે કોઈ મારો માણસ મારા
બાણના અનુસંધાનમાં હોય છે, તેને કોઈ મારવા-
ને શક્તિમાન નથી. હે યુધિષ્ઠિ ભૂરિશ્રવા ! આમ
વિચાર કરીને તારે મારી નિંદા કરવી યોગ્ય નથી.
વળી પોતે ધર્મ સમજ્યા વિના બીજીની ધર્મ

સંબંધી નિંદા કરવી તે પણ તને ઘટે નહિ,^{૩૯-૪૧}
તું હાથમાં હથિયાર લઈને યાદવવીરને મારી
નાખવા ઇચ્છતો હતો, તે સમયે મેં જ તારો હાથ
કાપી નાખ્યો છે, તે નિંદા ધર્મ નથી.^{૪૨} હે
તાત ! રાક્ષસીન થયેલા, સ્થગિત થયેલા અને
કન્ય વિનાના થયેલા બાળક અભિમન્યુના વધને
કયો ધાર્મિક પુરુષ ધર્મકૃત્ય માનીને પૂજે તેમ
છે ?^{૪૩} અર્જુનનાં એ વાક્યોને સાંભળીને ભૂરિ-
શ્રવાએ મરતક વડે પૃથ્વીને રપશં કર્યો અને
તેણે ડાબા હાથ વડે પોતાના કપાચેલા જમણા
હાથને એ અર્જુનની સમીપમાં ફેંક્યો.^{૪૪} હે
મહારાજ ! અર્જુનનાં એ પૂર્વોક્ત વચન સાંભળ્યા
પછી, મહાતેજસ્વી યુધિષ્ઠિ ભૂરિશ્રવા નીચું મુખ
કરીને શાંત થઈ ગયો.^{૪૫}

અર્જુન બોલ્યો : હે સક્ષતા મોટાભાઈ ! મને
ધર્મરાજ પર, બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ ભીમસેન પર,
નકુલ પર તથા સહદેવ પર જે પ્રીતિ છે, તેજ
પ્રીતિ તારા પર પણ છે. મારે, હું અને મહાત્મા
શ્રીકૃષ્ણ તને અનુજ્ઞા આપીએ છીએ કે, હરીનર-
પુત્ર શિવિરાજ જે પ્રમાણે પુણ્યવાનોના લોકમાં
ગયો છે, તે પ્રમાણે તું પણ તે પુણ્યવતીના
લોકમાં જ.^{૪૬, ૪૭}

વાસુદેવ બોલ્યા : નિરંતર અસિદ્ધાંત લઈને
યજ્ઞન કરનારા હે રાજા ! બ્રહ્મા આદિ દેવવંશ પણ
મારા જે પ્રકાશવંતા નિર્મળ લોકોની નિંદા ઇચ્છા
રાખે છે, તે લોકોમાં તું શીઘ્ર જ અને મારી પેઠે
ગરુડની પીઠ પર બેસીને તું ત્યાં વિચર.^{૪૮}

સંજય બોલ્યો : તેવામાં ભૂરિશ્રવાએ છોડી
છીધેલા તે શિનિકુમાર સાત્યકિ એકદમ કામો
થયો અને તેણે હાથમાં તલવાર લઈને એ મહા-
ત્માના મસ્તકને કાપી નાખવાની ઇચ્છા કરી.^{૪૯}
આમ પ્રહ્લક દક્ષિણાએ આપનારા તે રાક્ષસો
નિષ્પાપ મોટા ભાઈ અર્જુનને દામી લગાવે

હણી ગયો હતો અને તે મુનિવ્રતરૂપી બીજા કાર્યમાં રોકાયો હતો, ત્યારે સાત્યકિ તેને મારવા તૈયાર થયો હતો.^{૧૦} સૂદ કપાયેલા હાથીની પેડે કપાયેલી ભુજવાળા અને રણમાં અનશનવ્રતને બેઠેલા તે ભૂરિશ્રવાને મારી નાખવા ઇચ્છતા સાત્યકિની, સર્વ સૈન્યો મોટેથી નિંદા કરવા લાગ્યાં.^{૧૧} વળી એ સાત્યકિને શ્રીકૃષ્ણે, મહાત્મા અર્જુને, ભીમસેને, યુધામન્યુએ, ઉત્તમોજાએ, અશ્વત્થામાએ, કૃપાચાર્યે, કર્ણે, વૃષસેને તથા જયદ્રથે પણ ઘણે ઘણે વાર્યો, છતાં સાત્યકિએ સર્વ સૈન્યોના ઠોણાહણને લક્ષ્યમાં ન લેતાં અનશનવ્રત લઈને બેઠેલા તે ભૂરિશ્રવાને મારી નાખ્યો. આમ રણમાં અનશનવ્રતનો સ્વીકાર કરીને બેઠેલા તથા અર્જુને કાપી નાખેલી ભુજવાળા કુરુવંશીય ભૂરિશ્રવાના મરતકને સાત્યકિએ તલવાર વડે કાપી નાખ્યું.^{૧૨-૧૪} સૈન્યોએ સાત્યકિના તે કર્મને અભિનંદનું ન હતું; કારણ કે પ્રથમથી જ અર્જુને લગભગ મારી નાખેલા ભૂરિશ્રવાનો તેણે વધ કર્યો હતો.^{૧૫} એ વેળા સિદ્ધો, ચારણો અને મનુષ્યો યુદ્ધમાં અનશનવ્રતનો સ્વીકાર કરીને બેઠેલા ઇંદ્ર સરખા ભૂરિશ્રવાને મરણ પામેલો બેઠેને તેનાં કર્મોથી વિરમય પામ્યા અને તેની પ્રશંસા કરી રહ્યા. તે વખતે તમારા સૈનિકો અનેક જાતના પક્ષવાદો બોલી રહ્યા હતા.^{૧૬, ૧૭} તેઓ કહેતા હતા કે, 'આમાં સાત્યકિનો અપરાધ નથી; કારણ કે તે પ્રમાણેનું બનવાનું હશે અને તે બન્યું છે; માટે તમારે કોઈએ કોઈ ન કરવો બેઠેલો. કોઈ મનુષ્યોને અતિશય દુઃખ આપનાર છે.^{૧૮} વીરપુરુષે પોતાના શત્રુને હણી જ નાખ્યો બેઠેલો; એમાં વિચાર કરવાની જરૂર જ નથી. વળી વિધાતાએ આ ભૂરિશ્રવાના મૃત્યુ તરીકે એ સાત્યકિને જ ઉત્પન્ન કર્યો હશે.^{૧૯}

સાત્યકિ બોલ્યો: ધર્મની કાંચળી, કારણ કે;

નારા હે અર્માર્મિષ્ઠ કૌરવો! ધર્મના વાદવિવાદો ચલાવી ચલાવીને તમે મને આ સમયે ઠહી રહ્યા છો કે, 'ભૂરિશ્રવાનો વધ નહિ કરવો બેઠેલો, નહિ કરવો બેઠેલો.'^{૨૦} પણ જે સમયે શસ્ત્રહીન કરેલા સુભદ્રાના બાળકપુત્ર અભિમન્યુને તમે બધાએ એકઠા મળીને મારી નાખ્યો હતો, તે સમયે તમારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો!^{૨૧} બાકી મારી તો એ પ્રતિજ્ઞા છે કે, જે કોઈ મારો તિરસ્કાર કરીને મને રણમાં જીવતો દેખાવી દે અને ક્રોધપૂર્વક મને પગની લાત મારે, તે મારા શત્રુને મારે મારવો જ. પછી જલે તે મુનિવ્રતને સ્વીકારી બેઠો હોય! વળી બીજું હું ભૂરિશ્રવાને પ્રહાર કરવા માટે હાથ હલાવી હલાવીને પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, ત્યારે તમે મને છતી આંખે મરણ પામેલો માની બેઠા હતા, તે એક તમારી ભુક્ષિની લધુતા જ છે. માટે હે કુરુઘ્રેહો! મેં આને જે સામો પ્રહાર કરી મારી નાખ્યો છે, તે યોગ્ય જ છે.^{૨૨-૨૪} મને સંકટમાં આવી પડેલો બેઠેને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરતા અર્જુને આ ભૂરિશ્રવાના તલવાર સાથેના બાહુને જે કાપી નાખ્યો છે, એથી ખરું બેતાં એણે મને કળ્યો જ છે.^{૨૫} હશે! જે ભાવિ બનાવ બનવાનો હોય છે, તે બને જ છે. આરે! દેવ જ તે કૃત્યમાં પ્રેરણા કરે છે. એ જ કારણથી આ લડાઈમાં ભૂરિશ્રવા માર્યો ગયો છે, તો એમાં અધર્મકૃત્ય શું છે!^{૨૬} આ સંબંધમાં, કષિ વાલ્મીકિએ પણ પૃથ્વી પર પૂર્વે આ શ્લોકનું ગાન કર્યું છે :

ન હન્તવ્યાઃ સ્ત્રિય ઇતિ યદ્વચીવિ પ્લવંગમ ।

સર્વકાલં મનુષ્યેણ, જ્યવસાયવતા સદા

પીઢાકરમમિત્રાણાં યત્સ્યાત્કર્તવ્યમેવ તત્ ॥

હે વાનર! તું, કહે છે કે, સ્ત્રીઓ અવધ છે, પરંતુ ઉદ્યોગી મનુષ્યોએ જે કાર્યથી પોતાના શત્રુને સર્વકાળ પીડા થયા કરે, તે કાર્ય અવશ્ય

કરવું જ નહિએ. ૧૭, ૧૮

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! સાત્યકિના એ કંથન પર સારાયે કૌરવો કંઈ પણ બોલ્યા નહિ, પણ મનમાં તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૬ છતાં વેદિક મંત્રોથી પવિત્ર થયેલા તથા મહાયજ્ઞોમાં પુષ્કળ દક્ષિણાઓ દેનારા તે યશસ્વી ભૂરિશ્રવાના વધને અરણ્યમાં રહેલા મુનિના વધની પેઠે કંઈ પણ અભિનંદન આપતો ન હતો. ૧૭ ત્યાં યાચકોના ઇચ્છિત વશેને આપનારા તે શરૂ ભૂરિશ્રવાનું સુંદર કાળા કેશવાળું તથા પારેવા સમાન લાલ નેત્રોવાળું મસ્તક યજ્ઞશાળાની વેદિકા પર સ્થાપેલા યજ્ઞીય અશ્વના મસ્તકની જેમ રણમાં શોભતું હતું. ૧૮ શસ્ત્રકૃત તેજથી પવિત્ર થયેલો, યાચકોના પ્રાર્થિત વરને આપનારો અને તેથી જ પોતે વર મેળવવાને યોગ્ય એવો તે ભૂરિશ્રવા ઉત્કૃષ્ટ ધર્મથી સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીને વ્યાપ કર્યા પછી જ એ મહારણમાં દેહ-ત્યાગ કરી ઊર્વલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. ૧૯

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અધ્યયનપર્વમાં
'ભૂરિશ્રવાનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૪૩માં સમાય

અધ્યાય ૧૪૪મો

ભૂરિશ્રવાની ઉત્પત્તિ અને
સાત્યકિની પ્રશંસા

॥ પુત્રારૂ ડગવા ॥

અજિતો દ્રોણતાપેવચિકુર્ણકૃતવર્મભિઃ ।
તીર્ણઃ સૈન્યાર્ણવં વીરઃ પ્રતિધ્રુવ્ય મુષિષ્ટિરે ॥ ૧ ॥

પુત્રારૂ બોલ્યો : એ વીર સાત્યકિને દ્રોણ, કર્ણ, વિકર્ણ અને કૃતવર્મા સુદાં કંઈ જીતી શક્યા ન હતા અને યુધિષ્ઠિર આગળ પ્રતિજ્ઞા કરીને એ મેન્યરૂપ મહારાજાગરને તરી ગયો હતો. તો યુદ્ધમાં પાણી પાની નહિ કરનાર તે સાત્યકિને કુરુવંશી ભરિશ્રવાએ પોતાને તોને કરીને કેમ બળાતકારે પૃથ્વી પર પાટી દીધા હશે? ૧, ૨

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! શિનિમાર સાત્યકિ-

ની તથા ભૂરિશ્રવાની ઉત્પત્તિ તમે પ્રથમ સાંભળો; એટલે હે રાજા તમારો સંશય દૂર થશે. ૩ પૂર્વે સોમ નામનો અગ્નિનો પુત્ર હતો. તે સોમને બુધ નામનો પુત્ર થયો અને તે બુધને સાક્ષાત્ મહેન્દ્ર સરખો પુરુરવા નામનો એક પુત્ર થયો હતો. ૪ પુરુરવાને આયુ, આયુને નહુપ અને નહુપને દેવર્ષિઓને પણ માન્ય એવો યયાતિરાજ નામનો પુત્ર થયો હતો. એ યયાતિને દેવયાની નામની પત્નીમાં યદુ નામનો પાટવી પુત્ર થયો. એ યદુના વંશમાં દેવમીઠ નામનો એક રાજ થઈ ગયો છે. તેનો યાદવવંશી શૂર નામનો પુત્ર ત્રણેય લોકમાં આનીતો ગણાતો હતો અને તે શૂરને ત્યાં મહાપરાશરી પુરુષશ્રેષ્ઠ વસુદેવ નામનો પુત્ર જન્મ્યો. ૫-૭ વસુદેવ ધતુર્વિદ્યામાં એકો છે અને યુદ્ધમાં કાર્તવીર્ય સરખો શૂરવીર છે. હે રાજા ! તે જ યાદવવંશમાં એ વસુદેવ સમાન વીર્યાવાળો શિનિ નામનો યાદવવીર જન્મ્યો. ૮ હે રાજા ! એક સમયે મહાત્મા દેવકરાજની પુત્રીના સ્વયંવરમાં સર્વ ક્ષત્રિયોનું સમેલન થયું હતું. ૯ તે મેળાવકામાં વસુદેવ અને શિનિ પણ ગયા હતા. ત્યાં શિનિએ સર્વ રાજાઓનો પરાજય કરીને વસુદેવને માટે રાજકન્યા દેવદ્રીનું હરણ કરીને તેને પોતાના રથમાં બેસાડી દીધી. ૧૦ આમ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ મહારાજા ! દેવદ્રીને શિનિના રથમાં બેઠેલી જોઈને મહાત્માશરી શૂરવીર સોમદત્ત તે સંખી શમ્યો નહિ. ૧૧ પછી હે રાજા ! તે બંને વચ્ચે અર્ધો દિવસ સુધી આદર્શ કારક યુદ્ધ ચાલ્યું. તે બંને અતિગળવાન હતા અને તે બંને વચ્ચે તે વેળા બાહુયુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. તેમાં શિનિએ પ્રગ્વશ્રેષ્ઠ સોમદત્તને બળાતકારે પૃથ્વી પર પટ્ટી પાડ્યો. પ્રેસક તરીકે જોઈ રહેવા દબરો રાજાઓની મધ્યમાં મોટલી પકડીને, પગની લાત મારીને તથા ગ્યાનમાંથી તણવાર એવી કાઢીને શિનિએ તેને શિખરેઠે કરવાનો

વિચાર કર્યો. પરંતુ દયાને લીધે 'જ હું તને જીવતો છોડું છું' એમ કહીને તેણે સોમદત્તને છોડી મૂક્યો.^{૧૨-૧૪} હે રાજા ! રાજાઓના ભર-મેળાવડામાં પોતાની આવી અવસ્થા થઈ, તેથી કોનાનીય થયેલા સોમદત્તને તપ કરીને મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યો.^{૧૫} વરદાથી પ્રભુ મહાદેવ તેના પર પ્રસન્ન થયા અને તેને વર આગવા માટે કહેવા લાગ્યા. એટલે રાજા સોમદત્તે આ પ્રભાણે વર માગ્યો.^{૧૬} 'હે ભગવન ! હું એક એવા પુત્રને ઇચ્છું છું કે, તે શિનિના પુત્રને હારે. રાજાના મધ્યમાં પૃથ્વી પર પાડી નાખે અને તેને પગની લાત મારે.^{૧૭} હે રાજા ! સોમદત્તનું એ પ્રાર્થના-વચન સાંભળીને મહાદેવ 'તથાસ્તુ' એમ કહીને પછી અંતર્ધાન થઈ ગયા.^{૧૮} મહાદેવના વરદાનથી પુત્રકળ દક્ષિણા દેનારે ભૂરિશ્રવા નામનો પુત્ર સોમદત્તને મળ્યો અને તેણે આ રણમાં શિનિપુત્ર સાત્યકિને સર્વ સૈન્યોની સમક્ષ પૃથ્વી પર પાડ્યો હતો અને પગની લાત મારી હતી. હે રાજા ! જેના સંબંધમાં તમે મને પ્રશ્ન કર્યો હતો, તે મેં તમને કહ્યું.^{૧૯, ૨૦} એ જ કારણથી સાત્યકિને રણમાં ભૂરિશ્રવા જીતી ગયો હતો. બાકી જગતના ઉત્તમ નરવીરો પણ સાત્યકિને રણમાં જીતી શકે તેમ નથી; કારણ કે યાદવો નિરાશ પાડવામાં એકા દોષ છે, સંત્રામમાં અનેક પ્રકારનાં ચિત્રવિચિત્ર યુદ્ધ કરનારા દોષ છે, જરા પણ વિસ્મય પામ્યા વિના દેવો, દાનવો કે ગંધર્વોને પણ યુદ્ધમાં જીતનારા દોષ છે અને પોતાના વીર્યથી જ વિજયથી યુક્ત થનારા દોષ છે. આવા તે યાદવો કદી પણ શત્રુને અધીન થતા નથી.^{૨૧, ૨૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! આ જગતમાં ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાન કોઈ પણ પ્રાણીબળમાં યાદવોની તુલના કરી શકે તેવું એવામાં આવતું નથી.^{૨૩} તેઓ જ્ઞાતિનું કદી અપમાન કરતા નથી અને વૃક્ષોની આંશામાં

આસક્ત રહે છે. દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, યક્ષો, સર્પો કે રાક્ષસો પણ એ યાદવવીરોને જીતી શકે તેમ નથી; તેા મનુષ્યો તે કાણ માન ? તેઓ કદી શ્રલદ્રવ્ય, ગુરુદ્રવ્ય અને જ્ઞાતિદ્રવ્યનું ભક્ષણ કરતા નથી. વળી કોઈ પણ આપત્તિના પ્રસંગમાં જેઓ પોતાનું રક્ષણ કરનારા છે, તેમની તેઓ કદી પણ હિંસા કરતા નથી. તેઓ ધનવાન છે, છતાં ગર્વિષ્ઠ નથી. તેઓ ગ્રાહણોના ભક્ત છે અને સત્ય બોલનારા છે.^{૨૪-૨૬} વળી તેઓ સમર્થ પુરુષોનું માન જળવનાર છે, દીનોનો ઉદ્ધાર કરનારાં છે, નિત્ય દેવકાર્યોમાં તત્પર રહેનારા છે, ઈંદ્રિયોને જીતનારા છે, સર્વનું રક્ષણ કરનારા છે અને તેઓ આપવડાઈ કરતા નથી.^{૨૭} આવાં કારણોથી યાદવ-વીરોનો પ્રતાપ કદી નષ્ટ થતો નથી. હે રાજા ! કદાચ કોઈ સમર્થ વીર મેરુપર્વતને ઊંચકી બધ અથવા સમુદ્રને પણ તરી બધ, તથાપિ યાદવ-વીરોની સામે જઈને તેમના અંતને પામી શકે નહિ. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ કુરુરાજા ! તમને જે બાબતમાં સંશય હતો, તે બધું મેં તમને કહ્યું. બાકી બરું એટાં તમારો જ મહાન અન્યાય છે.^{૨૮, ૨૯}

હતિ શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તમ અધ્યયનપર્વમાં 'સાત્યકિની પ્રશંસા' નામનો અધ્યાય ૧૪૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૫ મો

સંકુલ યુદ્ધ

॥ પૂતરાટ્ટ ઉવાચ ॥

તદવસ્થે હતે તસ્મિન્ ભૂરિશ્રવસિ કૌરવે ।

યથા ભૂયોઽમવયુદ્ધં તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥ ૧ ॥

પૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યા : હે સંજય ! જ્યારે તે કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા એ અવસ્થામાં મરણ પામ્યો, ત્યારે પુનઃ જે પ્રભાણે ત્યાં યુદ્ધ થયું હોય, તે તું મને કહે.^૧

સંજય બોલ્યો : હે ભારત ! એ રીતે જ્યારે ભૂરિશ્રવા પરલોક પ્રયાણ કરી ગયો, ત્યારે મહા-

બાહુ અર્જુને વાસુદેવને કહ્યું :^૨ 'હે કૃષ્ણ ! જ તરફ રાજ જયદ્રથ છે, તે તરફ આપણા ઘોડા-
ઓને એકદમ હંકારો. હે પુંડરીકાક્ષ ! જયદ્રથ-
રાજ આ સમયે ત્રણ ધર્મોમાં આવી પડેલો
સંભળાય છે. (તેમાં જે મારી સામે. યુદ્ધ કરતાં
કરતાં તે મરણ પામશે, તો સત્તર તેને સ્વર્ગ-
પ્રાપ્તિ થશે. યુદ્ધમાંથી પલાયન કરતાં જે માર્યો
જશે, તો તેને નરકની પ્રાપ્તિ થશે. મારા ભયથી
તે પોતાના દેશ પ્રત્યે આહ્યો જશે, તો તેના યશ-
સ્વી શરીરનો નાશ થતાં વારતવિક નાશ થશે.
આ રીતે તે ત્રણ ધર્મોમાં રહેલો છે.)^૩ હે નિર્દોષ
કૃષ્ણ ! જમ બને તેમ મારી પ્રતિજ્ઞા સફળ કર-
વાને તમે યોગ્ય છો; કારણ કે હે મહાબાહુ !
મૃત્યુ અસ્ત થવાની તૈયારીમાં છે.^૪ હે પુરુષ-
વ્યાઘ્ર ! આજ જયદ્રથનો વધ કરવારૂપ મહાન
કાર્ય મેં ઉઠાવ્યું છે અને કુરુરાજના મહારથીઓ
એ જયદ્રથરાજનું બરાબર રક્ષણ કરી રહ્યા છે.
માટે હે કૃષ્ણ ! સૂર્યનો અસ્ત થયા પહેલાં જ
રીતે હું મારું વચન સત્ય કરું અને જયદ્રથનો જ
રીતે વધ કરું, તે રીતે તમે એકદમ ઘોડાઓને
આગળ ચલાવો.^૫ તે સાંભળી અશ્વોના દહ્યને
બળનારા મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણે જયદ્રથવધને લક્ષ્યમાં
રાખીને શ્વેત વર્ણના અર્જુનના અશ્વોને આગળ
હાંક્યા.^૬ આમ હે મહારાજ ! અર્જુનને વાયુવેગી
ઘોડા વડે પ્રયાણ કરતો જોઈને તમારી સેનાના
મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ ઉતાવળા ઉતાવળા અર્જુન
તરફ ધસી ગયા.^૭ દુર્યોધન, ઠર્ણ, વૃષસેન, મદ્ર-
રાજ, અશ્વત્થામા, દૃપાચાર્ય અને સિંધુરાજ પોતે
અર્જુનની સાથે થયા હતા.^૮ એ વેળા પાસે
ઉપસ્થિત થયેલા સિંધુરાજને જોઈને અર્જુન
હોંપપૂણું નેત્રોથી બળે પાણી નાખતો દોષ નેમ
તેને એવા લાગ્યો.^૯ ત્યાં અર્જુનને જયદ્રથનો
વધ કરવા માટે પ્રયાણ કરતો જોઈને દુર્યોધનરાજ

કહ્યું પ્રત્યે એકદમ કહેવા લાગ્યો :^{૧૧} 'હે સૂર્યપુત્ર !
તારે માટે આ ખરેખર યુદ્ધકાળ આવ્યો છે. માટે
હે મહાત્મન ! તું તારા બળને દર્શાવ. હે કર્ણ !
અર્જુન જયદ્રથનો વધ ન કરી શકે તેવું તું કર.^{૧૨}
હે પુરુષવીર ! દિવસ થોડો જ બાકી રહ્યો છે. માટે
હે કર્ણ ! તું બાણોના ઢગ છોડીને શત્રુને આજ
મારી નાખ. હે નરવીર ! આમ કરતાં કરતાં જે
સૂર્યાસ્ત થઈ જશે, તો અવશ્ય આપણે વિજય જ
થશે.^{૧૩} સૂર્યાસ્ત થઈ જય લાં સુધી જે જયદ્રથનું
રક્ષણ કરવામાં આવશે, તો અર્જુન પોતાની પ્રતિજ્ઞા
ભિથ્યા થતાં જરૂર અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે.^{૧૪} પછી
હે માનદાતા ! પૃથ્વી અર્જુન વિનાની થશે એટલે
તુરંત જ એના સર્વ બાઈઓ પોતાના અનુયાયીઓ
સહિત એક મુદ્ગતંકાળ પણ જીવવાનો ઉત્સાહ
ધરાવશે નહિ.^{૧૫} એ રીતે હે કર્ણ ! પાંડવોનો
વિનાશ થશે, એટલે આપણે પર્વતો, વનો
અને અરણ્યો સાથેની આ સમગ્ર નિઃકંટક
પૃથ્વીને ભોગવીશું.^{૧૬} હે માનદ ! દેવે અર્જુનને
મોહિત કર્યો છે, એટલે તેની પ્રતિભાં વિપરીત
ભાવ લાખ્ણ થયો છે, એમ મને લાગે છે; કારણ
તે કાર્યકાર્યનો વિચાર કર્યા વિના જ આગળ
રણમાં આવી ઘેર પ્રતિજ્ઞા લઈ થોડો છે.^{૧૭} હે
કર્ણ ! ખરેખર, પાંડવ અર્જુને પોતાનો વિનાશ
કરવા માટે જ જયદ્રથનો વધ કરવાની આ કુતર
પ્રતિજ્ઞા કરી છે.^{૧૮} કારણ કે હે રાંધાપુત્ર ! તું
કુરુધંધુ જ્યાં સુધી જીવતો છે, ત્યાં સુધી અર્જુન
સૂર્યાસ્ત પહેલાં જયદ્રથરાજનો વધ કેવી રીતે
કરી શકશે!^{૧૯} વળી મદ્રરાજ શત્રુ અને
મહાત્મા દૃપાચાર્યના રક્ષણ તમે રહેલા જયદ્રથ-
ને અર્જુન રણમાં કેવી રીતે મારી શકશે!^{૨૦}
તેમ જ અશ્વત્થામા, દુઃ અને દુઃશામન જયદ્રથનું
બરાબર રક્ષણ કરીશું; તેથી કાળની પ્રેરણાને
પામેલો અર્જુન નેને કઈ રીતે પડોંગી વગશે!^{૨૧}

હે માનદાતા ! અનેક શરાઓ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે અને સૂર્ય નખી ગયો છે; તેથી અને તો શંકા જ છે કે, અર્જુન જયદ્રથને પહોંચી વળશે નહિ જ. માટે હે ઈર્ષા ! તું મારી, અશ્વત્થામાની, મદ્રરાજની, કૃપાચાર્યની તથા બીજા શરા મહારથીઓની એકમાં રહીને પરમ યત્નપૂર્વક અર્જુન સામે યુદ્ધ કર. ' હે રાજા ! તમારા પુત્ર દુર્યોધને સંધાનંદને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે એ કુરુતમને આ વાક્ય કહ્યું : 'હે માન આપનારા દુર્યોધન-રાજા ! દહ પ્રહાર કરનારા ધનુર્ધર વીર ભીમસેને આજે સંધ્યામમાં અનેક બાણઅગ્રોથી મારા શરીરને અત્યંત ધાયણ કયું' છે. રણમાં મારા જવાએ ખાસ કરીને ઊભા રહેવું બેઠવું, એમ સમજીને જ હાલમાં હું અહીં ઊભો છું.' ૨૪-૨૧ મોટાં મોટાં બાણોના પ્રહારથી મારું અંગ ઝટકું બધું તપે છે કે તેથી તે જરાયે કાર્ય કરી શકું નથી. છતાં મારું જીવિત દેવળ તમારે માટે જ છે અને હું યથારાજિત યુદ્ધ કરીશ.' ૨૭ આજે યુદ્ધ કરતાં કરતાં હું એવાં તીક્ષ્ણ બાણો દેશીશ કે તેથી પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુન સિંધુરાજનો વધ કરી શકશે નહિ. ૨૮ અરે ! સન્યસાચી વીર અર્જુન જયદ્રથરાજને પહોંચી શકશે પણ નહિ. હે કુરુવંશી રાજા ! ભક્તિમાન અને નિરંતર હિતેશુ એવા મનુષ્યે જ કરી ખતાવવું બેઠવું, તે હું આજે કરી દેખાડીશ; તોપણ વિજય તો દેવાધીન છે. હે મહારાજા ! તમારું પ્રિય કરવા માટે હું આજના રણમાં જયદ્રથના રક્ષણના સંબંધમાં ઘણો પ્રયત્ન કરીશ, તોપણ વિજય તો દેવાધીન છે. હે પુરુષવ્યાધા ! હું મારા પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને તમારે માટે અર્જુન સામે આજે યુદ્ધ કરીશ, તોપણ વિજય તો દેવાધીન છે. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારાં અને અર્જુનનાં રોમાંચ ખડાં થઈ બંધ તેવા દારણ યુદ્ધને આજે સર્વ સૈન્યો

બધે બેઠી રહે.' ૩૧ અને કુરુરાજ એ પ્રમાણે વાતચીત કરી રહ્યા હતા, તે વેળા અર્જુન તીક્ષ્ણ બાણો વડે તમારી સેનાનો સંહાર વાળી રહ્યો હતો. તે મહાબાહુ અર્જુને યુદ્ધમાં પાછા નહિ હકનારા અનેક શરાઓના પશ્ચિમ સરખા બાહુઓને, હાથીની સૂંઠ સરખા ઊરોઓને અને મસ્તકોને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને છેદી નાખ્યાં હતાં. ૨૯-૩૫ વળી હાથીની સૂંઠોને, ઘોડાઓની ડેહોને તથા લોહીથી ખરડાયેલા અને ભાલા તથા તોમરોને હાથમાં પકડી પકડી સામા ઢોડી આવેલા ઘોડે-સવારોને પણ તેણે કાપવા માંડ્યા હતા. ૩૧ તે કુરુભત્રતાં બાણો મૂકીમૂકીને, તે પ્રત્યેકના બળે અને તણ તણ દુઃકડાઓ કરી નાખતો હતો. એ વેળા ચારેબાજુ મરણ પામેલા ઘોડાઓ, મોટા મોટા હાથીઓ, ધ્વજો, છત્રો, ધનુષ્યો, ચામરો અને મસ્તકો રણભૂમિ પર ટપોટપ પડવા લાગ્યાં. પ્રબલિત થયેલો અગ્નિ જમ માસને બાળી નાખે, તેમ અર્જુન તમારી સેનાને બાળી રહ્યો હતો. બેતબેતામાં અર્જુને રણભૂમિને લોહીથી ભરી દીધી. ૩૭, ૩૮ આમ સત્યપરાક્રમી અને બળવાન કુરાધર્મ અર્જુને તમારા સૈન્યના ઘોડાઓનો લગભગ સંહાર કરી નાખ્યો અને તે ભીમસેન તથા સાત્યકિના રક્ષણ તળે રહીને સિંધુરાજ પાસે આવી પહોંચ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ વેળા તે બળતા અગ્નિ સરખો પ્રકાશતો હતો. વીર્યસંપત્તિથી ઝળહળી રહેલા તે અર્જુનને ત્યાં આવી ઊભેલો બેઠેલ, તમારા પક્ષના મહાધનુર્ધર પુરુષશ્રેષ્ઠો તેને સહન કરી શક્યાં નહિ. પછી દુર્યોધન, ઈર્ષા, વૃષસેન, મદ્ર-રાજ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને સિંધુરાજ પોતે બરાબર સજ્જ થઈ તથા અને સિંધુ-રાજને અર્થે તેઓ અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. ૩૯-૪૩ ત્યાં યુદ્ધનિપુણ અર્જુન ધનુષ્ય તથા પશુઓના ટંકાર કરીને રથના માર્ગોમાં બેસે નૃત્ય કરી

રહ્યો હતો અને તે સર્વ યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ વકાસેલા મેવાળા કાળની જન્મ તેને નિર્ણયતાથી વીંટાઈ વળ્યા હતા. એ વેળા સૂર્ય રક્તવર્ણી થતો હતો, એટલે તેઓ બધા સૂર્યાસ્ત થવાની ઉત્કંઠા રાખીને શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને મારી નાખવા ઇચ્છતા હતા. સર્પના શરીર સમી પુષ્પ છુન્નઓવાળા તે વીરોએ પોતાનાં ધનુષ્યોને નમાવ્યાં અને અર્જુન હપર સૂર્યનાં કિરણો સમાન ચળકતાં સેંકડા બાણો છોડવા માંડ્યાં. ત્યાં યુદ્ધકર્મ હ અર્જુન પોતાની સામે ફેંકતાં તે બાણોને પ્રત્યેકના બે, ત્રણ અને આઠ ટુકડાઓ કરી નાખીને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યાં અને તે મહારથીઓને વીંધી પણ નાખ્યા. હે રાજન! એ સમયે સિંહના પૂંછડાના ચિહ્નવાળી ધનવાળા કૃપાચાર્યે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવા માંડ્યું હતું. તેમણે અર્જુનને અટકાવ્યો હતો અને દશ બાણોથી અર્જુનને તથા સાત બાણોથી વાસુદેવને વીંધી નાખ્યા હતા. વળી સિંધુરામનું રક્ષણ કરતાં કરતાં તે રથના માર્ગોમાં આવીને ઊભા રહ્યા હતા. એ જોઈ પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરતા તથા બાણોને ફેંકતા કૌરવપક્ષના સર્વ શ્રેષ્ઠ મહારથીઓ મોટા રથસમુદાય સાથે રાખીને એ કૃપાચાર્યની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા.^{૪૪-૫૧} આમ તેઓ તમારા પુત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે સિંધુરામનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. તે સમયે રક્ષા અર્જુનના બાહુઓનું બળ, બાણોનું અક્ષયપણું તથા ગાંડીવધનુષ્યનું સામર્થ્ય ખરેખર દેખાયું હતું. અર્જુનને અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્યનાં અસ્રોતું સામેથી અસ્રો મૂકીને નિવારણ કર્યું અને તે પ્રત્યેકને દશ દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. એટલે અશ્વત્થામાએ પત્નીસ બાણોથી, વૃપસેને સાત બાણોથી, દુર્યોધને વીસ બાણોથી, કણું ત્રણ બાણોથી અને શલ્યે પણ ત્રણ બાણોથી

તે અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. એ રીતે તેને વાર-વાર વીંધી નાખીને, તે કૌરવયોદ્ધાઓ ગર્જનાઓ કરતા હતા તથા ધનુષ્યોને ધુણાવતા હતા, તેમ જ ચારેબાંજુથી અર્જુનને ઘેરી વળ્યા હતા. તેમણે રથમાંડળને ચારેબાંજુથી અર્જુનની આસપાસ એકઠું કરી દીધું. ત્યાં સૂર્યાસ્તની ઇચ્છા રાખતા એ મહારથીઓ ઉતાવળ કરી રહ્યા હતા. મેઘો જન્મ પર્વત પર બળધારાની વૃદ્ધિ કરે, તેમ તેઓ ગર્જનાઓ કરી કરીને તથા ધનુષ્યોને ધુણાવી ધુણાવીને તીક્ષ્ણ બાણોથી અર્જુનને વીંધવા લાગ્યા. હે રાજન! પરિધ સમાન બાહુઓવાળા તે શરાઓ અર્જુનનાં ગાત્રો પર દિવ્ય અક્ષોનો પ્રયોગ પણ કરી દેખાડતા હતા. પછી હે રાજન! બળવાન, દુરાધર્ષ અને સત્યપરાક્રમી અર્જુન બ્યારે સૈન્યોના યોદ્ધાઓનો લગભગ સંહાર કરીને જયદ્રથ પર ચઢી આવ્યો, ત્યારે ભીમસેન અને સાત્યકિના દેખતાં કણું બાણો મૂકીને એ અર્જુનને આગળ વધતો અટકાવ્યો. એટલે હે ભારત! મહાબાહુ અર્જુનને સર્વ સૈન્યોનાં દેખતાં દશ બાણો વડે કણુંને વીંધી નાખ્યો. ત્યારે હે રાજન! સાત્યકિએ ત્રણ બાણોથી કણુંને વીંધી નાખ્યો તથા ભીમસેને પણ ત્રણ બાણો વતી કણુંને માર માર્યો. વળી અર્જુનને પુનઃ સાત બાણોનો કણુંને પ્રહાર કર્યો. પણ મહારથી કણું તે બધાને સાઠ સાઠ બાણોથી સામા વીંધી નાખ્યા.^{૫૨-૬૩} આમ હે રાજન! ત્યાં કણુંનું એકલાનું ઘણા જોડે તે યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. પણ તે સમયનું સૂતપુત્રનું પરાક્રમ અમને અદ્વિષ્ટ દેખાયું; કારણ કે તેણે એકલા એ ક્રોધાયમાન થઈને ત્રણ મહારથીઓને રણમાં વધતા અટકાવ્યા હતા. પછી મહાબાહુ શૂર્યનું સૂર્યપુત્ર કણુંને એ રણમાં સો બાણોથી સર્વ મર્ત્યોનાં પ્રહાર કર્યો; એટલે સર્વોંગે રહિર-

થી ખરડાયેલા તે પ્રતાપી વીર સૂતપુત્રે પચાસ-
 બાણો મૂકીને અર્જુનને સામે વીંધી નાખ્યો,
 પણ રણમાં કણની એ રીતની તે ચતુરાઈ-
 ને અર્જુન સહન કરી શક્યો નહિ. ^{૧૪-૧૭} તેથી
 એકદમ નવ બાણો મૂકીને વીર અર્જુનને તેના
 ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું. અને વધારામાં એને
 છાતીમાં પણ વીંધી નાખ્યો. ^{૧૮} ત્યારે પ્રતાપી
 સૂતપુત્રે એક બીજું ધનુષ્ય લઈને આઠ હજાર
 બાણો મૂક્યાં અને પાંડુપુત્ર અર્જુનને રણમાં
 છાઈ દીધો. ^{૧૯} વાયુ જમ વૃક્ષોની શાખાઓનો
 નાશ કરે, તેમ અર્જુનને કણના ધનુષ્યમાંથી
 નીકળેલી તે અતુલ બાણવૃદ્ધિનો કટલાંચેક બાણો
 વડે નાશ કરી નાખ્યો, તેમ જ સર્વ યોદ્ધાઓની
 સમક્ષ પોતાનું હસ્તકૌશલ્ય દર્શાવીને તેણે
 સંખ્યાબંધ બાણો છોડ્યાં અને કણને રણમાં
 દાટી જ દીધો. ^{૨૦, ૨૧} વળી એ શીઘ્રતાના સમયે
 તેણે યુદ્ધમાં એકદમ ઝડપથી એ કણનો વધ
 કરવા માટે સૂર્ય સમાન પ્રભાવાળું એક બાણ
 ફેંક્યું. ^{૨૨} દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ સડસડાટ આવતા
 તે બાણને તીક્ષ્ણ અર્ધચંદ્રાકાર બાણ વડે વચમાં
 થી જ કાપી નાખ્યું, એટલે તે છિન્નલિપ્ત થઈને
 પૃથ્વી પર પડ્યું. ^{૨૩} તે પછી શત્રુઓને હણ-
 નારા કણે પણ તેનો બદલો વાળવાની ઇચ્છાથી
 અનેક હજારે બાણો મૂકીને ફાલ્ગુનને તદ્દન
 છાઈ દીધો. ^{૨૪} પછી પુરુષોમાં સિંહ સરખા તે
 બન્ને મહારથીઓ મોટા બે આખલાઓની પેઠે
 ગાજવા લાગ્યા અને સરળગામી સંખ્યાબંધ બાણો
 છોડીને આકારને ઢાંકી દેવા લાગ્યા. ^{૨૫} બાણોના
 ઢગોથી અદૃશ્ય થયેલા તથા અન્યોન્યને પ્રહાર
 કરતા તે બન્ને જણા એકબીજાને કહી રહ્યા હતા
 કે, 'હે કણ ! જાઓ રહે, આ હું અર્જુન છું' અને
 'હે અર્જુન ! જાઓ રહે, આ હું કણ છું.' ^{૨૬}
 આમ તર્જના કરતા અને વાગ્યાણોથી અન્યોન્ય-

ને વ્યથા પમાડતા એ બન્ને વીરો ત્યાં તરેહ-
 તરેહનું, સુંદર અને શીઘ્રતા ભરેલું યુદ્ધ કરી રહ્યા
 હતા. ^{૨૭} સર્વ યોદ્ધાઓના સમાગમ વખતે તે
 બન્ને વાસ્તવિક બેવા યોગ્ય થઈ પડ્યા હતા
 સિદ્ધિ, ચારણો અને પત્રગો પણ યુદ્ધમાં તેમની
 પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા. ^{૨૮} હે મહારાજ ! એ રીતે
 પરસ્પરનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી તે બન્ને જ્યારે
 યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે કુર્યોધને તમારા
 પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓને કહ્યું : ^{૨૯} 'હે યોદ્ધાઓ !
 તમે રાધાપુત્ર કણનું ચતુર્પૂર્વક રક્ષણ કરજો.
 આજના રણમાં અર્જુનને માર્યા વિના રાધાપુત્ર
 પાછો ફરશે નહિ.' એમ હે મહાન પુરુષ મને
 કહ્યું છે. ^{૩૦} 'કુર્યોધન એ પ્રમાણે કહી રહ્યો
 હતો, તેવામાં કણના પરાક્રમને જોઈને ચેતવાહન
 અર્જુનને બાણો મૂકી મૂકીને તેના ઘોડાઓને પ્રેત-
 લોકમાં મોકલી દીધા. ^{૩૧} વળી સારથિને પણ એક
 ભલ્લબાણ વડે રથના માળામાંથી નીચે ઢોળી
 પાડ્યો. ^{૩૨} વળી તેણે તે કણને પણ તમારા
 પુત્રના દેખતાં બાણોથી છાઈ દીધો. આમ માર્યા
 ગયેલા ઘોડા અને સારથિવાળા કણને અર્જુનને
 રણમાં એવો દાટી દીધો અને બાણબળથી એવો
 તો ગભરાવી દીધો કે હવે શું કરવું ? તેની તેને
 ગમ જ પડી નહિ. તે સમયે કણને રથરહિત
 થયેલો જોઈને અશ્વત્થામાએ તેને રથમાં બેસાડી
 દીધો અને તેને ફરી પણ અર્જુન સામે યુદ્ધ
 કરવા સજ્જ કર્યો. પછી મદ્રરાજએ કુંતાપુત્ર
 અર્જુનને ત્રીસ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ^{૩૩-૩૫}
 કૃપાચાર્યે ત્યાં ત્રીસ બાણોથી વાસુદેવને પ્રહાર
 કર્યો તથા બાર બાણોથી અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.
 વળી સિંધુસાજએ ચાર બાણોથી તથા વૃષસેને
 સાત બાણોથી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. આમ
 હે મહારાજ ! તેઓ બધા પૃથક્ પૃથક્ અર્જુનને
 તથા શ્રીકૃષ્ણને વીંધવા લાગ્યા. ^{૩૬, ૩૭} ત્યારે કુંતા-

પુત્ર, અર્જુને પણ તે જ પ્રમાણે તે બધાને સામા વીંધી નાખ્યા હતા. તેણે દ્રોણપુત્રને ચોસઠ બાણોથી, મદ્રરાજને સો બાણોથી, સિંધુરાજને દશ બાણોથી, વૃષસેનને ત્રણ બાણોથી અને કૃપા-ચાર્યને વીસ બાણોથી વીંધી નાખીને ગર્જના કરી મૂકી. ^{૮૮, ૮૯} તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાને હણવા જ ઇચ્છતા હતા; તેથી તેઓ બધા એકત્ર થઈને અર્જુન પર સત્વર તૂટી જ પડ્યા. ^{૯૦} હવે અર્જુને કૌરવોને ત્રાસ થમાડવા માટે સર્વ તરફ વારુણાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું; પણ કુરુપક્ષના યોદ્ધાઓ મહામૂઠ્યવાન રથોમાં બેસી બેસીને અર્જુન સામા ધસી આવતા હતા અને બાણોના વરસાદો વરસાવતા હતા. ^{૯૧} હે ભારત ! આ તુમુલ્ય અને અતિદારુણ પ્રકટેલા સંગ્રામ સર્વને મોહ ઉપજાવે તેવો જ હતો; છતાં તેમાં આવીને રાજપુત્ર અર્જુન મોહ પામ્યો ન હતો. તે તો બાણોના સમૂહોને છોડી જ રહ્યો હતો. ^{૯૨} વળી રાજ્ય મેળવવાની મનમાં ઇચ્છા રાખી તથા કૌરવોના સંબંધથી બાર વર્ષ સુધી થયેલા ક્લેશોનું સ્મરણ કરી, તે અપ્રમેય મહાત્મા અર્જુન ગાંડીવમાંથી છટેલાં બાણો વડે સર્વ દિશાઓને ઠાંધી દેવા લાગ્યો. ^{૯૩} તે સમયે આકાશ સગળતાં ઊંબાડિયાંવાળું યઈ ગયું હતું, રણમાં નિજીવ થઈને પડેલાં ક્લેવરો પર માંસાહારી પક્ષીઓ ઝડપ મારી પડતાં હતાં અને કાપેલા અર્જુન પિંગળી પણછતાળા ગાંડીવ ધનુષ્ય વડે સંહાર કરી રહ્યો હતો. ^{૯૪} ત્યાં મહાયશસ્ત્રી અને શત્રુસેનાઓને જીતનારો કિરીટી અર્જુન પોતાના પ્રચંડ ધનુષ્ય વડે ચારેબાજુ બાણો ફેંકતો હતો અને મોટા મોટા યોદ્ધાઓ તથા ઉત્તમોત્તમ હાથીઓ પર આરૂઢ થયેલા કુરુવીરોને ટપોટપ રણમાં પાડતો હતો. ^{૯૫} એટલે ભયંકર દેખાવના ઢેલોએક રાજાઓ મોટી બારે ગદાઓ, નયો

લોખંડના પરિધો, તલવારો, શક્તિઓ અને બીજાં મોટાં મોટાં સજ્જોને હાથમાં લઈને એકાએક અર્જુન સામા ધસી આવ્યા. ^{૯૬} તે એઈ અર્જુનને ઘણું જ હસવું આવ્યું. તમારા યોદ્ધાઓને શેષી રાખીને ચમરાજના રાજ્યમાં વધારો કરનારો તે અર્જુન પ્રલયકાળના મધમંડળ સમાન શબ્દ કરતા મહેંદ્રના ધનુષ્ય સરખા પોતાનાં મહાન ગાંડીવ ધનુષ્યને તેણે બે હાથે ખેંચ્યું અને તેમની સામે આગળ વધવા લાગ્યો. ^{૯૭} એતએતામાં તો મહાધનુર્ધર વીર અર્જુનને રથ અને હાથીઓ પર બેસીને આવેલા તે ઉદ્ધત રાજાઓને તથા સંખ્યાબંધ પગપાળા યોદ્ધાઓને રણમાં સર્વ આયુધો વિનાના તથા જીવતર વિનાના કરી નાખ્યા અને તેમને ચમરાજના રાજ્યમાં વધારો કરનારા કરી મૂક્યા. ^{૯૮} ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતીર્થતઃ અય્યદ્રથવધપર્વમાં 'સંકલ્પ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૪૫નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૬ મો

અય્યદ્રથનો વધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા નિનાદં ધનુષ્ય તસ્મૃ । વિસ્પૃ-
શ્તકુટુમ્બિવાન્તકસ્ય । ગ્રાક્ષાનિસ્ફોટસમં સુષોરં
વિકુસ્પમાણસ્ય ઘનંજયેન ॥ ૧ ॥

સંખ્ય બોલ્યો : અર્જુને ન્યારે પોતાના ધનુષ્યને ખેંચ્યું હતું, ત્યારે તેનો ટંકારવ કાળની સ્પષ્ટ ગર્જના સરખો તથા ઇંદ્રના વજ્રના સ્ફોટ સરખો અતિધોર સંભળાયો હતો. ^૧ ત્યારે હે રાજા ! તમારું સૈન્ય ત્રાસથી ઉદ્વિગ્ન તથા ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું હતું. પ્રલયકાળે વાયુથી ખળભળી ઊઠેલા, ઊછળતાં મોખંઓથી તરંગિત થયેલા અને અંદર દીન થયેલાં માછલાં તથા મગરમચ્છ-વાળા સમુદ્રના સરખો તે સૈન્યનો દેખાવ જણાતો હતો. એ સમયે અર્જુન સર્વ દિશાઓમાં એકી-સાથે સર્વ અગ્રોનો પ્રયોગ કરી દેખાડતો હતો.

અને આસપાસ નિહાળતો નિહાળતો રણમાં ધૂમતો હતો. હે મહારાજ ! અર્જુન ચપળતા પૂર્વક બાણોને લઈને સાંધે છે ક્યારે, ખેંચે છે ક્યારે અને છોડે છે ક્યારે, તે અમારા જોવામાં આવતું ન હતું. પછી મહાબાહુ અર્જુન એકદમ ક્રોધે બરાથો અને તેણે સર્વ ભારત યોદ્ધાઓને ત્રાસ પમાડવા માટે દુગસદ એંદ્રાશ્વ પ્રકટ કર્યું. એટલે ત્યાં તુરત જ દિવ્ય અસ્ત્રોથી મંત્રેલાં સેંકડો અને હજારો પ્રદીપ્ત બાણો પ્રકટ થવા લાગ્યાં.^{૨-૧} અર્જુનને ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને અગ્નિ તથા સૂર્યનાં કિરણો સરખાં સેંકડો ને હજારો બાણો છોડ્યાં, એટલે આકાશ બણે ચોતરફ ઊંબાડિયાં-થી ઢંકાઈ ગયું હોય તેમ દુઃપ્રેક્ષ્ય થઈ પડ્યું. સામેથી કૌરવોએ પણ શત્રો મૂઠી મૂઠીને અંધકાર પ્રકટ કર્યો હતો.^{૭-૮} તે અંધકાર બીજાઓને મનથી પણ સહન કરવો અશક્ય હતો, પણ ત્યાં ધૂમી રહેલા અર્જુનને દિવ્ય અસ્ત્રોથી મંત્રેલાં બાણો વડે પરાક્રમ કરીને તે અંધકારનો નાશ કરી નાખ્યો હતો.^૯ વળી જમ સૂર્ય પ્રાતઃકાળમાં રાત્રિ સંબંધી અંધકારનો કિરણો દ્વારા નાશ કરીને પ્રકાશે છે, તેમ સત્તર અર્જુન પ્રકાશતો દેખાવા લાગ્યો. ત્યારે ઋષિમન્મથુના સૂર્યભગવાન જમ આશ્વિનિયાના જળ પર પોતાનાં કિરણો ફેંકે, તેમ અર્જુન તમારા સૈન્ય પર પોતાનાં બાણોડપ પ્રદીપ્ત કિરણોને ફેંકી રહ્યો હતો. તે બાણોનાં કિરણો દિવ્ય અસ્ત્રોને બળુનારા તે અર્જુન પાસેથી છૂટતાં હતાં અને સૂર્યનાં કિરણો જમ જગતને તરબોળ કરી દે છે, તેમ તે સૈન્યોને તરબોળ કરી દેતાં હતાં. વળી અર્જુનને બીજાં ઘણાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડ્યાં હતાં અને તેઓ વહાલા અંધુની પેઠે શત્રુવીરોના હૃદયમાં પેસી જતાં હતાં. પોતાના શરવીરપણાના અભિમાનને ધરાવનારા જ યોદ્ધાઓ એ અર્જુન સામે આવતા હતા, તેઓ

સર્વે બળબળતા અગ્નિ સામે જતાં પતંગિયાંની જેમ નાશ પામતા હતા. એ રીતે અર્જુન શત્રુઓનાં જીવિતને તથા યશને ખૂદી નાખતો હતો. તે બણે સાક્ષાત મૃત્યુની પેઠે સંઘામમાં ધૂમતો હતો. તેણે બાણો ચારીચારીને ઘેટલાએકનાં સુકુટ સહિત મરતકોને, બાજુબંધ સહિત મોટા બાહુઓને તથા કુંડળો સહિત કાનેને કાપી નાખ્યાં હતાં. વળી તે પાંડુનંદને હાથી પર બેઠેલાઓના તોમર સહિત, ઘોડેસવારોના ભાલાઓ સહિત, પાળાઓના ઢાલો સહિત, રથીયોદ્ધાઓના ધનુષ્ય સહિત તથા સારથિઓના ચાતુક સહિત બાહુઓને પણ છેદી નાખ્યા હતા. એ મહારણમાં અર્જુન બળબળતા અગ્નિ સરખો શોભતો હતો. પ્રદીપ્ત હોય બાણોડપ તેની જવાળાઓ હતી અને અસ્ત્રોડપ તણખા-ઓવાળી તેની અગ્નિશખાઓ હતી.^{૧૦-૧૮} ત્યાં સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર સરખો તે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન એટ્ટીસાથે સર્વ દિશા-ઓમાં રથમાં બેઠેલો દેખાતો હતો.^{૧૯} જ વેળા તે અર્જુન મહાભોને ફેંકતો હતો, તે વેળા તેનું સ્વરૂપ દર્શનીય જણાતું હતું. તે ધનુષ્યની પ્રત્ય-યાનો શબ્દ કરીને રથના સર્વ માર્ગોમાં નૃત્ય કરી રહ્યો હતો.^{૨૦} જમ મનુષ્યો મધ્યપોરે આકાશમાં તાતા તપતા સૂર્યને જોઈ શકતા નથી, તેમ રાજાઓ યત્ન કરતા છતાં તેને જોઈ શકતા ન હતા.^{૨૧} પ્રદીપ્ત અને હોય બાણોથી ભરેલો તે સુકુટધારી અર્જુન વર્ષાકાળે જળથી ભરેલા ઇંદ્રધનુષ્યવાળા મહામેધ સરખો રણમાં વિરાજતો હતો.^{૨૨} એ વેળા સંઘામમાં અર્જુનને ચાહુ કરેલા મહાભોના અતિ દુસ્તર અને મહાધોર પ્રવાહમાં મોટા મોટા યોદ્ધાઓ ડૂબી મરતા હતા.^{૨૩} અર્જુનનું એ મહાન સમરાંગણ મૃત્યુની સંહારબૂમિ જેવું જણાતું હતું. તેમાં અનેક કલેવરોનાં સુખો કપાઈ ગયાં હતાં અને અનેક

કાયાના બાહ્યો છેદાઈ ગયા હતા. તેમાં ભુજ-
ઓ હાથ વિનાની થઈ હતી અને હાથો આંગળી-
ઓ વિનાના થયા હતા. તેમાં હાથીઓની સૂંઢોના
અથભાગો કપાઈ ગયા હતા અને મદમરત
માતંગોના દંતુશો વહેરાઈ ગયા હતા. તેમાં
ઘોડાઓની ડોક ભાંગી ગઈ હતી અને રથો
ભાંગીને ભૂકા થઈ ગયા હતા. વળી તેમાં આંત-
રડાં નીકળી પડ્યાં હતાં, પગો કપાઈ ગયા હતા
અને સેંકડો ને હજારો અવયવો તરફડતા હતા
તથા નિચેઈ થઈ પડ્યા હતા. આથી હે મહી-
પતિ ! અમે એ સમરાંગણને લીચ્છોને ભય
વધારનાર જોઈએ. તે રણભૂમિ પૂર્વે પશુઓનો
સંહાર કરનારા રુદ્રદેવનું બાણે ક્રીડાક્ષેત્ર હોય
તેવી જણાતી હતી. ક્ષુર નામનાં બાણોથી કપાઈ
પડેલી હાથીઓની સૂંઢોને લીધે તે ભૂમિ સર્વ
સ્થળે સર્પોથી વ્યાપ્ત થઈ હોય તેવી દેખાતી હતી.
કોઈ કોઈ સ્થળે મનુષ્યોનાં યુષ્મકમળોથી વ્યાપ્ત
થયેલી તે રણભૂમિ પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરી
રહી હોય તેવી શોભતી હતી. તરેહતરેહની પાધડી-
ઓ, મુકુટો, કંપુરો, બાનુબધો, કુંડળો, સુવર્ણનાં
અશ્ણુત કવચો, હાથીઘોડાઓના અલંકારો અને
સેંકડો કિરીટો તે રણક્ષેત્રમાં જ્યાં ત્યાં રખડતા
દેખાતા હતા તેથી અશ્ણુત દેખાવની તે રણ-
ભૂમિ, બાણે નવી પરણેતર વધૂ હોય તેવી વિરા-
જતી હતી. જોતજોતામાં અશ્ણુને એ યુદ્ધક્ષેત્રમાં
લીરુ પુરુષોના ભયમાં વંખારો કરનારી ઘોર નદી
વહેવડાવી ચૂકી. તે નદીમાં મજાજ તથા ચેદનો
કાઢવ બરથો હતો અને લોહીના ઝાપના તરંગો
ઊછળી રહ્યા હતા. તે પ્રાણીઓનાં આંતરડાં તથા
હાડકાંઓથી ઘણી અગાધ હતી અને કેશરૂપ
શેવાળથી લીલી દેખાતી હતી. મરતકા તથા
બાહરૂપ પથ્થરો તે નદીને તટે પડ્યા હતા અને
કપાયેલા ઘોડાઓનાં વશસ્થળનાં હાડકાંઓથી તે

ઘણી દુર્ગમ થઈ પડી હતી. તે જોતજોતની ધન-
ઓ તથા પતાકાઓથી વ્યાપ્ત હતી અને તેમાં
છત્રો તથા ધનુષ્યોરૂપ તરંગમાળાઓ ઊછળતી
હતી. તેમાં નિજીવ થયેલાં શયો રડવડતાં હતાં
અને હાથીઓનાં કલેવરોથી તે ભરપૂર હતી.
તેમાં રથોરૂપ સેંકડો મજાવો દેખાતા હતા
અને મરણ પામેલા ઘોડાઓના ઢગોથી તેના
કિનારા બંધાયા હતા. રથોનાં ચક્રો, ધૂંસરાં, ઇસો
અને જાંટકાઓથી તે અતિ દુર્ગમ થઈ ગઈ હતી.
લાલા, તલવારો, શક્તિઓ, ફરશીઓ અને બાણો-
રૂપ સર્પોથી તે ઘણી દુરાસદ હતી. તેમાં કાગડા
તથા કંકપક્ષીઓરૂપ મોટાં માછલાં હતાં અને
શિયાળવાંરૂપ મગરોથી તે ઘણી ઉત્કટ હતી.
તેમાં ગીંધારૂપ મોટાં ઝૂંડો હતા અને રહન કરતાં
શિયાળોના શબ્દોથી તે અતિ ભયંકર દીસતી
હતી. નૃત્ય કરતાં હજારો પ્રેતો, પિશાચો અને
ભૂતોથી તે નદી ભરાઈ ગઈ હતી. મરણ પામેલા
ઘોડાઓનાં સેંકડો નિચેઈ શરીરોને તે નદી તાણી
જતી હતી અને પ્રેતલોકની વૈતરણી નદીની પેઠે
તે મહાભયંકર, રોદ્ર તથા ઘોરસ્વરૂપ જણાતી
હતી. આમ મૂર્તિમાન કળની પેઠે ધૂમી રહેલા
એ અશ્ણુનના પરાક્રમને જોઈને, કૌરવો પૂર્વે કદી
નહિ જોયેલા એવા મોટા ભયમાં આવી પડ્યા.
પછી, ભયંકર કર્મ કરવા તત્પર થયેલા અશ્ણુને
પોતાનાં અસ્રો વડે બીજા વીરપુરુષોનાં અસ્રોને
ઝીલી લીધાં અને તેમની સામે પોતાનું રોદ્રસ્વરૂપ
પ્રગટ કર્યું. ત્યાં હે સજ્જન ! અશ્ણુ ન મોટા મોટા
મહારથીઓને વટાવી જઈને આગળ વધી રહ્યો.
હતો. જમ સર્વ ભૂતો મધ્યાહ્નકાળે આઠાશમાં
પ્રખર તપતા સૂર્યને જોઈ શકતાં નથી, તેમ સર્વ
સેનિકા તેને ત્યારે જોઈ શકતા ન હતા. ૨૪-૨૫
સંજ્ઞામમાં એ મહાત્માના ગાંડીવ ધનુષ્યમાંથી
નીકળેલાં હજારો બાણો આકાશમાં હારહોર ઊડતી

હંસીના પંક્તિનાં જવાં અમને દેખાતાં હતાં.^{૪૨}
 ઉત્ત કર્મ કરવા સજ્જ થયેલા અર્જુને પોતાનાં
 અગ્રો વડે શત્રુવીરોનાં અગ્રોતું ચારેય તરફથી
 વારણ ક્યું હતું અને તેણે પોતાના સ્વરૂપને એ
 વેળા ઉત્ત દર્શાવ્યું હતું.^{૪૩} હે રાજન્! નારાય
 નામનાં બાણો મૂછી મૂછીને તે સર્વને બાણે મોહ
 ઉપજાવતો હતો અને જયદ્રથનો વધ કરવાની
 ઇચ્છાથી સર્વ મહારથીઓતું ઉત્સાહન કરી
 આગળ વધે જતો હતો. તે વેળા તે કૃષ્ણસારથિ
 અર્જુન સર્વ દિશાઓમાં દેખાતો હતો.^{૪૪} સુંદર
 દેખાવવાળો તે અર્જુન રથ સહિત અત્યંત ધૂમી
 રહ્યો હતો. શૂરવીર મહાત્મા અર્જુનના સેંકડો
 અને હજારો બાણસમૂહો બાણે આકાશમાં રહીને
 જ ભમ્યા કરતા હોય તેમ દેખાતા હતા. મહા-
 ધતુર્ધર કુંતાપુત્ર અર્જુન તે સમયે બાણ છવારે
 લેતો હતો, ક્યારે સાંધતો હતો અને ક્યારે છોડતો
 હતો તે અમે જોઈ શકતા ન હતા. હે રાજન્!
 અર્જુન એ રણમાં સર્વ દિશાઓમાં બિભેલા સર્વ
 મહારથીઓને કંઈબનાં પુષ્પો સરખા ગણીને,
 જયદ્રથ તરફ ધસ્યો અને નમેલાં પર્વતોનાં ચોસઠ
 બાણો મૂછીને તેણે તેને વીધી નાખ્યો.^{૪૫-૪૮}
 આમ પાંડુપુત્ર અર્જુન જયદ્રથ સામે ગયો, તે
 જોઈને યોદ્ધાઓ તેના જીવિતને માટે નિરાશ થઈ
 ગયા અને રણમાંથી નિવૃત્ત થઈ પાછા ફર્યા.^{૪૯}
 હે પ્રજુ! એ રણમાં તમારા પક્ષનો જ જોયો
 અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જતો હતો, તેના તેના
 શરીર પર પ્રાણધાતક બાણો પડતાં હતાં.^{૫૦}
 વિજય કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારથી અર્જુને
 અસિના તણખા સરખાં બાણો મૂછી મૂછીને તમારા
 સૈન્યને કબઘો(મસ્તક વિનાનાં શરીરો)થી
 વ્યાપ્ત કરી દીધું.^{૫૧} હે રાજન્દ્ર! એ પ્રમાણે તમારા
 ચતુરંગી સૈન્યને વ્યાકુળ કરી દઈને અર્જુન
 જયદ્રથની સામે ધસી ગયો.^{૫૨} તેણે તુરત અશ-

ત્યામાને પચાસ બાણોથી અને વૃષસેનને ત્રણ
 બાણોથી વીંધી નાખ્યા. વળી દયાળુ સ્વભાવના
 એ અર્જુને કૃપાચાર્યને નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.
 પછી શક્યને સોળ બાણોથી, કણ્વને બત્રીસ
 બાણોથી અને સિંધુરાજને ચોસઠ બાણોથી વીંધી
 નાખીને તેણે સિંહની પેઠે ગર્જના કરી.^{૫૩, ૫૪}
 જ્યારે ગાંડીવ ધતુર્ધરી અર્જુને એ પ્રમાણે સિંધુ-
 રાજને વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધાય-
 માન થઈ ગયો. અંકુશથી પ્રહાર કરેલા હાથીની
 પેઠે તે અર્જુનના તે બાણપ્રહારને સાંખી રહ્યો
 નહિ.^{૫૫} વરાહના ચિહ્નવાળી ધનવાળા એ
 રાજાએ ગીવપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં, ઢાપેલાં સર્પ
 સરખાં ઝેરી અને સરાણ પર ધસીને સાફ કરેલાં
 સીંધી ગતિનાં બાણો અર્જુનના રથ સામે ધતુબ્ધને
 કાન સુધી ખેંચીખેંચીને ફેંકવા માંડ્યાં. તેણે ત્રણ
 બાણોથી ગોવિંદને વીંધી નાખ્યા અને નારાય
 નામનાં બીજાં બાણોનો અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.
 વળી તેણે બીજાં આઠ બાણો વડે તેના થોડા-
 ઝોને વીંધી નાખ્યા અને એક બાણથી તેના
 ધ્વજમાં પણ પ્રહાર કર્યો, પણ અર્જુને તત્કાળ
 સિંધુરાજાએ છોડેલાં તે બાણોને કાપી નાખ્યાં.
 તેણે એકીસાથે બે બાણો છોડ્યાં અને તેમાંથી
 એક બાણથી તેણે સિંધુરાજના સારથિના મસ્તકને
 શરીર પરથી છેદી નાખ્યું, તે બીજા બાણથી
 તેણે તેના સુરોલિત ધ્વજને પણ કાપી નાખ્યો.
 આમ ધનંજયના બાણોનો પ્રહાર થતાની સાથે
 સિંધુરાજનો વરાહના ચિહ્નવાળો અને અસિની
 શિખા સરખો મહાન ધ્વજ ઢાંડા પરથી કપાઈને
 પૃથ્વી પર આવી પડ્યો.^{૫૬-૬૦} આ જ સમયે
 સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતો. એટલે હે
 રાજન્! જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ એકદમ ત્વરાથી પાંડુ-
 પુત્ર અર્જુનને કહેવા લાગ્યા:^{૬૧} 'હે પાર્થ!
 જીવિતની ઇચ્છાવાળા આ સિંધુરાજને કોરવાના

છઃ વીર મહારથીઓએ પોતાની વચમાં રાખ્યો છે અને તે પણ ભયભીત થઈને મધ્યમાં જ બેસો છે.^{૧૨} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આ છયે મહારથીઓને રણમાં પરાજય આપ્યા વિના નિષ્કપટ રીતે સિંધુરાજનો વધ થઈ શકશે નહિ.^{૧૩} આથી હું અહીં સૂઈ તું આવરણ કરવા માટે યોગતું વિધાન કરીશ, એટલે તે સિંધુરાજ એકલો સ્પષ્ટ રીતે સૂઈને અસ્ત પામેલો જોશે.^{૧૪} પછી તે દુરાચારી હર્ષપૂર્વક પોતાના જીવિતની ઇચ્છા રાખી તારા વિનાશ કરવા માટે તૈયાર થઈ આવશે અને તે ઠાઈ રીતે પણ પોતાનું રક્ષણ કરવા યત્ન કરશે નહિ.^{૧૫} તો હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તું એ લાગ જોઈને એના પર પ્રહાર કરજે. પણ યાદ રાખજે કે, સૂઈ અસ્ત થયો છે એમ માનીને તારે બેઠકાર રહેવું નહિ.^{૧૬} ત્યારે અર્જુને કેશવને કહ્યું : 'બહુ સારું, એમ થવા દો.' એટલે શ્રીકૃષ્ણે સૂઈને ઢાંકી દેવા માટે અંધકાર પ્રકટ કર્યો.^{૧૭} યોગીઓના ઈશ્વર અને યોગયુક્ત તે હરિએ એ વેળા યોગનો વિસ્તાર કર્યો. હે રાજા ! કૃષ્ણે જે સમયે તે અંધકાર ઉત્પન્ન કર્યો, ત્યારે સૂઈને અસ્ત પામેલો માનીને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ 'હવે અર્જુનનો વિનાશ થશે' એમ માની હર્ષમાં આવી ગયા. હે રાજા ! તે સમયે હર્ષ પામેલા તે સૈનિકા તે સૂઈને જોઈ શકતા ન હતા.^{૧૮, ૧૯} તેથી તેઓ બધા પોતાનાં મુખોને જાંચાં કરી આકાશ ભણી જોઈ રહ્યા હતા અને રાજા જયદ્રથ પણ જાંચું મુખ કરીને સૂઈને નિહાળી રહ્યો હતો. આમ સિંધુરાજ ન્યારે સૂઈને નિહાળતો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પુનઃ અર્જુનને આ વચન કહ્યું કે, 'હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! જો, જો, પેલો વીર સિંધુરાજ તારા ભયનો ત્યાગ કરીને સૂઈ સામે જોઈ રહ્યો છે. હે મહાબાહુ ! એ દુષ્ટાત્માનો વધ કરવા માટે ખરેખર આ જ સમય

છે; માટે તું એના મસ્તકને શીઘ્ર કાપી નાખ અને તારી પ્રતિજ્ઞાને તું સફળ કર.' કેશવનાં એ વચન સાંભળી પ્રતાપી પાંડુપુત્ર અર્જુન સૂઈ અને અશિ સરખાં બાણો વડે તમારા સૈન્યનો નાશ કરવા લાગ્યો. તેણે કૃપાચાર્યને વીસ બાણોનો, કલ્પને પચાસ બાણોનો, શલ્ય તથા દુર્યોધનને છ છ બાણોનો, વૃધસેનને આઠ બાણોનો અને સિંધુરાજને સાઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૦-૨૫} તેમજ હે રાજા ! મહાબાહુ પાંડુનંદને તમારા બીજા કેટલાએક યોદ્ધાઓને પણ બાણો વડે ગાઢ વીંધી નાખ્યા અને જયદ્રથ સામે ધસારો કર્યો; ત્યારે ભડભડાટ બળતા અશિ સરખા તે અર્જુનને સમીપમાં આવી પહોંચેલો જોઈને જયદ્રથના રક્ષક યોદ્ધાઓ પરમ સંશયમાં આવી પડ્યા.^{૨૬, ૨૭} તે પછી હે મહારાજા ! વિજયની ઇચ્છાવાળા તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ બાણોની ધારાઓ વડે ઈંદ્રપુત્રને વીંધવા લાગ્યા.^{૨૮} આ વખતે તે મહાબાહુ અજિત કુરુનંદન અનેક બાણબળોથી ઘટાઈ ગયો અને તેથી તેને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો.^{૨૯} હવે તે પુરુષવ્યાઘ્ર ઈંદ્રપુત્રે તમારાં સૈન્યોને હણી નાખવાની ઇચ્છાથી બાણોની તુમુલ્લ બળ છોડવા માંડી.^{૩૦} હે રાજા ! ન્યારે એ વીરે તમારા સૈનિકોને એ પ્રમાણે મારવા માંડ્યા, ત્યારે તેઓ ભયભીત થઈને સિંધુરાજને રણમાં ત્યજી ગયા. એ વેળા તેઓ બે સાથે મળીને ઢોડતા પણ ન હતા.^{૩૧} ખરેખર ! તે સમયે કુંતીપુત્રનું પરાક્રમ અમને અદ્ભુત જણાયું હતું. મહાપરાસ્વી અર્જુનને તે વખતે જેવો સંગ્રામ મચાવ્યો હતો, તેવો હજી સુધી ક્યાંય થયો નથી અને યરો પણ નહિ.^{૩૨} રુદ્ર જેમ પશુઓનો સંહાર કરે, તેમ તે અર્જુનને હાથીઓનો, હાથીસવારોનો, ઘોડાઓનો, ગેટ-સવારોનો અને રથીયોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો.^{૩૩} હે રાજા ! તે રણમાં તેવો ઠાઈ દામી,

દાઈ ઘોરો અયત્ના દાઈ પુરુષ મારાં જોવામાં આવતો ન હતો કે, જે અર્જુનનાં બાણોથી ધવાયો ન હોય !^{૯૪} સર્વ યોદ્ધાઓનાં અશુભો ધૂળ અને અધકારથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં; એટલે તેઓ ઘોર દુઃખમાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા અને પરસ્પર એકબીજાને ઓળખતા પણ ન હતા.^{૯૫} હે ભારત ! અર્જુનનાં બાણોથી સૈનિકોનાં મર્મસ્થાનો ભેદાઈ ગયાં હતાં; તેથી તેઓ આમનેમ ભમતા હતા, દોઢરો ખાતા હતા, પડતા હતા, પીડાતા હતા અને સ્થાન થઈ જતા હતા.^{૯૬} ભણે પ્રજાઓને સંહારકાળ ઉપસ્થિત થયો હોય, તેમ ત્યાં અતિ-ભયાનક, દુષ્પાર અને અતિદારણુ એવો મહાન રણસંઘામ થઈ રહ્યો હતો. ત્યારે વાયુ શીઘ્ર ગતિથી વાતો હતો અને સર્વ પ્રદેશમાં લોહીનો છંટકાવ થઈ ગયો હતો. આથી લોહીલુહાણુ થયેલી તે રણભૂમિ પર કોડતી રજ શાંત થઈ ગઈ હતી.^{૯૭, ૯૮} ત્યાં રથોનાં પૈડાં ઠેક નાચડી (મધ્યભાગ) સુધી લોહીમાં કૂબી જતાં હતાં. હે રાજન ! વેગવાન અર્જુને એ રણાંગણમાં તમારા હંઠરો હાથીઓને ચીરી નાખ્યા હતા અને તેમના મહાવતોને મારી નાખ્યા હતા. આથી તે હાથીઓ દુઃખના ભયંકર શબ્દો કરતા હતા અને પોતાનાં જ સૈન્યોને ખૂંદી નાખીને રણમાંથી નાસભાગ કરતા હતા. વળી ત્યાં હે નરપતિ ! હે રાજન ! અર્જુનનાં બાણોથી પ્રહાર પામેલા અને માર્યાં ગયેલા સવાશેવાળા ઘોડાઓ તથા પાળાઓ પણ ભયથી નાસભાગ કરતા હતા.^{૯૯-૧૦૦} ત્યાં ઠટલા-એક યોદ્ધાઓ કવચરહિત થઈને ધાવમાંથી લોહીને ઝરતા છૂટાઠેસે નાસપૂર્વક રણાંગણને છોડી નાંદા હતા.^{૧૦૧} ઠટલાએક તો એ રણમાં પોતાની સાયળો જકડાઈ ગઈ હોય તેમ થંભી જ ગયા હતા, ત્યારે બીજા ઠટલાએક તો મરણ પામેલા હાથીઓના મધ્યમાં જઈને છુપાઈ જતા હતા.^{૧૦૨} હે

રાજન ! એ પ્રમાણે તમારા સૈન્યને હાંટી કાઢીને અર્જુને ઘોર બાણો મૂક્યાં અને સિંધુરાખનાં રક્તોને મારી નાખ્યા.^{૧૦૩} પછી એ પાંડુપુત્રે અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, શલ્ય, વૃષસેન તથા દુર્યોધનને બાણોની તીવ્ર ભળથી હાંટી દીધા.^{૧૦૪} હે રાજન ! અર્જુન એટલી બધી શીઘ્રતાથી અસ્રો છોડતો હતો કે, તે ક્યારે બાણને લે છે, ક્યારે ધનુષ્યમાં અડાવી ખેંચે છે, ક્યારે સંધિ છે અને ક્યારે છોડે છે, તે કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.^{૧૦૫} કેવળ ગોળ મંડળાકાર વળેલું તેનું ધનુષ્ય જ દેખાતું હતું. તે અવિચ્છિન્ન રીતે બાણોને છોડતો દેખાતો હતો અને ચારેબાજુ નીકળતાં તેનાં બાણો દરિએ પડતાં હતાં.^{૧૦૬} તેણે કર્ણના તથા વૃષસેનના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને શલ્યના સારયિને મલ્લ બાણ મારીને રથના માળામાંથી નીચે ગળડાવી પાડ્યો.^{૧૦૭} પછી પોતાના બાણોને તથા આમાને ગાઢ વીંધી નાખીને તે વિજયી-શ્રેષ્ઠ અર્જુને કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થામાને પણ રણમાં બાણો વડે પ્રહાર કર્યો.^{૧૦૮} એ રીતે તમારા પક્ષના સર્વ મહારથીઓને વ્યાધુળ કરી દઈને પાંડુપુત્ર અર્જુને પોતાના ભાયામાંથી અગ્નિ સરખું એક ઘોર બાણ ખેંચી કાઢ્યું.^{૧૦૯} તે બાણ ઇંદ્રના વજ્ર સરખું તીક્ષ્ણ હતું, દિવ્ય અસ્રોથી મેઝેલું હતું, યુદ્ધના સર્વ ભારને સહન કરે તેવું મહાન હતું અને નિરંતર ગંધ તથા માલાથી પૂંખાયેલું હતું.^{૧૧૦} કુરુપુત્ર અર્જુને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તે બાણને વજ્રાશ્રથી સંયોજ્યું અને સત્કર પોતાના માંડીવ ધનુષ્યમાં સાંધવા માંડ્યું. હે રાજન ! તે અગ્નિ સરખું તેજસ્વી બાણ ન્યારે ધનુષ્યમાં સાંધવામાં આવતું હતું, ત્યારે અંતરિક્ષમાં રહેલાં પ્રાણીઓનો મહાન નિનાદ થવા લાગ્યો હતો.^{૧૧૧, ૧૧૨} એ વેળા જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પુનઃ એકદમ કહેવા લાગ્યા : 'હે

ધનંજય ! હવે આ દુરાત્મા સિંધુરાજના મસ્તકને તું એકદમ કાપી નાખ; ^{૧૦૪} કારણ કે સૂર્ય અસ્તાચળ પર્વત તરફ જવા ઇચ્છે છે. પણ જયદ્રથનો વધ કરવાના સંબંધમાં તું મારું આ એક વાક્ય સાંભળી લે. ^{૧૦૫} આ સિંધુરાજનો વૃદ્ધક્ષત્ર નામનો પિતા જગતમાં ધણો પ્રસિદ્ધ છે. તેને લાંબે કાળે આ જયદ્રથ નામનો પુત્ર મળ્યો છે. ^{૧૦૬} શત્રુઓનો સંહાર કરનારે આ જયદ્રથ જે વેળા જન્મે હોતો, તે વેળા મેઘની ગર્જના સમાન ધોધવાળાં કુંદુલિ નગારાં વાગ્યાં હતાં અને અંતર્હિત આકાશવાણીએ એના પિતાને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું: ^{૧૦૭} 'હે મનુષ્યેન્દ્ર ! હે વિષ્ણુ ! તારો આ પુત્ર કુળ, શીલ અને દમ આદિ ગુણોથી બને વશમાં ધણો યોગ્ય થશે. ^{૧૦૮} જગતના સર્વ ક્ષત્રિયોમાં તે ઉત્તમ થશે અને રણવીર પુરુષો નિત્ય તેનું સન્માન કરશે; પરંતુ એક સમયે જ્યારે તે સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતો હશે, ત્યારે તેનો એક મહાન ક્ષત્રિય શત્રુ ક્રોધાયમાન થઈને તેનો અકસ્માત્ શિરચ્છેદ કરશે.' એ રીતની આકાશવાણી સાંભળ્યા પછી શત્રુદમન સિંધુરાજ વૃદ્ધક્ષત્ર ધણો વિચારમાં પડી ગયો. ^{૧૦૯, ૧૧૦} તેણે પોતાના પુત્રના સ્નેહથી પ્રેરાઈને પોતાના સર્વ જ્ઞાતિજનોની સમક્ષ આ વચન કહ્યું: 'સંગ્રામની મહાન ધુરાને ધારણ કરીને યુદ્ધ કરનાર આ મારા પુત્રના મસ્તકને જે પુરુષ પૃથ્વી પર પાડશે, તેના મસ્તકના પણ સો ટુકડા થઈ જશે; એમાં જરા પણ સંશય નથી. ^{૧૧૧, ૧૧૨} આમ કહીને તેણે પોતાના પુત્ર જયદ્રથને રાજ્યગાદી પર બેસાડ્યો અને તે વૃદ્ધક્ષત્ર પોતે વનમાં જઈને ઉચ તપશ્વર્યા કરવા લાગ્યો. ^{૧૧૩} હે વાનરજન અર્જુન ! તે તેજસ્વી વૃદ્ધક્ષત્ર હાલમાં અહીં સમંતપંચકના બહારના પ્રદેશમાં ઘેર દુશ્વર તપ તપી રહ્યો છે. ^{૧૧૪} માટે હે શત્રુનાશન

ભારત ! આ મહારણુમાં જયદ્રથના મસ્તકને કાપી નાખીને તું અદ્વ્યુત કર્મ કરનાર ઘેર દિવ્યાસ્ત્રથી તે મસ્તકને એમનું એમ કુંડળ સાથે અદ્ધર બિંચાણી લેજ અને ત્યાં તપશ્વર્યા કરતા સિંધુરાજ વૃદ્ધક્ષત્રના ખોળામાં તેને પાડજ. ^{૧૧૫, ૧૧૬} જે તું આ સિંધુરાજના મસ્તકને પૃથ્વી પર પાડીશ, તો તુરંત તારા મસ્તકના પણ સો ટુકડા થઈ જશે, એમાં સંશય નથી. ^{૧૧૭} માટે હે કુરુક્ષેત્ર ! દિવ્ય અસ્ત્રનો આશ્રય કરી તું એ પ્રમાણે આ કાર્ય કરી બતાવ કે, તેથી તપમાં બેઠેલા એ વૃદ્ધક્ષત્રને આ વાતની બાણ થાય નહિ. ^{૧૧૮} હે ઇંદ્રપુત્ર ! આ સમસ્ત ત્રણેય લોકમાં તેવું કોઈ પણ કાર્ય નથી કે જે તને અસાધ્ય હોય. ^{૧૧૯} શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળીને અર્જુને ક્રોધને લીધે ગલોડાં આટલા માંડ્યાં અને તેણે ઇંદ્રના વજ્ર સમાન સ્પર્શવાળું, દિવ્ય મંત્રોથી મંત્રેલું, યુદ્ધના સર્વ ભારને સહન કરનારું, નિરંતર ગંધ અને માદયુથી પૂર્ણયેલું તથા જયદ્રથનો વધ કરવા સધિલું તે બાણ સડસડાટ કરતું છોડ્યું. ગાંડીવમાંથી છૂટેલું તે બાણ સિંધુરાજના મસ્તકને કાપી નાખીને બાજપક્ષીની પેઠે તેના મસ્તકને સાથે સાથે લઈને જ ઊંચે આકાશમાં ઊડ્યું. ^{૧૨૦-૧૨૧} અર્જુનના શત્રુઓને ખેદ ઉપજવવા માટે તથા મિત્રોને આનંદ ઉપજવવા માટે તે બાણ સિંધુરાજના મસ્તકને આકાશમાં લઈને ચાલવા લાગ્યું. ^{૧૨૨} તે સમયે પાંડવ અર્જુન મહારથી જયદ્રથના તે છયે રક્ષકોને કદંબનાં પ્રુષો સમાન નિર્માલ્ય ગણીને તેમની સામે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. ^{૧૨૪} હે ભારત ! તે પછી ત્યાં આ અતિ મહાન આશ્ચર્ય અને જોયું. હે ભારત ! અર્જુનનું તે બાણ જયદ્રથના મસ્તકને સમંતપંચકની બહાર જ્યાં વૃદ્ધક્ષત્ર તપશ્વર્યા કરતો હતો ત્યાં લઈ ગયું. ^{૧૨૫} એ જ સમયે હે રાજા ! તમારો

સંબંધી તેજસ્વી રાજા વૃદ્ધક્ષત્ર સાયંકાલીય સંધ્યાતું ઉપાસન કરતો બેઠો હતો.^{૧૨૬} અર્જુનના બાણે સિંધુરાજનું કાળા દેશવાણું અને કુડંગવાણું તે મસ્તક સંધ્યાપાસન કરતા વૃદ્ધક્ષત્રના બોળામાં ધીમે રહીને પાડ્યું.^{૧૨૭} હે શત્રુદેવન રાજા! એ સમયે પોતાના બોળામાં પોતાના પુત્રનું સુંદર કુડંગવાણું મસ્તક આવી પડ્યું છે, એ વાતની રાજા વૃદ્ધક્ષત્રને જરાયે ખબર પડી નહિ.^{૧૨૮} પણ હે ભારત! એ વૃદ્ધક્ષત્ર જોવા જપ જપીને જોતો થયો કે તુરત એકાએક તે મસ્તક પૃથ્વી પર આવી પડ્યું.^{૧૨૯} આમ હે શિવદેવન રાજા! પોતાના પુત્રનું એ મસ્તક જ્યારે પૃથ્વી પર પડ્યું, ત્યારે તે રાજાના મસ્તકના પણ સો ટુકડા થઈ ગયા.^{૧૩૦} તે વેળા સર્વ સૈન્યો પરમ વિસ્મય પામ્યાં અને તેઓ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણનાં તથા મહારથી અર્જુનનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.^{૧૩૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે ફિરીટીએ જ્યારે સિંધુરાજનો વધ કર્યો, ત્યારે વાસુદેવે તે અધિકારને સમેટી લીધો. હે મહીપાલ! હે રાજશ્રેષ્ઠ! તે પછી જ તમારા પુત્રોના અણુનામાં આંધું કે, સૂર્યનો વારંતવિક અસ્ત થયો ન હતો, પણ એ તો શ્રીકૃષ્ણે રચેલી માયા જ હતી. હે રાજન! અમાપ તેજવાળા અર્જુને આઠ અક્ષૌહિણી સેનાઓનો સંહાર કર્યો પછી જ તમારા જમાઈ સિંધુરાજને આ રીતે મારી નાખ્યો હતો.^{૧૩૨-૧૩૪} હે નરપતિ! જ્યદ્રવને મરણ પામેલો બેઠેને તમારા પુત્રો દુઃખનાં અશ્રુઓ વરસાવવા લાગ્યા અને વિજય મેળવવામાં તદ્દન નિરાશ થઈ ગયા.^{૧૩૫} હે રાજન! અર્જુને જ્યારે જ્યદ્રવને એ રીતે મારી નાખ્યો, ત્યારે મહાબાહુ દેશવે અને શત્રુતાપન અર્જુને પોતપોતાના દિવ્ય શંખો વગાડ્યા.^{૧૩૬} વળી હે ભારત! લીમસેને, યાદવસિંહ સાત્યકિન્ને, યુધામન્યુએ તથા

પરાક્રમી ઉત્તમોજએ પણ પૃથક્ પૃથક્ શંખો વગાડવા માંડ્યા.^{૧૩૭} તે તે મહાન શબ્દો સાંભળીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે માની લીધું કે, મહાત્મા અર્જુને સિંધુરાજને માર્યો છે.^{૧૩૮} તેણે પણ વાદિનો વગડાવીને પોતાના યોદ્ધાઓને હથે ઉપજાવ્યા અને દ્રોણ સામે સંઘ્રામ કરવાની ઇચ્છાથી તેના ઉપર ચઢાઈ કરી.^{૧૩૯} ત્યાં હે રાજન! સૂર્ય અસ્તાયજ પ્રત્યે જવા બરાબર તૈયાર થયો હતો, તે સમયે દ્રોણાચાર્ય તથા સોમક યોદ્ધાઓનો રૂવાં જાળાં કરી નાખે તેવો ધોર સંઘ્રામ મચી રહ્યો. હે રાજન! જે વખતે સિંધુરાજ મરણ પામ્યો, તે વખતે દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાવાળા તે મહારથીઓ સર્વ પ્રયત્ને યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૧૪૦, ૪૧} પાંડવો પણ રણમાં વિજય મેળવીને તથા જ્યદ્રવનો વધ કરીને મહોન્મત બની દ્રોણ સામે લડતા હતા.^{૧૪૨} મહાબાહુ અર્જુન પણ સિંધુરાજનો વધ કર્યો પછી તમારા પક્ષના સારા સારા મહારથી યોદ્ધાઓ બેઠે લડી રહ્યો હતો.^{૧૪૩} ઉદય પામેલો સૂર્ય જમ અધિકારનો નાશ કરે તથા દેવોનો રાજા ઇંદ્ર જમ પોતાના રાક્ષસશત્રુઓનો સંહાર કરે, તેમ પોતાની પ્રથમની પ્રતિજ્ઞાને સમાપ્ત કરીને વીર અર્જુન ચોતારકથી શત્રુઓના સંહાર વાળી રહ્યો હતો.^{૧૪૪}

કવિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમંત્ર જ્યદ્રવવધપર્વમાં
'જ્યદ્રવનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૪૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૭ મો

કર્ણ અને સાત્યકિન્નું યુદ્ધ

॥ પુત્રરાટ્ર ઉવાચ ॥

તસ્મિન્ વિનિહતે વીરે સંઘવે સવ્યસાચિના ।

મામકા યદ્ઘર્જુન તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! સવ્યસાચી અર્જુને જ્યારે વીર સિંધુરાજને મારી નાખ્યો, ત્યારે મારા પુત્રોએ જે કર્યું હોય તે તું મને કહે ।

સંજય બોલ્યો : હે ભારત ! સિંધુરાજને અર્જુનને રણમાં મારી નાખેલો જોઈને શારદ્વત કૃપાચાર્ય ક્રોધવશ થઈ ગયા.^૧ તેમણે પાંડવ અર્જુન પર મોટી બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકી. વળી હે રાજન ! ત્યારે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા પણ રથ પર બેસીને અર્જુન સામે ધસી આવ્યો હતો.^૨ તે બંને રથોશ્રેષ્ઠ મહાથીઓ રથસત્તાર થઈને બંને તરફથી તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અર્જુન પર વર-સાવવા લાગ્યા.^૩ આમ મહાન જીભવાળો મહારથી અર્જુન બંને તરફથી અતિમહાન બાણ-વૃષ્ટિથી પીડાવા લાગ્યો અને તે આ સમયે પરમ દુઃખને પામ્યો.^૪ છતાં પણ તેણે પોતાના ગુરુને તથા ગુરુના પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છા કરી નહિ. જલદ કુંતીપુત્ર અર્જુનને આ યુદ્ધમાં ગુરુત્વ સન્માન જ ક્યું.^૫ તેણે માત્ર પોતાનાં અસ્ત્રો વડે કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થામાનાં અસ્ત્રોનું વારણ ક્યું અને તે બંનેનો નાશ ન થાય એવી મનમાં ઇચ્છા રાખીને, તે તેમની તરફ મંદ વેગ-વાળાં બાણોને જ ફેંકતો હતો.^૬ છતાં અર્જુનનાં એ બાણોએ તેમને ઘણા ધાયલ કરી નાખ્યા અને તેવાં ઘણાં બાણોના પ્રહારથી તે બંનેને ઘણું દુઃખ થયું.^૭ હે રાજન ! એ રીતે અર્જુનનાં બાણોથી પીડાઈને શારદ્વત કૃપાચાર્યને તો તે સમયે મૂંઝાં આવી ગઈ, તેથી તેઓ રથની બેસણી પર બેસી ગયા.^૮ પોતાના સ્વામીને એ પ્રમાણે બાણોથી પીડાઈને વિહ્વળ થઈ ગયેલા જોઈને કૃપાચાર્યનો સારથિ ‘આમતું મરણ જ થયું છે’ એમ સમજી જઈને તેમને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો.^૯ હે મહારાજ ! એ રીતે જ્યારે શારદ્વત કૃપાચાર્ય યુદ્ધમાં લાંગી પડ્યા, ત્યારે અશ્વત્થામા પણ અર્જુન પાસેથી દૂર ખસી જઈ બીજા રથોમાં પાસે ચાલ્યો ગયો.^{૧૦} પછી કૃપાચાર્યને પોતાનાં બાણોથી મૂર્છિત થયેલા

જોઈને મહાધનુર્ધર અર્જુન પોતાના રથમાં જ ઠરણ વિલાપ કરવા લાગ્યો.^{૧૧} અશ્વપૂર્ણ મુખે તે દીનતાપૂર્વક આવું વચન બોલ્યો : ‘મહા-બુદ્ધિમાન વિદુરે પ્રથમથી જ આવું ભાવિક્ષણ જોઈને રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું :^{૧૨} ‘આ પાપી દુર્યોધન કુરુકુળનો સંહાર કરનારો થશે, માટે હજી માત્ર તેનો જન્મ થયો છે, તેટલામાં જ એ કુલાંગારને પરલોકમાં મોકલી દો તો જ સારું છે; કારણ કે આ દુર્યોધનના સંબંધથી કુરુવંશના મુખ્ય મુખ્ય પુરુષોને મહાન હાથ ઉપસિયત થશે.’ સત્યવાદી વિદુરનું તે વચન જ આ સમયે સત્ય થયું છે.^{૧૩, ૧૪} અરેખર ! કેવળ દુર્યોધનને કારણે જ આજે હું મારા ગુરુને બાણશય્યા પર પડેલા જોઈ છું. આ પરથી જાણીએના આચારને, બળને તથા પુરુષાર્થને ધિક્કાર દો.^{૧૫} કારણ કે મારા સરખો બીજો કયો પુરુષ બ્રાહ્મણમતિના પોતાના આચાર્યનો જ દ્રોહ કરે ? આ કૃપા-ચાર્ય ઋષિપુત્ર છે, મારા આચાર્ય છે અને દ્રોણગુરુના પરમ મિત્ર છે.^{૧૬} તે જ કૃપાચાર્ય આ સમયે મારાં બાણોથી પીડાઈને રથની બેસણી પર શયન કરી ગયા છે. મારી ઇચ્છા ન હતી, છતાં મેં તેમને બાણો વડે ઘણા જ પીડ્યા છે.^{૧૭} તે રથની બેઠક પર દુઃખ પામે છે અને મારા બાણોને આકુળવ્યાકુળ કરી નાખે છે. અરેરે ! પુત્રના શોકથી સંતપ્ત થઈને મેં તેમને ઘણાં બાણોથી વારંવાર પ્રહાર કર્યો છે; પણ આ વેળા તેમને આવી દુરવસ્થામાં આવી પડેલા જોઈને મને મારા પુત્રના વધ કરતાં પણ અધિક શોક થાય છે.^{૧૮, ૨૦} અરે એ કૃષ્ણ ! જુઓ તો ખરા, આ કૃપાચાર્ય પોતાના રથમાં કેવા દીન થઈને મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં પડ્યા છે. અહા ! કેટલાએક ઉત્તમ નરો તો આચાર્યો પાસેથી વિદ્યાઓતું અધ્યયન કરીને તેમની ઇષ્ટ કામના-

ઓને પરિપૂર્ણ કરે છે અને તેઓ મરણ પછી પોતે દેવભાવને પામે છે. પણ મારા જવા અધમ પ્રશ્નો તો ગુરુઓ પાસેથી વિદ્યાઓનું પઠન કરીને તેમનો જ સંહાર કરે છે અને તે દુરાચારી પ્રશ્નો જ મૂઆ પછી નરકે જાય છે. મેં પણ આજ દેવળ નરકમાં જવા માટે જ આ દુષ્ટ કૃત્ય કર્યું છે; કારણ કે મેં મારા આચાર્ય આ કૃપાચાર્યને રથમાં મૂકી જાત કરી નાખીને દુઃખ પમાડ્યું છે. પૂર્વે જ વેળા કૃપાચાર્ય મને અસોનું શિક્ષણ આપતા હતા, તે વેળા તેઓ મને કહેતા કે, 'હે કુરુવંશી અર્જુન ! તારે કદી પણ પોતાના શુરુ પર પ્રહાર કરવો નહિ.' તે જ આ મારા પૂજ્ય આચાર્ય મહાત્મા કૃપાચાર્યના વચનને મેં માન આપ્યું નથી અને તેમને પોતાને જ મેં બાણોનો વરસાદ વરસાવી દુઃખી કર્યા છે. યુદ્ધમાં કદી પલાયન નહિ થનારા મારા અતિ પૂજ્ય તે ગૌતમ ગોત્રના કૃપાચાર્યને મારા ધણા નમસ્કાર હો. હે યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણ ! મને ધિકાર હો, કારણ કે આજે હું આ મારા આચાર્યની ઉપર પણ પ્રહાર કરી રહ્યો છું.' અર્જુન આમ જ્યારે વિલાપ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે સિંધુરાજને મરણ પામેલો જેઈ રાધાપુત્ર કર્ણ તેની સામે ધસી આવ્યો. આમ કર્ણને અર્જુનના રથ સામે ધસી આવતા જેઈને પાંચાલવંશના યુધામન્યુ તથા ઉત્તમોજ સાત્યકિને આગળ કરી એકાએક તેની સામ કાપ્યા. તે સમયે પોતાની સામે આવતા રાધાપુત્ર કર્ણને જેઈને મહારથી અર્જુન દેવધૃષ્ટને હસતાં હસતાં આ વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે જનાર્દન ! આ અધિરથપુત્ર કર્ણ સાત્યકિના રથ સામે ધસી જાય છે.^{૨૧-૩૦} અવશ્ય, ભૂરિશ્રવા રણમાં હણાયો છે, તેને એ સહન કરી શકતો નથી. માટે હે જનાર્દન ! એ કર્ણ જ તરફ જવા ધારે છે, તે તરફ

આપણા ઘોડાઓને તમે હંકારો; એટલે તે મહાન પુરુષ સાત્યકિને ભરિશ્રવાની દશાએ ન પહોંચાડે.' અર્જુનને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહાતેજસ્વી મહાબ્રાહ્મણે રથ આ સમયેાચિત વચન બોલ્યા : 'હે પાંડુપુત્ર ! આ મહાબ્રાહ્મણ સાત્યકિ એકલો પણ કર્ણને પૂરો પડે તેમ છે, તો પછી દુષ્ટ-કુમાર યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજની સહાયથી કર્ણને હંકારે તેમાં કંઈ શંકા જતું નથી. હે પાર્થ ! આ સમયે તારે કર્ણની સાથે સંગ્રામ કરવો યોગ્ય નથી; કારણ કે તેની પાસે ઇંદ્રે આપેલી બળતી ઉલ્કા સરખી એક શક્તિ છે. હે શત્રુવીરોને હણનારા ! એણે એ શક્તિને નિરંતર પૂજી છે અને એ તારે માટે જ રાખી મૂકી છે. આ સમયે તું કર્ણને સાત્યકિ તરફ જ જવા દે. હે હીતેષ ! એ દુરાત્માના કાળને હું તને જણાવી આપીશ, એટલે તે સમયે તું તીક્ષ્ણ બાણો મારીને એને પૃથ્વી પર પાડી દઈ શકશે.^{૩૧-૩૪}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! જયદ્રથ જ્યારે માર્યો ગયો, ત્યારે યાદવવીર સાત્યકિને કર્ણની સાથે સમાગમ થયો એમ તું કહે છે; પણ સાત્યકિ તો ભરિશ્રવાની સાથે યુદ્ધ કરતાં રથ વિનાનો થઈ ગયો હતો, તો તે કર્ણ સામે યુદ્ધ કરતી વેળા કયા રથમાં આશ્રય થયો હતો ? અને ચક્રવર્તક પાંચાલપુત્રો પણ કયા રથમાં બેઠા હતા ? આ તું મને કહે.^{૩૭,૩૮}

સંજય બોલ્યો : એ મહારણમાં જે રીતનું વૃત્તાંત બન્યું હતું, તે સઘળું હું તમારી પાસે ધણી ખુશીથી કહીશ, માટે હવે તમે સ્થિર થઈને તમારા દુષ્ટ આચરણના પરિણામરૂપ યુદ્ધને સાંભળો.^{૩૯} હે પ્રભો ! ભરિશ્રવા વીર સાત્યકિને રણમાં પરાજય કરશે, એ વાત શ્રીકૃષ્ણને પ્રથમથી જ મનમાં આવી ગઈ હતી.^{૪૦} હે રાજન ! જ્ઞાત, અવિચ્છ ને વર્તમાન એ ત્રણે કાળની ઘટના-

એને જનાઈન જાણે જ છે; તેથી તેમણે પોતાના દારુકસારથિને બોલાવીને આજ્ઞા કરી હતી કે, 'પ્રાતઃકાળમાં આપણા રથને તું સજ્જ કરી રાખજે.' હે રાજન! હેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે મનુષ્યો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને કદી છતી શકે તેમ નથી. બ્રહ્મા આદિ દેવો અને સિદ્ધો તે શ્રીકૃષ્ણને યથાર્થ રીતે જાણે છે.^{૪૧-૪૩} માટે તે બન્નેના અતુલ પ્રભાવને તથા તે યુદ્ધને તમે બરાબર સાંભળો. જ્યારે કર્ણુ રણમાં સજ્જ થઈને ચઢી આવ્યો, ત્યારે સાત્યકિને રથ વિનાનો જોઈને શ્રીકૃષ્ણે મહાન શપ્થ કરનારા પોતાના શંખને ઋષભસ્વરે વગાડ્યો. તે શંખનો નાદ સાંભળીને સારથિ દારુક શ્રીકૃષ્ણના સંદેશને સમજી ગયો અને તુરત ગરુડના ઊંચા નિશાન વાળી ધનવાળા રથને તેણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે લાવી મૂક્યો. એટલે શિનિપૌત્ર સાત્યકિ બળતા અગ્નિ સમાન ક્રાંતિવાળા અને દારુકે સજ્જ કરેલા તે રથ પર શ્રીકૃષ્ણની સંમતિ મેળવીને ચઢી ગયો. મહાવેગવાળા અને ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ગતિ કરી શકનારા શૈભ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક નામના ઉત્તમ ઘોડાઓને સુવર્ણના અલંકારોથી વિભૂષિત કરીને એ રથમાં જોડવામાં આવ્યા હતા. સાત્યકિ સાક્ષાત્ વિમાન સરખા તે રથમાં બેઠો અને અનેક જાતનાં બાણો ફેંકતો ફેંકતો કર્ણુ સામે ધસી ગયો. તેની પાછળ ચક્રદારક તરીકે રહીને યુધામન્યુ તથા ઉત્તમૌજ પણ અર્જુનના રથને છોડીને કર્ણુ સામે દોડી ગયા. હે મહારાજ! તે સમયે રાધાપુત્ર કર્ણુ પણ અતિ ક્રોધે ભરાઈને બાણોના વરસાદ વરસાવતો વરસાવતો અસ્ખલિત પરાક્રમવાળા શિનિકુમાર સામે દોડી ગયો. પછી તે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ મચ્યું તેવું યુદ્ધ સ્વર્ગમાં કે આ પૃથ્વીમાં દેવોત્, ગંધર્વોત્, અસુરોત્ કે રાક્ષસોત્ પણ પૂર્વે થયું

નથી. હે મહારાજ! રથો, ઘોડા, મનુષ્યો અને હાથીઓ સહિત તે સધળું સૈન્ય એ વેળા યુદ્ધ કરતું અટકી પડ્યું હતું.^{૪૪-૪૬} હે મહારાજ! તે બન્નેનાં કૌશલ્યને જોઈને સર્વ સૈનિકોનાં મન કેવળ ચૂક બની ગયાં હતાં. હે રાજન! તેઓ બધા એ બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠના અમાત્ય યુદ્ધને તથા દારુકના સારથિકર્મને એટીટરે જોઈ રહ્યા હતા. રથમાં બેઠેલા કારયપગોત્રના સારથિ દારુકે કરેલાં ગમન, પ્રત્યાગમન, આવર્તન અને સંનિવર્તન આદિ રથનાં મંડળોને જોઈને આકાશમાં રહેલા દેવો, ગંધર્વો અને દાનવો પણ પરમ વિસ્મિત થયા.^{૪૭-૪૯} વળી તેઓ કર્ણુ અને સાત્યકિના યુદ્ધને જોવા માટે અત્યંત સાવધાન થઈ રહ્યા. દેવ સરખા તે કર્ણુ અને સાત્યકિ રણમાં પરસ્પરની સ્પર્ધા કરીને પોતપોતાના મિત્રો માટે પરાક્રમ કરી રહ્યા હતા. હે મહારાજ! તેઓ અન્યૌન્ય પર બાણોના વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા.^{૫૦, ૫૧} કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા અને જલસંધના વધને સહન નહિ કરનારા કર્ણુ બાણોની વૃદ્ધિ કરીને શિનિપુત્રને પ્રહાર કરવા માંડ્યો હતો.^{૫૨} એ વેળા તે કર્ણુ, જયદ્રથ આદિ મહારથીઓના શોકથી આવિષ્ટ થઈને મહાન સર્પની પેઠે ફૂંકાડા મારતો હતો અને ક્રોધાથમાન થઈને નેત્રો વડે જાણી નાખતો હોય તેમ શિનિકુમાર સામે જોઈને વારંવાર વેગપૂર્વક તેની સામે દોડી જતો હતો. હે શત્રુદમન રાજ! એ રીતે તેને ક્રોધે ભરાયેલો જોઈને સાત્યકિ પણ એક હાથી જમ બીજા હાથી સામે લડે, તેમ બાણોની વૃદ્ધિ કરતો લડી રહ્યો હતો. આમ બે મહાબળવાન વ્યાધોની પેઠે તે બન્ને પુરુષવ્યાધો સામસામા ભેટ્યા હતા.^{૫૩-૫૪} તેઓ અતુલ પરાક્રમ બતાવીને અન્યૌન્યને રણમાં વીંધી નાખતા હતા. પછી હે શત્રુદમન રાજ! શિનિપુત્રે તદ્દન લોખંડનાં બનાવેલાં બાણો

વડે વારંવાર કર્ણનાં સર્વ ગાત્રોને ચીરી નાખવા માંડ્યાં. વળી બીજા એક ભદ્રસજ્જતના બાણથી તેણે એના સારથિને રથના માળામાંથી નીચે ગમડાવી પાડ્યો તેમ જ તેના સ્વેત વર્ણના ચારે ઘોડાઓને તીક્ષ્ણ બાણો વડે મારી નાખ્યા. વધારામાં હે પુરુષપ્રેમ! તેણે તેના ધ્વજના તથા રથના પણ સેંકડો દુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૨-૧૪} એ પ્રમાણે હે રાજન! સાત્યકિન્નરે તમારા પુત્રના દેખતાં કર્ણને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો. તેથી તમારા પક્ષના સર્વ મહારથીઓનાં મન ઉદાસ થઈ ગયાં. ત્યારે કર્ણપુત્ર વૃષસેન, શંક્ય અને દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા એ ત્રણે મહારથીઓએ સર્વ તરફથી સાત્યકિન્નરે ઘેરી લીધો.^{૧૫, ૧૬} જોતજોતામાં ત્યાં જોતેલું સર્વ સૈન્ય આકુળઆકુળ થઈ ગયું. હે રાજન! ન્યારે સાત્યકિન્નરે વીર સૂતપુત્રને એ પ્રમાણે રથ વિનાનો કરી નાખ્યો, ત્યારે સર્વ સૈન્યોમાં મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. તે સમયે હે રાજન! સાત્યકિન્નરનાં બાણોથી રથ વિનાનો થયેલો કર્ણ પણ નિઃશ્વાસ નાખીને સત્તર કુર્યોધનના રથ પર ચઢી ગયો. એ કર્ણ બાહ્યાવસ્થાથી તમારા પુત્ર સાથે થયેલી મૈત્રીને દૃઢ્યપૂર્વક ધણું માન આપતો હતો અને તેને રાજ્ય અપાવવાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા ઇચ્છતો હતો. હે રાજા! જિતેન્દ્રિય સાત્યકિન્નરે તે સમયે રથરહિત થયેલા કર્ણને તથા દુઃશાસન આદિ તમારા વીરપુત્રોને ખાસ બળી બેઠેને જ માર્યા ન હતા; કારણ કે ભીમસેને તથા અર્જુનને તે બંધાને મારવા માટે જ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેનું તેણે પાલન કર્યું હતું.^{૧૭-૭૧} સાત્યકિન્નરે તે બંધાને રથરહિત કરી નાખી વિહ્વળ કરી ચૂક્યા હતા, પણ પ્રાણરહિત કર્યા ન હતા; કારણ કે ભીમસેને તમારા પુત્રોનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તથા અર્જુનને ફરી જુગાર ખેલતી વખતે કર્ણનો વધ કરવાની

પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. કર્ણ આદિ મહારથીઓ તે સાત્યકિન્નરો વધ કરવા માટે ઘણે ઘણે પ્રયત્ન કરતા હતા, તોપણ તેઓ સાત્યકિન્નરે હણી શક્યા નહિ. સાત્યકિન્નરે કેવળ ધનુષ્યની જ સહાય લઈને અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા તથા બીજા કેટલા-એક મોટા મોટા સેંકડો મહારથી ક્ષત્રિયોનો તે રણમાં પરાજય કર્યો હતો. સાત્યકિન્નરે ધર્મરાજનું પ્રિય કરવાની તથા પુણ્યવંતોને મળતા દિવ્ય પરવોહની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. વળી શત્રુતાપન સાત્યકિ વીર્યમાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણની તુલના કરી શકે તેવો હતો અને તેથી જ તેણે હસતાં હસતાં તમારાં સર્વ સૈન્યોને જીતી લીધાં હતાં. હે પુરુષવ્યાધ્ર રાજા! આ જગતમાં શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન અને શિનિકુમાર સાત્યકિ એ ત્રણ જ ખરા ધનુર્ધરો છે, ચોથો એક પણ નથી.^{૭૨-૭૭}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન પરાક્રમી તે સાત્યકિન્નરે શ્રીકૃષ્ણના અજિત રથમાં આરૂઢ થઈ કર્ણને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો, એ વૃત્તાંતને તો મેં સાંભળ્યું. પણ દારૂક સારથિ-થી યુક્ત થયેલો તથા પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો તે શત્રુતાપન સાત્યકિ પાછળથી બીજા ટાઈ રથમાં બેઠો હતો કે નહિ, તે સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે. ખરેખર! તે સાત્યકિન્નરે યુદ્ધમાં હું અતિ અસહ્ય માનું છું, માટે તે વૃત્તાંતને તું મને કહે. કથા કહેવામાં તું ઘણું કુશળ છે.^{૭૮-૮૦}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન! એ વૃત્તાંત જ પ્રમાણે બન્યું હતું, તે પ્રમાણે જ હું તમને કહું છું; માટે તમે તે સાંભળો. મહાપુદ્ગિમાન દારૂકના નાનાભાઈએ શાસ્ત્રોક્ત કલ્પનાવિધિથી સજ્જ કરેલો એક બીજો રથ સાત્યકિન્નરે માટે ત્યાં આણ્યો હતો. એ રથના ઊંટડાને લોખંડના તથા સુવર્ણના પાટાઓ જડ્યા હતા. તે રથમાં હજારો કૂદડીઓ જડેલી હતી. તેના પર સિંહના ચિહ્નવાળી ધ્વજ

અને પતાકા ફરકતી હતી. વાયુ સમાન વેગવાળા, સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલા, ચંદ્ર સમાન ઉજ્જવળ વર્ણના, ચિત્રવિચિત્ર કવચો પહેરાવીને સજ્જ કરેલા અને સિંધુદેશમાં જન્મેલા ઉત્તમ, દૃઢ તથા સર્વ શબ્દોનું ઉલ્લંઘન કરનારા ઘોડાઓ તે રથમાં બેઠ્યા હતા. હે પૃથ્વીપતિ ! સેંકડો લટકતી ધંટડીઓના શબ્દથી તે રથ ગર્જના કરતો હતો. શક્તિઓ અને તોમરોરૂપ તેમાં વીજળી અબકતી હતી, અનેક જાતનાં લડાયક શસ્ત્રો તથા દ્રવ્યોથી તે ભરપૂર હતો અને તે મેધ સરખો ગંભીર શબ્દ કરતો હતો.^{૮૧-૮૫} પોતાને માટે આણેલા તે રથ પર બેસીને શિનિપુત્ર સાત્યકિએ તમારા સૈન્ય સામે ધસારો કર્યો અને શ્રીકૃષ્ણનો સારથિ દારક પણ પછી પોતાનો રથ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે લઈ ગયો.^{૮૬} હે રાજન ! પેલી તરફથી કણું ને પણ આપણા યોદ્ધાઓએ એક રથ આણી આપ્યો હતો. તે શંખ અને ગાયના દૂધ સરખા સ્વેત વર્ણના તથા ચિત્ર-વિચિત્ર સોનેરી કવચોવાળા અતિશય વેગવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓથી ભેડેલા હતા. તેના પર સોનેરી પટાવાળી ધજા હાડતી હતી. તેમાં ગોઠવેલા યંત્ર પર પતાકા ફરકતી હતી. અતિક્રુશળ સારથિ તે મહાન રથને હંકારતો હતો અને અનેક શસ્ત્રો તથા બીજા પરિચ્છેદો તેમાં ગોઠવ્યાં હતાં.^{૮૭, ૮૮} તે રથમાં બેસીને કણે પલ્લ શત્રુઓ સામે ધસારો કર્યો હતો. તમે મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તે આ સર્વ મેં તમને કહી સંભળાવ્યું.^{૮૯} વળી તમારી અનીતિને પરિણામે થયેલા તે ધોર સંહાર-ને તમે મારી પાસેથી સાંભળો. નિરંતર તરેહ-તરેહનાં યુદ્ધ કરનાર કુર્ષ્ય આદિ તમારા એક-ત્રીસ પુત્રોને બીમસેને મારી નાખ્યા હતા. ઉપરાંત સાત્યકિએ તથા અર્જુને પણ તમારા સેંકડો શસ્ત્ર યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો.^{૯૦, ૯૧} હે

ભારત ! તેમાં બીજા અને ભગદત્ત મુખ્ય હતા. હે રાજન ! એ પ્રમાણે તમારા કૃષ્ટ વિચારોના પરિણામે આ ધોર સંહાર થયો હતો.^{૯૨}

હિત શ્રીમદ્વાસારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્જન-જયદ્રથવધપર્વમાં 'કણ' અને સાત્યકિનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૪૦માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૮ મો

શ્રીકૃષ્ણે કરેલી અર્જુનની પ્રશંસા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ડગાચ ॥

તથા ગતેષુ શ્રેષ્ઠેષુ તેષાં મમ ચ સંજય ।

કિં વે મીમસ્તદાઙ્કાર્પીચ્છનમાચક્ષ્વ સંજય ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! તે પાંડવપક્ષના

તથા મારા પક્ષના સર્વ શસ્ત્રો જ્યારે તે રીતે જય-પરાજયના વાતાવરણમાં આવી પહોંચ્યા હતા, ત્યારે વીર બીમસેને શું કહ્યું હતું ? તે મને કહે.

સંજય બોલ્યો : તે સમયે રથરહિત થયેલો

બીમસેન કણની વાણીરૂપ શલ્યથી પીડાઈ ને

દ્રોણવશ થઈ ગયો હતો અને તેણે અર્જુનને

આ પ્રમાણે કહ્યું :^૧ 'હે ધનંજય ! તારી સમક્ષ

કણે, 'હે દાદીમૂછ વિનાના હીજડા ! હે મૂઠ !

હે ખાલ્લધરા ! હે અશ્વોમાં અક્રુશળ ! હે બાળક !

હે રણુકાથર ! તું યુદ્ધ કરતું રહેવા દે' ઇત્યાદિ

વચનો કહ્યાં છે. હે ભારત ! આમ બોલનારને

મારે મારી જ નાખવો, એમ મેં પ્રથમ જ કહ્યું

છે. હે મહાબાહુ ! તે જ્યારે એ પ્રમાણેનું વ્રત

લીધું હતું, ત્યારે મેં પણ તારી સાથે એ વ્રત

લીધું છે. હે કૌતેય ! જોવી તારી વ્રતનિષ્ઠા છે,

તેવી જ મારી પણ છે, એમાં સંશય નથી. માટે

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! એ કણનો વધ કરવા માટે તું

મારાં એ વચનોનું સ્મરણ કર. હે ધનંજય ! તે

જે રીત સત્ય થાય તે રીતે તું કરી દેખાડ.^{૧૩-૧૬}

બીમસેનનાં એ વચન સાંભળીને અમાપ પરાક્રમ-વાળો અર્જુન કણની સામે રણમાં આગળ ગયો

અને તેણે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૧૭} 'જો મિથ્યા-

દષ્ટિ કર્યું ! દે આત્મશ્લાધી સૂતપુત્ર ! ઓ અધર્મ
 યુદ્ધિવાળા ! આ સમયે હું તને જે કહું છું, તે
 સાંભળી લે. શરૂ પુરુષોના યુદ્ધમાં જય અથવા
 પરાજય એ બે કંઈ હોય છે. દે રાધાપુત્ર ! યુદ્ધ
 કરનારા ઇંદ્રના પણ તે જય-પરાજય અનિત્ય
 હોય છે. તને જ્યારે સાત્યક્રિએ રથ વિનાનો
 કરી નાખ્યો, ત્યારે તું લગભગ મરણશરણ અને
 વિકળ ઇંદ્રિયોવાળો થઈ ગયો હતો; છતાં તારો
 વધ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે, એમ અણીને
 સાત્યક્રિએ તારો વધ ક્યો નહિ અને કેવળ
 પરાજય કરીને જ તને જીવતો છોડ્યો છે.^{૧૦}
 એના એ જ તે પોતાની સામે યુદ્ધ કરતા મહા-
 બળવાન લીમસેનને ઘાઈ દેવેચ્છાએ માંડ માંડ
 સ્થરહિત કરી નાખ્યો અને તેં એને કેટલાં-
 એક કડવાં વચનો કહ્યાં છે.^{૧૧} આ ઘણો મોટો
 અધર્મ છે અને તે એક અનાય પુરુષના જેવું
 કંઈ છે; કારણ કે શરૂ સત્પુરુષો પોતાના શત્રુ-
 નો પરાજય કરીને આત્મશ્લાધા કરતા નથી,
 કુદ વચન બોલતા નથી અને ઘાઈની નિંદા
 પણ કરતા નથી. દે સૂતપુત્ર ! તું પ્રાકૃત મનુષ્યના
 જેવા જ્ઞાનવાળો છે, એટલે તેં લીમસેન પ્રત્યે
 જે કંઈ કહ્યું છે તે ઘણું જ અસંબંધ છે, કાનથી
 ન સંભળાય તેવું છે અને અપળભાવને અંગે
 કેવળ અપરીક્ષિત છે. આર્યવ્રતમાં આસક્ત થઈને
 પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરનારા શરૂ લીમસેનને તેં
 જે અપ્રિય વચનો કહ્યાં છે, તે તદ્દન અસંબંધ
 છે. વળી તે અપ્રિય વચનો તેં એક લીમસેન જ
 સાંભળે તેમ કહ્યાં નથી, પણ શ્રાદ્ધશવ અને મારી
 સમક્ષ સર્વ સૈન્યોના દેખતાં અને સાંભળતાં
 તું તે બોલ્યો છે.^{૧૨-૧૪} અહ્યા ઝા ! લીમસેન
 તો તને ઘણી વાર સ્થરહિત કરી નાખ્યો છે,
 છતાં તે પાંડુનંદને તને લગારે કઠોર વચન કહી
 સંભળાવ્યું નથી, ત્યારે તેં તો લીમસેનને અનેક

કડવાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં છે ! વળી મારી
 ગેરહાજરીમાં તમે બંધાએ એકઠા મળીને મારા
 પુત્ર અભિમન્યુને મારી નાખ્યો છે.^{૧૬, ૧૭} તે આ
 તારા ગર્વનું ક્ષણ તને હવે તત્કાળ મળશે. ઓ
 કુદ યુદ્ધિના કર્યું ! તેં તારો પોતાનો જ વિનાશ
 કરવા માટે અભિમન્યુના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું
 છે.^{૧૮} મોટે દે મૂઠા ! પુત્રો, બાંધવો અને અનુ-
 ચરો સહિત હું તને હણી નાખીશ. હવે તું
 તારે કરવાનાં કૃત્યો સત્વર કરી લેજ. તારા પર
 મોટો ભય આવી પડ્યો છે.^{૧૯} આ રણમાં તારા
 દેખતાં તારા પુત્ર વૃષસેનને હું મારી નાખીશ.
 વળી યુદ્ધિના મોહથી જે રાજાઓ તે સમયે
 વૃષસેનનું રક્ષણ કરવા આવશે, તે સર્વનો
 હું વિનાશ કરીશ. આ બધું હું મારા ધનુષ્યને
 હાથમાં લઈ સત્ય જ કહું છું. દે મૂઠા ! તું
 યુદ્ધિની અકુશળતાં છતાં અતિ અભિમાન ધરાવે
 છે, તેથી તને હું રણમાં પાડી નાખીશ. તે
 બેઈને મંદયુદ્ધિનો કુર્યોધન ઘણો જ સંતાપ
 પામશે. એ રીતે અશ્વિનને કહ્યુંના પુત્રનો વધ
 કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.^{૨૦-૨૨} તે વખતે સર્વ
 રથીયોદ્ધાઓમાં અતિ મહાન તુસલ શબ્દ થઈ
 રહ્યો અને ત્યાં મહાભયંકર આકુલ સંગ્રામ ચાલુ
 થયો.^{૨૩} ભેતભેતામાં સૂર્ય મંદ કિરણોવાળો
 થઈને અસ્તાચળ પર્વત પાસે જતો રહ્યો. હવે
 દે રાજા ! પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પહોંચી વળેલા
 અને સંગ્રામના મોખરામાં ઊભેલા તે અશ્વિનને
 ભેટી પડીને શ્રીકૃષ્ણ તેને કહેવા લાગ્યા : 'દે
 જિષ્ણુ ! તેં તારી મહાન પ્રતિજ્ઞાને સંપૂર્ણ કરી
 તે ઘણું સારું થયું. તેં પાપી વૃદ્ધસેનને તેના
 પુત્ર સહિત મારી નાખ્યો, તે પણ બહુ ઠીક થયું.
 દે ભારત ! આ કૌરવસૈન્યની સામે આવીને
 દેવોની સેના પણ એક વખત ઠરી જાય, એમાં
 કંઈ વિચારવા જેવું નથી. દે પરુષવ્યાદ ! હું

ધણેા ધણેા વિચાર કરું છું, છતાં આ લોકમાં
આ સૈન્ય સામે લડી શકે એવો એક તારા
વિના બીજો એક પણ પુરુષ હું ક્યાંય જોતો
નથી. આ સૈન્યમાં દુર્યોધનને માટે ઘણા રાજ્યો
એકઠા થયા છે. તેઓ મહાન પ્રભાવવાળા છે અને
તારી તુલના કરનારા અથવા તારાથી પણ અધિક
છે. પણ તેઓ બધા ક્વચ પહેરીને અને ક્રોધ-
પૂર્વક તારી સામે રણમાં આવીને વિજય મેળવી
શક્યા નથી.^{૨૪-૨૯} ખરેખર ! તારું પરાક્રમ અને
બળ રૂદ્ર, ઇંદ્ર અને કાળ સરખું છે; કારણ કે
તારા સિવાય બીજો કયો પુરુષ રણમાં આપું
પરાક્રમ કરવા શક્તિમાન થાય? ^{૩૦} તેં એકલાએ
શત્રુઓને તપાવીને આજે આપું કર્મ કર્યું છે
અને આજે હું તને જ રીતે વધાવી રહ્યો છું, તે
પ્રમાણે જ્યારે તું દુષ્ટાત્મા કર્યુંનો તેના પરિ-
વાર સાથે વધ કરશે, ત્યારે ફરી પણ શત્રુઓનો
પરાજય કરનારા એવા તને શત્રુહંતાને હું વધાવી
લઈશ.' શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચનો સાંભળી અર્જુન
બોલી ઊઠ્યો : 'હે માધવ ! આ મારી પ્રતિજ્ઞા
હેવાને પણ દુસ્તર હતી, છતાં હું મારી પ્રતિજ્ઞાને
સંપૂર્ણ કરી શક્યો છું, તેમાં તમારો જ પ્રસાદ
હેતુરૂપ છે. હે કેશવ ! તમે જમના નાથ છો
તેમનો જ વિજય થાય, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.
હે પ્રભુ ! તમારા પ્રસાદથી જ યુધિષ્ઠિરાજને
આ સધળી પૃથ્વી પ્રાપ્ત થશે. માટે હે યદુવંશી !
આમાં તમારો જ પ્રભાવ છે અને ખરું જોતાં
તમારો જ વિજય છે.^{૩૧-૩૪} હે મધુસૂદન ! અમે
સદેવ તમારા ઉત્તેજનને પાત્ર છીએ. આમ
અર્જુનને આ વિનયવચનો કહ્યાં, ત્યાર પછી
શ્રીકૃષ્ણે ધીમે ધીમે ઘોડાઓને છાવણી તરફ હાંકવા
માંડ્યા અને તેને તે મહાન અને દૂર રણક્ષેત્ર
દેખાડવા લાગ્યા.^{૩૫}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે અર્જુન ! તું જો તો

ખરો, આ યુદ્ધમાં વિજયની ઇચ્છા રાખનારા
તથા જગપ્રસિદ્ધ મહાન યશની આશા રાખનારા
આ રૂદ્રા રાજ્યો તારાં બાણોથી મરણ પામીને
પૃથ્વી પર શયન કરી રહ્યા છે.^{૩૬} તેમનાં શસ્ત્રો
તથા આભરણો જ્યાં ત્યાં વીખરાઈ પડ્યાં છે;
ઘોડાઓ, રથો અને હાથીઓનો વિનાશ થઈ
ગયો છે; તેમનાં સર્વ મનસ્થાનો છિન્નભિન્ન
થઈ ગયાં છે અને તેથી જ તેઓ પરમ વૈકલ્યને
પામ્યા છે.^{૩૭} આ બધા રાજ્યો એટલા બધા
તેજસ્વી છે કે તેઓ સત્ત્વહીન થઈ ગયા છે,
છતાં પણ બધું સત્ત્વવાળા હોય તેવા દેખાય છે.
તેઓ નિર્જીવ થઈને પડ્યા છે, છતાં જીવવાળા
હોય તેવા જણાય છે.^{૩૮} જો, જો ! તેઓનાં
સુવર્ણ પૂંખી બાણોથી, ભત્રાજાનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી
અને વાહનો તથા આયુધોથી આખી પૃથ્વી
સંપૂર્ણ ભરાઈ ગઈ છે.^{૩૯} હે ભારત ! ક્વચો,
ઢાલો, હારો, કુંડળવાળાં મરતંકા, પાધડીઓ,
સુકુટો, માળાઓ, ચૂડામણિઓ, વસ્ત્રો, કંઠસૂત્રો,
બાનુબંધો, ચળકતી કંઠીઓ અને બીજાં અદ્ભુત
આભરણોથી આ રણભૂમિ શોભે છે.^{૪૦, ૪૧}
વળી રથના નીચેના ભાગનાં કાષોથી, બાધાઓથી,
પતાકાઓથી, ધ્વજોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓ-
નાં સામાનોથી, રથોનાં ચક્રોથી, ઇસોના ઝંડા-
ઓથી, છિન્નભિન્ન યથેલાં પૈડાઓથી, પૈડાઓની
વચ્ચેનાં લીમચાંઓથી, ધૂસરાંઓથી, ચોક્કડાઓથી,
અલંકારોથી, ધતુઓથી, બાણોથી, ઝૂંસોથી,
હાથીઓને માથે જોડાડવાનાં આચ્છાદનોથી,
લોખંડી લાકડીઓથી, અંકુરોથી, શક્તિઓથી,
બિંદિપાલોથી, ત્રિશૂળોથી, ફરસીઓથી, ભાલા-
ઓથી, તોમરોથી, લાકડીઓથી, તોપોથી, ભુયંડી-
ઓથી, તલવારોથી, પરશુઓથી, સુસલોથી, મુદ્-
ગરોથી, ગદાઓથી, મુડાંઓથી, સુવર્ણથી મટલી
આયુધોથી, હાથીઓની ધંટીઓથી, અનેક ભત-

નાં આમરણીથી, માળાઓથી, અલંકારથી અને છિન્નમિત્ર થયેલાં કિંમતી વસ્ત્રોથી રણ્યુમિ ઉદય પામેલા ઋદ્ધમંડળથી સરદન્તુનું આકાર જમ શોભે, તેમ શોભી રહી છે, તે તું જો. હે જાત-શ્રેષ્ઠ! આ બધા રાજાઓ પૃથ્વીને માટે મરણ પામીને નિદ્રામાં પોતાની પ્રિય કાંતાનું આલિંગન કરીને મૃત્તા દોય, તેમ પૃથ્વીનું પોતાનાં મામોથી આલિંગન કરીને મૃત્તા છે! વળી આ પર્વત સરખા મોટા હાથીઓ ઇંદ્રના ઔરવત હાથીની ઉપમાને યોગ્ય છે. તેઓ બધા પણ શઝેના ધાવરૂપ યુદ્ધાઓના મુખમાંથી પુષ્કળ લોહીને વહેવડાવે છે. તે હાથીઓ યુદ્ધાઓમાંથી મિત્ર એવા જળપ્રવાહોને ઝરતા મોટા પર્વતો દોય તેવા જણાય છે. હે વીર! જો, જો! બાણોના પ્રહારોથી તેઓ પૃથ્વી પર તરફડે છે અને સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતા આ ઘોડાઓ પણ મરણ પામીને પડ્યા છે.^{૪૨-૪૩} વળી મંધવ-નગર સરખા આકારના આ રથોને પણ તું જો. તેમના સ્વામીઓ મરણ પામ્યા છે, તે રથોની ધ્વજો, પતાકાઓ તથા પૈડાંના ભાગો છિન્ન-મિત્ર થઈ પડ્યા છે. તેમાં કેટલાએક તો પૈડાં-રહિત થઈને પડ્યા છે અને તેમના સારથિઓ માર્યા ગયા છે.^{૪૪} તેમનાં ભીંટડાઓ, ધૂંસરાંઓ તથા ઇસો ભાંગી પડેલ છે. હે પાથ! હે સમર્થ! પૃથ્વી પર વિમાન સરખા દેખાવના આ યોદ્ધાઓ તથા સોંકડા અને હાંરો માર્યા ગયેલા આ પાળાઓને પણ તું જો.^{૪૫} હે વીર! આ તરફ પણ તું દંડિ કર. હે મહાબાહુ! તારાં બાણોથી ઉપાઈ ગયેલાં શરીરોવાળા, ધૂળથી બૂખરા થયેલા દેશોવાળા અને લોહીલુહાણ શરીરવાળા આ યોદ્ધાઓ હાથમાં ધનુષ્યને તથા હાલને ગ્રહણ કરીને સર્વોગે પૃથ્વીનું આલિંગન કરી રણમાં તામન કરી ગયા છે.^{૪૬, ૪૭} હે નરવર! જો, જો!

આ યુદ્ધબૂમિ જોવી પણ ન ગમે તેવી ભયંકર થઈ પડી છે. પતન પામેલા હાથીઓ, રથો અને ઘોડાઓથી તે વ્યાપ્ત થઈ ગઈ છે. એમાં લોહી, વસા અને માંસનો ગાઢ ગ્રીચડ જામ્યો છે. તે રાક્ષસો, કૂતરાઓ, વરુઓ અને પિશાચોને આનંદ ઉપજાવનારી થઈ પડી છે!^{૪૮} હે સમર્થ! અર્જુન! રણગણમાં યરાની વૃદ્ધિ કરનાર આવું મહાન કર્મ તને જ ઘટે છે; અથવા મહારણમાં દેત્યોનો તથા દાનવોનો સંહાર કરનારા દેવશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રને વિષે જ તે સંભવી શકે છે. તે સિવાય બીજો કોઈ પુરુષ આવું વીરકર્મ કરવા શક્તિમાન નથી.^{૪૯}

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે વર્ણન કરી કરીને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને રણ્યુમિ દેખાડતા હતા અને તેમણે એકત્ર થયેલા પોતાના સ્વજનો સાથે મળીને પોતાના પાંચજન્ય શંખને વગાડ્યો.^{૫૦} હવે શત્રુસંહારો શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને તે યુદ્ધબૂમિ દેખાડતા દેખાડતા રાજા યુધિષ્ઠિર પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેમને અર્જુનને કરેલા જયદ્રથના વધનો વૃત્તાંત જણાવવા લાગ્યા.^{૫૧}

હતિ શ્રીમદ્દાશારદામા દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર જયદ્રથવધપર્વમાં
'શ્રીકૃષ્ણે કરેલી અર્જુનની પ્રશંસા' નામનો
અધ્યાય ૧૪૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૯ મો

યુધિષ્ઠિરનો આનંદ

॥ સત્યવ્રત ઉવાચ ॥

તતો રાજાનમમ્યેલ ધર્મપુત્રં યુધિષ્ઠિરમ્ ।

વર્તેદ સ પ્રહૃષ્ટાત્મા હતે પાર્યેન સૈષધે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ અર્જુનને સિંધુરાજનો વધ કર્યો, તે પછી મનમાં આનંદ પામેલા શ્રીકૃષ્ણ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજ પાસે આવ્યા અને તેમને વંદન કરી બોલ્યા : 'હે રાજેન્દ્ર! હું તમને આપણા સુદેવની વધામણી આપું છું', આપણે શત્રુ રાજા જયદ્રથ આજે મરાયો છે. હે નરોત્તમ! તમારા નાનો ભાઈ અર્જુન પોતાની

પ્રતિજ્ઞાને તરી ગયો છે, આ પણ આપણું અહો-
ભાગ્ય છે. 'હે ભારત ! શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે એ પ્રમાણે
કહ્યું, ત્યારે શત્રુનગરનાં જેતા રાજા યુધિષ્ઠિર હર્ષ-
માં આવી ગયા અને એકદમ રથ પરથી નીચે ફરી
પડ્યા.^{૨૧૩} તે આનંદનાં અશ્રુઓથી રેખાગ્રણ થઈ
ગયા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને ભેટી પડ્યા.
પછી શૂલ અને શ્વેત કમળ સમા ઉજ્જવળ એવા
પોતાના મુખને ઢાંચી નાખીને તે વાસુદેવ શ્રો-
કૃષ્ણને તથા પાંડવ ધનંજયને આ પ્રમાણે કહેવા
લાગ્યા : 'હે કમળનયન શ્રીકૃષ્ણ ! તમારી
પાસેથી આ પ્રિય વધામણી સાંભળીને મને એટલો
બધો હર્ષ થાય છે કે, સમુદ્રને તરવાની ઇચ્છા-
વાળો પુરુષ જેમ તેના પારને પામી શકતો નથી,
તેમ હું પણ તે હર્ષના પારને પામી શકતો નથી.
હે કૃષ્ણ ! યુદ્ધિમાન અર્જુનને આ અતિ અદ્યુત
કર્મ કયું છે.^{૨૧૪} તમે બન્ને મહારથીઓને આ
સંભામના મોટા ભારને જાંચથી આવેલા બેડ
છું, તે બહુ સારું થયું. પાપી પુરુષાધમ સિંધુ-
રાજા મરણ પામ્યો, તે પણ ઠીક જ થયું છે.' હે
કૃષ્ણ ! હે ગોવિંદ ! તમારા રક્ષણ તળે રહીને
અર્જુનને જયદ્રથનો વધ કરી મારી મહાન પ્રીતિ
સંપાદન કરી છે, તે પણ એક સુદેવ જ છે.^{૨૧૫}
પરંતુ આમાં કંઈ અતિ આશ્ચર્ય જેવું નથી,
કારણ કે જમના તમે નાથ છો તે પુરુષોને આ
ત્રણેય લોકમાં કંઈ દુઃસાધ્ય નથી. અમને વારત-
વિક તમારો જ આશ્રય છે. હે મહુસૂદન ! તમે
સર્વલોકના ગુરુ છો. હે ગોવિંદ ! તમે અમારા
નાથ છો. તમારી કૃપાથી હજી પણ અમે અમારા
શત્રુઓને જીતીશું.^{૨૧૬} તમે સર્વ પ્રકારે અમારું
પ્રિય અને હિત કરવામાં નિત્ય તત્પર રહો છો
અને તમારા આશ્રયથી જ અમે શત્રુઓ સામે
શત્રો ઉગાર્યાં છે.^{૨૧૭} હે ઉષેદ્ર ! અસુરોનો વધ
કરવામાં દેવોને જેમ ઇંદ્રનો આધાર હોય છે,

તેમ અમને 'આ શત્રુઓનો સંહાર કરવામાં
તમારો જ મુખ્ય આધાર છે. હે જનાદન ! દેવોથી
પણ ન થઈ શકે એવું આ કર્મ અર્જુનને કયું છે,
તેમાં તમારા જ યુદ્ધિમળના વીર્યનો પ્રભાવ છે.
હે કૃષ્ણ ! ખાલ્યાવસ્થાથી આરંભીને જ મેં તમારા
અમાનુષ દિવ્ય મહાકર્મોનું અનેકથા શ્રવણ કયું
છે અને તે સમયે જ મેં મારા શત્રુઓને મૂએલા
માની લીધા છે; તેમ જ સંધળી પૃથ્વીને મારે ત્યાં
આવેલી બહી લીધી છે.^{૨૧૮-૨૧૯} હે શત્રુસૂદન
શ્રીકૃષ્ણ ! ઇંદ્ર પણ તમારી કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલા
પરાક્રમ વડે હજારો દેવોનો સંહાર કરીને દેવ-
રાજપણને પામ્યો છે.^{૨૨૦} હે દ્વિષીક્રશ ! તમારા
પ્રસાદથી સ્થાવરજંગમ આ સર્વ જગત પોતાના
માર્ગમાં રહ્યું છે અને હે વીર ! તે જપ, હોમ
આદિ કર્તવ્યકાર્યો કર્યા કરે છે.^{૨૨૧} હે મહાબાહુ !
પૂર્વે આ સર્વ દરશમાન પ્રપંચ કેવળ એક સમુદ્ર-
મય અને અપેકારમય જ હતો. પણ હે નરો-
ત્તમ ! પછીથી તમારી કૃપાથી તે જગતસ્વરૂપે
સર્વની દૃષ્ટિએ પડ્યો છે.^{૨૨૨} જ પુરુષો તમને-
દ્વિષીક્રશને સર્વ લોકોના સદા તરીકે તથા અવિ-
નાશી પરમાત્મા તરીકે જુએ છે-મણે છે, તેઓ
કદી મોહ પામતા નથી.^{૨૨૩} વળી જેઓ તમને
પરમ સનાતન, પુરાણપુરુષ અને દેવોના પણ ગુરુ
માનીને શરણે આવે છે, તેઓ કદી મોહ પામતા
નથી. હે દ્વિષીક્રશ ! જે ભક્તપુરુષો આદિ તથા
અતથી રહિત, લોકના ઉત્પન્નકર્તા એવા તમને
અવિનાશી દેવ તરીકે ભજે છે, તેઓ સર્વ કદોને
તરી ભજે છે.^{૨૨૪, ૨૨૫} વળી જે હિરણ્યગર્ભ આદિ
પરમ દેવોથી પણ પર અને યુદ્ધિને અગોચર
એવા તમને સર્વોત્કૃષ્ટ પુરાણપુરુષને શરણે આવે
છે, તે પુરુષને મહાન ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.
(અર્થાત્ 'एवाप्त यस्मा संख' તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ-
ની એ જ પરમ સંપત્તિ છે' એ દ્યુતિપ્રસિદ્ધ

સ્વસ્થવેદ પરમાનંદ તેને પ્રત્યક્ષ થાય છે.)^{૨૧} જનું
આદે વેદો ગાન કર્યા કરે છે અને વેદોમાં જે
નિત્ય ગવાય છે, તે મહાત્માને શરણે બેઠે ને હું
સર્વોત્તમ સમૃદ્ધિનો હપભોગ કરું છું.^{૨૨} હે પર-
મેશ ! તમે પરેશ છો (અર્થાત્ સકળ ભોગ્ય
સ્વરૂપ છો, છતાં અવિનાશી સ્વભાવના છો અને
માયાના મિથ્યભાવને પામ્યા છો, તોપણ વિકાર-
રહિત છો.), તમે સર્વ તિર્થોગોના નિર્ધારતા છો
અને સર્વ નરોના ઈશ્વર છો. હે સર્વ ઈશ્વરોના
પણ ઈશ્વર ! હે સર્વ નિર્ધારતાઓના પણ નિર્ધારતા !
હે પુરુષોત્તમ ! તમને મારા નમસ્કાર દો.^{૨૩} હે રૂદ્ર
આદિ ઈશ્વરોના પણ આરાધ્ય ! તમે ધર્મના પ્રણુ
છો. હે પ્રણુ ! હે માધવ ! તમે નિત્ય વૃદ્ધિ પામો.
હે સર્વના હૃત્પત્તિ અને વિનાશના ક્ષેત્ર ! હે
વિશાળનેત્ર ! તમે સર્વના આત્મા છો.^{૨૪} જે
ભગવાન અર્જુનના મિત્ર છે, જે હંમેશાં અર્જુન-
નું હિત કરનારા છે અને જે નિત્ય અર્જુનના
રક્ષક છે, તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રણુને શરણે જનાર પુરુષને
સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૫} હે નિર્દોષ કૃષ્ણ !
તમારાં ચરિત્રોને જાણનારા પુરાણઋષિ માર્કંડેય-
શુનિએ તમારા માહાત્મ્યનું તથા પ્રભાવનું શ્રીતંત્ર
કહ્યું છે.^{૨૬} અસિત, દેવલ, મહાતપસ્વી નારદ
તથા મારા પિતામહ વ્યાસભગવાને તમને સર્વો-
ત્તમ વિદ્યાતા તરીકે વર્ણવ્યા છે.^{૨૭} તમે તેજ-
સ્વરૂપ છો, પરબ્રહ્મ છો, સત્યસ્વરૂપ છો, મહાન
તપસ્વરૂપ છો, કલ્યાણસ્વરૂપ છો અને જગતનું
મુખ્ય કારણ છો. આ સ્થાવરજંગમ સર્વ જગતને
તમે જ સરન્નું છે અને પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થતાં
પુનઃ તમારામાં જ તે પ્રવેશ કરી જાય છે.^{૨૮, ૨૯}
હે જગતના પતિ ! વેદોનું જ્ઞાન ધરાવનારા
મનુષ્યો તમને આદિઅતરહિત સર્વના વિદ્યાતા,
ઇંદ્રિયોથી અતીત તથા વિશ્વના નિર્ધારતા દેવ
તરીકે કહે છે.^{૩૦} સર્વ જ્ઞાતાના આત્મા,

અનંત, સર્વમુખ, ગુહ્ય, આદ્ય, જગતના પતિ,
સર્વના ઈશ્વર તથા પરમાત્મા નારાયણસ્વરૂપ એવા
તમને પરમ દેવને દેવો પણ જાણી શકતા નથી.^{૩૧}
જ્ઞાનના કારણજાત, હરિ, સર્વવ્યાપક, મુમુક્ષુપુરુ-
ષોના પરમ પ્રાપ્ય સ્થાનરૂપ અને પુરાણના પણ
પુરાણરૂપ તે પરબ્રહ્મ તમે પોતે જ છો.^{૩૨} આ
પ્રભાણે તમારાં કર્મો તથા ગુણો છે. તે જાત,
ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં અવિચ્છિન્ન રહે છે
અને તેની સ્વર્ગમાં અથવા આ પૃથ્વીમાં સંપ્રધા
જ નથી.^{૩૩} સર્વગુણસંપન્ન એવા તમને અમે
અમારા સુદૃઢ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. ઇંદ્ર જમ દેવો-
નું રક્ષણ કરે છે, તેમ તમે અમારું પણ સર્વ
તરફથી રક્ષણ કરજો.^{૩૪} ધર્મરાજએ ન્યાયે એ
રીતે કહ્યું, ત્યારે મહાયશસ્ત્રી શ્રીમનાર્દન આ
સમયોચિત વચન બોલ્યા :^{૩૫} 'હે ધર્મપુત્ર !
તમારા તપોબળથી, સર્વોત્કૃષ્ટ પરમધર્મથી, સૌજ-
ન્યથી તથા સરળતાથી પાપી જયદ્રથરાજ મરણ
પામ્યો છે.^{૩૬} હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તમારી કલ્યાણ-
ચિંતાથી રક્ષાયેલા આ અર્જુને હજારો યોદ્ધા-
ઓનો સંહાર કરીને જયદ્રથને મારી નાખ્યો છે.^{૩૭}
કુશળતામાં, બાહુબળમાં, વૈયંમાં, શીઘ્રતામાં તથા
અભોધ યુદ્ધિમત્તામાં અર્જુન સરખો પુરુષ ઢાઈ
સ્થળે નથી.^{૩૮} તેથી જ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા
બાઈ અર્જુને આજના રણમાં સૈન્યોનો ક્ષય
કરી નાખીને સિંધુરાજના મસ્તકને હડાવી દીધું
છે.^{૩૯} પછી હે પૃથ્વીપતિ ! સમર્થ રાજા ધર્મ-
પુત્રે અર્જુનને આલિંગન કર્યું અને તેનું મુખ
લાંછી નાખી આશ્વાસન કરતાં તે આ વચનો
બોલ્યા :^{૪૦} 'હે અર્જુન ! તે અતિમહાન કર્મ
કર્યું છે. ઇંદ્ર સહિત દેવોને પણ તે અસહ્ય અને
અશક્ય હતું.^{૪૧} હે શત્રુહંતા અર્જુન ! તું યુદ્ધના
ભારથી મુક્ત થયો છે, તે બહુ સારું થયું. શત્રુ-
વધ થયો છે

અને તારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય થઈ છે, તે પણ ધણું ઠીક થયું.^{૧૨} અર્જુનને એ પ્રભાણે કહીને મહા-યશસ્વી ધર્મરાજ પવિત્ર સુગંધવાળા પોતાના હાથ વડે અર્જુનની પીઠને પંપાળવા લાગ્યા.^{૧૩} યુધિષ્ઠિર રાજનાં એ રીતનાં વચન સાંભળ્યા પછી બન્ને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પૃથ્વીપતિ રાજા ધર્મપુત્રને કહેવા લાગ્યા કે,^{૧૪} 'હે ભરત-વંશી રાજા ! પાપી નૃપદ્રવ્યરાજ તમારા કાપડપ આશ્રિથી જ બળી ગયો છે અને આ રણમાં કૌર-વોના અતિમહાન સૈન્યને પણ અમે જ ઉલ્લંઘી ગયા, તેમાં પણ આપની કૃપા જ સુખ્ય કારણ-ભૂત છે.^{૧૫} હે શત્રુસૂદન મહારાજ ! તમારા કોધને લીધે જ આ કૌરવો માર્યા ગયા છે, મરણ પામે છે અને હજી પણ મરણ પામશે. માત્ર દૃષ્ટિથી જ સંહાર કરી નાખનારા તમારા સરખા વીરને કાપાવીને દુર્ભતિ દુર્યોધન આ યુદ્ધમાં પોતાના મિત્રો અને બાંધવો સહિત પ્રાણોના ત્યાગ કરશે. અરે ! જે પ્રથમ હેવોને પણ અતિ દુર્જય હતા, તે કુરુપિતામહ લીધે પણ તમારા કોધથી દબ્ધ થઈને બાણશય્યા પર સૂતા છે.^{૧૬-૧૮} હે પાંડવ ! જમના પર તમે ક્રોધ્યા છો, તેમને સંત્રામમાં વિજય મળવો ફલ્લભ છે. પછી તેઓ ભલે શત્રુ-ઓનો સંહાર કરી નાખે તેવા બળવાન હોય, તોપણ તેઓ અવશ્ય મૃત્યુને વશ થશે.^{૧૯} હે માન આપનારા રાજા ! જમના પર તમે કોધ કર્યો છે, તેમનાં રાજ્ય, પ્રાણ, લક્ષ્મી, પુત્રો અને વિવિધ પ્રકારનાં સુખોનો તત્કાળ વિનાશ થાય છે.^{૨૦} હે શત્રુતાપન ! રાજધર્મમાં પરાયણ રહે-નારા એવા તમે જ્યારે કૌરવો પર કોષિ ભરાયા હતા, ત્યારે જ મેં કૌરવોને પુત્રો, બાંધવો અને પશુઓ સહિત નાશ પામેલા માની લીધા છે.^{૨૧} તેટલામાં બાણોના પ્રહારોથી ધવાયેલા શરીરવાળા મહાબાહુ ભીમસેન તથા મહારથી સાત્યકિ

પોતાના ગુરુ જવા વડીલ યુધિષ્ઠિરને વંદન કરીને પાંચાલોથી વીંટાઈને પૃથ્વી પર બેઠા. પોતાની આગળ હાથ બેસીને બેઠેલા તથા આનંદપૂર્ણ દેખાતા તે વીર ભીમસેન અને સાત્યકિને બેઠેને કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર તે બન્નેને અભિનંદન આપવા લાગ્યા : 'તમે બન્ને શૂરાઓને હું કૌરવોના સૈન્યરૂપ સાગરમાંથી મુક્ત થયેલા બેઠું છું, તે બહુ રૂઠું થયું છે.^{૨૨-૨૪} કારણ કે તે સૈન્યસાગર દ્રોણાચાર્યરૂપ ઝૂકથી દુરાધર્ષ હતો અને કૃતવર્મા-રૂપ મગરમઝથી મહાભયંકર હતો. તમે આ યુદ્ધમાં પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓનો પરાજય કર્યો, તે બહુ સારું કર્યું.^{૨૫} તમને આ રણમાં વિજયી થયેલા બેઠેને મને ધણો આનંદ થાય છે અને દ્રોણાચાર્યને તથા મહાબળવાન કૃતવર્માને તમે જીત્યા તે પણ ધણા હર્ષની વાત છે.^{૨૬} હે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ ! તમે બન્ને એ રણમાં બાણો વડે કર્યુંનો પરા-જય કર્યો તથા શત્રુને પણ પાછો હઠાવ્યો, તે બહુ સારું થયું.^{૨૭} વળી રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા યુદ્ધ કરવામાં ધણા કુશળ એવા તમને બન્નેને સંત્રામ માંથી કુશળક્ષેમ પાછા આવેલા બેઠે મને ધણો આનંદ થાય છે.^{૨૮} મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત-નારા તથા મારું ગૌરવ વધારવામાં તરફર થયેલા તમને બન્ને વીરોને કૌરવના સૈન્યસાગરને તરી આવેલા બેઠે હું ધણો પ્રસન્ન થાઉં છું.^{૨૯} યુદ્ધમાં વખણાયેલા તથા કદી પરાજય નહિ પામનારા તમને બન્ને વીરોને બેઠેને મને પરમ હર્ષ થાય છે.^{૩૦} હે રાજન ! એ પ્રભાણે કહીને પાંડુપુત્ર ધર્મરાજ પુરુષવ્યાઘ્ર ભીમસેનને તથા સાત્યકિને ભેટી પડ્યા અને હર્ષનાં અશ્રુઓ વરસાવવા લાગ્યા.^{૩૧} હે પૃથ્વીપતિ ! તે સમયે પાંડવોના સર્વ સૈન્યમાં હર્ષનાંદ થઈ રહ્યો હતો અને વળી તે સૈન્યે હર્ષપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.^{૩૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જન નૃપદ્રવ્યવધર્મમા
'યુધિષ્ઠિરને હર્ષ' નામનો અધ્યાય ૧૪૬ માં સમાય

અધ્યાય ૧૫૦ મો

દુર્યોધનનો પશ્ચાત્તાપ

॥ સંઘ્ય ઉચ્ચ ॥

અંધવે નિહતે રાજન્ પુત્રવત્ત્વ મુયોધનઃ ।

અશ્રુપૂર્ણમુગ્ધો દીનો નિન્મમાદો દ્વિપજંચે ॥ ૧ ॥

સંઘ્ય બોલ્યો : દે રાજન્ ! સિંધુરાજનું મરણ થતાં તમારો પુત્ર દુર્યોધન અશ્રુપૂર્ણ, અભવાળો, દીન અને શત્રુઓને પરાજય કરવામાં તદ્દન નિઃશ્વાસ બની ગયો હતો.^૧ તેનું મન મતિ હેઠાસ યઈ ગયું. ભાંગી પડેલી દાદવાળા સર્પની પેઠે તે નિઃશ્વાસ મૂકતો હતો. તમારો એ પુત્ર સર્વ લોકોનો અપરાધી થઈને પરમ દુઃખમાં આવી પડ્યો હતો.^૨ અર્જુન, ભીમ-સેન તથા સાત્યકિએ કરેલા પોતાના સૈન્યના મહાધાર સંહારને જોઈને તેના શરીરનો વળું ફિક્કો પડી ગયો હતો. તે શરીરે કૃશ થઈ ગયો હતો અને દીનતાને લીધે તેનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયાં હતાં. દે રાજ ! આખરે તેને માનવું પડ્યું હતું કે, 'આ પૃથ્વી પર અર્જુન સરખો બીજો કોઈ થોડો નથી. દોષેલા અર્જુનની સામે યુદ્ધમાં ટકવાને દ્રોણાચાર્ય, કણ, અશ્વત્થામા કે કૃપાચાર્ય પણ સમર્થ નથી.'^{૩-૫} તે મનમાં કહેવા લાગ્યો કે, 'આજના યુદ્ધમાં આખરે અર્જુને સિંધુરાજને મારી નાખ્યો છે. મારો કોઈ થોડો તેને અટકાવી શક્યો નથી. ખરેખર ! કૌરવોનું આ મહાન સૈન્ય સર્વથા મારું જ ગયું છે. સાક્ષાત ઈંદ્ર પણ એવું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી જ.'^{૬-૭} અરેરે ! જો આશ્રય કરીને મેં આ સંઘામમાં શત્રુઓ સામે શસ્ત્રો ઝંચ્યાં છે, તે કણનો પણ અર્જુને પરાજય કર્યો છે અને યુદ્ધમાં તેણે જ્યદ્રથને મારી નાખ્યો છે.^૮ હાપ ! જોના પરાક્રમ પર આધાર રાખીને સંઘિની ચાલના કરતા શ્રીકૃષ્ણને એક તણખલાના તોલના

ગણી નાખ્યા હતા, તે કણનો પણ યુદ્ધમાં અર્જુને પરાજય કર્યો છે.^૯ આમ દે ભરતએક રાજ ! હેઠાસ મનવાળો તથા સર્વ લોકોનો અપરાધી થયેલો તમારો પુત્ર દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યને મળતા માટે તેમની પાસે ગયો.^{૧૦} ત્યાં જઈને તેણે તેમને સર્વ કૌરવોના મહાન સંહારની, શત્રુઓના વિજયની તથા પોતાના પરાજયની વાત કહેવા માંડી.^{૧૧}

દુર્યોધન બોલ્યો : અરે ઓ આચાર્ય ! જુઓ, જુઓ ! મારા શરા પિતામહ ભીષ્મ આદિ મૂર્ધાભિપિક્ત રાજાઓનો મોટો સંહાર થઈ ગયો છે.^{૧૨} તે ભીષ્મને મારી નાખીને મનમાં સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ થયેલો ધાતશ્રી શિષ્યંડી સર્વ પાંચાલ થોડાઓની સાથે સેનાના મોખરામાં જોને રહેલ છે.^{૧૩} વળી બીજા તમારા દુરાધર્મ શિષ્ય અર્જુને મારી સાત અસૌહિણી સેનાનો સંહાર કરી નાખી રાજ જ્યદ્રથને મારી નાખ્યો છે.^{૧૪} અરેરે ! મારો વિજય ઇચ્છનારા મારા ઉપકારી સુદેહા યમસદનમાં પહોંચી ગયા છે । હવે તેમના જણ્યો હું ક્યારે મુક્ત થઈશ ?^{૧૫} જ ભૂપતિએ મારે માટે પૃથ્વીની ઇચ્છા કરતા હતા, તેઓ જ પૃથ્વીના ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરી ઈંને પૃથ્વી પર શયન કરી ગયા છે.^{૧૬} અહા ! મિત્રોના આવા સંહારને લીધે મારા જ્વેહા દુષ્ટ પુરુષ એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞો કરે, તોપણ પોતાના આત્માને પવિત્ર કરવા ઉત્સાહ ધરી શકે તેમ નથી. લોભી, પાપી તથા ધર્મવિધાતક એવા મારે માટે યુદ્ધ કરીને વિજયની ઇચ્છાવાળા આ રાજાઓ યમનિવાસમાં પહોંચી ગયા છે. અરે ! આચાર-વિચારથી ભ્રષ્ટ થયેલા તથા પૃથ્વીનો અને સુદેહાનો દ્રોહ કરનારા અને તે સમયે રાજસભામાં પૃથ્વી કેમ માર્ગ ન આપી શકી ?^{૧૭-૧૮} કારણ કે રાજાઓના મધ્યમાં લોહીલુહાણ અંગોવાળા થઈ-

ને રણમાં હણાયેલા અને શરણ્યામાં ચૂનેલા પિતામહ બીભ્રતું હું રક્ષણ કરી શક્યો નથી.^{૨૦} ખરેખર ! હું મિત્રોના દ્રોહ કરનારો અધાર્મિક અનાથ પુરુષ છું. દિવ્ય પરલોકને જીતનારા તે કુશર્ણ બીભ્રપિતામહ પરલોકમાં અને ગળીને શું કદેશે ?^{૨૧} આ આચાર્ય ! સાત્યકિએ મારી નાખેલા મહાધનુર્ધર જલસંધને જીવ્યો. એ શરે મહારથી પોતાના પ્રાણોની પણ પરવા આધી મૂકીને મારે માટે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયો હતો. હાથ ! કાંધોજરાજને, અલંબુપને અને બીજા અનેક સુદહોને ખૂએલા જોઈને હવે મારે જીવીને શું કરવું છે ?^{૨૨, ૨૩} જ રણમાં યુદ્ધમાં પીઠ ખતાવ્યા વિના મારે માટે લડતા હતા અને જેઓ મારા શત્રુઓને જીતવા માટે યથાશક્તિ પરમ યત્ન કરતા હતા, તેઓ બધા માર્યા ગયા છે.^{૨૪} હે શત્રુતાપન આચાર્ય ! હવે યજ્ઞનાનદીને તટે જઈ હું તેમને જળ વડે તૃપ્ત કરીશ અને મારી શક્તિ પ્રમાણે તેમના નજીમાંથી હુક્ત થઈશ.^{૨૫} હે સર્વશસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ ! આ તમારી આગળ હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું. ઇલા-પૂર્ત, મારાં પરાક્રમ અને પુત્રોના સોગંદ ખાઈને હું કહું છું કે, તે સર્વ પાંચાલો અને પાંડવોના રણમાં નાશ કરીને જ હું જંપીશ. અથવા હું રણમાં જઈશ અને મારે માટે અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરીને જ પુરુષપ્રેષ્ઠો મરણ પામ્યા છે તેમના લોકમાં જઈશ.^{૨૬-૨૮} હે મહાબાહુ ! મારા સહાયક યોદ્ધાઓ પણ અત્યારે તેમનો ઉપસ્કાર (સહકાર) નહિ થતો હોવાથી અમારું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા નથી. તેઓ પાંડવોને જેવા કલ્યાણ-કારક માને છે, તેવા આપણને માનતા નથી.^{૨૯} સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા બીભ્રપિતામહે રણમાં પોતાની મેળે જ પોતાનું મૃત્યુ કશું છે અને તમે અર્જુનને પોતાના પદશિષ્ય તરીકે માનીને તેની

ઉપેક્ષા કરો છો.^{૩૦} આ કારણથી જ આપણે વિજય ઇચ્છનારા સર્વ યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા છે. આ ધરીએ એક કણ જ અમારા વિજયને ઇચ્છનારો અને દેખાય છે.^{૩૧} જ મંદ્યુકિ પુરુષ પોતાના મિત્રને યથાર્થ રીતે જાળવતો નથી અને તેને મિત્રકાર્યમાં યોગ્ય છે, તે પુરુષનું તે કાર્ય નાશ જ પામે છે.^{૩૨} મોહથી લુબ્ધ થઈને ધનની ઇચ્છા રાખનારા, કુટિલ અને પાપી એવા મારા પોતાના કાર્યને અતિશય સુદૃઢ ગણતા (તમારા જેવા) પુરુષોએ જ બગાડ્યું છે.^{૩૩} જય-દ્રયરાજ માર્યો ગયો, વીર્યવાન ભૂરિશ્રવાની પણ એ જ દશા થઈ અને તે ઉપરાંત અલીપાદો, શરસેનો, શિબિઓ અને વસાતિયોદ્ધાઓ પણ મરણધર્મને પામી ગયા.^{૩૪} અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરીને તેઓ બધા મારે માટે જ સંઝામમાં હણ્યા છે; માટે હું પણ તે પુરુષપ્રેષ્ઠો જ્યાં ગયા છે ત્યાં હવે ચાલ્યો જઈશ.^{૩૫} તે મહાન પુરુષો સિવાય હવે મારે જીવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. તો હે પાંડુપુત્રોના આચાર્ય ! આપ મને આજ્ઞા આપો.^{૩૬}

ઇતિ શ્રીમદ્વાલ્મીકીય-દ્રોણપર્વ-અંધઃશ્રવણપર્વ-મા
"કુર્યોધનનો અનુતાપ" નામનો અધ્યાય ૧૫૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૧ મો

દ્રોણાચાર્યનાં વચનો

॥ પૃથરાટ્ઠ ઉવાચ ॥

સિંધુરાજે હૃતે તાત સમરે સન્પસાચિના ।

તથૈવ ભૂરિશ્રવસિ કિમાસીદ્ વાં મનસ્તદા ॥ ૧ ॥

પૃથરાટ્ઠ બોલ્યો : હે તાત ! એ રણમાં અર્જુનને જ્યારે સિંધુરાજને મારી નાખ્યો અને જ્યારે ભૂરિશ્રવાનું મરણ થયું, ત્યારે તારા મનમાં શું શું થયું હતું ?^૧ વળી હે સંજય ! કુરુ-સભામાં કુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને જ્યારે એ રીતે કહ્યું, ત્યારે તેમણે કુર્યોધનને શું કહ્યું હતું ? આ તું મને કહે.^૨

સંજય યોદ્ધાઃ દે ભારત ! સિંધુરાબને તથા બૃશ્ચિવાને મરણ પામેલા જાણીને તમારાં સૈન્યોમાં મહાન ગમરાટનો દેલાહલ થઈ રહ્યો હતો.^૩ તે સર્વ સૈનિકો તમારા પુત્રના વિચારોની અવગણના કરવા લાગ્યા; કારણ કે તેના બ્રથ વિચારના પરિણામે જ મોટા મોટા સેંકડો ક્ષત્રિયોનો સંહાર વળી ગયો હતો.^૪ વળી તમારા પુત્રનાં તે વચનો સાંભળીને દ્રોણાચાર્યનું મન ધણું જ કુમાયું હતું અને તે ધણી જ બ્યથા પામ્યા હતા; છતાં એક મુહૂર્તભર વિચાર કરીને તે યોદ્ધા.^૫

દ્રોણ યોદ્ધાઃ અરે ઓ દુર્યોધન ! આ રીતનાં વાગબાણીથી વળી તું મને શા માટે વીંધી નાખે છે ? હું તને નિરંતર કલા કરું છું કે, અર્જુન કદી જિતાય તેમ નથી.^૬ દે કૌરવ ! એ અર્જુનના રક્ષણ તમે રહીને શિખંડીએ બીભષિતામહનો વધ કર્યો, તે ઉપરથી જ તું કિરીટી અર્જુનને જાણી લે તોપણ પૂરતું છે.^૭ અરે ! દેવો અને દાનવો પણ જમનો રણમાં વધ કરવા સમર્થ ન હતા, તે બીભષને રણમાં મરણ પામેલા ઐર્ષને હું તે જ સમયે જાણી ગયો હતો કે, આ સંધળી ભારતીસેના હવે નથી જ.^૮ અરે ! ત્રણેય લોકમાં જમને આપણે પુરુષોમાં સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ને રશ્વીર માનતા હતા, તે જ્યારે રણમાં માર્યા ગયા છે, ત્યારે બાકીનાઓની તો શી આશા રાખવી ?^૯ દે તાત ! તે સમયે કુરસભામાં શકુનિ જે પાસા નાખી રહ્યો હતો, તે અરું જોતાં પાસા ન હતા, પણ શત્રુઓને તપાવનારાં તીક્ષ્ણ બાણો હતાં.^{૧૦} તે જ અર્જુને પ્રેરેલાં બાણો આ સમયે આપણો નાશ કરી રહ્યાં છે. વિદુરે તે સમયે જ તને કહ્યું હતું, પણ તું સમજ્યો જ નહિ.^{૧૧} જ સમયે તું જુગારમાં જીત્યો, તે સમયે મહાત્મા થીર વિદુરે તારા કદ્યાણને માટે તને ઘણાં ઘણાં

વચનો કહ્યાં હતાં, પણ તેં તે સાંભળ્યાં જ નહિ. દે દુર્યોધન ! કેવળ તારા હિત માટે જ કહેવાયેલાં વિદુરનાં તે વાક્યોનું અપમાન કરવાથી આપણો આ ઘેર સંહાર થઈ રહ્યો છે.^{૧૨, ૧૩} જ મૂઠ પુરષ પોતાના હિતકારી મુદ્દોનાં હિત-વચનોનો અનાદર કરે છે અને પોતાનું જ ધાયું કરે છે, તે પુરષ ટૂંક સમયમાં શોચનીય દશામાં આવી પડે છે.^{૧૪} વળી બીજું ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી, સર્વ ધર્મોનું આચરણ કરનારી અને સભામાં લાવવાને માટે તદ્દન અયોગ્ય એવી કૃષ્ણને તેં અમારા દેખતાં સભામાં ધસડી મંગાવી હતી.^{૧૫} દે ગાંધારીપુત્ર ! તે અધર્મનું આ મહાન ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. જે તને આટલું ફળ આ લોક-માં જ ન મળ્યું હોત, તો તને પરલોકમાં આનાથી પણ અધિક ફળ મળત.^{૧૬} વળી કેવળ કપટ કરીને તેં પાંડવોને જુગારમાં જીત્યા હતા અને તેમને રુરુમગના આમડાનાં વસ્રો પહેરાવીને તે સમયે તેં જંગલમાં હાંડી કાઢ્યા હતા.^{૧૭} અરે ! મને પુત્રો સમાન પ્રિય તથા નિત્ય ધર્મનું આચરણ કરનારા તે પાંડવોના આ લોકમાં મારા સિવાય બીજા કયો કુટુમ્બ આજીવન દ્રોહ કરે ?^{૧૮} તેં કુરસભામાં ધૃતરાષ્ટ્રરાજની સંમતિ પ્રમાણે શકુનિ-ને સાથે રાખીને પાંડવોના આ કોપને તારા પર વહોરી લીધો છે.^{૧૯} પાછો દુઃશાસને તેને સાથ આપ્યો છે અને કહ્યું તેને વધાર્યો છે. વળી તેં વિદુરનાં વાક્યોનો અનાદર કરીને તે કોપાગ્નિ-ને વારંવાર ઉરકેર્યો છે.^{૨૦} પણ તમે બધા એકત્ર થઈને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા હતા અને સિંધુરાબનો આગ્રય કરીને ઊભા હતા; છતાં અર્જુને તમારો પરાજય કેવી રીતે કર્યો ? અને તમારા મધ્યમાં રહેલા તે જયદ્રથને તેણે કેવી રીતે મારી નાખ્યો ?^{૨૧} અરે ! તું, કર્ણ, કૃપા-ચાર્ય, શલ્ય અને અશ્વત્થામા જીવતા હતા, છતાં

સિંધુરાજ કેમ માર્યો ગયો? સર્વ રાજાઓ
સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા માટે તીક્ષ્ણ તેજને
આશ્રય કરી લડતા હતા; છતાં અર્જુન તમારી
વચમાંથી તેને કેવી રીતે મારી ગયો? હે દુર્યો-
ધન! તે જયદ્રથરાજ ખાસ કરીને મારામાં તથા
તારામાં જ અર્જુનથી પોતાના રક્ષણની આશા
રાખતો હતો; છતાં પણ તેને અર્જુન સામે પોતા-
નો બચાવ મળ્યો નહિ, એટલે હવે મને આપણા
જીવિતની સલામતી માટે કાંઈ પણ સ્થાન દેખાતું
નથી. વળી શિખંડી સહિત સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓને
માર્યા વિના જ મારા આત્માને ધૂષ્ટયુગ્મના પાપમાં
જલ્પે ડૂબી જતો હોય તેવો હું દેખું છું.^{૨૪-૨૬}
માટે હે ભારત! સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા માટે
અશક્ત થયેલા અને તપી રહેલા એવા મને તું
વાણીરૂપ બાણોથી શા માટે પીડે છે? આ
યુદ્ધમાં સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તથા અઘિલકર્મો
બીધ્મપિતામહના સુવર્ણભૂષિત ધ્વજને નહિ
દેખવા છતાં તું હવે વિજયની આશા કેમ રાખે
છે? મોટા મોટા મહારથીઓની મંથમાં પણ
ન્યાં સિંધુરાજ અને ભૂરિશ્રવા માર્યા ગયા, ત્યાં
બાધી રહે એવું તું શું જુએ છે? હે રાજા!
દુરાધર્મ કૃપાચાર્ય હજી જીવતા છે અને તે હજી
સિંધુરાજને માર્ગે ગયા નથી, તેથી હું તેમની
પ્રશંસા કરું છું.^{૩૦} હે કુરુરાજ! કુહર કર્મ કર-
નારા લીધ્મ સંગ્રામમાં ઈંદ્ર સહિત દેવોને પણ
લગભગ અવધ્ય હતા. હે રાજા! તેઓને પણ
ન્યારે મેં તારા નાના ભાઈની આંખ આગળ મરણ
પામેલા જોયા, ત્યારે જ મેં માની લીધું હતું કે,
આ પૃથ્વી તારી નથી.^{૩૧, ૩૨} હે ભારત! જો, આ
તરફ દૃષ્ટિ કર. હે ભારત! પાંડવોનાં તથા સૂર્ય-
યોનાં બંન્ને સૈન્યો એકત્ર થઈને મારી સામે ધસી
આવે છે.^{૩૩} પણ તે પૂતરાપૂત્ર! આજના રણમાં
હું તારું યોગ્ય દિત કરીશ અને સર્વ પાંચાલો-

નો નાશ કર્યા વિના હું મારું કવચ ઉતારીશ
નહિ.^{૩૪} હે રાજા! આજના સંગ્રામમાં મારા
પુત્ર અશ્વત્થામાને તું કહેજે કે, 'તારા પોતાના
જીવિતનું રક્ષણ કરીને તારે સોમકયોદ્ધાઓને
છોડવા નહિ. તને તારા પિતાએ જ શિક્ષાવચનો
કહ્યાં છે, તે તું બરાબર પાળજે. તું દૂર થઈશ નહિ,
ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરજે અને સરળતામાં તથા સત્યમાં
સ્થિર રહેજે.^{૩૫, ૩૬} વળી તું ધર્મ તથા અર્થને
બાધ ન આવે, તે રીતે ધર્મ, અર્થ અને કામનું
સેવન કરવામાં કુશળ થજે તથા મુખ્ય ધર્મકાર્યો
જ વારંવાર તું કર્યા કરજે.^{૩૭} યશ્તુ અને મનથી
બ્રાહ્મણોને સંતોષ આપજે. તું શક્તિ પ્રમાણે
તેમનું પૂજન કરજે, પણ તેમનું કદી અપ્રિય
કરીશ નહિ; કારણ કે તેઓ અશ્વિની બળબળતી
શિખા જેવા છે.^{૩૮} હે રાજા! તારાં વાગ્બાણો-
થી હું ઘણો જ પીડાયો છું. હે રિપુનાશન!
આ હું મહાન રણસંગ્રામ કરવા માટે સૈન્યોમાં
પ્રવેશ કરું છું.^{૩૯} હે દુર્યોધન! તારામાં જો શક્તિ
હોય, તો તું આપણા સૈન્યનું આજે પાલન કરજે;
કારણ કે કોપાવેશમાં આવી ગયેલા કૌરવો અને
સૂર્યયો આજે રાત્રિમાં પણ યુદ્ધ કરશે.^{૪૦} નક્કો-
ના તેજને હરણ કરતા સૂર્યની પેઠે, રાત્રિયોના
તેજને હરણ કરતા તે દ્રોણાચાર્ય આમ કદીને
પાંડવ અને સૂર્યયો યોદ્ધાઓ સામે ધસી ગયા.^{૪૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર જયદ્રથવધપર્વમાં
'દ્રોણ' વાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૫૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૨મો

પુનઃ યુદ્ધારંભ

॥ મગધ ઉગ્રવ ॥

તતો દુર્યોધનો રાજા દ્રોણેને પ્રત્યોદિતઃ ।

અમર્ષવદ્ગમાપ્નો યુદ્ધાય મનો દપે ॥ ૧ ॥

સૂર્યયો ભોગ્યોઃ દ્રોણની આ પ્રમાણે આગ
યતાં ગભ દુર્યોધને કોરવશ થઈને યુદ્ધ કરવાનું જ

મન ક્યું.^૧ તે સમયે તમારા પુત્ર દુર્યોધને કહ્યુંને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'અરે ઓ કહ્યું ! જરા જો તો ખરો, કૃષ્ણની સહાયતાવાળા મુકુટધારી અર્જુનને દેવોને પણ બેદવાને અશક્ય એવા આચાર્ય દ્રોણે સંજ્ઞા બૃહને તોડી નાખ્યો અને તું તથા મહાત્મા દ્રોણ યુદ્ધ કરતા હતા; છતાં તેણે સર્વ યોદ્ધાઓના દેખતાં સિંધુરાજને મારી નાખ્યો ! દે રાધાપુત્ર ! જો, આ તારફ નજર કર. સિંહ જેમ ઇતર મૃગોનો સંહાર કરી નાખે, તેમ એકલા અર્જુનને મારી નાખેલા આ મોટા મોટા રાજાઓ યુદ્ધભૂમિ પર પડ્યા છે. હું અને મહાત્મા દ્રોણ હારી રહ્યા હતા, છતાં એ ઇંદ્રપૃષ્ઠે મારા સૈન્યને યોદ્ધા જ બાકી રહેવા લીધું છે. અરે ! પણ જો દ્રોણાચાર્ય બરાબર લક્ષ્ય કરીને યુદ્ધ કરે, તો અર્જુન ચતલ કરવા છતાં પણ તે કુર્બંધ બૃહને કેમ તોડી શકે ? છતાં અર્જુન સિંધુરાજનો વધ કરીને પોતાની પ્રતિજ્ઞાના પારને પામી ગયો છે.^{૨-૭} દે રાધાપુત્ર ! પૃથ્વી પર પાડી નાખવામાં આવેલા આ અનેક રાજાઓ તરફ તું દંષ્ટિ કર. મહેંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા તે બંધાને અર્જુને યુદ્ધમાં હણી નાખ્યા છે.^૮ દે વીર ! આ યુદ્ધમાં જો દ્રોણાચાર્યની ઇચ્છા જ હોય, તો પાંડુપુત્ર અર્જુન પ્રયત્ન કરનારા તે બળવાન આચાર્યના કુર્બંધ બૃહને કેમ તોડી પાડે ?' પણ મહાત્મા દ્રોણાચાર્યને અર્જુન નિત્ય પ્રિય છે. તેથી જ દે શત્રુનાશન ! તેમણે અર્જુન સામે યુદ્ધ કર્યા વિના બૃહમાં પેસવાનો માર્ગ કરી આપ્યો હતો.^{૧૦} અરે ! મારું કુર્ભાગ્ય તો તું જો. તે શત્રુતાપન દ્રોણે સિંધુરાજને અભય આપ્યું હતું, છતાં અર્જુનને બૃહમાં દ્રાર કરી આપ્યું.^{૧૧} અરે ! તે વેળા જો મેં સિંધુરાજને ઘેર જવાની રજા આપી હોત, તો આટલા બધા મનુષ્યોનો સંહાર યાત નહિ. પણ, દે મિત્ર ! મેં અનાથે દ્રોણ પાસેથી અભય

મેળવીને જીવિતની ઇચ્છાથી ઘેર જતા એ જય-દ્રયને અટકાવ્યો હતો. હાય ! આપણે દુષ્ટાત્મા-ઓ એઈ રહ્યા હતા, છતાં ચિત્રસેન આદિ મારા ભાઈઓ ભીમસેન સામે જઈને આજના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા છે.^{૧૨-૧૪}

કહ્યું યોદ્ધાઓ : તું દ્રોણાચાર્યની નિંદા ન કર; કારણ કે એ બ્રાહ્મણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યા કરે છે. તેમાં તે પોતાના જીવિતની પણ પરવા રાખતા નથી અને પોતાના ઉત્સાહ તથા બળ પ્રમાણે લડ્યા કરે છે.^{૧૫} છતાં પણ શ્વેતવાહન અર્જુન આચાર્યને ઉદ્ધેધી જઈ સૈન્યમાં દાખલ થઈ ગયો, એમાં એમનો જરાયે દોષ નથી.^{૧૬} અર્જુન ધણે કુશળ છે, ચતુર છે, યુવાન છે, અશ્વકુશળ છે, શીઘ્ર પરાક્રમ કરનાર છે, વીર્યવાન છે અને પોતાના બાહુઓએ પી સંપત્તિથી ગર્વિષ્ઠ છે. તેથી દિવ્ય અસ્રોથી ભરેલા વાનરના ચિહ્નવાળા અને કૃષ્ણ પકડેલી ઘોડા-ઓની લગ્ગામવાળા રથમાં બેસીને તથા અભેદ કવચ પહેરીને અને અવિનાશી દિવ્ય ગાંડીવ-ધનુષ્યને હાથમાં લઈને, તે તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકતો ફેંકતો દ્રોણાચાર્ય પાસેથી આગળ વધી આવ્યો. અર્જુનને માટે એ યોગ્ય જ છે.^{૧૭-૧૮} દે રાજન ! દ્રોણાચાર્ય હવે વૃદ્ધ થયા છે, તે ઝડપથી જવામાં હવે અસમર્થ છે અને બાહુઓને ઝટપટ શ્રમ આપવામાં પણ તે અશક્ત છે.^{૨૦} તેથી જ શ્વેત ઘોડાઓવાળો કૃષ્ણસારથિ અર્જુન તેમને ઉદ્ધેધી આવ્યો છે. આવા કારણથી મને દ્રોણાચાર્યનો દોષ દેખાતો નથી.^{૨૧} વળી હું મારું છું કે, દ્રોણાચાર્ય અસ્રોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવે છે, છતાં તે યુદ્ધમાં પાંડવોને જીતી શકે તેમ નથી, તેથી જ શ્વેતવાહન અર્જુન તેમને ઉદ્ધેધી ગયો હતો.^{૨૨} વળી આજના આ યુદ્ધમાં આપણે જ પરાજય થયો છે, તે તો દેવતા આદેશથી જ થયો છે,

નહિ કે દ્રોણાચાર્યના અપરાધથી તે થયો છે. હે કુર્યોધન ! જે એમ ન હોય, તો આપણે બધા પરમ શક્તિપૂર્વક યુદ્ધ કરતા હતા; છતાં યુદ્ધમાં સિંધુરાબ્જ કેમ માર્યો બય ? માટે આ બાબતમાં દેવને જ સર્વોત્કૃષ્ટ કહેવું પડે; કારણ કે રણાંગણમાં અમે બધા તારી સાથે રહીને પરમ યત્ન કરતા હતા, છતાં અબુને સિંધુરાબ્જને મારી નાખ્યો. વળી આપણે કપટથી અને પરાક્રમથી નિરંતર પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ, છતાં દેવ આપણા પુરુષાર્થનો નાશ કરી નાખે છે ને આપણને તે પાછા પાડે છે.^{૨૩-૨૫} કુદૈવથી અસ્ત થયેલા પુરુષ જે કોઈ સ્થળે જે કંઈ કર્યું કરે છે, તે સ્થળે તે કર્યુંનો નાશ તેનું કુદૈવ કરે છે.^{૨૬} ઉદ્યોગી મનુષ્ય પોતાનું જે કર્તવ્યકર્મ હોય તેને નિઃશંક થઈને કર્યો જ કરવું. કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ તો દેવાધીન છે.^{૨૭} હે ભારત ! આપણે પાંડવોને કપટ કરીને છેતર્યા હતા, વિષપ્રયોગોથી મારી નાખવા ધાર્યા હતા, લાક્ષાગ્રહમાં બાળી મૂક્યા હતા, જુગારમાં હરાવ્યા હતા અને રાજનીતિનો આશ્રય કરી જંગલમાં પણ હાંધી કાઢ્યા હતા. છતાં યત્નપૂર્વક કરવામાં આવેલાં આપણાં તે તે કાર્યોનો દેવ નાશ કર્યો છે.^{૨૮, ૨૯} માટે હવે તો દેવની અવગણના કરીને તથા પ્રયત્ન ઉપર જ આધાર રાખીને તું યુદ્ધ કર. તું અથવા શત્રુઓ બન્નેમાંથી જે કોઈ અતિ દૃઢ યત્ન કરશે, તેના તે દૃઢ ઉદ્યમને લીધે દેવ પણ અનુકૂળ માર્ગે જ આવી જશે.^{૩૦} હે કુરુદ્રહ ! તે પાંડવોએ ખાસ બુદ્ધિપૂર્વક પુણ્ય કર્યું હોય એવું મને કોઈ સ્થળે દેખાતું નથી; તેમ જ હે વીર ! બુદ્ધિનો ભાગ કરીને તે કંઈ પાપ કર્યું હોય એવું પણ મને ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી.^{૩૧} સર્વ મનુષ્યને પુણ્ય અથવા પાપમાં દેવ જ પ્રમાણભૂત છે. અરે ! ગાઢ જાંઘમાં પડેલા પુરોહિત દેવ પણ હમેશાં

જત્રત જ રહે છે. (અર્થાત્ બીજાઓએ નહિ કરેલું જે કર્યું તે જ દેવ એવા નામથી જાળખાય છે. દેવ એ કોઈ જુદો પદાર્થ નથી; પરંતુ પોતે પ્રથમ કરેલું જે કર્યું તે જ દેવ છે. જેમ ગઈ કાલે કરવામાં આવેલા દોષને આજે કરેલા કોઈ ગુણયુક્ત કાર્યથી દૂર કરી શકાય છે, તેમ દેવને પણ અતિ યત્ન કરવાથી રોટી શકાય છે.)^{૩૨} જે વેળા આ યુદ્ધનો આરંભ થયો, તે વેળા તમારાં સૈન્યો અને તમારા યોદ્ધાઓ જટલા અધિક પ્રમાણમાં હતા, તેટલા પાંડવોના ન હતા.^{૩૩} છતાં અદ્ય પ્રમાણના તે પાંડવોએ સચોટ પ્રહાર કરનારા આપણા ઘણાઓનો ક્ષય કરી નાખ્યો છે. આથી મને તો એ જ શંકા રહે છે કે, આપણા કુદૈવનું જ તે કર્યું છે. એ કુદૈવે જ આપણા પુરુષાર્થનો નાશ કર્યો છે.^{૩૪}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! એ પ્રમાણે કહ્યું અને કુર્યોધન આદિ કૌરવો માંહિમાંહિ અનેક જાતની વાતો કરતા હતા, તેવામાં પાંડવોનાં સૈન્યો રણમાં દેખાયાં.^{૩૫} પછી હે રાજા ! તમારા કુદ્ર વિચારોના પરિણામે તમારા અને શત્રુયોદ્ધાઓ વચ્ચે રથો અને હાથીઓની સામસામેની અથડામણવાળું ઘોર યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૩૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં
'પુનઃ યુદ્ધારંભ' નામનો અધ્યાય ૧૫૨ માં સમાપ્ત

જયદ્રથવધપર્વ સમાપ્ત

ઘટોત્કચવધપર્વ

અધ્યાય ૧૫૩ મો

ચૌદમો દિવસ—યુધિષ્ઠિરથી

દુર્યોધનનો પરાજય

॥ સત્ય જ્ઞાવ ॥

તદુદીર્ણં ગજાર્નાકં વલં તવ જનાધિપ ।

પાંદુસેનામતિક્રમ્ય યોધયામાસ સર્વતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! તે સમયે પ્રથમ હાથીઓનું સૈન્ય એકદમ ચઢી આવ્યું અને તે પાંડવસેનાનું ઉત્સાહન કરી જઈ ચોતરફથી યુદ્ધ કરવા મંડી પડ્યું. પાંચાલો અને કુરુઓ યમરાજના રાજ્યમાં મોટા વધારે કરવા માટે પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને પરલોકમાં પ્રયાણ કરવા માટે દીક્ષા લઈ બેઠા.^{૧,૨} શરણો શરણો સામે ભેટીને બાણ, તોમર તથા શક્તિઓથી અન્યોન્યને વીંધવા લાગ્યા અને એકબીજાને યમનિવાસમાં મોકલી દેવા લાગ્યા.^૩ પરસ્પરને પ્રહાર કરનારા રથીયોદ્ધાઓનું સામા રથીયોદ્ધાઓ જોડે મહાન યુદ્ધ થઈ રહ્યું અને તેમાં દારણ રુધિરસ્ત્રાવ થતો હતો.^૪ હે મહારાજ ! મહોત્કટ હાથીઓ પરસ્પર ભેટીને તથા અત્યંત ક્રોધપૂર્વક દંતશળી ભરાવીને અન્યોન્યને ચીરી નાખવા લાગ્યા.^૫ એ તુલુલ યુદ્ધમાં મહાન યશની ઇચ્છા રાખનારા ઘોડેસવારો ભાલા, શક્તિઓ અને ફરશીઓના પ્રહારોથી શત્રુપક્ષના ઘોડેસવારોને ધાયલ કરી નાખતા હતા.^૬ હે મહાબાહુ રાજન્ ! પરાક્રમ કરવા માટે નિત્ય સજ્જ રહેનારા સેંકડો પગપાળા યોદ્ધાઓ હાથમાં શસ્ત્રો લઈલઈને અન્યોન્યને પીડવા લાગ્યા.^૭ હે રાજ ! ગોત્ર, નામ અને કુળનું શ્રવણ કરવાથી જ એને દોરવોની સાથે ભેટલા પાંચાલોને જાણી શકતા હતા.^૮ એ રણમાં દશેય દિશા-

ઓમાં નિર્ણયની પેઠે ધૂમતા યોદ્ધાઓ બાણો, શક્તિઓ અને ફરશીઓના પ્રહાર કરી કરીને અન્યોન્યને પરલોકમાં વિદાય કરી દેતા હતા.^૯ હે રાજન્ ! તે યોદ્ધાઓનાં દશેય દિશાઓમાં છૂટેલાં હઠારો બાણો તે સમયે સૂર્યનો અસ્ત થયો હોવાથી બરાબર પ્રકાશતાં ન હતાં.^{૧૦} હે ભારત ! હે મહારાજ ! પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ એ રીતે જ્યારે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે દુર્યોધન તે સૈન્યમાં દાખલ થયો.^{૧૧} સિંધુરાજનો વધ યવાથી તે ઘણો જ દુઃખયુક્ત થયો હતો અને ‘હવે તો મરવું જ’ એવો વિચાર કરીને જ તે શત્રુઓના સૈન્યમાં પેડો હતો.^{૧૨} ત્યાં રથના ઘોષથી સર્વ દિશાને ગળવી મૂકતો તથા પૃથ્વીને કંપાવતો તમારો પુત્ર પાંડવોની સેના સામે ચઢી આવ્યો.^{૧૩} હે ભારત ! તે વેળા દુર્યોધન અને તે પાંડવયોદ્ધાઓની તુલુલ ઝપાઝપી થઈ રહી અને તેમાં સર્વ સૈન્યોનો મહાન નાશ મંડાયો.^{૧૪} જમ દિવસના મધ્યમાં કિરણોથી પ્રખર તપતા સૂર્ય સામે લોઠા જેઈ શકતા નથી, તેમ સૈન્યોના મધ્યમાં બાણોરૂપ જ્વાળાઓથી પ્રખર તપતા પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ દુર્યોધનને તે પાંડવો યુદ્ધમાં જેઈ શકતા ન હતા. મહાત્મા દુર્યોધને પાંચાલ-યોદ્ધાઓને એવા તો મારવા માંડ્યા કે, તેઓ રણમાંથી પલાયન કરી જવા લાગ્યા. તેઓ શત્રુઓને જીતવામાં ઉત્સાહ રહિત થઈ ગયા અને આમતેમ દોડવા લાગ્યા. ત્યાં તમારો ધનુર્ધર પુત્ર ચળકતા અગ્રભાગવાળાં બાણો મૂઠીને પ્રહાર કરવા લાગ્યો અને પાંડવ સૈનિકોને તત્કાળ પૃથ્વી પર પછાડવા મંડ્યો. હે રાજ ! તમારા પુત્ર રાજ દુર્યોધને એ યુદ્ધમાં જેવું કંઈ કર્યું હતું, તેવું તમારા પક્ષના કોઈ યોદ્ધાઓએ કર્યું ન હતું. ચારે બાજુથી પ્રકુલિત કમળોવાળી તળાવડીને જમ કોઈ હાથી ચારે બાજુથી ડહોળી

નાખે, તેમ તમારા પુત્રે પાંડવોની સેનાને રણમાં ચોતરફથી હઠોળી નાખી હતી. વાયુ અને સૂર્યે ચૂસી લીધેલા જળવાળી તળાવડી જેમ નિસ્તેજ થઈ રહે છે, તેમ તમારા પુત્રના તેજથી પાંડવોની સેના નિસ્તેજ થઈ રહી. હે ભારત ! એ પ્રભાણે તમારો પુત્ર પાંડવસેનાને સંહારી રહ્યો હતો, એ જોઈને ભીમસેન અને પાંચાલ યોદ્ધાઓ તેની સામે ધસી ગયા; એટલે તે દુર્યોધને ભીમસેનને દશ બાણોથી, નકુળ-સહદેવને ત્રણ ત્રણ બાણોથી, વિરાટ અને દ્રુપદને છ બાણોથી, શિષ્યંડીને, સો બાણોથી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સિત્તેર બાણોથી, ધર્મરાજને સાત બાણોથી, ઠકચક્રમારે અને ચૈદિઓને અનેક તીક્ષ્ણ બાણોથી, સાત્યકિને પાંચ બાણોથી, દ્રૌપદીના પુત્રોને ત્રણ ત્રણ બાણોથી તથા ઘટોત્કચને પણ ઠેલકાએક બાણોથી રણમાં વીંધી નાખ્યા અને સિંહની પેઠે ગર્જના કરી. વળી કાપેલો કાળ જેમ પ્રજાઓનો સંહાર કરી નાખે, તેમ તે દુર્યોધને બાણો મૂછી મૂછીને બીજા સેંકડો યોદ્ધાઓને હાથીઓ સહિત એ મહારણમાં કાપી નાખ્યા હતા. હે રાજા ! એ પ્રભાણે તમારો પુત્ર બાણો મૂછીને તે પાંડવસેનાને પ્રહાર કરી રહ્યો હતો, એટલે તે સેના સંઘ્રામમાં નાસાનાસ કરવા લાગી. હે રાજા ! પાંડુપુત્રોના સૈનિકો એ મહારણમાં સૂર્યની પેઠે તપી રહેલા કુરુરાજ દુર્યોધનને જોવાને પણ સમર્થ થતા ન હતા. પછી હે રાજાએ જાણ્યું. યુધિષ્ઠિરાજ ક્રોધ કરીને તમારા પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી એકદમ દોડી ગયા, એટલે દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિર એ બન્ને શત્રુદમન કુરુવીરો પોતપોતાના સ્વાર્થના કારણથી સામ-સામા રણમાં ભેટ્યા અને પરાક્રમ કરતા લાગ્યા. પછી કાપેલા દુર્યોધને મજાપૂત ગાંડાવાળાં દશ બાણો મૂછીને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા. વળી તેણે બીજા એક બાણથી તેમના દ્વજને સત્વર

કાપી નાખ્યો. હે રાજા ! તેણે ત્રણ બાણો વડે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના ઇંદ્રસેન નામના પ્રિય સારથિને લલાટમાં પ્રહાર કર્યો. વળી એ મહારથી-એ બીજા એક બાણથી યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને ચાર બાણોથી એમના ચારેય ઘોડાઓને પણ વીંધી નાખ્યા. એટલે ક્રોધે ભરાયેલા યુધિષ્ઠિરે આંખના પલકારા જટલા સમયમાં બીજા એક ધનુષ્ય હાથમાં લીધું, અને તે વડે વેગપૂર્વક કુરુરાજને આગળ વધતો અટકાવ્યો. ત્યાં હે રાજા ! પાંડવોના વડા યુધિષ્ઠિરે ભક્ષ-ભતનાં બે બાણો મૂઠ્યાં અને પાંડવસૈન્યનો સંહાર કરતા દુર્યોધનના સોનેરી પીઠવાળા ધનુષ્યના ત્રણ ટુકડા કરી નાખ્યા. વળી તેમણે બરાબર તાણીને મારેલાં દશ તીક્ષ્ણ બાણોથી એને વીંધી નાખ્યો. યુધિષ્ઠિરનાં તે બાણો દુર્યોધનનાં મર્મસ્થાનોમાં લાગ્યાં હતાં અને બરાબર તેને બેઠી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં હતાં. વૃત્રાસુરનો વધ કરવા માટે દેવો જેમ ઇંદ્રની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા હતા, તેમ એ વેળા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ રાજા યુધિષ્ઠિરની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા હતા. પછી હે રાજા ! યુધિષ્ઠિરે 'હા, હવે તું મૂઓ છે' એમ કહીને સૂર્યનાં કિરણો સરખું અતિ હ્રય અને વાયુ' ન વળે તેવું એક બાણ રાજા દુર્યોધન સામે છોડ્યું. ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને છોડેલા તે બાણ વડે કુરુ રાજા ધણે વીંધાઈ ગયો અને મૂઝિઈત થઈ રચની બેઠક પર બેસી ગયો. હે રાજાંદ્ર ! દુર્યોધનને એ અવસ્થામાં આવી પડેલો જોઈને પાંચાલોની સેનામાં 'દુર્યોધનરાજા મૂઓ, દુર્યોધનરાજા મૂઓ !' એ પ્રભાણેના મહાન હર્ષનાદ ચોતરફ થઈ રહ્યો. તે સ્થળે બાણોના હ્રય રાખ્દ સાથે પ્રાણીઓનો રાખ્દ સંભળાવા લાગ્યો. ૧૫-૧૦ આ સમયે દ્રોણાચાર્ય રણમાં દેખાયા, તેથી દુર્યોધન પણ હર્ષમાં આવી જઈને

તથા કાયમાં દૃઢ યતુષ્ય લઈને 'કોનો રહેજ, કોનો રહેજ !' એમ બોલેનો રાજ યુધિષ્ઠિર સામે ધસ્યો. તે એઈ વિજયની ઇચ્છાવાળા પાંચાલ-યોદ્ધાઓ હતાવળા હતાવળા તેની સામે ધસી ગયા. ^{૧૧૨} એટલે પ્રચંડ વાયુના ઝપાટાની સાથે ચઢી આવેલા મેયોનો નાશ કરનારા યુધ્ની પેઠે દ્રોણાચાર્ય કુરુરાજ દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને પોતાની સામે ઝડપી લેવા લાગ્યા. ^{૧૧૩} પછી દે રાજનું। યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સામસામા એટલા તમારા અને શત્રુયોદ્ધાઓ વચ્ચે ભારે સંહાર કરનારો મહાન સંગ્રામ થઈ રહ્યો. ^{૧૧૪}

હતિ ક્રમદાઆદનમાં ક્રોધપર્વાતર્થત ધરોત્કચવધર્મમા
'રાત્રિયુદ્ધમાં દુર્યોધનનો પર ભર' નામનો
અધ્યાય ૧૫૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૪મો

ચોદમો દિવસ-રાત્રિયુદ્ધની ભયંકરતા

॥ શ્લોક ૭૭ ॥

યત્તદા પ્રાવિશ્વત્પાંડુનાચાર્યઃ કુપિતો વલી ।

ઉચ્ચા દુર્યોધનં મંદં મમ દ્રાક્ષાતિર્ગં સુતમ્ ॥૧૧॥

દૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : ત્યારે કોપેલા બળવાન આચાર્ય શાઓનું ઉલ્લંઘન કરનારા મંદયુદ્ધિના ભારા પુત્ર દુર્યોધનને દેટલાંચિક હિતવચનો કહીને પાંડવસૈન્યમાં દાખલ થયા. ^૧ આમ જ્યારે રથમાં બેઠેલા તે શરા દ્રોણાચાર્યે પ્રવેશ કરીને સન્યમાં ધૂમવા માંડ્યું, ત્યારે પાંડવોએ તે મહાન ધનુર્ધરને દેવી રીતે અટકાવ્યા હતા ? ^૨ તે મહારણમાં અનેક શત્રુઓનો સંહાર કરનારા તે આચાર્યના રથના જમણી તરફના ચક્રનું કોણું રક્ષણ કરતા હતા ? અને કોણું તેમની ડાબી તરફના ચક્રનું રક્ષણ કરતા હતા ? ^૩ કયા વીરો એ વીર યોદ્ધાના પૃથ્વભાગમાં રક્ષા હતા ? કયા રથીશત્રુઓ તેમની સામા થયા હતા ? ^૪ હું માનું છું કે, તે સમયે જ્યાં દ્રોણાચાર્ય સામે આવીને યુદ્ધ

કરવા સન્ન થયા હશે, તેમને શિયાળાની ઋતુ નહિ દેવા છતાં સતત ટાઢ લાગી હશે. તેઓ તો શિશિરઋતુમાં જન્મ ગાયો ધ્રુજ, તેમ ધૂન્યા હશે ! ^૫ મહાધનુર્ધર, યુદ્ધમાં અગ્નિત, રથના માર્ગોમાં નૃત્ય કરતા અને સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે આચાર્ય પાંચાલોમાં પેઠા હતા. ^૬ ક્રોધાવધાન થયેલા તે રથીશ્રેષ્ઠ ધૂમકેતુની પેઠે પાંચાલોની સેનાને સંહારી રક્ષા હતા, આમ છતાં તે મૃત્યુ કેમ પામ્યા ? ^૭

સંજય બોલ્યો : સાયંકાળે સિંધુરાજનો વધ કરી અર્જુન પ્રથમ રાજ યુધિષ્ઠિરને મળ્યો હતો અને પછીથી તે અર્જુન તથા મહાધનુર્ધર સાત્યકિ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા હતા. ^૮ વળી રાજ યુધિષ્ઠિર અને પાંડવ લીમસેન પણ જુદી જુદી સેનાઓ સાથે સન્ન થઈને દ્રોણાચાર્ય સામે જ ચઢી ગયા હતા. ^૯ ત્યાં બુદ્ધિમાન નકુલ, અગ્નિત સહદેવ, સૈન્ય સહિત ધૃષ્ટદ્યુમન અને કેકય-કુમારો સહિત વિરાટરાજ પણ આચાર્ય સામે જ સંગ્રામમાં ધાયા હતા. ^{૧૦} વળી મત્સ્યયોદ્ધાઓ અને પોતપોતાની સેના સહિત શાલ્વયોદ્ધાઓ પણ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરી રક્ષા હતા. દે રાજનું। પાંચાલયોદ્ધાઓના રક્ષણ તળે રહેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પિતા રાજ દ્રુપદે પણ દ્રોણાચાર્ય સામે જ ધસારો કર્યો હતો અને દ્રીપદીના મહાધનુર્ધર પુત્રો તથા રાક્ષસ ઘટોત્કચ પણ પોતાનાં સૈન્યોને સાથે રાખી મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય તરફ જ પાછા ફર્યા હતા. ત્યાં દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સચોટ પ્રહાર કરનારા છ હજાર પાંચાલો તથા પ્રમદ્રકો પણ શિખંડીને આગળ કરી દ્રોણાચાર્ય સામા જ ચઢી આવ્યા હતા અને પાંડવોના વ્યાઘ્ર સરખા બીજા મહારથીઓ પણ એકત્ર થઈને બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય તરફ જ ચઢાઈ કરી ગયા હતા. દે રાજનું। જ્યારે તે શરાઓ એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા માટે જઈ પહોંચ્યા

હતા, ત્યારે ભીરુ પુરુષોના ભયમાં વધારા કરનારી ધોર રાત્રિ થઈ ગઈ હતી. તે રાત્રિ યોદ્ધાઓને ઘણી અમાંગલિક, રૌદ્ર અને કાળ તરફ ગમન કરાવનારી હતી. વળી તે હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોના પ્રાણોનો અંત લાવનારી હતી. તે ધોર રાત્રિમાં સર્વ તરફ શિયાળવીઓ રહન કરતી હતી.^{૧૧-૧૭} તે રાત્રિ ખળખળતી જ્વાળાઓવાળાં મુખોથી ધોર ભયને જણાવતી હતી. આસ કરીને કૌરવોની સેનામાં અતિ મહાન ભયને સૂચવનારાં મોટાં ધ્રુવડો દષ્ટિએ પડતાં હતાં. હે રાજેન્દ્ર ! સર્વ સૈન્યોમાં ભેરીઓના તથા મૃદંગોના મહાન શબ્દથી મિશ્ર થયેલા નિનાદ સંભળાવા લાગ્યો. હાથીઓની ગર્જનાઓથી, ઘોડાઓના હણહણાટથી તથા ઘોડાઓની ખરીઓના ખખખાટથી સર્વ સ્થળે તુલસ શબ્દ થવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! બરાબર સંધ્યાકાળે દ્રોણાચાર્ય અને સર્વ સૈન્યોતું અતિ દારુણ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ત્યારે સધળું જગત અધકારથી છવાઈ ગયું હતું અને તેથી કંઈ જણાતું ન હતું.^{૧૮-૨૨} ચોતરફ સૈન્યે હડાડેલી ધૂળની સાથે મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓતું રૂધિર મિશ્ર થઈ ગયું હતું.^{૨૩} અમે તે સમયે મૂઝાવશ થઈ ગયા હતા, તેથી તે પૃથ્વીની રજને જોઈ શકતા ન હતા. જમ પર્વતમાં સળગી જોડેલા વાંસોના વનમાં ધોર ચટ ચટ શબ્દ થાય છે, તેમ ત્યાં ઉપરાઉપરી પડતાં શસ્ત્રોના ધોર ખણખણાટ થઈ રહ્યો હતો. મૃદંગો, આનંદો, ઝાલરો તથા ડંકાઓના અવાજોથી અને ઘોડાઓના ફૂલકરો તથા હણહણાટથી સર્વ આકુળવ્યાકુળ થયેલું દેખાતું હતું. હે રાજન્ ! અધકારનો એ પિછોડો પથરાઈ રહેતાં ચોતાનો ઢાણ અને પારકો ઢાણ તે કંઈ ઓળખી શકાતું ન હતું.^{૨૪-૨૬} ત્યાં રાત્રિનો આરંભ થતાં સર્વ ઉન્મત્તના સરખું થઈ રહ્યું હતું. હે રાજેન્દ્ર ! જોતજોતામાં રૂધિરે પૃથ્વીની

જોડેલી રજનો નાશ કરી નાખ્યો અને સુવર્ણ ભૂષિત કવચોથી તથા આભૂષણોથી અધકાર્યાલ્યે ગયો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મણિઓ અને સુવર્ણથી સુશોભિત થયેલી તે ભારતી સેના રાત્રિમાં ઉદય પામેલાં નક્ષત્રોથી શોભતા આકાશની જમ શોભતી હતી. તે સર્વ સેના શિયાળવાનાં ટોળાંઓથી ગાજી રહી હતી, શક્તિઓ અને ધન્યોથી સમાકુળ હતી હાથીઓના ચિત્કારોથી ધોર જણાતી હતી અને સિંહનાદોની ગર્જનાઓથી ધ્રુજી રહી હતી. ત્યાં રોમાંચ કરી નાખે તેવો મહાતુલસ નાદ સંભળાતો હતો.^{૨૭-૩૦} ઈંદ્રના વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ એવા તે શબ્દે સર્વ દિશાઓને ગમતી ખૂંટી હતી. હે મહારાજ ! મધ્યરાત્રે તે ભારતી સેના બાબુબધોથી, કુંડળોથી, કંઠીઓથી તથા શસ્ત્રોથી ઝગઝગી રહી હતી. તે સેનામાં સુવર્ણથી શણગારેલા હાથીઓ અને રથો રાત્રિમાં વીજળીઓના ઝળકારાવાળા મેઘો સરખા દેખાતા હતા. ત્યાં ઋષ્ટિઓ, શક્તિઓ, ગદાઓ, ખાણો, મુસલો, ભાલાઓ તથા પદ્ધિશો જોજળતાં હતાં, તેથી જાણે અગ્નિઓ ભડભડ બળી રહ્યા હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ તે અતિ ભયંકર સેનામાં પ્રવેશ કર્યો. તે સેના કુર્યોધનરૂપ પૂર્વદિશાના પવનવાળી હતી અને રથો તથા હાથીઓરૂપ મેઘમંડળવાળી હતી. તે વાદિત્રોના ધોધથી ગાજી રહી હતી, ધનુષ્યરૂપી વીજળીથી ઝગકારા ભારતી હતી અને દ્રોણાચાર્ય તથા પાંડવોરૂપ મેઘવાળી હતી. તે તલવાર, શક્તિ તથા ગદાઓરૂપ વજ્રવાળી હતી, ખાણોની ધારો તથા અક્ષોરૂપ પવનના ઝપાટાવાળી હતી અને અતિશય ટાઢ તથા ગરમીથી ભિડાયેલી હતી. તે ધોર હતી, વિરમય ઉપજવનારી હતી અને ઉગ્ર હતી. તેજસ્વિતનો નાશ કરનારી હતી અને હોડી આદિ તરવાનાં સાધન વિનાની હતી.

મહાન શબ્દથી ગાણ રહેલા ને ઘોર રાત્રિનો આરંભ, બીજાએ નાસકપખવનો દનો અને રાગાએને હર્ષ વધારેના દનો. ત્યારે અતિ દારૂ તથા મદાધાર એવું રાત્રિયુક્ત આહી રથું હતું.^{૩૧-૩૮} તે જ સમયે કોનાયમાન થયેલા પાંડવયોદ્ધાઓ તથા સૂત્રજ-યોદ્ધાઓ એકત્ર થઈને દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયા હતા; પણ દ્રોણાચાર્ય જ જો મદારથીઓ પોતાની સામા ચઢી આવતા હતા, તે તે સર્વને પાછા હાથાયા હતા અને તેમનામાંથી ઈટલાએકને તો યમલોકમાં પણ મોકલી દીધા હતા. એ રાત્રિના આરંભમાં દ્રોણાચાર્ય એકલાએ જ નારાય બાણે મૂંઝી મૂંઝીને હાજર દાથીઓને, દશહાજર રથોને દશ લાખ ઘોડાઓને અને એક અબજ^{૩૯} પાયદળો-ને કાપી નાંખ્યાં હતાં.^{૩૯-૪૧}

હતિ કીમદાહારતમાં દ્રોણપદ્મવંત પટાકયવપર્વમાં
'રાત્રિયુક્તની અપ' કરના 'નામનો અધ્યાય ૧૫૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૫મો લીમસેનનું પરાક્રમ

॥ પુનઃ ઉગ્રા ॥

તસ્મિન્ પ્રવિટે દુર્ધર્ષે સંજવાનમિતીજસિ ।

અમૃષ્યમાણે સંરંગ્યે કા વોડૃઢૃ મતિસ્તદા ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : દુરાધર્ષ અને અમાપ તેજ-વાળા તે દ્રોણાચાર્ય સૂત્રજોને ન સાંખીને કોધ-પૂર્વક સૈન્યમાં દાખલ થયા, ત્યારે તમારો બધાનો શો નિશ્ચય થયો હતો ? મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા મારા પુત્ર દુર્યોધનને તે સમયે ઈટલાંએક ડિતવચનો કહીને દ્રોણાચાર્ય જ્યારે સૈન્યમાં પેઠા, ત્યારે અમેયારા અર્જુને શું કરવા ધાણું હતું ?^૨ સિંધુરાજ જયદ્રથ અને વીર બૃરિશ્વાનું મરણ થયા પછી, જ્યારે મહાતેજસ્વી અજિત દ્રોણાચાર્ય પાંચાલો સામે ચઢી ગયા અને તે દુરાધર્ષ તથા

શત્રુનાપન આચાર્ય જ્યારે પાંડવસેનામાં પેઠા, ત્યારે દુર્યોધને કંથું સમયોચિત કૃત્ય કરવું ધાણું હતું ?^{૩, ૪} કયા વીર પુરુષો વર આપનારા તે વીર શ્રાક્ષણુવરની સફાય કરવા માટે તેમની પાછળ ગયા હતા ? કયા વીર પુરુષો યુદ્ધ કરતા એ શર-વીરના પૃથ્થગમાં આલતા હતા ?^૫ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓને હણતા કયા વીરો એમની આગળ હતા ? કયા યોદ્ધાઓ તેમની સામે ચઢી આવ્યા હતા ? હે સૂત્રજ ! હું તો માતું છું કે સર્વ પાંડવ યોદ્ધાઓ દ્રોણનાં બાણોથી વિદ્વગ થઈ ગયા હતા. હે સમર્થ ! શિશિરઋતુમાં ધ્રુવતી ગાયોની પેઠે તેઓ ફૂરા થઈને ધૂણ રહ્યા હતા. આવા મહાનધનુર્ધર અને શત્રુમર્દન તે દ્રોણાચાર્ય પોતે પુરુષોમાં વ્યાઘ સરખા હતા, છતાં તે પાંચાલોના મધ્યમાં પ્રવેશ કરી કેમ મરણ પામ્યા ?^{૬, ૭} રાત્રિમાં એકલા થયેલા તે સર્વ યોદ્ધાઓમાંના મોટા મોટા રથીયોદ્ધાઓ સામસામા આવી જઈને જ્યારે બુદ્ધાં બુદ્ધાં સર્વ સૈન્યોને હડોળી નાખવા લાગ્યા, ત્યારે તમારામાંના કયા પુરુષો સાવધ બુદ્ધિતા હતા ?^૮ તું મારા પક્ષના રથીયોદ્ધાઓને વિરથ થયેલા, પરાજય પામેલા અને શત્રુઓ સાથે લડતાં મરણ પામેલા કહે છે.^૯ પરંતુ પાંડવોએ હેરાન-હેરાન કરી નાખેલા, બેલાન થઈ ગયેલા અને ઘોર અધઠારમાં ખૂંચી પડેલા તે યોદ્ધાઓએ તે સમયે શો નિશ્ચય કર્યો હતો ?^{૧૦} તું પાંડવોને હર્ષ પામેલા, સર્વથી ઉજ્જૃહ તથા સંતુષ્ટ કહે છે અને મારા યોદ્ધાઓને શોકચ્ચસ્ત તથા પરાજય પામેલા જણાવે છે.^{૧૧} પણ હે સૂત્રજ ! તે રાત્રિના સમયમાં યુદ્ધમાં પાછા નહિ હાંતારા તે પાંડવોનું કુરુઓમાં કેમ પ્રકટયુદ્ધ થયું હતું ?^{૧૨}

સૂત્રજ બોલ્યો : હે રાજન ! તે સમયે જ્યારે અતિદારૂ રાત્રિયુદ્ધ થઈ રથું હતું, ત્યારે સર્વ પાંડવો સોમકયોદ્ધાઓની સાથે દ્રોણાચાર્ય સામે

* આ સંખ્યા વારતાવક લાગતી નથી; કારણ કે અનુવરી પ્રમાણે ગોરવપાડોનું કુલ સૈન્ય ૧૮ અક્ષોહિણી એટલે આશરે ૪૦ લાખનું થાય છે.

ધસ્યા હતા. એ વેળા દ્રોણાચાર્યે શીઘ્રગામી બાણો મૂઢીને કેકયકુમારને તથા ધૃષ્ટદુન્નના સર્વ પુત્રોને પ્રેતલોકમાં મોકલી દીધા. હે ભારત ! હે રાજન ! જ જ મહારથીઓ તેમની સામે ચઢી આવતા હતા, તેઓ સર્વને તેમણે પિતૃલોકમાં મોકલવા જ માંડ્યા. ^{૧૩-૧૫} એ પ્રમાણે મહારથી દ્રોણાચાર્ય વીરોના સંહાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે તે પ્રતાપી શિભિરાજ ક્રોધ કરીને તેમની સામે ચઢી આવ્યો. ^{૧૬} પાંડવોના તે મહારથીને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને દ્રોણાચાર્યે તેને કેવળ લોખંડનાં બનાવેલાં તીક્ષ્ણ દશ બાણોના પ્રહાર કર્યો. ^{૧૭} એટલે શિભિએ પણ સામેથી ત્રીસ તીક્ષ્ણ બાણો વડે દ્રોણાચાર્યને વીધી નાખ્યા અને જરા મંદ હસીને એક બદ્ધ બાણ વડે તેમના સારથિને રથ પરથી ઢોળી પાડ્યો. ત્યાં તો દ્રોણાચાર્યે તે શર-વીરના ઘોડાઓને તથા સારથિને મારી નાખ્યા અને મસ્તકના ટાપ સાથેના એના માથાને પણ ધડ પરથી હડાડી નાખ્યું. ^{૧૮, ૧૯} પછી કુર્યોધને તત્કાળ એક બીજે સારથિ દ્રોણાચાર્યના રથ માટે મોકલ્યો, એટલે તે સારથિએ ઘોડાઓની લગામ પકડી કે તુરત દ્રોણાચાર્ય પુનઃ શત્રુઓ સામે ધસ્યા. ^{૨૦} બીજી તરફથી, કલિંગરાજનો પુત્ર, પૂર્વે પોતાના પિતાના ભીમસેને વધ કર્યો હોવાથી ક્રોધાયમાન થઈ ગયો હતો અને તે કલિંગચોક્કાઓનાં સૈન્ય સાથે રણમાં ભીમની સામે ધસી ગયો. ^{૨૧} તેણે ભીમસેનને પ્રથમ પાંચ બાણોથી વીધી નાખી પુનઃ સાત બાણો માર્યાં. વળી તેણે બીજાં ત્રણ બાણો મૂઢીને તેના વિશેષ નામના સારથિને પણ માર માર્યો અને એક બાણથી તેના ધ્વજમાં પ્રહાર કર્યો. ^{૨૨} તે પ્રહારથી ભીમસેન ડારયો અને એકદમ પોતાના રથ પરથી ઊતરી પડી તેની સામે દોડી ગયો. ત્યાં તે મુઢિના પ્રહાર કરી કરીને કલિંગોના તે શરા રાખને મારવા

લાગ્યો. ^{૨૩} આમ અતિ બળવાન પાંડુપુત્ર ભીમસેને સંગ્રામમાં મુદ્ધિપ્રહાર કર્યો, તેથી તે રાજનાં સર્વ હાડકાંઓ એકદમ શિથિલ થઈ ગયાં. ^{૨૪} પણ હે શત્રુતાપન ! તેના ભાઈઓ તથા કર્ણુ આ સહન કરી શક્યા નહિ અને તેઓ બધા સર્વ સમાન ત્રેરી નારાયણાણોથી ભીમસેનને વીધવા લાગ્યા. ^{૨૫} એટલે પછી ભીમસેન કલિંગરાજના રથનો ત્યાગ કરીને તેના ભાઈ દ્યુવના રથ તરફ ગયો અને પોતાની સામે અવિચ્છિન્ન બાણો છોડી રહેલા એ દ્યુવને તેણે એક મુઢીના પ્રહારથી ધૂંટી નાખ્યો. ^{૨૬} આથી તે દ્યુવ પણ બળવાન પાંડુપુત્ર ભીમસેનને હાથે મરણ પામી ધરણી પર ઢળી પડ્યો. હે મહારાજ ! એ રીતે તેને મારી નાખીને મહાબળવાન ભીમસેન જયરાતના રથ પાસે આવ્યો અને સિંહની પેઠે વારંવાર ગાજવા લાગ્યો. તેણે ગર્જના કરતાં કરતાં ડાબા હાથ વતી જયરાતને રથમાંથી ખેંચી કાઢ્યો અને માત્ર એક લપડાકના પ્રહારથી તેને મારી નાખ્યો. હવે તે કર્ણુના રથની પાસે ઊભો રહ્યો. ત્યાં કર્ણુ સુવર્ણથી મટેલી એક શક્તિ ભીમસેન પર ફેંકી; પણ તે પાંડુનંદન વૃકોદરે હસતાં હસતાં તે શક્તિને હાથમાં પકડી લીધી અને તેને તે દુરાધર્ષે કર્ણુ સામે જ ફેંકી. ^{૨૭-૩૦} તે શક્તિને ધસી આવતી જોઈને શત્રુનિએ તેલ પાયેલું એક બાણ મૂકી તેના હુકકા કરી નાખ્યા. પછી અદ્ભુત પરાક્રમી ભીમસેન યુદ્ધમાં એ મહાન કર્મ કરીને પુનઃ પોતાના રથમાં બેસી ગયો અને તમારી સેના સામે દોડી ગયો. હે પૃથ્વીપતિ ! કોપેલા કાળની પેઠે સંહાર કરવાની ઇચ્છાથી દોડી આવતા તે મહાબાહુ ભીમસેનને તમારા પુત્રોએ આગળ વધતો અટકાવ્યો અને તે મહારથીઓ મોટી બાણવૃદ્ધિ કરીને એ ભીમસેનને છાઈ દેવા લાગ્યા. ^{૩૧-૩૩} પછી બાણો હસતો હાથ તેમ ભીમસેને તમારા પુત્ર દુર્મંદના

સારથિને તેમ જ ઘોડાઓને ખાણું વડે યમરાજના નિવાસમાં મોકલી દીધા.^{૩૪} એટલે દુર્મંદ પોતાના ખર્ચ દુષ્કર્ણના રથ પર ચઢી ગયો. એ રીતે એક રથમાં આરૂઢ થયેલા તેઓ શત્રુતાપન બને ખર્ચો રણના મોખરાના મધ્યભાગમાં ઊભેલા ભીમસેનની સામે દોડી ગયા, ત્યારે તેઓ બંને તારકામુર દેવ સામે દોડી ગયેલા મિત્રાવરણ દેવો હોય તેવા જણાતા હતા.^{૩૫,૩૬} પછી દુર્મંદ અને દુષ્કર્ણ નામના તમારા એ બંને પુત્રો એક જ રથમાં બેસીને ખાણું વડે ભીમસેનને વીંધવા લાગ્યા.^{૩૭} તે પછી કર્ણ, અશ્વત્થામા, દુર્યોધન, દ્રુપાચાર્ય, સોમદત્ત અને ખાહલિક રાજના દેખતાં તે રિપુદમન પાંડુનંદને એક પાટુનો પ્રહાર કર્યો અને તેથી તેણે દુર્મંદના તથા વીર દુષ્કર્ણના તે રથને પૃથ્વીમાં પેસાડી દીધો.^{૩૮,૩૯} આમ તેણે તમારા શૂરા બળવાન પુત્રોને મુદ્દિના પ્રહારથી મારી નાખ્યા અને તે ત્યાં ક્રોધપૂર્વક ખૂંદવા લાગ્યા તથા ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૪૦} તે સમયે સૈન્યોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો અને સર્વ રાજાઓ ભીમસેનને જોઈને કંદેવા લાગ્યા કે, 'આ તો સાક્ષાત્ રૂદ્ર જ ભીમસેનનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને કૌરવો સામે યુદ્ધ કરે છે.'^{૪૧} હે ભારત ! એમ કહીને તે સર્વ રાજાઓ ત્યાંથી પલાયન કરવા લાગ્યા અને બેભાન બવા થઈ જઈને તેઓ પોતાના ઘોડાઓને રણમાંથી હંકારી ગયા. તેઓમાં બે જણા એકસાથે રહીને તો દોડતા જ ન હતા.^{૪૨} એ રાત્રિના આરંભમાં ભીમસેને તમારા સૈન્યને અત્યંત ડહોળી નાખ્યું હતું. આથી મોટા મોટા રાજાઓ તેની પ્રશંસા કરતા હતા. આમ કમળ સમાન પ્રદુલ્લ નેત્રોવાળા તે બળવાન ભીમસેને પોતાનાં પરાક્રમ દ્વારા રાજ યુધિષ્ઠિરની યોગ્ય પૂજા કરી હતી.^{૪૩} ત્યારે ભીમસેનના તે પરાક્રમે જોઈને નકુલ, સહદેવ, દ્રુપદ,

વિરાટ, કેકયો અને રાજ યુધિષ્ઠિર પરમ હર્ષ પામ્યા હતા. અંધકાસુરના વધ સમયે દેવો જમ શંકરની પૂજા કરતા હતા, તેમ તેઓ બધા ત્યારે ભીમસેનની પૂજા કરવા લાગ્યા.^{૪૪} પછી વરુણ-પુત્ર જૈય સમા પરાક્રમી એવા તમારા પુત્રો ક્રોધાય-માન થઈ ગયા અને તેઓ રથ, પાળા તથા હાથી-ઓને સાથે લઈને તેમ જ મહાત્મા શુરુ દ્રોણ-આર્યને સાથે રાખીને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ભીમસેનને ચારેબાજુથી ઘેરી વળ્યા.^{૪૫} એટલે હે મહારાજ ! અંધકારથી ગાઢ ઢંકાઈ ગયેલા તે મહાભયંકર રાત્રિના આરંભમાં તે મહાત્માઓનું અતિદારણ અદ્ભુત યુદ્ધ ચાલુ થયું અને તેમાં વરુણ, કાગડાઓ તથા ગીધાને પરમ આનંદ થતો હતો.^{૪૬}

હતિ શ્રીમદાશ્વારતમા દ્રોણપર્વાતમંત મહાભયપદપર્વમાં
'ભીમસેનનું' પરાક્રમ 'નામનો અધ્યાય ૧૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૬ મો

મોટા મોટા મહારથીઓનું ધમસાણું !

॥ સત્ત્વ ઝગાવ ॥

પ્રાયોપવિદે તુ હતે પુત્રે સાત્યકિના તદા ।

સોમદત્તો મૃત્યું ક્રુદ્ધઃ સાત્યકિં વાક્યમવ્રવીત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : સાત્યકિએ રણમાં અનશન-વ્રતનો સ્વીકાર કરીને બેઠેલા સોમદત્તપુત્ર ભૂરિ-શ્રવાને મારી નાખ્યો હતો, તેથી સોમદત્ત અત્યંત ક્રોધે ભરાયો હતો અને તે સાત્યકિ પ્રત્યે આપું વાક્ય બોલ્યો : 'અલ્યા ઓ સાત્યકિ ! મહાત્મા દેવોએ પણ જે પ્રાચીન જ્ઞાનધર્મનો આચાર બળવ્યો છે, તેનો ત્યાગ કરીને તું કેમ અનાર્થ પુરુષોએ આચરેલા ધર્મમાં આસક્ત થયો છે ?' ઓ સાત્યકિ ! જ્ઞાનધર્મમાં આસક્ત રહેનારો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ યુદ્ધમાંથી વિમુખ થઈ શક્તો ના ત્યાગ કરનારા એક દીન પુરુષને રણમાં પ્રહાર કરે ?' હે સાત્યકિ ! યાદવોમાં યુદ્ધની અંદર

પ્રસિદ્ધ થયેલા એ મહારથીઆ છે: એક તો મહા-
બાહુ પ્રદુગ્ધ અને બીજો તું.^{૧૪} તો અનશનવતનો
સ્વીકાર કરીને બેઠેલા તથા અર્જુનને જોના બાહુ
કાપી નાખ્યો હતો તેવા બરિશ્રવાનો વધ કરીને
તેં અતિ દૂર અને પાપભયું કૃત્ય કયું છે.^{૧૫} આ
કુરાચારી! તું આજના રણમાં તે કર્યું તું કળ
પાખીશ. હે મૂઠ! આજે હું બરાબર પરાક્રમ
કરીને બાણ વડે તારું મરતક કાપી નાખીશ.^{૧૬}
હે સાત્વત! મારા પ્રિય પુત્રોના તથા ધણપુણ્યના
સોગંદ ખાઈને હું કહું છું કે, એક વીર તરીકેનું
અભિમાન ધરાવનારા તને જો અર્જુન રહે નહિ,
તો હું તને આ રાત્રિની સમાપ્તિ સુધીમાં મારી
નાખીશ. છતાં હે નીચ ચકુવંશી! જો હું તને ન
મારું તો હું ઘેર નરકમાં પડું.^{૧૭, ૧૮} એમ કહીને
અતિ ક્રોધે ભરાયેલા મહાબળવાન સોમદત્તે અતિ
ઉચ્ચરવરે શંખ વગાડ્યો અને સિંહનાદ સમી
ગજના કરી.^{૧૯} પછી ક્રમભળપત્રો સમાન નેત્રવાળા
તથા સિંહ સમાન દાંડોવાળા કુરાસદ સાત્યકિએ
ધણા કોપપૂર્વક તેને કહ્યું: ^{૨૦} 'હે કુરવંશી
સોમદત્ત! હું તારી સાથે અથવા બીજા કોઈ
સાથે યુદ્ધ કરું, તોપણ મારા હૃદયમાં કોઈ
જાતનો ત્રાસ થાય તેમ નથી. હે કુરવંશી રાજા!
તું સવળા સૈન્યના રક્ષણ તળે રહીને મારી સામે
યુદ્ધ કરીશ, તોપણ મને કોઈ જાતની વ્યથા થશે
નહિ. ^{૨૧, ૨૨} જનાથી લડાઈ જ થાય તેવાં આ
કુરુનેએ અન્ય કરેલાં તારાં વાક્યોથી ક્ષતિયધર્મ-
માં રહેલાં મને તું ડરાવી શકીશ નહિ. ^{૨૩} હે રાજા!
તને મારી સામે આજે યુદ્ધ કરવાની જો ઇચ્છા
છે, તો નિર્દય થઈને તીક્ષ્ણ બાણો વડે તું મને
પ્રહાર કર અને હું પણ તને પ્રહાર કરીશ. ^{૨૪} હે
મહારાજા! તારો મહારથી પુત્ર વીર બરિશ્રવા
અને પોતાના બાઈના દુઃખથી દુઃખી થયેલો
તારો પુત્ર શલ્ય જે અને યુદ્ધમાં માર્યો ગયા છે. ^{૨૫}

વળી તને પણ હું પુત્રો અને બાંધવો સહિત
આજે મારી નાખીશ, તો સાવધાન થઈને તું
રણભૂમિમાં હવે ખડો રહેજ. યાદ રાખજ કે, તું
કુરવંશનો મહારથી છે. ^{૨૬} જનામાં દાન, દમ,
શીશ્ય, અહિંસા, લજ્જા, ધૃતિ અને ક્ષમા નિત્ય
અસ્ય રહે છે અને જોના વ્યજ મુદંગના ચિહ્ન-
વાળો છે, તે રાજા યુધિષ્ઠિરા તેમથી તું પ્રથમ-
થી જ ખૂંચો પકડ્યો છે; તોપણ તું આ યુદ્ધમાં
કર્ણ અને શકુનિની સાથે વિનાશ પામશે. ^{૨૭, ૨૮}
શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના ચરણનાં તેમ જ વાવ,
ફંદા, નવાણુ આદિ ઇષ્ટાપૂર્વના સોગંદ ખાઈને
હું કહું છું કે, હું આ યુદ્ધમાં ક્રોધાયમાન થઈને
તને પાપીને તારા પુત્રો સાથે મારી નાખીશ. ^{૨૯}
જો કદાચ તું રણનો ત્યાગ કરીને નાસી જઈશ,
તો જ આજે મારા હાથમાંથી છૂટી શકીશ. આમ
કહ્યા પછી તે બંને પુરુષશ્રેષ્ઠો ક્રોધથી લાલચોળ
નેત્રોવાળા થઈ ગયા અને અન્યેન્ય સામે બાણો
ફેંકવા લાગ્યા. પછી એક હઞ્જર રથીથી હાથોને
તથા હથ હઞ્જર હાથોને સાથે રાખીને દુર્યો-
ધનરાજ સોમદત્તને ચારે બાજુથી વીંટી વળી
બેઠો રહ્યો. વળી સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, ઇંદ્ર
સમાન પરાક્રમવાળા પુત્રો, પૌત્રો અને પોતાના
બાઈઓથી વીંટાયેલો, વજ્ર સમાન શરીરવાળો,
મોટી છાત્રવાળો યુવાન ક્રોધે તમારો સાથો
શકુનિ એક લાખ ઉપરની સંખ્યાવાળા ધોડેસવારો-
ને સાથે રાખી, તે મહાધનુર્ધર સોમદત્તની
ચોતરફથી રક્ષા કરવા લાગ્યો. ^{૩૦-૩૪} એ પ્રમાણે
બળવાન યોદ્ધાઓના રક્ષણ તળે રહીને સોમદત્ત
સાત્યકિને બાણો વડે છાઈ ફેંકવા લાગ્યો. ત્યાં
નમેલાં પર્વવાળાં અને નાણોથી વધાયેલાં સાત્યકિ-
ને જોઈને પ્રદુગ્ધ કાપી બેઠ્યો અને મોટી
સેનાને સાથે લઈ તે કોપપૂર્વક સોમદત્ત સામે
ચડી આવ્યો. હે રાજા! એ સમયે અન્યોન્ય

સામે પ્રદાર કરતા સૈન્યસમૂહોના મહાપુષ્પાટ પ્રચંડ વાયુથી કંજકતા સમુદ્ર સરખો સંભળાતો હતો. એ ગાળામાં સોમદત્તે સાત્યકિને નવ બાણોથી વીંધી નાખ્યા, એટલે સાત્યકિએ પણ સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂકીને તે કુરુ-રાજને પ્રદાર કર્યો. તે બજવાન અને ધનુર્ધરી સાત્યકિના બાણપ્રદારથી સોમદત્ત ગાઠ વીંધાઈ ગયા અને રથની બેડક પર બેઠાન થઈને મૂર્છા-વશ થઈ પડ્યો. એ રીતે મહારથી સોમદત્તને વિમુદ્ધ થયેલા જોઈને તેનો સારથિ એકદમ ત્વરા-પૂર્વક તે વીરને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો. ત્યાં સાત્યકિનાં બાણોથી પીંડાઈને બેઠાન થયેલા તે સોમદત્તને જોઈને દ્રોણાચાર્ય યદુવીર સાત્યકિ-ને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આગળ ધસી આવ્યા. તેમને ધસી આવતા જોઈ યુધિષ્ઠિર આદિ યોદ્ધાઓ યદુવંશના હત્તમ વીર સાત્યકિનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી તેને વીંટાઈ વળ્યા. એટલે પછી દ્રોણાચાર્યનું પાંડવોની સાથે યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૨૫-૩૨} પૂર્વે ત્રેલોક્યને છતી લેવાની ઇચ્છા-થી બહિરાનતું દેવોની સાથે જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ દ્રોણાચાર્યનું પાંડવો સાથેનું આ યુદ્ધ જણાતું હતું. તેમાં મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય બાણોની બળ વડે પાંડવોના સૈન્યને હાંટી દીધું અને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા. વળી તેમણે સાત્યકિ-ને દશ બાણોથી, યુદ્ધવ્રતને વીસ બાણોથી, બીમસેનને નવ બાણોથી, નકુલને પાંચ બાણોથી, સહદેવને આઠ બાણોથી, શિખંડીને સો બાણોથી, દ્રોપદીના પુત્રોને પાંચ પાંચ બાણોથી, મત્યંદેરાના રાજાને આઠ બાણોથી, દ્રુપદને દશ બાણોથી, યુધામન્યુને ત્રણ બાણોથી, હત્તમૌજને છ બાણોથી તથા બીજા દેહલાએક સૈનિકોને પણ બાણો વડે વીંધી નાખ્યા અને તે પછી તે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર સામે ધસી ગયા.^{૩૩-૩૭} દે રાજન! જ્યારે દ્રોણા-

ચાર્ય પાંડવોના સૈનિકોને એ રીતે મારવા માંડ્યા, ત્યારે તેઓ બચને લીધે મોટી ખૂમો પાડી પાડી-ને દશેય દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.^{૩૮} આમ દ્રોણાચાર્ય પોતાના સૈન્યને હાંટી હાટવા માંડ્યું છે, તે જોઈને અર્જુનને ગરા કોપ ચઢ્યો અને તે તુરત પોતાના ચુર સામે ધસ્યો.^{૩૯} ત્યારે રણમાં આચાર્યની સામે ધસી આવતા અર્જુનને જોઈ-ને યુધિષ્ઠિરજનનું નાસભાગ કરતું સૈન્ય પુનઃ પાછું ફર્યું.^{૪૦} આ પછી દે રાજન! દ્રુપદી દ્રોણાચાર્યનું પાંડવો સાથે યુદ્ધ થવા લાગ્યું. એ સમયે તમારા પુત્રો ગોતરદ્રુપદ દ્રોણાચાર્યને વીંટાઈ વળ્યા હતા.^{૪૧} ત્યારે અગ્નિ જમ રૂના ઢગલાનો નાશ કરે તેમ દ્રોણાચાર્ય પાંડવોના સૈન્યોનો નાશ કરી રહ્યા હતા. તે સૂર્યની પેઠે બળી રહ્યા હતા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિની પેઠે ગ્રજાહળી રહ્યા હતા.^{૪૨} દે રાજન! તે દ્રોણાચાર્ય મંડલાકારે ધનુષ્ય વાળીને બાણોડીની જ્વાલાઓને સતત છોડતા હતા અને એમ સૂર્યની જેમ તપી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે તે સૈન્યમાં શત્રુઓને બાળી રહ્યા હતા, તોપણ તે જોઈને કોઈ પણ જણ તેમને બાળી શકતું નહોતું. જે જે પુરુષ તેમની સામે આવીને જોગો રહેતા હતા, તેના તેના મસ્તકને કાપી નાખીને દ્રોણાચાર્યનાં બાણો પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં. મહાત્મા દ્રોણયુરુએ એ પ્રમાણે જ્યારે સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે તે પાંડવસૈન્ય અર્જુનના દેખતાં પુનઃ નાસભાગ કરવા લાગ્યું. દે ભારત ! એ રાત્રિમાં દ્રોણાચાર્ય પોતાના સૈન્યમાં ભંગાણ પાડ્યું, તે જોઈને અર્જુન ગોવિંદ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'દે કૃષ્ણ ! આપણા રથને દ્રોણાચાર્યના રથ સામે લઈ જાઓ.' એટલે શ્રીકૃષ્ણે ગાયનું દંધ, ડોલરનાં ફૂલ અને ચંદ્રસમાન પ્રભાવાળા અર્જુનના ઘોડાઓને દ્રોણા-ચાર્યના રથ સામે હાંક્યા. તે વેળા બીમસેન પણ

પોતાના ભાઈ અર્જુનને દ્રોણાચાર્ય તરફ જતો
 બેઠેને પોતાના સારથિને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે
 સારથિ ! મને તું દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે લઈ
 ચાલ.' ભીમસેનનાં એ વચન સાંભળીને તેના
 સારથિ વિશેષે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા અર્જુનની
 પાછળ પાછળ ઘોડાઓને હંકાર્યા. આમ હે
 ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે ખરે ભાઈઓ બરાબર સંજ્ઞ થઈને
 દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે ધસ્યા. હે મહારાજ !
 તેમને બેઠેને પાંચાલ, સુંબ્ય, મત્સ્ય, ચૈદિ,
 કાશ્ય અને કાસલયોદ્ધાઓ તેમ જ મહારથી ઢકથો
 પણ તેમની પાછળ પાછળ દ્રોણાચાર્ય સામે જવા
 લાગ્યા.^{૪૩-૫૧} હે રાજન્ ! ત્યાં તો જ્ઞેનારનાં
 રોમાંચ ખડાં થઈ બધે તેવો ધોર સંશ્રામ શરૂ
 થયો. અર્જુન અને ભીમસેને મોટો રથસમુદાય
 સાથે રાખીને તમારા સૈન્યની ઉત્તર તરફ તથા
 દક્ષિણ તરફ ઘેરે ધાલ્યો. આમ હે રાજન્ ! પુરુષ-
 વ્યાધ્ર ભીમસેન તથા અર્જુન ત્યાં લડતા હતા, તે
 બેઠેને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા મહાબળવાન સાત્યકિ પણ
 તમારા સૈન્ય સામે ચઢી આવ્યા. હે રાજ ! તે
 સમયે અન્યોન્યનો સંહાર કરતાં તે સૈન્યોની
 ઢુકડીઓમાં બધે પ્રચંડ વાયુથી ઊછળી રહેલા
 સસુદ્રોના સરખો પુષ્પવાટ થઈ રહ્યો હતો.
 હે રાજન્ ! તેવામાં દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા સાત્યકિને
 ત્યાં યુદ્ધ કરતો બેઠેને ભરિશ્રવાના વધતું સ્મરણ
 આવવાથી ઠાપી ઊઝ્યો અને તેનો વધ કરવાનો
 નિશ્ચય કરીને ધસી આવ્યો. તે અશ્વત્થામાને આ
 પ્રમાણે સાત્યકિના રથ સામે ધસી જતો બેઠેને
 ભીમસેનનો પુત્ર ઘટોત્કચ અત્યંત ક્રોધે ભરાયો
 અને તેણે પોતાના શત્રુને આગળ જતો અટકાવ્યો.
 એ વેળા તે ઘટોત્કચ તદ્દન લોહાના બનાવેલા મહા
 ધોર રથમાં બેઠો હતો. રીંછના ચામડાથી એ રથ-
 ને ચાંચ્યાબુથી વીંટવામાં આવ્યો હતો. તેની

લંબાઈ પહેાળાઈ ખાર* હજાર હાથની હતી, તેના
 પર ચંત્રોની સામગ્રી જોડવી હતી અને તે મોટા
 મેઘમંડળ સમાન ગાજતો હતો.^{૫૨-૫૮} નહિ હાથી.
 તેમ નહિ ઘોડા, પણ લગભગ હાથીઓની આકૃ-
 તિને મળતા પિશાચો એ રથમાં બેઠ્યા હતા.
 ઊંચા દાંડાવાળા તે રથના ધ્વજ પર પાંખો અને
 પગને વારંવાર ઉછાળતો તથા ડોળા ફાડીને શબ્દ
 કરતો ગીધપક્ષીઓનો રાજ (મોટું ગીધ) શોભતો
 હતો. તે રથ પર લોહીથી ભીની થયેલી પતાકા
 ફરકતી હતી અને તેને આંતરડાંની માળાઓથી
 શણગારવામાં આવ્યો હતો. વિશેષમાં તે રથને
 આઠ પૈડાં હતાં. આવા વિશાળ રથમાં બેસીને
 ઘટોત્કચ સૈન્ય સામે ધસી જતો હતો. તે ઘટોત્કચ
 યુદ્ધગરો, પર્વતો અને વૃક્ષો પણ આયુધોને હાથમાં
 ધારણ કરનારા ધોરસ્વરૂપી રાક્ષસોની એક અક્ષી-
 હિલ્લી સેનાથી વીંટળાઈ વળ્યો હતો. પ્રલયકાળના
 સમયે કંકધારી કાળની પેઠે પોતાના મહાન
 ધનુષ્યને હાથમાં ઊંચું કરી ધસી આવેલા એ
 ઘટોત્કચને સૈન્યમાં આવી પહેાંચેલો સાંભળી સર્વ
 રાજાઓ ગાભરા ગાભરા બની ગયા. તે પછી
 પર્વતના શિખર સમાન પ્રચંડ શરીરવાળા, ભયંકર
 સ્વરૂપને લીધે ભય ઉપજવનારા, મોટી મોટી
 વિકરાળ દાંડો તથા ઉચ્ચ મુખવાળા, શંકુ સમાન
 ઊંચા કાનવાળા, મોટી હડપચીવાળા, જાલા ઢેશ-
 વાળા, વિકરાળ નેત્રોવાળા, પ્રદીપ્ત મોઢાવાળા,
 ઘણા ઊંડાણમાં ઊતરી ગયેલાં પેટવાળા, મોટા
 ખાડા સમાન ગળાના છિદ્રવાળા, યુદ્ધમાં ઢંકા-
 ચેલા ઢેશવાળા, વિકાસેલા મુખવાળા, કાળની
 પેઠે સર્વ જૂતોને ત્રાસ પમાડનારા, શત્રુઓને લોભ
 કરનારા અને હાથમાં ધનુષ્ય ઊંચું કરીને ધસી

* અહીં મૂળમાં ત્રાસ નહતો તે રથની લંબાઈ-
 પહેાળાઈ કહી છે. ચારસો હાથના માપને સંસ્કૃતમાં
 એક નાલ કહે છે. તેવા ત્રીસ નાલ પ્રમાણેનું માપ
 ખાર હજાર હાથ દેખે સહે.

આવેલા તે પ્રદીપ્ત રાક્ષસરાજ ધટોત્કચને જોઈને તમારા પુત્રોની સેના ભયથી વિહ્વળ થઈને બળ-ભંગી કાઢી. સારે તે સેના અંધે વાયુએ ખળભળાવેલી ધૂમરીઓવાળી તથા આકારમાં કાંચે છીછળતા તરંગોવાળી ગંગા નદી દોય તેમ દેખાવા લાગી.^{૧૮-૧૯} ત્યાં ધટોત્કચે એક મોટા સિંહ-નાદ કરી મૂક્યો, એટલે ભયભીત થયેલા હાથીઓ મૂતરી જવા લાગ્યા અને મનુષ્યો બેઆકળા બની ગયા.^{૨૦} ત્યાં તે સૈન્યના પર ચારે બાજુથી મોટા પથ્થરોની વૃદ્ધિ થવા લાગી. આ વેળા સંધ્યાકાળનો સમય હતો. તેથી અધિક બળવાન થયેલા રાક્ષસોએ એ વૃદ્ધિ કરી હતી.^{૨૧} ત્યાં લોહાનાં ચક્રો, શુશ્રુઠીઓ, બાલાઓ, તોમરો, ત્રિશૂળો, તોપો તથા પદ્ધિશો એકધારાં રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યાં.^{૨૨} અતિ રોદ્ર અને ઉગ્ર એવું તે યુદ્ધ જોઈને તમારા પુત્રો તથા ઠણું બહાવરા બની જઈને જુદી જુદી દિશાઓમાં પલાયન જ કરી ગયા.^{૨૩} માત્ર અશ્વવિદ્યાના બળમાં વખણાવેલા તથા ખરેખરા માનનીય એવા દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા એકલા જ તે રણભૂમિ પર જરાયે ગમરાયા વિના ઊભા રહ્યા. તેમણે પોતાનાં બાણો વડે ધટોત્કચે રથેલી માયાનો નાશ કરી નાખ્યો. એ પ્રમાણે પોતાની માયાને નષ્ટ થયેલી જોઈને શ્રોથી ધટોત્કચે ઘોર બાણો છાંડવા માંડ્યાં અને તે અશ્વત્થામાના શરીરમાં પેસી જતાં હતાં.^{૨૪, ૨૫} કોનપૂર્ણ થયેલા સર્પો જમ વેગપૂર્વક સફડામાં પેસી બચ, તેમ તે બાણો અશ્વત્થામાનું શરીર વીધી નાખીને લોહીલુહાણુ થઈ શીઘ્ર પૃથ્વીમાં ખૂંચી જતાં હતાં. તે સર્વ બાણોનાં મોઢિયાં તદ્દન સુવર્ણનાં હતાં અને સરાણું પર ધસીને તે સર્વ બાણોને તીક્ષ્ણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. તે પછી ઝડપદાર હાથવાળા પ્રતાપી અશ્વત્થામા કાપી કાઢ્યા.^{૨૬, ૨૭} તેમણે પોતાની સામે કાપેલા

ધટોત્કચને દશ બાણો વડે ધાવણ કરી નાખ્યો. આમ જ્યારે અશ્વત્થામાએ ધટોત્કચને મર્મસ્થાનોમાં અત્યંત વીધી નાખ્યો, ત્યારે તેને ઘણી વ્યથા થઈ હતી. તુરત તેણે એક લાખ આરાઓનાં ચક્ર હાથમાં લીધું. તે ચક્રની અણી અત્રા સમાન તીક્ષ્ણ હતી, બાલસૂર્યની પેઠે તે ચળકતું હતું અને અણિ તથા હીરાઓથી તેને શણગાયું હતું. ભીમપુત્ર ધટોત્કચે અશ્વત્થામાનો વિનાશ કરવા માટે તે ચક્ર તેમના પર દેખ્યું. પણ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ મહાવેગે આવતા તે ચક્રનાં બાણો વતી ટુકડા કરી નાખ્યા, એટલે અભાગિયા પુરપના સંકટપની પેઠે તે ચક્ર નિષ્ફળ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું. સહુ જમ સૂર્યને છાઈ દે, તેમ ધટોત્કચ પોતાના ચક્રને એ રીતે વ્યથા થઈ પડેલું જોઈને, બાણો વડે અશ્વત્થામાને છાઈ દેવા લાગ્યો. તેવામાં વળી રાક્ષસરાજ ધટોત્કચનો છિન્નભિન્ન થયેલા મોટા અંજનપર્વત સરખો પુત્ર અંજનપર્વા મોટા પર્વતરાજ જમ વાયુને શાંદી રાખે, તેમ રણમાં ધસી આવતા અશ્વત્થામાને શાંદી રાખવા લાગ્યો. મેઘ જમ ધારાઓ વડે મેરુપર્વતને ઢાંકી દે તેમ ભીમસેનના પૌત્ર એ અંજનપર્વાએ અશ્વત્થામાને ઢાંકી દીરા, તેથી તે ધણા શોભવા લાગ્યા. રૂદ્ર, ઉપેન્દ્ર તથા ઇન્દ્ર સમા પરાક્રમી તે અશ્વત્થામાએ લગારે ગમરાયા વિના એક તીક્ષ્ણ બાણથી અંજનપર્વાના ધ્વજને કાપી નાખ્યો. વળી બીજાં બે બાણોથી તેણે તેના સારથિને મારી નાખ્યો તથા એના ત્રિવેણુકને પણ કાપી નાખ્યો. વળી પાછું એક બાણ મૂકી તેણે તેના ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા. તેણે ચાર બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. હવે રથ-રહિત થયેલા તે અંજનપર્વાના હાથમાં ઉગામાયેલા તથા સુવર્ણની ટીપછીઓવાળા ખડગને પણ તેણે તીક્ષ્ણ બાણ વડે બે ટુકડા કરી ભાંગી નાખ્યું.

પછી હે રાજન ! ઘટોત્કચના પુત્રે સુવર્ણની કદ્દીઓ વાળી એક ગદા ઉઠાવી અને ઘણા વેગથી ફેરવીને અશ્વત્થામા તરફ ફેરવી, પરંતુ દ્રોણાચાર્યના પુત્રે બાણો મૂકીને તે ગદાના પણ ચૂરા કરી નાખ્યા, તેથી તે ગદા પણ નિષ્ફળ થઈને પૃથ્વી પર આવી પડી. પછી કાળમેધની પેઠે મોટી ગર્જના કરીને અંજનપર્વા આકાશમાં ઊડ્યો અને ત્યાંથી વૃશ્ણની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. સૂર્ય જમ કિરણો વડે મેધને વીધી નાખે, તેમ અશ્વત્થામાએ તે ઘટોત્કચના માયાધારી પુત્રને, બાણો વડે આકાશમાં પણ વીધી નાખ્યો, એટલે વળી પાછો તે પૃથ્વી પર ઊતરી આવ્યો અને સુવર્ણથી શોભતા રથમાં બેસીને અશ્વત્થામા આગળ આવી ઊભો ^{૭૧-૮૦} તે વેળા ઘટોત્કચનો પુત્ર અંજનપર્વા પૃથ્વી પર રહેલા અતિ હ્રય મોટા અંજનપર્વત હોય તેવા દેખાતો હતો. પછી મહેશ્વરે જમ અધકાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાએ લોખંડી કવચને ધારણ કરનારા તે ઘટોત્કચના પુત્રનો નાશ કરી નાખ્યો એ રીતે જ્યારે પોતાના મહાબળવાન પુત્રને અશ્વત્થામાએ મારી નાખ્યો, ત્યારે ઘટોત્કચના અંગે રોષથી પ્રજ્વલિત થઈ ગયા પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ જમ વનને બાળે, તેમ તે અશ્વત્થામા પાડવસીન્ય ને બાળતા હતા તેમની સામે આવીને તે નિર્ભય થઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો

ઘટોત્કચ બોલ્યો આ દ્રોણપુત્ર ! ઊભો રહેજ, ઊભો રહેજ, હવે તું અહીંથી જીવતો જઈશ નહિ અગ્નિના પુત્રે જમ ક્રોધને મારી નાખ્યો હતો, તેમ આજે હું તને મારી નાખીશ.

અશ્વત્થામા બોલ્યો હે દેવ સરખા પરાક્રમી વત્સ ! તું અહીંથી ચાલ્યો જ, અને બીજા કોઈ સાથે યુદ્ધ કર. હે હિડિંબાનદન ! પુત્ર પિતાને બાર કરે તે યોગ્ય કહેવાય નહિ. હે હિડિંબા-

સુત ! ખરેખર, મને તારા પર જરાયે રોષ નથી, કારણ કે રોષયુક્ત થયેલો મનુષ્ય પોતાના આત્માનો પણ નાશ કરી બેસે છે.*

સંજય બોલ્યો : અશ્વત્થામાનાં એ વચનને સાંભળી ઘટોત્કચનાં નેત્રો કોવથી લાલચોળ થઈ ગયાં પોતાના પુત્રના શોકથી કુચિત થયેલા તે ઘટોત્કચે કોરપૂર્વક અશ્વત્થામા પ્રત્યે કહ્યું 'હે દ્રોણપુત્ર ! મને તું રણમાં કાયર પુરુષ સમજે છે કે શું ?' ^{૮૦-૮૧} એક સામાન્ય મનુષ્યને જમ ડરાવવામાં આવે છે, તેમ તું મને માત્ર વાણીથી ડરાવવા તારે છે, પણ તારું એ વાક્યાતુર્ય તદ્દન અસ્થાને છે હું કુરુઓના વિશાળ કુળમાં ભીમસેનથી ઉત્પન્ન થયો છું. યુદ્ધમાં કદી પાછા નહિ હઠનારા પાંડવોનો હું પુત્ર છું. સર્વ રાક્ષસોનો હું રાજા છું અને બળમાં હું સાક્ષાત્ રાવણની બરાબરી કરનારો છું. ^{૮૭, ૮૮} હે દ્રોણપુત્ર ! ઊભો રહે, ઊભો રહે હવે તું મારી આગળથી જીવતો જઈશ નહિ આજે હું તારી યુદ્ધમાંની શ્રદ્ધાને આ રણગણમાં જ ફેર કરીશ ^{૯૦} આમ કહીને કોનથી લાલચોળ નેત્રોવાળો થયેલો અતિ મહાન બળવાન રાક્ષસ ઘટોત્કચ ઢાપેલો કેસરી જમ ઢાઈ હાથી સામે ધરી જાય તેમ અશ્વત્થામા સામે ધસ્યો ^{૧૦૦} ત્યાં જ્યે જમ કાસ્યોત્તરી વૃદ્ધિ કરે, તેમ તે ઘટોત્કચ મહારથી અશ્વત્થામા પર રથનાં પૈડાં જવડા બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. પરંતુ અશ્વત્થામા તે બાણવૃદ્ધિને પોતાની પાસે પહેચતા પહેલા જ કાપી નાખતા હતા, તેથી તે વેળા આકાશમાં બાણોનો જણે બીજે સમાય મર્યો હોય તેમ જણાતું હતું ^{૧૦૧, ૧૦૨} આકાશ

* અશ્વત્થામાએ ઘટોત્કચને 'હે વત્સ' એવું સંબોધન કરીને સન્નિધિ છે કે, ભીમસેનને અને તારે અન્યોના લાડોમાં જીવે તો જ સન્નિધિ છે, તથા અમે બન્ને તારા પિતાની પાસે એકસાથે નવવા બીજે, તેથી તું તારા પુત્ર સરખો છે

માં અશ્વોની પરસ્પર અથડામણથી તણખા ફાડના હતા, તેથી તે રાત્રિના આરંભમાં આકારા અણે ફાડતાં પતંગિયાંઓથી ચિત્રચિત્ર થઈ શોભતું હતું.^{૧૦૩} રણમાં અભિમાન ધરાવનારા અશ્વધામાએ પોતાની આયાનો નારા કરી નાખ્યો તે જોઈને ધટાકય આકારામાં અદૃશ્ય થઈ ગયો અને પુનઃ આયાને રચવા લાગ્યો.^{૧૦૪} જોત-જોતામાં તે વૃક્ષોની ઝાડીઓવાળાં શિખરોથી અતિ કાચો દેખાતો મહાન પર્વત થઈ ગયો. એ પર્વતમાંથી અણે ત્રિશૂળો, ભાસાઓ, તલવારો અને મુસલોરૂપ જળનાં ઝરણાં ઝરતાં હતાં.^{૧૦૫} પણ સાક્ષાત્ અંજનગિરિ સરખા તે પર્વતને જોઈને તથા તેમાંથી નીકળતાં સંખ્યાબંધ શસ્ત્રોને જોઈને અશ્વધામાને મૂંઝવણ થઈ નહિ.^{૧૦૬} તેમણે મંદમંદ હસીને વજ્રાક્ષ પ્રકટ કર્યું અને તે અક્ષે તુરત એ મહાન પર્વતને હજાળીને ચૂરેચૂરો કરી નાખ્યા.^{૧૦૭} પછી તે ધટાકય ઇંદ્ર-ધનુરવાળો અતિક્રમ એવો સ્થામ મેધ થઈને આકારમાં દેખાયો અને પધ્ધરોની વૃદ્ધિ કરી અશ્વધામાને રણમાં દાટી દેવા લાગ્યો.^{૧૦૮} પણ શ્રેષ્ઠ અશ્વવેતા અશ્વધામાએ ત્યાં વાયવ્ય-અક્ષરતું સંધાન કર્યું અને પોતાની સામે ચઢી આવેલા તે સ્થામ મેધને વીખેરી નાખ્યો.^{૧૦૯} વળી માનવશ્રેષ્ઠ અશ્વધામાએ બીજાં કેટલાંક બાણો મૂછીને સર્વ દિશાઓને છાઈ દીધી અને એક લાખ રથોદ્ધાઓને હણી નાખ્યાં.^{૧૧૦} ત્યાં તો તેમણે ધટાકયને ફરી રણમાં ધસી આવતો જોયો. તે રાક્ષસ રથમાં બેઠો હતો અને જાણે ધનુર્યને કાન સુધી ખેંચ્યું હતું. તે નિર્ભયતાથી આવતો હતો અને અનેક રાક્ષસોથી વીંટળાયેલો હતો.^{૧૧૧} એ રાક્ષસો સિંહ તથા વ્યાધ જેવા હતા અને પરાક્રમમાં તેઓ મદમસ્ત આતંગ જેવા હતા. તેમાંના કોઈ હાથી પર બેઠા હતા,

કોઈ રથમાં બેઠેલા હતા તો કોઈ ઘોડાઓની પીઠ પર સવાર થયા હતા.^{૧૧૨} હિડિમ્બાનંદનના એ અનુચરો જેવા એ રાક્ષસોનાં હાડકાં, મસ્તકો અને ત્રીવાઓનું સ્વરૂપ ધણું બેડોળ હતું. તેમના-માંના ઘણાખરા પુલસ્ત્યવંશમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ તામસ પ્રકૃતિના હતા અને ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી હતા.^{૧૧૩} તેઓ અનેક શસ્ત્રોથી, જાત-જાતનાં કવચોથી અને અક્ષકારોથી સજ્જ થયા હતા. તેઓ મહાખળવાન હતા, ભયંકર શબ્દો કરનારા હતા, અને કોપથી તેમના ડોળાઓ ફાટી ગયા હતા.^{૧૧૪} યુદ્ધ કરવામાં મહાનમત્ત એવા તે રાક્ષસો ધટાકયની સાથે રહીને યુદ્ધ કરવા ઉપસ્થિત થયા હતા. એ રાક્ષસયોદ્ધાઓને જોઈને તમારો પુત્ર કુર્યોધન તો તદત ખિન્ન જ થઈ ગયો, ત્યારે અશ્વધામાએ કહ્યું :^{૧૧૫} 'હે કુર્યોધન ! તું જાત્રો રહે. તારે જરાયે ગભરાતું નહિ. આજે આ વીર ભાઈઓને, ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી સર્વ રાજાઓને અને તારા બીજા સર્વ શત્રુઓને હું હણી નાખીશ. તારો પરાજય નથી. આ હું તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું. તું આપણી સેનાને ધીરજ આપ.^{૧૧૬, ૧૧૭}

કુર્યોધન બોલ્યો : તમારું મન આટલું બધું મોટું છે, તેમાં હું આશ્ચર્ય માનતો નથી. હે ગોતમીપુત્ર ! હું બધું જ છું કે, તમારી અમારા પર અથામ ભક્તિ છે.^{૧૧૮}

સંજય બોલ્યો : અશ્વધામાને એ પ્રમાણે કહીને, કુર્યોધન એક હજાર રથો અને રણને શોભાવે તેવા કેટલાએક ઘોડાઓથી વીંટાયેલા સુખલપુત્ર શકુનિને કહેવા લાગ્યો :^{૧૧૯} 'હે મામા ! તમે સાઠ હજાર રથોદ્ધાઓને સાથે લઈને અર્જુન સામે ધસારો કરો. આ કણ, વૃષસેન, કૃપા-ચાય, નીલ, ઉત્તર તરકુના ચોદ્ધાઓ, કૃતવર્મા, પુરુષમિત્ર, સુતાપન, કુશાસન, નિકુલ, પરા-

કમી કુંડભેદી, પુરંજય, દંઢરથ, પતાકી, હેમ-
કંપન, શક્ય, અરણિ, ઇંદ્રસેન, સંજય, વિજય,
જય, કમલાક્ષ, પરકાથી, જયવર્મા અને સુદર્શન
એ સર્વ યોદ્ધાઓ તથા સાઠ હજાર પાળાઓ
યુદ્ધમાં તમને સહાય કરવા માટે તમારી પાછળ
પાછળ જ આવશે. ^{૧૨૦-૧૨૩} હે મામા ! ઇંદ્ર
જેમ અસુરોનો નાશ કરે, તેમ તમે લીમસેન,
નકુલ, સહદેવ અને ધર્મરાજનો નાશ કરી
નાખજો. મારા વિજયની આશા તમારા પર જ
આધાર રાખી રહી છે. ^{૧૨૪} આ દ્રોણપુત્ર અશ્વ-
ત્યામાએ બાણોના પ્રહારો કરીને કુંતાના પુત્રોને
લગભગ ઘાયલ કરી નાખ્યા છે. હે મામા !
કાર્તિકેસ્વામીએ જેમ અસુરોનો સંહાર કર્યો
હતો, તેમ તમે હવે તેમને સંહારી નાખજો. ^{૧૨૫}
હે રાજન ! તમારા પુત્રે જ્યારે એ પ્રભાણે કહ્યું,
ત્યારે સુબલપુત્ર શકુનિ તમારા પુત્રોને પ્રસન્ન
કરવા માટે તથા પાંડવોનો સંહાર કરવા માટે
ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ^{૧૨૬} આ તરફ બરાબર
રાત્રિ થતાં એ રણક્ષેત્રમાં અશ્વત્યામા અને ઘટો-
ત્કચનું ઇંદ્ર અને પ્રહ્લાદના સરખું અતિ તુલ્ય
યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. ^{૧૨૭} તેમાં કાપાયમાન થયેલા
ઘટોત્કચે અતિ દૃઢ અને ઝેરી અગ્નિ સરખાં
દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અશ્વત્યામાની છાતીમાં
પ્રહાર કર્યો. ^{૧૨૮} લીમસેનના પુત્રે મારેલાં તે
બાણોના ગાઢ પ્રહારથી અશ્વત્યામા વાધુએ હૃદય-
મચાવેલા વૃક્ષની પેઠે રથના મધ્યમાં હચમચી
ગયા. ^{૧૨૯} વળી ઘટોત્કચે એક અંજલિક નામનું
બાણ મૂકીને અશ્વત્યામાના હાથમાં રહેલા મદા-
તેજસ્વી ધનુષ્યના દુકંડેદુકંડા કરી નાખ્યા. ^{૧૩૦}
એટલે અશ્વત્યામાએ યુદ્ધના બારને સદન કરે
તેવું એક મદાન ધનુષ્ય હાથનું અને મેધ જેમ
જળનારાની વૃષ્ટિ કરે, તેમ તેમણે તીક્ષ્ણ બાણો
વરમાવવા માંડ્યાં. ^{૧૩૧} પછી તે ભારત ! સાર-

દ્રતીના પુત્ર અશ્વત્યામાએ બીજાં ઠેકાંએક સુવર્ણ-
ની પૂંખવાળાં તથા શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે
તેવાં સંખ્યાબંધ બાણો છોડવાં માંડ્યાં. ^{૧૩૨} તે
બાણોએ ત્રિશાળ વક્ષસ્થળવાળા રાક્ષસોનાં ટોળાં-
ઓને ગભરાવી નાખ્યાં અને તેઓ બધું સિંહો-
એ આકુળ કરેલા મદોન્મત હાથીઓ હોય તેમ
શોભવા લાગ્યા. ^{૧૩૩} પ્રલયકાળે ભગવાન અગ્નિદેવ
જેમ સર્વ જ્ઞાનેને બાળીને ભસ્મ કરે છે, તેમ
અશ્વત્યામાએ ઘોડાઓ, સારથિઓ, રથો અને
હાથીઓ સહિત સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરી
નાખ્યો. ^{૧૩૪} હે રાજ ! પૂર્વે ત્રિપુરાસુરને બાળી
નાખી મહેશ્વર દેવ જેમ શોભતા હતા, તેમ બાણો
વડે રાક્ષસોની એક અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ
કરી નાખીને અશ્વત્યામા શોભાયમાન જણાતા
હતા. ^{૧૩૫} યુગાંત સમયે સર્વ જ્ઞાનેને બાળી
નાખીને જેમ પ્રલયકાળનો અગ્નિ દીપી રહે, તેમ
જયીશ્રેષ્ઠ દ્રોણપુત્ર તમારા શત્રુઓનો સંહાર
કરીને દીપતા હતા. ^{૧૩૬} હવે ઘટોત્કચ કાર્યો અને
તેણે ભયંકર કર્મ કરવાવાળા રાક્ષસોની મહાન
સેનાને આજ્ઞા કરી કે, ‘ અશ્વત્યામાને મારી
નાખો, મારી નાખો. ^{૧૩૭} ઘટોત્કચની તે આજ્ઞા-
નો સ્વીકાર કરીને હનુમંતજી દાદોવાળા, ત્રિશાળ
મુખવાળા, ઘોર સ્વરૂપવાળા, ભયાનક દેખાવ-
વાળા, પહોળાં કરેલાં મોઢાંવાળા, તીક્ષ્ણ જીભો-
વાળા અને કોરથી રાતાંગોળ નેત્રોવાળા તે
રાક્ષસો મોઢાં મોઢાં સિંહનાઢોથી પૃથ્વીને મળ-
વવા લાગ્યા. ^{૧૩૮, ૧૩૯} તેઓ હાથમાં અનેક જાતનાં
હથિયારો લઈ લઈને અશ્વત્યામાને મારી નાખવા
માટે ધસી ગયા. ભયંકર કર્મ કરવાવાળા ને
રાક્ષસો શક્તિઓ, શત્રુઓ, પરિણા, વળો,
ત્રિશૂળો, પદ્મિણી, તલવારો, ગદાઓ, ખિંદીપાલો,
સુસો, દૂશીઓ, જાલાઓ, તલવારો, તોમરો,
કણ્વો, કંપનો, બંદી શુક્રીઓ, પપરો, મદા-

ઓ, યામલાઓ તથા રણમાં શત્રુઓને ચીરી નાખે તેવા લોખંડી મુદ્દગરોને અશ્વત્થામાના મસ્તક પર તદ્દન નિર્ભર થઈને ફેંકવા લાગ્યા. ત્યાં કોવંથી લાલ આંખોવાળા તે રાક્ષસો સેંકડો અને હજારો હથિયારોને ફેંકી રહ્યા હતા. દ્રોણપુત્રના મસ્તક પર પડતી તે અતિમહાન બાણવૃદ્ધિને જોઈને તમારા ચોદાઓ ગજરાઈ ગયા હતા. ૧૪૦-૧૪૧ પણ પરાક્રમી દ્રોણપુત્રે તો અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને ઘોર એવી તે બાણવૃદ્ધિને સરાણ પર ધસેલાં અને વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ એવાં બાણો મૂઢી મૂઢીને વિખેરી નાખી. ૧૪૨ હવે ઉદાર મનના અશ્વત્થામા સુવર્ણની પૂંખવાળાં બીજાં ઢેઢાંએક બાણોને દિવ્ય અગ્નોથી મંત્રીને રાક્ષસોને સંહારવા મંજ્યા. ૧૪૩ તે બાણોથી વિહ્વળ થયેલું વિશાળ છાતીવાળું રાક્ષસોનું ટોચું સિંહોએ ગજરાવેલા મદમત હાથીઓના ટોળા સરખું શોભતું હતું. ૧૪૪ પછી દ્રોણપુત્રના પ્રહારથી ટોપેલા તે મહાબળવાન રાક્ષસો અશ્વત્થામાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ધણા જોસ-પૂર્વક ધસી ગયા. ૧૪૫ હે ભારત ! તે સમયે અશ્વત્થામાએ એવું પરાક્રમ કરી બતાવ્યું કે, તે મનુષ્યોમાં બીજા કોઈથી બનવું અશક્ય હતું; કારણ કે પરમ અગ્નોને બળનારા એ દ્રોણનંદન પોતે એકલા હતા, છતાં તેમણે રાક્ષસરાજના દેખતાં બળબળતાં બાણો મૂઢીને એક ક્ષણવારમાં રાક્ષસોની સેનાને બાળી મૂકી હતી. ૧૪૬, ૧૪૭ એ રીતે રાક્ષસોના સૈન્યનો રણમાં સંહાર કરીને તે અશ્વત્થામા યુગાંત સમયે સર્વ જૂનોને બાળી નાખી બળી રહેલા પ્રલયકાળના અગ્નિની પેઢે શોભતા હતા. ૧૪૮ હે ભારત ! સર્વ સરખાં ઝેરી બાણો વડે સૈન્યને બાળી રહેલા તે અશ્વત્થામાને ત્યાં જોનેલા પાંડવપક્ષના હજારો રાજાઓમાંથી કોઈ પણ જોઈ શકતો ન હતો. એક માત્ર મહાબળ-

વાન રાક્ષસરાજ વીર ધટોત્કચ તેમની સામે જોઈ શકતો હતો. ૧૪૯, ૧૫૦ હે ભરતએક ! કોવંથી ચક્રવર્તર થતાં નેત્રોવાળા તે ધટોત્કચે તાળીઓ પાડીને તથા દાંત પીસીને પોતાના સારથિને કહ્યું : ૧૫૧ ‘અદ્યા ઓ ! તું’ મને અશ્વત્થામા પાસે લઈ બ.’ એટલે તુરત જ તેના સારથિએ રથને હંકાર્યો અને જોતજોતામાં સુંદર પતાકાવાળા તથા ઘોર સ્વરૂપવાળા પ્રકાશિત રથમાં જોડેલો શત્રુસૂદન ધટોત્કચ દ્રોણપુત્ર સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા માટે પુનઃ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં બચકર પરાક્રમવાળા તે રાક્ષસે સિંહની પેઠે મહાન શબ્દ કરીને અશ્વત્થામા સામે તાણીને એક શક્તિ ફેંકી. એ શક્તિને ભગવાન શંકરે નિર્માણ કરી હતી, તેમાં આસપાસ આઠ ઘંટડીઓ લટકાવી હતી અને સંઝામમાં તે મહાઘોર ક્રમ કરનારી હતી. પોતાની સામે આવતી તે શક્તિને જોઈને અશ્વત્થામા ધનુષ્યને રથમાં મૂકીને એકદમ નીચે જોતરી પડ્યા અને તેમણે શંકરે બનાવેલી તે શક્તિને ફેંકે મારીને હાથમાં જ પકડી લીધી. આ પછી તે જ શક્તિને તેમણે ધટોત્કચના રથ સામે ફેંકી. તે મહાતેજસ્વી અને અતિ દારણ શક્તિ ઘોડા, સારથિ અને દ્વજ સહિત ધટોત્કચના રથને ભસ્મ કરી નાખી પૃથ્વી ફાડીને અંદર પેસી ગઈ. (પણ ધટોત્કચ તે શક્તિ આવે તે પહેલાં રથ પરથી નીચે જોતરી પડ્યો હતો અને તેથી જ તે બચી ગયો હતો.) એ વેળા અશ્વત્થામાના અદ્ભુત કાશદયની સર્વ મનુષ્યો પ્રશંસા કરતાં હતાં; કારણ કે તેમણે રથ પરથી ફરી પડીને શંકરે બનાવેલી તે ઘોર શક્તિને હાથમાં પકડી લીધી હતી અને તે જ પાછી ફેંકી હતી. ૧૫૨-૧૫૩ તે પછી ભીમસેનનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથમાં બેસી ગયો અને ઇંદ્રના ધનુષ્ય સરખું મહાઘોર ધનુષ્ય હાથમાં લઈને અશ્વત્થામાની વિશાળ છાતીમાં

તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા લાગ્યો.^{૧૬૧} ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ નિર્ભય થઈને સર્પ સરખાં ઝેરી અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણોને દ્રોણપુત્રની છાતીમાં ફેંકવા લાગ્યો,^{૧૬૨} એટલે સામેથી અશ્વત્થામાએ હંભરો નારાયણાણો છોડ્યાં, ત્યારે તેઓ બન્ને જણા પણ અગ્નિની શિખા સરખાં બાણો વડે તેમનાં બાણોને કાપી નાખતા હતા.^{૧૬૩} ત્યાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે બન્ને પુરુષસિંહોનું તથા દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાનું અતિ તીવ્ર મહાયુદ્ધ મચ્યું હતું અને તે જોઈને સર્વ યોદ્ધાઓ પ્રસન્ન થતા હતા.^{૧૬૪} એ જ અર- સામાં એક હંભર રથીયોદ્ધાઓ, ત્રણસો હાથીઓ તથા હંભર ઘોડેસવારોને સાથે લઈને ભીમસેન તે ભાગમાં આવી પહોંચ્યો. તે વેળા અડિલપરાક્રમી ધર્માત્મા અશ્વત્થામા ભીમસેનના પુત્ર રાક્ષસ ઘટો- ત્કચ સામે તથા અનુયાયીઓ સહિત સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે યુદ્ધ કરતા હતા. હે ભારત ! અશ્વ- ત્થામાએ ત્યારે અતિશય અદ્ભુત પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું હતું અને તે સર્વ પ્રાણીઓમાં બીજાથી બનતું ધણું અશક્ય હતું. તેમણે એક નિમેષ જટલા સમયમાં ઘોડાઓ, સારથિઓ, રથો અને હાથીઓથી ભરપૂર એવી રાક્ષસોની અસૌહિષ્ણી સેનાનો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને નાશ કરી નાખ્યો હતો. તેમણે ભીમસેન, ઘટોત્કચ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહદેવ, ધર્મરાજ, અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણને જોતા છતાં આ નાશ કર્યો હતો.^{૧૬૫-૧૬૬} વળી તેમણે રવીંશ જનારાં નારાયણાણો મૂકીને હાથી- ઓને વીધી નાખ્યા હતા અને તેઓ શિખરવાળા પર્વતોની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા.^{૧૬૭} ત્યાં કાપી નાખેલી હાથીઓની ચૂંટો આમતેમ તર- ફડતી હતી; તેથી રણભૂમિ બધે જાછળી રહેલા સર્પોથી જવાઈ ગઈ હોય તેવી શોભતી હતી.^{૧૬૮} જ્યાં ત્યાં હડાદી નાખવામાં આવેલાં સુવર્ણના ઘંડાવાળાં રાજજનોથી રણભૂમિ બધે પ્રલયકાળે

સૂર્ય અને ચંદ્રનો જમાં હૃદય થયો છે તથા સમગ્ર ગ્રહો જમાં ઊગી નીકળ્યા છે, તેવા આકાશ- ની પેઠે શોભતી હતી.^{૧૬૯} એ રણસંગ્રામમાં અશ્વત્થામાએ લોહીના પ્રવાહથી મહાધોર જણાતી સધિરની નદી ચલાવી મૂકી હતી. એ નદીમાં ધનુષ્યોડી પી દેડકાં વધી પડ્યાં હતાં અને ભેરી- ઓડપ મોટા કાચબાઓ પહોળા થઈ થઈને પડ્યા હતા. જનોડપ હંસોની પંક્તિ એ નદીનું સેવન કરતી હતી અને તેમાં ચામરોડપ શીશુના ગોટ- ગોટા આવી રહ્યા હતા. તેમાં કંક અને ગીધ પક્ષીઓડપ મોટાં ચૂંટો ધૂમી રજાં હતાં અને અનેક જાતનાં આયુધોડપ માછલાં તે નદીમાં ફરકતાં હતાં. તેમાં મોટા મોટા હાથીઓડપ પથ્થરો પડ્યા હતા અને મરણ પામેલા ઘોડાઓ- ડપ મગરમચ્છોથી તે નદી ભરપૂર હતી. તેમાં ભાંગી નાખેલા રથોડપ મોટા ખડકો દેખાતા હતા અને પતાકાઓડપ સુંદર વૃક્ષો તેને કાઢે જ્યાં હતાં. તેમાં બાણોડપી નાનાં માછલાં નજરે પડતાં હતાં અને તે નદીનું સ્વરૂપ દેખાવ- માં મહારોદ્ધ હતું. તેમાં ભાલાં, શક્તિઓ અને ઋષ્ટિઓડપ જળસર્પો જાછળતા હતા, મન્ય અને માંસના મોટા કાદવ જમ્યો હતો, તેમ જ મસ્તક વિનાનાં ઘડોડપ મછવાઓથી તે નદી વ્યાપ્ત હતી. પ્રાણીઓના ક્રોશોડપ શેત્રાળથી તે નદી વિચિત્ર વર્ણની દેખાતી હતી અને તે નદી જોવાથી ભીકણ મતુંબોને કુંખ ઉત્પન્ન થતું હતું. મોટા મોટા હાથીઓ, ઘોડાઓ અને યોદ્ધાઓનાં કલેવરોમાંથી તે નદી નીકળી હતી, યોદ્ધાઓના કુંખો રાખોથી તે ગર્જના કરતી હતી અને તેમાં લોહીના તરંગો જાછળી રહ્યા હતા. વળી શિકારી પશુઓનાં ટોળાં- ઓથી તેનું સ્વરૂપ મહાધોર દેખાતું હતું. તેવી તે નદી બધે યમરાજના રાખ્યોના મહાસાગર દોય, તેમ લાગતી હતી. અશ્વત્થામાએ ત્યાં આવી મહા-

બયંકર નદી વહેવડાવી મૂકી હતી. ૧૭૩-૧૭૮ એ રીતે બાણો વડે રાક્ષસોનો સંહાર કરીને અશ્વત્થામા હિડિમ્બાના પુત્રને ગભરાવવા લાગ્યા. વળી અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને તે સમયે લીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંડવયોદ્ધાઓને વીંધી નાખ્યા તેમ જ તેમણે દ્રુપદરાજના સુરથ નામના પુત્રને મારી નાખ્યો. ૧૭૬, ૧૮૦ વળી તેમણે દ્રુપદરાજના શત્રુ-જય, બલ્લાનીક, જય્યાનીક અને જયાશ્વ નામના પુત્રોને પણ મારી નાખ્યા. ૧૮૧ વંશારામાં, એ દ્રોણનંદને રાજ શ્રુતાહ્વયને પણ યમનિવાસમાં મોકલી દીધા. હે રાજા ! તેમણે બીજાં તીક્ષ્ણ પણ બાણો મૂકીને હેમમાલીને, પૃષ્ઠધ્રેને તથા ચંદ્રસેનને પણ હણી નાખ્યા. ત્યાં તેમણે કુંતિ-ભોજના દશે પુત્રોને દશ બાણો મૂકીને રાણી નાખ્યા. ૧૮૨, ૧૮૩ આ પછી અશ્વત્થામાએ અત્યંત ક્રોધ કરી સીધું જનારું ઉગ્ર બાણ ધનુષ્યમાં સાંધું. તેમણે કાળના દંડ જવા ધોર એવા તે ઉત્તમ બાણને ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણપણે ખેંચી ધટાકચ્ચને ઉદેશી ફેંક્યું. હે પૃથ્વીપતિ ! એ મહાન બાણ, રાક્ષસના હૃદયને ચીરી નાખી શીઘ્ર પૂંખ સહિત પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. આથી ધટાકચ્ચ રથમાં ઢળી પડ્યો. મહારથો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, એને મરણશરણુ થઈ પડેલા જલ્લીને પોતાના ઉત્તમ રથને અશ્વત્થામા પાસેથી દૂર લઈ ગયો. હે રાજા ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાંથી દૂર થયો, એટલે તુરત જ સર્વ રાજાઓ પણ રણમાંથી પાછા હડ્યા. ૧૮૪-૧૮૭ એ પ્રમાણે હે ભારત ! યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યનો રણમાં પરાજય કરી વીર દ્રોણપુત્ર ગર્જના કરવા લાગ્યા. યુદ્ધમાં રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓ તથા તમારા પુત્રો તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૮૮ આમ અશ્વત્થામાનાં બાણોથી રાક્ષસોનાં શરીરો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ મરણ પામીને ઢળી પડ્યા હતા. આથી રણભૂમિ બણે

ચારેબાજુ પડેલા એ પર્વતોનાં શિખરો વડે દુર્ગમ અને અતિરોદ્ધ થઈ ગઈ હતી. ૧૮૯ ત્યાં સિદ્ધો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો, ગરુડો, પિતરો, પક્ષીગણો, રાક્ષસો, ભૂતગણો, અપ્સરાઓ અને દેવો પણ તે અશ્વત્થામાની પ્રશંસા કરતા હતા. ૧૯૦

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત ધટાકચ્ચવધપર્વમાં 'રાત્રિયુદ્ધની બચ' કરતા 'નામનો અધ્યાય ૧૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૭મો

સોમદત્ત, બાહ્લિક, નાગદત્ત
આદિ કુરુઓનો વધ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

દ્રુપદસ્વાતમજાનુ દૃષ્ટ્વા કુંતિમોજસુતાંસ્તથા ।

દ્રોણપુત્રેણ નિહતાનુ રાક્ષસાંથ સહસ્રણઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યોઃ અશ્વત્થામાએ આ પ્રમાણે દ્રુપદરાજના પુત્રને, કુંતિભોજના પુત્રને તથા હજારો રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. તે જોઈને યુધિષ્ઠિર, લીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિ આદિ યોદ્ધાઓ સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરવા માટે જ મનમાં નિશ્ચયવાળા થયા. ૧, ૨ હે ભારત ! સાત્યકિને એ યુદ્ધમાં ધૂમી રહેલો જોઈને સોમદત્ત ફરીથી ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને તે તેને મોટી બાણ વૃદ્ધિ કરીને રણમાં છાઈ દેવા લાગ્યો. ૩ તે સમયે વિજયની ઇચ્છાવાળા તમારા અને શત્રુયોદ્ધાઓનું અતિ બયંકર ધોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ૪ પછી સોમદત્તને સામે ધસી આવતા જોઈને લીમસેન સાત્યકિને સહાય કરવા માટે સુવર્ણની પૂંખવાળાં અને સરાણુ પર સજ્જાં દશ બાણો વડે તેને વીંધવા લાગ્યો. ૫ એટલે સોમદત્તે પણ તે વીરને સો બાણોનો સામો પ્રહાર કર્યો. તે જોઈ સાત્યકિ દ્રાવ્યો. પુત્રોના દુઃખથી પીડાયેલા તથા નહુપુત્ર યયાતિની પેટે મોટા મોટા ગુણથી યુક્ત એવા એ વૃદ્ધ સોમદત્તને તેણે વજના ધા સરખાં તીક્ષ્ણ દશ બાણો વડે વીંધી નાખ્યો.

વળી તેને એક શક્તિના પ્રહારથી ધાયલ કરી નાખી તેણે તેને બીજા સાત બાણોના પુનઃ પ્રહાર કર્યો. બીજી તરફથી ભીમસેને પણ સાત્યકિને મદદ કરવા માટે સૌમદત્તના મસ્તક પર મજબૂત, નવું અને ધોર એવું પરિધ માયું. ત્યાં સાત્યકિએ પણ ક્રોધે ભરાઈને અગ્નિ સરખું તેજસ્વી તથા સુંદર પીછાંવાળું મોટું તીક્ષ્ણ બાણ સૌમદત્તને છાતીમાં માયું. હે વીર રાજા ! ભીમસેનનું ધોર પરિધ તથા સાત્યકિનું ધોર બાણ એ બન્ને સૌમદત્તના શરીર પર એકીસાથે પડ્યાં; તેથી તે મહારથી ધરણી પર ઢળી પડ્યો. આમ પોતાનો પુત્ર ન્યારે બેભાન થયો, ત્યારે બાહ્લિક રાજા તે સાત્યકિ સામે ધસ્યો અને તે પ્રલયકાળે વરસતા નેધની પેઠે બાણોના વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. તે ભેઈ ભીમસેન સાત્યકિને સહાય કરવા માટે નવ બાણો મૂકીને એ મહાકમાને રણના મોખરામાં વીંધી નાખવા લાગ્યો. એ વેળા પ્રાતિપેય બાહલિકને ધણું જ ક્રોધ ચઢ્યો. ઈંદ્ર જમ વળ્લોને પ્રહાર કરે, તેમ તે મહાબાહુએ ભીમસેનની છાતીમાં શક્તિનો સખ્ત પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહારથી ભીમસેન કંપાયમાન થઈ ઝૂંઝિત થઈ ગયો ૧-૨૪ પણ તે જ ક્ષણે ફરી બાનમાં આવીને ભીમસેન બાહ્લિકના પર ગદાને છૂટા ધા કર્યો. તુરતજ તે ગદાએ બાહ્લિકરાજાનું મસ્તક ભાંગી નાખ્યું. એટલે જમ વળ્લથી ભાંગી પડેલાં મોટા પર્વત પડે, તેમ તે મરણ પામીને પૃથ્વી પર પછડાયો. હે પુરુષપ્રેમ ! એ પ્રમાણે ન્યારે વીર બાહ્લિકરાજા મરણ પામ્યો, ત્યારે સાક્ષાત્ રામચંદ્ર સરખા તમારા દશ પુત્રો ભીમસેન સામે ચઢી આવ્યા. આમ ત્યાં નાગદત્ત, દરશ, મહાબાહુ, અયોધ્ય, દદા, સુહસ્ત, વિરજા, પ્રમાથી, હમ અને અનુયાયી, એ દશેય ભાઈઓ ભીમસેનને બાણો મારવા લાગ્યા. તેમને ઝેઈને ભીમસેન ક્રોધે

ભરાયો. તેણે ભારે ઝીક લેનારાં બાણો લીધાં અને એકએકને તાકીને ઢાળી પાડ્યા. આમ તેણે તેમને મર્મભાગમાં વીંધી નાખ્યા. તેથી પ્રચંડ વાયુએ ભાંગી નાખેલાં વૃક્ષો જમ પર્વતના શિખર પરથી પડે, તેમ તે સર્વ ભાઈઓ પ્રાણ અને તેજથી રહિત થઈને રથ પરથી પૃથ્વી પર ગબડી પડ્યા. આમ તમારા દશેય પુત્રોને દશ નારાયણોથી મારી નાખીને તે ભીમસેન કર્ણના પ્રિય પુત્ર વૃષસેન પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ત્યાં તો કર્ણના પ્રસિદ્ધ ભાઈ વૃકરથ ભીમસેનને ઢેઢલાંએક નારાયણો વડે પ્રહાર કરવા લાગ્યો, એટલે બળવાન ભીમસેન તેના તરફ પણ ધસ્યો. પછી હે ભારત ! વીર ભીમસેને તમારા સાત મહારથી સાળાઓને રણમાં ફેળી નાખ્યા અને ઢેઢલાંએક નારાયણો મૂકીને તેણે શતચંદ્રને પણ મારી નાખ્યો. ત્યારે શકુનિના ગત્રાક્ષ, શરભ, વિશ્વ, સુભગ અને ભાનુદત્ત એ પાંચ વીર મહારથી ભાઈઓ ભીમસેન સામે ધસી ગયા અને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી પ્રહાર કરવા મચી પડ્યા. પર્વત પર જમ અવિચ્છિન્ન વૃષ્ટિ કરવામાં આવે, તેમ ત્યાં ભીમસેન પર નારાયણોની સખ્ત ઝડી વરસી. ત્યારે તે બળવાન ભીમસેને માત્ર પાંચ બાણો મૂકીને તે પાંચેય અતિરથીઓને મારી નાખ્યા. એ રીતે તે વીરોને માર્યાં ગયેલા ભેઈને કૌરવપક્ષના મોટા મોટા રાજાઓ બળબળી જ્યા. ૧૫-૨૬ તે પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે દ્રોણાચાર્ય અને તમારા પુત્રોના દેખતાં તમારા સૈન્યનો સંહાર કરવા માંડ્યો. ૨૭ એ યુદ્ધમાં દ્રોણેલા યુધિષ્ઠિરે અંબુષો, માલવો, રાક્ષાસો અને શિબિઓને પણ મૃત્યુદોલકમાં મોકલી દીધા. ૨૮ વળી રાજા યુધિષ્ઠિરે અબીષારદો, રાક્ષસો, બાહ્લિકા તથા વસાતિઓને પણ કાપી નાખીને રણબિંધ પર લોહીનો કાદવ જમાવી

દીધો.^{૨૯} હે રાજન! યુધિષ્ઠિરે બાણોનો માર મારી-
ને યુદ્ધકુશળ માલવોને તથા શરવીર મદ્રકયોદ્ધા-
ઓની દુઃકડીઓને યમલોકમાં વિદાય કરી દીધી.^{૩૦}
એ સમયે યુધિષ્ઠિરના રથ સામે 'મારો, ખેંગો,
પડો, વીંધી નાખો, કાપી નાખો!' એ પ્રમાણેનો
તુમુલ્લ શબ્દ યથા રહ્યો હતો.^{૩૧} આ રીતે યુધિષ્ઠિર-
રાજ સૈન્યોને રણમાંથી હાંથી કાઢતા હતા, તે
નેઈને તમારા પુત્રે દ્રોણાચાર્યને પ્રેરણા કરી અને
તુરત તેમણે બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી.^{૩૨} પરમ
ક્રોધાચમાન થયેલા દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિરરાજને
વાયવ્યાત્મથી વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તેમણે પણ
સામે અન્નપ્રયોગ કરી તે દિવ્ય અન્નને નાશ
કર્યો.^{૩૩} આમ પોતાનું તે અન્ન જ્યારે નાશ
પામ્યું, ત્યારે પરમ ક્રોધાચમાન થયેલા આચાર્યે
પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિરને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
અનુક્રમે વાચ્સુ, યાગ્ય, આગ્નેય, ત્વાષ્ટ્ર અને
સાવિત્ર નામનાં દિવ્ય અન્નો દેવતા માંડ્યાં.
પણ મહાબાહુ ધર્મપુત્રે તે સર્વ દેવેશ્વરો તથા
દેવતાં અન્નને લગારે ત્રાસ પામ્યા વિના નાશ
કરી નાખ્યો. પછી હે ભારત! તમારા પુત્રનું
હિત કરવામાં આસક્ત થયેલા અને પોતાની
પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવાને ઇચ્છતા તે કુંભસંજન
આચાર્યે ધર્મપુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
ઈંદ્રાન્ન અને પ્રાજપત્યાન્ન પ્રકટ કર્યું.^{૩૪-૩૭}
એટલે હાથી અને સિંહ સમાન ગતિ કરનારા,
નિશાળ વક્ત્રસ્થળવાળા, મોટી મોટી લાલચોળ
આંખોવાળા અને મહાતેજસ્વી એવા કુરુપતિ
યુધિષ્ઠિરે મારેન્દ્ર નામનું એક બીજું અન્ન પ્રકટ
કર્યું અને તે અન્નથી તેમણે દ્રોણાચાર્યના ઈંદ્રા-
ન્નનો નાશ કર્યો.^{૩૮} આમ જ્યારે પોતાનાં સર્વ
અન્નો નાશ પામવા માંડ્યાં, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય
ધણા પિત્રવાઈ ગયા. તેમણે યુધિષ્ઠિરરાજનો વધ
કરવા માટે બ્રહ્માન્ન પ્રગટ કર્યું.^{૩૯} હે રાજ! તે

અન્નના પ્રગટ થવાને સમયે બધી રણબ્રમિ ધોર
અંધકારથી છવાઈ ગઈ હતી, તેથી મારા જ્ઞેવામાં
કંઈ પણ આવી શક્યું નહિ. ત્યારે સર્વ જ્ઞેવો
મોટા ભયમાં આવી પડ્યાં હતાં.^{૪૦} પછી હે
રાજેન્દ્ર! એ બ્રહ્માન્નને પોતાની સામે ઉદય
પામેલું એઈને કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પણ બ્રહ્માન્ન જ
પ્રગટ કર્યું અને એમ તેમણે દ્રોણાચાર્યના બ્રહ્મા-
ન્નને અટકાવી દીધું.^{૪૧} તે વેળા સૈન્યના મુખ્ય
મુખ્ય યોદ્ધાઓ, દ્રોણ અને યુધિષ્ઠિર એ બન્ને
પુરુષવ્રેષ્ઠનાં એકીઅવાજે વખાણ કરવા લાગ્યા કે,
'અરેખર બન્ને જણ મહાધનુર્ધરો છે અને સર્વ
જાતનાં યુદ્ધોમાં કુશળ છે.' તે પછી હે ભારત!
દ્રોણાચાર્ય યુધિષ્ઠિરને છાડીને કુપદરાજની સેના
તરફ ધસી ગયા અને ક્રોધથી લાલ નેત્રો કરીને
તે વાયવ્યાન્ન વડે તે સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યા.
દ્રોણાચાર્યના પ્રહારથી વધ કરાતા પાંચાલયોદ્ધા-
ઓ ભયભીત થઈને ભીમસેન અને અર્જુનના
દેખતાં રણમાંથી નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૪૨-૪૪}
એટલે અર્જુન તથા ભીમસેન મોટી રથીયોદ્ધાની
દુઃકડીઓને સાથે લઈને કૌરવસૈન્યને ઘેરી વળ્યા.
અર્જુને દ્રોણાચાર્યની જમણી બાજુમાં તથા ભીમે
તેમની ડાબી બાજુમાં આવીને દ્રોણ ઉપર સંખ્યા-
બંધ બાણોની મોટી વૃષ્ટિ કરવા માંડી. વળી
હે મહારાજ! કેકયો, સંજયો, મહાતેજસ્વી
પાંચાલો, મત્સ્યો અને યાદવો પણ ભીમ તથા
અર્જુનને અનુસરી રહ્યા હતા.^{૪૫-૪૭} એ રીતે
અર્જુને તે ભારતી સેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યો,
ત્યારે અંધકાર અને નિંદ્રાના આવેશને લીધે ફરી
તેમાં લંગાણ પડ્યું.^{૪૮} હે મહારાજ! દ્રોણાચાર્ય
તથા તમારા પુત્રે તમારા યોદ્ધાઓને યુદ્ધ માટે
ધણા ધણા વાર્યો, પણ આખરે તેમને વારી
શકાયા જ નહિ.^{૪૯}

અધ્યાય ૧૫૮ મો

કર્ણ અને કૃપાચાર્યનો વચનકલહ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

उदीर्यमाणं तदृष्ट्वा पांडवानां महद्वलम् ।

अविषहं च मनवानः कर्णं दुर्योधनोऽज्वीत ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : પાંડવોના મહાન સૈન્યને આગળ વધતું જોઈને તથા તેને સહન કરતું અશક્ય માનીને, દુર્યોધને કર્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૧ 'હે મિત્રવત્સલ ! મિત્રોને સહાય કરવાનો આ ખરો સમય આવી પહોંચ્યો છે. હે કર્ણ ! આ યુદ્ધમાં આપણા સર્વ મહારથી ચોક્કસાતું હવે તું રક્ષણ કર.'^૨ જો, જો ! પાંચાલો, મત્સ્યો, દ્રક્ષ્યો અને મહારથી પાંડવો છંછેડાયેલા સરેઈની પેઠે કૂંદાડા મારીને આપણા ચોક્કસાને ચાતરકથી ઘેરી વળ્યા છે.^૩ વળી આ પાંડવો રણમાં વિજયી બનીને હર્ષની ગર્જનાઓ કરે છે અને ઇંદ્ર સરખા બળિયા પાંચાલોના અનેક મહારથીઓ સિંહનાડો કરી રહ્યા છે.^૪

કર્ણ બોલ્યો : આ રણમાં સાક્ષાત્ ઇંદ્રદેવ જો કદાચ અર્જુનનું રક્ષણ કરવા આવશે, તો પણ હું તેનો પરાજય કરીશ અને અર્જુનને શીઘ્ર હલ્લી નાખીશ.^૫ હે ભારત ! તું શાંત થા. આ તારી પાસે હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, મારી સામે આવેલા પાંડુના પુત્રોને તથા સર્વ પાંચાલોને હું જરૂર મારીશ.^૬ હે રાજા ! કાલિકન્વામીએ જમ ઇંદ્રને વિજય અપાવ્યો હતો, તેમ હું તને વિજય અપાવીશ. મારે તારું પ્રિય કરતું છે, એ કારણથી જ હું જીવી રહ્યો છું.^૭ પાંચ પાંડવોમાં અર્જુન બધા કરતાં અધિક બળવાન છે, માટે તેની સામે હું ઇંદ્રે નિર્માણ કરેલી મારી આ અભાય શક્તિ દેંદ્રીશ.^૮ હે માનનીય રાજા ! તે મહાન ધનુર્ધર અર્જુન મારી શક્તિના પ્રદારથી માર્યો જશે, એટલે તેના બીજા ભાઈઓ તારે

વશ થશે અથવા ફરીથી વનમાં ચાલ્યા જશે.^૯ માટે હે કુરુરાજ ! હું જ્યાં સુધી જીવતો છું, સાં સુધી તારે જરા પણ ખેડ કરવો નહિ. હું એકત્ર થયેલા સર્વ પાંડવોને આ યુદ્ધમાં જીતીશ.^{૧૦} વળી મારી સામે આવેલા પાંચાલો, દ્રક્ષ્યો અને સર્વ ચાલ્વોને પણ બાણસમૂહોથી કાપી નાખીશ અને આ ભૂમિ તને સોંપીશ.^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : કર્ણે એ પ્રમાણે જ્યારે કહ્યું, ત્યારે શારદ્રત મહાબાહુ કૃપાચાર્યે ટોળ કરીને કર્ણને હસતાં હસતાં કહ્યું :^{૧૨} 'વાહ વાહ, અલ્યા કર્ણ ! તેં બહુ ટીક કહ્યું હોં ! આ બિચારો કુરુરાજ તારા વડેજ ધણિયાતો છે; પણ એ સંધાપુત્ર ! તારા જેવા ધણીને આગળ કરી જો બોલવા માનથીજ કામ થઈ જતું હોય, તો તો શું જોઈએ ?^{૧૩} હે કર્ણ ! તું આ કુરુરાજની આગળ બઝાઈઓ તો ધણી મોટી મોટી હાંક છે, પરંતુ તારું એવું કાઈ પરાક્રમ અથવા કૃણ તો ક્યાંયે દેખાતું નથી.^{૧૪} હે સૂતનંદન ! અમે પાંડુના પુત્રોની સાથે તારો અનેક વાર જોટા થયેલો જોયો છે, પણ તે સર્વ સમાગમોમાં પાંડવોએ તને હરાવ્યોજ છે.^{૧૫} વળી એ કર્ણ ! જ્યારે ગંધર્વો આ દુર્યોધનરાજને બાંધી જકડીને હઠાવી જતા હતા, ત્યારે બિચારાં સર્વ સૈન્યોએ યુદ્ધ કર્યું હતું, પણ તું તો સોની આગળ થઈને એકલોજ પલાયન કરી ગયો હતો !^{૧૬} વળી હે કર્ણ ! વિરાટનગરમાં પણ સર્વ એકઠા મળેલા કૌરવોને અર્જુને જીતી લીધા હતા અને તારા પોતાના પણ તારા ભાઈ સહિત યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો હતો.^{૧૭} અરે ! તું અર્જુન એકલાની આગળ પણ રણગણમાં જિતો રહેવાને સમર્થ નથી, તો કૃષ્ણ સહિત સર્વ પાંડવોને જીતવાનો તું કેમ ઉત્સાહ કરે છે ?^{૧૮} માટે હે કર્ણ ! કંઈ બોલ્યા વિના ચૂપચાપ યુદ્ધ કર્યો કર. હે સૂતપુત્ર ! તું નકામો

બહુ બકવાદ શા માટે કરે છે ? બહુ બોલ્યા વિના જે પરાક્રમ કરી દેખાડવું, તેજ ખરેખર સત્યરુષો-
તું વ્રત છે.^{૧૮} હે સૂતપુત્ર ! શરદઋતુના મેઘની પેઠે ઠાલો ગાજીને તું તદ્દન નકામો જ દેખાય છે. છતાં હે કર્ણ ! રાજ કુર્યોધન તે કંઈ સમજતો નથી.^{૨૦} હે કર્ણ ! જ્યાં સુધી તને અર્જુનનાં દર્શન થયાં નથી, ત્યાં સુધી ગાજવું હોય તેટલું ગાજ લે; પણ અર્જુનને સમીપમાં જોઈને તારું ગાજવું દુર્લભ થઈ પડશે.^{૨૧} જ્યાં સુધી તને અર્જુનનાં બાણોનો ભેટો થયો નથી, ત્યાં સુધી તું ગાજ્યા કર ! પણ જ્યારે અર્જુનનાં બાણોથી તું વીંધાઈ જઈશ, ત્યારે તારું ગાજવું અસમ્ય થઈ પડશે.^{૨૨} ખરેખર ! ક્ષત્રિયો ! બાહુઓથી શર કહેવાય છે, બ્રાહ્મણો વાણીથી શર કહેવાય છે, અર્જુન ધનુષ્યથી શર કહેવાય છે અને જો કર્ણ ! તું તો માત્ર મનોરથોથી જ શર છે.^{૨૩} અરે, જરા તો વિચાર કર કે જેણે સાક્ષાત્ રુદ્ર દેવને પણ યુદ્ધ આપી પ્રસન્ન કર્યા છે, તે અર્જુનને કોણ મારી શકે તેમ છે ? આમ એ કૃપાચાર્યે કર્ણને ઠાપાવ્યો, ત્યારે ચોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે કર્ણ કૃપાચાર્ય પ્રત્યે યોદ્ધી ઊઝ્યો : 'વર્ષાઋતુમાં મેઘો જવી ગર્જનાઓ કરે છે, તેવી શર પુરુષો પણ નિત્ય ગર્જનાઓ કરે છે અને તે ઋતુમાં વવિલું બીજ જેમ તત્કાળ ફળ આપે છે, તેમ શરોઓ પણ શીઘ્ર ફળ આપે છે. રણના મોખરામાં જોમા રહીને તેઓ જો યુદ્ધના મહાન ભારને ઉઠાવતા હોય અને તેમાં જો તેઓ આત્મસ્થાપા કરતા હોય, તો એ શરોઓ જરા પણ દોષપાત્ર નથી, એમ મને લાગે છે. પુરુષ જે ભારને ઉઠાવના માટે મનમાં નિશ્ચય કરે છે, તેમાં તેને દૈવ અવશ્ય સહાય કરે છે. વળી હું તો ઉદ્યોગને સાથે રાખી આ ભારને ઉઠાવના ધારું છું.' હે બ્રાહ્મણ ! હું સંત્રામમાં સાત્યકિ તથા કૃષ્ણ સહિત પાંડવોનો

નાશ કરીને જો ગર્જના કરું, તો તેમાં તમારું શું બચ છે ?^{૨૪-૨૬} જે પુરુષો શર અને પંડિત છે, તેઓ શરદઋતુના મેઘોની પેઠે વૃથા ગર્જના કરતા નથી; પણ તેઓ પોતાનું સામર્થ્ય બહુ પછી જ ગાજે છે.^{૩૦} હે ગૌતમવંશી બ્રાહ્મણ ! હું રણમાં સજ્જ થયેલા કૃષ્ણને તથા અર્જુનને જીતવાનો મનમાં ઉત્સાહ ધરાવું છું અને પછી જ આ પ્રભાણે ગાજું છું.^{૩૧} હે બ્રાહ્મણ ! મારી આ ગર્જનાનું ફળ તું જોજ. આ રણસંત્રામમાં કૃષ્ણ, સાત્યકિ અને બીજા કેટલાએક અનુયયો સહિત પાંડવોનો નાશ કરી હું તદ્દન નિષ્કંટક થયેલી આ સઘળી પૃથ્વીને કુર્યોધનરાજને સમર્પણ કરીશ.'

કૃપાચાર્ય બોલ્યા : હે સૂતપુત્ર ! આ તારા મનોરથના બકવાદો મારા માન્યામાં આવતા નથી.^{૩૨,૩૩} તું આ રીતે અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડુપુત્ર ધર્મરાજને સદા આક્ષેપ કર્યા જ કરે છે. પણ તું સમજતો નથી કે, જે સ્થળે યુદ્ધકુશળ અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ હોય છે, તે સ્થળે વિજય અવશ્ય હોય છે.^{૩૪} દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, મનુષ્યો, સર્પો અને રાક્ષસો સુદ્ધાં રણમાં કવચધારી થઈને આવ્યા હોય, તોપણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને જીતી શકે તેમ નથી. વળી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર-રાજ બ્રાહ્મણભક્ત, સત્યવચની, જિતેન્દ્રિય, ગુરુ-દેવના પૂજક, નિત્ય ધર્મપરાયણ વિશેષે કરી અસ્ત્રકુશળ, ધૈર્યવાન અને કૃતજ્ઞ છે. વળી તેના ભાઈઓ પણ બળવાન અને સર્વ અક્ષોમાં પરિ-અમ કરી ચૂક્યા છે. એટલું જ નહિ, તેઓ ગુરુસેનામાં તત્પર, બુદ્ધિમાન, નિત્ય ધર્મચરણી, યશસ્વી, અનેક સંધાવાળા, ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી, અતિ પ્રેમ ધરાવનારા અને યુદ્ધમાં સારી રીતે પ્રહાર કરનારા છે.^{૩૫-૩૮} વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, દૌર્યુધિ, જનમેજય, ચંદ્રસેન, રુદ્રસેન, ધીતિધર્મા, દ્રુપ, અધર, વસુચંદ્ર, દામચંદ્ર, સિંહચંદ્ર અને

અધ્યાય ૧૫૮મો

કર્ણ અને કૃપાચાર્યનો વચનકલહ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

ઉદીર્યમાણ તદ્દદ્વા પાંડવાનાં મહદ્બલમ્ ।

અવિપદ્યં ચ મન્વાનઃ કર્ણ દુર્યોધનોઽન્વ્રીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પાંડવોના મહાન સૈન્યને આગળ વધતું જોઈને તથા તેને સહન કરવું અશક્ય માનીને, દુર્યોધને કર્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૧ 'હે મિત્રવત્સલ ! મિત્રોને સહાય કરવાનો આ ખરો સમય આવી પહોંચ્યો છે. હે કર્ણ ! આ યુદ્ધમાં આપણા સર્વ મહારથી યોદ્ધાઓનું હવે તું રક્ષણ કર.'^૨ જો, જો ! પાંચાલો, ભત્ર્યો, કેકયો અને મહારથી પાંડવો છંછેડાયલા સર્પોની પેઠે ફૂંકાડા મારીને આપણા યોદ્ધાઓને ચોતરફથી ઘેરી વળ્યા છે.^૩ વળી આ પાંડવો રણમાં વિજયી બનીને હર્ષની ગર્જનાઓ કરે છે અને ઇંદ્ર સરખા બળિયા પાંચાલોના અનેક મહારથીઓ સિંહનાહો કરી રહ્યા છે.^૪

કર્ણ બોલ્યો : આ રણમાં સાક્ષાત્ ઇંદ્રદેવ જો કદાચ અર્જુનનું રક્ષણ કરવા આવશે, તો પણ હું તેનો પરાજય કરીશ અને અર્જુનને શીઘ્ર હણી નાખીશ.^૫ હે ભારત ! તું શાંત થા. આ તારી પાસે હું સત્ય પ્રતિષ્ઠા કરું છું કે, મારી સામે આવેલા પાંડુના પુત્રોને તથા સર્વ પાંચાલોને હું જરૂર મારીશ.^૬ હે રાજા ! કાતિકેશ્વામીએ જમ ઇંદ્રને વિજય અપાળ્યો હતો, તેમ હું તને વિજય અપાવીશ. મારે તારું પ્રિય કરવું છે, એ કારણથી જ હું જીવી રહ્યો છું.^૭ પાંચ પાંડવોમાં અર્જુન બધા કરતાં અધિક બળવાન છે, માટે તેની સામે હું ઇંદ્રે નિર્માણ કરેલી મારી આ અમોઘ શક્તિ દેહીશ.^૮ હે માનનીય રાજા ! તે મહાન ધનુર્ધર અર્જુન મારી શક્તિના પ્રદારથી માર્યો જશે, એટલે તેના બીજા ભાઈઓ તારે

વશ થશે અથવા ફરીથી વનમાં ચાલ્યા જશે.^૯ માટે હે કુરુરાજ ! હું જ્યાં સુધી જીવતો છું, ત્યાં સુધી તારે જરા પણ ખેડ કરવો નહિ. હું એકન થયેલા સર્વ પાંડવોને આ યુદ્ધમાં જીતીશ.^{૧૦} વળી મારી સામે આવેલા પાંચાલો, કેકયો અને સર્વ યાદવોને પણ બાલસમૂહોથી કાપી નાખીશ અને આ જૂમિ તને સોંપીશ.^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : કર્ણે એ પ્રમાણે જ્યારે કહ્યું, ત્યારે શારદ્રત મહાબાહુ કૃપાચાર્યે ટાળ કરીને કર્ણને હસતાં હસતાં કહ્યું :^{૧૨} 'વાહ વાહ, અલ્યા કર્ણ ! તે બહુ ઠીક કહ્યું હો ! આ બિચારે કુરુરાજ તારા વડેજ ધણિયાતો છે; પણ એ રાધાપુત્ર ! તારા જવા ધણિને આગળ કરી જો બોલવા માત્રથી જ કામ થઈ જતું હોય, તો તો શું જોઈએ ?'^{૧૩} હે કર્ણ ! તું આ કુરુરાજની આગળ બડાઈઓ તો ઘણી મોટી મોટી હાંકે છે, પરંતુ તારું એવું કોઈ પરાક્રમ અથવા ફળ તો ક્યાંયે દેખાતું નથી.^{૧૪} હે સુતનંદન ! અમે પાંડુના પુત્રોની સાથે તારા અનેક વાર ભેટા ચયેલા જોયા છે, પણ તે સર્વ સમાગમોમાં પાંડવોએ તને હરાવ્યોજ છે.^{૧૫} વળી આ કર્ણ ! જ્યારે ગંધર્વો આ દુર્યોધનરાજાને બાંધી જકડીને ઊઠાવી જતા હતા, ત્યારે બિચારા સર્વ સૈન્યોએ યુદ્ધ કર્યું હતું, પણ તું તો સૌની આગળ ધર્મને એકલોજ પક્ષાધન કરી ગયો હતો !^{૧૬} વળી હે કર્ણ ! વિરાટનગરમાં પણ સર્વ એકઠા મળેલા કૌરવોને અર્જુનને જીતી લીધા હતા અને તારા પોતાના પણ તારા ભાઈ સહિત યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો હતો.^{૧૭} અરે ! તું અર્જુન એકલાની આગળ પણ રણાંગણમાં જામે રહેવાને સમર્થ નથી, તો કૃષ્ણ સહિત સર્વ પાંડવોને જીતવાનો તું કેમ ઉત્સાહ કરે છે ?^{૧૮} માટે હે કર્ણ ! કંઈ બોલ્યા વિના ચૂપચાપ યુદ્ધ કર્યા કર. હે સુતપુત્ર ! તું નકામ

બહુ બકવાદ શા માટે કરે છે ? બહુ બોલ્યા વિના
 જે પરાક્રમ કરી દેખાડવું, તે જ ખરેખર સત્યરથો-
 તું ત્રત છે.^{૧૯} હે સૂતપુત્ર ! શરદઋતુના મેઘની
 પેઠે ઠાંચો ગાળને તું તદ્દન નકામો જ દેખાય છે.
 છતાં હે કર્ણ ! રાજ કુર્યોધન તે કંઈ સમજતો
 નથી.^{૨૦} હે કર્ણ ! જ્યાં સુધી તને અર્જુનનાં
 દર્શન થયાં નથી, ત્યાં સુધી ગાજવું હોય તેટલું
 ગાજ લે; પણ અર્જુનને સમીપમાં જોઈને તારું
 ગાજવું હુલ્લભ થઈ પડશે.^{૨૧} જ્યાં સુધી તને
 અર્જુનનાં બાણોનો ભોટો થયો નથી, ત્યાં સુધી
 તું ગાજ્યા કર ! પણ જ્યારે અર્જુનનાં બાણોથી
 તું વીંધાઈ જઈશ, ત્યારે તારું ગાજવું અશક્ય
 થઈ પડશે.^{૨૨} ખરેખર ! ક્ષત્રિયો ! બાહુઓથી
 શર કહેવાય છે, બ્રાહ્મણો વાણીથી શર કહેવાય
 છે, અર્જુન ધનુષ્યથી શર કહેવાય છે અને ત્રી
 કર્ણ ! તું તો માત્ર મનોરથોથી જ શર છે.^{૨૩}
 અરે, જરા તો વિચાર કર કે જણે સાક્ષાત્ રુદ્ર-
 દેવને પણ યુદ્ધ આપી પ્રસન્ન કર્યા છે, તે અર્જુન-
 ને કોણ મારી શકે તેમ છે ? આમ જો કૃપાચાર્ય
 કર્ણને કાપાગ્યો, ત્યારે યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો
 તે કર્ણ કૃપાચાર્ય પ્રત્યે બોલી ઊઠ્યો : 'વર્ષાઋતુમાં
 મેઘો ભૂલી ગઈ નાઓ કરે છે, તેવી શર પુરુષો
 પણ નિત્ય ગઈ નાઓ કરે છે અને તે ઋતુમાં
 પાવેલું બીજ જમ તત્કાળ ફળ આપે છે, તેમ
 શરઓ પણ શીઘ્ર ફળ આપે છે. રણના મોખરામાં
 જીતા રહીને તેઓ જો યુદ્ધના મહાન ભારને
 ઉઠાવતા હોય અને તેમાં જો તેઓ આત્મશ્લાઘા
 કરતા હોય, તો જો શરઓ જરા પણ દોષપાત્ર
 નથી, એમ મને લાગે છે. પુરુષ જ ભારને ઉઠા-
 વના માટે મનમાં નિશ્ચય કરે છે, તેમાં તેને દેવ
 અવરથ સહાય કરે છે. વળી હું તો ઉદ્યોગને સાથે
 રાખી આ ભારને ઉઠાવના ધારું છું.' હે બ્રાહ્મણ !
 હું સંઘામમાં સાત્યકિ તથા કૃષ્ણ સહિત પાંડવોનો

નાશ કરીને જો ગઈ ના કરું, તો તેમાં તમારું શું
 બચ છે ?^{૨૪-૨૬} જ પુરુષો શર અને પાંડિત
 છે, તેઓ શરદઋતુના મેઘોની પેઠે વૃથા ગઈ ના
 કરતા નથી; પણ તેઓ પોતાનું સામર્થ્ય બહુ
 પછી જ ગાજ છે.^{૨૭} હે ગૌતમવંશી બ્રાહ્મણ ! હું
 રણમાં સજ્જ થયેલા કૃષ્ણને તથા અર્જુનને જીત-
 વાનો મનમાં ઉત્સાહ ધરાવું છું અને પછી જ આ
 પ્રમાણે ગાજું છું.^{૨૮} હે બ્રાહ્મણ ! મારી આ
 ગઈ નાનું ફળ તું જોજ. આ રણસંઘામમાં કૃષ્ણ,
 સાત્યકિ અને બીજા ઠેટલાએક અનુચરો સહિત
 પાંડવોનો નાશ કરી હું તદ્દન નિષ્કંટક થયેલી આ
 સધળી પૃથ્વીને કુર્યોધનરાજને સમર્પણ કરીશ.'

કૃપાચાર્ય બોલ્યા : હે સૂતપુત્ર ! આ તારા
 મનોરથના બકવાદો મારા માન્યામાં આવતા
 નથી.^{૨૯,૩૦} તું આ રીતે અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ અને
 પાંડુપુત્ર ધર્મરાજને સદા આક્ષેપ કર્યા જ કરે છે.
 પણ તું સમજતો નથી કે, જે સ્થળે યુદ્ધકુશળ
 અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ હોય છે, તે સ્થળે વિજય
 અવરથ હોય છે.^{૩૧} દેવો, મંધર્વો, યક્ષો, મનુષ્યો,
 સર્પો અને રાક્ષસો સુદ્ધાં રણમાં કવચધારી થઈને
 આગ્યા હોય, તોપણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન-
 ને જીતી શકે તેમ નથી. વળી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર-
 રાજ બ્રાહ્મણભક્ત, સત્યવચની, જિતેન્દ્રિય, શુર-
 દેવનો પૂજક, નિત્ય ધર્મપરાયણ વિશેષે કરી
 અસુકુશળ, ધૈર્યવાન અને કૃતજ્ઞ છે. વળી તેના
 ભાઈઓ પણ બળવાન અને સર્વ અત્રોમાં પરિ-
 શ્રમ કરી ચૂકેલા છે. એટલું જ નહિ, તેઓ
 શુરસેવામાં તત્પર, બુદ્ધિમાન, નિત્ય ધર્મચરણી,
 યશસ્વી, અનેક સંખ્યાવાળા, ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી,
 અતિ પ્રેમ ધરાવનારા અને યુદ્ધમાં સારી રીતે
 પ્રહાર કરનારા છે.^{૩૫-૩૮} વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી,
 દૌર્યોધિ, જનમેજય, ચંદ્રસેન, રુદ્રસેન, શ્રીતિર્ધર્મા,
 ધ્રુવ, અંધર, વસુચંદ્ર, દામચંદ્ર, સિંહચંદ્ર અને

સુતેજન આદિ દ્રુપદના પુત્રો તથા મોટાં મોટાં
અમ્રોને બાણનારા દ્રુપદરાજ પોતે પણ તે પાંડવો
માટે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા છે. વળી પુત્રો સહિત
મત્સ્યરાજ (વિરાટ), રાતાનીક, સૂર્યદંત, શ્રુતા-
નીક, શ્રુતધ્વજ, બલાનીક, જયાનીક, જયાધ,
રથવાહન, ચંદ્રોદય તથા સમસ્થ નામના વિરાટ-
રાજના સુંદર ભાઈઓ અને નકુળ, સહદેવ,
દ્રૌપદીના પુત્રો તથા રાક્ષસ ઘટોત્કચ પણ તેમને
માટે યુદ્ધ કરે છે. આ બધા જમને માટે યુદ્ધ કરે
છે, તેમનો કદી નાશ થવાનો નથી.^{૪૮-૪૯} વળી
આ ઉપરાંત બીજા ઘણા યોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરાજની
સહાયમાં છે. અરે ! એકલા ભીમસેન અને અર્જુન
જ એ ધારે, તો દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, યક્ષો,
રાક્ષસો, ભૂતગણો, સર્પો અને હાથીઓ સહિત
આ સર્વ જગતનો પોતાનાં અમ્રોના પરાક્રમથી
સંહાર કરી શકે તેમ છે. વળી એકલા યુધિષ્ઠિ-
રાજ પણ પોતાની ધૌર દૃષ્ટિથી આ સમગ્ર પૃથ્વીને
બાળી શકે તેમ છે. હે કર્ણ ! અમાપ બળવાળા
શ્રીકૃષ્ણ જમને માટે કવચધારી થયા છે, તે તારા
શત્રુઓનો તું કેમ રણમાં પરાજય કરવા માટે
ઉત્સાહ ધરે છે? આ સૂતપુત્ર ! તું આ રણમાં
શ્રીકૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ કરવા ઉત્સાહ રાખે છે, એ અવ-
શ્ય તારી એક મોટી મૂખ્તા-ભૂલ જ છે.^{૪૪, ૪૭}

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કૃપાચાર્યના
એ કથન પર રાધાપુત્ર કર્ણ ખડખડાટ હસ્યો અને
શારદ્રત ગુરુ કૃપાચાર્ય પ્રત્યે તે આ પ્રમાણે
બોલ્યો : ' હે બ્રહ્મા ! પાંડવોને હિંદુશીને તમે જ
વચન કહ્યું છે તે સત્ય છે. ખરેખર ! પાંડવોમાં
તમારા કહેવા પ્રમાણેના ગુણો અને તેથી પણ
અધિક ગુણો છે. વળી હું બાણ છું કે, ઇંદ્ર
સહિત દેવો, દેવો, યક્ષો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો
કે રાક્ષસો પણ પાંડવોને યુદ્ધમાં જીતી શકે તેમ
... ..

જીતીશ. હે બ્રાહ્મણ ! આ અમોઘ શક્તિ મને
ઇંદ્રે આપેલી છે. આ શક્તિથી હું અર્જુનનો
વધ કરીશ.^{૪૮-૪૯} આમ અર્જુન બ્યારે માર્યો
જરો, ત્યારે એના બીજા ભાઈઓ અર્જુન વિનાના
થઈને પૃથ્વીને ભોગવવા કદી સમર્થ થશે નહિ.^{૪૯}
પછી હે ગૌતમવંશી ! તે સર્વનો વિનાશ થતાં
સમુદ્ર પર્વતની આ સઘળી પૃથ્વી વિનાશપ્રયસે
ઠોરવરાજને સ્વાધીન થઈ રહેશે.^{૪૯} ઉત્તમ ઉપાયો
યોગવાથી આ જગતમાં સર્વ અર્થો સિદ્ધ કરી
શકાય છે, એમાં સંશય નથી. હે ગૌતમ ! આ
અર્થને બરાબર સમજીને જ હું ગર્જના કરું
છું.^{૪૯} વળી તમે બ્રાહ્મણ છો, હવે તો વૃદ્ધ થયા
છો અને તેથી જ યુદ્ધ કરવામાં અશક્ત પણ છો.
પાંડવો પરના સ્નેહની લાગણીથી કેવળ મોહવશ
થઈને જ તમે મારું અપમાન કરો છો.^{૪૯} પણ
આ કુલ્લુક્ષિના બ્રાહ્મણ ! હવે જ તું ક્ષીથી મને
આતું અગ્રિય વચન કહીશ, તો આ તલવારને
જેંચકીને તારી જીભ વાઢી લઈશ.^{૪૯} આ દુર્મતિ
વિપ્ર ! આ રણમાં તું પાંડવોની સ્તુતિ કરવા
છરછે છે અને કૌરવોનાં સર્વ સૈન્યોને ભયભીત
કરી નાખે છે, પણ હે બ્રાહ્મણ ! આ બાબતમાં
પણ તને હું યથાર્થ વાક્ય કહું છું, તે તું સાંભળ.
કુર્યોધન, દ્રોણાચાર્ય, શકુનિ, કુરુપ્ર, જય,
કુઃશાસન, વૃષસેન, મદ્રરાજ, તું, સોમદત્ત, બૃદિ,
અશ્વત્થામા અને વિવિંશતિ-આ સર્વ યુદ્ધકુશળ
યોદ્ધાઓ કવચો ધારણ કરીને જ્યાં સજ્જ થઈ
જોગા રહે, ત્યાં ઇંદ્ર સરખો બળવાન એવો કયો
નરશત્રુ તેમના ઉપર વિજય મેળવી શકે? એ સર્વ
યોદ્ધાઓ શૂરા છે, અસુકુશળ છે, બળવાન છે,
સ્વર્ગને મેળવવા છરછે છે, ધર્મને સમજે છે અને
યુદ્ધ કરવામાં પણ ઘણા નિપુણ છે. અરે ! તેઓ
જે કદાચ ધારે તો દેવોને પણ યુદ્ધમાં હણી શકે
તેવા છે.^{૪૮-૪૯} આ સર્વ યોદ્ધાઓ પાંડવોનો

વન કરવાની ઇચ્છાથી તથા કુરુરાજના વિજયની આકાંક્ષા રાખીને, કવચો પહેરી પહેરીને સંઘામ માં ઊભા રહેશે.^{૧૩} છતાં હું માતું છું કે, અતિ-બળવાન પુરુષોનો પણ યુદ્ધમાં જય થવો તે તો દેવાધીન છે, કારણ કે મહાબાહુ ભીષ્મ જેવા પણ સેંકડો બાણોથી વીધાઈ જઈને રણમાં સતા છે વળી વિકર્ણ, ચિત્તસેન, બાહ્લિકરાજ, જયદ્રથ, ભૂરિવ્રજા, જય, જલસધ, સુદર્શિણ, રથીશ્રેષ્ઠ શક્તિ અને વીર્યવાન ભગદત્ત-આ બધા રાજાઓ અને એ ઉપરાંતના બીજા મહારાજાઓ પણ સંઘામમાં પાંડવોને હાથે હણાયા છે. એ મહારાજાઓને દેવો પણ સદેજ જીતી શકે એમ નહોતું. તેઓ યુદ્ધમાં શરા હતા અને પાંડવો કરતાં પણ અતિશય બળવાન હતા તો એ અનમ પુરુષ ! એમાં દેવયોગ સિવાય બીજું તુ શું માને છે ?^{૧૪-૧૭} વળી અદ્યા એ બ્રાહ્મણ ! દુર્યોધનના જે શત્રુઓની તું સતત સ્તુતિ કર્યા કરે છે, તેમના પણ સેંકડો અને હજારો શરાઓ આ રણમાં હણાયા છે.^{૧૮} આ અત્યારે વર્તમાન કાળમાં પણ કુરુઓનાં તથા પાંડવોનાં સર્વ સિંચો નો સાથે જ ક્ષય થાય છે, તો તેમાં પાંડવોનો કોઈ જાતનો પ્રભાવ હોય એમ મને જરા પણ દેખાતું નથી.^{૧૯} છતાં આ નીચ બ્રાહ્મણ ! તું જમને નિત્ય બળવાન માને છે, તેમની સાથે જ રણમાં યુદ્ધ કરવા માટે હું યથાશક્તિ યત્ન કરીશ કુર્યોધનના હિતને માટે હું મારાથી બનતી કોશિશ કરના મથીશ, તોપણ જય તો દેવાધીન જ છે.^{૨૦}

હિત શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત ધોરકલ્પવધપર્વમાં
રાત્રિયુદ્ધમાં દૃષ્ટાવાચ અને કર્ણના વાક્યો
નામને અધ્યાય ૧૫૬ ચો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૯ મો

કર્ણને પોતાના અભિમાનનું મળેલું ક્ષણ

॥ સમય ઉવાચ ॥

તથા પરુપિતં દૃષ્ટ્વા સ્તત્પ્રત્યેષ માતુલમ્ ।

હૃદયમુદ્યમ્ય લેગેન દ્રૌણિરમ્બપતત્ દ્રુતમ્ ॥ ૧ ॥

સમય બોલ્યો સૂતપુત્ર કર્ણે આ પ્રભાણેનાં કંઠોર વચનો કહીને પોતાના મામનો તિરસ્કાર કર્યો, તે જોઈ અશ્વત્થામા હાથમાં તલનાર જાંચી કરીને વેગપૂર્વક કર્ણ સામે ધર્યા.^૧ જમ કોઈએક સિંહ મદમત હાથી સામે ચઢી બય, તેમ પરમ ક્રોધેલા અશ્વત્થામા કુરુરાજના દેખતાં કર્ણ સામે ચઢી ગયા.^૨

અશ્વત્થામા બોલ્યા એ નરાધમ ! મારા શરા મામા અર્જુનના સત્ય શુણેલું કથન કરે છે, ત્યારે હે સાવ કુર્મતિયા ! તું દ્રેપને લીધે તેમનો તિરસ્કાર કરે છે.^૩ તુ બાણે સર્વ લોકમાં એકમાત્ર ધનુર્ધર હોય તેમ શરવીરતાપૂર્વક બકાશ મારે છે, તને ગર્વનું ભૂત ભરાયું છે અને સંઘામમાં તું કોઈને ગણતામાં જ લેતો નથી.^૪ પણ ગાદીવધારી અર્જુનને આજે યુદ્ધમાં તારો પરાજય કર્યો અને તારી જ સમક્ષ તેણે જય દ્રથરાજને મારી નાખ્યો, ત્યારે તારાં પરાક્રમ અને અસ્રો ક્યાં બોધી ગયાં હતાં ?^૫ આ અનમ સૂત પુત્ર ! જેણે પૂર્વે સાક્ષાત્ મહાદેવની સાથે યુદ્ધ કર્યું છે, તે અર્જુનને તું કેવળ વૃથા મનોરથ માનથી જીતના ઇચ્છે છે ?^૬ શ્રીકૃષ્ણની સાથે રહેલા અને સર્વ શસ્ત્રારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અર્જુનને ઇંદ્ર સહિત દેવો કે અસુરો પણ જીતવા સમર્થ નથી.^૭ તો પછી હે દુષ્ટયુદ્ધિ કર્ણ ! લોકમાં એક જ વીર ગણાતા તે અજિત અર્જુનને તું આ રાજાઓને સાથે રાખીને ક્યાંથી જીતશે ?^૮ આ દુષ્ટયુદ્ધિ નરાધમ ! હવે તુ ઊભો રહેજ અને જોજ. હે અવજનતિયા ! હું પોતે જ આજ તારા

સૂતપુત્ર કહ્યું જરાયે ગભરાયો ન હતો, તેમ ત્રાસ પણ પામ્યો ન હતો. પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સંઘાતોમાં કદી પરાજય નહિ પામનારો, યુદ્ધમાં ઝડપથી કામ કરનારો અને મહાબળવાન એવો તે કહ્યું તમારા પુત્રોને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી સંખ્યાબંધ બાણો છોડવા લાગ્યો. પ્રલયકાળના સસુદ્રની પેઠે ઉછાળા મારતા તે અદ્ભુત સૈન્યસાગરને તે બળવાન આ પ્રમાણે ચોતરફથી અટકાવી રહ્યો. પછી રાત્રુપક્ષના રાજાઓ પણ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને એ કહ્યુંને ખાળવા લાગ્યા.^{૨૧-૩૧} તે સેંકડો અને હજારો રાજાઓ પોતાનાં ધનુષ્યોને ધુણાવતા હતા અને દૈત્યગણો જમ ઇંદ્ર સાથે યુદ્ધ કરે, તેમ તેઓ રાધાપુત્રની સાથે યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા.^{૩૨} હે પ્રભુ ! રાજાઓએ પ્રકટ કરેલી બાણવૃષ્ટિને કહ્યું સામેથી બાણોનો તેવો જ મારો ચલાવીને ચારે તરફથી વીંખી નાખી હતી.^{૩૩} પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં ઇંદ્રનું દાનવો સાથે જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ સામસામા બદલો વાળવા ઇચ્છતા તે યોદ્ધાઓનું આ યુદ્ધ યથા રહ્યું હતું.^{૩૪} તે સમયે અમે સૂતપુત્ર કહ્યુંના હાથની અદ્ભુત ચાલાકી જોઈ હતી; કારણ કે સર્વ તરફથી સાવધાન રહેલા શત્રુયોદ્ધાઓ એને યુદ્ધમાં પહોંચી વળ્યા ન હતા.^{૩૫} મહારથી રાધા નંદને રાજાઓનાં સંખ્યાબંધ બાણોને અટકાવી દીધાં હતાં અને તેણે તેમના રથોની ધૂસરીઓમાં, ઇસોમાં, છત્રોમાં, ધ્વજોમાં તથા ઘોડાઓમાં પોતાના નામના ચિહ્નવાળાં બાણો ઘોચવા માંડ્યાં હતાં. જોતજોતામાં તે સર્વ રાજાઓ કહ્યુંનાં બાણોથી પીડાઈને હાવારાખાવરા બની ગયા.^{૩૬,૩૭} ટાઢથી ધ્રુજતી ગાયોની જેમ તેઓ ત્યાં રણમાં જ આમતેમ ભમવા લાગ્યા. વળી કહ્યું મારી નાખેલા તથા તેનાથી મારી

નખાતા જથ્થાબંધ ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા રથીયોદ્ધાઓ જ્યાં ત્યાં અમારી દૃષ્ટિએ પડતા હતા. હે રાજન ! આખી રણભૂમિ યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા શરાઓનાં રડવડતાં મસ્તકોથી અને બાહુઓથી ચારે બાજુ છવાઈ ગઈ હતી. મરણ પામેલા, મરણ પામતા અને આમતેમ નાસભાગ કરતા યોદ્ધાઓથી આખું રણક્ષેત્ર યમ-રાજના નગર સમું રોડ દેખાતું હતું. આ પ્રમાણેનું કહ્યુંનું પરાક્રમ જોઈને રાજા દુર્યોધન અશ્વત્થામા પાસે આવીને આ વાક્ય બોલ્યો : ' આ દંશીલો કહ્યું સર્વ રાજાઓની સાથે રણમાં યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. જરા જુઓ તો ખરા ! ^{૩૮-૪૨} જુઓ, કહ્યુંનાં બાણોથી વિહ્વળ થઈને આ પાંડવી સેના કેવી નાસભાગ કરી રહી છે ! ખરેખર ! કાર્તિકેશ્વામીથી સંહાર કરાતી દાનવોની સેના સરખી જ આ સેના દેખાય છે. ^{૪૩} પણ જુઓ ! પેલો અર્જુન પોતાની સેનાનો બુદ્ધિમાન કહ્યું પરાજય કર્યો છે તે જોઈને, સૂતપુત્રનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી સન્મુખ જ ધસ્યો આવે છે. ^{૪૪} માટે તે અર્જુન આપણા બધાના દેખતાં મહારથી કહ્યુંને યુદ્ધમાં મારી ન બચ તેવી યુક્તિ કરવી જોઈએ. ^{૪૫} એટલે અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, શલ્ય અને મહારથી હાદિ'ક્ય સૂતપુત્રનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી અર્જુન સામે ધસી ગયા. ^{૪૬} આમ દેવોની સેના સામે ચઢી આવતા ઇંદ્રની પેઠે કૌરવસેના સામે ચઢી આવતા એ અર્જુનને જોઈને તે યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવા દોડ્યા હતા. હે રાજેન્દ્ર ! અર્જુન પણ પાંચાલ રાજાઓથી વીંટાઈને ઇંદ્ર જેમ વૃત્રાસુર સામે ધસી ગયો હતો, તેમ કહ્યું સામે ધસી ગયો. ^{૪૭,૪૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! પ્રલયકાળના યમરાજની પેઠે કાપેલા એ અર્જુનને જોઈને સૂર્યપુત્ર કહ્યું શો ઉપાય લીધો હતો ! જ મહારથી કહ્યું અર્જુનની સાથે નિત્ય સ્પર્ધા કરે છે

અને જે યુદ્ધમાં અતિ દારણ્ય અર્જુનને જીતવાની આશા રાખે છે, તે સૂયંપુત્ર કણે પોતાની સામે એકાએક ધસી આવેલા પોતાના નિત્યના અત્યંત વેરી એવા અર્જુન સામે કયાં યોગ્ય પગલાં લીધાં હતાં ? આ તું મને કહે. ૪૬-૧૦

સંજય બોલ્યો : હાથી સામે જમ કાઈ હાથી ધસી આવે, તેમ પોતાની સામે ધસી આવેલા અર્જુનને જોઈને કણે જરા પણ ગભરાયા વિના યુદ્ધ કરવા ધસી ગયો હતો. પોતાની સામે વેગથી ધસી આવતા કણેને અર્જુન સીંધાં જનારાં બાણો મૂઢી મૂઢીને રણમાં છાઈ દીધો, ત્યારે કણે પણ અર્જુનને તેવાં બાણો વડે ઢાંછી દીધો; એટલે વળી અર્જુનને બાણોના સમૂહથી કણેને દાટી દીધો. ૪૬-૧૩ તે પછી અત્યંત કાપેલા કણે ત્રણ બાણો મારી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો; પણ મહાબળવાન અર્જુન કણની તે ઝડપને સાંખી શક્યો નહિ. ૪૬ શત્રુતાપન અર્જુનને તેના તરફ સરાણુ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં, ચળકતા અગ્ર-ભાગવાળાં અને સીંધાં જનારાં ત્રણસો બાણો છોડ્યાં. વળી વીર્યવાન અને બળવાન તે અર્જુનને હસતો હોય તેવો ડોળ કરીને ક્રોધપૂર્વક એક બાણ માર્યું અને કણના કાળા હાથના અગ્ર-ભાગને વીંધી નાખ્યો. ૪૬-૧૬ એ રીતે વીંધાઈ જતાં કણના હાથમાંથી ધતુધ્ય છટછી પડ્યું, તો પણ એક અર્ધ નિમેષ જેટલા સમયમાં તે મહા-બળવાન કણે એક બીજું ધતુધ્ય ગ્રહણ કર્યું. ૪૭ એક ચાલાક હાથવાળાની પેઠે તેણે સંખ્યાબંધ બાણો છોડી અર્જુનને છાઈ દીધો. હે ભારત ! અર્જુનને બાણોના વરસાદ વરસાવી હસતાં હસતાં જ કણે છોટીડી તે બાણવૃદ્ધિનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. હે રાજા ! મહાધતુધ્યર એવા તે બને જણા સામસામે ખેલતા લેવાની ઇચ્છાથી પરસ્પર ચડી આવ્યા હતા અને આ પ્રમાણે બાણોની વૃદ્ધિ

કરીને અન્યો-અન્યે રણમાં છાઈ દેતા હતા. જમ કાઈ એક હાથવાળી માટે કાપેલા 'વનના બે હાથી-ઓતું મહાઅદ્યુત યુદ્ધ થઈ રહે છે, તેમ તે કણ અને અર્જુનનું પણ મહાઅદ્યુત યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. પછી મહાધતુધ્યર અર્જુને કણનું તે પરાક્રમ જોઈને ચપળતાપૂર્વક કણના ધતુધ્ય-ને મુદિપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું. વળી તેણે ભલ્લજતનાં બાણો મૂઢીને તેના આરંધ ઘોડાને પણ ચમસદનમાં પહોંચાડી દીધો. ૪૮-૧૨ વળી તે શત્રુતાપને કણના સારથિના મસ્તકને પણ ધડથી જુડું પાડ્યું. વધુમાં તે પાંડુનંદન પૃથા-પુત્રે બીજાં ચાર બાણો મૂઢ્યાં અને કપાયેલા ધતુધ્ય-વાળા, માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા તથા શાળાયેલા સારથિવાળા તે કણને તેણે ધાયલ કરી નાખ્યો. એટલે અર્જુનનાં બાણોથી પીડાયેલા તે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ કણ માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથમાંથી એકદમ ફેદી પડ્યો અને સત્તર કૃપાચાર્યના રથ પર ચઢી ગયો. શાહુડી જમ પીંછાઓથી ઢંકા-યેલી હોય છે, તેમ ધાયલ થયેલા તે કણ અનેક બાણોથી તદ્દન ઢંકાઈ ગયો હતો. તેથી જ પોતાના જીવિતના રક્ષણ માટે તે કૃપાચાર્યના રથ પર ચઢી ગયો હતો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રાધાપુત્ર કણને પરાજય પામેલો જોઈને તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ અર્જુનનાં બાણોથી કાપર થઈને દશે દિશાઓમાં નાસભાગ કરી રહ્યા. હે રાજા ! પોતાના સૈનિકને એ પ્રમાણે નાસભાગ કરતા જોઈને રાજા દુર્યોધન તેમને પાછા વાળતા લાગ્યો અને આ વચન બોલ્યો : 'હે રાજા કાનિયો ! તમે નાસો નહિ, નાસો નહિ. હામા રદો. ૪૮-૧૮ અર્જુનનો વર કરવા માટે આ તું પોતે જ આ પગલે નેની સામે યુદ્ધ કરવા અર્જુન તું જ પાંડવો-નો, પાંચાલોનો તથા સર્વ મોખમ્યોદ્ધામનો નાગ કરીશ. ૪૯ આજે તું મારીવડતુધ્યર અર્જુન સામે

યુદ્ધ કરીશ. તેથી પાંડવો પ્રલયસમયના કાળના જેવા મારા પરાક્રમને જોઈ રહેશે.^{૭૦} આજે યોદ્ધાઓ રણમાં મારી હંજીરા બાણજોને પતંગોની પંક્તિની પેઠે છૂટેલી નિહાળશે.^{૭૧} ગ્રીષ્મઋતુની આખરમાં મેઘરાજા જેમ જળમય વૃષ્ટિ કરે છે, તેમ આજે હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કરીને હું યુદ્ધમાં બાણમય વૃષ્ટિ વરસાવીશ, તે સર્વ સૈનિકો જોશે. નમેશ્વ પર્વવાળાં અનેક બાણો મૂકીને હું આજે અર્જુનને જીતીશ. માટે હે શરાઓ ! ઊભા રહો, ઊભા રહો અને અર્જુનના ભયનો ત્યાગ કરો.^{૭૨, ૭૩} મગરમચ્છોનો નિવાસ ગણાતો મહાસાગર જેમ કાંઠા સામે આવીને અટકી રહે છે, તેમ અર્જુન આજે મારા પરાક્રમને સહન કરી શકશે નહિ.^{૭૪} આમ કહીને દુરાધર્મ રાજા દુર્યોધન મોટા સૈન્યને સાથે લઈને અર્જુન સામે ચઢી ગયો. તે સમયે તેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ દેખાતાં હતાં.^{૭૫} મહાબાહુ દુર્યોધન આ પ્રમાણે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા પ્રયાણ કરી ગયો, તે જોઈને કૃપાચાર્ય અશ્વત્થામા પાસે આવ્યા અને તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^{૭૬} 'આ મહાબાહુ દુર્યોધનરાજ આ સમયે ઘણો ક્રોધિત થયો છે અને ક્રોધથી બેમાન જેવો બની ગયો છે. તે કેવળ પતંગિયાની વૃત્તિનો આશ્રય કરીને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે.^{૭૭} પણ એ પુરુષવ્યાધ કૌરવરાજ અર્જુન સામે ભેટા કરીને આપણ સર્વનાં દેખતાં પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ ન કરે તેટલામાં તું તેને અર્જુન સામે જતો અટકાવ.^{૭૮} કુરુવંશનો એ વીર રાજા આજે આ અર્જુનનાં બાણોના સપાટામાં જ્યાં સુધીમાં ન આવી પડે, ત્યાં સુધીમાં તું એને રણમાં જતો અટકાવ.^{૭૯} આ આપણે રાજા જેટલામાં કાંચળી વિનાના સર્પ સરખાં અર્જુનનાં ધોર બાણોથી ભરમ ન થઈ જાય, તેટલામાં તું એને યુદ્ધમાંથી અટકાવ.^{૮૦} હે માન આપનારા !

આપણે જીવતા ઊભા છીએ અને આ દુર્યોધનરાજ કરી કુમક વિના અર્જુનની સામે યુદ્ધ કરવા માટે જાય તે મને અયોગ્ય સરખું જણાય છે.^{૮૧} હું માતું છું કે, સિંહ સાથે યુદ્ધ કરનારા હાથીતું જીવતર જેમ દુર્લભ થઈ પડે છે, તેમ મુકુટધારી અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરનારા આ કુરુરાજતું જીવતર પણ આજે દુર્લભ થઈ પડશે.^{૮૨} પોતાના મામાનાં એ વયનો સાંભળીને શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અશ્વત્થામા ઉતાવળા ઉતાવળા દુર્યોધનને આવું વાક્ય બોલ્યા :^{૮૩} 'ઓ ગાંધારીપુત્ર ! હું જ્યાં સુધી જીવતો છું, ત્યાં સુધી તમારે યુદ્ધ કરવા જવું યોગ્ય નથી. ઓ કુરુરાજ ! હું તમારું નિત્ય હિત ઇચ્છું છું. મારો અનાદર કરી તમારે બ્રાંતિમાં ન પડવું જોઈએ કે, 'આ યુદ્ધમાં અર્જુનનો વિજય થશે અને મારો પરાજય થશે.' હે દુર્યોધન ! હું એકલો જ અર્જુનને આગળ વધતો અટકાવીશ. તમે અહીં ઊભા રહો.^{૮૪, ૮૫}

દુર્યોધન બોલ્યો : હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! તમારા પિતા દ્રોણાચાર્ય પાંડવોની પુત્રોની પેઠે રક્ષા કરે છે અને તમે પોતે પણ નિત્ય તેમની ઉપેક્ષા કરો છો.^{૮૬} આ યુદ્ધમાં તમારું પરાક્રમ મંદ દેખાય છે, તેમાં મારા ભાગ્યની મંદતા જ કારણભૂત છે અથવા ધર્મરાજતું પ્રિય કરવા માટે કે દ્રીપદીને રક્ષા મનાવવા માટે તમારું પરાક્રમ મંદ પડી ગયું છે કે શું ? અમે તે કંઈ સમજી શકતા નથી.^{૮૭} અરેરે ! મને રાજ્ય-લોભીને ધિક્કાર દો ! મારે માટે મારા આ સર્વ બાંધવો, જેઓ હજી કેવળ સુખચેતનમાં જ દહાડા કાઢવાને યોગ્ય છે, તેઓ આજે રણમાં અગ્નિત રહીને પણ પરમ દુઃખને પામી રહ્યા છે.^{૮૮} એક માત્ર ગૌતમીના પુત્ર સિવાય સર્વ રામોને અણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા યુદ્ધમાં સાક્ષાત મહેશ્વર સરખો એવો બીજો કયો પુરુષ પોને

સમર્થ હોવા છતાં પોતાના શત્રુઓનો સંહાર ન કરે?'' એ અશ્વત્થામા । તમે મારા પર હવે પ્રસન્ન થાઓ અને મારા આ શત્રુઓનો નાશ કરી નાખો. અરે ! દેવો કે દાનવો સુદ્ધાં તમારાં અસ્રોના માર્ગમાં ઊભા રહેવાને સમર્થ નથી. હે દ્રોણપુત્ર ! તમે પાંચાલો અને સોમકાનો તેમના અનુચરો સહિત નાશ કરી નાખો. તે સિવાયના બાકી રહેલાઓનો તો અમે બધા જ આપના રક્ષણ તમે રહી સંહાર કરીશું. ૮૦, ૮૧

હે બ્રાહ્મણ ! જુઓ, આ સોમકા તથા યશસ્વી પાંચાલો ક્રોધાયમાન થઈને બધે દાવાનળની જમ મારાં સૈન્યોમાં ધૂમી રહ્યા છે. ૮૨ હે મહા-બાહુ નરોત્તમ ! અર્જુનનાં રક્ષણ તમે રહેલા આ કેકયેયોદ્ધાઓ મારા સૈન્યને તદ્દન મારી નાખે તે પહેલાં તમે તેમને અટકાવી દો. ૮૩ આ શત્રુ-દમન અશ્વત્થામા ! તમે હવે ઉતાવળ કરો અને શીઘ્ર ત્યાં જાઓ. હે મહારાજ ! તમારે જ પહેલાં કે પછી આ કાર્ય કરવાનું છે. ૮૪ હે મહા-બાહુ ! સર્વ પાંચાલોનો નાશ કરવા માટે જ તમે ઉત્પન્ન થયા છો. તમે જ બરાબર સજ્જ થશો તો જરૂર આ સર્વ જગતને પાંચાલો વિનાનું કરશો જ. ૮૫ સિદ્ધોએ પણ પૂર્વે આ પ્રભાણે જ કહ્યું છે અને તે પ્રભાણે જ અવશ્ય થશે. માટે હે પુરુષવ્યાધ્ર ! તમે તે સર્વ પાંચાલોનો અનુ-ચરો સહિત નાશ કરી નાખો. ૮૬ ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ તમારાં અસ્રોના સપાટામાં ઊભા રહેવા-ને સમર્થ નથી, તો પાંડવો અને પાંચાલો તે દ્રાણ માત્ર ! આ હું તમને સત્ય જ કહું છું. ૮૭ હે વીર ! આ પાંડવો તથા સોમકયોદ્ધા-ઓ તમારી સામે બળથી યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. આ હું તમને સત્ય કહું છું. ૮૮ માટે હે મહા-બાહુ ! જાઓ, જાઓ. આપણે સમય ગાળવો ચોગ્ય નથી. જુઓને, અર્જુનનાં બાણોથી પીડા-

યેલી આ આપણી સેના નાસભાંગ કરી રહી છે. ૮૯ હે માન દેનારા મહાબાહુ ! તમે તમારા દિવ્ય તેજથી પાંડવો તથા પાંચાલોને શિક્ષા કરવા સમર્થ છો. ૯૦

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વા તર્ગત ઘટોત્કચવધપર્વમા 'સન્નિવૃદ્ધમાદુર્યોધનનું વાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૫૮મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૦ મો

અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ

॥ ઇન્દ્રય ઉવાચ ॥

દુર્યોધનેનૈવમુક્તો દ્રોણિરાહવદુર્મદઃ ।

ચક્રારારિવધે યત્નમિન્દ્રો દૈત્યવધે યથા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : દુર્યોધને જ્યારે એ પ્રભાણે કહ્યું, ત્યારે ઇંદ્ર જમ દૈત્યોનો વધ કરવા યત્ન કર્યો હતો, તેમ તે યુદ્ધકુંઠે અશ્વત્થામાએ શત્રુ-ઓનો વધ કરવા માટે યત્ન કરવા માંડ્યો. ત્યાં એ મહાબાહુએ દુર્યોધનને ઉદ્દેશીને આવાં વાક્યો કહ્યાં : ૧ 'હે કુરુરાજ ! તું કહે છે તે સત્ય છે. મને તથા મારા પિતાને પાંડવો નિત્ય પ્રિય છે. ૨ તેમ જ હે કુરુદ્વજ ! અમે બન્ને તે પાંડવોને પણ તેવા જ પ્રિય છીએ, છતાં યુદ્ધ કરતી વેળા અમે પરસ્પરની પ્રીતિ બળવતા નથી. હે તાત ! અમે બાણોની પરવા રાખ્યા વિના નિશંયની પેઠે અમારી શક્તિ અનુસાર યુદ્ધ કરીએ છીએ. ૩ હે મહારાજ ! હું, કણ્, શલ્ય, કૃપાચાર્ય અને હાર્દિલ્ય પાંડવોની સેનાને આંખના એક પલકારા જટલા સમયમાં જ નાશ કરી નાખીએ તેમ છીએ. ૪ વળી હે મહાબાહુ ! જો અમે આ યુદ્ધમાં ન હોઈએ તો તે પાંડવો પણ આપણી સેનાને એક અર્ધનિમેષ જટલા સમયમાં જ સંહારી નાખે તેમ છે. ૫ હે ભારત ! પાંડવો તથા અમે અમારી શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યાં કરીએ છીએ અને તેથી જ તેજ સામે તેજ આવીને શાંત થઈ જાય છે. ૬ આ વાત તું તમને સત્ય જ કહું છું, હે,

જ્યાં સુધી પાંડવો જીવતા છે ત્યાં સુધી પાંડવી
સેનાનો અતિબળથી પણ પરાજય કરી શકાય
તેમ નથી.^૭ સમર્થ એવા તે પાંડુપુત્રો કેવળ
પોતાને માટે જ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે, તેથી તે તારાં
સંન્યોનો સંહાર કેમ નહિ કરે? હે કુરુરાજ !
તું અતિશય લોભી છે અને કેવળ કપટને જ
જાણે છે. તું સર્વના તરફ શંકાં રાખે છે અને
અભિમાની છે; આથી જ તું અમારા વિશે શંકા
કરી રહ્યો છે.^૮ હે રાજન ! વળી હું માનું છું
કે, તું અતિનિંદ્ય, પાપાત્મા અને પાપી છે.
આમ એ શુદ્ધ રાજા ! તું પોતે પાપની વાસના-
ઓથી ભરેલો દોઈને બીજાઓને વિશે શંકા રાખ્યા
કરે છે.^૯ છતાં હે કુરુનંદન ! હું મારો બનતો
પ્રયત્ન કરીશ અને તારે માટે મારા જીવિતનો
પણ ત્યાગ કરવા તત્પર થઈશ. આ હું તારે માટે
યુદ્ધ કરવા ઊપડું છું.^{૧૦} હું શત્રુઓ સાથે બરા-
બર યુદ્ધ કરીશ અને તેમના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધા-
ઓનો પરાજય કરીશ. હે શત્રુદેવ રાજા ! આ
સંભ્રમમાં તારું પ્રિય કરવા માટે હું પાંચાલો,
સોમઢા, ઢકથો તથા બીજા પાંડવયોદ્ધાઓ સાથે
સારી રીતે યુદ્ધ કરીશ. આજના યુદ્ધમાં મારાં
બાણોથી દાઝી ગયેલા પાંચાલો તથા સોમઢા
સિંહે ગભરાવી મૂંઝકી ગાયોની પેઠે સર્વ દિશા-
ઓમાં પલાયન કરી જશે. આજના યુદ્ધમાં મારા
પરાક્રમને જોઈને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ તથા સર્વ
સોમઢા આ લોહને અશ્વત્થામામય બનેલો જશે.
હું સર્વ પાંચાલોને તથા સોમઢાને યુદ્ધમાં મારી
નાખીશ, તે જોઈને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ અત્યંત
ખેદ પામશે. હે ભારત ! આ યુદ્ધમાં જ્યાં
મારી સામે યુદ્ધ કરશે, તેમને હું હણી જ
નાખીશ.^{૧૧-૧૨} હે વીર ! હું તને સત્ય કહું છું
કે, મારા હાથના ઝપાટામાં આવેલા તેઓ કદી
છૂટનાના નથી. એ પ્રમાણે તમારા પુત્ર કુર્યો-

ધનને કહીને મહાબાહુ અશ્વત્થામા સર્વ ધન-
ધરોને ત્રાસ પમાડતા યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયા;
કારણ કે સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ તે અશ્વત્થામાને
તમારા પુત્રોનું પ્રિય કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા
હતી.^{૧૩, ૧૪} પછી ગૌતમીપુત્ર અશ્વત્થામાએ
રણને મેાખરે જઈ પાંચાલો અને ઢકથોને ઉદ્દેશીને
આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે મહારથો ! તમે બધા
મારા શરીર ઉપર પ્રહાર કરવા મંડી પડો અને
બરાબર સ્થિર થઈ અસ્રો ફેંકવાના આતુર્યને
દર્શાવવા સાથે મારી સામે યુદ્ધ કરો.' અશ્વત્થામા-
નાં એ વચનો સાંભળતાંવેંત જ તે સર્વ યોદ્ધા-
ઓ તેમના પર શસ્ત્રોની વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા.^{૧૫, ૧૬}
હે મહારાજ ! મેં જો જળધારાઓ છોડે, તેમ
તે યોદ્ધાઓ બાણોની ધારાઓ છોડવા લાગ્યા;
પણ દ્રોણાચાર્યના પુત્રે તે બાણોનો નાશ કરી
નાખ્યો અને પાંડવો તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સમક્ષ જ
તેણે તેમનામાંના દશ વીરોનો નાશ કરી નાખ્યો.
આમ હે પ્રભુ ! એ રણમાં અશ્વત્થામાએ સોમઢાનો
તથા પાંચાલોનો સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે
તેઓ અશ્વત્થામાને યુદ્ધમાં ત્યજી દઈને દશેય
દિશાઓમાં પલાયન કરી જવા લાગ્યા. હે મહા-
રાજા ! એ રીતે શ્રા પાંચાલો તથા સોમઢાને
રણમાંથી નાસભાગ કરતા જોઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અશ્વ-
ત્થામા સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો. એ વેળા તે
રણમાં કદી પાછા નહિ હંકનારા એકસો રથી-
યોદ્ધાઓથી વીંટાયેલો હતો. એ યોદ્ધાઓના
રથો મુતણ્થી અદ્ભુત શોભતા હતા અને જળ-
વાળા મેઘ સમાન ગર્જના કરી રહ્યા હતા. પછી
પોતાના યોદ્ધાઓને રણમાં પાડી નાખવામાં
આવેલા જોઈને પાંચાલરાજાનો મહારથી પુત્ર
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અશ્વત્થામા પ્રત્યે આવું વાક્ય બોલ્યો :
'ઓ દુષ્ટચુક્તિના દ્રોણપુત્ર ! બીજા સામાન્ય યોદ્ધા-
ઓને મારી નાખવાથી તને શો લાભ થવાનો

છે? ૨૧-૨૬ પણ જો તું રણમાં શરેા કહેવાતો હોય, તો આવ, મારી સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. તું મારી આગળ આવીને જોશો રહે. હમણાં જ હું તારે વધ કરીશ. ૧૨૭ આમ કહી, હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મર્મને ભેદી નાખનારાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને આચાર્યના પુત્રને પ્રહાર કર્યો. ૨૮ મધની ઇચ્છાવાળા હૃદય ભ્રમરાઓ જેમ પુષ્પ-ભરેલા વૃક્ષમાં પેસી જાય, તેમ સુવર્ણની પૂંખવાળાં, ચળકતા અગ્રસાગવાળાં અને સર્વ શરીરને ચીરી નાખનારાં તે બાણો એક પછી એક અશ્વત્થામાના શરીરમાં પેસી ગયાં; એટલે બાણ-પ્રહારથી અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા અશ્વત્થામા પણ તળે ક્યારાયેલા સર્પની પેઠે એકદમ છંછેડાયા. ત્યાં જરા પણ નહિ ગભરાયેલા એ માની દ્રોણપુત્ર હાથમાં બાણો લઈ આ પ્રમાણે બોલ્યા : 'જો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! એક સુહૃદ્વંશી સ્થિર થઈને તું રાહ જોઈ લે, તેટલામાં તો તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરીને હું તને યમનિવાસમાં મોકલી દઈ છું.' આમ કહીને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારા અશ્વત્થામાએ ઝડપદાર હાથવાળા યોદ્ધાની પેઠે સંખ્યાબંધ બાણો મૂક્યાં અને ચારે બાજુથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને છાઈ દીધો અને તે દ્રોણપુત્રે તે યુદ્ધકંઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને રણમાં પીડવા લાગ્યા. ૨૯-૩૩ પછી તે પાંચાલ-પુત્રે અશ્વત્થામાને તિરસ્કારી કહ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણ ! તું મારી પ્રતિજ્ઞાને તથા ઉત્પત્તિને હજી જાણતો નથી. આ અતિશય દુષ્ટ શુદ્ધિના વિષ્રાં પ્રયત્ન તારા પિતા દ્રોણાચાર્યને મારી નાખી પાછળથી તને પણ હું મારી નાખીશ. આ રણમાં હજી દ્રોણાચાર્ય જીવતા છે, માટે હું તને આજે મારનારો નથી. પણ દે દુર્ભતિ ! આ રાત્રિમાં જ પ્રજાત થયા પહેલાં હું તારા પિતાને મારી નાખીશ અને પછીથી તને પ્રેતલોકમાં મોકલી દઈશ. માટે તારા મનમાં પાંડવો તરફ જે દ્રેષ છે તથા કોરવો

તરફ જે ભક્તિ છે, તેને તું સ્થિર થઈને દેખાડી દે; કારણ કે હવે તું જીવતો છૂટવાનો નથી. વળી હે પુરુષાધમ ! જે કાઈ બ્રાહ્મણ પોતાના બ્રાહ્મણ-ધર્મનો ત્યાગ કરી ક્ષાત્રધર્મમાં આસક્ત થાય છે, તે સર્વ કાઈથી વધ કરવા યોગ્ય છે.' ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એ રીતનાં કંઠેર વાક્યો કહીને ટકોર કરી. ૩૪-૩૬ એટલે બ્રાહ્મણોમાં હતમ એવા અશ્વત્થામાને અતિશય ક્રોધ પ્રકટ્યો. નેત્રોથી જાણે બાણી નાખતા હોય તેમ તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે જોવા લાગ્યા અને તે બોલ્યા : 'જોશો રહેજ, જોશો રહેજ. ૧૪૦ પછી તે સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખીને તેને બાણો વડે છાઈ દેવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! પાંચાલસેનાઓથી વીંટાયેલા તથા મોટી સુખવાળો મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આમ અશ્વત્થામાનાં બાણોથી તદ્દન છવાઈ ગયો, છતાં તે પોતાના પરાક્રમેના આશ્રય કરીને અચળ જોશો રહ્યો. તેણે અશ્વત્થામા પર અનેક જાતનાં બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. એ રીતે તે બંને જણા પોતાના પ્રાણોત્તું પણ લઈ યુદ્ધરૂપ થત રમી રહ્યા. ૪૧-૪૩ પરસ્પર શેષમાં આવી જઈને તેઓ અનેક બાણો વડે એકબેકને ગમરાયતા હતા. ત્યાં તે બંને મહામનુષ્યો શોતરફ બાણ-વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હતા. ૪૪ એ વેળા ત્યાં એકઠા મળેલા સિદ્ધો, ચારણો અને વાયુગામી દેવતાઓ અશ્વત્થામા તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના તે ધોર રત્નરૂપવાળા ભયાનક યુદ્ધને જોઈને તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૪૫ તેમણે બાણોના ડગોથી આકાશ તથા દિશાઓને ભરી દીધી હતી અને બાણો વડે મોટા અંધકાર કરી દઈને રણમાં કાંઈનાથી ન જોઈ શકાય તેમ તેઓ લડતા લાગ્યા. તેઓ પનુષને ગોળ મંડળાકારે વાળી દઈને બંનેને ગુચ્છિમિ પર નૃત્ય કરવા દેતા અને અન્યોન્યને વડે કરવા સજ્જ થયેલા ને બંને રાત્રીરે ત્યારે અતિ બળે કર દેખાતા હતા. ૪૬-૪૭ વળી તે બંને મહાનાયક

ઓ તરેહતરેહતું ઝડપદાર તથા સુંદર યુદ્ધ કરતા હતા, તેથી હજારો મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ તેમનાં વખાણ કરતા હતા.^{૪૮} વનમાં સામસામે સાવધ થઈ ને યુદ્ધ કરતા બે વનગજોની પેઠે તેઓ રણમાં બરાબર સાવધ રહીને લડી રહ્યા હતા. તેઓ બન્ને-ને જોઈને બન્ને પક્ષની સેનાઓમાં તુમુલ હર્ષ થઈ રહ્યો.^{૪૯} ત્યાં તેમની સેનાઓમાં સિંહનાદો થવા લાગ્યા, સર્વ સૈનિકો શંખનાદો કરવા લાગ્યા અને સેંકડો તથા હજારો વાદિનો વાગવા લાગ્યા.^{૫૦} એક મુદ્ગતંકાળ સુધી તો ભીરુ પુરુષો-ને ભય વધારનારું તે તુમુલ યુદ્ધ લગભગ એક-ધારું જ થઈ રહ્યું હતું.^{૫૧} પછી હે મહારાજ ! અશ્વત્થામાએ મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ધ્વજને, ધનુષ્યને, છત્રને, બન્ને પૃથરક્ષકોને, સારથિને તથા આરેય યોદ્ધાઓને રણમાં શેળી નાખ્યા અને તેની સામે એસએર ધસારો કર્યો. વળી તે અમેયાત્માએ નમેક્ષાં પર્વવાળાં સેંકડો અને હજારો બાણો મૂકી મૂકીને સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓને રણમાંથી નસાડી જ મૂક્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ વેળા પાંડવોની સેના ગભરાટમાં આવી પડી હતી. એ રણમાં અશ્વ-ત્થામાતું ઈંદ્રના સરખું મહાન પરાક્રમ જોઈને પાંચાલોના મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમે સો બાણો વડે અશ્વ-ત્થામાના સો અનુયાયીઓને મારી નાખ્યા અને બીજાં તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણોથી મોટા મોટા ત્રણ મહારથીઓનો પણ નાશ કરી નાખ્યો. એટલે અશ્વત્થામાએ પણ પોતાની સામે ગોઠવાઈને ઊભેલા સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખ્યો. એ રીતે જ્યારે અશ્વત્થામાએ સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે પાંચાલો અને સૂંજયો અશ્વત્થામાને યુદ્ધમાં જ પડતા મૂકી નાકા અને તેમના રથો તથા ધ્વજો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા. એ રીતે શત્રુઓ-નો રણમાં પરાજય કરીને દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામા વર્ષોકાળના મેઘની પેઠે મોટા રાજ્દયી

ગર્જના કરવા લાગ્યા. તે સમયે તેમણે ઘણા શસ્ત્રોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો; તેથી યુગાંત સમયે સર્વ જૂનોને ભસ્મ કરી નાખી કાળાશિ જન્મ પ્રકાશી રહે છે, તેમ તે સંજામમાં પ્રકાશવા લાગ્યા.^{૫૨-૫૬} એ યુદ્ધમાં હજારો શત્રુઓની હુક-ડીઓનો પરાજય કરી કૌરવોતું સન્માન પામેલા પ્રતાપી અશ્વત્થામા શત્રુગણોનો વિનાશ કરી દેવેન્દ્ર જન્મ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા.^{૬૦}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જીત ધૃષ્ટાકચપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધમાં અશ્વત્થામાતું પરાક્રમ' નામનો
અધ્યાય ૧૬૦મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૧ મો, કાપાકાપી

॥ સજય ઉવાચ ॥

તતો યુધિષ્ઠિરૈવ શ્રીમસેનશ્ચ પાંડવઃ ।
દોળપુર્વં મહારાજ સમંતાત્ પર્યવારયન્ ॥ ૧ ॥
સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! તે પછી યુધિષ્ઠિર અને પાંડવ શ્રીમસેન દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાની આરેબાજુ વીંટાઈ વળ્યા.^૧ આ તરફથી દુર્યોધન રાજ પણ દ્રોણાચાર્યથી વીંટાઈને પાંડવો સામે ચઢી આવ્યો અને પછી તેમનું યુદ્ધ શરૂ થયું.^૨ હે મહારાજ ! તે યુદ્ધ ભીરુ પુરુષોના ભયમાં વધારો કરનારું તથા ધોર સ્વરૂપવાળું હતું. તેમાં ઢાપેલા શ્રીમસેને અંબશો, માલનો, વંજો, ત્રિગતો, શિખિઓ અને બીજાં કેટલાકએક યોદ્ધાઓની હુકડી-ઓને મૃત્યુલોકમાં મોકલી દીધી હતી. વળી ભીમે અભીપ્રાદો, શરસેમો તથા બીજા અનેક યુદ્ધકુંદ ક્ષત્રિયોને કાપી નાખી પૃથ્વીમાં લોદી-નો ગ્રીયડ મચાવી દીધો હતો. ત્યાં હે રાજન્ ! અર્જુને પણ દુર્ગરાજ પ્રદેશમાં જન્મેલા ભીલ-યોદ્ધાઓને, મદ્રદોને તથા માલનોને પણ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરી પ્રેતલોક ભણી વિદાય કરી દીધા હતા. તેણે સરળગામી નારાયણોનો પ્રહાર

કરીને હાથીઓને પણ પીડવા માંડ્યા હતા, તેથી
 બે શિખરોવાળા પર્વતોની પેઠે તેઓ રણભૂમિ
 પર પછડાતા હતા. હાથીઓની કપાયેલી સૂંઢો
 જ્યાં ત્યાં તરફડતી હતી, તેથી તે રણભૂમિ આરે
 બાળુ સર્પો ફરતા હોય તેમ શોભતી હતી. તે
 યુદ્ધમાં સુવર્ણભૂષિત કાંતિવાળાં રાજાઓનાં છત્રોને
 જીજાળી નાખવામાં આવ્યાં હતાં, તેથી પ્રલયકાળે
 એકીસાથે ઊગેલા સૂર્ય, ચંદ્ર અને સર્વ ચંદ્ર-
 મંડળ સાથેનું જાણે આકાશ હોય, તેમ તે ભૂમિ
 દીપતી હતી. એ વેળા દ્રોણાચાર્યના રથની આસ-
 પાસ 'મારો, મારો, નિર્ભય થઈને વીંધી નાખો,
 કાપી નાખો।' એ પ્રમાણેનો મોટો ઘોંઘાટ મચી
 રહ્યો હતો. તે બેઈ દ્રોણાચાર્યને ઘણા જ ક્રોધ
 ચઢ્યો અને તેમણે સંજામમાં વાયવ્યાસજીનું સંધાન
 કહ્યું. પ્રચંડ વાયુ જમ મેધમંડળનો નાશ કરી
 નાખે, તેમ તેમણે ઘણા યોદ્ધાઓનો નાશ કરી
 નાખ્યો. આમ દ્રોણાચાર્યનો સખ્ત મારો ચાલુ
 થયો, એટલે બીમસેન અને મહાત્મા અર્જુનના
 દેખતાં સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ ભયને લીધે રણમાંથી
 નાસવા લાગ્યા. હવે યુગુટધારી અર્જુન તથા
 બીમસેન એકાએક ચઢી આવ્યા.^{૩-૧૨} મોટા
 રથીયોદ્ધાઓની દુકડીઓને સાથે લઈને તે બન્નેએ
 તમારા સૈન્યને મોટા ઘેરો ઘાલ્યો, ત્યાં દક્ષિણ
 બાજુમાં અર્જુન તથા ઉત્તર બાજુમાં બીમસેન
 ઊભા રહીને દ્રોણાચાર્ય પર સંખ્યાબંધ મોટાં
 મોટાં બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. હવે હે મહારાજ !
 સંજયો, મહાતેજસ્વી પાંચાલો, મત્સ્યો અને
 સોમકયોદ્ધાઓ પણ તેમને અનુસરી રહ્યા. આ
 તરફ દે રાજન ! તમારા પુત્રના મહારથી યોદ્ધાઓ
 પણ મોટી સેનાને સાથે લઈને દ્રોણાચાર્યના રથ
 તરફ કુમ્ભે જવા લાગ્યા. પણ અર્જુન તો તે
 ભારતી સેનાને સંહારી જ રહ્યો હતો, તેથી અધ-
 કાર અને નિદ્રાના આવેશને લીધે તત્કાળ પુનઃ

તે સેનામાં લંગાણુ પડ્યું. હે મહારાજ ! દ્રોણ
 આચં તથા તમારો પુત્ર નાસભાગ કરતા પોતાના
 યોદ્ધાઓને પાછા વાળવા માટે ઘણો ઘણો પ્રયાસ
 કરતા હતા, છતાં તેઓ તેમને આખરે ન જ વાળી
 શક્યા. તે વેળા સર્વ લોક અધકારથી ઢંકાર
 ગયો હતો અને અર્જુનનાં બાણોથી છિન્નભિન્ન
 થયેલી તે મહાસેના સર્વ દિશાઓમાં નાસી રહી
 હતી. હે મહારાજ ! તે સેનાના કેટલાએક રાજા-
 ઓ તો પોતાના સેંકડો યોદ્ધાઓને ત્યાં ને ત્યાં
 પડતા મૂંઝી ભયાવેષને લીધે ચોતરફ પલાયન જ
 કરી જતા હતા.^{૧૩-૧૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત ઘટોત્કચપદ્યપર્વમાં
 'રાત્રિયુદ્ધમાં સંકુલ યુદ્ધ' નામનો
 અધ્યાય ૧૧૧ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૨મો

સાત્યકિને ધસારો

॥ વંચજ ઉવાચ ॥

સોમદત્તં તુ સંપ્રેક્ષ્ય વિધુન્વાનં મહદ્વ્રુઃ ।

સાત્યકિઃ પ્રાહઃ યંતારં સોમદત્તાય માં વહ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : એ સમયે સોમદત્ત પોતાના
 મહાન ધનુષ્યને રણમાં ધુણાવી રહ્યો હતો. તે
 બેઈને સાત્યકિ પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો :
 'હે સારથિ ! તું મને પેલા સોમદત્ત પાસે લઈ
 જા. આજે મારા મહાબળવાન શત્રુ સોમદત્તને
 રણમાં માર્યા વિના હું પાછો ફરીશ નહિ, એ
 મારો નિશ્ચય છે.' સાત્યકિનાં એ વચન સાંભળી-
 ને સારથિએ યોદ્ધાઓને આગળ ઢાંચ્યા. તે યોદ્ધા-
 ઓ સિંધુદેશમાં જન્મ્યા હતા, મન સમાન વેગ-
 વાળા હતા, શંખ જેવા ક્ષેત્ર વર્ણવાળા અને
 રણમાં સર્વ શબ્દોનું ઉત્પાદન કરી શકે તેવા
 હતા.^{૧-૩} હે રાજન ! પૂર્વે દેત્યોનો વધ કરવા
 તત્પર થયેલા ઇંદ્રને જમ તેના યોદ્ધાઓ રણમાં
 વટી જતા હતા, તેમ સોમદત્તનો વધ કરવા
 તૈયાર થયેલા સાત્યકિને તેના મન અને વાયુ

સમાન વેગનાળા આ થોડાંએ રણમાં વહી રહ્યા હતા.^૬ એ રણમાં પોતાની સામે ધસી આવતા સાત્યકિને જોઈને મહાબાહુ સોમદત્ત પણ ગમરાયા વિના સત્તર સાત્યકિ સામે યડી આવ્યો.^૭ તેણે વૃષ્ટિનાળા મેધની પેઠે બાણોની વૃષ્ટિ કરી અને મેધ જેમ મૂળને ઢાંછી દે, તેમ ને સાત્યકિને ઢાંછી દેવા લાગ્યો.^૮ દે ભરતશ્રેષ્ઠ! સામેથી સાત્યકિ-એ પણ સંઘ્રમમાં પડ્યા વિના અનેક બાણો મૃદ્યાં અને કુરુશ્રેષ્ઠ સોમદત્તને આદે તરફથી છાઈ દીધો.^૯ એટલે સોમદત્તે સાત્યકિની છાતીમાં સાઠ બાણોનો પ્રહાર કરી વીંધી નાખ્યો, ત્યારે સાત્યકિ-એ પણ તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને ધાયલ કર્યો.^{૧૦} એ પ્રમાણે તે બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો બાણોથી અન્યોન્ય-ને ધાયલ કરી રહ્યા અને વસંતઋતુમાં રાતાં પુષ્પોથી ખીલેલાં બે ખાખરાનાં વૃક્ષોની પેઠે રણમાં શોભવા લાગ્યા.^{૧૧} તેમનાં સર્વ અંગો લોહી-હુહાણુ થઈ ગયાં હતાં. કુરુ તથા ચક્રવંશની શ્રીતિ વધારનારા તે બન્ને જણા નેત્રોથી બણે એકબીજાને બાળી નાખતા હોય તેમ પરસ્પર જોવા લાગ્યા.^{૧૨} એ બન્ને શત્રુદમન વીરો રથોના જુદા જુદા મંડળમર્ગોમાં ધૂમતા હતા તથા વૃષ્ટિવાળા બે મેધોની પેઠે ધોરસ્વરૂપે થઈ રહ્યા હતા.^{૧૩} દે રાજેન્દ્ર! બાણોથી છિન્નભિન્ન થયેલાં ગાનોવાળા તે બન્ને જણા સર્વ અંગોમાં ચિરાઈ ગયા હતા અને બાણોના પ્રહારોથી ધાયલ થઈ ગયા હતા. આથી તે બન્ને તે રણમાં બે શાહુડી-ઓના જેવા દેખાવા લાગ્યા.^{૧૪} દે રાજન્! તેમનાં અંગોમાં સર્વ સ્થળે સુવર્ણ પૂંખી બાણો ખૂંચી ગયાં હતાં, તેથી તેઓ વર્ષાઋતુમાં પત-ગિયાંથી બ્યાસ થયેલાં બે વૃક્ષોની પેઠે શોભતા હતા.^{૧૫} તે બન્ને મહારથીઓનાં સર્વ અંગો બાણો વડે પ્રહીસ થઈ ગયાં હતાં, તેથી તેઓ બિંબાડિમાંઆથી ઘેરાયેલા બે હાથીઓની પેઠે

રણમાં શોભવા લાગ્યા.^{૧૬} પછી દે મહારાજ! મહારથી સોમદત્તે એક અર્ધ ચંદ્રાકાર બાણ વડે સાત્યકિના મોટા ધનુષ્યને ઠકાક ધડને કાપી નાખ્યું.^{૧૭} વળી વધારામાં એણે પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને પુનઃ તેને દશ બાણોનો સત્તર માર માર્યો. એટલે સાત્યકિએ અતિશય વેગનાજી બીજું એક ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને પાંચ બાણો છોડીને સત્તર સોમદત્તને વીંધી નાખ્યો. હવે દે રાજન્! સાત્યકિએ બીજું એક ભણ-બાણ મૂક્યું અને મંદ મંદ હસીને તેને બાહ-લિકસાજના સુવર્ણથી મહેલા ધ્વજને રણમાં કાપી નાખ્યો.^{૧૮-૧૯} છતાં સોમદત્ત ગમરાયો નહિ. પોતાના ધ્વજને પાડી નાખેલો જોઈને, તેણે સાત્યકિને પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૦} ત્યાં સાત્યકિ પણ ઘેપી કાઢ્યો અને તેણે એક હુરપ્ર-ભતિતું તીક્ષ્ણ ભણબાણ મારીને ધનુર્ધર સોમ-દત્ત રાજનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું.^{૨૧} પછી દે રાજન્! બાંગેલી ઢોઢોવાળા હાથીને જેમ મારવા-માં આવે, તેમ તેણે સુવર્ણની પૂંખવાળાં અને નમેલાં પર્વવાળાં સો બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૨} એટલે મહાબળવાન મહારથી સોમદત્તે એક બીજું ધનુષ્ય હાથીને બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી અને સાત્યકિને ઢાંછી દીધો.^{૨૩} ત્યારે સાત્યકિએ પણ ક્રોધપૂર્વક સોમદત્તને વીંધી નાખ્યો. તે જોઈ સોમદત્તે પણ બાણોની બળ પાયરીને સાત્યકિને ગમરાવી નાખ્યો. એટલામાં ત્યાં લીમસેને આવી સાત્યકિને સહાય કરવા માટે સોમદત્તના પુત્રને દશ બાણોથી રથમાં કાર કર્યો. આથી સોમદત્ત જરાયે ગમરાયો નહિ, પણ ક્રોધે તેણે ભીમ-સેનને તીક્ષ્ણ બાણોનો માર માર્યો.^{૨૪, ૨૫} હવે ભીમસેને એક નવું ગજપૂત પશ્વિ હાથમાં લીધું અને સાત્યકિને મદદ કરવા માટે તેણે એ ઘોર પશ્વિ સોમદત્તની છાતી સામે ફેંક્યું.^{૨૬} ઘોર

દેખાવના તે પરિધને પોતાની સામે વેગપૂર્વક ધસી આવતું જોઈને, કુસ્વંશી સોમદત્તે હસતાં હસતાં તેના બે દુકડા કરી નાખ્યા. વજ્રથી તોડી પાડેલું પર્વતનું શિખર જમ ગડગડાટ કરતું પૃથ્વી પર પડે, તેમ એ મહાન લોખંડી પરિધ પણ બે દુકડા થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું.^{૨૬, ૨૭} હે રાજન! તે પછી સાત્યકિએ એક ભદ્રસખાણુના પ્રહાર કરી સોમદત્તનું ધતુબ્ય કાપી નાખ્યું અને બીજા પાંચ બાણો મંડે તેણે તેના હાથે પહેરવાનાં મોજાંને પણ ચીરી નાખ્યાં. વળી હે ભારત! તેણે ચાર બાણો છોડીને તેના ઉત્તમ ઘોડાઓને પ્રેતરાજની પાસે વિદાય કરી દીધા.^{૨૮, ૨૯} એટલું જ નહિ પણ પુરુષપ્રવાણ શિનિદુમારે નમેલા પર્વવાળા એક ભદ્રસખાણુથી તેના સારથિના મસ્તકને પણ હસતાં હસતાં ધડથી બુદ્ધ પાડી દીધું.^{૩૦} પછી હે રાજન! બળખગતા અગ્નિ સરખા મહાધોર બાણનું સંધાન કરી સાત્યકિએ તે બાણ સોમદત્ત સામે ફેંક્યું. તે બાણ સુવર્ણના મોઢિયાવાળું તથા સરાણુ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલું હતું. હે વિભુ! હે ભારત! બળવાન શિનિદુમાર પાસેથી છૂટતાંની સાથે જ એ ધોર બાણ તત્કાળ સોમદત્તની છાતીમાં ચોટ્યું.^{૩૧, ૩૨} તે જ વખતે, હે મહારાજ! મહારથી સોમદત્ત એ બાણના પ્રહારથી અત્યંત ધાયલ થઈ ગયો, રણભૂમિ પર ટૂંચી ગયો અને મરણને શરણુ થયો.^{૩૩} એ રીતે સોમદત્તને મરણ પામેલો જોઈને આપણા પક્ષના સર્વ મહારથીઓ મોટી બાણબુદ્ધિ કરતા કરતા સાત્યકિ સામે ધસ્યા અને બાણો મૂકી મૂકી તેને હાઈ દેવા લાગ્યા. આમ હે મહારાજ! સાત્યકિને તેમનાં બાણોથી છવાઈ ગયેલો જોઈને, રાજા યુધિષ્ઠિર તથા બીજા દેવતાએક પાંડવોદ્ધાઓ પ્રમદ્રોહની મોટી સેનાને સાથે હઈ દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ પડ્યા.^{૩૪, ૩૫} કાપેલા રાજ

યુધિષ્ઠિરે જતાવિંતજ તમારા પુત્રોના મહાસૈન્યને દ્રોણાચાર્યના દેખતાં નસાડી મૂક્યું.^{૩૬} યુધિષ્ઠિરને પોતાનાં સૈન્યોને નસાડી મૂકતા જોઈને, દ્રોણાચાર્ય વેગપૂર્વક તેમની સામે દોડી ગયા. ક્રોધથી નેત્રોને લાલ કરી નેમણે સાત તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા. ત્યારે કાપેલા યુધિષ્ઠિરે પણ પાંચ બાણોના સામે પ્રહાર કરીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી નાખ્યા.^{૩૭, ૩૮} આમ યુધિષ્ઠિરે ત્યારે મહાબાહુ દ્રોણાચાર્યને અત્યંત વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાનાં ગદ્યોશ્ન ચાટતાં ચાટતાં યુધિષ્ઠિરના ધતુબ્યને તથા ધ્વજને કાપી નાખ્યો.^{૩૯} પોતાનું ધતુબ્ય કપાઈ જતાં રાજા યુધિષ્ઠિરે રણમાં એકદમ એક બીજું દંઠુ ધતુબ્ય મહણુ કયું.^{૪૦} તે રાજાએ ત્યાં હજારે બાણો છોડીને દ્રોણાચાર્યને વીંધવા માંડ્યા. તેમણે તેમના ઘોડાઓને, ધ્વજને તથા સારથિને પણ વીંધી નાખ્યા હતા, એ ઘણું આશ્ચર્યજનક હતું.^{૪૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ સમયે યુધિષ્ઠિરનાં બાણોથી દ્રોણાચાર્યને એટલી બધી વ્યથા થઈ હતી કે, એક મુહૂર્ત જટલા સમય સુધી તો તેમને રથની બેડક પર બેસી જ રહેવું પડ્યું.^{૪૨} એક મુહૂર્તકાળ પછી તેમને બાન આવ્યું અને અતિ ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ એ ઉત્તમ શ્રાવણે યુધિષ્ઠિર સામે વાયવ્યાસ છોડ્યું.^{૪૩} આમ છતાં વીર્યવાન યુધિષ્ઠિરને જરા પણ ગમરાટ થયો નહિ. પછી હે ભારત! એ પૃથાપુત્રે પોતાના ધતુબ્ય પર ચઢાવી સાચું તેજ અગ્ર પ્રકટ કર્યું અને આચાર્યના વાયવ્યાસને અટકાવી દીધું.^{૪૪} વળી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે એ જાલજુના લાંબા ધતુબ્યના દુકંટદુકડા કરી નાખ્યા. આમ પોતાના ધતુબ્યને નાસ થયો એટલે સત્તિપમદન મૂક દ્રોણાચાર્ય બીજું ધતુબ્ય લાપમાં લઈ બાણો મૂકવાની તૈયારી કરી.^{૪૫} પણ નેતામાં ને ડરથે

રાત્રિએ તીક્ષ્ણ બદ્ધમાણો છોડીને દ્રોણાચાર્યના
ને મનુષ્યના પગ દુકડા કરી નાખ્યા. તેવામાં
વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, '‘
'દે મહાનાયક યુધિષ્ઠિરાજ ! દુઃ તમને જે કહ્યું
છું ને સાંભળો. દે બરનરેષ ! મારા મન પ્રમાણે
તમે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવું રહેવા દો. ‘‘
હારજુ કે દ્રોણાચાર્ય તમને કેદ પકડવા માટે આ
યુદ્ધમાં હંમેશાં મન કર્યો કરે છે. તેથી જ દુઃ માનું
છું કે, તમારે તેમની સામે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય
નથી. ‘‘ અમનો વિનાશ કરવા માટે જોને ઉત્પન્ન
કરવામાં આવ્યા છે, તે જ અમનો વધ કરશે; માટે
તમે દ્રોણપુત્રનો ત્યાગ કરી જ્યાં દુર્યોધન છે ત્યાં
યુદ્ધ માટે જાઓ. ખરું જોનાં રાત્રિએ રાત્ર સાથે-
જ યુદ્ધ કરવું જોઈએ, પણ બીજાઓની સાથે
તેણે યુદ્ધ ન કરવું જોઈએ. માટે દે કુંતાપુત્ર !
હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથોને સાથે લઈ તમે
ત્યાં જ જાઓ. જટલામાં મારી સકાય લઈને
અર્જુન તથા રથીશ્રેષ્ઠ બીમસેન કૌરવો સાથે
આવી યુદ્ધ કરી રહ્યા છે, તેટલામાં તમે દુર્યોધન
સામે ધસારો કરો. ‘‘ વાસુદેવનાં એ વચન સાંભળી-
ને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર એક મુદ્ગતંકાજ સુધી વિચાર
કરીને દારણ રણસંઘામમાં શત્રુસંહારક બીમસેન
જ્યાં જોમે હતો, ત્યાં એકદમ પ્રયાણ કરી ગયા.
પહેળા કરેલા સુખનાળા કાળની પેઠે તમારા
યોદ્ધાઓને સંહાર કરતા અને વધોકાળના મેધની
જેમ દશેષ દિશાઓને ગમતી મૂકતા એ યુધિ-
ષ્ઠિરાજ રથના મહાન ઘોષથી પૃથ્વીને ગમતી
મૂકતા મૂકતા બીમસેન તરફ ગયા. ત્યાં તે
શત્રુઓનો સંહાર કરી રહેલા બીમસેનની બાજુ-
માં જઈ પહોંચ્યા. ત્યારે દ્રોણાચાર્ય પણ તે
સન્નિતા આરભમાં પાંડવો તથા પાંચાલયોદ્ધાઓનો
વિનાશ કરવા લાગ્યા હતા. ૪૯-૫૫

અધ્યાય ૧૬૩મો રાત્રિયુદ્ધ ચાલુ-દીવા પ્રકાશ્યા !

॥ સંઘર્ષ ઉત્થાપ ॥

વર્તમાને તથા યુદ્ધે ધોમરૂપે મવાવહે ।
તમમા મંદુતે લોકે રજસા ચ મહોપતે ॥ ૧ ॥
સંઘર્ષ બોલ્યો : દે મહીપતિ ! જ્યારે બધ-
કારી અને ઘોર સ્વરૂપનું એ યુદ્ધ આવી રહ્યું હતું,
ત્યારે આ સર્વ લોક અધિકાર અને રજાથી, ઠંકઈ
મથો હતો. ૧ રણમાં પરસ્પર ગોડવાયેલા યોદ્ધાઓ
એકમેકને જોઈ શકતા ન હતા, દેવળ અનુમાન
અને નામોચ્ચારણ આદિ સંજ્ઞાઓને આધારે જ
ને મહાન અને રોમાંચક યુદ્ધ વૃદ્ધિ પામે જતું
હતું. અનેક મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનો
તેમાં કચ્ચરધાણ વળી ગયો હતો. દે મહારાજ !
આ તરફથી દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ અને કૃપાચાર્ય,
તથા પેલી તરફથી ભીમ, ધૃષ્ટદ્યુમન અને સાત્યકિ
આ વીર યોદ્ધાઓ અન્યોન્યનાં સૈન્યોને ખજ-
ભગાવી રહ્યા હતા. તે મહારથીઓ ચોતરફથી
સૈન્યોનો વિનાશ કરી રહ્યા હતા. ૨-૪ આથી તે
અધારા પ્રદેશમાં સેનિકા નાસભાગ કરવા લાગ્યા.
સર્વ તરફ પલાયન કરતા તે યોદ્ધાઓ અધિકારને
હીધે લગભગ બેમાન જેવા થઈ ગયા હતા. ૫
નાસતા નાસતા પણ તેઓ સંઘામમાં માર્યા
જતા હતા. દે મહારાજ ! તમારા પુત્રના કુદ
વિચારોના પરિણામે તે ઘોર અધિકારમાં મૂક
થયેલા હજારો મહારથીઓ અન્યોન્યનો સંહાર
કરી રહ્યા હતા. દે ભારત ! પછી જેતજેતામાં
તે સર્વ રણપ્રદેશ ઘોર અધિકારથી છત્રાઈ ગયો
અને સર્વ સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ મોટા ગમ-
રાટમાં આવી પડ્યા. ૬-૭

ધૃતસમ્પૂર્ણ બોલ્યો : આપણા તે સેનિકાને
જ્યારે પાંડવોએ નિસ્તેજ કરી નાખ્યા તથા ચારે
બાજુથી હામગાવી નાખ્યા, ત્યારે તે અધિકારમાં

બેભાન થયેલા તમારા બધાનું મન કઈ સ્થિતિમાં હતું ? શું તે તદ્દન કાચર થઈ ગયું હતું કે ઊલટું ફર બન્યું હતું ? વળી હે સંજય ! જ્યારે સઘળું જગત અંધકારથી છવાઈ ગયું, ત્યારે તે પાંડવો અને મારા સૈન્યને અન્યોન્ય પ્રકાશ કેવી રીતે મળ્યો હતો ?

સંજય બોલ્યો : ત્યારે દ્રોણાચાર્યે મરણ પામતાં બાકી રહેલાં સર્વ સૈન્યો તથા સૈન્યરક્ષાકાને બરાબર ગોઠવાઈ જવાની આજ્ઞા કરી અને સૈન્યોની પુનઃ વ્યૂહરચના ગોઠવી. ^{૧૦} હે રાજન ! એ વ્યૂહમાં દ્રોણાચાર્ય સૌથી આગળ ઊભા હતા અને મધ્યભાગમાં શલ્ય, અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા તથા શકુનિ ઊભા હતા. રાજ દુર્યોધન પોતે બધાં સૈન્યોનું રાત્રિમાં રક્ષણ કરતો ચારેબાજુ ફરી રહ્યો હતો. ^{૧૧} પછી દુર્યોધને સર્વ રાજ્યોને શાંત થવાની સૂચના કરી અને સર્વ પાયદળ ચોદ્ધાઓને આજ્ઞા કરી કે, 'તમે બધા તમારાં આયુધોને હાલ છોડી દો અને હાથમાં પ્રજ્વલિત દીવા ગ્રહણ કરો.' ^{૧૨} એ પ્રમાણે પોતાના મહારાજની આજ્ઞા થતાં તે ચોદ્ધાઓ હથેલી આવ્યા ગયા અને હાથમાં દીવા લઈને સજ્જ થયા. તે વખતે આકાશમાં રહેલા દેવો, ઋષિઓ, ગંધર્વો, દેવર્ષિઓ, વિદ્યાધરો, અપ્સરાઓ, સર્પો, યક્ષો, ઉરગો અને કિન્નરોએ હથેલી પામીને દીપક ગ્રહ્યા. વળી ત્યાં અંતરિક્ષમાં રહીને આવેલા દેવોએ પણ સુગંધી તેલથી ભરેલા દીવાઓ સળગાવ્યા. ^{૧૩, ૧૪} તે સર્વ દેવોને વિશેષે કરી નારદ અને પર્વતમુનિએ કુરુ પાંડવોના યુદ્ધોત્સવ જોવા બોલાવ્યા હતા. એ રાત્રિમાં સર્વ સ્થળે પ્રકટ થયેલી અગ્નિની કાંતિથી તે કૌવી સેના વિભાગપુર સર પ્રકાશી રહી હતી. સ્થળે સ્થળે મહા કિંમતી આભરણો તથા ઊજાગતાં દિવ્ય રાત્રો જગલગી રહ્યાં હતાં. તે સેનામાં પ્રત્યેક રથે પાંચ પાંચ દીવાઓ મુકવામાં આવ્યા હતા

અને પ્રત્યેક હાથી પાસે ત્રણ ત્રણ દીવાઓ ગોઠવ્યા હતા. ^{૧૫, ૧૬} ત્યાં પ્રત્યેક ઘોડા આગળ એક એક મોટા દીવો કર્યો હતા. આમ કૌરવો તથા પાંડવોએ ત્યાં એક ક્ષણવારમાં તે સર્વ સ્થળે દીવાઓ પ્રકટાવી દીધા હતા. તેથી તે દીવાઓએ તમારી સેનાને ઝટ અજવાળી દીધી હતી. ^{૧૭} આમ સર્વ દિશાઓમાં અગ્નિ અને તેક્ષને હાથમાં લઈ પદાતિઓ ધૂમી રહ્યા હતા. જમ આકાશમાં ઝબકતી વીજળીઓ મેઘોને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ એ રાત્રિમાં સર્વ સ્થળે પ્રકટેલા દીવાઓ સર્વ ઘોદાઓને પ્રકાશમાન કરી રહ્યા હતા. ^{૧૮} એ રીતે ઝગહગાટ કરતી તે સેનામાં શુરુ દ્રોણાચાર્ય સાક્ષાત્ અગ્નિની પેઠે ચાતરફથી તપી રહ્યા હતા. હે રાજન્દ્ર ! તેમણે સુવર્ણબદિત કવચ પહેલું હતું, તેથી તેઓ કિરણમાલી સૂર્યની પેઠે શોભતા હતા. તે સમયે જ્યાં ત્યાં સુવર્ણનાં આભરણોમાં, મણિબદિત હારોમાં, તેજસ્વી ધનુષ્યોમાં તથા પાણીદાર રાત્રોમાં અગ્નિની પ્રતિપ્રભાઓ (પ્રતિબિંબો) ઝબકતી હતી. ^{૧૯, ૨૦} હે અજમીઠવંશી ! રથોમાંનાં શીકાંઓ પર રહેલી ગદાઓમાં, પરિધોમાં અને ઉજ્જવળ શક્તિઓમાં પડેલી અગ્નિની પ્રતિપ્રભાઓનાં કિરણો સર્વ સ્થળે વ્યાપ્ત થઈને પુનઃ પુનઃ અનેક દીવાઓનું ભાન કરાવતાં હતાં. ^{૨૧} તે સમયે રથમાં ધૂમી રહેલા રાજ્યોનાં છત્રો, આમરો, મોટાં ઊબાડિયાં સમાન ઝગકતી તલવારો અને હાલકડોલક થતી સુવર્ણમાળાઓ વગેરે દીવાના પ્રકાશમાં ઝગહગતાં હતાં. ^{૨૨} હે રાજ ! દીવાઓની પ્રભાને લીધે ચળકતાં રાત્રોની કાંતિથી વિરાજતું તથા અલંકારેના ઝગઝગાટથી પ્રકાશતું તે મૈત્ર્ય એ વેદ્ય અતિશય પ્રકાશમાન થઈ રહ્યું હતું. ^{૨૩} વળી વર્ષોઋતુમાં આકાશમાં ઝગકતી વીજળીઓની પેઠે વીરોએ હજાગેણાં લોટીલુહાણ પાણીદાર રાત્રો તથા ઘોડાઓએ ધારણ

કરેલાં ચળકતાં ઠવનાં ને સેનામાં પ્રદીપ પ્રમાણે
 ઉપર કરી રહ્યાં હતાં.^{૨૮} તે રણગણમાં વેગ-
 પૂર્વક ધસી આવીને અન્યાન્યનો સંદાર કરતા
 ત્યાં અન્યાન્યના આધાનના વેગથી ઠપાયમાન
 થયેલા યોદ્ધાઓનાં મુખો વાયુએ ડોલાવેલાં મોઝાં
 હમોતની જેમ શોખતાં હતાં.^{૨૯} દે બારત ! પૃથ્વળ
 લાકડાંઆથી બરેલુ દારૂ એક જગલ જ્યારે સળગી
 ઉડે છે, ત્યારે તેની ઝગડગતી પ્રમા જેમ સૂર્યની
 પ્રમાણે પણ ઝાંખી પારી દે છે, તેમ દીવાઓની
 પ્રમાણી પ્રદીપ થયેલી આપની સેના પણ મહા-
 ભયંકર અને બિદામણા સ્વરૂપવાળી થઈ રહી
 હતી.^{૩૦} આપણા સૈન્યને એ પ્રમાણે પ્રકાશિત
 થયેલું નેદરે પાંડવોએ પણ પોતાના પદાતિઓ-
 ને સર્વ સૈન્યોમાં દીવા પ્રકટાવવા માટે સત્વર
 આજ્ઞા આપી દીધી; એટલે તેઓએ પણ દીવા પ્રકટ
 કર્યો.^{૩૧} તેમની સેનામાં દાથીએ દાથીએ સાત
 દીવાઓ ગોઠવ્યા હતા, રથે રથે દશ દશ દીવાઓ
 ગોઠવ્યા હતા અને ઘોડાઓની પીઠ પર બબ્બે
 તેમ જ ઉપર, પડાએ, ધબાએ પર તથા પાછળ-
 ના ભાગમાં પણ દેટલાએક દીવાઓ ગોઠવી
 દીધા હતા.^{૩૨} વળી સર્વ સેનાઓના પડખાના
 ભાગમાં, પાછળના ભાગમાં, આગળના ભાગમાં
 તથા મધ્યભાગમાં એમ ચારેબાજુ પ્રસ્વલિત
 મસાલોને હાથમાં લઈ ધૂમી રહેલા પદાતિઓએ
 પાંદુરુત્ર યુધિષ્ઠિરાજની સેનાને ઝગઝગાટ કરી
 મૂઠી.^{૩૩} બીજા દેટલાએક પગપાળા પુરુષો બળ-
 બળતી મસાલો હાથમાં લઈને બને સેનાઓની
 વચમાં પણ ફરતા હતા. આમ સર્વ સૈન્યોમાં
 પદાતિઓનાં ટોળેટોળાં દાથી, ઘોડા અને રથોના
 સમુદાયોમાં સેજમેજ થઈ ગયાં હતાં.^{૩૪} તે પ્રકટ
 કરવામાં આવેલા દીવાઓએ જ પ્રમાણે તમારી
 સેનાને દિવાલી દીધી હતી, તે જ પ્રમાણે પાંડવો-
 ના સૈન્યને પણ તેમણે પ્રકાશમાન કરી દીધું

હતું. જ્યારે પાંડવોનું સૈન્ય એ પ્રમાણે પ્રકા-
 શિત થઈ રહ્યું, ત્યારે સાયંકાળે કિરણોના ઉત્પ-
 ત્તિસ્થાનરૂપ સૂર્યના તેજના સંબંધથી જેમ અગ્નિ
 વિશેષ ઉજ્જ્વળ થઈ રહે છે, તેમ તમારું સૈન્ય
 પણ પ્રકાશના સંબંધથી અતિશય પ્રદીપ થઈ
 રહ્યું હતું અને આ બંને સૈન્યોની એકમ થયેલી
 પ્રમાણે પૂરવી તથા આકાશનું ઉદ્ભાવન કરી
 ગઈ સર્વ દિશાઓમાં ફેલાઈ ગઈ હતી.^{૩૫, ૩૬}
 દે રાજન ! પાંડવોનું તથા કૌરવોનું સૈન્ય સર્વ
 સ્થળે ઝગડગતા પ્રકાશથી અતિશય પ્રકાશવાળું
 થઈ રહ્યું હતું. તે સેનાઓનો પ્રકાશ દેડ સ્વર્ગ
 સુધી પહોંચ્યો હતો અને ત્યાં સર્વ દેવગણોને
 પણ તેને આ સમાચાર જણાવી દીધા.^{૩૭} આથી
 જ ગંધર્વો, યક્ષો, અસુરો, સિદ્ધો તથા સર્વ
 અપ્સરાઓનાં ટોળેટોળાં ત્યાં આવી પહોંચ્યાં
 હતાં. એકઠા ભગેલા દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, અસુરો
 તથા અપ્સરાઓનાં ટોળાંઓથી તેમ જ શત્રુ
 પાત્રોને સ્વર્ગ ચડતા રાસોઓથી તે રણગણ
 બધે દિવ્ય થઈ ગયું હતું. તે વેળા રથો, ઘોડાઓ
 તથા દાથીઓની ગોઠવણીવાળું કૌરવપાંડવનું
 તે મહાન સૈન્ય સાક્ષાત્ દેવ અને અસુરોના
 બૃહ સરણુ જ જણાતું હતું. રથો, ઘોડાઓ તથા
 દાથીઓનાં ટોળાંઓમાં મિશ્ર થયેલા દીવાઓથી
 તે સૈન્ય દીપતું હતું. સ્થળે સ્થળે કોષે ભરાયેલા
 યોદ્ધાઓ ધૂમતા હતા અને સંખ્યાબંધ ઘોડાઓ
 તેમાં ભરણુ પામ્યા હતા તથા નાસભાગ કરતા
 હતા. વળી શક્તિઓના સમુદાયોરૂપ પ્રચંડ
 વાયુથી તે આકુળ હતું. તેમાં મોટા મોટા રથો-
 રૂપ વાદળાં દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં અને ત્યાં દાથી-
 ઓની ચીસો તથા ઘોડાઓના હણહણટોનો
 તીવ્ર વોપ કાને પડતો હતો.^{૩૪-૩૬} તેમાં જથ્થા-
 બંધ બાણોની વૃદ્ધિ પડતી હતી અને સ્થિરરૂપ
 જળધારાનો ત્યાં છંટકાવ થઈ રહ્યો હતો. ખરેખર !

તે સૈન્યમાં રાત્રિના સમયે પણ રથોના મોટા સમુદાયને લીધે દુર્દિનનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. હે નરેન્દ્ર! વર્ષાઋતુની આખરમાં કિરણોના મધ્યમાં રહેલો સૂર્ય જમ સર્વ જગતને તપાવે છે, તેમ તે સૈન્યોની મધ્યમાં રહેલા બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણ-આર્ય ત્યાં પ્રજ્વલિત થયેલા મહાન અગ્નિની પેઠે પાંડવોને તપાવી રહ્યા હતા. ૩૭, ૩૮

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જત ઘોટાકચવધ-પર્વમાં 'રાત્રિપુષ્પમાં દીપમંજનાલન' નામનો અધ્યાય ૧૧૩માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૪ મો

સંકુલ યુદ્ધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

પ્રકાશિતે તદાલોકે રજસા તમસા વૃતે ।

સમાજમુરયો વીરાઃ પરસ્પરવૈષેષિણઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : સર્વ સ્થળે દીવા પ્રકટાયા, એટલે તુરત અધિકાર અને રજથી છવાઈ ગયેલા આ લોકમાં પ્રકાશ પ્રકાશ થઈ રહ્યો. પછી પરસ્પર વધ કરના ઇચ્છતા સર્વ યોદ્ધાઓ યુદ્ધ માટે સામસામા ભેટ્યા. ૧ હે રાજન્! લાલાઓ, તલવારો વગેરે શસ્ત્રો લઈ લઈને તેઓ યુદ્ધમાં એક-એકની સામા આવ્યા હતા અને પરસ્પરનો અપરાધ કરી અન્યોન્યની સામે તાણી રહ્યા હતા. ૨ હે ભારત ! ત્યાં હજારો દીવાઓ ચારેબાજુ દીપી રહ્યા હતા. રત્નોથી જડેલી અને સુવર્ણના દાંડાવાળી મશાલોમાં સુગંધી તેલ પૂરીને દેવો અને ગંધર્વોએ પણ પોતાના દીવા પ્રકટાવ્યા હતા. તે બધા દીવાઓની એકત્ર થયેલી અધિક ઉજ્જ્વળ પ્રભાઓ વડે રણભૂમિ હલ્લ પામેલા અદમકંઠળથી શોભતું આકાશ દેખ તેમ શોભતી હતી. ૩, ૪ સંકુલ જંગાડિયાં જાણે બળી રહ્યાં દેખ, તેમ બળતા દીવાઓથી એ રણભૂમિ શોભતી હતી અને લોકોના વિનાશ સમયે બળી રહેલી પૃથ્વીના જેવી તે જણાતી

હતી. વર્ષાઋતુની રાત્રિમાં જમ પતંગિયાંથી વ્યાપ્ત થયેલાં વૃક્ષો શોભે છે, તેમ ચારેબાજુ ઝગઝગી રહેલા દીવાઓથી સર્વ દિશાઓ દેદીપ્યમાન થઈને શોભી રહી હતી. ૫, ૬ પછી એ ધોર રાત્રિના આરંભમાં તમારા પુત્રની આજ્ઞાથી વીર યોદ્ધાઓ સામે ઊભેલા વીર યોદ્ધાઓ સામે જુદાં જુદાં યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા. હાથીસવારો હાથીસવારોની સાથે ભેટ્યા, ઘોડેસવારો ઘોડેસવારોની સામે આવી ગયા અને હર્ષમાં આવેલા રથીયોદ્ધાઓ રથીયોદ્ધાઓની સાથે લડવા લાગ્યા. ૭, ૮ જોત જોતામાં ત્યાં ચતુરંગી સૈન્યનો મહાન સંહાર થવા લાગ્યો. એ સમયે હે મહારાજ! સર્વ રાજાઓનો સંહાર કરતો વેગવાન અર્જુન કૌરવોની સેનાને છિન્નલિપ્ત કરવા મંડી પડ્યો. ૯

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! આપણી બૃહદ્-સ્થાનાને સહન નહિ કરીને કાપાયમાન થયેલો તે કુરાવર્ષ અર્જુન જ્યારે મારા પુત્રની સેનામાં દાખલ થયો, ત્યારે તમારા મનમાં શું થતું હતું? શત્રુઓને પીડા કરનારો તે અર્જુન જ્યારે અંદર પેડો, ત્યારે આપણાં સૈન્યોએ શું કયું હતું? તે સમયે કુર્યોધને પણ શું યોગ્ય કર્તવ્ય માન્યું હતું? વળી આપણા પક્ષના કયા શત્રુદમન યોદ્ધાઓ એ વીર અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યા હતા? શ્વેત ધોડાઓવાળો અર્જુન ત્યાં દાખલ થયો, ત્યારે કયા વીરપુરુષો દ્રોણાચાર્યની રક્ષા કરતા હતા? કયા વીરો તેમના રથના જમણાં ચક્રનું તથા ડાબા ચક્રનું રક્ષણ કરતા હતા? ૧૦-૧૩ ત્યારે કયા વીરયોદ્ધાઓ શત્રુઓનો સંહાર કરનારા તે દ્રોણાચાર્યની પાછળ ચાલતા હતા? અને કયા વીરો રણમાં શત્રુઓને ભારતા ભારતા નેમની આગળ જતા હતા? ૧૪ નરોમાં સિંહ જવા, અનેક યુદ્ધોમાં અગ્નિત રહેલા અને જાણે તુલ્ય કરતા દેખ તેમ રથના માર્ગોમાં ધૂમી રહેલા જે

વીર્યવાન મહાવનુરૂં દ્રોણાચાર્ય પાંચાલોના મંથમાં પેલા દત્તા, તેમ જ દ્રોણાચાર્ય પ્રપેલા મુખેનુની પેઠે બાળા મૂકીને પાંચાલોના અનેક મહાગ્રીઓને બાળી જન્મ કરી નાખ્યા દત્તા તે દ્રોણાચાર્યનું મૃત્યુ સી રીતે થયું^{૧૧ ૧૨} 'દે સુત' તું ભાગ શત્રુઓને નિર્ગત અન્યથા, અગ્નિ, હાં પામેલા તથા મંનામમાં આગળ વાંસા કરે છે, પણ ભાગ પુત્રોને અથવા માન યોદ્ધાઓને નો તું મગધ પામેલા, ધાયય ગયેલા, નામી ગયેલા તથા મૃતોમાં ગયેલાઓને ગ્ય નિનાના કહયેલા કરે છે, માટે તેમાં નય શુ છે, ને મને કરે^{૧૩ ૧૪}

નન્ય ગોત્રીયો. દે મહાગજા ઐ ગનિમા યુદ્ધ કરનાની જાણનારા દ્રોણાચાર્યનો મન મેળવીને તમાના પુત્ર કૃષ્ણોને પોતાના આજ્ઞા કિત બાળીઓને તથા કણ, વ્રામેન, મદગજ તથા તેમને પગથે આવનાગ બીજા દેવદાએક તેમના અનુયાયીઓને આ પ્રમાણે કરે^{૧ ૨૦} 'દે વીર યોદ્ધાઓ! તમે બરા બગમર માનસાન થઈ પગદમ કરીને દ્રોણાચાર્યના પૃથ્વિભાગના રતા કરના ક્રિતા ગદા દાર્દ્રિકગજ તમના ગ્યતા હસિલાચન્ની રતા કરે તથા શત્રુસાજ તેમના ગ્ય ના ઉત્તરગ્રની રક્ષા કરે વગી હણાતા બચેલા બરા નિર્ગત મહાગ્રીઓ દ્રોણાચાર્યના આગળ ના ભાગમા હી તેમનું રક્ષણ કરે^૧ વગી તમાગ પુત્રે તે મરની અમક્ષ આજ્ઞા આપી^{૨૧, ૨૨} 'દ્રોણાચાર્ય આજ બગમર યુદ્ધ કરના મન્ય થયા છે, તેમ જ આમેથી પાડવો પણ તેના જ તૈયાર છે, માટે આચાર્ય રણમા જે વેળા શત્રુઓનો મદાર કરના લાગી પડે, તે વેળા તમે બરા બગમર સાનસાન થઈને તેમની રક્ષા કરજો^{૨૩} દ્રોણાચાર્ય બળનાન છે, યુદ્ધમા ચપળ હાયવાળા છે અને પ્રતાપી છે તે જો વારે તો દેવોનો પણ પરાજય કરી શકે તેમ છે, તો પછી પાડવો અને

મોમમ તે દાણમાન છે^{૨૪} માટે તમે મર મદારથીઓએ એકત્ર થઈને ધણી જ આવનાની ગખી દ્રોણાચાર્યની રક્ષા કરવી અને તેમાં પણ પાંચાલવંશના મદારથી વૃષ્ણુમથી તેમનું ખામ રક્ષા કરવું. પાંડવોનાં મેન્યોમાં વૃષ્ણુમ મિનાય તેના બીજે એક પગ ગત્ર મને દેખાતો નથી કે, જે ગમમા જો રહીને દ્રોણુમ આમે યુદ્ધ કરે. વગી હુ માતું છું કે, આપણે તર્ક પ્રકારે દ્રોણાચાર્યનું જ રક્ષા કરવું થઈ છે, લાણુ કે તેમની ને બગમર રક્ષા કરનામાં આવશે, તો જરૂર ને એકલા જ પાડવોનો, સુન્યોનો અને મોમમનો નાશ કરી નાખશે^{૨૫-૨૭} આમ બ્યાષ્ટ મેન્યના મોખગમા ગદનારા મર સંજયોનો નાશ થશે, ત્યાં દ્રોગપુત્ર અથત્યામા મુરલુમનો વન કરશે અથા મગ્ય નવી^{૨૮} ત્યા મહાગ્રી કણ અર્જુનને મારી નાખશે અને આ યુદ્ધમા હીશા લઈ પેઠેનો હુ પોને બીમમેતનો પરાજય કરીશ-નાશ કરીગ પછી બાકી રહેલા તેજહીન પાંડવોનો તો માન આપણા મોક્ષાઓ જ પ્રપાટાબ વ નાશ કરી નાખશે આ પ્રમાણે માંન જ વિનય સ્પષ્ટ દેખાય છે અને તે ચિત્રકાળ સુધી ટકી ગદેમે^{૨૯, ૩૦} માટે જેમ બને તેમ તમે બરા મદારથી દ્રોણાચાર્યની જ સમામમા રક્ષા કરો^૧ આમ કહીને હે બગત્રેષ્ટ! તમારા પુત્ર કૃષ્ણોને તે દારણુ અતકાગમા મેન્યને યુદ્ધ કરનાની આજ્ઞા કરી, એટલે તુરત તે શત્રુયુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૩૧, ૩૨} તે બને સેનાઓને પગસ્પર્ગ વિજય મેળવનાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી તેથી તે યુદ્ધ ઘણુ ધોર થયું હતું. ત્યા અર્જુન જતજતના શસ્ત્રોથી કોરોનાનાં મેન્યને પીડવા લાગ્યો, તેમ જ કોરવો અનેક શસ્ત્રોથી અર્જુનને પીડવા લાગ્યા^{૩૩} એ યુદ્ધમાં અથત્યામા પાંચાલ રાજાને તથા દ્રોણાચાર્ય સુજયોને નમેલા પર્વવાળા બાણો મૂકી મૂકીને

છાઈ દેતા હતા. હે ભારત ! અન્યોન્યમાં જ્યારે સપ્ત મારો ચાલુ થયો, ત્યારે પાંડવો, પાંચાલો અને કૌરવોનાં સૈન્યોમાં દુઃખજનક ધોર કિકિ-ચારીઓ સંભળાતી હતી. એ યુદ્ધ અતિ રોદ્ર અને ભયાનક હતું અને અમે પૂર્વે કહી એવું યુદ્ધ એવું કે સાંભળ્યું પણ નથી.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતીર્થતઃ ઘટોત્કચવધપર્વમા
'રાત્રિયુદ્ધમા સં કુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૬૫મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૫મો

યુધિષ્ઠિરનું પલાયન

॥ સ્તવમ ઉવાચ ॥

વતેમાને તદા રૌદ્રે રાત્રિયુદ્ધે વિચાંપતે ।

સર્વભૂતક્ષયકરે ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ત્યાં દે પૃથ્વીપતિ ! સર્વ ભૂતોનો ક્ષય કરનારું તે રાત્રિયુદ્ધ જ્યારે ચાલુ થયું, ત્યારે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજ સર્વ પાંડવો, પાંચાલો અને સોમકથોદ્ધાઓને કહેવા લાગ્યા : 'તમે બધા દ્રોણાચાર્યને જ મારી નાખવા માટે બેસભરે ધસારો કરો.'^{૧,૨} હે રાજન ! યુધિષ્ઠિર-રાજનાં એ વચનો સાંભળી તે સર્વ પાંચાલો તથા સ્ત્રંજયો ભયંકર શબ્દોથી ગર્જનાઓ કરતા કરતા દ્રોણાચાર્ય સામા જ ધસારો લઈ ગયા.^૩ એટલે પછી આપણા યોદ્ધાઓ પણ તેમની સામા ગર્જના કરવા મંડ્યા અને શક્તિ, હિંસા તથા વૈયં પ્રમાણે ધસ્યા અને દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરતા બિભા રહ્યા.^૪ મદમત હાથી જેમ બીજા મદમત હાથી સામે ધસી આવે, તેમ યુધિષ્ઠિર રાજ દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી આવતા હતા. તે બેઈ હાદિંધ્ર્ય કૃતવર્મા તેમની સામે યુદ્ધ કરવા દોડ્યો. હવે હે રાજન ! ચારેબાજુ બાણોની વૃષ્ટિને વરસાવી રહેલા શિનિપુત્ર સાત્યકિ સામે સંઘામના મોખરામાં કુરુવંશી ભરિ જઈ પડે-
ઓ.^{૫,૬} ત્યાં સ્વર્ગપુત્ર ઠણું દ્રોણાચાર્યને પહોંચવા

માટે ધસી આવતા મહારથી સહદેવને આગળ જતો અટકાવ્યો. હવે વિકસેલા સુખવાળા, કાળ-ની પેઠે ચઢી આવતા પોતાના મૃત્યુ સરખા શત્રુ ભીમસેન સામે રાજ દુર્યોધન પોતે યુદ્ધ માટે ગયો હતો. સર્વ ભતનાં યુદ્ધોમાં કુશળ તથા યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા નકુલને સુખલપુત્ર શકુનિએ સત્વર અટકાવ્યો. હે રાજન ! રથીશ્રેષ્ઠ શિખંડી રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો પણ શારદ્વત કૃપાચાર્ય ત્યાં તેને અટકાવ્યો.^{૭-૧૦} હે મહારાજ ! મયૂર સમાન વર્ણના ઘોડાઓ બેઠીને તથા બરાબર સજ્જ થઈને પ્રતિવિધ્ય ધસ્યો આવતો હતો; પરંતુ અહીંથી સજ્જ થઈને બનેલા કુ-શાસને તેને આગળ જતો વાર્યો.^{૧૧} હે મહારાજ ! તેવામાં સેંકડો માયાઓ રથવા-માં કુશળ એવા ભીમસેનપુત્ર રાક્ષસ ઘટોત્કચ આવવા લાગ્યો અને અશ્વત્થામાએ તેને અટકાવ્યો.^{૧૨} એ રણમાં દ્રોણાચાર્ય સામે ભેટા કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના સૈન્ય તથા અનુયાયીઓ સાથે દોડી આવતા મહારથી દ્રુપદરાજને વૃષ-સેને ખાળી રાખ્યા.^{૧૩} હે ભારત ! બીજી તરફથી દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ કરવા માટે વિરાટ-રાજ એકદમ ચઢી આવ્યો, પણ અત્યંત ઠોપેલા મદરાજએ તેને અટકાવ્યો.^{૧૪} એવામાં ત્યાં નકુળ-પુત્ર શતાનીક ધણી ઝડપથી ધસી આવતો હતો અને ચિત્રસેન તેને દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી સત્વર બાણો મૂકી મૂકીને શત્રુવા લાગ્યો.^{૧૫} હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! મહારથી અર્જુનને ધસી આવતો બેઈ રાક્ષસરાજ અલંબુષે તેને અટકાવ્યો.^{૧૬} આ તરફથી હાથમાં મોટું ધનુષ્ય લઈને રણમાં શત્રુઓનો સંહાર કરતા તથા હપિંત વરૂપવાળા દ્રોણાચાર્યને પાંચાલપુત્ર વૃષદ્યુમ્ને અટકાવ્યા.^{૧૭} વળી દે રાજ ! પાંડવપક્ષના બીજા છટલાએક

મહારથીઓ ચઢી આવતા હતા, તેમને તમારા પક્ષના રથીયોદ્ધાઓ પૂર્ણ બળપૂર્વક અટકાવવા લાગ્યા.^{૧૮} એ મહાયુદ્ધમાં હાથીસવારો હાથી-સવારો સામે ભેટભેટા કરીને સેંકડો હજારો-ને છૂંદી નાખતા હડી રહ્યા હતા.^{૧૯} હે રાજન! અશબર મધ્યરાત્રિ થતાં પાંખોવાળા પર્વતો સરખા ઘોડાઓ ઘણા વેગમાં આવી ગયેલા દેખાવા લાગ્યા અને એકબીજાને રણમાંથી નસાડી મૂકવા લાગ્યા.^{૨૦} હે મહારાજ ! ભાલા, શક્તિઓ તથા બેધારી તલવારોને હાથમાં લઈને જુદી જુદી ગર્જનાઓ કરતા ઘોડેસવારો ઘોડેસવારોની સામે આવી ગયા હતા.^{૨૧} તે રણમાં અનેક પદ્ધતિ યોદ્ધાઓ ગદાઓ, મુસલો તથા બીજાં અનેક જાતનાં શસ્ત્રો લઈ પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા.^{૨૨} પછી કિનારો જમ છલકાતા સમુદ્રને ખાળી રાખે, તેમ હાદિંધ્ય કૃતવર્માએ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને ક્રોધપૂર્વક ખાળી રાખ્યા.^{૨૩} એટલે યુધિષ્ઠિરે પાંચ બાણો મારી હાદિંધ્યને વીંધી નાખ્યા અને બીજાં વીસ બાણોનો પ્રહાર કરી 'ઊનો રહે, ઊનો રહે' એ પ્રભાણે કહ્યું.^{૨૪} ત્યાં હે રાજ ! કૃતવર્માને ક્રોધ ચઢ્યો અને તેણે એક મહાબાણોનો પ્રહાર કરી ધર્મરાજના ધનુષ્યના કંકડેકંકડા કરી નાખ્યા, તેમ જ તેમને બીજાં સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૫} ત્યારે મહારથી ધર્મપુત્રે બીજું એક ધનુષ્ય લઈને દશ બાણો છોડ્યાં અને હાદિંધ્યની જુએઓમાં તથા છાતી-માં માર્યો.^{૨૬} આમ હે રાજ ! એ યુદ્ધમાં ધર્મ-પુત્રે જ્યારે કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તે ડોપને લીધે થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો; પણ પાછળ-થી તેણે ધર્મરાજને સાત બાણો વડે માર માર્યો હતો.^{૨૭} તેવામાં હે રાજન ! મહારથી યુધિષ્ઠિરે તેના ધનુષ્યના તથા હાથે પહેરવાનાં મોજા-ઓના કંકડેકંકડા કરી નાખ્યા અને તેના પર

સરાણ પર ધસેલાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો ફેંક્યાં.^{૨૮} એ બાણોએ કૃતવર્માના સુવર્ણજડિત મૂલ્યવાન કવચને ચીરી નાખ્યું અને પછીથી સર્વો જમ રાંડકામાં પેસી જાય, તેમ તે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૨૯} ત્યાં આંખના પલકારા જેટલા સમયમાં કૃતવર્માએ બીજું એક ધનુષ્ય લીધું અને સાઠ બાણોથી યુધિષ્ઠિરને તથા નવ બાણોથી તેના સારથિને વીંધી નાખ્યા.^{૩૦} પછી હે ભરતએષ ! અમેયાત્મા પાંડુપુત્રે પોતાના ધનુષ્યને રથમાં મૂક્યું અને તેમણે એક સપ્ત સમી તીક્ષ્ણ શક્તિ, તે કૃતવર્મા પર ફેંકી.^{૩૧} સુવર્ણથી ચંચળતી તે મહાન શક્તિ યુધિષ્ઠિરના હાથમાંથી છૂટીને કૃતવર્માના જમણા હાથ પર પડી અને તેને ચીરી નાખી પૃથ્વીમાં પેસી ગઈ.^{૩૨} એ અરસામાં યુધિષ્ઠિરે પોતાના ધનુષ્યને પાછું હઠાવ્યું અને તેમણે નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણો મૂકીને કૃતવર્માને છાઈ દીધા.^{૩૩} પરંતુ રણસારા યાદવવીર કૃતવર્મા-એ તો આંખના અર્ધા પલકારામાં યુધિષ્ઠિરને ઘોડા, સારથિ અને રથથી રહિત કરી નાખ્યા.^{૩૪} હવે પાંડવોના વડા રાજ યુધિષ્ઠિરે ઢાલ-તલ-વાર હાથમાં લીધી, એટલે કૃતવર્માએ તુરત તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તે ઢાલતલવારના કુકંડેકુકડા કરી નાખ્યા.^{૩૫} એટલે યુધિષ્ઠિરે સુવર્ણના ઢાંકાવાળું દુરાસહ તોમર હાથમાં લીધું અને તત્કાળ કૃત-વર્મા સામે ફેંક્યું.^{૩૬} ધર્મરાજના હાથમાંથી છૂટી-ને એકાએક ધસી આવતા તે તોમરને આલાક હાથવાળા કૃતવર્માએ હસતાં હસતાં જ વેરી નાખ્યું.^{૩૭} પછી તેણે સેંકડો બાણો મૂકીને ધર્મ-રાજને રણમાં છાઈ દીધા અને એકદમ ક્રોધમાં આવીને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેણે તેમના કવચને પણ ચીરી નાખ્યું.^{૩૮} આમ હે રાજન ! કૃત-વર્માનાં બાણો તે કિંમતી કવચ પર પડ્યાં, એટલે જમ તારા આકાશમાંથી ખરી પડે, તેમ

તે કવચ પણ ધર્મરાજના શરીર પરથી વિખેરાઈ ગયું.^{૩૯} એ પ્રમાણે ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, રથ ભાંગી પડ્યો અને કવચ પણ તૂટી ગયું, ત્યારે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ સત્વર રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. આ રીતે ધર્માત્મા રાજા યુધિષ્ઠિરનો પરાજય કરી કૃતવર્મા ફરી પાછો મહાત્મા દ્રોણાચાર્યના રથ-ચક્રની જ રક્ષા કરવા લાગ્યો. ૪૦, ૪૧

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરંગ ૮ ઘટોત્કચપર્વ-
પર્વમાં 'રાત્રિયુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિરનું પલાયન'
નામનો અધ્યાય ૧૬૫ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૬ મો

ભીમ અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ-
દુર્યોધન નાહો!

॥ સજય ઉવાચ ॥

भूरिस्तु समरे राजन् शैनेयं रथिनां घरम् ।

आपतंतमपासेधत् प्रयाणादिव कुंजरम् ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! હાળવાળી જમીન પરથી ઢાઢી આવતા હાથીને જેમ અટકાવવામાં આવે, તેમ એ યુદ્ધમાં ધસી આવતા મહારથી સાત્યકિને કૌરવ ભરિએ અટકાવ્યો હતો.^૧ તે વેળા કોયે બરાયેલા સાત્યકિએ પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મારી તેને હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો, એટલે એ ભરિના હૃદયમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું.^૨ ત્યાં સામેથી કુરુવંશી ભરિએ પણ દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢીને યુદ્ધમંદ સાત્યકિને છાતીમાં ઘાયલ કર્યો.^૩ હે મહારાજ ! તે બન્ને જણા સંખ્યાબંધ બાણો મૂઢી મૂઢીને અન્યોન્યને પાયલ કરતા હતા અને કૌરવી નેત્રોને લાલગોળ કરી ધનુષ્યોનો ટંકાર કરી બાણો ફેંધી રતા હતા.^૪ હે રાજન્ ! દોપાયમાન થયેલા તે બન્ને એ રીતે ન્યારે બાણો મુકતા હતા, ત્યારે તેઓ સાક્ષાત્ યમ અને અંતક સરખા જ ખાસતા હતા; તેમ જ તેમની શમ્ભુદિ પણ અતિ દારૂણ થઈ રહી હતી.^૫ હે

રાજન્ ! તેઓ બાણો વડે અન્યોન્યને ઢાંઢી ઢઈને રણમાં જિભા હતા, તેથી એક મુદ્દત જેટલા વખત સુધી તે યુદ્ધ એકધાર જ થઈ રહ્યું હતું.^૬ પછી હે મહારાજ ! શિનિકુમાર સાત્યકિ ઠાપ્યો. તેણે હસતાં હસતાં કૌરવવીર ભરિના ધનુષ્યના એક ભણ્ણાણ વડે ટુકડા કરી નાખ્યા. વળી કપાયેલા ધનુષ્યવાળા તે ભરિને તેણે નવ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો અને ઉપરથી કહ્યું કે, 'હવે રણમાં જિભો રહેજ, જેજ, નાસતો નહિ.' શત્રુતાપન ભરિ પોતાના બળવાન શત્રુના બાણપ્રહારથી અત્યંત વીંધાઈ ગયો હતો, છતાં પણ તુરત બીભૃં ધનુષ્ય લઈ તેણે સાત્યકિને સામે પ્રહાર કર્યો.^{૭-૮} હે રાજ ! તેણે માત્ર ત્રણ બાણો વડે જ સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો અને વધારામાં એક તીક્ષ્ણ ભલ્લબાણ છાડી હસતે મુખે તેના ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું.^{૯-૧૦} આમ હે મહારાજ ! પોતાના ધનુષ્યનો છેલ્લે થયો, એટલે સાત્યકિને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે મહાન વેગ વાળી એક શક્તિનો ભરિની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૧} તે શક્તિનો પ્રહાર થતાં તુરત જ ભરિનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં, ત્યાં દેવચાએ આકાશમાંથી ખરી પડેલો પ્રદીપ્ત કિશ્કિન્ધાવોળો સંખ્યાબંધ તારો જેમ તૂટી પડે, તેમ તે ભરિ પણ પોતાના મહાન રથ પરથી રણમ્થિમ પર ખરી જ પડ્યો.^{૧૨} એ ગળા કૌરવને મરણ પામેલો જોઈ, મહારથી અશ્વત્થામા વેગપૂર્વક સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા.^{૧૩} 'અદ્યા એ સાત્યકિ ! જિભો રહેજ, હવે નારીશ નહિ,' એમ ઠહીને અશ્વત્થામા સાત્યકિ પર અસંખ્ય બાણો વરસાવવા લાગ્યા. માનો, મેધરાજ મેરુપર્વત ઉપર વર્તા કરવા મંડ્યા.^{૧૪} હે રાજન્ ! કોયે બરાયેલા અશ્વત્થામાને આમ સાત્યકિના રથ સામે ધસી આવતા એઈને મહારથી ઘટોત્કચ ચોરા મિંદનાદ કરીને

કહેના લાગ્યો :^{૧૪} ‘અત્યા ઓ દ્રોણપુત્ર ! ક્યાં
જાય છે ? કોમો રહે, કોમો રહે. હવે તું મારી
પાસેથી જીવનો જઈ શકીશ નહિ. પૂર્વે જેમ
કાંતિકરનામીએ મદિયામુરને માર્યો હતો, તેમ
હું તને આ પગલે મારી નાખું છું.’^{૧૫} આજે હું
આ સમરાંગણમાં તારી યુદ્ધરક્ષાને ફર કરીશ.’
ક્રોધથી લાલગોળ આંખોવાળા શત્રુસંહારક રાક્ષસ
ધટોત્કચે આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૭} પછી ઈસરી સિંહ
જેમ કોઈ મોટા હાથી સામે ધસી જાય, તેમ
ક્રોધે ભરાયેલા ધટોત્કચ અશ્વત્થામા સામે ધસ્યો
અને રથની ધરી જેવડાં મોટાં મોટાં બાણોનો
વરમાદ વરસાવવા લાગ્યો.^{૧૮} મેષ જેમ જળધારા-
ની વૃષ્ટિ કરે, તેમ તેણે રથીશ્રેષ્ઠ અશ્વત્થામા પર
બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકી. પણ ખડખડાટ હસતા
અશ્વત્થામાએ પોતાની સામે આવતી તે બાણ-
વૃષ્ટિનો સર્પ સમાન તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને બળ-
પૂર્વક ઝડપથી નારા કરી નાખ્યો. વળી તેમણે
મર્મને બેદી નાખનારાં સો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને
શત્રુદમન રાક્ષસરાજ ધટોત્કચને ઢાંછી દીધો. હે
મહારાજ ! અશ્વત્થામાએ રણના મોખરામાં જિભા
રહીને તે રાક્ષસને બાણો વડે એટલો બધો ઢાંછી
દીધો કે, તે રાક્ષસ પીછાંચોથી વ્યાપ્ત થયેલી
શાકુદીના જેવા શોભતો હતો. હવે પ્રતાપી ભીમ-
પુત્ર ક્રોધાવેશમાં આવી ગયો.^{૧૯-૨૦} તેણે ઇંદ્રના
વજ્ર સમાન કાંતિવાળાં હ્રસ્વ મુરખબાણો મૂકીને
અશ્વત્થામાને ધાયક કરી નાખ્યો. વળી અર્ધ-
ચંદ્રાકાર બાણોની, નારાયણબાણોની, વરાહના કાન
જેવા આકારનાં બાણોની, નળીના આકારનાં
બાણોની તથા વિકલ્પ નામનાં બાણોની તે વૃષ્ટિ
કરવા લાગ્યો. વજ્ર અને વીજળી સમાન શબ્દ
કરતી તે અતુલ શસ્ત્રવૃષ્ટિને પોતાના પર પડતી
ઝેરને પણ અશ્વત્થામાની ઇંદ્રિયો વ્યથા પામી
ન હતી. તેમણે તો દિવ્ય અસ્રોથી મંત્રેલાં ધોર

બાણો મૂક્યાં અને વાયુ જેમ મેધમંડળનો નારા
કરે, તેમ તે અતિ તેજસ્વીએ તે દુઃસહ શસ્ત્રવૃષ્ટિનો
નારા કરી નાખ્યો. તે સમયે આકાશમાં બાણોનો
ખીન્ને સંગ્રામ જ બાણે મર્યો હોય, તેમ લાગતું
હતું.^{૨૩-૨૪} હે મહારાજ ! તે યુદ્ધ ઘણું ધોર હતું,
છતાં યોદ્ધાઓને તો તે હર્ષવર્ધન થઈ પડ્યું
હતું. હવે આકાશમાં અસ્રોની સામસામી ધસા-
ધસીને લીધે ચારેબાજુ તણખાઓ ઊછળતા હતા.^{૨૭}
તેથી એ રાત્રિના સમયમાં આકાશ બાણે પતંગિ-
યાંચોથી ભરાઈ ગયું હોય તેવું દીપતું હતું. ત્યાં
અશ્વત્થામાએ જત્યાબધ બાણો મૂકી મૂકીને દિશા-
ઓને સર્વ તરફથી છાઈ દીધી.^{૨૯} પછી દ્રોણ-
નંદને તમારા પુત્રોતું પ્રિય કરવા માટે રાક્ષસને
પણ બાણો વડે ઢાંછી દીધો. આમ પૂર્વે જેવું ઇંદ્ર
અને પ્રહલાદનું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ એ રણ-
ભૂમિ પર મધ્યરાત્રિને સમયે અશ્વત્થામા અને
ધટોત્કચનું યુદ્ધ ચાલતું હતું. તે પછી મહારણુ-
માં ક્રોધે ભરાયેલા એ ધટોત્કચે કાળ તથા આંધ્રિ
સરખાં દશ બાણો મૂક્યાં અને અશ્વત્થામાની
છાતીમાં સખ્ત પ્રહાર કર્યો. આ પ્રમાણે રાક્ષસે
મહાબળવાન અશ્વત્થામાને બાણો વડે અતિશય
ધાયક કર્યા હતા. તેથી વાયુના ઝપાટાથી હચ-
મચી ગયેલા વૃક્ષની પેઠે તે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા
પણ રણમાં હચમચી ગયા. તે મૂરખાવશ
થઈ ગયા અને ધનના ઢાંડોનો ટેકા ભઈ બેસી
ગયા.^{૨૯-૩૨} હે પૃથ્વીપતિ ! તે વેળા તમારા
સૈન્યમાં મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો અને
તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ અશ્વત્થામાને મરણુ
પામેલા જ માની બેઠા હતા.^{૩૩} પેલી તરફથી
પાંચાલો અને સુંજયોદ્ધાઓ અશ્વત્થામાની
રણમાં આવી વલે થયેલી ઝેરને સિંહનાદો કરી
રહ્યા હતા.^{૩૪} તેવામાં મહાબળવાન અશ્વત્થામાને
બાન આવ્યું. રિપુનાશન અશ્વત્થામાએ પોતાના

કાળા હાથ વડે ધનુષ્યને મજાપૂત પકડ્યું અને તેમણે તેને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને કાળના દંડ સરખું ધોર એક ઉત્તમ બાણ ઘટોત્કચને ઉદ્દેશીને શીઘ્ર છોડ્યું.^{૩૫,૩૬} હે પૃથ્વીપતિ ! તે ઉગ્ર અને અતિ ઉત્તમ બાણ ઘટોત્કચના દ્વંદ્વને ચીરી નાખીને પૂંખ સહિત પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૩૭} આમ હે મહારાજ ! રણને શોભાવનારા અશ્વ-ત્યામાએ એ અતિબળવાન રાક્ષસરાજને બાણ વડે અત્યંત વીંધી નાખ્યો, એટલે તેને રથની બેસણી પર બેસી જવું પડ્યું. હિડિમ્બાપુત્રને આ પ્રમાણે મૃગ્ધિત થયેલા જઈને તેના સારથિ અશ્વત્યામાથી ગભરાઈ જઈને તેને સત્તર રણાંગણમાંથી દૂર હાઈ ગયો.^{૩૮,૩૯} આમ એ રણમાં રાક્ષસરાજ ઘટોત્કચને વીંધી નાખીને મહારથી દ્રોણપુત્ર ધણા મોટા શપ્થથી ગર્જના કરવા લાગ્યા.^{૪૦} ત્યારે હે ભારત ! તમારા પુત્રો તથા સર્વ યોદ્ધાઓ તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને તેમનું શરીર મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે અત્યંત તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યું.^{૪૧} તે પછી દ્રોણના રથ સામે લડી રહેલા ભીમસેનને રાજ દુર્યોધને પોતે તીક્ષ્ણ બાણો છોડી છોડીને વીંધવા માંડ્યો.^{૪૨} હે રાજ ! ભીમસેને દુર્યોધનને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, એટલે દુર્યોધને પણ વીસ બાણોથી તેને સામે વીંધી નાખ્યો.^{૪૩} આકાશમાં મેઘમંડળ-થી ઢંકાયેલા ચંદ્ર અને સૂર્યની પેઠે તે બંને જણા રણાંગણમાં બાણો વડે ઢંકાયેલા દેખાતા હતા.^{૪૪} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દુર્યોધને પાંચ બાણો મારીને ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો અને ‘ભિમો રહેજે, ભિમો રહેજે’ એ પ્રમાણે વચન માયું.^{૪૫} એટલે સામેથી ભીમસેને દશ બાણો મૂકી તેના ધનુષ્યને તથા ધ્વજને કાપી નાખ્યો અને વળી નમેલાં પર્વવાળાં નેત્રું બાણો મૂકીને એ કૌરવશ્રેષ્ઠને વીંધી નાખ્યો.^{૪૬} પછી હે મહા-

રાજ ! દુર્યોધન ક્રોધ્યો. તેણે અતિશય મોટું એક બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું અને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં ભીમસેનને રણ-મોખરે પીડવા માંડ્યો.^{૪૭} પણ ભીમસેને દુર્યોધનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તે સર્વ બાણોનો વિનાશ કરી નાખ્યો અને કુરુરાજને પચીસ શૂરપ્રબાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૮} તે વેળા હે રાજ ! ક્રોધાયમાન થયેલા દુર્યોધને અસ્થાના આકારનું એક બાણ મૂકીને ભીમસેનના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને તેને બીજા દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૯} હવે મહાબળવાન ભીમસેને તુરત બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને રાજને સત્તર સાત તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં.^{૫૦} પછી ઝડપદાર હાથવાળાની પેઠે ઘણી ઝડપ કરીને દુર્યોધનરાજાએ ભીમસેનના તે ધનુષ્યના પણ કંકડા કરી નાખ્યા; એટલું જ નહિ પણ બીજું, ત્રીજું, ચોથું તથા પાંચમું એમ જ જ ધનુષ્ય ભીમે હાથમાં લીધું; તેના તેના તમારા વિગ્રથી અને મહોત્કટ પુત્રે ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૫૧} એ રીતે બ્યારે પોતાનાં ધનુષ્યો વારંવાર કપાવા માંડ્યાં, ત્યારે તે ભીમસેને તદ્દન લોખંડની બનાવેલી, સાક્ષાત્ મૃત્યુની બહેન સરખી, અગ્નિની શિખા સમાન બળબળતી, કાંતિ-માં પણ અગ્નિની તુલના કરનારી અને આકાશમાં બણે સેંચો પાકતી દોય તેવી જણાતી એક સુંદર શક્તિ દુર્યોધન સામે ફેંટી.^{૫૨-૫૪} પણ તે શક્તિ હજી પોતાની પાસે આવી ન હતી, તેટલામાં તો કુરુવંશી દુર્યોધને સર્વ લોકના તથા મહાત્મા ભીમસેનના દેખતાં તેના ત્રણ ટુકડા કરી કાપી નાખી.^{૫૫} પછી હે મહારાજ ! ભીમસેને મહાતેજસ્વી અને અતિશય ભારે એવી એક ગદાને વેગપૂર્વક ધુમાવી અને તે દુર્યોધનના રથ સામે ફેંટી.^{૫૬} એ ગદાએ તમારા પુત્રના ઘોડાઓને, સારથિને તથા રથને તદ્દન કચરી જ નાખ્યા.^{૫૭}

એ વેળા તે ગરજ ! તમારો પુત્ર તો બીભૃમેન
થી અપભીન થઈને મુખમુષ નાહો દત્તો અને
મદામા નંદકના ગ્ય પગ ચડી ગયા દત્તો.^{૧૦}
એટલે તમારો મદામથી પુત્ર મર ! પામેલા છે
તેન માનીને બીભૃમેન મોઘો નિંદનાહ કરીને
મર કોગોતો નિગમ્ય કર્યા વાગ્યો.^{૧૧} તમારો
નૈનિષે પગ પોતાના ગમને મર પામેલા
માનવા વાગ્યા અને મર તરફ દાદાકાગની
શિક્ષિયારીઆ કર્યા સાગ્યા.^{૧૨} દે ગરજ ! તાર
પામેલા તે મર ગાદાઆની બ્રુમામૂમ માંમગીને
તથા મદામા બીભૃમેનના નિંદનામને માંમગીને
ગમ યુષ્ઠિય પળુ દુઃશોભને મુએલા માનવા
વાગ્યા અને બીભૃમેન ન્યાં કોઓ દત્તો ત્યાં
તેઆ વેગપૂર્વક દોડી ગયા.^{૧૩} આ વખતે દે
પૃથ્વીપતિ ! પાંચાલો, દેકરો, મન્થો અને
સંજો ત્વગથી પ્રચલ્લ કરીને દ્રોણાચાર્ય સામે
યુદ્ધ કરનાની ઇચ્છાથી રમી ગયા.^{૧૪} તે મમથ
દ્રોણાચાર્યનું તથા તેમના ગમ્યોતું અનિમદાન
યુદ્ધ થઈ ચુક હતું. તેઆ બન્ને સાગ અરકામમાં
મમે થયા દત્તો અને અન્યોન્યનો મંદાર
કર્યા દત્તો.^{૧૫}

૬ ને શ્રીમદ્વામાનવા કાવ્યપર્વો તર્કત પદો કમવનપદ મા

૧ સાનિડીમા - રીપાલુ અપમાન નામના

અધ્યાય ૧૬૭ મા તમામ

અધ્યાય ૧૬૭ મા

પાંડુપુત્ર મદદેવ તથા કૌરવપક્ષી
શક્ષમ અલંબુષ નાહા !

॥ ગમ્ય ઉગમ ॥

મહદેવમવાયાંતં દ્રોણપ્રેષ્ઠું વિગ્રાંપતે ।

સ્પર્શો વૈરર્જનો યુદ્ધે વારયામાસ મારત ॥ ૧ ॥

મન્થ યોદ્યો દે પૃથ્વીપતિ ! દે ભારત !

ત્યાં મદદેવ દ્રોણાચાર્યને પદોંચી વળવા માટે
યુદ્ધમાં પડ્યો જતો હતો, પણ અર્ધપુત્ર કણે ।

તેને અટકાવ્યો.^૧ એટલે મદદેવ ગંગાપુત્રને નવ
આણેગી વીંધી નાખ્યો અને બીજા દશ નમેલાં
પરવાણાં બાળો મૂગીને પુત્ર તેને પ્રદાન કર્યો.^૨
તે એ કણે તેને નમેલાં પર્વવાણાં મો બાળેતો
મામો પ્રદાન કર્યો અને નંદનવાધવ બનાવીને
એના પદાનવાળા રતુચને રી । કાપી નાખ્યું.^૩
પછી પ્રતાપી માટીના પુત્ર એક બીજું રતુચ
સંક્રાંતે ગીમ બાળેતો માગ માર્યો, તે આકર્ષ-
કારક હતું. પણ કણે મન્થુત ગાંધાવાળાં
બાળો મૂગીને મદદેવના યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા,
એટલું જ નહિ પણ બીજા એક બદલનામગી
એના મારગિને તુરત યમસોદકમાં વિદાય કરી
દીધો.^૪ એ રીને રચરદિત થયેલા મદદેવે દાસ-
તલવાગ દાયમાં લીધી. કણે તે દાસ-તવવાગને
પણ બાળો વટે દમતાં દમતાં જ નાગ કરી
નાખ્યો.^૫ પછી મદદેવે મોસાયમાન થઈને સુવર્ણ-
થી ચળકતી મદામોગ એવી એક બારે ગદા લીધી
અને તે અર્ધપુત્રના રથ સામે ફેંકી.^૬ પરંતુ મદ-
દેવના દાયમાગી છૂટીને એકાએક પગી આવતી
તે ગદાને કણે બાળો વટે થંભાવીને પૃથ્વી પર
પાડી દીધી.^૭ આમ ગદાને નિર્દૂન થયેલી એઈને
મદદેવે ત્વરાથી કણ સામે એક શક્તિ ફેંકી, પણ
કણે બાળો વટે તે શક્તિને પણ કાપી નાખી.^૮
હવે દે મદારાજ ! મદદેવ પોતાના મદાન રથ
પગથી એકદમ સંભમપૂર્વક નીચે ફરી પડ્યો
અને તેણે પોતાની સામે કોએલા કણેને એઈને
દાયમાં ગ્યતુ પેટું લઈ કણની સામે ફેંક્યું. તે
પેટું હલ્ય પામેલા કાળચક્રની પેઠે એકાએક
આવી પડતું હતું, ત્યાં હજારો બાળો મૂગીને
અતપુત્રે તેના દુકડા કરી નાખ્યા એ રીતે ન્યાગ
પેડાને પણ કણે કાપી નાખ્યું, ત્યાગે સદેવે
દાંડાઓ, એતગે, અતઅતનાં ધૂંસરાંઓ, દાથીનાં
અગો, મન્થેલા ઘોડા તથા મરણ પામેલા યોદ્ધાઓને

ઉપાડી ઉપાડીને કણું સામે ફેંકવા માંડ્યાં. કણું તેમનો પણ બાણો વડે નાશ જ કર્યો ગયો. પછી પોતાને હથિયારસહિત થયેલા સમજી તથા કણુંનાં બાણોથી પોતાનું આગળ વધવું અટકી પડેલું જાણી, માર્દ્રીપુત્ર સહદેવે રણસંગ્રામનો ત્યાગ કર્યો. હે ભારતશ્રેષ્ઠ ! રાધાપુત્ર કણું એક સુદૃઢકાળમાં તેની સામે ધસી ગયો. ત્યાં હે પૃથ્વીપતિ ! મોટું અકહારક થઈને તે સહદેવને કહેવા લાગ્યો : 'અહ્યા એ અધીર ! પોતાનાથી અધિક બળિયા રથીયોહાએ સાથે તું કદી લડીશ નહિ. આ માર્દ્રીપુત્ર ! પોતાના જવા બળવાળા ચોહાએની સાથે જ હવે. પછી તું યુદ્ધ કરજે. મારા વચન પર તું જરા પણ શંકા રાખીશ નહિ.' પછી ધનુષ્યના અગ્રભાગને તેના શરીરમાં ઘોંચી દઈને ફરીથી કણું બોલ્યો : ^{૧૦-૧૭} 'અહ્યા એ માર્દ્રીપુત્ર ! જો, આ તરફ નજર કર. તારો ભાઈ અર્જુન આ રણમાં કૌરવો સાથે પેલી તરફ લડી રહ્યો છે; માટે તું તેની પાસે જલદી દોડી જ, અથવા મરજીમાં આવે તો ઘેર આલ્યો જ.' ^{૧૮} સહદેવને આ પ્રમાણે કહીને રથીશ્રેષ્ઠ કણું પોતાના રણમાં બેસીને પાંચાલ અને પાંડવોનાં સૈન્યને બાણે બાળી નાખવા ઇચ્છતો હોય તેમ તે તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. ^{૧૯} આમ હે રાજના મહા-યશસ્વી અને સત્યપ્રતિષ્ઠા એવા તે શત્રુસંહારક કણું પોતે કુતીને આપેલા વચનનું સ્મરણ કરીને હાથમાં આવેલા એ સહદેવને સંગ્રામમાં માર્યો નહોતો. ^{૨૦} તે વેળા હે રાજ ! સહદેવ કણુંનાં બાણોના પ્રહારથી પીડાયો હતો, તેનું મન ઉદાસ થઈ ગયું હતું અને કણુંનાં વાગ્યાણોથી બળીને તેને જીવવા ઉપર કંટાળો આવી ગયો હતો. ^{૨૧} પછી મહારથી કણું એકદમ ઉતાવળે ઉતાવળે મહાત્મા પાંચાલવંશી જનમેજયના રથ પર ચઢી ગયો. ^{૨૨} આ તરફ વિરાટરાજ

સૈન્ય સાથે મોટું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને એકદમ દ્રોણાચાર્ય પાસે ચઢી આવતો હતો, પણ મદ્ર-રાજ્યે અનેક બાણો મૂંછીને તેને છાઈ દીધો. ^{૨૩} હે રાજ ! પૂર્વકાળમાં જંભાસુર તથા ઇંદ્રનું જીવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ રણમાં મજબૂત ધનુષ્યને ધારણ કરનારા એ બન્નેનું યુદ્ધ ચવા લાગ્યું. ^{૨૪} હે મહારાજ ! મદ્રરાજ્યે સેનાપતિ વિરાટરાજને ઝપાટાબંધ નમેલાં પર્વવાળાં સો બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ^{૨૫} એટલે હે રાજના. વિરાટ-રાજ્યે પણ નવ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને મદ્રરાજને સામે વીંધી નાખ્યો અને વળી વધારામાં પ્રથમ તોતેર બાણોનો પ્રહાર કરીને પુનઃ સો બાણોનો તેને માર માર્યો. ^{૨૬} ત્યારે મદ્રરાજ્યે તેના આરય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને બીજાં બે બાણો મૂંછીને એના સામંધિને તથા ધ્વજને પણ રણમાં ઢોળી પાડ્યા. ^{૨૭} પોતાના ઘોડાઓ માર્યા જતાં મહારથી વિરાટરાજ સત્તર રથ પરથી ફરી પડ્યો અને તે ધનુષ્યનો ટંકાર કરી તીક્ષ્ણ બાણોને છેડતો ભૂમિ પર જોભો રહ્યો. ^{૨૮} એવામાં તેના ભાઈ શતાનીક ઘોડાઓસહિત ચર્ધને પગપાળા થયેલા પોતાના ભાઈને જોયો, એટલે તુરત સર્વ લોકના દેખતાં તે જીતાવળો જીતાવળો રથ લઈને ત્યાં ચઢી આવ્યો. ^{૨૯} શતાનીકને રણમાં ધસી આવતો જોઈને મદ્રરાજ્યે તેને અનેક બાણો મૂંછી વીંધી નાખ્યા અને તેને યમલોકમાં મોકલી દીધો. ^{૩૦} આમ પોતાના ભાઈ મરણ પામ્યો, ત્યારે મહારથી વીર વિરાટરાજ તત્કાળ તે જ ફરકતી બળવાળા રથમાં બેસી ગયો. ^{૩૧} પછી ડાળા ફાડીને ક્રોધને લીધે બમણું પરાક્રમ કરીને તેણે જથ્થાબંધ બાણો મૂંછી મદ્રરાજને એકદમ રણમાં દાડી દીધો. ^{૩૨} ત્યારે મદ્રરાજ પણ ડાપ્યો અને મજબૂત ગાંડાવાળું બાણ મૂંછીને તેણે સેનાપતિ વિરાટરાજને વક્ષઃસ્થળમાં દડ પ્રહાર કર્યો. ^{૩૩}

દે મહાગમ્ ! ને બાઝુપ્રદાગ્થી વિગટગમ્
અર્થત વીંધાઈ ગયો અને ગ્યના હકેગ પર બેસી
ગયો. દે મહાગમ્ ! નેને ત્રીન મૂર્છાં આની
મર્દા. ૩૧ ૨ માં બાણેથી થાયવ થયેલા એ વિગટ
ગમ્ને નેના માનિ એકદમ ત્યાંથી દૂર સર્વ ગયા,
એટલે દે ભાગ ! નેની મોટી મેના પણ ને ગતિ
પુરમાં પધાયન કરવા બાગી, ૩૨ કાગ્યુ દે રણને
ગોખાવનાર શયગમ્ મેંકદે બાણેથી તેનો
મંદાન કરવા મગી પડ્યો દનો. દે મહાગમ્ ! એ
પ્રમાણે વિગટગમ્ની મેનાને પધાયન કરતી
જેને ક્રૂરતા અને અર્જુન જે વ્યથે શયગમ્
દનો, તે વ્યથે યુદ્ધ માટે તમી ગયા દે
મહાગમ્ ! ને બહેને ત્યાં પગી આવેલા જેને
રાક્ષસોનો ગમ્ અવશ્યુપ આડ પેડાંનાથા ગ્યમાં
થેગીને નેમને કાકવા સાગ્યો. દે ગમ્ ! ગક્ષમગમ્
અર્થશુપના ગ્યમાં નાહા મગાન મુખવાળા તથા
ધાર દેખાવના પિશાના એડવામાં આવ્યા દનો,
તે વ્ય પર વોતીથી કેમકેમ થયેલી પતાકા કરકતી
દતી, સાવ પુષોતી માગાગ્થી નેગ્યને મળુમાયો
દનો, ને રથને દવગ લોખંડથી બનાવવામાં
આયો દનો, તેને આગવાન રીંછના ચામડાના
માકાથી વીંછ્યો દનો અને તેના કાયા 'વજ્રદંડ
પર દેખાવમાં બિદામણુ', ચિત્રચિત્ર પીંછાવાણુ
તથા કાંટકી આંખોવાણુ મોટું ગીરપતી શબ્દ
કનુ ગોમી શ્વુ દનુ. ૩૩-૪૦ દે રાજ ! તે ગક્ષમ
વૃદી પરવા કાળના પર્વત સગ્ગો દેખાનો દનો.
નેમ દોર એક પર્વત પવનને મટી રાખે, તેમ
તેણે અર્જુનને આવનો કાળી ગણ્યો. ૪૧ દે
મહાગમ્ ! તેણે અર્જુન પર સેક્ટો બાણોનો વર-
માદ વગાવવા માંડ્યો. તે સમયતુ મનુષ્ય અને
ગક્ષમ વચ્ચેનું એ મહાયુદ્ધ અતિ તીવ્ર હતું. ૪૨
દે ભાગ ! તે યુદ્ધ જોનાર સર્વ જુનોને એ પ્રીતિ
ગનક થઈ પડ્યુ હતું અને ગીર, કાગડા, બલ,

પુતલ, દંદ તથા શિયાળવાં વગેરે માંસાદારી
પ્રાપ્તિઓને ને દર્શનક થઈ પડ્યું હતું. ૪૩ દે
ભાગ ! એ યુદ્ધમાં અર્જુને ને ગક્ષમોને સો
બાણોનો પ્રકાર કર્યો અને બીજાં નવ બાણો મારી
નેની વચ પણ કાપી નાખી. ૪૪ વગી તેણે ત્રણ
બાણોથી તેના માગિને મારી નાખ્યો, જયુ
બાણોથી તેના ગ્યના ત્રિણુકને કાપી નાખ્યો અને
એક બાણથી તેનું ધનુષ્ય કાપી નાખી બીજાં ચાર
બાણ વડે તેના માં ધોડાઓનો પણ નાશ કરી
નાખ્યો. ૪૫ નેણે પુન પ્રગ્યા અદાવેલા તે રાક્ષમ-
ના બીજા ધનુષ્યના પણ બે કકડા કરી નાખ્યા.
પછી રથગદિન થયેલા તે રાક્ષમની હગામેલી
તવવારના પણ તેણે એક બાણ વડે બે કુકડા
કરી નાખ્યા. ૪૬ દે મહાગમ્ ! આમ પૃથાપુત્ર
અર્જુને ચાર તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાક્ષસરાજને
વીધી નાખ્યો, ત્યારે ગાઢ વીધાયેલા તે રાક્ષમ
અર્જુનના બયથી ગ્ણ છોડી નામી ગયો. ૪૭ દે
મહાગમ્ ! એ ગીને રાક્ષસનો પગગ્ય કરીને અર્જુન
એકદમ દ્રોણાચાર્ય સામે આવ્યો ગયો અને
માર્ગમાં મનુષ્યો, દાથીઓ અને ધોડાઓ પર
બાણોના દગેદગ છોડનો ગયો. ૪૮ દે મહાગમ્ !
યરાત્ની પાંડવ અર્જુન ન્યારે તમાગ મેનિકા પર
બાણોનો માગે ચવાવના સાગ્યો, ત્યાં પવનના
ચપાટાથી ભાંગી પડેલાં વૃક્ષોની પેડે તેઓ પૃથ્વી
પર પડાવા લાગ્યા. ૪૯ દે પૃથ્વીપતિ ! ન્યારે
મહાત્મા અર્જુન સેનિકોનો સંહાર કરવા લાગ્યો,
ત્યાં તમારા પુત્રોનું મર્વ સેન્ય નાશમાગ
કરવા લાગ્યુ. ૫૦

ઈતિ શ્રીમદભીષમપ્રવચનમ્ દ્રોણપર્વતમ્ પાંડવપરવચનમ્
'સતિ' તમા અલખરો પરાખવ' નામનો
અધ્યાય ૧૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૮મો

નકુલપુત્ર શતાનીક વજેરે

યોદ્ધાઓનું યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શંતાનીકં શૈરેસ્તુર્ણં નિર્દહંતં ચમું તવ ।

ચિત્રસેનસ્તવ સુતો વારયામાસ મારત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ભારત ! નકુલનો પુત્ર શતાનીક બાણો મૂછી મૂછીને તમારી સેનાને સંહારી રહ્યો હતો, તે ઐર્ધ તમારા પુત્ર ચિત્રસેને સત્તર તેને અટકાવ્યો.^૧ તે વેળા નકુલના પુત્રે પાંચ બાણો મારી ચિત્રસેનને વીંધી નાખ્યો; એટલે ચિત્રસેને તીક્ષ્ણ દશ બાણો મૂછી તેને સામે વીંધી નાખ્યો.^૨ વળી હે મહારાજ ! એ યુદ્ધમાં ચિત્રસેને તીક્ષ્ણ નવ બાણોનો શતાનીકની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^૩ પછી નકુલના પુત્રે મગ્ન્યૂત ગાંધાવાળાં ઢેટલાંએક બાણો છોડીને ચિત્રસેનના કવચને તેનાં અંગે પરથી રણમાં પાડી દીધું. આ કર્મ સર્વને આશ્ચર્યજનક લાગ્યું હતું.^૪ ત્યારે હે રાજ ! જીતરી ગયેલા કવચવાળો તમારો તે પુત્ર કાંચળી છતારીને ખુટલા થયેલા સર્પ સરખો શોભતો હતો.^૫ વળી હે મહારાજ ! નકુલપુત્ર શતાનીકે તીક્ષ્ણ બાણો મૂછીને ચિત્રસેનના ધ્વજને કાપી નાખ્યો અને યુદ્ધમાં યત્ન કરતા તે ચિત્રસેનના ધનુષ્યના પણ દુકડા કરી નાખ્યા.^૬ આમ હે મહારાજ ! ધનુષ્ય કપાઈ ગયું અને કવચ પણ તૂટી પડ્યું, એટલે મહારથી ચિત્રસેને શત્રુઓને ચીરી નાખે તેવું એક બીજું ધનુષ્ય ચડણું કર્યું.^૭ પછી તુરત જ કોષમાં આવી ગઈને તે કૌરવમહારથીએ નવ બાણો છોડ્યાં અને શતાનીકને રણમાં વીંધી નાખ્યો. પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા શતાનીકને પણ આથી મોઢ ચડ્યો અને તેણે પણ ચિત્રસેનના માર યોદ્ધાઓને તથા સારથિને મારી નાખ્યા.^૮ હવે મહારથી ચિત્ર-

સેન તે રથ પરથી ફરી પડ્યો અને તેણે બળપૂર્વક શતાનીકને પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૦} ચિત્રસેન એ પ્રમાણે રણમાં પ્રહાર કરી રહ્યો હતો, ત્યારે નકુલપુત્રે એક અર્ધચંદ્રાકાર બાણ મૂછીને તેના રત્નમુશોભિત ધનુષ્યના દુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૧} આમ ધનુષ્ય કપાઈ જતાં તથા યોદ્ધાઓ અને સારથિનું મરણ થતાં રથરહિત થયેલા તે ચિત્રસેન મહાત્મા કૃતવર્માના રથ પર તત્કાળ ચઢી ગયો.^{૧૨} મહારથી દુપદરાજ સૈન્યને સાથે લઈ દ્રોણાચાર્ય સામે જતા હતા, તેવામાં સેંકડો બાણોને છોડતો કણપુત્ર વૃષસેન તેમની સામે ચઢી આવ્યો.^{૧૩} હે નિર્દોષ રાજ ! પોતાની સામે ચઢી આવેલા મહારથી કણપુત્રને તે યજ્ઞસેને (દુપદરાજએ) સાઠ બાણો વડે બે બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૪} આથી વૃષસેન કાપી જીક્યો અને તેણે રથમાં બેઠેલા યજ્ઞસેનને અનેક તીક્ષ્ણ બાણો વડે છાતીમાં માર માર્યો.^{૧૫} હે મહારાજ ! એ સમયે તે બન્નેનાં અંગે બાણોથી રંગાઈ ગયાં હતાં અને તેમનાં શરીરોમાં બાણોરૂપ કાંડા ભેંકાયા હતા. આથી તેઓ પીછાં-ઝાવાળી બે શાહુડીની જમ શોભતા હતા.^{૧૬} સુવર્ણની પૂંખોવાળાં તથા ચળકતાં કળાંવાળાં બાણોથી તેમનાં કવચો ઢંકાઈ ગયાં હતાં અને લોહીની ધારાઓથી રેખરેખ થઈને તેઓ મહારણમાં પ્રકાશતા હતા.^{૧૭} સુવર્ણ સરખાં બે અજુત કદંપવૃક્ષો દોય અને રાતાં પુષ્પોથી પ્રકૃષ્ણિત થયેલાં ખાખરાનાં બે વૃક્ષો દોય, તેમ તેઓ રણમાં શોભતા હતા.^{૧૮} પછી હે રાજન ! વૃષસેને નવ બાણોથી યજ્ઞસેનને વીંધી નાખ્યો અને પાછાં સિન્નેર બાણોનો પ્રહાર કરી તેણે તેને પુનઃ બીજાં છ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૯} હે મહારાજ ! ને સમયે હવરાડપરી દબરો બાણો છોડી રહેલા તે કણપુત્ર વરમના મેષ સરખો દેખાતો હતો.^{૨૦}

હવે દ્રુપદરાજને ઘણા જ ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે પાણી-
દાર અને તીક્ષ્ણ એવું ભલ્લ નામનું એક બાણ
મૂંઢી વૃષસેનના ધનુષ્યના એ દુકડા કરી નાખ્યા.
એટલે વૃષસેને સુવર્ણથી મહેલું અને મજબૂત
એવું બીજું નવું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. તેણે
પોતાના ભાયામાંથી ચળકતું, પાણીદાર, તીક્ષ્ણ
તથા દઢ એવું એક ભલ્લબાણ ખેંચી કાઢ્યું.
હવે તેણે તેને બરાબર સાંધ્યું અને ધનુષ્યને કાન
સુધી ખેંચીને તે દ્રુપદરાજ સામે તાણીને એસમેર
માયું. આથી સર્વ સોમકયોદ્ધાઓને ત્રાસ ત્રાસ
થઈ રહ્યો હતો. ^{૨૧-૨૩} તે બાણ દ્રુપદરાજના હૃદય-
ને ચીરી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. આમ
વૃષસેનના બાણથી તે ધાયલ યઈ ને મૂર્છાવશ
થયો. ^{૨૪} હવે હે રાજન્દ્ર! સારથિના કર્તાવ્યને
સમજનારો તેનો સારથિ તેના રથને રણમાંથી દૂર
લઈ ગયો. હે રાજન્દ્ર! એ પ્રમાણે પાંચાલોનો એ
મહારથી ભાંગી પડ્યો, એટલે બાણોના પ્રહારથી
છિન્નભિન્ન કવચોવાણું થયેલું દ્રુપદરાજનું સૈન્ય
પણુ તે બચ્કર મધ્યરાત્રિએ રણમાંથી નાહું. હે
રાજન્દ્ર! એ વેળા જ્યાં ત્યાં ફેંટી દેવામાં આવેલા
દીવાઓ ભડભડાટ બળી રહ્યા હતા; તેથી તે રણ-
ભૂમિ વાદળારહિત થયેલું આકાશ જમ ગ્રહોથી
શોભે તેમ શોભતી હતી. ^{૨૫-૨૭} તેમ જ ત્યાં હે
મહારાજ! ઠેકઠેકાણે બાણબંધો પડ્યા હતા, તેથી
વર્ષાકાળે વીજળીઓથી જેવો મેઘ શોભે, તેવી તે
રણભૂમિ શોભતી હતી. ^{૨૮} પૂર્વે તારકાસુર સાથેના
સંગ્રામ સમયે ઇંદ્રના ભયથી ત્રાસ પામીને જમ
દાનવોએ નાસભાગ કરી હતી, તેમ ત્યાં કર્ણના
પુત્રથી ત્રાસ પામીને સોમકયોદ્ધાઓ નાસભાગ
કરી રહ્યા હતા. ^{૨૯} હે મહારાજ! કર્ણના પુત્રે
હેરાન હેરાન કરેલા તે સોમકયોદ્ધાઓ જ્યારે
નાસી જતા હતા, ત્યારે દીવાઓના પ્રકાશમાં
તેઓ વિશેષ શોભતા હતા. ^{૩૦} હે ભારત! એ

પ્રમાણે સોમકયોદ્ધાઓનો રણમાં પરાજય કરીને
વૃષસેન દિવસના મધ્યમાં આરૂઢ થયેલા સૂર્યની
પેડે રણમાં પ્રકાશી રહ્યો હતો. ^{૩૧} ત્યાં તમારા
તથા શત્રુપક્ષના હજારો રાજાઓમાં એક પ્રતાપી
વૃષસેન જ અતિશય પ્રકાશિત બિંબો હતો. ^{૩૨} આમ
એ રણમાં શરા સોમકમહારથીઓને જીતીને વૃષ-
સેન ઉતાવળો ઉતાવળો જ્યાં યુધિષ્ઠિરરાજ યુદ્ધ
કરતા હતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ^{૩૩} એ જ અરસા-
માં ક્રોધાયમાન થયેલો પ્રતિવિંધ્ય એ રણમાં શત્રુ-
ઓનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. એટલે તમારો પુત્ર
મહારથી કુઃશાસન તેની સામે યુદ્ધ કરવા ગયો. ^{૩૪}
હે રાજન્દ્ર! મેઘરહિત થયેલા આકાશમાં યુધ અને
સૂર્યનો જેવો સમાગમ થાય, તેવો જ તે બન્નેનો
એ રણમાં અદ્ભુત સ્વરૂપનો સમાગમ થયો હતો.
પ્રતિવિંધ્ય રણમાં અતિ કુબ્ધક કમં કરી રહ્યો હતો.
તે જોઈને કુઃશાસને તેને ત્રણ બાણો વડે લક્ષાટ-
પ્રદેશમાં વીંધી નાખ્યો. ^{૩૫,૩૬} તમારા બળવાન
અને મહાધનુર્ધર પુત્રે આમ અત્યંત વીંધી
નાખેલો તે મહાબાહુ યુદ્ધમાં શિખરોવાળા પર્વત
સરખો શોભી રહ્યો હતો. ^{૩૭} મહારથી પ્રતિવિંધ્યે
નવ બાણો વડે કુઃશાસનને વીંધી નાખી તેને
પુનઃ સાત બાણો વડે વીંધી નાખ્યો. ^{૩૮} હે
ભારત! એ રણમાં તમારા પુત્રે ધણું કુબ્ધક કમં
કર્તું હતું. તેણે ઉગ્ર બાણો મૂંઢીને પ્રતિવિંધ્યના
ઘોડાઓને રોળી નાખ્યા હતા. ^{૩૯} વળી હે રાજન્દ્ર!
તેણે એક ભલ્લબાણથી તેના સારથિને ઢોળી પાડી
તેના ધ્વજને પણ ઉડાડી પાડ્યો. હે રાજન્દ્ર! તે
ધનુર્ધર પ્રતિવિંધ્યના રથના પણ તેણે તલ તલ
જવડા દુકડા કરી નાખ્યા. ^{૪૦} હે પ્રભુ! ઢાપેલા
કુઃશાસને અનેક નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂંઢીને
પ્રતિવિંધ્યના રથની પતાકાઓના, તેના ભાયાના,
ઘોડાઓની રોશોના અને જોતરોના સુદ્ધાં પણ તલ
તલ જવડા કટકા કરી નાખ્યા. ^{૪૧} ધર્માત્મા પ્રતિ-

વિંધ્ય રથ વિનાનો થઈ પડ્યો હતો, છતાં હાથમાં ધનુષ્ય લઈ તમારા પુત્ર સામે લડતો જ હતો અને સેંકડો બાણો ફેંકી જતો હતો. એવામાં વળી તમારા પુત્રે તેના ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું અને વધારામાં કપાયેલા ધનુષ્યવાળા તેને દશ બાણોનો પ્રહાર પણ કર્યો.^{૪૨, ૪૩} પ્રતિવિંધ્યને એ પ્રમાણે રથરહિત થયેલો જોઈને એના મહારથી ભાઈઓ મોટી સેનાને સાથે લઈ ત્યાં વેગપૂર્વક ધસી આવ્યા.^{૪૪} એટલે હે મહારાજ! તુરત તે પ્રતિવિંધ્ય સુતસોમના રથ પર ચઢી ગયો અને હાથમાં ધનુષ્ય લઈ તમારા પુત્રને વીંધી નાખવા લાગ્યો.^{૪૫} તે જોઈ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ દુઃશાસનની વહારે ચડી આવ્યા. તેઓ બંધાએ તમારા પુત્રને વીંધી નાખ્યો અને મોટી સેનાથી વીંટાઈને યુદ્ધ માટે ચઢાઈ કરી.^{૪૬} પછી હે ભારત! બરાબર મધ્યરાત્રિના દારણુ સમયે તમારા યોદ્ધાઓનું તથા તે શત્રુઓનાં યમરાજના રાજ્યમાં વંધારે કરનારું યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૪૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજા અધ્યાયમાં
'શત્રુયુદ્ધમાં શત્રુઓનાં આદિનું યુદ્ધ' નામનો
અધ્યાય ૧૬૮ માં સમાયેલ છે.

અધ્યાય ૧૬૯ મો

શત્રુયુદ્ધનું શૈવ્ર સ્વરૂપ

॥ મંજય ઉવાચ ॥

નકુલં રમતં યુદ્ધે નિમ્નં વાહિનીં તવ ।

અમ્યમાત્ સૌવલઃ ક્રુદ્ધસ્તિષ્ઠ વિષ્ટિતિ ચાગ્રવીત્ ॥૧

મંજય બોલ્યો : એ યુદ્ધમાં નકુલ વેગપૂર્વક તમારી સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. તે સમયે સુબલપુત્ર શત્રુનિ કોષે બરાઈને તેની સામે ધસ્યો અને તેને 'હિમો રહેજ, હિમો રહેજ' એમ કહેવા લાગ્યો.^૧ હવે એકબીજા સામે વેર બાંધી ચૂક્યા અને એકબીજાને મારવા ઇચ્છી રહેલા તે બંને વીરો ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને બાણો

મૂકવા મંડ્યા અને એકબીજાને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^૨ 'હે' રાજન! જે પ્રમાણે નકુલ બાણોનો વરસાદ વરસાવતો હતો, તે પ્રમાણે પોતાની યુદ્ધશિક્ષાને દેખાડતો શત્રુનિ પણ બાણોનો વરસાદ વરસાવતો હતો.^૩ ત્યારે હે મહારાજ! એ બંને રણશૂરા વીરોને બાણોરૂપ કાંટાઓ ખૂબ ભોંકાયા હતા; તેથી તેઓ પીછાંચોવાળી બે શાહુડીઓની જેમ રણમાં શોભતા હતા.^૪ સુવર્ણનાં પૂષ્પકાંવાળા તથા સીંધી અલ્હિવાળાં બાણોથી તેમનાં કવચો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને લોહીની ધારાઓથી રેખાંત્ર થઈને તે બંને બહુ એ મહારણુમાં અતિશય દીપતા હતા.^૫ સુવર્ણ સમાન પ્રકાશતાં બે અદ્ભુત કદપવૃક્ષો દોય અને પુષ્પોથી પ્રદુલ્લ થયેલા બે આમ્બરાઓ દોય, તેમ તે બંને બહુ રણાંગણમાં પ્રકાશતા હતા.^૬ હે મહારાજ! એ બંને રણશૂરા યોદ્ધાઓ બાણો વડે સર્વ શરીરોમાં કંટકવાળા થઈ પડ્યા હતા, તેથી આ રણાંગણમાં જિગેલાં કાંટાવાળાં બે શીમળાનાં વૃક્ષો દોય, તેમ તેઓ શોભતા હતા. હે રાજન! કોંઈથી લાલચોળ નેત્રોવાળા થયેલા તે બંને ડોળા ફાટી ફાટીને એકબીજા સામે તીવ્રી નજરથી જોતા હતા અને બંને પરસ્પરને બાળી નાખતા હતા.^{૭, ૮} પછી તમારે સાચો શત્રુનિ કોપી કહ્યો. તે બંને હસતો દોય તેવો ડોળ કરી તેણે એક કણોકાર બાણ મૂક્યું અને માદ્રીના પુત્રનું દહ્ય વીંધી નાખ્યું.^૯ આમ તમારા ધનુર્ધર સાળાએ નકુલને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, એટલે તે રથની ખેસણી ઉપર ખેસી ગયો તેમ જ મોટી ચૂર્છાને પાગ્યો.^{૧૦} હે રાજન! પોતાના કદા શત્રુ નકુલને એ સ્થિતિમાં આવી પડેલો જોઈને, શત્રુનિ વધોક્ષતુના ગેયની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૧૧} યોદ્ધા વારે પાંદુપુત્ર નકુલને જાન આપ્યું અને તે વિકાગેલા

મુખનાળા કાળની પેઠે ફરી શકુનિ સામે ધર્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ક્રોધાયમાન થઈને તેણે શકુનિને સાઠ બાણો માર્યાં. વળી તેણે તેની છાતી-માં સો નારાય બાણોનો માર માર્યો.^{૧૨, ૧૩} એટલું જ નહિ, તેણે તેના બાણ સહિત ધનુષ્યને પણ મુદિપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું અને તેની ફરકતી ધનના પણ ટુકડા કરી નાખી તેને રથ પરથી પૃથ્વી પર પાડી નાખી.^{૧૪} વળી પાંદુપુત્ર નકુલે પાણી પાયેલું, સરાણ પર ધસેલું અને તીક્ષ્ણ એવું બાણ મૂકીને શકુનિની સાથેગોને ધાયલ કરી.^{૧૫} આકાશમાં બન્ને પાંખો વડે ડાબી-જમણી બાજુમાં ઊડી રહેલા બાજપક્ષીને જમ-કાઈ પારથી પાડી નાખે, તેમ તેણે તે બાણ મારીને શકુનિને બાંધમૂંઢ પાડી નાખ્યો. આમ હે મહારાજ ! શકુનિ ઘણે જ ધાયલ થઈ ગયો. ત્યાં કામી પુરય જમ સ્ત્રીનું આલિંગન કરીને બેસી રહે, તેમ તે ધનના દાંડાને પકડીને રથની બેઠક પર બેસી ગયો. હે નિર્દોષ રાજા ! એ રીતે તમારા સાળાને બેભાન પડેલા જોઈને તેનો સારથિ તેને સૈન્યના મોખરામાંથી દૂર લઈ ગયો. આ રીતે શકુનિને રણમાંથી પલાયન કરી જતો જોઈ પાંડવો તથા તેમના અનુયાયી યોદ્ધાઓ હર્ષના ઠોલાહલો કરવા લાગ્યા.^{૧૬-૧૮} હવે શત્રુતાપન નકુલ એ રણમાં પોતાના શત્રુને જીતી-ને ક્રોધપૂર્વક સારથિને કહેવા લાગ્યો : ‘અલ્યા એ ! ત્યાલ, તું મને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે લઈ જ. ^{૧૯} માદ્રીપુત્રના એ વચનને સાંભળી તેનો સારથિ દ્રોણાચાર્ય ન્યાં ઊભા હતા, ત્યાં તેને લઈ ગયો.^{૨૦} હે રાજા ! એક તરફથી શિખંડી દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા માટે પસાર થઈ જતો હતો, તેનામાં બરાબર સન્ન થઈને ઊભેલા કૃપાચાર્ય વેગપૂર્વક તેની સામે ધસારો કર્યો.^{૨૧} ત્યાં શત્રુદમન કૃપાચાર્યને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય-

માંથી એકાએક ધસી આવતા જોઈને શિખંડી ખડખડાટ હર્યો અને નવ ભલ્લ બાણો મૂકી તેમને વીંધી નાખ્યા.^{૨૨} ત્યારે હે મહારાજ ! તમારા પુત્રનું પ્રિય કરનારા કૃપાચાર્ય પાંચ બાણો મારી શિખંડીને વીંધી નાખ્યો અને પુનઃ વીસ બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^{૨૩} પૂર્વ દેવાસુરયુદ્ધપ્રસંગે શંખરાસુર અને ઇંદ્રનું જીવું ભયાનક યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે બનેલું મહા-ધોર સ્વરૂપનું ભયાનક યુદ્ધ થઈ રહ્યું.^{૨૪} ગ્રીષ્મ-ઋતુની આખરમાં યદી આવેલા મેઘો જમ સર્વ ભૂપ્રદેશને જળમય કરી દે છે, તેમ તે બન્ને યુદ્ધ-કુર્મદ વીર મહારથીઓએ આકાશને બાણોની બળોથી ઢાંકી દીધું.^{૨૫} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સમયનું યુદ્ધ મૂળે જ ધોર સ્વરૂપનું હતું; તેમાં વળી આ બન્ને વીરોનો ભેટો થતાં તે અતિશય ધોર સ્વરૂપ-નું થઈ ગયું. તે દિવસની ભયાનક રાત્રિ સર્વ યુદ્ધશાળી યોદ્ધાઓને સાક્ષાત્ કાળરાત્રિ સરખી ધોરસ્વરૂપ બણાતી હતી. હે મહારાજ ! એ ઝપાઝપીમાં શિખંડીએ અર્ધચંદ્રાકાર બાણ મૂકી-ને કૃપાચાર્યના મહાન ધનુષ્યને પણ જ અને અંદર સાંધેલા બાણ સહિત કાપી નાખ્યું. પછી હે રાજા ! કૃપાચાર્ય ક્રોધ્યા. તેમણે એક દારણ શક્તિ ફેંકી. તે શક્તિનો દાંડો તદ્દન સુવર્ણનો હતો, તેની અણી અતિ તીક્ષ્ણ હતી અને શસ્ત્રો બનાવનારા કારીગરે તે શક્તિને બરાબર સંજીવે સાફ કરી હતી. શિખંડીએ પોતાની સામે સણ-સણાટ કરતી આવતી તે શક્તિનાં ઘણાં બાણો મારીને ટુકડેટુકડા કર્યા. એટલે પૃથ્વીને પ્રકાશ-માન કરતી તે મહાતેજસ્વી શક્તિ તુરત જ રણ-ભૂમિ પર વીખરાઈ પડી. હવે હે મહારાજ ! રથીશ્રેષ્ઠ કૃપાચાર્ય બીજું એક ધનુષ્ય હાયમાં લીધું અને તેમણે તીક્ષ્ણ બાણો છાડીને શિખંડી-ને રણમાં દાટી જ દીધો. યશસ્વી કૃપાચાર્ય ન્યારે

શિખંડીને એ રીતે છાઈ દીધો, સારે મહારથી શિખંડીને મૂરછાં આવી ગઈ અને તે રથની બેસણી પર બેસી ગયો. હે ભારત ! શિખંડીને આ પ્રમાણે રણમાં ગળાતો જોઈને કૃપાચાર્યે તેને મારી જ નાખવાની ઇચ્છાથી તેને અનેક બાણો માર્યાં. પણ આસપાસ જામેલા પાંચાલો અને સૌમત્રેયોદ્ધાઓ યજ્ઞસેનના એ મહારથી પુત્ર શિખંડીને રણમાં બેલાન પડેલો જોઈને તેની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા. તે વખતે આ તરફથી તમારા પુત્રો પણ દ્વિજવર કૃપાચાર્યનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની આબુખાબુ ધેરાઈ વળ્યા. હે રાજન્ ! તે વખતે પરસ્પર મળેલી મોટી સેનાઓનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. અન્યોન્ય સામે દોડી રહેલા રથોને ગર્જના કરતો મેધોના સરખો તુમુલ ગડગડાટ ત્યાં સંભળાવા લાગ્યો. હે પૃથ્વીપતિ રાજ ! એ રણમાં ઘોડેસવારો તથા હાથીસવારો અન્યોન્ય સામે જોસમેર ધસારો કરતા હતા, તેથી તે રણક્ષેત્ર અતિ દૂર દેખાતું હતું. હે મહારાજ ! સામસામા દોડમદોડ કરતા પદાતિઓના પદાદાતથી રણભૂમિ બણે ત્રાસ પામેલી સ્ત્રીની પેઠે ધણધણાટ કરતી ધૂમતી હતી. દેહલાગ્યે રથોદોહાઓ પોતાના રથોમાં બેસીને અતિશય વેગપૂર્વક ધસી જતા હતા અને કાગડાઓ જેમ પતંગિયાઓને પકડે, તેમ તેઓ અનેક યોદ્ધાઓને પકડી પાડતા હતા, તેમજ હે ભારત ! મોટા મોટા મદોનમત હાથીઓ સામેથી મદજરતા બીજા હાથીઓને તે પગલે જ સાવધાની-પૂર્વક શિક્ષા કરતા હતા. કોપેલા ઘોડેસવારો કોપેલા ઘોડેસવારો સામે અને કોયે ભરાયેલા પાળાઓ કોયે ભરાયેલા પાળાઓ સામે આવી પાડતા. આમ અન્યોન્યને ભેટીને તેઓ એક-કેને ઉડ્ડસંધી જઈ શકતા નહોતા. તે રણંગણમાં આમતેમ દોડમદોડ કરતાં, સામસામે ધસારો,

કરતાં અને પુનઃ પાછાં ફરતાં એ સૈન્યોનો તે મધરાતે અતિ મહાન નાદ થઈ રહ્યો હતો. હે મહારાજ ! રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ પર બડ-બડાટ બળી રહેલા દીવાઓ આકાશમાંથી ખરેલાં મોટાં જાંબાડિયાં સરખા દેખાતા હતા. હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! તે દિવસની રાત્રિ દીવાઓથી એટલી બધી પ્રકાશિત થઈ રહી હતી કે, તેથી તે રણંગણમાં જોનારાઓને તે દિવસ સરખી જ લાસતી હતી. હે રાજન્ ! લોકની અંદર સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ આમતેમ ચારે-બાજુ બળી રહેલા દીવાઓને લીધે ત્યાં રહેલા ઘોર અંધકારનો નાશ થઈ ગયો હતો. આકાશ, પૃથ્વી, દિશાઓ તથા વિદિશાઓ પ્રથમ જોડતી ધૂળ અને અંધકારથી વ્યાપ્ત થયેલ હતી, તે જ પુનઃ પ્રભાને લીધે પાછી પ્રકાશમાન દીસતી હતી. મહાત્મા વીરપુરુષોએ ધારણ કરેલાં રણમાં જીજ્ઞતાં અગ્રો, કવચો તથા મણિઓની કાંતિઓ તે દીવાઓના પ્રકાશમાં છુપાઈ ગઈ હતી. હે ભારત ! તે રાત્રિના આરંભમાં જ્યારે અતિમહાન દોહા-હલવાળું તે યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું, સારે સર્વ કોઈ જાનરહિત થઈ ગયા હતા. તેથી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે યુદ્ધમાં પિતા પુત્રને મારી નાખતો હતો. ૨૧-૨૮ ત્યાં મોહને લીધે પુત્ર પિતાને મારી નાખતો હતો, મિત્ર મિત્રને સંહારતો હતો, મામે ભાણેજને શળી નાખતો હતો અને ભાણેજ મામાને કાપી નાખતો હતો. ૨૯ અરે ! ત્યાં પોતાના પક્ષના યોદ્ધાઓ પોતાના પક્ષનો જ સંહાર કરતા હતા. આમ રાત્રિએ નિર્મયોદ્ધ યુદ્ધ ચાલ્યું અને તે બીજા પુરુષોના બધને વધારનારું થઈ પડ્યું હતું. ૩૦

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતના દ્રોણપર્વોત્તમો પરાક્રમપરવર્ણનં
“સંકલ્પ પુર” નામનો અધ્યાય ૨૧મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૦ મો

ધૃષ્ટદ્યુમ્નની દ્રોણાચાર્ય પર ચઢાઈ

॥ સંજય ક્તવા ॥

તસ્મિન્ સુતમુલે યુદ્ધે વર્તમાને મયાવહે ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો મહારાજ દ્રોણમેવામ્યવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે
જ્યારે તે મહાભયંકર તુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું,
ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્ય સામે જ ધસારો કર્યો
હતો.^૧ પોતાના શ્રેષ્ઠ ધનુષ્યનું સંધાન કરતો
તથા ધનુષ્યની દોરીને વારંવાર ખેંચતો તે ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્યના સુવર્ણભૂષિત રથ સામે ધસ્યો
હતો.^૨ એ રીતે હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્યનો નાશ
કરવાની ઇચ્છાથી ધસી જતા એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની
આસપાસ પાંચાલો તથા પાંડવયોદ્ધાઓ ચાર-
બાજુ વીંટાઈ વળ્યા હતા.^૩ આચાર્યશ્રેષ્ઠ દ્રોણને
આમ શત્રુઓથી ઘેરાયેલા જોઈને તમારા પુત્રો
પણ બરાબર સાવધ થયા અને એ રણમાં દ્રોણ-
શુરની રક્ષા કરવા લાગ્યા.^૪ જોતજોતામાં તે બંને
તરફના સૈન્યો વાયુથી ઊછળી રહેલા તથા ખળ-
ભળી ઊડેલા, જળજંતુઓવાળા બે ભયંકર મહા-
સાગરની જમ તે રાત્રિમાં સામસામે ભેટ્યાં.^૫ તે
પછી હે મહારાજ ! પાંચાલવંશના ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પાંચ
બાણો મારીને દ્રોણાચાર્યને હૃદયમાં વીંધી નાખ્યા
અને સિંહની પેઠે મોટી ગર્જના કરી.^૬ હે ભારત !
એ રણમાં દ્રોણાચાર્ય પચીસ બાણો મારીને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી નાખ્યો અને એમણે બીજા એક
ભક્ષ્યબાણથી એના મોટા ટંકાર કરનારા ધનુષ્યને
ઠાપી નાખ્યું.^૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દ્રોણાચાર્યને હાથે
આમ વીંધાઈ ગયેલા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને હોઠ પીસીને તે
કપાયેલું ધનુષ્ય ફેંકી દીધું.^૮ હવે હે મહારાજ !
કોધાયમાન થયેલા પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યનો
અંત લાવવાની ઇચ્છાથી બીજું શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય અહણ
કર્યું.^૯ શત્રુસંહારક ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તે અદ્ભુત ધનુષ્યને

કાન સુધી ખેંચ્યું અને તેણે દ્રોણાચાર્યનો નાશ
કરે તેવું ઘોર બાણ ફેંક્યું. તે મહારણમાં જાણે
સૂર્યનો ઉદય થયો હોય તેમ એ ઘોર બાણે ખળ-
વાન ધૃષ્ટદ્યુમ્નના હાથમાંથી છૂટીને તે સૈન્યને
પ્રકાશિત કરી દીધું.^{૧૦, ૧૧} હે રાજન ! તે ઘોર
બાણને જોઈને દેવો, ગંધર્વો અને મનુષ્યો 'આ
રણમાં દ્રોણાચાર્યનું કલ્યાણ થાઓ' એમ કહેવા
લાગ્યા.^{૧૨} ત્યાં આચાર્યના રથ સામે ધસી આવતા
તે બાણને કણે હસ્તકૌશલ્ય દર્શાવતાં વચમાંથી જ
બાર ટુકડા કરી ઠાપી નાખ્યું.^{૧૩} હે રાજન ! ધનુ-
ધર સતપુત્રે એ બાણના જ્યારે અંતેક ટુકડા કરી
નાખ્યા, ત્યારે ઊંચ વિનાના સર્પની પેઠે તે પૃથ્વી
પર જઈ પડ્યું.^{૧૪} પછી કણે દશ બાણો મૂંઝીને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી નાખ્યા. વળી અશ્વત્થામાએ પાંચ
બાણોથી, દ્રોણાચાર્ય સાત બાણોથી, શલ્યે દશ
બાણોથી કુશાસને ત્રણ બાણોથી, દુર્યોધને વીસ
બાણોથી અને શકુનિએ પાંચ બાણોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને
પ્રહાર કર્યો.^{૧૫, ૧૬} એ રીતે સર્વ મહારથીઓ ધણી
ઝડપથી પાંચાલપુત્રને વીંધી રહ્યા હતા. આમ
એ મહારણમાં એકત્ર થયેલા સાત વીરોએ દ્રોણા-
ચાર્યનું રક્ષણ કરવા માટે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી નાખ્યો
હતો.^{૧૭} છતાં હે રાજન ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જરાયે ગમ-
રાયો ન હતો અને ઊલટો સર્વને ત્રણ ત્રણ બાણો
મૂંઝીને વીંધી નાખતો હતો. આમ તેણે દ્રોણા-
ચાર્યને, અશ્વત્થામાને, કણેને તથા તમારા પુત્રને
સામે પ્રહાર કર્યો હતો.^{૧૮} એ પ્રમાણે ધનુર્ધર
ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધાયલ કરેલા તે સાતેય મહારથીઓએ,
અનુક્રમે પાંચ પાંચ બાણો વડે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઝટપટ
વીંધી નાખ્યા.^{૧૯} હે રાજન ! તે અરસામાં દ્રુમસેન
નામનો એક યોદ્ધો ઠાપી ઊઠ્યો. તેણે એક બાણ
વડે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પ્રથમ પ્રહાર કર્યો અને પુનઃ ત્રણ
બાણો મૂંઝી તેને વીંધી નાખ્યા. વળી 'ઊગો
રહેજ, ઊગો રહેજ' એમ તેણે ટાણો માર્યો.^{૨૦}

એટલે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સુવર્ણની પૂંખવાળાં, સરાણુ પર ધસીને સજ્જલાં તથા યુદ્ધમાં પ્રાણુનો અંત કરે તેવાં ત્રણ સીંચાં જનારાં બાણો મૂકીને દુર્યોધનને વીંધી નાખ્યો.^{૨૧} વળી વીર્યવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને બીજું એક લલ્લબાણુ મૂકીને સુવર્ણનાં ઉજ્જવળ કુંડલોવાળા દુર્યોધનના મસ્તકને ધડ પરથી કાપી નાખ્યું.^{૨૨} ત્યાં તો દંશેલા હોઠવાળું તે મસ્તક મહાપ્રચંડ વાયુએ ઉછાળી નાખેલા પરિપક્વ તાલકુળની પેઠે રણભૂમિ પર પડ્યું.^{૨૩} હવે વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઠેલસાંએક બીજાં અતિ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તમારા ધણા ચોદ્ધાઓને વીંધવા માંડ્યા. વળી તેણે બીજાં ઠેલસાંએક લલ્લબાણો મૂક્યાં અને અદ્ભુત રીતે યુદ્ધ કરી રહેલા રાધાપુત્રના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.^{૨૪} પણ જેમ કોઈ મહાન સિંહ પોતાના પૂંછડાની અતિ ઉમ્મકાપણીને સહન કરે નહિ, તેમ કણું પોતાના ધનુષ્યની તે કાપણીને સહન કરી શક્યો નહિ.^{૨૫} તેનાં નેત્રો કોષથી લાલચોળ થઈ ગયાં અને તેણે હાંફતાં હાંફતાં એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. સંખ્યાબંધ બાણો છોડતો છોડતો તે મહાબળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધસી ગયો.^{૨૬} કોપેલા કણુંને તે તરફ ધસી ગયેલા જોઈને બીજા છ વીર મહારથીઓ પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેની આસપાસ એકદમ ઘેરાઈ વળ્યા.^{૨૭} એવેળા તમારા છ સુખ્ય મહારથીઓના સપાટામાં આવેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને અને તો જુલુના સુખ્યમાં આવેલા જ માનતા હતા.^{૨૮} પણ એ જ અરસામાં યાદવ-વંશી સાત્યકિ જથ્થાબંધ બાણો ફેંકતો ફેંકતો પરાક્રમી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની મદદે આવી પહોંચ્યો.^{૨૯} આમ મોટું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને ધસી આવતા એ યુદ્ધકર્મદ સાત્યકિને રાધાપુત્રે સરળગામી દશ બાણો વડે મહાર કર્યા.^{૩૦} એટલે ઢે મહારાજ ! સાત્યકિએ પણ સામેથી દશ બાણો વડે કણુંને વીંધી નાખ્યો અને સર્વ વીરોના દેખતાં તેને

કણું ઢે, 'અધ્યા ઓ ! જોજ, હવે જતો નહિ; બરાબર વીર થઈને જોશો રહેજો.'^{૩૧} હે રાજ ! તે વેળા બળવાન સાત્યકિને, તથા મહાત્મા કણુંને તે ભેટા પૂર્વે થયેલા બહિરાબ્જના તથા ઇંદ્રના ભેટા સરખો તીવ્ર હતો. સર્વ ક્ષત્રિયો-ને પોતાના રથના ગડગડાટથી ત્રાસ પમાડતો તે મહાક્ષત્રિય સાત્યકિ ત્યાં ક્રમબદ્ધ કણુંને વીંધી રહ્યો હતો.^{૩૨, ૩૩} ત્યાં પોતાના ધનુષ્યના ટંકારવથી પૃથ્વીને બણે કંપાવી દેતો હોય તેવો બળવાન સપ્તપુત્ર કણું પણ સાત્યકિ સામે બરાબર યુદ્ધ કરતો હતો.^{૩૪} એ યુદ્ધમાં વિપાક, કર્ણિ, નારાય, વત્સદંત તથા કુર આદિ સેંકડો બાણો મૂકીને કણું સાત્યકિને વીંધી નાખતો હતો.^{૩૫} ત્યારે યુદ્ધ કરતો યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ પણ કણું પર બાણોનો વરસાદ જ વરસાવી રહ્યો હતો. આ રીતે તે બનેતું યુદ્ધ લગભગ સરખું જ હતું.^{૩૬} તેવામાં હે મહારાજ ! તમારા પુત્રો તથા કણુંનો ઈશીલો પુત્ર આરેબાળુથી તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને સાત્યકિને ઘણી ઝડપથી વીંધી નાખવા લાગ્યા.^{૩૭} પણ હે વિશુ ! સાત્યકિએ પોતાનાં અસ્રો વાપરી વાપરીને વ્યાસ-પાસનાં તે ચોદ્ધાઓનાં તથા કણુંનાં અન્નેને અટકાવ્યાં અને એકદમ ક્રોધાચમાન થઈને તેણે વૃષસેનની છાતી વીંધી નાખી.^{૩૮} હે રાજ ! સાત્યકિના બાણપ્રહારથી વીર્યવાન વૃષસેન ઘણો ધવાઈ ગયો અને બેભાન થઈને તે રથમાં ઢળી પડ્યો.^{૩૯} પોતાના મહારથી પુત્ર વૃષસેનને મરણ પામેલા માનીને કણુંને પુત્રના શોકથી ઘણા સંતાપ થવા લાગ્યો અને તે સંતાપમાં ને સંતાપ-માં તેણે સાત્યકિને ખૂબ પીડવા માંડ્યો.^{૪૦} આમ મહારથી સાત્યકિ કણુંથી સપ્ત પીડાતો હતો, છતાં તેણે અનેક બાણો મૂકી મૂકીને કણુંને વારંવાર વીંધવા જ માંડ્યો.^{૪૧} સાત્યકિએ કણુંને

દશ બાણોથી વીંધી નાખી વૃષસેનને પુનઃ સાત બાણોનો માર માર્યો; એટલું જ નહિ પણ તે બંનેના હાથે પહેરવાનાં મોઝાંચો સહિત ધનુષ્યોના પણ તેણે ઢુકડા કરી નાખ્યા.^{૪૨} પછી તે પુત્ર તથા પિતાએ શત્રુઓને ભય કરનારાં બીજાં યે ધનુષ્યો સજ્જ કર્યાં અને ચોપાસથી તીક્ષ્ણ બાણો મારી મારીને તેઓ સાત્યકિને વીંધવા લાગ્યા.^{૪૩} આમ હે રાજન ! તે સંગ્રામમાં મુખ્ય મુખ્ય વીરોના સંહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે ત્યાં ગાંડીવધનુષ્યનો અતિ મહાન શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો.^{૪૪} હે રાજન ! રથના ઘોષને તથા ગાંડીવધનુષ્યના તે શબ્દને સાંભળીને સૂત-પુત્ર કણ્ઠ દુર્યોધન પ્રત્યે આવું વચન બોલ્યો :^{૪૫} 'ઓ દુર્યોધન ! જો, આ તરફ નજર કર. આ આપણી સર્વ સેનાનો, મુખ્ય મુખ્ય મહાપુરુષોનો, અને દેહલાએક પુરુષવંશના ચોદ્ધાઓના સંહાર કરીને અર્જુન પોતાના ઉત્તમ ધનુષ્યનો ટંકાર કરી રહ્યો છે.^{૪૬} ખરેખર ! અર્જુન ત્યાં વિજય કરી રહ્યો છે; કારણ કે ગર્જના કરતા મેઘ સરખો ગાંડીવધનુષ્યનો મહાન ટંકારવ તથા રથનો ગડગડાટ તે તરફથી સંભળાય છે.^{૪૭} હે રાજન ! નક્કી પાંડવ અર્જુન આ સમયે પોતાને યોગ્ય કર્મ કરી રહ્યો છે. જો, જો, પેલી આ ભારતીય સેનામાં બહુધા ભંગાણ પડી ગયું છે.^{૪૮} સૈનિકાની હાર છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે અને દ્રાઈ એક સ્થળે જોનો પણ રહેતો નથી. વાયુએ ઉછાળેલા મેઘમંડળની પેઠે તે સૈન્ય સ્થળે સ્થળેથી વેરાઈ રહ્યું છે.^{૪૯} મહાસાગરમાં આવીને ભાંગી પડેલી નાવની પેઠે આ કૌરવસેના અર્જુનનો ભેટા કરીને છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે. ચોદ્ધાઓ જમ આવે તેમ નારી રહ્યા છે. ઓ રાજ ! ગાંડીવ-ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણોથી તેમનામાંના સેંકડો વીંધાઈ ગયા છે અને તેમનો આ મહાન આર્ત-

નાદ સંભળાય છે. જો, સાંભળ. હે રાજસિંહ ! આકાશમાં જમ મેઘનો ધ્વનિ સંભળાય, તેમ આ મધ્યરાત્રિના સમયે અર્જુનના રથ સામે કુંડુભિઓનો ગડગડાટ સંભળાય છે. વળી અર્જુનના રથ સામે હાહાકારના શબ્દો, પુષ્કળ સિંહનાદો તથા બીજા અનેક જાતના ઠાલાહલો સંભળાય છે, તે તું સાંભળ. આ તરફ આ યાદવ-શ્રેષ્ઠ સાત્યકિ આપણા બધાની મધ્યમાં આવી જાયો છે; માટે જો કાંઈ પણ ઉપાયે આ વખતે આ સાત્યકિનો નાશ કરવામાં આવે, તો અવરથ બાકી રહેલા સમગ્ર શત્રુઓનો આપણે પરાજય કરી શકીશું. જો, પાંચાક્ષરાજનો પુત્ર આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે ભેટ્યો છે.^{૫૦-૫૧} ચારેબાજુથી તે શરા મહારથીઓથી ઘેરાઈ ગયા છે. તો હે મહારાજ ! જો આપણે બધા એકઠા મળીને આ સાત્યકિને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી નાખીએ, તો નિઃશંક આપણે જ વિજય થાય. માટે હે મહારાજ ! એકલા આભમન્યુને જમ આપણે બધાએ એકઠા મળી મારી નાખ્યો હતો, તેમ આ વીર મહારથી સાત્યકિને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પણ ચારેબાજુથી ઘેરી લઈ આપણે મારી નાખવાનો યત્ન કરીએ. પરંતુ હે ભારત ! આ સાત્યકિને અનેક કૌરવ મહારથીઓ બેડે ભેટવો જલ્પિને પેલો અર્જુન દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે ધર્યો આવે છે. માટે જટલામાં અર્જુન અનેક ચોદ્ધાઓથી ઘેરાયેલા આ સાત્યકિને જલ્પી ન બંધ, તેટલામાં સારા સારા ઘણા મહારથીઓ ત્યાં અર્જુન સામા ચઢી બંધ. અહીં આપણે બધા શરાઓ બાણો છોડવાની ઉતાવળ કરો, એટલે આ સાત્યકિ પરલોક તરફ પ્રયાણ કરી બંધ. હે મહારાજ ! આ મેં બતાવેલી યુક્તિનો જ તું આ સમયે યોગ્ય ઉપભોગ કર. ^{૫૫-૧૦} જમ પૂર્વકાળના સંગ્રામ સમયે છેદે યશસ્વી ઉપેદ્ર

ભગવાનને કહ્યું હતું, તેમ તમારા પુત્રે કહ્યું ના
એ મત પર આધાર રાખીને શકુનિને કહ્યું :^{૧૧}
'જો મામા શકુનિ ! યુદ્ધમાંથી કદી પાછા નહિ
હઠનારા દશ હજાર હાથીસવારોને તથા દશ હજાર
રથોદાઢ્યોને સાથે લઈને તમે અર્જુન સામા
ચઢી જાઓ.'^{૧૨} દુઃશાસન, દુર્વિપલ, સુબાહુ અને
દુઃપ્રથર્ણણુ—આ સર્વ યોદ્ધાઓ બીજા પદાતિ
યોદ્ધાઓને સાથે લઈને તમારી પાછળ પાછળ
આવશે.^{૧૩} હે મહાબાહુ મામા ! અહીંથી જઈને
તમે કૃષ્ણ, અર્જુન, ધર્મરાજ, નકુલ, સહદેવ
અને ભીમસેનને હણી નાખો.^{૧૪} પૂર્વે દેવાસુર-
યુદ્ધ પ્રસંગે દેવાને જમ દેવેન્દ્ર પર પોતાના
વિજયની આશા હતી, તેમ આ યુદ્ધમાં મારા
વિજયની આશા પણ તમારા પર જ અવલંબી
રહી છે. માટે હે મામા ! કાર્તિકરાત્રીએ જમ
અસુરોનો સંહાર કર્યો હતો, તેમ તમે પણ
કુંતાના તે પુત્રોનો સંહાર કરી નાખો.^{૧૫} હે
રાજન્ ! તમારા પુત્રના એ ક્યન પરથી સુબલ-
પુત્ર શકુનિ મોટી સેનાને સાથે લઈને તથા
તમારા બીજા પુત્રોથી રક્ષિત થઈને પાંડવો સામે
પ્રયાણ કરી ગયો.^{૧૬} તે શકુનિ તમારા પુત્રોનું
પ્રિય કરવાને તથા પાંડુપુત્રોનો સંહાર કરવાને
સજ્જ થયો હતો. એ પ્રમાણે હે રાજ ! સુબલ-
પુત્ર શકુનિ પાંડવોની સેના તરફ જ્યારે પ્રયાણ
કરી ગયો, ત્યારે તમારા પક્ષના મહારથીઓનું
શત્રુઓ સાથેનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. આ બાબત મહાન
બળશાળી સૂતપુત્ર અનેક સેંકડો બાણોને ફેંકતો
ફેંકતો સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયો;
[મ જ બીજા બધા રાજાઓ પણ સાત્યકિને
ધેરી વળ્યા.^{૧૭-૧૮} બીજી તરફથી દ્રોણાચાર્ય
દ્યુમનના રથ સામે જઈ પહોંચ્યા, એટલે તુરત તે
[ત્રિમાં દ્રોણાચાર્યનું વીર ધૃષ્ટદ્યુમન સાથે તથા
[ચાલયોદ્ધાઓ સાથે મહાઅદ્ભુત યુદ્ધ આરંભાયું.^{૧૯}

અધ્યાય ૧૭૦ ઓ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૧ મો

કચ્ચરધાણ !

॥ સંજય ક્ષવાચ ॥

તતસ્તે પ્રાદ્રવન્ સર્વે ત્વરિતા યુદ્ધદુર્મદાઃ ।

અમૃગ્યમાણાઃ સંરઘ્વા યુયુધાનરથં પ્રતિ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી યુદ્ધદુર્મદ તે સર્વ
યોદ્ધાઓ પાંડવયોદ્ધાઓને નહિ ગણકારતાં ક્રોધ-
પૂર્વક સાત્યકિના રથ સામે ધસી ગયા.^૧ હે
રાજન્ ! બરાબર સજ્જ કરેલા તથા સેનાસપાથી
શોભતા રથો, ઘોડેસવારો તથા હાથીસવારોને
સાથે લઈ તેમણે સાત્યકિને ચારે બાજુથી ઘેરી
લીધો.^૨ એ પ્રમાણે સર્વ તરફથી ઘેરો ઘાલીને તે
મહારથીઓ સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને
સાત્યકિને તુચ્છકારવા લાગ્યા.^૩ સાત્યકિનો વધ
કરવાની ઇચ્છાથી તે મહાવીરે ઉતાવળા થઈ ગયા
હતા એટલે તેઓ એ સાત્યપરાક્રમી સાત્યકિ પર તીક્ષ્ણ
બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા.^૪ પોતાની
સામે એકદમ ધસી આવેલા તે યોદ્ધાઓને જોઈને,
શત્રુવીરોનો સંહારક મહાબાહુ શિનિપુત્ર અનેક
બાણો છોડીને તેમની સામે ટકર ઝીલવા લાગ્યો.^૫
ત્યાં મહાધનુર્ધર અને યુદ્ધદુર્મદ વીર સાત્યકિએ
મજબૂત ગાંઠવાળાં ઉગ્ર બાણો મૂઠી મૂઠીને
શત્રુઓનાં મસ્તકોને કચાકચ કાપવા માંડ્યાં.^૬
વળી તે યદુવંશીએ અજ્ઞાતા આકારનાં કંટલાંચક
બાણો છોડીને હાથીની સૂદોને, ઘોડાઓની ડોકોને
અને આયુધોવાળા યોદ્ધાઓના બાહુઓને અચાનક
ભેદવા માંડ્યાં.^૭ હે પ્રભુ ! જ્વલંબતામાં ત્યાં આમરો
તથા ઉજ્જવળ છત્રો પડવા માંડ્યાં. આથી હે
રાજન્ ! તે રણભૂમિ નક્ષત્રોથી જેમ આકાશ
ભરાઈ જાય તેમ ભરાઈ ગઈ.^૮ હે ભારત ! એ
યુદ્ધમાં સાત્યકિ સાથે યુદ્ધ કરતા યોદ્ધાઓ પ્રેતા-
ની પેઠે બરાડા પાડતા હતા, તેથી ત્યાં તુમુલ
રાજ્દ થઈ રહ્યો હતો.^૯ એ તુમુલ શબ્દથી આખી

પ્રાચી માત્ર ગદી દત્તી અને ગદિમાં તેણે નીચ
 અને જ્યારે નચરૂપ પન્નુ દત્તુ ^{૧૦} રૂંવાં બહા
 કરી નામે તેની એ નામગને મા યદિના માખો
 ના માગથી નેન્યામાં જગા । પન્નુ ને જો ને
 તથા ને નગાનિપૃથ શસ્ત્રને માનગીને તમાગ
 ગીયેન પુન પોતાના માગિને કરી 'અરે આ
 માગિ ! જ્યા આ તીન શસ્ત્ર મમ તથા છે, ત્યા
 આપ ના ધોડાઓને તુ દા- ^{૧૧ ૧૨} આ પ્રમાણે
 પ્રના થતા ન દુર્યોનના માગિએ તેના ઉત્તમ
 મોડાઓને ના યદિના ન્ય મામે દાડયા ^૧ પડી
 શેઠાયમાન થયેના, મન્નુન નૃપ્યનાગો, યુદ્ધના
 શ્રમને નદિ, ગાતાને, ઝડપદાર હાથવાગો તથા
 તંદનરેદનાં યુદ્ધોને સદી નગનાન ને દુર્યોન
 ના યદિ મામે ન્યો અટલે માત્યકિએ નૃપ્યને
 કાન મુડી મપૂળાં જોચીને બાગ મનપિપામુ
 બાખો ડાડયા અને દુર્યોનને વીધી નાખ્યો
 એ પ્રનાળે માત્યકિએ જ્યાન પ્રથમ જ પ્રદાર
 કરી પોતાને પન્નુ, ત્યાન દુર્યોનને પણ
 ગેરે બગઈને માત્યકિને દગ બાળોનો માખો
 પ્રદાર કર્યો ^{૧૪-૧૬} આ રીતે દે બગત્રંદ' ત્યા
 પાચાયોદ્ધાઓનુ તથા મન બાગતયાદાઓનુ
 અતિદાનુ તુમુવ યુદ્ધ થતા લાગ્યુ ^{૧૭} દે ભારત !
 એ નગમા માત્યકિને ધોળા ક્રોર અજ્યો હતો તેણે
 એની બાળોનો પ્રદાર કરી તમારા પુત્રની છાતી
 ની રી નાળી ^{૧૮} વગી બીજા દેટલાએક બાળોનો
 પ્રદાર કરી તેણે તેના ધોડાઓને પણ મારી નાખ્યા
 અને એક બીજા બાળથી તેના સારથિને પણ
 મનુ ન્ય પડી મનહાવી પાડ્યો ^૧ આમ દે
 પ્રાચીપતિ ! ધોડાઓ માર્યા ગયા જતા રથમા
 ગેરી ગ્દેવો તમાગે તે પુન સાત્યકિના ન્ય સામે
 તીક્ષ્ણ બાળો ડાડયા ન રહ્યો ^{૨૦} દે ગજન ! એ
 રથમા માત્યકિએ ઘણી હસ્તકુશળતાનાળા પુરતની
 પેઠે આલાટી દર્શાવી અને તેણે તમારા પુન દે દેવા

પાચ્યો બાળોને કાપી નાખ્યા દંતાં ^{૨૧} વગી
 બીજું એક ભન્ન નતિનું બાળ ડાડીને એ
 મન્નુગી માત્યકિએ તમારા પુત્રના નૃપ્યને
 નુપ્રિદેગમાથી કટાક દઈને કાપી નાખ્યું. ^{૨૨} એ
 પ્રમાણે મન લોમનો મહારાજ તે દુર્યોન ન્ય
 તથા નૃપ્ય સિનાનો થઈ પડ્યો અને તુગત ન
 ક્રતમ્બોના દુન્યન ન્ય પડ મહી ગયો ^{૨૩} દે
 પ્રાચીપતિ ! જ્યારે દુર્યોન એ રીતે પાટો હાથ્યો,
 ત્યાં શિનિપુન માત્યકિ તે મન્નુગતને મમથે
 બાળોનો પ્રદાર કરી રીતે તમાગી ચેનાને નગાડી
 નન્ના લા થો દે સન્ન ! પેની તગ્દવી શકુનિએ
 અનેક હજાર રથો, હજારો હાથીઓ તથા હજારો
 ધોડાઓને માથે લઈને અર્જુનની આગપામ ઘેર
 ધાન્યો હતો તેણે અર્જુન ઉપર અનેક જતના શસ્ત્રો
 દે કના માડ્યા હતા, તેમ જ તેના ઉપર બીજી જતના
 મોટા અગ્રોનો વગમાદ વગસાનના માડ્યો હતો
 આ રીતે કાગે પ્રેક્ષા તે સનિયો અર્જુન સામે
 સદી રહ્યા હતા પણ અર્જુને તે હજારો રથો,
 ધોડાઓ તથા હાથીઓને પોતાની મામા આવતા
 અટકાવ્યા હતા, તેમ જ મહાપ્રયામ કરીને તેમનો
 મોટો સહાર વ્યો હતો તે મમથે ગણશ મુખ્ય
 પુન શકુનિએ હમનો દોષ તેનો દેખાવ કરીને
 અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાળો મારના માડ્યા, તેમ જ
 બીજા સો બાળો મારીને તેના મહાન રથને
 આગળ વડતો અટકાવ્યો ^{૨૪-૨૬} દે ભારત ! એ
 યુદ્ધમા અર્જુને શકુનિને વીમ બાળોનો પ્રદાર કર્યો
 અને બીજા સર્વ મહાનુરંશેને પણ તથુ તથુ
 બાળોથી વીધી નાખ્યા આમ દે ગજન ! ઉપરા
 ઉપરી અનેક બાળો મૂંઝીને અર્જુને પ્રથમ શત્રુ
 ઓને આગળ વડતા અટકાવ્યા અને પડી છંદ્ર
 જમ અસુરોનો સહાર કરે, તેમ તેણે તમારા
 યોદ્ધાઓનો સહાર કરના માડ્યો ^{૩૦ ૩૧} દે મહી
 પાવ ! યોદ્ધા સમથમા તો એ રથમા હાથીની

સૂદોસરખા બાહુઓ કપાઈ પડ્યા અને તે રણભૂમિ
 બધે પાંચ સુખવાળા સર્વોથી છવાઈ ગઈ હોય
 તેવી દેખાવા લાગી.^{૩૨} ત્યાં ઠેઠેઠાણે સુકુટોને
 ધારણ કરનારાં, સુંદર નાસિકાવાળાં, સુંદર કુંડળો-
 વાળાં, પીસેલા હોઠોવાળાં અને ક્રોધથી ફાડેલા
 ડોળાઓવાળાં મરતઠો રડવડવા લાગ્યાં.^{૩૩} આખી
 રણભૂમિ કંઠીઓ તથા સુકુટોને ધારણ કરનારાં
 અને પ્રથમ પ્રિય વચનોને બોલનારાં સ્ત્રિયોનાં
 સુખોત્તરે બધે કમળવાળા પર્વતોની પેઠે ચોલતી
 હતી.^{૩૪} ઉત્તપરાક્રમી અર્જુને તે રણમાં આહુત્ત
 કમં કરીને ફરીથી નમેલાં પર્વવાળાં પાંચ બાણો
 મૂક્યાં અને શકુનિને વીંધવા માંડ્યો.^{૩૫} વળી
 તેણે બીજાં ત્રણ બાણો મૂકી શકુનિના પુત્ર ઉલૂક-
 ને પણ પ્રહાર કર્યો. આમ ઉલૂક પોતે વીંધાઈ
 ગયો, એટલે તે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણને માર મારવા
 લાગ્યો.^{૩૬} પૃથ્વીને બધે ગમળથી મૂકતો હોય
 તેમ તે મોટા રાખે મજાના કરવા માંડ્યો. પછી
 અર્જુને કેટલાંએક બાણો મારીને શકુનિના ધનુષ્ય-
 ને કાપી નાખ્યું.^{૩૭} તેણે તેના ઘોડાઓને પણ
 યમરાજને ઘેર મોકલી દીધા. હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ!
 શકુનિ તે રથ પરથી ફરી પડ્યો.^{૩૮} હે પૃથ્વીપતિ!
 આમ શકુનિ પોતાના પુત્ર ઉલૂકના રથ પર સત્તર
 ચઢી ગયો. પછી એક જ રથમાં બેઠેલા તે મહા-
 રથી પિતા-પુત્ર મેઘો જમ પર્વત પર જળધારા
 સિંચે, તેમ અર્જુન પર બાણો ફેંકવા લાગ્યા.
 પણ હે મહારાજ! પાંડવવંશ અર્જુને તીક્ષ્ણ
 બાણોનો પ્રહાર કરી તે બચેને વીંધી નાખ્યા.
 વળી હે પૃથ્વીનાથ! તેણે બીજાં સેંકડો બાણો
 મૂકીને તમારી સેનામાં ભગાણ પાડ્યું અને તે
 સેનાને ચારે બાજુ નસાડી મૂકી. હે રાજ! જગ
 અતિપ્રચંડ વાયુ મેઘમંડળને ચારે બાજુથી છિન્ન
 ભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ તે અર્જુને તમારાં
 સૈન્યોને પણ છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યાં હતાં. હે

ભરતશ્રેષ્ઠ! તે સત્રિમાં અર્જુને તમારા સૈન્યોના
 સંહાર કરવા માંડ્યો હતો, એટલે તે સૈન્ય ભય-
 થી વિહ્વલ થઈને વીખરાઈ ગયું. એ વેળા તે
 સૈન્યના કેટલાએક યોદ્ધાઓ પોતાના ઘોડાઓને
 રણમાં છોડીને જ દોડી ગયા હતા, ત્યારે બીજા
 કેટલાએક તે ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં તે દારણ
 અંધકારમાં પોતાનાં અંગોને છુપાવી દઈ નાહા
 હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ રીતે તમારા યોદ્ધાઓને
 રણમાં પરાજય કરીને હર્ષ પામેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા
 અર્જુન શંખનાદ કરી રહ્યા હતા. હે મહારાજ!
 આ તરફથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યને ત્રણ બાણોથી
 વીંધી નાખ્યા અને એક તીક્ષ્ણ બાણ વડે તેમના
 ધનુષ્યની દોરીને પણ કાપી નાખી. એટલે ક્ષત્રિ-
 યમર્દન દ્રોણગુરુએ તે ધનુષ્યને પૃથ્વી પર મૂકી
 દીધું અને તેમણે બીજું અતિ ઘણા બળવાળું
 વેગવાન ધનુષ્ય હાથમાં લઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સાત
 બાણો વડે વીંધી નાખ્યો. વળી હે રાજન! તે
 રાસ્ત્રીય દ્રોણાચાર્યે બીજાં પાંચ બાણો મારી તેના
 સારથિને પણ એ રણમાં માર માર્યો. ત્યાં દુરત
 મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કેટલાંએક બાણો મૂકીને આચાર્ય-
 નાં બાણોને અટકાવી દીધાં. પછી ઇંદ્ર જગ
 આસુરી સેનાનો નાશ કરે, તેમ તે કૌરવી સેનાનો
 નાશ કરવા મંડી પડ્યો. હે રાજ! તમારા
 પુત્રના સૈન્યોએ એ રીતે બ્યારે નાશ થવા લાગ્યો,
 ત્યારે તે રણક્ષેત્રમાં બન્ને સેનાની મધ્યમાં લોહીની
 ઘોર નદી ચાલુ થઈ. હે રાજન! તે નદી લોહીના
 ગ્રાહના તરંગોવાળી હતી અને મનુષ્યો, ઘોડાઓ
 તથા હાથીઓને તાણી જતી હતી. તે બધે
 યમરાજની નગરી પ્રત્યે વહેતી સાક્ષાત્ વૈતરણી
 હતી. એ પ્રગાણે તમારા સૈન્યને હાંકી કાઢીને
 પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાં દેવગણોમાં શોભી રહેલા
 તેજસ્વી ઇંદ્ર સરખો ચોલતો હતો. આમ હે પૃથ્વી-
 પતિ! જયથી ચોલતા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, નકુલ,

સદેવ, સાત્યકિ અને બીમસેન આદિ પાંડવ મહારથીઆએ તમારા દબરો રથીઆનો પરાજય કર્યો અને અતિ હનન બની ગઈને તેઓ તમારા પુત્ર દુર્યોધન, કૃષ્ણ, દ્રોણાચાર્ય તથા શરવીર અગન્યામાના દેખતાં પોતપોતાના શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૬૧-૧૬૨

ઈન્દ્રિય સ્તંભીકરણમાં દ્રોણપુત્રોત્તરેન ધરોત્તરપ્રવચનમાં
'અતિ' ક્રમાં સંકેત પુરુષ નામને અધ્યાય ૧૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૨ મો

દ્રોણાચાર્ય અને કૃષ્ણો પાંડવો પર હાલો

॥ વચન હાથ ॥

વિદ્રુતં સ્વર્ણં દદ્ધા વષ્યમાનં મહાન્મમિઃ ।

ક્રોધેન મહતાવિષ્ટઃ પુરસ્તત્ર વિગ્રાપતે ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : દે રાજન ! મહાત્મા પાંડવોના મારાથી પોતાના સૈન્યને નાસાગ કરતું જોઈને તમારો પુત્ર મહાન દોષાવેશમાં આવી ગયો.^૧ તે એકદમ વિગ્રથીશ્રેષ્ઠ દ્રોણ તથા કૃષ્ણ પાસે ગયો. ત્યાં અત્યંત ગુસ્સામાં આવેલો તથા વાક્યોને યોદ્ધા જાણનારો તેં દુર્યોધન આવું વાક્ય યોદ્ધો :^૨ 'અર્જુને આ યુદ્ધમાં સિંધુ રાજને મારી નાખ્યો, તે જોઈને તમે બન્ને ક્રોધમાં આવી ગયા અને તમેજ આગની રાત્રિમાં સંજામ ચાલુ કર્યો છે.^૩ છતાં આ સમયે ન્યારે પાંડવોતું સૈન્ય મારી સેનાનો સંહાર કરી રહ્યું છે, ત્યારે પાંડવો ઉપર વિગ્રય મેળવવાને શક્તિમાન હોવા છતાં તમે બન્ને જાણે અશક્ત હો તેમ જોયા કરો છો.^૪ અરે ! જો માન આપનારા વીરો ! તમારે બન્નેએ જો આમ મારો ત્યાગ જ કરવો હોનો, તો તે સમયેજ અને કહેવું હતું કે, 'આ યુદ્ધમાં અમે પાંડવોનો પરાજય કરી રાષ્ટ્રશું નહિ.' એટલે તે સમયે જ તમારું વચન સાંભળીને તથા તમારી સંમતિ હાઈને હું પાંડવો સાથે આવું

યોદ્ધાઓનો વિનાશ કરનારું વૈર કરત નહિ. દે પરાક્રમી મહાપુરુષો ! હજી પણ હું તમને બન્નેને કહું છું કે, જો તમારે મારો પરિત્યાગ ન કરવો હોય, તો તમે તમારું યોગ્ય પરાક્રમ દર્શાવીને બરાબર યુદ્ધ કરો.^{૫-૭} તમારા પુત્ર દુર્યોધને આ પ્રભાણે વેળુના ચાગખા માર્યો, એટલે પણ તમે કચરાયેલા એ સર્પોની પેઠે ને બન્ને વીરો કોરૂપૂર્વક સંજામ કરવા સજ્જ થયા.^૮ પછી મહાન ધનુષ્યંર અને રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બન્ને જાણી સાત્યકિ આદિ પાંડવયોદ્ધાઓ સાથા યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા.^૯ ત્યારે એકત્ર થયેલા પાંડવયોદ્ધાઓ પણ સર્વ સૈન્યને સાથે હાઈ ને વારંવાર ગર્જનાઓ કરી રહ્યા અને તે બન્ને વીરો સામે ધસી ગયા.^{૧૦} ત્યાં સર્વ શસ્ત્રધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાધનુષ્યંર દ્રોણાચાર્યે ક્રોધપૂર્વક દશ બાણો મારીને સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો.^{૧૧} ત્યારે કૃષ્ણ પણ દશ બાણોથી, તમારા પુત્રે સાત બાણોથી, વૃષસેને દશ બાણોથી અને શકુનિએ પણ સાત બાણોથી સાત્યકિને માર માર્યો.^{૧૨} આમ દે કુરુવંશી રાજ ! એ યુદ્ધમાં તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ સાત્યકિ પર બાણો છોડવા લાગ્યા. વળી દ્રોણાચાર્ય રણમાં પાંડવી સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા. આ જોઈ સામકયોદ્ધાઓ ચોતરફથી બાણોની વૃષ્ટિ કરવા મંડ્યા અને શત્રુઓને સત્વર વીંધવા લાગ્યા. દે પૃથ્વીપતિરાજન ! હૃદય પામેલો સૂર્ય જમ પોતાનાં કિરણો દેંદ્રી ચોપાસના અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ દ્રોણાચાર્ય પણ પોતાનાં બાણો દેંદ્રી દેંદ્રીને અનેક ક્ષત્રિયોના પ્રાણોને હરી લેતા હતા. દે પૃથ્વીનાથ ! દ્રોણયુરુએ ન્યારે પાંચાલોનો સખ્ત સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે તે યોદ્ધાઓ અન્યોન્ય સામે બરાડા પાડવા લાગ્યા અને ત્યાં તેમનો તુલ્ય શખ્દ સંભળાવા લાગ્યો. ત્યાં ઢેલલાએક પોતાના પુત્રોને, ઢેલલાએક પોતાના પિતાઓને, ઢેલલાએક પોતાના

ભાઈઓને, કેટલાએક પોતાના મામાઓને, કેટલાએક પોતાના ભાણેઓને, કેટલાએક પોતાના મિત્રોને, તો કેટલાએક પોતાના સંબંધીઓ તથા બાંધવોને રણમાં પડતા મૂંઝીને પોતાના જીવિતની જ માત્ર ઇચ્છા રાખી ઉતાવળા ઉતાવળા ત્યાંથી નાસ્તી જતા હતા. ^{૧૩-૧૭} વળી કેટલાએક ભાન ખોઈ બેઠા હતા અને જીલ્લટા દ્રોણાચાર્ય સામા જ દોડી જતા હતા. ત્યાં બીજા કેટલાએક પાંડવયોદ્ધાઓ તો એ રણમાં પરલોક ભણી જ પ્રયાણ કરી ગયા. ^{૧૮} આમ હે રાજન્ના તે મહા-ભાગ દ્રોણાચાર્ય પાંડવી સેનાને પીડા પામતી કરી મૂંઝી, એટલે તે રાત્રિમાં હજારે દીવાઓને ત્યાં ફેંટી દઈને તે નાસાનાસ કરવા લાગી. ^{૧૯} આ નાસભાગ લીમસેન, અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, નકુલ, સહદેવ, ધર્મરાજ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની આંખ આગળ જ આવી રહી હતી. ^{૨૦} તે વેળા સર્વ લોક અંધકારથી ઢંકાઈ ગયો હતો, તેથી કંઈ પણ જણાતું ન હતું. માત્ર ત્યાં કૌરવોના પ્રકાશને લીધે નાસભાગ કરતા શત્રુઓ જ દેખાતા હતા. ^{૨૧} હે રાજા મહારથી દ્રોણાચાર્ય તથા કર્ણ નાસભાગ કરતા તે પાંડવસેન્યની પાછળ પડ્યા અને અનેકાનેક બાણો ફેંટીને તેને માર્યા જ કહ્યું. ^{૨૨} આમ જ્યારે પાંચાલયોદ્ધાઓમાં ભંગાણ પડ્યું અને તેઓ ચોખ્ખાનુથી ખપી જવા લાગ્યા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણનું મન ઉદાસ થઈ ગયું અને તેમણે અર્જુન પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું: ^{૨૩} 'જો કુંતાપુત્ર! આ મહા-ધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ તથા સર્વ પાંચાલોને બાણો વતી સખત પ્રહાર કરે છે. ^{૨૪} તે બંનેની બાણવૃષ્ટિથી આપણા મહારથીઓમાં ભંગાણ પડ્યું છે. હે કુંતીનંદન! એ સધળી સેના વાર્યા છતાં પણ વળતી નથી. ^{૨૫} પછી અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ પોતે તે પલાયન કરતી સેનાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા: 'અરે જો

પાંડવયોદ્ધાઓ! આમ ત્રાસ પામીને તમે નાસો મા, નાસો મા. ભયનો ત્યાગ કરી જિલા રહો. ^{૨૬} આ પગલે અમે બંને જણા જિંચાં કરેલાં આયુષો-વાળાં સર્વ સેન્યોને બૂઝાકારે બરાબર ગોઠવી દઈ દ્રોણાચાર્યનો અને કર્ણનો પરાજય કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ^{૨૭} હવે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને ઉદ્દેશીને બોલ્યા: 'હે અર્જુન! દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ બંને બળવાન છે, શૂરા છે, અમકુશળ છે અને વિજયવંતા છે. માટે તું જો તેમની ઉપેક્ષા કરીશ, તો આજની રાત્રિમાં જ તેઓ તારા સેન્યોનો નાશ કરી નાખશે. ^{૨૮} તેઓ બંને જણા આમ વાર્તાલાપ કરતા હતા, તેવામાં ભયંકર કર્મ કરનારો મહાબળવાન લીમસેન સેનાને પાછી વાળી શીઘ્ર તે તરફ ધસી આવ્યો. ^{૨૯} હે રાજન્ના લીમસેનને ત્યાં ધસી આવતો બેઠેને જનાઈન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને હર્ષ પમાડતા ફરી પણ બોલ્યા: 'હે પાંડુનંદન! હે રણમાં વખણાયેલા અર્જુન! જો આ લીમસેન સોમકો અને પાંડવોથી વીંટાઈને વેગપૂર્વક મહારથી કર્ણ તથા દ્રોણાચાર્ય સામે ચઢી જાય છે; માટે તું પણ તે લીમસેનની તથા મહારથી પાંચાલયોદ્ધાઓની સાથમાં રહીને સર્વ સેન્યોને ધીરજ આપવા માટે યુદ્ધ કર. ^{૩૦-૩૨} પછી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બંને નરેન્દ્રો દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ પાસે પહોંચી બેઠે રણના મોખરામાં ઊભા રહ્યા. ^{૩૩}

સંજય બોલ્યો: ત્યાં તો યુધિષ્ઠિરાજનું તે મહાન સેન્ય પણ પુનઃ પાછું ફર્યું પણ દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ તો એ યુદ્ધમાં શત્રુઓનો ઘાણ વાળ્યે જ જતા હતા. ^{૩૪} પછી હે રાજા! ચંદ્રનો ઉદય થતાં વૃદ્ધિ પામેલા બે મહાસાગરોની પેઠે તે બંને સેન્યોનો તુલ્ય પ્રહાર એ રાત્રિમાં આક્રમ્ય થયો. ^{૩૫} તમારી સેના પણ જાણે ઉન્મત્ત બની ગઈ દોય, તેમ હાયમાંથી દીવાઓ ફેંટી

હીને નિર્મયનાથી પાંડવો માથે યુદ્ધ કરવા મચી પડી હતી. 'એ વેળાએ સ્થળે પૂજા અને અંતઃ કાં છનડી મોસા દનો અને અનિગાદા યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. વિજયની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા તે મન યોદ્ધાઓ દેવના નામ અને ગોપનો દુઝાર કરીને ન હતા દના. દે મદાગમ! નયવર્ગમાં જેમ એકગ્રીજનો નામોનું થયું. કરગરનામાં આને છે, તેમ એ મદાગમમાં પણ એકગ્રીજનો નામોનું થયું. કરગરી કરગરીને ન ગત્યા અન્યાન્યને પ્રદાર કરતા દના ૩૩.૪૦ વગી યોદ્ધો અમય તો ત્યાં થઈ જતનો ગમ્મ પા! ગમ્મગનો ન દનો અને પૂત એકાએક મદાન ગમ્મ ગમ્મગનો પા! દનો તે મન યોદ્ધામાં બન્યા ગમે ભગઈને વડી ગદા દના, તેમાં દેવદાએક પગાળ્ય પામતા દના, તો દેવદાએક વિજયી પણ થતા દના ૩૫ દે કુશ્મેષ્ઠ ગમ્મ! જે જે સ્થળે દીવાઓ દેખાતા હતા, તે તે સ્થળે પતંગની ધોંડ રાગ્યા પડતા દના ૪૦ દે રાજા! આ રીતે કોઓ તથા પાંડવો જ્યાં સુધી દના દના, ત્યાં તે મદાગમિ અનિગાદ થઈ હતી ૪૧

૧ નિ શ્રીમદામ નમા દ્રોણપ્રાંતરત થતે કયવધર્મમા
૨ નિરુપમા સ કન યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૭૨ માં લખાયો

અધ્યાય ૧૭૩ માં ધટોલકચતુ પ્રોત્સાહન ॥ મગ્ધ ઉગ્ધ ॥

તતઃ કળોં રમે દૃષ્ટા પાર્વત પરવોરદા ।

રાજવાનોરમિ શરદંશર્મિર્મર્મમેદિમિઃ ॥ ૧ ॥

મન્ય યોદ્ધો તે પડી શત્રુનીગતો સહાર કરનાર કળોં નૃષ્ટગુમ્મને ગુભા જોડને મર્મને બેદી નાખે તેના દશ બાણો ડોહ્યા અને તેના વક્ષ સ્થળમાં પ્રદાર કર્યો ૧ દે રાજા! ત્યાં નૃષ્ટ ગુમ્મને પણ હર્ષમાં આવી જઈને સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂકી કળોંને વીધી નાખ્યા અને 'હવે

કામો ગ્દેજ, કમો ગ્દેજ' એમ કહ્યું ૨ પડી તે બન્ને જણા બાણો વડે અન્યાન્યને છાઈ દેવા લાગ્યા અને વગી વગીને પતુપને કાન મુધી ખેચીને એકગ્રીજને એમને વીંડતા મંડ્યા. ૩ ત્યાં કળોં પાંચાવેમાં મુખ્ય ગગાના નૃષ્ટગુમ્મને મારયિને તથા તેના આંધ્ય ઘોડાઓને બાણો વડે મુખમાં વીંધી નાખ્યા. ૪ વગી બીજાં તીરણ બાણોનો પ્રદાર કરી ને તેના મદાન પતુપને કાપી નાખ્યું તથા એક અવધતતા બાણ વડે મારયિને પગ સ્થના માળામાંથી ડોગી પાડ્યો ૫ નૃષ્ટગુમ્મ એ રીતે ગ્ય વિનાનો થઈ ગયો અને તેના ઘોડાઓ તથા મારયિ પણ મરણ પામ્યા. એટલે ને તે એક માર પગિ દાયમાં લઈ દેહ્યું અને કળોંના ઘોડાઓને છૂંદી નાખ્યા. ૬ ત્યાં તો દે ગમ્મ! કળોં તેને સર્પ જેવાં અનેક તીરણ બાણો મારી નખત વીધી નાખ્યા હતા, એટલે તે પગપાગો થઈને જ યુધિષ્ઠિરા નેન્યમાં જઈ પડોગ્યો અને મદદેવના ગ્ય પગ ચડી ગયા. પડી તેણે કળોં સામે યુદ્ધ કરવા જનાની ધમ્મકા દર્શાવી, પરંતુ યુધિષ્ઠિ તેને અટકાવ્યો ૭.૮ મદા તેજસ્વી કળોં તો સિંહનાદો સાથે પતુપનો ટંકાર કરવા લાગ્યો અને પોતાના વિજયને ઘસવનાર ગમ્મને મોટેથી વગાડવા લાગ્યો ૯ એ યુદ્ધમાં કળોં નૃષ્ટગુમ્મને પરાજય આપ્યો, તે જોડને એ પાચાદો અને સોમકમહારથીઓ ઘણા જ કોનરા થઈ ગયા ૧૦ તેઓ સર્વે કળોંનો વન કરવા માટે શસ્ત્રો લઈ લઈને તથા 'મારુપ કે મરુ' એવો નિશ્ચય કરીને કળોં સામે યુદ્ધ માટે જઈ પડોગ્યા ૧૧ આ તરફ કળોંના રથમાં પણ સારયિએ બીજા ઘોડા આ જોડી દીધા હતા. તે ઘોડાઓનો રગ શંખના સરખો ઉજ્જ્વળ હતો, તેમનો વેગ પણ ઘણો જ અધિક હતો અને તેઓ સિંધુદેશમાં જન્મેલા દોઈને ગતિમાં પણ ઉત્તમ હતા ૧૨ હવે રાજા-

પુત્ર કણ્વે બરાબર તાઠી તાઠીને પ્રયત્નપૂર્વક બાણો છોડવા મંજ્યો. મેઘ જમ પર્વત પર વૃષ્ટિ કરે, તેમ તે પાંચાલોના મહારથો પર વૃષ્ટિ કરી તેમને પીડવા લાગ્યો. પાંચાલોની તે મહાસેનાને કણ્વે ધણી જ ગભરાવી મૂકી, તેથી સિંહથી ભય પામેલી મૃગલીની પેઠે તે સેના પણ કણ્વેથી ભયભીત થઈને નાસભાગ કરવા લાગી. ^{૧૩, ૧૪} જ્યાં ત્યાં કાઈ સ્થળે ઘોડાઓ પરથી પડી ગયેલા, કાઈ સ્થળે ઘોડાઓ પરથી પછડાયેલા અને કાઈ સ્થળે રથો પરથી ગબડી પડેલા ચોદાઓ ઝટ નજરે આવતા હતા. ^{૧૫} એ મહારણમાં જ કાઈ યોદ્ધો દોડી જતો હતો, તેના બે બાહુઓને તથા કુંડળ સહિત મરતકને કણ્વે ક્ષુરપ્રબાણો મૂકી છેદી જ નાખતો હતો. ^{૧૬} વળી હે પૃથ્વીપાલ રાજા ! હાથી પર બેઠેલા, ઘોડા પર સવાર થયેલા અને ભોંય ઉપર રહેલા ચોદાઓની સાથળેને તેણે કાપી જ નાખી હતી. ^{૧૭} રણમાં નાસભાગ કરી રહેલા ધણુ મહારથીઓ ગૃભરાટમાં ને ગભરાટમાં છિન્નભિન્ન થયેલાં પોતાનાં અંગોને અથવા વાહનોને પણ બહુી શકતા ન હતા. (અર્થાત્ શરીરની પીડાને તથા પોતાનાં વાહનોને પણ ભૂલી જઈ પલાયન જ કરતા હતા.) ^{૧૮} કણ્વે એ યુદ્ધમાં પાંચાલો અને સંજયોને સખત ઝીકવા માંડ્યા હતા, તેથી તેઓ એક તણખલાને પણ હાલતું સાંભળીને કણ્વેને જ પોતાની પાસે આવેલો માની બેસતા હતા. ^{૧૯} અરે ! પોતાના પક્ષના ચોદાને પણ બેભાનપણે દોડી જતો બ્રેઈ તેઓ તો એમ જ માની લેતા હતા કે, આ કણ્વે જ દોડી આવે છે ! પછી તેઓ ત્યાંથી નાસ્તી જતા હતા. ^{૨૦} આમ હે ભારત ! તે સૈન્યો હરોળમાંથી છૂટાં પડીને નાસભાગ કરી રહ્યાં હતાં, ત્યારે પણ કણ્વે તેમનો પીછા લીધો હતો અને તે તેમના ઉપર પાછળથી બાણો વેરી રહ્યો હતો. ^{૨૧} આ

પ્રમાણે મહાત્મા કણ્વે પાંડવ સૈનિકાને હાંધી. કાઢ્યા હતા, એટલે તેઓ અન્યોન્ય સામે બ્રેઈ બ્રેઈને કેવળ મૂઠકશામાં અથવા બેભાનમાં જ દોડ્યા જતા હતા અને ઊભા રહેવાને જરાયે સમર્થ ન થયા. ^{૨૨} હે રાજન ! મોટાં મોટાં બાણોનો માર મારી કણ્વે તથા દ્રોણચાર્ય પાંચાલોને કાયર કાયર કરી મૂક્યા હતા અને તેથી જ તેઓ સર્વ દિશાઓમાં બેતા બેતા ત્યાંથી નાસ્તી જવા લાગ્યા. ^{૨૩} આમ પોતાના સૈન્યને નાસભાગ કરતું બ્રેઈને રાજ યુધિષ્ઠિરનું મન પણ પલાયન કરવામાં જ તત્પર થઈ ગયું. તેમણે અર્જુનને કહ્યું : ^{૨૪} ‘અરે ઓ અર્જુન ! બે, આ તરફ તો બે. આ મહાધનુર્ધર કણ્વે આ દારણ મધ્યરાત્રિના સમયે પ્રખર તપતા સૂર્યની પેઠે હાયમાં ધનુષ્ય લઈ જમો છે. ^{૨૫} આ તારા બધુઓ કણ્વેનાં બાણોથી વીંધાઈ જઈને અનાથની પેઠે બરાડા પાડી રહ્યા છે. બે, સાંભળ. તેમનો આ આત્મનાદ અહીં સંભળાય છે. ^{૨૬} આ કણ્વે ધનુષ્યમાં બાણોનું સંધાન ક્યારે કરે છે અને પાછાં તે છોડે છે ક્યારે, તેની મને કંઈ પણ ખબર પડતી નથી. હે અર્જુન ! મને તો લાગે છે કે, કણ્વે જરૂર આપણ સૌને મારી નાખશે. ^{૨૭} હે ધનંજય ! આવી સ્થિતિમાં કણ્વેનો નાશ કરવાના સંબંધમાં તને જ કાર્ય સમયોચિત દેખાય તે તું કર. ^{૨૮} હે મહારાજ ! યુધિષ્ઠિરાજનાં એ વચનો સાંભળીને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! કણ્વે કરેલા આજના પરાક્રમથી રાજ યુધિષ્ઠિર કરી ગયા છે, મારે આ સમયે ક્યું કાર્ય આપણે કરવું ધરે છે, તેનો તમે જલદી વિચાર કરો. જુઓ, આપણી સેના પણ નાસભાગ કરી રહી છે. ^{૨૯, ૩૦} હે મધુસૂદન ! દ્રોણચાર્યનાં બાણોથી વીંધાઈ જઈને નિરુસાહ થયેલા આપણા ચોદાઓને કણ્વે

એટલા બધા ત્રાસિત કરી મૂક્યા છે કે, તેમને ઊભા રહેવાનું સ્થળ પણ જણાતું નથી.^{૩૧} વળી મને પેલો કણું નિર્ભયની પેઠે રણમાં ધૂમી રહેલો દેખાય છે. જુઓ, તે નાસભાગ કરતા મહારથી-ઓની પાછળ પડી તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકી રહ્યો છે. હે યાદવસિંહ શ્રીકૃષ્ણ ! જમ કોઈ સર્પ પાદ-પ્રહારને સહન કરી શકતો નથી, તેમ હું પણ મારી પ્રત્યક્ષ આ રીતે રણમાં ધૂમી રહેલા કણુંને સહન કરી શકતો નથી.^{૩૨, ૩૩} માટે જ સ્થળે તે મહારથી કણું ત્રાસ વર્તાવી રહ્યો છે, ત્યાં તમે આવો. હે મધુસૂદન ! આજના યુદ્ધમાં જોઈએ તો હું તેને મારી નાખીશ અથવા તે મને મારી નાખશે.^{૩૪}

વાસુદેવ બોલ્યા : હે ધનંજય ! આ મહા-રણમાં ધૂમી રહેલો કણું, જાણે બીજો દેવરાજ ઇંદ્ર હોય તેવો જ મને દેખાય છે. ખરેખર ! તેનું પરાક્રમ અસૌક્રિક છે.^{૩૫} હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! આ કણુંની સામે જઈને સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરે તેવો બીજો કોઈ પુરુષ નથી. હે ધનંજય ! માત્ર તું અથવા રાક્ષસ ધટોલક્ય તેની સામે લડી શકે તેમ છે.^{૩૬} પણ હે નિહોધ અર્જુન ! આ સમયે તે કણુંની સાથે તારો યુદ્ધસમાગમ થાય એ સમયોચિત નથી, એમ હું માનું છું.^{૩૭} કારણ કે હે મહાબાહુ ! તેની પાસે એક મહારાક્ષિ હજી મોજૂદ છે. તે શક્તિ મોટા જાંબાડિયાની પેઠે દેહીધ્મિમાન છે, ઇંદ્રે તેને આપેલી છે અને ખાસ તારે માટે જ તેણે તે પોતાની પાસે સંગ્રહી રાખી છે. કણું તે શક્તિનું ખાસ તારે માટે જ રક્ષણ કરી રહ્યો છે અને તેથી જ તે આવું રોદ્ર સ્વરૂપ ધારી રહ્યો છે. માટે આ સમયે તો મહાબળવાન રાક્ષસ ધટોલક્યને જ તેની સામે ધસી જવા દે.^{૩૮, ૩૯} કારણ કે તે ધટોલક્ય બળવાન બીમસેનથી હતપત્ર થયો છે અને

સાક્ષાત્ દેવ સરખો પરાક્રમી છે. વળી તેની પાસે દિવ્ય, આસુરી અને રાક્ષસી એમ ત્રણેય બળતાં અસ્ત્રો છે.^{૪૦} એ ધટોલક્ય નિત્ય આપણા પર પ્રેમ-રાખે છે અને આપણો હિતૈષી છે. તે કણુંનો રણમાં પરાજય કરશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.^{૪૧} જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે કમળનેત્ર મહાબાહુ અર્જુનને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે રાક્ષસ ધટોલક્યને ગોલાવ્યો; એટલે તે તરત જ અર્જુન આગળ આવ્યો.^{૪૨} હે પૃથ્વીપતિ ! કવચ, બાણ, ધનુષ્ય અને તલવારને ધારણ કરનારા તે ધટોલક્યે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને પ્રણામ કર્યા.^{૪૩} પછી તો શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘આ હું આપની પાસે હાજર થયો છું. બોલો, મને આજ્ઞા કરો.’ એટલે યદુવંશી વાસુદેવ મંદમંદ હસ્યા અને મેધ-સમાન કાંતિવાળા તથા દેહીધ્મિમાન કુંડળોવાળા તે ધટોલક્યને કહેવા લાગ્યા : ‘હે પુત્ર ધટોલક્ય ! હું, તને કહું છું તે સાંભળ. તારે જ પરાક્રમ કરી દેખાડવાનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે; બીજા કોઈનું આ વખતે ચાલે તેમ નથી.^{૪૪, ૪૫} માટે તું આ કોરવસાગરમાં ડૂબી જતા બંધુઓ માટે વહાણ-રૂપ થા અને તેમને તાર. તારી પાસે અનેક બળતાં અસ્ત્રો છે અને વધારામાં રાક્ષસી માથા પણ છે.^{૪૬} હે હિડિમ્બાનંદન ! આ જો, ગોવાળ જમ ગાયોને હાંકી કાઢે છે, તેમ કણું પાંડવોની સેનાને હાંકી રહ્યો છે.^{૪૭} આ મહાધનુર્ધર, બુદ્ધિમાન અને દંઢપરાક્રમી કણું પાંડવોનાં સૈન્યમાંના મોટા મોટા ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી રહ્યો છે.^{૪૮} જોકે આપણા પક્ષના દંઢ ધનુષ્ય-વાળા ચોક્કાઓ પણ મોટી મોટી બાણવૃષ્ટિઓ વરસાવી રહ્યા છે, તોપણ તેઓ કણુંનાં બાણોરૂપ જવાળાથી પીડાય છે અને તેની સામે ઊભા રહેવાને શક્તિમાન નથી.^{૪૯} બરાબર મધ્યરાત્રિના સમયથી કણું બાણોનો વરસાદ વરસાવી પીડી

રહ્યો છે, તેથી આ પાંચાલયોદ્ધાઓ સિંહથી ભય પામેલાં મૃગલાંની પેઠે રણમાંથી નાસે છે.^{૧૦} આમ હે ભયંકર પરાક્રમી ધૌત્ય ! કર્ણ આ યુદ્ધમાં આટલો બધો વધે બળ છે અને માત્ર તારા સિવાય બીજા કોઈ પણ તેને અટકાવી શકે એમ નથી.^{૧૧} માટે હે મહાબાહુ ! તને પોતાને તથા તારા મામાઓ અને કાકાઓના તેજને તથા અસ્ત્રબળને છાત્રે તેવું કર્મ તું આજના યુદ્ધમાં કરી દેખાડ.^{૧૨} હે હિડિમ્બાપુત્ર ! પુત્રો અમને હુઃખમાંથી તારશે, એવી ઇચ્છા રાખીનેજ જગતમાં મનુષ્યો પુત્રોની વાંછના કરે છે; માટે તું પણ તારા પિતાઓને આ સમયે તાર.^{૧૩} હે ધૌત્ય ! પિતાઓ પોતાના સ્વાર્થને માટે જ પુત્રોની ઇચ્છા કરે છે. તેમના મનમાં સદા એમજ હોય છે કે, 'અમારા હિતૈષી પુત્રો આ લોક અને પરલોકથી અમને તારશે.'^{૧૪} વળી હે ભીમનંદન ! તું સંભ્રામમાં નિત્ય યુદ્ધ કરનારો છે, તારી પાસે અસ્રોતું મહાભયંકર બળ છે અને તારી માયાઓ પણ ધણી દુસ્તર છે.^{૧૫} આમ હે શત્રુતાપન ! આ રાત્રિમાં કર્ણે બાણો મૂઠી મૂઠીને પાંડવોમાં લંગણ પાડ્યું છે, તેથી તેઓ કૌરવોમાં ફૂબી ગયા છે. તો તું તેમને પારરૂપ થા.^{૧૬} વળી રાક્ષસો રાત્રિના સમયમાં ધણા અમાપ પરાક્રમવાળા, બળવાન, અતિ દુરાચર, શૂરા અને પરાક્રમી ગતિવાળા થાય છે.^{૧૭} તેથી આ મધ્યરાત્રિને સમયે તું પોતાની અનેક માયાઓ દર્શાવીને મહાધનુર્ધર કર્ણનો રણમાં નાશ કરી નાખ અને પછી દ્રોણાચાર્યનો વધ તો ઘૂણ્ણમન આદિ પાંડવયોદ્ધાઓ કરશે.^{૧૮}

સંજય યોદ્ધો : ટે કુરુરાજ ! કેશવનાં વચન સાંભળ્યા પછી અર્જુન પણ શત્રુદમન રાક્ષસ ધૌત્યને કહેવા લાગ્યો : 'હે ધૌત્ય ! આપણાં આ સર્વ સૈન્યોમાં એક તું, મહાબાહુ સાત્યકિ

અને પાંડુપુત્ર ભીમસેન આ ત્રણ યોદ્ધાઓને હું માનદષ્ટિથી એક છું.^{૧૯, ૨૦} માટે તું આજે કર્ણ સામે જઈને દ્રંધ્રયુદ્ધ કર. મહારથી સાત્યકિ તારો પૃથ્વરક્ષક થશે. પૂર્વે કાર્તિકસ્વામીની સહાય લઈ ઇંદ્રે જેમ તારકાસુરને માર્યો હતો, તેમ તું પણ શિનિએષ સાત્યકિની સહાય લઈને રણરાશ કર્ણને મારી નાખ.^{૨૧, ૨૨}

ધૌત્ય યોદ્ધો : હે ભારત ! કર્ણ, દ્રોણાચાર્ય અથવા બીજા સર્વ અસ્ત્રકુશળ ક્ષત્રિય શૂરવીરોને હું એકલો જ પૂરો પડું તેમ છું.^{૨૩} આજની રાત્રિમાં હું કર્ણને એવો સંભ્રામ આપીશ, કે તેને મનુષ્યો આ પૃથ્વીની સ્થિરતા સુધી ગાયા કરશે. આજના યુદ્ધમાં હું કોઈ શસ્ત્રોને છોડીશ નહિ, કોઈ ભયભીત થયેલાઓને છોડીશ નહિ, કોઈ શરણે આવેલાઓને પણ છોડીશ નહિ; પરંતુ રાક્ષસધર્મનો આશ્રય કરી હું સર્વનો વિનાશજ કરીશ.^{૨૪, ૨૫}

સંજય યોદ્ધો : એમ કહીને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર એ મહાબાહુ હિડિમ્બાપુત્ર, તમારા સૈન્યને બિવડાવતો બિવડાવતો કર્ણ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયો.^{૨૬} પુરુષન્યાય કર્ણ પણ ક્રોધ કરી પોતાની સામે ધસી આવતા, બળબળતા મુખવાળા અને પ્રદીપ્ત કેશવાળા એ ધૌત્ય સામે હસતાં હસતાં ટક્કર ઝીલવા લાગ્યો. પછી હે રાજસિંહ ! અન્યોન્ય સામે ગર્જના કરતા તે કર્ણ અને રાક્ષસ ધૌત્ય વચ્ચે ઇંદ્ર અને પ્રહલાદ વચ્ચેના જેવું યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૨૭, ૨૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરત ધૌત્યવનપર્વમાં 'ધૌત્યવન' શ્રોતાવન નામનો અધ્યાય ૧૭૭ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૪ મો

અલંબુપનો વધ-રાક્ષસે રાક્ષસને માર્યો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વા ઘટોત્કચં રાજન્ સુતપુત્રચં પ્રતિ ।

આયાન્તં તુ તથાપુક્તં જિવાંસું કર્ણમાહવે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે રાજન્ ! રણમાં કર્ણનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી સજ્જ થયેલો ઘટોત્કચ એ સૂતપુત્રના રથ તરફ ધસી આવતો હતો, તે જોઈને તમારા પુત્ર દુર્યોધને દુઃશાસન પ્રત્યે આવું વચન કહ્યું : 'અરે ઓ દુઃશાસન ! આ રાક્ષસ ઘટોત્કચ રણમાં કર્ણ તું પરાક્રમ જોઈને ઉતાવળો ઉતાવળો ધસી આવે છે. માટે જ, એ મહારથીને તું અટકાવ. સૂર્યપુત્ર મહાબળવાન કર્ણ જ્યાં રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યાં તું મોટી સેનાને સાથે લઈ જલદી જ. હે માન આપનારા દુઃશાસન ! તું મોટા સૈન્યથી વીંટાઈને ખરાબર સાવધાન થઈને કર્ણની રક્ષા કર. જો, આ ઘેર રાક્ષસ પ્રમાદમાં આવીને કર્ણનો નાશ ન કરી જાય.' તેવામાં હે રાજન્ ! જટાસુરનો બળવાન પુત્ર રાક્ષસ અલંબુપ દુર્યોધન પાસે આવી પહોંચ્યો. થોડાંઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેણે દુર્યોધનને કહ્યું : 'હે દુર્યોધન ! જો તમારી આજ્ઞા હોય તો હું ઇચ્છું છું, કે તમારા શત્રુઓ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા યુદ્ધકર્મદ પાંડવોનો તેમના અનુચરો સહિત હું એકલો જ વિનાશ કરીશ. કારણ કે, પૂર્વે રાક્ષસોમાં અગ્રગણ્ય એવા મારા પિતા જટાસુરને તે ક્ષુદ્ર પાંડવોએ રાક્ષસોનો વિનાશ કરે તેવા વૈદિક કર્મનું અનુષ્ઠાન કરી મારી નાખ્યા છે. હું તેનો બદલો લેવા ઇચ્છું છું. મારા એ શત્રુઓના લોહીથી હું મારા મૃત પિતાની પૂજા કરવા ઇચ્છું છું. હું તેમના માંસ વડે મારા પિતાને બલિદાન આપવા ઇચ્છું છું; માટે હે રાજન્ ! તમે મને અનુજ્ઞા આપવા કૃપા કરો.' ૧-૮ એટલે

પ્રસન્ન થયેલા રાજ દુર્યોધને કહ્યું : 'જો કે હું પોતે જ દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ આદિની સાથે રહીને મારા શત્રુઓનો વધ કરવા સમર્થ છું; તોપણ મારી આત્માથી તું યુદ્ધ કરવા જ અને તે ઘટોત્કચનો યુદ્ધમાં નાશ કરી નાખ. એ રાક્ષસ કૂર કર્મો કરનારો છે, રાક્ષસ અને મનુષ્ય એમ બન્ને જાતિથી ઉત્પન્ન થયો છે, તેમ જ પાંડવોનું નિત્ય હિત કરનારો છે. તેણે આપણા હાથી, ઘોડા અને રથોના ઘણા કાઢી નાખ્યો છે. વળી તે આકાશમાં ગતિ કરનારો પણ છે. માટે તું તેને યથેલાકમાં મોકલી દે.' ૯-૧૧ 'સાર' એમ કહીને પ્રચંડ શરીરવાળા જટાસુરપુત્ર અલંબુપે ભીમ-પુત્ર ઘટોત્કચને રણમાં આહ્વાન આપ્યું અને તે ઘટોત્કચને અનેક રાક્ષસો વડે ઢાંઢી દેવા લાગ્યો. ૧૨ પરંતુ મહાવાયુ જેમ મેઘોને હચમચાવી દે, તેમ હિડિમ્બાપુત્ર એકલો જ અલંબુપ, કર્ણ અને આખા કૌરવસૈન્યને હંફાવવા લાગ્યો. ઘટોત્કચનું એ પ્રમાણેનું માયાબળ જોઈને રાક્ષસ અલંબુપ અનેક જાતનાં બાણોના સમુદાયો વડે તેને ઝટપટ પ્રહાર કરવા લાગ્યો. ૧૩, ૧૪ તે મહાબળવાન અલંબુપે બાણોના ઢગ છોડીને ઘટોત્કચને વીંધી નાખ્યો અને તેણે બીજા સંખ્યામંથ બાણો મૂકીને પાંડવોની સેનાને પણ ત્યાંથી હાંકી કાઢી. ૧૫ હે ભારત ! વાયુનો આઘાત થતાં જેમ મેઘમંડળ વીખરાઈ જાય, તેમ તે મધ્યરાત્રિને સમયે અલંબુપે નસાડી મૂકેલાં પાંડવસૈન્યો આરે બાણુ વીખરાઈ ગયાં હતાં. ૧૬ હે રાજન્ ! તે જ પ્રમાણે તમારી સેના પણ ઘટોત્કચનાં બાણોથી ખળભળી જાડી અને હજારો દીવાઓને જમતેમ ફેંટી દઈને રણમાંથી નાસી ગઈ. ૧૭ પછી અંકુશો વડે જેમ હાથીને મારે, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા અલંબુપે દશ બાણો વડે ઘટોત્કચને માર માર્યો. ૧૮ તે જોઈ ઘટોત્કચે અતિ દારણ ગર્જના કરી અને

અલંબુષના રથના, સારથિના તથા સર્વ આયુધો-
ના તેણે તલતલ જવડા હુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૯}
વળી મેધ જમ મેરુ પર્વત પર વૃદ્ધિ કરે, તેમ તેણે
ઠણું, અલંબુષ અને બીજા હજારો ઠોરવયોદ્ધાઓ
પર બાણોની વૃદ્ધિ કરી મૂકી.^{૨૦} એ વેળા રાક્ષસ-
થી પીડાયેલા ઠોરવસૈન્યમાં મોટા ખળખળાટ
થઈ રહ્યો. ત્યાં આપું ચતુરંગી સૈન્ય એકમેક પર
પડીને અન્યોન્યને કચરી નાખતું હતું.^{૨૧} હે
મહારાજ ! તે પછી રથ અને સારથિ વિનાનો યદ્ય
પડેલો અલંબુષ કોધથી ધૂંધવાઈ ગયો અને તેણે
ધૌત્યને મુદ્દિનો દંડ પ્રહાર કર્યો.^{૨૨} બુકંપ
વખતે આખો પર્વત જમ વૃક્ષો, ઘાસ અને
લતાઓ સહિત કંપી ઊઠે છે, તેમ તે મુદ્દિનો
પ્રહાર ચતાં ધૌત્ય કંપી ઊઠ્યો.^{૨૩} એ લીમનંદને
પણ મોટા પરિધ સરખા તથા શત્રુઓના સમુદાય-
નો નાશ કરનારા પોતાના બાહુની મુદ્દિથી અલંબુષ-
ને સખત પ્રહાર કર્યો.^{૨૪} વળી કોપેલ હિડિમ્બા-
પુત્રે ઈંદ્રજિત સરખા પોતાના બે હાથ વડે અલં-
બુષને હથેલાવી દીધો, તેને પૃથ્વી પર પટક્યો અને
તેને સારી રીતે રગડાડ્યો.^{૨૫} એટલે અલંબુષ
પણ પોતાને ધૌત્ય પાસેથી છોડાવ્યો અને
પુનઃ વેગપૂર્વક ઊભો થઈને તેણે તેની સામે ધસારો
કર્યો.^{૨૬} શેષપૂર્વક તેણે ધૌત્ય રાક્ષસને ઉછાળી
દીધો અને તેને પૃથ્વી પર ફેંકીને તે તેને એકદમ
રગડવા મંડ્યો.^{૨૭} આમ તે બન્નેનું યુદ્ધ શેષા-
ચક્ર અને તુમુલ થઈ રહ્યું હતું. તે બન્નેનાં શરીરો
મહાપ્રચંડ હતાં અને તે બન્ને જણા સામસામા
ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા.^{૨૮} તે મહાવીર્યાવાન
અતિ મહાવીર્યો ધરત્યર માથાઓ રચીને એકમેક-
ને ટપી જતા હતા અને ઈંદ્ર તથા બલિસજની
પેડે સામસામા લડી રહ્યા હતા.^{૨૯} તેઓ થોડી
વારમાં અગ્નિ અને સમુદ્ર થઈ જતા હતા, થોડી
વારમાં ગરુડ અને તક્ષક બની જતા હતા, થોડી

વારમાં મેધ અને વાયુસ્વરૂપ થઈ જતા હતા, તો
થોડી વારમાં વળી વજ્ર અને મહાન પર્વત બની
જતા હતા.^{૩૦} વળી તેઓ હાથી, સિંહ, શાહુ અને
સૂર્ય થઈને સામસામા લડતા હતા. આમ અનેક
માયાઓ રચી રચીને તેઓ અન્યોન્યને વધ કરવા
ઇચ્છતા હતા.^{૩૧} તે અલંબુષ અને ધૌત્ય વચ્ચે
વિચિત્ર યુદ્ધ કરતા હતા. તેઓ પરિવો, ગદાઓ,
ખાલાઓ, મુદ્ગરો, પટિશો મુસસો અને પર્વતનાં
શિખરો વગેરે હાથમાં લઈ લઈને અન્યોન્યને
મારતા હતા. વળી તે મહામાયાવી રાક્ષસો ઘોડે-
સવાર થઈને, હાથીસવાર થઈને, રથસવાર થઈને
તથા પદાતિઓ થઈને પણ લડતા હતા. પછી હે
રાજના ! અલંબુષનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી ધૌત્ય
એકદમ આકાશમાં ઊડ્યો અને કોધપૂર્વક
પાછો બાળપક્ષીની પેઠે ત્યાંથી નીચે ઊતર્યો. ત્યાં
ધૌત્યે મહાપ્રચંડ શરીરવાળા રાક્ષસરાજ
અલંબુષને પકડ્યો અને વિશુલ્યે જમ મય-
દાનવને પછાડ્યો હતો, તેમ તેણે તેને પૃથ્વી પર
પછાડ્યો. હવે ધૌત્યે અદ્ભુત દેખાવની તલ-
વારને મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી. ત્યાં રથમાં
હ્રદી રહેલા તથા અતિ ભયંકર રીતે ગાજી રહેલા
પોતાના શ્રેષ્ઠ શત્રુ અલંબુષના વિકૃત દેખાવના
ભયંકર ભરતકને તેણે ધડ પરથી કાપી નાખ્યું. હે
મહારાજ ! આ પછી અમાપ પરાક્રમવાળો તે
ધૌત્યે લોહીહુહાણુ થયેલા તે ભરતકને ચોટલી-
થી પકડીને ઉતાવળો ઉતાવળો દુર્યોધનના રથ
તરફ દોડી ગયો. ત્યાં જઈને મોટી જીજ્ઞાસાથી તે
રાક્ષસ ખડખડાટ હસ્યો. ભયંકર દેખાવના મુખ-
વાળા તથા વીખરાયેલા કંથરાવાળા તે ભરતકને
તેણે દુર્યોધનના રથમાં ફેંડ્યું અને તે વર્ષાકાળના
મેધની પેઠે ભયંકર નાદે ગાજતો કંદેવા લાગ્યો
હે, 'હે રાજ દુર્યોધન ! આ તારા બંધુનું પરાક્રમ
તેં જોયું હતું. મેં અને મારી નાખ્યો છે. વળી

તારી અને કણ્વીની પણ આ જ વસ્ત્રે થયેલી તું
જોશે. 'જે પુરુષને ધર્મ, અર્થ અને કામની
ધૃષ્ટિ છે, તેણે રાજ, બ્રાહ્મણ અથવા સ્ત્રીનાં ખાલી
હાથે દર્શન ન કરવાં.' આથી મેં તારી પાસે
આ મસ્તકરૂપ ભેટ મૂકી છે. હવે પ્રસન્ન થઈને
અહીં જાઓ રહેજે, એટલામાં તો હું કણ્વીનો વધ
કરું છું.' ૧૩૨-૪૩ આમ કહીને, હે રાજા! તે
ઘટોત્કચ તીક્ષ્ણ બાણો છોડતો છોડતો કણ્વી સામે
ચાલ્યો ગયો. પછી હે મહારાજ! તે બન્ને નર
અને રાક્ષસનું વિરમયજનક તથા ધોર સ્વરૂપવાળું
મયાનક યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૪૪, ૪૫

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્થે ઘટોત્કચવધપર્વમાં
'શત્રુિહર્મા અલંબુપનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૭૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૫ મો

રાક્ષસ ઘટોત્કચનું યુદ્ધ

॥ હૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યત્તદ્વૈકર્તનઃ કર્ણો રાક્ષસસ્ય ઘટોત્કચઃ ।

નિશીથે સમસજ્જેતાં તદ્વયુદ્ધમમવત્કથમ્ ॥ ૧ ॥

હૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : તે મધ્યરાત્રિને સમયે સૂઈ-
પુત્ર કણ્વી અને રાક્ષસ ઘટોત્કચ સામસામા ભેટ્યા,
ત્યારે તેમનું કેવું યુદ્ધ થયું હતું? ૧ વળી તે ધોર
રાક્ષસનું સ્વરૂપ કેવું હતું? તેનાં રથ, ઘોડા અને
સર્વ આયુધો કેવાં હતાં? તેના ઘોડાઓનું આપ
કેવડું હતું? તેના રથની ધબ, ધતુધ્ય, કવચ
અને મસ્તકનો ટોપ એ બધાં કેવાં હતાં? હે
સંજય! હું તને આ પૂછું છું, તેના ચર્ચા
ઉત્તર આપ. તું ઘણું કુશળ છે. ૨, ૩

સંજય બોલ્યો : ઘટોત્કચનાં નેત્રો લાલ રંગનાં
હતાં, તેનું શરીર અતિ પ્રચંડ હતું, તેનું મુખ
તામ્રવર્ણ હતું અને તેનું પેટ ઘણું જડું હતું.
તેનાં રૂંવાં જામ્યાં હતાં, તેની દાઢી તથા મૂછ પિંગળી
હતી, તેના કાન શંકુના આકારે હતા, તેની હડ-
પચી ઘણી મોટી હતી, તેનું મુખ છેક કાન સુધી

ફાટ્યું હતું અને તેની દાઢ ઘણી તીક્ષ્ણ હતી.
તેના આગળના ચાર દાંતો ઉત્તત હતા, તેની જીભ
તથા તેના હોઠ ઘણાં લાંબાં તેમ જ તામ્રવર્ણ હતાં,
તેની અંતર ઘણી લાંબી હતી અને તેની નાસિકા
સ્થૂળ હતી. તેનું અંગ તદ્દન રથામ હતું, તેની
ડાકનો ભાગ રતાશ પડતો હતો અને તેનું શરીર
મોટા પર્વત જેવું ભયંકર હતું. વળી તે શરીરે
મોટા, મોટી શુભ્રગોળા, મહાબળિયો, દેખાવમાં
બિહામણો, કઠોર સ્પર્શવાળો, મસ્તક વાળથી
ભરેલો અને દઢ અવયવોવાળો હતો. ૪, ૫ તેના
નિતંબો ઘણા સ્થૂળ હતા, તેનો નાભિનો ભાગ
ઘણો જોડો હતો અને તેના નિતંબો માંસભર્યા
હેવાને લીધે શિથિલ હતા. કદમાં તે ઘણો મોટો
હતો, હાથમાં તેણે અલંકારે ધારણ કર્યાં હતા,
મોટી મોટી માયાઓને તે રચી જાણતો હતો અને
બાહુઓમાં તેણે બાબૂબંધો પહેર્યાં હતા. ૬ જાણે
અગ્નિમાળાને ધારણ કરનારે પર્વત હોય; તેમ
તેણે વક્ષસ્થળે સુવર્ણની સુંદરમાળા ધારણ કરી
હતી. તેના મસ્તક પર તદ્દન સુવર્ણનો, અદ્ભુત,
અનેક સ્વરૂપી અંગોથી શોભતો, તોરણના આકાર-
નો તથા શુભ્રવર્ણો મુકુટ શોભી રહ્યો હતો અને
તેણે બાહુસૂચી સમાન કાંતિવાળાં બે કુંડળો કાને
પહેર્યાં હતાં. શરીર પર કાંસાનું બનાવેલું મહા-
તેજસ્વી અને વિશાળ એવું કવચ તેણે પહેર્યું
હતું. તેનો મહારથ ચારસો હાથ લાંબોપહોળો
હતો, તેને રીંછના ચામડાથી આસપાસ વીંટયો
હતો અને તેના પર લાલ રંગની ધબજપતાકા
ફરકતી હતી. તેમાં સેંકડો ધૂધરીઓના જલ્મજલ્મ
થતો હતો અને તેમાં સર્વ જાતનાં ઉત્તમ આયુધો
ભર્યાં હતાં. વળી તેની આસપાસ ધબજો બાંધી
હતી. ૭-૧૨ તે રથને આઠ પૈડાં હતાં અને તેનો
મેધના સરખો ગંભીર શબ્દ થતો હતો. મદમત
હાથી સરખા. દાવચોળ આંગોવાળા દેખાવમાં

બિહામણા, ઈચ્છાનુસાર વર્ણ તથા વેગવાળા, બળવાન દેશવાળીવાળા અને યુદ્ધના શ્રમને નહિ ગણનારા સૌ ધોડાઓ તે ધાર રાક્ષસને રણમાં વહી રહ્યા હતા.^{૧૩, ૧૪} તે ધોડાઓ પોતાની મોટી દેશવાળી ધુણાવીને વારંવાર હણહણાટ કરતા હતા. ધૌત્યએ સારથિ વિરૂપાક્ષ નામનો એક રાક્ષસ હતો. તેનું મુખ પ્રદીપ્ત હતું, તેનાં કુંડળો દેદીપ્યમાન હતાં અને તેણે સૂર્યનાં કિરણો સમાન કાંતિવાળી લગામ હાથમાં લઈ ધોડાઓને પકડી રાખ્યા હતા. સૂર્ય જેમ અરુણ નામના સારથિ સાથે રથમાં બેસે છે, તેમ તે ધૌત્ય પોતાના વિરૂપાક્ષ નામના સારથિ સાથે રથમાં બેઠો હતો.^{૧૫, ૧૬} જેમ ઠાઈ મહાન પર્વત મોટા વાદળનો સંબંધ કરી રહેલો હોય છે, તેમ છેક આકાશમાં અડકતી અતિમહાન પતાકા એના રથ પર ફરકતી હતી.^{૧૭} વળી તે ધનમાં લાલ રંગના ભરતકવાળો, માંસાહારી મોટો લયંકર ગીધર્પણી ચિત્રાકારે બેઠો હતો. તે ધૌત્ય ઇંદ્રના વજ્ર સમાન ધોપ કરનાર, મજબૂત પ્રત્યંબાવાળું, બરાબર એક હાથ જટલી પદ્માળાઈવાળું અને બાર અરલિ* જટલી લંબાઈવાળું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને ટંકાર કરતો હતો. રથની ધરી જેવડાં મોટાં મોટાં બાણો મૂકીને તે સર્વ દિશાઓને છાઈ દેતો હતો.^{૧૮} આ પ્રમાણે તે ધૌત્ય વીરોનો સંહાર કરનારી તે રાત્રિમાં ઠણું સામે ધસ્યો હતો. ટંકા લઈને રથમાં બેઠેલો તે રાક્ષસ ન્યાદે ધનુષ્યનો ટંકારવ કરતો હતો, ત્યારે તેના ધનુષ્યનો ધોપ વચ્ચેના કટાકા સરખો સંબળતો હતો. દે ખારન! તમારાં કૈન્યોમાં તેણે એટલો બધો વાસ પળાવ્યો હતો કે, તે સર્વ સેન્યો મદારાગરના

તરંગોની પેઠે કંપતાં હતાં. બેડાળ આંખોવાળા અને અત્યંત બિહામણા તે રાક્ષસને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને અભિમાની ઠણું પણ ઉતાવળો ઉતાવળો તેને અટકાવવા લાગ્યો. જેમ ઠાઈ મહાન હાથી બીજ યુધપતિ હાથી સામે ધસી જાય, તેમ તે પણ સમીપમાં રહી બાણોને ફેંકી રહેલા તે રાક્ષસ સામે બાણો ફેંકતો ફેંકતો ધસી ગયો. દે પૃથ્વીપતિ! પૂર્વે ઇંદ્ર અને શંભરા-સુરનો જોવો તુમુલ ધસારો થયો હતો, તેવો જ રાક્ષસ ધૌત્ય અને ઠણુંનો આ સામસામે તુમુલ ધસારો થયો. પછી દે રાજન! તે બંને જણો મહાન વેગવાળાં તથા લયંકર શબ્દ કરનારાં ધનુષ્યો હાથમાં લઈ મોટાં મોટાં બાણો મૂકીને અન્યોન્યને ઘાયલ કરી છાઈ દેવા લાગ્યા. તેમણે ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણપણે ખેંચ્યાં અને નમેલાં પર્વવાળાં બાણો છોડીને મારો ચલાવ્યો. વળી તેઓ એકબીજાનાં કાંસ્ય (કાંસાના બનાવેલાં) કવચોને તોડી નાખીને અન્યોન્ય એકબીજાને આગળ વધતા અટકાવતા હતા. જેમ બે વાળો નખોના પ્રદારથી અન્યોન્યને ધાયલ કરે અને જેમ બે મહાગજે દંતુશળો ભરાવીને અન્યોન્યને ધાયલ કરે, તેમ તે બંને જણો રથરાક્તિઓ તથા બાણો વડે પરસ્પરને ધાયલ કરતા હતા. બાણોનું સંપાન કરી કરીને એકબીજાના અવધરોને કાપી નાખતા તથા બાણોરૂપ કાંબાડિયાંથી પરસ્પર બાળી મૂકતા તે બંને જણોને રણમાંનો ઠાઈ પણ ચોક્કો એકીટરો જોઈ શકતો ન હતો. નેમનાં શરીરમાંથી ફરિરની ધારોઓ વહી દત્તી અને તેમનાં મર્મ અંગો ધાયલ ધાયલ ચડે ગયાં હતાં.^{૧૯-૨૦} આથી નેઓ એથી મિત્ર ગણોને ખરતા બે પર્વનો સરખા શોભતા હતા. ને મહાનેમની આ બાણોની અત્યંતશી અન્યોન્યનાં અંગોને વીંધી રહ્યા હતા તથા યન કરીને પરસ્પરને

* જાણી નોંધેલો ચિત્રીસ આંખનો બામ મુદિ વાંસો 'રલિ' કહેવાય છે અને તેનો ને જ બામ દમલો આમના લાંબો કરી તેનાં 'અરલિ' કહેવાય છે.

ધાયક કરતા હતા; છતાં દ્રોણ દ્રોણને કંપાવી રાક્ષા ન હતા. આમ હે રાજન! એ કણું અને ઘટોત્કચ દાં તો મારવું કે મરવું, એવું પણ લઈને યુદ્ધરૂપ દ્યુત ખેલી રહ્યા હતા. તે યુદ્ધ લાંબા સમય સુધી તો લગભગ સરખું જ ચાલી રહ્યું હતું. તેમાં ઘટોત્કચ અવિચિત્ર રીતે તીક્ષ્ણ બાણોનું સંધાન કરતો હતો. તે વખતે તેના ધનુષ્યના ઘોષથી શત્રુપક્ષના તથા મિત્ર-પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ ભયભીત થઈ ગયા હતા. આ પછી હે રાજ! આમ યુદ્ધ કરતાં કરતાં પણ જ્યારે કણું ઘટોત્કચને હંફાની શક્યો નહિ, ત્યારે અત્રોતું જ્ઞાન ધરાવનારા તેણે દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. કણે સાધેલા તે દિવ્ય અસ્ત્રને જોઈને પાંડુપુત્ર ઘટોત્કચે પણ સામેથી રાક્ષસી મહા માયા પ્રકટ કરી. જોતજોતામાં તો ત્રિશૂળો અને યુગ્ધગદાને ધારણ કરનારી તથા પર્વતો અને વૃક્ષોને હાથમાં ગ્રહણ કરનારી ધોર સ્વરૂપવાળા રાક્ષસોની મહાન સેનાથી તે વીંટાયેલા દેખાયો. તે સમયે ઉગ્ર કાળદંડને ધારણ કરનારા ભૂતસંહારક કાળની પેઠે હાથમાં ધનુષ્ય હગામીને ધરી આવતા તે ઘટોત્કચને જોઈને રાજાઓ ગભરાટમાં પડી ગયા. વળી તે વેળા ઘટોત્કચે એક મોટો સિંહનાદ કર્યો હતો અને તે સાંભળીને ભયભીત થયેલા હાથીઓનાં મૂંઝાણ થઈ ગયા. તેમ જ સર્વ યોદ્ધાઓ તદ્દન ભેભાન બન્યા થઈ ગયા. પછી તે મંથરાત્રિમાં અધિક બળવાન થયેલા રાક્ષસોનાં સૈન્યોએ ચોતરફ અતિ ઉગ્ર મહાન પથ્થરવૃષ્ટિ કરી મૂકી. ત્યાં સમસ્ત રણક્ષેત્રમાં લોખંડી ચક્રો, ભુશુંડીઓ, શક્તિઓ, તોમરો, ત્રિશૂળો, શત્રીઓ તથા પદ્ધિશો અવિચિત્ર રીતે પડવા લાગ્યાં. હે રાજ! આ રીતે અતિ રોદ્ર અને ઉગ્ર એ યુદ્ધને જોઈને તમારા પુત્રો તથા સર્વ યોદ્ધાઓ ભયભીત થઈ ગયા અને ત્યાંથી પલા-

યન જ કરી ગયા. માત્ર અશ્વબળમાં વખણાવેલા એક માની કણું ત્યાં ગભરાયો નહોતો. ^{૩૦-૪૨} તેણે અનેક બાણો મારીને ઘટોત્કચે રચેલી માયાનો નાશ કરી નાખ્યો. આમ પોતાની માયાનો વિનાશ થયેલો જોઈને ઘટોત્કચ ઠાપ્યો. તેણે ધોર બાણો ફેંકવા માંડ્યાં અને તે બાણો કણું-ને વીંધી નાખી લોહીલુકાણુ થઈ કાપેલા સર્પોની પેઠે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. આથી પ્રતાપી અને હસ્તકૌશલધર્માળા કણુંને પણ કોધ ચઢ્યો. ત્યાં તેણે ઘટોત્કચથી વધી જઈને તેને દશ બાણો વડે ધાયક કર્યો. આ પ્રમાણે સૂતપુત્ર ઘટોત્કચને મર્મભાગોમાં વીંધી નાખ્યો. ^{૪૩-૪૫} આથી ઘટોત્કચને અત્યંત પીડા થઈ અને તેણે એક દિવ્ય ચક્ર હાથમાં લીધું. તે ચક્રને એક હજાર આરાઓ હતા, તેની ધારા અસ્રાના સરખી તીક્ષ્ણ હતી, કાંતિમાં તે બાહ્યસૂર્યની તુલના કરતું હતું અને અણિ તથા રત્નો વડે તેને વિભૂષિત કર્યું હતું. ઘટોત્કચે કણુંને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તે ચક્રને કણુંના રથ સામે ફેંક્યું. પણ તે ચક્રને કણુંનાં બાણોએ અતિ વેગપૂર્વક ઉછાળી નાખ્યું. એટલે તે ચક્ર ભાગ્યહીન પુરુષના સંકલ્પની પેઠે નિષ્ફળ થઈ પૃથ્વી પર આવી પડ્યું. પોતાના ચક્રને એ રીતે પાડી નાખવામાં આવ્યું, તે જોઈને ઘટોત્કચ અત્યંત ઠાપી જાડ્યો. હવે રાહુ જન્મ સૂર્યને ઢાંકી દે છે, તેમ તેણે બાણો વડે કણુંને ઢાંકી દીધો. છતાં રોદ્ર, ઉપેન્દ્ર અને ઇન્દ્ર સમે પરાક્રમી તે સૂતપુત્ર ગભરાયો નહિ. ^{૪૬-૪૮} તે તો જાણ્યો બાણોનો વરસાદ વરસાવીને તાત્કાળ ઘટોત્કચ ના રથને છાઈ દેવા લાગ્યો. પછી કાપેલા ઘટોત્કચે સુવર્ણના પટાવાળી ગદાને જોસભર ફેરવીને કણું સામે ફેંકી. પરંતુ કણે તે ગદાનો પણ નાશ કરી નાખ્યો; તેથી તે પૃથ્વી પર જઈ પડી. તે જોઈ પ્રલયકાળના મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો પ્રચંડ

શરીરવાળો તે ધૌત્ય આકાશમાં ઊડ્યો અને આકાશતળમાંથી વૃક્ષોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. તે વેળા સૂર્ય જમ કિરણો વડે મેઘમંડળને વીંધી નાખે છે, તેમ આકાશમાં રહેલા એ માયાવી ભીમપુત્રને કણું બાણો વડે વીંધવા લાગ્યો. વળી વૃષ્ટિવાળા મેઘની પેઠે બાણોનો વરસાદ વરસાવીને કણું તેના બધા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને તેના રથના પણ સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા. તે સમયે ધૌત્યના અંગોમાં બે આંગળ જટલી જગ્યા પણ ધાવ વિનાની રહી નહોતી. ૧૦-૧૪ એક મહૂર્તકાળમાં તો તે પીંછાથી વ્યાપ્ત થયેલી શાહુડીના સરખો દેખાવા લાગ્યો. એ રણમાં બાણોના ઠગો એટલા બધા છવાઈ ગયા હતા કે, તે ધૌત્યના ઘોડા, રથ, ધન કે તેને પોતાને પણ અમે જોઈ શકતા ન હતા. પછી તે માયાવી ધૌત્યે કણુંના દિવ્ય અસ્ત્રોને પોતાના અસ્ત્રથી નાશ કરી નાખ્યો. ૧૫, ૧૬ માયાવી ધૌત્ય સૂતપુત્ર સાથે માયાયુદ્ધથી લડતો હતો. તે વખતે તે કણુંની સાથે ઘણી ચતુરાઈપૂર્વક માયાઓ રચી યુદ્ધ કરતો હતો. ૧૭ ત્યારે તે ઠાઠના એવામાં ન આવે તેમ આકાશમાંથી સંખ્યાબંધ બાણો ફેંકવા લાગ્યો. હે કુરુથેષ ભારત ! મહામાયાવી તે ભીમસેનના પુત્ર સર્વને બાણે મોઢ પમાડતો હતો અને માયા રચીને પોતાનું શરીર પ્રચંડ કરી રણમાં ધૂમતો હતો. યેડાળ અને અશુભ એવાં કેટલાંયે સુખો કરીને તે માયાના પ્રભાવથી સૂતપુત્રનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને ગળી જવા લાગ્યો. વળી મહા હ્રમ શરીર ધારણ કરીને, તે બાણે સેંકડો ટુકડા થઈને કપાઈ ગયા હોય તેવો દેખાવ કરતો અને પ્રાણ તથા હૃત્સાહ વિનાનો થઈ બઈને આકાશમાંથી બાણે પડી ગયેલો દેખાતો હતો. તે વખતે કૌરવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ તેને મરણ પામેલો માનીને મોટા મોટા સિંહનાડો

કરવા લાગ્યા; તેવામાં તો તે બીજા નવાં શરીરો ધારણ કરીને સર્વ દિશાઓમાં દેખાવા લાગ્યો. ત્યાં તે બાણે મૈનાક પર્વત* હોય તેવું મહાપ્રચંડ શરીર ધારણ કરીને સો મસ્તકોવાળો, સો હરેશ-વાળો તથા લાંબી લાંબી હ્રમઓવાળો દેખાવા લાગ્યો. વળી તે માત્ર અંગૂઠા જવડા આકારનો થઈને પુનઃ રાક્ષસસ્વરૂપે પ્રકટ થયો. ૧૮-૧૩ આ પછી તે પાછો સમુદ્રના તરંગની પેઠે આડો અને ઊંચો ઊછળવા લાગ્યો, તેમ જ પૃથ્વીને ફાડીને પાણીની અંદર ગળકિયાં ખાવા લાગ્યો. ૧૪ વળી ફરી તેમાંથી બહાર નીકળીને તે બીજા રૂપે જ્યાં ત્યાં દેખાવા લાગ્યો. આમ માયાના પ્રભાવથી પૃથ્વી, આકાશ તથા સર્વ દિશાઓમાં ધૂમી રહ્યા પછી તે નીચે ઊતર્યો અને સુવર્ણથી શોભતા રથમાં બેઠો. હવે હે પૃથ્વીપતિ ! કુંડળધારી સુખ-વાળો તે ધૌત્ય કણું પાસે ગયો અને જરા પણ ગભરાયા વિના સૂતપુત્ર પ્રત્યે આવું વાક્ય બોલ્યો : 'અહ્યા આ સૂતપુત્ર ! હવે તું બરાબર ઊભો રહેજે; કારણ કે મારી પાસેથી તું જીવતો ક્યાં જવાનો છે ?' ૧૫-૧૭ આજે હું આ રણગણમાં તારી યુદ્ધશ્રદ્ધાને ફર કરીશ. આમ કહીને તે રાક્ષસ ખડખડાટ હસવા લાગ્યો અને આકાશમાં ઊડ્યો. પછી સિંહ જમ ગજેંદ્રને મારે, તેમ તે કોંઈથી લાલચાળ આંખોવાળા અને ફર પરા-ક્રમવાળા કણુંને હણવા લાગ્યો. ૧૮, ૧૯ મેઘ જમ જળધારાનો વરસાદ વરસાવે, તેમ રાક્ષસ ધૌત્ય રથીથેષ કણું પર રથની ધરી જવડાં મોટાં બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ૨૦ પણ કણું દુરથી આવતી તે બાણવૃષ્ટિનો નાશ કરી નાખ્યો. આમ હે ભરતથેષ ! પોતાની તે માયાનો કણું વિનાશ કરી નાખ્યો, તે જોઈને ધૌત્ય પુનઃ

* મૈનાક પર્વતને મો કિખરો છે અને તે કિખરને મૈનાકનાં માથાં તરીકે વર્ણવ્યાં છે.

અદૃશ્ય થઈ ગયો અને બીજી માંયાને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં તો તે એક મોટા પર્વત થઈ ગયો. અત્યંત કાંચો તથા વૃક્ષોથી ભરેલાં શિખરો-વાળો મહાન પર્વત ત્રિશળ, ભાસ્કાં, તલવારો અને મુસલોદ્ધપ જલપ્રવાહને વહેવડાવી રહ્યો હતો. કાન્નજના દગ સરખા તથા હ્રય આયુધોને વહેવડાવી રહેલા તે પર્વતને જોઈને કણ્ડ ગમ-શયો નહિ, પણ હસતો દેખ તેવો દેખાવ કરી તેણે દિવ્યાશ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૭૧-૭૨} તે અન્નના પ્રભાવથી સામે દેખાતો તે માયાપર્વત છિન્નભિન્ન થઈ નટ થઈ ગયો, એટલે તે ધટોત્કચ ઇંદ્રધનુઃયના દેખાવવાળો કાળો મેષ થઈને આકાશમાં દેખાયો. હવે તે પૃથ્વીની વૃષ્ટિ કરીને સૂતપુત્રને છાઈ દેવા લાગ્યો. પણ અન્નેા જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સૂર્યપુત્ર કણ્ડ વાયવ્યાશ્ત્રનું સંધાન કરી તે કાળમેધને પણ વિખેરી નાખ્યો. વળી હે મહારાજ! ધટોત્કચે સંખ્યાબંધ બાણો મુકીને સર્વ દિશાઓને ઢાંકી દીધી અને પ્રકટ કરેલા અન્નેનો પણ નાશ કરી નાખ્યો. પછી પોતાના અન્નેનો નાશ થયેલો જોઈને મહાબળવાન ભીમ-નંદન મહારથી કણ્ડ પ્રત્યે મહામાયા પ્રકટ કરવા લાગ્યો. તે રથીશ્રેષ્ઠ રાક્ષસ અનેક રાક્ષસોથી વીંટાઈને પુનઃ રથમાં બેસી નિર્ભયપણે કણ્ડ સામે આવતો દેખાયો. તેની સાથે રહેલા સર્વ રાક્ષસો સિંહ તથા વ્યાઘ્ર સરખા આકારના હતા અને મહમત્ત હાથી સમાન પરાક્રમી હતા. તેઓ-માંના કાઈ હાથી પર બેસા હતા, કાઈ રથમાં બેસા હતા, તો બીજા કંટલાએક ઘોડાઓની પીઠ પર સવાર થયા હતા. વળી તેમણે અનેક જાતનાં રાત્રો ધારણ કર્યાં હતાં, અતજાતનાં કવચો તથા આભૂષણો પહેર્યાં હતાં અને તેઓ દેખાવમાં અતિમથંકર જણાતા હતા. દેવગણોથી વીંટા-યેલા ઇંદ્રની પેઠે ધટોત્કચ તે દૂર રાક્ષસોથી વીંટા-

યેલો હતો. તેને જોઈને મહાધનુર્ધર કણ્ડ તેની સામે યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યો.^{૭૫-૮૨} તે જ અરસા-માં ધટોત્કચે કણ્ડને પાંચ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને તેણે સર્વ રાજ્યોને ગિવડાવતાં ભયંકર ગર્જના કરી મૂરી.^{૮૩} વળી રાક્ષસ ધટોત્કચે બીજા એક અંજલિક નામના બાણ વડે કણ્ડના હાથમાં રહેલા મહાન ધનુષ્યના બાણો સહિત દુહડા કરી નાખ્યા.^{૮૪} ત્યારે કણ્ડે બીજું, બોજને સહન કરનારું મોટું અને મજબૂત ધનુષ્ય હાથમાં લીધું તેમ જ ઉત્કૃષ્ટ ઇંદ્રાયુધ સરખા તે ધનુષ્યને તેણે બળ-પૂર્વક ખેંચવા માંડ્યું.^{૮૫} પછી હે મહારાજ! કણ્ડે સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે તેવાં કંટલાંએક બાણો તે આકાશચારી રાક્ષસો સામે ફેંકવા માંડ્યાં.^{૮૬} તે બાણોના પ્રહારથી વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળા રાક્ષસોનું ટોણું હાવરુંબહાવરું બની ગયું અને સિંહથી જયભીત થયેલા વનના હાથીઓની પેઠે તે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું.^{૮૭} એ પ્રમાણે તે મહાસમર્થ કણ્ડે ઘોડાઓ, હાથીઓ અને સારથિઓ સહિત તે રાક્ષસોનો બાણો વડે નાશ કરી નાખ્યો. પ્રલયકાળે જમ ભગવાન અગ્નિદેવ સર્વ જ્ઞાતોને બાળી નાખે છે, તેમ તેણે સર્વને બાળી મૂક્યા.^{૮૮} આમ રાક્ષસોની સેનાનો સંહાર કર્યા પછી તે સૂતનંદન રણબ્રહ્મિ ઉપર ત્રિપુરાસુરને બાળી નાખી સ્વર્ગમાં શોભી રહેલા મહેશ્વર દેવ સરખો શોભતો હતો.^{૮૯} ત્યારે હે રાજા! તે રણમાં બિનેલા પાંડવપક્ષના હાજરા રાજ્યોમાં કાઈ પણ રાજા એ કણ્ડ સામે જોવાને લેશ પણ શક્તિમાન થયો ન હતો.^{૯૦} માત્ર હે રાજા! ભીમસેનના વીર્ય અને બળથી યુક્ત થયેલો અને કાળની પેઠે દ્વાપાયમાન થયેલો મહાબળવાન રાક્ષસરાજ ધટોત્કચ ત્યારે એ કણ્ડ સામે ધસી રહ્યો હતો.^{૯૧} એ વેળા હે રાજા! બળબળતાં સાલવૃક્ષનાં જાંબાડિયાંમાંથી જમ

જ્વાળાઓવાળા રસનાં ટીપાં ઝરે છે, તેમ ક્રોધા-
યમાન થયેલા તે ઘટોત્કચનાં બન્ને નેત્રોમાંથી
અમિના તાણુખાઓ ઝરી રહ્યા હતા.^{૬૨} ઘટોત્કચ
ક્રોધને લીધે બન્ને હાથની હથેળીઓને સામસામી
અકાળતો હતો તથા હોઠને ઘંતો વતી પીસતો
હતો. ત્યારે તે પોતાની માયાથી બનાવેલા રથમાં
પુનઃ આશ્રય થયો હતો.^{૬૩} તે રથને કદમાં હાથી
જેવાં અને મોંમાં પિશાચ જેવાં ખચ્ચરો બેઠેલાં
હતાં. ક્રોધે ભરાયેલા ઘટોત્કચે ત્યાં પોતાના સારથિને
કહ્યું : 'ઓ સારથિ ! તું મને કહ્યું પાસે લઈ
જા.^{૬૪} આમ હે પૃથ્વીપતિ ! તે રથીશ્રેષ્ઠ ઘટોત્કચ
ધોર સ્વરૂપવાળા રથમાં બેસીને પુનઃ કહ્યું સામે
દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા ધસી ગયો.^{૬૫} ક્રોધે ભરાયેલા તે
રાક્ષસે ત્યાં જતાવેંત જ ભગવાન રદ્રદેવે બનાવેલી
આઠ ચક્રોવાળી મહાધોર અશ્વિનિ (શક્તિ)
કહ્યું સામે દ્રેઢી.^{૬૬} તે લોખંડી શક્તિ લગભગ બે
ચોજન જટલી જાયી હતી, એક ચોજન જટલી
લાંબી પદોળી હતી અને કદબના પુષ્પમાં રહેલાં
કેસરોંઓની પેઠે તેની ચોપાસ તીક્ષ્ણ રૂણો જડી
હતી.^{૬૭} આવી પ્રચંડ શક્તિને કહ્યું પોતાના
ધતુબ્ધને રથમાં મૂકીને દૃઢેઢા મારી પકડી લીધી
અને તેની તે જ શક્તિને તેણે પાછી ઘટોત્કચના
રથ સામે દ્રેઢી. એટલે ઘટોત્કચ પોતાના રથ
પરથી નીચે દ્રી પડ્યો.^{૬૮} ત્યાં પેલી મહાનેજરવી
શક્તિ થોડા, સારથિ તથા ધન-સહિત રથને ભસ્મ
કરી નાખીને પૃથ્વીને ફાડીને અંદર પેસી ગઈ.
આથી દેવો પણ આશ્ચર્ય પામ્યા.^{૬૯} મન પ્રાણીઓ
કહ્યુંની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં; કારણ કે તેણે
દેવનિર્મિત મહાશક્તિને હણજો મારીને હાથમાં
પકડી લીધી હતી.^{૭૦} હે શત્રુતાપન ! સૂતપુત્ર
કહ્યું રણમાં એવું અદ્ભુત કર્મ કરીને પુનઃ પોતાના
રથ પર ચઢી ગયો અને નારાય નામનાં બાણો
છોડવા મંડ્યો.^{૭૧} હે માનદાતા ! એ ભયંકર

દેખાવના સંચામમાં કહ્યું જુવું પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું
હતું, તેવું જગતનાં સર્વ જૂતોમાં બીજો દાઈપણું
કરી દેખાડવા શક્તિમાન નથી.^{૭૨} પર્વત પર
જમ ધારાઓ પડે, તેમ કહ્યું ઘટોત્કચ હવર નારાય-
બાણો વરસાવીને તેને મારવા લાગ્યો. ત્યારે
ગંધર્વનગર સમાન આકારવાળો તે રાક્ષસ ફરી
અદરથ થઈ ગયો.^{૭૩} આમ મહાન કાયાવાળો
શત્રુસૂદન ઘટોત્કચ માયાથી અને ચાલાણીથી કહ્યુંનાં
તે દિવ્ય અશ્વોનો નાશ કરવા લાગ્યો.^{૭૪} તે
રાક્ષસે પોતાનાં સર્વ અશ્વોનો માયાથી નાશ કરી
નાખ્યો છતાં કહ્યુંને ગભરામણ થઈ નહિ, તે તો
નિભય થઈને તે રાક્ષસ સામે લડવા જ મંડ્યો.^{૭૫}
પછી હે મહારાજ ! મહાબળવાન લીમપુત્ર ઢાપી
જડ્યો અને ત્યાં જોમેલા સર્વ મહારથોને બિતરા-
વવા માટે તેણે પોતાનાં અનેક સ્વરૂપો પ્રકટ કરવા
મંડ્યાં.^{૭૬} એતએતામાં ત્યાં સર્વ દિશાઓમાંથી
સિંહો, વ્યાધ્રો, રીંછો, અશ્વિ સમાન જીમવાળા
સર્પો અને લોખંડના જેવા સુખોવાળા પક્ષીઓ
રણભૂમિમાં ધસી આવવા લાગ્યાં.^{૭૭} ત્યારે ઘટો-
ત્કચ તો કહ્યુંના ધતુબ્ધમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે
છવાઈ જઈને ગરડની પેઠે દુષ્પ્રેક્ષ થઈ ત્યાં ને
ત્યાં જ અંતહિંત થઈ ગયો.^{૭૮} ત્યાં રાક્ષસો,
પિશાચો, યાતુધાનો, હૃતરાઓ તથા વિદૂત સુખ-
વાળા અનેક નહારો કહ્યુંને ભરખી જવાની
મગ્ધાથી સર્વ તરફથી ધસી આવવા લાગ્યા. તેઓ
હવે વાણી બોલીને તથા લોહીથી ખરડાયેલાં
આયુધોવાળા ધોર બાહુઓને ગેચા કરીને કહ્યુંને
નાસ પમાડવા લાગ્યા. પરંતુ કહ્યું અનેક બાણો
મૂકી મૂકીને તેઓમાંના એકને વીંધવા લાગ્યો,
તેમ જ દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રકટ કરીને તે રાક્ષસી માયાનો
નાશ કરવા લાગ્યો. વળી તેણે મગ્ધૂત ગાંડાવાળાં
બીજાં કટલાંએક બાણો મૂકીને ઘટોત્કચના ધોડા-
ઓને પણ મારી નાખ્યા.^{૭૯-૧૧૨} એટલે તે

ધોડાઓની પીડ બાણોથી ચિરાઈ ગઈ, તેમનાં સર્વ અંગો ધાયલ થઈ ગયાં અને તેઓ ધટોત્કચ રાક્ષસના દેખતાં જ મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યા. ^{૧૧૩} પોતાની માયાનો એ રીતે વિનાશ થતાં હિડિમ્બાપુત્ર ધટોત્કચ 'આ પગલે હું તને મારી નાખું છું' એ પ્રમાણે કહીને કહીને અદશ્ય થઈ ગયો.

ઈતિ શ્રીમદામારનામો ડ્રોમપુર્વાત્મજ ધટોત્કચવધપર્વમાં
'રાક્ષસ ધટોત્કચનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૭૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૬ મો

દુર્યોધન તરફથી રાક્ષસ અલાયુધનું રણે ચઢવું

॥ છત્તવ ડગલ ॥

વસ્મિસ્તયા વર્તમાને કર્ણરાક્ષસયોર્મુઘે ।
અલાયુધો રાક્ષસેન્દ્રો વીર્યવાનમ્પવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : કહ્યું અને રાક્ષસ ધટોત્કચનું એ પ્રમાણે યુદ્ધ થતું હતું, તેવામાં વીર્યવાન રાક્ષસરાજ અલાયુધ મોટી સેનાને સાથે લઈને દુર્યોધન પાસે આવ્યો. એવેળા બેટાળ આંખોવાળા તથા અનેક રૂપો ધારણ કરનારા હજારો વીર રાક્ષસો તેની આસપાસ વીંટળાયેલા હતા. આ રત્નિયુદ્ધની જાણ થતાં તે પોતાના પૂર્વવેરનું સ્મરણ કરીને ભીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી અહીં યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો; કારણ કે ભીમસેને તેની જ્ઞાતિના મહાપરાક્રમી અને બ્રાહ્મણ ભક્ત એવા બકાસુર નામના રાક્ષસને પ્રથમ મારી નાખ્યો હતો. વળી મહાતેજસ્વી કિર્મીર નામના રાક્ષસને તથા પોતાના મિત્ર હિડિમ્બાસુરને પણ બીમે મારી નાખ્યા હતા. આમ તે લાંબા કાળના અમેલા પૂર્વવેરનું સ્મરણ કરી તે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. મદમત હાથીની પેઠે તથા વિકરાળ સર્પની પેઠે કાપેલા તે રાક્ષસે દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવાની લાલસાથી આ વાજ્ય કહ્યું : 'હે મહારાજ ! તમને જાણ છે કે, પૂર્વે ભીમસેને હિડિમ્બ, બક

અને કિર્મીર નામના મારા બાંધવ રાક્ષસોને મારી નાખ્યા છે અને અમારા કુળની હિડિમ્બા નામની કન્યાને બ્રથ કરી છે. ^{૧-૭} અરે ! આનાથી વિશેષ બીજું શું દેાય ? તેણે અમારા બધાનો તથા બીજા કેટલાએક રાક્ષસોનો આ રીતે પરાજય કર્યો છે. માટે હે રાજન ! હાથી, ઘોડા, રથ અને બીજા પરિવાર સહિત તે ભીમસેનનો તથા અમારો સહિત હિડિમ્બાપુત્ર ધટોત્કચનો નાશ કરવા હું જાતે જ અહીં આવ્યો છું. આજના યુદ્ધમાં હું વાસુદેવ સહિત સર્વ પાંડવોનો તેમના અનુચરોની સાથે નાશ કરીશ અને તેમને ખાઈ જઈશ. તમે તમારા સર્વ સૈન્યને પાછું વાળી લો. અમે પોતે જ પાંડવો સામે યુદ્ધ કરીશું.' રાક્ષસ અલાયુધનું એ વચન સાંભળી દુર્યોધન પુરા પુરા થઈ ગયો. તેની એ વાતનો સ્વીકાર કરી, પોતાના ભાઈ આથી વીંટાઈ વળીને તે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : ^{૮-૧૧} 'તારા પરિવાર સહિત તને આગળ કરીને અમે શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરીશું; કારણ કે વેરનો અંત લાવવાના મનવાળા મારા સૈનિકો કદી બેસી રહે તેમ નથી.' 'બહુ સારું, એમ કરો.' એમ દુર્યોધન રાજાને કહીને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ અલાયુધ મનુષ્યાદારી રાક્ષસોને સાથે લઈ ઉતાવળો ઉતાવળો ધટોત્કચ સામે ધસી ગયો. ^{૧૨, ૧૩} હે રાજેન્દ્ર ! ધટોત્કચનું શરીર જુદું પ્રદીપ્ત હતું તેવું જ રાક્ષસ અલાયુધનું શરીર પણ હતું અને ધટોત્કચનો રથ જોવા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી હતો, તેવા જ અલાયુધનો રથ પણ હતો. અલાયુધનો મહારથ પણ અતુલ ધોષવાળો, અનેક તોરણોથી અદ્ભુત, રીંછના ચામડાથી વીંટલો અને ચારસો હાથ લાગેલા પહેાળો હતો. ^{૧૪, ૧૫} તેના રથમાં પણ ઉતાવળા ચાલના સો ઘોડાઓ બેઠ્યા હતા. તેઓ હાથી સમાન પ્રચંડ શરીરવાળા હતા, મહાકઠોર શબ્દ કરનારા હતા, કદમાં ઘણા મોટા

હતા અને માંસ તથા લોહીનો આહાર કરનારા હતા. તેના રથનો ગડગડાટ પણ મેઘની ગર્જના સમાન મહાગંભીર હતો અને તેનું મહાન ધનુષ્ય પણ દૃઢ પ્રત્યંચવાળું હોઈ સુવર્ણ સરખું ઉજ્જવલ હતું.^{૧૯,૨૦} તેનાં બાણો પણ પૈડાંની ધરી જેવડા પ્રમાણનાં, સુવર્ણની પૂંખવાળાં અને સરાણે ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં હતાં. ધટાકન્ય જેવો વીર અને મહાબાહુ હતો, તેવો જ તે અલાયુધરાક્ષસ પણ વીર અને મહાબાહુ હતો.^{૨૧} તેની ધનુષ્ય શિયાળવાનાં ટોળાંઓથી રક્ષાયેલી હતી અને બળતા અગ્નિ તથા સૂર્ય સરખી હતી. ૩૫માં પણ તે અલાયુધ ધટાકન્ય સરખો જ અતિશય શૌભાયમાન હતો અને તેનું સુખ પણ કોનાકુળ હોવા છતાં પ્રદીપ્ત હતું.^{૨૨} તેણે તેજસ્વી બાબૂ-બધો પહેર્યો હતા, ચળકતી મુકુટમાળા ધારણ કરી હતી, પુષ્પમાળા પહેરી હતી, માથે પાધડી બાંધી હતી, ઢેડે તલવાર લટકાવી હતી અને ગદા, ભુશંડી, મુસલ, હલ તથા ધનુષ્યને પણ ધારણ કર્યો હતાં. વળી તેનું શરીર પણ હાથીના સરખું જ બળવાન અને મોટું હતું.^{૨૩} તે વેળા તે અગ્નિ સમાન તેજસ્વી રથમાં બેસીને આવ્યો હતો અને તેણે પાંડવોની સેનાને રણભૂમિ પરથી હાંકી કાઢી હતી. રણમાં ધૂમી રહેલો તે અલાયુધ એ સમયે આકાશમાં ધૂમતા અને વીજળીઓના ઝળકારાવાળા મેઘ સરખો શૌભવા લાગ્યો હતો.^{૨૪} ત્યાં હે રાજન્! યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહાબળવાન અને સર્વોત્તમ એવા પાંડવપક્ષના રાજાઓ પણ દાસકવચ ધારણ કરીને હર્ષભેર તેની સામે લડવા લાગ્યા.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીમદાભારતમા દ્રોણપર્વા તર્કાદ ધટાકન્યવધપર્વમા

'રાત્રિયુદ્ધમા અલાયુધનુ યુદ્ધ' નામનો

અધ્યાય ૧૭૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૭ મો

રાક્ષસ અલાયુધનુ યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તમાગતમગ્નિપ્રેક્ષ્ય મીમકર્માગમાહવે ।

હર્ષમાહારયાશ્વકુઃ કુરવઃ સર્વે એવ તે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : યુદ્ધમાં ભયંકર કર્મ કરનારા રાક્ષસ એ અલાયુધને રણમાં આવી પહોંચેલા જોઈને ઠોરવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ આનંદિત થઈ ગયા.^૧ વળી મહાસાગરને તરવાની ધમ્મવાળા છતાં તરાપા વિનાના માણસોને તરાપો મળે, તેમ દુર્યોધન આદિ તમારા પુત્રોને તેથી બંધુ તરાપો મળ્યો.^૨ તે પુરુષશ્રેષ્ઠો પોતાને નવે અવતારે આવેલા માનવા લાગ્યા અને રાક્ષસ-રાજ અલાયુધનું સ્વાગતવચ્ચેથી સન્માન કરવા લાગ્યા. તે રાત્રિમાં કણું તથા રાક્ષસ ધટાકન્ય વચ્ચે મહાભયંકર અને દારૂણ દેખાવનું એ અમાનુષ્ય યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું.^{૩,૪} તે વેળા હે રાજન્! સર્વ રાજાઓ અને પાંચાલયોદ્ધાઓ આશ્ચર્યની સાથે તે જોઈ રહ્યા હતા, તેમ જ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ હાવરાળાવસ બની જઈને આમતેમ નિહાળી રહ્યા હતા.^૫ દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને દૃપા-ચાર્ય આદિ વીર પુરુષો પણ એ રણસંઘામમાં હિડિમ્બાનંદનનું તે પરાક્રમ જોઈને ગભરાટમાં પડી ગયા અને દુષ્કર્મનક શબ્દો કહેતા હતા કે, 'આજે આપણું આ સૈન્ય તથી જ.^૬ હે મહારાજ! તમારું સર્વ સૈન્ય ખિન્ન થઈ રહ્યું હતું, તેમાં સર્વ સ્થળે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો, કોઈ ને જાન રહ્યું ન હતું અને સર્વને કણની જિંદગી માટે નિરાશા જ દેખાતી હતી.^૭ એ સમયે કણને પરમ સંકટમાં આવી ગયેલો જોઈને દુર્યોધને રાક્ષસરાજ અલાયુધને બોલાવ્યો અને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૮ 'હે અલાયુધ! જો, આ તારક દિટ્ટ કર. આ સૂર્યપુત્ર કણ આ સમયે ધટાકન્ય

સામે ભેટ્યો છે અને તેને છાજ તેવું અતિ મહાન કર્મ કરી રહ્યો છે. વળી અહીં એ, ભીમસેનપુત્રે આ શરાઓને મારી નાખ્યા છે. અરે! હાથી જમ વૃક્ષોને ભાંગી નાખે છે, તેમ એ ધટોત્કચે ભતભતનાં શસ્ત્રોથી તેમને કાપી નાખ્યા છે.^{૧૦} હે વીર! તારી સંભતિથી મેં આ રણમાં તારો પણ અમુક ભાગ સર્વ રાજાઓના મધ્યમાં કાઢ્યો છે. માટે ખરેખર પરાક્રમ કરીને તું તે ધટોત્કચનો નાશ કરી નાખ.^{૧૧} આ પાપી ધટોત્કચ માયાના બળનો આશ્રય કરી પ્રયત્નથી જ સૂર્યપુત્ર કર્ણને હેરાન કરી રહ્યો છે. માટે હે શત્રુકર્ણ! તું એને મારી નાખ.^{૧૨} દુર્યોધનરાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ભયંકર પરાક્રમવાળો તે મહાબાહુ રાક્ષસ 'બહુસાર' એમ કહીને ધટોત્કચ સામે ધસી ગયો. ત્યારે હે પ્રભુ! ધટોત્કચ પણ પોતાની સામે ધસી આવતા તે શત્રુને જોઈને કર્ણને છોડી દઈ બાણો વડે તેને જ પ્રહાર કરવા લાગી પડ્યો. પછી વનમાં એક હાથણી માટે જમ બે મદમત હાથીઓનું યુદ્ધ થાય, તેમ ત્યાં ક્રોધાયમાન થયેલા તે બન્ને રાક્ષસરાજાઓનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. હવે રથીશ્રેષ્ઠ કર્ણ પણ રાક્ષસથી છૂટા થઈને પોતાના સૂર્ય સમાન તેજસ્વી રથને હોડાવતો હોડાવતો ભીમસેન સામે ધાઈ ગયો.^{૧૩-૧૪} પરંતુ વીર્યશ્રેષ્ઠ ભીમસેને પોતાની સામે આવતા તે કર્ણને લેખામાં જ લીધો નહિ. ત્યાં તો તેણે ધટોત્કચને સિંહના હાથમાં સપડાયેલા આખલાની પેઠે અલાયુધના હાથમાં સપડાયેલો જોયો.^{૧૫} એટલે પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે ભીમ પોતાના સૂર્ય સરખા તેજસ્વી રથમાં બેસીને બાણોના હથોટા છોડતો છોડતો અલાયુધના રથ સામે આદ્યો ગયો. હે પ્રભુ! તે સમયે ભીમસેનને પોતાની સામે દોડી આવતો જોઈને અલાયુધે પણ ધટોત્કચને પડતો મૂક્યો અને ભીમસેનને જ લડવા

માટે બોલાવ્યો.^{૧૬, ૧૭} ત્યારે હે પ્રભુ! રાક્ષસોને અંત આણનારો ભીમસેન પણ એકાએક તેની સામે ચઢી ગયો અને તે રાક્ષસરાજાને પરિવાર સહિત બાણોનો વરસાદ વરસાવી વધાવવા લાગ્યો તેમ જ હે શત્રુદમન રાજા! રાક્ષસ અલાયુધ પણ સરાણ પર ધસેલાં સ્ત્રીનાં જનારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે ભીમસેન પર વારંવાર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૨૦, ૨૧} વળી બીજા સર્વ રાક્ષસો પણ તમારા પુત્રોના વિજયની ઇચ્છાથી ભતભતનાં શસ્ત્રો હાથમાં લઈ ભીમસેન પર તૂટી જ પડ્યા. એ રીતે જ્યારે અનેક જણા એકઠા મળીને બાણોનો સખત મારો ચલાવવા લાગ્યા, ત્યારે મહાબળવાન ભીમસેન પણ તે બધાને પાંચ પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મારી વીધના લાગ્યો.^{૨૨, ૨૩} એટલે ભીમસેનને હાથે વીધાયેલા તે કૂર બુદ્ધિના રાક્ષસો તુરુલ શબ્દોની ગજનાઓ કરી દશે દિશાઓમાં નાસી જવા લાગ્યા.^{૨૪} આમ ભીમ રાક્ષસોના તે મહાન સૈન્યને ત્રાસ પમાડી રહ્યો હતો, તે જોઈને અલાયુધ વેગ-પૂર્વક ધસ્યો અને ભીમસેનને બાણો વડે ઢાંઘી દેવા લાગ્યો.^{૨૫} એટલે ભીમસેન પણ તીક્ષ્ણ અણિયાળાં બાણો મૂછીને તેને પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યો. એ રણમાં ભીમસેને જટલાં જટલાં બાણો ફેંક્યાં, તેમાંનાં જટલાંએકને અલાયુધે કાપી નાખ્યાં અને જટલાંએકને તો ત્વરાપૂર્વક પકડી લીધાં. તે રાક્ષસને આવું અદ્ભુત કર્મ કરતો જોઈને ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેને વજ્રપાત સરખી એક ગદા વેગપૂર્વક તેની સામે ફેંકી. જનાળાઓથી ભરેલી તે ગદા જોસભેર ધસી આવતી હતી, પણ અલાયુધે સામે ગદાનો જ પ્રહાર કરીને તે ગદાને ભીમસેન તરફ જ પાછી વાળી. પછી કુંતાપુત્ર ભીમસેન બાણોની વૃષ્ટિ કરી રાક્ષસરાજાને દાટી દેવા લાગ્યો; પરંતુ તે બાણોને પણ રાક્ષસે તીક્ષ્ણ બાણો મૂછીને વ્યર્થ કર્યાં. રાત્રિમાં ભયંકર સ્વપ્ન

વાળા થયેલા તે સર્વ રાક્ષસો પણ રાક્ષસરાજ
અલાયુધની આજ્ઞા થતાં પાંડવસૈન્યના રથો અને
હાથીઓનો ધાણ કાઢવા લાગ્યા. તે રાત્રિમાં
પાંચાલો, સુંબ્યો અને તેમના ઘોડાઓ તેમ જ
મોટા મોટા હાથીઓને રાક્ષસોએ અત્યંત પગળ્યા
હતા; તેથી તેમને જરા પણ શાંતિ મળી નહિ. આમ
મહાધૌર સ્થિતિએ આવી રહેલા એ મહારણને
જેઈને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : 'હે
પાંડુપુત્ર અર્જુન ! જો, જો; મહાબાહુ ભીમસેન
રાક્ષસરાજના હાથમાં બરાબર સપડાયો છે. આ
સમયે તું એને સહાય કરવા જા, જરા પણ
વિચાર ન કર. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, યુધામન્યુ,
ઉત્તમોજ અને દ્રૌપદીના પુત્રાદિ મહારથીઓને
તું કશું સામે ધસાડે કરવા દે. વળી નકુલ,
સહદેવ અને વીર્યવાન સાત્યકિને તું આજ્ઞા કરી
દે, એટલે તેઓ બીજા સર્વ રાક્ષસોના સંહાર
કરે. હે મહાબાહુ ! તું પણ દ્રોણાચાર્યની આજે-
વાનીવાળી આ સેનાને આગળ વધતી અટકાવી
દે. હે પુરુષધ્યાદ્ર ! અરેઅર, આ વખતે આપણે
મહાન ભયમાં આવી પડ્યા છીએ.' શ્રીકૃષ્ણના
એ કથન પરથી પૂર્વીકૃત સર્વ મહારથીઓ સૂર્ય-
પુત્ર કર્ણુ સામે અને બીજા બધા રાક્ષસો સામે
યુદ્ધ કરવા ઠોડી ગયા. હવે આ તરફ પ્રતાપી
રાક્ષસ અલાયુધે ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ
ખેંચી સપ' સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને ભીમ-
સેનના ધનુષ્યને ઠાપી નાખ્યું. વળી તે મહા-
બળવાન રાક્ષસે ભીમસેનના દેખતાં તીક્ષ્ણ બાણો
મૂંછીને એના ઘોડાઓને તથા સારથિને પણ હલુડી
નાખ્યા. આમ ઘોડાઓ ને સારથિનું મરણ થતાં
ભીમસેન રથ પરથી ઊતરી પડ્યો અને મોટી
ગર્જના કરીને તેણે એક ઘૌર તથા વજનદાર ગદા
અલાયુધ સામે ફેંકી. ભયંકર ઘોષ કરનારી તે મહા-
ગદા પોતાની સામે ધસી આવતી હતી તે જોઈને,

રાક્ષસે સામો ગદાનો પ્રહાર કર્યો અને તે ગદાનો
નાશ કરી નાખી મોટી ગર્જના કરી. રાક્ષસરાજનું
તે ઘૌર અને ભયંકર ક્રમ જોઈને ભીમસેનનું મન
હર્ષિત થયું. તેણે તુરત બીજી ગદા હાથમાં લીધી
અને તુરત જ તે બન્ને મનુષ્ય અને રાક્ષસ વચ્ચે
તુચ્છ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૨૬-૪૩} તેઓ પરસ્પર મદા-
પ્રહારના ધબાકાઓથી પૃથ્વીને અત્યંત કંપાવી
દેતા હતા. પછી તે ગદાપુદ્ધથી સુંકત થઈને તેઓ
એકબીજા સાથે બાથબાથી કરતા હતા. ત્યાં તેઓ
અન્યોન્યને વજ્ર સમાન શબ્દ કરનારી સુક્રીઓથી
પ્રહાર કરતા મંડી પડ્યા. એ વેળા તેઓ દોષે
બરાઈને પાસે પડેલી ગમે તે વસ્તુ ઉપાડીને
પ્રહાર કરતા હતા. આમ તેઓ રથોનાં પૈડાં, ધૂંસરાં,
ધરીઓ અને રથની નીચેના ભાગનાં લાકડાંઓ
ઉઠાવીને એકમેકને મારવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે
સામસામા લડીને તે બન્ને જણા લોહીકુહાણ
થઈ ગયા હતા; છતાં એ મદમત મહાગજોની પેઠે
વારંવાર પરસ્પર ખેંચાખેંચ કરતા હતા. હવે
નિરંતર પાંડવોનું હિત કરવામાં પરાયણ રહેલા
શ્રીકૃષ્ણે આ જોયું અને તેમણે ભીમસેનની રક્ષા
કરવા માટે ધટોત્કચને પ્રેરણા કરી.^{૪૪-૪૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમ ઘટોત્કચવધપર્વમાં
'રાત્રિસુષ્પ્ત અલાયુધનું' યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૭૭ મેં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૮ મો

અલાયુધનો નાશ

॥ સજય ઉવાચ ॥

સંદશ્ય સમરે મીમં રાથવા ગ્રસ્તમંતિકાન્ ।
વાહુદેવોઽવવીરૂરાજન્ ઘટોત્કચમિદં વચઃ ॥૧॥
સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! રણસંઘામમાં
ભીમસેનને રાક્ષસ અલાયુધના હાથમાં સપડાયેલો
જોઈને વાહુદેવે ધટોત્કચને આ વચન કહ્યું : 'હે
મહાબાહુ ધટોત્કચ ! હે મહાતેજસ્વી ! તું જો, આ
તરફ નજર કર. તારા દેખતાં ભીમસેન અને સર્વ

સૈન્યો રાક્ષસોના આસ યર્થ પડ્યાં છે.^{૧૨} માટે દે
મદાખાદુ ! દાસ તો તું કણને છોડી દઈ એકદમ
અલાયુધ રાક્ષસને મારી નાખ. કણને તો તું
પાછળથી પણ મારી શકશે.^{૧૩} શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચનો
સાંભળીને વીર્યવાન ધૃતોત્તરે કણને પડેના મૃત્યો
અને તેણે બકામુરના બાઈ રાક્ષસરાજ અલાયુધ સાથે
લડવા માંડ્યું.^{૧૪} દે ભારત ! તે પછી એ રાત્રિને
મમથે રાક્ષસ અલાયુધનું તથા ધૃતોત્તરનું અતિ
તુમુલ ઉત્થ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૧૫} બીજી તરફ ભયંકર
દેખાવના અલાયુધના રાત્રીર રાક્ષસયોદ્ધાઓ હાથમાં
ધનુષ્ય લઈ લઈને વેગથી ધસી આવતા હતા.
પણ મહારથી સાત્યકિ, નકુલ અને સહદેવ
હાથમાં આયુધો લઈને તથા તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને
તેમને કાપી નાખવા લાગ્યા.^{૧૬} દે રાજન્ !
અર્જુન પણ બીજા સર્વ મોટા મોટા ક્ષત્રિયોને સર્વ
તરફથી બાણો ફેંટીને મારવા લાગ્યો.^{૧૭} ત્યારે દે
રાજન્ ! કણ પણ ધૃતદ્યુમ્ન, શિખંડી આદિ પાંચા
લોના મહારથી રાજાઓને રણમાંથી નસાડી
મુક્તો હતો.^{૧૮} પાંચાલોના એ રીતે નારા થતો
જેઈને ભયંકરપરાક્રમી ભીમસેન ત્વરાપૂર્વક
બાણોની વૃદ્ધિ કરતો કણ સામે ધસી ગયો.^{૧૯}
વળી નકુલ, સહદેવ અને મહારથી સાત્યકિ પણ
તે રાક્ષસોના સંહાર કરીને જ્યાં કણ લડતો
હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^{૨૦} તેઓ બંન્ના કણ
સામે યુદ્ધ કરતા હતા અને પાંચાલયોદ્ધાઓ
ત્રોણાચાર્ય સામે જ લડી રહ્યા હતા. તે અરસામાં
દોરાયમાન થયેલા અલાયુધે શત્રુમન રાક્ષસ
ધૃતોત્તરને મદાપ્રચડ પરિધ વડે મરતકમાં પ્રહાર
કર્યો.^{૨૧} તે પ્રહાર થતાં મદાબળવાન ભીમપુત્ર
જરા અગ્રિજીત થઈ ગયો, પણ પોતે વીર્યવાન
હોવાથી શરીરને તેમનું તેમ ટકાર ટકવી રહ્યો.
પછી તેણે બળબળતા અગ્નિ સરખી, સો ઘંટેડી-
ઓથી શોભતી અને સુવર્ણથી રાણુગારેલી એક

ગદા-તે અલાયુધ સામે ફેંટી.^{૨૨, ૨૪} ભયંકર ક્રમ
કરનારા ધૃતોત્તરના હાથમાં છૂટીને મહારાજક
કરતી તે ગદા અલાયુધના રથ પર પડી અને તેણે
ધોડા, રથ તથા સારથિના ચૂરા કરી નાખ્યા.^{૨૫}
આમ રથનાં પેડાં, ધૂંસરી, ધન અને કાંટડા
મુદ્દાંના બૃદ્ધિ થઈ ગયો, એટલે રાક્ષસ અલાયુધ
તુરત પોતાની રાક્ષસી માયાનો આશ્રય કરી
સડસડાટ કરતો રથમાંથી છોડી ગયો. ત્યાં તે
માયાનો વિસ્તાર કરીને ધારાબંધ લોહી વરસાવા
લાગ્યો. જેતજેતામાં આઠારામાં વીળળીઓના
ઝખકારા થવા લાગ્યા અને સર્વ આઠારાપ્રદેશ
મોટા મોટા મેધોથી ભરાઈ ગયો.^{૨૬, ૨૭} અશનિઓ
તથા મેધોની ગર્જનાઓ સાથે વળતા જવા
કડાકા થવા લાગ્યા અને તે મહારણમાં મહાન
ચટચટ શબ્દ થઈ રહ્યો.^{૨૮} રાક્ષસ અલાયુધની તે
મહામાયાને જોઈને રાક્ષસ ધૃતોત્તર ઊંચે ઊંચો
અને તેણે પોતાની બળવાન માયા પ્રકટ કરી
તે માયાનો નારા કરી નાખ્યો.^{૨૯} આમ પોતાની
માયાને નષ્ટ થયેલી જોઈને માયાવી અલાયુધ
સામી માયા રચીને ધૃતોત્તર પર પથ્થરની
અતિ તુમુલ વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો.^{૩૦} પણ વીર્ય-
વાન ધૃતોત્તરે બાણોનો વરસાદ વરસાવીને તે
ધોર પથ્થરવૃદ્ધિનો સર્વ હિસાબોમાં વિનાશ કરી
નાખ્યો, તે ધણુ આશ્ચર્યજનક જણાતું હતું.^{૩૧}
પછી તે બંને જણા બતબતનાં આયુધોની પર-
સ્પર વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. લોખંડી પરિધો, ત્રિશુળો,
ગદાઓ, સુસળો, મુદ્ગરો, ધનુષ્યો, તલવારો,
તોમરો, કંપનો, નારાઓ, તીક્ષ્ણ બાલાઓ, બાણો,
ચક્રો, ફરશીઓ, લોહાની લાકડીઓ, લિંદિપાલો,
ગોદણો અને ખાંડણીઓથી તેઓ સામસામા
પ્રહાર કરવા લાગ્યા. વળી દે ભારત ! તેઓ
બીજી, પીલુ, કદંબ, ચંપો, ઇંગોળી, બોરડી,
કાવિદાર, ખોલેલાં પુષ્પવાળો ખાખરો, દુર્ગંધી

ખેર, પીપળો, વડ અને પીપર આદિ ઝૂળમાંથી ઉખેડી નાખેલાં વૃક્ષો વડે તેમ જ અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી વ્યાપ્ત એવાં મોટાં મોટાં પર્વતોનાં શિખરોથી એકબીજાને મારવા લાગ્યા. હે રાજ ! તેમણે વરસાવેલા તે સર્વ પદાર્થો સામસામે અકળાતાં વળોના સરખો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. હે રાજન ! પૂર્વે વાલી અને સુગ્રીવ એ બે વાનરરાજેનું જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે ઘટોત્કચ અને અલાયુધનું ધોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. એ પ્રમાણે જાતજાતનાં ધોર આયુધોથી તથા ખાણોથી યુદ્ધ કરી રહ્યા પછી, તેઓ હાથમાં તીક્ષ્ણ તલવારો લઈને એકબીજા સામે ધસ્યા. હવે તેઓ બન્ને જણા એકબીજા સામે દોડી બંધને ચોટલીઓ પકડી પકડી લડવા લાગ્યા. વળી મહાપ્રયંક શરીરવાળા તથા મહાબળવાન એવા તે બન્ને જણા એકબીજાની ભુજઓ પકડીને મલ્લ-યુદ્ધ પણ કરવા લાગ્યા.^{૧૨-૨૯} હે રાજ ! તે સમયે તેમનાં અંગો પરસેવાથી ભરાઈ ગયાં હતાં અને અતિવૃદ્ધિસમયના બે મેઘોની પેઠે તેઓ શરીરમાંથી પરસેવો તથા લોહીને વહેવડાવતા હતા.^{૩૦} પછી હિડિમ્બાપુત્ર ઘટોત્કચ વેગથી અલાયુધ સામે ધસી ગયો. તેણે તે રાક્ષસને બરાબર પકડીને જોસથી ફેરવ્યો અને પૃથ્વી પર પછાડીને તેના મોટા મસ્તકને કાપી નાખ્યું.^{૩૧} એ પ્રમાણે તે રાક્ષસના કુંડળભૂષિત મસ્તકને કાપી નાખીને તે મહાબળવાન ઘટોત્કચ અતિતુરુલ શબ્દે ગાજવા લાગ્યો. પાંચાલો અને પાંડવો પણ ચતુરજ્ઞોનું દમન કરનારા, મહાપ્રયંક શરીરવાળા અને બહાસુરના ભાઈ એવા તે અલાયુધને મરણ પામેલો જોઈ સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૩૨, ૩૩} તે યુદ્ધમાં રાક્ષસ અલાયુધનું મરણ ચર્તા પાંડવપક્ષના ચોદ્ધાઓ હજારો ભેરીઓ તથા હજારો શંખો વગાડવા લાગ્યા.^{૩૪} તે દિવસની રાત્રિ પાંડવસૈનિકોને

અત્યંત વિજયપ્રદ થઈ પડી હતી અને સર્વ સ્થળે પ્રકટેલી દીપમાળાઓને લીધે ચારે બાજુથી ઝળહળી રહી હતી.^{૩૫} પછી મહાબળવાન ભીમ-પુત્રે રાક્ષસ અલાયુધના મસ્તકને ઉછાળ્યું અને તે લગભગ બેભાન થયેલા કુર્યોધનની આગળ ફેંચ્યું.^{૩૬} અલાયુધને મરણ પામેલો જોઈને, રાજ કુર્યોધન તથા તેનાં સર્વ સૈન્યો તુરંત જ પરમ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયાં.^{૩૭} આમ હે ભારત ! રાક્ષસે જાતે આવીને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, 'હું યુદ્ધમાં ભીમ-સેનને મારીશ તથા મારા પૂર્વવેરનું વેર વાળીશ.'^{૩૮} તેના વચન પર વિશ્વાસ રાખીને રાજ કુર્યોધન માની બેઠો હતો કે, 'અલાયુધ ભીમસેનને જરૂર મારશે.' વળી પોતાના ભાઈઓના જીવિતને પણ તે ચિરકાળ રહેનારું માનતો હતો.^{૩૯} હવે તે રાક્ષસ અલાયુધને ઘટોત્કચે મારી નાખ્યો, તે જોઈને કુર્યોધન પોતાના ભાઈઓના વધ સંબંધની ભીમસેનની પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ થયેલી જ માનવા લાગ્યો.^{૪૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વત્તમ ઘટોત્કચપર્વમા
'અલાયુધનો નાશ' નામનો અધ્યાય ૧૭૯મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૯ મો

ઘટોત્કચનો વધ

॥ સત્ય જગત્ ॥

નિહ્યાલાયુધં રક્ષઃ પ્રહ્લાત્મા ઘટોત્કચઃ ।

નનાદ વિવિધાવાદાન્ વાહિન્યાઃ પ્રહ્લેતવ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : અલાયુધનો નાશ કરી રાક્ષસ ઘટોત્કચનું મન પ્રસન્ન થયું અને તે તમારી સેનાના મોખરામાં રહી વિવિધ ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યો.^૧ હે મહારાજ ! હાથીઓને પણ કંપાવી નાખનારા તેના તુરુલ શબ્દને સાંભળીને તમારા ચોદ્ધાઓને અતિ દારણ ભય થવા લાગ્યો.^૨ જે વેળા મહાબળવાન ભીમસેનનો પુત્ર અલાયુધ સામે યુદ્ધ કરવામાં આસક્ત થયો હતો, તે વેળા મહા-બાહુ કણ પાંચાલો સામે ધસી ગયો હતો.^૩

ધતુપ્પને પૂરું ખેંચીને તેણે નમેલાં પર્વવાળાં દશ
દશ બાણોનો પ્રદાર કર્યો હતો અને ધૂધુમન
તથા શિખ્ખડીને ધાયલ કર્યો હતો. વળી મોટાં મોટાં
નારાયણાણો મૂકીને તેણે યુધામન્યુ, ઉત્તમૌજ અને
મહારથી સાત્યકિને પણ કંપાવી દીધા હતા.^{૬૫}
તે વખતે હે રાજા ! એ પાંડવયોદ્ધાઓ પણ ડામી-
જમણી બાગુથી બાણો ફેંકી રહ્યા હતા, તેથી તેમનાં
ધતુઓ કેવળ મંડળાકાર જ દેખાતાં હતાં. તેમની
પણછનો શબ્દ તથા રથોનાં પેડાંનો ગડગડાટ
વર્ષાઋતુના મેઘો સરખો તુલુસ સંબળાનો હતો.^{૬૬}
હે રાજન ! તે સંત્રામરૂપ મેઘધતુપ્પની દોરીઓ
તથા રથચક્ષોના ધોપરૂપ ગર્જનાઓ કરી રહ્યો
હતો, ધતુઓરૂપ વીજળીઓના ઝગકારાવાળો
હતો, ચારે તરફ ફરતી ધન્યોરૂપ પર્વત
શિખરોથી સંયુક્ત થયો હતો અને બાણોના
ઘોરરૂપ આકુળ વૃદ્ધિ વરસાવી રહ્યો હતો.^{૬૭} ત્યાં
અતિ આશ્ચર્યની વાત તો એ જ હતી કે, શત્રુ-
ગણોનું મર્દન કરનારો તથા મહાન પર્વત સમાન
દંડતાવાળો સૂર્યપુત્ર કણ્ઠ દોર્ધાએક પર્વતની
પેડે અડગ ઊભો રહી શત્રુઓની બાણવૃદ્ધિનો
યુદ્ધમાં નાશ કરી રહ્યો હતો.^{૬૮} વળી તમારા
પુત્રનું હિત કરવામાં ગૂંથાયેલો તે મહાત્મા સૂર્ય-
પુત્ર વજ્રપાત સરખાં તથા સુવર્ણની અદ્ભુત
પૂંખવાળાં તીક્ષ્ણ અતુલ બાણો મૂકી શત્રુઓને
હાંધી કાઢતો હતો.^{૬૯} વળી તે કણે દેટલાએક
શત્રુઓના ધ્વજોને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા, કેટલા-
એકનાં શરીરોને બાણો વડે ચીરી નાખ્યાં, કેટલા-
એકને સારથિ વિનાનાં કરી મૂક્યા અને કેટલા-
એકને વળી ઘોડાઓથી રહિત કરી નાખ્યા.^{૭૦}
આમ કણના મારાથી તેમને જ્યારે રણમાં શાંતિ
ન મળી, ત્યારે તે પાંડવયોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરાબાના
સેન્યનું શરણુ લેવા નારી ગયા. આ રીતે પોતાના
સેનિકોને નાસભાગ કરી રહેલા તથા રણમાંથી

પાછા ફરેલા ઝેર્ય ધટોત્કચને ઘણો જ દોષ ચઢ્યો.^{૭૧}
ત્યાં તે સુવર્ણ તથા રત્નોથી ઝગહગતા ઉત્તમ
રથમાં બેસીને સિંહની પેડે ગર્જના કરવા મંડ્યો
અને તુરત કણ પાસે જઈને તેને વજ્ર સરખાં
બાણો વડે વીંધવા લાગ્યો.^{૭૨} પછી તે બંને જણ
કણિ, નારાય, શિક્ષીમુખ, નાલીક, દંડાસન,
વત્સદંત, વરાહકર્ણ, ત્રિપાઠ, શૃંગ તથા કુરુપ્ર
નામનાં બાણોની વૃદ્ધિ કરી આકાશને ગજવી
મૂકવા લાગ્યા.^{૭૩} તે વેળા બાણોની ધારાઓથી
છવાઈ ગયેલું આકાશ તીરછી ગતિ કરનારી,
સુવર્ણની પૂંખોથી પ્રજ્વલિત કાંતિવાળી અને
વિચિત્ર પુષ્પોને ધારણ કરનારી એક જાતની નવી
પ્રજ્વળોથી બણે ભરાઈ ગયું હોય તેવું શોભતું
હતું.^{૭૪} તે બંને મહાવીરો બરાબર સાવધ રહીને
તથા પોતપોતાનો ઉત્તમ પ્રભાવ દર્શાવીને ઉત્તમ
અસ્ત્રો વડે અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા હતા; તેથી
તે રણમાંનો દોર્ધા યોદ્ધો તે બંનેની અધિકતાને
ઝેર્ય શકતો ન હતો.^{૭૫} આકાશમાં રાહુ અને
સૂર્યનું જણું પ્રમત્ત અને ધોર યુદ્ધ થાય છે, તેવું
જ તે સૂર્યપુત્ર અને ભીમપુત્રનું અતિ અદ્ભુત,
અસાધારણ, શત્રોના પડવાથી ધોર અને સમાકુલ
યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૭૬}

સંજય ગોહથો : હે રાજા ! એ રીતે યુદ્ધ
કરતાં કણ જ્યારે ધટોત્કચને દબાવી શક્યો નહિ,
ત્યારે પોતે અત્રો બળુનારાઓમાં ઉત્તમ હોવાથી
ઉચ્ચ અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૭૭} તેણે તે અસ્ત્રના બળથી
ધટોત્કચના રથ, સારથિ અને ઘોડાઓનો નાશ
કરી નાખ્યો, એટલે તુરત જ રથરહિત થતાં
ધટોત્કચ અંતર્ધાન થઈ ગયો.^{૭૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર ગોહથો : હે સંજય ! માયાઓ
રચીને કૃત યુદ્ધ કરનાર તે રાક્ષસ જ્યારે અંતર્હિત
થઈ ગયો, ત્યારે મારા મહારથીઓએ શો વિચાર
કર્યો હતો તે મને કહે.^{૭૯}

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે રાક્ષસરાજને અંતર્હિત થયેલો બહુી સર્વ કૌરવવૃદ્ધાઓ પોકારી રહ્યા છે, 'આ ફટ યુદ્ધ કરનારે રાક્ષસ રણમાં પ્રત્યક્ષ થઈને કણુંને કેમ મારતો નહિ હોય ?' ^{૨૨} તેનામાં ઝપાટાબંધ તરેહતરેહનાં અસ્ત્રયુદ્ધ કરનાર કણું બાણોની બળ પાથરી દઈને આકાશને ઢાંઘી દીધું, પણ બાણોથી અધકારમય થઈ ગયેલા આકાશમાં કાંઈ પણ પ્રાણી ત્યાં પડતું જણાયું નહિ. ^{૨૩} છતાં કણું તે બાણો મૂઝી મૂઝીને સર્વ આકાશને છાઈ જ દેવા લાગ્યો. એ સમયે સૂતપુત્ર ક્યારે બાણ લે છે, ક્યારે સાંધે છે અને ક્યારે ભાથામાંથી ખેંચી કાઢે છે, તે દેખાતું ન હતું. ^{૨૪} તે અરસામાં રાક્ષસે રચેલી અને દારુણ એવી માયા આકાશમાં જોઈ. તે માયા લાલ રંગના વાદળ સમાન પ્રકાશતી હતી, અગ્નિની શિખાની પેઠે ઉગ્ર લાગતી હતી અને દેખાવમાં ધણી ભયંકર તથા ઘોર હતી. ^{૨૫} હે કૌરવરાજ ! જોતજોતામાં તેમાં વીજળીઓ ઝળકવા લાગી, બળબળતી ઉલ્કાઓ ઝળકવા લાગી અને તેનો અતિ ઘોર કડાકે શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો. ભાંડાઓ, મુસલો, ફરશીઓ, તેલ પાયેલી તલવારો, અગ્રકતાં અણિયાળાં તોમરો, પંદ્રિશો, પ્રકાશિત કિરણોવાળા પરિધો, લોખંડી પદ્મોવાળી ગદાઓ, તરેહતરેહનાં તીક્ષ્ણ ધારવાળાં ત્રિશૂળો, સોનેરી માંધકામવાળી વજનદાર ગદાઓ અને તોપો વગેરે આયુધો પણ તેમાંથી પડવા લાગ્યાં. ^{૨૬-૨૭} તેમ જ ત્યાંથી મોટા મોટા પથ્થરો, કડાકમગ્ગ કરતાં દંડરો વગેરે અને અનેક તીક્ષ્ણ ધારવાળાં તથા બળમળતા અગ્નિ સરખાં ચમો પણ પડવા લાગ્યાં. ^{૨૮} શક્તિ, પથ્થર, કૂગળી, બાણ, તલવાર,

વજ્ર, અશનિ તથા મુદ્ગરોની તે વિશાળ અને બબલદ્યમાન મહાવૃદ્ધિ અવિચ્છિન્ન રીતે પડતી હતી. તે વેળા કણું બાણોનો ઢગ છોડીને પણ તેનો નાશ કરી શક્યો નહિ. ^{૨૯} અનેક ઘોડાઓ બાણોથી માર્યા ગયા, અનેક હાથીઓ વગેરેથી હણાઈ ગયા અને અનેક મોટા મોટા રથો પથ્થરોથી ભાંગી પડ્યા. તેઓ જ્યારે રણમાં કંચકાઈ પડતા હતા, ત્યારે મહાન કડકકાડીનો શબ્દ સંભળાતો હતો. ^{૩૦} આમ ઘટોત્કચે અતિભયંકર ભતભતનાં શસ્ત્રો પાડી પાડીને દુર્યોધનના સૈન્યનો ચોતરફથી ઘાણ કાઢી નાખ્યો હતો. તે સર્વ સૈન્યનું સ્વરૂપ હાવરું બાવરું દેખાતું હતું અને તેના સર્વ સૈનિકો આમતેમ દોડમદોડ કરતા ભમતા હતા. ^{૩૧} ત્યાં સર્વ સ્થળે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. તેઓ સર્વે જ્યાં ત્યાં ભમી ભમીને ભરાઈ પેસતા હતા અને તેમનો દેખાવ પણ ખિન્ન થયેલો જણાતો હતો. છતાં તે વીર પુરુષો પોતાના આર્થત્વને વળગી રહી તે સમયે રણમાંથી નાસી ગયા ન હતા. ^{૩૨} આ અતિઘોર અને ભયંકર સ્વરૂપવાળી રાક્ષસી શસ્ત્રમય મહાવૃદ્ધિને પડતી જોઈને તથા સંખ્યાબંધ સૈનિકોને રણમાં રેળાતા જોઈને, તમારા પુત્રોના મનમાં ભયનો મહાન પેસારો થઈ ગયો. ત્યાં અગ્નિ સમાન પ્રદીપ્ત જીભોવાળી સેંકડો શિયાળવીઓ અતિ ભયંકર નાદે રડતી હતી અને રાક્ષસોનાં ટાંગેટાંમાં ગર્જનાઓ કરી રહ્યાં હતાં. તે સાંભળીને મોટા મોટા રાજવંશી યોદ્ધાઓ પણ ગમરાટમાં પડી ગયા હતા. બળમળતી જીભોવાળા, અગ્નિ સરખી તીક્ષ્ણ દાંટોવાળા અને મોટા પર્વતો સમાન પ્રગંડ શરીરોવાળા તે બિદામણા રાક્ષસો દાયમાં શક્તિઓ ધારણ કરીને તથા આકાશમાં જ રહીને મોંઘાની પેઠે ઉગ્ર રાક્ષસ પ્રમાણની ગદા દતા. ^{૩૩-૩૪} તેઓ બાણો, શક્તિઓ, ત્રિશૂળો, ગદાઓ, ડગ પરિધો, દેહીધમાન વગેરે, પિત્તર,

અશનિઓ, શતધ્વીઓ અને ચક્ર આદિ અસ્રોથી કુરુયોદ્ધાઓ પર પ્રહાર કરી રહ્યા હતા; તેથી તેઓ દુકંડેદુકંડા થઈ રણમાં વીખરાઈ પડતા હતા.^{૩૬} વળી તે રાક્ષસો ત્રિશૂળો, બુધુડીઓ, પથ્થરના ગોળાઓ તથા લોખંડના પદ્મોથી બાંધેલી મોટી મોટી તોપોને તમારા પુત્રના યુદ્ધમાં ફેંકી રહ્યા હતા, તેથી તે સૈન્યને ભયંકર મૂચ્છાં આવી ગઈ હતી.^{૩૭} તે સમયે ઘણા શરાઓનાં આંતરડાંઓ ખહાર નીકળી પડ્યાં હતાં, ઘણાનાં માથાં ફૂટી ગયાં હતાં, ઘણાઓનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ બધા રણમાં શયન કરી ગયા હતા. ત્યાં મોટી મોટી શિલાઓ પડવાથી ઘોડાઓ કપાઈ ગયા હતા, હાથીઓ છુંદાઈ ગયા હતા અને રથો પણ ભાંગીને ભુકો થઈ ગયા હતા.^{૩૮} આ રીતે ઘટોત્કચે માયાથી બનાવેલા તે ધૌસ્વરૂપી રાક્ષસો પૃથ્વી પર શસ્ત્રોની પ્રચંડ વૃદ્ધિ વરસાવી રહ્યા હતા અને શરણે આવેલા અથવા ભયભીત થયેલા એક પણ યોદ્ધાને તેઓ જીવતો છોડતા ન હતા.^{૩૯} આ પ્રમાણે કાળે રથેલો તથા ક્ષત્રિયોનો નાશ દર્શાવનારો કુરુવીરોનો તે ધૌર સંહાર થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે અવશેષ રહેલા સર્વ કૌરવો નિરુત્સાહ થઈને એકદમ નાસવા લાગ્યા તેમજ મોટી મોટી ખૂમો પાડવા લાગ્યા કે,^{૪૦} ‘હે કુરુઓ ! નાસો, નાસો; હવે આપણું સૈન્ય બચવાનું નથી, કારણ કે ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ જ પાંડવો માટે આપણો સંહાર કરે છે.’ આમ સંકટસાગરમાં ફૂખી મરતા તે કૌરવોને સૂતપુત્ર કણું જ એ વેળા દ્રીપની પેઠે આશ્રયરૂપ થયો હતો.^{૪૧} જ્યારે તે તુચ્ચ સંહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે કૌરવોના સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું હતું અને તે સૈન્ય માહોમાહે ભરાઈ જતું હતું, તેથી સૈન્યોનો વિભાગ સ્ફુટ હતો, છતાં કૌરવો કયા અને પાંડવો કયા એની સમજણ

પડતી ન હતી.^{૪૨} હે રાજન ! જ્યારે મર્યાદા વિનાની તે ધૌર નાસભાગ થઈ રહી હતી, ત્યારે તે કુરુસેનિકા સર્વ દિશાઓને શૂન્ય નિહાળી રહ્યા હતા. માત્ર તેઓ તે શસ્ત્રવૃદ્ધિમાં છાતી કાઢીને પ્રવેશ કરતા એક કણને જોતા હતા.^{૪૩} તે કણ રાક્ષસની દિવ્ય માયા પ્રત્યે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. તેણે બાણો મૂકી મૂકીને સર્વ આકાશપ્રદેશને ઢાંકી દીધો હતો. તે લજ્જાશૂ સૂતપુત્ર કુહર આર્યકર્મ કરતો રણમાં જરા પણ મૂંઝાયો ન હતો.^{૪૪} હે રાજ ! સૈંધવ અને બાહ્લિક આદિ સર્વ ધીર પુરુષો પોતે ભયભીત થઈને કણ સામે જોઈ રહ્યા હતા અને રાક્ષસોનો વિગ્રથ જોઈ રહી તેઓ કણની યુદ્ધમાંની નિર્ભયતાનાં વખાણ કરતા હતા.^{૪૫} તેવામાં રાક્ષસ ઘટોત્કચે શતધ્વીના મનનું ચક્રયુક્ત અસ્ર ફેંક્યું અને તેણે કણના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. એ શતધ્વીનો પ્રહાર થતાં તે ઘોડાઓનાં ઠાંત, આંખો અને જીભ ખહાર નીકળી પડ્યાં તેમજ તેઓ પોતે પણ પ્રાણરહિત થઈને દ્વીચણભેર પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૪૬} ઘોડાઓ મરણ પામ્યા એટલે કણું મનમાં ખિન્ન થઈ રથ પરથી ઊતરી પડ્યો. એ વેળા કૌરવો પલાયન કરી જતા હતા અને પોતાના દિવ્ય અસ્રનો માયાથી નાશ થતો હતો, છતાં તે કણું ગમરાયો નહિ. તે તો સમયોચિત કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યો.^{૪૭} ત્યાં માયાનું ધૌર સ્વરૂપ વધે જતું હતું, તે જોઈને સર્વ કૌરવો એટલી અવાજ કણને ઠઢેવા લાગ્યા : ‘હે કણું ! આજ તારી શક્તિનો ઉપયોગ કરી આ રાક્ષસને તું જલદી મારી નાખ. અરે ! જો તો ખરો. ધૃતરાષ્ટ્રપક્ષના આ સર્વ કૌરવોનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે. અરે ! પેલો ક્ષીમસેન તથા અર્જુન આપણને શું કરી નાખવાના છે ? પણ આ મથરાત્રિના સમયે આપણ સૌને તપાવી રહેલા

આ પાપી રાક્ષસને જ તું હણી નાખ. અરે !
 આ ધૌરસ્વરૂપવાળા સંત્રામમાંથી આપણાંનો
 જે કાઈ બચશે, તે જ સૈન્ય સહિત પાંડવો સામે યુદ્ધ
 કરશે.^{૪૮, ૪૯} માટે આ રૌદ્રસ્વરૂપી રાક્ષસને તું
 ઇંદ્રે આપેલી શક્તિથી મારી નાખ. ઓ કર્ણ !
 આ રત્નિયુદ્ધમાં, ઇંદ્ર સરખા પ્રતાપી એવા સર્વ
 કૌરવો યોદ્ધાઓ સહિત નાશ ન પામે તેવું તું
 કર.^{૫૦} હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે કૌરવોના મહાન
 યોદ્ધાહલ સાંભળીને, રાક્ષસે સૈન્યને ત્રાસ પમાડેલું
 જોઈને અને પોતાને પણ મધ્યરાત્રિના સમયે
 રાક્ષસ પ્રહાર કરી રહ્યો છે એનો વિચાર કરીને,
 તે કર્ણે શક્તિને છૂટી ચૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો.^{૫૧}
 હવે સિંહની પેઠે કાપેલા તે કર્ણ અમર્ષમાં
 આવી ગયો અને રણમાં શત્રુના પ્રતિધાતને સહન
 કરી શક્યો નહિ. તેથી ઘટોત્કચનો વધ કરવા
 ઇચ્છીને તેણે વૈજયન્તી નામની સર્વોત્તમ અને
 અતિ અસથ શક્તિને હાથમાં લીધી.^{૫૨} હે
 રાજન્ ! તે શક્તિને કર્ણે ખાસ અર્જુનનો જ
 રણમાં વધ કરવા માટે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પૂજીને
 રાખી મૂકી હતી અને ઇંદ્રે પોતે એ ઉત્તમ
 શક્તિને એ કુડંગોના બદલામાં કર્ણને આપી
 હતી. ત્યાં કર્ણે કાળની જીમ સમાન લહલહાટ
 કરતી, પાશોથી યુક્ત, મૃત્યુની સાક્ષાત બહેન
 સરખી અને જાંબાડિયાંની પેઠે બળતી તે પ્રદીપ્ત
 શક્તિને રાક્ષસ સામે ફેંટી.^{૫૩, ૫૪} હે રાજન્ !
 શત્રુઓની કાયાને ચીરી નાખનારી તે પ્રજ્વલિત
 શક્તિને કર્ણના હાથમાં રહેલી જોઈને રાક્ષસ
 ઘટોત્કચ બંધવીત થઈ ગયો અને પોતાના શરીર-
 ને વિધ્યાચક્ર સરખું મોટું કરીને ત્યાંથી નાસવા
 લાગ્યો.^{૫૫} વળી હે નરેન્દ્ર ! તે શક્તિને કર્ણના
 હાથમાં રહેલી જોઈને અંતરિક્ષમાં રહેલાં સર્વ
 બ્રહ્મા પણ બચથી જીમરાણ કરવા લાગ્યાં. હે
 રાજન્ ! ત્યારે મહાપ્રચંડ વાયગ વાવા લાગ્યા

અને કંકડકાટ કરતી અરાતિ પૃથ્વી પર પડવા
 લાગી.^{૫૬} તે બળબળતી શક્તિએ રાક્ષસી માયાને
 ભરમ કરી નાખી અને રાક્ષસના દૃઢને ગાઢ
 ચીરી નાખ્યું. પછી રાત્રિમાં ભડભડતી તે શક્તિ
 જોઈ આલી ગઈ અને નક્ષત્રોની મધ્યમાં દાખલ
 થઈ ગઈ.^{૫૭} રાક્ષસ ઘટોત્કચ અનેક અસ્રોથી
 વાયલ થયો હતો તેમ જ પૂર્વે દેવતાઓ, હાથી-
 ઓ, મનુષ્યો અને રાક્ષસોની સામે લડી લડીને
 ઘણી જ ધવાઈ ગયો હતો. તેના તે જ ભયંકર
 શબ્દોથી ગર્જના કરતા એ રાક્ષસના પ્રિય પ્રાણુને
 ઇંદ્રની શક્તિએ હરી લીધા. હે રાજન્ ! મરતાં
 મરતાં પણ એ રાક્ષસે શત્રુઓનો ક્ષય કરતા માટે
 અદ્યજીત અને આશ્ચર્યપ્રીતિ એક કર્મ કર્યું
 હતું. જ્યારે શક્તિના પ્રહારથી પોતાનાં મર્મ-
 સ્થાનો ભેદાઈ ગયાં, ત્યારે તે મોટા પર્વત સરખો
 અને મેઘ સરખો ભાસવા લાગ્યો. પછી છિન્નભિન્ન
 થયેલા શરીરવાળો તે રાક્ષસરાજ પોતાનું મહાન
 સ્વરૂપ કરીને પ્રાણુસહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો.
 એ વેળા તેનું મસ્તક જોડું પડ્યું હતું, સર્વ
 ગાત્રો સ્તબ્ધ થઈ ગયાં હતાં તથા જીમ બહાર
 નીકળી પડી હતી.^{૫૮-૬૦} હે રાજન્ ! ભયંકર
 કર્મો કરનારો એ બીમસેનપુત્ર આવું ભયંકર
 સ્વરૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વી પર પડ્યો અને મરતાં
 મરતાં પણ તેણે પોતાના શરીર વડે આપણા
 સૈન્યના યોદ્ધાઓ ભાગનો કચરીને છૂંદો કરી
 નાખ્યો.^{૬૧} તે રાક્ષસે પડતાં પડતાં પોતાના
 શરીરને અતિ પ્રમાણમાં વધારી દીધું અને પાંડવો-
 નું પ્રિય કરનારા તે રાક્ષસે મરતાં મરતાં પણ
 તમારી એક અક્ષોહિણી સેનાનો તત્કાળ નાશ
 કરી નાખ્યો હતો.^{૬૨} આ રીતે ગદગદી માયાને
 ભરમ થયેલી જોઈને તેમ જ તે રાક્ષસને પોતાને
 મરણ પામેલા જોઈને કૌરવયોદ્ધાઓ હર્ષમાં
 આવી ગયા અને મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા

લાગ્યા. વળી તેઓ સિંહનાદોની સાથે બેરીઓ, શંખો, મુરજો અને આનંદો આદિ રણવાદિનો વગાડવા લાગ્યા.^{૧૩} પૂર્વે વૃત્તાસુરના વધ પ્રસંગે સર્વ દેવોએ જમ ઝંદ્રતું સન્માન કર્યું હતું, તેમ એ સમયે સર્વ દૌરવો પણ ઠણુંતું સન્માન કરવા લાગ્યા. આ પછી તે ઠણું પણ હર્ષપૂર્વક તમારા પુત્રના રથ પર ચડી જઈને પોતાના સૈન્યમાં દાખલ થયો.^{૧૪}

ક્રિત શ્રીમદ્માભારતમાં ક્રોધપર્વતર્જીત ધર્ટાત્કચવધપર્વમાં
'શત્રિયુદ્ધમાં ધર્ટાત્કચનો વધ' નામનો
અધ્યાય ૧૭૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૦ મો

પાંડવો શોકમાં ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ આનંદમાં !

॥ હંજય ઉવાચ ॥

हृदिचिं निहतं दृष्ट्वा विशीर्णमिवपर्वतम् ।

वभूवुः पांडवाः सर्वे शोकव्याप्ताकुलेक्षणाः ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તૂટી પડેલા પર્વતની પેઠે મરણ પામેલા એ હિડિમ્બાનંદને જોઈને સર્વ પાંડવો શોકાશ્રુથી આકુળ નેત્રોવાળા થઈ ગયા.^૧ પણ તે જ સમયે શ્રીકૃષ્ણ તો મોટા હર્ષથી છક્કાઈ જવા લાગ્યા, સિંહનાદ કરવા લાગ્યા અને અર્જુનને ભેટી પડ્યા.^૨ વળી તેમણે હર્ષા-વેશમાં આવી જઈને મોટા શબ્દથી ગર્જના કરી અને ઘોડાઓની લગામ હાથમાં પકડીને વાયુથી નાચતા વૃક્ષની પેઠે નાચવા માંડ્યું.^૩ તે જુદ્ધિ માન શ્રીકૃષ્ણ પુનઃ અર્જુનને ભેટી પડ્યા અને વારંવાર અર્જુનને થાળડીને રથની બેસણી પર રહીને પુનઃ ગર્જના કરવા લાગ્યા.^૪ આ રીતે દે રાત્રી ! વાસુદેવને હર્ષિત મનવાળા બહીને મહાભયજવાન અર્જુન મનમાં અતિ ઉદાસ થઈ ગયો અને તેમને કહેવા લાગ્યો : 'હે મધુસૂદન ! આજ ધર્ટાત્કચના મરણથી આપણે શોક પામ્યા છીએ, તે વખતે તમે અતિ હર્ષ કરો તે અસાધ્ય

છે.^૫ ધર્ટાત્કચને મરણ પામેલો જોઈને આપણાં સર્વ સૈન્યો રણમાંથી વિમુખ થયાં છે અને અમે પોતે પણ ધર્ટાત્કચના મરણથી અતિ ઉદ્વેગ પામ્યા છીએ.^૬ હે જનાર્દન ! આમાં કંઈ નાનું સૂતું કારણ નહિ હોય. માટે હે સત્યવાદી-ઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હું તમને પૂછું છું, તો જ સત્ય હોય તે હમણાં જ મને કહો.^૭ હે શત્રુદમન શ્રી-કૃષ્ણ ! જો તે વાત છાની રાખવા જેવી ન હોય તો તે મને કહેવી ધટે છે. માટે હે મધુસૂદન ! અમારા ધૈર્યનો નાશ કરનાર તે શું છે તે તમે હમણાં જ કહો.^૮ હે જનાર્દન ! તમારું આજનું વર્તન મને સમુદ્રના શોષણ જેવું અને મેરુપર્વતના ચળવા જેવું આશ્ચર્યકારક લાગે છે.^{૧૦}

વાસુદેવ બોલ્યા : હે ધનંજય ! મને આજ અત્યંત હર્ષ થયો છે, તેનું કારણ તું સાંભળ. તે કારણ મારા મનને અતિ પ્રસન્ન કરનારું છે અને ઉત્તમ પણ છે.^{૧૧} હે મહાતેજસ્વી અર્જુન ! ધર્ટાત્કચે આજ એ શક્તિને ઠણું પાસેથી શ્રદ્ધ કરાવીને તે ઠણુંને જ રણમાં મારી નાખ્યો છે, એમ તારે સમજવું.^{૧૨} કાર્તિકેસ્વામીની જમ તે શક્તિને હાથમાં લઈ જોમેલા એ ઠણું સામે આ લોકમાં કયો પુરુષ યુદ્ધમાં જોમે રહી શકે ?^{૧૩} તે ઠણું પાસેથી છેદ્રે કવચ તથા કુંડળોતું હરણ કર્યું છે, તે બહુ હીક થયું છે. આ સમયે તે અમોઘ શક્તિ ધર્ટાત્કચ પર વપરાઈ ગઈ છે તે પણ બહુ સારું થયું છે.^{૧૪} જો તે ઠણું તે કવચ અને કુંડળોને ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા સંજ્ઞ થાય, તો તે એકલો જ ઈંદ્ર સહિત ત્રણે લોકોને રણમાં જીતે !^{૧૫} અરે ! ઈંદ્ર, કુબેર અથવા જળનેા રાત્ર વરુણદેવ અને યમ પણ એ વેળા ઠણું સામે યુદ્ધ કરવા ઉત્સાહ ન કરે.^{૧૬} વળી તું ગાંડીવધનુધ્યે ઉગામે અને હું સુદર્શનચક્ર હાથમાં લઉં, તોપણ આપણે તે કવચકુંડળધારી પુરુષશ્રેષ્ઠ ઠણુંને રણમાં

જીતી શક્તિ નહિ. ^{૧૭} માટે જ ઇંદ્રે તારું હિત કરવા માટે શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારા કર્ણનાં કુંડળોત્તું માયાથી હરણ કર્યું છે તેમ જ તેને કવચ-રહિત કર્યો છે. ^{૧૮} કર્ણે પોતાના શરીર પરથી લીટરડીને કવચ તથા નિર્મળ કુંડળોત્તું ઇંદ્રને દાન કર્યું છે, માટે જ જગતમાં તે 'વૈકર્તન' કહેવાયો છે. ^{૧૯} મંજના તેજથી કેવળ બગાસાં જ ખાતો કાપેલો સપ્ત હોય અથવા શાંત પડેલી જનાળા-આવાળો અગ્નિ હોય, તેમ આ કર્ણ આજ અને શક્તિહીન થયેલો દેખાય છે. ^{૨૦} હે મહાબાહુ! આ જે શક્તિ ધૃતોત્તર ઉપર આજ વપરાઈ છે, તે મહાત્મા ઇંદ્રે ત્યારથી કર્ણને આપી હતી. ^{૨૧} પૂર્વે કુંડળો તથા દિવ્ય કવચના બદલામાં કર્ણે તે મેળવી હતી. ધર્મપ્રધાન કર્ણ એ શક્તિને પોતાની પાસે રાખી મૂકીને તને રણમાં નિત્ય મૂંઝેલો જ માનતો હતો. આ રીતે દે નિપાપ! કર્ણ શક્તિરહિત થઈ ગયો છે; તોપણ દે પુરુષ-વ્યાધ્ર! એક તારા વિના બીજે કોઈ પુરુષ તેને મારી શકે તેમ નથી, એ હું તને સત્યપૂર્વક સોગંદ ખાઈને કહું છું. ^{૨૨, ૨૩} કર્ણ આજણુલકત છે, સત્યવાદી છે, તપસ્વી છે, નિયમિત વ્રતવાળો છે અને શત્રુઓ પર પણ દયાળુ છે; માટે જ તેને ધર્મપ્રધાન કહે છે. ^{૨૪} એ કર્ણ યુદ્ધકેશળ, મોટી જીવજાળો અને નિત્ય ધનુષ્યને ઊચકનાર છે. વનમાંના દેરાસિંહેની પેઠે તે રણના મોખરામાં ગર્જના કરે છે. હાથી જેમ યૌવપતિ બીજ હાથી જાને મદરહિત કરે છે, તેમ તે મોટા મોટા મહારથીઓને મદરહિત કરે છે. દે પુરુષવ્યાધ્ર! તારા પક્ષના મુખ્ય મુખ્ય મહાન યોદ્ધાઓ પર્ણ મધ્યપોરના યૌર્ જવા એ કર્ણની સામે સુદ્ધ નેઈ શકે એમ નથી. શરદઋતુમાં યૌર્ જેમ હજારો ફિરણુવાળો હોય છે, તેમ તે કર્ણ પણ બાણજાળો હજારો ફિરણુવાળો છે. ^{૨૫-૨૭}

વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ જળધારાઓ છોડે છે, તેમ કર્ણ વારંવાર બાણોની ધારાઓને છોડી મૂકે છે અને વૃદ્ધિવાળા મેઘની પેઠે દિવ્યાશ્રોતો મેઘ વરસાવે છે. ^{૨૮} અરે! સાક્ષાત્ દેવો પણ ચોતરફથી બાણવૃદ્ધિ કરી મૂકે અને સર્વ દેવો પણ ચારે બાજુ માંસ અને સ્પર્ધિનો સ્નાન કરી મૂકે તોપણ એ કર્ણને કોઈ જીતી શકે નહિ. ^{૨૯} હે પાંડવ! કવચ અને કુંડળોથી રહિત થયેલો અને વળી ઇંદ્રે આપેલી શક્તિથી રહિત થયેલો તે કર્ણ આજ સામાન્ય મનુષ્ય થઈ ગયો છે. ^{૩૦} છતાં એનો વધ કરવા માટે એક જ ઉપાય છે. યુદ્ધ કરતાં કરતાં તે જ્યારે બરાબર સંકટમાં આવી પડશે, ત્યારે તેના રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં પેસી જશે અને તે પોતે પણ એ વેળા પ્રમાદી થઈ જશે. એ સમયનો લાભ લઈ તું બરાબર સાવધ થઈ અને પ્રથમથી જ મેં કરેલા ઇશારા-નો વિચાર કરી એને મારી નાખજ. ^{૩૧} બાપ્તી અન્ય પ્રસંગે તો યુદ્ધમાં તે અગ્નિત જ છે. અરે! જે વેળા તે અશ્ત્ર ઉગામીને ઊભો હોય, તે વેળા ત્રણ લોકમાં વીર ગણાતો વજ્રધારી ઇંદ્ર પણ એને મારી શકે નહિ. અરેબર! તારું હિત કરવા માટે મેં પોતે જ તે તે ઉપાયો દ્વારા જરાસંચ, શિશુપાલ અને મહાબાહુ મહાત્મા એકસાથે નિપાદ આદિ સર્વને એક પછી એક મારી નાખ્યા છે. વળી હિડિમ્બ, કિર્મીર, બક, શત્રુદળનું મદન કરનાર અસાપુધ અને હમ કર્મ કરનાર બલિષ્ઠ ધૃતોત્તર આદિ બીજા મોટા મોટા રાક્ષસોને પણ મેં જ મારી નાખ્યા છે, એમ તું સમજ. ^{૩૨, ૩૩}

હિત શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતરંગે ધૃતોત્તરવધ પર્વમાં 'પાંડવો યોદ્ધા અને શીરપુ આનંદ' માં નામનો અધ્યાય ૧૮૦ માં રમણ

અધ્યાય ૧૮૧ મો

અશ્વિન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન

॥ અશ્વિન ઉવાચ ॥

કયમસ્મદ્વિતાર્થે તે કૈવ્ય યોગર્જનાર્દન ।

જરાસંઘમ્મૃતયો ઘાતિતાઃ પૃથિવીશ્વરાઃ ॥ ૧ ॥

અશ્વિન બોલ્યો : હે જનાર્દન ! તમે કયા કયા ઉપાયો દ્વારા જરાસંઘ આદિ રાજાઓને અમારું હિત કરવા માટે મારી નાખ્યા છે ?

વાસુદેવ બોલ્યા : જરાસંઘ, શિશુપાલ અને મહાબળવાન એકલવ્ય બિલ્વરાજ એ પ્રથમ માર્યા ગયા ન હોત, તો અવશ્ય તેઓ આ સમયે મર્યાદા યથા પડત. જરૂર દુર્યોધન આ સમયે તે મહારથીઓને પોતાના પક્ષમાં લેત અને આપણા પર નિત્ય દ્વેષ રાખનારા તેઓ પણ કૌરવોનો આશ્રય કરત. તે વીર પુરુષો મહાધનુર્ધર હતા, અશ્વકુશળ હતા અને દંઢ યુદ્ધ કરનારા હતા. સાક્ષાત્ દેવોની પેઠે તેઓ આ સમય કૌરવસેનાનું રક્ષણ કરત. કર્ણ, જરાસંઘ, શિશુપાલ અને બિલ્વરાજ એકલવ્ય દુર્યોધનનો આશ્રય કરીને આ સધળી પૃથ્વીનો પણ જય કરી શકત. હે ધનંજય ! તેમને મેં જ ઉપાયોથી મારી નાખ્યા છે, તે ઉપાયો તું સાંભળ. ઉપાયો વિના તો દેવો પણ તેમને રણમાં જીતી શકે તેમ ન હતા. તેમનામાંનો એક એક જુદો રહીને પણ લોક-પાલોના રક્ષણ તથા રહેલી સમગ્ર દેવસેના સાથે યુદ્ધ કરી શકે તેવો બળિયો હતો. એક સમયે એવું બન્યું કે, શહિલીપુત્ર બલરામે જરાસંઘને બરાબર ઝાટક્યો, તેથી ક્રોધાયમાન થઈ તેણે અમારા વિનાશ કરવા માટે સર્વનો ઘાત કરનારી એક ગદા કેંદ્રી. આકાશમાં ઝળે સેથા પાડતી હોય તેમ ધસી આવતી તે અગ્નિ સમાન પ્રભાવવાળી ગદા ઇંદ્રે કેંદ્રલા વજ્રની પેઠે અમારા પર પડતી દેખાઈ. એકાએક આમ ધસી આવતી તે ગદાને

એઈને શહિલીનંદન બલરામે તેને તોડી પાડવા માટે સ્થૂણાકર્ણ નામનું એક અશ્ત્ર કેંદ્રી. તે અશ્ત્રના વેગ સામે અધડાઈ ને તે ગદા પૃથ્વી પર પડી. બધું પૃથ્વીને ફાડી નાખતી હોય અને પર્વતોને કંપાવી દેતી હોય તેમ તે ગદા તીવ્ર શબ્દ કરીને ધરણી પર ઢળી પડી. હવે તે જ સ્થળે જરા નામની અતિ પરાક્રમવાળી ધોર રાક્ષસી રહેતી હતી. તે રાક્ષસીએ જ શંતુ-દમન જરાસંઘરાજને જન્મકાળે સાંધ્યા હતા. જરાસંઘ બે માતાઓથી ઉત્પન્ન થયો હતો. તે જ્યારે જન્મ્યો, ત્યારે તેના શરીરના જુદા જુદા બે અર્ધો અર્ધો દુકડા હતા અને તે દુકડા-ઓને જરા રાક્ષસીએ સાંધ્યા હતા. આથી તે 'જરાસંઘ' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. હે પાર્થ ! તે જરા રાક્ષસીને સ્થૂણાકર્ણ અશ્ત્રથી તૂટી પડેલી તે ગદાએ પુત્રો અને બાંધવો સહિત છૂટી નાખી. આમ હે ધનંજય ! તે મહારણમાં જરાસંઘ ગદા તથા જરા રાક્ષસી એ બન્ને થી રહિત થઈ પડ્યો. આ પછી જ પાછળથી ભીમસેને તારા દેખતાં જરાસંઘને માર્યો છે. હે નરોત્તમ ! પ્રતાપી જરાસંઘ હાથમાં ગદા લઈને બેઠો હોય, ત્યારે ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ યુદ્ધમાં તેનો નાશ કરવા સમર્થ ન હતા. વળી તારું હિત કરવા માટે કપટ કરીને મેં દ્રોણાચાર્યને એકલવ્ય બિલ્વરાજા યુરુ કર્યા હતા. પાછળથી દ્રોણાચાર્યે તે સત્યપરાક્રમી બિલ્વપુત્રને અંગૂઠા વિનાનો કર્યો હતો. દંઢ પરાક્રમી તે બિલ્વપુત્ર અતિ અભિમાની હતો અને હાથે ચામડાનાં મેખા બાંધીને વનમાં ફર્યા કરતો હતો. આ વેળા બીજા પરશુરામની પેઠે તે બાસતો હતો. હે પાર્થ ! એકલવ્યનો અંગૂઠો જો એમ ને એમ રહ્યો હોત, તો દેવો, દાનવો, રાક્ષસો કે સર્પો પણ તેનો યુદ્ધમાં કદી પરાજય

કરી શકતં નહિ.^{૨૦} તો પછી એક મનુષ્યમાત્ર તેની સામે જોવાને પણ કેમ શક્તિમાન બની શકે ? આવા પ્રકારવાળા કુશળ, મજબૂત મૂકવાળા અને રાતદિવસ ખાણે ફેંકવાના અભ્યાસી તે એકલબ્યને તારું હિત કરવા માટે જ મેં રણના મોખરામાં પ્રથમથી જ મારી નાખ્યો છે. વળી પરાક્રમી શિશુપાલને તો તારી નજર આગળ જ મેં મારી નાખ્યો છે.^{૨૦, ૨૧} તે પણ સર્વ દેવો કે અસુરોથી સંગ્રામમાં જીતી શકાય તેવો ન હતો. તેનો તથા બીજા દેવોનો દ્વેષ કરનારા રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે જ મેં તને સાથે રાખી જન્મ લીધો છે.^{૨૨} લોકાનુ હિત કરવાની ઇચ્છાથી મેં યોતે જ ભીમસેન દ્વારા હિડિંબ, બક, કિર્મીર આદિનો નાશ કરાવ્યો છે.^{૨૩} તેઓ બધા રાવણુ સમાન બળિયા હતા અને બ્રાહ્મણો તથા યજ્ઞોનો વિનાશ કરનારા હતા. માયાવી અલાયુધને પણ મેં જ ધટોત્કચ દ્વારા મરાવ્યો છે.^{૨૪} વળી એ ધટોત્કચને પણ કણું દ્વારા યુક્તિથી શક્તિનો ઉપયોગ કરાવી મેં જ હણાવ્યો છે. આ મહા-યુદ્ધમાં કણું શક્તિનો ઉપયોગ કરીને ધટોત્કચને ન માર્યો હોત, તો હું યોતે જ ભીમસેનના પુત્ર ધટોત્કચને મારી નાખત. તમારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી જ મેં તેને આજ દિવસ સુધી માર્યો ન હતો.^{૨૫, ૨૬} એ ધટોત્કચ રાક્ષસ બ્રાહ્મણોનો તથા યજ્ઞોનો દ્વેષ કરનાર હતા અને ધર્મનો લોપ કરનાર હતા, તેથી જ એ પાપાત્માને મેં મારી નખાવ્યો છે.^{૨૭} દે નિર્દોષ અર્જુન ! સાથે સાથે મેં યુક્તિપૂર્વક કણુંની ઇદ્રદત્ત શક્તિને પણ વાપરી નખાવી છે. હે પાંડુપુત્ર ! જ્યોત્ષ્ણ ધર્મનો નાશ કરનારા છે, તેમને ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે મારે મારી જ નાખવા, એવી મારી શાશ્વતી પ્રતિજ્ઞા છે. તારી પાસે હું સત્યપૂર્વક સોગંદ આપીને કહું છું કે, જે સ્થળે બ્રહ્મચર્ય છે, સત્ય

છે, ઇંદ્રિયનિગ્રહ છે, બાહ્યભ્યંતર પવિત્રતા છે, ધર્મ છે, નમ્રતા છે, લક્ષ્મી છે, વૈર્ય છે અને સમા છે, તે સ્થળે હું નિત્ય રમણુ કરું છું. હવે સૂર્યપુત્ર કણુંને માટે તારે જરાયે મનમાં મૂંઝાવું નહિ.^{૨૮-૩૦} હું તને ઉપાય બતાવીશ, એટલે તેથી તું એનો વધ કરી શકીશ. હે પાંડુપુત્ર ! ભીમસેન દુર્યોધનનો યુદ્ધમાં વધ કરશે. તેના નાશનો ઉપાય પણ હું તને કહીશ. પણ અત્યારે તો શત્રુઓની સેના પ્રત્યે આ તુમુલ્ય શબ્દ વધતો બચ છે, તારાં સૈન્યો દશેષ દિશાઓમાં નાસી રહ્યાં છે અને આ સર્વ કૌરવ યોદ્ધાઓ બરાબર લાગ જોઈ જોઈને સેનાનો સંહાર કરી રહ્યાં છે. વળી યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય તમારાં સૈન્યોને ખાળી રહ્યા છે, તો તેનો જ તું ઉપાય કર.^{૩૧-૩૩}

હિત શ્રીમહાભારતના દ્રોણપર્વનાં તર્જિત ધટોત્કચવધ-પર્વમાં 'રાવિયુદ્ધમાં કીશ્કલ્દં વાલ્ય' નામનો અધ્યાય ૧૮૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૨ મો

કણું ઇદ્રની શક્તિનો દુરુપયોગ
કર્યો તેનું કારણુ શું ?

॥ પુત્રાદુરુ ઉવાચ ॥

एकवीरकथं मोघां शक्तिः क्षतात्मजे यदा ।

कस्मात्सर्वान् समुत्सृज्य स तां पार्थेन मुक्तवान् ॥ ૧

હૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : કણું પાસે રહેલી શક્તિ એક જ વીરનો વધ કરી નિષ્ફળ થનારી હતી, એમ તે યોતે બાણુતો હતો; છતાં તેણે બીજા બધાને છોડીને માત્ર અર્જુન પર જ તે શક્તિ કેમ ન ફેંકી ? કારણુ કે તે અર્જુનનું મરણ થતાં સર્વ પાંડવો તથા સંગ્રયો તો મૂત્રા જ પડ્યા હતા, તો એક જ વીરનો વધ કરી કણું યુદ્ધમાં વિજય કેમ ન કર્યો ? દે સંગ્રય ! અર્જુનનું તો એવું મહામત જ છે કે, 'મને કાઈ યુદ્ધ કરવા બોલાવે તો મારે પાછા ફરવું નહિ' આવા વ્રતવાળા અર્જુન પાસે કણું યોતે યુદ્ધની

માગણી કરવી હતી અને પછીથી તેને દ્વંદ્વ-
યુદ્ધમાં લાવીને ઇંદ્રે આપેલી શક્તિ વડે અર્જુન-
ને મારી નાખ્યો હતો. છતાં આમ નહિ કરીને
ધર્મપ્રધાન કલ્પે અર્જુનને કેમ ન માર્યો, તે
મને કહે. ૩. ૪ અરેખર ! મારો પુત્ર જ યુદ્ધિહીન
છે અને સહાય વિનાનો. હોઈને શત્રુઓથી છેત-
રાયો છે. એ પાપી દુર્યોધન શત્રુઓને કેવી રીતે
છત્તી શકે ? ૫ અરેરે ! જે શક્તિ કણ્ણની પરમ
શક્તિરૂપ હતી તથા વિજયતું પરમ આશ્રયસ્થાન
હતી, તે શક્તિને ધટોત્કચ પર વપરાવી વાસુદેવે
નિષ્ફળ કરી ! ૬ જેમ દોઈ દૂંઠા માણસના હાથમાં
રહેલા કુળને બીજે બળવાન માણસ ઝૂંટવી લે
છે, તેમ કણ્ણના હાથમાં આવેલી અમોઘ શક્તિને
ધટોત્કચ પર વપરાવી નાખી વાસુદેવે ઝુંટાવી
લીધી છે. ૭ હે વિદ્વન ! જેમ ભૂંડ અને ફૂંટરા-
ની લડાઈમાં તે બંનેનો આખર વિનાશ થાય
છે અને ચાંડાલને લાલ થઈ જાય છે, તેમ આ
કણ્ણ અને ધટોત્કચની લડાઈમાં વાસુદેવને લાલ
થયો છે, એમ હું માનું છું. ૮ વળી 'જે કદાચ
કણ્ણને ધટોત્કચ મારી નાખશે, તોપણ પાંડવોને
ઉદ્ધૃત લાલ થશે અને કણ્ણ જે કદાચ ધટોત્કચ
ને મારશે, તોપણ તેની શક્તિનો વિનાશ થતાં
પાંડવોનું કામ થઈ જશે.' આવી યુદ્ધિપૂર્વક
વિચાર કરીને જ યુદ્ધિમાન પુરુષસિંહ વાસુદેવે
પાંડવોનું પ્રિય તથા હિત કરવા માટે કણ્ણ દ્વારા
ધટોત્કચનો વિનાશ કરાવ્યો અને સાથે સાથે
ઇંદ્રની શક્તિનો પણ વિનાશ કરાવ્યો. ૯, ૧૦

સંજય બોલ્યો : 'ઇંદ્રે આપેલી શક્તિથી
અર્જુનને મારવો છે.' એવી કણ્ણની ઇચ્છાને
જાણી લઈને જ મધુસૂદને રાક્ષસરાજ ધટોત્કચને
દ્વંદ્વયુદ્ધમાં યોજ્યો હતો. ૧૧ આમ હે રાજન !
અમોઘ શક્તિનો નાશ કરવા માટે મહાયુદ્ધિ-
માન શ્રીકૃષ્ણે મહાવીર્યવાન ધટોત્કચને તમારા

દુષ્ટ વિચારોને પરિણામે મરાવી નખાવ્યો
છે. ૧૨ હે કુરુવંશી રાજા ! મહારથી કલ્પથી
શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની રક્ષા ન કરે, તો તે સમયે
આપણું કાર્ય પરિપૂર્ણ થઈ જાય. ૧૩ હે ધૃતરાષ્ટ્ર-
રાજ યોગેશ્વર ! જનાર્દન વિના તો અર્જુન
ઘોડા, ધ્વજ અને રથ સહિત યુદ્ધભૂમિ પર ઢળી જ
પડે. ૧૪ હે રાજા ! શ્રીકૃષ્ણ અનેક ઉપાયોથી
અર્જુનની રક્ષા કર્યા કરે છે અને શ્રીકૃષ્ણના રક્ષણ
તળે રહીને જ અર્જુન શત્રુઓની સન્ન્યુપ ઊભો
રહીને તેમને છતે છે. ૧૫ તેમાં પણ કણ્ણની અમોઘ
શક્તિથી તો ખાસ કરીને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનની રક્ષા
કરી છે; નહિ તો તત્કાળ વજ્ર જેમ વૃક્ષનો નાશ
કરે, તેમ તે શક્તિ અર્જુનનો નાશ કરી નાખત. ૧૬

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : મારો પુત્ર યુદ્ધિહીન સલાહ-
કારોને પાસે રાખીને સર્વની સાથે વિરોધ કરી
બેઠો છે. પોતાનામાં યુદ્ધિ નથી, છતાં તે પોતે
યુદ્ધિમાન હોવાનો ફાંકો ધરાવે છે. તેની યુદ્ધિ-
હીનતાને પરિણામે જ અર્જુનનો વધ કરવા માટેનો
ખરેખરો ઉપાય તેની નજર આગળથી પસાર
થઈ ગયો છે. ૧૭ અરે ! પણ મહાયુદ્ધિમાન તથા
સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કણ્ણે જ તે અમોઘ
શક્તિને અર્જુન પર કેમ ન ફેંકી ! ૧૮ વળી આ
ગાવત્યાણું સંજય ! તું પણ એ વાતને કેમ ભૂલી
ગયો ? હે મહાયુદ્ધિમાન ! તે પોતે જ એ વાતની
કણ્ણને કેમ સમજ ન પાડી ? ૧૯

સંજય બોલ્યો : અરે ! દુર્યોધન, શકુનિ, હું
તથા કુઃશાસન દર રાત્રિએ કણ્ણ પાસે નિત્ય જ
આ પ્રાર્થના કર્યો કરતા હતા : ૨૦ 'હે કણ્ણ !
આવતી કાલે તું સર્વ સૈન્યોને પડતાં મૂકી
અર્જુનને જ મારી નાખજ, એટલે તે માર્યો
જતાં પાંડવો તથા પાંચાલોનો અનુચરોની પેઠે
આપણે ઉપયોગ કરીશું.' ૨૧ અથવા જે કદાચ
અર્જુનના મરણ પછી પાંડવોમાંના દોઈ એકને

કૃષ્ણ મુખ્ય કરી સ્થાપશે એવી આપણને શંકા રહેતી હોય તો આ શક્તિથી તે કૃષ્ણને જ તું મારી નાખજે.^{૨૨} કારણ કે પાંડવોનું મૂળ કહીએ તો તે કૃષ્ણ જ છે. અર્જુન એક થડ તરીકે ઉત્પન્ન થયો છે, બીજા પાંડવો ડાળીઓ તરીકે નીપજ્યા છે અને પાંચાલો પાંદડાં તરીકે છે, માટે પાંડવોને કૃષ્ણનો જ આશ્રય છે, કૃષ્ણનું જ બળ છે અને કૃષ્ણ જ તેમનો નાથ છે. નક્ષત્રોને જમ ચંદ્રમાં પરમ આશ્રયસ્થાન હોય છે, તેમ એ પાંડવોને કૃષ્ણ જ પરમ આશ્રયસ્થાન છે.^{૨૩, ૨૪} તેથી હે કર્ણ! પાંદડાં, શાખાઓ તથા થડનો પરિભ્રમ કરી કૃષ્ણને જ પાંડવોના મૂળ તરીકે તું સર્વદા સર્વ સ્થળે જાણ.^{૨૫} હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ! જે કદાચ કર્ણ દારાહર્ષશના ચાદવનંદન શ્રીકૃષ્ણને મારી નાખે, તો આ સમગ્ર પૃથ્વી તેના નાખામાં આવી જાય, એમાં સંશય નથી.^{૨૬} હે નરેન્દ્ર! જે કદાચ મહાત્મા કૃષ્ણ મરણ પામીને જામિ પર શયન કરી જાય, તો પર્વતો, સમુદ્રો અને વનો સહિત આ સર્વ પૃથ્વી તમારે તાબે થઈ જાય.^{૨૭} કર્ણે પણ તે બાબતનો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો, છતાં યુદ્ધકાળ ઉપસ્થિત થતાં દેવેશ્વર અને અપ્રમેય એવા શ્રીકૃષ્ણની ત્યાં હસાતી છતાં કર્ણને તે બાબતનું કંઈ લાગ જ રહ્યું ન હતું.^{૨૮} વળી એ કેશવ પણ રાધાપુત્ર કર્ણથી અર્જુનની સદા રક્ષા કર્યો જ કરે છે અને તે શક્તિના કારણથી કર્ણ સામે યુદ્ધમાં અર્જુનને જોમો રાખવા કૃષ્ણને ધમ્મજા થતી ન હતી.^{૨૯} હે રાજા! 'કર્ણની પાસે રહેલી અમોઘ શક્તિને કેવી રીતે હું નિષ્ફળ કરું?' આવા વિચારોને, મનમાં ઘોળી રાખીને કૃષ્ણ મોટા મોટા બીજા મહારથીઓને કર્ણ સામે યુદ્ધમાં મોકલતા હતા.^{૩૦} હે રાજા! ઉદાર મનવાળા પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ આ રીતે કર્ણથી

અર્જુનની રક્ષા કર્યાં કરે છે, તો પોતે પોતાની રક્ષા કેમ ન કરે?^{૩૧} ચક્રના આયુધવાળા શત્રુ દમન શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં વિચાર કરતાં મને તો એમ જ દેખાય છે કે, આ ત્રણેય જગતમાં તેવો એક પણ પુરુષ નથી, જે જનાર્દનનો યુદ્ધમાં પરાજય કરે.^{૩૨}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર! ઘટોત્કચનો વધ થઈ ગયા પછી રથીયોદ્ધાઓમાં સિંહ સરખા સસપરાક્રમી મહારથી સાત્યકિએ મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણને કર્ણના સંબંધમાં આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો :^{૩૩} 'હે શ્રીકૃષ્ણ! આ વાત નિ શંક છે કે, કર્ણની પાસે અમાપ પરાક્રમ કરનારી અમોઘ શક્તિ હતી, છતાં તેણે અર્જુનના પર તે શક્તિને કેમ ન ફેંછી?'^{૩૪}

વાસુદેવ બોલ્યા : હું-શાસન, કર્ણ, શકુનિ તથા જયદ્રથરાજા દુર્યોધનની આગળ બેસી નિરંતર આ વિષયની મસલત ચલાવ્યા કરતા.^{૩૫} તે બધા કર્ણને કહેતા હતા કે, 'હે મોટા ધનુર્ધારી અમાપ પરાક્રમવાળા કર્ણ! હે જય કરનારાઓ-માં શ્રેષ્ઠ! પાંડવો સામેના યુદ્ધ પ્રસંગે બીજા કોઈના પર તારે આ શક્તિ ફેંકવી નહિ.^{૩૬} હે કર્ણ! માત્ર કુંતીના મહારથી પુત્ર અર્જુનના પર જ તારે આ શક્તિ ફેંકવી; કારણ કે દેવોમાં જમ છેદ્ર અતિ યશસ્વી છે, તેમ પાંડવોમાં તે અર્જુન અતિ યશસ્વી છે.^{૩૭} જે કોઈ રીતે અર્જુનનું જ યુદ્ધમાં મરણ થશે, તો અગ્નિરહિત થયેલા દેવોની પેટે બાટી રહેલા પાંડવો તથા સંજયો તો અવશ્ય પ્રાણહીન થઈ જશે.' હે શિનિશ્રેષ્ઠ! દુર્યોધન આદિનાં તે વચનો સાંભળીને કર્ણે પણ 'તથાસ્તુ' એમ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તે સમયથી આરંભી કર્ણના દૃઢ્યમાં નિત્ય ગાંડીવધનુર્ધાર અર્જુનનો વધ પ્રત્યક્ષ દેખાયા કરતો હતો. પણ હે યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ સાત્યકિ! રાધાપુત્ર કર્ણને 'હું જ

મોહ પમાડી દઈ છું અને તેથી જ તેણે શ્વેત ધોધાગ્નિના આશ્રુન પર શક્તિ ફેંટી ન હતી. હે સાત્યકિ! કણું પાસે રહેલી શક્તિ અશ્રુનના મૃત્યુરૂપ છે, આવો નિરંતર વિચાર કરતાં મને નિદ્રા પણ આવી નહિ, તેમ કાઈ જાતનો હર્ષ પણ થયો નહિ. ^{૩૮-૪૧} પરંતુ હે શિનિપુંગવ! આ સમયે ધટોત્કચ પર તે શક્તિને વપરાઈ ગયેલી જોઈ, આજ અશ્રુનને મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટી ગયેલો હું જોઈ છું. ^{૪૨} યુદ્ધના પ્રસંગોમાં અશ્રુનને ખચાવી લેવાની જટલી અને કાળજી રહે છે, તેટલી પિતા, માતા, તમે, ભાઈઓ તથા મારા પ્રાણીને પણ ખચાવી લેવા મને રહેતી નથી. ^{૪૩} હે યદુવંશી સાત્યકિ! તને વધારે શું કહું? પણ ત્રૈલોક્યના રાજ્ય કરતાં એ અતિ ફલભીજી હરેકાઈ વસ્તુને કુંતાપુત્ર અશ્રુન વિના હું ન જ છું. ^{૪૪} હે યુયુધાન! મરણ પામીને જણે પાછો આવ્યો હોય તેવા અશ્રુનને જોઈને આજે મને અતિ મહાન હર્ષ થઈ રહ્યો છે. ^{૪૫} અશ્રુનની રક્ષા કરવાના કારણથી જ મેં આજની રાત્રિમાં રાક્ષસ ધટોત્કચને કણું સામે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો હતો. આ સિવાય તેમાં એક બીજું કારણ પણ હતું કે કણુંને બરાબર હંકાવવા માટે એ રાક્ષસ વિના બીજો કાઈ સમર્થ ન હતો. ^{૪૬}

સંજય બોલ્યો : આ પ્રમાણે નિત્ય અશ્રુનનું હિત કરવામાં યુક્ત રહેલા તથા તેનું પ્રિય કરવામાં સદા આસક્ત રહેલા દેવદીનંદન શ્રીકૃષ્ણે તે સમયે સાત્યકિને કહ્યું હતું. ^{૪૭}

હિત શ્રીમહાકાશીમાં દ્રોણપર્વાતમાં ધટોત્કચવધપર્વમાં
‘રાત્રિયુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણનું વાક્ય’ નામનો

અધ્યાય ૧૮૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૩ મો યુધિષ્ઠિરનો કોપ અને વ્યાસનાં સાંત્વનાવચનો

॥ શ્રુતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કર્ણદુર્યોધનાદીનાં શત્રુને : સૌવલસ્ય ચ ।

અપનીતં મહત્તાત ત્વ ચૈવ વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥

શ્રુતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : તે શક્તિના દુરુપયોગના સંબંધમાં કણું, દુર્યોધન અને સુબલપુત્ર શત્રુનિ આદિ સર્વનો મહાન અપરાધ છે. તેમાં વળી તારો તો ખાસ અપરાધ ગણાય. તમે બધા જણતા જ હતા કે, રણમાં ઇંદ્ર સહિત દેવોથી પણ વારી ન વરે તેવી તે અસદ્ય શક્તિ માત્ર એક જ વીરનો નાશ કરનારી હતી. છતાં રણ-સંગ્રામની શરૂઆતમાં પ્રથમ જ કણું તે શક્તિને અશ્રુન અથવા શ્રીકૃષ્ણ પર હેમ ન ફેંટી? ^૧

સંજય બોલ્યો : હે કુરુક્ષુણા શ્રેષ્ઠ રાજા ! પ્રતિદિન સંગ્રામમાંથી પાછા ફર્યા પછી અમારા બધાની એ જ મસલત થયા કરતી કે, ‘હે કણું ! આ કણું ! કાલે પ્રભાત થતાં જ તારે કેશવ અથવા અશ્રુન પર આ શક્તિ ફેંકવી.’ આવો નિત્ય વિચાર કર્યા છતાં પ્રભાત સમયે કણુંની તથા બીજા સર્વ યોદ્ધાઓની યુદ્ધિને દેવો નાશ કરી નાખતા હતા. ^{૨-૬} માટે એ બાબતમાં હું તો દેવને જ સર્વોત્કૃષ્ટ કારણ માનું છું; કારણ કે તેવી અતુલ પ્રભાવશાળી શક્તિ પોતાના હાથમાં હતી, છતાં કણું અશ્રુનને અથવા શ્રીકૃષ્ણને રણ-માં મારી શક્યો નહિ. ^૭ ઉદય પામેલી કાળરાત્રિ સરખી તે મહાશક્તિ પોતાના હાથમાં હતી, છતાં કણું દેવી માયાથી મોહિત થઈને અથવા દેવ નદ કરેલી યુદ્ધિને અધીન થઈને શ્રીકૃષ્ણ અથવા અશ્રુનના પર તેનો પ્રયોગ કર્યો નહિ. ^{૮, ૯}

શ્રુતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : ખરેખર ! તમને દેવે જ મારી નાખ્યા છે અથવા કેશવની યુદ્ધિથી કે

તમારી પોતાની બુદ્ધિથી તમે માર્યા ગયા છે. એક તૃણ સરખા કુદ્ર ઘટોત્કચનો વિનાશ કરી તે એંદ્રી શક્તિ ચાલી ગઈ છે.^{૧૦} ખરેખર તે જ દુનીતિને પરિણામે કહ્યું, મારા પુત્રો તથા બીજા સર્વ રાજાઓ યમલોકમાં ચાલ્યા ગયા છે.^{૧૧} હવે તે સમયે ઘટોત્કચનો વધ થયા પછી કૌરવો અને પાંડવોનું ફરીથી જ પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હતું તે જ મને કહે. પોતાપોતાના સૈન્યોને ગોઠવી દઈ તે સૃંજયો તથા પાંચાલયોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્ય સામે જ્યારે ધસી ગયા હતા, ત્યારે તેઓએ ઢેવી રીતે રણસંઘામ કર્યો હતો ?^{૧૨, ૧૩} તેમ જ ભૂરિશ્રવા અને જયદ્રથરાજના વધથી થયેલા કાપને લીધે પોતાના જીવિતની પશુ ઈરકાર કર્યા વિના બગાસાં ખાતા વાધની પેઠે તથા વિકાસેલા સુખવાળા કાળની પેઠે સેનામાં પ્રવેશ કરીને બાણો ફેંટી રહેલા દ્રોણાચાર્ય સામે પાંડવો અને સૃંજયો ઢેવી રીતે ધસી ગયા હતા ?^{૧૪, ૧૫} વળી એ રણમાં અશ્વ-ત્યામા, કહ્યું, કૃપાચાર્ય તથા કૃષ્યોદન આદિ જે જે યોદ્ધાઓ આચાર્યનું રક્ષણ કરતા હતા, તેમણે શું શું પરાક્રમ કર્યું હતું ?^{૧૬} તેમ જ હે સંજય ! દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવા ઇચ્છતા અર્જુન તથા ભીમસેન પર મારા યોદ્ધાઓ ઢેવી રીતે વૃદ્ધી પડ્યા હતા ! તે મને કહે.^{૧૭} સિંદુસંજના વધથી કાપેલા કૌરવોએ તથા ઘટોત્કચના વધથી કાપેલા પાંડવોએ એ રાત્રિમાં કેવો રંગ મચાવ્યો હતો-તે મને યથાર્થ કહે.^{૧૮}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! એ રાત્રિમાં કણે રાક્ષસ ઘટોત્કચને જ્યારે મારી નાખ્યો, ત્યારે હર્ષમાં આવી ગયેલા તમારા યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ગર્જનાઓ કરી રહ્યા.^{૧૯} પછી જ્યારે પાંડવો વેગપૂર્વક ધસી આવ્યા, ત્યારે પોતાના સૈન્યનો નાશ થઈ રહેલો જોઈને એ ગાઢ રાત્રિમાં રાજ યુધિષ્ઠિર પરમ દીન થઈ ગયા.^{૨૦}

મહાબાહુ ભીમસેન પ્રત્યે તે કહેવા લાગ્યા કે, 'હે મહાબાહુ ! આ કૌરવી સેનાને હવે તું જ અટકાવજ.^{૨૧} ઘટોત્કચના મરણથી મને તો મહાન શોક થઈ રહ્યો છે.' આમ આજ્ઞા કરીને યુધિષ્ઠિર પોતાના રથમાં બેસી રહ્યા.^{૨૨} એ વેળા યુધિષ્ઠિર-રાજનું મુખ અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયું હતું અને તે વારંવાર નિસાસા નાખવા લાગ્યા. ત્યારે કહ્યુંના ધૌર પરાક્રમને જોઈને તે ગભરાટમાં પડી ગયા હતા.^{૨૩} તેમને આમ ગભરાયેલા જોઈને શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે કુંતીપુત્ર ! તમે ગભરાઓ નહિ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા જેવા મહાન પુરુષોને સામાન્ય મનુષ્યના જેવી આ વિકળતા છાજતી નથી; માટે હે સમર્થ રાજા ! ઊઠો, ઊભા થાઓ, બરાબર યુદ્ધ કરો અને આ મોટી ધુરાને ઊઠાવી દો. તમે પોતે જ ઊઠીને આમ જ્યારે ગભરાટમાં પડી જશો, તો જરૂર આપણા વિજયમાં સંશય આવી પડશે.' શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચનો સાંભળીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે એ હાથ વતી નેત્રોને લૂછી નાખ્યાં અને તે તેમના પ્રત્યે આ વચન બોલ્યા : 'હે મહાભુજ ! ધર્મોની પરમ ગતિ મારા જણવામાં છે.^{૨૪-૨૭} જ પુરુષ પોતાના પર કરેલા ઉપકારોને સમજતો નથી તેને બ્રહ્મહત્યા કરવા જેટલું કૃદ્ધ કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે. હે જનાર્દન ! અને જ્યારે વનવાસમાં હતા, ત્યારે આ મહાત્મા ઘટોત્કચે પોતે બાળક હોતા છતાં અમને ધણી ઘણી સહાય કરી છે. જ્વેતવાહન અર્જુન અમ્ર મેળવવા માટે ગયો છે, એમ જાણીને તે મોટા મનુષ્યવાળો ઘટોત્કચ કાચકવનમાં મારી પાસે આવ્યો હતો અને અર્જુન આવ્યો ત્યાં સુધી અમારી સાથે રહ્યો હતો.^{૨૮-૩૦} અમારી ગંધ-માદન તરફની યાત્રા વેળાએ પણ તેણે અમને સંકટમાંથી ઉગાર્યા છે. તે વેળા જ્યારે દ્રૌપદી યાત્રી ગઈ હતી, ત્યારે એ મહાત્માએ તેને પોતાની

પીડ પર મેસાડી દીધી હતી.^{૩૧} વળી દે પ્રભુ ! આ મહાયુદ્ધમાં આરંભથી જ દરેક યુદ્ધમાં તેણે મારે માટે દુઃસ્વર કર્યું હતું.^{૩૨} દે ઝનાદન ! સંદેશ પર અને જે સ્વાભાવિક પ્રીતિ છે, તે જ પરમ પ્રીતિ રાક્ષસરાજ ધૃતાર્ક્ય પર અને હતી. એ મહાબાહુ મારે બક્ષી હતો. હું એને પરમ પ્રિય હતો અને તે મને પણ પરમ પ્રિય હતો. તે કારણથી દે યદુવંશી કૃષ્ણ ! મને શોકથી સંતાપ થાય છે તથા ગમરામણ થઈ જાય છે.^{૩૩,૩૪} વળી દે વૃષ્ણિનંદન ! આમ જુઓને, કૌરવો મારાં સૈન્યોને કેવા નસાડી રહ્યા છે ? મહારથી દ્રોણાચાર્ય અને કણે તો યુદ્ધમાં કેડ બાંધીને તૂટી પડ્યા છે.^{૩૫} આ મધ્યરાત્રિને સમયે તેઓ બંનેનાં સૈન્યોએ પાંડવોના સૈન્યને ફટી જ નાખ્યું છે. મદમત એ મહાગજે જમ નહીં ધાસના મોટા વનને ખૂંદી નાખે, તેમ તેઓ બંને જણા મારાં સૈન્યોને ખૂંદી નાખે છે.^{૩૬} દે માધવ ! પેલા કૌરવો પણ ભીમસેનના બંને બાહુઓના બળને તથા અર્જુનનાં જાતજાતનાં અશ્ત્રોનો અનાદર કરીને કેવા પરાક્રમ કરી રહ્યા છે !^{૩૭} આ દ્રોણાચાર્ય, કણે તથા રાજા દુર્યોધન યુદ્ધમાં રાક્ષસને મારી નાખી હવેની ગર્જનાઓ કરી રહ્યા છે.^{૩૮} દે ઝનાદન ! અમે અને તમે બંધા જીવતા હતા, છતાં કણેની સામે બેઠા કરી ધૃતાર્ક્ય મૃત્યુને કેમ પામ્યો ?^{૩૯} ખરેખર ! આપણા બંધાને તુરંત ગભી કાઢીને અને અર્જુનના દેખતાં આ ભીમપુત્ર રાક્ષસ ધૃતાર્ક્ય રણમાં મરાશે છે.^{૪૦} દે કૃષ્ણ ! જે વેળા દુષ્ટાત્મા કૌરવોએ અભિમન્યુને મારી નાખ્યો, તે વેળા તો મહારથી અર્જુન તે યુદ્ધમાં ન હતો. વળી અમને બંધાને પણ દુષ્ટાત્મા જ્યદ્રથે અટકાવી દીધા હતા. તમે મને એ ખરું પૂછતા હો તો તે અભિમન્યુના વધરૂપ કર્મમાં પુત્ર સહિત દ્રોણાચાર્ય જ નિમિત્તરૂપ થયા હતા.^{૪૧,૪૨}

અમારા એ ગુરુએ પોતે જ કણેને અભિમન્યુના વધનો ઉપાય બતાવ્યો હતો, તેથી કણે તલવાર વતી લડી રહેલા તે અભિમન્યુના ખડ્ગને બે દુકડા કરી કાપી નાખ્યું હતું. પછી જ્યારે અભિમન્યુ સંકટમાં આવી પડ્યો, ત્યારે કૃતવર્માએ એક ધાતટી મનુષ્યની પેઠે તેના ઘોડાઓને, તેના બંને પૃથ્વરશ્વને તેમ જ તેના સારથિને એકએક મારી નાખ્યા હતા.^{૪૩,૪૪} પછી બીજા મોટા ધનુર્ધરાએ એકઠા મળીને એ સુભદ્રાનંદનને યુદ્ધમાં પાડ્યો હતો. આથી દે કૃષ્ણ ! ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુનને એક અદ્વ્ય કારણ માટે સિંધુરાળને મારી નાખ્યો છે. દે યદુવર ! આ મને અતિ પ્રિય નથી જ. પાંડવોએ શત્રુઓનો વધ કર્યો જે યોગ્ય જ હોય, તો કણે અને દ્રોણાચાર્યને જ રણમાં પ્રથમ મારી નાખવા જોઈએ, એવું મારું માનવું છે; કારણ કે દે પુરુષધ્રેષ્ઠ ! અમારા પર પડેલાં સર્વ દુઃખોતું મૂળ કારણ તો તે બંને જ છે.^{૪૫-૪૭} વળી તેઓ બંનેને આ યુદ્ધમાં મેળવીને જ દુર્યોધન નિરાંતે મહાક્રી રહ્યો છે. જ્યાં દ્રોણાચાર્ય અને કણેને જ પરિવાર સહિત મારી નાખવા જોઈએ, ત્યાં મહાબાહુ અર્જુન દૂર વસતા સિંધુરાળને મારી બેઠો છે ! હવે હું પોતે જ કણેને અવરૂપ શિક્ષા કરીશ.^{૪૮,૪૯} દે વીર ! હું બંને કણેનો નાશ કરવા સારુ અત્યારે જ જઈ છું. મહાબાહુ ભીમસેન દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સાથે લડી રહ્યો છે.^{૫૦} આમ કહીને રાજા ગુણિધિર પોતાના મહાન ધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો અને. લયંકર શંખનાદ કરતા કરતા, તે ઉતાવળા ઉતાવળા એકદમ આદ્યા ગયા.^{૫૧} એટલે એકહજાર રથો, ત્રણસો હાથીઓ, પાંચ હજાર ઘોડેસવારો તેમ જ બીજા ઘેટલાએક પાંચાલો અને પ્રભદ્રક ચોદાઓને સાથે લઈને શિંખડી રાજા ગુણિધિરની પાછળ જપાટાબંધ ચાલી નીકળ્યો. તે સમયે

યુધિષ્ઠિરની આગેવાની હેઠળ રહેલા પાંડવો તથા કવચધારી પાંચાલો ભેરીઆ વગાડવા લાગ્યા અને શંખ ફૂંકવા લાગ્યા. ત્યારે મહાબાહુ વાસુદેવ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા. ^{૫૨-૫૪} ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા આ યુધિષ્ઠિર ઉતાવળા ઉતાવળા કણ્વોનો વડ કરવા માટે ધસ્યા બંધ છે, માટે તેમની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. ^{૫૫} આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે ઘોડાઓને વેગથી દોડાવ્યા અને દૂર નીકળી ગયેલા રાજા યુધિષ્ઠિરની પાછળ તે જઈ પહોંચ્યા. ^{૫૬} આમ કણ્વોના નાશ કરવાની ઇચ્છાથી યુધિષ્ઠિર એકએક ધસી જતા હતા. તે અગ્નિથી બળે બળતા હતા અને શોકથી તેમનો સંકલ્પ નાશ પામ્યો હતો, એવા એ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને જોઈને ભગવાન વેદવ્યાસ તેમની પાસે આવ્યા.

વ્યાસ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિરરાજ ! આ સંભ્રામ માં કણ્વો સામે ભેટા કરીને પણ અર્જુન હજી જીવે છે, તે એક સુદૈવની વાત છે; કારણ કે તે કણ્વો અર્જુનના વધની આકાંક્ષા રાખીને જ આજ દિવસ સુધી તે શક્તિને પોતાની પાસે રાખી મૂકી હતી. વળી આજની રાત્રિના મહારણમાં અર્જુન કણ્વો સામે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા ન ગયો તે પણ તમારાં અહોભાગ્ય જ સમજવાં; કારણ કે અન્યોન્યની નિત્ય સ્પર્દા કરનારા તે બન્ને જણા બે આજ ભેટ્યા હોત, તો અન્યોન્ય સામે દિવ્ય અશ્ત્રો છોડત. આમ પોતાનાં સર્વ અશ્ત્રોનો નાશ થઈ જતાં કણ્વો સંકટમાં આવી પડ્યો હોત અને તે અર્જુન પર તે એકી શક્તિ ઝડપ ફેંકત. પરિણામે હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! તમારા પગ ઘોર સંકટ આવી પડત. ^{૫૭-૬૧} માટે હે માન આપનારા રાજા ! કણ્વો શક્તિનો ઉપયોગ કરીને યુદ્ધમાં રાક્ષસ ધટોત્કચને મારી નાખ્યો છે, તે જલદી સારું જ થયું છે. વળી તે ધટોત્કચ પણ ઇંદ્રની શક્તિના કારણે જ કાળે કરી વિનાશ

પામ્યો છે. ^{૬૨} હે તાત ! તમારા કારણે જ તે રાક્ષસ રણમાં માર્યો ગયો છે. માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ક્રોધ ન કરો અને મનમાં શોક પણ ન કરો. ^{૬૩} કારણ કે જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓની આપરે આ જ સ્થિતિ છે. આથી હે ભારતરાજ ! તમે તમારા મહાત્મા ભાઈઓ તથા સર્વ રાજાઓની સાથમાં રહીને કૌરવો સામે યુદ્ધ કર્યા કરો. હે તાત ! આજથી પાંચમે દિવસે આ પૃથ્વી તમારી થશે. ^{૬૪, ૬૫} હે પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડુપુત્ર ! તમે નિત્ય ધર્મનું જ ચિંતન કર્યો કરો અને પરમ પ્રસન્ન થઈ દયા, તપ, દાન, સમા તથા સત્યનું જ સેવન કરો. નક્કી 'યતો ધર્મસ્તત્તો જય । જ્યાં ધર્મ' છે ત્યાં જય છે. ભગવાન વેદવ્યાસ પાંડવ યુધિષ્ઠિરરાજને આ પ્રમાણે કહીને ત્યાં જ અદશ્ય થઈ ગયા. ^{૬૬, ૬૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વોત્તમ ધટોત્કચવધપર્વમા 'રાત્રિયુદ્ધમાં વ્યાસના વચનો' નામનો અધ્યાય ૧૮૩ સમાપ્ત

ધટોત્કચવધપર્વ સમાપ્ત

દ્રોણવધપર્વ

અધ્યાય ૧૮૪ મો

બન્ને પક્ષનાં સૈન્યો રણમાં જ નિદ્રામાં !

॥ સજય ઉગ્રાવ ॥

વ્યાસેનૈવમથોકસ્તુ ધર્મરાજો યુધિષ્ઠિર !

સ્વયં કર્ણમઘાદ્રીરો નિરુત્તો ભરતર્થમ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વ્યાસ ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વીર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતે કણ્વોનો વડ કરવા જતા અટકી પડ્યા. ^૧ પણ કણ્વો ધટોત્કચને મારી નાખ્યો હતો, તેથી એ ગવિમાં 'ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર દુષ્ટ તથા ક્રોધે વશ થઈ ગયા હતા' ^૨ તેથી લીમસેનને એકલાને તમારી મોટી મેતાને અટકાવી રહેવો જોઈને તેમણે બુદ્ધિમનને કહ્યું : 'આ બુદ્ધિમન ! હું કે બીજોનિ દ્રોણાચાર્યને અટકાવી કે' ^૩ તું રાત્રીના

ખાસ દ્રોણાચાર્યનો નાશ કરવા માટે જ બાણ, કવચ, તલવાર અને ધનુષ સાથે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.^૪ માટે તું હર્ષભેર દ્રોણાચાર્ય સામે રણમાં ધસી જા. તું જરા પણ ભય રાખીશ મા. જનમેજય, શિખંડી અને દુર્યોધનો પુત્ર યશોધર આદિ યોદ્ધાઓ પણ ચારે બાજુથી દ્રોણાચાર્ય સામા જ હર્ષપૂર્વક ધસારો કરી બેઠા. વળી નકુલ, સહદેવ, દ્રોપદીના પુત્રો, પ્રભદ્રકો, પુત્રો તથા ભાઈઓ સહિત દુષ્ટ અને વિરાટરાજ, સાત્યકિ, દેકયો તથા પાંડવ અર્જુન સુદ્ધાં એકલા દ્રોણાચાર્યનો જ વધ કરવાની ઇચ્છાથી વેગપૂર્વક ધસી બેઠા. તેમ જ બીજા સર્વ રથીયોદ્ધાઓ, હાથીસવારો, ઘોડેસવારો તથા પદાતિઓ પણ મહારથી દ્રોણાચાર્યને જ રણમાં પાડી નાખે તેમ કહે. આ રીતે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા થતાં જ તે સર્વ પાંડવયોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી વેગપૂર્વક ધસી ગયા. તે પાંડવ સૈનિકાને સર્વોદ્યોગથી પોતાની સામા અદી આવતા જોઈને શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય પણ તેમને યુદ્ધમાં વધાવી લીધા. હવે રાજા દુર્યોધન પણ મનમાં દ્રોણાચાર્યના જીવિતની ઇચ્છા રાખીને સર્વ યુદ્ધસામગ્રીથી સજ્જ થઈ કોપપૂર્વક પાંડવો સામે ચઢી આવ્યો. પછી તુરંત જ અન્યોન્ય સામે ગર્જનાઓ કરતા પાંડવો અને કૌરવોનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. એ વેળા સૈન્યોમાંનાં સર્વ વાહનો તથા મૈનિકા યાદીને લોથ થઈ ગયા હતા હે મહારાજ ! તેઓ બધા નિદ્રાને લીધે આંત્રણ-ભીત થઈ ગયા હતા અને અત્યંત થાકી ગયા હતા, તેથી તેઓમાંના મોટા મોટા મહારથીઓ પણ રણમાં પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરી શકતા ન હતા. એ ઘોર સ્વપ્નવાળી લયાનક રાત્રિ આમ તો ત્રણ પ્રહર બેટલી જ હતી, છતાં સર્વના પ્રાણ ઢગનારી તે રાત્રિ સર્વને એક હજાર પ્રહર

જવડી થઈ પડી હતી. તેમાં પણ જ્યાં એ રણમાં કપાઈ ગયા હતા તથા ધાયલ થઈ પડ્યા હતા, તેમને તો વિશેષ કરી રાત્રિ લાંબી થઈ પડી હતી.^{૫-૧૫} એતએતામાં મંથરાત્રિને સમય થઈ ગયો હતો. સર્વ ક્ષત્રિયો નિદ્રાથી અંધ બની ગયા હતા, તેઓ બધા યુદ્ધ કરવામાં ઉત્સાહરહિત બની ગયા હતા અને તેમનાં મન પણ દીન થઈ ગયાં હતાં.^{૧૬} તમારા તથા શત્રુઓના સર્વ સૈનિકો અસૈરહિત થઈ પડ્યા હતા અને બાણોથી પણ ખાલી થઈ ગયા હતા; છતાં 'યુદ્ધમાંથી નાસવું' તે એક શરમભર્યું કૃત્ય છે' એવી માન્યતાથી તેઓ ત્યારે પોતાના ક્ષત્રધર્મની દિષ્ટિએ લજ્યા કરતા હતા અને પોતાની સેનાનો ત્યાગ કરતા નહોતા. છતાં કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો નિદ્રાથી અંધ બની જઈને અશ્વોને ન્યાં ત્યાં પડતાં મૂકી સૂઈ ગયા હતા. હે નરપતિ ! કેટલાએક રથો પર, કેટલાએક હાથીઓ પર, ત્યારે કેટલાએક ઘોડાઓ પર શયન કરી ગયા હતા અને નિદ્રાથી પોતાનું કશું કર્તવ્ય પણ સમજી શકતા ન હતા.^{૧૭-૧૮} શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ એ રીતે ઊંધી રહેલા તે યોદ્ધાઓને યમલોકમાં મોકલી દેતા હતા; ત્યારે અતિ બેભાન થયેલા બીજા કેટલા એકને સ્વપ્નાવસ્થામાં જ બીજા મારી નાખતા હતા.^{૨૦} એ રણમાં કેટલાએક તો પોતાનો પણ નાશ કરી નાખતા હતા અને વળી બીજા કેટલા એક સપક્ષના તથા પરપક્ષના યોદ્ધાઓનો પણ ધણું કાઢી નાખતા હતા. નિદ્રાને અધીન થયેલા કેટલાએક તો એ મહાયુદ્ધમાં પડ્યા-પડ્યા તરેહ-તરેહના ખત્વાદો કરી રહ્યા હતા.^{૨૧} હે મહારાજ ! આપણામાંના તથા શત્રુઓમાંના ધણું યોદ્ધાઓની આંખો નિદ્રાથી લાલચોળ થઈ રહી હતી; છતાં તેઓ 'યુદ્ધ જ કરવું છે' આવો નિશ્ચય કરીને ઊભા રહ્યા હતા તે દારણ અંધકારમાં કેટલાએક

રણુશૂરા યોદ્ધાઓ નિદ્રાથી અંધ થઈ જઈને પણ રણમાં ધૂમતા હતા અને બીજાં યોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખતા હતા. ^{૨૨, ૨૩} તેઓ બધા નિદ્રાથી એટલા બધા મોહિત થઈ ગયા હતા, કે શત્રુઓથી વધ કરાતા પોતાના આત્માને પણ તેઓ જાણી શકતા ન હતા. ^{૨૪} તે સર્વની આવી બેભાન સ્થિતિ જાણી જઈને પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ઉચ્ચ સ્વરે દિશાઓને ગળવી મૂકતા આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : ^{૨૫} 'હે યોદ્ધાઓ ! તમે બધા થાડી ગયા છો અને નિદ્રાથી અંધ બની ગયા છો. વળી તમારાં સર્વનાં વાહનોની પણ તે જ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. સર્વ સ્થળે અંધકાર છનાઈ ગયો છે અને સૈન્યો પણ રજ અને અંધકારને લીધે ઢકાઈ ગયાં છે. માટે જો તમે માનતા હો તો હવે ક્ષણજર વિરામ લો અને આ રણભૂમિ પર જ એક મુહૂર્ત જટલો કાળ નિદ્રા લઈ લો. ^{૨૬, ૨૭} પછી ચંદ્રમાનો ન્યારે ઉદય થાય, એટલે નિદ્રા અને શ્રમથી રહિત થઈને પુનઃ તમે બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ સંઘામ કરી શકશો. ^{૨૮} હે પૃથ્વીપતિ ! ધર્મજ સર્વ પુરુષોને ધર્મનિષ્ઠ અર્જુનનાં તે વચનો ગમ્યાં; તેથી તેઓ સર્વ મોહિમાહિ કહેવા લાગ્યા : ^{૨૯} 'ઓ કર્ણ ! અરે ઓ કર્ણ ! યુદ્ધમાંથી હવે વિરામ લો. હે દુર્યોધન ! જુઓ, આ પાંડવોની સેના યુદ્ધ કરતી વિરમી છે. ^{૩૦} આ પ્રમાણે સર્વ કાર્ત્તવ્ય કહેવાથી તથા અર્જુનની પ્રેરણાથી તે બન્ને પક્ષની સેનાઓ યુદ્ધ કરતી અટકી પડી. ^{૩૧} એ વેળા દેવો તથા ઋષિઓ મહાત્મા અર્જુનની તે ઉદાર વાણીનાં એકે અવાજ વખાણ કરવા લાગ્યા; તેમ જ આનંદિત થયેલાં સર્વ સૈન્યો પણ તેની પ્રશંસા કરતા લાગ્યા. ^{૩૨} પછી હે ભારત ! સર્વ સૈન્યો અર્જુનનાં તે ઉદાર વચનોની પ્રશંસા કરી રહ્યાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજન ! ત્યાં તે સર્વ સૈન્યો થાકને લીધે એક મુહૂર્ત જટલો સમય સૂઈ ગયાં. ^{૩૩} હે ભારત !

તમારી સેનાને અર્જુનનાં વચન પરથી વિશ્રાંતિ તથા સુખ અણ્યુ; તેથી તેઓ સર્વે વીર અર્જુનનાં વખાણ કરવા લાગ્યા : ^{૩૪} 'હે મોટી ભુવખાળા નિદોષ અર્જુન ! સર્વ વેદો, અસ્ત્રો, યુદ્ધ, પરાક્રમ, ધર્મ તથા ભૂતદયા તારામાં જ વસી કરીને રહ્યાં છે. આ સમયે વિશ્રાંતિ લઈને અમે તને આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે, હે પાર્થ ! તારું કલ્યાણ થાઓ. તું તારી ઇચ્છિત વસ્તુઓને શીઘ્ર પામ. ^{૩૫, ૩૬} આ રીતે હે પૃથ્વીનાથ ! પુરુષવ્યાધ અર્જુનની પ્રશંસા કરતા કરતા તે સર્વ મહારથીઓ નિદ્રાવશ થઈ ગયા અને શાંતિ પામ્યા. ^{૩૭} એ વેળા કેટલાએક યોદ્ધાઓની પીઠ પર સૂઈ રહ્યા, તો કેટલાએક રથોના માળામાં, કેટલાએક હાથીઓની ખાંધ પર અને કેટલાએક તો પૃથ્વી પર જ શયન કરી ગયા. ^{૩૮} જાતજાતનાં અસ્ત્રો, ગદાઓ, તલવારો, ફરશીઓ, શાલાઓ તથા કવચોને એમ ને એમ ધારણ કરીને જ સર્વ યોદ્ધાઓ જુદા જુદા સૂઈ રહ્યા હતા. ^{૩૯} ત્યારે નિદ્રાથી અંધ બનેલા હાથીઓ પણ સર્વના શરીર સરખી વિશાળ તથા ધૂળધૂળ ભરેલી સુંઢો વડે નાસિકા દ્વારા નિઃશ્વાસ મૂકતા હતા અને રણભૂમિને શીતળ કરતા હતા. ^{૪૦} પૃથ્વીતલ પર સૂઈ રહેલા તથા મોટા મોટા નિઃશ્વાસ મૂકતા તે હાથીઓ જાણે કુંડાડા મારતા મોટા સર્પોવાળા છૂટાછવાયા પર્વતો હોય, તેમ ત્યાં શોભતા હતા. ^{૪૧} ત્યાં કેશવાળી પર લટકતાં ધૂંસરાં વાળા અને સોનેરી એતરોવાળા સૈન્યના યોદ્ધાઓ પગની ખરીના અથગાગને પછાડી પછાડીને પૃથ્વીને ખાડાખડખાંવાળી બેડોળ બનાવતા હતા. ^{૪૨} હે રાજેન્દ્ર ! તેઓ રથોમાં એકાઈ રહીને જ નિદ્રાવશ થઈ ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે મહાન શ્રમથી થાડી ગયેલા યોદ્ધાઓ, હાથીઓ તથા સર્વ યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાંથી વિરામ પામી નિદ્રાધીન થયા હતા. ^{૪૩} તે સર્વ સૈન્ય ગાઠ નિદ્રામાં મગ્ન થઈ ગયું અને

કેવળ બેભાન થઈ સારી પેઠે ઊંઘવા લાગ્યું, તે જાણે કુશળ ચિત્તકારોએ ચિત્તપટમાં ચીતરેલું અશ્વત્થ ચિત્ત હોય તેવું દેખાતું હતું.^{૪૪} કુંડળોને ધારણ કરનારા યુવાન ક્ષત્રિયો પરસ્પરના બાણ-પ્રહારોથી ધાયલ શરીરે હાથીઓના ગંડસ્યગોમાં ભરાઈ જઈને સૂતા હતા, આથી જાણે તેઓ કામિનીઓનાં સ્તનમંડળોમાં વળગી પડ્યા હોય તેમ દેખાતું હતું.^{૪૫} પછી કામિનીના કપોલ જેવા ઉન્નવળ વર્ણવાળો અને ઝેરનારનાં નેત્રોને આનંદ ઉપજવનારો કુસુદનાથ ચંદ્ર પૂર્વદિશાને શોભાવવા લાગ્યો.^{૪૬} આમ કિરણોરૂપ કેશવાળી થી દીપ્તો, પિંજરવર્ણી અને અંધકારરૂપ હાથી-ઓનાં ટોળાંને નાશ કરનાર ઉદ્યાયળ પર્વતને દેસરીસિંહ ચંદ્રમા ઇંદ્રની દિશારૂપ શુક્રમાંથી નીકળીને બહાર ઉદય પામ્યો.^{૪૭} ત્યાં શંકરના વાહનરૂપ વૃષભનાં ઉત્તમ ગાત્રો સમાન કાંતિવાળો, કામજેવનાં ધનુષ્ય સમાન પૂર્ણ પ્રભાવાળો અને નવવધૂના સ્મિત સમેા સુંદર તથા મનહર કુસુદ-કાર બંધુ ચંદ્રમા પોતાનાં કિરણોને જગતમાં ફેલાવી રહ્યો.^{૪૮} એક સુદૂર્તકાળમાં તો યુગલાંછન સમર્થ ચંદ્ર ભગવાને નક્ષત્રોની પ્રભાને નિસ્તેજ કરી નાખી અને જગતને પોતાના અચ્છુ પ્રકાશનાં દર્શન દીધાં.^{૪૯} ભગવાન ચંદ્રમાએ તે અચ્છુ પ્રકાશને દેખાડ્યા પછી સુવર્ણ સમાન પ્રભાવાળું પોતાનું મહાન કિરણમંડળ ધીમે ધીમે જગતમાં ફેલાવવા માંડ્યું.^{૫૦} તે ચંદ્ર-કિરણો પોતાના પ્રભાવથી અંધકારને દૂર કરી દઈ ધીમે ધીમે દિશાઓ, આકાશ તથા પૃથ્વીમાં પથરાઈ ગયાં.^{૫૧} આ પછી એક સુદૂર્તમાં તો આશ્વ સુવન કેવળ જ્યોતિઃસ્વરૂપ જ થઈ ગયું અને અંધારું નામશેષ થઈ ક્યાંતું ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયું.^{૫૨} આમ હે રાજન્! લોકમાં જ્યારે સર્વ સ્થળે પ્રકાશ થઈ રહ્યો અને ચંદ્ર લગભગ દિવસ

જેવા જાગી નીકળ્યો, ત્યારે રાત્રિમાં ફરનારા રાક્ષસો ક્યાંક ક્યાંક સંચાર કરતા હતા અને ક્યાંક ક્યાંક સંચાર નહોતા કરતા.^{૫૩} પછી હે રાજન્! સૂર્યનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં જ જમ કમળવન ખીલી નીકળે છે, તેમ ચંદ્રનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં સર્વ સૈન્ય જાગી ઊઠ્યું.^{૫૪} જમ ચંદ્રોદય થતાં ઉછાળા મારતા મહાસાગર ખળખળી ઊઠે છે, તેમ તે સૈન્યરૂપ મહાસાગર પણ ચંદ્રનો ઉદય થતાં ઉછાળા મારવા લાગ્યો.^{૫૫} હવે હે પૃથ્વીપતિ! પરલોકની ઇચ્છાવાળા તે યોદ્ધાઓનું લોકનેા નિનાશ કરવા માટેનું તે યુદ્ધ કરી આણુ થયું.^{૫૬}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વાત્મકે દ્રોણવધપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધમા ક્ષેત્રેયાની નિદ્રા' નામને
અધ્યાય ૧૮૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૫ મો

દ્રોણાચાર્ય અને દુર્યોધનની વાતચીત

॥ સત્રય ઉવાચ ॥

તત્તો દુર્યોધનો દ્રોણમભિગમ્યાવ્રવીદિદમ્ ।

અમર્પવશમાપન્નો જનયન્ હર્પતેજસી ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ત્યારે ક્રોધવશ થયેલો દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને તેમના હર્ષને તથા તેજને ઉત્પન્ન કરતો તે આ પ્રમાણે બોલ્યો.^૧

દુર્યોધન બોલ્યો : હે આચાર્ય ! સંગ્રામમાં વિશ્રાંતિ લેતા શત્રુઓને હવે તમારે સહન ન કરવા જોઈએ. તેઓ હવે થાક્યા છે, તેમનાં મન પણ હવે પડી બાંધ્યાં છે અને ખાસ કરીને તેઓ આ સમયે બરાબર લાગમાં આવ્યા છે.^૨ આજ દિવસ સુધી અમે જ જ સહન કર્યું છે, તે તમને પ્રિય થઈ પડે તેવી ઇચ્છાથી જ; પણ હવે અમારાથી સહન નથી થતું. પાંડવો જોડે અતિશય બળવાન છે, તોપણ આ સમયે તેઓ વિશ્રાંતિ લીધા છતાં સર્વથા તેજ અને બળથી હીન થયા છે. તમે તેમનું વારંવાર રક્ષણ કરો છો, તેથી જ તેઓ આગળ વધે જાય છે.^૩ એ પ્રહાસ આદિ

રણુશૂરા યોદ્ધાઓ નિદ્રાથી અંધ થઈ જઈને પણ
રણુમાં-ધૂમતા હતા અને બીજાં યોદ્ધાઓનો નાશ
કરી નાખતા હતા. ^{૨૨, ૨૩} તેઓ બધા નિદ્રાથી
ઐટલા બધા મોહિત થઈ ગયા હતા, કે સત્વજોથી
વધ કરાતા પોતાના આત્માને પણ તેઓ બહુ
શકતા ન હતા. ^{૨૪} તે સર્વની આવી બેભાન સ્થિતિ
બહુ જઈને પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ઉચ્ચ સ્વરે દિશા-
ઓને ગંભીર મૂકતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : ^{૨૫}
'હે યોદ્ધાઓ ! તમે બધા યાદી ગયા છો અને
નિદ્રાથી અંધ બની ગયા છો. વળી તમારાં સર્વનાં
વાહનોની પણ તે જ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. સર્વ
સ્થળે અંધકાર છવાઈ ગયો છે અને સૈન્યો પણ
રજ અને અંધકારને લીધે ઠંકાઈ ગયાં છે.
માટે જ તમે માનતા હો તો હવે ક્ષણજર વિરામ
લો અને આ રણભૂમિ પર જ એક મુદ્દત નેટલો
કાળ નિદ્રા લઈ લો. ^{૨૬, ૨૭} પછી ચંદ્રમાનો ન્યારે
ઉદય થાય, ઐટલે નિદ્રા અને શ્રમથી રહિત થઈને
પુનઃ તમે બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ સંત્રામ કરી
શકશો. ^{૨૮} હે પૃથ્વીપતિ ! ધર્મજ સર્વ પુરુષોને
ધર્મનિષ્ઠ અર્જુનનાં તે વચનો ગમ્યાં; તેથી તેઓ
સર્વ માંદામાંદે કહેવા લાગ્યા : ^{૨૯} 'ઓ કર્ણુ !
અરે ઓ કર્ણુ ! યુદ્ધમાંથી હવે વિરામ લો. હે
હુરોધન ! જુઓ, આ પાંડવોની સેના યુદ્ધ કરતી
વિરમી છે. ^{૩૦} આ પ્રમાણે સર્વ ડાંઘેના કહેવાથી
તથા અર્જુનની પ્રેરણાથી તે બંને પક્ષની સેનાઓ
યુદ્ધ કરતી અટકી પડી. ^{૩૧} એ વેળા દેવો તથા
ઋષિઓ મહાત્મા અર્જુનની તે ઉદાર વાણીનાં એકે
અવાજે વખાણ કરવા લાગ્યા; તેમ જ આનંદિત
થયેલાં સર્વ સૈન્યો પણ તેની પ્રશંસા કરવા
લાગ્યાં. ^{૩૨} પછી હે ભારત ! સર્વ સૈન્યો અર્જુન-
નાં તે ઉદાર વચનોની પ્રશંસા કરી રહ્યાં. હે
ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! ત્યાં તે સર્વ સૈન્યો થાકને લીધે
એક મુદ્દત નેટલો સમય સૂઈ ગયાં. ^{૩૩} હે ભારત !

તમારી સેનાને અર્જુનનાં વચન પરથી વિશ્રાંતિ
તથા સુખ મળ્યું; તેથી તેઓ સર્વે વીર અર્જુનનાં
વખાણ કરવા લાગ્યા : ^{૩૪} 'હે મોટી ભુજવાળા
નિર્દોષ અર્જુન ! સર્વ વેદો, અસ્ત્રો, બુદ્ધિ, ધરાક્રમ,
ધર્મ તથા બ્રહ્મ તારામાં જ વાસો કરીને રહ્યાં
છે. આ સમયે વિશ્રાંતિ લઈને અને તને આશી-
ર્વાદ આપીએ છીએ કે, હે પાથ ! તારું કલ્યાણ
થાઓ. તું તારી ઇચ્છિત વસ્તુઓને શીઘ્ર
પામ. ^{૩૫, ૩૬} આ રીતે હે પૃથ્વીનાથ ! પુરુષધાદ્ર
અર્જુનની પ્રશંસા કરતા કરતા તે સર્વ મહારથી-
ઓ નિદ્રાવશ થઈ ગયા અને શાંતિ પામ્યા. ^{૩૭}
એ વેળા કેટલાએક ધોડાઓની પીઠ પર સૂઈ રહ્યા,
તો કેટલાએક રથોના માળામાં, કેટલાએક હાથી-
ઓની ખાંધ પર અને કેટલાએક તો પૃથ્વી પર જ
રાયન કરી ગયા. ^{૩૮} ભત્રાત્રીનાં અસ્ત્રો, મદાઓ,
તલવારો, ફરશીઓ, બાણો તથા કવચોને એમ
ને એમ ધારણ કરીને જ સર્વ યોદ્ધાઓ જુદા જુદા
સૂઈ રહ્યા હતા. ^{૩૯} ત્યારે નિદ્રાથી અંધ બનેલા
હાથીઓ પણ સર્વના શરીર સરખી વિશાળ તથા
ધૂળધૂળ બરેલી સૂંઢો વડે નાસિકા દ્વારા નિઃશ્વાસ
મૂકતા હતા અને રણભૂમિને શીતળ કરતા હતા. ^{૪૦}
પૃથ્વીતલ પર સૂઈ રહેલા તથા મોટા મોટા નિઃશ્વાસ
મૂકતા તે હાથીઓ બહુ ફેંફાડા મારતા મોટા
સર્પોવાળા છૂટાછવાયા પર્વતો હોય, તેમ ત્યાં
શોભતા હતા. ^{૪૧} ત્યાં કેશવાળી પર લટકતાં ધૂંસર-
વાળા અને સોનેરી ભેતરોવાળા સૈન્યના ધોડાઓ
પગની ખરીના અશ્રમાગને પછાડી પછાડીને પૃથ્વી-
ને ખાડાખડખાંવાળી બેડાળ બનાવતા હતા. ^{૪૨} હે
રાજેન્દ્ર ! તેઓ રથોમાં બેઠાઈ રહીને જ નિદ્રાવશ
થઈ ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે મહાન શ્રમથી
યાદી થયેલા ધોડાઓ, હાથીઓ તથા સર્વ યોદ્ધાઓ
યુદ્ધમાંથી વિરામ પામી નિદ્રાધીન થયા હતા. ^{૪૩}
તે સર્વ સૈન્ય ગાઢ નિદ્રામાં ખસે થઈ ગયું અને

કેવળ એલાન થઈ સારી પેઠે જાંધવા લાગ્યું, તે બધે કુશળ ચિત્કારોએ ચિત્પટમાં ચીતરેલું અદ્ભુત ચિત્ત હોય તેવું દેખાતું હતું.^{૪૪} કુંડળોને ધારણ કરનારા યુવાન ક્ષત્રિયો પરસ્પરના બાણ-પ્રહારથી ધાયલ શરીરે હાથીઓનાં ગંડસ્યગોમાં ભરાઈ જઈને સૂતા હતા, આથી બધે તેઓ કામિનીઓનાં સ્તનમંડળોમાં વળગી પડ્યા હોય તેમ દેખાતું હતું.^{૪૫} પછી કામિનીના કપોલ જેવા ઉજ્જવળ વર્ણવાળો અને જોરનારાનાં નેત્રોને આનંદ ઉપજવનારો કુમુદનાથ ચંદ્ર પૂર્વદિશાને શોભાવવા લાગ્યો.^{૪૬} આમ કિરણોરૂપ કેશવાળી થી દીપ્તો, પિંજરવર્ણો અને અંધકારરૂપ હાથી-ઓનાં ટોળાંનો નાશ કરનાર ઉદ્યાચળ પર્વતનો દેસરીસિંહ ચંદ્રમા ઇંદ્રની દિશારૂપ યુક્ષમાંથી નીકળીને બહાર ઉદય પામ્યો.^{૪૭} ત્યાં શંકરના વાહનરૂપ વૃષભનાં ઉત્તમ ગાત્રો સમાન કાંતિવાળો, કામદેવના ધનુષ્ય સમાન પૂર્ણ પ્રભાવાળો અને નવવધૂના સ્મિત સમો સુંદર તથા મનહર કુમુદા-કાર બધું ચંદ્રમા પોતાનાં કિરણોને જગતમાં ફેલાવી રહ્યો.^{૪૮} એક સુદર્તકાળમાં તો યુગલાંછન સમર્થ ચંદ્ર ભગવાને નક્ષત્રોની પ્રભાને નિસ્તેજ કરી નાખી અને જગતને પોતાના અરણ્ય પ્રકાશ-નાં દર્શન દીધાં.^{૪૯} ભગવાન ચંદ્રમાએ તે અરણ્ય પ્રકાશને દેખાડ્યા પછી સુવર્ણ સમાન પ્રભા-વાળું પોતાનું મહાન કિરણમંડળ ધીમે ધીમે જગતમાં ફેલાવવા માંડ્યું.^{૫૦} તે ચંદ્ર-કિરણો પોતાના પ્રભાવથી અંધકારને દૂર કરી દઈ ધીમે ધીમે દિશાઓ, આકાશ તથા પૃથ્વીમાં પથરાઈ ગયાં.^{૫૧} આ પછી એક સુદર્તમાં તો આપું ભુવન કેવળ જ્યોતિસ્વરૂપ જ થઈ ગયું અને અંધારું નામશેષ થઈ ક્યાંતું ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયું.^{૫૨} આમ હે રાજન્! લોકમાં જ્યારે સર્વ સ્થળે પ્રકાશ થઈ રહ્યો અને ચંદ્ર લગભગ દિવસ

જેવો જાગી નીકળ્યો, ત્યારે રાત્રિમાં કરનારા રાક્ષસો ક્યાંક ક્યાંક સંચાર કરતા હતા અને ક્યાંક ક્યાંક સંચાર નહોતા કરતા.^{૫૩} પછી હે રાજન્! સૂર્યનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં જ જન્મ ઠમજવન ખીલી નીકળે છે, તેમ ચંદ્રનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં સર્વ સૈન્ય જાગી ઊઠ્યું.^{૫૪} જન્મ ચંદ્રોદય થતાં ઉછાળા મારતો મહાસાગર ખળખળી ઊઠે છે, તેમ તે સૈન્યરૂપ મહાસાગર પણ ચંદ્રનો ઉદય થતાં ઉછાળા મારવા લાગ્યો.^{૫૫} હવે હે પૃથ્વીપતિ! પરલોકની ઇચ્છાવાળા તે યોદ્ધાઓનું લોકને વિનાશ કરવા માટેનું તે યુદ્ધ ફરી ચાલુ થયું.^{૫૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વાતમંત્ર દ્રોણપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધમાં સેન્યાની નિદ્રા' નામનો

અધ્યાય ૧૮૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૫ મો

દ્રોણાચાર્ય અને દુર્યોધનની વાતચીત

॥ મત્રય ઉવાચ ॥

તતો દુર્યોધનો દ્રોણમભિગમ્વાઙ્મવીદિદમ્ ।
અમર્ષેવશમાપન્નો જનયન્ હર્ષતેજસી ॥૧॥

સંજય ઓડ્યો : ત્યારે ક્રોધવશ થયેલો દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને તેમના હર્ષને તથા તેજને ઉત્પન્ન કરતો તે આ પ્રમાણે ઓડ્યો.^૧

દુર્યોધન ઓડ્યો : હે આચાર્ય ! સંઘામમાં વિઘ્નાંતિ લેતા શત્રુઓને હવે તમારે સહન ન કરવા જોઈએ. તેઓ હવે યાક્યા છે, તેમનાં મન પણ હવે પડી ભાંગ્યાં છે અને ખાસ કરીને તેઓ આ સમયે બરાબર લાગમાં આગ્યા છે.^૨ આજ દિવસ સુધી અમે જે જે સહન કર્યું છે, તે તમને પ્રિય થઈ પડે તેવી ઇચ્છાથી જ; પણ હવે અમારા-થી સહન નથી થતું. પાંડવો જોડે અતિશય બળવાન છે, તોપણ આ સમયે તેઓ વિઘ્નાંતિ લીધા છતાં સર્વેથી તેજ અને બળથી હીન થયા છે. તમે તેમનું વારંવાર રક્ષણ કરો છો, તેથી જ તેઓ આગળ વધે જાય છે.^૩ એ બ્રહ્માષ્ટ્ર આદિ

જે જે દિવ્ય અસ્ત્રો જગતમાં છે તેઓ સર્વે તમારા-
માં વિશેષતાથી રહેલાં છે, હું આપને સત્ય જ
ઠહું છું કે, પાંડવો અમે અથવા લોકમાંના બીજા
સર્વ ધતુર્ધરે પશુ યુદ્ધમાં તમારી તુલના કરી
શકે તેમ નથી.^{૧૧} હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! સર્વ
અસ્ત્રોને જાણનારા તમે એ ધારે તો દિવ્ય અસ્ત્રો
મૂઢી મૂઢીને દેવો, દૈત્યો અને ગંધર્વો સહિત આ
સર્વ લોકોનેા સંહાર કરી શકા છો, એમાં સંશય
નથી, એવા તમે વિશેષ કરી તમારાથી બચાવીત
થયેલા એ પાંડવોને સહન કરી રહ્યા છો, તેમાં
કારણ તરીકે તો તેમના પ્રત્યે તમારે શિષ્યો
તરીકેનો પ્રેમ અથવા તો મારી મહાભાગ્યતા જ
હોઈ શકે !^{૧૨}

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે કહીને તમારા
પુત્રે દ્રોણાચાર્યને હર્ષ ઉપજાવ્યો તથા ઢાપાવ્યા
પણ ખરા. હે રાજન્ ! તેમણે પછી ક્રોધપૂર્વક
કુર્યોધનને આ વચન કહ્યું :^{૧૩} 'હે કુર્યોધન ! હવે
હું વૃદ્ધ થયો છું; છતાં મારી શક્તિ પ્રમાણે રણમાં
ઘટતું કંઈ જાઉં છું; તોપણ હજી વિજયની
લાલસા રાખી મારે એક છુદ્ધ કાર્ય કરવાનું બાકી
રહ્યું.^{૧૪} તે એ કે અસ્ત્રોને નહિ જાણનારા આ
સર્વ લોકોનેા અસ્ત્રોને જાણનારા એવા મારે સંહાર
કરી નાખવો. અરે ! મુખ અથવા અમુખ હરેઘઈ
કાર્યને તું મારે માટે ઠર્તવ્ય માને, તો તે કાર્યને
પણ હું તારા વચન પરગી કરીશ; પણ હે કુરુ-
વંશી રાજન્ ! અન્યથા તેનું કાર્ય હું ન જ કરું.
હે રાજન્ ! આજ તારી પાસે આ મારા ધતુર્યને
દાયમાં લઈ હું સત્ય ઠહું છું કે, યુદ્ધમાં સર્વ
પાંડવોનેા સંહાર કરી પરાજય કરીને જ આ
મારું કવચ હું કાઢીશ. હે મહાબાહુ કોરવ ! તું
કુતાપુત્ર અર્જુનને રણમાં યાત્રી થયેલો માને
છે.^{૧૫-૧૬} પણ હું તને તેનું નીચું થયાઈ ઠહું છું
ને સાંભળ. દેવો, દાનવો, ગંધર્વો કે યક્ષો પાત્ર રમ્ય

માં કોપેલા અર્જુનને જીતવા માટે ઉત્સાહ કરી
શક્તા નથી. એ અર્જુનને ખાંડવવનના દાહ સમયે
ભંગવાન દેવેન્દ્ર સામે યુદ્ધ કર્યું છે. વળી તે મહા-
ત્માએ સુસશસ્ત્ર વરસતા તે ઇંદ્રને બાણો વડે
વાર્યો પણ હતો. પુરુષોમાં ઇંદ્ર સરખા તે અર્જુનને
બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા યક્ષો, સર્પો, દૈત્યો અને તે
ઉપરાંત બીજા કટલાએકને મારી નાખ્યા છે, તે
તારા જાણનામાં જ છે. વળી દૃઢ ધતુર્યધારી
અર્જુનને તે સમયે યોધયાત્રામાં ચિત્તસેન આદિ
ગંધર્વોનેા પરાજય કર્યો હતો અને તેઓથી હરણ
કરાતા તમને પણ તેણે છોડાવ્યા હતા. દેવો
પણ નિન્નાતકવચ આદિ પોતાના શત્રુઓને મારી
શક્તા ન હતા, પણ તેમને વીર અર્જુનને સંજામ-
માં જીત્યા છે. જે પુરુષવ્યાધિ હિરણ્યપુરમાં વસતા
હનરો દાનવોના પણ પરાજય કર્યો છે, તે અર્જુન-
ને મતુર્યો કેમ જીતી શકે ! વળી હે રાજન્ !
આ લેખા પણ આપણે બધા યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા
અને તું પણ જોઈ રહ્યો હતો. છતાં અર્જુનને તારા
આ સર્વ સેન્યને મારી નાખ્યું છે.^{૧૭}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! દ્રોણાચાર્ય એ
પ્રમાણે અર્જુનની પ્રશંસા કરતા હતા, તે સાંભળી
તમારે પુત્ર કુર્યોધન કાપથી ધૂધવાઈ જાયો અને
પુત્ર : દ્રોણાચાર્યને કહેવા લાગ્યો : 'અરે ! તમે
એવા કરો ને ! આજના યુદ્ધમાં આ ભારતી સેનાને
જે બાગમાં વડેચી નાખીને હું, કુશાસન, કણ-
તથા માર્કેશ મોમે શકુન ચારેય વણા એકઠા મળીને
અર્જુનને મારી નાખીશું.' તેનાં આ વચનો
સાંભળીને દ્રોણાચાર્યને દસતું જ આવડું.^{૧૮-૨૦}
પછી પુત્ર : એવા પોતાના રાખને કહેવા લાગ્યા :
'વાહ, વાહ ! હીક કર્યું તો ! તારું કલ્યાણ પામે.
અરે ! પાત્ર નેં કંઈ વિચાર કર્યો ! બળે નેજાથી
બળવળનેા સત્વિયગેષ્ઠ એ મોડીવનુર્ધર અર્જુન
અવિનાશી ન્હોતો છે અને નેને કંઈ સત્વિય મારી

શકે તેમ છે? સાક્ષાત કુબેર, ઇંદ્ર, યમ, વરણ, અમુરો, સર્પોદે રાક્ષસો પણ તે આયુધધારી અર્જુનને મારી શકે તેમ નથી. ખરેખર, દે ભારત ! તું જે આ વયનો બોલી રહ્યો છે, તે કેવળ મદ મનુષ્યોનો જ બકવાદ છે. તારે નિશ્ચય સમજવું કે, યુદ્ધમાં અર્જુન સામે ભેટીને કયો પુરુષ ક્ષેમકુશળ પાછો ઘેર બચે? અને ખરું બોલાવે તો, તું તો સર્વના તરફ શંકા રાખનારો, દૂર અને પાખી નિશ્ચયવાળો છે. ૨૪-૨૭ કારણ કે જેઓ તારું શ્રેય અને હિત કરવામાં જોડાયા છે, તેમને પણ તું નહિ કહેવાના બોલ કહેવા ઇચ્છે છે. અહ્યા ! પણ એમ જ કરને કે, તું પોને જ અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જ અને તારા સ્વાર્થ માટે તેને મારી નાખ. વાર શા માટે લગાડે છે? ૨૮ તું પણ એક કુળવાન ક્ષત્રિય છે અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા પણ રાખે છે, તો આ નિરપરાધી સર્વ ક્ષત્રિયોનો શા માટે ધાત કરાવે છે? વળી તાત્ત્વિક દષ્ટિએ જોતાં આ વેરનું મૂળ કારણ તું જ છે; માટે જ, અને અર્જુન સામે પહોંચી અથવા જો ગાંધારી-પુત્ર ! આ તારો મામે શકુનિ તમારી દષ્ટિએ ઘણો બુદ્ધિમાન તથા ક્ષાત્રધર્મને અનુસરનારો કહેવાય છે. એ દુષ્ટ જુગાર ખેલનારને જ અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જવા દેને! ૨૯-૩૧ એ તારો મામે પાસા નાખવામાં કુશળ છે, કપટી છે, જુગારી છે, ધાતકી છે અને શઠ પણ છે; કપટકુશળ ઢોઈને તે જ યુદ્ધમાં જુગાર ખેલશે અને પાંડવોને જીતશે ! વળી તે પૂર્વે કર્ણની સાથે રહી ધૃતરાષ્ટ્રના સાંભળતાં મોહથી શન્ય થયો હોય તેમ વારંવાર બડાઈ મારી છે કે, 'દે તાત ! હું, કર્ણ તથા મારો ભાઈ દુઃશાસન ત્રણેય એકત્ર થઈ પાંડવોને રણમાં મારી નાખીશું,' આમ સભામાં તું શ્રેષ્ઠી કરતો હતો તે અમે સાંભળ્યું છે. ૩૨-૩૪ હવે તું તારી એ પ્રતિજ્ઞાને આચરી દેખાડ અને તે કર્ણ આદિને

સાથમાં લઈ તારી વાણીને 'સત્ય કર. જો, આ તારો શત્રુ પાંડુપુત્ર તો મોખરામાં જ નિઃશંક થઈને જીતે છે. ૩૫ તું ક્ષાત્રધર્મ તરફ દષ્ટિ કર. યુદ્ધમાં તારો વધ થાય તે તારા વિશ્વ કરતાં પણ શ્લાઘ્ય છે. તે વધુ થે દાન આપ્યું છે, ભોગ ભોગ્યા છે, અધ્યયન કયું છે અને ઇચ્છિત ઐશ્વર્ય મેળવી લીધું છે. ૩૬ તું સર્વ કૃત્યોને કરી ચૂક્યો છે અને મર્તના ઋણોથી પણ મુક્ત થઈ ચૂક્યો છે. જા, કરીશ નહિ. તું અર્જુન સામે યુદ્ધ કર.' આમ કહીને દ્રોણાચાર્ય જે સ્થળે પોતાના શત્રુઓ જીતા હતા તે તરફ વળ્યા. તેમણે પોતાની સેનાને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખી અને તુરત ત્યાં યુદ્ધનો આરંભ થયો. ૩૭

ઈતિ શ્રીમદ્રામાત્મના દ્રોણપર્વાત્મજે દ્રોણવધપર્વમાં 'દ્રોણ અને કુર્યોધનનું સંભાષણ' નામનો અધ્યાય ૧૮૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૬ મો

પંદરમો દિવસ-દ્રોણાચાર્યના હૃદયો-વિરાટ, દ્રુપદ વગેરેનું મરણ
॥ સત્ય ઉવાચ ॥

ત્રિભાગમાત્રશેષાપાં રાત્ર્યાં યુદ્ધમવર્તત ।

કુરુણાં પાંડવાનાં ચ સંહૃદાનાં વિશાંપતે । ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે પૃથ્વીપતિ ! જ્યારે માત્ર ત્રણ યુદ્ધતંત્રો જટલી રાત્રિ બાકી રહી હતી, ત્યારે પુનઃ હર્ષમાં આવેલા કૌરવો તથા પાંડવોનું તે યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ૧ પછી ત્યાં સૂર્યની આગળ રહીને ચંદ્રની પ્રભાને ઝાંખી પાડતો તથા આકાશને લાલવાણું કરતો અરણ્ય ઉદય પાગ્યો. ૨ પૂર્વ-દિશામાં અરણ્યના પ્રકાશથી કંઈક રતાશપડતું સૂર્યમંડળ સુવર્ણના ચક્રની પેઠે પ્રકાશના લાગ્યું. એટલે તુરત પોતાના રથ, ઘોડા અને પાલખી-આ આદિના સાગ કરી સર્વ કૌરવ-પાંડવ યોદ્ધાઓ સૂર્યની સામે જીભા રહી, હાથ જોડીને સંઘોષાસનપૂર્વક જપ જપવા લાગ્યા, એ પ્રાતઃ-

કાલિક ક્રિયાની સમાપ્તિ થઈ એટલે દુર્યોધનની પાસે રહી દ્રોણાચાર્ય સૈન્યને બે વિભાગમાં વહેંચી દઈને સોમક, પાંડવ અને પાંચાલો સામે ધસ્યા.^{૪૪} કૌરવોને એ પ્રમાણે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલા જોઈને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું : 'હે અર્જુન ! શત્રુઓને ડાબી તરફ કરી તું આ જમણી તરફ આવી જા.' શ્રીકૃષ્ણના એ વાક્યને સાંભળી, 'બહુ સારું, તેમ કરો.' એમ કહીને અર્જુન, મહાધનુર્ધર કણું તથા દ્રોણાચાર્યને ડાબી તરફ રાખી ધૂમવા લાગ્યો. એ વેળા શ્રીકૃષ્ણના અભિપ્રાયને સમજી જઈ શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારો ભીમસેન રણના મોખરામાં ગયેલા અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^{૪૫} 'હે અર્જુન ! એ અર્જુન ! મારું આ વચન તું સાંભળ. ક્ષત્રિયાણી જે માટે પૂત્રને હૃત્પત્ત કરે છે, તેના આ સમય આવી પહોંચ્યો છે.' આ હાથ આવેલા સમયે જ તું કંટ્યાણને નહિ પામી શકે, તો તું અપ્રતિષ્ઠિત અથવા અપમાનિત સ્થિતિએ આવી પડીશ અને અતિ દૂર અથવા ધાતકી કર્મ કરનારો મનાઈશ.^{૪૬} માટે દે, શરભેદ ! હે અર્જુન ! આ સમયે પરાક્રમ કરીને તું સત્ય, લક્ષ્મી, ધર્મ તથા યશના મણુ-માંથી મુક્ત થા અને આ શત્રુઓના સૈન્યને બેઠી નાખી તેમને તું ડાબી તરફ કરી નાખ.^{૪૭}

સંજય બોલ્યો : આ રીતે ભીમસેન તથા શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણા થતાં અર્જુન કણું તથા દ્રોણ-ગાર્ગ્યનું દક્ષિણ કરી જઈ ચાલે બાનુથી તેમને ઘેરી વળ્યો. તે ગળના મોખરામાં આવીને મોટા મોટા ક્ષત્રિયોના મનદાર કરવા લાગ્યો અને પગમ્મ કરી બતાવવા લાગ્યો. તે અગ્નિની જેમ ગમી રહી હતી અને કૌરવપક્ષના ક્ષત્રિયનેષ્ટો પગમ્મ કરવા છતાં તેને અટકાવી શક્યા નહિ. તેને દુર્યોધન, હમ્પુ તથા મુલવપુત્ર શકુનિ બાણોના દડા ત્રાપી ટાપીને કંતીપુત્ર અર્જુન પર વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા.

પણ હે રાજેન્દ્ર ! ઉત્તમ અશ્વવેતા અર્જુન તે સર્વનાં અસ્ત્રો તુરંત ગણી કાઢીને સૈન્યને બાણોની વૃદ્ધિથી છાઈ દેવા લાગ્યો. આઘાત હાથવળો તથા જિતેન્દ્રિય એવો તે અર્જુન પોતાનાં અસ્ત્રો વડે તેમનાં અસ્ત્રોનું વારણ કરવા લાગ્યો અને દશ દશ તીરણ બાણો મૂકીને તેમને વીંધવા મંડી પડ્યો. એતન્તોમાં તો સર્વ રથો ધૂળની વૃદ્ધિ સાથે બાણોની વૃદ્ધિ થઈ રહી.^{૪૮-૪૯} જ્યાં ત્યાં અધકાર છવાઈ ગયો અને તે સમયે મહાન ધોર શબ્દ પણ ત્યાં સંભળાવા લાગ્યો. તે ભયંકર ધમાચકડીમાં આકાશ, પૃથ્વી કે દિશાઓ જણાતી ન હતી.^{૫૦} સૈન્યે ઉડાડી મૂકેલી ધૂળથી બધું સૌ ઘેર્યો મોહિત બની ગયા હતા અને બધું આંધળા-ભીત બની ગયા. હે રાજન ! ત્યારે તેઓ કે અમે પરસ્પરને બળી કે ઝાળખી શકતા ન હતા.^{૫૧} સર્વ રાજાઓ અન્વેષ્યના નામોત્ત્વારથી પરસ્પર લડી રહ્યા હતા. હે રાજન ! રથરહિત થયેલા કેલા-એક રથીયોદ્ધાઓ સામસામા આવી જઈને ચોટકીઓ, કવચો કે જુઓ પકડી પકડીને લડવા લાગ્યા. ત્યાં મરણ પામેલા ઘોડાઓવાળા તથા માર્યા ગયેલા સારથિઓવાળા રથીયોદ્ધાઓ બેભાન થઈ પડ્યા હતા અને કેટલાએક તો મરણને સરણ પલ્લ થઈ ગયા હતા.^{૫૨, ૫૩} રણબ્રહ્મ પર પડેલા તે યોદ્ધાઓ બધું જીવતા દોય તથા બચી વિદ્વજ થયા દોય તેમ દેખાતા હતા. ત્યાં ધાંડાઓ અને ચોટકીવાળા મરણ પામીને પડેલા મોટા પર્વત જેવડા દાસીઓને વગી ગડીને મત્તવગ્નિ થયેલા દેખાતા હતા. તે પાત્રી દ્રોણાચાર્ય તે મંથામમાં થઈને ઉત્તર દિશા તરફ પડી ગયા અને નિર્મૂલ અગ્નિની પોં ત્યાં પડતા દેખા ગયા. હે ધૃત્વીપતિ ! દ્રોણાચાર્યને ગળના મોખરામાંથી એકલા ઉપજી મળેલા મોખરામાં નેન્યાને તો મુલરી વગી મળે દે બળન !

જાણે તેજથી બળતા અને શોભાથી ઝગદગતા એ દ્રોણાચાર્યને જોઈને ઠેટલાએક ચોદાઓ ત્રાસ પામી ગયા, ઠેટલાએક ચેલાન થઈ ધૂમના લાગ્યા અને બીજા ઠેટલાએક તો તદ્દન ચિમળાઈ ગયા. મદ્યજ્ઞ માતંગની જમ શત્રુઓનાં સૈન્યોને યુદ્ધ માટે આહવાન કરી રહેલા એ દ્રોણાચાર્યને જીતવા માટે પાંડવચોદાઓ ઉત્સાહ કરી શક્યા નહિ. દાનવો જમ ઇંદ્રને જોઈને ઉત્સાહરહિત થાય છે તેમ ઠેટલાએક તો તેમને જોતવિંત જ ઉત્સાહરહિત થઈ ગયા. ઠેટલાએક શરાઓ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા, તો બીજા ઠેટલાએક આશ્ચર્યમાં જ ગરકાવ થઈ ગયા અને ધીમે ધીમે અમર્ષમાં આવવા લાગ્યા. વળી ઠેટલાએક રાજાઓ તો હાથે હાથ ધસવા લાગ્યા, ઠેટલાએક દાંતો વતી ઢોહ પીસવા લાગ્યા અને ક્રોધપૂર્ણ થયેલા બીજાઓ તો દાંતકચડિયાં કરવા લાગ્યા. ત્યાં ઠેટલાક ચોદાઓ પોતાનાં આયુધોને ઉછાળવા લાગ્યા, ઠેટલાએક જીવઓને ઢોકવા લાગ્યા અને બીજા ઠેટલાએક મહાતેજસ્વી ચોદાઓ પ્રાણોની દરકાર કર્યા વિના જ દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી જવા લાગ્યા. હે રાજેન્દ્ર! તેમાં વિશેષે કરીને પાંચાલચોદાઓ દ્રોણાચાર્યનાં બાણો વડે આકુળવ્યાકુળ થઈ જતા હતા. આમ જ્યારે તેઓ ભેટ્યા, ત્યારે દ્રોણાચાર્યનાં બાણો વાગવાથી તેમને અત્યંત વેદના ચતી હતી. તે પછી વિરાટરાજ તથા દ્રુપદરાજ એ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યા.^{૨૨-૩૧} હે પૃથ્વીપતિ! સંત્રામમાં ધૂમી રહેલા તે રણદુર્ગ્ય દ્રોણાચાર્ય સામા દ્રુપદરાજના ત્રણ પૌત્રો તથા મહાધનુર્ધર ગેદિ ચોદાઓ પણ યુદ્ધ માટે ધસી ગયા; પણ દ્રોણાચાર્યે ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દ્રુપદરાજના ત્રણ પૌત્રોના પ્રાણોને તો તુરત જ હરી લીધા અને તેઓ મરણને શરણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. પછી તે ભરદ્વાજ દ્રોણાચાર્યે ગેદિ, કેકય, સંજય, મત્સ્ય

આદિ સમગ્ર મહારથીઓનો તે યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો, એટલે દ્રુપદરાજ ત્યાં ક્રોધપૂર્વક બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૩૨-૩૫} ત્યારે હે મહારાજ! વિરાટરાજ પણ દ્રોણાચાર્ય સામે બાણવૃષ્ટિ છોડવા લાગ્યો; પરંતુ ક્ષત્રિયમર્દન દ્રોણાચાર્યે તેમની બાણવૃષ્ટિનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૩૬} એટલું જ નહિ, તેમણે બાણસમૂહો છોડીને વિરાટ તથા દ્રુપદ એ બન્નેને તદ્દન છાઈ જ લીધા. આમ જ્યારે રણના મોખરામાં જ આચાર્યે તેમને બાણોથી છાઈ લીધા, ત્યારે તે બન્ને જાણી ક્રોધથી ફૂડી ગયા. તેમણે પરમ ક્રોધમાં આવીને દ્રોણાચાર્યને બાણો મૂકીને વીંધવા માંડ્યા. પછી હે મહારાજ! દ્રોણાચાર્યને પણ ક્રોધ તથા અમર્ષ વ્યાપી ગયો.^{૩૭,૩૮} તેમણે અતિ તીક્ષ્ણ ભદ્ર બાણો મૂકીને તે બન્નેનાં ધનુષ્યોને કાપી નાખ્યાં. એટલે દ્વાપાયમાન થયેલા વિરાટરાજએ દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની આકાંક્ષાથી દશ બાણો તેમ જ દશ તોમરો ફેંડ્યાં. વળી ત્યારે દ્રુપદરાજએ પણ ક્રોધાયમાન થઈને સાક્ષાત મોઢા સપં સરખી ઘોર તથા સુવર્ણથી ભૂષિત થયેલી એક લોખંડી શક્તિ દ્રોણાચાર્યના રથ સામે ફેંકી. પણ શત્રુદમન દ્રોણચરુએ ભદ્ર ભતનાં અતિ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને વિરાટનાં દશેય તોમરોને કાપી નાખ્યાં.^{૩૯-૪૧} પછી તેમણે ઠેટલાંક બાણો મૂક્યાં અને સુવર્ણ તથા વૈડ્યમંથિણી જેટલી દ્રુપદની શક્તિના દુકડા કરી નાખ્યા. હવે અસ્તિનારાન દ્રોણે સારી પેઠે પાણી પાયેલાં બે ભદ્ર બાણો મૂકીને દ્રુપદ અને વિરાટરાજને મૃત્યુ પાસે વિદાય કરી લીધા. આ રીતે વિરાટ, દ્રુપદ, કેકયો, ગેદિ, મત્સ્યો, પાંચાલો તથા દ્રુપદના ત્રણ વીર પૌત્રો જ્યારે માર્યા ગયા, ત્યારે દ્રોણાચાર્યના તે ઘાતછી કર્મને જોઈને ઉદાર મનના મહારથી ધૃષ્ટદુમ્નને ઘણું દુઃખ થયું. તેને રૂવે રૂવે ક્રોધ વ્યાપી ગયો.

તેણે સર્વ મહારથીઓના મધ્યમાં શપથ લીધા કે,
 'આગતા યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય જે મારા હાથમાંથી
 જીવતો બચે અથવા જે મારો પરાજય કરી બચે,
 તો મારા યાગ-દોષોદિ તથા બંધાવેલાં વાવડવાદિ
 નાશ પામશે. ત્યારે દુપદરાગના કુળમાં જન્મીને
 મેળવેલા મારા ક્ષાત્રજાવથી તથા બ્રાહ્મણસ્વરૂપ
 અગ્નિથી જન્મીને પ્રાપ્ત કરેલા મારા બ્રાહ્મણ-
 ભાવથી પણ હું બ્રહ્મ થાઉં.'^{૧૪૨-૪૧} આ પ્રમાણે
 તે સર્વ ધનુર્ધરોના મધ્યમાં પ્રતિજ્ઞા કરીને શત્રુ-
 વીરોના સંહાર કરનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સૈન્યને સાથે લઈ
 દ્રોણાચાર્ય તરફ આવી પહોંચ્યો.^{૪૭} તે વેળા
 ન્યારે એક બાળુથી પાંડવોની સાથે રહીને પાંચાલ
 થોદાઓ દ્રોણાચાર્યને પ્રદાર કરી રહ્યા હતા,
 ત્યારે બીજી તરફથી કુરોધન, કર્ણ, સુબલપુત્ર
 શકુનિ તથા મુખ્ય મુખ્ય કૌરવભાઈઓ દ્રોણાચાર્યનું
 રક્ષણ કરી રહ્યા હતા. તે સર્વ મહારથીઓ દ્રોણા-
 ચાર્યની એટલી બધી રક્ષા કરતા હતા કે પાંચાલ-
 થોદાઓ ચાલ કરતા છતાં દ્રોણાચાર્ય સામે એઈ
 શક્તા પણ ન હતા. દે રાજા! તે સમયે પુરુષ-
 દ્યેષ ભીમસેન ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પર ક્રોધે ભરાઈ ગયો
 અને ઉગ્ર વાણીથી તેને વીંધવા લાગ્યો.

ભીમસેન બોલ્યો : દુપદરાગના કુળમાં જન્મેલા
 અને સર્વ બલિતાં અશ્વોમાં અતિશય કુશળ તારા
 સરખો બીજો કયો ક્ષત્રિયઅતિના માનવાળો પુરુષ
 પોતાની સામે જોતેલા શત્રુને આમ એઈ રહે?
 પોતાના પિતાનો નાશ થયો, પુત્રો પણ માર્યા ગયા;
 છતાં તારા સરખો બીજો કયો ક્ષત્રિય પોતાના શત્રુને
 સદન કરે! વિરોધમાં વળી તે તો રાજાઓની
 સભામાં શપથ પણ લઈ લીધા છે, તો હવે છતાં,
 મુઠી શત્રુને આગળ વધે જવા દેવો છે! જોને,
 પ્રત્યક્ષિત અગ્નિની પેઠે પોતાના નેત્રી બળી
 રહેલો અને બાણો તથા ધનુષ્યરૂપ કંપણાંવળો
 આ દ્રોણાચાર્ય ક્ષત્રિયને બાળી રહ્યો છે. પાંડવોની

આ સમગ્ર સેનાનો તે વિનાશ ન કરી નાખે તે
 પહેલાં જ તમે બન્યા જોવા મારું પરાક્રમ જ
 બોધા કરો. હું હવે દ્રોણાચાર્યની સામે જ બઈ
 છું.' આમ કહીને ક્રોધાચમાન થયેલો તે ભીમસેન
 દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં દાખલ થયો.^{૪૮-૫૫} તેણે
 ધનુષ્યને કાન મુઠી સંપૂર્ણ ખેંચીને બાણો છોડ્યાં
 અને તમારી સેનાને નસાડી મૂકી. પાછળથી
 પાંચાલવંશી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ તમારી મહાસેનામાં
 પેઠો.^{૫૧} તે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા બઈ
 પહોંચ્યો એટલે તુરત મહાતુલસ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.
 તેડું યુદ્ધ અમે કદી જોયું નથી કે સાંભળ્યુંયે નથી.
 દે રાજા! સૂર્યોદય સમયના આકાશની પેઠે તે
 સર્વ રણપ્રદેશ લાલ લાલ થઈ રહ્યો હતો. દે રાજા!
 ન્યાં ત્યાં રથોનાં યોગેયોનાં અન્યોન્ય સામે ભરાયાં
 હતાં અને મનુષ્યોનાં નિર્જીવ થયેલાં શરીરો
 આડાંઅવળાં રડવડતાં હતાં. યુદ્ધ કરતા કેટલા-
 એક થોદાઓ પોતે ધારેલાં કાંઈ બીજા રથો જતાં
 હતાં. તેવામાં રસ્તામાં જ બીજાઓ તેઓની
 સામે ધક્કીજતા હતા.^{૫૭-૫૮} કેટલાએક રણમાંથી
 નાસ્તી જતા હતા, ત્યારે બીજા તેમના શત્રુઓ
 પાછળથી તથા આગળબાળુથી તેમને પ્રદાર કરતા
 હતા. આ રીતે માંદોમોડે તે યુદ્ધ ન્યારે અતિ-
 દારણ્ય થઈ રહ્યું હતું; ત્યારે રાત્રિ તથા દિવમની
 સંધિમાં આવેલો સૂર્ય એક કાણુનારમાં પૂરેપૂરો
 જોઈ નીકળ્યો.^{૬૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતિત્ત્વંત્ર દ્રોણવંશપર્વમાં
 'સ કુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૮૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૭મો

નકુલનું યુદ્ધ

॥ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥

તે સંધેવ મહાગત્ત્વ દંડિના રણમુખેન ।

સંધ્યાગત્ત્વં સદ્ગમાંશ્રુમાદિત્યમુપજાતિરં ॥ ૧ ॥

સંન્ય બોલ્યો : આમ દે મહારાજા! તે

સર્વ થોદાઓ હવેનો મનને રળને મોખરે ગયા

રક્ષા અને હાજરો કિરણોને ફેલાવીને ઉદય પામેલા સૂર્યનું ઉપસ્યાન કરવા લાગ્યા.^૧ હાજરો કિરણોવાળો તથા તપાવેલા સુવર્ણ સમાન પ્રભાવાળો સૂર્ય જ્યારે સંપૂર્ણ ઉદય પામ્યો તથા લોકમાં પ્રકાશ પ્રકાશ થઈ રહ્યો, ત્યારે પુનઃ યુક્તો આરંભ થયો.^૨ હે ભારત ! સૂર્યોદયની પહેલાં રાત્રિને સમયે જ બધાં યોદ્ધાઓ સામસામા ભેટ્યા હતા, તેના તેજ યોદ્ધાઓ સૂર્યોદય થયા પછી પણ સામસામા ભેટ્યા.^૩ રથીઓની સાથે ઘોડેસવારો, ઘોડેસવારોની સાથે હાથીસવારો, પદાતિઓની સાથે હાથીસવારો, ઘોડેસવારોની સાથે ઘોડેસવારો તથા પાળાઓની સાથે પાળાઓ યુદ્ધ કરવા ભેટ્યા.^૪ તેમ જ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રથીઓની સામે રથીઓ તથા હાથી સવારોની સામે હાથીસવારો યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા અને કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો અંદરઅંદરથી છૂટા પડી જઈને તથા મિત્ર થઈ જઈને રણમાં ધૂમવા લાગ્યા.^૫ તેઓ બધાએ રાત્રિમાં સારી રીતે યુદ્ધ કયું હતું, તેથી દિવસે સૂર્યના તાપથી તેઓ થાકી ગયા હતા અને ક્ષુવા-તુષાથી બ્યાસ થઈ એમાન જેવા થઈ ગયા હતા.^૬ રણના આરંભમાં શંખ, ભેરી, મૃદંગ આદિ વાદ્યોનો, ગજનાઓ કરતા હાથીઓનો તથા ખેંચીખેંચીને ટંકાર કરતાં વનુષ્યોનો મહાન શબ્દ થવા લાગ્યો અને તે છેક આકાશમાં અથડાયો હતો. ઠેકઠેકાણે ઘોડાઓ હણહણવા લાગ્યા, રથો આમતેમ ધૂમવા લાગ્યા અને હાથીઓ મોટી મોટી ગજનાઓ કરી બરાડા પાડવા લાગ્યા; તેથી ત્યાં મહાન તુમુલ્લ થોંધાટ થઈ રહ્યો.^૭ તે તુમુલ્લ શબ્દ વધી વધીને ઠેક આકાશમાં પહોંચી ગાજવા લાગ્યો. વળી અનેક ઋતનાં આયુધોથી કપાઈ જઈ તરફડિયાં મારતા અનેક યોદ્ધાઓનો મહાઆતુર શબ્દ રણભૂમિ પર સંભળાનો હતો; તેથી તે સમયે ત્યાં અતિ કરુણાજનક દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

પછી તે સર્વ સૈન્યો અનેક રીતે જ્યારે સેનભેળ થઈ ગયાં, ત્યારે રણમાં પડતા અને પાડવામાં આવતા પદાતિઓ, ઘોડાઓ, રથો તથા હાથીઓના મધ્યમાં ધૂમી રહેલા કૌરવયોદ્ધાઓ પોતાના જ પક્ષના યોદ્ધાઓને મારી નાખવા લાગ્યા. વળી પાંડવયોદ્ધાઓ પણ પોતાના જ પક્ષના યોદ્ધાઓનો નાશ કરવા લાગ્યા. પાંડવોના મધ્યમાં ધૂમી રહેલા પોતાના જ યોદ્ધાઓને કૌરવો મારવા લાગ્યા અને કૌરવોના મધ્યમાં ધૂમી રહેલા પોતાના જ યોદ્ધાઓને પાંડવો મારવા લાગ્યા.^{૧૦-૧૨} વીરપુત્રોના બાહુઓમાં ફરી રહેલી તલવારો જ્યારે યોદ્ધાઓ તથા હાથીઓ પર પડતી હતી, ત્યારે તે વસ્ત્રો ધોવાના ઘાટ પર પડેલા વસ્ત્રોના મોટા ઢગોના જેવી દેખાતી હતી.^{૧૩} તે ઢગામેલી તલવારો વીર પુત્રોના બાહુઓની ધૂમાધૂમીથી સામસામી અકળાઈને જ્યારે ભાંગીતૂટી જતી હતી, ત્યારે પણ ધોતી વખતે ઘાટ પર પછાડવામાં આવેલાં વસ્ત્રોના સરખો જ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૪} એકધારી તલવારો, ખડ્ગો, તોમરો, અને ફરશીઓ આદિ શસ્ત્રો લઈ લઈને સર્વ સૈનિકો હાથોહાથનું યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા; તેથી અન્યોન્યની કાપાકાપીમાં મહાદારણુ દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૫} જોતજોતામાં તે વીર પુરષોએ પરલોક તરફ ગમન કરનારી એક ધૌર નદી ત્યાં ચાલુ કરી દીધી. એ નદી હાથીઓ, ઘોડાઓ અને મનુષ્યોનાં શરીરોમાંથી નીકળી હતી, તેમાં અનેક મૃતશરીરો વહેતાં હતાં, તે શસ્ત્રોરૂપ માછલાંથી ભરપૂર હતી, તેમાં માંસ અને લોહીનો કાદવ જામ્યો હતો, દુઃખના પોકારોરૂપ તેનો ગજનારવ થતો હતો અને પતાકાઓ તથા શસ્ત્રોરૂપ તેમાં ફીણ આવી રહ્યાં હતાં.^{૧૬, ૧૭} વળી બાણો તથા શક્તિઓના પ્રહારોથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયેલા તથા આગલી રાત્રિમાં થયેલા

ગભરાટને લીધે બેલાન જવા થઈ ગયેલા ઘણા જ દીનમુખા હાથીઓ તથા ઘોડાઓ પોતાના સર્વ અંગોને સંકોચી રણમાં જોડા હતા. સર્વ રણપ્રદેશમાં પણ જ્યાં જોઈએ ત્યાં કપાયેલા બાહુઓ, તરેહતરેહનાં કવચો, સુંદર કુંડળોને ધારણ કરી રહેલાં મસ્તકો તથા બીજાં ઘટલાંએક યુદ્ધ કરવાના સામનો દિષ્ટિએ પડતાં હતાં ૧૮, ૧૯ આપું રણક્ષેત્ર માંસાહારી ભૂતગણોથી તથા મરણ પામેલા અને અર્ધમૃત્યા થયેલા યોદ્ધાઓથી ભરાઈ ગયું હતું, તેથી ત્યાં રથોને ચાલવાનો માર્ગ પણ રથો ન હતા ૨૦ રથોનાં પૈડાં માંસ તથા રુધિરના બમેલા કીચડમાં ખૂચી જતાં હતા, તેથી કુળવાન, સત્તવાન, બળવાન અને મોટા હાથીઓ સરખા ઘોડાઓ બાણોના પ્રહારથી થતી વેદનાના થરથરાટને લીધે તથા પૂર્વ-રાત્રિના થાકને લીધે ધણું જોસ કરીને માંડ માંડ રથોને ખેંચી જતા હતા કે ભારત ! તે સમયે માત્ર દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુન સિવાય સર્વ સૈન્ય વિહ્વલ ભ્રમિત, ભયભીત તથા આતુર થઈ ગયું હતું કેવળ તે બન્ને જણા જ પોતાના કુખી યોદ્ધાઓના કુખતુ તથા ભયનું વારણ કરનારા અને આશ્રયભૂત હતા છતાં શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ તે જ બન્ને વીરોનો ભેટા કરી ચમત્કે ભણી જ જતા હતા એક તરફથી કૌરવોનું સર્વ મહાસૈન્ય ત્રાસ પામી ગયું હતું, ત્યારે બીજી તરફથી અંદર અંદર જેળજેળ થયેલુ પાચાવોનું મૈત્ર્ય ગભરાટમાં આવી પડ્યું હતું. એ સમયે દારૂને કઈ પણ અથર મટતી ન હતી મર્ પ્રદેશ કાળના ક્રોડસ્થળ સમાન ભામતો હતો અને તે બીજાઓને બચ વારાનો હતો ૨૧-૨૫ આમ પૃથ્વીના ગર્જનગીઓનો તે મહા ક્ષમ મંડળો હતો, ત્યાં જોઈને કણ્ડને, દ્રોણાચાર્યને, સુધિરને, બીમસેનને, નકુલને, સહદેવને, ધૃત્યુભને,

સાત્યકિને, કુશાસનને, અશ્વત્થામાને, દુર્યોધનને શકુનિને, કૃપાચાર્યને, મદ્રરાજ શત્રુજને, કૃતવર્માને કે બીજા કોઈ યોદ્ધાઓને જોઈ શક્તા ન હતા. ત્યારે પૃથ્વી કે દિશાઓ એમાંનું કઈ જ દેખાતું ન હતું અરે ! આ રાજન ! ત્યાં હું અને પોતાને પણ દેખી શકતો ન હતો, કારણ કે સૈન્યે હડાડેલી રજાથી સર્વ કઈ કંઈ ગયું હતું અને ત્યાં પ્રાતિ ઉપજોને તેવો તુમુલ તથા ઘોર રજપ્ર મેધ ચઢી આવ્યો હતો ત્યાં બધું બીજી રાત્રિ જ થઈ હોય, તેમ સર્વ કોઈ માનવા લાગ્યા હતા કૌરવો, પાચાવો કે પાંડવો દિષ્ટિએ પડતા ન હતા, એટલું જ નહિ પણ દિશાઓ, આકાશ, પૃથ્વી, જાયુ, નીચુ, સપાટ વગેરે કઈ પણ જોવામાં આવતું ન હતું માત્ર ત્યારે વિચરેચ્છુ પુત્રો હાથોહાથનો સ્પર્શ કરીને જ પોતાના અથવા પારકા યોદ્ધાઓને યુદ્ધમાં મારી રહ્યા હતા. પછી તે ધૂળ બપોરે ખૂબ જોઈ જોઈ અને સર્વ સ્થળે લોહીનો છટકાવ તથા પવનની સુસવાડી વધી પડી, ત્યાં જ તે જોઈથી રજ શાંત પડી હવે લોહીવહાણ થઈ રહેવા હાથીઓ, ઘોડાઓ, યોદ્ધાઓ, રથો અને પાગાઓ કંઈપણના વનોની પેઠે ત્યાં શોભવા લાગ્યા ત્યાં દુર્યોધન, કણ્ડ, દ્રોણાચાર્ય તથા કુશાસન આ ચાર મહારથીઓ પાંડવપક્ષના ચાર મહારથીઓ માટે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા આમ દુર્યોધન અને કુશાસન, એ બન્ને નકુલ તથા મદ્રેન એ બન્ને ભાઈઓ સાથે લડવા લાગ્યા ૨૧-૩૪ ત્યાં મધ્યાહ્ન કણ્ડ બીમસેન માટે લડવા લાગ્યો અને દ્રોણાચાર્ય અર્જુન માટે લડવા લાગ્યા યુદ્ધોને મર્ યોદ્ધાઓ ગોતરફથી જોઈ રહ્યા હતા ત્યાં જોવા સર્વ રથોદ્ધાઓ રથોમાં મેદુ એવા તે ઉચ્ચ યોદ્ધાઓના અમાટી યુદ્ધને જોઈ

રક્ષા હતા. અતઃપરનું યુદ્ધ કરી અણનારા તે વીરો તે તે વિચિત્ર સ્થમાર્ગોમાં ધૂમી રહ્યા હતા; તેથી તેમનું યુદ્ધ પણ તરેહતરેહની સ્થગતિથી યુક્ત હોઈને ઘણું વિચિત્ર જણાતું હતું. તેઓ પરસ્પરને જીતવાની ઇચ્છાથી પરાક્રમપૂર્વક યત્ન કરતા હતા અને વર્ષાઋતુના મેઘોની પેઠે બાણોની વૃદ્ધિ કરીને અન્યોન્યને ઢાંછી દેતા હતા. તે નર-વરો સૂર્ય સરખા દેદીધ્યમાન રથોમાં બેઠા હતા, તેથી તેઓ વીજળીના ઝબકારાવાળા શરદઋતુના મેઘો સરખા શોભતા હતા. હે મહારાજ ! ક્રોધ અને અમર્ષમાં આવી ગયેલા તે યોદ્ધાઓ અન્યો-ન્યની અડસાચડસી કરતા હતા હતા અને મોટાં ધનુષ્યો હાથમાં લઈને તેઓ યત્નપૂર્વક સામસામા આવી ગયા હતા. આથી તેઓ જાણે મદમત્ત હાથીઓ હોય અથવા મોટા સાંઢ હોય તેવા જણાતા હતા. ૩૫-૪૧

હે રાજન ! ખરેખર, જ્યાં સુધી કાળ ન આવ્યો હોય ત્યાં સુધી ઢાઈનાં શરીર પડતાં નથી. એ કારણથી જ તે સર્વ મહારથીઓ એકી-સાથે કપાઈ મરતા ન હતા. ૪૨ છતાં તે આખું રણક્ષેત્ર બાહુઓથી, ચરણોથી, કપાયેલાં કુંડળ-ધારી મસ્તકોથી, ધનુષ્યોથી, બાણોથી, ભાલા-ઓથી, ફરશીઓથી અને પટ્ટિઓથી ભરાઈ ગયું હતું. વળી તે બંદૂકોથી, ધુરપ્રોથી, નારાયોથી, વાઘનખોથી, શક્તિઓથી, તોમરોથી અને બીજાં કેટલાંએક વિવિધ અતનાં પાણી પાયેલાં ઉત્તમ હથિયારોથી વ્યાપી ગયું હતું. ત્યાં વિચિત્ર તરેહતરેહનાં આકારનાં કવચો, ભાંગી પડેલા વિચિત્ર રથો તેમ જ મરણ પામેલા હાથીઓ તથા ઘોડાઓ ઉભરાઈ રહ્યા હતા. તેમાં પર્વત સરખા રથો, યોદ્ધાઓ તથા ધન્યો નાશ પામવાથી ખાલી પડ્યા હતા અને સવાર વિનાના થયેલા તથા અત્યંત ત્રાસ પામેલા

ઘોડાઓ તેમને આમતેમ તાણી જતા હતા. વળી એ રણભૂમિ હણાઈ ગયેલા વીરોનાળા પવનવેગી તથા અલકૃત ઘોડાઓથી, પાડી નાખવામાં આવેલા પંખાઓથી, કવચોથી, ધન્ય-ઓથી, છત્રોથી, અલંકારોથી, વસ્ત્રોથી, સુગંધી-થી, પુષ્પમાળાઓથી, હારોથી, મુકુટોથી, પાઘડી-ઓથી, ધૂધરીઓથી, છાતી પર ધારણ કરવાની મણિમય કંઠીઓથી અને શિરપેચોથી ભરાઈ ગયું હતું. આમ ભરાઈ ગયેલું તે રણક્ષેત્ર જાણે તારાગણોથી ભરાઈ ગયેલું આકાશ હોય તેમ દેખાતું હતું. ૪૩-૪૯ તે પછી દુર્યોધન અને નકુલ-ની ભેટભેટા થઈ. તેઓ બન્ને યોદ્ધાઓ ક્રોધ અને અમર્ષમાં આવી ગયા હતા. ૫૦ હે મહારાજ ! હર્ષમાં આવી ગયેલા માદ્રીના પુત્રે સેંકડો બાણો મૂકીને તમારા પુત્રને ડાબી તરફ લાવી મૂક્યો, એટલે ત્યાં જોયેલાં સૈન્યોમાં મોટા ઢાલા-હલ થઈ રહ્યો. ૫૧ આમ પોતાના કાકાના છોકરા-એ પોતાને યુદ્ધમાં ડાબી તરફ કરી મૂક્યો, તે દુર્યોધનથી સહન થયું નહિ. તેથી હે મહારાજ ! તમારો પુત્ર પણ ક્રોધમાં આવી જઈને તે નકુલને પણ ડાબી તરફ મૂકવાને શીઘ્ર ઉપાયો કરવા લાગ્યો; પરંતુ અતઃપરની યુદ્ધની રીતિઓને અણનારો તેજસ્વી નકુલ પોતાને ડાબી તરફ લઈ જવા ઉપાય કરી રહેલા તમારા પુત્રને બાણો મૂકીમૂકીને સર્વ તરફથી અટકાવવા લાગ્યો તથા પીડવા લાગ્યો. થોડો સમય જતાં તો નકુલે દુર્યોધનને રણમાંથી હાંકી જ કાઢ્યો. તે ઝેઈ સર્વ સૈન્યો નકુલનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. એ વેળા પોતાનાં સર્વ દુઃખોનું સ્મરણ કરી નકુલે તમારા પુત્રને કહ્યું કે, 'અહ્યા ઓ દુર્યોધન ! જો રહે, જો રહે, નાસે છે ક્યાં?' હે રાજ ! ખરું એનાં તમારા દુષ્ટ વિચારોને પરિણામે જ આ સમય આવી પહોંચ્યો છે. ૫૨-૫૫

અધ્યાય ૧૮૮મો મોઠા મોઠા યોદ્ધાઓની ભેટ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો દુઃશાસનઃ ક્રુદ્ધઃ સહદેવમુપાદ્રવત્ ।

રથવેગેન તીવ્રેણ કંપયન્નિવ મેદિનીમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી ક્રોધે ભરાયેલા દુઃશાસન રથના તીવ્ર વેગથી પૃથ્વીને કંપાવતો કંપાવતો સહદેવ સામે ધસ્યો.^૧ એટલે તરત જ શત્રુકર્ષણ સહદેવે એક બરસભાણુ મૂક્યું અને તેના સારથિના મસ્તકને ઉપરના ટોપની સાથે છેદી નાખ્યું.^૨ એ વેળા સહદેવે એ કાર્ય એટલી બધી ઝડપથી કર્યું હતું કે, દુઃશાસન અથવા દાઈ સૈનિકને પણ તે સારથિના શિરચ્છેદની ખબર પડી નહિ.^૩ પરંતુ જ્યારે છૂટી લગામવાળા ઘોડાઓ પોતાને ફોવે તેગ જવા લાગ્યા, ત્યારે દુઃશાસને બલુધું કે, સારથિ મરણ પામ્યો છે. હવે દુઃશાસને પોતે જ ઘોડાઓની લગામ હાથમાં લીધી અને અશ્વશિક્ષામાં કુશળ એવો તે મહારથી ઝપાટાબંધ સુંદર તથા અદ્ભુત યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૪,૫} ત્યારે સ્વપક્ષના યોદ્ધાઓ તથા શત્રુઓ સુધ્ધાં દુઃશાસનના તે કર્મનાં વખાણ કરવા લાગ્યા; કારણ કે સારથિ મરણ પામ્યો હતો, છતાં તે નિર્જયની પેઠે રથમાં એસીને રથમાં ધૂમતો હતો.^૬ પેલી તરફથી સહદેવ તો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીમૂકીને દુઃશાસનના ઘોડાઓને ઊર્ધ્વ દેતો હતો; એટલે બાણોથી પીડાયેલા તે ઘોડાઓ ઉતાવળા ચોતરફ નાસવા લાગ્યા.^૭ આથી દુઃશાસને ધનુષ્યને પકડું મૂક્યું અને ઘોડાઓની લગામ હાથમાં લીધી. આમ વારંવાર ધનુષ્ય લઈને પરાક્રમ કરતો તમ યુનઃ ધનુષ્ય છોડી દઈ ઘોડાઓની લગામ હાથમાં પકડતો દુઃશાસન લગ્ન્યે બંતા દત્તો. તે વખતે મોટીપુત્ર સહદેવ સમયનો લાજ લઈને સંખ્યાબંધ બાણો મૂકતો દત્તો અને

તેને ઢાંકી દઈ રહ્યો હતો. ત્યાં ઠણું તમારા પુત્રનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી આવી પહોંચ્યો. એટલે પેલી તરફથી બીમસેન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ધનુષ્યને કાન સુધી એચીને ચણ બાણો મૂક્યાં અને ઠણુંની છાતીમાં તથા બન્ને બાહુઓમાં પ્રહાર કરી ગર્જના કરી.^{૮-૧૦} તે પ્રહારની સાથે જ ઠણું માર મારેલા સર્પની પેઠે બીમસેન તરફ ફર્યો અને તેને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અટકાવવા લાગ્યો.^{૧૧} હવે બીમ તથા ઠણુંનું તુલ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તેબન્ને મોટા આખસાની પેઠે ગર્જનાઓ કરતા હતા અને ડોળા ફૂડીફૂડીને એકબેકને ભેઈ રહ્યા હતા.^{૧૨} જમણે ધસારો કરીને તેઓ ક્રોધપૂર્વક એકબીજા ઉપર તૂટી પડતા હતા. સામ-સામ બાણેલા તે યુદ્ધક્રશ્ય યોદ્ધાઓને જ્યારે બાણોની ખોટ પડી, ત્યારે તેમનું ગદાયુદ્ધ ચાલુ થયું. હે રાજન્ય ત્યાં બીમસેને ગદાનો પ્રહાર કરી ઠણુંના રથ, છોટકા વગેરેના સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા, તે એક આકર્ષ્ય જેવું બન્યું હતું. હવે વીર્યવાન રાધાપુત્રે બીમસેનની ગદાનો નારા કરી તેના રથ પર સામે ગદાનો પ્રહાર કર્યો અને બીમસેનની ગદાને ભાંગી પણ નાખી. એટલે બીમસેને યુનઃ વર્ષનદાર એવી એક બીજી ગદા ઠણું તરફ ફેંકી.^{૧૩-૧૪} ઠણું તે ગદાને પણ અનેક સુંદર પૂંખવાળાં પીછાં બાંધેલાં બાણો વડે પાછી ધકેલી દીધી, એટલે તે ગદા બીમસેન તરફ પાછી ફરી.^{૧૫} મંત્રોથી હણાયેલી બળે નાગણ દોગ તેમ ઠણુંનાં બાણોથી ધકેલાયેલી તે ગદા બીમસેન તરફ ધસી, એટલે તેના પ્રહારથી બીમસેનનો મદાન સ્વજ ઠડઠડ કરતો પૃથ્વી પર આવી પડ્યો અને તેના સારથિ મૂર્ઝાચી એમાન ધઈ દબી પડ્યો. પડી મદામજનન બીમસેને કોતપૂર્ણ થઈ ઠણુંને આડ બાણો માર્યાં. ‘તબી દે ભારત! ચતુર્વીરોનો નારા કરનારા તે બીમે ‘વીર’ તીખાં

આણે મુખ્યાં અને દસનો દોષ તેવો રોળ કરીને તેણે ઠણુંના ધન્ય, ધનુષ્યો તથા ભાયાના ઠકડા કરી નાખ્યા. ત્યાં દે ભારત ! ઠણું પણ સોનેરી પીડનાળું બીજું એક દુરાસદ ધનુષ્ય દાયમાં લીધું.^{૧૮-૨૧} હવે રાધાનંદન કળે રચની ધરી જેવડાં મોટાં બાણો ફેંકીને ભીમસેનના રીંછવણાં ઘોડાઓને તથા બન્ને પૃથ્વક્ષક સાથે સારથિને ઝડપથી મારી નાખ્યા.^{૨૨} પોતાના રચનો એ રીતે ચિનાશ થયો, એટલે સિંહ જેમ પર્વતના શિખર પર ચઢી જાય, તેમ રચસિત થયેલા શત્રુદમન ભીમસેન નકુલના રચ પર ચઢી ગયો.^{૨૩} આ બાજુ બીજી તરફ મહારથી દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુન અદ્ભુત યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. દે રાજેન્દ્ર ! ને બન્ને આચાર્ય-શિષ્ય યુદ્ધમાં અન્યોન્યના પર પ્રહાર કરી રહ્યા હતા. ઝડપથી બાણોનું સંધાન કરીને ઉતાવળા ઉતાવળા બાણોને ફેંકીને અને રથોને અનેક માર્ગોમાં ધુમાવીને તે બન્ને જણા મનુષ્યોનાં નેત્રોને તથા મનને મોહિત કરી નાખતા હતા. દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે વેળા સર્વ ચોદાઓ યુદ્ધ કરતા અટ્ટી પડ્યા હતા અને તેઓ પૂર્વે કદી નહિ એથેલું ગુરુ-શિષ્યનું એ યુદ્ધ નિકાળવા લાગ્યા.^{૨૪-૨૬} તે બન્ને વીરો સેનાના મધ્યમાં જતજતના રચ-માર્ગો પ્રકટ કરતા હતા અને એકમેકને ડાબી બાજુ લાવવા મથતા હતા.^{૨૭} સર્વ ચોદાઓ અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થઈને તેમનું પરાક્રમ જોઈ રહ્યા હતા દે મહારાજ ! જેમ કાઈ એક માંસના ઠકડા માટે આકાશમાં બે બાજુપક્ષીઓનું યુદ્ધ થાય, તેમ તે અર્જુન તથા દ્રોણાચાર્યનું મહાન યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. અર્જુનનો પરાજય કરવા માટે દ્રોણાચાર્ય જ જ કર્મ કરી રહ્યા હતા, તેનો તેનો પાંડુપુત્ર અર્જુન તત્કાળ ચિનાશ કરી નાખતો હતો. આમ યુદ્ધની એક જ અવસ્થામાં દ્રોણાચાર્ય જ્યારે અર્જુનથી વધી શક્યા નહિ, ત્યારે અસ-

માર્ગોમાં કુશળ એવા તે આચાર્યે દિવ્ય અસ્રો પ્રકટ કરવા માંડ્યાં. દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી એન્દ્ર, પાદ્યુપત, ત્રાપ્કુ, વાયવ્ય અને વારણ આદિ જ જ અસ્ર છૂટતું હતું, તેનો અર્જુન નાશ કર્યો જતો હતો. આ રીતે પાંડુપુત્ર અર્જુન તેમનાં સર્વ અસ્રોનો વિધિપૂર્વક અસ્રો મુછીને નાશ કરવા લાગ્યો; ત્યારે દ્રોણગુરુ એથી પણ વધિક પરાક્રમ-વાળાં પરમ દિવ્ય અસ્રોનો પ્રયોગ કરી અર્જુનને છાઈ દેવા લાગ્યા. જય મેળવવાની ઇચ્છાથી દ્રોણાચાર્ય અર્જુન પર જ જ અસ્રોનો પ્રયોગ કરતા હતા, તે અસ્રોના વિધાત કરવા માટે અર્જુન પણ સામે તે જ અસ્ર પ્રકટ કરતો હતો. આમ અર્જુને પોતાનાં સર્વ દિવ્ય અસ્રોનો વિધિસર નાશ કરવા માંડ્યો, ત્યારે આચાર્ય દ્રોણ મનમાં ને મનમાં જ અર્જુનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. દે ભારત ! તે શત્રુતાપન દ્રોણગુરુ ત્યાં સર્વ શસ્ત્રવેતાઓમાં અગ્રગણ્ય થયેલા તે શિષ્ય વડે પોતાને પૃથ્વીમાં સર્વોદ્ધે માનવા લાગ્યા. અર્જુન સર્વ મહાત્મા વીરપુરુષોની વચ્ચે દ્રોણાચાર્યનું વારણ કરી રહ્યો હતો, છતાં પ્રયત્ન કરી રહેલા તે આચાર્ય મંદ મંદ હસીને પ્રીતિપૂર્વક અર્જુનને અટકાવવા લાગ્યા. તે વેળા હજારે દેવો, ગંધર્વો, ઋષિઓ અને ઘણા સિદ્ધોના સંઘો દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુનના તે યુદ્ધને જોવાને આકાશમાં આવીને ઊભા રહ્યા હતા. ત્યારે અપ્સરાઓ, યક્ષો તથા ગંધર્વોથી ખીચાખીચ ભરાઈ ગયેલું આકાશ બાણે મેઘમંડળથી છનાઈ ગયું દોષ તેવું શોભાયમાન લાગતું હતું. ત્યાં દે રાજ ! આકાશમાં દ્રોણાચાર્ય તથા અર્જુનની સ્તુતિરૂપ અંતર્હિત વાણીઓ વારંવાર સંભળાઈ રહી હતી. દશેય દિશાઓને જાનનદયમાન કરતાં તે દિવ્ય અસ્રો જ્યારે સામસામાં છૂટી રહ્યાં હતાં, ત્યારે એકઠા મળેલા સિદ્ધો તથા ઋષિઓ

એકે અવાજે કહેતા હતા કે, 'ખરેખર! આ યુદ્ધને માનુષ, આસુર, રાક્ષસી, દેવી કે ગાંધર્વી કહી શકાય તેમ નથી; પણ આ તો બ્રાહ્મયુદ્ધ જ ગણાય. આતું વિચિત્ર તથા આશ્ચર્યજનક યુદ્ધ આપણે કદી જોયું નથી કે સાંભળ્યું નથી. જુઓને, થોડીવારમાં દ્રોણાચાર્ય અર્જુન કરતાં વધી જાય છે અને થોડીવારમાં અર્જુન દ્રોણાચાર્ય કરતાં વધી જાય છે. આપણે પોતે જો આ બંનેમાં અંતર જોઈ શકતા નથી, તો બીજે કોઈ સામાન્ય વર્ગનો પ્રાણી તો આમાં અંતર ક્યાંથી જોઈ શકે! જો કદાચ રૂદ્રદેવ પોતે પોતાનાં જ સ્વરૂપે કરી આમ યુદ્ધ કરે, તો જ આ યુદ્ધની ઉપમા મળી શકે તેમ છે. બાકી અન્ય સ્થળે તો આ યુદ્ધ માટે ઉપમા જ નથી. આચાર્ય દ્રોણમાં એકલું જ્ઞાન જ રહ્યું છે, ત્યારે પાંડવ અર્જુનમાં જ્ઞાન તથા યોગ બંને રહ્યાં છે. વળી આચાર્યની અંદર એકલું શૌર્ય જ રહેલું છે, ત્યારે પાંડવ અર્જુનમાં શૌર્ય અને બળ બંને રહેલાં છે. આ બંને મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓને બીજા શત્રુઓ કરી પણ યુદ્ધમાં મારી શકે તેમ નથી. છતાં આ બંને કદાચ ધારે તો હેવો સહિત સર્વ જગતનો પણ સંહાર કરી નાખે તેમ છે. ૧૨૮-૧૨૯ આમ દે મહારાજ! પ્રકટ તથા અપ્રકટ રહેલાં સર્વ જૂતો એ તે બંને પુરુષસિંહોને જોઈને કહ્યું. તેવામાં તો મહાશુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્યે બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. આથી તે રણમાંનાં સર્વ જૂતોને તથા આકાશમાં અંતહિત રહેલાં દિવ્ય જૂતોને પણ સંતાપ સંતાપ થઈ રહ્યો. ૧૩૦, ૧૩૧ તેથી પર્વતો, વનો તથા વૃક્ષો સહિત સમગ્ર પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ રહી, વાયુ તીવ્ર વાવા લાગ્યો અને સાગરો ખળખળી લાગ્યા. ન્યારે તે મહાભાગ્યે બ્રહ્માસ્ત્રને ઉગાર્યું ત્યારે પાંડવકૌરવોની બંને સેનાઓમાં સર્વ પ્રાણીઓમાં મોટા નાશ વર્તાઈ રહ્યો. ૧૩૨-૧૩૩ આમ છતાં

દે રાજેન્દ્ર! અર્જુન ગભરાયો નહિ. તેણે તો સાસુ બ્રહ્માસ્ત્ર જ પ્રકટ કરીને દ્રોણાચાર્યના અસ્ત્રોનો નાશ કર્યો તેમ જ સર્વ શાંત કર્યું. ૧૩૪ આ પ્રમાણે ન્યારે તે બંનેના યુદ્ધનો કોઈ રીતે પાર આવ્યો નહિ, ત્યારે કરી સંકુલ યુદ્ધનો આરંભ થયો. તેથી તે યુદ્ધ એટલું બધું બ્યાકુળ થઈ ગયું કે, ત્યાં કંઈ જોવામાં પણ ન આવ્યું. આમ હે પૃથ્વીપતિ! દ્રોણાચાર્ય તથા અર્જુનનું તે તુલ્ય યુદ્ધ ચાલુ થયું, ત્યારે આકાશ બધું મેઘમંડળથી ઢંઢાઈ ગયું હોય તેમ બાણબળોથી ભરાઈ ગયું. તે સમયે કોઈ પણ આકાશચારી પ્રાણી ત્યાં આવ-જા કરતું ન હતું. ૧૩૫-૧૩૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતમ્ભવત દ્રોણવધપર્વમા
'સંકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૮૮મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૯ મો

સંકુલ યુદ્ધ

॥ નવમ ઉવાચ ॥

તસ્મિન્સ્તથા વર્તમાને રાજાશ્વનરસંકલ્પે ।

દુઃશાસનો મહારાજ ઘટ્વઘુન્નમયોષયત્ ॥ ૧ ॥

સંજય ગોસ્થો : હે મહારાજ! ન્યારે હાથી-

ઓ, થોડાઓ તથા મનુષ્યોનો એ રીતે ઘેર સંહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે દુઃશાસન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે લડી રહ્યો હતો. ૧ ત્યાં સુચર્ણજડિત રથમાં જોડેલો તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ દુઃશામનનાં બાણોથી અકર્ણાઈ જઈને કાપી લાગ્યો અને તેણે તમારા પુત્રના થોડાઓને બાણો વડે ઢાંકી દીધા. ૨ દે મહારાજ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં બાણો વડે છુંદાઈ ગયેલો દુઃશામનનો રથ એક ક્ષણવારમાં તો ધ્વજ અને સારથિ સહિત દેખાતો બંધ થયો. ૩ દે રાજેન્દ્ર! મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બાણબળોથી દુઃશામનને જેટલી બળી પીડા થવા લાગી કે, તેનામાં તેની મામે લગા મેટાને પશુ ગડિત રહી નહિ. ૪ આ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દુઃશામનને બાણો મારી મારીને રથમાંથી

નસાડી મૂડ્યો અને પછી પોતે હજારો બાણો ફેંકતો ફેંકતો દ્રોણાચાર્ય સામે જ યુદ્ધ કરવા આદ્યો ગયો.^{૧૪} ત્યારે આગળ જતાં હાર્દિઃક્યવંશનો કૃતવર્મા તથા તેના ત્રણ ભાઈઓ તેની સામે ચઢી આવ્યા અને એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આગળ જતો અટકાવવા લાગ્યા. એ વેળા પુરુષશ્રેષ્ઠ નકુલ તથા સહદેવ બળતા અગ્નિની પેઠે પ્રદીપ્ત થઈ દ્રોણાચાર્ય સામે જતા એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પૃથક્કર તરીકે પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા.^{૧૫} હવે તે સર્વ મોટા મોટા મહારથીઓ (કૃતવર્મા, તેના ત્રણ ભાઈઓ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નકુલ અને સહદેવ) રોષમાં આવીને, વૈથં રાખીને અને મરણને આગવું કરીને સામસામા પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યા ‘હે રાજન! તે સર્વનો આત્મા શુદ્ધ હતો, તેમનું વર્તન શુદ્ધ હતું’ અને સ્વર્ગમાં જવાનું રહેવા દઈને તેઓ પરસ્પર વિજયની ઇચ્છાથી ખરેખર આર્થયુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૧૬} ‘હે રાજ! શુદ્ધ વંશમાં જન્મેલા તથા શુદ્ધ કર્મોને કરનારા તે વીરપુરુષો ઉત્તમ ગતિને પામવા માટે ને વેળા બરાબર ધર્મયુદ્ધથી જ લડી રહ્યા હતા.^{૧૭} તે સાને યોદ્ધાઓમાં કોઈ અધર્મિષ્ઠ ન હતો, તેમ તેમનું યુદ્ધ પણ જરાય નિંધ ન હતું. એ યુદ્ધમાં કણ્વી, નાકીક, ઝેર ચોપડેલું ખસિનક, સૂત્રી, કપીશ કે વાંદરાનાં હાડકાંમાંથી બનેલું બાણ અથવા ગાય કે હાથીનાં હાડકાંમાંથી બનાવેલું બાણ, એ અણિયાળું, મલિન અણિયાળું અથવા વક્ર ગતિનું બાણ એક પણ વપરાતું ન હતું.’^{૧૮, ૧૯} તે સર્વ યોદ્ધાઓએ શુદ્ધ અને સરળગામી શસ્ત્રો જ ધારણ કર્યાં હતાં અને તેઓ નીતિમય તથા શુદ્ધ યુદ્ધ કરીને ઉત્કૃષ્ટ લોક તથા શ્રીતિને મેળવવાની ઇચ્છાથી જ લડી રહ્યા હતા. એ પ્રમાણે હે રાજ! તમારા પક્ષના ચાર યોદ્ધાઓનું પાંડવપક્ષના ત્રણ યોદ્ધાઓ સાથેનું તે યુદ્ધ યુદ્ધ સર્વ જાતના દોષોથી રહિત હતું.

પછી હે રાજન! કૃતવર્મા આદિ તમારા તે ચારે મહારથીઓને નકુલ તથા સહદેવે અટકાવી દીધા, એટલે તે એઈ ને ઝડપથી અત્રો મૂકનારો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયો.^{૨૦-૨૧} આમ સિંહ જેવા નકુલ અને સહદેવે જ્યારે એ ચારેય વીરોને અટકાવી દીધા, ત્યારે એ પર્વતો પર જેમ વાયુઓ તૂટી પડે, તેમ તે ચારેય જણા એ બંનેના પર તૂટી જ પડ્યા.^{૨૨} આથી રથી-શ્રેષ્ઠ નકુલ તથા સહદેવ તેમનામાંના બધાં મહારથીઓ સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, એટલે તુરત જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે વળ્યો. હવે હે મહારાજ! આથી યુદ્ધકુર્મંદ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી જતો એઈને તેમ જ પોતાના ચાર મહારથીઓ નકુલ તથા સહદેવ સાથા લડવામાં રોકાયા છે તે બધું એઈને, કુર્યોધન રથિરનું પાન કરનારાં બાણો ફેંકતો ફેંકતો ધૃષ્ટદ્યુમ્નના માર્ગ વચ્ચે ધસી ગયો, પણ ત્યાં તો સાત્યકિ તુરત ચઢી આવ્યો.^{૨૩-૨૪} આમ તે બંને કુરુ તથા માન્વવંશના પુરુષઓનો નિર્ભય થઈને પરસ્પર સમીપમાં આવી ગયા અને હસતા હસતા યુદ્ધ માટે ભેટ્યા.^{૨૫} એ વેળા તે બંને પોતાની બાદયા-વસ્થાનાં ચરિત્રોનો વિચાર કરીને પ્રસન્ન થઈ રહ્યા હતા અને વારંવાર મુખ મલકાવીને એક-બીજા સામે ખેતા હતા.^{૨૬} પછી કુર્યોધનરાજ પોતાના પ્રિય મિત્ર સાત્યકિને પોતાના વર્તનથી નિંદા કરતો કરતો કહેવા લાગ્યો:^{૨૭} ‘હે મિત્ર! ક્રોધ, લોભ, મોહ, અમર્ષ, ક્ષાત્રર્મ તથા ઔરસ-બળને ધિક્કાર હજે^{૨૮} આથી જ હે શિનિ-પુંગવ! તું મારી સામે યુદ્ધ કરવા ખડો થયો છે અને હું તારી સામે યુદ્ધ કરવા ખડો થયો છું. છતાં તું મને મારા પ્રાણો કરતાંયે અધિક પ્રિય છે. એટલું જ નહિ પણ મારી માલિશીના જ જોગો છે તે અને હું પોતે પણ સદાને માટે

તારા છીએ.^{૨૪} આપણા ભૂતકાળમાં જે જે બાળ-ચરિત્રો થયાં છે, તે તે બધાં આ સમયે મને સાંભરી આવે છે. પણ હાય ! આ રણાંગણમાં સામસામા આવતાં આપણાં તે સર્વ બાળચરિત્રો ખરી ગયાં છે.^{૨૫} હે સાત્વત ! ક્રોધ અને લોભથી બીભ્તું શું કળ આવે ? તેના કળરૂપે આજ આપણી વચ્ચે આ યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું છે.^{૨૬} દુર્યોધને રણભૂમિ પર આ રીતે કહ્યું, ત્યારે પરમ અઓને બળુનારે સાત્યકિ તીક્ષ્ણ બાણો ઉગામીને હસતો હસતો બોલ્યો : ‘હે રાજપુત્ર ! આ કંઈ રાજસભા નથી અથવા આચાર્યનું ઘર નથી કે, ત્યાં એકઠા મળીને આપણે તે સમયનાં જેવી રમતગમતો કરી શકીએ !’

દુર્યોધન બોલ્યો : હે શિનિપ્રગવ ! આપણી બાલ્યાવસ્થાની તે રમતગમત ક્યાં ચાલી ગઈ અને આ યુદ્ધ વળી ક્યાંથી ઉપસ્થિત થયું ? આ બધા વિચાર કરતાં જણાય છે કે, કાળની ગતિ અકળ છે. અરેરે ! ધન મેળવીને અથવા ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરીને આપણે શું કરવાનું છે ? કેમ કે અહીં એકઠા મળેલા આપણે બધા કેવળ ધનના લોભથી જ લડી રહ્યા છીએ !

સંજય બોલ્યો : રાજ દુર્યોધન જ્યારે આ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો, ત્યારે સાત્યકિ પુનઃ કહેના લાગ્યો કે,^{૨૭-૩૦} ક્ષત્રિયોના આચાર સદા-કાળ આવો જ હોય છે. પ્રસંગ આવતાં તે શુરુઆ સામે પણ લડે છે. માટે હે રાજ ! હું તને જો ખરેખરો પ્રિય હોઈ તો તું મને મારી નાખ. હો, ત્રિશંખ ન કર. એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તારે લીધે હું પૃથ્વિવંતોના દિવ્ય લોકમાં જઈ. તારામાં જટલી શક્તિ અને જટલું બળ હોય, તેને તુરત મારા પર આજ દેખાડી દે.^{૩૧,૩૨} મિત્રો પર આવનારા મહાન સંકટને જોવાની મારી છાછા નથી.^{૩૩} આ પ્રમાણે પુલ્લેપુલ્લું કહી-

ને સાત્યકિએ ઉત્તર આપ્યો અને અવ્યય થઈને તે તત્કાળ દુર્યોધન સામે આવી ખડો થયો. તેણે પોતાના પર જરાયે દયા કરી નહિ, ત્યારે તમારા પુત્રે પણ પોતાની સામે આવેલા તે મહાબાહુને યુદ્ધ માટે સ્વીકારી લીધો.^{૩૩,૩૪} હે રાજન ! તમારા પુત્રે બાણો મૂકીને તે સાત્યકિને વંદાવી લીધો. હવે ક્રોધાયમાન થયેલા હાથી અને સિંહનું જેવું ધોર યુદ્ધ થાય છે, તેવું જ કુરુ તથા માધવવંશમાં સિંહ સમાન તે બન્નેનું ધોર યુદ્ધ ચાલુ થયું. ક્રોધેલા દુર્યોધને ધનુષ્યને કાન સુધી લાંબું ખેંચીને દશ બાણો છોડ્યા અને યુદ્ધકુર્મંદ સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો, એટલે સાત્ય-કિએ પણ બાણો વડે તેને સામે વીંધી નાખી બીજાં કટલાંચેક બાણોથી છાઈ દીધો. એટલું જ નહિ પણ તેણે પુનઃ પચાસ બાણો મારીને દુર્યોધનને બીજાં ચાળીસ બાણોના માર માર્યો. હે રાજ ! રણમાં સાત્યકિનો આવો ઝપાટો જોઈને તમારો પુત્ર ખડખડાટ હસ્યો અને ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચી છોડવામાં આવેલાં તીક્ષ્ણ ત્રીસ બાણો મારી તેણે તેને વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે શુરપ્રબાલ મૂકી તેના ધનુષ્યના બે કંકડા કરી નાખ્યા.^{૩૫-૩૬} ત્યાં ઝડપી હાથવાળા તે સાત્ય-કિએ તુરત બીજાં દસ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તમારા પુત્ર પર બાણો છોડવા માંડ્યા.^{૩૭} પોતાનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાથી આમ એકાએક પડતી તે બાણપંક્તિને રાજ દુર્યોધને કટકેટકા કરી નાખી. આ જોઈ મનુષ્યો દ્રાહ્મણ મગાવી રહ્યા.^{૩૮} વળી, તેણે વેગપૂર્વક તોતર બાણો મૂકીને સાત્યકિને ખૂબ પીડના માંડ્યો. તે સર્વ બાણો મુલતુંની પૂંખવાળાં લતાં, મળણ પર મસેલાં લતાં અને ને કાન સુધી ખેંચેલા ધનુષ્ય-માંથી જોસમેર નીકળ્યાં લતાં.^{૩૯} દુર્યોધન વળી પાડો બાણોનું મંદાન કરતાં લતાં, નેરામાં તો

સાત્યકિએ તેના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું ને વધારા
માં ઝપાટાબંધ બાણો મૂકી તેને વીંધી નાખ્યો.
હે મહારાજ! સાત્યકિના તે છેલ્લા પ્રહારથી
દુર્યોધન ગાદ વીંધાઈ ગયો, તેથી તેનાં બાણો વડે
વ્યથિત અને પીડિત થઈને તે બીજા રથી સામે
ફર ચાલ્યો ગયો.^{૪૩, ૪૪} પછી થોડી વિશ્રાંતિ લઈ
તે ફરી સાત્યકિ સામે ચઢી આવ્યો અને તેના રથ
સામે જાયાબંધ બાણો ફેંકવા લાગ્યો.^{૪૫} ત્યારે
સાત્યકિ પણ દુર્યોધનના રથ સામે બાણો છોડવા
લાગ્યો. હે રાજા! આ રીતે તે સંકુલ યુદ્ધ થઈ
રહ્યું હતું.^{૪૬} તે વેળા ફેંકવામાં આવેલાં એ બાણો
ન્યારે પ્રાણીઓ પર પડતાં હતાં, ત્યારે ત્યાં મોટી
ઘાસની ગંજીઓમાં સળગી રહેલા અગ્નિના જ્વો
મહાન કંકકકટ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૪૭} તે બંને
વીર પુરોવાનાં હજારો બાણોથી પૃથ્વીતલ ઢંકાઈ
ગયું હતું અને આકાશ પણ અગમચરૂપ થઈ
પડ્યું હતું.^{૪૮} યુદ્ધમાં રથીગ્રેષ્ઠ સાત્યકિને દુર્યો-
ધનના કરતાં ચડિયાતો ઝેઈને કહ્યું હતાવળો
હતાવળો તમારા પુત્રની રક્ષા કરવા માટે ત્યાં
ચઢી આવ્યો.^{૪૯} પણ બીજી તરફ જામેલો મહા-
બળવાન ભીમસેન તેને સાંખી રાફ્યો નહિ અને
તે પણ હતાવળો હતાવળો કહ્યું સામે ધાયો
તેમ જ ધણાં બાણો ફેંકવા લાગ્યો.^{૫૦} ત્યાં કહેવું
હસનાં હસનાં તેનાં તીક્ષ્ણ બાણોનો વિનાશ
કરી નાખ્યો અને તેના ધનુષ્યનાં તથા સંધિલાં
બાણોના કટકેકટકા કરી નાખ્યા વળી તેણે તેના
સારથિને પણ મારી નાખ્યો.^{૫૧} આથી પાંડુપુત્ર
ભીમસેનને અત્યંત ક્રોધ ચઢી આવ્યો. તેણે ગદા
લીધી અને પોતાના શત કહ્યું તાલ્ય, ધનુષ્ય
તથા સારથિને રણમાં શેળી નાખ્યાં.^{૫૨} વળી
મહાબળવાન ભીમસેને કહ્યુંના રથનું એક પેડું
પણ બાંગી નાખ્યું. આમ પોતાના રથનું પેડું
બાંગી પડ્યું, છતાં કહ્યું લગારે કંચો નહિ, પણ

મોટા પર્વતની પેઠે અડગ જામે રહ્યો.^{૫૩} સૂર્યના
એક પેડાવાળા રથને જમ તેના સાતેય ઘોડાઓ
ખેંચે છે, તેમ કહ્યુંના એક પેડાવાળા રથને
તેના ઘોડાઓ ધણા વખત સુધી આગળ ને
આગળ ખેંચી જતા હતા.^{૫૪} કહ્યુંથી આ સહ્યું
ગયું નહિ, એટલે તે તરફતરફની બાણજળો
મૂકીને તથા જાતજાતનાં શસ્ત્રો વાપરીને ભીમ-
સેન સામે લડવા લાગ્યો.^{૫૫} તે વખતે ભીમ-
સેન પણ ક્રોધાયમાન થઈને તેની સામે બરાબર
રીતે લડી રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે ન્યારે તેમનું
યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા
ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા પાંચાલો
પ્રત્યે તથા પુરુષોમાં ગ્રેષ્ઠ મત્સ્ય થોદ્ધાઓ પ્રત્યે આ
પ્રમાણે કહ્યું: 'અરે જો થોદ્ધાઓ! જુઓ, જો
આપણા બહારના પ્રાણરૂપ છે અને જો આપણા
મરતકરૂપ છે, તે આ પુરુષગ્રેષ્ઠ મહારથી થોદ્ધાઓ
કીરવ થોદ્ધાઓ સામે લડી રહ્યા છે. તો પછી તમે
બધા મૂઠ અને બેબાન જેવા થઈને અહીં શું જાના
રહ્યા છો? ^{૫૬-૫૮} જ્યાં એ આપણા મહારથીઓ
લડી રહ્યા છે, ત્યાં તમે પણ જ્ઞાતધર્મને આગળ
કરી, ભયરહિત થઈને જાઓ અને યુદ્ધ કરો.^{૫૯}
લડતાં લડતાં તમે જો માર્યા જશો તો તમે
છદ્ધ મતિને પામશો અને જો વિજય મેળવશો
તોપણ પુષ્કળ દક્ષિણાઓવાળા ધણા યજ્ઞો-
યજન કરીને છદ્ધ મતિ મેળવશો.^{૬૦} અથવા તો
કદાચ માર્યા જ જશો તોપણ દેવાને સ્વરૂપે થઈ
તમે પુષ્કળ દિવ્ય લોહાને પામશો.' રાજ યુધિ-
ષ્ઠિરની એ પ્રેરણા થતાં તે સર્વ વીર મહારથીઓ
યુદ્ધ કરતા સંજય થયા અને જ્ઞાતધર્મને આગળ
કરી હતાવળો હતાવળો દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી
ગયા. પછી એકત્ર થયેલા તે પાંચાલથોદ્ધાઓ
ન્યારે એક તરફથી દ્રોણાચાર્ય પર તીક્ષ્ણ બાણો-
નો મારો ચલાવવા લાગ્યા, ત્યારે બીજી તરફથી

ભીમસેન આદિ મહારથીઆ તેમને આસપાસથી ઘેરી વળ્યા. એ વેળા પાંડુપુત્રોમાંના ત્રણ કુટિલ યુદ્ધ કરનારા મહારથીઆ ત્યાં દ્રોણાચાર્ય સામે હતા. ત્યાં નકુલ, સહદેવ અને ભીમસેન એ ત્રણેય જણા મોટી પૂરો પાડીને અર્જુનને કહેવા લાગ્યા : 'અરે ઓ અર્જુન ! તું જલદી આ તરફ ધસારો કર અને અહીં ઊભેલા કૌરવોને દ્રોણાચાર્ય પાસેથી દૂર હાંપી કાઢ; એટલે પાંચાલો રક્ષકારહિત થયેલા દ્રોણાચાર્યને નિર્વિઘ્ન મારી શકે.' તે સાંભળી અર્જુનને એકાએક કૌરવો સામે ધસારો કર્યો.^{૧૧-૧૪} પણ હે ભારત ! એ પંદરમે દિવસે વીર દ્રોણાચાર્ય તો એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંચાલોનો જ બળપૂર્વક નાશ કરી રહ્યા હતા.^{૧૬}

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરંગ ત્રણ વધપર્વના 'સંકલ્પ' સુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૮૬ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૦ મો

દ્રોણાચાર્યને અશ્વત્થામાના વધની શંકા

॥ સજય ઝવાલ ॥

પંચાલાનાં તત્તો દ્રોણોઽપ્યકરોત્કદનં મહત્ ।
યથા ક્રુદ્ધો રણે શક્નો દાનવાનાં ક્ષયં પુરા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : જમ પૂર્વે દેવાસુરના રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા ઈંદ્રે હાન્યોનો મહાન ક્ષય કરી નાખ્યો હતો, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્યે પણ પાંચાલોનો મહાન ક્ષય કરી નાખ્યો.^૧ હે મહારાજ ! તે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યના અસૂચી યોદ્ધાઓનો સંહાર થઈ ગયો હતો, છતાં કૃતલાએક રણધીર મહારથીઆ દ્રોણાચાર્યથી ત્રાસ પામતા ન હતા.^૨ તે સર્વ મહારથી પાંચાલો તથા સંજયો તેા યુદ્ધ કરતા કરતા દ્રોણાચાર્ય સામે જ યુદ્ધ માટે ધસ્યા ગયા હતા.^૩ તે સર્વ પાંચાલો જ્યારે બાણોની વૃષ્ટિઓથી ચારે બાજુ દેડાઈ ગયા હતા અને કુટાઈ ગયા હતા, ત્યારે તેમનો બચકર નાદ ત્યાં સંભળાતો હતો.^૪ મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે જ્યારે

પાંચાલોનો સંહાર કરવા માંડ્યો અને જ્યારે તેમનાં અસૂચો સંગ્રામમાં પ્રકટ થવા લાગ્યાં, ત્યારે પાંડવોમાં પણ ભયનો પેસારો દાખલ થયો.^૫ હે મહારાજ ! જ્યારે પાંડવોએ તે યુદ્ધમાં પોતાના યોદ્ધાઓનો, હાથીઓનો તથા યોદ્ધાઓનો મોટો સંહાર થઈ રહેલો જોયો, ત્યારે તેમની વિજયની આશા પણ નિરાશામાં બદલાઈ ગઈ.^૬ ત્યારે બુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા : 'શિશિરઋતુની આખરે પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ જેમ ઘાસની ગંજીને બાળી મૂકે છે, તેમ પરમ અસ્રોને જણનારા આ દ્રોણાચાર્ય શું અમને બધાને તો નહિ ખપાવી નાખે ? કાઈ પણ યોદ્ધો આ દ્રોણાચાર્યની સામે યુદ્ધમાં એકીટરો જોવાને પણ સમર્થ નથી, તો તેમની સામે યુદ્ધ કરવા તો ક્યાંથી જ સમર્થ હોય ? વળી આ ધર્મવેત્તા અર્જુન તો તેમની સામે કદી લડે તેમ નથી જ.^{૭,૮} ત્યાં દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી પીડિત થયેલા પાંડવોને જોઈને તેમના કંઠ્યાણમાં નિત્ય તત્પર રહેનારા કૃશ્ણે અર્જુનને કહ્યું :^૯ 'ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા આ દ્રોણાચાર્યના હાથમાં જ્યાં સુધી ધનુષ્ય છે, ત્યાં સુધી ધેંદ્ર સહિત દેવો પણ સંગ્રામમાં તેમને જીતી શકે તેમ નથી.^{૧૦} બાણો જે તેમને સંગ્રામમાં શસ્ત્રહીન કરવામાં આવે, તો મનુષ્યો પણ તેમનો નાશ કરવા શક્તિમાન થઈ શકે. માટે હે પાંડવ ! આ સમયે ધર્મને પડતો મૃદીને જ્ય મેળવવાનો કાઈ ઉપાય શોધી કાઢ.^{૧૧} એટલે સુવર્ણના સ્થવાળા આ દ્રોણાચાર્ય આપણા સર્વનો રણમાં નાશ ન કરી નાખે. હું ધારું છું કે, અશ્વત્થામાનું મરણ થતાં આ દ્રોણાચાર્ય કદી યુદ્ધ નહિ કરે.^{૧૨} એ માટે આપણામાંના કાઈ બાણસ 'અશ્વત્થામા રણમાં મરી ગયો એમ તે આચાર્યને ન કહે.' શ્રીકૃષ્ણની આ યુક્તિને અર્જુનને પસંદ કરી નહિ.^{૧૩} બાણોના સર્વ યોદ્ધાઓને તો એ

યુક્તિ ગમી ગઈ અને રાજ યુધિષ્ઠિરે પણ માંડ માંડ એ વાત સ્વીકારી. પછી દે રાજા! મહાબાહુ ભીમસેને પોતાના સૈન્યમાં રહેલા અશ્વત્થામા નામના એક મહાન હાથીને ગદા વડે મારી નાખ્યો. તે હાથી માલવ દેશના ઈંદ્રવર્મા નામના એક રાજાનો હતો અને શત્રુઓનો વિનાશ કરવામાં તે અતિ ધોરકર્મી હતો. તે પછી ભીમસેન શર- માતો શરમાતો દ્રોણાચાર્ય પાસે રણક્ષેત્રમાં આવ્યો અને ‘અશ્વત્થામા હણાયો, અશ્વત્થામા હણાયો’ એમ મોટીથી ખૂમો પાડવા લાગ્યો. ^{૧૪-૧૬} વાસ્તવિક રીતે તો ‘અશ્વત્થામા નામનો હાથી જ હણાયો છે,’ આવું મનમાં સમજીને પણ ભીમસેન તે સમયે અસત્ય વચન બોલ્યો હતો. ^{૧૭} તે અતિ અપ્રિય ભીમસેનનાં વચન સાંભળીને દ્રોણાચાર્યને મનમાં ઘણું ખેદ થયો અને જગમાં પડેલી માટીની પેઠે તેમનાં ગાત્રો ઢીલાં પડી ગયાં. ^{૧૮} પણ તેમને પોતાના પુત્રના વીર્યની બરાબર બબર હતી, તેથી તેમને ભીમસેનનાં વચન અસત્ય હોવાની શંકા થઈ અને માત્ર ‘અશ્વત્થામા હણાયો’ એ વચન સાંભળવાથી તેમની ધીરજ છૂટી ગઈ નહિ. ^{૧૯} પછી એક ક્ષણવારમાં પુનઃ ભાનમાં આવીને તેમણે હાથ ધરી અને મનમાં વિચાર કર્યો કે, ‘મારો પુત્ર શત્રુઓથી અસલ છે. ^{૨૦} આવો વિચાર કરી બરાબર સ્વસ્થ થઈ તે દ્રોણાચાર્ય પોતાના કાળસ્વરૂપ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આગળ ધસ્યા અને તેમણે કંકપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં એકહજાર તીક્ષ્ણ બાણો- ની તેના પર વૃષ્ટિ કરી. ^{૨૧} સામેથી પાંચાલોના વીસહજાર શરા યોદ્ધાઓ પણ સંઘ્રામમાં એ રીતે ધૂમી રહેલા દ્રોણાચાર્ય પર સર્વ તરફથી બાણ વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ^{૨૨} દે રાજા! જ્યમ મેઘમંડળથી ઘેરાયેલા સૂર્યને વર્ષાઋતુમાં જોઈ શકાતો નથી, તેમ બાણોના ઢગ તળે દટાઈ ગયેલા એ મહારથી

દ્રોણાચાર્યને પણ ત્યારે અમે જોઈ શકતા ન હતા. ^{૨૩} પરંતુ મહારથી શત્રુતાપન દ્રોણાચાર્યે તો પાંચાલોનાં તે સર્વ બાણોનો નાશ કરી નાખ્યો અને અમર્યામાં આવી જઈ તેમણે તે શરા પાંચા- લોનો સંહાર કરી નાખવા માટે બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. એ વેળા એ અઘ્રથી સર્વ સૈનિકોનો સંહાર કરતા તે દ્રોણાચાર્ય અતિશય તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યા. ^{૨૪, ૨૫} તેઓ અનેક પાંચાલયોદ્ધાઓનાં મસ્તકોને એ મહારણમાં પાડવા લાગ્યા. તેમણે મોટા મોટા પરિધ સરખા અને સુવર્ણના અલંકારો- થી શોભી રહેલા સંખ્યાબંધ બાહુઓને કાપવા માંડ્યા. ^{૨૬} આમ દ્રોણાચાર્યે મારી નાખેલા ઘણા રાજાઓ પતનથી તૂટી પડેલાં વૃક્ષોની પેઠે રણ- ભૂમિ પર પછડાવા લાગ્યા. ^{૨૭} ત્યાં હે ભારત! ઘણા હાથીઓ તથા સંખ્યાબંધ ઘોડાઓ ટપોટપ પડતા હતા, તેથી પૃથ્વી માંસ તથા લોહીના કાદવવાગી થઈ ગઈ તેમ જ જવાબવાવને માટે અયોગ્ય થઈ પડી. જોતજોતામાં પાંચાલોના વીસ- હજાર સ્ત્રીયોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા અને પોતે ધુમાડા વિનાના બળતા અગ્નિની પેઠે. તેજોમય બણાતા રણમાં ઊભા રહ્યા. વળી ક્રોધાયમાન થયેલા પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે એક ભક્ષ્મ બતાવું બાણ મૂકી વસુદાનના મસ્તકને ધડ પરથી જુદું પાડ્યું. તેમણે ત્યાં પાંચસો મત્સ્યયોદ્ધાઓનો, છ હજાર સૂંઝયોદ્ધાઓનો, દશ હજાર હાથીઓનો તથા દશ હજાર ઘોડાઓનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો. ^{૨૮-૩૧} આમ, દ્રોણાચાર્યે ક્ષત્રિયોનો મૂળથી ઘાણ કાઢી નાખવા માટે તૈયાર થયા હતા, એ જોઈને હવ્ય- વાહ આદિ ઋષિઓ ઉતાવળા ઉતાવળા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ^{૩૨} વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ, અત્રિ, સિકત, પૂરિન, ગર્ગ, વાલ- ખિલ્ય, મરીચિપ, ભૃગુ, અગિરા અને સૂક્ષ્મ તથા બીજા દેવતાએક મહર્ષિઓ દ્રોણાચાર્યને બ્રહ્મવૈદ્ય-

રાજ અસત્યના ભયમાં ફૂળી ગયા હતા, તેમ જ જયની આસક્તિમાં ખૂંપી રહ્યા હતા. આથી હે રાજન! તે દ્રોણાચાર્ય સાંભળે તેમ મોટા સ્વરથી બોલ્યા: 'અશ્વત્થામા હણાયો છે' પણ બહુ ધીમેથી અસ્પષ્ટ રીતે બોલ્યા: 'હાથી હણાયો છે.'^{૧૫} હે રાજન! રાજ યુધિષ્ઠિરને રથ પ્રથમે સત્યના પ્રભાવથી પૃથ્વીથી ચાર આંગળ લેચો રહી ચાલતો હતો; પણ તેમણે જ્યાં તે અસત્ય વચન કહ્યું ત્યાં તરત તેમનો રથ પૃથ્વીને સ્પર્શ કરી રહ્યો અને તેમના ઘોડાઓ પણ પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરી રહ્યા.^{૧૬} યુધિષ્ઠિરને મોઢે આવું વાક્ય સાંભળીને મહારથી દ્રોણાચાર્ય પુત્રના દુઃખને લીધે સંતાપ પામ્યા અને પોતાના જીવિતને વિશે પણ તે નિરાશ થયા.^{૧૭} વળી આકાશમાં ઋષિઓના વાક્ય પરથી પોતે પોતાના આત્માને મહાત્મા પાંડવોના અપરાધી તરીકે માનવા લાગ્યા. આમ પુત્રને મરણ પામેલો સાંભળી તેમનું ચિત્ત ધણું ઉદાસ થઈ ગયું. ત્યાં હે રાજન! શત્રુદમન દ્રોણાચાર્ય એટલા બધા ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયા કે, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સામે લેખેલો જોઈને પણ તે પ્રથમની પેઠે યુદ્ધ કરી શક્યા નહિ.^{૧૮, ૧૯}

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં દ્રોણપર્વાત્મક દ્રોણવધપર્વમાં
'યુધિષ્ઠિરનું અસત્ય વચન' નામનો અધ્યાય ૧૯૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૧ મો

દ્રોણાચાર્યનું અંતિમ પરાક્રમ

॥ ઇજય ઉવાચ ॥

તં દ્વદ્વા પરમોદ્વિગ્નં શોકોપહતચેતસમ્ ।

પંચાલરાજસ્ય સુતો ધૃષ્ટદ્યુમ્નઃ સમાદ્રવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: દ્રોણાચાર્યને પરમ ઉદ્વેગ પામેલા અને શોકથી ખિન્ન થયેલા મનવાળા જોઈને, પાંચાલરાજાને પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમની સામે ધસ્યો.^૧ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને રાજ દ્રુપદે મહાયજ્ઞમાં દેવોને હવિર્ભાગનું અર્પણ કરીને દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ

કરવા માટે પ્રદીપ્ત અગ્નિ પાસેથી મેળવ્યો હતો.^૨ એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મેઘ સમાન ગંભીર શબ્દને કરનાર તથા મજબૂત દોરીવાળું જયશીલ ઘોર ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તે ધનુષ્યમાં અગ્નિની પેઠે ચળકતું અને સર્પની પેઠે ઝેરી એવું દિવ્ય અજર બાણ સાંધ્યું. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી જ અગ્નિ સમાન મોટી જ્વાળાઓવાળું તે બાણ ધનુષ્યમાં સાંધ્યું હતું.^{૩, ૪} એ એલા ધનુષ્યની દોરીના મંડળમાં રહેલા ને બાણનું તે સમયનું સ્વરૂપ વર્ષાઋતુની આખરમાં પરિવેષ (સૂર્યની આસપાસ થયેલા મંડળ)ના મધ્યમાં પ્રકાશી રહેલા સૂર્ય સરખું દેખાતું હતું.^૫ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જ્યારે પોતાના બળમળતા ધનુષ્યને હાથમાં લીધું, ત્યારે સર્વ સૈનિકો જગતના પ્રલયકાળને જ આવી પહોંચેલો માનવા લાગ્યા.^૬ તે ધનુષ્યમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સાંધેલા એ દિવ્ય બાણને જોઈને પ્રતાપી દ્રોણાચાર્ય પોતાના શરીરનો અંત આવેલો જ માનવા લાગ્યા.^૭ છતાં હે રાજેન્દ્ર! આચાર્ય તેનું વારણ કરવા માટે પોતાનો બનતો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ એ મહાત્માનાં દિવ્ય અસ્ત્રો એ વેળા પ્રકટ થયાં નહિ.^૮ દ્રોણાચાર્યને લડતાં લડતાં ચાર દિવસ તથા એક રાત્રિ વીતી ગઈ હતી, પણ તે પાંચમા દિવસનો ત્રણ સુફલત જટલો કાળ વ્યતીત થયો હતો, તેવામાં તેમનાં બાણો પણ ખૂટી પડ્યાં. આમ બાણોની ખોટ પડવાથી અને તરેહતરેહનાં દિવ્ય અસ્ત્રોની પણ અપ્રાપ્તિથી પુત્રશોકથી પીડાયેલા તે આચાર્ય ઋષિઓના વાક્યથી પ્રેરાઈને શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા હતા અને તેથી જ પ્રથમની પેઠે તેનેમય થઈ લડતા નહતા.^{૯-૧૧} તો પણ તેમણે ફરીથી દિવ્ય અગ્નિરસ ધનુષ્ય તથા સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞદંડ સરખાં બાણો ઉઠાવ્યાં અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે લડવા માંડ્યું.^{૧૨} તેમણે કોવ-પૂર્વક બાણોનો મોટો વરસાદ વરસાવ્યો અને

ધૃષ્ટદ્યુમ્નને હાંધી દીધો તેમ જ તેના બાલુના પણ
કુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૩} વળી દ્રોણાચાર્યે બીજા
ઠેકલાંએક તીક્ષ્ણ બાણો મૂળીને તેનાં બાણો, બળ
તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યાં અને તેના સારથિને
પણ દોળી પાડ્યો.^{૧૪} તે બેઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હર્યો, તેણે
એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને એક તીક્ષ્ણ
બાણ મૂક્યું અને આચાર્યની છાતી વીંધી
નાખી.^{૧૫} મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નના એ
બાણપ્રહારથી અત્યંત વીંવાઈ ગયા; છતાં જાણે
ગજરાયા ન હોય તેમ રણમાં અડગ જિભા રહ્યા.
તેમણે પાછું એક તીક્ષ્ણ ચારવાણું મલ્લ બાણ
મૂળીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ધનુષ્યને ફરી કાપી નાખ્યું. હે
રાજા ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાસે જ જ બાણો, ભાયાઓ,
ધનુષ્યો આદિ હથિયાણા હતાં, તે સર્વને ફરાપઈ
દ્રોણાચાર્યે કાપી નાખ્યાં હતાં. માત્ર ગદા અને
તલવાર જ તેની પાસે બાકી રહી હતી.^{૧૬, ૧૭}
વળી તે શનુતાપન આચાર્યે કાપાયમાન થઈ
ધૃષ્ટદ્યુમ્નના જીવિતનો અંત આણના માટે કોવ-
પૂર્વક જનબાણો મૂક્યાં અને તેને વીંધી નાખ્યો.^{૧૮}
પછી મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમના ઘોડાઓને પોતાના
ઘોડાઓ સામે જરાવી દીધા અને તે અમેયાત્મા-
એ બ્રહ્માજ પ્રકટ કર્યું.^{૧૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ સમયે
મહિમાઢિ મિશ્ર થયેલા અને વાણુ સમાન વેગવાળા
ધૃષ્ટદ્યુમ્નના કબૂતરી રંગના ઘોડાઓ તથા દ્રોણા-
ચાર્યના લાલ રંગના ઘોડાઓ ધણ જ શોભતા
લાગ્યા.^{૨૦} હે મહારાજ ! વર્ષાઋતુ આવતાં ગર્જના
કરી રહેલા વીજળીઓવાળા મેઘોની જેમ તે ઘોડાઓ
રણમાં મિશ્ર થઈને શોભી રહ્યા હતા.^{૨૧} તેવામાં
અમેયાત્મા બ્રહ્મણ દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથના
ઈસના બંધને, ચક્રોના બંધને તથા તે રથના બંધને
પણ કાપી નાખ્યા.^{૨૨} આમ પોતાનાં ધનુષ્ય,
ધ્વજ તથા સારથિનો વિનાશ થયો, ત્યારે વીર
પાંચાલે મોટા સંકટમાં આવી જઈને ગદા હાથમાં

લીધી અને દ્રોણાચાર્ય સામે ફેંકી. પણ સત્ય-
પરાક્રમી મહારથી દ્રોણાચાર્યે તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને
તે ફેંકેલી ગદાનો નાશ કરી નાખ્યો. દ્રોણાચાર્યે
પોતાની ગદાનો નાશ કરી નાખ્યો છે એ બેઈને
નરશ્રેષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સો કૂદડીઓવાળી એક ચળકતી
તલવાર હાથમાં ચઢવું કરી.^{૨૩-૨૪} આમ તલ-
વાર હાથમાં લઈને પાંચાલ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આચાર્ય-
વરના વધ માટે આ જ નિઃસંશય સમય છે,
એમ માનવા લાગ્યો.^{૨૫} પછી પોતાના રથની
ઈસ પર થઈને તે સો કૂદડીઓવાળી ચળકતી
તલવારને ઉગામીને રથના બાળામાં બેઠેલા દ્રોણા-
ચાર્યની સામે જવા લાગ્યો.^{૨૬} ખરેખર ! તે
સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સંઘ્રામમાં કુબર કંઈ કરવાની
મઝા હતી. તેણે દ્રોણાચાર્યની છાતી ચીરી
નાખવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો હતો.^{૨૭} એ વેળા
તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્યના રથની ધૂંસરીના બંધ
પર થઈને તેના મધ્યભાગમાં પહોંચી ગયો હતો
અને તેમના ઘોડાઓની પીઠ પરના અર્ધભાગ પર
પગ ટકવીને જીભો રહ્યો હતો. તે બેઈ સર્વ સૈન્યો
તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં.^{૨૮} ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એક
પોતાના રથની ધૂંસરીની પાળ પર તથા પોતાના
લાલ રંગના ઘોડાઓની પીઠ પર આવીને જીભો
રહ્યો હતો; છતાં દ્રોણાચાર્ય તેને મારવાનો લાગ
બેઈ શક્યા નહિ, એ એક અદ્ભુત જીવું હતું.^{૨૯}
જમ માંસની લાલસાથી સામસામા ધૂમી રહેલા
બે બાજ પક્ષીઓને ધસારો થાય છે, તેમ રણમાં
ધૂમી રહેલા દ્રોણાચાર્ય તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો તે સમયે
ધસારો થયો હતો.^{૩૦} પછી દ્રોણાચાર્યે એક રથ-
શક્તિ ફેંકીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના કબૂતરી રંગના ઘોડા-
ઓને એક પછી એક મારી નાખ્યા અને પોતાના
લાલ ઘોડાઓને યુક્તિથી બચાવી લીધા.^{૩૧} હે
રાજા ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નના મરણ પામેલા તે ઘોડાઓ
રણભૂમિ પર પડ્યા અને દ્રોણાચાર્યના લાલ

ધોડાઓ રથના બંધથી છૂટા થઈ ગયા.^{૩૩} દ્વિજશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે આમ પોતાના ધોડાઓને મારી નાખ્યા તે ધોડાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારથી દુષ્ટદુષ્ટથી સાંધ્યું ગયું નહિ.^{૩૪} તેથી દે રાજન! તે તુરત રથ પરથી ઊતરી પડ્યો, તેણે હાથમાં તલવાર લીધી અને ગરુડ જમ સર્પ સામે ધસી જાય તેમ તે દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયો.^{૩૫} ત્યારે દે રાજન! દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાવાળા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું સ્વરૂપ પૂર્વે હિરણ્યકશિપુના વધ-પ્રસંગે નૃસિંહ અવતારને ધારણ કરનારા વિષ્ણુ ભગવાન સરખું જણાતું હતું.^{૩૬} દે કુરુગી રાજા! તે સમયે રથમાં ધૂમી રહેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ખડ્ગયુક્તના સારા સારા એકવીસ પ્રકારો કરી દેખાડ્યા હતા.^{૩૭} પોતાની યુદ્ધશિક્ષાની રીતિ પ્રમાણે હાથમાં ઢાલ-તલવાર ધારણ કરીને એ ધૃપતપુત્રે શ્રાંત,* ઉદ્દશ્રાંત, આવિદ્ધ, આપ્લુત,

પ્રસૂત, સૂત, પરિવૃત્ત, નિવૃત્ત, સંપાત, સમુદીર્ણ, ભારત, કૌશિક, સાતત આદિ તેર પ્રકારની યુક્તિઓ કરી બતાવી. આમ દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રથમાં ધૂમવા લાગ્યો. તે જ્યારે હાથમાં ઢાલતલવાર પકડીને તરેહ-તરેહના અટાપટા ખેંચી રહ્યો હતો, ત્યારે રથમાં ઊભેલા સર્વ ધોડાઓ તથા ત્યાં એકઠા મળેલા સર્વ દેવો વિરમય પામી ગયા હતા. પણ તે જ અરસામાં શ્રાવણ દ્રોણાચાર્યે એક હઝર વૈતસ્તિક બાણો મૂઢીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સો ફૂદડીઓવાળી તલવારના તથા ઢાલના ટુકડા કરી નાખ્યા હે ભારત! તે વૈતસ્તિક (એક વૈત લંબાઈનાં) બાણો તદ્દન પાસે આવેલા રાત્રને પ્રહાર કરવામાં ઉપયોગી હોય છે. એ બાણો બીજા શ્રદ્ધીની પાસે ઢાલમાં નથી. માત્ર હે ભારત! દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અર્જુન, અશ્વત્થામા, કર્ણ, પ્રભુમ્ન, સાત્યકિ અને અભિમન્યુ, આ આઠ મહારથીઓ પાસે જ તે છે. પછી પોતાના પુત્ર તુલ્ય શિષ્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આચાર્યે પોતાને પરમ સંમત એવું એક દઢ બાણ ધનુષ્યમાં સાંધ્યું. પણ સાત્યકિએ તીક્ષ્ણ દશ બાણો મૂઢીને તે બાણને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યું અને તેણે તમારા પુત્રના તથા મહાત્મા કર્ણના દેખતાં દ્રોણાચાર્યના હાથમાં સપ ડાચેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને છોડાવ્યો. આમ હે ભારત! સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ તથા કૃપાચાર્ય જેવા મહારથીઓની વચ્ચે રથમાર્ગોમાં ધૂમી રહ્યો હતો, તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન

તે સૂત, (૭) રાત્રના ડાંગાજમણ નાગમા કુન્ડુ ન પરિવૃત્ત, (૮) પાડ પગે ધમી જતુ તે નિવૃત્ત, (૯) અન્ધોને વાગવાર પ્રહાર કરેલા તે સંપાત, (૧૦) રાત્ર કરતા પોતે અધિક યર્ષ જતુ તે સમુદીર્ણ, (૧૧) અગ તથા પ્રવગમ તલવાર ફેરવવી તે ભારત, (૧૨) વિચિત્ર રીતે તલવાર ફેરવના તે કૌશિક અને (૧૩) હુપાર્શ્વને ધા કરવા તે સાતત કરવા છે-નોંધકં

- * મહાભારત રાટ્તગ્રામણ શ્રાંતમુચ્યતે ।
તત્રેવ બાહુમુચ્યમ્ હૃતમુદ્ગ્રાતમીરિતમ્ ॥ ૧ ॥
ગ્રામણ તત્ત્વ વરિત રાટ્તગ્લ્યાવિદ્મુચ્યત ।
પાપયુત્તશક્ત્ય વારણર્થમિદ ત્રયમ્ ॥ ૨ ॥
શારારાકમનાર્ચાય ગમન રવાગ્ગુલ મતમ્ ।
રાટ્તગ્લ્યામેણ તદ્દેહસ્વીન પ્રચ્છત મતમ્ ॥ ૩ ॥
વચ્ચિત્ત્વા રિપિ શક્ષરાતન ગદિત સ્વતમ્ ।
પરિહૃત મવેન્દ્રગ્રોર્વામિદક્ષિણભાગત ॥ ૪ ॥
બાલ્યપદાપસરણ નિરૂત સપ્રવચ્ચત ।
અન્યાન્યતાઙન પ્રાદુ સગ્રાતમુચ્યારણિ ॥ ૫ ॥
આધિન્યમાતમનો વત્તરસમુદીર્ણમુદીરિતમ્ ।
અગ્રત્વગદ્દેણ ગ્રામણ મારત સ્મૃતમ્ ॥ ૬ ॥
વિચિત્રરાટ્તગ્લ્યાવરદર્શન કૌશિક સ્મૃતમ્ ।
નિલીય ચર્મેણ લેપા યદસે સાતત વિ તત્ ॥ ૭ ॥

(૧) તલવારને મડળાકારે ફેરવવી તે શ્રાંત, (૨) ઢાલ બંધો કરીને ફેરવવી તે ઉદ્દશ્રાંત, (૩) પોતાની આસપાસ ફેરવવી તે આવિદ્ધ (આ ગજ રીતો રાત્રીએ માગેલા શસ્ત્રોને અટકાવ કરવા માટે છે) (૪) રાત્રી પર આગમણ કરવા માટે તલવાર લઈ કુની જતુ તે આપ્લુત, (૫) તલવારની અણુ-વડે રાત્રીની શરીરોને સ્પર્શ કરવો તે પ્રસૂત, (૬) રાત્રીને છેતરીને તલવારના ધા કરવો

જેવું. ત્યાં એ અટોલ યદુવંશી સામી સેનામાં
ધસી જઈને સંગ્રામમાં સર્વોનાં દિવ્ય અસ્રોને
કાપી રહ્યો હતો. એ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને
તેને 'શાબાશ' 'શાબાશ' કહી અભિનંદન આપ્યાં.
હવે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : 'હે હેશવ ! જુઓ,
શત્રુવીરોને સંહારનારે આ યદુવંશી ધુરંધર
સાત્યકિ આચાર્ય આદિ મુખ્ય મહારથીઓની
મધ્યમાં ધૂમી રહ્યો છે. ખરેખર ! એ સાત્યકિ મને,
નકુલને, સહદેવને, બીમસેનને તથા રાજા યુધિષ્ઠિરને
ધણી જ આનંદ ઉપજાવી રહ્યો છે. ^{૭૮-૫૧} કારણ
કે યુદ્ધશિક્ષાને અનુસરીને અને હૃદયતાઈના ત્યાગ
કરીને એ સાત્યકિ રણમાં ધૂમે છે. વળી યાદવોના
એ ધીર્તિવર્ધન મોટા મોટા મહારથીઓને પણ
રણમાં રમોડે છે. ^{૫૨} જુઓ, જુઓ, આકાશમાં
રહેલા સિંહો તથા વિસ્મય પામેલાં સૈન્યો પણ
એ સાત્યકિને રણમાં અજિત જોઈને 'ધન્ય ધન્ય'
કહીને તેને અભિનંદે છે. અરે ! આ બન્ને પક્ષના
સર્વ યોદ્ધાઓ તેના કર્મની પ્રશંસા કરી
રહ્યા છે. ^{૫૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર દ્રોણવધપર્વમાં
'સંકુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૯૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૨ મો

દ્રોણાચાર્યનો વધ

॥ સંજય ઉગ્રવ ॥

સાન્વત્સવ તુ તત્કર્મ દપ્પા દુર્યોધનાદયઃ ।

ઐનેયં સર્વતઃ ક્રુદ્ધા વારાયામાસુરંજમા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : શિનિગોત્ર સાત્યકિના તે
કર્મને જોઈને દુર્યોધન આદિ યોદ્ધાઓ ક્રોધે ભરાયા
અને તેને સર્વ તરફથી ચપચપ અટકાવવા લાગ્યા.
'હે રાજા ! કૃપાચાર્ય, કર્ણ તથા તમારા બન્ધા પુત્રો
હતાવળા ચડી આવીને સાત્યકિને તીક્ષ્ણ બાણો
વડે મારવા લાગ્યા. ^૧ એટલે રાજા યુધિષ્ઠિર, પાંડવ
નકુલ, સહદેવ તથા બળવાન બીમસેન સાત્યકિની

આસપાસ બીંટાઈ વળ્યા. ^૩ પછી મહારથી કર્ણ,
કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન આદિ તમારા પુત્રો બાણો-
નો વરસાદ વરસાવીને સાત્યકિને ઘેરી વળ્યા. ^૪ પણ
હે રાજા ! તે મહારથીઓ સામે યુદ્ધ કરતાં કરતાં
સાત્યકિએ એકાએક હૃદય પામેલી તે ઘોર સ્વરૂપ-
વાળી બાણવૃષ્ટિને અટકાવી દીધી. ^૫ તેણે તે શર-
વીરોએ પ્રયોજેલાં દિવ્ય અસ્રોનો પણ સામેથી
વિધિવત્ દિવ્ય અસ્રો મૂકીને અટકાવ કરી દીધો. ^૬
ત્યાં તે સર્વ રાજાઓના સમાગમ થતાં રણક્ષેત્ર
એટલું બધું દૂર થઈ ગયું હતું કે, તે જાણે પૂર્વે
પણ્યોના સંહાર કરતી વેળા ક્રોધાવધાન થયેલા
રુદ્રદેવનું ક્રીડાક્ષેત્ર હોય તેવું જણાવા લાગ્યું. તે
રણંગણમાં ન્યાં જોઈએ ત્યાં હાથો, મસ્તકો,
ધતુઓ, છત્રો તથા છિન્નભિન્ન થયેલાં ચામરોના
મોટા મોટા ઢગો દેખાતા હતા. ભાંગી પડેલાં
પૈડાંવાળા રથો, પાડી નાખવામાં આવેલા મોટા
ધ્વજો તથા મરણ પામેલા શર પોડેસવારોથી
આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. હે કુરુક્ષેત્ર રાજા !
એ મહારણમાં બાણપ્રહારથી કપાયેલા ધણી
યોદ્ધાઓ વિવિધ પ્રકારની મેદાઓ કરતા તરફ-
ડિયાં મારતા દેખાતા હતા. દેવાસુર સરખું બાણ
ઘોર યુદ્ધ ન્યાયે ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે ધર્મરાજ
યુધિષ્ઠિરે પોતાના સનિય યોદ્ધાઓને હૃદયીને આ
પ્રભાણે કહ્યું : 'હે મહારથી સન્નિયો ! તમે બધા
બરાબર મુસજબ થઈને દ્રોણાચાર્ય સામે ધરાડો
કરો; કારણ કે આ વીર ધૃષ્ટદ્યુમન દ્રોણાચાર્ય સાથે
યુદ્ધ કરી રહ્યો છે અને આચાર્યનો નાશ કરવા
માટે યથાશક્તિ પ્રયાસ પણ કરે છે. ^{૭-૧૩} આજના
મહારણમાં એ ધૃષ્ટદ્યુમનનું જે સ્વરૂપ દેખાય છે, તે
જોતાં અવશ્ય ક્રોધાવધાન થયેલા તે ધૃષ્ટદ્યુમન
દ્રોણાચાર્યનો રણમાં નાશ કરશે જ. ^{૧૪} માટે તમે
બધા એકત્ર થઈને દ્રોણાચાર્ય સામે જ યુદ્ધ કરો.'
યુધિષ્ઠિરની આવી આજ્ઞા થતાં સંજયોના તે મહા-

રથીઆ દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ કરવા માટે યુગ્મજન । ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રથરહિત થઈને ખિન્નવદને રણમાં ઊભો થઈને તેમની સામા ધસી ગયા. મહારથી દ્રોણાચાર્ય ધનો અને તેનાં સર્વ આયુધોનો નાશ થઈ ગયો ધનો. એ જોઈને બળવાન બીમસેન હતાવળો પાળી પોતાની સામા ધસી આવવા તે સર્વ મહારથીઆ સામે ઢલે તો મરવુંજ છે એવો નિશ્ચય કરી વેગપૂર્વક ચડી ગયા. સભ્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તે દ્રોણાચાર્ય એ સુંઝયોડાઆ સામે ન્યારું ચડાઈ કરી, ત્યારે ધૃષ્ટી કંપવા લાગી. ^{૧૫-૧૭} ત્યારે સેનાને ત્રાસ ઉપજાવે તેવા કડાકામડાકા સાથે પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. ત્યાં મોટાં મોટાં કાંબાડિયાં પડવા લાગ્યાં અને તે બનાં જળે સૂર્યમાંથી નીકળીને ખરતાં હોય તેવું જણાવા લાગ્યું. ^{૧૮} વળી તે કાંબાડિયાં બને સેનામાંને પ્રકાશમાન કરી દેતાં હતાં અને મહાન બળને સૂચવતાં હતાં. દે રાજા ! ન્યાં જોઈએ ત્યાં દ્રોણાચાર્યનાં રાજો પ્રકાશવા લાગ્યાં હતાં. ^{૧૯} ત્યાં રથોના મગગટાટા સંભળાવા લાગ્યા, ધોડાઆ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા અને મહારથી દ્રોણાચાર્ય પણ નિરનેજ જેવા જણાવા લાગ્યા. તેમનું ડાઘું નેત્ર ફરકવા લાગ્યું, નેમનો ડાળો બાહુ ફરકવા લાગ્યો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પોતાની આગળ જોઈને તેમનું મન ખિન્ન થઈ ગયું. ^{૨૦, ૨૧} તેમણે પોતાના સ્વર્ગગમન સંબંધી ઋષિઓનાં વચનોને લક્ષમાં રાખીને સારી પેઠે યુદ્ધ કરીનેજ પ્રાણોનો ત્યાગ કરવા તૈયારી કરી. ^{૨૨} ઢલે દ્રુપદ રાજનાં સંન્યોથી આરે બાનુથી ઘેરાઈ ગયેલા એ દ્રોણાચાર્ય રણમાં ધૂમવા લાગ્યા અને ક્ષત્રિયોનાં રોગેટાળાંનો સંહાર કરવા મચી પડ્યા. ^{૨૩} શત્રુદ્ધમન દ્રોણાચાર્યે બરાબર વીસ હજાર ક્ષત્રિયોનો વિનાશ કરી નાખ્યો અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે એક લાખ હાથીઓનો ઘાણ કાઢી દીધો. ^{૨૪} વળી બ્રહ્માન્ન સાથે ઊભેલા એ આચાર્ય ત્યાં સંઆમમાં ધુમાડા વિનાના અગ્નિની જેમ પ્રજળી રહ્યા હતા અને જાણે ક્ષત્રિયોનું નામ સુદ્ધાં ઉખેડી નાખવા માટે સજ્જ થયા હતા. ^{૨૫} એ અરસામાં મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રથરહિત થઈને ખિન્નવદને રણમાં ઊભો થઈને તેનાં સર્વ આયુધોનો નાશ થઈ ગયો. એ જોઈને બળવાન બીમસેન હતાવળો પાળી પોતાના રથમાં બેમાડી દીધો. પછી દ્રોણાચાર્યને બાણો ફેંકી રહેલા જોઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પ્રત્યે તે આ રીતે બોલ્યો : ^{૨૬} 'ઓ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! તારા સિવાય બીજો એક પણ પુરુષ દ્રોણાચાર્ય સામે લડવાને હસાદ કરી શકે તેમ નથી, માટે તું જ પ્રથમ તેનો વધ કરવા માટે હતાવળ કર; કારણકે દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવારૂપ બારમાત્ર તારા પરજ રહ્યો છે. ^{૨૭} બીમસેને ન્યારું એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ મહાબાહુએ યુદ્ધના સર્વ ખારને સંહન કરી શકે તેવું હૃતમ અને મજબૂત ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને બાણો ફેંકતો ફેંકતો તે કોવપૂર્વક રણદુર્વાર દ્રોણાચાર્ય સામે ધસ્યો; આમ આચાર્યને આગળ વળતા અટકાવવા માટે તે બાણોની વૃદ્ધિ કરીને તેમને દાંડી દેવા લાગ્યો. ^{૨૮, ૩૦} પછી યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા રણસંઆમને શોભાવનારા તે બધે જણા બ્રહ્માન્ન આદિ અનેક દિવ્ય અસ્ત્રોને પ્રકટ કરવા લાગ્યા. ^{૩૧} હે મહારાજા ! એ રણમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અનેક મોટાં મોટાં અસ્ત્રો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને દાટી દીધા તથા તેમનાં સર્વ અસ્ત્રોના પણ નાશ કરી નાખ્યો. ^{૩૨} વળી અરુણ-લિત પરાક્રમવાળો તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સંઆમમાં દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરવા છાંછતા વસાતિ, શિખિ, બાદલિક તથા કૌરવો સુદ્ધાંનો નાશ કરવા લાગ્યો. ^{૩૩} હે રાજા ! સર્વ જમ કિરણો વડે સર્વ દિશાઓને દાંડી દે છે, તેમ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણોની જગાથી સર્વ દિશાઓને દાંડી દેતો હતો અને સાક્ષાત્ સૂર્યની જેમ રણમાં શોભતો હતો. ^{૩૪} ત્યાં દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના તે ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું અને ફરીથી તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનોમાં

બાણોનો સખ્ત પ્રહાર કર્યો, એટલે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને
અનહદ વ્યથા થવા લાગી.^{૩૧} હવે હે રાજેન્દ્ર !
ભીમસેનને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. તે છેક દ્રોણ-
ચાર્યના રથ પાસે જઈ પહોંચ્યો અને ધીમે
ધીમે તેમને આ પ્રમાણે બોલ્યા :^{૩૨} 'તમારા
જેવા નીચ બ્રાહ્મણો સારા શિક્ષિત થયા છતાં
અને પોતાનાં કર્મોથી બ્રહ્મ થયા છતાં પણ એ
આ રીતે યુદ્ધ કરતા ન હોય તો બિચારા ક્ષત્રિ-
યોનો સંહાર થાય નહિ.^{૩૩} અરે આ આચાર્ય !
વિદ્વાનો સર્વ જૂનોની અહિંસાને જ અતિ પ્રશસ્ત
ધર્મ કહે છે અને તેવા અહિંસામય ધર્મનું
વાસ્તવિક મૂળ બ્રાહ્મણ છે. આપ તો અતિશય
વેદવેદા બ્રાહ્મણ છો.^{૩૪} તો હે બ્રહ્મન ! એક
ચાંડાલની પેઠે અસંખ્ય રંગેછાનો સંહાર કરીને
આપ અજ્ઞાનથી મૂઠની પેઠે પુત્ર, સ્ત્રી તથા ધનની
ધમ્જા રાખીને ભુદ્ધી ભુદ્ધી ભતનાં અનેક પ્રાણીઓનો
પણ વિનાશ કરી રહ્યા છો, તે શું યોગ્ય છે ?^{૩૫}
કેવળ એક જ પુત્રને માટે સ્વકર્મથી બ્રહ્મ થઈને
અને અધર્મવિદ્યાનો આશ્રય કરીને તમને
સ્વકર્મ કરનારાં અનેક મનુષ્યોનો સંહાર કરતાં
લાજ કેમ નથી આવતી ?^{૩૬} અરે ! જો માટે
તમે શસ્ત્રો હાથમાં લીધાં છે અને જીવી રહ્યા
છો, તે તમારો પુત્ર તો તમારી પાછળ જ
રથમાં લાખી થઈ ચૂક્યો ગયો છે, એ વાત તો
તમને ભણે કરવામાં આવી ન હોય તેમ લાગે
છે !^{૩૭} ધર્મરાજએ તમને તમારા પુત્રના મરણ
વિષે જ વાક્ય કહ્યું છે તે સત્ય છે; તેમાં શંકા
કરવી તે યોગ્ય નથી.' ભીમસેનનાં એ વચનો
સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય ધનુષ્યને ફેંકી દીધું. પછી
બીજાં સર્વ અસ્રોનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી
તે ધર્માત્મા પુરૂષ આ પ્રમાણે બોલી કહ્યા :
'અરે કણુ ! આ કણુ ! હે મહાપતુન્દર કૃપા-
ચાર્ય ! આ દુર્યોધન ! હું તમને ફરી ફરીને

કહું છું કે, સંઆમમાં બરાબર યત્ન કરજો.
પાંડવો તરફથી તમારું કલ્યાણ થાઓ. હું હવે
શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરું છું.^{૩૮-૪૧} આમ કહીને
હે મહારાજ ! તેમણે પોતાનાં સર્વ શસ્ત્રોનો
ત્યાગ કર્યો અને તેઓ અશ્વત્થામાને જ મેટિથી
બોલાવવા લાગ્યા. પછી છેવટે યોગધારણાને
આશ્રય કરી તે રથની બેઠક પર બેસી ગયા
અને તેમણે સર્વને અભય આપ્યું. આ તકનો
લાભ લઈ પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણ સાથેના તે
પોતાના ધનુષ્યને રથમાં ચૂકી દઈને એકદમ નીચે
જતર્યો અને હાથમાં તલવાર લઈને દ્રોણાચાર્યની
સામે ધસી ગયો.^{૪૫-૪૭} આમ યોગનિષ્ઠ દ્રોણ-
ચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સપાટામાં આવેલા જોઈને
માનુષી ને દૈવી આદિ સર્વ પ્રાણીઓ હાહાકાર
કરવા લાગ્યા.^{૪૮} તેઓ બધાં કારમી ચિચિયારીઓ
પાડી રહ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં કે, 'અરે ! ધિક્કાર
હો !' એ જ સમયે દ્રોણાચાર્ય પણ શસ્ત્રોનો
ત્યાગ કરી પરમ જ્ઞાનનિષ્ઠામાં સ્થિત થયા.^{૪૯}
'તથાસ્તુ' કહીને મહાતપસ્વી દ્રોણાચાર્ય ન્યોત્તિ-
સ્વરૂપ થયા અને તેમણે યોગમાર્ગનો આશ્રય
કરી મનમાં પુરાણ પુરુષોત્તમ વિષ્ણુનું શરણ
લીધું.^{૫૦} મુખને લગાર જાંઘું રાખી અને વક્ષ-
સ્થળને આગળ હડપચીના ભાગમાં સ્થિર કરી
તેમણે વિષયોના સ્મરણને હૃદયમાંથી દૂર ફેંકી
દીધા તેમ જ નેત્રો બંધ કરી તે સરવયુજમાં
સ્થિર થયા.^{૫૧} આ પ્રમાણે સત્ત્વયુજમાં સ્થિર
થઈને તે મહાતપસ્વી ઔદાસ્યરૂપ, દેવતા દેવ,
અવિનાશી અને પરમપ્રણ એવા પરબ્રહ્મ વામુ-
રુવતું સ્મરણ કરીને કેવળ જ્યોતિઃસ્વરૂપ થયા
હતા.^{૫૨} આમ દ્રોણાચાર્ય મનુષ્યોને પણ
અતિ દુર્લભ એવા સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયા. તે
ન્યાયે આ પ્રમાણે સ્વર્ગ ગયા, ત્યારે આકાશમાં
ભણે એ સૂર્ય કાગ્યા દોષ તેમ અમને લાગુ

દનુ.^{૧૩} જે વેળા સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા દ્રોણ-
આર્યેદગી સૂર્ય સ્વર્ગે જતા દના, તે વેળા આજુ
આકાશ અંતે દેવજા ન્યોતિસ્વરૂપ થઈ ગયું
દનુ અને તેજથી એકાકાર થઈ રહ્યું દનુ.^{૧૪}
એક નિમેષ જટલા કાળમાં તો તે ન્યોતિ ત્યાં
અદગ્ય થઈ ગઈ અને ત્યાં તુરત દર્શિત થયેલા
દેવતાઓનો કિલકિલાટ શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો.
દ્રોણાચાર્ય પ્રસલોકમાં ગયા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દેવજા
મુઠ થઈ કામો દના, તે સમયે અમે પાંચ જ
મનુષ્યો પરમ ગતિએ જતા યોગયુક્ત મદાન્મા
દ્રોણાચાર્યને જોઈ શક્યા દના. દે મદાગજ !
હું, કુંતાપુત્ર અર્જુન, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, યદુ-
વંશી શ્રીકૃષ્ણ તથા ધર્મપુત્ર પાંડવ યુધિષ્ઠિર એમ
પાંચ જ જણો આ યોગયુક્ત થઈ પ્રસલોક બાળી
જતા બુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્યના મદિમાને જોઈ
શક્યા હતા; બાકીના બીજા સર્વ યોદ્ધાઓ તેમને
જોઈ શક્યા ન દના; કારણ કે પ્રસલોક મદા-
દિવ્ય છે, દેવોમાં પણ યુદ્ધ છે તથા સર્વ લોકથી
પર રહેલો છે. આથી જ મદર્ષિઓની સાથે તે
પરમ સ્થાનમાં જતા દ્રોણાચાર્યને બીજા કોઈ
મનુષ્યો જાણી શક્યા ન હતા તેમ જોઈ શક્યા
પણ ન હતા.^{૧૫-૧૭} હવે યોગનો આશ્રય કરી
પ્રસલોકમાં પધારી ગયેલા એ શત્રુદમન દ્રોણ-
આર્યનું શરીર બાણોના ઢગોથી છિન્નભિન્ન થઈ
ગયું હતું, શત્રોનો ત્યાગ કરી રથમાં બેસી રહ્યું
દનુ, લોહી વહેવાયતું હતું અને નિર્જીવ થયું
દનુ. સર્વ જનોથી ધિક્કારાયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેને
પકડ્યું અને ચૂપચાપ બેસી રહેલા તે શરીર-
ની ચોટલી પકડીને તેના મસ્તકને તલવાર વતી
બુઢું કયું, એટલે તુરત મસ્તકહીન થયેલું તે
ધડ રણભૂમિ પર ગળાટી પડ્યું. આ રીતે
દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મોટા હર્ષમાં
આવી ગયો અને રણમાં તલવાર ધુમાવતો ધુમા-

વનો હપરાહપરી સિંહનાદો કરવા લાગ્યો. દે
ગજ ! દ્રોણાચાર્યની હંમર પંચાગી વર્ષની હતી,
તેમને કાન સુધી પળિયાં આવી ગયાં હતાં
અને તેઓ રડે સ્થામ હતા. છતાં તે આચાર્ય
તમારે માટે સોજા વર્ષના તરણની પેઠે યુદ્ધમાં
ધૂમાધૂમ કરી દતી. જે વેળા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણ-
આર્યનું મસ્તક કાપવા જતો હતો તે વેળા
મદાભાદુ કુંતીનંદન અર્જુને તેને કહ્યું હતું કે,
'આ દુષ્ટપુત્ર ! તું આચાર્યને મારીશ મા;
પણ તેમને જીવતા જ અહીં લાવજે.' તે વખતે
સૈનિકો પણ મોટી ખૂમો પાડીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહી
રવા હતા કે, 'આચાર્યને ન મારશો, ન મારશો.'
અરે ! શોકયુક્ત થયેલો અર્જુન તો ખૂમો પાડતો
પાડતો ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ દોડ્યો પણ હતો,
છતાં અર્જુન તથા બીજા સર્વ રાજાઓ ખૂમો
પાડતા જ રહ્યા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એ નરશ્રેષ્ઠને રણ-
શબ્દોમાં મારી જ નાખ્યા. એટલે લોહીથી રેખ-
ત્રેખ થયેલા તે દ્રોણાચાર્ય રથ પરથી પૃથ્વી પર
પડ્યા. ત્યારે તે આકાશમાંથી ખરેલા મંગળના
તારાની પેઠે અથવા સૂર્યનારાયણની પેઠે દુરા-
ધર્મ જણાતા હતા. એ રીતે મરણ પામેલા
દ્રોણાચાર્યને સર્વ સૈનિકો ત્યાં યુદ્ધસેન પર જોઈ
રવા હતા.^{૧૮-૧૯}

પછી દે રાજન ! મહાન ધનુર્ધોરી ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યના મસ્તકને પોતાના હાથમાં
લીધું અને તમારા મહારથી પુત્રો સામે ફેંક્યું.^{૨૦}
દે રાજન ! દ્રોણાચાર્યના મસ્તકને આમ આવી
પડેલું જોઈને તમારા યોદ્ધાઓ નાસભાગ કરવા-
માં જ લાગી ગયા અને ઢેલસાએક તો સર્વ
દિશાઓમાં નાસી પણ ગયા.^{૨૧} દ્રોણાચાર્ય તો
સ્વર્ગમાં થઈને નક્ષત્રમાર્ગમાં દાખલ થઈ ગયા
હતા. દે રાજ ! આ બધું સત્યવતીના પુત્ર
મગવાન વ્યાસઋષિની કૃપાથી મેં નજરેનજર

જોયું હતું. તે મહાતેજસ્વી આચાર્ય જ્યારે આકાશને સ્તબ્ધ કરી દઈ જતા હતા, ત્યારે બળબળતું ધુમાડા વિનાતું ઊંબાડિયું બધું પૃથ્વી પરથી ઊંચે ચઢી જતું હોય તેમ અગ્નિ દેખાયું હતું. દ્રોણાચાર્યનું મરણ થતાં કૌરવો, પાંડવો અને સંજયો તદ્દન નિરુત્સાહ થઈ ગયા અને મોટા વેગ કરી ચારેબાજુ દોડી ગયા. આથી સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું. એ સંઘાતમાં ઘણા યોદ્ધાઓનો તીક્ષ્ણ બાણોથી ઘાણુ વળી ગયો હતો અને ઘણા ઘાયલ થયા હતા. આમ દ્રોણાચાર્યનો નારા યતાં તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓના જીવ જ બળે કે ઊડી ગયા. તેમને રણમાં સપ્ત પરાજય મળ્યો હતો અને પલાયન કરતાં પણ તેમને પરલોક તરફનો મહાન ભય હતો. આમ તેઓ બેઠે રીતે શ્રદ્ધ થયા હતા, ઐટલે વૈષ્ણવે ધારણુ કરી શક્યા નહિ. તે સર્વ રાજાઓએ હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્યના શરીરને મેળવવા માટે ઘણા ઘણા પ્રયાસ કર્યો; પણ રણક્ષેત્ર મરણ પામેલાં હજારે શરીરોથી ભરાઈ ગયું હતું, તેથી તેમને દ્રોણાચાર્યનું શરીર મળ્યું નહિ. પેલી તરફ પાંડવયોદ્ધાઓ તો રણમાં વિજય તથા મહાન યશ મેળવીને બાણો અને શસ્ત્રોના શબ્દો કરવા લાગ્યા, તેમ જ પુષ્કળ સિંહનાદોથી ગાજવા મંડ્યા. ત્યાં હે રાજન ! ભીમસેન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તો અન્યોન્યને ભેટીને સેનાના મધ્યમાં નાચવા જ મંડી પડ્યા હતા. તે સમયે ભીમસેન શત્રુતાપન ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૭૨-૮૦} 'હે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! આ સમયે જવા આનંદથી હું તને ભેટી રહ્યો છું તેવા જ આનંદથી ફરી પણ જ્યારે પાપી દુર્યોધન તથા કર્ણ રણમાં હણાયો, ત્યારે તને વિજયવત્તાને હું ભેટીશ.'^{૮૧} આમ કહીને પાંડુપુત્ર ભીમસેન અતીવ હર્ષમાં આવી ગયો અને ખસાઓ ઠોણીને પૃથ્વીને કંપાવવા લાગ્યો.^{૮૨} તે સાંભળીને યુદ્ધમાં

ઊભેલા તમારા યોદ્ધાઓ ત્રાસ પામી ગયા અને તેઓ જ્ઞાનધર્મનો ત્યાગ કરી પલાયન કરવા તત્પર થઈ ગયા.^{૮૩} હે પૃથ્વીપતિ ! પાંડવયોદ્ધાઓ તો તે સંઘાતમાં જય મેળવીને તથા શત્રુઓનો સંહાર કરીને હર્ષિત થયા અને સુખ પામ્યા.^{૮૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતરંગત દ્રોણવધપર્વમાં
'દ્રોણનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૯૨ માં સમાપ્ત

દ્રોણવધપર્વ સમાપ્ત

નારાયણમોક્ષર્વ

અધ્યાય ૧૯૩ મો

દ્રોણાચાર્યના વધના વૃત્તાંતનું
અન્ધરૂપાભાને નિવેદન

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

તત્તો દ્રોણે હૃતે રાજન કુરવઃ સ્વસ્તીહિતાઃ ।

હૃતપ્રવીરા વિષ્ણ્વસ્તા મૃશં શોકપરાવણાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! આમ દ્રોણાચાર્યનું

મરણ થતાં શસ્ત્રથી પીડાયેલા કૌરવો અત્યંત શોકપરાયણ થઈ ગયા. તેમના ઘણા યોદ્ધાઓના સંહાર થઈ ગયો હતો અને તેઓ પોતે પણ અત્યંત ઘાયલ થઈ ગયા હતા.^૧ હે પૃથ્વીનાથ ! શત્રુઓને પ્રતિદિન ચઢતીમાં આવતા ભેદને તેઓ વારંવાર કંપવા લાગ્યા, તેમનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ભભરાઈ જવા લાગ્યાં અને ત્રાસી ઊઠીને દીન થઈ ગયા.^૨ તેમનું બાન આદ્યું ગયું, તેમનો ઉત્સાહ નાશ પામ્યો, શોકને લીધે તેમનું તેજ હણાઈ ગયું અને કારમી હિંદિયારીઓ પાડીને તેઓ બપો તમારા પુત્રની આસપાસ વીંટાઈ બેસ્યા.^૩ પૂર્વે જેમ હિરણ્યાક્ષનું મરણ થતાં દેવોના કંઠે અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયા હતા, તેમ જ અત્યારે દ્રોણાચાર્યનો વધ થતાં કૌરવોના કંઠે અશ્રુઓથી ગળગળા થઈ ગયા હતા. તેઓ બધા ધૂળથી ભરાઈ ગયા હતા, ચરચર ફૂગતા હતા

અને દશેય દિશાઓને નિદાળી રહ્યા હતા.^૪ આ રીતે તમારો પુત્ર રાજ દુર્યોધન અણે ત્રાસ પામેલાં મૃગોનાં ટાળાંથી વીંટાઈ ગયો હતો અને ત્યાં ઊભો રહેવાને પણ અશક્ત થઈ નાસી જવા તત્પર થયો.^૫ હે ભારત ! ખૂબ અને તૃપાથી લોચ-પોચ થયેલા તમારા યોદ્ધાઓ અણે સૂર્યના તાપથી તપી ગયા હોય તેમ ખિન્ન મનવાળા થઈ ગયા.^૬ હે રાજન ! સૂર્યનું પતન, સંયુક્ટનું શોષણ, મેઠુ પર્વતનું અક્ષત તથા ઇંદ્રનો પરાજય જેવો અસહ્ય છે, તેવો જ અસહ્ય દ્રોણાચાર્યનો વધ જેઈને કૌરવો અતિશય બયભીત સ્વરૂપવાળા થઈ ગયા અને બયથી પલાયન કરવા લાગ્યા.^૭ નિત્ય સુવર્ણના રથમાં બેસનારા દ્રોણાચાર્યને હણાયેલા સાંભળીને, બયભીત થયેલો ગાંધારાજ શકુનિ અતિશય ત્રાસ પામેલા પોતાના રથીયોદ્ધાઓની સાથે નાસવા લાગ્યો.^૮ ત્યારે સુતપુત્ર કર્ણ પણ પતાકાઓ ફરકાવતી પોતાની વેગવાળી મહાસેનાને સાથે લઈને બયથી ભાગવા લાગ્યો.^૯ ત્યાં મદ્રરાજ રાહ્ય રથો, હાથીઓ તથા ઘોડાઓથી ભરપૂર એવી પોતાની સેનાને આગળ કરીને ભયને લીધે આસપાસ જેતો રણુમાંથી નાસી જવા લાગ્યો.^{૧૦} ધન-પતાકાઓને ધારણ કરનારા તથા લગભગ માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓને સાથે લઈને શારદ્વત કૃપાચાર્ય પણ 'હાય ! અરે !' એમ બોલતા બોલતા નાસી જવા લાગ્યા.^{૧૧} હે રાજન ! મરણ પામતાં બાણી રહેલા ભોજસૈન્યને તેમ જ કલિંગ, આરદ્ર તથા બાહ્લિક યોદ્ધાઓને સાથે લઈને કૃતવર્મા પણ પોતાના અતિ વેગવાળા ઘોડાઓ દોડાવીને રણુમાંથી પોતારા ગણી ગયો હતો.^{૧૨} વળી હે રાજન ! અનેક પદ્ધતિયોદ્ધાઓની સાથે રહેલો અને ત્રાસ પામેલો ઉલ્લસજા પણ દ્રોણાચાર્યને રણુમાં મારી નાખવામાં આવેલા જેઈને બયભીત થઈ ગચ્છંતિ કરી ગયો હતો.^{૧૩} દેખા-

વડો, બુવાન અને શૌર્યથી પંકાયેલો દુઃશાસન પણ અત્યંત હૃદયેગ પામીને હાથીસૈન્ય સાથે પલાયન કરી જતો હતો.^{૧૪} દશ હજાર રથી-યોદ્ધાઓ તથા ત્રણ હજાર હાથીઓને આગળ કરી વૃષસેન પણ દ્રોણાચાર્યને મારી નાખેલા જેઈ ઉતાવળો ઉતાવળો દોડી જતો હતો.^{૧૫} હે મહારાજ ! હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને પાળાઓથી વીંટાયેલો મહારથી દુર્યોધન પણ ત્યાંથી પ્રયાણ કરી જતો હતો.^{૧૬} હે રાજન ! અશ્વિનના મારા-માંથી બચી ગયેલા સંશમ્ભ યોદ્ધાઓને સાથે લઈ સુશર્મા પણ દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા જેઈ નાહો હતો.^{૧૭} આ ઉપરાંત બીજા ઠેટલાએક યોદ્ધાઓ હાથીઓ પર બેસીને, ઠેટલાએક રથ પર બેસીને તથા ઠેટલાએક ઘોડાઓ પર બેસીને સર્વ તરફથી નાસભાગ કરતા હતા.^{૧૮} એ રણુમાં દ્રોણાચાર્યને હણાયેલા જેઈ ઠેટલાએક કૌરવો પોતાના પિતાઓને ઉતાવળ કરાવતા, ઠેટલાએક ભાઈઓને ઉતાવળ કરાવતા, ઠેટલાએક મામાઓને ઉતાવળ કરાવતા, ઠેટલાએક પુત્રોને ઉતાવળ કરાવતા, ઠેટલાએક સૈન્યોને હાંકા મારતા, ઠેટલાએક ભાણેજોને ખૂંસા પાડતા અને બીજા ઠેટલાએક પોતાના સંબંધીઓને ઉતાવળ કરવાને કહેતા દશે દિશાઓમાં નાસભાગ કરતા હતા.^{૧૯, ૨૦} તે સર્વ યોદ્ધાઓના વાળ વીખરાઈ ગયા હતા અને તેઓ એટલા બધા છૂટાછૂટા પડી ગયા હતા કે, બે જણા સાથે રહીને તો દોડતા જ ન હતા. નારા પામેલા ઉત્સાહવાળા તથા હણાયેલા ઝોજસ-વાળા તે કૌરવો 'હવે આપણું સૈન્ય બચવાનું નથી' એમ માની બેઠા હતા.^{૨૧} હે વિશુ ! તમારા ઠેટલાએક યોદ્ધાઓ તો પોતાનાં કવચો ફેંટી ફેંટીને નાસી જતા હતા, ત્યારે બીજા ઠેટલાએક સૈનિકા મોઢામોઢે ખૂંસા પાડતા હતા કે, 'અલ્યા, ઊભો રહે, ઊભો રહે !' આમ છતાં તેઓ ત્યાં

જીભા રહેતા ન હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કેટલાએક સૈનિકો માર્યા ગયેલા સારથિવાળા રથમાંથી મુદ્દર અક્ષંકારોવાળા ઘોડાઓને છોડી નાખી, તેમના પર સવાર થઈ ગયા હતા અને પગની ઝેડીઓ મારી ઘોડાઓને બહારી મારી મૂકતા હતા. ^{૨૩, ૨૪} આમ જ્યારે સૈન્ય નાસી રહ્યું હતું અને તેનો દેખાવ બયલીત તથા નિસ્તેજ થઈ ગયો હતો, ત્યારે ઝૂક જમ પ્રવાહ સામે જય તેમ દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામા શત્રુઓ સામે ગયા હતા. ^{૨૫} ત્યાં તેમને શિષ્યંડી આદિ પાંચાલો, પ્રભદ્રકો, ચેદિઓ તથા કેટલોની સાથે મહાન યુદ્ધ થયું હતું. ^{૨૬} યુદ્ધકર્મદ અને મદમત હાથી સમાન પરાક્રમી તે અશ્વત્થામા પાંડવોની અનેક સેનાઓનો સંહાર કરી માંક માંક યુદ્ધમાંથી મુક્ત થયા હતા. ^{૨૭} પરંતુ ત્યાં અશ્વત્થામાએ પલાયન કરવામાં ઉત્સાહવાળા કૌરવસૈન્યને નાસભાગ કરતું જોયું, એટલે તેમણે એકદમ દુર્યોધન પાસે આવીને આ પ્રમાણે કહ્યું : ^{૨૮} 'હે ભારત ! બયલીત દેખાવની આ સેના આજે કેમ નાસભાગ કરે છે ? હે રાજેન્દ્ર ! તે આમ નાસભાગ કરી રહી છે, છતાં તમે અને કેમ રણમાં સ્થિર કરતા નથી ? ^{૨૯} હે નરપતિ ! તમે પોતે પણ આજે પૂર્વની પેઠે મૂળ-સ્વભાવમાં જ દેખાતા નથી ? હે રાજા ! આ કહ્યું વજોડે ભાણ્યો કેમ જીભા રહેતા નથી ? ^{૩૦} હે મહા-રાહુ ! બીજાં ઘણાં યુદ્ધોમાં સેનાએ આ રીતે નાસભાગ કરી કરી નથી, તો હે ભારત ! તમારું સૈન્ય કુશળજેમ છેને ? ^{૩૧} હે રાજા ! કયો રથી-સંહ યોદ્ધો મરણ પામતાં તમારું સૈન્ય આ પ્રવસ્થાએ આવી પહોંચ્યું છે ? હે કૌરવ ! આ યુદ્ધનો તમે મને ઉત્તર આપો. ^{૩૨} અશ્વત્થામાનાં બે વાક્યો સાંભળી રાજશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યના મરણરૂપ ઘોર અપ્રિય ઠપેવાને સમર્થ થયો નહિ. માંગી પરેલી નોકાની જેમ તે મહાશોકના મહા-

સાગરમાં ડૂબી ગયો અને પોતાની સામે રથમાં બેઠેલા દ્રોણપુત્રને જોઈને તે આંસુથી અંતરાઈ ગયો. ^{૩૩, ૩૪} પછી રાજા દુર્યોધને શરમાતાં શર-માતાં કૃપાચાર્યને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'આ સૈન્ય કેમ નાસભાગ કરે છે, તે તમે પોતે જ અશ્વત્થામા-ને કહી સંભળાવો. તમારું કટવાણુ થાણું !' એટલે હે રાજા ! વારંવાર ખિન્ન થતા તે કૃપા-ચાર્ય દ્રોણાચાર્યને ઢવી રીતે મારી નાખવામાં આવ્યા તે સર્વ વૃત્તાંત અશ્વત્થામા પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા. ^{૩૫, ૩૬}

કૃપ બોલ્યા : અમે બધા આજે પૃથ્વીશ્રેષ્ઠ મહારથી દ્રોણાચાર્યને આગળ કરી કેવળ પાંચા-લોની સાથે જ યુદ્ધ કરતા હતા. ^{૩૭} તેમાં પ્રથમ જ શરૂઆતમાં કૌરવો અને સોમકો અંદર અંદર સેનલેળ થઈ ગયા તથા અન્યોન્ય સામે ગર્જના-ઓ કરી, શસ્ત્રો વડે શરીરોને પાકવા લાગ્યા. ^{૩૮} એ રીતે યુદ્ધ ચાલુ થતાં કૌરવ સૈનિકોનો રણમાં ઘણો જ સંહાર થવા લાગ્યો. તે જોઈ ઢાપી ઊઠેલા તમારા પિતાએ બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. ^{૩૯} પુરુષશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે તે અસ્ત્રને પ્રકટ કરીને ભદ્રસ બાણો છોડ્યાં અને સેંકડો તથા હજારો શત્રુઓનો સંહાર વાળી નાખ્યો. ^{૪૦} ત્યાં પાંડવો, મત્સ્યો અને વિશેષે કરી પાંચાલો કાળથી પ્રેરાઈને દ્રોણા-ચાર્યના રથ સામે આવતા હતા અને યુદ્ધમાં નાશ પામતા હતા. ^{૪૧} દ્રોણાચાર્યે એ બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી સિંહ સરખા એક હજાર પુરુષોને તથા બે હજાર હાથીઓને મૃત્યુ પાસે મોકલી દીધા. ^{૪૨} કાન સુધી આવેલાં પળિયાંવાળા, રંગે સ્થામ તથા અવસ્થાએ પંચાશી વર્ષના તે વૃદ્ધ આચાર્ય ત્યારે સોળ વર્ષના એક તરુણની પેઠે રણમાં ધૂમી રહ્યા હતા. ^{૪૩} આમ જ્યારે સૈન્યો દુઃખી દુઃખી થઈ ગયાં અને જ્યારે મોટા મોટા રાજાઓનો સંહાર થવા લાગ્યો, ત્યારે અમર્ષવશ થયેલા પાંચાલ

યોદ્ધાઓ રણમાંથી વિમુખ થઈ ગયા.^{૪૪} તેમનામાં થોડું થોડું ભંગાણુ પડ્યું અને સૈનિકા નાસ ભાગ કરવા લાગ્યા, એટલે શત્રુજેતા દ્રોણાચાર્ય દિવ્ય અસ્ત્રને પ્રકટ કરીને ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે શોભવા લાગ્યા.^{૪૫} પાંડવયોદ્ધાઓની મધ્યમાં જઈને બાણોડપી ફિરણવાળા તમારા પ્રતાપી પિતા જણે મધ્યાકાશમાં આવેલા સૂર્ય દોય તેમ કુપ્રેક્ષ્ય થઈ પડ્યા હતા.^{૪૬} આમ સૂર્યની પેઠે પ્રકાશી રહેલા દ્રોણાચાર્ય તે શત્રુઓને બાળી નાખતા હતા અને તેથી તેઓ દ્વંધવીય, નિરુત્સાહ અને બેભાન જેવા જ થઈ ગયા હતા.^{૪૭} આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યે તેમને બાણો વડે ગભરાવી નાખ્યા તે જોઈને પાંડવોના વિજય ઇચ્છનારા મધુસૂદને આ વચન કહ્યું :^{૪૮} ‘શક્તધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા રથપતિઓના પણ અધિપતિ એવા આ દ્રોણાચાર્યને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ યુદ્ધમાં જીતી શકે તેમ નથી, તો આપણે મનુષ્યો તો ક્યાંથી જ જીતવાના છીએ ? માટે હે પાંડવો ! આ વેળા ધર્મનો ત્યાગ કરી તમે વિજયની રક્ષા કરો. એટલે સૈનિકો રથવાળા આ દ્રોણાચાર્ય આપણુ બધાનો રણમાં વિનાશ ન કરી નાખે.^{૪૯, ૫૦} હું ધારું છું કે, આ દ્રોણાચાર્ય અશ્વત્થામાનું મૃત્યુ સાંભળી કદી યુદ્ધ કરશે નહિ; માટે આપણા માંદોનો કોઈ પુરુષ અશ્વત્થામા રણમાં મરણ પામ્યા છે, આવું ‘ખોટું ખોટું’ પણ તે દ્રોણાચાર્ય પાસે કદો.^{૫૧} શ્રીકૃષ્ણનાં આ વાક્યો કુંતાપુત્ર અર્જુનને ગમ્યાં નહિ; પણ બાણીના બીજ સોને એવાત ગમી અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે સુદૃઢ માંડ માંડ તેમ કરવા સ્વીકાર્યું. પછી ભીમસેને તમારા પિતાની પાસે જઈને શરભાતાં શરભાતાં આ પ્રમાણે કહ્યું : ‘અશ્વત્થામા હણાયો, અશ્વત્થામા હણાયો,’ પણ તમારા પિતાએ ભીમસેનનાં આ વચનોને માન્યાં નહિ, તેમને આ વાત ખોટી હોવાની શંકા પડી.

હવે તમારા પુત્રપ્રેમી પિતાએ ધર્મરાજને પૂછી એવું કે, ‘અશ્વત્થામા રણમાં હણાયો છે કે જીવતો છે ?’^{૫૨-૫૪} એટલે ધર્મરાજ એક બાળુ અસત્ય વચનના ભયમાં ડૂબી ગયા, તો બીજી બાળુ તેમને જયની આસક્તિ ચોંટી રહી. હવે ભીમસેને પ્રથમથી જ માલવરાજ ઇંદ્રવર્માના અશ્વત્થામા નામના એક પર્વતકાય હાથીને રણમાં મારી નાખ્યો હતો. તેથી જ એ મહાન હાથીને મનમાં રાખીને યુધિષ્ઠિર એટલું પણ અસત્ય બોલવા તૈયાર થયા હતા. વળી પાછો પણ ભીમસેન તમારા પિતા પાસે જઈને તે સમયે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^{૫૫, ૫૬} ‘જને માટે તમે શસ્ત્રો હાથમાં લીધાં છે અને જને જોઈને તમે જીવી રહ્યા છો, તે તમારા પ્રિય પુત્ર અશ્વત્થામાને નિત્યને માટે રણમાં પાડી નાખ્યો છે.^{૫૭} વનમાં મરણ પામેલા સિંહશિશુની પેઠે તે મરણ પામીને રણ-ભૂમિ પર સૂઈ રહ્યો છે.^{૫૮} ભીમસેને આમ કહ્યું હતું અને અસત્ય ભાષણના કોપેને જાણનાર યુધિષ્ઠિરાજે પણ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યને ધીમેથી અસ્પૃશ્ય રીતે તેમાં ઉમેર્યું હતું : ‘અશ્વત્થામા હાથી હણાયો છે.^{૫૯} ધર્મરાજના વાક્ય પરથી તમને યુદ્ધમાં મરણ પામેલા સાંભળીને તમારા પિતા સંતાપથી તપી ગયા અને તે દિવ્યાસ્રોનો ત્યાગ કરી પૂર્વની પેઠે લડતા બંધ થયા.^{૬૦} એ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યને પરમ ઉદ્વિગ્ન, શોકાતુર અને બેભાન થયેલા જોઈને પાંચાલરાજનો કૂરકર્મી પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમની સામે ધસી ગયો.^{૬૧} લોકપ્રસિદ્ધ દ્રોણાચાર્યે પણ પોતાના મૃત્યુરૂપે જ ઉત્પન્ન થયેલા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જોઈને દિવ્ય અસ્રોનો ત્યાગ કર્યો અને રણમાં જ અનશનવ્રત લઈને બેસી ગયા.^{૬૨} પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કાગે હાથે તેમની ચોટલી પકડી અને વીર પુરુષોના દ્રાહાહલ વચ્ચે જ તેણે તેમનું મરતક કાપી નાખ્યું.^{૬૩} તે વેળા સર્વ યોદ્ધાઓ કહી રહ્યા

હતા કે, 'અરે, આચાર્યને ન મરાય, ન મરાય,' ત્યારે ધર્મજ્ઞ અર્જુન પણ રથ પરથી ઊતરી પડી એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ દોડ્યો હતો અને હાથ જોતો કરી ઉતાવળો ઉતાવળો કહી રહ્યો હતો કે, 'તું આચાર્યને જીવતા જ પકડી લાવજે; પણ એમને મારીશ નહિ.'^{૧૪, ૧૫} આમ હે નરસિંહ ! કૌરવોએ તથા અર્જુનને તેને વાચ્યો હતો, છતાં તે કૂરે તમારા પિતાને મારી જ નાખ્યા.^{૧૬} હે નિર્દોષ ! તમારા પિતાનું એ પ્રભાણે મૃત્યુ થયું, એટલે બપાકુલ થયેલા સર્વ સૈનિકે નાસવા લાગ્યા અને અમે બધા પણ નિરુત્સાહ થઈ ગયા.^{૧૭}

સંજય બોલ્યો : પોતાના પિતાનું આપું મરણ સાંભળીને અશ્વત્થામા પગથી પછડાયેલા સર્પની પેઠે તીવ્ર ક્રોધમાં આવી ગયા.^{૧૮} હે રાજા ! ઈંધણના ઢગમાં અગ્નિ જમ ભડભડાટ સળગી જોઈ છે, તેમ અશ્વત્થામા પોતાના પિતાના મરણ-સમાચાર સાંભળી ક્રોધને લીધે રણમાં અત્યંત બળવા લાગ્યા.^{૧૯} ત્યારે હાથે હાથ ધસીને તથા દાંત કચકચાવીને તે સર્પની પેઠે કૂંડાડ મારવા લાગ્યા અને તેમની આંખ લાલચોળ થઈ ગઈ.^{૨૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વવર્ગના નાસથણાશ્રોકપર્વમાં 'અશ્વત્થામાને નિવેદન' નામનો અધ્યાય ૧૯૩માં સમાયે

અધ્યાય ૧૯૪મો

ધૃતરાષ્ટ્રને અગ્નિ

॥ પુત્રરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

અયમેળ હતં શ્રુત્વા ઘૃષ્ટદ્યુમ્નેન સંજય ।

બ્રાહ્મણં પિતરં વૃદ્ધમશ્વત્થામા કિમગ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! પોતાના વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પિતાને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અધર્મથી મારી નાખ્યા તે સાંભળીને અશ્વત્થામા શું બોલ્યા હતા ?^૧ જમની પાસે માનવ, વાસ્તુ, આગ્નેય, ઐંદ્ર અને નારાયણ આદિ દિવ્ય અસ્ત્રો નિત્ય રહેતાં હતાં, તે પોતાના ધર્મિય આચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને

અધર્મથી રણમાં મારી નાખ્યા, એ સાંભળીને તે અશ્વત્થામાએ શું કહ્યું હતું ?^{૨, ૩} એ મહાત્માએ પરશુરામ પાસેથી સંપૂર્ણ ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને પોતાના તુલ્ય શુણોની આકાંક્ષાથી તેમણે પોતાના પુત્રને દિવ્ય અસ્ત્રો શીખવ્યાં હતાં.^૪ મરેષ્વર આ જગતમાં પુરુષો એક પોતાના પુત્રને વિશે જ ઇચ્છે છે કે તે પોતા કરતાં સવાયો થાય, બાપી બીજા કોઈને વિશે તેઓ એવું ઇચ્છતા નથી.^૫ આથી મહાત્મા આચાર્યો પાસે જે જે કંઈ રહસ્યો હોય છે, તે તે બધાં તેઓ પોતાના પુત્રને અથવા પોતાને અનુસરી ચાલનાર સુપાત્ર શિષ્યને આપે છે.^૬ હે સંજય ! અશ્વત્થામા દ્રોણાચાર્યના પુત્ર તો છે જ; પણ એક ઉત્તમ શિષ્ય પણ છે. એ અશ્વત્થામા-એ વિશેષે કરી સર્વ રહસ્ય તેમની પાસેથી સંપાદન કર્યું છે, તેથી જ તે શરવીર શારદ્વતી-પુત્ર રણમાં દ્રોણાચાર્યની પછી આવે છે.^૭ એ દ્રોણાચાર્ય શસ્ત્રોમાં રામ સરખા હતા, યુદ્ધમાં ઈંદ્ર સમાન હતા, વીર્યમાં કર્તવીર્ય સમાન હતા અને ધૃદિમાં બૃહસ્પતિ સરખા હતા.^૮ રથેયમાં તે પર્વત સરખા હતા, તેજમાં તે અગ્નિ સમાન હતા અને તે યુવાન હતા. તે ગાંધીયમાં સમુદ્ર સમાન હતા અને ક્રોધમાં કાળા નાગ સરખા હતા.^૯ તે જગતમાં પ્રથમ રથી હતા, દંઠ ધનુર્ધરી હતા, યુદ્ધના શ્રમને જીતનારા હતા, ઝડપથી અસ્ત્રો ફેંકનારા હતા, યુદ્ધમાં વાધુની પેઠે ધૂમનારા હતા અને સંગ્રામમાં કોપેલા કાળ સમા દતા.^{૧૦} સંગ્રામમાં શસ્ત્રો ફેંડી ફેંડીને તેમણે આખી પૃથ્વીને પીડિત કરી છે. વળી તે સ્વયંધરાક્રમી વીર સંગ્રામમાં કદી બંધ પામતા ન હતા.^{૧૧} તે વેદસ્નાત, વ્રત-સ્નાત અને ધનુર્વેદના પારંગત એવા તે દ્રોણાચાર્ય મહાસાગરની પેઠે અક્ષોબ્ય હતા તેમ જ દશરથપુત્ર રામચંદ્રના જેવા પરાક્રમી હતા.^{૧૨} તે

પોતાના ધર્મિષ્ઠ આચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અધર્મથી રણમાં મારી નાખ્યા છે, એવું સાંભળીને અશ્વત્થામાએ શું કહ્યું હતું? ^{૧૩} જમ યજ્ઞસેનનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્યના મૃત્યુરૂપે ઉત્પન્ન થયો હતો, તેમ મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે અશ્વત્થામાને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના મૃત્યુરૂપે ઉત્પન્ન કર્યા છે; તો ધાતકી, દૂર, પાપી અને દૂંઝી દષ્ટિના ધૃષ્ટદ્યુમ્નના હાથે આચાર્યને મરણ પામેલા સાંભળીને તે અશ્વત્થામા શું બોલ્યા હતા? ^{૧૪, ૧૫}

ઘતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત નારાયણસ્તોત્રોક્ષર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રમ્મત્ર' નામનો અધ્યાય ૧૯૪મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૫મે

અશ્વત્થામાનો ક્રોધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

છમ્મના નિહતં શ્રુત્વા પિતરં પાપકર્મણા ।

ચાષ્પેણાપૂર્વત દ્રોણી રોષેણ ચ નરર્ષભ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પાપકર્મી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના પિતાને કપટથી મારી નાખ્યા છે, એ સાંભળીને અશ્વત્થામાનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયાં અને ને ક્રોધથી ધૂંધવાઈ ઊઠ્યા. ^૧ ત્યારે હે રાજદ્ર! ક્રોધાયમાન થયેલા અશ્વત્થામાનું શરીર પ્રલયકાળે સર્વ જૂનેનો સંહાર કરવા ઇચ્છતા કાળના જેવું પ્રદીપ્ત દેખાતું હતું. ^૨ પછી આંસુવહેતી પોતાની બન્ને આંખોને વારંવાર લૂછીને અશ્વત્થામાએ ક્રોધભરે નિઃશ્વાસે નાખ્યા અને દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું. ^૩ 'મારા કુદ્ર શત્રુઓએ શસ્ત્રહીન થયેલા મારા પિતાને જે રીતે મારી નાખ્યા છે તથા ધર્મનું મોટું દુંડું ગણાતા યુધિષ્ઠિરે જે પાપ કર્યું છે, તે બધું મારા જાણવામાં આવ્યું છે. ^૪ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરનું નીચ પુરુષને યોગ્ય એવું દૂર કર્મ પણ મારા સાંભળનામાં આવ્યું. હે રાજત! યુદ્ધમાં મચેલા પુરુષોનો જય અથવા પરાજય અવશ્ય નક્કી હોય છે; પરંતુ યુદ્ધ

કરતાં જે મરણ થાય છે તે એ બન્નેના કરતાં વિશેષ પ્રશંસાપાત્ર છે. એ સંઘામમાં યુદ્ધ કરનાર પુરુષનો ન્યાયપૂર્વક વધ થાય, તો તેના સંબંધીઓને દુઃખ થતું નથી, આમ વિદ્વાનો કહે છે. મારા પિતા અવશ્ય વીરલોકમાં (સ્વર્ગમાં) જ સિધાવ્યા છે, એમાં સંશય નથી. ^{૫-૭} હે નરસિંહ! એ મરણ પામ્યા તેનો શોક કરવાનો ન હોય; પરંતુ એ નિત્ય ધર્મમાં વર્તનારા હતા છતાં એમના કેશ પકડવામાં આવ્યા! ^૮ હાય! મારા જેવો પુત્ર હજી જીવતો બેઠો છે, છતાં સર્વ સૈન્યોના દેખતાં મારા પિતાની ચોટલી પકડવામાં આવી એ મારા મરોને કાપી નાખે છે. ^૯ હવે જગતમાં પુત્રવાળા ગણાતા બીજા પિતાઓ પોતાના પુત્રો પાસેથી કંઈ સ્પૃહા રાખી શકશે? આ જગતમાં કામથી, ક્રોધથી, અજ્ઞાનથી, હર્ષથી અથવા બાલભાવથી લોકો જે કંઈ અધર્મકૃત્યો કરે છે અથવા બીજાઓનું જે કંઈ અપમાન કરે છે, તે મહાન અધર્મકૃત્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આ રણમાં કર્યું છે. ખરેખર! એ ધાતકી દુરતમાએ મારું અપમાન કર્યું છે. તેથી એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ અધર્મકૃત્યના અતિ દારણ્ય પરિણામને જોશે. પાંડુપુત્ર ધર્મરાજાએ પણ પરમ અકાર્ય કૃત્ય કર્યું છે. તેણે કપટપૂર્વક અસત્ય બાપણ કરીને પોતાના આચાર્યને અણીને સમયે શસ્ત્રો છોડાવ્યાં છે, માટે રણભૂમિ આજે તે ધર્મરાજના રોધિરનું પણ પાન કરશે. એા કુરુવંશી રાજા! હું તારી પાસે સત્યના, યજ્ઞયાગાદિના તથા વાત્ર, કૃત્રા, નવાણુ આદિના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, સર્વ પાંચાલોના સંહાર કર્યા વિના હવે હું કાંઈ પણ રીતે જીવવા ઇચ્છતો નથી. પાંચાલોનો વધ કરવાનો હું ગમે તે ઉપાયે યત્ન કરીશ. ^{૧૦-૧૧} પાપકર્મી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તો હું રણમાં જ મારી નાખીશ અને ક્રોધળ અથવા તીક્ષ્ણ કર્મો દ્વારા બીજા સર્વ પાંચાલોને પણ વિનાશ

કરીશ એ પછી જ હું શાંતિ મેળવીશ હે પુરુષ
 વ્યાત્રા! જગતના મનુષ્યો આટલા માટે જ પુત્રો
 મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે કે, 'આ લોકમાં તથા
 પરલોકમાં આવી પડેલા મહાન ભયમાથી આપણા
 પુત્રો આપણને બચાવશે' પણ અરેરે! મારા
 પિતાની દશા તો એક વાઝિયા મનુષ્યના જેવી
 થઈ છે ^{૧૧-૧૮} અને તે પણ મોટા પર્વત સરખો
 એક પુત્ર અથવા શિષ્ય એવો હું જીવતા હતો,
 છતાં ધિક્કાર છે મારા દિવ્ય અસ્ત્રોને! ધિક્કાર છે
 મારા બન્ને બાહુઓને અને ધિક્કાર છે મારા પરા
 ક્રમેને પણ! કેમ કે મને પુત્ર તરીકે પામ્યા છતાં
 દ્રોણાચાર્ય મરણસમયે કેશશ્રહણ પામ્યા! હે
 ભરતશ્રદ્ધ! હું હવે એવું કરું કંગી દેખાડીશ કે
 મારા પિતા પરચોકમાં આટલા ગયા છે, છતાં હું
 તેમના ઋણમાથી મુક્ત થઈશ એ કે આર્યપુરુષો
 પોતાની સ્તુતિ કરવી જોઈએ નહિ, તોપણ આ
 સમયે હું મારા પિતાના વચને સહન કરી શકતો
 નથી, તેથી મારા પુરુષાર્થને કહી સભળાવું છું હું
 પ્રલયકાળની પેઠે રણમાં કર્મ કરીને જ્યારે સર્વ
 સૈન્યોને મસળી નાખીશ, ત્યારે મારા તે વીર્યને કૃણુ
 ની સાથે રહેલા પાડવો જોયા કરશે આજે હું રથમાં
 બેસીને રણમાં જઈશ, ત્યારે દેવો, ગંધર્વો, અસુરો,
 રાક્ષસો કે મોટા મોટા નરશ્રેષ્ઠો પણ મને જીતવા
 ને સમર્થ થશે નહિ આ સમય જગતમાં મારા
 સરખો કે અર્જુનના સરખો બીજો અજ્ઞેવેતા
 ક્યાય છે જ નહિ ^{૧૮-૨૪} કિરણોના મન્થમાં જેમ
 સૂર્ય તેજસ્વી છે, તેમ તેજસ્વી પુરુષોના મન્થમાં
 હું તેજસ્વી છું વળી હું સેનાની મન્થમાં રહીને
 દેવનિર્મિત અસ્ત્રોના પ્રયોગ કરી શકું છું ^{૨૫}
 આજના મહાયુદ્ધમાં મારા ધનુષ્યમાથી સડસડાટ
 છૂટેલા બાણો પોતાના વીર્યને દર્શાવશે અને
 પાડવોનો સહાર કરી નાખશે હે રાજન! આજ
 પાડવો સર્વ દિશાઓને મારા તીક્ષ્ણ બાણોથી

જળધાગ્યોની જેમ ઢકાયેલી જેશે મહાન વાયુ
 જેમ વૃક્ષોને તોડી પાડે છે, તેમ હું સર્વ તરફ
 ભય કર શબ્દ કરનારી બાણોની બળો પાવરી
 દઈને, શત્રુઓને રણમાં પાડીશ ^{૨૬-૨૮} હે કુરુ
 વશી ગજ! મારી પાસે દિવ્ય નારાયણસૂત્ર છે
 હું તેના પ્રયોગને તથા ઉપસહારને બરાબર જાણુ
 છું અર્જુન, ડ્રુણ, ભીમસેન, નકુલ, સહદેવ,
 રાજ યુધિષ્ઠિર, દુષ્ટાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્ય ડી કે
 માતૃકિ કોઈ પણ તે અસ્ત્રને જાણતા નથી ^{૨૯}
 પૂર્વે જગવાન નારાયણને વિધિવત્ પ્રણામ કરીને
 મારા પિતાએ વૈદિક મંત્રોથી સ્તુતિ કરી હતી
 અને તે સ્તુતિરૂપ જ તેમને ઉપહારતુ સમર્પણ
 કર્યું હતું ^{૩૦} આથી પ્રસન્ન થઈ તે નારાયણ જગ
 વાને પોતે જ મારા પિતાને વર માગવા કહ્યું,
 એટલે મારા પિતાએ નારાયણ નામતુ પરમ દિવ્ય
 અસ્ત્ર તેમની પાસે માગ્યું ^{૩૧} ત્યાં હે રાજન! તે
 દેવશ્રેષ્ઠ જગવાને મારા પિતાને કહ્યું કે, 'યુદ્ધમાં
 તારી બરોબરી કરે એવો બીજો કોઈ પુરુષ થશે
 નહિ ^{૩૨} પણ હે બ્રહ્મન! આ અસ્ત્રોને જેમ તેમ
 અથના જ્યારે ત્યારે વિચાર કર્યો વિના પ્રયોગ
 કરશો નહિ કારણ કે આ અસ્ત્ર શત્રુનો વધ કર્યા
 વિના કહી પાછું ફરતું નથી હે સમર્થ બ્રાહ્મણ!
 આ અસ્ત્ર કોનો વધ નહિ કરે, એ જાણી શકાતું
 નથી તે અવધનો પણ કદાચ વધ કરી નાખે,
 માટે બને ત્યાં સુધી આનો પ્રયોગ જ ન કરવો
 હે શત્રુતાપન! આ મહાસ્ત્રને શાત કરવાના
 આટલા ઉપાયો છે-યુદ્ધમાં રથોનો તથા શસ્ત્રોનો
 ત્યાગ કરનારાઓને, શરણ માગનારા શત્રુઓને તથા
 'હે મહાસ્ત્ર! તું જ અમારુ શરણ છે,' એમ કહે
 નારાઓને આ અસ્ત્ર બાંધ કરતું નથી, પણ ત્યાં
 તે શાંત થઈ જાય છે પરંતુ આની સામે બીજા
 શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે અને જો શસ્ત્રો
 વડે આને અટકાવવામાં આવે, તો તે યુદ્ધમાં

સંવંધા અવધ્યોનો પણ વધ કરી નાખે છે.' આમ કહેતા તે નારાયણ ભગવાન પાસેથી મારા પિતાએ તે અસ્ત્ર ઝડણું કર્યું હતું અને તેનો તેમણે મને ઉપદેશ કર્યો હતો. વળી પ્રજુ નારાયણે મારા પિતાને કહ્યું હતું કે, 'આ અસ્ત્રના પ્રભાવથી તમે સંઘાતમાં સર્વ જાતની શસ્ત્રવૃષ્ટિઓનો નાશ કરી શકશો અને તેજથી ઝળહળી જાકશો.' આમ કહીને પ્રજુનારાયણ ભગવાન સ્વર્ગ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. ^{૪૨-૩૦} એ નારાયણઅસ્ત્રને મેં મારા પિતા પાસેથી મેળવ્યું છે. માટે ઇંદ્ર જેમ અસુરોને હાંથી કાઢે, તેમ તે અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી હું પાંડવો, પાંચાલો, મલ્લો અને ઠેકચોને રણમાંથી હાંથી કાઢીશ. હે ભારત ! હું જીવી જીવી ઇચ્છા કરીશ તેવા તેવા આકારનાં મારાં બાણો થઈ જશે અને તે સામે પરાક્રમ કરતા શત્રુઓ પર પડશે. મારી ઇચ્છામાં આવશે તેમ રણમાં જીતો રહીને હું પથ્થરોની વૃષ્ટિ વરસાવીશ, લોખંડી મુખવાળાં પક્ષીઓ પ્રકટ કરી મહારથીઓને નસાડી મૂંઝીશ અથવા જરૂર પડશે તો તીક્ષ્ણ ફરશીઓને છોડી મૂંઝીશ. ^{૪૦-૪૩} આ મહાન નારાયણઅસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી હું શત્રુઓને તપાવીશ તથા પાંડવોને તુચ્છ ગણી કાઢી તેમનો સંહાર કરીશ. ^{૪૪} મિત્રોનો, શાલ્યોનો તથા શુરોનો દ્રોહ કરનાર તે નીચ અને અતિ નિંદ્ય દુષ્ટદુશ્મન આજે મારી આગળથી જીવતો નહિ છૂટે ^{૪૫} દ્રોણપુત્રનાં તે વચનો સાંભળીને સર્વ સેના પાછી ફરી. પછી સર્વ મહાપુરુષો મોટા મોટા શંખનાદો કરવા લાગ્યા અને હર્ષમાં આવી જઈ હજારો ભેરીઓ તથા ડિંડિમો વગાડવા લાગ્યા. ઘોડાઓની ખરી ઓના આઘાતથી તથા રથોનાં પૈડાંના ગડગડાટથી ધણુણી જોડેલી પૃથ્વી ગાજવા લાગી. ^{૪૬, ૪૭} એક વચેલા તે તુલ્ય શબ્દો આકાશ, સ્વર્ગ તથા આખી પૃથ્વીને ગજવી મગી. મેવના ગડ

ગડાટ સરખા તે શબ્દને સાંભળીને રથીશ્રેષ્ઠ પાંડવો એક સ્થળે એકઠા મળીને તે ગર્જનાના સંબંધમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. હે ભારત ! તે જ સમયે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ જળ વડે મંત્રાચમન કરીને તે દિવ્ય નારાયણાસ્ર પ્રકટ કર્યું. ^{૪૮-૫૦}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વોત્તર્ગત નારાયણાસ્રમેધપર્વમા
'અશ્વત્થામાનો કેધ' નામનો અધ્યાય ૧૯૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૬ મો

અર્જુનનાં વચનો

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

પ્રાદુર્ભૂતે તતસ્તસ્મિન્નસ્ત્રે નારાયણે પ્રમો ।

પ્રાવાસપ્પતો વાયુરનન્ત્રે સ્તનપિત્તુમાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે પ્રજુ ! ન્યારે તે નારાયણાસ્ર પ્રકટ થયું, ત્યારે મેધવિહીન આકાશમાં જાણે મેધગર્જના કરતો વાયુ જળબિંદુઓ સહિત વાવા લાગ્યો. ^૧ ત્યારે પૃથ્વી પણ કંપવા લાગી, મહાસાગર પણ ખળભળી ઊઠ્યો અને સમુદ્ર તરફ વહેતી નદીઓ પણ જલદે પ્રવાહે વહેવા લાગી. ^૨ ત્યાં હે ભારત ! પર્વતોનાં શિખરો છિન્નભિન્ન થઈ પડવા લાગ્યાં અને મૃગ લાંઝો પાંડવસેનાની ડાબી બાજુ થઈને જવા લાગ્યા. ^૩ ત્યારે ન્યાંત્યાં અધંકાર છવાઈ ગયો, સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ ગયો અને માંસાહારી પ્રાણીવર્ગ હર્ષમાં આવી જઈને ઝડપિયાં નાખવા લાગ્યો. ^૪ ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ ! દેવો, દાનવો તથા ગંધર્વો સુદ્ધાં ભયભીત થઈ ગયા અને તેઓ આ મહાન ખળભળાટ જોઈને 'હવે શું કરવું, હવે શું કરવું' એવો તીવ્ર કોલાહલ કરી રહ્યા. ^૫ હે પૃથ્વીનાથ ! અશ્વત્થામાનું તે ભયંકર અને ઘેર દેખાતનું અસ્ત્ર જોઈને સર્વ રાત્રીઓ ગમરાટમાં પડી ગયા તથા ત્રાણ ત્રાણ પોકારવા લાગ્યા. ^૬

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ ન્યારે સર્વ સૈન્યોને યુદ્ધ માટે પાછાં

વાળ્યાં અને જ્યારે શોકથી અત્યંત તપી જઈને તેમણે પોતાના પિતાના વધને સહન ન કર્યો, ત્યારે સર્વ કૌરવો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી નાખવા ધસી ગયા હતા. તો એ જોઈને પાંડવોમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નને બચાવ કરવા માટે શેા વિચાર થઈ રહ્યો હતો તે તું મને કહે. ^{૭૧}

સંજય યોદ્ધો : રાજ યુધિષ્ઠિરે પ્રથમથી જ સર્વ કૌરવોને પલાયન કરી જતા એવા હતા, તેમાં પાછો તેમણે તુમુલ શબ્દ સાંભળ્યો હતો. આથી તેમણે અર્જુનને આ પ્રમાણે કહ્યું.^૮

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા : હે ધનંજય ! વજ્રધારી ઇંદ્રે જમ વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યનો નાશ કર્યો હતો. ત્યારે કૌરવો યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા વિષે નિરાશ થઈ ગયા હતા અને દીનચિત્ત થઈ તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરવાનો જ નિશ્ચય કરીને રણમાંથી નાસી ગયા હતા. ^{૧૦, ૧૧} તેઓ જ્યારે રણમાંથી નાસવા હતા, ત્યારે કેટલાએક રાજાઓ તો કેવળ ભાન વિનાના થઈ ગયા હતા, કેટલાક ઊંઘમૂંઘ પડેલા રથોમાં બેસી ગયા હતા, કેટલાક છિન્નભિન્ન થયેલા રથોમાં બેસી ગયા હતા, કેટલાક માર્યા ગયેલા પૃથક્કાવાળા તથા મરણ પામેલા સારથિઓવાળા રથોમાં બેસી ગયા હતા, કેટલાક પતાકા, ધ્વજ અને છત્રો વિનાના થયેલા રથોમાં બેસી ગયા હતા અને કેટલાક ભાંગી ગયેલા ઊંટકાવાળા, ભાંગી ગયેલા માળાવાળા તથા આકુળન્યાકુળ થયેલા ઘોડાઓવાળા રથોમાં બેસી ગયા હતા. આમ તેઓ રણમાંથી નાસી જતા હતા. વળી કેટલાએક ભયભીત થયેલા રાજાઓ તો પગ વતી ઘોડાઓને મારતા મારતા નાઠા હતા, કેટલાએક અને જ રથોને ઢોડાવતા ઢોડાવતા રણમાંથી નાઠા હતા અને કેટલાક ચારે બાજુ પડેલા ભાંગી પડેલાં ધુસરાં તથા પેડાંવાળા રથોમાં બેસી

જઈને પણ નાસી ગયા હતા, ત્યારે કેટલાએક તો છિન્નભિન્ન થયેલા રથોને ત્યાં પડતા મૂકીને જ પગ-પાળા નાઠા હતા. બીજા કેટલાએક તો ઘોડાઓની પીઠ પર બેસી ગયા હતા અને અર્ધા આસનો ખસી ગયાં હતાં, છતાં પણ નાસતા હતા. આપણાં નારાયણાણેથી કેટલાકનાં આસન ચલિત થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ હાથીઓની ખાંધ ઉપર વળગી રહ્યા હતા; તેમ જ શસ્ત્રોથી પીડાઈને પલાયન કરતા તે હાથીઓ તેમને દશેષ દિશાઓમાં લઈ જતા હતા. કેટલાએક મહાપુરુષો શસ્ત્રો તથા ક્વચોથી રહિત થઈને વાહનો પરથી પૃથ્વી પર પડી જતા હતા, તેમ જ રથોનાં પેડાંઓ તળે તથા હાથીઘોડાઓના પગ તળે કચકાઈ છૂંકાઈ જતા હતા. કેટલાએક વીરો 'ઓ બાપા, ઓ પુત્ર' આવી ખૂસો પાડતા ભયથી નાસી જતા હતા. તેઓ બધા કુખથી ઓટલા બધા નિસ્તેજ થઈ ગયા હતા કે, તેઓ એકબીજાને ઝાળખતા પણ ન હતા. કેટલાએક શરાઓ અત્યંત ધાયલ થયેલા પોતાના પુત્રોને, પિતાઓને, મિત્રોને તથા ભાઈઓને ખાંધ પર ઊંચડી ઊંચડીને રણમાંથી દૂર લઈ જતા હતા અને તેમનાં ક્વચો ઉતારી નાખી જળસિંચન કરતા હતા. દ્રોણાચાર્યનો નાશ થતાં કૌરવોનું સૈન્ય આવી અવસ્થાને પામ્યું હતું અને નાહું હતું. ^{૧૨-૧૬} પણ તે સૈન્યને પાછું કાણે વાળું, તે તું બણતો હોય તો મને કહે. જો, રથોનાં પેડાંઓના ગડગડાટ સાથે ઘોડાઓનો હલુહલુટ તથા હાથીઓની ગર્જનાઓ સંભળાય છે ! કૌરવોની સેનાદપ મહાસાગરમાં એ શબ્દો અત્યંત તીવ્ર રીતે ઊઠ્યા છે. ^{૨૦, ૨૧} એ શબ્દો વારંવાર ગાજી રહ્યા છે અને તેથી મારા સેનિકો ધૂજી ઊઠે છે ! રૂનાં ઊભાં કરી નાખે તેવો આ જે તુમુલ શબ્દ સંભળાય છે, તે ઇંદ્ર સહિત ત્રણે લોકોને પણ ગળી બચ એમ છે, એમ મને લાગે છે ! તું તો એમ

જ માનું છું કે, આ ભયંકર શબ્દ વજ્રવારી ઇંદ્ર-
નો જ હોવો જોઈએ.^{૨૨, ૨૩} જરૂર તે ઇંદ્ર જ દ્રોણ-
આર્યનો વધ થતાં કૌરવોને માટે ચઢી આવે છે.
હે ધનંજય ! આ અતિ ભયંકર મહાન શબ્દને
સાંભળી આપણા સારા સારા રથીઓ પણ હિંદ્રિત
થઈ ગયા છે અને તેમનાં રોમાંચ ખડાં થઈ ગયાં
છે; તો કેવેશ્વર જેવો એ કયો મહારથી છે કે, જેણે
પક્ષાયન કરી જતા કૌરવોને ધીરજ આપી પુનઃ
યુદ્ધ માટે પાછા વાળ્યા છે ?

અર્જુન બોલ્યો : હે રાજન ! તમને સંશય
થયો છે કે, શસ્ત્રસંન્યાસ લીધેલા દ્રોણયુરુતું મૃત્યુ
થયું છે, છતાં આ કયો પુરુષ કૌરવોને શાંત પાડી
ગાજી રહ્યો છે ? તમે તે પુરુષને જાણવા માગો
છો, તો તે પુરુષ બીજો કોઈ નથી; પણ નમ્ર
સ્વભાવનો, મોટી છત્રવાળો, વ્યાઘ્ર સરખા મુખ-
વાળો, મદમત્ત હાથી સમાન ગતિવાળો, ઉચ્ચકર્મ
કરવાવાળો અને કુરુઓને નિર્ભય કરનારો અશ્વ-
ત્યામા છે. એના પરાક્રમનો આશ્રય કરી આ
કૌરવો ઉચ્ચ કર્મ કરવા માટે સજ્જ થયા છે અને
શંખનાદો કરી રહ્યા છે; એના જન્મ સમયે દ્રોણ-
આર્યે મહાપવિત્ર બ્રાહ્મણોને એક હજાર ગાયોનું
દાન કર્યું હતું. એ અશ્વત્યામા જ આ સમયે
ગાજી રહ્યો છે. એ વીર પુરુષે જન્મ ધરીને તુરત
જ ઉચ્ચૈશ્રવા ઘોડાની પેડે હણહણાટ કર્યો હતો
અને સમગ્ર પૃથ્વી તથા ત્રણેય લોકોને કંપાવી દીધા
હતા. તે સમયના તેના હણહણાટને સાંભળીને
કોઈ અદૃશ્ય રહેલા પ્રાણીએ એનું ‘અશ્વત્યામા’
નામ પાડ્યું છે. એ જ શૂરવીર આ વેળા ગાજી
રહ્યો છે. હે પાંડુપુત્ર ! પાષંત ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઘાતથી
કર્મ કરીને, ડશ એંચીને જમને અનાયનની
પેડે મારી નાખ્યા છે, તે આચાર્યના નાથ
તરીકેનો પોતાનો અધિકાર ધરાવી-અશ્વત્યામા
સજ્જ થયો છે. પાંચાલ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારા ગુરુની

ચોટલી પકડી જ ભયંકર અપમાન કર્યું છે, તેને
પોતાના પુરુષાર્થને જાણનારો અશ્વત્યામા કદી
સહન નહિ કરે. અરે ! ધર્મને સમજનારા તમે
પોતે પણ રાજ્યના લોભથી ગુરુ આગળ મિથ્યા
ભાષણ કર્યું છે, તે અતિ મહાન અધર્મ કર્યો છે.
આ તમારી અપકીર્તિ સતરાચર ત્રણે લોકમાં
ચિરકાળ પથંત રહેશે.^{૨૪-૨૫} વાલ્મીકી વધ કરના-
થી રામની જેવી અપકીર્તિ થઈ રહી છે, તેવી જ
અપકીર્તિ દ્રોણગુરુનો નાશ કરાવીને તમારી પણ
થઈ રહેશે. ‘આ મારો પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર શિષ્ય
સર્વ ધર્મોથી સંપન્ન છે, તેથી તે અસત્ય ભાષણ
કદી નહિ કરે,’ આવો તેમણે તમારા પર વિશ્વાસ
રાખ્યો; છતાં સત્યના આભાસરૂપ નર્પી અસત્યમાં
પ્રવેશ કરી, તમે અશ્વત્યામા નામના હાથીના
વધને મનમાં રાખીને આચાર્ય આગળ અસત્ય
ભાષણ જ કર્યું છે. આથી જ તે સમયે ગુરુ મનતા
અને ચેતનથી રહિત થઈ, શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી
અતિ વિહ્વલ થઈ ગયા હતા ! હે રાજન ! આ
તમે તમારી નજરે જોયું છે. આમ શોકાવિદ
થયેલા અને યુદ્ધ કરતાં અટકી પડેલા પુત્રવત્સલ
ગુરુનો તમે પોતે જ શાશ્વતધર્મનો ત્યાગ કરી શસ્ત્ર
દ્વારા ઘાત કરાવ્યો છે. શસ્ત્રહીન થયેલા ગુરુનો
અધર્મથી ઘાત કરાવી હવે તમારામાં જો શક્તિ
હોય, તો તમે મંત્રીઓને સાથમાં રાખી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની
રક્ષા કરજો. જેના પિતા મરણ પામ્યા છે, એવા
ક્રોધાયમાન થયેલા આચાર્યપુત્રના હાથમાં સપકા-
યેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અમે બંધા બચાવી શકીએ તેમ
નથી. અશ્વત્યામા સર્વ ભૂતોને વિશે પ્રેમદૃષ્ટિથી
જુએ છે અને મનુષ્યોના કરતાં અધિક છે. આજ
તે પોતાના પિતાની ચોટલી પકડ્યાના ભયંકર
અપમાનને સાંભળીને આપણને બધાને રણમાં
બાળી નાખશે.^{૩૧-૪૨} અરેરે ! આચાર્ય પરના
પ્રેમને લીધે હું મોટી મોટી બૂમો પાડીને તેમને

જીવતા પકડી લેવા કહી રહ્યો હતો; છતાં એક શિષ્યે બંતે જ ધર્મને લાત મારી પોતાના ગુરુનો વધ કર્યો છે.^{૪૩} ખરેખર! આપણાં ઘણાં વર્ષો વહી ગયાં છે અને હવે થોડાં જ કાલવાનાં રહ્યાં છે. તેથી જ આપણામાં અત્યારે આ વિકાર પેઠો છે. રે હાથ! જે આપણા પર નિત્ય પિતાની પેઠે પ્રેમ રાખતા હતા અને ધર્મદંદિણે જે આપણા પિતા તુલ્ય હતા, તે ગુરુને આપણે ચાર દિવસના રાજ્યને કારણે મરાવી નાખ્યા છે.^{૪૪, ૪૫} હે પૃથ્વીનાથ! ધૃતરાષ્ટ્રે ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યને આજ્ઞામાં તત્પર રહેનારા પોતાના પુત્રો સહિત સમગ્ર પૃથ્વી સોંપી દીધી હતી.^{૪૬} આટલા બધા માનને પ્રાપ્ત કર્યા છતાં અને શત્રુઓના સતત સત્કારને પામ્યા છતાં, તે દ્રોણગુરુ મને એકલાને જ પોતાના પુત્રથી પણ અધિક ગણતા હતા.^{૪૭} તે જ ગુરુ યુદ્ધમાં તમારા તરફ તથા મારા તરફ દંદિ કરતા કરતા અઓનો ત્યાગ કરી બેઠા હતા, છતાં તે મરાયા છે. પણ નેમણે જે પૂર્વની પેઠે લક્ષ્યા જ ક્યું હોત, તો ઇંદ્ર પણ તેમને મારી શકે તેમ ન હતો. અરેરે! રાજ્યમાં લોભી મન કરીને આપણે અનાયોગ્ય નિત્ય ઉપકારી એવા જે વૃદ્ધ આચાર્યનો મહાન દ્રોહ કર્યો છે.^{૪૮, ૪૯} હાથ! હાથ! આપણે મહાપાપ ક્યું છે, આપણે અત્યંત દારણ્ય કર્મ ક્યું છે; કેમ કે રાજ્ય અને સુખના લોભમાં તણાઈને આપણે અધર્મથી આ દ્રોણગુરુનો ઘાત કરાવ્યો છે.^{૫૦} અહા! મારા ગુરુ અણુતા હતા કે ઇંદ્રપુત્ર અર્જુન મારા પરના પ્રેમને અર્થે પુત્રો, ભાઈઓ, પિતાઓ, સ્ત્રીઓ અને જીવિત સુદ્ધાં સર્વનો ત્યાગ કરે તેવો છે.^{૫૧} પણ હાથ! દે રાજ! તે જ રાજ્યલોભી મેં, જે ગુરુના વધની ઉપેક્ષા કરી છે; આથી હે પ્રજા! હું તો નરકમાં જઈને બંધે માથે લટકીશ.^{૫૨} બ્રાહ્મણજીવિનો અને વૃદ્ધ વયના પોતાના આચાર્યનો-અરે! શસ્ત્રહીન થયેલા

જે મહાન મુનિનો રાજ્યને માટે ઘાત કરાવીને આજે મરી જવું તે જ શ્રેયસ્કર છે, પણ જીવવું તો હવે વ્યર્થ જ છે.^{૫૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન નારાયણાશ્રમોદ્દેશપર્વ-માં 'અર્જુનવાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૯૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૭મો

ભીષ્મએ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં અર્જુન પ્રત્યે વચનો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અર્જુનસ્ય વચઃ શ્રુત્વા નોઽસ્તત્ર મહારથાઃ ।

અપ્રિયં વા પ્રિયં વાઽપિ મહારાજ ધનંજયમ્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ! અર્જુનનાં જે વચનો સાંભળીને ત્યાં રહેલા સર્વ મહારથી-ઓએ અર્જુનને પ્રિય કે અપ્રિય કશું જ સાંભળું નહિ.^૧ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મહાબાહુ ભીષ્મને જે વચન સાંભળીને ડાપી ઊઠ્યો અને કુંતાપુત્ર અર્જુનની બધે નિંદા કરતો હોય તેમ બોલી ઊઠ્યો :^૨ 'અરે પાર્થ! આ તો તું અરણ્યવાસી મુનિના જેવું તથા દંડત્યાગી તીક્ષ્ણ વ્રતને આચરતા બ્રાહ્મણના જેવું ધર્મવચન કહે છે।' પણ ક્ષત્રિયો તો સર્વ ઠાઈતું રખવાળું કરે છે, તે પર જ જે જીવે છે અને સ્ત્રીઓ તથા સપુરુષોને કષ્ટ આપે છે, તેઓ તો તત્કાળ જ પૃથ્વી, ધર્મ, યશ અને લક્ષ્મી મેળવે છે.^૩ તું ક્ષત્રિયજાતિના સર્વ યુધ્ધો-થી યુક્ત છે અને આપણા કુળમાં દુરધર છે; છતાં તું આમ અજ્ઞાનીની પેઠે બોલે છે, તે આજે તને જરા પણ શોભતું નથી.^૪ હે કોતેય! તારું પરકમ શચીપતિ ઇંદ્રના જેવું જ છે. વળી મહા-સાગર જેમ મર્યોદા ચૂકતો નથી, તેમ તું પણ કદી ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી.^૫ ખરેખર, આ જગતમાં કયો પુરુષ તારી પૂજા નહિ કરે! કારણ કે તેર વર્ષના કોંઈ અને દુઃખને અંતે પણ તું આજે હજી ધર્મની જ અભિકાંક્ષા રાખે છે.^૬

હે તાત ! હે અચ્યુત ! તારું મન હજી પણ સ્વ-
ધર્મને અતુસરી રહ્યું છે અને તારી બુદ્ધિ નિરંતર
ધ્યાયર્થો ઉત્તમ કૃત્યો કરવામાં જ આસક્ત રહે
છે, ને બહુ સારી વાત છે.^{૧૬} પણ શત્રુઓએ
ધર્મનિત્ય ધર્મરાજના રાજ્યને અધર્મથી પડાવી
લીધું હતું અને દ્રૌપદીને સભામાં ધસડી આણીને
અપમાનિત કરી હતી.^{૧૭} વળી, એ શત્રુઓએ
આપણને વહકલવસ્ત્રો પહેરાવીને તેર વરસ વનમાં
હાંધી કાઢ્યા હતા. બાકી આપણે એ વનવાસને
માટે તદ્દન અયોગ્ય જ હતા. હે નિર્દોષ અર્જુન !
આ બધાં અમર્યાદારણો મેં ધણા કાળ સુધી શાંત-
પણે સહ્યાં છે અને બહું જ્ઞાનધર્મમાં આસક્ત
રહી હું આચરી ચૂક્યો છું. પણ હવે પરાક્રમ્યોએ
પહેંચેલા તે અધર્મને ધૂટી રાખીને હું તારી
સહાય પામીને તે ક્ષુદ્ર રાજ્યલૂટારાઓને સપરિ-
વાર સંહાર કરી નાખીશ.^{૧૮-૧૯} અરે ! તેં પોતે જ
પ્રથમ કહ્યું છે કે, ‘આપણે બધા અહીં યુદ્ધ માટે
એકત્ર થયા છીએ, તેથી સૌ સૌની શક્તિ પ્રમાણે
આપણે સૌ યુદ્ધ માટે પ્રયત્ન કરીશું.’ તે તું જ
અત્યારે અમારી નિંદા કરે છે !^{૨૦} વળી તું ધર્મનું
નિરૂપણ કરવા પણ ઇચ્છે છે, પરંતુ તારું પ્રથમ-
નું વચન તો આમ કહેવા માનથી જ અસત્ય
કરે છે. અરે ! અમે બધા ભયથી નિહવલ થયા
છીએ, છતાં તું તીક્ષ્ણ વાણી સંભળાવીને અમારાં
મર્મસ્થાનોને કાપી નાખે છે.^{૨૧} એ શત્રુ સંહાર-
રૂઝ અર્જુન ! આ તો તું ઘા ઉપર લૂણ ભરારો
છે. આ તારા એક વાણીરૂપી શસ્ત્રથી મને પીડા
થઈ રહી છે અને મારું દૃઢ્ય ચિરાઈ બચે છે.^{૨૨}
અરે ! ધાર્મિક પુરુષ થઈને પણ તું આ મહાન
અધર્મને સમજતો નથી અને તું પ્રશંસાપાત્ર
એવા પોતાના આત્માની તથા અમારા બંધાની
પ્રશંસા સુઝાં કરતો નથી.^{૨૩} આ વાસુદેવ પાસે-
જ જામા છે, છતાં તું દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા-

ની પ્રશંસા કરે છે. હે ધનંજય ! આ અશ્વત્થામા
તો તારી સોળમી કળાને પણ યોગ્ય નથી.^{૨૪}
છતાં બંતે થઈને પોતાના દોષોનું વર્ણન કરતાં
તું કેમ લાજતો નથી ? જો, હું એકલો જ ક્રોધ
કરીને પૃથ્વીને ફાડી નાખું તેમ છું અને પર્વતો-
ને પણ ચીરી નાખું તેમ છું.^{૨૫} વળી સુવર્ણ-
ની માળાવાળી આ ભયંકર વજનદાર ગદાને
જોસથી ફેરવીને હું મોટા પર્વતો સરખાં વૃક્ષોને
પણ વાયુની પેટે લાંગી નાખું તેમ છું.^{૨૬} એ
પાર્થ ! મારી સામા આવેલા ઈંદ્ર સહિત દેવોને
પણ હું બાણોની વૃષ્ટિ કરીને રણમાંથી નસાડી
ચૂકું, તેમ જ રાક્ષસો, અસુરો, સર્પો કે મનુષ્યોને
પણ હાંધી કાઢું.^{૨૭} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તું મને-તારા
ભાઈને આવો બરાબર બોલે છે, તો પછી હે
અમાપ પરાક્રમી ! તારે દ્રોણાચાર્યના પુત્રથી
ભયભીત થવું યોગ્ય નથી.^{૨૮} અથવા હે અર્જુન !
તું આપણા બધા ભાઈઓની સાથે જામે રહે. હું
એકલો જ હાથમાં ગદા લઈને એ અશ્વત્થામાને
રણમાં જીતી લઈશ.’ પછી હિરણ્યકશિપુ જેમ
ક્રોધથી ગર્જના કરતા વિષ્ણુ પ્રત્યે બોલ્યો હતા,
તેમ પાંચાલરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાં અર્જુનને
નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલ્યો. હે અર્જુન ! યાજ્ઞન
(બીજાઓ પાસે યજ્ઞો કરાવના), અધ્યાપન
(બીજાઓને ભણાવવા), દાન, યજ્ઞ, પ્રતિબદ્ધ
અને હજુ અધ્યયન આ છ બ્રાહ્મણોનાં પ્રસિદ્ધ
કર્મો છે, એમ પ્રાચીન પંડિતો કહે છે. તે માંદેના
કયા કર્મમાં દ્રોણાચાર્યની નિયત સ્થિતિ હતી ?
હે પાર્થ ! આવા દ્રોણને મેં મારી નાખ્યા, તેમાં
તું શા માટે મારી નિંદા કરે છે ?^{૨૯-૩૦} એ દ્રોણ
તો પોતાના બ્રાહ્મણધર્મથી શ્રદ્ધ થયા હતા અને
ક્ષત્રિયોના ધર્મને સ્વીકારી બેઠા હતા. ક્ષુદ્રકર્મ
કરનારા તે દ્રોણ દિવ્ય અગ્નિ વડે આપણા સંહાર

કરતા હતા. ^{૨૧} વળી તે માયા રચતા હતા અને
અસથ હતા. હે પાર્થ ! કોઈ પુરુષ એ નીચ
બ્રાહ્મણને કપટ કરીને જ મારી નાખે, તેમાં અયોગ્ય
શું છે ? ^{૨૭} મેં દ્રોણને ખરેખરી યોગ્ય જ શિક્ષા
કરી છે, છતાં તેમનો પુત્ર અશ્વત્થામા ક્રોધથી ભય-
કર ગર્જના કરી રહ્યો છે, તેમાં મારું શું લુંટાઈ
જવાતું છે ? ^{૨૮} હું તો માતું છું કે, આ અશ્વ-
ત્થામા કૌરવોતું રક્ષણ કરવા અશક્ત જ છે, છતાં
તે યુદ્ધ દ્વારા તેમનો વ્યર્થ ધાત કરાવશે, એ કંઈ
આશ્ચર્ય નથી. ^{૨૯} આ તું ધાર્મિક પુરુષ યદીને
મને ગુરુધાતી કહે છે; પરંતુ આ હું દુષ્ટરાજનો
પુત્ર એમનો ધાત કરવા માટે જ અસિમાંથી ઉત્પન્ન
થયા છું. ^{૩૦} હે ધનંજય ! હું તને પૂછું છું કે,
જે પુરુષને રણમાં યુદ્ધ કરતાં કાર્ય અને અકાર્ય
બન્ને સરખું જ છે, તે પુરુષને તું બ્રાહ્મણ કહીશ કે
ક્ષત્રિય કહીશ ? વળી જે પુરુષ ક્રોધથી ધૂંધવાઈ
જાય અને બ્રહ્માન્ન આદિ દિવ્ય અન્નને નહિ
જાણનારા સામાન્ય યોદ્ધાઓ પર બ્રહ્માન્નનો પ્રયોગ
કરી તેમનો સંહાર કરે, તે મહાપુરુષને સર્વ કોઈ
ઉપાયો દ્વારા કેમ મારી નાખવો ન જોઈએ ? ^{૩૧, ૩૨}
હે ધર્મના તત્ત્વાર્થને સમજનારા ! ધર્મવિતાઓએ
કહ્યું છે કે, વિધર્મી પુરુષ ધર્મયુક્ત પુરુષને ઝેર સરખો
છે. હે અર્જુન ! તું આમ સમજે છે, છતાં મને કેમ
નિંદે છે ? ^{૩૩} હે અર્જુન ! મેં તે દૂર વ્યાચાર્યને
બરાબર દબાવીને રથમાં જ મારી નાખ્યા છે, તો
મને અનિંદાને તું અભિનંદન કેમ આપતો નથી ?
હે પાર્થ ! સાક્ષાત્ પ્રલયાગ્નિ સરખું, બળબળતા
સૂર્ય સમું અને ઝેર સરખું દ્રોણાચાર્યનું તે
ભયંકર મસ્તક મેં કાપી નાખ્યું છે, તો તે માટે
તું કેમ મારી પ્રશંસા કરતો નથી ? જણે બીજા
કોઈના નહિ પણ મારા જ અનેક બાંધવોને યુદ્ધમાં
મારી નાખ્યા હતા, તે મારા શત્રુનો શિરચ્છેદ
કરીને પણ હજી સુધી મારો સંતાપ દૂર થતો

નથી. હજી પણ એક વાત તો મારાં મર્મસ્થાનોમાં
લોંઠાયા જ કરે છે કે, જયદ્રથના મસ્તકની જેમ
મેં પણ તે દ્રોણના મસ્તકને ભિલ્લદોઢાના પ્રદેશ-
માં કેમ ફેંકી ન દીધું ? ^{૩૪-૩૭} હે અર્જુન ! યુદ્ધમાં
શત્રુઓનો વધ ન કરવો, તે ક્ષત્રિયને માટે અધર્મ-
રૂપ છે. ક્ષત્રિયોનો તો એ જ ધર્મ છે કે, તે યુદ્ધમાં
મરે અથવા મારે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં આપણે
સાંભળીએ છીએ. ^{૩૮} હે પાંડુપુત્ર ! તે જેમ તારા
પોતાના મિત્ર શરવીર ભગદત્તને મારી નાખ્યો
છે, તેમ મેં પણ મારા એ શત્રુને રણમાં મારી
નાખ્યો છે. ^{૩૯} તું એ પિતામહ બીધમને રણમાં
મારી નાખીને પોતાને ધાર્મિક માને છે, તો મેં
તે પાપી શત્રુને મારી નાખ્યો તેમાં તું અધર્મ
કેમ જુએ છે ? ^{૪૦} હે પાર્થ ! હાથી જેમ નીચે
બેસીને આપણે માટે ઉપર ચડવા પોતાના શરીર-
થી પગથિયાં કરી દે છે, તેમ અન્યોન્યના
આપણા સંબંધથી જ હું નમ્ર થઈ રહ્યો છું. એવા
મને આવાં તું તીક્ષ્ણ વચનો કહેવાને યોગ્ય
નથી ! હે અર્જુન ! દ્રૌપદી અને દ્રૌપદીના પુત્રોના
કારણને લીધે જ હું તારાં આ સર્વ સિદ્ધ વચનોને
સાંભી રહ્યો છું. આમાં બીજું કંઈ કારણ નથી.
વ્યાચાર્યની સાથે મારા કુળને પેઢીકિતાર વેર
ચાલ્યું જ આવે છે એ જાણીતું છે. સર્વ લોક
આ વાત જાણે છે, પણ તમને પાંડુનંદનોને
તેની માહિતી નથી. માટે હે અર્જુન ! તારાં
મોટા ભાઈ ધર્મરાજ અસત્યભાષી નથી, તેમ હું
અધાર્મિક પણ નથી. એ શિષ્યદ્રોહી પાપી દ્રોણ
માર્થ ગયા છે, માટે હવે તું યુદ્ધ કર. અતિ વિજય
તારો જ છે. ^{૪૧-૪૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જીત નારાયણસ્તોત્રપર્વમા

પ્રહસ્યનના વચનો નામનો અધ્યાય ૧૮મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૮ મો

ધૃત્યુગ્મ અને સાત્યકિની
અન્યોન્યને ધમકી

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉત્તર ॥

સાંગા વેદા યથાન્યાયે વેનાધીતા મહાત્મના ।

યસ્મિન્ સાક્ષાદ્ધનુવેદો હોનિષેવે પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! જ મહાત્મા-
એ અંગો સહિત વેદોનો યથાયોગ્ય અભ્યાસ
કર્યો હતો, સાક્ષાધૃતવેદે જનિયશીલ આચાર્ય-
નો આશ્રય કર્યો હતો અને જમની કૃપાથી નર
સિંહો મહારણામાં દેવોથી સહેજે પણ ન બની
શકે તેનાં અમાનુષ કર્મો કરી રહ્યા છે, તે જ દ્રોણા-
ચાર્ય ન્યારે આંખ આગળ આકોશ (શોરભદાર)
કરી રહ્યા હતા, ત્યારે પાપકર્મી, નીચાત્મા, ધાતશી
અને ક્ષુદ્ર ધૃત્યુગ્મને પોતાના એ ગુરુનો ધાત કર્યો
છે.^{૧-૩} અરે ! તે સમયે કોઈ ક્ષત્રિયે કોઈ જ ન
કર્યો ! ધિક્કાર છે તે ક્ષત્રિયોને અને તેમના અમર્ષને !
હે સંજય ! આ સમયે ધૃત્યુગ્મનાં વચનો સાંભળીને
પાંડવો બીજા સર્વ રાજાઓ તથા પૃથ્વીમાંના
સર્વ ધનુર્ધરાઓ તે ધૃત્યુગ્મને શું કહ્યું હતું, એ
મને કહે.

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! કૂરુકર્મી દુષદ-
પુત્રની તે વાણી સાંભળીને ત્યાં બેઠેલા સર્વ
રાજાઓ ચૂપચાપ થઈ ને જ બેસી રહ્યા હતા.
અર્જુન તો કટાક્ષપૂર્વક વલદિ કરી ધૃત્યુગ્મ-
ને તાણી રહ્યો હતો.^{૪-૬} તે આંસુભરે નિસાસા
નાખવા લાગ્યો અને ‘ ધિક્કાર ! ધિક્કાર ! ’
એટલું જ માત્ર બોલ્યો. ત્યારે યુધિષ્ઠિર, ભીમ-
સેન, નકુલ, સહદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને બીજા બધા
રાજાઓ તો અત્યંત શરમાઈ ગયા હતા; પણ
હે રાજન ! ત્યાં સાત્યકિ આ પ્રમાણે બોલી
ઊઠ્યો : ‘ શું અહીં એવો કોઈ પુરુષ નથી કે, તે
આવું અમાંગલિક બોલી રહેલા આ પાપી નરાધમ

પુરુષને સત્તર મારી નાખે ! ઓ ધૃત્યુગ્મ ! આ
સર્વ પાંડવો તારી દુષ્ટતાને અણગમી મનમાં
તારી નિંદા જ કરી રહ્યા છે. બ્રાહ્મણો જમ
ચાંડાલની નિંદા કરે છે, તેમ તારા એ દુષ્ટકર્મને
હીધે તું સર્વ સત્પુરુષોમાં ફિટકારાર્થ રહ્યો છે,
એ આવું તે મહાન પાપ કયું છે, છતાં આવી
સુંદર સમામાં બેસીને તું બોલતાયે કેમ શર-
માતો નથી ! તારી જીમના સેંકડો ટુકડા કેમ
થઈ જતા નથી ! કેમ તારું માંતક કાઢી જતું
નથી ?^{૭-૧૧} ઓ ક્ષુદ્ર ! તું ગરુડની નિંદા કરતાં
અધર્મને હીધે પતિત થતો નથી કેમ ? પાંડવો,
સર્વ અધકે અને યાદવોએ અવશ્ય તારી
નિંદા જ કરવી જોઈએ.^{૧૨} વાહ ! આવું મોટું
કામ કરીને તું જનસભામાં તારી વડાઈ હાંકે
છે. વળી ગુરુવધનું આવું અકાર્ય કરીને તું
પાછો ગુરુ પર આક્ષેપ કરે છે !^{૧૩} તને તો
મારી જ નાખવો જોઈએ. બે ધડી પણ તને
જીવતો રાખવામાં કંઈ અર્થ નથી. ઓ નરા-
ધમ ! તારા સિવાય બીજો કયો આર્ય આવું
અધમ કામ કરવા તત્પર થાય ?^{૧૪} ધર્માત્મા અને
સન્નમન એવા પોતાના ગુરુને તેં ચોટલી પકડી-
ને મારી નાખ્યા છે, તેથી તારી આગલી પાછલી
સાત પેઢીના પુરુષો નરકમાં ફૂળી ચૂક્યા છે.^{૧૫}
અરે ! તને કુલાંગારને પામીને તે સર્વ પુરુષો
શ્રીતિને બોઈ બેઠા છે. ઓ મહાપુરુષ ! તેં ભીષ્મ-
પિતામહના વધ સંબંધમાં અર્જુન પર આક્ષેપ
મૂક્યો ખરો, પરંતુ તે મહાત્માએ પોતે જ
પોતાના નાશ કર્યો છે અને તેમને મારનારો પણ
તારો જ પાપિષ્ઠ બાઈ શિખડી છે.^{૧૬, ૧૭} આ
પૃથ્વીમાં પાંચાલવંશના પુત્રો સિવાય બીજો કોઈ
પાપકર્મ કરનારો જ નથી. તે શિખડીને પણ
તારા પિતાએ ભીષ્મના કાળ તરીકે ઉત્પન્ન કર્યો
હતો. તારા પિતાએ એ શિખડીને એ મહાત્માના

મૃત્યુ તરીકે જ રાખી મૂક્યો હતો. આમ સર્વ સત્પુરુષોએ ધિકારેલા તને તથા તારા ભાઈને પામીને પાંચાલવંશના સર્વ રાજ્યો ધર્મથી શ્રષ્ઠ છે, કુદ્ર છે અને મિત્રો તથા ગુરુઓનો દ્રોહ કરનારા છે. હવે એ તું મારી આગળ આવી વાણી ફરી બોલીશ, તો હું આ વજ્ર જની ગદાથી તારું માથું ભાંગી નાખીશ. તેં બ્રહ્મહત્યારૂપ પાપ કર્યું છે, તેથી તને બ્રહ્મહત્યારાને ભેઈને મનુષ્યો પોતાના પ્રાચક્ષિતને માટે સૂર્યનાં દર્શન કરે છે. એ અતિ દુરાચારી પાંચાલપુત્ર ! મારા જ ગુરુની આગળ મારા પોતાના જ ગુરુના ગુરુની વારંવાર નિંદા કરતાં તું લજવાતો નથી ? જોમો રહે ! જોમો રહે ! આ મારી ગદાના એક જ પ્રહારને તું સહન કરી લે અને હું પણ તારી ગદાના અનેક પ્રહારોને સહન કરીશ.' આ પ્રમાણે સાત્યકિએ કંઠેર વચનોથી ધૂષ્ટદુઃખનો તિરસ્કાર કર્યો.^{૧૮-૨૪} એટલે કાપાયમાન થયા છતાં હસતો હોય તેવો દેખાવ કરીને, તેણે પોતાની સામે ધૂરટી રહેલા સાત્યકિને કહ્યું : 'અધ્યા એ માધવ ! સાંભળ્યું ! સાંભળ્યું ! બેસ, હવે બહુ થયું ! તારા આ અવિનયને માટે હું ક્ષમા આપું છું.^{૨૫} અનાથ પુરુષ સદા પોતે સારે યદ્યે સત્પુરુષનો તિરસ્કાર કરવા ઇચ્છે છે. લોકમાં ક્ષમા, એ પ્રશંસનીય ગુણ કહેવાય છે, પણ પાપી મનુષ્ય તે ક્ષમાને ચોગ્ય નથી;^{૨૬} કારણ કે તે પાપાના પુરુષ પણ ક્ષમાવાન સત્પુરુષને પોતાનાથી પરાજય પામેલો માને છે. એ સાત્યકિ ! તું પોને જ કુદ્ર આચરણબળો, નીચાત્મા અને પાપી નિઃકર્યાળો છે.^{૨૭} તું પોને જ માથાના વાગથી માંડીને છેક નખની અળી સુધી પાપથી ભરપૂર છે, માટે કપકા-પાત્ર તો તું જ છે; છતાં તું મને કપકા આપવા ઇચ્છે છે ! અરે ! પેલા બ્રિશ્વનાની બૂબ કપાઈ

ઘઈ હતી, તે અનશનવ્રત લઈને બેઠો હતો અને તને બંધાએ અટકાવ્યો હતો, છતાં તેં તેને મારી નાખ્યો હતો, તો ત્રીજી અધિક પાપ કયું ? એ દૂર સાત્યકિ ! દ્રોણાચાર્ય તો દિવ્ય અસ્રોનો પ્રયોગ કરી આપણી સેનામાં દાખલ થયા હતા અને તેમણે રાક્ષસોનો ત્યાગ તો પાછળથી કર્યો હતો. તો મેં તેમને મારી નાખ્યા, તેમાં પાપકર્મ શું છે ? હે સાત્યકિ ! પારકાને હાથે કપાઈ ગયેલા હાથવાળા, રણમાં યુદ્ધ ન કરતા અને અનશન-વ્રતમાં રહેલા મુનિને જ પુરુષ મારી નાખે, તે પાપી પુરુષ બીજાને કયે મોટે કહી શકે તેમ છે ? તે નીચવાન બ્રિશ્વના ન્યારે પગની લાત મારીને તને પૃથ્વી પર ધસડી રહ્યો હતો, ત્યારે જ મોટા મહાપુરુષ ધઈને તેં એને જમ નહોતો માર્યો ! પણ ન્યારે અબુને તે પ્રતાપી શરવીર બ્રિશ્વવાને હરાવી દીધો, ત્યારે જ તેં અનાથ પુરુષને તેને મારી નાખ્યો. બાકી હું તો દ્રોણાચાર્ય પાંડવોની સેનાને ન્યાંન્યાં હાંધી કાઢતા હતા, ત્યાંત્યાં હજારો બાણોને ફેંકતો ફેંકતો ચાલ્યો જતો હતો. આમ તેં પોતે જ આપું ચાંકાલના જેવું કામ કર્યું છે, તેથી તને જ જે કહેવું હોય તે કહી શકાય તેમ છે. છતાં તું મને આમાં કંઠેર વાક્યો જેમ કહી શકે એ યાદવકુળના અધમ સાત્યકિ ! બ્રિશ્વવાના વધ જવા કબંને તો તું જ કરી શકે ! હું તો તેમાં કર્મ કરું નહિ. તું જ સર્વ પાપકર્મોનું પામ છે, એટલે હવે ફરીથી બોલીશ નહિ. તું સુપ મઈને બેસી રહેજે. હવે મને કંઈ જવારે કહીશ નહિ.^{૨૮-૩૧} તું મને કહેવાને તારી જ યોગ્યતા માની રહ્યો છે, તે લાલચી વિચ્છ છે, માટે હવે તું મૂખાંત્રી એ આતું કંઠેર વચન બોલીશ, તો હું તને આ યુદ્ધમાં જ બાણો દ્વારા યમલોકમાં મોકલી દઈશ. એ મૂરખા ! કેવળ ધર્મને જ અનુમતી મદદમાં વિન્ય મેજની શકાતો નથી.^{૩૨, ૩૮} ન કોનાં

પણ અધર્મકૃત્યો કર્યાં છે, તે તું સાંભળ. તેમણે પ્રથમ દૂત રમાડીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને અધર્મથી છેતર્યા હતા. હે સાત્યકિ ! તેમણે દ્રૌપદીને અધર્મથી જ હેરાન કરી હતી. વળી તેમણે સર્વ પાંડવોને દ્રૌપદીની સાથે વનમાં હાંકી કાઢ્યા હતા, તે પણ અધર્મથી જ હતું.^{૩૯, ૪૦} આ મૂર્ખ સાત્યકિ ! તેમણે પાંડવો પાસેથી અધર્મથી જ સર્વસ્વ છીનવી લીધું હતું. મદ્રરાજ શક્ય પ્રથમ પાંડવપક્ષમાં આવતો હતો, છતાં શત્રુઓથી પ્રેરાઈને તે કૌરવ તરફ ખેંચાયો, તેમાં પણ અધર્મ જ કારણરૂપ હતો.^{૪૧} અધર્મથી જ તેમણે બાળક અભિમન્યુને મારી નાખ્યો હતો. આ બાળુ શત્રુઓના નગરોને જીતનારા બીભ્ષિતામહને અધર્મથી જ મારવામાં આવ્યા છે.^{૪૨} તે મોટા ધર્મધુરંધરે પણ અધર્મથી જ ભૃશ્રિશ્વરને મારી નાખ્યો છે. આમ કૌરવોએ તથા પાંડવોએ આ યુદ્ધમાં અધર્મ-આચરણ કર્યાં જ છે.^{૪૩} હે સાત્યકિ ! તે સર્વ વીર પુરુષો ધર્મજ્ઞ છે, છતાં પોતાના વિજયની રક્ષા કરવા માટે તેમણે તે તે કૃત્યો કર્યાં છે. માટે ધર્મ અને અધર્મનું સ્વરૂપ જાણવું અતિ કઠિન છે. અમુક એક ધર્મ અને અમુક એક અધર્મ, આવો નિશ્ચય કરી લેવો તે શક્ય નથી. એટલે ચૂપચાપ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કર્યાં કર. અર્થ' યમસદનમાં ન જ.

સંજય બોલ્યો : આ પ્રમાણે જ્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન શ્રીમાન સાત્યકિને દૂર અને કઠોર વાક્યો સંભળાવ્યાં, ત્યારે તે પગથી માથા સુધી કંપી ઊઠ્યો. આ વાક્યો સાંભળીને સાત્યકિનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં. તેણે પોતાના ધનુષ્યને સ્થંભાં મૂકી દીધું અને સર્પની પેઠે કૂંડાડો મારી ગદા હાથમાં લીધી. તે એકદમ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધસી ગયો અને આવેશમાં આવી જઈને આ પ્રમાણે બોલ્યો :^{૪૪-૪૭} 'હવે તને હું એક પણ કઠોર વાક્ય કહીશ નહિ, પણ મારી નાખવા યોગ્ય

એવા તને મારી જ નાખીશ.' આમ કહી તે એકએક ધસવા લાગ્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પર કાળની પેઠે કાપેલા તે મહાબળવાન, અમરણ અને સાક્ષાત્ કાળ સરખા સાત્યકિને જોઈને મહાબળવાન ભીમસેન શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી સ્થ પરથી દૃઢ પડ્યો અને તેણે તેને બે બાહુઓ વતી તત્કાળ રોષી રાખ્યો. એ બળવાન પાંડવે ક્રોધ-પૂર્વક દોડી ગયેલા અને ક્રોધથી ચરચરાટ ધ્રુજતા બળવાન સાત્યકિને પકડીને બેસપૂર્વક ત્યાંથી દૂર કર્યો. મહાબળવાન ભીમસેને પૃથ્વી પર પગ ટેકવીને બરાબર છટે પગલે તે સાત્યકિને બેસ-પૂર્વક પકડી પાડ્યો હતો, અને સ્થ પરથી દૃઢ પડી જમતેમ ગાલી રાખ્યો હતો.^{૪૮-૪૯} હે રાજા ! તે સમયે સહદેવે મધુર વાણીથી સાત્યકિને કહ્યું : 'હે પુરુષવ્યાધ સાત્યકિ ! અમારે અધંકો, યાદવો તથા પાંચાલોથી લુપ્ત એવા બીજા કોઈ પણ મિત્રો નથી. વળી હે રાજા ! અધંકો, યાદવો તથા શ્રીકૃષ્ણને અમારાથી બીજા વિશેષ મિત્રો નથી. હે યદુવંશી સાત્યકિ ! જલેને સમુદ્ર સુધી પૃથ્વીમાં શોધ કરે, તો પણ પાંચાલોને પાંડવો અને યાદવો સમાન ઉત્તમ મિત્ર એક પણ મળશે નહિ. આમ તમે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તેવો ઉત્તમ મિત્ર માનો છો અને તે પણ તમને તેવા જ મિત્ર માને છે.^{૫૦-૫૧} તમે જેમ અમારા મિત્ર છો અને અમે જેમ તમારા મિત્ર છીએ, તેમ જ તમે અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પરસ્પર મિત્ર છો. માટે સર્વ ધર્મોને સમજનારા હે શિનિપુંગવ ! તમે મિત્રધર્મને ધ્યાનમાં લો, તમે ધૃષ્ટદ્યુમ્નથી ઊપજેલા ક્રોધને સમાવો, તમે શાંત થાઓ, તમે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ક્ષમા આપો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તમને ક્ષમા આપે.^{૫૨, ૫૩} અમે તમને બંનેને ક્ષમા અપાવીએ છીએ; કારણ કે ક્ષમાથી ત્રીજું શું ઉત્તમ હોઈ શકે !' હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ! સહદેવ જ્યારે એ પ્રમાણે સાત્યકિ-

ને શાંત પાડી રહ્યો હતો, ત્યારે પાંચાલરાજાને
પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હસતો હસતો બોલી ઊઠ્યો : ‘આ
ભીમસેન ! તમે યુદ્ધના મદથી છટ્ટી ગયેલા એ
સાત્યકિને છોડી દો. ^{૧૬, ૧૭} વાયુ જેમ પર્વત સામે
આવે, તેમ એ ભલે મારી સામે આવે. હે કૌતેય !
એટલામાં તો હું તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેના
ઠોપને, યુદ્ધ કરવાની તેની શ્રદ્ધાને અને તેના
જીવિતને પણ આ રણમાં દૂર કરી નાખું. મેં આ
જ પાંડવોતું’ અતિ મહાન કાર્ય’ માથે ઉઠાવ્યું છે,
તે શું બનવું શક્ય છે ? કાશ્વ કે આ તરફથી
પેલા હોરવો ચઢી આવે છે અને અહીં’ પણ મારે
રોકાવું પડશે; અથવા અમુક જ તે બંધાને
યુદ્ધમાં અટકાવી રાખશે. ^{૧૧-૧૩} તેટલામાં હું’ પણ
આ સાત્યકિના મસ્તકને બાણો વડે પાડી નાખીશ.
આ સાત્યકિ મને રણમાં ઠપાઈ ગયેલા હાથવાળો
ભૂશિત્રવા માને છે ! ^{૧૪} માટે તમે એને છોડી દો.
હું’ એને મારીશ અથવા એને હાથે મરીશ.’
ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં એ વાક્યો સાંભળીને સાત્યકિ સર્પની
પેઠે ફુંકાડા મારવા લાગ્યો. ^{૧૫} તે ભીમસેનના એ
બાહુઓમાંથી છૂટવા માટે વારંવાર બળપૂર્વક
એ ચાપેચ કરવા લાગ્યો. ત્યાં તે બન્ને બળવાન
વીરો એ આબલાઓની પેઠે ગર્જનાઓ કરવા
લાગ્યા. ^{૧૬} પછી દે રાજા ! વાસુદેવ અને ધર્મ-
રાજાએ એકદમ ધણો પ્રયત્ન કરી તે બન્નેને યુદ્ધ
કરતાં અટકાવ્યા. ^{૧૭} આમ કોપથી લાલચોળ
નેત્રોવાળા તે બન્ને મહાધનુર્ધરોને યુદ્ધ કરવાની
દુઝાથી માંડમાંડ વારીને, સર્વ ક્ષત્રિયવીરો શત્રુઓ
સામે યુદ્ધ કરવા આહ્વાની નીકળ્યા. ^{૧૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજા અધ્યાયમાં
પર્વમાં ‘ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિનો કોર’ નામનો
અધ્યાય ૧૬૮ માં સમાયેલ

અધ્યાય ૧૯૯ મો

નારાયણસુત્રનો પ્રયોગ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ સ ક્રદન્ન ચક્રે રિપૂર્ણાં દ્રોણનંદનઃ ।

યુગાંતે સર્વભૂતાનાં કાલસ્ટથ દ્વાંતરકઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી કાળથી સરખયેલો

યમ જેમ પ્રલયકાળે સર્વ’ ભૂતોનો સંહાર કરે,

તેમ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા શત્રુઓનો સંહાર કરવા

લાગ્યા. ^૧ તેમણે ભક્તિમતિનાં બાણો મૂછી મૂછીને

શત્રુઓને મારી મારીને મદદાંતે મોટા પહાડ

ખડો કર્યો. તે પર્વત ધન્યઓરૂપી વૃક્ષોથી ભરેલો

હતો, હણાયેલા હાથીઓરૂપી મહાન શીલાઓથી

જરપૂર હતો, ઘોડાઓરૂપી ગંધર્વોથી વ્યાપ્ત હતો,

ધનુષ્યોરૂપી લતાઓથી છવાયેલો હતો, માંસાહારી

પક્ષીઓના કલ્લોલથી ગાજી રહ્યો હતો અને ભૂતો

તથા યક્ષોનાં રોળાંથી ઊભરાતો હતો. ^૨ પછી

પુરુષશ્રેષ્ઠ અશ્વત્થામાએ બેસથી મોટી ગર્જના કરી

અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું વખારા પુરવું પુનઃ અવશ્ય

કરાવ્યું : ^૩ ‘ધર્મ’નો ડોળ ઘાલી રહેલા કુંતીપુત્ર

યુધિષ્ઠિરે રણમાં લડી રહેલા મારા પિતા દ્રોણ-
આર્ધને ‘અશ્વત્થામા હણાયો છે, માટે તમે

શસ્ત્રોના ત્યાગ કરો’ એવું કહ્યું હતું. ^૪ તો તેની

નજર આગળ જ હતું’ આ સર્વ’ સેનાને નસાડી

મૂછીશ. હું’ સર્વને જાગ્રદી દર્શિ અને પેલા નીચ

ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તો જરૂર મારી નાખીશ. ^૫ આ સર્વ’

સૈનિકો એ મારી સામે યુદ્ધ કરશે, તો હું’ તેમને

પણ ઠાર કરી નાખીશ. આ તારી પાસે હું’ સત્ય

પ્રતિજ્ઞા કરું છું. માટે આપણી સેનાને તું’ પાછી

વાળ. ^૬ આ સાંભળીને તમારા પુત્રે મોટા સિંહ

નાદ કર્યો અને અતિ મહાન બળને ત્યાગ કરી

તેણે સર્વ’ સેનાને પાછી આણી. ^૭ એટલે તે રાજા

જેમ એ જરૂર મહાસાગરનો સમાગમ થાય, તેમ

તે બન્ને હોરવ-પાંડવોની સેનાઓનો યુદ્ધ તીવ્ર

મેટા થયો.^૯ સર્વ કૌરવો દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાની આગેવાની દેહળ સન્ન થઈને ઊભા રહ્યા અને દ્રોણાચાર્યના મરણથી ઉચ્ચ થયેલા પાંડવો તથા પાંચાલો પણ ત્યાં સ્થિર થઈને આગળ ઊભા રહ્યા. હવે હે ગજા! પરમ હર્ષમાં આવી ગયેલા અને પોતાપોતાના પક્ષના વિજયને ઝેઈ રહેલા તે સર્વ આવેશવાળા યોદ્ધાઓનો મહાન વેગ ચાલુ થયો. હે રાજેન્દ્ર! મોટા પર્વત સામે જમ બીજ પર્વતનો પ્રત્યાઘાત થાય તથા મોટા સમુદ્રોની સાથે જમ બીજ સમુદ્રનો પ્રત્યાઘાત થાય, તેમ તે કૌરવો તથા પાંડવોનો અન્યોન્ય પ્રત્યાઘાત થઈ રહ્યો.^{૧૦-૧૨} પછી એકદમ ખુશખુશાલ થયેલા કૌરવ તથા પાંડવ સૈનિકો હજારો શંખો તથા હજારો ભેરીઓને વગાડવા લાગ્યા.^{૧૩} ત્યાં વલોવાતા મહાસાગરનો જોવો અતિ મહાન શબ્દ થાય, નેવો જ અદ્ભુત અતિ મહાન શબ્દ તમારા સૈન્યમાં થઈ રહ્યો.^{૧૪} તે સમયે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ પાંડવો તથા પાંચાલોની સેના સામે તાકીને નારાયણાસ પ્રકટ કર્યું.^{૧૫} એટલે તુરત તેમાંથી ચળકાટ કરતાં અણિયાળાં હજારો બાણો આકાશમાં પ્રકટ થયાં. તે બાણો બણે પાંડવોને ટાળી નાખવા ધારતા પ્રદીપ્ત મુખવાળા સર્પો હોય તેવાં દેખાતાં હતાં.^{૧૬} હે રાજા! સૂર્યનાં કિરણો જમ લોકમાં તત્કાળ ફેલાઈ જાય છે, તેમ તે બાણો પણ એક મુહૂર્ત નેટલા સમયમાં દિશાઓ, આકાશ તથા એ મહારણુમાં ઊભેલાં સર્વ સૈન્યોને ઢાંકી દેવા લાગ્યાં.^{૧૭} વળી કેટલાંએક પ્રકાશમાન બાણો તે આકાશમાં નક્ષત્ર સરખાં ભાસવા લાગ્યાં. હે મહારાજા! એતએતામાં તે તદન લોખંડના ગોળાઓ, ચતુર્થક, દ્વિચક્ર, ચતુર્ધ્રીઓ, ગદાઓ તથા સૂર્યના મંડળ સરખાં તીક્ષ્ણ છેડાવાળાં ચક્રો પણ તે અગ્રમાંથી પ્રકટ થયાં.^{૧૮, ૧૯} આમ હે પુરુષગ્રેષ્ઠ! તે અસંખ્ય અસ્રાકાર

બાણોથી આકાશને અત્યંત ઊંચાઈ રહેલું ઝેઈને પાંડવો, પાંચાલો તથા સૂર્યો ગમરા-મણુમાં પડી ગયા.^{૨૦} હે રાજા! પાંડવોના મહારથીઓ જમ જમ તે અગ્ર સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ તે અગ્ર વૃદ્ધિ પામતું ગયું.^{૨૧} તે નારાયણાસે સર્વ તરફથી સૈનિકોનો સંહાર કરવા માંડ્યો, એટલે તેઓ બધા બણે અશિથી બળતા હોય તેમ રણમાં ત્રાણ ત્રાણ થઈ ગયા.^{૨૨} હે રાજા! શિશિરજલુની આખરમાં જમ અકસ્માત સળગી ઊઠેલો અગ્નિ ધાસને બાળી ભરમ કરી નાખે છે, તેમ તે નારાયણાસ પાંડવોની સેનાને બાળી ભસ્મ કરવા લાગ્યું.^{૨૩} હે પ્રભુ! આ રીતે તે અસ્ર સર્વ સૈન્યમાં ફેલાઈ ગયું અને સૈન્યનો નાશ થવા લાગ્યો, ત્યારે ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર ઘણો ત્રાસ પામ્યા. પોતાનું સૈન્ય ભાન ખોઈ બેઠું હતું અને નાસભાગ કરી રહ્યું હતું; છતાં અર્જુન ઊભો રહ્યો હતો, એ ઝેઈને ધર્મપુત્ર આ પ્રમાણે તટસ્થની જમ કહેવા લાગ્યા: ‘ઓ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! તું સર્વ પાંચાલ સેનાને સાથે લઈ અહીંથી નાસી જા. ઓ સાસુદિ! તું પણ અંધક અને યાદવ યોદ્ધાઓથી વીંટાઈને અહીંથી ચાલ્યો જા. ધર્મોત્તમા વાસુદેવ પણ પોતાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી લેશે, કેમકે એ વાસુદેવ સર્વ જગતને કલ્યાણ ઉપદેશે છે, તે પછી પોતાનું કલ્યાણ કેમ નહિ સાધી શકે? હું સર્વ સૈન્યોને કહું છું કે, હવે તમારે સંત્રામ નહિ કરવો; કારણ કે હું હવે મારા ભાઈઓની સાથે અગ્નિમાં જ પ્રવેશ કરીશ.^{૨૪-૨૬} લીરુ પુરષોને અતિ દુસ્તર એવા આ સંત્રામમાં હું લીધમ તથા દ્રોણરૂપ સમુદ્રને તો તરી ગયો; પણ હવે આ અશ્વત્થામારૂપ ગાયના પગ નેટલા છબાછબિયામાં હું પરિવાર સહિત દૂબી મરીશ. આ અર્જુનની અમારા પ્રત્યે જે ઘૃણા છે, તે ભલે ઝટ પૂરી યાઓ; કારણ કે શુભ વૃત્તિવાળા દ્રોણાચાર્યને

ઠીરો તથા પાંડવોના દેખતાં એ અસ્ર સામે યુદ્ધ ઠીરો. ^{૧૧} હે અર્જુન ! એ અર્જુન ! અદ્યા એ બીમત્સુ ! જે, તારા ગાંડીવધનુષ્યને 'તુ' છોડતો નહિ ! જે, અંદ્રના કલંકની જમ એ તારી નિર્મળતાને ઘોઈ નાખશે. ^{૧૨}

અર્જુન બોલ્યો : 'હે ભીમસેન ! મારું તો એ હૃતમ મત છે કે, નારાયણાશ્ર, ગાય અને શ્રાહણો સામે મારે ગાંડીવધનુષ્યને ત્યાગ કરવો.' અર્જુને જ્યારે ભીમસેનને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મેધ સમાન ગર્જના કરતા અને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એવા રથમાં ઘેરીને ભીમસેન શનુદ્ધમન દ્રોણ-આચાર્યના પુત્ર સામે આદ્યો. એક નિમેષ જટલા વખતમાં તો તે શીઘ્રપરાક્રમી કુંતીનંદન અશ્વ-ત્યામા પાસે પહોંચી ગયો અને ઝડપથી બાણો મૂકીને તેના પર વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. ત્યારે અશ્વ-ત્યામા પશુ પોતાની સામે ધસી આવતા તે ભીમ-સેન સામે હસ્યા અને કેટલીએક વાતચીત કરીને તેને પ્રદીપ્ત સુખવાળાં મંત્રેલાં બાણોથી છાઈ દેવા લાગ્યા. રણમાં અગ્નિઝરતા પ્રદીપ્ત સુખવાળા સર્પો જવાં તથા તપાવેલા સુવર્ણના બેણે તણુખા સરખાં એ બાણોથી ભીમસેન ત્યાં તદ્દન ઢંકાઈ ગયો. ^{૧૩-૧૪} હે રાજન ! એ યુદ્ધમાં ભીમસેનનું સ્વરૂપ સાચંકાળે પતંગિયાથી છત્રાઈ ગયેલા કોઈ એક પર્વત જવું થઈ રહ્યું હતું. ^{૧૫} હે મહારાજ ! ભીમસેન જમ જમ અશ્વત્યામાના અસ્ર સામે બાણો ફેંકવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે અસ્ર પવનથી ફેંકાયેલા અગ્નિની પેઠે વધવા લાગ્યું. ^{૧૬} ભયંકર પરાક્રમવાળા તે અસ્રને આગ વધતું જોઈને એક ભીમસેન સિવાય બીજા સર્વ પાંડવસૈનિકોમાં મહાભય પેસી ગયો. ^{૧૭} એ બધાઓએ પોત-પોતાનાં શસ્ત્રો પૃથ્વી પર મૂકી દીધાં અને રથ, હાથી તથા ઘોડા આદિ વાહનો પરથી સર્વશઃ નીચે ઊતરી પડ્યા. ^{૧૮} આમ જ્યારે તે બધાએ

શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો તથા તેઓ બધા વાહનો પરથી ઊતરી પડ્યા, ત્યારે એક જ યથેચ્છું તે વિશાળ અસ્રવીર્ય ભીમસેનના મરતક પર પડવા માંડ્યું. હવે ભીમસેન એ મંડળમાં તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયો, એટલે સર્વ પ્રાણીઓ તથા વિશેષ કરી પાંડવો હાહાકાર કરતા લાગ્યા. ^{૧૨, ૧૩}

ઈતિ શ્રોમહાકાવરતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત નારાયણાશ્રમાસપર્વમાં
'નારાયણાશ્રમે પ્રવેશ' નામનો અધ્યાય ૧૯૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૦મો

નારાયણાશ્રમની શાંતિ અને
અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ

॥ સત્યમ ઉવાચ ॥

ભીમસેનં સમાકીર્ણં દૃષ્ટ્વાન્નૈજ ઘનંજય ।

તેજસઃ પ્રતિયાતાય વારુણેન સમાશ્રુણોત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ભીમસેનને નારાયણાશ્રમી ઢંકાઈ ગયેલો જોઈ અર્જુનને તે અસ્રના તેજનો વિનાશ કરવા માટે તેને વારુણાશ્રમી ઢાંકી દીધો. પશુ અર્જુનનું તે વારુણાશ્ર પેલા અસ્ર કરતાં નાતું હતું અને ભીમસેન તેજમાં તદ્દન ઢટાઈ ગયો હતો, તેથી રણમાં કોઈને ખબર પડી નહિ કે, અર્જુને ભીમસેનને વારુણાશ્રમી ઢાંકી દીધો છે. ^{૧, ૨} ઘોડા, સારથિ અને રથ સાથે ભીમસેન અશ્વત્યામાના અસ્રમાં ઢંકાઈ ગયો હતો. અગ્નિ-માં નાખેલા અગ્નિ પેઠે તે જ્વાળાઓની માળાથી તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. ^૩ હે રાજન ! રાત્રિના અંતસમયે જમ સર્વ જ્યોતિષો અસ્તા-ચલ પર્વત પ્રત્યે ધસી જાય છે, તેમ સંખ્યાબંધ બાણો ભીમસેનના રથ સામે ધસ્યાં જતાં હતાં. ^૪ અશ્વત્યામાએ ભીમસેનને, તેના રથને, તેના ઘોડાને તથા તેના સારથિને ઢાંકી દીધા હતા, તેથી તેઓ અગ્નિમાં અંતર્ગત થઈ ગયા હોય તેમ જણાતા હતા. ^૫ પ્રલયસમયે જમ અગ્નિ સ્વરાચર જગત-નું બંધાયું કરીને નારાયણ પ્રજાના સુખમાં પ્રવેશ

કરે છે, તેમ તે નારાયણાન્ન પણ ભીમસેનને છાઈ
 દેવા લાગ્યું હતું.^૧ મૂર્ચમાં પેડેલો અગ્નિ લગ્ન
 એકાદાર થઈ જાય છે અને અગ્નિમાં પેડેલો મૂર્ચ
 લગ્ન એકસ્વરૂપ થઈ જાય છે, તેમ ભીમસેન
 પ્રત્યે લાખલ થયેલું ને અગ્નિનેજ એકસ્વરૂપ થઈ
 ગયું હતું. તેથી ત્યાં કંઈ જાણવામાં આવતું ન
 હતું.^૨ આમ તે અગ્નિ ભીમસેનના રથ ઉપર
 ઐશ્વર્યથી તૂટી પડ્યું હતું અને રણમાં અગ્નિ
 એવા અશ્વત્થામા મર્ચથી અધિક થતા હતા. વળી
 પાંદોનોતું સર્વ સૈન્ય એમાન તથા શસ્ત્રદીન થયું
 હતું અને યુધિષ્ઠિર આદિ મહારથીઓ પણ રણ
 માંથી વિમુખ થયા હતા. આ બધું જોઈને મહા
 નેત્રસ્વી વીર અર્જુન તથા વાસુદેવ એકદમ રથ
 પરથી ફરી પડ્યા અને ભીમસેન તરફ દોડી
 ગયા.^{૩-૧૦} હ્યાં જઈને તે બંને અતિ બળવાનોએ
 અશ્વમામાના અમળગથી હાલક થયેલા તેજમાં
 તુરન માયાથી પ્રવેશ કર્યો હતો.^{૧૧} તે સમયે
 અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ શસ્ત્રદીન હતા. તેમણે વાઙ-
 મુખનો પ્રયોગ કર્યો હતો અને નેઓ વીરવાન
 હતા. આથી તે અમળી હાલક થયેલા અગ્નિએ
 નેમને બાળવા નહિ,^{૧૨} પછી તે નગનારાયણે નારા-
 યણામની શાંતિ માટે બ્રહ્મચૂર્વક ભીમસેનને તથા
 તેના સહયોગીઓને મોઝામાં પાત્ર ને બંને

અમે બંન્ના તારા પક્ષના થોડાઓ રથો પરથી
 ઊતરી પડ્યા છીએ, માટે તું પણ સત્વર રથ
 પરથી નીચે ઊતરી પડ.^{૧૩} આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે
 તેને રથ પરથી નીચે હટાવી પાડ્યો. સર્પની
 પેડે ફૂંકાડા મારતા ને કોરથી લાલચોળ નેત્રોનાળા
 તે ભીમસેનને જ્યારે આમ રથ પરથી હટાવી
 પાડ્યો અને જ્યારે તેનાં સર્વ આયુધો છોડાવી
 દીધાં. ત્યારે શત્રુઓને તપાવનાર તે નાગયજ્ઞાસ
 તુરત શાંત થઈ ગયું.^{૧૪, ૧૫}

સંજય ઓદયોઃ આ વિધિએ ને કુસલ
 તેજની શાંતિ થઈ, એટલે સર્વ દિશાએ અને
 વિદિશાએ સ્વચ્છ થઈ ગઈ.^{૧૬} આ પ્રભાસે તે
 અતિ દુઃખ અમ્ભ શાંત થયું, ત્યારે ત્યાં કહ્યાજુ-
 કારી વાયરા વાવા લાગ્યા, શ્રેષ્ઠ તથા પાણીઓ
 ગાંત થવા લાગ્યાં અને સર્વ વાદનો પણ દર્પમાં
 આવેલાં દેખાવા લાગ્યાં.^{૧૭} હવે દે બાગ ! ને
 ધોર તેજ રણમાંથી દૂર થયું, એટલે બુદ્ધિમાન
 ભીમસેન પ્રાત કાળે હૃદય પામેલા મૂર્ચની પેડે
 સોખવા લાગ્યો.^{૧૮} મરણ પામતાં બાળી રહેતાં
 પાંદોનોતું સૈન્ય ને અમળી શાંતિ થતાં આગદમાં
 આવી ગયું અને તમામ યુધ્ધોના વિનાશ કર-
 ની મગામળી ને પાશું યુદ્ધ કરવા માટે આવી
 હતા.^{૧૯} દે મહારાજ ! નાગયજ્ઞાસ વિનાશ પામ્યું

ગર પાછું વગે અને પ્રયોગ કરનાર પર જ તૂટી પડે હે રાજા ! વાસુદેવે એ અશ્રમેના નાશ કર્યો છે નહિ તો યુદ્ધમાં એણે શત્રુઓને વન જ કર્યો હોત ^{૨૮} પગાજ્ય અને મૃત્યુ એ મેંમા પરાજ્ય નહિ પણ મૃત્યુ અતિ ટ્રેયશ્ચકર છે આ શત્રુઓએ શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેથી તેઓ પરાજ્ય પામ્યા છે અને તેથી તેઓ લગભગ મરી ગયા નેના જ છે !

દુર્યોધન મોટયો હે આચાર્યપુત્ર ! હે અશ્રમ વેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! જે અ નારાયણાશ્રમે મે વખત પ્રયોગ ન થઈ શકે, તો તમે ખીજ અશ્રમેના પ્રયોગ કરી એ ગુરુકલ્યાગઆને મારી નાખો તમારામાં અને અમાપ તેજસ્વી શ કરમાં જ સર્વ દિવ્ય અશ્રમે નિનાસ કરીને રહ્યા છે તમે એ નારે તો ક્રોધાચમાન થયેલા છદ્મને પણ ઠાડો તેમ નથી ^{૨૯-૩૦}

તુરારાષ્ટ્ર મોટયો હે સજ્ય ! જ્યારે ત નારાયણાશ્રમે નિનાશ થયો, દ્રોણાચાર્ય કપટથી માર્યા ગયા અને દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે અશ્વત્થામાએ સ આમમાં યુદ્ધ માટે ઉપરિચિત થયેલા અને નારાયણાશ્રમી મુક્ત થઈ સેનાના મોખરામાં ધૂમી રહેલા પાડવાને ઓઈને છુ કર્યું હતું ^{૩૧-૩૨}

સજ્ય મોટયો જમના વનજમાં સિંહના પૂછડાનું ચિહ્ન છે, એવા અશ્વત્થામા પોતાના પિતાના મરણને મનમાં રાખી, બધાનો ત્યાગ કરી ક્રોધપૂર્વક વૃદ્ધુમ્ન સામા મરી ગયા આમ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ધસ્તી જઈને તેમણે વૃદ્ધુમ્નને વીસ દુરપ્રમાણેનો પ્રથમ પ્રહાર કર્યો, તેમ જ ખીજ પાંચ બાણો મૂકી તેને અતિ વેગપૂર્વક વીવી નાખ્યો ^{૩૩} ત્યારે હે રાજા ! એ દ્રોણપુત્ર અશ્વિની જમ બગબગી રહ્યા હતા ત્યા હે રાજા ! તેમને વૃદ્ધુમ્ને નેસડ બાણોનો સામે પ્રહાર કર્યો ^{૩૪} વળી મુવણની પૃખવાળા તથા સરાણ પર ધસેલા

વીમ બાણો મારી તેણે તેમના મારથિને ધાયલ કર્યો, તેમ જ ખીજ ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેમના ચાગે થ મોડાઓને પણ વીધી નાખ્યા ^{૩૫} આમ અશ્વત્થામાને ઉપરાઉપરી વીધી નાખી ધૂદ્ધુમ્ન, બાણે પૃથ્વીને ક પાવી દેતા હોય અને એ મહાપુરુષમાં સર્વના પ્રાણોને હરી લેતો હોય, તેમ જોરથી ગર્જના કરવા લાગ્યો ^{૩૬} હે રાજા !

વૃદ્ધુમ્ન અશ્વકુશળ હતો અને એકનિશ્ચયી હતો તેણે મૃત્યુ થાય તોપણ પાછા ન હંઠવું, એવો નિર્ભર કરીને જ અશ્વત્થામા સામે નસાડો કર્યો હતો ^{૩૭} હવે રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે અમેયાતમાં પાયાલકુત્ર અશ્વત્થામાના મસ્તક ઉપર બાણમય વૃદ્ધિ વરસાવી રહ્યો હતો ^{૩૮} આ પ્રમાણે રણમાં ઢાપાયમાન થયેલા તે ધૂદ્ધુમ્નને અશ્વત્થામાએ પણ બાણો મૂકીને છાઈ દીધા અને પોતાના પિતાના વધનું સ્મરણ કરી તેમણે તેને ખીજ દશ બાણો વડે વીધી નાખ્યો ^{૩૯} વળી એ દ્રોણપુત્રે દુર જતના મે બાણો બરાબર તારીને માર્યા અને પાયાલ રાજના વનજને તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું વગરામાં તેમણે ખીજ ઠેટલાએક બાણો મારી તેને પીડવા માંડ્યો આમ અશ્વત્થામાએ ધૂદ્ધુમ્નને રણમાં ઘોડા, સારથિ તથા રથ વિનાને કરી મૂક્યા વળી તેમણે ક્રોધાચમાન થઈને તેના સર્વ અનુચરોને પણ બાણો મારી મારીને નસાડી મૂક્યા ^{૪૦-૪૧} તેથી હે પૃથ્વીપતિ ! પાયાલોનું સૈન્ય ગભરાટભર્યું તથા દુ ખલર્યું થઈ ગયું અને તે પલાયન કરના લાગ્યું તેમના મૈનિકા નાસ-ભાગ કરતી વેળા એકમેક સામે જોતા પણ ન હતા ^{૪૨} આમ સર્વ યોદ્ધાઓને રણમાં વિમુખ થયેલા જોડિને અને વૃદ્ધુમ્નને પીડિત થયેલો જોઈને સાત્યકિએ પોતાના રથને ઝપાટાખંધ અશ્વ ત્યામાના રથ સામે હાથ્યો ^{૪૩} તુરત જ તેણે જત જતના આડ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અશ્વત્થામાને

માર માર્થો વળી અમર્થમા આવેલા તે સાત્યકિંએ
બીજા વીસ બાણો મૂકી તેમને ફરી ઝપેટ્યા તેણે
તેમના સાગથિને તથા ચારેય ઘોડાઓને પણ
વીધી નાખ્યા તેમ જ વળી હાથની ચાલાકી
બતાવતા તેણે બરામર સાવન રહીને તેમના
ધનુષ્યના તથા ધ્વજના દુકડા કરી નાખ્યા અરે !
તેણે સુવર્ણથી મઢેલા તેમના રથનો પણ ઘોડાઓ
ની સાથે નાશ કરી નાખ્યો અને સત્રામમા ત્રીસ
બાણો મૂકીને તેમની છાતીમા પણ સપ્ત પ્રહાર
કર્યો આમ હે ગજન્ ! મહાબળવાન અશ્વત્થામા
સાત્યકિંની બાણજગોથી પીડાઈને તદ્દન ઢંઢાઈ
ગયા અને 'હવે શું કરવું' તેની પણ તેમને ગમ
રહી નહોતી પોતાના ગુરુપુત્રની આવી દશા
થયેથી જોઈને તમારો મહારથી પુત્ર દુર્યોધન કૃપા
ચાર્ય તથા કૃષ્ણ આદિને સાથે લઈ, સાત્યકિંના
પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો ૪૧-૫૦ દુર્યોધને
વીસ બાણોથી, કૃપાચાર્યે ત્રણ બાણોથી, કૃત
વર્માએ દશ બાણોથી, કૃષ્ણે પચાસ બાણોથી,
દુશાસને સો બાણોથી અને વૃષસેને સાત બાણોથી
સાત્યકિંને વીધી નાખ્યો વળી તેઓ બીજા ઘણા
તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી સાત્યકિંને ચોતરફથી માગવા
લાગ્યા ૫૧-૫૨ પણ હે ગજન્ ! સાત્યકિંએ તે
સર્વ મહારથીઓને એક ક્ષણવારમા જ રથરહિત
કરી નાખ્યા, તેમ જ હે ગજ ! તેમને રણમાથી
નસાડી મૂક્યા ૫૩ પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અશ્વત્થામા
ને બાન આવ્યું તે દુઃખથી વિહવલ થઈ, વાર
વાર નિશ્વાસ નાખી વિચારમા પડી ગયા ૫૪
હવે શનુતાપન અશ્વત્થામા એક બીજા રથમા
ગેહા અને અનેક સેકડો બાણોનો વરસાદ વર
સાવી સાત્યકિંને અટકાવના લાગ્યા ૫૫ આમ
દ્રોણપુત્ર પુત્ર યુદ્ધ કરવા ધસી આવ્યા, તે જોઈ
મહારથી સાત્યકિંએ તેમને ફરી પણ રથ વિનાના
કરી દઈ રણવિમુખ કરી નાખ્યા ૫૬ હે ગજન્ !

સાત્યકિંનું આવું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને સર્વ
પાંડવયોદ્ધાઓ મોટા મોટા શબ્દનારો કરવા
મંડ્યા અને સિંહગર્જનાઓ ગજવવા લાગ્યા ૫૭
અશ્વત્થામાને એ પ્રમાણે રથ વિનાના કરી નાખ્યા
પછી સત્યપરાક્રમી સાત્યકિંએ વૃષસેનના ત્રણ
હજાર મહારથીઓને મારી નાખ્યા ૫૮ તેણે કૃપા
ચાર્યના પદરસો હાથોનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો
તથા શકુનિના પચાસ હજાર ઘોડાઓનો સહાર
કરી નાખ્યો ૫૯ પછી હે મહારાજ ! વીર્યવાન
અશ્વત્થામા બીજા રથમા ગેહા અને સાત્યકિંને
વધ કરવાની ઈચ્છાથી ધોરપૂર્વક તેની મામા
ધસી ગયા ૬૦ આમ હે શત્રુદમન ! તે અશ્વત્થામા
ને વળી પોતાની સામા યુદ્ધ કરવા આવેલા
જોઈને શિનિપુત્ર સાત્યકિં તેમને અતિશય દૂર
એવા તીક્ષ્ણ બાણો વડે ધાયલ કરના લાગ્યો ૬૧
જ્યારે મહાવતુર્વર દ્રોણપુત્ર બલબલતા બાણો
વડે અત્યંત વીધાઈ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે
હસતા હસતા સાત્યકિંને કહ્યું ૬૨ 'ઓ શિનિ
પુત્ર ! આચાર્યધાતી પેલા મૃદુમુખને માટે તને
ઠેલ્લી બધી લાગણી છે, તે હું બંધુ છું, છતા
મારી ઝડપમા આવેલા મૃદુમુખને તથા તારી
પોતાની બલને તું બચાવી શકશે જ નહિ ૬૩
આ સાત્યકિં ! હું સત્યતા તથા તપના સોગર્
ખાર્જને કહું છું કે, હું સર્વ પાયાવોનો મહાર
કર્યો નિના કદી શાંતિ પામીશ નહિ ૬૪ પાંડવોનું
તથા યાદવોનું જ બળ દેાય તે સર્વ અજમાની
નાખજો, પણ હું તે સોમકોને જરૂર મારી
નાખીશ ૬૫ દ્રોણપુત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું અને
છેદે રમ વૃત્તાસુર પર રજ ડોડ્યું હતું, તમ
તેમણે સૂર્યના કિરણો સરખું પ્રકાશિત એક તીક્ષ્ણ
હત્તમ બાણ સાત્યકિં પર ડોડ્યું ૬૬ તેમણે કેટલા
તે બાણે સાત્યકિંના કનકને ચીરી નાખી તેના
શરીરને પણ ધાયલ કર્યું પછી કુદાડ મારનો

સર્પ જેમ પોતાના દરમાં પેસી જાય, તેમ પૃથ્વી-
ને ફાડીને તે અંદર પેસી ગયું.^{૧૭} શરવીર સાત્યકિ-
નું કવચ તૂટી ગયું, તેના શરીરમાંના ધાવમાંથી
રધિર વહેવા લાગ્યું અને અકુશથી પીડાયેલા
હાથીની પેટે દુઃખ પામી તેણે ધનુષ્યબાણ મૂકી
દીધાં.^{૧૮} હવે લોહીહુહાણ થયેલો તે સાત્યકિ
ગળાવા લાગ્યો અને પોતાના રથની બેસણી પર
બેસી ગયો. એટલે તુરંત જ તેનો સારથિ તેને
અશ્વત્થામા પાસેથી બીજી તરફ લઈ ગયો.^{૧૯} પછી
શત્રુતાપન અશ્વત્થામાએ સુંદર પૂંખના નમેલાં
પર્નવાળા એક બીજ બાણ વડે ધૂલદુખ્તને બે
બ્રમર વગેરે પ્રહાર કર્યો.^{૨૦} પ્રથમથી જ અત્યંત
ધાયણ થયેલો એ પાંચાલવંશી અશ્વત્થામાના આ
છેલ્લા પ્રહારથી અત્યંત પીડાયો અને ધ્વજનો
ટેકા લઈ તે રથમાં બેસી ગયો.^{૨૧} હે રાજન!
સિંહે પીડિત કરેલા હાથી સરખા તે ધૂલદુખ્તને
આમ બાણપ્રહારથી વિહ્વળ થયેલો જોઈને પાંડવ
પક્ષના પાંચ શૂરા મહારથીઓ વેગપૂર્વક ત્યાં ધસી
આવ્યા.^{૨૨} અર્જુન, ભીમસેન, પુરુવંશનો વૃહક્ષત્ર,
ચૈદિ દેશનો યુવરાજ અને માળવાનો રાજા સુદર્શન
એ પાંચ વીરો ‘હા, હા, હા, હા,’ શબ્દો કરીને
તથા હાથમાં ધનુષ્યો લઈને વીર અશ્વત્થામાને
આસપાસ ઘેરી વળ્યા.^{૨૩, ૨૪} વીસ પગલાં જટલા
દૂર રહેલા કોપાયમાન શુરુપુત્રે તેઓ પાંચ પાંચ
બાણો મૂકીને એકીસાથે સર્વ તરફથી મારવા
લાગ્યા.^{૨૫} પરંતુ દ્રોણપુત્રે એકસાથે સર્પ સરખાં
પત્તીસ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તે મહારથીઓનાં
પત્તીસો બાણો કાપી નાખ્યાં.^{૨૬} વળી તેમણે સાત
તીક્ષ્ણ બાણોથી પૌરવક્ષત્રને, ત્રણ બાણો વડે
માલવરાજ સુદર્શનને, એક બાણ વડે અર્જુનને
અને છ બાણો વડે ભીમસેનને પ્રહાર કર્યો.^{૨૭}
એટલે હે રાજન! સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા
પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં ઘણાં બાણો મૂકીને

તે સર્વ મહારથીઓ અશ્વત્થામાને એકીસાથે અને
જુદા જુદા વીંધવા લાગ્યા.^{૨૮} ત્યાં ચૈદિઓના
યુવરાજ વીસ બાણોથી, અર્જુને આઠ બાણોથી
તથા બીજ સર્વ યોદ્ધાઓએ ત્રણ ત્રણ બાણોથી
અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા.^{૨૯} પછી અશ્વત્થામા-
એ અર્જુનને છ બાણો વડે, શ્રાદ્ધણુને દશ બાણો
વડે, ભીમસેનને પાંચ બાણો વડે, ચૈદિના યુવ-
રાજને ચાર બાણો વડે તથા માલવ અને પૌરવ-
રાજને બધો બાણો વડે પ્રહાર કર્યો.^{૩૦} વળી
તેમણે છ બાણો મારી ભીમસેનના સારથિને વીંધી
નાખ્યો અને બીજાં બે બાણોથી તેના ધનુષ્યને
તથા ધ્વજને પણ વીંધી નાખ્યા, તેમ જ દ્રોણપુત્રે
પુનઃ બાણોની વૃદ્ધિ કરી મૂકીને અર્જુનને વીંધી
નાખ્યો અને ઘોર સિંહનાદની ગર્જના કરી
મૂકી.^{૩૧} તે અશ્વત્થામા જ્યારે પાલીદાર ધારવાળાં
તીક્ષ્ણ બાણોને આગળથી અને પાછળથી ફેંકવા
લાગ્યા, ત્યારે તે ધોરસ્વરૂપ બાણોથી પૃથ્વી,
આકાશ, સ્વર્ગ, દિશાઓ અને વિદિશાઓ ઢંકાઈ
ગયાં હતાં.^{૩૨} વળી ઇંદ્ર સમાન વીર્યવાળા તે
અશ્વત્થામાએ પોતાનું તીવ્ર તેજ પ્રકટ કર્યું અને
રથમાં બેઠેલા રાજા સુદર્શનના ઇંદ્રકેતુ સરખા
બન્ને બાહુઓને તથા તેના મસ્તકને ત્રણ બાણો
વડે એકીસાથે કાપી નાખ્યાં.^{૩૩} એટલું જ નહિ
તેમણે એક રથશક્તિનો પ્રહાર કરી પૌરવરાજને
પણ મારી નાખ્યો અને કેટલાંએક બાણો મૂકી
તેના રથના પણ તણ તણ જવડા હુકડા કરી
નાખ્યા. તેમણે સુંદર ચંદનથી ચર્ચાયેલા તેના
બન્ને બાહુઓને કાપી નાખ્યા અને એક જટલ-
બાણ વડે તેના મસ્તકને પણ ધડ પરથી કાપી
નાખ્યું.^{૩૪} વળી અતિશય ઝડપદાર હાથવાળા
તે અશ્વત્થામાએ ચૈદિઓના તરણ અને કમળની
માળા સમાન વર્ણવાળા યુવરાજને પણ બળબળતા
અગ્નિ સરખાં બાણો માર્યા અને તેને ઘોડા તથા

સારથિ સાથે યત્યુદેવને સોંપી દીધા. આમ દ્રોણ-
પુત્રે પોતાની આંખ આગળ માલવ, પૌરવ તથા
યુવરાજ એદિરાજને મારી નાખ્યા, તે એઈને પાંડુ-
પુત્ર ભીમસેનને અત્યંત ક્રોધ અદ્યો. તે શત્રુતાપન
મહાબાહુ સર્પ સમાન તીક્ષ્ણ સેંકડો બાણો છોડીને
દ્રોણપુત્રને રણમાં દાટી દેવા લાગ્યો; પરંતુ મહા-
તેજસ્વી દ્રોણપુત્રે ભીમસેનની તે બાણવૃષ્ટિના નાશ
કરી નાખ્યો. ^{૮૫-૮૮} વળી તેમણે અમર્ષમાં આવી
જઈ ભીમસેનને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો.
એટલે મોટી જીજ્ઞાસા મહાબળવાન ભીમસેન
એ યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું
અને એક કુરપ્રબાણ મારી તેમને વીંધી નાખ્યા.
ત્યારે મોટા મનના દ્રોણપુત્રે પોતાના કપાયેલા
ધનુષ્યને ફેંટી દઈ એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું
અને ઠેઠલાંએક બાણો મૂકીને ભીમસેનને વીંધવા
માંડ્યો. આમ એ મહારણમાં પરાક્રમ કરી રહેલા
અશ્વત્થામા અને ભીમસેન એ બે મહાબળિયાઓ
બે વૃષ્ટિવાળા મેઘાની પેઠે એકબીજા પર બાણવૃષ્ટિ
કરી રહ્યા હતા. મેઘમંડળ જેમ સૂર્યને ઢાંકી દે છે,
તેમ ભીમસેનનાં નાભાકિત, સુવર્ણપૂંખી અને
તીક્ષ્ણ બાણો અશ્વત્થામાને રણમાં ઢાંકી દેતાં હતાં.
તે જ પ્રમાણે અશ્વત્થામાએ છોડેલાં નમેલાં પર્વ-
વાળાં સેંકડો અને હજારો બાણોથી ભીમસેન
પણ તત્કાળ ક્ષતોઈ જતા હતા. હે મહારાજ!
રણશાળી અશ્વત્થામાએ ભીમસેનને રણમાં તદ્દન
ઢાંકી દીધો હતો; છતાં તે જરા પણ વ્યથા પામ્યો
નહોતો, એ એક અદ્વિત્ય જીવ હતું. પછી મહા-
બાહુ ભીમસેન સુવર્ણથી શોભી રહેલાં, યજ્ઞંડ
સરખાં અને તીક્ષ્ણ એવાં દશ નારાયણો ફેંદ્યાં.
હે રાજા! તે બાણો સર્વો જમ રાક્ષસાં પેસી
જાય, તેમ અશ્વત્થામાની હાંસડીના બાગને ફાટી
નાખી, એકદમ અંદર પેસી ગયાં. મહાત્મા પાંડુ-
નંદને તે બાણપ્રહારથી અશ્વત્થામાને અત્યંત

વીંધી નાખ્યા હતા; તેથી ધ્વજાંડને પકડી રાખી
તેમણે બન્ને આંખો મીંચી દીધી હતી. હે રાજા!
એક યુદ્ધતંત્ર એટલા સમય પછી દ્રોણપુત્રને ફરી
ભાન આવ્યું. ત્યારે તેમનું શરીર સંઘામમાં લોહી-
લુહાણ થઈ ગયું હતું અને મહાત્મા ભીમસેન
તેમને દૃઢ પ્રહાર કર્યો હતો, તેથી તેમને અત્યારે
અતિશય ક્રોધ અટી ગયો હતો. ^{૮૯-૯૦} હવે મોટી
જીજ્ઞાસાવાળા અશ્વત્થામાએ ભીમસેનના રથ સામે
વેગપૂર્વક ધસારો કર્યો અને ધનુષ્યને કાન સુધી
સંપૂર્ણ ખેંચીને તીક્ષ્ણ તેજવાળાં તથા સર્પ
સરખાં સો ઝેરી બાણો તેની સામે છોડી મૂક્યાં.
હે ભારત! રણસંઘામમાં વખણાયેલો ભીમસેન
પણ અશ્વત્થામાના તે વીર્યને એઈ ક્ષણભર નિચાર-
માં પડી ગયો. ^{૧૦૦, ૧૦૧} પરંતુ એ પાંડુપુત્રે પછીથી
હજી બાણવૃષ્ટિઓ છોડવા માંડી. આથી હે મહા-
રાજા! ક્રોધાયમાન થયેલા અશ્વત્થામાએ ઉપરા-
ઉપરી બાણો મૂક્યાં અને ભીમસેનના ધનુષ્યને
કાપી નાખ્યું; તેમ જ તીક્ષ્ણ બાણોથી તેની
છાતીમાં પ્રહાર પણ કર્યો. હવે અમર્ષી ભીમસેન
તુરત બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું અને પાંચ તીક્ષ્ણ
બાણો વડે અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા. આ પ્રમાણે
વર્ષાકાળના બે મેઘાની પેઠે તે બન્ને બાણોના
આધને વરસી રહ્યા. તેમની આંખો કોષથી લાલ
લાલ થઈ રહી અને તે બન્ને જણા અશ્વત્થામાને
રણમાં છાઈ દેવા લાગ્યા. તેઓ હસ્તતક્ષના ધોર
શબ્દથી પરસ્પરને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યા અને
એકબેકને વેરનો બદલો લેવાની ઇચ્છાથી તેઓ
આવેશમાં આવી જઈ લડવા લાગ્યા. પછી દ્રોણ-
નંદને સુવર્ણથી મટેલા પોતાના અતિ મહાન
ધનુષ્યને ટંકાર કર્યો અને તે પોતાની સમીપમાં
બાણોને છોડી રહેલા ભીમસેન સામે એવીટસે
એઈ રહ્યા. તે સમયે તેમનું સ્વરૂપ શરદાનુભૂત
દિવસના મધ્યાહ્નકાળે પ્રદીપ દિગ્ભ્રમવાળા આ-

ના જેવું ધર્મ રહ્યું હતું.^{૧૦૨-૧૦૭} અશ્વત્થામા બાણોને ક્યારે લે છે, ક્યારે ધનુષ્યમાં સાંધે છે, ધનુષ્યને ક્યારે ખેંચે છે તથા તે બાણોને ક્યારે ફેંકે છે, તેમાંનું કંઈ પણ યોદ્ધાઓ ઝેર શકતા ન હતા.^{૧૦૮} હે મહારાજ! ન્યારે તે બાણોને ફેંટી રહ્યા હતા ત્યારે ગોળ કાંબાડિયાં સરખું અને મંડળાકારે વળેલું માત્ર તેમનું ધનુષ્ય જ દેખાતું હતું.^{૧૦૯} હે મહારાજ! તેમના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં સેંકડો અને હજારો બાણો આકાશમાં ઊડી રહેલી તીડોની પંક્તિ સરખાં દેખાતાં હતાં.^{૧૧૦} એ અશ્વત્થામાએ જ જ સુવર્ણભૂષિત ધોર બાણો છોડ્યાં હતાં, તે બધાં અવિચ્છિન્નપણે ભીમસેનના રથ સામે પડ્યે જતાં હતાં.^{૧૧૧} પણ હે ભારત! તે વેળા ભીમસેનનાં પરાક્રમ, બળ, વીર્ય, પ્રભાવ અને વ્યવસાય અમને અદ્ભુત સરખાં દેખાતાં હતાં. ભીમસેને ચોતરફથી યદ્ય રહેલી ને બાણ વૃદ્ધિને વર્ષાઋતુમાં મેઘમંડળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી મહાધોર જળવૃદ્ધિ હોય તેવી માની.^{૧૧૨, ૧૧૩} એટલે દ્રોણપુત્રનો વધ કરવા ઇચ્છતા તે ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેને વર્ષાઋતુના મેઘની પેઠે બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો.^{૧૧૪} એ મહારણમાં સુવર્ણની પીઠવાણું ભીમસેનનું ધોર ધનુષ્ય ન્યારે આકર્ષાતું હતું, ત્યારે તે બીજા ઈંદ્રધનુષ્ય ના સરખું જ શોભતું હતું.^{૧૧૫} તેમાંથી સેંકડો ને હજારો બાણો પ્રકટ થતાં હતાં અને તેઓ રણને શોભાવનારા અશ્વત્થામાને રણમાં છાઈ દેતાં હતાં.^{૧૧૬} આમ હે રાજા! તે બંને જણા બાણજળો છોડી રહ્યા હતા, ત્યારે હે રાજા! વયમાંથી વાયુનો સંચાર પણ યદ્ય શકતો ન હતો.^{૧૧૭} પછી હે મહારાજ! ભીમસેનને મારી નાખવાની આકાંક્ષાથી અશ્વત્થામાએ તેજ પાયેલાં તથા ચળકતી અણીનાળાં સુવર્ણભૂષિત ઘણાં બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૧૧૮} પરંતુ તે સર્વ બાણો પોતાની

પાસે આવે તે પહેલાં જ ભીમસેને વયમાં જ બાણો મારી મારીને તેમને તણ તણ ભાગમાં કાપી નાખવા માંડ્યાં. વળી દ્રોણપુત્રથી યુદ્ધમાં વધી જઈને તેણે અશ્વત્થામાને 'અહ્યા ઊમો રહેજ, ઊમો રહેજ,' એમ પડકાર કર્યો.^{૧૧૯} વધુમાં કાપાયમાન થયેલા તે બળવાન પાંડુપુત્રે અશ્વત્થામાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ધોર અને ઉચ્ચ બાણવૃદ્ધિ છોડવા માંડી.^{૧૨૦} પછી મહાન અશ્વત્થામાએ ભીમસેનની તે બાણવૃદ્ધિને અશ્વોની માયાથી અટકાવી દીધી અને ભીમસેનનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું.^{૧૨૧} વળી કોંઈમાં આવીને તેમણે બીજાં અનેક બાણો મારી એને રણમાં ધાયલ કરવા માંડ્યો. આમ બળવાન ભીમસેનનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, એટલે તેણે અતિ દારણ્ય એક રથશક્તિ અશ્વત્થામાના રથ સામે વેગપૂર્વક ફેંટી. પણ પોતાના હસ્તલાઘવને દર્શાવતા અશ્વત્થામાએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં અને મોટી ઉડકાની પેઠે એકાએક ધસી આવતી તે રથશક્તિના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યા. એ જ અરસામાં ભીમસેને બીજી એક મજપૂત ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. હવે વૃકાદરે મદ મંદ હસીને અશ્વત્થામાને બાણો વડે વીંધવા માંડ્યા. પછી હે મહારાજ! દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ ભીમસેનના સારથિને લલાટમાં નમેલા પર્વવાણું એક બાણ મારી ધાયલ કર્યો. આમ હે રાજા! બળવાન દ્રોણપુત્રના હાથે અત્યંત ધાયલ થવાથી તે સારથિ મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. અને તેના હાથમાંથી ઘોડાઓની લગામ છૂટી પડી. હે રાજાંદ્ર! આ રીતે રથ હાંકનારો સારથિ બેભાન થઈ ગયો, ત્યારે ભીમસેનના ઘોડાઓ સર્વ ધનુર્ધરોના દેખતાં રણમાંથી એકદમ નાહા. આ પ્રમાણે રણાંગણમાંથી નાસ્તી જતા ઘોડાઓને લીધે ભીમસેન દૂર ચાલ્યો ગયો. તે ઝેઈને અગ્નિત અશ્વત્થામાએ હર્ષમાં આવીને પોતાનો શંખ

વગાડવા માંડ્યો. તે વેળા મર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ અને પાંડુપુત્ર ભીમસેન મુહૂર્ત બપોરે લીધે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથને છોડી ગયા અને ચારે દિશાઓમાં નાશવા લાગ્યા. તેઓ આ પ્રમાણે બાળી જતા હતા, ત્યારે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા તેમની પાછળ પડીને તેમના ઉપર બાળ્યો કેંઠવા લાગ્યા અને પાંડવ-સેનાને ગ્ણમાંથી ફાંછી કાઢી વેગપૂર્વક તેમની સામે ધસ્યા જ ગયા. ૧૨૦-૧૨૧ આમ તે રાજના એ યુદ્ધમાં દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ તે સર્વ રાત્ર-ઓને માત્ર મારવા માંડ્યો, ઐટલે તે મર્વ તેમના બચેથી આંદોર ગરજતી કરી ગયા. ૧૩૧

શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જન નારાયણપ્રત્યોદ્દેશપર્વમા અશ્વત્થામાનુ પરાક્રમ નામનો અધ્યાય ૨૦૦ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૧ મો

અશ્વત્થામાનું આગ્નેધાત્મ અને તેની નિષ્ક્રુષ્ણતાના અંતમાં રણમાં
બાસ લગવાન

(શતકેદ્રિય સ્તોત્રારંભ)

॥ સંજય ઉચ્ચ ॥

તત્પ્રભં મલં દૃષ્ટ્વા કુંતીપુત્રો ઘનંજય ।

સ્વચારયદમેવાત્મા દ્રોણપુત્રજયેષ્મયા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પોતાના સૈન્યમાં એ પ્રમાણે ભંગાણુ પડેલું જોઈને કુંતીપુત્ર અર્જુન અશ્વત્થામાનો પરાજય કરવાની મજાથી પોતાના સૈન્યને પાછું વાળવા લાગ્યો. ૧ આમ તે રાજના વાસુદેવ તથા અર્જુન સર્વ સૈનિકોને બીજા રાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા; છતાં તેઓ રણમાં જાયા જ રહ્યા નહિ. ૨ પછી એકલો અર્જુન જ માંડલિક સોમક રાજાઓ, મત્સ્ય રાજાઓ અને બીજા કેટલાએક સુખ્ય સુખ્ય યોદ્ધાઓને સાથે લઈને કૌરવો તરફ ધસ્યો. ૩ સંખસાચી અર્જુન જોતજોતામાં સિંહના પૂછડાના ચિહ્નયુક્ત ધનવાળા અશ્વત્થામાની પાસે શીઘ્ર પહોંચી ગયા અને તેમને કહેવા લાગ્યો : ૪

‘અરે આ અશ્વત્થામા ! તારામાં જે શક્તિ હોય, જે વિજ્ઞાન હોય, જે વીર્ય હોય, જે પુરુષાર્થ હોય, તને કૌરવો તરફ પ્રેમ હોય, તને અમારા પર જે દ્રેષ હોય અને તારામાં જે કંઈ અતિ બહુ તેજ હોય, તે બધું આ સમયે તું મારી આગળ દેખાડી દે. જોણે દ્રોણાચાર્યનો વધ કર્યો છે, તે જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તારા ગર્વનો નાશ કરશે. આમ તું સાક્ષાત્ પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખા અને શત્રુઓને કાળ સરખા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે, મારી સામે અથવા કૌશલની સામે યુદ્ધ કરવા આવી જા. તું અત્યંત છટ્ટી ગયો છે અને હું આજના યુદ્ધમાં તારા ગર્વનો નાશ કરીશ. ૫-૭

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! આચાર્યપુત્ર બળવાન છે અને માનપાત્ર છે, તેને અર્જુન પર પ્રેમ છે અને મહાત્મા અર્જુનને પણ તે સદા પ્રિય છે. ૮ અર્જુનને પૂર્વે કદી પણ આવાં કઠોર વાક્યો અશ્વત્થામાને કહ્યાં નથી, તો તે કુંતાપુત્રે ત્યારે પોતાના એ મિત્રને એ કઠોર વાક્યો કેમ કહી સંભળાવ્યાં ? ૯

સંજય બોલ્યો : અશ્વત્થામાએ ગેદિના યુગ-રાજને, પૌરુષ વૃદ્ધસત્રને તથા શત્રુઓની વિધિથી સંપન્ન એના આલયરાજ સુદર્શનને મારી નાખ્યા. તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ અને ભીમસેનનો પણ રણમાં પરાજય કર્યો. વળી ત્યારે યુધિષ્ઠિરાજનાં તે વાક્યોથી અર્જુનનાં મર્વસ્થાનોમાં આધાત થયો અને તેનું દૃઢ ચિકિત્સિત થઈ ગયું, ત્યારે તેને પોતાના પુત્ર આદિનો વધ પણ સાંભરી આવ્યો અને તેને ક્રુષ્ણ યદ્ય આચ્યું. આથી હે રાજા ! અર્જુનને તે સર્વ દુઃખોને કારણે પૂર્વે કદી નહિ થયેલો ક્રોધ થયો હતો. ૧૦-૧૨ આથી જ માન્ય એવા તે આચાર્યપુત્ર અશ્વત્થામાને અર્જુનને અયોગ્ય, અશક્તિલ, અપ્રિય, રક્ષ અને ન કહેવા જવાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં હતાં. ૧૩

આમ હે રાજા ! અર્જુને જ્યારે સર્વ મર્મસ્થાનો ને દાપી નાખે તેથી વાણીથી ને ઠંડોર વાક્યો દહી સંખ્યાઓ, ત્યારે યતુર્વૈદમાં અત્યુત્તમ એવા ને અધ્યાત્મામાં દોષથી કૂંડાકા ભારવા લાગ્યા. તેમને અર્જુન ઉપર અને વિરોધે કરી કૃષ્ણ ઉપર ઘણા જ દોષ ચઢ્યો. હવે વીર્યવાન અધ્યાત્મામાં બરાબર સાવધ થઈ રથમાં બેસી ગયા અને તેમણે જળથી મંત્રાચમન કરીને દેવોને પણ અતિ દુરાધર્મ એવું આગ્નેયાશ્ર ચંદણ કયું. ત્યાં શત્રુવીરો ને હણનારા એ આચાર્યપુત્રે સર્વ દશ્ય તથા અદશ્ય શત્રુગણોને ઉદ્દેશીને ધુમાડા વિનાના અગ્નિ જેવા એક પ્રદીપ ખાળુને તે અગ્નિના સંધાનપૂર્વક મંત્ર્યું અને તેને ક્રોધાવેશમાં આવીને દેંકયું. ^{૧૪-૧૭} એટલે તુરત જ આકાશમાં તુલસ ખાણુવૃદ્ધિ થવા લાગી અને અગ્નિની જ્વાળાઓથી વ્યાપ્ત થયેલું તે અગ્નિ અર્જુન પર તૂટી પડ્યું. ^{૧૮} આકાશમાંથી બળબળતાં હાંબાડિયાં પડવા લાગ્યાં, દિશાઓ મક્ષિત થઈ ગઈ અને એકાગ્રિક ને સેના પર ધોર અંધકાર કાતરવા લાગ્યો. ^{૧૯} ત્યારે મોટાં મોટાં ટોળાંમાં એકઠા થયેલા રાક્ષસો તથા પિશાચો ગર્ગનાઓ કરવા લાગ્યા, ગરમાગરમ વાયરા વાવા લાગ્યા અને સૂર્ય પણ નિરોજ થઈ ગયો. ^{૨૦} તે વખતે સર્વ દિશાઓમાં કાગડાઓ ભયંકર શબ્દોથી આહંદ કરવા લાગ્યા અને આકાશમાં ચઢી આવેલા મેઘો રૂધિરની વૃદ્ધિ કરતા ગાજવા લાગ્યા. ^{૨૧} ત્યાં પક્ષીઓ, પશુઓ તથા ગાયો મોટા મોટા બરાડા પાડવા લાગ્યાં અને જિતેન્દ્રિય યોગીઓ પણ શાંતિ પામી શક્યા નહિ. ^{૨૨} ત્યારે સર્વ મહાભૂતો જાણે ભ્રમિત થઈ ગયાં હોય, સૂર્ય જાણે પુનરાવર્તન કરીને પાછો ફરતો હોય અને આખું વિશ્વ જાણે ભગતું હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું. ત્રણેય લોક જાણે તાવ ભગવાથી ચોતરફ કંકડી રહ્યા હતા. ^{૨૩} અગ્નિના તેજથી દાગી ગયેલા

પૃથ્વીરામી સર્વો પણ ઘોર કૂંડાકા ભારવા લાગ્યા અને તેઓ પૃથ્વીમાંથી બહાર કાઢાળી આવવા લાગ્યા. ^{૨૪} હે ભારત ! સર્વ જળાશયો પણ તપી કાઢ્યાં, તેથી જલચર પ્રાણીઓ બળી જવા લાગ્યાં અને તેઓ શાંતિ પામી શક્યાં નહિ. ^{૨૫} ત્યાં દિશાઓ, વિદિશાઓ, આકાશ અને પૃથ્વી આદિ સર્વ પ્રદેશમાંથી નાનીમોટી ખાણુવૃદ્ધિઓ ગરુડ તથા વાયુ સમાન વેગવાળી થવા લાગી. દ્રોણપુત્રનાં તે વંશજેગી ખાણેથી શત્રુઓ માર્યા ગયા અને અગ્નિથી બળી ગયેલાં વૃક્ષોની પેઠે દગ્ધ થઈ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. વળી નેથી મોટા મોટા હાથીઓ બગી રહ્યા અને ચારે બાજુ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા, તેમજ મેઘ સમાન ભયંકર શબ્દોથી ગર્ગના કરવા લાગ્યા. હે પૃથ્વીપતિ ! કેટલાએક હાથીઓ તો ભયભીત થઈને જુદી જુદી દિશાઓમાં નાસ્તી જવા લાગ્યા અને જાણે વનમાં દાવાનળથી ઘેરાઈ ગયા હોય તેવા જણાતા હતા. ^{૨૬-૨૮} હે રાજા ! હે ભારત ! ત્યાં ઘોડાઓ તથા રથોના સમૂહો જાણે દાવાનળથી બળી ગયેલાં ઝાડનાં શિખરો હોય તેવા દેખાતા હતા. ^{૨૯} હજારો રથ-સમુદાયો ત્યાં કંડકાટ કરતા પડવા લાગ્યા. હે ભારત ! પ્રલયકાળે સંવર્તક અગ્નિ જેમ સર્વ બૂતોને બાળી બહમ કરે છે, તેમ અધ્યાત્માભાવ તે આગ્નેયાશ્ર ભયથી વ્યાકુળ થયેલી પાંડવસેનાને સુદૃઢમાં બાળી નાખવા લાગ્યું. આમ હે રાજન ! પાંડવોની સેનાને મહારણુમાં બળી જતી જોઈને તમારા સૈનિકો અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા અને સિંહનાદ ગજવવા લાગ્યા. વળી હે ભારત ! વિજયથી શોભી રહેલા તમારા તે યોદ્ધાઓ જાતજાતનાં હજારો વાદિઓને હર્ષપૂર્વક વગાડવા લાગ્યા. હે રાજન ! એ મહારણુમાં તે સમયે સમગ્ર લોક અંધકારથી ઢંઢાઈ ગયો હતો, તેથી સમગ્ર અક્ષૌહિણી સેના તથા સગ્યસાચી અર્જુન

માયા દ્વારા જગતમાં ફીકડા કરનારા, મહાત્મા, ભૂત-ગણોથી વીંટાયેલા, અજન્મા, સર્વના નિયંતા, અવ્યક્તસ્વરૂપ, કારણાત્મા, અચ્યુત, રુદ્ર અને અંધકાસુરનો નાશ કરનારા વિરૂપાક્ષ ભગવાનને વંદન કરી ઠમલનયન નારાયણ ભક્તિપૂર્વક તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧૯-૭૧

શ્રીનારાયણ બોલ્યા : હે આદિ દેવ ! આ ત્રિભુવનનું રક્ષણ કરનારા સર્વ પ્રજાપતિઓ આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. હે વરુણ ! હે દેવ ! તે પ્રજાપતિઓ આ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી આપની પુરાણી સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે.^{૭૨} વળી દેવો, અસુરો, સર્પો, રાક્ષસો, પિશાચો, મનુષ્યો, ગરુડો, ગંધર્વો, યક્ષો અને તે ઉપરાંત અનેક જાતના સર્વ ભૂતગણો આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, તે અમે જાણીએ છીએ. ઇંદ્રદેવતા, વરુણદેવતા, કુબેરદેવતા, પિતૃદેવતા, વિશ્વકર્માદેવતા અને ચંદ્રદેવતા સંબંધી જ ને કર્મ કરવામાં આવે છે, તે બધું કૃત્વજ આપને માટે જ કરવામાં આવે છે. (અર્થાત્ સર્વ દેવોના નામથી આપની જ વૃત્તિ કરવાની હોય છે.)^{૭૩} રૂપ, તેજ, શબ્દ, આકાશ, વાયુ, સ્પર્શ, રસ, જળ, ગંધ, પૃથ્વી, કાળ, પ્રજ્ઞા, વેદો, યજ્ઞો, બ્રાહ્મણો અને તે ઉપરાંત આ જ સ્થાવરજંગમ ભૂતવર્ગ છે, તે બધો આપનાથી ઉત્પન્ન થયો છે.^{૭૪} જમ એક મોટા જળાશયમાંથી નાના નાના અનેક પ્રવાહો ઉત્પન્ન થાય છે અને આખરે પાછા તે બધા એક જ સ્થળે એકત્ર થાય છે, તેમ આ સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતસમુદાય આપનાથી ઉત્પન્ન થયો છે અને અંતે આપનામાં જ નિલ્લિન થાય છે. જ પુરુષ ભૂતો સંબંધી આપું તાત્ત્વિક જ્ઞાન ધરાવે છે, તે આપના સાચુજ્યને પામે છે.^{૭૫} હૃદયોકાશમાં રહેનારા સુદૃઢ અસુદૃઢ, સત્ત્વગુણપ્રધાન, માયા તથા અવિદ્યા નામની મૂળપ્રકૃતિ-

માં ચિત્રત્રિગિંબભૂત અને આવરણયુક્ત એવા ઈશ્વર તથા જીવસંજ્ઞક જે માનસ પક્ષીઓ મનની અંદર જ શાસ્તા અને શાસ્ત્ર ભાવથી સ્પષ્ટ જણાય છે અને પક્ષીની જેઠે ઉપાધિના સંબંધવાળા છે. તેઓ મહત્ત્વ, અંધકાર અને પંચતન્માનાઓ-રૂપ સાત પિરપલવૃક્ષો વાણીમાનથી જ વિસ્તૃત થયાં છે, વાસ્તવિક રીતે અસત્ય જ છે અને પૂર્વોક્ત ઈશ્વર તથા જીવસંજ્ઞક પક્ષીઓના અધિકૃત છે. તેઓ અને દશ બીજી ઇંદ્રિયો કે જોડા પાંચ-ભૌતિક શરીરરૂપ નગરને ધારણ કરે છે, તે આ સર્વ તત્ત્વોને આપે જ સરળતા છે, પરંતુ પરમાત્માસ્વરૂપ આપ તો તેમનાથી પર છે; લિપ્ત જ છે. ભૂત, વર્તમાન અને અતીત બધેથી તે આપ જ છો. આ સમગ્ર જીવનો આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે. હે પ્રજા ! હું આપનો ભક્ત છું, નિત્ય આપનું ભજન કર્યું કરું છું; માટે મારી ઇષ્ટ કામનાઓ પૂરી કરીને આપ મારું રક્ષણ કરો. આપ કામાદિ દુષ્ટ વાસનાઓનો મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરાવી મારો નાશ કરશો નહિ. હે દેવવર્ધ ! આપ આત્માના પણ આત્મા (ઉપાધિવાળા જીવાત્મા) થી પર એવા નિરુપાધિસ્વરૂપ પ્રત્યગાત્મા છો) અને તેથી જ આપને વિશે અહંકારાદિના લેશ-આપ બોધ થતો નથી. આપ આપા પરમાત્મ-સ્વરૂપ છો અને આપનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન ધરાવનારો પુરુષ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી ઉપાધિના સંબંધથી રહિત એવા નિર્લેપ પ્રજ્ઞને પામે છે; પરંતુ હું તો અહંકારથી યુક્ત છું અને આપ શંભુનું અર્ચન કરવા ઇચ્છું છું, માટે જ સ્તુતિ કરવા ચોચ્ય એવા આપને હું સર્વ સ્થળે શોધી રહ્યો છું; તેથી હે દેવ ! મેં આપની યથાશક્તિ સ્તુતિ કરી છે. તે પર લક્ષ આપી આપ મને ઇષ્ટ વરદાનો આપો, પણ વિશ્વમાં આપે જ માયાનો વિસ્તાર કર્યો છે, તેનો મારા પર વિસ્તાર ન કરશો-મને તો માયાથી

યુક્ત જ કરજો. ૭૧-૭૮

વ્યાસ બોલ્યા : એ પ્રમાણે નારાયણ ઋષિએ સ્તુતિ કરી, ત્યારે પિનાકધારી અગ્નિત્યામા નીલકંઠ ભગવાન દેવોમાં મુખ્ય અને વર આપના યોગ્ય તે નારાયણને વરદાન આપના લાગ્યા. ૭૧

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે નારાયણ ! મારા પ્રસાદથી તમે મનુષ્યો, દેવો તથા ગંધર્વોમાં અમાપ બળવાળા થશો. ૭૨ દેવો, અસુરો, મોટા સર્પો, પિશાચો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો, ગરુડો, નાગો તથા જગતમાંના સિંહ, વ્યાઘ્ર આદિ ઇતર પ્રાણીઓ તમને સંકળ કરી શકશે નહિ. ઘાઈ દેવ પણ શસ્ત્ર, વજ્ર, અશ્વિ, વાયુ, આદ્ર, શુક્ર, જંગમ કે સ્થાવર સાધનથી યુક્ત થઈ તમને રણમાં જીતી શકશે નહિ. ૭૩ મારા પ્રસાદથી ઘાઈ પણ ભૂતવર્ગ તમને બાધા કરી શકશે નહિ. રણમાં જઈને તમે મારાથી પણ અધિક થશો. ૭૪ હે અશ્વત્થામા ! શ્રીકૃષ્ણે પ્રથમથી જ એ વરદાનો મેળવ્યો છે, એમ તારે સમજવું. તે જ એ નારાયણદેવ માયાથી સર્વ જગતને મોહ ઉપજાવતા પૃથ્વી પર ફર્યા કરે છે. ૭૫ વળી આ અર્જુન પણ તે નારાયણના તેજથી જ ઉત્પન્ન થયેલો નર નામનો મહામુનિ છે. તેને પણ એ નારાયણ દેવ સરખો જ તારે જાણવો. ૭૬ તે આ બંને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર-એ કુરુદેવના મધ્યમાં વિષ્ણુસ્વરૂપ નરનારાયણ ઋષિ છે. અને પુષ્કળ તપસમૃદ્ધિથી સંપન્ન છે. લોકોનું રક્ષણ કરવાના કાર્ય માટે તે બંને જણા યુગે યુગે અવતાર ધારણ કરે છે. ૭૭ હે મહા બુદ્ધિમાન અશ્વત્થામા ! તે જ પ્રમાણે તું પણ મહાન તપ તથા કર્મોત્પાનના પ્રભાવથી તેજ અને ડોપને ધારણ કરનારો રુદ્રાવતારી ઉત્પન્ન થયો છે. ૭૮ તું દેવતા સરખો બુદ્ધિમાન છે અને તે પણ તારા પૂર્વજ-મમાં આ જગતને શંકરસ્વરૂપ બળીને

તેમને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી તારાં શરીરને અત્યંત કૃશ કર્યું હતું. ૭૯ હે માનદ ! પ્રદીપ્ત હવ્ય તૈયાર કરીને જપ, દોમ અને ઉપહારો દ્વારા તે એ મહાપુરુષ શંકરની મૂર્તિનું પૂર્વ પૂજન કર્યું હતું. ૮૦ હે વિદ્વાન ! એ પ્રમાણે પૂજન કરતાં તે ભગવાન પૂર્વશરીરકાળે જ તારા પર પ્રસન્ન થયા હતા અને તેમણે તારા મનમાં રહેલા પુષ્કળ વરો તને આપ્યા હતા. ૮૧ તારા તથા તે અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણનાં જન્મ, કર્મ, તપ અને યોગો પુષ્કળ છે. માત્ર સિતતા એટલી જ છે કે, પ્રત્યેક યુગે તે બંનેએ શંકરની લિંગપૂજા કરી છે અને તેં પ્રતિભાપૂજા કરી છે. ૮૨ જ પુરુષ પ્રભુ મહેશ્વરને સર્વસ્વરૂપ બળીને લિંગની અંદર (સૂક્ષ્મ શરીરને વિશે) પૂજે છે, તે પુરુષની અંદર સર્વ આત્મયોગો તથા સર્વ શાસ્ત્રયોગો શાશ્વત સ્થિતિ કરે છે. ૮૩ દેવો, સિદ્ધો તથા પરમ ઋષિઓ પણ મહેશ્વરની લિંગપૂજા જ કરે છે, તેમ જ લોકમાં સર્વથી પર રહેલા તે એક સ્થાણુદેવની નિત્ય પ્રાર્થના કર્યા કરે છે; કારણ કે તે મહેશ્વર જ સર્વના સ્રષ્ટા છે. ૮૪ તે આ કેશવ પણ શંકરના ભક્ત છે; એટલું જ નહિ પણ તે શંકરથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે; માટે તે સનાતન શ્રીકૃષ્ણનું જ સર્વ યજ્ઞો દ્વારા યજન કરવું. ૮૫ વળી જ પુરુષ પ્રભુ મહેશ્વરના લિંગને સર્વ ભૂતોના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ બળીને પૂજે છે, તે પુરુષના પર વૃષભધ્વજ શંકર અધિક પ્રીતિ કરે છે. ૮૬

સંજય બોલ્યો : વ્યાસ ભગવાનનાં તે વચન સાંભળીને મહારથી દ્રોણપુત્રે શંકરને નમસ્કાર કર્યા તથા શ્રીકૃષ્ણને સર્વથી અધિક માન્યા. ૮૭ વળી વ્યાસ ભગવાનની તે અદ્ભુત વાણી સાંભળીને જિતેન્દ્રિય અશ્વત્થામાને રોમાંચ થઈ ગયાં. તેમણે મહર્ષિને વંદન કર્યું ને પછી સેના સામે જઈને છાવણી તરફ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી. ૮૮ પછી

દે રાજા ! તે દિવસના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યનું મરણ
યતાં દીન થઈ ગયેલા કૌરવો તથા પાંડવો છાવણી
તરફ પાછા ફર્યા.^{૬૮} આમ દે રાજા ! પાંચ દિવસ
યુદ્ધ કરીને વેદપારંગત દ્રોણાચાર્ય સેનાનો સંહાર
કરી અણતોડમાં ગયા હતા.^{૬૯}

હતિ શ્રીમદ્દાસારતમા દોષપર્વતરજન નારાયણસાધકપર્વમાં
'બ્રહ્મનું' વાક્ય નામનો અધ્યાય ૨૦૨ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૨ મો

શ્રીશંકરબ્રહ્મસૂત્ર-વ્યાસ અને અર્જુન

॥ ૧૪૪૪ ડગલ ॥

તસ્મિન્નતિરથે દ્રોણે નિહતે પાર્ષતેન ચૈ ।

મામકા પાંડવાર્ધન કિમકુર્વણનઃપરમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતમપ્યુ બોલ્યો : ધુહુહુને અતિરથી દ્રોણા-
ચાર્યને મારી નાખ્યા, તે પછી કૌરવો અને પાંડવો-
એ શું કંઈનું હતું ?

તમે મને કહો, તે મહાપુરુષ કાણ હતા ? મેં
તેમને ત્રિશુલધારી જોયા હતા અને નેત્રમાં ને
સૂર્ય સરખા હતા.^{૭૦} તે પૃથ્વીને પગ અડાડતા
નહોતા, તેમ ત્રિશુલને હાથમાંથી છોડતા ન હતા.
તે મહાપુરુષના તેજને લીધે એક ત્રિશુલમાંથી
હજારો ત્રિશુલો નીકળતાં હતાં.^{૭૧}

વ્યાસ બોલ્યા : દે પૃથ્વીનંદન ! એ તેં શંકર-
ને જ જોયા હતા. તે પ્રભપતિઓના આદિ, સર્વના
અંતર્યામી, સ્વર્ગ, પૃથ્વી ને આકાશસ્વરૂપ તથા
સર્વ લોકના દર્શક અને પ્રભુ છે; તે વરદાધી અને
સર્વના નિર્ધંતા છે. માટે જુવતના દર્શક તે વરદ
હેતુને તું સમજે અ.^{૭૨} તે શ્રીશંકર મહાન દેવ
છે, મહાન આત્મા છે, સર્વના નિર્ધંતા છે, જ્ઞા-
ધારી છે, સર્વવ્યાપક છે, નિનેત્રધારી છે, મોટી
જીભવાળા છે, મસ્તકસ્વરૂપ છે, શિખાધારી છે અને

છે, ભયંકર સ્વરૂપી છે અને ચંદ્રને મુકુટમાં ધારણ કરનારા છે.^{૧૧} તે સનાતન છે, પૃથ્વીને ધારી રાખનારા છે, દિવ્ય છે, સર્વ વાણીઓના ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે, અધિકારરહિત પુરુષોથી અત્યંત દુઃપ્રાપ્ય છે, જગતના નાથ છે અને જન્મ, મૃત્યુ તથા જ્ઞાને હૃદયથી ગયા છે;^{૧૨} તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, ચિન્માત્રસ્વરૂપ જ્ઞાનથી જ અતિ પ્રશસ્ત છે અને તેથી જ અતિ દુર્જેય છે. વળી તે પોતાના પરમ ભક્તોને કૃપા કરીને ઇચ્છિત વરો આપનારા છે.^{૧૬} હે પૃથ્વાપુત્ર! એ પ્રભુના પાર્શ્વે પણ અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય સ્વરૂપોવાળા છે. તેઓમાં કેટલાએક વામણ છે, જટાધારી છે, બોડકા છે, નીચી ડોકવાળા છે, મોટા પેટવાળા છે, પ્રચંડ શરીરવાળા છે, મોટા ઉત્સાહવાળા છે અને મોટા કાનવાળા છે; ત્યારે બીજા કેટલાએક કદ્રૂપા પગવાળા અને બેડોળ વેષવાળા પણ છે. આવા પાર્શ્વે તે મહાદેવ મહેશ્વરની ખૂબ કર્યા કરે છે. હે તાત! તે જ તેજસ્વી શ્રીશંકર તારા પરની કૃપાને લીધે તારી આગળ આગળ ચાલે છે. હે પાર્થ! એ ઘોર અને શેમાંચકારી સંગ્રામમાં અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય તથા કર્ણુ આદિ મહાન ધનુર્ધારીઓના રક્ષણ તથા રહેલી કૌરવી સેનાના મનથી પણ કેાણુ પણભવ કરી શકે તેમ છે! એક માત્ર મહાધનુર્ધર અને અનેક રૂપવાળા દેવ મહેશ્વર જ તે સેનાનો નાશ કરી શકે; કારણુ કે તે પ્રયુજ્યારે આગળ ઊભા હોય, ત્યારે કોઈ પણ પુરુષ તેમની સામે ટકી શકે નહિ. ત્રણેય લોકમાં એક પણ પ્રાણી તેમની બરાબરીનું નથી. સંગ્રામમાં ડાપાયમાન થયેલા તે મહેશ્વરના ગંધમાવથી જ શત્રુઓ બેમાન થઈ બચે છે, લગભગ મરણશરણુ થઈ બચે છે, થરથી ઊડે છે અને પૃથ્વી પર પછડાઈ પડે છે.^{૧૯-૨૫} દેવો પણ તેમને નમસ્કાર કરતાં જ સ્વર્ગમાં રહી શકે છે. વળી આ લોકમાં

રહેલા સ્વર્ગજતા બીજા મનુષ્યો પણ તે દેવાધિદેવને નમન કર્યો કરે છે.^{૨૬} જ ભક્તપુરુષો વરદ, રુદ્ર, ઉમાપતિ અને સર્વના ઈશ તે. શંકરદેવને અનન્ય ભાવથી સદા ઉપાસે છે, તેઓ આ લોકમાં પરમ સુખ પામીને અતે પરમ ગતિને પામે છે; માટે હે કુતાપુત્ર! તું એ શાંત દેવને નમસ્કાર કર.^{૨૭, ૨૮} નમન હો તે રુદ્રને, નીલકંઠને, સુશ્મસ્વરૂપને, અતિશય તેજસ્વીને, જટામૂટધારીને, કરાલ સ્વરૂપને અને કુબેરને વર આપનારાને.^{૨૯} નમન હો તે કાલભૂતિને, માયા વડે વિચિત્ર પ્રકારના અવતારો ધરનારાને, સદાચારી ભક્તને સુખ કરનારાને, કામના કરવા યોગ્યને, નીલ નેત્રવાળાને, અચળ સ્વભાવવાળાને અને પરમ પુરુષસ્વરૂપને. નમસ્કાર હો તે શ્યામ કેશવાળાને, મુંડ-યજમાન ભૂતિને, તપશ્ચર્યામાં જ એકનિષ્ઠાવાળા હોવાથી કૃશ થયેલાને, સંસારથી તારનારાને, પ્રલીપ્તસ્વરૂપને, ઉત્તમ તીર્થસ્વરૂપને, દેવાના પણ દેવને અને વેગવાળાને.^{૩૦, ૩૧} નમસ્કાર હો તે અનેકસ્વરૂપીને, સર્વ શુભાવહ વિધિઓ જમને પ્રિય છે એવાને, ચંદ્રને પ્રિય કરનારાને, મસ્તકે મુકુટ ધરનારાને, સુંદર મુખવાળાને, હંચરો નેત્રોવાળાને અને વૃદ્ધિ કરનારાને.^{૩૨} હે રાજન્! તે કૈલાસ પર્વતમાં નિવાસ કરનારાને, શાંતસ્વરૂપને, સર્વના પાલકને, વલ્કલવત્સ પહેરનારાને, સુવર્ણના અલંકારોથી શોભાયમાન બાહુઓવાળાને, ઉચ્ચસ્વરૂપને અને દિશાઓના પતિને નમન હો.^{૩૩} મેઘરાજના પતિને અને સર્વ ભૂતોના પતિને આપણા નમસ્કાર હજો. તે વૃક્ષોના પતિને અને સર્વ વાણીઓના પતિને આપણા નમસ્કાર હજો. નમન હો તે મુંડમાળથી ઢંકાયેલા શરીરવાળાને, દેવોની સેનાઓના નેતાને, સર્વના અંતર્યામીને, હાથમાં સુવને ધારણ કરનારા અધ્વર્ચુ સ્વરૂપને, દિવ્યસ્વરૂપને ધનુર્ધરને અને પરશુરામસ્વરૂપને. તે અનેક સ્વરૂપને ધારણ કરના-

રાને, જગતના પતિને, મુંજનાં વસોને પહેરનારાને, હજાર મસ્તકાવાળાને અને હજારો નેત્રોવાળાને નમન હો. નમન હો તે હજારો બાહુઓવાળાને અને હજારો ચરણોવાળાને. હે કુંતીનંદન! તું તે વરદાથી જીવનેશ્વરને શણેજી. ^{૩૪-૩૭} તે ઉમાપતિ છે, વિરૂપ નેત્રોવાળા છે, દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો નાશ કરનારા છે, પ્રજાપતિઓના પતિ છે, અવ્યય છે, જૂતોના પતિ છે અને અવિકારી છે. ^{૩૮} તે જટા-જૂટવાળા છે, તે બ્રહ્મા આદિક મહાન દેવોને પણ માયા વડે ભગવી દેનાર છે, સર્વ લોકોના આશ્રય-સ્થાનરૂપ નાભિવાળા છે, નંદિકેશ્વર પર ઘેસનારા છે, ત્રણેય લોકોને સંહારી શકે એવા અહંકાર-વાળા છે, ધર્મના સંરક્ષક છે, ધર્મને જ સર્વોત્કૃષ્ટ માનનારા છે અને કર્મોનાં ફળને આપનારા ઇંદ્રાદિ દેવોમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ^{૩૯} તેમની ધર્મમાં પોદિયાતું ચિહ્ન છે. ધર્મથી પ્રકાશમાન થયેલા પુરુષોને તે અનંત ફળ આપે છે, ધર્મથી જ તેમને સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે; અને યોગધર્મથી જ તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. તે વૃધલ સમાન વિશાળ નેત્રોવાળા છે, શ્રેષ્ઠ આયુધવાળા છે, વિધ્યુ-રૂપી બાણવાળા છે, ધર્મમૂર્તિ છે અને દક્ષના યજ્ઞના નિર્ણયતા છે. ^{૪૦} તે મહાન હૃદયવાળા, પ્રચંડ શરીરવાળા, વ્યાઘ્રાંશુરને ધારણ કરનારા, સર્વ લોક-ના નિર્ણયતા, ભક્તોના ઇષ્ટ વરોને આપનારા, યજ્ઞ-માનમૂર્તિ, બ્રાહ્મણોના શરણરૂપ અને બ્રાહ્મણો-ને પ્રિય છે. તે હાથમાં ત્રિશૂળને ધારણ કર-નારા છે, વરદ છે, દાલ-તલવારને ધારણ કરનારા છે, સર્વના પ્રજુ છે, પિતાક ધનુષ્યને ધારણ કર-નારા છે ખડ્ગને ધારણ કરનારા છે, લોકોના પતિ છે અને લોકોના ઈશ્વર છે. ^{૪૧, ૪૨} વસ્કલ-વશ્ત્રોને ધારણ કરનારા તે શંકરદેવને હું શરણે જઈ છું. કુમેર જમનો મિત્ર છે એના તે મુરેશને અમારા નમસ્કાર હો. ^{૪૩} નમસ્કાર હો તે શંકર

ભગવાનને જમને સુંદર વસો પહેરનારા, સુંદર મતવાળા તથા સુંદર ધનુષ્ય ધારણ કરનારા પાપંદો છે, જે પોતે ધનુર્ધર છે, ધનુષ્ય પર પ્રીતિ રાખ-નારા છે અને ધનુષ્યથી પ્રેરાતા બાણસ્વરૂપ છે. ધનુષ્યના મધ્યમાં રહેનાર પશુહસ્વરૂપને, ધનુષ્ય-સ્વરૂપને અને તે ધનુર્વેદના આચાર્યને અમારા નમસ્કાર હો. નમસ્કાર હો તે ઉચ આયુધોવાળાને. દેવોમાં શ્રેષ્ઠ તે અનેક સ્વરૂપ દેવને અને તે મહા-ધનુર્ધરને નમસ્કાર હો. તે નિત્યઅચળસ્વરૂપને નમસ્કાર હો અને તે સદા તપસ્વીને નમસ્કાર હો. ^{૪૪-૪૬} સ્વર્ગમાં રહેલાં ત્રણ નગરોના નાશનને નમસ્કાર હો, ભગદેવનાં નેત્રોના હણનારને નમ-સ્કાર; વનરપતિના પતિને, સર્વ પુરુષોના પતિને નમસ્કાર. ^{૪૭} સર્વ માતૃકાઓના પતિ, ગણોના પતિ ને સર્વ વાયાઓના પતિ અને સર્વ યજ્ઞોના પતિ એ શંકરને નમસ્કાર ^{૪૮} સર્વ જળોના પતિ અને સર્વ દેવોના પતિ એ ભગવાનને નમસ્કાર. પૂષાદેવના ઘાતિ પાદી નાખનારા, ત્રણ નેત્રોવાળા, વરદાન દેનારા, સ્થામ કંઠવાળા, પિંગટ કેશવાળા અને સુવર્ણ સરખા પ્રદીપ્ત કેશવાળા તે મહાન પ્રજુને નમસ્કાર હો. હે અર્જુન! તે યુદ્ધિમાન મહાદેવનાં જે જે દિવ્ય કર્મો છે, તે હું તને મારી યુદ્ધિ પ્રમાણે તથા મેં જે રીતે સાંભળ્યાં છે તે પ્રમાણે કહું છું તે તે તું સાંભળ. તે ભગવાન ન્યારે કાપાયમાન થાય છે, ત્યારે ગુફામાં ભરાઈ પેઢેલા દેવો, અસુરો, ગંધર્વો કે રાક્ષસોને પણ આ લોક-માં કાઈ સ્થળે સુખ થતું નથી. પૂર્વે યજ્ઞમાન દક્ષપ્રજાપતિએ વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે એક યજ્ઞ આરંભ્યો હતો અને દ્રોણમાન થયેલા શંકરે તેના યજ્ઞનો પણ નાશ કર્યો હતો. તે સમયે એ ભગવાન અત્યંત નિર્દય થઈ ગયા હતા. તેમણે ધનુષ્યમાંથી બાણ છોડીને મોટા જોડા સ્વરથી એવી તો ગર્જના કરી હતી કે, નેથી દેવોને પણ

કાઈ સ્થળેથી શાંતિ કે સુખ મળ્યું ન હતું. આમ મહેશ્વર કોપ્યા હતા, ત્યારે યજ્ઞનો એકએક નાશ થયો હતો.^{૪૮-૫૪} ત્યારે તેમના ધનુષ્યની પણ્છના ટંકારવથી સર્વ લોક ખળભળી ઊઠ્યા હતા. ત્યારે હે અબ્હુન ! સર્વ જૂતગણે તેમને વશ થઈ ગયા હતા અને સર્વ સુરાસુરો સ્વર્ગમાંથી નીચે પડવા લાગ્યા હતા.^{૫૫} સર્વ જળાશયો ત્યારે ખળભળી ઊઠ્યાં હતાં, પૃથ્વી ઠંપી ઊઠી હતી, પર્વતો તૂટી પડ્યા હતા અને દિશાઓના હાથીઓ ગભરાટમાં પડી ગયા હતા.^{૫૬} ત્યારે સર્વ સ્થળે અધંકાર છવાઈ ગયો હતો, તેથી લોકો બરાબર પ્રકાશતા પણ ન હતા. વળી તેમણે ત્યારે સૂર્ય સહિત સર્વ નક્ષત્રોની કાંતિનો નાશ કરી નાખ્યો હતો.^{૫૭} સર્વ ઋષિઓ પોતાને તથા સર્વ જૂનોને સુખ થાય એ ઇચ્છાથી શાંતિ કરવા લાગ્યા છતાં તેઓ ભયભીત થઈને હ્રુબ્ધ થઈ ગયા હતા. એ સમયે ભગવાન શંકર મોહું અદ્વૈતસ્થ કરીને પૂષાદેવ સામે ધસી ગયા હતા. એ પૂષા તે સમયે પુરોહિતશત્રું ભક્ષણ કરતો હતો અને તે જોઈ તે ભગવાને તેના દાંત ખેંચી કાઢ્યા હતા. તે પછી થરથરી રહેલા સર્વ દેવતાઓ ચૂપચાપ સંતાઈને તે યજ્ઞમાંથી દૂર નાસી જવા લાગ્યા. એટલે મહાદેવે તે દેવોનો વધ કરવા માટે તીક્ષ્ણ અને પ્રદીપ્ત બાણો સાંધવા માંડ્યાં.^{૫૮-૬૦} તે સર્વ બાણોમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા, તણખા ઝરતા હતા અને તેઓ વીજળી તથા મેઘ જેવાં હતાં. આવા તે મહેશ્વરને જોઈને સર્વ દેવો તુરત જ તેમને નમી પડ્યા. એટલું જ નહિ પણ તે દિવસથી તેમણે હે રાજન ! સર્વ યજ્ઞોમાં રુદ્ર દેવનો સર્વોદ્દૃષ્ટ યજ્ઞભાગ કાઢવા માંડ્યો. આમ ભયભીત થયેલા દેવતાઓ તેમને શરણે ગયા.^{૬૧, ૬૨} એટલે અત્યંત કોપવાળા તે રુદ્ર પોતે જ દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞને પરિપૂર્ણ કર્યો હતો. તે સમયે

દેવતાઓ એટલા બધા ભયભક્ષ થઈ ગયા હતા કે, હજી સુધી પણ તેમને મહેશ્વરનો ભય રહ્યો જ કરે છે.^{૬૩} વળી પૂર્વકાળમાં અતિશય વીર્યવાળા અસુરોનાં ત્રણ નગરો આવેલાં હતાં. તેઓ આકાશના મધ્યભાગમાં હતાં. તેમાં એક તદ્દન લોખંડનું, બીજું તદ્દન રૂપાનું અને ત્રીજું તદ્દન સુવર્ણનું હતું. તેમાંથી સુવર્ણનું નગર કમલાક્ષ નામના અસુરનું હતું, રૂપાનું નગર તારકાક્ષ નામના અસુરનું હતું અને લોખંડનું નગર વિદ્યુન્માલી નામના અસુરનું હતું.^{૬૪, ૬૫} તે નગરોને તોડી પાડવા માટે ઇંદ્ર સર્વ જાતનાં આયુધો લઈને ખૂબ મથ્યો, પણ તે તેમને તોડી જ શક્યો નહિ. એટલે ગભરાટમાં પડી ગયેલા સર્વ દેવો રુદ્રને શરણે ગયા.^{૬૬} ત્યાં જઈને ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવો તે મહાત્માને કહેવા લાગ્યા : ' હે ભગવન ! આ ત્રિપુરનિવાસી ઘોર રાક્ષસોને બ્રહ્મદેવે વરદાન આપ્યાં છે.^{૬૭} તેઓ એ વરદાનોથી ક્રાંતી જઈ લોકોને ઘણું દુઃખ દઈ રહ્યા છે. હે દેવદેવેશ ! આપના સિવાય બીજો કોઈ દેવ તેમનો નાશ કરવા સમર્થ નથી; માટે હે મહાદેવ ! આપ તેમને મારી નાખો. હે રુદ્ર ! દેવોનો દ્વેષ કરનારા તે રાક્ષસો સર્વ કર્મોમાં સૌંદ્ર પશુરૂપ થશે. માટે હે જીવનેશ્વર ! આપ તે અસુરોનો અવશ્ય નાશ કરશો જ. ' આ પ્રમાણે દેવોએ જ્યારે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ભગવાન હરે 'તથાસ્તુ' કહ્યું. હવે દેવોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન શંકરે સસુદ્રો અને વનો સાથેની આખી પૃથ્વીને જ પોતાના સ્થરૂપ બનાવી. એ સ્થમાં ગંધમાદન તથા વિંધ્યાચળ પર્વતના બે નાના નાના પાસે ફરકતા વનજ બનાવ્યા.^{૬૮-૭૧} ભગવાન ત્રિવેણી નાગરાજ શેષને સ્થના ધૂંસરારૂપ બનાવ્યો, વળી એ દેવાધિદેવ પિનાકપાણિએ ચંદ્રસૂર્યને સ્થનાં પેડાં બનાવ્યા.^{૭૨} ત્યારે એ અખંડ એલપુત તથા

પુષ્પદંત નામના એ સર્પોને ધૂંસરીના છેડાનાં બંધન બતાવ્યાં, મહાયાયળ પર્વતને રથનો યૂપ બનાવ્યો અને તક્ષકનાગને રથના ત્રિવેણુને બાંધવાની દોરી બનાવી.^{૭૩} એ પ્રતાપી શર્વે જલ અને પર્વત આદિનાં પ્રાણીઓને સાજ બનાવ્યો. વળી એ મહેશ્વરે ચાર વેદોને ચાર ઘોડા બનાવ્યા. ત્રિલોકના નાય એ મહેશ્વરે ત્યારે ઉપવેદોને ઘોડાઓનાં ચોકડાં બનાવ્યાં, અને ગાયત્રી તથા સાવિત્રીને ઘોડાઓની લગામ બનાવી.^{૭૪} તેમણે ઝંકારને આયુષ્ક બનાવ્યો, બ્રહ્માને સારથિ બનાવ્યા, મંદરાચળને ગાંડીવધનુષ્ય બનાવ્યો અને વાસુદેવનાગને ધનુષ્યની દોરી બનાવ્યો.^{૭૫} વિષ્ણુને તેમણે ઉત્તમ બાણ બનાવ્યા, અશ્વિને તેમને બાણનું કણું બનાવ્યો, વાયુને તેમણે બાણનાં પીછાં બનાવ્યા અને યમરાજને તેમણે બાણની પૂંખ બનાવ્યો.^{૭૬} વીજળીને તેમણે બાણની તીક્ષ્ણ અણી બનાવી તથા મેરુપર્વતને તેમણે રથ ઉપરનો મહાન ધ્વજ બનાવ્યો. આવા દિવ્ય અને સર્વ દેવમય એવા રથમાં એ ભગવાન શિવ બિરાજ્યા.^{૭૭} આમ થોડાંઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે સ્થાણુ શંકર ભગવાન ત્રિપુરનો નાશ કરવા આદી નીકળ્યા હતા. ત્યારે દેવો તથા તપોધન મહર્ષિઓ અસુરોનો સંહાર કરનાર અને અતુલ પરાક્રમવાળા એ શ્રીમાન દેવની સ્તુતિ કરતા હતા. હે અર્જુન ! પ્રભુ મહેશ્વરે તે સમયે માહેશ્વર નામનો અપ્રતિમ દિવ્ય વ્યૂહ રચ્યો હતો અને એક હજાર વર્ષ સુધી ત્યાં અચળ ઊભા રહ્યા હતા. જ્યારે તે ત્રણેય નગરો અમુક સંયોગે આકાશમાં એકત્ર થયાં, ત્યારે તેમણે ત્રણ પર્વવાળા અને ત્રણ ફળાંવાળા એક જ બાણથી તે ત્રણેય નગરોને તોડી પાડ્યાં હતાં. ભગવાન શંકરે જ્યારે વિષ્ણુ તથા ચંદ્રથી યુક્ત અને સાક્ષાત્ કાળાશિ-સંપન્ન એવું તે એક જ બાણ છોક્યું હતું, ત્યારે

સક્ષો તેની સામે જોવાને પણ શક્તિમાન થયા ન હતા. જ વેળા ભગવાન શંકર એ નગરોને બાળી રહ્યા હતા, તે વેળા ઉમદિવી પાંચ શિખાઓવાળા એક બાળકને બોળામાં બેસાડીને પોતે બેઠે જ તે જોવાને ત્યાં પદાર્થો હતાં. કાંઈક વિશેષ બાણવાની ઇચ્છાથી દેવીએ ત્યાં ભ્રમેલા દેવોને પ્રશ્ન કર્યો કે, 'આ કાણ છે ?' ^{૭૮-૮૪} તે સાંભળી શંકર પરની અસૂયાને લીધે ઇંદ્ર હાથમાં વજ્ર લઈ પ્રહાર કરવા સજ્જ થયો. એટલે તુરંત સર્વ લોકના ઈશ્વર પ્રભુ મહેશ્વર મંદ મંદ હસ્યા અને કાપાયમાન થયેલા તે ઇંદ્રના વજ્ર સહિત બાહુને થંભાવી દીધો. એ રીતે પોતાની હાથ થંભી ગઈ, ત્યારે દેવગણોથી વીંટાયેલો તે ઇંદ્ર હતાવળો હતાવળો અવિનાશી પ્રભુ બ્રહ્મદેવની પાસે ગયો. ત્યાં સર્વ દેવોએ મસ્તકથી પ્રણામ કરી હાથ જોડીને બ્રહ્મદેવને પૂછ્યું : ^{૮૫-૮૭} 'હે બ્રહ્મ ! પાર્વતીના બોળામાં કાઈ અદ્ભુત બાળક બેઠો હતો, તેનું બાલસ્વરૂપ જોઈને અમે બોળખી શક્યા નહિ. ^{૮૮} માટે અમે આપને પૂછીએ છીએ કે, જ બાળકે યુદ્ધ કર્યો વિના જ એક રમતમાનમાં ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવોનો પરાજય કર્યો છે, તે બાળક કાણ છે ?' ^{૮૯} દેવોનું તે વચન સાંભળી બ્રહ્મેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા બ્રહ્મા અમાપ તેજસ્વી તે બાળશંભુના સંબંધમાં ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. આમ ધ્યાન દ્વારા તે બાળકનું યથાર્થ સ્વરૂપ બહુ લઈ તે ઇંદ્ર આદિ દેવવંશ પ્રત્યે બોલ્યા : 'હે દેવો ! ઉમાદેવીની સાથે રહેલા અમાપ તેજસ્વી જ બાળકનાં તમને દર્શન થયાં હતાં, તે આ ચરાચર જગતના પ્રભુ ભગવાન શંકર છે. એ મહેશ્વરથી અતિશય ઉત્તમ એવો કાઈ પણ નથી. પાર્વતીને માટે જ તે સર્વેશ્વરે પોતાનું બાળસ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે; માટે તમે બધા મારી સાથે તેમને જ શરણ આલો.' ^{૯૦-૯૩} એ જ પ્રભુ સર્વ લોકના ઈશ્વર,

દેવ અને ભગવાન છે. ભુવનના ઈશ્વર એવા તે ભગવાનને દેવો જાણી શક્યા નથી.^{૧૯૪} પછી પ્રજાપતિઓ તથા સર્વ દેવોને સાથે લઈ બ્રહ્મા તે મહેશ્વર દેવ પાસે ગયા અને આલસૂર્થ સમાન કાંતિવાળા એ પ્રભુનાં તેમણે દર્શન કર્યો.^{૧૯૫} વળી 'આજ સર્વોત્તમ દેવ છે' એમ સમજીને પિતામહે તેમને વંદન કર્યું.

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે પ્રભુ ! તમે જ આ ત્રિભુવનના પાલક છો, યજ્ઞસ્વરૂપ છો, જગતના લયસ્થાન છો, ઉત્પત્તિકારણ છો, મહાન દેવ છો, પરમ ધામ છો અને સર્વને પરમ પ્રાપ્ય સ્થાન છો. તમારા વંદે આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જગત વ્યાપ્ત છે.^{૧૯૬} હે ભગવન ! હે ભૂતભયના ઈશ ! હે લોકના નાથ ! હે જગતપતિ ! આપના ક્રોધથી દુઃખી થયેલા આ ઇંદ્ર પર કૃપા કરો.^{૧૯૭}

વ્યાસ બોલ્યા : બ્રહ્મદેવનાં વચન સાંભળી ભગવાન મહેશ્વર પ્રસન્ન થયા અને પ્રસાદાભિમુખ થઈ પદપ્પડાટ હસવા લાગ્યા.^{૧૯૮} પછી ઇંદ્ર આદિ સર્વ દેવોએ, દેવી ઉમાને તથા ભગવાન રૂદ્રને પ્રસન્ન કર્યો, એટલે ઇંદ્રનો બાહુ તેની મૂળ સ્થિતિ પર આવી ગયો.^{૧૯૯} આમ ભગવાન વૃષભધ્વજ ઉમા દેવી સાથે તે દેવોના પર પ્રસન્ન થયા. એ ભગવાને જ સર્વ દેવોમાં પોતાની ઉત્તમતા દર્શાવીને દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞનો વિનાશ કર્યો હતો.^{૨૦૦} તે ભગવાન જ રૂદ્રસ્વરૂપ છે, શિવસ્વરૂપ છે, અગ્નિસ્વરૂપ છે, સર્વસ્વરૂપ છે અને સર્વવેતા છે; એ જ ઇંદ્રસ્વરૂપ છે, વાયુસ્વરૂપ છે, અશ્વિનીકુમારસ્વરૂપ છે અને વીજળીસ્વરૂપ છે.^{૨૦૧} એ જ ભવસ્વરૂપ છે અને મેઘસ્વરૂપ છે. એ જ સનાતન મહાદેવ ચંદ્રસ્વરૂપ છે, સર્વના નિયંતા છે, સૂર્યસ્વરૂપ છે અને વરુણસ્વરૂપ છે.^{૨૦૨} તે જ કાલ છે, તે જ અંતક છે, તે જ મૃત્યુ છે, તે જ યમ છે, તે જ રાત્રિ છે, તે જ દિવસ છે, તે જ માસ છે, તે જ

અર્ધમાસ છે, તે જ ઋતુઓ છે, તે જ બન્ને સંધ્યાઓ છે અને તે જ સંવત્સર છે.^{૨૦૩} ધાતા તથા વિધાતા એ જ છે, વિદ્યાત્મા અને વિશ્વરૂપ કર્મને કરનાર એ જ છે. તે જ ભગવાન પોતે શરીરધર્મથી રહિત છે, છતાં માયા દ્વારા સર્વ દેવોનાં અને સર્વ ભૂતોનાં શરીરો ધારણ કરે છે. સર્વ દેવો એ મહાદેવની સ્તુતિ કરે છે અને તે જ દેવાધિદેવ એક, અનેક, સેંકડો, હજારો તથા લાખો સ્વરૂપી બને છે.^{૨૦૪, ૨૦૫} તે મહેશ્વર દેવની બે તનુઓ છે, એમ વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણો યથાર્થ સમજે છે, તે એક ધોરા છે અને બીજી શિવા છે. વળી આ બે તનુઓ પણ અનેક પ્રકારની બને છે.^{૨૦૬} તેમાં જ ધોરા તનુ છે, તે રાક્ષસોની ઉપાસ્ય છે અને અગ્નિ, વિષ્ણુ તથા સૂર્યસ્વરૂપ છે. એમની જ શિવા તનુ છે, તે જળ, નક્ષત્રો અને ચંદ્રસ્વરૂપ છે.^{૨૦૭} વેદો, વેદોનાં અંગો, ઉપનિષદો તથા આધ્યાત્મિક નિશ્ચયનું દઢ પ્રતિપાદન કરનારા જ કાઈ અન્ય ગ્રંથો છે અને તેઓ સર્વની અંદર જ કંઈ પરમગુણ રહસ્ય રહેલું છે, તે સર્વ દેવ મહેશ્વર જ છે.^{૨૦૮} આવા સ્વરૂપના ભગવાન મહાદેવ અજન્મા છે એટલું જ નહિ; પરંતુ મેં પ્રથમ વર્ણવેલા ગુણો કરતાં અધિક ગુણવાન છે. તે ભગવાનના સર્વ ગુણોનું મારાથી કથન થઈ શકે તેમ નથી જ.^{૨૦૯} હે પાંડુનંદન ! હજાર વર્ષ સુધી હું આ રીતે તેમના ગુણો નિરંતર ગાયા કરું, તોપણ તેનો પાર આવે નહિ. એ શરણે આવેલા ભક્તજનો પર કૃપા કરનાર તે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય, તો સર્વ દૂર અહોના પંજમાં સપડાયેલ અને સર્વ જાતનાં પાપોથી યુક્ત એવા પોતાના શરણાગત ભક્તોને મુક્ત કરે છે. તે જ પ્રભુ મનુષ્યોને આયુષ્ય, આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય, ધન અને બીજા સર્વ પુષ્કળ અભિલાષો આપે છે અને તે જ એ ક્રોધાયમાન થાય તો પાછા છીનવી પણ

લે છે. ઇંદ્ર આદિ દેવોની અંદર તેમનું જ ઐશ્વર્ય છે એમ કહેવાય છે.^{૧૧૧-૧૧૩} તે લોકમાં મનુષ્યોનાં શુભઅશુભ સર્વ કર્મોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છે. તે ભગવાન પોતાના ઐશ્વર્યના પ્રભાવથી સર્વ જાતના અભિલાષોને પૂર્ણ કરી શકે છે, માટે જ તે ઈશ્વર કહેવાય છે.^{૧૧૪} તે દેવ મહાન ભૂતોના ઈશ્વર છે, માટે મહેશ્વર કહેવાય છે; એટલું જ નહિ તે અનેક સ્વરૂપોવાળાં પોતાનાં અનેક રૂપો કરીને સમગ્ર જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે.^{૧૧૫} તે દેવનું એક સુખ સમુદ્રમાં અધિષ્ઠિત થયું છે અને તેનું વડવાસુખ નામ પ્રસિદ્ધ છે, તે જળમય હૃદયનું પાન કર્યા કરે છે.^{૧૧૬} વળી એ મહાદેવ નિત્ય રમશાનોમાં જ વસે છે, તેથી વીર પુરુષો તે વીર સ્થાનમાં એ મહેશ્વરની નિત્ય પૂજા કરે છે.^{૧૧૭} વળી એમનાં બીજાં અનેક ધોર તથા અધોર પ્રદીપ્ત સ્વરૂપો છે અને મનુષ્યો આ લોકમાં એ રૂપોની પૂજા કરે છે તથા તેમનું નિત્ય ગુણકીર્તન કરે છે.^{૧૧૮} એ ભગવાનનાં ગુણકર્મો ઘણાં મોટાં અને વ્યાપક છે. તેથી આ લોકમાં યથાર્થ જ્યુત્પત્તિથી અર્થવાળાં બનેલાં તેમનાં ઘણાં નામો વર્ણવાય છે.^{૧૧૯} વેદમાં પણ એ ભગવાનની શત શ્રદ્ધિ તથા અનંતશ્રદ્ધિ નામની ઉપાસનાને મહારતોત્રમાં ગણેલી છે.^{૧૨૦} એ દેવ સર્વ કામનાઓના પ્રભુ છે. ભલે પછી તે કામનાઓ દિવ્ય હો અથવા માનુષ હો. વળી એ વ્યાપક દેવ સર્વના પ્રભુ હોઈને આ મહાન વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યા છે.^{૧૨૧} એ ભગવાન સર્વ દેવોમાં પ્રથમ છે અને તેમના મુખમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે; માટે બ્રાહ્મણો અને શૂનિઓ તેમને જ્યેષ્ઠમૂત કહે છે.^{૧૨૨} વળી તે પ્રભુ આ વિશ્વના સર્વ પશુઓનું (જીવોનું) પાલન કરે છે, તેમની સાથે માગા દ્વારા કીડા કરે છે અને તેમના પોતે અધિપતિ છે, માટે તેમને પશુપતિ કહે છે.^{૧૨૩} વળી બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી પોતે

દિવ્યસ્વરૂપ તથા મૂળ સ્થિતમાં જ રહે છે; માટે તેમને લિંગમ્ એ નામથી પણ વેદમાં વર્ણવ્યા છે. વળી પોતે લોકોને એકદમ મોટાઈ આપી દે છે, માટે તે મહેશ્વર કહેવાય છે.^{૧૨૪} ઋષિઓ, દેવો, ગંધર્વો તથા અસરાઓ એમના લિંગનું નિત્ય પૂજન કર્યા કરે છે; કારણ કે તે જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે.^{૧૨૫} તેમના લિંગનું પૂજન કરવાથી તે મહેશ્વર શંકરદેવ સુખી થાય છે.^{૧૨૬} આ જગતમાં તેમનાં ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળમાં સ્થાવરજંગમ અનેક સ્વરૂપો છે; માટે તે વહુરૂપ કહેવાય છે.^{૧૨૭} તેમનું એક અગ્નિમય નેત્ર કોધને લીધે નિત્ય જ્વલદ્યમાન રહે છે, તેઓ સર્વ તરફથી નેત્રોમય છે અને સર્વ લોકોમાં પ્રવેશ કરીને રહ્યા છે, માટે તેમને સર્વ કહે છે.^{૧૨૮} તેમનું સ્વરૂપ નિત્ય ક્રોધાયમાન રહે છે, માટે તેમને ધૂર્જટિ કહે છે. વળી તેમનામાં સર્વ દેવો નિવાસ કરીને રહ્યા છે, માટે તેઓ વિઘ્નરૂપ કહેવાય છે.^{૧૨૯} એ બુદ્ધનેશ્વર ભગવાન ત્રણ દેવીઓ, સ્વર્ગ, પાતાળ અને પૃથ્વી એ ત્રણ લોકોનું પાલન કરે છે, માટે ત્ર્યંબક કહેવાય છે.^{૧૩૦} તેઓ મનુષ્યોનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે અને સર્વ કર્મોમાં સર્વ જાતના અર્થોની નિત્ય વૃદ્ધિ કર્યા કરે છે, માટે તેઓ શિવ કહેવાય છે. તેમને હાનિરૂપ અથવા લાખો નેત્રો છે, અથવા તેઓ સર્વ ત: નેત્રમય છે, તેમ જ આ મહાન વિશ્વનું તેઓ પાલન કરે છે, માટે મહાદેવ કહેવાય છે. વળી તેમની મહત્તર પદેલાંની સ્થિતિ છે, તે પ્રાણીની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિના કારણથી છે તથા તેમનું સ્વરૂપ સદા અવિક્રિય-અચલ રહે છે, માટે તેમને સ્થાણુ કહે છે.^{૧૩૧-૧૩૩} સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ તથા લોકમાં જે બીજાં જ્યોતિષો પ્રકાશી રહી છે, તે સર્વ કંથ નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ જ તે બધાં ત્રિનેત્ર થીશંકર ભગવાનમાં નિવાસ કરી રહ્યાં છે, માટે તે ભગવાન ત્ર્યંબક કહેવાય છે.^{૧૩૪} ભૂતકાળનું;

ભવિધ્યકાળનું તથા વર્તમાનકાળનું સર્વ સમગ્ર જગત તેમનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેઓ મ્વ કહેવાય છે.^{૧૩૫} કપિ શબ્દ શ્રેષ્ઠ અર્થને સૂચવે છે તથા વૃષ શબ્દ ધર્મનો વાયક છે. દેવના દેવ તે ભગવાન શ્રેષ્ઠ ધર્મસ્વરૂપ છે, માટે વૃષાકપિ કહેવાય છે.^{૧૩૬} બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, વરુણ, યમ અને કુમેર સુદ્ધાંતે તેઓ મહાપ્રલયકાળે પકડી પાડીને સંહારી નાખે છે, માટે તેમને હર કહે છે.^{૧૩૭} દેવ મહેશ્વરે પોતાનાં બન્ને નેત્રોને મીંચી દઈને બળાકારે એક ત્રીજું નેત્ર લક્ષાટમાં ઉત્પન્ન કર્યું છે, માટે તેઓ ત્ર્યંબક કહેવાય છે.^{૧૩૮} સર્વ શરીરોમાં તેઓ દશ ઇંદ્રિયોરૂપ વિષમ સ્વરૂપમાં રહેલા છે, દેહાભિમાની સર્વ પ્રાણીઓને તેઓ પ્રિય હોવાથી સમસ્તરૂપે રહેલા છે અને પુણ્ય-શાળી તથા પાપી સર્વ શરીરોમાં પ્રાણ, અપાન આદિ વાયુસ્વરૂપે પણ રહેલા છે.^{૧૩૯} જે પુરુષ તે મહાત્માની મૂર્તિની અથવા લિંગની પૂજા કરે છે, તે લક્ષ્મીવાન થાય છે. તેમાં પણ જે પુરુષ તેમના લિંગનું પૂજન કરે છે, તે નિત્ય મહાન લક્ષ્મીને સંપાદન કરે છે.^{૧૪૦} તેમના શરીરમાં બન્ને ઊરુઓથી નીચેનો અર્ધભાગ તે આગ્રેય શરીર કહેવાય છે તથા તે બન્ને ઊરુઓથી ઉપરનો ભાગ તે સોમા નામની તેમની શિવા તનુ કહેવાય છે. તેમના શરીરનો નીચેનો અર્ધભાગ અગ્નિસ્વરૂપ છે તથા ઉપરનો અર્ધભાગ સૌમ-ચંદ્રસ્વરૂપ છે.^{૧૪૧} એમની ઉપરની અધી મહાપ્રદીપ્ત શિવા નામની તનુ દેવોને માટે છે તથા નીચેની અગ્નિસ્વરૂપ ઘોરા તનુ મનુષ્યો માટે છે.^{૧૪૨} એમની જે શિવા તનુ છે, તે વડે મનુષ્ય બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. (કારણકે તે તનુ દેવીસંપત્ છે અને શમદમાદિસ્વરૂપ છે.) તેમની જે ઘોરતરા તનુ છે, તેથી મનુષ્ય સર્વનું ભક્ષણ કરી જાય છે. (અર્થાત્ કામપ્રોચાદિરૂપ શિવની

મૂર્તિનો આશ્રય કરનાર પુરુષ તેના આવેશથી યુક્ત થઈ પિતા આદિનો પણ સંહાર કરી નાખે છે. આવા સ્વરૂપના છતાં તે ઈશ્વર છે)^{૧૪૩} વળી તે શંકર ભગવાન અગ્નિની પેઠે સર્વને બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે, શસ્ત્રની પેઠે તીક્ષ્ણ છે, યમની પેઠે ઉચ્છેદ છે, સૂર્યની પેઠે પ્રતાપી છે અને માંસ, સ્પર્શ તથા મજ્જાનું ભક્ષણ કરનારા છે; માટે તે રુદ્ર કહેવાય છે.^{૧૪૪} જે અનુર્ન ! તે જ એ મહાદેવને તે સંગ્રામમાં તારી આગળ આગળ ચાલતા અને હાથમાં પિનાક ધનુષ્ય ધારણ કરી શત્રુઓને સંહાર કરતા એવા હતા. જે નિર્દોષ અનુર્ન ! તે જ્યારે સિંધુરાજનો વધ કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, ત્યારે સ્વપ્નમાં શ્રીકૃષ્ણે તને કેલાસપર્વતની ટેકરી પર જમનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં, તે જ એ ભગવાન મહેશ્વર દેવ હતા. તે જ સંગ્રામમાં તારી આગળ આગળ ચાલે છે અને તેમણે આપેલાં દિવ્ય અસ્ત્રો વડે તે દાનવોનો સંહાર કર્યો છે.^{૧૪૫, ૧૪૬} જે અનુર્ન ! દેવના દેવ તે મહાદેવનું આ શતરુદ્રિય નામનું સ્તોત્ર મેં તને કહ્યું છે. તે સ્તોત્ર ધન, યશ અને આયુષ્યને આપનારું છે તથા વેદ તુલ્ય પવિત્ર છે.^{૧૪૭} વળી આ સ્તોત્ર સર્વ અર્થોને સિદ્ધ કરનારું છે, પવિત્ર છે, સર્વ પાપોનો નાશ કરનારું છે, સર્વ પાપોની શાંતિ કરનારું છે તથા સર્વ દુઃખો અને ભયનો વિનાશ કરનારું છે. જે પુરુષ આ અતુર્વિંધ સ્તોત્રને સાંભળે છે, તે પુરુષ પોતાના સર્વ શત્રુઓનો પરાજય કરી અતે રુદ્રલોકમાં પૂજાય છે.^{૧૪૮, ૧૪૯} મહાત્મા શંકરનું આ યુદ્ધ સંબંધી ચરિત્ર અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. જે પુરુષ નિત્ય પ્રાતઃકાળે ઊઠીને આ શતરુદ્રિયનું પઠન તથા શ્રવણ કરે છે, તેમ જ એ વિશ્વેશ્વર દેવની ભક્તિ કરે છે, તે એ ત્રિનેત્ર દેવને પ્રસન્ન કરી મનુષ્યોમાં સર્વ ઇષ્ટ કામોને મેળવે છે.^{૧૫૦, ૧૫૧} જે કુંતાપુત્ર

અર્જુન ! હવે તું જ અને યુદ્ધ કર. તારા કદી પણ પરાજય નથી જ; કારણ કે જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ તારા મંત્રી તથા રક્ષક તરીકે પાસે જ રહે છે.^{૧૧૫૩}

સંજય યોદ્ધો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે શત્રુહન ! પરાશરણ બ્યાસ ભગવાન એ સજુમાં અર્જુનને આમ કહીને જમ આપ્યા હતા તેમ ગયા.^{૧૧૫૪} હે રાજન ! પાંચ દિવસ મહાધોર યુદ્ધ કરીને મહા-ભગવાન બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્ય ભરણુ પામીને બ્રહ્મ-લોકમાં આત્મા ગયા હતા.^{૧૧૫૫}

વિધિવત્ વેદાધ્યયન કરનાથી જે કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ કૃણ આ પર્વના અધ્યયનથી પણ

પ્રાપ્ત થાય છે. આ પર્વમાં રણશૂરા ક્ષત્રિયોને મહાન યશ વર્ણવવામાં આવ્યો છે.^{૧૧૫૬} જે પુરુષ આ પર્વનું નિત્ય પઠન કરે છે, તે પુરુષ મહાન પાપો તથા મહાન વૈર કૃત્યોથી મુક્ત થાય છે.^{૧૧૫૭} આ પર્વના પઠનથી બ્રાહ્મણને યજ્ઞકૃણની પ્રાર્થિ થાય છે, ક્ષત્રિયોને વૈર યુદ્ધમાં નિત્ય યશ મળે છે અને બાકી રહેલા બે વર્ણોને ઇષ્ટકામ, પુત્રો તથ ઇષ્ટ પૌત્રોનો લાભ થાય છે.^{૧૧૫૮}

ઈતિ શ્રીમદ્માભારતમા દ્રોણપર્વત્તર્જત નારાયણસમોક્ષ પર્વમા 'શ્રીરા કરમાહારત્રય' નામનો અધ્યાય
૨૦૨મો સમાપ્ત



કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

ધર્મગ્રંથો

રૂ ૧ ને

- દુલ્હનીકૃત રામાયણ-જે પ્રથો, ૩૬ ચિત્રો સાથે ૧૦-૦
 વાલ્મીકિ રામાયણ-જે ૨ થો, ૩૦ ચિત્રો સાથે ૧૧-૦
 ગિરધરકૃત રામાયણ-મેટા અક્ષરોમા ૪-૫૦
 શ્રીરામચરિતમાનસ-મૂળ પાઠ, મેટા અક્ષરોમા ૨-૦
 શ્રીશિવમહાપુરાણ જે ૩ થોમા, ૬ ચિત્રો સાથે ૧૨-૦
 મહાભારત-સંપૂર્ણ સરળ ભાષાતર સાત ફળદાર
 ૩ થોમા, ૨૭ ચિત્રો ૫ ૫૨૮ ૫૨ ૦
 શ્રીમદ્ ભાગવત-સચિત્ર અક્ષરેષ્ઠ ભાષાતર,
 જે ૩ થોમા ૧૦ ૦
 ધી ભગવતી (દેવી) ભાગવત-દેવીના
 મહિમાનુ વર્ણન ૬-૫૦
 એકાદશ રેકેષ (એકનાથી ભાગવત)
 એકાદશ રેકેષ ઉપરની મહાત્મા એકનાથની
 ટીકા, મૂળ શ્લોકો તથા ભાષાતર સાથે ૬ ૦
 એકાદશ રેકેષ-મૂળ સંહિત ભાષાતર ૨ ૫૦

ઉપનિષદો

- એકાદશ ઉપનિષદ-મૂળ સંહિત સરળ ભાષાતર ૩ ૦
 ખુલ્લારૂપક ઉપનિષદ-મૂળ સાથે ભાષાતર ૨-૦
 સો ઉપનિષદો પ્રથમ ૨૩ ઉપનિષદો મૂળ શ્લોકો
 અને સરલાતુવાદ સાથે, બાકીના જનુ માત્ર
 ભાષાતર સારરૂપે ૫-૦

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના ગ્રંથો

- મોહબુદ્દાર ને બીજા દરાર નેનો ૧-૦
 શત્સ્વેદકી અને બીજા ચાર નેનો ૦-૭૫
 સ્તોત્રસંચય-અર્જુન ને વેદાતસ્તોત્રો ૦ ૬૨
 સર્વવેદાતસિદ્ધાન્ત-સારસંચય ૧-૨૫
 વિવેકચુડામણિ ૧-૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાઓ

- ભગવદ્ગીતા-મૂળ શ્લોકો, પદ્યરૂપ અને અર્થ,
 ૫ થી સાતવધેકરજીની પુરુષાર્થજોષિની
 ટીકા સાથે જે ૩ થોમા ૧૨-૫૦
 શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શાંકરભાષ્ય-અનવાન
 શંકરાચાર્યની વિરુદ્ધ ટીકાને સરળ અનુ
 વાદ મૂળ શ્લોકો તથા તેના અર્થ સાથે ૪-૦
 શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-નીલકંઠી ટીકા સાથે મૂળ
 શ્લોકો તથા તેના અર્થ ૩-૦
 જ્ઞાનસત્રગીતા-મૂળ શ્લોકો પદ્યરૂપ ને સંપાદન ૧-૨૫
 અવધૂતગીતા-અનવાન જ્ઞાનેષ્ઠ પ્રણીત ૧-૨૫
 ગુપ્તગીતા-અનવાન સાથે સરળ ભાષાતર ૦-૫૦

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા ‘સાવાય’ટીપિકા’ ૪-૫૦
 શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મેટા અક્ષરોમા ૦-૭૫
 (ગટકો) ૨૬ થી કાચી ૦-૩૭

નીતિગ્રંથો

- બાલવિલાસ (મ ન દિવેદીકૃત) રાજના વ્યવહાર
 મા ધર્મ અને નીતિના તરવો માણસને કઈ
 રીતે ઉપયોગી થાય તે સમજાવતુ પુસ્તક ૧ ૫૦
 હિંદુ ધર્મની બાળપોથી-હિંદુ ધર્મ વિશેની
 અનેક બાબતો સરળ ભાષામા સમજાવતુ પુસ્તક ૧-૨૫
 મનુષ્યધર્મ-દેશર, ધર્મ, યુક્તિ અને ઉચ્ચ જીવનના
 મહાન પ્રયોગો મહાત્માજી, સતો, કવિવર
 દાતોરતથાગીતા ઉપનિષદોના વચનોમા ઉક્ત ૨ ૦
 આર્યધર્મનીતિ અને ચાલુક્ય નીતિસાર-
 સદાચાર અને નીતિના શ્લોકો અર્થ સાથે ૦-૭૫
 મનુસ્મૃતિ-આર્ય પ્રણાલિકાને મહાન મ્યાયમય ૪-૫૦
 સુભાષિતસર-ભાદાગાર ૬૩૪૨ સુભાષિતોના
 મૂળ સાથે સરળ અનુવાદ ૧૦ ૦
 સુભાષિત નીતિસંજ્ઞી સુમાપિતો ૧ ૫૦
 વ્યવહારમાળા-વ્યવહારમા ઉપયોગી હિતવચનો ૦ ૫૦

વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાન

- ધોગવાસિદ્ધ મહારામાયણ-જે ૩ થોમા, વેદાન્તના
 આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તો ૧૪ ૦
 પદ્મપાતરવિહિત અનુભવપ્રકાશ-જેમા વેદો, શાસ્ત્રો
 પુરાણોની તાર્ત્વિક વસ્તુઓને આધ્યાત્મિક
 અર્થમા પદ્મની તેનુ રૂપકર્ણન આપ્યુ છે ૫ ૦
 વિચારગંગાર નિઘલદાસકૃત, મૂળ સાથે ભાષાતર ૩ ૦
 પંચદશી-મૂળ સાથે ૪ ૫૦
 શ્રીમુદ્ગરવિલાસ-શ્રી મુદ્ગરાસંહ વિરચિત વેદાન્ત
 નો અમૂલ્ય ગ્રંથ મૂળ દોહા સાથે ભાષાતર ૩-૦
 પંચીકરણ સુમુખ્યોના આત્મજોષ માટે વેદાન્ત
 નો સર્વોત્તમ ગ્રંથ ૨ ૦
 યુક્તિપ્રકાશ-વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોનુ યુક્તિઓ
 દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ અને પ્રતિપાદન ૧-૫૦
 તત્ત્વગાનુસંધાન જીવ-અજની એકતા બતાવતો
 વેદાન્તનો મહાન ગ્રંથ ૩-૦
 સનાતન ધર્મ-અભિલાસ ન દિવેદીકૃત ગ્રંથ
 સાત, જેમા ૫૦૦ ધર્મશ્લોકો ભાષાતર સાથે ૧-૦
 મહાવાક્યચરણાવલિ-ઉપનિષદોમાથી ચૂરણ
 ધર્મવેદાન્તના વચનોનો સંગ્રહ મૂળ સાથે ૦-૭૫
 સૂચકાન્ત-વેદાન્તની સરળ વાતો ૨-૦

આત્મસાક્ષાત્કારની કચોદી-લે૦ રવામી
સ્વયં જોતીથી ૧-૨૫
જીવ-મુક્તિવિશેષ-સ્વામી વિવારણકૃત, વાચના
શ્રવ મનોનાશ અને જીવ-મુક્તિનું વિવરણ ૧ ૨૫
૧૫૮૦૯૯ ચેતન્યુત્તર-શરીર, મન અને આત્માની
ઉત્પત્તિ માટે ઉપદેશોની પુસ્તક ૨-૦
કપિલ અને દેવદુતિ-સામ્યશાસ્ત્રના પ્રણેતા
ભગવાન કપિલદેવ અને તેમના માતા
મચ્ચેનો પ્રેરક વાર્તાલાપ ૦-૬૨
વેદાત્-રસબિંદુ-સત મગજનાધૃત વેદાંતપ્રોથ ૦-૭૫
શ્રી વેદાંતમહાદેશિની વિચારસાગર, પત્રી
કચ્છ વગેરે એ શ્રી ઉપરથી વેદાંતના કૃત પ્રમોદો
ગુરુ-શિષ્યના સંવાદો સરળ ઉક્તિ ૧ ૫૦
જીવજ્ઞાન અને નિઃશ્ચલવેદનો ઉપદેશ ૦-૭૫
સ્વરૂપવિચાર ગુરુશિષ્યના સંવાદો પરવેપદેશ ૦-૬૨
જ્ઞાનલક્ષી વેદાંતવિષયક અનેક કૃત પ્રમોદો ૦ ૫૦
વિચારમાળા અનાથદાસજી કૃત અદ્વૈત વેદાંતનું
પુસ્તક, મૂળ શ્રેયોદા તથા સરલાલલાલ સાથે ૦-૫૦
જીવનને આમ-કમ અને શુદ્ધી મીમાંસા કરેલો
વિચારાત્મક અને મનનીય ઉપદેશ ૦-૫૦
મક્તિષેખ-સ્વામી વિવેકાનંદ) આશ્રિત રજી ૨-૦
મનોબોધ-સમર્થ રામદાસ સ્વામીકૃત 'મનાથે
શ્લોક'નું મૂળ સાથે સાધાતર .. ૦ ૫૦

ધર્મકથા-આર્યના

શ્રીચંદીપાઠ-પ્રાનિધિ સહિત મૂળ સાથે
સરળ સાધાતર ૧-૨૫
પુરુષોત્તમઆત્મસાક્ષાત્કાર-અધિકમાસની કથા,
મૂળ સાથે સરળ સાધાતર .. ૨-૫૦
શ્રી સત્યનારાયણની કથા-મૂળ સાથે સરળ
સાધાતર તથા વિષ્ણુસહસ્રનામાવલિ સાથે ૦-૬૨
નિત્યપાઠ-દોષ ભાષણ માટે કચે એવા પ્રાર્થના,
સ્તુતિ સ્તોત્રા અને ભજનોનો સંગ્રહ ૦-૭૫
એકાદશીમાસાત્કાર-કવિ ઇંદ્રમુદ્રત)
મતકથાઓ અને મતવિધિ પદ્યમાં ૧-૫૦
સતોની અનુભવ-વાણી-સતોની અનુભવવાણી
માર્ગી સંગ્રહો સા સાર તરવાના ઉપાયો ૧-૫૦
જપ અને નામસ્મરણ-મનનપ્ર પ્રાચીની,
જ્ઞાન, અજ્ઞાનપ્ર અને નામજ્ઞાની વિધિ ૧-૦
ધીરામરૂઢ વાર્તાલાપ-(પુસ્તક ૧૬) નવ
તરજ્ઞાન સરળ રીતે સમજાવતી વિષય વાર્તા
તથા પ્રસંગો, બે ભાગ સાથે ૨-૫૦
ધીરામરૂઢ વાર્તાલાપ-(પુસ્તક ૨૭) -રામ
કૃષ્ણ કથામૃત' ભાગ પાંચનો અનુવાદ ૨-૦
વાર્તાલાપ-સ્વામી પ્રકાશન દ્વારા સ્વામી નિત્યા
નંદજી વચ્ચેનો પ્રસંગિક વાર્તાલાપ ૩-૦

દુકારામગાથા-સત દુકારામના ભક્તિ, ન
અને વૈરાગ્યપ્રેરક ૪૧૪૧ અક્ષગોત્ર ન
મથોમા સરળ સાધાતર ૧-૦
ધર્મજ્યોતિ-(સ્વામી પ્રકાશન દ્વારા) અપવાદ
વિધાના અવધારી માટે ૧ ૫૦
ઉપદેશસારસંગ્રહ તિરુવલ્લુપરને વેદ ઉલ્કાબાધ ૧ ૫૦
આપણો ધર્મ-સ્વામીશ્રી પ્રકાશન દ્વારા સાથેનો
વાર્તાલાપ ૨-૦
શુભોદયનાકર-ધર્મનીતિપ્રેરક ૧૦૫૬ કા દશાંતો ૧-૫૦
સંત-ગુરુનો પરિચય-ગુરુ-શિષ્યના જ્ઞાનપ્રદેશ
ની માન્ય એ દર્શનનું પુસ્તક ૨-૦
સદ્ગોધાનનિત્યા વસંતીતિના પદે નાંભોને
સાચી રાતિ અને તુષ્ટિને નાત મ
દર્શન આપતું પુસ્તક ૧-૫૦
સંતની વાર્તા-ધર્મ, નીતિવર્ધેના દશાંતો સાથે ૧૦૫૦
ધર્મકથાઓ-લે૦ શ્રી વામનરાવ મા પટેલ
ઉપનિષદોનું તરજ્ઞાન સમજાવતી વાર્તા ૧-૫૦
શુભોદય કથાવાર્તાઓ-જ્ઞાન, ભક્તિ અને નીતિ
ધર્મના ૭૦ દશાંતો ૧-૫૦
બોધકથાઓ-૭૭ બોધદાવક કથાઓનો સંગ્રહ ૧-૨૫
સંતોની ફૂલવાડી-સત-મહાત્માઓના જીવનના
રસમય અને પ્રેરક પ્રસંગોનો સંગ્રહ ૦-૫૦
પ્રભુમય જીવન-મુખી ધયાના સરળ ઉપાયો ૦-૭૫
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-સુપ્રદેશ, ભજનો ૧-૦

સંતવાણી-ભજનો

ભજનસાગર-ભા ૧-૨ ૧૮૨ ભજનો ૧૨૭૩
ભજનોનો મોટો કતાર સરલો સંગ્રહ ૩ ૫૦
ભજનસાગર ભા ૨ ભજનો-ભા ૧ સામા નહિ
આવેલા અકાશદિ કમ પ્રમાણે પદો ૬
સુધીના આવાસરવાળા સત-દિવિયાનો
૧૦૨ ભજનોનો સંગ્રહ ૨-૦
શીરોબાઈના ભજનો-૨૨૭ ભજનોનો સંગ્રહ ૦-૭૫
ભજનસંગ્રહ-૭૬ ભજનો ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ ૧-૦
પરિશિત પદો-૨૭-૧૦૭ પદો-ભજનોનો સંગ્રહ ૧-૦૫
આખાની આપણીની આજ્ઞા, અપરા સંપ્રદાનો
અર્પ સાથે બાવવાલી પદો અને ભજનો ૩-૦
પ્રીતમકાસની વાણી-ભજનો, ધોળ કાવાદિ ૩-૦
દેવપતરામની કીર્તના કવિશ્રી દેવપતરામની
સૂરો ૮૧ બિજાકાક કવિતાઓનો સંગ્રહ ૦-૧૩
શામળના છંદો (સ ૩ કા. દાસી) સામળ
કદના છંદો તથા કવિત્રી પ્રમોદગરી સંધે ૦ ૭૫
આખાની છંદો-આખાની વાણી 'મંત્રી' વિલા
શી' અને કાવ્ય પુસ્તક વગેરે ઉપરથી ૧-૦

ત્રી તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય

કન્યાવાચનમાળા-આયોને શુદ્ધવનમા ઉપ	
યે બી જ્ઞાન-માહિતી આપવા ૧૦૫ પાઠો ૨-૦	
મારતનાં સ્ત્રીરત્નો-વેદાજ્ઞાના તેમજ મધ્યયુગના	
૩૫ સ્ત્રીરત્નોનો પરિચય ૩-૦	
મહામતી વૃંદા (જલધર-આખ્યાન) ૧-૦	
નળાખ્યાન-મોટા અક્ષરોમાં ૧-૦	
શ્રીશારદામણિદેવી શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના	
પત્નીનું પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર ૦ ૫૦	
શુદ્ધવનનાં દશ્યો સંસારની પૂષ્પાવધા	
માગદર્શક સુદર વાર્તાઓ ૦ ૭૫	
શુદ્ધિની સ્ત્રીઓને જન્મથી લઈને યદુપલ સુધીના	
જીવનમા ઉચ્ચ સાવનાનું માર્ગદર્શન	
આપત્ત આવહારિક પુસ્તક ૧ ૦	
વિદ્યાર્થી બહેનોને-વિવિધ ઉપરોગી વિષયો દ્વારા	
સાચા રીતનું દર્શન કરાવતું પુસ્તક ૦ ૫૦	
સુખી જીવનની પગલ ડી-શુદ્ધવનમા આનંદ અને	
માધુર્ય રેલાવવા માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક ૧ ૫૦	
કન્યાજીવનની સૌક્યમાળની સેવા કરનારી	
યુવતીની બાધક નવલકથા સ્ત્રીઓના કંઈની	
માહિતી ફાવડોના પરિણામ સાથે ૧ ૫૦	
પાકેશાસ્ત્ર-નિષ્ઠાન, ફરસાણ સાકમાજી, ચટલી,	
રામતા, પાપક, વડી, અધ્યાત્મ, મુરખા અને	
રોજના લોકજનની વાતોમાં બનાવવાની રીત ૧ ૭૫	
શકુ તણા-કાલિદાસની મહાન કૃતિનું શુભરાતીમાં	
વાર્તારૂપે આલેખન ૦ ૬૨	
બાળક-અનુભવ શ્રી કુસુમબહેન ચીનુભાઈ શાહ	
બાળજીવનના વિવિધ પાસાઓ ઉપર ૧૩ નિબંધો ૧-૨૫	
શુદ્ધવનની ઠંડા-લેન્ડે શ્રીસમજદારશાહી	
ધરમા સુખ ને સુખથી કેમ રહી શકાય	
તેનાં સચ્ચો ૦-૭૫	
જીવનની ઠંડા લેન્ડે શ્રી રવિશંકર મહેતા	
જીવનની સફળતા મારેડું માર્ગદર્શન ૦-૭૫	
રાખની ઢગલી-લેન્ડે 'સૌજન્ય' સામાજિક	
પાત્ર પ્રસંગો ૦-૭૫	
દર્શનશાસ્ત્ર-જોધપ્રદ સો નીતિ-દર્શનો ૧ ૨૫	
બાલરામાયણ-બાળકો માટે રામાયણની સમગ્ર	
કથા ૭ ચિત્રો સાથે સરળ ભાષામાં ૧ ૦	
બાલભારત (સચિત્ર)-બાલોપયોગી સક્ષિપ્ત	
મહાભારત મોટા અક્ષરોમાં ૧ ૫૦	
બાનસદ્બોધ વાર્તાઓ સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ	
વિદ્યાર્થી-સાળા-મહાશાળામાં ન મળતું જ્ઞાન	
રસિક રીતે આ પુસ્તકમાં આપાયું છે ૦-૫૦	
સુબોધક નીતિકથાઓ-બાળકો માટે ૧૫૫	
નીતિકથાઓના સમૂહ ૧-૦	

ધર્મની બાળોપયોગી બાળપણથી જ ધર્મના સંસ્કારો	
દૃઢ કરાવતી વિરતી સચિત્ર પુસ્તક ૦-૩૭	
વાચો, વિચારો અને અનુભવો ૮૧ બોધક રસપ્રદ	
દ્રષ્ટી વાર્તાઓ ૦-૭૫	
બોધક જીવનમંત્ર-ગો-મહાપુરોના જીવનમાથી	
નૂરેલા ૩૧ સચિત્ર પ્રસંગો ૦-૫૦	
કુમાર કથાઓ-બોધક ૩૫ સચિત્ર વાર્તા ૦-૫૦	
નાની નાની વાર્તા-બોધક ૧૦૮ વાર્તાઓ ૧-૨૫	
વડીની વાર્તા-રમૂલ બાળવાર્તાઓ ૦-૭૫	
સદ્ગુણી બાળકો બાળધરતરમાં ઉપયોગી થાય	
તેવા ૧૬ દર્શનો ૦-૭૫	
ચમત્કારી વાર્તા-જ્ઞાનપ્રદ ને મનોરંજક વાર્તા ૧-૫૦	
ઠંડા પહેરની વાર્તા-રમૂલ સાથે જ્ઞાન આપતી	
સચિત્ર પ્રાણીકથાઓ ૦-૭૫	
ઉંડાની બાલવાર્તાઓ ૪૦ પ્રસંગો ૧-૨૫	
સાથેની ૧૧૪ ઉત્તમ વાર્તા ૧-૨૫	
મહાભારતની નીતિકથાઓ મહાભારતમાં	
આવતી વાર્તાઓના સમૂહ ૧-૨૫	
આદર્શ દર્શનમાળા (ખેડુ લોકો માટે)-	
મહાપુરોના જીવનસંજોનાં ૬૧૬ દર્શનો ૫-૦	
સાવરસકથાઓ-કુદરતની વૃત્તિઓને ટપત કરતી	
આઠ કથાઓ ૦-૭૫	
બીમના પરાક્રમો લેન્ડે શ્રી માધવજી મો પટેલ	
બીમસેનના જીવનનું સુદર ને રમૂલ આલેખન ૧-૫૦	
મહાધારી બીમ-લેન્ડે માધવજી મો પટેલ	
બીમના પરાક્રમો ના અનુસંધાનમાં ૨-૨૫	
રમૂલ આલેખન ૨-૨૫	
જગતમાં જાણવા જેવું-(સચિત્ર) લેન્ડે શ્રી	
જોડાલાલ કામદાર ઉપયોગી માહિતી ૦-૭૫	
કાન્ધેશ્વરમ-(સચિત્ર) લેન્ડે શ્રી ન્યોલી દ્ર	
દેવે કાન્ધેશ્વર ૦-૭૫	
મહાશાળા પગલા-લેન્ડે શ્રી કરસનલાલ	
માણેક જગતના સિત્તલિત પ્રયોગી કથાઓ ૦-૭૫	
હિતોપદેશ-લેન્ડે શ્રી સીતારામ રામ	
કથારસ સાથે નીતિજ્ઞાનની કથાઓ ૧-૨૫	
તજકથા (અગિય) ૫ ચતુર્થની બોધક વાર્તાઓ ૧-૨૫	
પૃથ્વીની કથા-લેન્ડે શ્રી વ. દ્રશ્યદાસ કા મેટ	
પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી માંડીને આજ સુધીની કથા ૦-૭૫	
રસયોગી-બાળકો દોરોદોરો ગાઈ શકે તેવા	
૧૬ સચિત્ર બાળગીતો ૦ ૨૫	
જુદિ કેના યાપની ૧-બાળકોને ગમી નહ	
તેવી સચિત્ર વાર્તા ૦-૭૫	
કાકાને સજ્જ પ્રાચીન મિસરની સંસ્કૃતિનો	
પરિચય ૫૧ ચિત્રો સાથે મોટા અક્ષરોમાં ૧-૭૫	
રાજર્ષિ-શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું નવલકથા ૨-૦	
કુણ્ડલ-અરોલકપુત્ર વીર કુણ્ડલની રસભરી વાર્તા ૦-૫૦	

